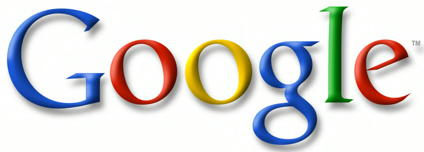

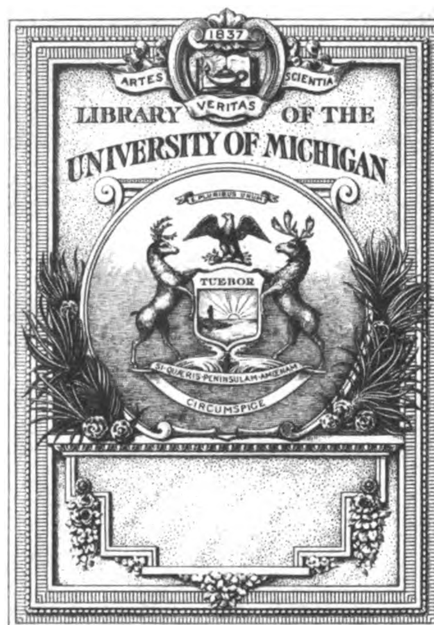
1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
SI QUÆRIS PENINSULAM AMŒNAM
CIRCUMSPICE

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

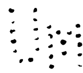

DRIEËNTWINTIGSTE JAARGANG.

1916.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 23sten Jaargang.

Dr. W. A. Baehrens te Charlottenburg.
Dr. A. J. Barnouw te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. W. Beck te Amsterdam.
Dr. A. Beets te Leiden.
Mevr. T. Beets—Damsté te Leiden.
Dr. J. Bergsma te Groningen.
Dr. J. Berlage te Deventer.
Dr. J. W. Bierma te Amsterdam.
Prof. Dr. L. H. H. Bleeker te Groningen.
Dr. J. F. D. Blöte te Tilburg.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. F. M. Th. Böhl te Groningen.
Dr. M. G. de Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer te Amsterdam.
Dr. P. A. A. Boeser te Leiden.
E. Boulan te Groningen.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Dr. J. K. de Cock te Maastricht.
Dr. D. Cohen te 's-Gravenhage.
Dr. M. Engers te Rotterdam.
Dr. P. J. Enk te Leiden.
Dr. B. Faddegon te Amsterdam.
Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Dr. P. Geyl te Londen.
Dr. J. van Ginneken S. J. te Oudenbosch.
Dr. C. A. A. J. Greebe te Gorinchem.
J. H. Groenewegen te Amsterdam.
J. H. A. Günther te Amsterdam.
Dr. J. H. Gunning Wzn. te Amsterdam.
Dr. E. Haslinghuis te 's-Gravenhage.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Dr. C. Hofstede de Groot te 's-Gravenhage.
Dr. G. van Hoorn te Delft.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Dr. J. van IJzeren te 's-Gravenhage.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
J. de Josselin de Jong te Leiden.
Dr. J. P. B. de Josselin de Jong te Voorschoten.
Prof. Mr. J. van Kan te Leiden.
Prof. Dr. H. Kern te Utrecht.
Dr. L. A. Kesper te 's-Gravenhage.
Dr. E. B. Kielstra te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. A. Knappert te Leiden.
Dr. W. Koch te Tiel.
J. Koopmans te Dordrecht.
Dr. Edw. B. Koster te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. F. J. L. Krämer te Rijswijk.
Bon. Kruitwagen O. F. M. te Woerden.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden (Zwitserland).
Dr. J. W. Lely te Leiden.
Dr. K. Lijndrajer te Arnhem.
Prof. Dr. W. Martin te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
Dr. R. Miedema te Schoonhoven.
Dr. P. C. Molhuysen te 's-Gravenhage.
Dr. F. Muller Jzn. te Wassenaar.
Prof. Dr. J. W. Muller te Leiden.
†Mr. S. Muller Hzn. te Rotterdam.
Prof. Dr. H. M. van Nes te Leiden
Prof. Dr. A. Noordtzij te Utrecht.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
Dr. J. G. van Pesch te Apeldoorn.
Dr. F. P. H. Prick van Wely te 's-Gravenhage.
Dr. J. Prinsen J.Lzn. te Nijmegen.
Dr. B. van Rijswijk te Dordrecht.
Dr. IJ. H. Rogge te Rotterdam.
Dr. A. G. Roos te Groningen.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Groningen.
Dr. M. A. Schepers te 's-Gravenhage.
Dr. M. Schönfeld te Hilversum.
Prof. Dr. J. Schrijnen te Utrecht.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Dr. J. C. van Slee te Diepenveen.
Dr. E. Slijper te Utrecht.
Dr. K. Sneyders de Vogel te Leiden.
D. H. Stam te Tilburg.
Prof. Dr. G. J. Thierry te Leiden.
Dr. D. C. Tinbergen te 's-Gravenhage.
Dr. H. J. Toxopeüs te Amersfoort.
B. J. F. Varenhorst te 's-Gravenhage.
Dr. H. D. Verdam te Sneek.
Prof. Dr. J. Ph. Vogel te Leiden.
Prof. Dr. C. W. Vollgraff te Groningen.
Dr. J. A. Vollgraff te Leiden.
Prof. Dr. J. C. Vollgraff te Utrecht.
Dr. J. A. Vor der Hake te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. W. Werff te Rotterdam.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Dr. C. Wilde S. J. te Mariendaal bij Grave.
Prof. Dr. J. de Zwaan te Groningen.

II. Alphabetische lijst der recensies.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, London.

23ste Jaargang. — **No. 1.** — **October 1915.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Archimedis Opera Omnia cum Commentariis Eutocii iterum edidit **J. L. Heiberg.** Vol II 1913. Lipsiae, in aedibus Teubneri. 1913. (Pr. M. 7.40, geb. M. 8).

Zeer begrijpelijk is het dat de meerderheid der hedendaagsche klassieke philologen, nu de natuurwetenschap zich zoozeer heeft losgemaakt van de denkbeelden der Ouden, hoofdzakelijk hunne aandacht wijden aan die klassieke geschriften — staatkundige, bellettristische, enz. — welke voor alle tijden eene meer onmiddellijke beteekenis blijven behouden. De Renaissance ligt ver achter ons. Toch zijn er nog beoefenaars van de klassieke mathematici en natuurphilosophen. Zelfs onder wis- en natuurkundigen is er nog een zeer kleine groep die in deze geschriften, van wege de oorspronkelijkheid der Grieksche denkers, inspiratie meent te kunnen vinden; daarnevens een grooter aantal die ze bestudeeren, wijl het hun, behalve om exacte wetenschap, ook, somtijds vooral, om beschavingsgeschiedenis te doen is. Zoodoende blijft het besef levendig dat de hedendaagsche exacte wetenschap uit de gedachtenwereld der Ouden is voortgekomen en zich eerst langzamerhand heeft geëmancipeerd. Dit laatste is trouwens niet volstrekt waar. Althans wat de *wiskundige* geschriften der Grieken betreft, is het duidelijk dat wat zij geleerd hebben, juist is en blijft; de inkleeding moge veelal omslachtig, gekunsteld, zijn, de inhoud blijft bewonderenswaardig en is ook ten deele in de onderwijsprogramma's opgenomen. Zeker moeten wij het als een heugelijk feit beschouwen zoo philologen, tevens voldoende met de wiskunde bekend, verbeterde texten, soms ook onuitgegeven handschriften, der klassieke wiskundigen het licht doen zien.

De Heer Heiberg heeft zich steeds met bijzondere liefde op dit onderdeel der oudheidkunde toegelegd. Zijne uitgave van *Archimedes* (3 dln. 1880—1881), door die van *Euclides*, *Apollonius*, enz. enz. gevolgd, is door hem later een „Jugendarbeit" genoemd. Hij heeft derhalve eene tweede uitgave ondernomen; hiervan is het eerste deel in 1910, het tweede in 1913, het derde dat de commentaren bevat, nog niet verschenen.

De Heer H. heeft thans de eigenaardigheden van het Dorisch dialect, waarin *Archimedes* schreef, waar deze in den loop der tijden verdwenen waren, hersteld; men vindt p. X—XVIII een lijst dezer veranderingen, waardoor eenheid van schrijfwijze wordt verkregen. Ook vele andere textverbeteringen, deels volgens de handschriften deels volgens conjectuur, zijn thans aangebracht.

Het voornaamste verschil tusschen deze uitgave en de vorige is dat de Heer H. thans gebruik heeft kunnen maken van twee handschriften die hem in 1880 niet ten dienste stonden. Het eerste (ook in het eerste deel benut) is de cod. Ottobon. lat. 1850 autographus *Guilelmi de Moerbeka* saec. XIII, het tweede de cod. rescriptus Metochii Constantinopolitani S. Sepulcri monasterii Hierosolymitani 355 saec. X, welke na 1900 als werk van *Archimedes* is herkend. Van deze beide is het tweede verreweg het belangrijkste. Het bevat den Griekschen text van 1) De sphaera et cylindro (groote gedeelten), 2) De lineis spiralibus (bijna geheel), 3) Dimensio circuli (ten deele), 4) De planorum aequilibriis, 5) De corporibus fluitantibus (Περὶ ὀχουμένων) (groote gedeelten), 6) Sto-

machion (begin), 7) Ad Eratosthenem methodus (grootendeels). — Het hier beschouwde 2de deel van H.'s uitgave bevat 1) De lineis spiralibus, 2) De plan. aeq. 3) Arenarius, 4) Quadratura parabolae, 5) De corp. fluit., 6) Stomachion, 7) Ad Erat. meth., 8) Liber assumptorum, 9) Problema bovinum, 10) Fragmenta. — Uit deze opsomming kan men opmaken hoeveel nut het genoemde handschrift heeft gehad. De Grieksche text van „De corp. fluit." was op een klein fragment na onbekend, evenals de Grieksche titel; van het „Stomachion" was tijdens de vorige uitgave nog niets bekend, (thans, behalve het gevonden Grieksche stuk, nog een fragment in het arabisch, waarvan de latijnsche vertaling door H. Suter is opgenomen). De „Ad Erat. methodus" was nog geheel onbekend.

Stomachion. Dit is een legspel: een vierkant (of rechthoek) wordt in 14 deelen [1]) verdeeld (11 driehoeken, 1 vierhoek, 2 vijfhoeken); wij willen gaarne gelooven dat hiermede „nunc navis nunc gladius nunc arbuscula" kan worden geconstrueerd. Het is aardig dat de groote wiskunstenaar behagen schepte in zoo'n huiselijke puzzle.

Ad *Eratosthenem* methodus. Na het spel de ernst. Van alle bekende geschriften van *Archimedes* is dit het belangrijkste; ware het in den tijd der Renaissance, of zelfs nog in de 17de eeuw (aan Huygens b.v.) bekend geworden het zou op de ontwikkeling der wiskunde grooten invloed hebben gehad. Hier toch leert ons *Archimedes* zijn *methode* kennen voor het berekenen van inhouden, oppervlakken en zwaartepunten. Zijne strengere en meer gekunstelde bewijzen der aldus verkregen stellingen waren tot nog toe alleen bekend. Hoewel ook deze doen vermoeden dat de beschouwing van het oneindig kleine en het oneindig groote in de wiskunde *Archimedes* niet vreemd is geweest, en de gedachten geleid hebben in de richting die tot de ontdekking der differentiaal- en integraalrekening voerde, thans eerst hebben wij een geschrift, waarin de gebezigde methode duidelijk wordt uiteengezet. De vele lacunes zijn voor het verkrijgen van een duidelijk begrip geen bezwaar.

De „Quadratura Parabolae" is nu ook beter te begrijpen. De veronderstelde *weging* der parabool is veel minder zonderling geworden, nu het blijkt dat deze „mechanische" methode een algemeene methode was, door den schrijver met succes op meerdere vlakke figuren en lichamen toegepast.

Van de tallooze textveranderingen vermeld ik alleen dat in „Arenarius" vele getallen door andere zijn vervangen, zonder dat dit trouwens aan de beteekenis van het werk veel afdoet, en dat de conjectuur van Blass (p. 220) is opgenomen, die voor Φειδία τοῦ Ἀκούπατρος schreef: Φειδία τοῦ ἀμοῦ πατρός; deze, toen zij voor het eerst (1883) gemaakt werd m. i. stoute onderstelling is nadien (1886) door Forster op schitterende wijze bevestigd, die (zie de noot op p. 221) in een handschrift van de 10de eeuw de aanteekening vond: Φειδίας το μὲν γένος ἦν Συρακούσιος ἀστρολόγος ο Ἀρχιμήδους πατήρ. Terecht vermoedde dus Blass (en Heiberg met hem) dat de in „Arenarius" genoemde astronoom *Phidias Archimedes'* vader moest zijn. — Ter eere van de conjecturale wetenschap voeg ik er bij, dat ook vele van H.'s conjecturen door het nieuwe handschrift bevestigd worden.

De corporibus fluitantibus. De Grieksche text is ook hier niet overal in goeden toestand. Het bewijs van prop. VIII, 1ste boek, dat bij Tartalea ontbrak, is thans bekend geworden (p. 336); zoo ook het ontbrekende gedeelte van het bewijs van prop. II, 2de boek (p. 351), vroeger door Commandinus aangevuld. Waar de Grieksche text ontbrak, is de latijnsche van Tartalea blijven staan.

Fragmenta. Het aantal hiervan is aanzienlijk toegenomen. O. a. kon thans geciteerd worden uit Heron's werken: Metrica en Mechanica. De voornaamste nog ontbrekende werken zijn de Catoptrica, en de Περὶ σφαιροποιίας, de beschrijving van *Archimedes'* planetarium. Wij behoeven aan eene latere ontdekking dezer geschriften nog niet te wanhopen. — Wanneer echter geen verdere belangrijke handschriften mochten worden ontdekt, zoo zal de uitgave van den heer Heiberg wel gedurende aanzienlijken tijd de standaard-uitgave blijven.

Leiden. J. A. Vollgraff.

[1]) In de tweede figuur van pag. 421 moet de lijn CD vervallen.

Σ. Α. Ξανθουδίδου, Βιτζέντζου Κορνάρου Ἐρωτόκριτος· ἔκδοσις κριτική... μετ' εἰσαγωγῆς, σημειώσεων καὶ γλωσσαρίου, ᾗ ἐπισυνάπτονται πραγματεία τοῦ καθ. Γ. Ν. Χατζιδάκι περὶ τῆς γλώσσης καὶ γραμματικῆς τοῦ Ἐρωτοκρίτου καὶ ὀκτὼ φωτοτυπικοὶ πίνακες ἐκ τοῦ χειρογράφου. Herakleion (Kreta), S. M. Alexios. 1915. (Pr. fr. 15).

Van vele middelgriekse teksten zonder letterkundige waarde van betekenis bezitten wij sedert jaren goede edities, van enkele zelfs uitmuntende, maar van 't meesterstuk der middeleeuwse, Griekse letterkunde, de Erotocritos, had men tot heden niet anders dan allerslordigste herdrukken, waarvan steeds de laatste ook de slechtste was, omdat nooit de tekst werd herzien en telkens het aantal fouten toenam. Terecht noemde voor enige jaren Palamas, Griekenlands begaafdste dichter, deze stand van zaken een schande voor zijn vaderland. Met even veel recht kan men de uitgave die tans is verschenen, een eer voor Hellas noemen. Het is een werk dat lange jaren van voorbereiding gekost heeft en van degelike kennis, bezadigd oordeel en voortreffelike methode getuigt. In zijn uitvoerige inleiding (190 blz. groot 8°.) heeft de uitgever, een leerling van Hatzidakis, de geschiedenis van 't gedicht en de persoon van de dichter behandeld, een onderzoek ingesteld naar de bronnen die Kornaros gebruikt heeft, en alles bijeengebracht wat beoordelaars van vroeger en later tijd over het werk hebben geschreven. De tekst (10052 verzen) wordt gevolgd door verklarende aantekeningen; daarna komt, van de hand van Hatzidakis, een overzicht der taalvormen die in 't gedicht voorkomen, en vervolgens een glossarium, waarin alle woorden die niet tot de allergewoonste behoren, zijn opgenomen. Niet alleen wordt de betekenis vastgesteld, en verduidelikt door 't bijvoegen van een Duits woord, maar in de meeste gevallen ook de etymologie aangegeven met vermelding van litteratuur. In alle rubrieken treft ons dezelfde zorg, waaraan geen enkele bijdrage, in welke taal ook geschreven, schijnt ontgaan te zijn.

De Erotocritos is ons overgeleverd in één fraai geschreven en met 121 pentekeningen versierd handschrift, gedateerd 1710 en te Londen bewaard; het is op een der

Joniese eilanden geschreven en toont daarvan de sporen in afwijkingen van het oorspronkelike, Kretensiese dialekt. Het is voor 't overige een betrouwbaar manuskript. Daarnaast moest gebruik worden gemaakt van de twee oudste drukken (1713 en 1737), die al vrij wat fouten vertonen, maar toch onmisbaar zijn, omdat er het dialekt van Kreta beter is gehandhaafd. Zo kwam de uitgever tot een kritiese editie, waarbij de omstandigheid dat hij zelf een Kretenser is, en wel juist uit de streek van Kreta afkomstig waar het gedicht werd geschreven, hem voor willekeur bewaarde bij 't verkiezen van een bepaalde lezing. Tegen „kritiese edities", vooral van middeleeuwse teksten, heeft men tegenwoordig grote bezwaren, maar ik zie niet in hoe men in een geval als dit anders zou kunnen handelen. Bij 't vergelijken van de vastgestelde tekst met de apparatus criticus, is 't mij in de regel zeer duidelik geworden waarom in elk afzonderlik geval òf aan 't handschrift òf aan de editio princeps de voorkeur is gegeven en ook waarom een enkele maal tegen beide autoriteiten in de tekst iets is gewijzigd. In dat laatste geval heeft de eis van 't metrum of van het dialekt tot de afwijking doen besluiten. Al is daarbij nu van willekeur geen sprake, er is toch een subjektief element in 't werk gekomen, en daarvoor is men bang geworden. Maar is die vrees, hoe gewettigd ook als een uitgever een aangeleerd idioom moet beoordelen, niet ongegrond als men een taalgenoot van de dichter is? Het tijdsverschil is wel is waar vrij groot, maar toch niet zo dat men 't recht heeft om zeer ingrijpende wijzigingen te onderstellen. Hoe het zij, is 't „subjectieve" van Xanthoudidis niet verkieseliker dan een diplomatiese uitgave 't zij van 't handschrift met zijn gecontamineerde vormen, 't zij van de editio princeps met klaarblijkelike fouten? Men zal ook in deze kwestie elk geval op zich zelf moeten beoordelen.

Het onderzoek van taal en metriek, gepaard met hetgeen Xanthoudidis te weten kon komen van de dichter, brengt hem tot de slotsom dat de Erotocritos ontstaan moet zijn tussen 1550 en 1669; waarschijnlik is de eerste helft van de 17de eeuw de beste tijdsbepaling. Zekerheid is hier niet te verkrijgen, maar ik geef de schr. toe dat de meeste onderzoekers de datum te ver in het verleden hebben gesteld.

Kornaros is een zelfstandig dichter, geen nabootser van Westerse poëzie of beschaving; toch heeft hij op verschillende plaatsen getoond dat de Italiaanse letterkunde hem niet vreemd was. Vooral de Orlando furioso van Ariosto moet hem bekoord hebben. Er worden door Xanthoudidis, die hierbij geholpen werd door een geleerde uit Corfu, Theotokis, tal van verzen aangehaald die dat bewijzen; soms kan de overeenkomst toevallig heten, maar in de meeste gevallen is die te groot om aan bewuste navolging te twijfelen. Invloed van Oudgriekse dichters is niet te bespeuren, wel vindt men hier en daar verzen die aan middeleeuwse gedichten herinneren.

De ongeschreven letterkunde van het volk heeft, gelijk de schrijver erkent, voor een belangrijk deel de stof geleverd waaruit Kornaros zijn werk opbouwde. Hij meent echter dat ik te ver ga wanneer ik het veelverbreide sprookje van „de Kletskop" voor zijn voornaamste bron houdt; over een bepaling van graad valt het moeilik te debatteren, maar ik geloof mijn bewering dat genoemd sprookje „een der voornaamste bronnen" is (meer heb ik niet gezegd) te mogen volhouden. — In 't algemeen is het bijkomstige aan 't Westen ontleend (eigenaardigheden in de schildering van het toernooi, de rol der voedster, enz.), terwijl de kern van het gedicht, de karakters der personen en de nergens uitgesproken, maar zeer merkbare afkeer van de Turken zuiver Grieks zijn. Het Griekse volk heeft zich zelf altijd herkend in Erotocritos en in de prins van Kreta; hun gevechten, vooral de strijd op leven en dood tegen de barbaarse Karamaniër, kan ook een vreemdeling niet lezen zonder te denken aan de onafgebroken worsteling van Hellas tegen zijn vijanden.

De inhoud van de aantekeningen en van het glossarium (blz. 367—744) leent zich niet tot samenvatting in enkele zinnen; men zal wel eens een vraagteken willen zetten bij sommige verklaringen en nog wel meer opheldering wensen dan de schr. verstrekt, maar een billik oordeel zal niet vergeten dat wat op het ogenblik gegeven kon worden hier is geleverd. Het is een deugd van de schr. dat hij liever interessante punten onverklaard laat (b.v. de ongunstige karakterisering van de Prins uit Patras), dat dat hij, gelijk Sathas placht te doen, door paradoxen en vermetele onderstellingen de lezer tracht te verblinden.

Verschillende drukfouten, die vooral in de Duitse woorden niet zeldzaam zijn, zullen zeker bij een tweede druk worden verbeterd. Het Griekse volk, dat nu eindelik zijn nationaal epos in een waardige vorm kan lezen, zal wel zorg dragen dat herdruk spoedig nodig blijkt.

Leiden. D. C. Hesseling.

E. Diehl, Vergil Aeneis II mit dem Commentar des Servius. (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen hrg. v. Lietzmann, N°. 80). Bonn, Marcus u. Weber. 1911. (Pr. M. 2., geb. M. 2.50).

Toen in de serie „Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen" reeds (als n°. 71) Cicero's Miloniana met de interpretatie van Asconius en de Scholia Bobiensia was opgenomen, lag het voor de hand om spoedig een zang van Vergilius' epos met den daarbij behoorenden kommentaar van Servius als pendant te laten verschijnen. Inderdaad bestaat een dergelijk werk reeds vier jaar: Diehl gaf ons 't tweede boek der Aeneis met de Serviaansche verklaring. De redactie van 't Museum meende terecht, dat dit nummer, het tachtigste der reeks, alsnog diende ingeleid te worden bij de lezers van haar Maandblad.

Het lag in de bedoeling van Diehl om in een kort bestek zooveel mogelijk bijeen te brengen zonder aan de duidelijkheid te kort te doen. Hij is hierin volkomen geslaagd. Men oordeele. Op 't bovenste deel der linker bladzijde staat de tekst van Vergilius gevolgd door een beknopten apparatus; onder dezen, dus nog steeds links leest men de verklaringen van Servius, welke zich telkens uitstrekken tot ongeveer in 't midden der rechter pagina, waarvan de overblijvende helft bestemd is voor den apparatus betreffende Servius, boven welken echter in een afzonderlijke rubriek geplaatst zijn de *Italorum supplementa* ontleend aan den Dresdensis D 136.

De auteur gaf den tekst van Vergilius geheel volgens Ribbeck, dat wil dus zeggen van de interpunctie der edities van Güthling, Ladewig—Deuticke—Jahn, Forbiger, Benoist en Conington—Nettleship wordt vaak belangrijk afgeweken. Dat beteekent verder de verzen

567—588, die schilderen, hoe Aeneas bij zich zelf overlegt om Helena te dooden, worden als onecht beschouwd. Men weet, dat op dit punt Heinze (Vergils Epische Technik, pag. 45) en Leo (Der Monolog im Drama, pag. 5 noot 1) niet anders denken. Nog twee plaatsen eischen hier bespreking. Wij lezen van 't werptuig door Priamus naar Pyrrhus geslingerd vs. 545

rauco quod protinus aere repulsum
ec summo clipei nequiquam umbone pependit.

Güthling en v. d. Vliet behouden zeker verkeerd de overlevering *et*, in de meeste uitgaven vindt men *ex*. Minder kan ik mij vereenigen met de lezing voorgesteld vs. 771

quaerenti et tectis urbis sine fine *ruenti*.

Hier bieden de beste handschriften *furenti*, bovendien verbiedt de allitteratie mee te gaan met den Palatinus.

In den aansluitenden apparatus criticus ontbreekt niets van belang. Herhaaldelijk worden er de Grammatici geciteerd en is er verwezen naar gewichtige artikelen in tijdschriften; conjecturen van Bentley, Peerlkamp, Baehrens, Kvičala e. a. vinden evenzeer vermelding als parallelplaatsen. Bij de verzen 536—537 teekent de schrijver aan, dat zij identisch zijn met 't Carmen epigraphicum 816 (Bücheler), hetwelk men leest op een cippus van 't Vaticaansche Museum.

Wij komen tot den Commentaar. Het spreekt van zelf, dat Diehl dezen geheel gaf volgens Thilo's editie. Ook hierin volgt hij 't voorbeeld van die voortreffelijke uitgave, dat hij de zoogenaamde *Scholia Danielis* of den *Servius auctior* cursief liet drukken. Bij de bestudeering zal men bespeuren, dat 't Latijn betrekkelijk correct is; een vorm als *velavit* (Serv. 201) kan ons niet verbazen, als wij bedenken, dat Seneca (Epist. 95, 30) reeds 't participium *velata* bezigde om van de lezing der codices van Persius (V 90) *vetavit* te zwijgen. De woordverklaring naast 't grammatisch en rhetorisch element spelen in den *eigenlijken* Servius de hoofdrol; derhalve ontsnappen geen figuren als de synecdoche (vs. 225) of de hypallage (vs. 231) zijn aandacht. Veel grooter waarde bezitten de talrijke aanhalingen uit de oudere litteratuur en de degelijke opmerkingen aangaande den cultus en de historie, welke ons de *Servius amplior* aan de hand doet. Ook bij dezen intusschen bevredigen 't minst zijn afleidingen. Een markant voorbeeld treffen wij aan Serv. 225, waar ongeveer deze evenredigheid ten beste gegeven wordt:

candela : *candelabrum* = *deus* : *delubrum*.

Voor de tekstkritiek valt nog zeer veel te doen; een eenvoudig geval kan ik hier ter sprake brengen. Bij vers 210 krijgen wij o. a. deze toelichting: et est figura „suffecti oculos", id est † *suffecti oculos et* suffusos oculos habentes. Men kan gerust aldus verbeteren: id est suffusos oculos habentes (met schrapping van de woorden door dittographie ontstaan) met te meer zekerheid, daar 't scholion gecontamineerd is uit den oorspronkelijken Servius en den „vermeerderden". Ten overvloede kan men vergelijken Serv. 221 Perfusus vittas = perfusas vittas habens.

Ik mag niet stilzwijgend voorbijgaan, dat in den apparatus criticus vs. 12 als conjectuur van Schoell opgegeven wordt *luctu remugit* voor de onaantastbare woorden *luctuque refugit*. Natuurlijk liet Schoell *que* niet weg.

Heel zonderling wordt Hugo de Groot, de vader van een conjectuur op een plaats van Servius (229), in den apparatus (pag. 51) Grote genoemd. Trouwens in Gudeman's Grundriss zur Gesch. der klass. Philol. (pag. 199) heet hij Huig van Groot, terwijl daar (pag. 201) Perizonius verdoopt wordt tot Voorbroek!!

Ik hoop, dat onze studenten ten minste het weinige van Servius, wat Diehl hun in zijn uitnemend practisch boekje voorlegt, grondig zullen bestudeeren.

Den Haag. C. Brakman Jz.

E. Engström, Carmina Latina Epigraphica post editam collectionem Buechelerianam in lucem prolata conlegit E. E. (Collectio scriptorum veterum Upsaliensis). Göteborg, Eranos' Förlag. 1912. (Pr. kr. 2.50).

Na de beide deelen der *CLE*, die Bücheler in 1895 en 1897 liet verschijnen, is in deze materie veel nieuws aan het licht gebracht; ten deele werd dit reeds verwerkt in de tweede uitgave van Cholodniaks *Carmina sepulcralia latina* (Petersburg 1904); deze echter gaf een andere doorsnede door de stof, bood grootendeels dezelfde inscripties als Bücheler, maar ging in de aanvullingen veel verder.

Engström heeft nu de uitgave van Bücheler, uitgaande van diens gezichtspunten willen vervolgen; de vergelijking tusschen beide dringt zich van zelf aan ons op. De inhoud bestaat uit 458 gedichten of fragmenten, na de 1858 stukken die men bij Bücheler vindt. Wijze van uitgave volgt van buiten bekeken zooveel mogelijk de methode van Bücheler, waarvoor we den schrijver dankbaar moeten zijn; dankbaar zijn we hem ook, dat hij het ons zoo gemakkelijk heeft gemaakt door het zichzelf zoo moeilijk te maken en overal te zoeken. Of de collectie volledig is, kan natuurlijk niemand zeker zeggen, maar men krijgt den indruk dat hier met jonge krachten naar volledigheid is gestreefd.

Mogen we het den schrijver aanrekenen dat wij door hem rond geleid ons niet overal even zeker voelen als vroeger in de collectio Bucheleriana? Zeker niet. Vergelijkt men de methoden van Büchele, Cholodniak en Engström met elkaar, dan vinden we (gelukkig!) een drieledig verschil: Bücheler vult uiterst voorzichtig aan, we voelen bij hem steeds duidelijk hoe een studie van tientallen jaren een residu gevormd heeft, en dat meestal slechts stereotype gevallen den moed geven geheele verzen te reconstrueeren. Cholodniak durft het aan op grond van 3 woorddeelen — ik overdrijf niet — 3 verzen aan te bieden, dan liefst nog van een zeer bijzonderen inhoud, met ongewone verwikkelingen en pikante nieuwigheden. Engström gaat quantitatief iets minder ver, heeft qualitatief minder fantasie — tenminste hier gegeven — en is dus minder aantrekkelijk en meer echt; want de meeste grafschriften, zeg 70 °/₀ zijn armzalig ook van inhoud. Ontegenzeggelijk is de eerste methode de eerlijkste: de eenvoud en zekerheid van Bücheler wordt een schoonheid, die iets monumentaals heeft; de beide anderen vinden hun straf in een glimlach of een opwelling van tegenzin bij den lezer. Wat is er tegen om dergelijke aanvullingen cursief te drukken, vooral hier waar de haakjes zeer

weinig in het oog vallen? Immers hoe gaat het hier? Men let niet op de haakjes, krijgt bij de meeste regels een gevoel van bevreemding, van ongeloof, ziet scherper toe en bemerkt een aanvulling voor zich te hebben: voor het subject in deze uiterst subjectieve zaken een aanwijzing dat de reconstructie verkeerd is. Doch wanneer men eenige honderden reconstructies van dezelfde persoon leest, worden de reacties minder talrijk en minder beslist: de latiniteit en gedachtesfeer van een modern geleerde krijgt — natuurlijk zijns ondanks — „klassieke" geldigheid en wordt een gevaarlijke indringer. Mij lijkt het dus een plicht hier een anderen druk aan te wenden.

De Grieksche sculptuur heeft de waarheid hiervan al lang ondervonden: ook hier krijgt men juist bijv. bij Renaissance aanvullingen een gevoel van onbehagelijkheid, dat zich later oplost, door de eerlijke opsomming op het kaartje van wat modern is. De natuur heeft zich ook hier duidelijk gewroken: men denke aan de vele zwarte onechte neuzen, teenen, knieschijven in Frankrijk en Duitschland, die tegenwoordig weer verdwijnen of de nieuwe vondsten bespaard blijven. Toch is hier de aanvulling methodisch nog eerder te rechtvaardigen: hier immers hebben we in de meeste gevallen kunst, dus de richtsnoer van stijl en traditie

In de grafschriften ontbreekt kunst zoo goed als gewoonlijk; bovendien wordt niet één gegeven als geheel geschapen en uitgewerkt, maar onbeholpen en vaak zich houdend aan even onbeholpen voorgangers (doch *hoever* gaat dit?) wil men de eindelooze verscheidenheid van voor ons vaak op zich zelf onbelangrijke feiten in een epigram samenpersen. Wie zal hier doorzicht of intuitie toonen?

Zoo straft deze methode zich vanzelf: weinig zaken zijn vermakelijker of onstichtelijker dan naast elkaar te leggen de 2 reconstructies van Cholodniak en Engström; had ik over de plaats te beschikken, ik zou een tweelingpaar afdrukken, nu verwijs ik naar een paar nummers: Ch. 36e: E. 172, ea. Voor de bravoure is teekenend, dat Ch. 1357g 3 verzen reconstrueert, waarvan alleen de laatste letters (-ius vitae -r) over zijn, waar Engström (319) toch voor past, ofschoon deze (bijv. 247; 298: 2 regels, waarin peri qu en rua qui over zijn) soms haast even ver gaat.

Wat de commentaar betreft, verwante plaatsen uit de dichters kunnen en konden nog bij tientallen worden aangevoerd, zooals vele recensies zich beijverd hebben aan te toonen. Toch lijkt me dit steeds een nijverheid, die haar producten meestal met een vraagteeken of een „made in Germany" te markt moest brengen. De zekere ontleeningen herkent men dadelijk, ook al weet men de plaats niet onmiddellijk aan te wijzen. Wat daarvan in dit boekje voorkomt (z. Index, komt haast uitsluitend uit Vergilius.

Grammaticaal geeft de commentaar haast alleen syntactische verwijzingen, en dan voornamelijk naar de geschriften van E.s landsman Löfstedt: de positieve kant van deze methode is veel beter dan de negatieve. Doch vooral op morphologisch en phonetisch gebied had veel meer gegeven kunnen en moeten worden: hier is het verschil met Bücheler zeer groot.

De stukken toch zijn ongeveer voor een vierde van waarde door hun inhoud (de inscriptie van Allia Potestas, die ook na het doorlezen van dezen bundel zeer apart blijft staan, ontbreekt natuurlijk) of door hun taal, vooral voor het vokalisme van het Vulgair-lat. en het Romaansch vgl. E. 363, 364, 413, 429 (eacit = iacet, over deze e < i onlangs Jud ZromPh. 38, 1 vlg.) 441 vlg. In dit opzicht laat de schrijver ons geheel en al alleen staan, waarvan het gevolg is dat de waarde van die stukken de meesten onbekend blijft. Ook in verklaring van den inhoud geeft de commentaar vaak te weinig (bijv. 361, 366), vaak zelfs zonder de duistere passages als zoodanig te merken.

In het volgende eenige opmerkingen over speciale punten.

13: l. vini — 22, 5: ondanks alle aangehaalde plaatsen toch al bijzonder ongelukkig: mors una cu[nctos mánet inévitabilis]; wanneer men op grond van de andere verzen zelfs aan het metrum geen houvast meent te hebben, zijn reconstructies verkeerd: immers hoeveel fouten mag of moet men aannemen? Hier is dat niet het geval: denkbaar ware: irreparabilis of irrevocabilis manet, vgl. dan beter Bücheler 1097,3: de 5e voet (◡-) is hier natuurlijk metrisch geen bezwaar vgl. v. 6. — 37 vgl. Bücheler 147. — 47 enz. een nadere aanwijzing van de plaats, waar de inscriptie gevonden is, ware gewenscht, waar dit uit de band van C. I. L. niet blijkt — 102,8 [cīvitas] fout, l. [pŏpulus] — 112 aant. l. videbis — 117 l. cuncta prŏvēnit, vgl. singularis bij omnia enz., ook E. 302: condita laedatur (sc. ossa) — 142 m. n. = munere noctis? vgl. 153,8 en 155 — 185,5 E's verklaring is onjuist, vgl. ook 186,1 en 7; vertaal: kuisch heb ik mijn levensdagen voor de eerbaarheid bewaard — 186,5: aequus equo is aardig maar onwaarschijnlijk; eques? cf. dici vs. 4; vs. 6 luminibus — 207, waarover reeds veel te doen is geweest, cf. Eranos 13, 163: misschien inclytus vgl. 221 of adytus beide i.p.v. aditus denkbaar; voor adytus heiligdom Thes. l. l. I 902,56 vlg.; vs. 2 is te schrijven de vulg.-lat. vorm: bis vinti per annos, vgl. Ihm A.L.L. 7, 69; Grandgent Introd. 160. — 226,2 is typisch: de steen geeft cum, E. maakt er rogum van, daaruit een heel verhaal en dan deze constructie: rogum sentire hunc esse licebit! — 235,1: umbra tenus = slechts een schaduw, vgl. bijv. het Taciteische hactenus (Ann. 12, 42 i. f.; 16,15 enz.) — 235,9 l. Tartara ad ima, vgl. 240,2 — 254,5: l. adsumere sanctis, bij de heiligen opnemen, vgl. o.a. een plaats van Greg. v. Tours in den Thes. sv. adsumo — 264,6 is duidelijk nagevolgd, vgl. bijv. Ov. Trist 1,9,1; Senec. Epist. 52, 11; — 283: ik vermoed, dat hier oorspr. een woordspel amor : mora bedoeld is, cf. 326,3 — 304 l. quicumque, cf. Bücheler 1048 — 365,5 in nosmet is duidelijk: door of voor de eeuwigheid pijnlijk voor ons afgesloten; Engströms verklaring = „a nobis" is hard — 369 Ennius nog naar L. Müller geciteerd! — 402 en 433,4 de oude vormen potis met esse, die Engström al eerder had kunnen opnemen. — 441,5: pie = pii, niet via een onnoodig piae, vgl. E. 363: ingenie enz. — 444,2: het verband wijst op het tegendeel v. d. reconstructie, ± quae of ook qui (fem.) mecum laboravit — 451,4: summa adiecta is Nominativus — 453 is te vergelijken met 325.

Er zijn veel drukfouten, die grootendeels achterin

verbeterd worden: zouden het wel alle drukfouten zijn of fouten „onder het drukken" gemaakt, ook dat No. 295 = 308 is, nogwel met eenigszins verschillenden commentaar?

Den Haag, F. Muller Jzn.

J. Charpentier, Die desiderativbildungen der indoiranischen sprachen. (Archives d'études orientales vol. 6). Upsala, Appelberg. 1912. (Pr. fr. 5.25).

In het voorbericht deelt de schrijver mede, dat hij zijn aantekeningen over de Indo-iraanse desideratieven begon in de zomer van 1911, en dat hij na het lezen van een in 1912 verschenen verhandeling van Güntert over hetzelfde onderwerp (Indog. Forsch. vol. XXX) besloot toch zijn studie te voltooien, niet omdat hij zoveel nieuws had te bieden, maar omdat hij in verschillende details van deze Duitse onderzoeker afweek.

Na dan in hoofdstuk I de verschillende vroeger meningen over de desideratief-formatie te hebben meegedeeld, geeft de schr. in hoofdstuk II een uitvoerige uiteenzetting van het materiaal. De indeling van de stof wordt hier gebaseerd op de feiten, zoals die in de Indiese en Iraanse bronnen gedokumenteerd zijn, ofschoon tot op zekere hoogte taalvergelijkend geinterpreteerd. Zelf noemt hij zijn klassifikatie „ein kompromiss zwischen indischer und modern-sprachwissenschaftlicher denkart". Voor de vorm der wortels sluit hij zich aan bij het Petersburger woordeboek; geeft dus soms de reduktietrap, bijv. *tij*, wanneer het wortels geldt, die een *i* of *u* bevatten, deels de gunatrap, bijv. *grabh* of *manth*, namelik ingeval van wortels met een inwendige liquida of nasaal. De indeling is verder als volgt inger cht:

A. Wortels, die met een vokaal beginnen:

A 1. met samentrekking van de reduplikatie-vokaal *i* en de zwakke stamvokaal, en zonder bindvokaal (dus bijv. *īpsa* : *āp*)

A 2. met een afzonderlike reduplikatie-lettergreep, en de bindvokaal *i* (dus *aç̣içịṣa* : *aç*)

B. Wortels, die met een konsonant beginnen:

B I, waarbij de desideratief-formatie plaatsgrijpt zonder bindvokaal *i*.

B I a, met duidelike reduplikatie: *aa* wortels, uitgaande op *i, ī, u, ū, a, ā*; *bb* uitgaande op de liquida *r*; *cc* uitgaande op de nasalen *m* en *n*; *dd* uitgaande op een muta. De laatste groep wordt in tweeën onderverdeeld: wortels met *i* en *u* in het midden, wortels met *a* en *ā*. In deze laatste ondergroep vindt men bijv.: *ghas, grabh, trap, damç, bādh*; ook *vyadh* (niettegenstaande praes. *vidhyati*), *tyaj* en *svap* (niettegenstaande part. *supta*).

B I b, met onkenbaar geworden reduplikatie (bijv. *dhīkṣa* : *dah*).

B II, waarbij de desideratief-formatie plaatsgrijpt met de bindvokaal *i*.

In elk der laatst verkregen ondergroepen worden eerst vermeld: de literair gedokumenteerde vormen van het Sanskrit, dan de vormen, meegedeeld door de Indiese grammatici, ten slotte de vormen van het Avesties.

Bij het bespreken der afzonderlike werkwoorden wordt vrij uitvoerig het paradigma van het stamwerkwoord opgegeven, en aantekeningen toegevoegd, betreffende de etymologie. De volgende passages zou ik hier met name willen vermelden: bespreking van *edidhiṣu inakṣati, tutārṣati* (behorend bij *tvar* en niet bij *tar*), *nindati, mimikṣati* (behorend bij *mih* en niet bij *miç*; een m. i. zeer aannemelik betoog), *bibhatsate*, de oorsprong van de nasaal in de vervoeging van *majj*, *dhīkṣ* als desiderativum bij *dah* (met een kleine wijziging wordt hier de mening van Hillebrandt overgenomen) *niṃs* (oorspronkelik betekenend: begeren te huldigen) en *hiṃs*.

In hoofdstuk III wordt eerst besproken: de betekenis der gesynkopeerde desideratieven in de Rigveda; daarna onderzocht, of de *s* dan wel de reduplikatie de belangrijkste faktor is in de desideratiefformatie. De schrijver komt daarbij tot de volgende konklusies: het Griekse futurum op -σω beantwoordt niet aan het Indiese futurum op *-syati*; het Griekse futurum is namelik de conjunctivus van de *s*-aoristus; het Indiese futurum daarentegen de uitbreiding met *ya* van een grondvorm met de 'desideratieve *s*.' Om dat te bewijzen, verwijst de schr. naar een opstel van Hopkins, waarin wordt aangetoond, dat de futurum-vorm op *-syati* in de Rigveda niet een futuriese, maar voluntatieve betekenis heeft. In aansluiting daarmee citeert Charpentier de Brāhmaṇavoorbeelden, door Delbrück verzameld in zijn Altindische Syntax; volgens zijn interpretatie zou in deze voorbeelden de eerste persoon steeeds een wilsbesluit, de tweede en derde persoon een vermoeden uitdrukken; deze laatste betekenis zou zich uit de voluntatieve ontwikkeld hebben. Na een uitweiding over de formatie van het futurum wordt een verklaring gezocht voor de lange reduplikatie-lettergreep van *mīmāṃsa-* &c. en van de lange *i* in sommige gesynkopeerde desiderativa. Deze verklaring leidt zelf weer tot een hypothese over de oorsprong van de desiderativa.

In hoofdstuk IV worden o. a. besproken de analogiewerkingen, waaraan de desideratief-formatie heeft blootgestaan. Hierbij sluit Charpentier zich aan bij de resultaten, door Güntert verkregen, en konstateert: 1. de neiging om de volle stamvorm in te voeren inplaats van de gereduceerde en van de gecontraheerde; 2. de regelmatige lengte van de *ī*, *ū*, en *īr* of *ūr* (d. w. z. oorspronkelike ṝ) onmiddellik voor de desideratief -·, onverschillig of de reduktie-trap van de wortel op een lange of korte sonant eindigt; 3. de neiging om de bindvokaal *i*, die eigenlik in deze formatie geheel niet thuishoort, op steeds ruimer schaal te gebruiken.

In hoofdstuk V bespreekt de schr. de desideratief-formatie buiten het Aries. Het *s*-futurum van het Kelties met zijn reduplikatie is voldoende om te doen zien, dat deze formatie reeds Indogermaans was. Het Latijnse werkwoord *visere* is evenwel door sommigen ten onrechte als een desiderativum uitgelegd. Het Griekse abstractum δίψᾶ zou daarentegen een echt desiderativum zijn, ontstaan uit Indogerm.* *g^u^ig^u^bhsā*; de wortel hier zou *g^u^ebh* zijn, aanwezig in Skr. *gambha* (diepte) en *gabha* (vulva) &c. De oudste betekenis van δίψα zou dus zijn 'neiging tot splijten.' (Opm. Hierbij zou dus *g^u^* tot *d* en niet tot *b* geworden zijn, zoals in *jīva* : βίος).

Ter beoordeling zou ik het volgende willen opmerken:

Het is mogelik een klassifikatie te geven, die beter aan de twee gestelde eisen voldoet dan die van Charpentier; die dus zowel aan de praktiese deskriptie, als aan de regressief-historiese rekonstruktie groter voordelen biedt. Men kan de Ariese desideratieven namelik in drie hoofd-

groepen verdelen: de gesynkopeerde, de duidelik-geredupliceerde zonder bindvokaal, en de duidelik-geredupliceerde met bindvokaal. In ieder dezer drie groepen kan men de wortel van het stamwerkwoord onderscheiden als 1. met vokaal beginnend (of in sommige gevallen met sonant beginnend); 2. wortels eindigend op vokaal of sonant (d. w. z. halfvokaal, liquida of nasaal). 3. wortels beginnend en eindigend met muta, met inbegrip van zulke wortels, beginnend met sonant en eindigend op muta, die zich in vervoeging en desideratief-formatie daarbij aansluiten. Dus:

I 1. *īpsa* (*āp*)	II 1. (ontbreekt)	III 1. *añcicisa* (*añc*)
2. *ditsa* (*dā*)	2. *cikīrsa* (*kṛ*)	2. *cicayiṣa* (*ci*)
niṃsa (*nam*)	*cikīṣa* (*ci*)	*cicaliṣa* (*cal*)
3. *pitsa* (*pat*)	3. *bībhatsa* (*bādh*)	3. *jigadisa* (*gad*)
ripsa (*rabh*)	*suṣupsa* (*svap*)	*rurudiṣa* (*rud*)

Van de poging om in het Indogermaans een scherpe onderscheiding te maken tussen een desideratieve en een aoristiese *s* verwacht ik weinig sukses.

Over het geheel laat het boekje van Charpentier, ook om de interessante filologiese uitweidingen, zich aangenaam lezen.

Amsterdam. B. Faddegon.

Roman van den Riddere metter Mouwen, opnieuw naar het Hs. uitgegeven en van een Inleiding en Glossarium voorzien door **Dr. Bertha M. van der Stempel.** (Bibl. van Mnl. Lett.). Leiden, Sijthoff. 1914.

In de *Inleiding* is door een grondig en veelomvattend onderzoek zekerheid geworden, dat de bovengenoemde roman een vrije bewerking is (van een niet bekende redactie) van den *Richars li Biaus* — al is het bewijs van de overeenstemmende plaatsen pag. XV en XVI niet zoo sterk als de S. het voorstelt; dat hij groote overeenkomst vertoont, wat betreft inhoud en inkleeding, met den *Mo iaen*; dat de Lanceloot-tekst een afschrift is van een veranderd origineel. Bovendien nog veel ter aanvulling of bevestiging van wat Te Winkel had gevonden. Tot slot een aansporing om het Lanceloot-hs. nog eens in zijn geheel te bestudeeren.

Bij de zorgvuldige en op veel plaatsen verbeterde heruitgave enkele opmerkingen. In afwijking van het loffelijk beginsel, „waar mij een lezing ook maar eenigszins verdedigbaar voorkwam, heb ik haar behouden", is *die* 302 veranderd (vgl. 472); is 466/67 omgezet, wat om 't werkwoord „aandoen" geen verbetering kan zijn; is 932 verminderd (vgl. 3169); is in 2999 een overbodig woord ingevoegd: *die* kan slaan op *die andere* van 2996; is *lite* 2481 en 3430 in twijfel getrokken, hoewel men het als een conjunctief-vorm kan beschouwen, die in den indic. is gedrongen; is in vs. 3439 een voor 't Mnl. overbodig voorzetsel ingevoegd; is 3602 *sine* veranderd in *siene* en 204 *sidi* in *siedi* — terwijl de consequente schrijfwijze van open *ie* is *i*, behalve in eenlettergrepige alleenstaande woorden als *nie*, *wie* en 't aanw. en betr. vnw. *die*; is 3588 zonder reden *sien* veranderd in *sijn*; vgl. 349 en 3791; verwarring van *sien en sijn* is hierbij verkeerdelijk ter sprake gebracht.

Vs. 420 heet in deze uitgave: *Een, swerd, met ere mouwen wit* en wordt verklaard als „een persoon met een zwarte wapenrusting en met een witte mouw". Maar *een* als onbepaald voornw. komt in het geheele gedicht niet voor; behalve in 165 en 1344 vindt men overal en onophoudelijk de verbinding „swerte ridder" en dit *ridder* moet ook hier uit het vorige vs. worden ingevuld; voor de verbuiging vgl. 1067. Ook in 1148 lijkt mij Jonckbloets interpunctie beter, omdat in 't volgende vs. alleen van „sterke leden" wordt gesproken en *naen* dan in zijn gewone beteekenis blijft. Lees in vs. 1028 *vord*, zooals bijna overal, dat ook de vergissing verklaart. Vs. 1214 trek ik bij den vorigen regel en beschouw de verbinding *wel ende wale* als door en door, op en top; *dese* raet is dan accus., vgl. 1278. (Niet onmogelijk is het, dat in dezen zin de afschrijver *hem* heeft ingevoegd. Ook zie ik zijn hand in *vort*, 2806 even als in 1028, in de schrijfwijze *liede* en soms *bieden*, in de verandering van *roet* in *groet* 755 (vgl. 186), van *blide* in *bliden* 3608, van *mer* in *mct* 3901). In 3965 staat *diemer*: omdat *die* in samenkoppelingen *di* wordt, b.v. *dire*, *dise* evenals *wine*, *nine*, zullen hier twee woorden bedoeld zijn.

Nog een paar opgemerkte drukfoutjes: de punt moet een komma zijn 558, 1460, 1691, 1747, en een vraagteeken 1689; de komma moet vervallen in (niet na) 758 en in 1345; na 1301 en 2998; in vs. 3294 leze men *die* in plaats van *dit*.

Ook aan de Woordenlijst is de noodige zorg besteed. Natuurlijk ontbreekt wel een verklaring, b.v. bij *paer* en is ze soms niet geheel juist b.v. bij *dwaen*, *gelijcheit*, *herberge*, *ontfarmen*, *temen*.

Om te eindigen met het begin: de opdracht aan Prof. Te Winkel is een welverdiende en geen geringe hulde. Het geheel getuigt van veel talent en veel studie.

Groningen. J. Bergsma.

R. de Souza, Du Rythme en français. Paris, Welter. 1912. (Pr. fr. 1.50).

Ce livre, ou cette plaquette de 100 pages, (y compris les appendices) nous paraît en grande partie, excellent. L'auteur n'ignore pas la difficulté du sujet. Il a choisi comme épigraphe cette phrase de Me de Staël:

„Il n'y a rien de si difficile à saisir que l'accent: on „apprend mille fois plus aisément les airs de musique „les plus compliqués, que la prononciation d'une seule „syllabe." Aussi rien d'étonnant si beaucoup ont fait fausse route, et dans une 1e partie qui est comme la partie négative de son ouvrage, M. R. d. S. fera la critique des travaux des rythmiciens qui ont abouti à des conclusions incomplètes ou trop absolues, pour être partis d'une idée préconçue ou pour avoir eu leur siège fait.

L'auteur sait combien dans cet ordre de recherches on gagne à se hâter lentement. Il a commencé ses expériences en 1902 et il espère modestement „mettre quelques précisions dans les à peu près d'un débat sans „fin" (Avant-Propos).

Nous pensons que M. R. d. S. a fait davantage et qu'il est parvenu à saisir cet accent subtil dont parle Me de Staël. Sa conclusion est que *l'accent de durée est l'accent fondamental du français*. C'est là pour lui une vérité qu'il répètera sans se lasser (cp. e. a. §§ 5 — 13 — 19 — 20 — 40 — 49) et qu'il démontrera par ses expériences de laboratoire de phonétique, et, dans une 3e pie (La Rythmique nouvelle et la tradition) par des aperçus sur la Rythmique des langues tant anciennes

que modernes. „A serrer l'histoire de près, on ne doit pas craindre d'affirmer que le vers français n'a jamais cessé d'être un vers accentué, conformément à ses „origines rythmiques du latin et à la nature de la langue." (§ 45). „Le compte des syllabes avec le coup de marteau „de la rime n'a pu suffire que parce qu'il impliquait „un jeu d'accents, inconscient ou non" (§ 44).

Pour M. R. d. S. il n'y a pas divorce dans les langues anciennes entre leur *mensuration* et leur *accentuation*. La quantité et l'intensité sont inséparables. On a pu s'y tromper et ignorer l'accent propre de la langue qui détermine des toniques et des atones, et, par conséquent, le rôle entraîneur de la durée joué par l'intensité, mais il est curieux de remarquer que la préoccupation de la *quantité* seule ou de la *durée* coïncida avec toutes les grandes époques de refonte poétique (la Pléiade et Chénier) (§ 5).

Le Rhythme n'est perçu par le plus grand nombre qu'à l'état de parallélisme strict, de symétrie absolue, que l'auteur appelle quelque part une symétrie morte. C'est là un état embryonnaire presque antirythmique, dont les exemples nous sont donnés par la récitation mécanique de l'enfance qui se poursuit parfois jusque dans la vieillesse. Mais les véritables rythmeurs sont ceux qui ne se contentent pas de *dénombrer* mais qui *accentuent*. C'est, de moins en moins, la numération symétrique des temps et le compte des syllabes qui fournissent le mouvement du rythme, mais le jeu des accents, des brêves et des longues sous les temps faibles et les temps forts (§ 45).

La quantité, ou accent de durée, liée à l'intensité, est inhérente à n'importe quel mouvement verbal, et ce n'est pas là une question de théorie, mais d'expérience, de fait, que cet accent détermine en nous la sensation du rhythme, et non pas le compte des syllabes, absolument inappréciable, surtout dans les dialogues du théâtre.

M. R. d. S. ne se lasse pas de partir en guerre contre le rythme enfantin qui est constitué par une symétrie parfaite. Il condamne radicalement cette définition banale du rythme „qui est dans le temps ce que la „symétrie est dans l'espace." Pour M. R. d. S. c'est le contraire qui est vrai et tant qu'il y a symétrie, il n'y a pas rythme. L'isochronisme est en dehors de la vie (§ 20). Peut être ici se laisse-t-il entraîner par sa pensée. Nous croyons également que le rythme carré, en musique par exemple, est en effet le plus simple, le plus rapproché de l'automatisme, et par conséquent le plus éloigné de la vie. Mais par contre, les variations incessantes, sans aucune commune mesure, ne parviendraient jamais à nous donner qu'une impression chaotique. L'auteur nous l'accorderait du reste, car il ajoute que les inégalités ont des retours: mais que ces retours ne peuvent eux mêmes se répéter trop, sans modifications et transformations successives.

M. R. d. S. sait admirablement qu'une „règle" n'a jamais enfermé toute la réalité; les règles naissent d'un art et non un art des règles. „Il n'y a pas de règles qu'on ne peut blesser, à cause de „schöner" " avait tenu à écrir een français Beethoven. Et pour M. R. d. S. il s'agit justement aujourd'hui de découvrir, par la tradition même, une norme aussi forte dans l'approfondissement de la réalité que dans un cercle de barrières factices et fragiles (§ 43). Les poètes, en effet, de tout temps, nous ont donné quelques purs chefs d'oeuvre, et c'est uniquement parce qu'il leur est arrivé souvent d'être comme théoriciens, les mauvais avocats d'une très excellente cause, que M. R. d. S. peut écrire que „aussi précise que mobile l'accen- „tuation du français échappe par sa justesse même" (§ 21).

On ne saurait mieux dire. Mais que cette „fuite" est fâcheuse.

Verlaine, dit M. R. d. S. est mort convaincu que le français n'avait pas d'accent. Et c'est ce qui explique „les limites que ne pouvait franchir l'art de Verlaine dont l'accentuation souvent adorable dépendait des groupes numériques et ne les commandait pas." R. d. S. est sévère dans la sélection qu'il fait des poètes qu'il appelle les *poètes du mouvement*. Il exclut Verhaeren (et l'on reste quelque peu surpris) et r'admet dans le passé comme véritables créateurs de mouvements que 6 poètes exactement: Ronsard, La Fontaine, Racine André Chénier, Hugo, Verlaine. Le choix est heureux et fait pour réunir tous les suffrages. Et pour les modernes voici d'après M. R. d. S. les seuls maillons de cette chaîne des véritables rythmeurs: Raimbaud (La Saison en Enfer) Laforgue, Gustave Kahn, Francis Viélé-Griffir, Maeterlinck (Chansons, dialogues dramatiques, prose rythmée) Mockel, van Leberghe, Paul Claudel (drames, prose métrique) Jean Thorel (Promenades sentimentales, prose rythmée et métrique) André Gide (Les Nourritures terrestres, prose rythmiques) Tristan Leclère (Klingsor) Henri Ghéon.

Amsterdam. E. Boulan.

C. de Boer, Ovide moralisé, poème du commencement du quatorzième siècle, publié d'après tous les manuscrits connus. Tome I (Livres I—III) avec une introduction. (Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, Afd. Letterkunde, nieuwe reeks, deel XV). Amsterdam, Johannes Müller. 1915.

Met een bewonderenswaardige volharding heeft dr. de Boer het eerste deel van de taak die hij op zich heeft genomen ten einde gebracht. Na afzonderli twee afgeronde gedeelten van de *Ovide moralisé* te hebben uitgegeven, die niet van de dichter zelf zijn, n.l. *Philomena* (zie *Museum*, XVII, kol. 176) en *Pyrame et Thisbé*, is tans een aanvang gemaakt met de publicatie van het gehele werk, dat 72.000 verzen telt. Hoewel een uitvoerige bespreking moet worden uitgesteld tot het gehele werk zal zijn verschenen, willen wij toch niet wachten aan de geleerde schrijver onze gelukwens aan te bieden met de gedeeltelike voltooiing van zijn langdurige arbeid.

In een korte inleiding heeft dr. de Boer enige kwesties behandeld die van belang zijn om de lezer in te lichten omtrent het dialekt van de dichter, de bronnen waaruit hij heeft geput, zijn invloed op de latere litteratuur en de onderlinge verhouding der handschriften. Deze studie heeft een voorlopig karakter; als het gehele werk zal zijn gedrukt, zal de uitgever met de nodige uitvoerigheid alle problemen behandelen die met zulk een reusachtig en in vele opzichten belangrijk gedicht samenhangen. Dan zal o. a. het ogenblik zijn gekomen om deze vertaling van de *Metamorphosen* naast het origineel te leggen en, door de vergelijking

van beide, een welkome bijdrage te leveren voor het hoofdstuk over Middeleeuwse vertaalkunst, dat nog steeds niet is geschreven.

Dat de tekst met zorg zou worden behandeld, was te verwachten; dr. de Boer's vroegere uitgaven waren een waarborg daarvoor [1]). De tekst is vastgesteld volgens een systeem dat de uitgever in de inleiding van *Philomena* uitvoerig heeft verdedigd en dat zeer verstandig lijkt; ik zeg „lijkt", want een buitenstaander kan eigenlik over een classificatie van handschriften geen zelfstandig oordeel hebben; ik zal mij daarom wel wachten kritiek te oefenen op de uiteenzetting van de uitgever, al ontbreken de tegenstrijdigheden die bij elke rangschikking der manuscripten van eenzelfde tekst voorkomen, hier evenmin; zodat bijv. een overeenstemming tussen A en C als voorkomt in vs. I, 3442, onverklaard blijft. Of stond *Pertheus* reeds in O? Het schijnt nl. dat de oorspronkelike tekst niet geheel smetteloos was; *reptilles*, dat in vs. I, 399, in het rijm voorkomt, moet òf een fout van de dichter òf altans van O zijn (vgl. vs. 402).

Misschien is dit ook het geval met vs. III, 1918—9:

Trop doit tel fontaine haïe
Estre, qui bevans met a dolour..,

in welk laatste vers, zoals de uitgever reeds heeft opgemerkt, een syllabe te veel staat. Het ligt voor de hand *qui* te beschouwen als een later invoegsel, dat evenwel reeds in O moet zijn ingelast, en dus te lezen:

Trop doit tel fontaine haïe
Estre: bevans met a dolour...

De bespreking van het dialekt van de dichter behoort tot het beste van de inleiding; terecht heeft dr. de Boer deze kwestie reeds nu uitvoerig behandeld, om aldus het belang van zijn tekst voor de kennis der Oudfranse taal dadelik te doen uitkomen. De *Ovide moralisé* is, volgens hem, geschreven door iemand geboortig uit het zuidelik deel van de taalstreek waarvan Bourgondië het middelpunt is. Toch blijkt uit het gehele gedicht dat de maker onder de invloed stond van de Centraalfranse letterkundige taal; de indruk die men bij de lezing krijgt is niet die van een sterk dialekties gekleurde tekst.

Ik heb enig bezwaar tegen de methode door de uitgever gevolgd bij het plaatsen van noten aan de voet der bladzijden; of liever, ik begrijp dat systeem niet. Een enkele maal wordt de aandacht gevestigd op moeielik verstaanbare verzen (bijv. p. 95); doch deze zijn zeldzaam, daar de tekst van de *Ovide moralisé* geen biezondere zwarigheden biedt. Verreweg de meeste noten zijn korte vertalingen van termen die in de tekst voorkomen, maar welke overweging de keuze heeft bepaald der te verklaren uitdrukkingen, ontgaat mij; het is mij niet duidelik welke kategorie van lezers dr. de Boer voor de geest heeft gehad bij overzettingen als die van *mangoniaux* (I, 476), *deffiër* (I, 991), *privee* (II, 1414), *sor son pois* (II, 2274), *a cest cop* (II, 2397), enz. Men mag toch wel veronderstellen dat de ongeoefende gebruik zal maken van Godefroy. Bovendien is de beknoptheid dezer vertalingen soms niet zonder bezwaar voor beginners; zo zouden zij, als zij het niet reeds wisten, moeielik kunnen vermoeden dat *parçonniere* (I, 356), vertaald door „participant à", hetzelfde woord is als *parçoneors* (I, 3319; in de tekst ontbreekt de cédille), weergegeven door „cohéritier, associé". Een enkele maal zou ik een andere vertaling verkiezen; *sensiblement* (I, 120) betekent zonder twijfel „sous une forme sensible, palpable", en niet „sagement" (vgl. vs. 140); *d'un randon* (I, 282) zou ik liever opvatten als „tezamen, tegelijkertijd" (vgl. vs. 284); *savoir que l'aune en vault* (II, 2169) heeft, dunkt mij, een uitgebreider betekenis dan „comprendre combien une chose est dangereuse"; in plaats van „pas plus que si on" (noot bij vs. II, 2788) zou ik liever „pas même si on" lezen.

Maar dit zijn kleine opmerkingen, waaraan ik zelf niet te veel gewicht wens te zien gehecht.

Het gedicht zelf — ik zeide het reeds — is voor de Middeleeuwse letterkundige geschiedenis niet zonder belang, vooral omdat — zoals dr. de Boer heeft aangetoond voor Guillaume de Marchaut — Franse dichters Ovidius door bemiddeling van deze vertaling in Oudfranse verzen hebben leren kennen. De schrijver haalt, zeer ter snede, een zin aan van Lanson waarin deze geleerde wijst op de gewichtige rol die de vertalingen hebben gespeeld bij het verspreiden van de kennis der Latijnse dichtwerken.

Maar, zoals uit de titel blijkt, het was de dichter niet alleen om een overzetting te doen. Elk verhaal van de *Metamorphosen* wordt gevolgd door uitweidingen die in omvang de vertaling ver overtreffen. Eerst krijgt men de geschiedkundige verklaring, d. w. z. de „fabel" wordt uit het rijk der verbeelding overgeplaatst in de werkelikheid; zo wordt de strijd der Giganten aldus voorgesteld, dat Jupiter zijn leger op de top van een berg had saamgetrokken en vandaar werptuigen liet slingeren op de mannen van Titan, die met ladders de helling trachtten te beklimmen [1]). Daarna wordt een concordantie beproefd tussen het verhaal en de Bijbelse overlevering; de zoeven vermelde berg wordt geïdentificeerd met de toren van Babel:

La fable et la Divinité
S'acordent... (I, 1154)

En dan volgt een dier allegoriese toepassingen, dierbaar aan elk rechtgeaard Middeleeuws denker: de reuzen zijn de hovaardigen die zich tegen God verzetten, maar die door God in de duisternis van de hel worden geworpen. De *Ovide moralisé* herinnert ons aan Dante's voorschrift: „Le scritture si possono intendere e debbonsi sponere massimamente per quattro sensi: litterale, allegorico, morale e anagogico" (*Conv.*, II, 1). De twee eerste methoden van verklaring vinden wij er, en ook de derde, die hierin bestaat dat men lessen put uit het verhaal, is, zoals wij zagen,

---

[1]) **Enkele drukfouten zijn blijven staan, zoals onvermijdelik was in een zo uitgebreid werk; ik vermeld hier alleen *asseiour* (II, 4725), dat wel als *assejour* (nl. *a sejour*) zal zijn bedoeld, en *deslogie* (II, 189) voor *deslo gié*, dat op het eerste gezicht wat verbijsterend is. Het zal aanbeveling verdienen in de volgende delen de Fransche *œ* niet weer als *o e* te laten drukken.**

[1]) Soms geeft de dichter meer dan één transpositie in de werkelikheid: bijv. van de geschiedenis van Daphné (I, 3065 en 3075).

de dichter niet onbekend. Dat satires tegen de geestelikheid, tegen de valse rechters en tegen allerlei maatschappelike misstanden niet ontbreken, spreekt vanzelf.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

O. Hirschfeld, Kleine Schriften. Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 30).

In de verzameling zijner „kleine Schriften" heeft Hirschfeld diegene zijner vroegere publicaties bijeengebracht, die zijns inziens er recht op hebben, niet zoo spoedig in het vergeetboek te geraken, als met tijdschriftartikelen het geval pleegt te zijn, en daaraan heeft hij eenige tot nu toe niet in druk verschenen verhandelingen toegevoegd. Het zijn er in het geheel 74 (waarvan 15 niet vroeger gepubliceerd), geschreven tusschen 1869 en 1913, in omvang afwisselend tusschen 2 en 65 bladzijden, en samen meer dan 1000 pagina's groot-octaaf beslaande. Met eerbied neemt men het statige boekdeel op dat met des schrijvers „Verwaltungsbeamten" en de door hem bewerkte deelen van het Corpus inscriptionum Latinarum, het levenswerk b vat van een geleerde, die als weinigen tehuis is in de bestuursinrichting van het Romeinsche keizerrijk, en wiens meening op het door hem tot in de kleinste bijzonderheden beheerschte gebied ook daar, waar men niet met hem mee kan gaan, de ernstigste overweging verdient.

Over de volgorde, waarin Hirschfeld zijne geschriften heeft gerangschikt, laat hij zich niet uit. Chronologisch, naar tijdsorde van ontstaan, heeft hij ze niet geordend. Let men op den inhoud der verhandelingen, dan blijkt, dat hij ze in drie groote groepen heeft bijeengevoegd. Voorop gaan (blz. 1—238) 11 opstellen over Gallië, voornamelijk over de geschiedenis en het bestuur ervan in den keizertijd. De uitgever der Gallische inscripties (in C. I. L. XII die van Gallia Narbonensis, in XIII, 1 die van Aquitania, Lugdunensis en Belgica) geeft er hier voorbeelden van, wat voor resultaten de studie van het door hemzelf verzamelde en gepubliceerde materiaal vermag te leveren. Enkele dezer opstellen naderen den vorm van een essay en zijn ontbloot van toelichtende voetnoten, zooals No. 6, Die Organisation der drei Gallien durch Augustus, en No. 8, Lyon in der Römerzeit. Bij de overige staaft de schrijver zijne beweeringen met een groot aantal aanmerkingen, waarin zijne volledige kennis der op zijn onderwerp betrekking hebbende inscripties helder aan den dag treedt. Als bijzonder leerrijk troffen mij No. 5, Gallische Studien I, over de civitates foederatae in Gallia Narbonensis, en III, waarin, naar aanleiding van het voorkomen van een praefectus vigilum te Nemausus, over de brandweer in de provincie-steden van het Romeinsche rijk wordt gehandeld (Gallische Studien II is in dezen bundel niet weer afgedrukt), verder No. 10, Die Haeduer und Arverner unter römischer Herrschaft, en No. 11, Aquitanien in der Römerzeit. Wat voor deze streken het keizerlijk bestuur heeft beteekend, wordt ons hier duilijk uiteengezet. Verwonderd heeft het mij, dat Hirschfeld ook No. 3, Die Krokodilmünzen von Nemausus, heeft opgenomen. Het betoog in dit korte, voor het eerst in 1883 gepubliceerde artikel, is gebaseerd op een jaarcijfer der aera van Alexandrië, dat Hirschfeld op een dezer munten met zekerheid meende gelezen te hebben. Thans echter (blz. 42 aanm.) erkent hij, die zekerheid niet meer te bezitten en voegt daaraan toe (blz. 44 aanm.), dat, indien zijne lezing onjuist is, aan zijne daarop gebouwde hypothese de bodem is onttrokken. Het zou mij daarom juister geleken hebben, dit stuk hier niet weder af te drukken.

De tweede ongeveer de helft van het boek beslaande groep wordt gevormd door een groot aantal opstellen betreffende Romeinsche geschiedenis en Romeinsch staatsrecht (No. 12—45, blz. 239—754), die zooveel mogelijk chronologisch zijn gerangschikt naar de behandelde onderwerpen. De eerste kleinere helft (No. 12—23, blz. 239—329) heeft betrekking op den republikeinschen tijd van Rome, de tweede, veel grootere, (No. 24—45, blz. 330—754) op den keizertijd. Het eerste stuk dezer groep, No. 12, bespreekt het zoogen. jus Papirianum, de verzameling der leges regiae. Het argument, door Hirschfeld uit Cic. ad fam. 9, 21 geput, dat Cicero het jus Papirianum nog niet heeft gekend, is, dunkt mij, moeilijk voor tegenspraak vatbaar. Des te onzekerder zijn de resultaten van verscheidene zijner overige onderzoekingen betreffende den republikeinschen tijd. Het ligt aan ons onvoldoende bronnenmateriaal voor deze periode, dat zij de overtuigende kracht missen der opstellen, waar de schrijver zijn betoog kan bouwen op het breede en vaste fundament der inscripties. Als deze hem ontbreken, is Hirschfeld m. i. al te geneigd tot het te berde brengen van zeer dubieuze vermoedens. In no. 13, Der Aequersieg des Cincinnatus, wijst hij, terecht, op de overeenstemming tusschen het verhaal van de neerlaag, door den dictator A. Postumius Tubertus in 431 aan de Aequi en Volsci toegebracht, met dat van de overwinning op de Aequi door Cincinnatus in 458, maar nu verklaart hij het eerstgenoemde voor „historisch" en houdt het voor de „Vorlage" van dat betreffende Cincinnatus. Zou het niet juister zijn, om met De Sanctis, Storia dei Romani II blz. 121, in de heldendaden van Postumius „una nuova copia della leggenda di Cincinnato" te zien ? Uiterst onzeker zijn ook No. 14, Zur Geschichte der römischen Tribus, en No. 15, Die Wahl der Volkstribunen vor dem Publilischen Gesetz. Tegen Hirschfeld's vermoeden, dat oorspronkelijk de tribuni plebis in uitsluitend voor de plebejers toegankelijke comitia tributa gekozen zouden zijn, pleit, zooals hij zelf opmerkt, dat Livius II 56 juist als eene nieuwe bepaling der lex Publilia noemt ut plebei magistratus tributis comitiis fierent. Het laatstgenoemde artikel besluit de schrijver dan ook met te zeggen, dat het „bei dem vollständigen Versagen der Ueberlieferung immerhin bedenklich" blijft, positieve vermoedens over de oorspronkelijke wijze van de keuze der tribuni plebis te wagen. Ook wie erkent, dat tegen de vroeger daaromtrent geuite vermoedens bezwaren bestaan, zal toch m. i. dat van Hirschfeld niet als de evidente oplossing der moeilijkheden aanvaarden. Onjuist acht ik de meening, in No. 18 „Zur Ueberlieferung des ersten Gallierkrieges, uitgesproken. Volgens Diodorus XIV 113 — om van de latere traditie te zwijgen — richtte zich de eerste inval der Galliërs, die met den slag aan de Allia en de inneming van Rome eindigde, oorspronkelijk niet tegen Rome doch tegen Clusium. Er is geen reden, aan dit bericht te twijfelen. De bron van Diodorus voor de Romeinsche geschiedenis, hij zij Fabius Pictor of een ander, is in ieder geval een zeer respectabel annalist. Wel vermeldt Polybius II 18 de belegering

van Clusium door de Galliërs niet, maar hij wijdt aan dezen eersten inval van hen ook slechts enkele regels. Nu heeft blijkens Polyb. II 25 in een lateren oorlog met de Galliërs, in 225, het eerste treffen plaats gehad bij Clusium. Aan dien oorlog nam Fabius Pictor, de vader der Romeinsche geschiedschrijving, als officier deel, en deze zou, volgens Hirschfeld, uit dien veldtocht van 225 „Rückübertragungen" gemaakt hebben op den eersten Gallischen inval, en door hem zou Clusium ook in dien oorlog tot de eerste „Etappe" der Galliërs geworden zijn. In werkelijkheid zou Clusium toen in het geheel geene rol hebben gespeeld. Voor dit vermoeden ontbreekt toch werkelijk elke schaduw van bewijs. Wat wij van Fabius en zijn werk weten, geeft ons niet het minste recht, zoo iets van hem aan te nemen, en waarom zou de omstandigheid, dat in 225 bij Clusium een gevecht tegen de Galliërs plaats had, hem genoopt hebben, eene belegering van die stad bij hun eersten inval uit zijn duim te zuigen?

Den overgang tot de stukken over den keizertijd vormt No. 23, twee artikelen over den eindtermijn van Caesar's stadhouderschap over Gallië. In het eerste betoogt Hirschfeld op zeer vernuftige gronden, dat over den duur daarvan in de lex Pompeja-Licinia van 55 niets anders was bepaald, dan dat omtrent de keuze van een opvolger niet vóór den 1en Maart 50 een voorstel zou mogen worden gedaan, in het tweede verdedigt hij deze meening tegen de bezwaren van Holzapfel, die Mommsen volgend den 1en Maart 49 voor den bij genoemde wet vastgestelden eindtermijn houdt. Mij althans heeft Hirschfeld van de juistheid zijner hypothese overtuigd. Daarentegen zag ik met bevreemding, dat hij No. 24, Die Kapitolinischen Fasten (twee artikelen) onveranderd heeft laten afdrukken. Zijn vermoeden, dat de fasti Capitolini eerst nà 12 v. C. door Augustus als Pontifex Maximus aan de Regia zouden zijn aangebracht, is toch na Mommsens weerlegging (Röm. Forschungen 2, blz. 58 v.v.) en Henzen's uiteenzettingen in den 2en druk van het C. I. L., vol. I blz. 10, onhoudbaar geworden, ook al wil men zijne dateering der acta triumphalia aanvaarden. Borghesi's, door Mommsen gevolgde, dateering der fasti berust hierop, dat de namen der Antonii er in rasura staan: zij moeten dus vóór 30 v. C., het jaar van de damnatio memoriae van M. Antonius, in het marmer zijn ingehouwen, in dat jaar geëradeerd en later op hunne plaats hersteld zijn. Op den uitweg, dien Hirschfeld blz. 345 inslaat, ten einde zijne dateering nà 12 v. C. te redden — er zou toen bij de inbeiteling der fasti in plaats van de namen der Antonii eene rasuur in het marmer zijn aangebracht, — zal m. i. niemand hem volgen.

De reeks artikelen over de geschiedenis en het bestuur van het Romeinsche keizerrijk (No. 24—45, blz. 330—754), die bijna de helft van het geheele boek beslaan, verschaffen het m. i. blijvende waarde. Evenmin als bij de vorige groepen zal ik ze één voor één opsommen, maar ik wil toch op de voornaamste de aandacht vestigen, en noem dan in het bijzonder No. 26, Die Verwaltung der Rheingrenze in den ersten drei Jahrhunderten der römischen Kaiserzeit; No. 32, Decimus Clodius Albinus; No. 34, Die kaiserlichen Grabstätten in Rom; No. 35, Zur Geschichte des römischen Kaiserkultes; No. 38, Der Grundbesitz der römischen Kaiser in den ersten drei Jahrhunderten; de wat het onderwerp betreft nauw samenhangende Nos. 39, 40 en 41: Die Sicherheitspolizei im römischen Kaiserreich, Die ägyptische Polizei der römischen Kaiserzeit nach Papyrusurkunden, Die agentes in rebus; No. 42 Die Rangtitel der römischen Kaiserzeit; No. 43 Die römische Staatszeitung und die Akklamationen im Senat; No. 44 Die römischen Meilensteine. Het zijn alle uiterst leerrijke, op eene ongeëvenaarde kennis van het epigraphische en het overige in aanmerking komende materiaal steunende, verhandelingen, welke niemand, die studie maakt van den Romeinschen keizertijd, ongelezen mag laten.

De derde hoofdgroep (No. 46—67, blz. 755—900) wordt gevormd door artikelen betreffende verschillende Romeinsche geschiedschrijvers en andere bronnen voor de Romeinsche geschiedenis, in chronologische volgorde. Zij begint met een stuk over Polybius (No. 46) en eindigt me eenige artikelen (No. 65—67) betreffende de Scriptores Historiae Augustae. Ook in deze, meerendeels korte, opstellen vinden wij vele treffende en belangrijke opmerkingen. Ik noem in het bijzonder No. 54, Das Elogium des M'. Valerius Maximus, één uit de reeks der bijschriften, die Augustus onder de door hem op het forum Augusti opgestelde standbeelden liet aanbrengen. Hirschfeld maakt het zeer waarschijnlijk, dat de maker van het genoemde elogium den beruchten Valerius Antias als bron heeft gebruikt, wat ons ook tegen de nog door Mommsen groot geachte autoriteit der overige elogia wantrouwig moet maken. In No. 55, Die sogenannte Laudatio Turiae, wijst Hirschfeld er op, dat blijkens een nieuw gevonden stuk dezer uitvoerige inscriptie (Dessau 8393), de daarmee geëerde vrouw, die onder de proscriptie tijdens het tweede triumviraat het leven van haren echtgenoot had gered, niet, zooals Mommsen aannam, Turia, de vrouw van Q. Lucretius Vespillo, kan zijn geweest, en spreekt hij het vermoeden uit, dat we in dit merkwaardige opschrift te doen hebben met de echtgenoote van den bij Appianus B. Civ. IV 39 genoemden Acilius. No. 58 tot 61 handelen over Tacitus, No. 62 over „Anlage und Abfassungszeit der Epitome des Florus." In No. 65, Die Abfassungszeit der Sammlung der Scriptores Historiae Augustae, tracht Hirschfeld aannemelijk te maken, dat de Historia Augusta onder de regeering van Gratianus (367—383) nà diens huwelijk met Constantia, eene dochter van keizer Constantius II (circa 375), zou zijn vervaardigd, doch dit vermoeden omtrent het moeilijkste probleem der Romeinsche historiographie is m. i. niet overtuigend. De vraag, waarom dan de vervaardiger telkens Diocletianus en Constantijn toespreekt en vermeldt, blijft ook zoo onopgelost. Wie zich, evenals Hirschfeld, in deze quaestie op het standpunt van Dessau plaatst, kan, dunkt mij, met dezen slechts de laatste jaren der 4e eeuw als tijd van vervaardiging aannemen. Alleen zoo vinden alle namen, die als vervalscht worden aangezien, hunne verklaring.

Op deze drie groote groepen volgt een op zich zelfstaand artikel, dat we eerder aan het slot der tweede groep verwacht zouden hebben, nmlk. No. 68, Zur Geschichte der römischen Kaiserzeit in den ersten drei Jahrhunderten, een essay, waarin in groote trekken het beeld van dezen tijd geschetst wordt. Dit stuk is het laatst geschrevene van het geheele werk, het dateert van 1913, en we vinden daarin als het ware de samentrekking der talrijke voorafgaande détail-onderzoekingen.

De beteekenis dezer periode der wereldgeschiedenis, datgene waardoor zij in de eerste plaats onze belangstelling wekt, ziet Hirschfeld terecht in haar werk van organisatie en beschaving. Aan de verschillende factoren, die daarbij hebben medegewerkt, laat hij, voorzoover dit in eene korte schets mogelijk is, recht wedervar n. Het is slechts jammer, dat op de oorzaken van het verval, dat reeds in de tweede eeuw aan den dag treedt, niet dieper wordt ingegaan. De verhandeling zou daardoor aan waarde gewonnen hebben.

Het slot van het boek vormen eenige artikels van biographisch karakter, nmlk. een warm gesteld levensbericht van den Franschen epigraphicus Auguste Allmer, een kort artikel over Friedländer, eene eveneens korte bespreking van het 5e deel van Mommsen's Römische Geschichte, en eindelijk de schoone gedachtenisrede op Mommsen, in 1904 in de Berlijnsche Akademie van Wetenschappen uitgesproken. In deze trekt vooral het uitvoerige relaas van den strijd, dien Mommsen heeft moeten voeren, vóór de Akademie hem de leiding der werkzaamheden voor het Corpus der Latijnsche inscripties opdroeg, onze aandacht.

Op een paar Nachträge (No. 73, Wann hat Seneca die Schrift de brevitate vitae verfasst? en No. 74, Epigraphische Miscellen) volgt een uitvoerig, door Dr. Erich Baaz vervaardigd zaak-register en eene lijst der besproken inscripties en plaatsen bij de schrijvers.

Ernstige studie van het werk zij allen beoefenaars der Romeinsche keizergeschiedenis aanbevolen.

Groningen. A. G. Roos.

E. Ziebarth, Aus dem Griechischen Schulwesen. Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage. Berlin, Teubner. 1914. (Pr. M. 5, geb. M. 6).

Van den eersten druk van Ziebarths werk is door dr. van Hille in dit maandblad (jg. 1911 bldz. 29) een zoo duidelijk referaat gegeven dat het geheel overbodig zou zijn thans op nieuw voor de lezers van het Museum den inhoud te schetsen. Trouwens, men mag gerust veronderstellen dat allen die zich ten onzent voor antiek onderricht interesseeren het boek van Ziebarth kennen.

Voor eene billijke beoordeeling van dit mijns bedunkens voortreffelijke werk is het noodig, dat men den bijtitel niet uit het oog verliest. „Eudemos von Milet und verwandtes" voegt dr. Ziebarth aan den hoofdtitel toe, als wilde hij den lezer waarschuwen dat deze in zijn werk niet zoozeer een aanschouwelijk beeld van de geheele oudhelleensche en hellenistische schoolontwikkeling heeft te verwachten, als wel eene los aaneengeregen reeks van opmerkingen, aanteekeningen en, voornamelijk op epigrafisch materiaal gebouwde, onderzoekingen aangaande onderricht, scholieren en onderwijzers, met name uit den tijd van de krachtige ontwikkeling der schoolpaedagogiek van het hellenisme. Zoo wil dus Ziebarth door zijn werk de boeken van Girard of van Freeman niet vervangen, doch ze aanvullen.

Met hoe kundige nauwkeurigheid hij dit doet bewijst bijna elke bladzijde van dezen tweeden druk. Alles wat door het archaeologisch onderzoek der laatste jaren, zoowel te Milete, als te Priëne of te Pergamum voor den dag is gekomen, alles wat de papyrusvondsten brengen, en wat de epigrafische kritiek door klimmende volledigheid van materiaal herstelt, heeft de schrijver met kunde en overleg gebruikt. Natuurlijk komt dat voornamelijk den Hellenistischen tijd ten goede, en zoo hebben dan ook de bladzijden in Ziebarths boek, die den ouden tijd behandelen de minste wijziging ondergaan. Misschien zou daar af en toe iets te veranderen zijn geweest. Over het knapenonderricht in het oude Athene spreekt Ziebarth vluchtiger en onduidelijker dan ons van een zóó wel onderricht schrijver welkom is, vooral in de bladzijden aan bijzonder en openbaar onderwijs gewijd. Op blz. 33 schijnt de schrijver o. a. de opvatting te huldigen dat de oude palaestra (naar den trant der latere gemengde gymnasia) méér zou zijn geweest dan een gymnastiek-school. Immers hij schrijft: „Der Elementar-Unterricht wurde regelmässig in Privatschulen erteilt. Die Palaestra, wie sie uns zur Zeit Platons bekannt ist, war, wie Paul Girard treffend dargelegt hat, eine private Vorschule, die nach dem Begründer oder Inhaber (Paidotribe) benannt wurde." Hier en op de volgende bladzijden drukt de schrijver zich zoo uit dat hij den indruk wekt alsof hij van onderscheid tusschen de palaestra en het διδασκαλεῖον van den γραμματιστής niet wil weten. Deze opvatting, die mij althans zeer onaannemelijk voorkomt, had zeker wel door een enkel argumenteerend woord mogen worden toegelaten.

Intusschen, zooals reeds gezegd is, niet aangaande den klassieken tijd doch aangaande de hellenistische periode zal elkeen bij voorkeur Ziebarths boek raadplegen. Bij die raadpleging zal men in de tweede uitgave voornamelijk het vierde hoofdstuk (Aus den Griechischen Schulen) zeer verrijkt vinden, nu eens door kleine individueel karakterizeerende trekjes, ontleend o. a. grafinscripties, dan door belangwekkende bijzonderheden over de beteekenis van sommige plaatsen als schoolsteden, over scholier-vereenigingen (op grond van Polands onderzoekingen in zijn Vereinswesen), vereenigingen zoowel van epheben en neoi als zelfs van παῖδες uit de palaestra. De grafschriften der scholieren zijn in grooter volledigheid besproken, over de Νίκη-opschriften van Iasos, die vele pennen in beweging hebben gebracht, wordt op grond van B. Laums studiën een zeer aannemelijke onderstelling gegeven, de sociale positie der leeraren in de hellenistische steden wordt met nieuwe voorbeelden toegelicht, kortom in den tweeden druk handhaaft het boek van Ziebarth zijn aantrekkelijk karakter: de schrijver brengt ons het nieuwste wat er te brengen is, en hij geeft ons dat door zijne belezenheid en zijne volledige kennis in den meest betrouwbaren vorm.

Amsterdam. K. Kuiper.

J. H. van Meurs, Rechtsgedingen over bepaalde goederen in Oud-Helleense rechten. Amsterdam, A. H. Kruijt. 1914. (Utrechtsche diss.).

Tot voor betrekkelijk korten tijd — vóór de uitkomsten van de papyrusstudiën de Romanisten van zelf met het Grieksche recht in aanraking brachten — had de rechtsgeschiedenis zich weinig ex professo met het recht der oude Hellenen bemoeid. De stof was in hoofdzaak ter hand genomen door de philologie, die immers het bronnenmateriaal met een gemakkelijk meesterschap beheerscht, en haar dieper inzicht in de

samenleving der Grieksche oudheid ook in deze richting weet te benutten. Maar deze voordeelen vermochten niet het gebrek aan algemeene rechtsbegrippen en aan rechtshistorische vorming te vergoeden, zonder welke elke rechtsstudie tot een behandeling op den voet van geleerd dilettantisme noodwendig gedoemd is. Zoo leed ook de beoefening van het oud-Grieksche recht onder dezen stand van zaken. In het bijzonder moest dit wel het geval zijn met eene zoo teere en toch zooveel behandelde stof als de eigendoms- en bezitsacties, welke de Heer van Meurs in zijn proefschrift onder een eenigszins ruimeren, alle zakelijke rechtsmiddelen [1]) omvattenden titel bespreekt. Daarom is deze poging om over het onderwerp een hernieuwd onderzoek in te stellen, ondernomen door een jurist, die behoorlijk thuis blijkt in de Helleensche bronnen, ten zeerste toe te juichen.

Resultaat wordt allereerst verkregen betreffende de terminologie. Verworpen en weerlegd wordt de voorstelling, dat het oud-Grieksche recht bezit en eigendom in één enkele benaming (ἔχειν) en, als gevolg daarvan, de twee rechtsgedachten in éėne zou hebben samengevat, — dezelfde voorstelling, die bij eene vroegere generatie van Germanisten de gangbare was ten aanzien van de Gewere. Bezit en eigendom werden wel degelijk onderscheiden, al is het niet mogelijk, een nauwkeurigen term voor eigendom in de bronnen te vinden — de daarop betrekking hebbende pogingen worden gewraakt-, en al wordt de bezitsidee door een bonte mengeling van uitdrukkingen weergegeven.

Deze vaststelling van de terminologie is van veel nut bij het onderzoek naar den aard en de draagwijdte van de zakelijke acties, welk onderzoek vooral gericht is op de twee acties van het Attische recht, die het middelpunt van het zakenrechtelijk stelsel vormen en als zoodanig van ouds de aandacht hebben getrokken: de διαδικασία en de δίκη ἐξούλης. Na alle veronderstellingen, welke zijn geopperd ter verklaring van de διαδικασία nauwkeurig te hebben opgesomd, gewogen en — te licht bevonden, komt de schrijver tot de gevolgtrekking, dat de oplossing in andere richting moet worden gezocht: de διαδικασία is niet een bepaalde actie, die een eigen bestaan voert, zij heeft geen eigen forum, geen eigen inhoud, geen eigen vorm; zij is niets anders dan een verzamelnaam voor verschillende acties uit allerlei streken van het privaatrecht, waarbij getwist wordt over de vraag, aan wien iets toekomt of wie tot iets verplicht is. Ook de algemeen aanvaarde dupliciteit der actie wordt ontkend. Wat betreft de δίκη ἐξούλης laat de schrijver zich leiden door Prof. Naber, die in dit rechtsmiddel ziet een negatieve actie gericht tegen het onrecht, dat dengene die het recht op bezit (ius possidendi) heeft, wordt aangedaan, wanneer hij in de uitoefening van het bezit wordt belemmerd hetzij door den bezitter, hetzij door een ander [2]), steunend derhalve op het enkele feit van de onrechtmatigheid, welke de stoornis of de ontzetting insluiten. De Heer van Meurs gaat nog verder en stelt de besproken actie voor als een algemeen centraal rechtsmiddel, dat de strekking heeft een aantal rechten, voortspruitend uit vonnis, koop, mijngerechtigdheid, erfpacht, erfopvolging, inpandneming, schenking, ruil, te handhaven, ook tegen elkaar.

Leiden. J. van Kan.

[1]) De Heer van Meurs spreekt van „rechtsgedingen." Waar in de verhandeling de nadruk niet valt op den processueelen gang van zaken, komt deze term minder juist gekozen voor. Ook in den loop der verhandeling wordt menigmaal „proces" minder nauwkeurig voor „actie" gebezigd.

[2]) *Mnemosyne*, 1902, blz. 327.

J. Bidez, Vie de Porphyre le philosophe néo-platonicien avec les fragments des traités *Περὶ ἀγαλμάτων* et De regressu animae. (Rec. de travaux publ. par la faculté de philos. et lettres de l'univ. de Gand, 43me fasc.). Gand, E. van Goethem, en Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 6).

Na een „Préface" p. I—VII worden in hoofdstuk I „Les Sources" p. 1—4, in hoofdst. II—XIII het leven van Porphyrius in verband met zijne werken behandeld, p. 5—127; hoofdst. XIV geeft de „Conclusion" p. 128—139. De „Appendices" bestaan uit eene „Introduction" over Περὶ ἀγαλμ., over *De regr. an.*, over „Extraits d'Eunape, de Suidas et d'auteurs arabes sur la vie et les œuvres de Porphyre", en over de lijst van Porphyrius' geschriften, p. 141—166, voorts uit de teksten zelve, p.1* —73*.

De hoogleeraar wijst op de groote veelzijdigheid van Porphyrius, die niet minder dan zestig geschriften over de meest uiteenloopende onderwerpen heeft gepubliceerd, p. IV, erkent zijne verdiensten voornamelijk als medewerker van Plotinus, wiens gedachten hij nader heeft ontwikkeld en toegelicht p. 131 ff., maar verwijt hem ook, dat hij, bij al zijne diepe religieusiteit, te vele concessies aan de „superstitions païennes" zou hebben gedaan p. III en 133 f.f.

Deze studie bevat veel, dat als een vooruitgang in het onderzoek moet worden aangemerkt. Prof. Bidez herstelt — om maar enkele voorbeelden te noemen — den veelgesmaden Eunapius in zijne waarde als zegsman, p. 1 vlg., toont aan, dat de berichten aangaande Porphyrius' afval van het Christendom een verdachten oorsprong verraden, p. 6 vlgg, en zet uiteen dat het bekende werk tegen de Christenen zijn ontstaan blijkbaar niet aan instigatie van hooger hand te danken heeft p. 67 vlgg.

Er zijn echter ook gebreken te konstateeren, o. m. de poging om het verschil tusschen Neoplatonisme en Christendom weg te doezelen, p. 71, vgl. daartegen ons artikel „Plutarchus en het antieke Christendom", Theol. Tijdschrift 1903, en de weinig objectieve houding tegenover de „superstition", die o. m. blijkt uit zekere traditioneele onjuistheden aangaande Porphyrius' biographie van Plotinus, p. 120, vgl. ons betoog hieromtrent in „Das antike Mysterienwesen" p. 97 vlgg.

De uitgaaf der teksten is vooral verdienstelijk door hare aan parallelplaatsen rijke aanteekeningen; of echter de rekonstructie van „*De regressu animae*" geslaagd mag heeten, schijnt ons aan grooten twijfel onderhevig.

Alles te samen genomen zijn wij prof. Bidez voor zijne boeiend geschrevene studie zeer dankbaar en hopen, dat hij ook zijn plan, om al de overblijfselen van Porphyrius' wijsgeerige geschriften uit te geven, p. IV, spoedig ten uitvoer moge brengen.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

H. Gressmann, Das Weihnachts-Evangelium auf Ursprung und Geschichte Untersucht. Göttingen, Van den Hoeck & Ruprecht. (Pr. M. 1.20).

De verhandeling, die onder dezen titel verscheen, vond oorspronkelijk een plaats in „Religion und Geistescultur, Zeitschrift zur Förderung der Religionsphilosophie und Religionspsychologie.” Bij de afzonderlijke uitgave werd zij vermeerderd met een „Excurs” over „die Jungfrauengeburt”, waarvan betoogd wordt dat de voorstelling uit Egypte via het Jodendom tot het Christendom kwam. De verhandeling zelve desgelijks komt door een zeer scherpzinnige ontleding van Luc. 1 : 1 — 25 tot de conclusie, dat de oorsprong van het „Weihnachtsevangelium” te zoeken is bij de Osirislegende, die op hare beurt een onderdeel van een veel ruimeren groep van „Göttergeburten” heet. De Berlijnsche theoloog Gressmann is een der voormannen van de „Religionsgeschichtliche Schule” en verdient als zoodanig op dit gebied een aandachtig gehoor.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

Histoire Générale de l'Art. Flandre, par **Max Rooses.** Paris, Hachette. 1913. (Pr. fr. 7.50).

In dit deeltje der bekende groen-linnen 12° serie „Ars Una Species Mille” heeft wijlen Max Rooses de geschiedenis der kunst van het Vlaamsche land van de oudste tijden af geschetst, in groote trekken, maar niets van beteekenis veronachtzamend en telkens door uitvoerige literatuur-opgaven dengenen die meer willen weten, den weg wijzend. Het moet voor den grijzen schrijver een genot zijn geweest, op zijn levensavond juist dit boek te mogen schrijven : een laatste revue als 't ware van datgene, wat hem, naast zijn taal, het liefste was.

Het boek is verdeeld in een voorrede, vijf hoofdstukken, een alfabetisch register en een register op de 656 afbeeldingen, die het versieren en waarvan helaas die vóór den titel er onaangenaam uitziet : een zeer slecht uitgevoerde kleurendruk naar den in originali zoo indrukwekkenden Francesco de Moncada te paard, door van Dyck.

In het eerste hoofdstuk geeft Rooses een algemeen overzicht van de eigenaardigheden van land, ras en geschiedenis. Dan wijst hij op de oudste bouwkunst- en plastiek-monumenten en de miniaturen tot het eind der 12e eeuw. In het tweede hoofdstuk worden bouw-, beeldhouw- en schilderkunst tot het begin der zestiende eeuw besproken ; het derde wijst op de Italiaansche invloeden, die alle kunsten daarna ondergaan, terwijl het vierde de verdere ontwikkeling der architectuur en sculptuur benevens de beteekenis van Rubens en zijn school in 't licht stelt. Daarbij sluiten zich korte beschouwingen aan over de 18e eeuw. Het vijfde (laatste) hoofdstuk behandelt de 19e eeuw, waarbij zelfs de modernsten niet worden vergeten.

Het boekje is de meest complete beknopte inleiding tot het onderwerp, die wij kennen. Vooral ook door de literatuuropgaven is het zeer bruikbaar voor hen, die zich den toegang tot de speciaal-literatuur willen banen.

Den Haag. W. Martin.

SCHOOLBOEKEN.

C. Wilde, Leerboek der Algemeene Geschiedenis. Ten dienste van het hooger en middelbaar Onderwijs. *Dl. I. Oude Geschiedenis.* Leiden, Théonville. 1914. (Pr. *f* 2, gecart. *f* 2.25).

Toen mij het bovenstaande boek in handen kwam, heb ik mij afgevraagd, welke toch wel de overwegingen van den schr. geweest konden zijn, om aan de reeds bestaande Leerboeken der Oude Geschiedenis voor de 4e en 5e klasse der gymnasia (en ik denk hier hoofdzakelijk aan van Gelder en Zeehe-Holwerda) er nog een toe te voegen. Thans na lezing meen ik hierop antwoord te kunnen geven : het zijn in hoofdzaak twee punten, waarin dit boek van de genoemde boeken afwijkt e. w. 1°. in het standpunt van den schr. tegenover het openbaringsvraagstuk ; 2°. in zijn grootere uitgebreidheid.

Wat het eerste punt betreft, de schr. staat op streng geloovig standpunt, wat vooral van invloed is geweest op de Inleiding, waarin de oudste bijbelsche geschiedenis is verteld tot na den Zondvloed en op de geschiedenis der Israëlieten, die geheel naar het O. T. is weergegeven. De schr. neemt dus een afwerende houding aan tegenover de resultaten, in de laatste decenniën voor de Israëlietische geschiedenis verkregen, ik wil nu niet zeggen door ultra-radicalen als b.v. Ed. Meyer, maar zelfs door vrij conservatieven als Lehmann-Haupt. Vandaar dus om een enkel voorbeeld te noemen, dat koning Achab, die volgens moderne opvattingen van groote beteekenis is geweest, in één regel is afgedaan en de man is gekarakteriseerd als „de afschuwelijke Achab”. Dit valt des te meer op, aangezien de geschiedenis van de overige Oostersche volken en van Grieken en Romeinen geheel op de hoogte is van het moderne onderzoek. Zelfs is er een aparte paragraaf gewijd aan de Hethieten, wier beteekenis na de opgravingen te Boghazköi meer en meer duidelijk is geworden. Maar niet slechts in genoemde hoofdstukken weerspiegelen zich de religieuse opvattingen van den schr. ; in de karakteristiek van personen, in de beoordeeling van toestanden, in het oordeel over de ontwikkeling van den godsdienst in 't algemeen, kortom in den geest, die door het gansche boek gaat, voelt men de geloofsovertuiging van den schr. Volledigheidshalve voeg ik hierbij dat de schr. blijkens zijn mededeeling op verschillende plaatsen hoe de Katholieke Kerk tegenover een vraagstuk staat, zijn boek in de eerste plaats zeker op katholieke inrichtingen gebruikt wenscht te zien.

Zal men dit eerste verschil al naar gelang van eigen overtuiging meer of minder appreciëeren, het tweede punt, waarin dit nieuwe leerboek van de reeds bestaanden verschilt, vormt m. i. beslist een achteruitgang. Wie wel eens van Gelder of Zeehe in de 4e en 5e klasse heeft gebruikt, weet, hoeveel moeite het kost en hoe constant werken noodig is, om b.v. de 267 pagina's van van Gelder met resultaat te behandelen. Het boek van Dr. Wilde bevat 435 pagina's en komt dan nog slechts tot 375 n. Chr., niet tot den val van het westersch-Romeinsche Rijk. Ik heb dan ook wel eens verbaasd gestaan, wat alles volgens het oordeel van den schrijver gymnasiasten moeten weten. Dit nader aan te duiden in dit korte bestek is lastig : ik zou geheele stukken moeten overschrijven, om te laten zien, tot in welke détails de oude geschiedenis in dit leerboek is behandeld. Niet alleen, dat er veel te veel namen en feiten zijn gegeven, waardoor er in het hoofd van den leerling slechts verwarring kan ontstaan, maar bij de gewichtigste jaartallen is zelfs (voorzoover bekend) de datum opgegeven en dit is voor den heelen Peloponnesischen Oorlog doorgevoerd. Zoo zijn (ik doe slechts een willekeurigen greep) vóór de geschiedenis van Philippus van Macedonië de lotgevallen van Macedonië in een heele pagina behandeld, en bijna 4 pagina's zijn gewijd aan de geschiedenis van Carthago vóór de Punische oorlogen. Is het dan werkelijk noodig, om b.v. bij de behandeling van den Heiligen Oorlog (355—346 v. Chr.) de namen der Phocische veldheeren Philomelus, Onomarchus, Phayllus en Phalaecus te geven of in den 1en Samnietischen oorlog, waar de overlevering bovendien nog zoo slecht is, de slagen bij Mevania en Longula en de namen der Romeinsche veldheeren Papirius Cursor, Fabius Rullianus en Publilius Philo of ten slotte bij het vertellen van den Syrischen

Oorlog (192—189 v. Chr.) de nederlagen van Antiochus' vloot te memoreeren bij Corycus en Myonnesus? Ook de uitgebreide behandeling der Oostersche geschiedenis die liefst 75 pagina's beslaat (waarbij dan ook de gesch. van Indië en China) is m. i. een veel te ver gaande reactie tegen de vroegere al te beknopte behandeling van dit belangrijk gedeelte der oude historie.

Bij eerste oppervlakkige lezing kreeg ik den indruk, dat de schr. dit mijn bezwaar zelf had gevoeld, doordat een deel van dit boek in wat kleiner type is gedrukt, maar bij nadere beschouwing zag ik toch, dat de kleine letters nog altijd stukken bevatten, die voor den loop van het verhaal gemist kunnen worden, noch de minder gewichtige gebeurtenissen. Welk principe den schr. dan wel heeft geleid bij de verdeeling in groote en kleine letters, verklaar ik eerlijk niet te hebben kunnen ontdekken.

Ik zeide boven reeds, dat het werk geheel op de hoogte staat van het moderne onderzoek. Een ander groot voordeel is, dat het prettig en overzichtelijk is geschreven; er gaat van menig hoofdstuk iets subjectiefs uit, dat den lezer bepaald aangenaam aandoet. Ook was het een goed denkbeeld van den schr., de geschiedenis van ieder volk achtereen tot het einde te behandelen, niet, zooals dat gewoonlijk gebeurt, haar op een bepaald punt af te breken, om haar dan later voort te zetten, waar ze zich kruist met de geschiedenis van een ander volk. Zoo is de gesch. der Perzen direct voortgezet tot aan 330 v. Chr. en de gesch. der hellenistische rijken is tot aan hun inlijving bij het Romeinsche wereldrijk behandeld bij de Grieksche geschiedenis. Op deze manier krijgt de leerling een beter overzicht over het geheel.

Het spreekt vanzelf, dat over 't algemeen de schrijver van een Leerboek voor de gymnasia daar, waar nog kwesties zijn, in de een of andere richting partij heeft te kiezen; en dus is het ook zeer natuurlijk, dat verschillende docenten over verschillende zaken een andere meening zullen hebben dan de schr. Het niet-memoreeren van dergelijke punten wil dus niet zeggen, dat ik het in alles met den schr. eens ben; speciaal lijkt mij de behandeling van de Romeinsche Antiquiteiten nogal conservatief.

Ten slotte geef ik hier nog eenige onnauwkeurigheden en drukfouten, met welker opsomming de schr. misschien voor een volgende druk zijn voordeel zal kunnen doen. Ptolemaeus I Soter is niet in 323, maar pas in 306 v. Chr. koning geworden (p. 209); praetor door „rechter" weer te geven is op zijn minst genomen onnauwkeurig (p. 273); de Rom. veldheer in 191 heet niet M., maar M'. Acilius Glabrio (p. 288); de dichter Naevius heeft niet den 2en, maar den 1en Punischen Oorlog bezongen (p. 300); overgang tot de plebs heet niet arrogatio, maar transitio (p. 340); Livius heeft niet 140, maar 142 boeken geschreven (p. 382); Nero heet oorspronkelijk niet Cn., maar L. Domitius (tabel geslacht van Augustus). Drukfouten teekende ik op: p. 175 [illegible]; p. 177 Cynoscephaloe; p. 201 en 204 telkens Caterus in pl. v. Craterus; p. 251 L. Sextus in pl. v. Sextius; p. 415 Oepidus voor Oedipus.

Rotterdam. M. Engers.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Certamen Poeticum Hoeufftianum.

Mortuo Karsteno, Academiae Secretario, poetae Hoeufftiani rogantur ut carmina sua in proximum certamen descensura mittant ad: *Het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam.*

De redaktie ontving Anatole France, *Sur la voie glorieuse*, Parijs, Champion. 1915. Daarin komt, blz. 59-71, een vrije vertaling voor van het gesprek dat Herodotus Xerxes en Demaratus laat voeren.

Tevens werd ons toegezonden *Déclarations de l'Institut et des Universités de France à propos du manifeste des intellectuels d'Allemagne.*

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Studiën, LXXXIV, Sept.: Is. Vogels, De Gevangene van het Vaticaan. — G. J. J. Louwerens, Een waardeering der R. C. Kerk met een leelijk „Maar". — J. v. Rijckevorsel, Nieuwe stroomingen in Frankrijk's Letterkunde. — C. Wilde, De Pauselijke Inquisitie gedurende de ME. — Is. Vogels, Het Gezantschap bij den Paus, bestreden in 1872, verdedigd in 1915. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

Journ. d. Savants, 1915, Juin: M. Prou, La forêt en Angleterre et en France, I. — P. Monceaux, Les origines du culte des Saints (fin). — P. Fournier, Théol. et droit canon au moyen âge (fin). — Variétés.

Juillet: R. de Lasteyrie, L'architecture relig. en Angleterre. — L. Bréhier. La prise de Constantinople p. l. Turcs, I. — M. Prou, La forêt en Angleterre et en France, II. — Nouv. et Corresp.

Rhein. Mus., LXX, 2: F. Wilhelm, Die Oeconomica der Neupythagoreer Bryson, Kallikratidas, Periktione, Phintys. — Th. Stangl, Lactantiana. — Th. Birt, Die Fünfzahl und die Properzchronol. — F. Rühl, Die griech. Briefe des Brutus. — Miszellen.

3: A. v. Mess, Die Anfänge d. Biogr. u. d. psychol. Geschichtsschreib. i. d. griech. Liter. — E. Kroymann, Das Tertullianfragm. des cod. Paris. 13047. — A. Klotz, Z. Kritik einiger ciceron. Reden. — T. O. Achelis, Zu den äsop. Fabeln des Dati u. Corraro. — W. Bannier, Zu griech. Inschriften. — Th. Steinwender, Z. Kohortentaktik. — Th. Stangl, Lactantiana. — Miszellen.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Päd., XXXV—XXXVI, 7: H. Lommel, Etymol. u. Wortverwandtsch. — H. Philipp, Die archäol. Erforschung Apuliens. — W. Soltau, Die Ursachen eines ant. Weltkrieges. — K. Holl, Das deutsche Lustspiel. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: H. Schmidkunz, Logik u. Gymnasialpäd. — F. Eckardt, Wie sind die Leibesübungen an den höheren Schulen auszugestalten?

Mnemosyne, XLIII, 4: C. W. Vollgraff, Novae inscriptiones argivae (contin.). — P. H. D., Ad inscr. Alliae Potestatis vs. 32. — J. J. Hartman, De Alliae Potestatis epitaphio. — A. Rutgers van der Loef, De Oschophoris. — J. C. Naber, Observatiunculae de jure romano (contin.). — P. H. D., De loco Aristophaneo (Acharn. 95—97). — J. J. H., Ad Soph. Trach. 706—710. — L. Rank, Ad Ovid. Amor. I. 8. 59 sq.. — P. H. Damsté, Ad T. Livii lib. XXXVI et XXXVII. — J. J. H., Ovidiana.

ADVERTENTIEN.

ADVERTENTIEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden

Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE. Londen.

23ste Jaargang. | N°. 2. | November 1915.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Martin Hoffmann, Die ethische Terminologie bei Homer, Hesiod und den alten Elegikern und Jambographen. Tübingen, Kloeres, 1914.

Op geen gebied der studie van de oudheid is wellicht het gevaar van subjectieve, dogmatische, of moderniseerende opvatting grooter dan op dat van de religie en de ethiek. Men behoeft den naam van Nägelsbach's in vele opzichten zoo voortreffelijk werk slechts te noemen of te herinneren aan Leopold Schmidt, om de noodzakelijkheid te erkennen dat ook hier aan de „erschöpfende Darstellung" nog steeds grondiger speciaal onderzoek voorafga. Een dergelijk onderzoek heeft Martin Hoffmann in zijne monografie ondernomen. Hij wil een zorgvuldig geordend overzicht geven van de door Homerus en Hesiodus, en de hen volgende dichters gebruikte woorden die een „ethisches Wert-urteil" bevatten, rangschikt daartoe in zijne twee hoofddeelen (Homerus en Hesiodus) de uitdrukkingen gekozen ter kenschetsing voor bijzondere goede en slechte hoedanigheden en de meer algemeene aanduidingen van zedelijk goed en kwaad, en vereenigt de in deze min of meer systematische paragrafen geconstateerde feiten in eene algemeene conclusie aangaande de ethische terminologie bij de beide dichters, wier werken hij — met eene bij dezen arbeid onvermijdelijke terzijdestelling van het ontwikkelingsvraagstuk — behandelt als eenheid. In het derde deel leidt hem de litteratuur der oudere elegiaci en jambografen tot een vluchtiger overzicht, dat echter eindigt met een meer tot bijzonderheden afdalende teekening van den ἀγαθὸς zooals die in de Theognidea aan den dag treedt.

De waarde van Hoffmann's monografie ligt bijna uitsluitend in hare hoofdstukken over Homerus en Hesiodus. Met voorzichtig overleg en zooveel mogelijk zich vrijwarend tegen vooropgevatte meeningen, tracht hij daar de „ethische" termen, door de dichters gebruikt, te wikken en te wegen, gaat nauwkeurig na wat de dichter bedoelt te zeggen als hij zijne helden ἄλκιμος of μεγαλήτωρ noemt, wáár de „epitheta ornantia" hunne oorspronkelijke kracht behouden hebben, wáár zij min of meer versteend zijn en hunne kleur verliezen, wat de geschiedenis is van wooorden als δυσμενής enz. Leerrijke parallelizeering ontbreekt daarbij niet. Hoe verschillend het gebruik van woorden als δίκη δίκαιος, ἀθεμίστιος en dgl. is in de homerische poezie, in de Theogonie en in de Erga, heeft ieder lezer natuurlijk opgemerkt. doch de lexicografische rangschikking dezer monografie, niet bezwaard of verduisterd door al te diepzinnige beschouwing, geeft aan die opmerking vastheid van grondslag. Dat in de Homerische poëzie niet noodwendig door woorden als ψευδής, ἀληθής, νημερτής, als κερδοσύνη of δόλος, doch doch daarentegen wel in φιλοψευδής of πιστός, een „ethisches Werturteil" wordt uitgesproken. is voor den Homeruslezer geene verrassing: de studie der door den dichter beschreven karakters deed hem geen andere conclusie verwachten. Ook verwondert het hem niet als hij den schrijver hoort verzekeren dat op het gebied der sexueele moraal de oogst der „Termini" schraal is, zoowel als op dat van de dronkenschap, den moord en

dergl. Maar het lezen van vele bekende zaken moge geen lezer tot de onbillijke uitspraak brengen dat in Hoffmann's boekje eigenlijk niet veel nieuws staat. Naast het lexicologische nut eener zorgvuldige rangschikking der ethische termen waardeeren wij hier de aandachtige, gansch niet doctrinaire opmerkzaamheid van den schrijver. Zooals het onderwerp mee brengt, treffen ons meer zijne vragen dan de antwoorden: wat bedoelt de dichter als hij zegt „αἰδέομαι", welk verschil van nuance ligt er tusschen αἰδέομαι, σεβάζομαι, ἅζομαι? Is de uitdrukking καλόν (voornamelijk, zooals vele van deze termen, negatief gebruikt) door den poeet, Homerus of Hesiodus, met bewustheid van het aesthetische op het ethische gebied overgebracht? Op welke wijze gaan begrippen als πεπνῦσθαι, εὖ φρονέειν en dergl. over van het intellectueele tot het ethische? En eindelijk — wat is bij Homerus, wat bij Hesiodus een ἀνὴρ ἀγαθός?

Vooral de behandeling van dat laatste woord zal een belangstellend lezer overtuigen dat arbeid als die van Hoffmann uitnemende diensten kan bewijzen voor een soliede en objectieve historische beschouwing der Grieksche ethiek. Dat in bijzonderheden zijn boek van tijd tot tijd bij den lezer tegenspraak ontmoet, is begrijpelijk en tegenover de zaak zelve van weinig belang.

Amsterdam. K. Kuiper.

E. Kalinka, Xenophontis qui inscribitur libellus *ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ* **Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 1, geb. M. 1.40).**

Het geschriftje over de Atheensche Democratie, dat op naam van Xenophon staat, zou ik niet gaarne uitgeven, want ik zou niet weten hoe ik dat eigenlijk moest aanleggen, hoewel ik er mij herhaaldelijk mee heb bezig gehouden. Dit intusschen staat voor mij vast, dat het niet zóó moet geschieden als thans door den Heer Kalinka. Diens boekje heeft niet veel reden van bestaan. In 1912 bezorgde F. Rühl in de Bibliotheca Teubneriana een nieuwe, zeer goede, bewerking van Xenophon's Scripta Minora, en nam in dien bundel natuurlijk ook het boekje de Rep. Atheniensium op. Dat hij het niet als een opus spurium kenmerkte is voor Kalinka, vereenigd met eenig verschil van opvatting — voor de praktijk van geen beteekenis — omtrent de waarde van een codex Mutinensis uit de 15e eeuw, reden genoeg geweest om er twee jaar later een nieuwe editie (in usum scholarum academicarum) van te geven in dezelfde Bibliotheca. Het heet nu „Xenophontis qui inscribitur libellus!" Nu, voor een ècht geschrift hield ook Rühl het niet; hij prees in zijn voorrede Müller Strübing zeer, die getracht heeft (in 1880) het voor een oratie van den beruchten samenzweerder Phrynichus te doen doorgaan.

Wat het wèl is — of liever, oorspronkelijk geweest is, want thans is het droevig verminkt, — zullen wij niet licht te weten komen. Doch in deze uitgave houdt Kalinka zich alleen met den tekst bezig: alleen daarover zal ik dus nu een en ander in het midden brengen. Geenszins in prijzenden zin! Uit dit werkje kan men vooral dit leeren, wat er van een ouden tekst terecht komt onder de handen van een angstvalligen uitgever.

De Heer Kalinka kan niet emendeeren. Ik moet deze bewering staven en weet dat niet beter te doen dan door te laten zien hoe hij een der eerste zinnen van het boekje heeft verhaspeld.

„Allereerst" — zoo begint de zoogenaamde Xenophon zijn betoog — „heb ik dit te zeggen, dat te Athene het arme volk er terecht beter aan toe is dan de aanzienlijken en rijken". Een dood eenvoudige volzin, waarin het onderwerp van de nu volgende redeneering duidelijk wordt aangegeven. Maar de overlevering heeft hier — als op tallooze plaatsen — geleden. In de hss. staat: πρῶτον μὲν οὖν τοῦτο ἐρῶ ὅτι δικαίωσ αὐτόθι καὶ οἱ πένητεσ καὶ ὁ δῆμοσ πλέον ἔχει(ν) τῶν γενναίων καὶ τῶν πλουσίων (cap. 1 § 2). Hoe nu deze woorden te verbeteren? Ik houd het er voor dat men lezen moet: ὅτι δικαίωσ αὐτόθι οἱ πένητεσ καὶ ὁ δῆμοσ πλέον ἔχουσι τῶν γ. κ. τ. π., vele critici echter — ook Cobet — zijn andere wegen ingegaan, en Bergk schreef: ὅτι δίκαιοσ αὐτόθι ὁ δῆμοσ καὶ οἱ πένητεσ πλέον ἔχειν, — nog al stoutmoedig, maar zeker vernuftig bedacht. Derhalve, volgens Bergk: niet δικαίωσ maar δίκαιοσ, en καὶ weg. Ja maar, zegt nu Kalinka, er *staat* dan toch maar -ωσ en καί! En wat maakt hij zelf er nu van, onder den invloed van Bergk's gissing, maar „verba tradita quoad fieri poterat tuitus"? Dezen gruwelijken onzin: ὅτι δικαίωσ αὐτόθι < δί >-και < οι > οἱ πένητεσ καὶ ὁ δῆμοσ πλέον ἔχειν enz. — Dat moet dus Grieksch, dat moet menschentaal verbeelden: „δικαίωσ δίκαιοί εἰσι." Maar ziet u, palaeographisch is het zoo einleuchtend! δι na θι uitgevallen, en οι voor οἱ! Dat is wat ik zeide: zóó moet men het *niet* doen.

Teekenend is ook dit, dat in de praefatio getuigd wordt: „Wachsmuthio contigit ut emendationibus vere palmaribus manum scriptoris restitueret" (1874), en dat van dezen geleerde slechts één verbetering — een betwistbare trouwens — in den tekst is opgenomen. Dus ook zelfs emendationes palmares mág of moet een uitgever niet opnemen?

Nog iets, — schijnbaar een kleinigheid, maar feitelijk iets van gewicht: „Met geld krijgt men te Athene veel gedaan, en zou men nog meer gedaan krijgen εἰ πλείουσ ἔ< τι > ἐδίδοσαν ἀργύριον." Zoo laat Kalinka afdrukken in cap. 3 § 3, en zet er in den uitvoerigen apparatus criticus onder: „ἐπεδίδοσαν codd., ἔτι ἐδίδοσαν Cobet."

In den tekst zouden dus de letters < τι > moeten worden *gesuppleerd*. Dat is echter geenszins het geval! De emendatie van Cobet is daarom zoo onbetwistbaar omdat hij in de overlevering niets wezenlijks heeft veranderd, maar alleen het teeken Π heeft verdeeld zooals het behoorde, in ΤΙ, zoodat de hier onmogelijke samenstelling ἐπιδιδόναι verviel, en tevens aan den zin het nuttige adverbium ἔτι werd teruggegeven. Een inderdaad palmaris emendatio, deze. Maar van Cobet wordt zoo iets niet getuigd, en waaròm ze dat is blijkt uit den tekst dezer uitgave niet. Heeft de Heer Kalinka het niet begrepen? Dit is anders toch wel „voorzichtige" kritiek.

Ik heb nog heel wat in petto, maar ik moet mij bekorten, en dat is maar goed. Slechts nog mijn openhartig eindoordeel: hoe minder tekstuitgaven in dezen trant verschijnen, hoe beter.

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

P. Cornelii Taciti libri qui supersunt rec. **C. Halm.** Editionem quintam curavit **G. Andresen.** Tomus prior qui libros ab excessu Divi Augusti continet. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 1.50, geb. M. 2).

Dit is zonder eenigen twijfel de beste tekstuitgave van Tacitus' Annalen, die wij bezitten; men kan zich dan ook niet genoeg verheugen, dat een Tacituskenner als Andresen Halm's werk heeft herzien en verbeterd. Men behoeft maar eenige hoofdstukken van deze editie met den vierden druk te vergelijken, om tot de conclusie te komen, dat Andresen's revisie zeer grondig is geweest. Veel nut heeft de uitgever gehad van Sijthoff's prachtige uitgave (codices graeci et latini photographice depicti duce Scatone de Vries) van de beide belangrijke handschriften der Laurentiana 68 I en 68 II, naar aanleiding waarvan hij in Wochenschr. f. kl. Ph. 1902, n°. 24. 26. 28. zijn belangrijke studie „Neue Lesungen in Tacitus' Annalen" publiceerde. Daaruit leeren wij Andresen, evenals uit zijn overige talrijke artikelen, als een uiterst fijn palaeograaf en tekstcriticus kennen, die, zooals een andere bekende Tacituskenner Wolff het reeds meer dan 10 jaren geleden uitdrukte, de kunst verstaat „sich in die Irrungen und Wirrungen der Kopistentätigkeit hineinzudenken, ihrer Feder bis in die feinsten Züge zu folgen, so dasz auch scheinbar unwesentliche Dinge, klug kombiniert, ihm oft überraschende Resultate ergeben haben."

Het lijkt mij overbodig den lezers van het *Museum* een lijst voor te leggen van al de verbeteringen, die Andresen in Halm's werk heeft aangebracht, vooral nu Wolff dezer dagen in de Wochenschrift f. kl. Phil. daarvan een nauwkeurige opsomming geeft.

Over het algemeen genomen is de uitgever zeer voorzichtig te werk gegaan, zonder in een conservatisme te vervallen, waaraan Fisher zich soms schuldig maakt: niet licht zal men plaatsen kunnen aanwijzen, waar de overlevering ten onrechte door conjectuur veranderd is; wel zou ik een enkele maal in den tekst geplaatst hebben, wat Andresen slechts in den apparatus vermeldt. Maar hoe meer ik de uitgave gebruikte, hoe meer ik tot de overtuiging kwam, dat het zeer gevaarlijk is met Andresen van meening te verschillen.

Als bewijs van belangstelling noem ik eenige plaatsen, waar ik meen dat Andresen's opvatting onjuist is. Ann. I. 9. geven de codices *postquam hic secordia senuerit, ille per libidines pessum datus sit, non aliud discordantis patriae remedium fuisse quam ab uno regeretur.*

Andresen schrijft met Ferrettus *quam* < *ut* > *ab uno regeretur*; dat *quam* echter soms = *quam ut* bewijst Dr. W. A. Baehrens, Beiträge zur Lateinischen Syntax, p. 375, die o. a. Seneca, de Benef. II. 16. aanhaalt *est tamen aliquis minor quam in sinu eius condenda sit civitas*, waar vroegere uitgevers wel is waar ook *quam*<*ut*> schreven, doch Hosius heeft in zijn tweede uitgave (1914) de overlevering gehandhaafd.

II. 30 *scilicet ut in Libonem ex servis salvo senatus consulto quaereretur*; het was toch zeker de moeite waard geweest in den app. te vermelden, dat Mendoza deze verklaring bij het op zich zelf duidelijke verhaal voor onecht hield.

IV. 49. 32. *simul eque armenta, ut mos barbaris, iuxta clausa, egestate pabuli exanimari*, zoo de Mediceus; Andresen leest voor *eque* (=aeque) met Lipsius *equi*; *eque* is echter uit het voorafgaande bij vergissing herhaald. (Novak, Analecta Tacitea, 1897), zie ook Bursians Jahresbericht 1904, Bnd. 121, p. 110.

XIV. 8. 22. *ubi incolumem esse pernoluit, ut ad gratandum sese expediret*; Urlich's voorstel om *ut* als dittographie te schrappen lijkt mij boven twijfel verheven.

XIV. 53. 27. *familiaritatem eius magis aspernante Caesare*; hier had Prammer's gissing *magis* < *magisque* > in den tekst moeten worden opgenomen.

XVI. 22. 5. *ut noscatur quid Thrasea non fecerit*: hier mis ik in den appar. cr. Hartman's conjectuur *novi* in plaats van *non*.

Zoo zijn er nog verscheidene plaatsen, waar ik plausibele conjecturen in den apparatus mis; in verband hiermee heb ik twee wenschen, 1o zou ik Dr. Andresen in overweging willen geven den appar. cr. wat vollediger te maken, en 2o zou het m. i. aanbeveling verdienen achter de in den appar. cr. genoemde gissingen de plaats te vermelden, waar ze gepubliceerd werden; men kan immers over de waarschijnlijkheid eener gissing alleen dan oordeelen, als men de motieven kent van den voorsteller.

Ten slotte wil ik er op wijzen, dat een zeer volledige *index historicus*, 53 pagina's groot, de bruikbaarheid dezer in alle opzichten superieure uitgave nog verhoogt.

Leiden. P. J. Enk.

Der Alexanderroman des Archipresbyters Leo, untersucht und herausgegeben von **Dr. Fr. Pfister** Heidelberg, Winter. 1912. (Pr. M. 3).

Na de editio princeps van Landgraf (1885) welhaast 30 jaar later uitgegeven vertoont dit nieuwe oranjebandje uit de Sammlung mittellateinischer Texte van Alfons Hilka alle symptomen van zijn geboorte in de reeds niet meer jonge XXe eeuw: de constitutie van den text is conservatief; de taalman, noem hem schatgraver of voddenraper bij dezen text, die tusschen 950 en 960 geschreven is, vindt hier gansch zijn strijd van oud en jong, van echt en onecht, zijn heele verzameling van cocons, larven en eendagsvlinders terug met enkele nieuwe exemplaren, door geen waanwijze hand gesorteerd. Ik zie een derg. periode van gisting misschien met meer voldoening dan mijn buurman maar laat ook zulk een film met des te meer pleizier voorbij paradeeren, omdat het zoo machtig terugdrijft naar wat „klassiek" genoemd wordt, wat die gisting eigenlijk even goed gekend heeft maar in zichzelf of in zijn tijd een grooter bezinking meebracht. Dit verhaal dan is naief en openlijk, zoo ook zijn taal. Het ware verkeerd den uitgever om deze reden voor zijn conservatisme dankbaar te zijn: het was hem een quaestie van methode in het algemeen; dit product stond noch als literatuurnoch als taalteeken bij hem vooraan; hoe veel rijker zouden anders de (twee!) pagina's uitgevallen zijn, door hem aan Sprache und Stil des Leo gewijd!

Pfister, o. m. schrijver van de *Reliquienkult im Altertum*, heeft hier blijkbaar een van de uitloopers van zijn belangstelling gevolgd, die men gevoegelijk zou kunnen omschrijven als das Heroische und seine Verehrung im Altertum nach den Literaturdenkmälern dargestellt. Dat onderwerp voert hem bijkans overal langs: hij orienteert zich vlug en geeft dan met groote werkkracht snel een reeks resultaten, die blijkbaar van vroe-

gere — en latere — onderzoekingen profiteeren [1]).

Deze eigenschappen vindt men hier terug, ook echter zijn beperking tot den inhoud als zoodanig. Leo is hem een schakel in zijn groote onderzoekingen, die, voor hij verder gaat, op zijn plaats vastgelegd moet worden, zoodat hij zeker kan zijn van het terrein achter zich.

De inleiding (pg. 1—44) brengt veel nieuws, geeft ook hier blijk van groote scherpzinnigheid en combinatiegave, en geeft in de meeste gevallen waar men niet geheel bevredigd wordt, de belofte dat de schrijver elders en uitvoeriger op het onderwerp hoopt terug te komen: wat intusschen reeds ten deele geschied is.

Bij den text maakte ik een reeks kantteekeningen, die echter hier geen plaats kunnen vragen. Zij hebben ook nergens mij de overtuiging gebracht, dat dit boekje niet behoort tot het vele, dat in Duitschland geboren wordt en dan de qualificatie blijkt te verdienen: solide en goed.

Den Haag. F. Muller Jzn.

Seyyèd Ali Mohammed dit le Bab, Le Béyan Persan, traduit du Persan par A. L. M. Nicolas. Paris, Geuthner. 1911—1914. (Pr. fr. 14) 4 vol.

Nadat ik in Jaargang XX van dit Maandblad, blz. 443 de verschijning van het eerste deeltje van Nicolas' vertaling van den Perzischen Bayān kort heb aangekondigd, heb ik thans het genoegen te berichten, dat de ijverige Fransche Oriëntalist dit moeilijke werk heeft ten einde gebracht. De Fransche vertaling is met het verschijnen van het 4de deeltje compleet, hoewel het werk zelf incompleet is, daar de bekende handschriften van het oorspronkelijke werk niet verder gaan dan tot de 10de paragraaf van het 9de hoofdstuk. Daar volgens het plan van den mystieken schrijver het boek 19 hoofdstukken, elk van 19 paragrafen, moest bevatten, ontbreekt daaraan nog meer dan de helft, maar er is alle reden om te onderstellen dat dat ontbrekende nooit geschreven is geworden. Dat dit te betreuren is zal ter nauwernood iemand durven beweren, want, gelijk met mystieke schrijvers het geval pleegt te zijn, zoo is ook de Bāb in die mate onder den indruk der bovenmenschelijke mystieke idee, dat hij moeite heeft zijne gedachten logisch te ordenen en helder uiteen te zetten, welk gebrek dan door voortdurende herhalingen en geheimzinnige aanduidingen moet verheeld worden, maar feitelijk daardoor nog duidelijker in het oog valt. Een bekend, nu sinds eenige jaren gestorven Oriëntalist, die zich eveneens veel met de Babi-litteratuur had beziggehouden, heeft ten aanzien daarvan niet geheel ten onrechte opgemerkt: „De lezer moet alle eischen der grammatika op zij zetten, de logika en het gezond verstand een beetje vergeten, dan zal het hem misschien gelukken de mysteriën van deze litterarische produkten te verstaan, die de ingewijden met eene niet bedoelde ironie de „heldere uiteenzetting" (dat is de beteekenis van het Arabisch-Perzische woord Bayān) noemen." De Heer Nicolas ergert zich over deze uitlating en vindt haar oppervlakkig en onjuist, want, zegt hij „il faut bien admettre que le Bāb était un homme; qu'il possédait ce qu'il fallait pour la vie de ce monde, un corps et une âme, un coeur et un cerveau; du moins a-t-il montré, dans le choix de la carrière qu'il a suivie, un courage et une intelligence — tranchons le mot: un génie — que l'on rencontre rarement et qui devrait, au moins par sa mort, forcer le respect et l'attention. Il avait tant en *Arabe* qu'en *Persan*, une merveilleuse facilité d'élocution: j'imagine qu'il parlait sa langue infiniment mieux que ses critiques Européens, et qu'il comprenait au moins ce qu'il disait." In deze woorden ligt onverholen opgesloten, dat volgens den heer Nicolas de schuld niet ligt aan den Bāb, maar aan zijne Europeesche verklaarders, zoo zij hem onbegrijpelijk vinden, maar hij wil daarbij, zooals hij even te voren zegt, als verzachtende omstandigheid laten gelden, dat zij dikwijls over onnauwkeurige afschriften beschikten.

Inderdaad moet den heer Nicolas toegegeven worden, dat in de uitingen van bedoelden Oriëntalist eenige overdrijving steekt. Het is hem althans gelukt, dank zij zijne veeljarige studiën in de theologisch-philosophische litteratuur van Babis en andere perzische auteurs eene vertaling te leveren, die over het algemeen zeer goed verstaanbaar is, behoudens de moeilijkheid die de lectuur van elke mystiek oplevert. Deze moeilijkheid heeft de vertaler wel getracht te verminderen door enkele ophelderende aanteekeningen, maar wij hadden wel gewenscht dat hij daarmede wat minder spaarzaam geweest ware. Overigens moeten wij ons onthouden van een oordeel over de nauwkeurigheid der vertaling, daar de perzische tekst onuitgegeven is. Nog minder is op grond eener vertaling vast te stellen, of de oorspronkelijke auteur de grammatische regels van zijne moedertaal heeft in acht genomen.

Trouwens dit alles is van ondergeschikte beteekenis. Hoofdzaak is dat wij thans het hoofdwerk van den Bāb in eene, zeker in het algemeen volkomen betrouwbare vertaling bezitten. Al zijn nu de werken van den Bāb sedert het optreden der Bahāïs tot op zekere hoogte verouderd en voor een goed deel slechts van historisch belang, toch zal ieder, die de ontwikkeling van het Babisme wil nagaan, moeten beginnen met het werk van den stichter te raadplegen. Het is de verdienste van Nicolas dat hij dit mogelijk gemaakt heeft, ook voor hen die geen Perzisch verstaan en die de handschriften van den Bayān niet raadplegen kunnen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

J. van Ginneken, S. J., Handboek der Nederlandsche Taal. Tweede Deel. Met medewerking van **Willem Kea, S. J.** Nijmegen, L. C. G. Malmberg. 1914. (Pr. ƒ 8; geb. ƒ 9.90).

In dit tweede deel behandelt de heer van Ginneken de talen van verschillende sociale groepen; maar zijn stof was zoo groot, dat hij die niet in dit éene deel heeft kunnen verwerken, en er ook nog in het volgende deel eenige hoofdstukken aan zal besteden. Het was voor den schrijver moeilijk die sociale groepen volgens één bepaald criterium van elkaar te onderscheiden; en wie die moeilijkheid beseft, zal niet aankomen met bezwaren over een niet zuiver logische verdeeling. Sommige van die

[1]) Eenige kleinere stukken, ook afkomstig uit het Bamberger hs., betrekking hebbende op dezelfde Alexandervereering, gaf Pfister reeds uit in de vulgair-latijnsche serie van Winter te Heidelberg. Het is niet duidelijk, waarom Pf. hier nog vulgair-latijn in ziet; het Commonitorium Palladii bijv., het eerste van de bewuste stukken, acht hij zelf een vertaling van een grieksch origineel eerst uit de Ve eeuw!

groepen hebben een eigen taal doordat zij bestaan uit vakgenooten; andere weer doordat de leden in een ander opzicht met elkaar in de maatschappij zijn verbonden, b. v. door hunne afkomst, door hun gemeenschappelijk ijveren voor bepaalde beginselen enz. En zóó kan natuurlijk een zelfde individu tot meer dan één groep behooren, en in zijn individueele taal bestanddeelen hebben uit verschillende groeptalen. Zijn onderwerp bestudeerende, is de heer van Ginneken opnieuw getroffen door den rijkdom van het Nederlandsch; en meer dan eens vraagt hij, waarom de studenten toch bij voorkeur teksten uit vervlogen eeuwen beoefenen, terwijl het heden hun een overvloedige stof aanbiedt, die hen minder vaak moet dwingen zich slechts met gissingen te behelpen (zie blz. 335 en 532). Wij kunnen de talen der verschillende bedrijven niet nagaan zonder in te zien, dat wij zelf maar een zeer klein gedeelte van onze moedertaal verstaan: „de verschillende ambachten hebben reeksen van woorden die ook ons in onze leeketaal zeer goed te pas zouden komen, als wij ze maar kenden" (292). Dit is zonder twijfel waar; doch dat wij die woorden niet kennen is het gevolg hiervan, dat wij geen verstand hebben van het vak waartoe zij behooren: de begrippen welke door die termen worden aangeduid, kunnen niet voor ons leven; wie een verklarende woordenlijst inziet van een vak dat hij niet kent, zal de definities zeer dikwijls niet begrijpen; wie de etymologie van technische termen wil nagaan, gevoelt terstond dat hij moet beginnen met zich van de techniek zelf een voorstelling te maken. Een diepe studie van de termen van alle bedrijven is dus voor één taalkundige iets onmogelijks. De heer van Ginneken is daarvan overtuigd zoo goed als iemand anders. In zijn hoofdstuk over *De lagere vaktalen* behandelt hij achtereenvolgens 70 vakken, d. w. z. hij noemt voor elk daarvan eenige tijdschriften of boeken, meest uit den jongsten tijd, en geeft voor sommige vakken een lijst van termen, meestal uit reeds bestaande lijsten geëxcerpeerd. Hij kon zich hiervoor bedienen o. a. van verschillende uitgaven der Koninklijke Vlaamsche Academie; doch hij merkt op (305), dat in deze lijsten van de Vl. Academie vaak locale termen uit verschillende streken en algemeen-Nederlandsche naast elkaar zijn gesteld, zóó dat de lezer ze niet behoorlijk kan onderscheiden, en dat bovendien de bewerkers vaak zelf Nederlandsche woorden hebben geconstrueerd in plaats van de Fransche te noemen die inderdaad worden gebruikt. En niet klein is het getal vakken waaruit in het geheel geen termen worden meegedeeld; voor sommige (zie bv. blz. 376) wordt verwezen naar het volgende deel. Dit hoofdstuk mag dus, dunkt mij, worden beschouwd als een uitvoerig programma, waardoor de aandacht wordt gevestigd op een studie die nog veel belooft, en die dan ook historisch zal moeten worden opgevat. Want, zooals de schrijver bij herhaling opmerkt: hoe meer machines er bij het bedrijf worden ingevoerd, des te geringer wordt het aantal personen die met het vak zelf zeer vertrouwd zijn; velen hebben aldoor niets te doen dan één eentonig werkje, en zoo wordt de kennis van technische termen bij het personeel geringer. Slechts in één geval heeft de schrijver door een voorbeeld willen laten zien, hoe ongeveer die studie zou moeten uitvallen. Voor de bijenteelt (389 vlgg.) geeft hij in de eerste kolom der bladzijden een algemeen overzicht van het werk van den imker, en in drie kolommen daarnaast geeft hij aan, hoe de in zijn beschrijving voorkomende zaken in 1600, 1800 en 1900 zijn genoemd. De keuze van het voorbeeld is wel te begrijpen. Met menig ander vak vergeleken, zal de bijenteelt een vrij eenvoudig karakter hebben, dat wellicht in een eeuw of drie niet zeer is veranderd. Een gewichtig bedrijf als de zeemanstaal wordt in een afzonderlijk hoofdstuk behandeld; ook hier was niet te denken aan een historische beschrijving der zeemanstaal in haar geheelen omvang: het was den schrijver slechts te doen om een voorbeeld van zijne „karakteriseering van de Nederlandsche taal in hare veelzijdige verwikkelingen" (480). Daartoe geeft hij een uitvoerige lijst van Nederlandsche zeetermen die in eenige vreemde talen (vooral het Duitsch, de Scandinavische talen en het Russisch) zijn opgenomen. Evenzoo zijn er hoofdstukken over de jagerstaal, de soldatentaal, de socialistische-arbeiderstaal, de rechtstaal, de handelstaal. Over de gebreken der Nederlandsche rechtstaal is bij herhaling geschreven, en niet eerst in den jongsten tijd. De schrijver geeft allerlei voorbeelden, en spreekt over de maatregelen die de Nederlandsche Juristen-Vereeniging heeft bedacht om den toestand te verbeteren. Doch zeer juist merkt hij op, dat het publiek niet het onmogelijke moet verlangen. De rechtstaal zal altijd een technische taal blijven, en of haar begrippen nu worden aangeduid door Nederlandsche woorden of door vreemde, die taal zal slechts ten volle worden verstaan door hem die het vak kent, d. i. door den jurist. Bij zijn beschrijving van de hedendaagsche handelstaal heeft de heer van Ginneken zijn bijzondere aandacht gegeven aan de hedendaagsche reclame, vooral in advertenties: hier heeft hij materiaal gebruikt dat hij zelf heeft bijeengebracht, of voor zijn doel heeft laten bijeenbrengen. Voor eigenlijke handelstermen, die ten deele uit andere talen komen, heeft hij zich bediend van boeken als b. v. dat van Weeveringh, en de lijsten op blz. 152 vlgg. hebben hier en daar wel wat zonderlinge artikelen: is b. v. *caduceus*, „de staf van Mercurius", inderdaad een handelsterm? Ook *bajadere*, „Indische danseres en tooneelspeelster"? Ook *creool, mesties, mulat, fetisj*? Ik geloof, dat men van deze lijsten niet meer moet verlangen dan den zeer algemeenen indruk, dat de Nederlandsche handel zich bedient van een aantal vreemde termen. Gaat men letten op bijzonderheden, dan blijven allerlei vragen onbeantwoord: *elevator*, „hijschtoestel" staat onder de „handelswoorden uit het Latijn"; maar kan onze taal het niet hebben ontleend aan het Engelsch? De Jodentaal en het Bargoensch (in het eerste en het tweede hoofdstuk) zijn wel talen van bepaalde groepen in de maatschappij, maar het zijn geen vaktalen: zij hebben op zichzelf niet deze moeilijkheid, dat men ze zonder kennis van bepaalde vakken niet kan verstaan, en hare studie is daardoor meer geschikt voor den taalkundige. Opmerkelijk is het gevoelen van den schrijver, dat in het Bargoensch eigenaardigheden zijn te vinden van de talen der „oer-Europeesche bevolking" (133), een gevoelen dat hij toelicht met een beroep op het Eskimo, en dat ik niet in staat ben met juistheid te waardeeren. Evenmin durf ik oordeelen over de lijst van „eigenaardige woorden, onder de Nederlandsche Joden gebruikelijk". Misschien is een enkele uitweiding niet nauwkeurig, althans op

blz. 75 wordt de zegswijze „*allemaal kool*, allemaal praatjes" afgeleid uit het Hebreeuwsche woord *kaul*, stem. Daarentegen zal de opmerking over *fiets*, dat de schrijver op een zeer voorzichtige wijze noemt in verband met het Bargoensch (119), in elk geval alle aandacht verdienen. Terwijl de heer van Ginneken dit deel bewerkte, brak de groote oorlog uit. Zijn karakteristiek van het Nederlandsche volk aan het slot (533 vlgg.) geeft hem moed voor de toekomst van Nederland, en al zijn lezers zullen met hem wenschen dat zijn hoop vervuld moge worden.

Groningen. A. Kluyver.

T. J. Arne, La Suède et l'Orient. (Archives d'Etudes orientales publiées par J. A. Lundell, vol. 8). Upsala, Appelberg; Paris, Leroux. 1914.

Ziehier een onderwerp, dat van zeer groot belang is voor de geschiedenis van Zweden en van Rusland in de vroege middeleeuwen, behandeld door een Zweedsch geleerde, die er zich reeds jaren mede bezig heeft gehouden (zie: Compte-rendu du Congrès préhistorique de France, V (1909), bladz. 586—592). De inhoud van het kort en bondig „Zweden en het Oosten" getitelde werk kan nader aldus omschreven worden: geschiedenis der relaties op het gebied van handel en van kunst, die er van het eind van de 8ste eeuw na Chr. tot in de 12de eeuw toe bestaan hebben tusschen Zweden eenerzijds en Rusland, het byzantijnsche rijk, Perzië, Turkestan, Armenië en Syrië anderzijds. Op eene beknopte inleiding omtrent hetgeen er uit geschiedkundige bronnen bekend is over den door Zweden op de genoemde landen gedreven handel en de daarbij gevolgde handelswegen (dien langs de Wolga en dien langs de Dnepr) volgt de uitvoerige behandeling van het rijke archaeologische materiaal, dat is dus te zeggen van de scandinavische voorwerpen, die in Rusland, en van de oostersche voorwerpen, die in Zweden, en wel vooral op Gotland en in het dal van de Maelar gevonden zijn; tot besluit worden de algemeene uitkomsten van het onderzoek kort opgesomd en nader met elkander in verband gebracht. Eene kaart van Rusland, waarop de vindplaatsen der scandinavische voorwerpen zijn aangeteekend, is aan het boek toegevoegd. Archaelogen en kunsthistorici, die niet speciaal in Scandinavië belang stellen, zal de classificeering der in Zweden gevonden oostersche voorwerpen het meest interesseeren. Verreweg het grootste gedeelte daarvan staat onder den invloed der sassanidische kunst. Men moet nu echter trachten uit te maken, welke van die voorwerpen uit het kalifaat of het byzantijnsche rijk afkomstig zijn, welke daarentegen door Chazaren en Bulgaren, of zelfs in Zweden zelf, in sassanidischen stijl vervaardigd zijn. De schrijver wijst ons hier in vele opzichten den weg: niettemin zal om scherp te leeren onderscheiden nog veel voortgezet onderzoek noodig zijn. Uitteraard draagt het boek van den bekwamen en geleerden Zweedschen archaeoloog dus een voorloopig karakter. Hij zelf heeft dat duidelijk doen uitkomen, en ons tevens met eene openhartigheid, die de kritiek, zoo hier kritiek van pas was, zou ontwapenen, ingelicht omtrent den omvang van de studie, waarop zijn werk berust. In het Oosten is hij niet geweest. Wel is hij, na reeds een gedeelte van zijn boek te hebben geschreven, in de gelegenheid geweest eene wetenschappelijke rondreis van veertien maaanden in Rusland te maken, waar hij in de musea archaeologisch materiaal gevonden heeft in zulken overvloed, dat hij het niet meer geheel heeft kunnen verwerken. Wij zijn den Heer Arne zeer dankbaar voor het thans gebodene en verwachten van hem in de toekomst nog verdere voorlichting op hetzelfde gebied.

Groningen. C. W. Vollgraff.

A. Steiner, Der Fiskus der Ptolemaeer. I. Seine Spezialbeamten und sein öffentlich-rechtlicher Charakter. Leipzig Berlin, Teubner. 1913. (Pr. M. 2.40; geb. M. 3.60).

Het is een verleidelijke taak, uit de gegevens, die de Egyptische papyri tot nog toe gebracht hebben, het bestuursstelsel van Egypte in den Griekschen en Romeinschen tijd niet alleen in hoofdlijnen na te gaan, maar ook tot de bijzonderheden ervan af te dalen en een oplossing te zoeken voor de velerlei vraagstukken, die zich hierbij voordoen. Deze wijze van arbeiden heeft het bezwaar dat door één vondst de bestede moeite vergeefsch of de ingeslagen weg verkeerd kan blijken; zij is echter noodzakelijk, omdat het wachten anders eindeloos zou zijn en men op deze wijze een kern verkrijgt, waaromheen latere gegevens kunnen worden gegroepeerd.

Dr. Steiner heeft in het bovengenoemde werkje — waarvan inmiddels reeds een tweede deel verschenen is — vrijwel alle moeilijkheden, die zich bij de behandeling van zijn onderwerp voordeden, trachten op te lossen. Hij behandelt de afdeeling van het Ptolemaeïsch Ministerie van Finantiën, die τὸ βασιλικόν wordt genoemd, in haar dubbel karakter van Schatkist en Directie der Belastingen en Domeinen. Aan het hoofd van de eerste staat de οἰκονόμος τοῦ βασιλέως, wiens functie, later met die van den particulieren rentmeester des konings, den πρὸς τῷ ἰδίῳ λόγῳ, gecombineerd, oorspronkelijk, naar Steiner vernuftig uitwerkt, daarvan gescheiden was. Als Directie van Belastingen en Domeinen staat τὸ βασιλικόν onmiddellijk onder den Minister van Finantiën zelf, terwijl de verschillende bureau's in de provincies geleid worden door een οἰκονόμος τοῦ νομοῦ, die in de τοπάρχιαι en κῶμαι weer οἰκονόμοι onder zich heeft. Deze οἰκονόμοι zijn niet alleen ontvangers der belastingen, maar zij dragen ook zorg voor de belasting-aangiften, welke den vorm hebben van een verklaring van den belastingschuldige, die, zoo haar juistheid niet kan worden nagegaan, moet worden beëedigd. Hiernaast hebben zij nog de controle tegenover de belastingpachters, wellicht gepaard met een boeterecht en een gedeelte van de rechtsspraak in pachtzaken, een toezicht, dat zich ook tot de monopoolpacht uitstrekt. Als verdere functie is hun een gedeelte van het b stuur der domeinen en in verband daarmede wellicht ook het finantieel beheer van de aanbesteding der openbare werken opgedragen.

Omdat deze taak zoo veelomvattend is, moet men, naar Steiners meening, reeds in de 3e eeuw drie verschillende soorten van οἰκονόμοι onderscheiden, en wel voor de pacht, voor de σιτικά en voor de domeinen, een onderscheiding, die uit de papyri eerst in de tweede eeuw zou blijken te bestaan. Voor de pacht berust dan in dien vroegen tijd de opperleiding bij den διοικητής, voor

de σιτικά, naar het schijnt, bij den ἐπιμελητής en voor de domeinen bij den ἐπὶ τῶν προσόδων. Verschil tusschen de 3e en 2e eeuw daarentegen neemt Steiner aan, waar hij de plaats van den οἰκονόμος τοῦ νομοῦ in de beambtenhierarchie bespreekt; daar komt hij tot de conclusie, dat, terwijl deze in den eersten tijd onmiddellijk na of zelfs voor den νομάρχης — den civiel-gouverneur der provincie — genoemd wordt, zijn ambt bij voortduring lager zinkt. In de tweede eeuw komt hij pas op de 4de plaats na den στρατηγός, die dan met de leiding der burgerlijke zaken belast is; hij staat dan niet meer aan het hoofd van de beambten der provincie, maar is in rang aan den ἀρχιφυλακίτης gelijk. Een volkomen zuiver beeld der rangorde is nog niet te verkrijgen. Wel schijnt het zeker, dat in den Romeinschen tijd Romeinsche οἰκονόμοι het ambt hebben overgenomen.

Dit betoog, van tallooze bewijsplaatsen uit de papyri voorzien, wordt samengevat in een résumé, waarin nog de vraag, of de Egyptische Schatkist een rechtskrachtige persoonlijkheid was, toestemmend wordt beantwoord; zelfs wordt de gedachte niet van de hand gewezen, dat men ze reeds in Egypte als zoodanig van den ἴδιος λόγος onderscheiden heeft. In belastingzaken handelt zij bij de pacht in schijn volgens privaat recht; in waarheid echter mist de pachter tegenover den staat een groot stuk privaatrechtelijke macht.

Het boek wordt besloten met een lijst van de tot nu toe bekende οἰκονόμοι en een opgave van litteratuur.

Deze uiteenzetting, die in het kort den overvloedigen inhoud van het boek tracht weer te geven, wil geenszins den indruk wekken, dat ik het in alle opzichten met den schrijver eens ben. Integendeel, te vaak treedt subjectieve zekerheid in de plaats van een gepasten twijfel. Zoo is de hypothese, dat er als regel in alle grootere provincies οἰκονόμοι τῆς νομαρχίας geweest zijn, door niets gewettigd; integendeel, het feit, dat er alleen in de Thebais een ἐπιστράτηγος gevonden wordt, terwijl deze elders ontbreekt, mag als waarschuwende analogie gelden. Ook mag men uit de te vage bewoordingen van Or. Gr. 59 niet te haastig concludeeren, dat eenzelfde soort οἰκονόμοι als in Egypte ook in de buitenlandsche bezittingen heeft bestaan; ik zou zelfs, in tegenstelling met vroeger, eer willen aannemen, dat in deze inscriptie de οἰκονόμος τοῦ βασιλέως, niet een beambte buiten Egypte bedoeld wordt. Even weinig gegevens heeft Dr. Steiner voor zijn hierboven weergegeven vermoeden, dat reeds in de 3e eeuw de οἰκονομία in drie afdeelingen gesplitst was; een gelijkstelling van de functies in de 3e en 2e eeuw gaat reeds daarom niet op, omdat, zooals Steiner elders (p. 47) zelf aantoont, het ambt in lateren tijd een anderen vorm heeft aangenomen. Een meer principieele fout wordt m. i. gemaakt, als uit het feit, dat de στρατηγός in de tweede eeuw meer en meer in de plaats van den νομάρχης treedt, de conclusie wordt getrokken (zoo ik althans goed lees), dat het burgerlijk bestuur meer en meer gemilitariseerd werd. Juist het omgekeerde is het geval: het burgerlijke. dat is in Egypte het finantieele, bestuur overmeestert het militaire. Dat bracht de geheele binnenlandsche politiek der Lagiden mede.

Dit alles is reeds voldoende om aan te toonen, dat, zoo wij den schrijver dankbaar kunnen zijn voor het bijeenbrengen der gegevens, wij nochtans zijn conclusies niet zonder nader onderzoek kunnen aanvaarden. Daarbij heeft het boek een voor den lezer zeer onaangenaam gebrek: de inhoud is door den gebrekkigen stijl zeer dikwijls slechts met moeite te begrijpen. Het lijken vaak meer losse aanteekeningen dan uitgewerkte gedachten; de gebrekkige formuleering wekt somtijds zelfs den schijn van tegenstrijdigheden op één en dezelfde bladzijde; en het verband tusschen de gegevens onderling en tusschen de gegevens en de conclusie is vaak in het geheel niet gelegd en overgelaten aan den lezer, die toch reeds in de lectuur belemmerd wordt door het groote aantal zinstorende drukfouten, waaronder b.v. het hinderlijke οὐ in plaats van οὗ op p. 11 en het bij eerste lezing onbegrijpelijke „nur" inplaats van „nun" op p. 23 niet eens in de uitvoerige drukfoutenlijst van het tweede deel zijn opgenomen. Deze beide gebreken zijn te meer te betreuren, omdat, indien Dr. jur. Steiner evenveel zorg besteedde aan het uitwerken zijner gegevens als aan het verzamelen, daarmede niet alleen de juridische, maar ook de historische wetenschap gebaat zou zijn.

Den Haag. D. Cohen.

P. L. Muller. Geschiedenis van onzen tijd sedert 1848, voortgezet door **Th. Bussemaker.** Vijfde boek. Eerste stuk. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon.

Het was mijn oorspronkelijk voornemen om deze bekende *Geschiedenis van onzen tijd* te laten rusten, totdat zij geheel zou zijn voltooid, om dan een eindindruk te geven van dit omvangrijke werk, dat zeker tot onze beste historische publicatiën van den laatsten tijd behoort. Maar wij zijn met deze geschiedenis wel ongelukkig. Muller ging ten grave, voordat hij zijn arbeid heeft kunnen voltooien. Mr. W. H. de Beaufort volgde hem op, maar moest zich welhaast verontschuldigen; hem danken wij intusschen een gewichtig stuk arbeid. Bussemaker zette zich toen aan de bewerking van het vijfde boek, dat de geschiedenis sedert het congres van Berlijn zou beschrijven. Het eerste stuk daarvan ligt thans voor ons; wie zal ons nu het tweede stuk geven? De uitgevers mochten in Juni 1913 de spoedige voltooing van het geheele werk in uitzicht stellen, thans is die verwachting weer vervlogen. Nu wij dus niet weten, hoe het verder gaan zal, nu Bussemaker's werk zoo niet voltooid, dan toch afgesloten voor ons ligt, kwam het mij beter voor niet langer te wachten, maar er nu iets in dit blad van te zeggen.

Bussemaker heeft de *Geschiedenis van onzen tijd* voortgezet op dezelfde wijze en naar hetzelfde schema als zij door Muller was op touw gezet. Dat wil zeggen, dat wij hier in hoofdzaak vinden de ontwikkeling der groote statengemeenschap, de de beschaafde wereld vormt en die zich in deze periode steeds heeft uitgebreid. Bussemaker noemde het vijfde boek, dat hij ging schrijven, „In het teeken der wereldpolitiek"; daarmede gaf hij zeer goed weer, wat hij wenschte te geven en voor een groot deel ook werkelijk heeft gegeven. De politieke verhouding tusschen de beschaafde en

minder beschaafde staten van den aardbol, de groei van hun economische belangen en daarmede van hun behoefte aan politieke expansie, vooral aan koloniale uitbreiding in vreemde werelddeelen, de wrijving van belangen, die door die expansie ontstaat, de conflicten, die weer uit die wrijving voortvloeien, dat zijn de dingen, die Bussemaker scherp, duidelijk en nauwkeurig heeft beschreven en die hij ook met voorliefde behandelde. Want wat in dit boek van hem werd gevraagd, daartoe was hij bij uitstek geschikt naar geestelijken aanleg en geschiedopvatting. Het was verre van hem anderer opvatting en anderer onderzoek te misprijzen, maar zijn voorstelling van de historische ontwikkeling bracht mede, dat hij in hoofdzaak staatkundige geschiedenis onderzocht en beschreef. Natuurlijk had hij oog voor het belang der maatschappelijke verhoudingen; zijn kennis op dat gebied was even grondig en even uitgebreid als die van de politieke historie. Maar hij bracht de maatschappelijke en met name de economische verschijnselen alleen in zijn geschiedverhaal te pas, wanneer zij van beteekenis en invloed waren op de staatkundige verhoudingen. Hij zag zeer scherp het gewicht der economische factoren in den latenten strijd, die sedert 1879 in de geheele wereld wordt gevoerd; hij constateert meer dan eens, dat juist die factoren den toestand goeddeels beheerschen. Maar veel verder gaat hij niet en, naar het mij voorkomt, in dit werk terecht. Het plan van deze geschiedenis kwam zoo geheel met zijn aanleg en studie overeen, dat het hem weinig moeite moet hebben gekost dit tijdvak te beschrijven. Natuurlijk had hij de gegevens van allerlei zijden bij elkaar te brengen; een zeer groote arbeid ligt aan dit boek ten grond slag. Maar hij moet het plan geheel in zijn hoofd hebben gehad, zoodra de uitnoodiging tot hem kwam; hij moet precies geweten hebben, wat en hoe hij het zou geven. Gelijk het werk voor ons ligt, draagt het geheel den stempel van zijn preciesen, concreten geest; hij moet dit werk, dat door geen geleerde noot wordt bezwaard, ontsierd, had ik bijna geschreven, uit zijn overvloed van kennis en dus met genoegen en voldoening hebben geschreven.

Zooals het boek was opgezet, is het dus geworden. Wie meer vraagt, eischt te veel. Het spreekt van zelf, alleen op den titel lettende, zou men geneigd zijn veel meer te vragen. In een ***Geschiedenis van onzen tijd*** verwacht men het spiegelbeeld van zich zelf terug te vinden; men wenscht daarin de geestelijke stroomingen, die op elkander breken en ook soms in elkander vervloeien, te vinden; men wil inzicht verkrijgen in de eigenaardige mentaliteit van dezen tijd, die met zich zelf zoo dikwijls geen raad weet; men wenscht licht geworpen te zien op de warreling van denkbeelden, die ons geslacht zoo onzeker maakt van den goeden weg; men vraagt zelfs een antwoord op de benauwende vraag: waarheen gaat dat alles? En men denkt dan onwillekeurig aan Lamprecht's ***Zur jüngsten deutschen Vergangenheit***, die een poging heeft willen doen de gelijktijdige geschiedenis onder één gezichtspunt samen te vatten.

Maar juist Lamprecht's voorbeeld is weer niet zeer bemoedigend; ten slotte komt men met hem ook niet veel verder en is eigenlijk even wijs als in het begin. Na de wijsgeerige rhetoriek van Lamprecht is het een verfrissching het koele, klare betoog of liever verhaal van Bussemaker te lezen. Hier komt men stellig niet op de hoogste toppen der historische bespiegeling en evenmin in de grondelooze diepten van het vorschen naar de eindoorzaken van het historische gebeuren. Maar men heeft hier het kalme en rustige gevoel van vasten grond onder de voeten te hebben; men gevoelt zich volkomen zeker aan de hand van dezen leidsman, die wist wat hij wilde en kon en in wijze beperking zijn krachten staalde. Zoo is dit boek een uitnemende historische publicatie, zeer grondig en dus zeer leerzaam, hoogst betrouwbaar, ook zeer leesbaar geschreven. Bussemaker had geen bijzonderen stijl; maar wat hij heeft te zeggen, weet hij ons in goeden vorm mede te deelen. In dat opzicht staat dit deel stellig boven de eerste, die door Muller zijn geschreven.

Moge de uitgever spoedig een waardig opvolger voor Bussemaker vinden; dit belangrijke werk verdient te worden voltooid.

Amsterdam. H. Brugmans.

J. H. Gosses. De Vorming van het Graafschap Holland. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1915. (Pr. ƒ 2).

Het was geen gemakkelijke taak, die Dr. Gosses op zich nam, om na al wat reeds door Kluit, Bolhuis van Zeeburgh, Kappeijne en Fruin over de vorming van het graafschap Holland was gevonden, zóó dat er weinig of niets meer scheen aan te veranderen of toe te voegen te zijn, hetzelfde onderwerp nogmaals ter hand te nemen. Des te meer is het te waardeeren, dat hij in het bovenvermelde boek (een afdruk van een tweetal artikelen in den pas afgesloten jaargang van de Bijdragen voor Vad. Gesch. en Oudh.) onze kennis van dat onderwerp en van een aantal daarmede in verband staande vraagstukken inderdaad met een zeer groot aantal nieuwe feiten heeft weten te verrijken, die mijns inziens een blijvende vermeerdering onzer kennis van het tijdvak vormen. Voor ik ertoe overga, dit oordeel te motiveeren, moet mij echter eerst de grief van het hart, dat „op de punt van de naald" de titel eigenlijk een weinig misleidt. Niet *de* vorming van het graafschap Holland wordt in het boek uiteengezet, doch de schrijver behandelt alleeen een aantal capita selecta betreffende die vorming, weliswaar daarbij telkens een groot aantal punten besprekende, die ermede samenhangen; doch een geheele geschiedenis van *de* vorming van het graafschap geeft hij niet. Zoo vernemen wij b.v. niets van den tijd en of de wijze, waarop de graven het Westland, de Oostambachten van Delfland en Vlaardingen verkregen, noch iets van de verkrijging van Voorne, Putten, Striemont, Zeeland beooster Schelde enz., en zeer weinig over een der belangrijkste punten van het onderwerp, de voortdurende uitzetting der grens tegen het Sticht. De oorzaak van een en ander ligt, als ik mij niet bedrieg, in de bedoeling van den schrijver om alleen die punten te bespreken — en het zijn er vele — waaromtrent hij nieuws had mede te deelen, en alles ter zijde te laten, wat reeds door anderen voor hem naar zijn oordeel afdoende was behandeld. Een bedoeling, die ten gevolge heeft gehad, dat het boek geen geheel vormt, als het ware niet af is, doch die men te respecteeren heeft en die ook voordeelen had.

Alle nieuwe gezichtsputen op te noemen, die de schrijver ons verschaft, is mij met het oog op de mij beschikbaar gestelde ruimte onmogelijk: ik beperk mij tot die, welke in mijn oog nog de belangrijkste zijn. Eerst dan

de twee door schrijver aangevoerde argumenten voor het vaderschap van Gerulf over Dirk I: vooreerst de constateering van het feit, dat het charter van 4 Aug. 889 een der zeer weinige koningsoorkonden was, die te Egmond bewaard werden, waaruit is af te leiden, dat het iets met het graafschap te maken had (p. 5), en vervolgens het betoog, dat de piscatio in extrema parte Rheni van graaf Gerulf de later zoo bekende vroonvisscherij ten oosten en ten noorden van Leiden benevens die van Leiden tot Katwijk was (p. 17—25).

Juist is m. i. ook het betoog, dat het charter van 15 Juni 922 niet de gouw Kinhem, maar uitsluitend het klooster Egmond met al zijn appendentiën aan den graaf schonk (p. 30—39), dat de graven van Holland het bezitrecht der abdij steeds hebben uitgeoefend tot 1140, toen zij het aan den Paus schonken (p. 42), dat de grenzen der appendiciae van het klooster, Fortrapa en Kinnem, Voortrappe op Zuidbeveland en Kinnem op Ter Schelling waren en dat het steeds te vergeefs gezochte Svithardeshage (= het bosch van Svithart) vermoedelijk de bosschen waren, die blijkens de namen Scoronlo, Vroinlo, Heiligelo en Bodokenlo in de 9e eeuw langs de noordoostgrens van Kennemerland moeten gelegen hebben (p. 14—16).

Juist ook de verklaring van den comes urbanus te Egmond (p. 52/3) en de opmerkingen, dat de kloosters tot in het begin der 11e eeuw tevens burchten waren (p. 48), dat Egmond nog onder Dirk II voor strategische doeleinden gebruikt werd (p. 54), en dat Voorburg, Rodenburg [1]), Valkenburg, Rijnsburg en de burcht van Leiden wellicht de bevestigingen aan de zuidzijde vormden van het comitatus inter Rhenum et Svithardoshage (p. 54—56).

Eveneens juist de betoogen, dat Egmond aanvankelijk S. Petrus tot patroon had en eerst onder Dirk II daarnaast S. Adalbertus tot patroon kreeg (p. 75—62); dat de graaf van Holland in 1122 nog niets te zeggen had in Sala et Isla (p. 86); en dat West-friesland in de 11e en 12e eeuwen rechtens aan de graven van Holland moet hebben behoord, al kwam het telkens in opstand en al bleef het een eeuw lang vóór Floris V onafhankelijk (p. 123, 132). Aardig is ook 's schrijvers verklaring van de langzame uitbreiding van het graafschap langs de Merwede tot en met de heerlijkheden Altena en Heusden en van de wijze, waarop deze onder Kleef kwamen (p. 104 199).

Doch er zijn ook enkele nieuwigheden in het boek, die m.i. niet juist zijn — wat waarlijk niet te verwonderen is bij het overgroote aantal punten, door den schrijver besproken. Zoo geloof ik niets van een Rijntak, die van Oudshoorn langs Rijnsaterswoude naar de Leidsche meer zou hebben geloopen, aan het noordeinde waarvan dan Rines muthon te zoeken zou zijn (p. 21, 23); dit laatste zou ik liever iets westelijker bij den Wendeldijkshoek of bij De Kaag willen plaatsen, en voor het aannemen van dien Rijntak is de naam Rijnsaterswoude ons geheel onvoldoende.

Zoo meen ik, dat schrijver ten onrechte den oudsten Maasmond vlak ten zuiden van het dorp Monster plaatst

[1]) Dat niet Roomburg was, zooals schrijver meent, blijkens den atlas van Floris Balthazarsz. van Berckenrode, waar beide, Rodenburg en Roomburg, naast elkander geteekend staan.

en 's-Gravenzande voor een aan Monster aangedijkte plaat houdt (p. 71): ik houd 's-Gravenzande voor een precies op dezelfde wijze gevormde vooruitstekende punt van het vasteland als de Hoek van Holland dat in onzen tijd geweest is.

En, hoe gelukkig en scherpzinnig 's schrijvers vinding ook op den eersten aanblik moge schijnen om den oudsten omvang van het graafschap uit de botting af te leiden (p. 67 vlg.), zoo heeft zijn desbetreffend betoog mij nog niet overtuigd. Van Kennemerland ontbraken onder de bottingplichtige ambachten alle beoosten de parochie Haarlem behalve Rietwijk (Hamaker II 242), van Rijnland alle ambachten beoosten Aarlanderveen en Alphen benevens Rijnsaterswoude, Leimuiden, Voorburg, Rijswijk, Wateringen [1]) en 's-Gravenzande (Hamaker I 161), terwijl er van de latere baljuwschappen Delfland en tusschen Schie en de Gouwe alleen Delfland (= de parochie Delft) en Pinacker toe behoorden, maar noch Vlaardingen, noch Maasland, noch Rotte, waarvan althans zeker het eerste en vermoedelijk ook de twee andere bij het oudste graafschap behoorden.

Terwijl ik 's schrijvers verklaring van Mandhetes suethen in het Gravenkroniekje (p. 93, noot 7) volkomen deel, kan ik niet medegaan met zijn verwerping en toteenglosse- verklaring van „qui vocatur Harga" bij Thurlede (ibidem). En nog minder met zijn onderstelling, dat Maasland een plaat zou zijn geweest tusschen twee mondingen der oude Lede of Liora (p. 100). Doch het zou mij veel te ver voeren om mijn gevoelens daaromtrent te dezer plaatse uiteen te zetten: ik hoop daartoe elders de gelegenheid te vinden.

Ten slotte acht ik onjuist 's schrijvers op het Gravenkroniekje van 1125 berustende onderstelling, dat Dirk I niet comes maar praefectus zou zijn geweest, en dat die praefectuur een hoogere waardigheid dan die der comites zou hebben gevormd, terwijl dan onder hem andere personen als graven zouden hebben gefungeerd (p. 127—130). Immers diezelfde Dirk wordt herhaaldelijk in gelijktijdige stukken comes genoemd (zie het lijstje bij Bolhuis van Zeeburgh, Nijhoffs Bijdr. R VI 312/3) en daartegen weegt het bericht in het twee eeuwen jongere Gravenkroniekje niet op.

Vat men alles samen, dan blijkt dunkt mij, dat de oudste geschiedenis van Holland door het boek van Prof. Gosses een zeer groote schrede voorwaarts heeft gedaan, maar dat het onderwerp door hem nog geenszins is uitgeput. Een volledige geschiedenis van de Vorming van het Graafschap Holland zou ik gaarne alsnog juist van hem tegemoet zien.

Rotterdam. † S. Muller Hzn.

[1]) Schrijver leidt ten onrechte uit het Oude Register van Graaf Florens (p. 204 en 230, n°. 100 en 253) af, dat Rijswijk en Wateringen bottingplichtig zouden zijn geweest: er staat alleen, dat de erven zekere bedragen „van de bottinghe" ontvingen, maar niet, dat deze uit de botting der ambachten moesten gekweten worden, waarnaar zij heetten, terwijl bij 's schrijvers onderstelling de „Verclaring van alle des graven renten" van 1334 onvolledig, d. i. onjuist zou zijn geweest, wat niet is aan te nemen.

M. Jastrow jr., Babylonian-Assyrian Birth-Omens and their Cultural Significance. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, XIV. Band, 5. Heft), Giessen, Töpelmann). 1914. (Pr. M. 3 20).

Prof. M. Jastrow, hoogleeraar aan de Universiteit te Philadelphia, gaf in het tweede deel van zijn standaardwerk „Die Religion Babyloniens und Assyriens" (1912) een overzicht van bewonderenswaardige volledigheid over de leer omtrent de voorteekenen, die in de gedachtenwereld der Babyloniërs vanouds een hoogst belangrijke plaats heeft ingenomen. Naast de voorspelling der toekomst uit den loop van zon, maan en sterren (astrologie) en naast die uit lever en ingewanden van het offerdier (hepatoscopie) komen vooral ook in aanmerking de voorteekenen, die zich bij de geboorte van mensch of dier voordeden of geacht werden zich te kunnen voordoen. Elke afwijking van het gewone, tot op het gebied der gedrochten, monsters en misgeboorten toe, werd beschouwd als een goed of kwaad omen, niet slechts voor de enkele familie, maar tevens voor het geheele land en volk. De priesters, die de lange lijsten dezer voorteekenen stelselmatig te boek stelden, hebben in hunnen ijver aan de verbeeldingskracht den vrijen teugel gelaten en ook de meest onmogelijke gevallen geregistreerd. Evenwel was hun pogen, zoo fantastisch het soms lijkt, voor de geschiedenis der wetenschap geenszins geheel zonder waarde. Al was het voorloopig slechts met het doel, de toekomst te voorspellen, toch leerde men letten op de verschijnselen der natuur. Evenals uit de waarneming der sterren de wetenschap der Astronomie en uit het onderzoek der ingewanden van het offerdier die der Anatomie zich ontwikkeld heeft, zoo kan men de onderzoekingen op dit gebied van het menschelijk bijgeloof beschouwen als de voorloopers van de wetenschappelijke Physiologie.

Van oorkonden in spijkerschrift, bevattende lijsten van soortgelijke voorteekenen, werd pas in 1910 een groot aantal gepubliceerd in Deel XXVII en XXVIII van de Cuneiform Texts from Babylonian Tablets etc. in the British Museum. Reeds twee jaar later behandelde prof. Jastrow in het genoemde werk (deel II/2, bladz. 836—946) ook dit onderdeel der Babylonische mantik, de genoemde oorkonden voor het grootste gedeelte tevens in het Duitsch vertalende.

In het onderhavige Engelsche werkje behandeld de Schr. hetzelfde onderwerp in meer populairen vorm. Enkele lijnen, toen slechts aangeduid, worden hier doorgetrokken, enkele gevolgtrekkingen, toen in een noot genoemd, worden hier uitvoerig uiteengezet. Het belangrijkst is dit hernieuwde onderzoek echter voor dengene, voor wien het groote werk niet toegankelijk is of te omvangrijk lijkt.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

E. Samter, Die Religion der Griechen. (Aus Natur und Geisteswelt). Leipzig, Teubner. 1914 (Pr. geb. M. 1.25).

„Geen resultaat van eigen onderzoekingen, maar een overzicht van de resultaten der nieuwere vorsching op godsdienstig terrein" noemt Samter zijn boekje. Doch om zulk een boekje te schrijven, moet men niet in doch boven de vakliteratuur staan. Wat van iemand als Samter te verwachten is. Met genoegen zien wij den nadruk leggen op de volksreligie en hare gegevens aangewend om tragici te verklaren. Uitgesloten is om practische redenen de hellenistische religie en de invloed op haar geoefend door het Oosten. „Wer beobachtet hat, wie irrige Vorstellungen von der Religion der Griechen noch vielfach verbreitet sind," zucht de schrijver . . . en wie zegt het hem niet na ? Doch ook dit aardige werkje zal daarin geen verandering brengen en men zal jaar in jaar uit voortgaan eenige honderden jongelui als „klassiek gevormd" naar de Universiteit te bevorderen, wier geest ten opzichte van het klassieke zieleleven in den staat van meest volmaakten onschuld verkeert. „Het Staatsexamen", zoo werd ons medegedeeld, „kan geen andere eischen stellen dan dat zooveel regels proza en zooveel regels poëzie zonder te veel grove fouten in „hollandsch" worden omgezet en deze norm wordt door gymnasia overgenomen. Vragen buiten dit kader gedaan — zoo er al tijd voor ware na het onderzoek naar de kennis der grammaticale voorbereiding — mogen niet in rekening worden gebracht, of al in geringe mate." Met deze uitspraak in de ooren kan men niet in ernst de verwachting uitspreken, dat een boekje als dit in de handen onzer gymnasiasten zal komen. Zij het dan den „niet-klassiek-gevormden" ter lezing aanbevolen.

Leiden. J. Vürtheim.

R. Cirilli, Les prêtres danseurs de Rome. Étude sur la corporation sacerdotale des Saliens. Paris, Geuthner. 1913. (Pr. fr. 7.50).

De „Préface", p. V-VIII van J. Toutain beveelt deze studie aan. Daarna volgen de „Bibliographie" p. IX-XI en „Les Sources" p. 1-6, en behandelen zes hoofdstukken successievelijk „La chute de l'*ancile* et la création des danseurs sacrés" p. 7-29, „Histoire des Saliens romains et municipaux" p. 30-53, „Organisation et administration du collège des Saliens" p. 54-80, „Les attributs des Saliens" p. 81-96, „Les cérémonies rituelles" p. 97-136, „La mission religieuse des Saliens" p. 137-148. „Appendice" I geeft de „Inscriptions relatives aux Saliens" p. 149-172, „Appendice" II de „Références classiques relatives aux Saliens" p. 173-186. Een „Table des matières" besluit het werk p. 187.

Het geloof aan een van den hemel gevallen schild of lans is eene „survivance" der zg. Aegeo-Myceensche beschaving, p. 9. Reeds voor de stichting van Rome bestonden er collegiën van Saliers, p. 28 f.f. De hoofdplechtigheden, door de Saliers te verrichten, waren processies, p. 114 en 126 vlgg., waarbij ze zekere danspassen uitvoerden p. 97 vlgg., tegen hunne schilden sloegen p. 100, en hymnen zongen p. 102-114. Deze ceremonieën waren in den grond der zaak van magischen aard en hadden tot strekking om booze geesten te verdrijven, waarbij ook de godheid van den bliksemstraal, van wier tegenwoordigheid het heilige schild als 't ware het onderpand was, aangeroepen werd, p. 147 f. f.

R. Cirilli zet de feiten helder uiteen en vermijdt gewaagde hypothesen, zoodat zijn studie ongetwijfeld iederen ernstigen beoefenaar der godsdienstgeschiedenis welkom zal zijn. Echter laat appendix II in meer dan één opzicht te wenschen over en is ook anderszins het boek niet genoegzaam van drukfouten gezuiverd.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

C. Clemen, Der Einfluss der Mysterienreligionen auf das älteste Christentum. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, herausg. R. Wünsch u. L. Deubner. XIII Bd. 1 Hft). Giessen, Töpelmann. 1913. (Pr. M. 3.40).

Na eene „Einleitung" p. 1—14 over den tijd van het ontstaan en de verspreiding der mysteriegodsdiensten behandelt hoofdstuk I „Die Entstehung und älteste Entwicklung des Christentums" p. 15—22, hoofdstuk II „Die paulinische Theologie und die Religion der paulinischen Gemeinden" p. 23—61, en hoofdstuk III „Die nachpaulinische Entwicklung" p. 62—80. Er volgen nog een „Schluss" p. 81—83 en een „Register" p. 84—88.

Prof. Clemen komt p. 81 tot de slotsom : „die Mysterienreligionen haben auf das älteste Christentum nur geringen Einfluss ausgeübt," vgl. p. 22 en 61, immers „das Christentum unterschied sich von den Mysterienreligionen durch seinen geschichtlichen Charakter und die ganz andersartige Bedeutung, die man der Erscheinung und dem Tod des christlichen Erlösers zuschrieb, sowie anfangs wenigstens durch die Erwartung eines baldigen Weltendes" p. 81.

Deze inhoudrijke studie is wel is waar met eenige overhaasting geschreven, maar desondanks van zeer groote waarde en hoewel het aanhangige vraagstuk wel nooit bevredigend zal worden opgelost, schijnt het ons toch toe, dat Clemen, over het geheel genomen, met zijn opvatting de waarheid meer nabij komt dan Prof. Reitzenstein met zijn bekend betoog over „Die Hellenistischen Mysterienreligionen (1910)."

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

H. Omont, Recherches sur la bibliothèque de l'église cathédrale de Beauvais (Extrait des Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles-lettres, Tome XL). Paris, Klincksieck. 1914. (Pr. fr. 3.80).

De belangstelling in de geschiedenis der middeleeuwsche bibliotheken neemt sedert de laatste 50 jaren met den dag toe. Er gaat tegenwoordig bijna geen maand voorbij, zonder dat ergens in boek of tijdschrift of seriewerk een middeleeuwsche catalogus wordt uitgegeven, vergezeld van een uitstekend — soms ook wel vrij gebrekkig — litterair-critisch materiaal, waardoor de cultuurhistorische waarde van de betreffende bibliotheek, en de juiste beteekenis van iederen titel van den catalogus wordt toegelicht.

Het belang van zulk een arbeid voor de middeleeuwsche litteratuur-geschiedenis ligt voor de hand. Toch is gewoonlijk het grootste gedeelte der titels van een middeleeuwschen catalogus van betrekkelijk weinig waarde. Want het spreekt vanzelf, dat bijbels, liturgische boeken, de werken van Augustinus, Hieronymus, Ambrosius, Gregorius, Origenes, Beda, Bernardus, Hugo de S. Victore e tutti quanti, alsmede het Corpus iuris, preeken, exempelboeken, commentaren op de Sententiae van Petrus Lombardus, allerlei ascetische geschriften, en meer van dergelijke overal noodige werken het grootste contingent uitmaakten van iedere middeleeuwsche bibliotheek, de onvermijdelijke werken over den Computus — iedere jongen van 12 jaar moest in de middeleeuwen kunnen berekenen, wanneer Paschen viel — erbij inbegrepen.

Maar hoeveel en welke klassieken waren er op een bibliotheek? Welke grammatica's gebruikte men? Was ook de grieksche en arabische filosofie vertegenwoordigd? Deed men ook iets aan geschiedenis en aardrijkskunde? Stelde men belang in de litteratuurgeschiedenis der vroegere eeuwen („De viris illustribus" van Hieronymus, Gennadius, Isidorus, Ildefonsus, Honorius van Autun, Sigebertus, enz.)? Waren er ook boeken aanwezig over geneeskunde, cosmografie, natuurlijke historie, mathematiek enz. enz.? Men begrijpt dat juist zulke werken karakter en kleur geven aan een middeleeuwsche bibliotheek, en dat 10 of 20 titels van dat genre interessanter zijn dan 100 titels van theologische werken.

Van nog meer belang is zoo'n middeleeuwsche catalogus, wanneer deze allerlei gegevens verstrekt omtrent de inrichting en verzorging van de bibliotheek, en wanneer het door verdere nasporingen mogelijk wordt, de werken, welke op dien catalogus voorkomen, thans nog terug te vinden — al zijn zij dan ook naar de vier windstreken verspreid geworden.

In zulk een gunstige conditie was de Heer Omont bij zijn studie over de bibliotheek van de kathedraalkerk van Beauvais. Wel lag, zooals men begrijpen kan, niet al het materiaal als gesneden brood voor hem. Maar juist bij een uiterst bekwaam handschriften-vorscher, zooals de bekende Conservateur des manuscrits van de Parijsche Bibliothèque Nationale is, was deze materie in goede handen. Door den groei, den bloei, het verval en de vernietiging van de bibliotheek van Beauvais tot in onderdeelen bloot te leggen, heeft hij niet alleen een merkwaardige bijdrage geleverd voor de locale geschiedenis van Beauvais, maar ook een mooi stuk middeleeuwsche en na-middeleeuwsche cultuurgeschiedenis.

Beauvais was in de 9e tot 12e eeuw de vergaderplaats van verschillende provinciale (bisschoppelijke) concilies. Het ligt dus voor de hand dat daar een bibliotheek moet zijn geweest. Het eerste bericht daaromtrent vindt men in verband met den naam van Rogerius I, bisschop van Beauvais (996—1022), terwijl de oudste lijst der aanwezige boeken een schenking is van een zekeren Roscelinus Grammaticus, die in de 11e eeuw 14 boeken aan de kathedraal schonk, waarvan het grootste gedeelte bestond uit grammaticale en klassieke werken. Allengs groeide de boekenvoorraad zóó aan, dat in 1404—1417 een nieuwe bibliotheek moest worden gebouwd. Een omstreeks dienzelfden tijd vervaardigde, zeer merkwaardige catalogus beschrijft 186 handschriften, welk getal daarna steeds door nieuwe schenkingen werd vermeerderd, o. a. door Guillaume de Hollande, bisschop van Beauvais, die in 1461 een handschrift van Willem de Saint-Amour schonk (thans Bibl. Nat. ms. lat. 9601). In de 16e eeuw begon de bibliotheek te vervallen. Werden vroeger de boeken slechts tegen reçu uitgeleend, en nauwkeurig aangeteekend, vanaf de 16e eeuw vindt men allerlei sporen van verwarring en zorgeloosheid, zoodat de uitgeleende hss. niet meer werden teruggegeven. Reeds voor 1594 bevonden zich bijv. 6 hss. van Beauvais in de bekende boekerij der Jesuieten te Clermont (Codices Claramontani), terwijl er in de 17e eeuw reeds 5 te Leiden aanwezig waren, nl. B. P. 28 (Horatius, 10e eeuw), B. P. 111.2 (Pontificale, 10e

eeuw), Voss. lat. Q 34 (Terentius, 11e eeuw), Voss. lat. Q 53 (Caesar, 10e eeuw) en Vulc. lat. 58 (Pontificale 11e eeuw) (Vgl. Omont, p. 16 en 82-83). Een poging tot reorganisatie, in de 17e eeuw beproefd, bracht weer eenige orde in den eertijds zoo rijken boekenschat, en het was in dezen tijd, dat de bekende Benedictijnen (Maurinen) Baluze, Mabillon, Dachery en Coustant handschriften uit Beauvais leenden voor hun onovertroffen uitgaven van Kerkvaders en oude christelijke litteratuur. Hunne medebroeders Martène en Durand bezochten blijkens hun bekende „Voyage littéraire de deux Bénédictins" de bibliotheek op 25 April 1713, en vonden er nog veel merkwaardigs. Het gebouw zelf schijnt echter niet meer aan bijzonder hooge eischen te hebben voldaan, want in 1723 klaagt kanunnik Verninac, dat de bibliotheek van Beauvais „est dans un lieu humide et obscur, et par conséquent très mal sain en hyver". De meeste boeken van Beauvais, die nu nog te vinden zijn, verkeeren dan ook in een deplorabelen toestand.

De laatste ons bekende catalogus van Beauvais werd opgemaakt in 1750; daarin worden omtrent elk der 86 vermelde handschriften nog uitvoerige bijzonderheden medegedeeld. Het tijdperk der Revolutie maakte echter een einde aan het bestaan van de bibliotheek. Wat er toen precies mee gebeurd is, weet men niet. Een inventaris, die krachtens de bevelen der Assemblée nationale in 1790 moest worden opgemaakt, schijnt niet te bestaan. Zeker is het, dat er in 1833 verschillende hss. te Lyon werden verkocht, dat andere hss. in 1908 bij Pierpont Morgan terechtkwamen, en dat er in 1909 en 1912 nog aucties te Parijs werden gehouden, waarop hss. van Beauvais werden geveild, tegelijk met de hss. van het kasteel van Troussures, dat bij Beauvais ligt.

Met pijnlijke zorg heeft de Heer Omont nagegaan, hoeveel hss. van Beauvais er thans nog te vinden zijn, en waar zij berusten. Het resultaat is, dat van de 186 hss., welke in den Catalogus van de 15e eeuw worden opgegeven, er thans nog slechts 60 te vinden zijn, nl. Parijs, Bibl. Nat. 33, Leiden 5 (zie boven), Vaticaan 1, Florence (Fonds Libri) 3, British Museum 1, New-York (Pierpont Morgan) 6, Baltimore 2, Cheltenham 1, Manchester 1, München (Jacq. Rosenthal) 2, Parijs (Markies De Luppé) 2, terwijl er te Beauvais zelf nog slechts 3 handschriften van de eens zoo rijke bibliotheek gevonden worden.

Hoogst merkwwardig is de reeds meermalen vermelde catalogus, die in de 15e eeuw werd opgemaakt, en die door Omont in zijn Appendice I wordt afgedrukt. Niet alleen worden titel, formaat en ouderdom van ieder hs. aangegeven — de ouderdom natuurlijk slechts à peu près — maar ook wordt omtrent ieder hs. vermeld, of het „à longues lignes" (cum una margine) of in twee kolommen (cum duplici margine) is geschreven, en met welke woorden het tweede en het voorlaatste blad begint. Dit laatste gebeurde in de middeleeuwen meer, en is natuurlijk nu nog een onfeilbaar middel ter identificatie.

Wat echter in de middeleeuwen hoogst zelden voorkomt, vindt men in den 15e-eeuwschen catalogus van Beauvais. De bibliothecaris heeft bij ieder hs. in ponden of stuivers aangeteekend, hoeveel het volgens zijn meening waard was. Deze schatting is tè interessant, om er niet eenige proefjes van mede te deelen. Volgens welke norm onze boekenkenner zijn handschriften schatte, valt moeielijk uit te maken. Over het algemeen schijnt hij de waarde beoordeeld te hebben, naargelang een hs. er „mooi" of minder mooi uitzag. En natuurlijk hield hij ook eenigszins rekening met den inhoud. Dat hij een Bijbel in 4 deelen op 4 maal 60 pond schatte, is dus niet te verwonderen. Wat hem echter bewoog om van 2 Evangeliaria, waarvan de banden met goud en ivoor versierd waren, het eene exemplaar op 6 pond, en het andere slechts op 100 sous te schatten, is moeilijker te achterhalen. Een ander Evangeliarium met glossen, zonder zulk een merkwaardigen band, was in zijn oog weer 6 pond waard. De *Antiquitates* van Josephus schatte hij op 20, een verzameling van Conciliebesluiten op 16 pond. Augustinus, *De civitate Dei* gold 12 pond; evenzoo de *Moralia* van Gregorius. De klassieken vond hij natuurlijk minder kostbaar. Sallustius was hem niet meer dan 40 sous waard. Twee exemplaren van Horatius 10 en 8 sous. Persius en Terentius in één band 4 sous. Sextus Pompejus dito. Maar ook waren er theologische hss., welker waarde hij niet hoog aansloeg. Een hs. van het boek Genesis met glossen taxeerde hij op 60 sous. De *Historia scolastica* van Petrus Comestor op 100 sous. Twee hss. van het *Decretum* (Gratiani) zonder glossen op 40 en 30 sous. Een hs. met de *Canones Conciliorum* zelfs op 4 sous, blijkbaar omdat het slechts een „parvum volumen antiquum" was. Daarentegen een *Rosarium super Decretum*, een hs. van grooten omvang, op 16 pond. Dat echter noch de grootte van een boek, noch ook de theologische inhoud den doorslag gaven bij de waardebepaling, blijkt bijv. daaruit, dat een „quidam magnus liber Sermonum et omeliarum" op 100 sous geschat wordt, en dat een „Antiphonarium et Psalterium (et) Legendarium antiquum in uno magno volumine" slechts de waarde blijkt te hebben van 16 sous.

Voor de litteratuur-geschiedenis der middeleeuwen bevat de catalogus van Beauvais nog twee bijzonderheden, die van elders niet bekend zijn, nl. het bestaan van den grammaticus Roscellinus, die, zooals reeds vermeld, in de 11e eeuw 14 hss. aan de kathedraal van Beauvais gaf, (vgl. Omont, p. 2—3), en dat Chrétien de Troyes de stof voor zijn *Cligés* ontleend heeft aan een hs. van de kathedraal van Beauvais, zooals hij zelf in het begin van zijn roman aangeeft (Omont, p. 3). Dit hs. is jammer genoeg reeds vroeg uit Beauvais verdwenen, want in den genoemden catalogus van de 15e eeuw komt het niet meer voor (Omont, p. 13).

Zooals bekend, hebben de Duitsche Universiteiten een tiental jaren geleden het plan opgevat, een Corpus van middeleeuwsche catalogen te gaan uitgeven. Daarin zullen natuurlijk ook de nederlandsche catalogen moeten worden opgenomen, voornamelijk die van Egmond en Rolduc, waarvan de eerste vrij voldoende, de tweede nog slechts zeer onvoldoende bestudeerd is. De toekomstige bewerker der nederlandsche catalogen — laten we hopen dat daarvoor een nederlandsch geleerde moge gezocht en gevonden worden — ga, om de goede methode te leeren, eerst ter school bij de monografie van Omont over de bibliotheek van Beauvais.

Woerden. fr. B. Kruitwagen. O. F. M.

G. Duriez, La théologie dans le drame religieux en Allemagne au moyen âge. Paris-Lille, Tallandier-Giard. 1914. (Pr. fr. 13).

Dez., Les apocryphes dans le drame religieux en Allemagne au moyen âge. a. b. 1914. (Pr. fr. 3).

I. „Het ontstaan en de in de latere M. E. gestadig toenemende ontwikkeling van deze verfraaiende toevoegsels (n.l. die ontleend aan de geschriften der theologen) zijn, zoover ik weet, nog niet in hun geheel nagegaan, hoewel zulk een onderzoek van groot belang zou zijn voor godgeleerden en voor beoefenaars der literaire geschiedenis en — dit terloops — ook voor kunsthistorici." Deze opmerking van Creizenach, die hij in de tweede uitgave van zijn eerste deel herhaalde, schoon niet geheel rechtvaardig tegenover het door Mâle en anderen verrichte werk, is door den heer Duriez ter harte genomen, en met een bewonderenswaardig geduld is hij tallooze geschriften van Kerkvaders en andere, zoowel scholastieke als mystieke, theologen gaan doorlezen om er de bronnen op te sporen waaruit het m. e. drama gevoed werd. Menigmaal stiet hij hierbij op het merkteeken van een vorigen onderzoeker [1]), menigmaal ook kon hij zich het recht op de vondst toekennen.

Heeft men Creizenach verweten, dat hij wat ver ging in zijn neiging om de bronnen van dramatische teksten in stichtelijke werken te zoeken, liever dan in verwante misteriën, terwijl er toch voorbeelden van leentjebuurspelen te over zijn (de samenstellers der Tiroolsche spelen b. v. hadden een geheel spelarchief aangelegd, waarin echter geen enkel stichtelijk werk voorkwam), zulk een verwijt geldt niet voor Duriez. Van hem mag men niet verlangen, dat hij begonnen ware met ten koste van lastige onderzoekingen, „établir la généalogie exacte des différents mystères, les grouper, par familles et reconstituer l'X mystérieux qui serait le drame κατ' ἐξοχήν et, en quelque sorte, l'indo-européen de la philologie", zooals hij zich in zijn inleiding uitdrukt. Noch mag men eischen, dat hij ware gaan uitvisschen wat de dramatische uit de epische en lyrische literatuur overgenomen heeft. Wij nemen nu eenmaal aan, dat de samenstellers der spelen in de meeste gevallen niet d i r e c t uit de theologen putten.

Uit de zoo even aangehaalde woorden heeft men zeker al opgemaakt, dat de schrijver, al is hij Franschman, Duitsche school gehad heeft — voor meticuleuze nasporingen als deze zeker een voordeel. Het is ook kenmerkend, dat hij den hem door prof. Hermann te Berlijn gegeven wenk om zijn werk te noemen „Die theologische Bildung der deutschen Dramatiker des M. A." niet gevolgd heeft. Een synthese wordt ons dan ook onthouden.

In dit boek van 645 bladzijden bezitten we nu een schatkamer van gegevens, waarvan niet slechts de beoefenaars van het m. e. drama, maar eveneens die der beeldende kunst van dien tijd, veel partij zullen trekken.

De eersten zullen weer eens sterk onder den indruk komen hoe weinig eigens er in al die spelen was, hoe menige trek, dien zij voor oorspronkelijk wilden houden, afkomstig blijkt van godgeleerde commentatoren, mystieken enz. Ook zullen zij, of zij moesten het al weten uit het onlangs verschenen boek van J. Rudwin over de citaten uit de Profeten, meermalen getroffen worden door den invloed dien het Brevier op de redactie en zelfs op de motieven van het drama gehad heeft. Eenige voorbeelden hiervan mogen volgen.

In een aantal spelen bezigt Jezus in den Hof der olijven de woorden: „De geest is wel gewillig, maar het vleesch is zwak," alsof zij hemzelven betroffen. Dit lijkt in strijd met het Evangelie en is het zeker met de verklaringen der exegeten. Doch wie het Breviarium Romanum op Witten Donderdag en Palmzondag opslaat, ziet, dat de woorden „Transeat a me calix iste" etc. en: „Spiritus quidem promptus" etc. hier nauw verbonden voorkomen.

Evenzoo, als Jezus in eenige drama's Judas wederom kust, zou dit ontleend kunnen zijn aan een respons van Witten Donderdag. En zulke gevallen zijn er meer. Ook de woordenkeus en de rangschikking der gebeurtenissen blijken meermalen afhankelijk van het Brevier. Te onderscheiden hiervan zijn gevallen, dat Brevier (en Missale) alleen een zeker gezag leenden aan oude apocryphe overleveringen, waar er dus niet sprake is van directe inwerking der liturgie. Zoo is het b. v. met de os-en-ezel bij de kribbe van Bethlehem, die hun aanzijn danken aan een verkeerde vertaling der 70, welke het Brev. Rom. wèl, de Vulgaat N. B. niet overgenomen heeft. En zoo ook met de Veronica-episode (sinds 1910 is echter de vermelding van Veronica in het Missale Rom. vervallen).

Heel wat bestanddeelen van het m. e. drama komen door Duriez' boek in nieuw licht. Dat men hier de weerspiegeling vindt van verschillende godgeleerde controversen, kon ik in mijn proefschrift over den duivel eenige malen aantoonen. Duriez geeft er talrijke voorbeelden van. Een verdienste van hem is ook, dat hij de aandacht vestigt op eenige minder bekende kerkelijke schrijvers, zooals Petrus van Riga (12de eeuw), uit wiens „Aurora" veel toelichtingen te halen zijn. Minder stel ik het op prijs, dat hij zoo veel overbodigs geeft, en reeds verricht werk nog eens overdoet. Breedvoerig is deze schrijver in hooge mate. Wat voor nut heeft het aanhalen van tal van theologen, als zij allen juist hetzelfde beweren? Wat voor nut het uitweiden over gemeenplaatsen welke de gansche (niet slechts de dramatische) literatuur dier dagen eigen waren? Wat baten ons dikke noten als op blz. 399 en 400, die ons uit weet-ik-hoeveel spelen de namen in weet-ik-hoeveel graphieën voorzetten, waarmede de geeselzuil en de geeselroede aangeduid werden? Dat een Franschman er zoo'n klein kraampje op na houdt! In plaats van de hieraan verspilde ruimte had ik gaarne een lijst gezien met namen, afkortingen, dagteekening, beknopte opgaven omtrent Hss. en edities der behandelde spelen, want er zullen, ook onder de beoefenaars van het m.e. drama, velen zijn, wien aanduidingen als „Zuckmantel", „Uerdingen" e. d. niets zeggen. En vooral had ik een s a m e n v a t t i n g gewenscht, waarin ons aangetoond werd, hoe blijkens de teksten de aard der theologische bronnen, en hoe de theologische problemen zich mettertijd wijzigden.

Ik ben hier in mineur overgegleden, toonaard dien ik nog eenigen tijd volhoud. Duriez is theoloog — wat

[1]) „Que de renseignements péniblement trouvés dans les Péres," zoo zucht hij, „à une époque où je ne connaissais pas encore les ouvrages de M. Mâle et qu'il m'a fallu abandonner pour ne pas être accusé de plagiat! que d'autres encore où il suffirait de changer „artistes" en „dramaturges" pour trouver la même tradition!

voor een studie als deze onontbeerlijk is, maar waar het drama veelal bij te kort komt. Herhaaldelijk krijgt de lezer den indruk van een theologische verhandeling, waarbij het drama tot leiddraad strekt. Soms is het, of het snuffelen in theologische folianten den schrijver kortzichtig maakt ten opzichte van de eigen eischen en wetten der dramatiek, ja van den m. e. geest in het algemeen. Een voorbeeld hiervan : als de herders het Kind aanbidden, noemen zij het (in het Egerer Fronl.sp.) hun Schepper. Is het nu noodig hier theologie achter te schuiven? Mij dunkt evenmin, als b.v. achter de aanwezigheid van een Crucifix op menig schilderij van de Blijde Boodschap of het hutje van Bethlehem. Het streven naar typeering, het besef, dat „bis repetita placent": het herhalen van een tooneeleffect, (in vele spelen vallen b. v. de beulsknechten die Jezus gevangen komen nemen twee, ja zelfs drie maal ter aarde), de zucht naar parallelismen, het proces „d'individualisation et d'analogie à la fois", waar Wilmotte („La naissance du drame liturg.") op gewezen heeft, — dat zijn verder factoren, die de schrijver meer in hun waarde had moeten laten, al had hij daardoor de rol der theologie een weinig te verkleinen.

Verder heb ik deze grief, dat de schrijver zich laat meesleepen tot niets ter zake doend getheologiseer en zelfs een enkel maal tot gepolemiseer. Wat doet b. v. op blz. 211 die uitval tegen „zekere moderne theologen" die in zake de Onbevlekte Ontvangenis illoyaal handelen? En wat hoeft de apologeet zich, nu en dan, in de discussie te mengen?

Niet vrij van willekeur is de door Duriez getrokken grenslijn. Dat hij in zijn onderzoek van het m. e. drama 16de-eeuwsche spelen betrekt, daartegen is niets in te brengen ; het bevreemdt mij dan slechts dat hij nergens melding maakt van de Luzerner spelen, over wier inhoud nogal veel bekend is, al zijn zij nog niet uitgegeven. Meer bezwaar heb ik er evenwel tegen, dat spelen als die van Uerdingen (1671—1691), en allerlei nog heden levende of kwijnende volksspelen, mede voorwerp van beschouwing zijn. En een spel als dat van Sebastiaan Wild (± 1570), waarin Maria bij de Kruisiging geïgnoreerd wordt, had de schrijver zeker niet tot de M. E. mogen rekenen.

Ook aan den anderen kant, dien der theologische literatuur, lijkt mij de afbakening niet onbedenkelijk. Duriez heeft rijkelijk geput uit Cornelius a Lapide (van der Steen), wiens Commentaren (Antw. 1618 v.v.) heel veel belangrijks blijken te bevatten, doch die leefde van 1566—1637 [1]), dus een tijdgenoot was van Bellarminus, met wien men Vondel toelicht! Cornelis heeft geweldig veel nageschreven en gecompileerd uit de m. e. theologie, maar het komt mij niet onmogelijk voor, dat men bij hem ook wel een en ander zou vinden, dat juist uit de dramatische enz. traditie afkomstig is en derhalve als bron geen waarde heeft. Er zijn immers wel gevallen bekend, dat ook de beeldende kunst de theologische literatuur beïnvloedde, al ging in verreweg de meeste gevallen de inwerking juist in tegenovergestelde richting.

Hoe gaarne ik ook op menig detail in zou gaan, er is hier geen plaats voor. Daarom nog slechts een enkel punt aangestipt. De schrijver schijnt niet af te weten van het bestaan van een zoo belangrijk liturgisch drama als dat van Klosterneuburg ; hij waant dit nog steeds zoek, sinds Bernard Pez het omstreeks 1725 vermeldde. Het is echter in 1908 teruggevonden en uitgegeven in Jahrb. d. Stiftes Klosterneuburg I. Voortdurend gewaagt Duriez van het Kerst- en het Paaschspel van Beuron. Houdt hij deze Benedictijnerabdij voor identiek met Benediktbeuren (Opper-Beieren)?

II. Duriez heeft in een afzonderlijk werkje den invloed van eenige apocryphen op het Duitsche drama der M.E. nagegaan. De Gesta Pilati en de Acta Pilati zijn de bronnen geweest voor de in verschillende Passiespelen voorkomende tooneelen van den „cursor" voor Pilatus, het nijgen der vaandels, het getuigenis der miraculeus genezen Joden ten gunste van Jezus, en de gevangenschap van Jozef van Arimathea. Evenzoo het 2de deel van het Evang. Nicodemi voor het hellevaarttooneel. En de Transitus B. Mariae Virg. voor de spelen van Maria Hemelvaart. Ook hier geeft de schrijver weer talrijke interessante toelichtingen. Met genoegen zag ik mijn vroeger uitgesproken gevoelen, dat de verschillen in de dramatiseeringen der hellevaart berusten op verschillen in de oorspronkelijke redactie van den Descensus ad inferos, bevestigd.

Met studiën gelijk deze beide van Duriez, die van Deimling over eenige Chester-plays en die van Roy over Fransche passiespelen voor oogen, moet het nu niet meer moeilijk vallen om de bronnen van het geestelijk drama in andere landen in haar geheel te beschouwen.

Den Haag. E. Haslinghuis.

A. M. Hind, Catalogue of Drawings by Dutch and Flemish Artists preserved in... the British Museum, Volumen I, Drawings by Rembrandt and his school. Printed by order of the trustees. 1915. Sold at the Brit. Mus. (Pr. sh. 12).

Deze uitgave is eene, zooals wij die van het Britsch Museum gewend zijn : wetenschappelijk en praktisch, zorgvuldig bewerkt, rijk verlucht en van de noodige klappers voorzien. De teekeningen, 294 in getal, worden nauwkeurig beschreven, hunne herkomst wordt nagegaan, hunne afmetingen, de techniek, waarin zij zijn uitgevoerd, de watermerken van het papier en de afbeeldingen, die ervan bestaan, worden opgegeven. Voorts een kritisch oordeel van den samensteller en van andere gezaghebbende schrijvers over de echtheid en de juistheid der toeschrijvingen. Korte levensschetsen van de kunstenaars staan aan 't hoofd van iedere afdeeling.

Het ware zeer te wenschen, dat ook andere openbare verzamelingen dergelijke beschrijvende en beredeneerde lijsten van hare schatten uitgaven. In ons land bezitten wij alleen een dergelijk werk over de Nederlandsche en Fransche teekeningen in Teyler's Museum. Andere, oudere lijstjes, zooals die van het Museum Boijmans en het Museum Fodor zijn geheel verouderd en onvoldoende.

Indien wij ten aanzien van de verdere deeltjes van dit werk, die achtereenvolgens Rubens, van Dijck en hun school, de meesters der XVe en XVIe eeuw, en alle overige teekenaars zullen behandelen, een wensch mogen uiten, zoude het die zijn naar een eenigs-

[1]) Z. Kirchenlexicon, waar van Cornelius een karakteristiek gegeven wordt.... die in zekere opzichten op Duriez toepasselijk is.

zins grooter formaat der afbeeldingen. Het is waar, door ze klein te maken, heeft men er veel kunnen geven: 165 van de 294 teekeningen, maar het gevolg is geweest, dat ze voor wetenschappelijk onderzoek te klein en vaak ook te flauw zijn geworden. Oorspronkelijke grootte zij regel, waar dit niet kan, verkleine men niet verder dan met het oog op de grootte van de bladzijde noodig is. Drie of vier plaatjes op ééne bladzijde mogen voor den gewonen bezoeker als eene aangename herinnering aan het doorbladeren eener portefeuille voldoende zijn, voor wetenschappelijke doeleinden zijn zij beslist te klein!

Ten slotte nog enkele kritische opmerkingen over den inhoud.

De veronderstelling, dat voor het gros der penteekeningen sepia zon gebruikt zijn in een der verschillende beteekenissen van dit woord, is onjuist. Het is de gewone galnooten inkt, waarmede men in de XVIIe eeuw ook de brieven schreef. Er zijn tal van afbeeldingen van teekenaars, bezig te teekenen met de ganzepen in de eene en den langwerpigen inkt*koker* in de andere hand. Het chemisch onderzoek heeft de juistheid dezer bewering bevestigd.

Bij Nr. 5 van Doomer, een gezicht op Godesberg en den Drachenfels zegt de schrijver: A similar drawing taken near the same spot was inscribed on the reverse: Regt tegenover het kasteel te Antije. Dit is eene vergissing, de teekening van Godesberg was Nr. 157 van den veilingcatalogus; de door Hind bedoelde was daarentegen Nr. 158 van de veiling van 15 Juni 1908 te Amsterdam. Het woord Antije heeft reeds tot vermakelijke gissingen aanleiding gegeven. De veilingcatalogus plaatste er bij wijze van vraag Antibes? achter. Het kasteel lag evenwel noch aan de Middellandsche zee noch tusschen Bonn en Godesberg. Immers er staat Ansije (met een lange s), 't geen niets anders is als eene schrijfwijze op den klank af voor Angers aan de Loire. Dit komt uit; men herkent de afgebeelde plaats met den toren Guillion duidelijk op de oude prenten dier stad.

Op Nr. 7 van Doomer schreef deze zelf als plaatsbepaling: op de wegh van Viloinije buiten Nantes. Eene dergelijke teekening te Rotterdam draagt hetzelfde opschrift.

De heer Hind meent, dat Viloinije beteekent Vilaine, d. w. z. de rivier ten Noorden van Nantes, waarnaar tegenwoordig het departement Ille et Vilaine zijn naam draagt. Deze weg heet evenwel op eene teekening te München de weg naar Rennes. Daarom zie ik in Viloinije liever eene oude schrijfwijze van het plaatsje Vieillevigne, gelegen ten Zuiden van Nantes. In die buurt teekende Doomer meer, o. a. een gezicht op Vertou (te München) en een op Mont Pallet, bekend door Abelard en Heloïse (in eene particuliere verzameling te Nantes).

„De Santberg buyten Arnhem" op de teekening Nr. 6. van G. v. d. Eeckhout is niet Zandenburg „8 Engelsche mijl ten Westen van Arnhem en twee mijl ten N. O. van Wageningen," maar eenvoudig de heuvel onmiddellijk ten W. van Arnhem, nog vóór de bocht van den Rijn naar Oosterbeek. Wij herkennen de plaats o. a. op meer dan één schilderij van Joris van der Hagen en Ruisdael.

Het opschrift op de teekening van Maes met schetsen van eene oude vrouw is te iezen: det ies meu aeltien, de goede vrou min moeders . . . Hind leest mein aeltien en ziet in de afgebeelde persoon eene oude dienstbode in plaats van eene achtenswaardige moei.

De toeschrijving van Nr. 3 aan Maes is niet gerechtvaardigd. Het is eenvoudig eene slappe kopie naar Rembrandts schilderij van de Aanbidding der herders te München.

Bij de teekening van Pieter de With, waarbij Hind aanteekent, dat het de eenige hem bekende gesigneerde teekening van dien meester is, valt te vermelden, dat er ook eene aldus gewaarmerkte teekening in de Prentenverzameling te Amsterdam en in het album van Jacobus Heyblocq in de Koninklijke Bibliotheek alhier berust. Maar dit alles zijn kleinigheden, die aan de waarde van het boek als zoodanig niets af doen.

Corn. Hofstede de Groot.

's-Gravenhage, Juli 1915.

SCHOOLBOEKEN.

M. Tulli Ciceronis Oratio pro Milone met inleiding en aanteekeningen. Uitgegeven door **A. Geerebaert**. S. I. Eerste deel: Tekst, tweede deel: Inleiding, aanteekeningen. Luik, H. Dessain. 1914. (Per deel fr 0. 50).

De duidelijke aanwijzing der deelen en onderdeelen der Miloniana in den tekst (die in hoofdzaak Clark, 1895, volgt) zal het den leerling gemakkelijk maken zich een begrip te vormen van den opbouw der redevoering.

De inleiding is bondig en zaakrijk. De aanteekeningen geven in eenvoudigen en korten vorm nuttige wenken voor het vertalen, verklaren taalkundige moeilijkheden, wijzen op eigenaardigheden van stijl en vermelden de noodige historische bijzonderheden.

De twee deeltjes geven den indruk, dat de heer Geerebaert een praktisch en kundig paedagoog is.

Leiden. I W. Lely.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bijdr. Vaderl. Gesch. en Oudheidk., 5de Reeks, III, 1: Japikse, De Staten-Generaal van 1576. — Van Rheineck Leyssius, Noordwijkerhout. — S. J. van den Berg, Documenten Royal Commission.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXX, 2: Prins, Nederl. interventie ten behoeve van oostenrijksche Joden. — Unger, Levensmiddelenverzorging te Leiden (1574). — De Boer, Voorgeschiedenis van den oorlog. — Dominicus, Basoeto-land (slot). — Van der Ven, Klimatologie van Oost-Pruisen (vervolg).

3: Verkuyl, Geslachtsnamen in Nederland. — Van Hoorn, Denemarken en Zweden in den Eersten Engelschen oorlog. — Van der Ven, Klimatologie van Oost-Pruisen (slot). — Hartlief, Van de Koeboes, I.

4: De Kroon, Het Rom rijk en de Germanen, I. — Van de Linde, Willem I. — Hartlief, Van de Koeboes (slot).

5: Brünner, Triple Alliantie en Triple Entente. — De Kroon, Het Rom. rijk en de Germanen (slot). — Kleyntjens, Reisberichten over Jozef II. — Van der Ven, De Scandinavische Fäbodvall.

Historische Zeitschrift, 114, 3: Klinkenborg, Die kurfürstliche Kammer in Brandenburg. — Bergsträsser, Die diplomatischen Kämpfe vor Kriegsausbruch.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Hoogewerff, Bontekoe: Tijdschr. Aardr. Gen. XXXII, 5 (Naber).

Pirenne, Geschichte Belgiens, IV: Vierteljahrschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch. XIII, 1/2 (Wätjen).

Schuiling, Nederland: Tijdschr. Aardr. Gen. XXXII, 5 (Beekman).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE. Londen.

23ste Jaargang. **N°. 3.** **December 1915.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

E. Rüsch, Grammatik der Delphischen Inschriften. I. Band. Lautlehre. Berlin, Weidmann. 1914. (Pr. M. 13).

Thumb zegt in zijn Handb. der gr. Dial. 1909 p. 187 met betrekking tot het dialect van Delphi: „die grosse Zahl der über mehrere Jahrhunderte sich erstreckenden Inschriften gestattet es, die Geschichte des Dialekts besser zu verfolgen, als das sonst möglich ist; *doch harrt diese Aufgabe noch der Bearbeitung*." Het werk van Rüsch, waarvan thans deel I verschenen is, vervult deze taak op voortreffelijke wijze.

Rüsch is door zijn onvermoeid streven om van alle tot dusver gepubliceerde Delphische inscripties (in het bijzonder in de S. G. D. I. en de Fransche Delphi-publicaties) nauwkeurige collaties te verkrijgen in staat tegenover alle texten — enkele inscr., die onvindbaar bleken, uitgezonderd — een zelfstandig kritisch standpunt in te nemen. Waar van de definitieve uitgave der Delphische inscr. (4 à 5000 stuks!), ontworpen als I. G. VIII ed. Pomtow, voorloopig geen sprake kon zijn, heeft R., gesteund door Pomtows afschriften en Abklatschen en door autopsie te Delphi, het geheele — zeer verspreid en ook vaak zeer onnauwkeurig uitgegeven materiaal (system. bibliographie p. 10—19) aan een herlezing onderworpen. Verder kon hij daardoor een groot deel der nog onuitgegeven inscr. binnen zijn onderzoek betrekken. R. heeft de duizenden nieuwe lezingen, die hij op die manier vergaarde, natuurlijk niet alle als grondslag voor zijn grammatica noodig gehad; begeerig echter al zijn vondsten bekend te maken, heeft hij nu zijn boek door vele noten, die in geen direct verband met het in den text behandelde verschijnsel staan, een onrustig en overladen aanzien gegeven. Een schr., zoo in zijn onderwerp doorkneed als R., mag men hierover echter niet hard vallen, veeleer heeft men dankbaar te aanvaarden wat hij op grond van zijn persoonlijke bekendheid met het materiaal ter verbetering er van bijeenbracht, te meer daar hij het door een afzonderlijken index (p. 338 vgg.), die over ± 450 inscr. loopt, voor de gebruikers der bronnenpublicaties heeft toegankelijk gemaakt. In een aanhangsel (p. 313—331) nam hij verder niet minder dan 33, op twee na, onuitgegeven, ietwat gelijkvormige vrijlatingsakten op, ontleend aan één vak (± 8 M., afbeelding p. 314) van den zgn. grooten polygoonmuur, „um den Fachgenossen die Prüfung der Belege zu ermöglichen"; bovendien vindt men in het boek zelf nog vier dergelijke inscripties in hun geheel (twee nieuwe p. 12 en 32, twee tot dusver zeer onzorgvuldig gepubliceerde p. 91 en 104). Taxeer ik juist, dan heeft R., ongerekend de nog niet gepubliceerde, 1400 à 1500 inscr. verwerkt, voldoende naar R.'s oordeel (p. 7) voor een volledige beschrijving van het dialect.

Ook voor de zeer ingewikkelde Delphische chronologie (vgl. art. Delphi bij Pauly-Wiss., stand der kwestie in 1899) heeft R. nieuwe gegevens — sinds gedeeltelijk door Pomtow bekend gemaakt en door R. p. 332 vg. geresumeerd — kunnen toepassen. De dateering der inscr. naar archonten enz. is voor het Delphische dialect, waarin ten gevolge van verschillende stroomingen nieuwe taalvormen ingevoerd en oude verdrongen werden, van groot gewicht, al zal een meeningsverschil over slechts enkele jaren in de waardeering der data op de

beoordeeling der taalvormen geen invloed hebben. R. zelf dateert meestal eenvoudig en praktisch naar kwart-eeuwen (b.v. III[4] = 225—200 v. Chr.).

Het Delphische dialect behoort tot dier tak van het Gr., dien men op voorstel van Brugmann met den enkel geographischen naam „noordwestgrieksch" pleegt aan te duiden, ter vermijding van elk praejudicium omtrent zijn eigenlijk karakter (Solmsen in zijn Inscr. Sel. Dial. spreekt van *Doris* septentrionalis). In de taal van Delphi is echter opgenomen een overblijfsel van het noord o o s t-grieksch = aeolisch dialect, dat de oorspronkelijke door de Phocensers verdreven bewoners van het land gesproken hebben. Het aldus ontstane gemengde dialect heeft nu in den loop der jaren een wijziging ondergaan. Evenals de Achaeische Bond het aanzijn schonk aan een dorische Κοινή (zie Thumb D. § 263), zoo ontwikkelt zich onder den nivelleerenden invloed van den Aetolischen Bond, die zich als beschermheer beschouwde van de Delphische Amphictyonie, een noordwestgrieksche Κοινή, die evenals de dorische later door de attische Κοινή verdrongen wordt; hiermede komt dan aan het zelfstandig bestaan van het Delphische dialect een einde. Het ware m. i. niet onwenschelijk geweest, wanneer R. de geschiedenis van het dialekt (p. 1 vgg.) met eenige sprekende voorbeelden had toegelicht; immers in de bestaande literatuur, waarnaar hij nu den lezer zonder meer verwijst, heerscht juist omtrent de karakterizeering van de meeste hier in aanmerking komende verschijnselen een groot verschil van gevoelen. De dat. pl. op -οις der konsonantstammen (type ἀγώνοις, vgl. ἐόντοις, nieuwe inscr. n. 32[12] R. p. 331) wordt door Brugmann Gr. Gr.[3] en Br.-Thumb[4] 1913 p. 20 naast ει-contractie in ποιείμενος etc. als typisch voor het nwgr. aangezien (terecht, vgl. Locr. ἐπὶ ταῖς μειόνοις, reeds in de Tab. Oeanth., 1e helft 5e eeuw, Solmsen Inscr. Sel. Dial. n. 35[14]), daarentegen zijn zij volgens Thumb, Dial. 1909 § 192 een „Kennzeichen der jungen aetolischen Κοινή", evenzoo Meister, op wiens art. BphW. 1901, 1524 vgg. R. bijzonder de aandacht vestigt. Een aeolisch overblijfsel ziet men (O. Hoffmann de mixtis gr. dial. 1888 p. 37, Thumb D. § 202) in de datieven op -εσσι (b. v. Ἀμφικτυόνεσσι, naast nwgr. -όνοις, en met att. invloed -όσι, bewijspl. bij R. p. 37 vg.), hetgeen Solmsen echter K. Z. 1906 p. 214 betwist. De praesentisch conjugeerende perfectumvormen b.v. τετελευτάκουσα, die O. Hoffmann l. l., Thumb D. p. 89 voor aeolisch houden, door Solmsen p. 215 voor jong verklaard worden, zijn volgens Meister l.l. bepaaldelijk vormen der aetolische Κοινή, evenzeer als ποιείμενος Enz. Uitteraard komen de meeste hiertoe behoorende gevallen in de klankleer nog niet ter sprake. Des te meer moet men zich verwonderen, dat R., die (p. 1 vgg.) op de ontleding der gemengde dialecten ter opheldering der bevolkingsgeschiedenis den nadruk legt, verschijnselen, wel tot de klankleer behoorend en door Thumb § 202 „in erster Linie" als aeolische bestanddeelen van het Delph. dial. beschouwd, nl. ἐντοφήϊον (p. 153), ὄνυμα (p. 33), van het standpunt der dialektmenging volkomen onbesproken laat. Blijkbaar mogen wij dus verwachten, dat R. in zijn IIe deel, waarin behalve de vormleer ook de woordenschat behandeld zal worden, resumeerend uiteenzetten zal, welke bestanddeelen nu eigenlijk op rekening van ieder der elkaar kruisende dialecten moeten gesteld worden [1]. — Terecht maakt R. verschil tusschen de epichorisch-delphische inscr. en de panhelleensche amphictyonische, die de decreten van het amphictyonencollege bevatten, in wier taal de invloed van het Attisch (vooral de η i. p. v. ᾱ vgl. p. 39 vg.) in veel sterker mate dan in de epichorische inscr. te bespeuren is.

In de indeeling van de beide deelen van zijn werk (§ 1—31 vocalisme, § 32 — 51 consonantisme) volgt R. in hoofdzaak zijn voorbeeld Meisterhans, maar het aantal onderdeelen is uitgebreid; verder is er een Anhang § 52 over haplologie en, zeer uitvoerig en van zeer veel epigraphische kennis getuigend, § 53 p. 285—312 over Silbentrennung: vaak zijn, gelijk R. meermalen aantoont, lacunes aangevuld zonder kennis van de techniek, die de lapicidae bij de afbreking der woorden toepasten. De „Steinmetzfehler" worden geregeld besproken. Menigmaal blijken zij een compromis te zijn tusschen het dialect van den copist en dat van het concept, vooral ὄνουμα (Thumb § 203, 2): ὄνομα gecorr. in ὄνυμα wordt afdoende bewezen (p. 33 Anm. en Nachtr. p. 342). Bij de behandeling der stof bespaart R. ons af en toe alle bewijsplaatsen, zoo bij de ᾱ en η, en geeft hij ons enkel maar de nimmer ontbrekende statistische tabellen, waarin voor iedere eeuw de frequentie van een bepaald verschijnsel, tot in twee decimalen, berekend wordt. Bedenkt men dat de gesystematiseerde „Belege" voor ποιεῖν-ποεῖν alleen 10 blz. beslaan, dan heeft men een denkbeeld van des schrijvers χαλκεντερία.

Het omvangrijke detailmateriaal verlokt den recensent ten bewijze zijner belangstelling tot enkele opmerkingen. Met het oog op de p. 67 gegeven bewijsplaatsen voor de itacistische schrijfwijze van de vormen van den aor. παραμῖναι en de tot deel II bewaarde voor παραμεῖναι zou ik meenen, dat R. voorbijziet dat dit ww. steeds voorkomt in een tralaticische formula der manumissiones, en dat de schrijfwijze met ει dus niets voor de uitspraak bewijst; vgl. wat Thumb D. p. 188 over den ambtsstijl opmerkt. — In § 42 (Gemination einfacher Konsonanten) p. 237 merkt R. naar aanleiding van den naam Βίττος onder verwijzing naar Fick-Bechtel Pers. n. p. 80 op: „Der Name wurde von dem aus Κλέο-βις abstrahierten -βι- gebildet, das nach Analogie von Βίοτος, Βίοττος ein Βίττος ermöglichte." Maar de naam Βίτων, die ook bij F. B. staat, bewijst toch wel, dat ook andere „Vollnamen" op -βιος de genoemde „Kurznamen" hebben kunnen opleveren. De beroemde Βίτων zal toch niet genoemd zijn met het hypokoristikon van den naam zijns broeders. Dat het tweede bestanddeel van broedernamen gelijkluidend is, is toch niet ongewoon. — Vreemd is in een boek, waarin alles wat „soeben" nog verschenen is, op stuk van zaken wordt ingelascht, een opmerking bij de bespreking van πο- i. p. v. ποι- voor andere dan e-vokalen p. 111: „vgl. auch im *Menander*fragm. Ox. Pap. II. 211[14] [uit het jaar 1899, de pl. = Perik. 411 K. en S., 337 v. L.] καλῶς ποῶν", alsof met een dergelijke schijnbaar zwaarwichtige notitie het noodige gezegd ware. Men vgl. eens den index in de ed. van Körte s. v.

Geheel verkeerd is de bibliographie (p. XI—XXI): *tien* — ietwat ostentatieve — blz. met alphabetische

[1]) Een opmerking van dezelfde strekking maakt ook Nachmanson in zijn recensie Berl. phil. Woch. 1915, 1158 (*Noot bij de correctie*).

opgave van de hoofdzakelijk door R. geraadpleegde literatuur en de daarvoor gebruikte afkortingen, in plaats van een chronologisch overzicht van de lit. over het Delphische dialect. Heelwat zou bovendien hier gemist kunnen worden. Heeft het b.v. eenigen zin de lezers van *dit* boek nog haarfijn in te lichten omtrent beteekenis (redactie, zetel, beginjaar enz.) van I.F., B.B., Rh. M. etc.? Hebben wij hier te doen met dat zelfde streven, dat R. b.v. er toe brengt achter ieder citaat uit Herod. of Thuc. het zinledige Stein resp. Hude toe te voegen, of elke plaats uit Theocritus te vergezellen van het overbodige „Wilam. Buc. gr. p.—"?

Maar mijne opmerkingen doen niet te kort aan het feit, dat het boek van Rüsch, getuigend van zooveel wetenschappelijken zin, studie en ijver, een eervolle plaats zal innemen is de reeks der beschrijvende dialect-grammatica's en daarom aanspraak heeft op de belangstelling van linguisten als klassiek-philologen.

Amsterdam. M. Boas.

Demosthenis orationes ed. **Carolus Fuhr** Ed. Maior. vol. I et II. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 4.50, geb. M. 5).

Er moge geen gebrek aan erkentelijkheid voor den ijver en de kundige zorgvuldigheid, op elke bladzijde van deze editie kenbaar, in worden gezocht, wanneer ik mijne aankondiging dezer uitgave met eene klacht begin. De benaming *editio maior* wekt de verwachting dat ook zij die van de uitermate samengestelde en ingewikkelde geschiedenis der Demosthenes-kritiek niet volkomen op de hoogte zijn uit de praefatio van deze uitgave zich een oordeel zouden kunnen vormen aangaande het gewicht der gronden die den uitgever hebben geleid tot zijne conclusiën omtrent de waarde der directe en der indirecte overlevering en tot zijne handschriften-filiatie. Voor de vorming van zulk een oordeel is de praefatie èn te kort èn te weinig duidelijk gesteld. Intusschen, wie op de hoogte is van de Demosthenes-studiën van Blass, van Usener, Lipsius en vooral van Drerup, en van Fuhr zelven, zal ongetwijfeld erkennen dat de critische behandeling van den text in deze modern-conservatieve uitgaaf op een zeer vasten grondslag berust.

Zeer in het kort komt de door Fuhr gevolgde methode hierop neer. De Parisinus S. (omnium antiquissimus et praestantissimus) moet steeds het fundament blijven van iedere Demosthenes-editie: zijne betrouwbaarheid blijkt uit niets zoo duidelijk als uit de afwezigheid van de interpolaties der δημώδης ἔκδοσις. Intusschen zij men er mee te vreden hier eene goede overleving van de zevende eeuw te hebben, trachte niet uit zeer zwakke gegevens directe relatie van den S-text met de veel besprokene en weinig bekende Atticus-uitgave vast te stellen, bedenke dat de autoriteit van citaten bij de rhetoren, nog afgezien van de onzekerheid hunner texten in de editie van Walz, nooit de volle bewijskracht van een handschrift hebben, en wachte zich bovenal om terwille van eenige theorie over hiaat, rhythme en vermijding van tribracheis eene communi consensu overgeleverde textlezing te veranderen.

Communi consensu. Want naast de recensio Parisina (S. en de van dezen overgeschreven Laurentianus L) houdt Fuhr rekening met twee andere familiën, de Veneta en de Marciana. Als belangrijksten vertegenwoordiger van de Venetiaansche familie raadpleegt hij naast S geregeld den Marcianus F saec. X-XI. die op fol. 1-12 de in S ontbrekende Vita van Libanius, benevens diens argumenta en den index orationum bezit, door een lateren librarius aan den codex toegevoegd. De Monacensis B is van dezen codex de zoon, de Marcianus G en de Ambrosianus D zijn zijne broeders. Met deze Venetiaansche familie is de Laurentianus P. nauw verwant, terwijl in den Parisinus Y eene contaminatie van S en F moet worden gezien.

De derde familie ten slotte hangt geheel af van den Augustanus (thans Monacensis) A saec. XI. Deze codex, klaarblijkelijk uit twee handschriften gecopieerd kenmerkt zich door verscheidene woordverschikkingen en textuitbreidingen die aanleiding geven tot de gissing dat hij stamt uit eene recensie overeenkomende met de door Dionysius van Halicarnassus gebruikte en teruggaande op eene δημώδης ἔκδοσις.

De meeste dezer handschriften, benevens eenige minder belangrijke die ik voorbijga, heeft Fuhr of zelf gecollationneerd of in phototypie vergeleken. In hoofdzaak berust natuurlijk zijn text op S. F. A.

In de behandeling nu van den text zelven treft ons bovenal de vaste en onbevooroordeelde methode. Hoe groot ook de voortreffelijkheid van den Parisinus S moge zijn, Fuhr erkent daarnaast toch ten volle zoowel het gezag der andere familiën, als de juistheid van menige lezing in de mindere handschriften die als conjectuur der oude geleerden moet worden aangemerkt. Zijne methode is die van een gezond en door fijne kennis van het rhetorisch spraak-gebruik geleid eclecticisme, bij het opnemen van moderne conjecturen in den text gaat hij uitermate voorzichtig te werk, en ook in zijne zeer condense, maar voor zoover ik kon nagaan zeer nauwkeurige adnotatio critica gunt hij aan de gissingen der moderne geleerden naast de variae lectiones en de testimonia veterum alleen dan eene plaats indien ze naar zijn meening ernstige overweging verdienen.

Dit alles is in overeenstemming met het karakter der „editio maior Tenbneriana." Voor eene eigenlijk philologische uitgave zou men misschien terecht iets meer verlangen: een enkel woord van toelichting bij eene textwijziging, een weinig meer uitvoerigheid bij een referaat der meening van anderen. Zoo b.v. Ol I. 14: hier wordt de lezing van den Augustanus „Τί οὖν; ἄν τις εἴποι," in den text opgenomen tegen den consensus van van S. F. en U. (welk laatste handschrift door Fuhr tot de familie van den Augustanus wordt gerekend). Wat — zoo vraagt licht de lezer, die Fuhr's bedachtzaamheid kent — heeft den uitgever tot deze keuze ten ongunste van S gebracht? Is het, dat ook in § 19 „τί οὖν; ἄν τις εἴποι" staat? — Maar Demosthenes zegt toch ook „εἴποι τις ἄν" en „τις ἄν φήσει." Eén enkel woord van verwijzing had hier den lezer omtrent Fuhr's gronden kunnen inlichten. — Een ander voorbeeld geldt het vermelden eener emendatie. In den beroemden passus Ol. I. 11. ἄν δ'ἀναλώσας λάθῃ, συνανήλωσε καὶ τὸ μεμνῆσθαι τὴν χάριν wordt wel (terecht sub calce) in herinnering gebracht dat Cobet het o. i. onmisbare τὴν χάριν schrapt, maar niet dat Blass, wat toch in ieder geval meer de

waarschijnlijkheid voor zich heeft, τὸ μεμνῆσθαι uit den text wil lichten.

Dit zijn ontegenzeglijk kleinigheden, die met de strenge beperkingseischen der Tenbnerianae samenhangen ; ik zou ze niet eens vermelden indien niet van tijd tot tijd de beknoptheid aanleiding gaf tot dwaling. Zoo b.v. XVIII. 8. Hier geeft Fuhr in den text „τοσαύτην ὑπάρξαι μοι παρ' ὑμῶν [εἰς τουτονὶ τὸν ἀγῶνα], en in de adnotatio „2 sq. παρ' ὑμῶν om S[1]. add. m. antiqua. 3 εἰς τουτονὶ τὸν ἀγῶνα del. Blass." Zou het, om de beteekenis dier woorden „manus antiqua" te praeciseeren, niet de moeite waard zijn geweest aan te teekenen dat ook de Laurentianus L — volgens Weils opgave — prima manu de woorden παρ' ὑμῶν niet heeft, en tot juist verstand van de door Blass aanbevolen expunctie, te vermelden dat zij ook deze woorden omvat ?

Reeds de geringe beteekenis dezer opmerkingen, alleen als voorbeelden uit mijne kantteekeningen bij de lectuur gekozen, kan bewijzen dat ik voor de editie zelve niets dan lof heb. Het is een groot voorrecht eene zóó betrouwbare Demosthenes-uitgave te gebruiken. Dat de uitgever bij zijn convervatieve handschriften waardeering niet aarzelde door verschil van letter de beide redacties der derde philippica te onderscheiden kan men moeilijk anders dan prijzen. En dat onder de honderden bij honderden conjecturen die op de oraties van Demosthenes zijn gemaakt slechts zoo weinigen ook maar eene vermelding sub calce zijn waardig gekeurd, is zeker voor de philologische werkzaamheid der negentiende eeuw (ook in Nederland) niet vleiend. Maar vermaant hier de voortgezette studie der rhetoriek, en der latere Grieksche rhetoren niet tot voorzichtigheid ? Mij althans is deze editie een rustiger en betrouwbaarder gids dan die van den vernuftigen Blass, en met groot verlangen zie ik het volgende deel — deze twee eerste volumina bevatten Or. I—XIX— te gemoet.

Amsterdam. K. Kuiper.

P. Ovidi Nasonis Metamorphoseon libri XV Lactanti Placidi qui dicitur Narrationes Fabularum Ovidianarum. Recensuit apparatu critico instruxit **H. Magnus.** Berolini apud Weidmannos. 1914. (Pr. M. 30).

Na dertigjarigen arbeid heeft Dr. Hugo Magnus de lang verwachte kritische uitgave van Ovidius' Metamorphosen voltooid ; wie eenigermate op de hoogte is van wat aan dergelijken arbeid vast zit, vooral, als men een werk uitgeeft, waarvan het handschriftelijk materiaal zoo uitgebreid en de overlevering zoo slecht is, zal ongetwijfeld begrijpen, dat het verschijnen dezer editie voor den beoefenaar der Latijnsche poëzie als een belangrijke gebeurtenis is te beschouwen.

Jarenlang behielp men zich met Korn's uitgave van 1880, ofschoon deze reeds lang verouderd was. De tekstrecensie in Postgate's corpus voldeed evenmin aan den eisch des tijds, zoodat een nieuwe kritische uitgave hoog noodig was. Trouwens ook van andere gedichten van Ovidius ontbreken nog steeds kritische editie's, een leemte die nu door Owen's pas verschenen uitgave der Tristia en ex Ponto gedeeltelijk is aangevuld ; van de Fasti, Amores, Ars amandi, Remedia Amoris en Medicamina is nog steeds geen uitgave met apparatus criticus verschenen ; het is te hopen, dat Ehwald, Magnus of Owen ons ook voor deze werken de verlangde uitgaven mogen schenken. Ook voor de verklaring is nog weinig, bij sommige gedichten, zooals de Remedia en Medicamina, zoo goed als niets gedaan. In het laatste geval kan de bestudeering der Grieksche literatuur nog veel nieuws bieden.

Reeds jaren lang had Dr. Magnus een welverdienden naam om zijn verstandige artikelen, die van een groote kennis van 's dichters taal getuigenis afleggen ; het zijn de volgende : Studien zur Überlieferung u. Kritik der Metam. Ovids : I Das Fragmentum Bernense N. Jhb. 1891 689/706 ; II Der Archetypus N Jhb. 1893 601/638 ; III Die Familie O NJhb 1894 191/207 ; IV Marcianus und Neapolitanus NJhb 1894 637/655 en 759/799 ; V liber XV Progr. Soph. Gymn. Berlin 1893 ; VI Noch einmal Marcianus and Neapolitanus Progr. Soph. Gymn. Berlin 1912. Neue Studien zur Überlief. u. Krit. der Met. Ovids, Hermes XXXIX 1904 30/62, Ovids Met. in doppelter Fassung ? Hermes XXXX 1905 191/239.

Voor schoolgebruik gaf de schrijver een bizonder bruikbare *editio minor*, die zich behalve door een goeden tekst, ook nog door een uiterst practischen commentaar aanbeveelt (Gotha, F. A. Perthes 1886/1908).

In een 31 pagina's groote Latijnsche inleiding zet Dr. Magnus uiteen, wat volgens zijn opvatting de geschiedenis van den Ovidius-tekst geweest is, welke handschriften hij gebruikt heeft, welke de „*norma artis criticae exercendae in Metamorphosibus Ovidianis recensendis*" voor hem was, waarbij hij tevens aangeeft in welke banen de verdere onderzoekingen moeten worden geleid. Daarop volgt een opsomming der oudere en nieuwere editie's. Achter den van apparatus criticus voorzienen tekst der Metamorphosen volgen de op naam van *Lactantius Placidus* staande scholiën, waarvan wij nu voor de eerste maal een wetenschappelijke uitgave bezitten. Bijgevoegd zijn een *index nominum* en een drietal reproductie's van den Marcianus Florentinus 225 (M), van den Neapolitanus IV F 3 (N) en van den Marcianus Florentinus 223 (F.).

De handschriften, die Magnus aan zijn editie ten grondslag gelegd heeft zijn de volgende :

1° het fragmentum Bernense (α) 2° het fragmentum Lipsiense (λ) 3° de *codex Marcianus Florentinus* 225 (M) 4° de codex *Neapolitanus* IV F 3 (N) 5° het fragmentum Londinense Musei Britannici 11967 (β) (*Korn* B) 6° het fragmentum Parisinum 12246 (π) 7°. het fragmentum Hauniense [Ny kgl. Saml. 2° 56 (κ)] 8° het fragmentum Musei Britannici, bewaard in den codex Harleianus 2610 (ε) 9° twee bladen van den codex Vaticano-Urbinas 342 vastgenaaid aan Iuvenalis' Satiren (v) 10° de *codex Marcianus Florentinus* 223 (F) 11° de codex Tegernseensis (τ) 12° de codex Monacensis 23612 (ι) 13° de codex Laurentianus 36. 12 (l ; bij *Riese* L, bij *Korn* λ) 14° de codex Hauniensis 2008 (h) 15° de codex Erfurtanus (e) 16° de codex societatis Iesu Lovanensis (s) 17° codices Ambrosiani door A. Castiglioni gecollationneerd (a) 18° de codices Guelferbytani (w) 19° de codex Graecensis 1415 (g) 20° de codex Leidensis Vossianus 51 door Prof. Scato de Vries gecollationneerd (v) 21° drie codices Musei Britannici, (x ij z) 22° twee codices Basileenses (b^1b^2).

Bij deze omvangrijke verzameling komt nog een „voluminum manu scriptorum farrago quaedam, quae e bibliotheca Dieziana in bibliothecam regiam Berolinensem transiit."

Reeds uit deze opsomming zal men bespeuren, hoe ingewikkeld de handschriftenkwestie voor de Metamorphosen is; tot goed begrip van het volgende kon ik den lezer dezen catalogus niet besparen. In dezen chaos kan men orde brengen door twee familie's te onderscheiden: I de familie O, waarop de tekst der Metamorphosen voornamelijk steunt. Hiervan zijn de beste vertegenwoordigers M en N, die echter boek XV niet bevatten; van deze beide heeft M de ware lezing vaak beter bewaard dan N. Beide handschriften gaan terug op een enkel, nu verloren, handschrift O, dat ook bij het einde van boek XIV ophield; op O gaan eveneens drie andere mss. β κ π terug, waarvan wij kleine stukken bezitten. Na de 12de eeuw werd deze familie waarschijnlijk niet meer afgeschreven.

II Tot de tweede familie (X) behooren alle volledige mss. d.w.z. zij die het 15de boek bevatten of eenmaal bevat hebben. De voornaamste plaats in deze familie neemt F in, die ouder dan de andere is, verscheidene goede lezingen geeft, en niet geïnterpoleerd is.

Magnus nu gaat van de volgende principe's uit:

1° waar O en X verschillen, verdient O de voorkeur.

2° wanneer M en N verschillen, zoo dat een van beide overeenkomt met klasse X, dan moet men nauwkeurig onderzoeken, welke van beide lezingen van elders ingeslopen is.

3° Is de lezing van O foutief, hetzij corrupt, hetzij geïnterpoleerd, dan moet men zijn toevlucht tot X nemen, maar alleen als F de overige steunt, beschouwt Magnus de lezing van X betrouwbaar.

4° Daar het vast staat, dat O eenige verzen of versdeelen heeft weggelaten, moet datgene, wat in O ontbreekt, niet als onecht uit den tekst geworpen worden; zijn er echter in datgene wat in andere mss. gevonden, maar in O gemist wordt bezwaren van taalkundigen of metrischen aard, dan moet men de verzen of versdeelen delgen.

5° Maant Magnus tot groote voorzichtigheid in het opnemen van conjecturen.

6° Nieuwe mss. kunnen alleen dan waarde hebben, als zij overeenkomst vertoonen met α, of wanneer zij tot de familie O behooren en boek XV bevatten.

Lang niet overal echter gaan deze regelen op; vaak is een beslissing moeilijk, en niet altijd is Magnus even gelukkig geweest in de keuze der lezingen;

I. 272 *sternuntur segetes et deplorata coloni/vota iacent* heeft N *coloni* wat Magnus in den tekst plaatst, M *colonis*, wat door Seneca Nat. quaest. III. 28.2 wordt bevestigd.

Twijfelachtig is bv. I. 398 *discedunt velantque caput* eqs., waar M *descendunt* heeft, wat Hosius voor het ware houdt („wie fast immer, wo dieses Wort in handschriftlichem Streit mit *discedere* liegt, Sokrates, 1914. p. 437) en Korn in den tekst plaatste. Met het oog op vers 381 *mota dea est sortemque dedit: discedite templo/ et velate caput* zou ik evenals Magnus *discedunt* opgenomen hebben.

We komen nu tot de belangrijke vraag, hoe moet ons oordeel zijn over den nieuwen tekst, dien de uitgever ons biedt als eindresultaat van zijn langdurige en diepgaande Ovidius-studiën, en verder hoe is de inrichting van den apparatus criticus?

Als men bedenkt, dat de uitgever alles bij elkaar genomen een vijftigtal handschriften of fragmenten van handschriften gebruikt heeft, dan is het duidelijk dat wij een zeer overladen apparatus criticus kunnen verwachten, en inderdaad is dit het geval. Dat lang niet al de mededeelingen omtrent lezingen in de handschriften voorkomend even belangrijk of betrouwbaar zijn, blijkt wel hieruit, dat Magnus naast de mss. M. N. F. h. κ, die hij zelf heeft gecollationneerd, en de mss. waaromtrent hij zijn gegevens aan andere Latinisten van onzen tijd dankt, zooals Ellis, Hosius, Hellmuth, de Vries enz., ook gebruik gemaakt heeft van Heinsius' excerpten (in Burman's editie), en allerlei andere lezingen, die hij hier of daar vond, zooals p (Bothe) en den onbelangrijken codex Sprotii. Maar afgezien daarvan, had de uitgever het bezwaar der overlading kunnen voorkomen, als hij zijn tekst had opgebouwd op de basis van M en N met vermelding van die lezingen uit de X-klasse, die om een of andere reden interessant kunnen zijn. Laat ik mijn bezwaar tegen Magnus' methode met eenige voorbeelden mogen toelichten.

De bovengenoemde codex h is merkwaardig om enkele goede lezingen, die waarschijnlijk geen conjecturen der Itali zijn; bv. xv. 776, waar F *non sinit in me /// acui* heeft, lezen we is h *sinit en me acui*, wat door Riese, Korn Ehwald Magnus in den tekst is geplaatst; ook II 567 danken wij de ware lezing *me petiit? ipsa licet* etc. aan h, M bv. heeft *me petit ipse licet*; VII. 260 is de lezing van h *intinctas* de moeite waard om te vermelden, al ga ik niet zoover als Magnus die er „*fortasse recte*" bij aanteekent. Zoo zijn er nog enkele andere plaatsen, voor het overige is hij volgens Magnus zelf *inquinatus suis interpolationibus*.

Toch vindt de uitgever 't noodig b.v. III 619 *voce dabat remis animorum hortatur Epopeus* in den app. cr. op te geven: *popeus* h; vijf regels verder *de numero Lycabas, qui Tusca pulsus ab urbe*: *licabas* h; IV 31 *rogant Ismenides adsis*: *hismenides* h; 79 *sub noctem dixere vale*: *nocte* h; naar dergelijke kostbare adnotatie's behoeft men niet te zoeken, op elke pagina vindt men ze. Cui bono? Korn, die onzen codex hooger schatte dan Magnus, was zoo verstandig dergelijke lezingen buiten zijn apparatus te houden.

Dat het aan den anderen kant verkeerd zou zijn de manuscripten van de X klasse geheel te versmaden[1]), toont Magnus op p. XVI overtuigend aan. Het valt immers niet moeilijk verscheidene plaatsen te noemen waar wij de ware lezing alleen aan de X klasse danken. Een goed voorbeeld is IV 143 *Pyrame responde! Tua te, carissima* lezen, dat door uitgevers, als Korn, Ehwald (Die Metamorph. erkl. von Haupt, 8 te Aufl. von Ehwald. 1903) in den tekst is geplaatst. In F lezen wij echter *carissime*; dat dit 't ware is, begreep reeds onze Heinsius, en Magnus is zoo verstandig geweest hem te volgen.

[1]) Voor het 15de boek kan men er natuurlijk in geen geval buiten, daar O ons hier geheel in den steek laat.

Zeer te prijzen is de methodische wijze, waarop Magnus de ars critica heeft toegepast. Als voorbeeld verwijs ik naar X 408, en in verband daarmee naar Hermes 39 p. 47. In het algemeen is de recensie wat ik zou willen noemen verstandig-conservatief. Soms is de uitgever te ver gegaan, b.v. VII. 558 en volg. (de beschrijving der pest op Aegina):

558 *non stratum, non ulla pati velamina possunt*
559 *dura sed in terra ponunt praecordia, nec fit*
560 *corpus humo gelidum, sed humus de corpore fervet*;

dura sed in, de lezing van alle handschriften, houdt Magnus voor het ware, en vertaalt (zie Hermes 39. p. 44) *dura* door „hart, unempfindlich", hier „unempfindlich gegen Unbequemlichkeit, Kälte und Feuchtigkeit des Erdbodens." Men kan echter moeilijk een ongeschikter epitheton bij *praecordia* uitdenken, dan dit woord *dura*, „unempfindlich"; in het voorafgaande is immers juist gezegd, dat de zieken niets kunnen verdragen; zooals *dura* hier staat, kan men 't niet anders opvatten dan „gehard", wat natuurlijk geen zin geeft.

Madvig begreep terecht, dat hier wat haperde, maar zijn voorstel, *in* te schrappen, voldoet niet; Schepper en na hem Bentley troffen het ware, toen zij *nuda* gisten; nu beantwoordt *nuda* aan *non ulla pati velamina possunt*, *in terra* aan *non stratum* (pati possunt) vergel. Thucyd. II 49.5 τὰ δὲ ἐντὸς οὕτως ἐκάετο, ὥστε μήτε τῶν πάνυ λεπτῶν ἱματίων καὶ σινδόνων τὰς ἐπιβολάς, μηδ' ἄλλο τι ἢ γυμνοὶ ἀνέχεσθαι, ἥδιστά τε ἂν ἐς ὕδωρ ψυχρὸν σφᾶς αὐτοὺς ῥίπτειν.

Zulke plaatsen als deze zijn er meer, en ofschoon ik een tegenstander ben van alle wilde conjecturen er onmethodische kritiek, kan ik toch onmogelijk zulk een eerbied voor de handschriften hebben, dat ik tegen het idioom der taal in dergelijke lezingen verdedig; ook mag Magnus' bewering „*mutare enim quod exstat in A* [1]) *idem est atque mutare id quod ipsi veteres legerunt et medio aevo prodiderunt* ons niet weerhouden, te minder, waar hij zelf ook wat in A staat, als 't hem goed schijnt, corrigeert, b.v. II 30 *inde loco medius rerum novitate paventem|Sol oculis iuvenem*, waar hij voor *inde loco* van A *ipse loco* in den tekst plaatst.

Een dergelijk geval is I 388 *interea repetunt caecis obscura latebris|verba deae, sortis* (ε, *deae sortes* M), waar N *d(atae*, „in rasura") *sortis* heeft; de woorden *verba obscura deae* als appositie van *sortes* te beschouwen is gezocht, *sortis* als nadere verklaring van *verba obscura deae* op te vatten mat; de ware lezing is die van N, al is dit dan ook een verbetering door een *manus altera*, misschien zelfs wel een conjectuur der Itali.

Zoo was 't VIII. 821 noodzakelijk geweest voor *capiatur* (A) met eenige jongere ongenoemde codices *captatur* te lezen (zoo Heinsius en Ehwald). VII. 162 is *victima vota facit* niet te verdedigen, wat Heinsius, Merkel, Vollmer, Ehwald, Brakman (Miscella 1912, p. 40) dan ook op verschillende wijzen trachten te verbeteren; *facit* kan hier immers nooit τὰς εὐχὰς πληροῖ beteekenen, wat Planudes heeft.

II. 93 *utinamque oculos in pectore posses|inserere* wel is waar is *pectore* de lezing van O en F; maar m. i. is *pectora*, wat de overige mss. bieden, toch alleen verdedigbaar; Magnus' parallelplaatsen III. 23, III. 90 bewijzen niets. Ook Ehwald schrijft *pectora*, terwijl hij op de andere plaatsen terecht den *ablativus* houdt.

VIII. 714 *cura deum di sint* blijf ik ook na Lachmann's verklaring (ad Lucret. p. 253) voor corrupt houden.

X. 114 en volg. *bulla super frontem parvis argentea loris|vincta movebatur parilique aetate*; in de woorden *parilique aetate* zit een fout.

XI. 83 *robora sunt umeri, longos quoque bracchia veros|esse putes ramos.* Het is Magnus Jahrb. f. kl. Philol. 1893 p. 613 niet gelukt de juistheid der overlevering (O) aan te toonen: *longos ramos veros* is bij de Augusteïsche dichters onmogelijk, daar *longos ramos* niet één enkel begrip vormt. Het is onwaarschijnlijk, dat de fout in *veros* schuilt, zoodat Ehwald's gissing *versa* in plaats van *veros* niet bevredigt. Er is overigens geen conjectuur noodig, daar F voor *longos quoque* de lezing *porrectaque* heeft, waarvan *longos* een in den tekst geraakte verklaring is. Over F teekent de uitgever zelf aan (Praefat. p. XVIII) [F] *aliquotiens verum vel id quod vero proximum est solus vel paene solus servavit.*

XIII. 212 *fossas munimine cingo*: aldus Magnus met de codices; lees *fossa munimina cingo* met Ehwald, vgl. Burs. Jahresb. 31. 198.

Ook in een andere belangrijke kwestie verschil ik van meening met Magnus, ik bedoel de zoogen. „doppelte Fassung", waarin verschillende plaatsen der Metamorphosen zijn overgeleverd. Wij kenden het standpunt van den uitgever uit zijn belangrijk artikel in der Hermes van 1905 (p. 191-239) „Ovids Metamorphosen in doppelter Fassung", waarin hij zich op het einde aldus uit: „die Hypothese einer doppelten Recension, unhaltbar und unfruchtbar wie sie ist, mag Mutter Ge barmherzig verschlingen, wie sie einst ihre verzweifelende Tochter Daphne verschlang." Kort na het verschijnen van Magnus' artikel publiceerde Professor *Wilhelm Vollgraff* te Groningen zijn interessante studie „*Nikander und Ovid*," waarin hij met krachtige argumenten en m. i. met succes tegen Magnus te velde trekt. Daarom was ik nieuwsgierig te zien, of Magnus in zijn nieuwe editie zijn meening zou blijven staande houden. Magnus is echter door Vollgraff's argumenten niet overtuigd „*In eam sententiam*, zegt de uitgever op pag. IV van zijn *praefatio, inclino, ut uno quoque loco e duplicibus lectionibus alterutram poetae abiudicem et tribuam socordiae illi et libidini, quae vitia propria fuisse constat antiquitatis, exeuntis inprimis, in arte critica exercenda, de totis vero versibus vel singulis vel iunctis copulatisque in quibusdam libris dupliciter constitutis olim demonstravi hic quoque alteram ex binis recensionibus non poetae esse, sed certo apertoque consilio interpolatam, neque habeo quod mutem sententiam.*"

Om over de kwestie juist te oordeelen, moet men behalve de plaatsen door Magnus en Vollgraff besproken nog een andere plaats in het debat betrekken, n.l. VII. 145; ik citeer even den context:

gratantur Achivi
143 *victoremque tenent avidisque amplexibus haerent.*
144 *tu quoque victorem complecti, barbara, velles*:
145 *obstitit incepto pudor, at conplexa fuisses,*
146 *sed te, ne faceres, tenuit reverentia famae.*

Aldus heeft Magnus uitgegeven, ofschoon wel ieder zal toegeven, dat de dichter zoo niet kan geschreven hebben; ook in de handschriften loopt alles niet zoo

[1]) consensus librorum manu scriptorum omnium.

glad, als het schijnt, want M N hebben 145 na 146; Lenz, Riese en Hartman maakten uit 145 en 146 één vers, *obstitit incepto pudor et reverentia famae*, maar dit kan de oplossing niet zijn, daar men niet begrijpt, waar het geschrapte vandaan komt, of waarom iemand een duidelijken tekst door een dergelijke volmaakt overbodige en zonderlinge interpolatie zou hebben verknoeid.

Om dezelfde reden mag men evenmin (met Heinsius) 145 delgen. Daarom geloof ik, dat Ehwald's oorspronkelijke meening dat wij hier met een spoor van „Doppelrezension" te doen hebben de juiste is; natuurlijk is dan slechts een deel der tweede redactie bewaard.

Ook VIII. 595 en volg. blijf ik „Doppelrezension" aannemen; ik vind het echter onnoodig aan Vollgraff's klemmend betoog (p. 80 en volg.) iets toe te voegen.

VIII 651 en volg. daarentegen sta ik aan den kant van Magnus, en houd de verzen 652 tot en met 655 voor interpolatie; men lette b.v. slechts op *erat alveus illic* (652) naast *in medio torus est* (655), op het tautologische wat dit viertal verzen eigen is; bovendien heeft M niet *impositus*, maar impositu (s), waarbij Magnus (Hermes 1905 227) aanteekent „s ist von späterer Hand mit anderer Tinte übergeschrieben und kann wohl einen kleinen m-Strich verdecken." Dat het niet inconsequent is de eene plaats als geïnterpoleerd te beschouwen en op de andere een dubbele redactie aan te nemen, geeft Vollgraff zelf toe: „es ist von vornherein gut denkbar, dass der überlieferte text der Metamorphosen sowohl interpolierte als wirkliche Dubletten enthalten mag." (Nikander und Ovid p. 72).

Tot nu toe heb ik voornamelijk op die punten gewezen, waarover ik anders denk dan de uitgever; laat ik nu de groote voordeelen der nieuwe uitgave mogen noemen, waardoor ze zoo oneindig hoog boven editie's als die van Korn en Merkel staat; vooreerst dan is Magnus' methode wetenschappelijk in den hoogsten zin des woords, geen subjectieve, grillige tekst-kritiek: elke plaats is rustig overwogen; gissingen zijn alleen dan opgenomen, wanneer de overlevering absoluut onverdedigbaar, en de emendatie aan alle vereischten van taalkundigen zoowel als van palaeographischen aard voldeed, overal vindt men de gissingen met groote volledigheid en nauwkeurigheid vermeld, soms met verwijzing naar de plaats, waar men de toelichting van den voorsteller vinden kan, een gewoonte, die m. i. niet slechts een enkele maal, maar bij alle conjecturen moest worden toegepast.

Ook heeft Magnus zich zeer verdienstelijk gemaakt doordat hij met zooveel zorg de z.g.n. indirecte overlevering heeft nagespoord, al moet men Hosius (Sokrates 1914, p. 438) toegeven, dat hier en daar wat vergeten is, en dat vooral de metrische inscriptie's beter hadden gebruikt kunnen worden.

Niettegenstaande de bezwaren dus, die ik in het voorafgaande heb geuit, zooals de „ Unübersichtlichkeit" en het onnoodig-overladene dat den apparatus aankleeft, en waartegen door Nederlandsche philologen reeds meermalen is gewaarschuwd, aarzel ik geen oogenblik, Magnus' werk als een onontbeerlijk hulpmiddel aan te bevelen voor allen, die Ovidius wenschen te bestudeeren. Toch koester ik den wensch, dat de verdienstelijke geleerde ons naast deze editie nog een kleinere uitgave moge schenken, voorzien van een zeer besnoeiden *apparatus criticus*, zooals Riese zich dien voorstelde, toen hij schreef (praefat. zijner uitgave p. IX) *apparatum qui dicitur criticum ita institui ut et quam brevissimus esset et demptis quae non erant necessaria omnia tamen ad textum constituendum vere utilia plene exhiberet*, een uitgave dus in den trant van Owen's nieuwe Tristia en Ex Ponto-editie.

Leiden. P. J. Enk.

Apulei opera quae supersunt Vol. I. Apulei Platonici Madaurensis Metamorphoseon libri XI iterum edidit **R. Helm.** Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 3, geb. M. 3.40).

In deze uitgaaf, waarvan de eerste druk in 1907 verscheen, vindt men p. IV eenige aanwijzingen, de teekens betreffende, benevens de aankondiging, dat de voorrede aan de uitgaaf der „Florida" is toegevoegd, daarna den „Index virorum doctorum, quorum coniecturae in apparatu critico commemorantur", p. V—VIII, voorts den tekst zelf, p. 1—291, en ten slotte den Index nominum, p. 292—296.

Deze uitgaaf getuigt niet alleen van vlijt en nauwgezetheid, maar ook van verstandig inzicht. R. Helm vermijdt de willekeur van van der Vliet, vgl. bijv. diens lezing in XI, 24 sacratis stolis <*inectis stipatus*> voor „sacratus stolis", p. 285 regel 21, maar schroomt niet om goede verbeteringen op te nemen als bijv. in XI, 1 <(*laetus et*> p. 266 reg. 23 in te voegen, en p. 267, regel 2 [laetus et alacer] te schrappen.

In den apparatus criticus hadden zekere nuttelooze conjecturen als bijv. XI, 25 p. 287, 2 mugiunt Wower voor nutriunt niet behoeven vermeld te worden.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

Das Vilâjet-nâme des Hâdschim Sultan, eine türkische Heiligenlegende zum ersten Male herausgegeben und ins Deutsche übertragen von Dr. **R. Tschudi.** Berlin, Mayer & Müller. 1914. (Pr. M. 7).

Evenals in de Grieksch-Orthodoxe en in de Roomsch-Katholieke kerk speelt ook in den Islâm de Heiligencultus eene groote rol. Het is waarlijk niet uit gebrek aan een voldoend aantal Heiligen, dat de Moslims niet voor elken dag van het jaar een aangewezen Heilige hebben, want hun aantal is legio. Slechts weinigen echter zijn algemeen bekend, de meesten genieten alleen eene locale beroemdheid. De legenden dier locale Heiligen leveren echter, vooral wanneer zij in den eenvoudigen naïeven stijl der volkstaal verhaald worden, kostbare bijdragen voor de kennis der religieuse psyche van het milieu, waarin zij ontstaan zijn. Om die reden is de hier besproken legende van Hâdjim Sultan belangrijk, want al mogen de van hem berichte wonderen bijna zonder uitzondering hunne paralelen in andere legenden hebben, de wijze waarop zij verhaald worden is typisch turksch. De uitgever heeft dan ook terecht den tekst zoo laten afdrukken, als hij dien in zijne handschriften vond, en zich van aanvullingen en verbeteringen onthouden. Moeilijker was het dien in verstaanbaar Duitsch weer te geven, zonder al te ver van het oorspronkelijke af te wijken, daar de kortheid en onbeholpenheid van uitdrukking de bedoeling dikwijls eer laten raden, dan werkelijk duidelijk maken. Over het algemeen is hij echter daarin zeer goed geslaagd, hoewel op enkele plaatsen eenige toelichtende noten niet overbodig geweest waren. Ook heeft hij niet voldoende erop gelet,

dat de taal van het verhaal niet alleen vulgair maar ook archaïstisch is, zoodat hier en daar verouderde woorden en uitdrukkingen voorkomen. Zoo heeft hij het Oud-turksche woord *ud* (*uyat*) miskend, als hij p. 39, noot 2 de uitdrukking *od jeri* ten onrechte met *od* (*hamam odu*) in verband brengt; buitendien is t. a. p. de vertaling *Schamteile* valsch en in *Schamgegend* te verbeteren, daar de verhaler juist bericht, dat de Heilige geen „Schamteile" had. Op andere plaatsen is de vertaling minder begrijpelijk, omdat de tekst zelf niet vaststaat.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Jan de Weert's Nieuwe Doctrinael of Spieghel van Sonden, uitgegeven door **J. H. Jacobs.** 's Gravenhage, Nijhoff. 1915. (Pr. *f* 4.). (Leidse diss.).

De biezondere waarde van Jan de Weert's zedeschildering heeft Jonckbloet in zijn „Geschiedenis der Middennederlandsche Dichtkunst" al uitdrukkelik erkend. Die waardering is verlevendigd en in ruimere kring opgewekt sedert Koopmans, een kleine vijftig jaar later, in een artikel in het Tweemaandelijksch Tijdschrift, ons door het werk heen heeft leren zien in de ziel van de man die het samenstelde en, door hem, van de middeleeuwse mens. Geen wonder dus dat er verlangd werd naar een meer betrouwbare uitgave dan Blommaert had bezorgd. Die wens te hebben vervuld en zijn tekst te hebben voorzien van een uitgebreide en nauwkeurige toelichting is de verdienste van dr. Jacobs, die door zijn proefschrift een vaste grond heeft gelegd voor verder onderzoek door kultuurhistoricus en taalvorser.

Dat deze Spieghel van Sonden vermoedelik een van de oudste leerdichten is, die na Maerlant in onze taal zijn verschenen, is misschien niet van zo groot belang, als men bedenkt dat een kwart eeuw vroeger of later voor de ontwikkeling der denkbeelden in de 13de eeuw niet zo heel veel kan hebben betekend. Interessanter is dat de auteur het geraamte van schoolse indelingen, dat hij als leek begrijpelikerwijze aan de theologie van zijn tijd ontleende, niet aanvulde met een opeenstapeling van citaten, zoals we dat zo vaak in de middeleeuwen ontmoeten, maar met eigen opmerkingen en voorbeelden uit zijn omgeving. Het evenwicht in de samenstelling mag daardoor zijn verbroken, dit kan ons (te meer daar we niet met een kunstwerk te doen hebben) onverschillig laten, nu hij zijn droge opsommingen telkens afbreekt met perioden waaraan zijn overtuiging en verontwaardiging de gloed van het leven hebben meegedeeld. Het is waar dat hij als alle zedemeesters een pessimistiese kijk geeft op de maatschappij, maar daartegenover staat dat hij niet, als Boendale, een vooringenomenheid toont voor een bepaalde stand en dat hij burgers en geesteliken, ridderschap en overheidspersonen allen zonder onderscheid duchtig de waarheid zegt.

Aan de verzorging van de tekst heeft dr. Jacobs de uiterste zorg besteed. Het Leidse handschrift gaf hem gelegenheid hier en daar verbeteringen aan te brengen in de lezingen van het Brusselse, dat hij als grondslag heeft gekozen, maar hij is daarbij heel voorzichtig en met de grootste eerbied voor de overlevering te werk gegaan, zodat uit de met haast pijnlike nauwgezetheid aangetekende varianten steeds de lezing van ieder hs. met zekerheid is op te maken. Wanneer de juistheid van een verbetering ook maar aan enige twijfel onderhevig was, werd ze daarom niet in de tekst opgenomen maar alleen aan de voet van de bladzij voorgesteld. Terecht is dat m. i. ook geschied, waar het metrum de uitgever scheen uit te nodigen om een lezing van het Leidse boven een uit het Brusselse hs. te verkiezen; ik kan moeilik, altans op al de bedoelde plaatsen, Jacobs' voorkeur begrijpen, en weet niet waarop zijn mening in deze berust. Waar we omtrent de middelnederlandse versbouw nog altijd in het onzekere zijn, kan verschil in persoonlike appreciatie niet uitblijven en is grote omzichtigheid geboden.

De tekst zelf wordt voorafgegaan door niet minder dan 150 bladzijden toelichting, in twee hoofdstukken. Het eerste handelt over de schrijver en zijn gedicht. Een onderzoek naar de persoon van Jan de Weert bracht het negatieve resultaat, dat we met het weinige, dat we van de Yperse chirurg weten, wel voorgoed tevreden zullen moeten zijn. Wat de tijd van ontstaan van zijn werk betreft, meestal vindt men 1351 daarvoor opgegeven, en wel op grond van een gissing dat 1451, het jaartal dat in de epiloog wordt genoemd, als 1351 zou moeten worden gelezen. Jacobs evenwel sluit zich aan bij het betoog, reeds in 1844 door Willems geleverd, dat we hier met een epiloog van een kopïist hebben te doen, die inderdaad in 1451 zijn afschrift mag hebben voltooid (schrift en papier zijn hiermee dan ook in overeenstemming). Waar het nu uit mededelingen van de schrijver zelf vast staat, dat hij de Spieghel van Sonden vóór Wapene Rogier heeft geschreven, en het ontstaan van dit laatste op inwendige gronden in het begin van de 14de eeuw moet worden gesteld, zal de datum van de Spieghel van Sonden aanmerkelik moeten worden vervroegd. Als echter dr. Jacobs meent dat uit de minder volkomen verstechniek van de Spieghel van Sonden op zichzelf mag worden afgeleid, dat er wel een geruime tijd tussen de vervaardiging van de Spieghel en van de Wapene Rogier moet zijn verlopen, vraag ik mij af, of ook in onze tijd geen dichters zijn aan te wijzen, die in een later tijdperk van hun leven de techniek van verzen maken zelfs minder meester waren dan te voren. Hoe dit mag zijn, het is nu wel aan te nemen dat de Spieghel van Sonden geschreven is vóór de Dietsche Doctrinale (waarmee hij trouwens hoegenaamd geen overeenkomst heeft), en daar dr. Jacobs zelf aantoont dat Jan de Weert zijn werk alleen „Spieghel van Sonden of Doctrinael" heeft betiteld, en het blijkens de citaten uit Wapene Rogier daar tweemaal als „Spieghel van Zonden" wordt aangeduid, bevreemdt het enigszins dat met de op een vergissing berustende betiteling „Nieuwe Doctrinael" niet voorgoed is gebroken.

In het eerste hoofdstuk wordt verder een overzicht gegeven van die gedeelten van het gedicht die men als persoonlike uiting van Jan de Weert mag aanmerken. Dit overzicht loopt dus min of meer parallel met Koopmans' karakteristiek; het kan deze op zichzelf zeker niet vervangen, maar Jacobs heeft er een afzonderlike waarde aan weten te geven door de stof te vergelijken met soortgelijke uitingen bij andere schrijvers en ze, waar dit mogelik bleek, aan historiese gegevens te toetsen.

In het tweede hoofdstuk wordt het verband aangewezen tussen de Spieghel van Sonden en de kerkelike literatuur, zowel de Middelnederlandse als de Latijnse. Het stijgend aanzien van de biecht in de Christelike

samenleving deed in de 12de en 13de eeuw een uitgebreide literatuur in verband met deze instelling ontstaan, deels bestemd voor geleerde, deels voor meer eenvoudige priesters, deels voor leken; voor de laatste kategorie was ook de Spieghel van Sonden bestemd. Hoe de behandeling van biecht, berouw en boete door verschillende schrijvers van dergelijke werken is opgevat, wordt daarom ter illustratie van zijn tekst door Jacobs uiteengezet. Behalve een beschouwing over de biecht zelf bevatten de biechtspiegels doorgaans ook een systematiese opsomming van de zonden, opdat de leek zijn geweten te hulp kon komen bij de beantwoording van de vraag waarin en in hoeverre hij was te kort gekomen. Het meest werd daartoe de indeling naar de tien geboden en de zeven hoofdzonden gevolgd, en dat heeft ook Jan de Weert gedaan. Terwijl doorgaans de behandeling van de geboden aan die van de hoofdzonden voorafgaat, is dit in de Spieghel van Zonden niet het geval. Misschien hangt dit met de ouderdom van het werk samen, altans een uitvoerige behandeling van de tien geboden (en die van Jan de Weert is vrij beknopt) is in de kerkelike literatuur ook jonger dan van de hoofdzonden, en de kennis er van schijnt juist in verband met het meer algemeen worden van de biecht in de 13de eeuw pas ruimer te zijn verbreid. Anders is het met de zeven hoofdzonden, waarover Jacobs een belangrijke uiteenzetting geeft. De onderscheiding blijkt te berusten op tweeërlei overlevering. De eerste is uit de Oosterse kerk afkomstig en werd in het Westen het eerst bekend door Cassianus. In zijn Collationes Patrum (ook in het mnl. vertaald) worden acht hoofdzonden genoemd waartoe alle zondige handelingen zijn terug te brengen; het zijn gastrimargia, fornicatio, philargyria, ira, tristitia en acedia (waarvan iedere volgende ontstaat uit zijn voorganger en de voorganger niet kan worden bestreden voordat de volgende is uitgeroeid); bovendien cenodoxia en superbia (die juist ontstaan als de andere overwonnen zijn). Onafhankelik van deze beschouwing leerde Augustinus dat superbia de wortel is van alle kwaad. Lateren hebben de beide systemen weten te kombineren: bij Gregorius spruiten zeven principale zonden uit superbia: inanis gloria, invidia, ira, tristitia, avaritia, ventris ingluvies en luxuria, ieder met hun dochters; zoals men ziet is invidia er bij gekomen en zijn tristitia en acedia verenigd. Eindelik vinden we de voorstelling waarbij inanis gloria met de stammoeder superbia wordt vereenzelvigd in het Compendium Theologicae Veritatis (uit het begin van de 14de eeuw) en in de meeste middelnederlandse geschriften.

Het is duidelik dat dr. Jacobs ook door dit deel van zijn studie een nuttig werk heeft verricht. Verscheidenen die zich met de middelnederlandse stichtelike literatuur hebben beziggehouden, altans de niet-theologen onder hen, zijn niet verder gekomen dan het konstateren van enige overeenkomsten en verschillen tussen de middelnederlandse teksten onderling. Door in zijn studie ook de middeleeuws-latijnse literatuur te betrekken heeft hij niet alleen de plaats van de Spieghel van Sonden in de christelike letterkunde nader bepaald, maar ook op het werk van die voorgangers een onmisbare aanvulling geleverd.

Den Haag. D. C. Tinbergen.

A. Leskien, Grammatik der serbo-kroatischen Sprache. 1. Teil: Lautlehre, Stammbildung, Formenlehre. (Sammlung slavischer Lehr- und Handbücher, herausgegeben von A. Leskien und E. Berneker. 1 Reihe: Grammatiken. 4.) Heidelberg, Winter. 1914. (Pr. M. 11, geb. M. 12).

S. M. Kul'bakin, Serbskij jazyk. 1. Fonetika i morfologija serbskago jazyka. Posobie k lekcijam. S kartoj narěčij serbskago jazyka. Char'kow, Droeder. 1915. (Pr. 0.90 r.).

Ieder die Leskiens colleges over Servokroatiese taal heeft bijgewoond, hetzij — zoals schrijver dezes ze hoorde — als onderdeel van een cursus over vergelijkende Slaviese grammatika, hetzij in de vorm van een aparte, speciaal aan het Servokroaties gewijde cursus, moet reeds lang gehoopt hebben, dat deze grote slavist nog eens een grammatika dezer taal zou publiceren. En ook die slavisten, die niet zijn leerlingen zijn, kennen toch in ieder geval Leskiens breed-opgezette en conscientieus en scherpzinnig uitgevoerde onderzoekingen over belangrijke onderdelen der Serviese grammatika in de „Abhandlungen" der phil.-historiese klasse van de Saksiese Akademie van 1885 en '93 en in dl. 21, 23 [1]) en 24 van het Archiv für slavische Philologie, welke geschriften ons L. eveneens doen kennen als de aangewezen man, om een wetenschappelike Servokroatiese spraakkunst te schrijven. En aan zulk een boek bestond een dringende behoefte, zolang het Westeuropése publiek het moest stellen met boekjes als die van Muža en C'orovic'. Tans heeft de reeds 75-jarige geleerde ons het langverwachte boek gegeven, altans het eerste deel, handelend over „Lautlehre, Stammbildung, Formenlehre" (XLVI, 588 blzz.); de syntaxis zal „in nicht zu ferner Zeit" als een apart deel verschijnen.

Ook in Rusland, waar men totnogtoe tevreden moest zijn met de afdeling „Serbo-chorwatskij jazyk" in Florinskij's Lekcii po slaw'anskomu jazykoznaniju en met Brandt's voor wetenschappelike lezers al te beknopte Kratkaja fonetika i morfologija serbskago jazyka, bestond een levendig gevoelde behoefte aan wat nieuws. Zo komt het, dat enige maanden na Leskiens grammatika in Char'kow een pendant hiervan verscheen van de hand van professor S. M. Kul'bakin: Serbskij jazyk. 1. Fonetika i morfologija serbskago jazyka (VIII, 84 blzz.).

Beide boeken zijn voortreffelik; opzet en doel zijn echter geheel verschillend. Leskien wilde een uitvoerig wetenschappelik werk schrijven, de vrucht van een lang leven van intensieve arbeid, Kul'bakin echter slechts een beknopt handboek om bij colleges en seminaarstudieën te gebruiken.

Ook op ander terrein zijn Leskien en Kul'bakin als concurrenten — vreedzame en elkaar vriendschappelik gezinde, elkaars arbeid hogelik waarderende concurrenten! — naast elkaar werkzaam geweest en wel op dat van de Kerkslaviese alias Oudbulgaarse taal, waarvan Leskien twee grammatika's heeft gepubliceerd, het van ouds vermaarde „Handbuch" en de veel jongere, eveneens reeds vermaarde „Grammatik", terwijl Kul'bakin voor het Russiese publiek hetzelfde deed: eerst verscheen zijn Drewne-cerkowno-slow'anskij jazyk als apart boek, daarna een dergelijk werkje in de Petersburgse Enciklopedija Slaw'anskoj filologii.

[1]) De in deze jaargang voorkomende beoordeling van Rešetar, Die serbokroat. Betonung südwestlicher Mundarten bevat veel origineels. Ik denk vooral aan de opmerkingen over de aoristbetoning.

Het is zeer nuttig, dat op deze wijze eenzelfde onderwerp door verschillende personen bewerkt wordt, vooral wanneer dit personen van enigszins verschillende neigingen en richting zijn. En dat is met L. en K. het geval: dat blijkt èn uit de Kerkslaviese handboeken èn uit de Servokroatiese, waarmee we ons tans in 't biezonder hebben bezig te houden.

Leskien is vóór alles descriptief grammaticus; hij verzamelt zijn materiaal met een buitengewoon geduld en een grote ijver; zijn grote kennis ook van de filologie in engere zin, van oude teksten enz. maakt, dat hij dat reusachtige materiaal meesterlik overziet en ordent; zijn grote scherpzinnigheid stelt hem in staat, originéle opmerkingen er aan vast te knopen. Maar hij is en blijft vóór alles descriptief. De theorieën en hypothesen ter verklaring der verschijnselen kent hij allemaal, maar wanneer ze niet ongeveer zeker vaststaan, aarzelt hij om er grote waarde aan toe te kennen. Laat ik slechts herinneren aan de zgn. wet van Baudouin de Courtenay, die wellicht in de formulériug van Baudouin niet geheel juist is, maar die het toch tot een zeer grote hoogte zeker wel is: niemand uit zich, voorzover mij bekend, sceptieser er over dan Leskien in zijn Altbulg. Grammatik. Zo is het ook bij het Servies; Kul'bakin is hier in menig punt veel radikaler, — hoewel ook hij krities is aangelegd en niet te veel aan de fantasie offert. Vooral trof mij het verschil bij sommige aksentproblemen, speciaal bij dat van de čakaviese stijgende toon. In dit geval kan ik niet anders dan het met Kul'bakin eens zijn, dat de čakaviese' op het Oerslavies teruggaat en van Oerslavies standpunt beschouwd en verklaard moet worden; Kul'bakin hecht terecht grote waarde aan Šachmatow's onderzoekingen (speciaal de kritiek op Rešetar, Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten in Izwěstija 6 is van belang), bovendien heeft Leskien, naar 't mij voorkomt, wat weinig aandacht geschonken aan Belić' kritiek op Jvšić', Prilog za slavenski akcenat (Rad 187) in de Rocznik Slawistyczny, Vde jg. Trouwens, waar Leskien scepties is, moeten we altijd erkennen, dat twijfel altans begrijpelik is; en bij Kul'bakin vinden we een enkele maal te weinig twijfel: zo wordt zijn gelukkig onder voorbehoud voorgedragen opinie, dat de genitivus pluralis op *-ā* bij genitivi sing. als *konja, junaka* gevormd zou zijn naar analogie van *gosti* gen. sg.: *gostī* gen. mv. (p. 55), gelogenstraft door de Zuidserviese dialektvormen op lange *-ū*, waarop Rešetar de aandacht heeft gevestigd; zie Leskien p. 436.

Leskien is niet uitsluitend descriptief. Hoofdzaak is voor hem een wetenschappelike beschrijving van het huidige Štokavies, maar voor de verklaring der feiten gaat hij veelal terug tot de Oerslaviese periode, waarbij hem de čakaviese taaltoestanden benevens die van andere dialekten, speciaal de door Rešetar bestudeerde, belangrijke diensten bewijzen. Dat hij zowel de Kajkaviese dialekten, die een overgang vormen tot het Sloveens, als de Timok-Prizrense, die noch geheel Servies noch geheel Bulgaars zijn, buiten beschouwing laat, ligt voor de hand; trouwens Kul'bakin handelt evenzo. Maar in sommige gevallen kon Leskien m. i. meer notitie nemen van het Oerslavies. Zo geeft hij bij verschillende hoofdstukken uitvoerige paragrafen over het aksent der verschillende vormen, maar soms werken al die feiten verbijsterend en geven ze het idee van onverklaarbare toevalligheden, wanneer we niet worden opmerkzaam gemaakt op de diepere gronden, o.a. op de regel, dat het aksent van een vallend betoonde lettergreep overgaat op een daarop volgende met stijgend aksent.

Ik zie er van af om de verschillende aantekeningen, die ik bij het doorlezen van beide grammatika's maakte, mee te delen [1]), en vat mijn algemene oordeel aldus samen: Kul'bakins Serbskij jazyk I is een prakties handboek voor studenten, geschreven met grote kennis van zaken en daarbij getuigenis afleggend van de goede paedagogiese inzichten van de schrijver, — Leskiens Grammatik der s.-kr. Sprache, I Teil is een meesterwerk, waarin de grootste grammaticus onder de slavisten de resultaten van eigen en anderer studie heeft verwerkt tot een groots monument, dat steeds zal blijven getuigen van de grote prestaties van Leskien en zijn tijdgenoten en dat de basis moet wezen voor alle verdere onderzoekingen. De taalgeleerde doet verstandig, beide boeken naast elkaar te gebruiken: naast Leskiens soliede, massieve arbeid, die vóór alles pretendeert te wezen een descriptieve grammatika van het Štokaviese Servokroaties, het in de details veelal radikalere werkje van Kul'bakin, dat vóór alles een historiese grammatika is. Kul'bakin beperkt zich in nog geringere mate dan Leskien tot de Štokaviese literatuurtaal: daarmee zal het wel samenhangen, dat hij aan zijn boek een kaart van het Servokroatiese taalgebied heeft toegevoegd; de dialektkaarten van Belić' zijn hiervoor zijn model geweest.

Leiden. N. van Wijk.

A. Kalshoven, De diplomatieke verhouding tusschen Engeland en de Republiek der Vereenigde Nederlanden (1747—1756). 's-Gravenhage, Nijhoff. 1915.

Het is ongetwijfeld verblijdend en prijzenswaard, wanneer ernstige pogingen worden gedaan om de historische bouwstoffen, die — men zou bijna zeggen in overstelpend aantal — in de laatste jaren door den druk toegankelijk en bruikbaar gemaakt zijn en nog steeds gemaakt worden, te verwerken. Dat dit niet zoo dikwijls gebeurt als men zou mogen wenschen heeft zijn natuurlijke oorzaak in de moeilijkheid van een dergelijken arbeid. Niet het minst komt die moeilijkheid aan den dag wanneer het bescheiden geldt betrekking hebbende op de internationale staatkunde, vooral natuurlijk in tijdperken van veelzijdige verwikkelingen en ingewikkelde plannen en onderhandelingen. Wie niet door lange voorstudie ten volle vertrouwd is met de politieke geschiedenis, niet alleen van het tijdvak, dat hij in bijzonderheden wil leeren kennen en voor anderen verduidelijken, maar allereerst ook van de voorafgaande, staat voor zijne taak als een reiziger, die zonder platten grond eene vreemde groote stad binnenkomt en zelf moet zoeken hoe hij daarin den weg vindt en welke de personen en zaken zijn, die zijne aandacht verdienen, d. w. z. een niet met de bedoelde voorkennis toegerust bewerker van documenten mist het vermogen om zijn materiaal zoo te overzien, dat hij in staat is de hoofdgedachten

[1]) Alleen zou ik willen vragen, waarom Leskien p. 146 zijn vroegere mening betreffende Sloveens *kóra* handhaaft, trots de m. i. geheel juiste opmerking van Pedersen Kuhns Zschr. 38, 299, dat de qualiteit der *o* op oude oxytonese wijst.

der handelende personen, de wijzigingen hunner meeningen onder den invloed van anderer denkbeelden en bedrijf, de hoofdzaken kortom, op te sporen, te combineeren en voorzooveel noodig de uitkomsten van zijn onderzoek te staven met de détails, die zijne bouwstoffen hem ten dienste stellen; hij kan het gevaar niet vermijden dat zijn werk ontaardt in de aaneenrijging van een groot aantal aanhalingen en uittreksels, waarbij de zinsneden van eigen hand als niet veel meer dienst doen dan als rijgdraad.

Het tijdperk, in het hierboven genoemde boek behandeld, is wel een der allermoeilijkste in de Nieuwe geschiedenis. De bepalingen van den vrede van Utrecht, de snel rijzende naijver tusschen de maritime en koloniale mogendheden, de opkomende macht van Pruisen, de strijd om de hegemonie tusschen de Oostzee-staten, de vermindering van het overwicht der Habsburgsche monarchie, werden geweldige factoren, die zich in den tijd van de groote en ernstige geschillen over de Spaansche en Poolsche quaestiën, maar vooral tijdens den Oostenrijkschen Successie-oorlog deden gelden, en die onvermijdelijk vroeger of later tot eene geheel andere groepeering der Europeesche Staten moesten leiden. Buitengewoon moeilijk werd in deze omstandigheden de positie van de Republiek der Vereenigde Nederlanden, en zeker wel in de eerste plaats ten opzichte van Engeland, dat zoowel na als vóór den vrede van Aken zelf in groote verlegenheid moest wezen met zijn staatkundige gedragslijn, nu het ingrijpen van Rusland en Pruisen zulk een ander aanzien aan de internationale zaken had gegeven; aan de andere zijde baarde de onzekere richting der Fransche politiek groote bezwaren. Het is onnoodig nader op dit alles in te gaan. Hoe moeilijk het is over het tijdperk van het Renversement des alliances en over de personen en zaken, die daarin op den voorgrond komen, te oordeelen, heeft de vinnige pennestrijd tusschen Max Lehmann en Albert Naudé kunnen leeren, of eigenlijk het geheele verbijsterende verschil van meening over den oorsprong van den zevenjarigen oorlog, dat Richard Waddington een twintigtal jaren geleden zijn verdienstelijk boek over dat kritieke onderwerp in de pen gaf.

Het onlangs bij de firma Nijhoff verschenen boekdeel over de Engelsch-Nederlandsche diplomatie gedurende de jaren 1747—56 getuigt van grooten ijver en volhardenden arbeid. Een uitgebreid onderzoek van Engelsche en Nederlandsche archivalia, alsmede van de gedrukte bescheiden verschafte het materiaal, dat met behulp van de reeds ten dienst staande literatuur over het tijdperk stond verwerkt te worden. De lange lijst van werken aan het eind van het boek toont, dat de kennisneming van de talrijke geschriften, die bijdragen tot de kennis van den tijd hebben geleverd, geenszins is verwaarloosd. Ook is er blijkbaar naar gestreefd door den vorm den inhoud aantrekkelijker te maken. Het is niet meer dan een schuldige plicht deze verdiensten van het boek op den voorgrond te stellen.

Die verdiensten mogen echter niet over het hoofd doen zien, dat het gehalte der bewerking niet gelijk is aan de moeilijkheid der behandelde stof. Het boek geeft — in het tweede, vierde en vijfde hoofdstuk — een verhaal van de Engelsch-Nederlandsche onderhandelingen over eene mogelijke alliantie, over de neutraliteits-politiek der Republiek en, in verband met een en ander, over de eindelooze barrière-quaestie, een verhaal, dat niet zoozeer eene verwerking der stof als een wijdloopig verslag der negotiatie is, en dat inderdaad, ondanks de „schifting van het materiaal", zelfs bij bekendheid met den loop van zaken en de handelende personen de belangstelling van den lezer op de proef stelt; de zeer talrijke noten, waarin een deel der stof, in plaats van in den tekst te worden ingelascht, ondergebracht is, maakt de lezing niet gemakkelijker.

De beide andere hoofdstukken, het eerste en derde, bespreken den binnenlandschen toestand. Zeer terecht werd eene schets van Engelands binnen- en buitenlandsche staatkunde vóór 1740 en eene karakteristiek der hoofdpersonen tot inleiding bestemd — een der best geslaagde gedeelten van het werk. Toen dit tot het jaar 1751 gevorderd was, bleek de noodzakelijkheid hetzelfde voor de Republiek te doen. In het derde hoofdstuk treft men dan ook een dergelijk beeld aan van den tijd en de leidende staatslieden in de Nederlanden, maar grootendeels uit de tweede en derde hand overgenomen. Meer dan in de andere deelen treffen daarom in dit hoofdstuk — schoon ook elders — de boute uitspraken over het karakter en de handelingen van de mannen, die in dit zeer moeilijke tijdperk den toon moesten aangeven. Die boute oordeelvellingen, voor een geschiedkundige weinig gepast, schijnen mij de hand van een beginner te verraden: voortgezette studie en eigen levenservaring manen vanzelf tot omzichtigheid in de beoordeeling van menschen en zaken. Misschien is het boek ook een academisch proefschrift? En daaraan worden andere eischen gesteld dan aan eene historische studie. Maar het boek biedt zich niet als een proefschrift aan, en mag dus niet als zoodanig worden beschouwd. Is het echter wel een proefschrift, dan zou men versterkt worden in de meening, dat het niet raadzaam is dergelijke zware en omvangrijke onderwerpen voor academisch proefwerk te bestemmen, en in elk geval dat het, bij de overweging eener mogelijke uitgave, zeer wenschlijk is rekening te houden met Horatius' wijze les: nonum prematur in annum.

Rijswijk. F. J. L. Krämer.

E. Gerland, Geschichte der Physik von den ältesten Zeiten bis zum Ausgange des achtzehnten Jahrhunderts für die Drucklegung durchgesehen von Dr. H. von Steinwehr. München und Berlin. R. Oldenbourg. 1913. 762 pag. (Pr. M. 19.50).

Deze geschiedenis der natuurkunde is het laatste deel van eene verzameling werken over de geschiedenis der wetenschappen, uitgegeven door de Beiersche Academie van Wetenschappen. De Heer Gerland, reeds als historicus bekend o. a. door zijne „Geschichte der physikalischen Experimentierkunst" (met F. Traumüller, 1899), heeft de uitgave niet mogen beleven. Hierdoor wordt verklaard dat ook de naam van zijn schoonzoon op het titelblad voorkomt en tevens dat het werk niet verder gaat dan tot het einde der 18de eeuw.

De schrijver heeft gebruik kunnen maken van de „Geschichte der Physik" van J. C. Poggendorff (1879) en van het gelijknamige werk van A. Heller (1882—1884), waarvan het eerste eveneens tot het einde der 18de, het tweede tot over de helft der 19de eeuw loopt. Overbodig zijn deze beide niet geworden, daar Gerland

herhaaldelijk naar hen verwijst; het werk van Heller is ook omvangrijker. De schrijver heeft natuurlijk ook van den arbeid van nieuwere onderzoekers partij kunnen trekken; inzonderheid mogen hier genoemd worden C. Lasswitz' „Geschichte der Atomistik" (1890), alsmede „Les origines de la statique" (1905—1906) en andere geschriften van P. Duhem.

Gerland wijdt, in tegenstelling met zijne beide voorgangers, korte hoofdstukken aan de Babyloniers en Egyptenaars. Toch houdt ook hij het ervoor, dat van eene wetenschap der natuurkunde vóór de Grieken geen sprake kan zijn, daar niets er op wijst dat reeds andere volken zich zouden hebben toegelegd op het construeeren van natuurkundige *systemen*. Terecht geeft Gerland (evenals Heller, doch in tegenstelling met Poggendorff) zich geene moeite om zich te beperken tot de Grieksche *natuurkunde*. In geen tijdperk kan men bij de bespreking van physische theoriën de algemeene gedachtenstroomingen buiten beschouwing laten. Dit geldt ook voor de tijden der scholastiek, voor die der Renaissance, in het bijzonder natuurlijk bij de behandeling van personen als Baco van Verulam, Descartes, Leibniz, etc. Er moge overdrijving zijn in de Genestet's

Sancta Theologia,
Hoe ze zich mocht weren,
Vlood voor jonge Physica
Met gescheurde kleeren,

een feit blijft het dat de herleving der natuurstudie inzonderheid in de 16de en 17de eeuw een zoo op den voorgrond tredend verschijnsel is, dat men, uit een onbekend werk een hoofdstuk over deze herleving lezende, vaak niet zou kunnen zeggen of men een geschiedenis der physica dan wel eene geschiedenis der wijsbegeerte in handen heeft.

Natuurlijk heeft de schrijver niet alle bronnen zelf nagegaan; een werk van zoo grooten omvang is altijd min of meer eene compilatie; zoo is (p. 409) de „lichtbrekingswet van Keppler" $\alpha = m\ \beta + m_1 \sec \beta$ ($\alpha =$ invalshoek, $\beta =$ brekingshoek, m en m_1 constanten) in dezen vorm wel bij Poggendorff en Heller te vinden, doch niet bij Keppler zelf; dat K. dit niet bedoeld kan hebben blijkt trouwens onmiddellijk hieruit, dat als de brekingshoek nul is, de invalshoek volgens de formule van nul zou verschillen. Uit het feit dat Archimedes het heliocentrische stelsel van Aristarchos noemt. zou ik niet als G. (p. 88) durven besluiten dat Archimedes met die opvatting instemt. Over het algemeen kan men echter zeggen, niet slechts dat de schrijver, bij alle zakelijkheid, de dorheid aan verzamelwerken vaak eigen vermeden heeft, doch ook dat hij zich moeite heeft gegeven zich in de behandelde onderwerpen in te werken [1]). In quaesties, waarover meeningsverschil bestaat, trekt hij partij; zoo betoogt hij (p. 395 sq.) — de stelling blijve voor zijne rekening — dat de uitvinding van het slingeruurwerk niet aan Huygens, doch reeds aan Galilei moet worden toegeschreven. Onder de geleerden, die bij P. en H. niet genoemd worden en wier beteekenis door Gerland in het licht wordt gesteld, is te noemen Peter Peregrinus (p. 204 sq.), de fransche experimentator der 13de eeuw, wiens voornaamste verdienste hierin bestaan heeft, dat hij grooten invloed heeft uitgeoefend op Roger Baco; de belangrijke brief van P. Peregrinus over het magnetisme wordt door Gerland uitvoerig besproken.

Nu men in natuurkundige kringen meer en meer begint in te zien, dat bij de groote nauwkeurigheid die zoowel op het gebied van het *experiment* als op dat der *wiskundige redeneering* is bereikt, de oppervlakkigheid waarmede vaak door physici en mathematici *over historische quaesties* wordt geoordeeld, ongunstig afsteekt, zal het werk van G. ongetwijfeld lezers vinden, daaronder enkelen, die zich geroepen zullen voelen zich over een of ander historisch vraagstuk een eigen oordeel te vormen. G. brengt in herinnering (p. 25) dat het een Leidsch hoogleeraar — de beroemde 's Gravesande — was die (in 1720) het eerste eigenlijke leerboek der physica schreef. Leerboeken zijn thans een noodzakelijk kwaad en bij het lezen van oorspronkelijke verhandelingen zal menigeen zich tot die van den laatsten tijd moeten bepalen. Het is echter gewenscht dat ook oudere werken beoefenaars, en steeds grondiger beoefenaars, blijven vinden: de geschiedenis van het menschelijk denken mag zeker allerminst verwaarloosd worden. Aan alle klassiek opgeleide natuurphilosophen zij het werk van G. aanbevolen!

Leiden. J. A. Vollgraff.

[1]) Dat op de eerste pag. der inleiding sprake is van den in Japan gevonden „Pithekanthropos" is waarschijnlijk geen fout van den schrijver; Dr. v. Steinwehr, die overigens alle eer van zijne moeite heeft, noemt het handschrift „nicht ganz leicht lesbar".

F. Boll, Aus der Offenbarung Johannis, Hellenistische Studien zum Weltbild der Apokalypse. Leipzig—Berlin, Teubner. 1914. (Pr. M. 5; geb. M. 5.60).

Genoemd werk is het eerste van een te verwachten serie, onder den titel: „Στοιχεῖα, Studien zur Geschichte des antiken Weltbildes und der Griechischen Wissenschaft." Uitdrukkelijk geeft de schrijver te kennen, dat het geenszins zijn bedoeling is een commentaar te geven op geheel de Openbaring, noch ook de velerlei ontledingen van het boek met eene te vermeerderen. „Ich wünschte vor allem", zegt hij, „die Formen und Bilder, in denen der Apocalyptiker seine im Grunde einfachen Gedanken von Weltgericht und Neuem Aeon ausgestaltet, klarer zu beleuchten als es bisher geschah." Een „religionsgeschichtliche" commentaar op zekere gedeelten van den tekst zou men het boek kunnen noemen. Die gedeelten zijn te vinden in de hoofdstukken VI, VIII, IX, XII, XVI der Apocalyps, om niet te spreken van de velerlei verstrooide bijzonderheden. De naam van Boll is er borg voor, dat wat ons geboden wordt van groote wetenschappelijke waarde is. Beoefenaren der Synoptische evangeliën zal het daarenboven aangenaam zijn te vernemen, dat in een aanhangsel o. a. nog gehandeld wordt over de zoogenaamde eschatologische rede (Matth. 24 en par.). Het blijkt dat ook daarin tal van termen voorkomen, die parallelen hebben niet alleen in Oud en Nieuw Testament, maar ook in hellenistische „Prophezeiungstraktate." Voortreffelijke registers voorts verhoogen de waarde en de bruikbaarheid van het boek. Het aantal bijzonderheden is legio: het

is ondoenlijk er hier verder op in te gaan en tot critiek acht ik mij op dit terrein niet gerechtigd. Wel vind ik vrijmoedigheid om te verklaren, dat dit eerste „Heft" der Στοιχεῖα naar de volgenden kan doen verlangen.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

Origenes, Eustathius von Antiochien und Gregor von Nyssa über die Hexe von Endor, herausg. von **E. Klostermann.** (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen hrg. v. H. Lietzmann, No. 83). Bonn, Marcus & Weber. 1912 (Pr. M. 1.60).

Deze uitgaaf bevat drie hoogst belangrijke geschriften over de vraag, of werkelijk de geest van Samuel aan de tooveres van Endor is verschenen, eene vraag door den grootsten Oud-Christelijken denker in bevestigenden, door de beide anderen in ontkennenden zin beantwoord.

E. Klostermann geeft aan den voet der pagina's nuttige verwijzingen inzonderheid naar bijbelplaatsen, voorts een soberen apparatus criticus; in den „Nachtrag" p. 70 vindt men nog eenige belangrijke opmerkingen van Crönert.

Gaarne bevelen wij deze handige uitgaaf ieder belangstellende aan.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

W. Caland en **A. A. Fokker, Drie oude Portugeesche verhandelingen over het Hindoeisme.** (Verh. der Kon. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterk. N. Reeks, D. XVI, No. 21). Amsterdam, J. Müller. 1915.

De voortreffelijke geschriften der Portugeezen gedurende hun heldentijdperk in de XVIde eeuw, niet alleen over de uitbreiding van hun gezag in Voor-Indië en aangrenzende streken, maar ook over allerlei wetenswaardigs daar te lande, genieten een welverdiende vermaardheid. Wereldberoemd is 't heldendicht *Os Lusiadas* van Camoês, maar van niet minder waarde zijn, ieder op hun gebied, de werken van een de Barros, Castanheda, da Couto, Garcia da Orta en anderen. Ze zijn dan ook ruimschoots door schrijvers buiten Portugal gebruikt, hier te lande voornamelijk door wijlen P. A. Tiele.

Tot de minder bekende geschriften behooren de drie Verhandelingen over het Hindoeisme, die ons hier in vertaling worden aangeboden. De uitgevers hebben zich van hun taak alleszins verdienstelijk gekweten: de alles behalve gemakkelijke vertaling is te danken aan Dr. A. A. Fokker, terwijl de aanteekeningen door Prof. Caland geleverd zijn. In de Inleiding merkt de laatste op, dat deze Portugeesche berichten „wel degelijk nieuws leeren, in zooverre als enkele hunner mythologische verhalen geheel onbekend zijn, en andere trekken vertoonen, die min of meer afwijken van de ons bekende overlevering." Inderdaad leveren die berichten een bijdrage tot de kennis van mythologische en godsdienstige voorstellingen zooals die ten minste in de XVIde eeuw en iets later in Indië gangbaar waren en door de Portugeesche geestelijken wel is waar zonder diep inzicht en zonder kennis der inlandsche litteratuur werden waargenomen, maar toch eerlijk naar vermogen medegedeeld.

Ten aanzien van de vraag van wanneer de twee eerste Verhandelingen dagteekenen, komt Prof. Caland (Inl. VI) tot het besluit, dat het eerste bericht opgesteld moet zijn tusschen 1647 en 1680, waarschijnlijk in 1670, en dat de tweede Verhandeling in 1774 moet geschreven zijn.

De Portugeesche tekst van de derde verhandeling schijnt niet bereikbaar te wezen. Er bestaat echter een Fransche vertaling van, welke deel uitmaakt van 't omvangrijke werk „Cérémonies de tous les peuples du monde" (eerste druk van 1723, vgg., en tweede van 1735). Van dit werk verscheen een Nederlandsche overzetting door Moubach, 1728, onder den titel: „Naaukeurige Beschrijving der uitwendige Godsdienstplichten, Tempelzeden en Gewoonten der afgodische Volkeren." Deze bewerking is hier overgedrukt.

Uit den titel van 't eerste stuk: „Korte Beschrijving van de Heilige Boeken der Oost-Indische Heidenen en van hunne Zeden" make men niet op dat de schrijver die Boeken had ingezien; zijne onbekendheid met de taal blijkt reeds voldoende uit de schrijfwijze der eigennamen. Wat de schrijver mededeelt, geeft dus weer wat zijne min of meer ontwikkelde zegslieden vertelden. In de talrijke noten heeft de uitgever, zooveel als doenlijk, de plaatsen uit de litteratuur aangewezen, die tot bevestiging, of, zoo noodig, tot verbetering van de berichten des schrijvers strekken.

De hoofdstukken over de verschillende soorten van letterkunde, XLV tot LIV, zijn kenmerkend voor 't geheel: ze bevatten bij veel ware opgaven, ook niet weinig onjuistheden. Zoo worden 18 Purāṇa's opgenoemd, gedeeltelijk juist, gedeeltelijk verkeerd; waarbij Caland aanteekent: „De kanonieke Purāṇa's zijn achttien in getal; de teksten, die echter de Portugeesche auteur onder dit hoofd vermeldt, zijn een allegaartje van verschillenden aard. Echte Purāṇa's zijn slechts nos. 1, 4; andere teksten zijn òf geen als zoodanig bekende Purāṇa's zooals n°. 10, òf epische gedichten, zooals n°. 10, òf epische gedichten, zooals nos. 2, 3, 5, 6 (gedeelten van het M. Bh.) 8, 12 en 16 (= M. Bh. ?), òf werken van anderen aard."

De hoofdstukken LV tot LIX bevatten een beschrijving van volken in Zuid-Indië en hun gebruiken, welke als kenschetsing van de toestanden ten tijde des schrijvers niet van belang ontbloot zijn.

Het tweede stuk: „Overzicht van het Heidendom van Azië" is rijker van inhoud dan de eerste Verhandeling en vooral minder oppervlakkig. Het geeft een betrekkelijk ruim overzicht van de mythen, sagen, godsdienstige voorstellingen en gebruiken. Het geheel is alleszins lezenswaardig, al is er voor ons niets nieuws uit te leeren [1]).

De derde Verhandeling, getiteld: „Over der Oost-Indianen Goden en Godheden" behelst grootendeels mythologische verhalen, die tot geen bijzondere opmerking aanleiding geven. Wel verdient de aandacht gevestigd te worden op eenige vergelijkende beschouwingen over de uiterlijke overeenkomst van heidensche leerstellingen met de Christelijke, waar de schrijver zich in verdiept in Hoofdstuk XVIII: „Waarin vertoont wordt, hoe het Meerendeel der Gronden van der Heidenen Leere overeenkomst hebben met het geen het Christendom leert." Hij spreekt over de Drieeenheid; over

[1]) Blz. 94 wordt het rijk van Yama, den Doodengod, heerscher der onderwereld, genoemd *Emupuri*, een woord half Tamil (*Emu*, l. *Ema* = *Yama*), half Skr. *puri*, stad, en vertaald met Vagevuur. Caland merkt op dat de uitdrukking „Vagevuur" minder juist is, maar de schrijver zal dien term, in plaats van Hel gekozen hebben, omdat de helsche straffen volgens Indische begrippen niet eeuwig duren.

verscheiden middelen om vergeving van zonden te erlangen, o. a. offeranden, „door welk middel zij gelijkzaam een Aflaat ontvangen." Vooral uitvoerig weidt hij uit over de rozenkrans, Paternoster-Greinen. Ook in Hoofdstuk XIX worden ettelijke punten aangeroerd: „Van de overeenkomst van noch eenige gronden der Heidenen, die zij schijnen met de Leere van 't Christendom te hebben."

De in alle opzichten welverzorgde uitgave wordt besloten met eenige niet overbodige Indices: 1. van verbasterde Sanskritwoorden, met vermelding van de juiste vormen; 2. van Niet-Sanskritwoorden; 3. van Plaats- volks- land- riviernamen; 4. van Nomina propria van Vorsten in de 17de en 18de eeuw. Daarop volgt een korte inhoudsopgave; en ten slotte: Addenda en Corrigenda.

Utrecht. H. Kern.

Mitteilungen aus der Königlichen Bibliothek, herausgegeben von der Generalverwaltung. II. Neue Erwerbungen der Handschriftenabteilung. 1. Lateinische und deutsche Handschriften erworben 1911. Berlin, Weidmann. (Pr. M. 8).

De directie der Koninklijke Bibliotheek te Berlijn heeft het lofwaardige voornemen, hare nieuwe aanwinsten aan handschriften telken male door de uitgave van korte catalogi spoedig ter kennis van de belangstellenden te brengen. De eerste dezer voorgenomen reeks is thans verschenen en bevat de Latijnsche en Duitsche handschriften, die in 1911 zijn verworven. De Latijnsche zijn hierin behandeld door dr. Emil Jacobs, thans directeur der Universiteitsbibliotheek te Freiburg i. B., de Duitsche door dr. Hermann Degering. De beschrijving is zeer uitvoerig, en maakt, zooals te verwachten was, een uiterst solieden indruk. Betreffende afkomst, vroegere bezitters, band enz. wordt steeds al het wetenswaardige medegedeeld, begin- en slotregels der texten worden uitgeschreven, en bij reeds gedrukte stukken is opgegeven, waar ze te vinden zijn. Dit laatste op te sporen zal in vele gevallen niet het gemakkelijkste gedeelte van de taak der bewerkers zijn geweest. Handschriften uit Nederlandsche kloosters afkomstig zijn mij niet opgevallen; wèl zijn er verscheidene gewezen Meermanniani onder, die door de Berlijnsche bibliotheek in 1911 bij de veiling der verzameling-Phillipps zijn aangekocht.

De Latijnsche handschriften, 28 in getal, zijn bijna alle van theologischen inhoud: heiligenlevens, legenden en dergelijke. Zeer oude stukken zijn er niet bij: het oudste hs. dateert uit de 9e eeuw, de meeste zijn echter uit later tijd, meest uit de 14e en 15e eeuw. Ook de 20 Duitsche hss. zijn niet ouder. Onder deze vinden wij er één beschreven, dat men in deze afdeeling niet zou verwachten: het is nmlk. grootendeels in het Latijn, en de weinige niet in die taal geschreven stukken zijn niet in het Duitsch, maar in het Middel-nederlandsch! De inhoud van dit, in 1448 in een klooster bij Paderborn geschreven, hs. wordt gevormd door werken van Jan van Ruysbroeck in de Latijnsche vertaling van Geert Groote en door eenige tractaten van verwanten inhoud. Het is jammer, dat dit, op de veiling-Phillipps verworven, hs. toen niet voor eene Nederlandsche bibliotheek is aangekocht.

Uit dezen catalogus blijkt ten duidelijkste, dat de directie der Berlijnsche Bibliotheek er in heeft weten te slagen, om bij de auctie-Phillipps op zeer vele oorspronkelijk uit Duitschland afkomstige hss. beslag te leggen, en dat zij ook bij andere gelegenheden met dit streven succes heeft gehad. De eenige aanmerking, die men op den catalogus kan maken, is, dat hij geen registers heeft. Ter verontschuldiging wordt in het voorwoord de geringe omvang van dit eerste stuk aangevoerd, en het voornemen uitgesproken, later meerdere stukken door gemeenschappelijke registers te vereenigen. Het zou echter m. i. aanbeveling verdienen, bij elk stuk voorloopige registers te voegen, die men later, wanneer verscheiden stukken tot een grooter deel vereenigd mochten worden, door definitieve gemeenschappelijke registers zou kunnen vervangen.

Groningen. A. G. Roos.

SCHOOLBOEKEN.

H. Jansonius, Engelsch Handelsleesboek. Gouda, Van Goor Zonen. 1915. (Pr. *f* 1.45, geb. *f* 1.75).

Dez., Beknopte Engelsche Handels-Grammatica met oefeningen en woordenlijst. Derde druk. Bij dezelfde uitgevers. 1915. (Pr. *f* 1.20, geb. *f* 1.50).

Dez., Engelsche Handelsbrieven II voor Examen-candidaten met 14 bijlagen. Eveneens bij Van Goor Zonen. 1915. (Pr. *f* 1.10, geb. *f* 1.40).

Bij de samenstelling van het eerste dezer boeken is de schrijver uitgegaan van het denkbeeld, dat de leesles bij het Handelsonderwijs werkelijk leesles moet blijven en niet mag ontaarden in de bestudeering van allerlei handelstechniek, die zijns inziens thuis behoort bij de correspondentielessen. Daarom heeft hij de stof ontleend aan verschillende romans, schetsen en novellen. Van een gewoon leesboek onderscheidt het zich hierin, dat alle gebeurtenissen zich afspelen op handelsgebied, zoodat de vocabulaire onwillekeurig een voortdurende herhaling geeft van de handelsterminologie.

Het komt mij voor dat de samensteller in zijn voornemen uitstekend geslaagd is. De gekozen stukken zijn bijna alle zeer onderhoudend en de beginner wordt op aangename wijze bekend gemaakt met tal van woorden en uitdrukkingen uit het handelsleven. Om de lectuur te vergemakkelijken is aan den voet der bladzijden de Nederlandsche vertaling gegeven van een aantal woorden. In het vinden van Ned. equivalenten is de samensteller in den regel zeer goed geslaagd. Natuurlijk vraagt men zich wel eens af, waarom het eene woord wel, het andere niet vertaald is. Op p. 206 vindt men b.v. wel een vertaling van de woorden *quarrel, evil, profound*, maar niet van *actuary* (Mr. Highmore now became secretary and actuary) De vertaling van *hansom* (p. 17) met *tweewielig rijtuig* is wel wat onvolledig, ook van *royalty* (p. 49) met *percenten*; *hulking* (p. 51) zou ik liever weergeven door *plomp*.

Het werkje is met groote zorg uitgegeven en nagenoeg zonder drukfouten; alleen op p. 169 staat een zinstorende drukfout (*sheared* voor *shared*). Ik twijfel niet of dit leesboek zal zijn weg wel vinden. Voor den tweeden druk, die zeker niet uit zal blijven, zou ik den raad willen geven het uittreksel uit Benjamin Franklin's Autobiography te vervangen door iets meer moderns.

Het feit dat er van het tweede der bovengenoemde boeken, waarvan in 1912 de eerste druk verscheen, thans reeds een derde oplage noodig geworden is, bewijst voldoende dat het zijn weg gevonden heeft. Het is dan ook een bij uitstek practisch boek, en de leerlingen, die het grondig doorgewerkt hebben, bezitten niet alleen een voldoende kennis van de handelsgrammatica maar ook een grooten voorraad woorden en uitdrukkingen aan de handelsterminologie ontleend. De weinige drukfouten, die het boek ontsieren, zooals *brand* voor *brandkast* (p. 31), *busin* voor *business* (p. 13), *sailor's strike* voor *sailors' strike* (p. 86), *bearley* voor *barley* (p. 111), zullen bij een volgenden druk wel verdwijnen. Op p. 121

wordt *reederij* vertaald door *ownery*. Ik herinner mij niet dit woord ooit ontmoet te hebben en zoek het te vergeefs in Murray en de andere mij bekende woordenboeken.

Te gelijker tijd met de beknopte handelsgrammatica ontving ik het tweede deel van de Inleiding tot de Engelsche Handelscorrespondentie. Het bevat een dertiental seriën van handelsbrieven, die met elkaar in logisch verband staan, benevens de noodige toelichtingen en opgaven. Ook dit werk bewijst dat de samensteller zijn onderwerp volkomen machtig is. Dat het geheel up-to-date is, moge hieruit blijken dat de dertiende serie geheel gewijd is aan de Nederlandsche Overzee-Trust. Ik twijfel niet of dit tweede deel, dat voor eenigszins gevorderden bestemd is, zal een uiterst welkom onthaal vinden.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

De fa Weidmann te Berlijn zond ons de 11de uitg. van K. Nipperdey's *Tacitus*, 1e dl., door G. Andresen (pr. M. 3.20), en de 9de van *Vergils Gedichte*, erk. v. Th. Ladewig, C. Schaper u. P. Deuticke, 1e dl., door P. Jahn (pr. M. 3.20).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Er heeft zich hier te lande een voorloopige commissie gevormd die de stichting wil voorbereiden van een Internationale Hoogeschool voor Wijsbegeerte, te vestigen in de omgeving van Amersfoort. In een rondschrijven dat zij aan belangstellenden heeft toegezonden wijst de commissie er op dat het groote verband tusschen de verschillende wetenschappen, godsdienten en kunsten door de meeste beoefenaars daarvan niet wordt beseft bij gemis aan een philosophische propaedeuse. In de leemte zal de bedoelde hoogeschool hebben te voorzien; de verschillende philosophische stelsels der wereld zullen hier door geleerden uit alle werelddeelen gedoceerd kunnen worden, er zal een uitgebreide opleiding gegeven worden in kennis der wereldgodsdiensten en -literatuur, en zoo zal de nieuwe instelling, niet alleen door studenten maar ook door mannen van wetenschap en kunst bezocht, het leven als geheel leeren zien en bijdragen tot verdieping der levensbeschouwing.

Te Parijs en in Nederland (A. W. Sijthoff, Leiden) is verschenen *La Revue de Hollande*, een maandschrift, waarvan de inhoud belooft te zijn „littéraire, artistique, documentaire." Het is zeer fraai uitgevoerd. Aan het ons toegezonden eerste nummer hebben o.a. medegewerkt D. Coster, Henri Malo, G. S. en F. de Solpray, A. van Schendel, Ph. Zilcken, E. Verhaeren.

Van *Neophilologus*, het nieuwe tijdschrift waarvan wij vroeger (*Mus.* XXII, 221) de uitgave aankondigden, is thans de eerste aflevering bij de fa. Wolters te Groningen verschenen. De afleveringen verschijnen om de drie maanden; de prijs is ƒ 3.50, fr. p. p. ƒ 3.80. De inhoud van het eerste nummer vindt men hierachter in de rubriek Inhoud van Tijdschriften.

De fa. Wolters te Groningen zond ons den 4den druk van de *Nieuwe Engelsche Grammatica* door K. ten Bruggencate.

De tweede druk van Blok's *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* (Leiden, 1912-1915) zal eerstdaags met het vierde deel voltooid zijn. Dit laatste deel loopt van 1795 tot op onze dagen en is met behulp der nieuwere literatuur over deze periode aangevuld en verbeterd; het Slothoofdstuk is uitgebreid tot op het najaar van 1915.

Het Hist. Gen. gaf een nieuwe uitgave zijner *Regels voor het uitgeven van Historische Bescheiden* (Amst., 1915), thans in een afzonderlijk boekje van 40 blz., voorzien van een uitvoerige inleiding omtrent de gevolgde beginselen. Wie zich heeft bezig te houden met de uitgave van middeleeuwsche of latere teksten, zal goed doen met deze na zorgvuldig gemeenschappelijk overleg gestelde regels nauwkeurig te bestudeeren en te volgen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1915, Août: C. Jullian, La Belgique romaine. — M. Prou, La forêt en Angleterre et en France, III (fin). — L. Bréhier, La prise de Constantinople par les Turcs, II (fin). — Variétés. — Nouv. et Corresp.

Sept.: L. Léger, La Serbie au moyen âge (fin). — R. Pichon Les Epîtres d'Horace, I. — H. Dehérain, Les origines de New-York. — Variétés. — Nouv. et Corresp.

Neophilologus, I, 1: J. J. Salverda de Grave, Observations sur le texte de la *Chanson de Guillaume*, I. — J. P. Tielrooy. De celle qui fut Olive. — C. Serrurier, Jean Bodin, *Colloque des secrets cachés des choses sublimes*. — J. J. A. A. Frantzen, Zum Waltherfunde. — J. H. Scholte, Der „Angelpunkt" in Goethes *Theatralischer Sendung*. — J. J. A. A. Frantzen, Goethe u. Beaumarchais. — D.z., G. Richert, Die *Anfänge der roman. Philol. u. d. deutsche Romantik*. — G. Dudok, Has *Jack Juggler* been written by the same author as *Ralph Roister Doister*? — J. F. Bense, 'Melibœus Old' in Milton's *Comus*. — W. v. d. Gaaf, The disappearance of the *k* in *asked*. — Varia. — Boekbespr. — Aankond. v. eigen werk. — Inh. v. Tijdschr.

Anglia, XXXIX, 3: G. Hübener, Z. erkl. der worstellungsentwicklung in Ags. — W. D. Briggs. Studies in Ben Jonson, V. — P. Fijn v. Draat, The Autorship of the Old English Bede. — H. Lange, Z. datierung des Gg-prologs zu Chaucers legende v. d. Guten Frauen. — G. H. Gerould, The Source of the Middle English Prose St. Elizabeth of Spalbeck. — E. Björkman, Z. engl. wortkunde. — K. Luick, Nachwort. — E. Einenkel, Schlusswort.

Archief aartsb. Utrecht, XLI, 2: Smeets, Mgr. Brom. — Hensen, Het Ireneïsme. — Van Veen, Johan van Esseren. — Van Soest, St. Stephanus te Hasselt. — Schoengen, Uit de kerkenraadsakten van Deventer.

English Hist Review, 1915, Oct.: Lybyer, The Ottoman Turks and the routes of oriental trade. — Edwards, Sir Gruffydd Llwydd. — Armstrong, Italian wars of Henry II. — Crewfurd, The suspension of the Habeas Corpus Act (1689). — Webster, Castlereagh and the Spanish colonies. — Notes and documents (o. a. Lane, Heligoland 1689).

Studiën, LXXXIV, Oct.: J. v. Rijckevorsel, Nieuwe Stroomingen in Frankrijk's Letterk. (slot). — Is. Vogels, Het Adres der zes Utrechtsche Hoogleeraren. — J. v. Ginneken, Taalk. Overzicht, I. De skeletten der Idg. Talen. — P. Hoenen, De plaats van Lavoisier in de Geschiedenis der Scheikunde. — C. Wilde, De Pauselijke Inquis. gedurende de ME, II. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Nov.: W. Mulder, Iersch Dorpsleven. — G. J. J. Louwerens, Eenmerkwaardige bespreking van een merkwaardig geschrift. — J. P. v. Kasteren, Twee Gedenkdagen. — P. Zeegers, Over dramat. actie. — O. Huf, Oorlogsmissen in het Sacramentarium Leonianum. — Desiderius, De ontwikkeling van de Kath. M. U. L. O.-School. — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Boeser, Description de la coll. égyptol. etc., VI, 3: Journ d. Sav. 1915, Sept. (Foucart).

Coster, Beka: Engl. Hist. Rev. 1915, Oct. (Tout).

Häpke, Niederl. Akten, 1: Hist. Zeitschr. CXV, 1 (Keussen)

Tenhaeff, Diplom. Studien: Hist. Zeitschr CXV, 1 (Knipping).

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

VAN GODEN EN HELDEN.

VERHALEN UIT DE MYTHOLOGIE VAN GRIEKEN, ROMEINEN EN GERMANEN.

door **JOS. KLEIJNTJENS S. J.,**
Leraar aan het St.-Willebrordcollege te Katwijk a/d Rijn

en **Dr. H. H. KNIPPENBERG,**
Leeraar aan de Rijks Hoogere Burgerschool te Venlo.

Geïllustreerd. **Prijs f 1.60.**

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Vient de paraître:

La Revue de Hollande

LITTÉRAIRE, ARTISTIQUE, DOCUMENTAIRE

Rédacteur-en-chef: G. S. DE SOLPRAY

Secrétariat de la Rédaction: GEORGES GAILLARD, LOUIS PIÉRARD

Collaborateurs du 5me Numéro: Henri Malo, Emile Verhaeren, Baron A. R. Falck, J. Tersteeg, Arthur van Schendel, A.-Ferdinand Herold, Jules Sageret, Georges Polti, P. Valkhoff, Ch. Herbiet, A. D. L. Mague, etc.

Prix de l'abonnement fl. 12.50 par an.
Prix du numéro fl. 1.25

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ -- LEIDEN

HOMERUS.

Gestalten en Tooneelen van het Oud-Grieksche Heldendicht.

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

De prijs bedraagt **f 2.25** ingenaaid en **f 2.75** gebonden in bruin linnen stempelband.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Historische Platen-Atlas

VOOR DE

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk

DOOR

Dr. M. G. DE BOER en H. HETTEMA Jr.

Met 547 afbeeldingen, waarvan 46 in diepdruk.

Prijs gebonden in Linnen Band f 1.90.

Deze nieuwe **Platen-Atlas** wordt niet alleen uitgegeven ten dienste van het onderwijs, doch ook met het oog op de vele belangstellenden in onze Vaderlandsche Geschiedenis, waaronder wij in de eerste plaats rekenen de bezitters van Prof. BLOK's GESCHIEDENIS VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK.

Voor den uiterst lagen prijs van **f 1.90**, wordt hier een verzameling van illustraties aangeboden die onze Vaderlandsche Historie ten volle in beeld brengt.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. BLOK zijn."

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, verschijnt in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks of naar keuze in 4 deelen.

De prijs is per aflevering f 0.80.
Per deel ingenaaid f 6.—
en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Reeds verschenen Deel I, II en III.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE. Londen.

23ste Jaargang. **No. 4.** **Januari 1916.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

T. Fitzhugh, Indoeuropean Rhythm. (University of Virginia Bulletin of the School of Latin No. 7). Charlottesville, Anderson Brothers. 1912. (Pr. 3 dollars).

A. Thumb, Satzrhythmus und Satzmelodie in der altgriechischen Prosa. (Fortschritte der Psychologie und ihrer Anwendungen. Band I. Heft 3). Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 3).

Voor geleerden die hun leven lang op één aanbeeld blijven hameren, voel ik altijd een soort vrees: en wel meer uit achterdocht dan in ontzag. De heer Fitzhugh nu, heeft in zes vroegere publicaties het duistere ritme van het Carmen Arvale behandeld, en met het licht daar opgedaan: eerst de bekende Latijnsche accent-moeilijkheden, daarna de accentuatie der oudere italische inscripties, verder het oer-italo-keltische ritme, en nu eindelijk het oerindogermaansche ritme willen onthullen. Hij vindt het tripudium nu langzamerhand overal terug. In het begin alleen op de Praenestijnsche fibula en de Duenos-inscriptie, maar later ook op de Igubijnsche tafelen, toen spoedig daarna in de Oud-Iersche Ogham-inscripties; maar nu niet slechts in de Merseburger Sprüche, maar tot zelfs in de Esthische tooverliederen toe. „Indeed the conclusion seems near at hand that Indoeuropean comparative philology must reconstruct its fabric upon the original basis of the tripudic principle of accent and rhythm." En zoover zijn we reeds op blz. 10. Wij besluiten dus van nu af: den schrijver op den toom te rijden, en ons nergens door hem onbedacht te laten meevoeren. Welnu, dan blijkt bij verdere lezing, dat er toch hier en daar heel aardige ideetjes instaan, die door de leerlingen van Leo, tegen wien de schrijver een verwoede polemiek voert, gerust eens overwogen mogen worden. Maar eer dat de Indogermanisten Fitzhugh au sérieux gaan nemen, zal hij in zijn methode toch nog heel wat te wijzigen hebben.

Dan is Albert Thumb een ander man. Zijn verfrisschende, ja verrassende veelzijdigheid mag hem al eens parten gespeeld hebben, met een foutief paradigna in een Sanskrit-grammatica b.v., zij heeft hem die schade ruimschoots vergoed, door vele schoone vondsten op allerlei gebied. In de hierboven genoemde studie, begint hij met een lans te breken: voor de statistische methode in de taalwetenschap. Na Förstemann, Pott en Whitney was hierin op linguistisch terrein niets meer gedaan. De klassieke philologen zijn er toen weer mee begonnen en kregen aanstonds verrassende resultaten. Toen kwam in 1904 de psycholoog Karl Marbe met zijn kleine boekje: Uber den Rhythmus der Prosa. Giessen, van psychologisch-statistisch standpunt korrekt, maar van taalkundig oogpunt zeer zeer zwak. Marbe beging toch de fout: voor het nieuwe Hoogduitsch alleen te rekenen met geaccentueerde en ongeaccentueerde silben. Van bijaccenten of trappen van accent: geen spoor. Deze fout kwam vooral in de werken zijner leerlingen: Unser, Lipsky, Kullmann, Beer en Prandtl hoe langer hoe sterker aan het licht, zoodat ik de meeste dezer onderzoekingen als waardeloos heb moeten brandmerken [1]). Daarentegen wees M. Lederer (Die neueren Sprachen 1911) schijnbaar zonder een der bovenstaande studiën te kennen de éénig ware baan.

[1]) De Nieuwe Taalgids 1915, blz. 85-88.

Was het nu niet te vreezen, dat Thumb, als hij zich op den weg van Marbe zou begeven, mede zou afdwalen? Ik moet bekennen, dat toen ik de eerste bladzijden las, en Marbe's voorgaan zonder een woord van kritiek gehuldigd zag, een beetje bang werd. Maar geen nood! In het Grieksch is er een scherpe scheiding tusschen lang en kort. En daarom is de eerste helft dezer studie, al geeft zij zich voor een eenvoudige adaptatie van Marbe's resultaten op het Grieksch, veel beter dan al de genoemde studiën van Marbe zelf en zijne school. En de numeriek-nauwkeurige verschillen tusschen Plato en Johannes als beweeglijk ritmiseerende schrijvers eenerzijds: en Demosthenes en Markus als meer statig indrukwekkende ritmegevers daartegenover, zijn voorloopige resultaten van misschien verstrekkende beteekenis. Zie daartegen echter: K. Münscher, Berliner philologische Wochenschrift 1915 k. 460—466.

In de tweede helft zijner studie past Thumb o. a. een zelfde statistische methode toe op het verschil tusschen de slot-accenten van bevestigende en vragende zinnen. Bij Xenophon vindt hij een duidelijk merkbare neiging: de vraagzinnen met toonverhooging te sluiten. Bij Plato is dit niet zoo opvallend, en dit is mijns inziens zeer begrijpelijk. Had Thumb b.v. gelijk Jac. van Alphen (De Nieuwe Taalgids 1914) in de levende taal de soorten van vraagzinnen onderzocht die ook bij ons nog dalend eindigen, dan zou hij aanstonds hebben begrepen, waarom zooveel van Plato's gezelschappelijk fijn geschakeerde vraagjes: noodzakelijk op een daling moeten uitgaan. Aan het slot van den bevestigenden zin is in doorsnee de afstand tusschen de twee laatste toonverhoogingen grooter, dan midden in den zin. Alweer zeer begrijpelijk voor ieder die van Swedelius (L'analyse du langage. Upsala 1897, p. 113) geleerd heeft, dat ook wij nog de laatste woorden of zelfs de laatste silben van een mededeeling: minder nauw aan elkander verbinden, ja ze zelfs door korte rustjes van elkander scheiden; en zelfs blij verrassend voor wie hierbij ook nog bedenkt, dat onze muziekstukken bijna alle op dezelfde wijze hun coda sluiten. (Zie Principes de linguistique psychologique p. 337). Inderdaad, aan hen die nog nieuwe bewijzen mochten zoeken: om de noodzakelijke veelzijdigheid van onderzoek en methode in de taalwetenschap te staven, kan ik Thumb met zijn ritmestudie om dubbele reden rekommandeeren.

Oudenbosch. Jac. van Ginneken.

F. Slotty, Der Gebrauch des Konjunktivs und Optativs in den griechischen Dialekten. 1. Teil: Der Hauptsatz. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1915. (Pr. M. 5.60).

Een van de redenen ter rechtvaardiging van het betreurenswaardig feit, dat de klassieke filologen zich veelal zoo weinig aan de beoefening der vergelijkende taalkunde laten gelegen liggen, wordt weleens hierin gezocht, dat de Indogermanisten zoo goed als uitsluitend thuis zouden zijn op het gebied der klank- en vormleer, zoodat de beoefening der syntaxis onvoorwaardelijk aan de klassieke filologen als eigen domein blijft overgelaten. Hierop wordt terecht o. m. door Brugmann geantwoord: „Die entwicklungsgeschichtliche Betrachtung des Syntaktischen ist zwar von den Indogermanisten erst später in Angriff genommen worden als die Erforschung des Lautlichen und der Wortbildung, aber auf die Syntax sind seit einem Menschenalter, bekanntlich zuerst und besonders durch Berthold Delbrück, die Grundsätze der neuen, der zugleich historisch und psychologisch vorgehenden Methode heutzutage ebensogut zur Geltung gebracht wie in den übrigen Teilen der Grammatik. Und im syntaktischen Teil erscheint es erst recht unentbehrlich, dass der mit ihm sich Beschäftigende die neueren historischen und psychologischen Grundanschauungen vom Sprachleben sein ganzes Denken hat durchdringen lassen" (Der Gymnasialunterricht in den beiden klassischen Sprachen und die Sprachwissenschaft, bl. 25).

Nu is het wel waar, dat de vergelijkende methode hier minder vrucht afwerpt dan bij klankleer en flexie, vooral omdat wij eigenlijk slechts typen van woordgeledingen met elkaar kunnen vergelijken, maar niet die woordgeledingen of „konstrukties" zelf. Dit neemt niet weg, dat, zooals Brugmann aanduidt, de psychologisch-historische methode, die aan de linguistiek eigen is, op geen ander gebied ruimer en vruchtbaarder toepassing vindt; dat verscheiden resultaten der vergelijkende flexieleer aan de syntaxis ten goede komen, b. v. waarde en oorsprong der verschillende casus, de leer der tempora, vooral de leer der actiones. Maar ook: de behandeling der syntaxis, evengoed als die der klank- en flexieleer, moet hoofdzakelijk haar uitgangspunt kiezen *in de levende taal.* De analyse der levende taal, en de vergelijking met syntaktische verschijnselen aan stamverwante talen ontleend en eveneens op het leven betrapt, zal licht werpen op menig verschijnsel van het literaire kultuur-Grieksch, en zal óok leiden tot de rekonstruktie van de syntaktische verschijnselen althans der laatste periode van het proëthnische tijdperk.

Men houde mij deze uitvoerige uiteenzetting ten goede. Zij motiveert, bij bedoelden stand van zaken, mijn groote ingenomenheid met een Grieksche syntaktische verhandeling als die van Friedrich Slotty, privaatdocent te Jena, hoofdzakelijk opgebouwd op „die Sprache des täglichen Lebens, des Volkes" (bl. 2). Trouwens, een kerngezonde taalkundige opvatting waarborgen reeds de namen van mannen als Kretschmer en Kroll, die de „Forschungen zur griechischen und lateinischen Grammatik" uitgeven, waarvan deze studie het derde Heft vormt. Verhandelingen over de Grieksche modi bezitten wij in menigte: maar meest alle beperken zich tot het klassieke Grieksch of tot het homerische taaleigen, of, zooals de Historisch-kritische Syntax van Stahl, tot een vergelijking van het klassieke met het homerische spraakgebruik. Natuurlijk is zulk een basis volstrekt onvoldoende tot het ontwerpen van een trouw beeld der modussyntaxis van wat men de de Grieksche taal noemt. Waartoe het homerisch dialekt zoo bijzonder bevoorrechten, dat toch een mengdialekt was, en in dien toestand, waarin wij het kennen, toch ook reeds een ontwikkeling van eeuwen achter zich had? Zulk een onderzoek moet het geheele dialektgebied omvatten, en eerst op grond van vergelijking der dialekten kan men tot het vaststellen en benaderen van een bepaald Panhelleensch syntaktisch verschijnsel geraken. Daarenboven dient telkens, voor zoover mogelijk, niet alleen de enge kultuurtaal, maar vooral ook de volkstaal te worden onderzocht. Schrijver stelt tegenover de volks-

of omgangstaal de schrijftaal. Dit is onjuist. De scheidslijn loopt tusschen de spreekwijze der lagere maatschappelijke klasse en die van het meer beschaafde deel der maatschappij, tusschen de volkstaal en de kultuurtaal, die beide, spreektaal en schrijftaal is. Dat de kanselarijtaal meer konservatief is dan de algemeene kultuurtaal, niet slechts in het Grieksch, maar ook in het Latijn en elders, behoeft wel niet door afzonderlijke „Tatsachen" te worden bewezen : het is elementair.

Als caracteristica der volkstaal beschouwt Slotty 1 : het gebruik van den 2. en 3. pers. van den positieven coni. zonder modaalpartikel als wils- of wenschuiting ; 2. het gebruik van den coni. zonder en met modaalpartikel in prospektieven zin, buiten de formule τί πάθω ; 3. het bezigen van den coni. + modaalpartikel als wilsuiting ; 4. de optatief als wilsuiting. Het blijkt, dat in de kultuurtaal een spraakverenging heeft plaats gehad. Hoe deze te verklaren ? M. i. voert het gebruik in een coterietaal, een kunsttaal, die de Attische kultuurtaal in wezen was, noodzakelijker wijze tot vernauwing, beperking en besnoeing, en wel ten gevolge van konventie en selektie. De taal wordt in een keurslijf geregen. Wij bevinden ons in een periode van integratie, die op de periode van differentiatie volgt. Daarentegen schijnt S. de oorzaak meer te zoeken in het ontbreken van bepaalde hulpmiddelen ter uitdrukking der gedachten in de schrijftaal, die wèl aan de spreektaal ter beschikking staan: intensiteit van den spreektoon, melodie van den zin, rhythme, gebarenspel enz. Dit alles mist de doode letter. Maar, zooals reeds gezegd, de kultuurtaal is niet aan de doode letter gebonden : want *desgewenscht* heeft ook de gekultiveerde spreektaal bedoelde hulpmiddelen ter beschikking. Slechts dient men toe te geven, dat de volkstaal meer spreektaal, de kultuurtaal meer schrijftaal is.

In dit eerste deel behandelt S. den Griekschen konjunktief en optatief in hoofdzinnen. Hierbij zijn de termen *wil* en *wensch* natuurlijk schering en inslag. Het is dus alleszins te billijken, dat de schrijver ons vooraf duidelijk maakt, wat hij onder deze termen verstaat. Begrijp ik hem goed, dan legt hij het hoofdverschil tusschen beide modi, volgens de Herbartsche filosofie, in de bereikbaarheid van het voorgestelde : „Je nach der Stellung der Redenden zu der Erreichbarkeit des Vorgestellten unterscheidet man zwei Arten des Begehrens :Wille und Wunsch" (bl. 6). Ik geloof veeleer, dat bij het willen de bereikbaarheid slechts de *conditio sine qua non* is. De wilsstreving onderscheidt zich van de strevingsverschijnselen, welke als *gevoel* bekend zijn, door haar impulsief karakter ; terwijl men wensch en begeerte wel het best als een tegen- of ingehouden aktiviteitsdrang kan kenmerken. De begeerte is een tusschentoestand tusschen zuivere gemoedsaandoening en wilsstreving. Nu omvat de zoogenaamde volunlatieve konjunktief wil en wensch; wil men deze onjuiste terminologie handhaven, dan dient men zich van de afzonderlijke begrippen toch steeds rekenschap te geven.

Achtereenvolgens worden in de dialektische bescheiden de hoofdbeteekenissen der beide modi behandeld. Dus : 1. de bloote coni. in voluntatieven zin ; 2. de bloote coni. in prospektieven zin ; 3. de coni. met modaalpartikel in prospektieven zin ; 4. de coni. met modaalpartikel in voluntatieven zin. Verder : 1. de bloote opt. in voluntatieven zin ; 2. de bloote opt. in potentialen zin ; 3. de opt. met modaalpartikel in potentialen zin ; 4. de opt. met modaalpartikel in voluntatieven zin. Als toegift dient een merkwaardige verhandeling over het type βουλοίμην ἄν enz., waarbij men gewoonlijk van een verschuiving van den modus, of van modusassimilatie op afstand spreekt. S. legt er den nadruk op, dat hier in het oudste taalgebruik zoo goed als uitsluitend de 1. pers. sg. gevonden wordt ; en verder, dat overal, waar een vast besluit tot uitdrukking komt, de indic. gebezigd wordt, terwijl zich een bloote wensch door den opt. + mdp. van een verbum voluntatis kenbaar maakt (bl. 107). De vergelijking met het Latijn (volo : velim) en het Germaansch pleit verder voor het bestaan van dit modusgebruik in de proëthnische periode. Mij dunkt, de reden is hoogst eenvoudig : de potentiale optatief ontneemt aan het verbum voluntatis zijn strikt-impulsief karakter, zoodat slechts de bloote wensch overblijft. Stellig krijgt aldus de meening van Solmsen, waarvolgens wij in het lat. *velim* (< *u̯éliēm) niet met een indicat. naar de ēi-praesensklas, maar wel degelijk met een optatief te doen hebben, nieuwen steun.

Wat den konjunktief betreft, verdedigt S. de meening, dat de aanwezigheid der modaalpartikel bij dezen modus hem niet uitsluitend als prospektief kenmerkt. Men zal moeten toegeven, dat wij op menige plaats bij Homerus inderdaad het best doen, voluntatieve beteekenis te aanvaarden, al zijn alle geciteerde plaatsen niet zoo bewijskrachtig als *A* 137, 187, 324, en ρ 418; zelfs dient ι 17 als bewijsplaats te worden geschrapt, omdat in alle geval ἔω evengoed van ὄφρα kan afhangen. Ook maakt, als voorbeeld van het gebruik van den derden persoon, κ 507 op mij weinig indruk. De Arkadische vorm ἀψευδήων ἄν uit het synoikie-verdrag van Orchomenos (Solmsen, Inscr. Graec[2]. n°. 2) daarentegen duldt geen andere verklaring dan de voluntatieve. Na den homerischen tijd verdwijnt dit type uit de kultuurtaal, althans in hoofdzinnen, om in de Koine-periode weer te verschijnen, zie b. v. Polybius 18, 18, 2. Terecht trekt S. het besluit : „so bildet dann der Koinegebrauch folgerichtig die Fortsetzung einer volkssprachlichen Eigenheit" (bl. 69). Vindt men ook niet aldus gedurende het Principaat een herleven van menigen vulgairlatijnschen vorm en vulgairlatijnsche uitdrukking in de hervormde kultuurtaal ? Hetzelfde geldt voor het gebruik van den konjunktief met modaalpartikel en zonder modaalpartikel in prospectieven zin in den Hellenistischen tijd : men dient dit gebruik als een survival eener vroegere periode te beschouwen. Wanneer het homerische taalgebruik en de populaire Koine hier elkaar de hand reiken, dan wortelt dit verschijnsel in kontinuiteit van spraakgebruik.

Ook mag men veilig aannemen, dat de coni. prospectivus een proëthnisch type is : overeenkomst van het Grieksch met het Oudindisch, het Latijn (axo, faxo, capso, dixo enz.), het Oskisch-Umbrisch enz. bewijst zulks voldoende. Voor gr. vormen als ἔδομαι e. a. zou ik grooter reserve dan S. bl. 55 in acht wenschen te nemen. Het kàn zijn, dat wij hier met konjunktieven te doen hebben, die dank zij hun prospektief gebruik futura geworden zijn ; maar waarschijnlijk hebben deze vormen hun futurale beteekenis hieraan te danken, dat zij als praesentia van perfektieve werkwoorden natuurlijk

niet met imperfektieven zin konden gebruikt worden.

Bij de behandeling van den blooten coni. met voluntatieve beteekenis worden afzonderlijk besproken de 1. en de 2. & 3. persoon, terwijl een derde caput gewijd is aan den deliberatieven konjunktief, die tot de Oorgrieksche, ja tot de Idg. periode opklimt. Hetzelfde kan gezegd worden van het volutatieve gebruik van den den 1. persoon. Bij den 2. & 3. persoon wordt het „Wollen zum Sollen". Dit jussief gebruik van den konjunktief in hoofdzinnen heeft men tot nog toe voor het Grieksch als een geïsoleerde verschijning beschouwd. Het homerische γεύσεται (Φ 60) kan niet in aanmerking komen, daar het evengoed indic. fut. als kortvokalische konjunktief zijn kan. Maar uit de verspreiding over een groot deel van het dialektgebied: het Dorisch, Eleïsch, Arkadisch, Kyprisch en Attisch, gevoegd bij een hoogst aanzienlijke temporeele uitgestrektheid, kan terecht besloten worden tot organischen samenhang, terwijl analoge typen in het Oudindisch, Awestisch, Italisch en wellicht Gotisch pleiten voor proëthnische herkomst. Met de interpretatie van den bekenden vorm πίει in de Attische inskriptie-formule χαῖρε καὶ πίει (Kretschmer, Vaseninschr bl. 196) als 2. pers. sg. coni. aor. med., waarvolgens de juiste transskriptie dus zou moeten geschieden met πίῃ, kan ik echter niet akkoord gaan. Zonder twijfel hebben de Grieken er naar gestreefd, verscheidenheid te brengen in hun uitdrukkingen, zoodat men na een imperatief niet steeds een tweeden imperatief behoeft te verwachten. Maar anders staat het met korte formules als deze na καί, waar, in weerwil van Slotty's onderzoek van analoge Homerusplaatsen, een tweede imperatief schijnt te moeten volgen. Ook stuit de mediale vorm op zwarigheden.

Wat betreft den optatief, vestigt schrijver de aandacht op het feit, dat de bloote optatief ook als wilsuitdrukking gebezigd wordt; inderdaad valt in een passus als Ψ 150: νῦν δ', ἐπεὶ οὐ νεομαί γε φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν, | Πατρόκλῳ ἥρωι κόμην ὀπάσσαιμι φέρεσθαι een impulsief element waar te nemen. Ook is dit gebruik, dat een vulgair karakter draagt, over een ruim dialektgebied verspreid. Daarentegen was de potentiale optatief + ἄν een echte kultuurvorm, met name eigen aan de Attische kultuurtaal. Evenmin als het volk heden ten dage bij veronderstelling of vermoeden bij voorkeur tot potentiëele vormen zijn toevlucht neemt, was dit in de Grieksche volkstaal zelfs gedurende de klassieke periode het geval. Men bezigde den indikatief van hulpwerkwoorden, of wel omschrijvingen met ἴσως, εἰκότως, μόλις enz. De optatief zonder ἄν in potentiëelen zin is een indringer. I. M. Stahl aanvaardt hem, buiten het Homerische spraakgebruik, slechts voor Theognis, Hesiodus en Pindarus. Toch kon slechts tekstverdervende bekrompenheid hem uit het Attisch, zoowel proza als poëzie, van Aeschylus tot op de tijden van Plato en Demosthenes schrappen. Wat de verdeeling over de dialekten betreft, vindt men hem in het Dorisch, Lesbisch, Ionisch, Attisch en in het homerisch dialekt; maar niet in de inskripties. Ik geloof dan ook niet, met Slotty (bl. 85), dat deze optatief van de volkstaal is uitgegaan. Veeleer zoek ik zijn oorsprong in de gesproken kultuurtaal, d. i. in de omgangstaal der betere standen, waarop m. i. vooral de frekwentie bij Plato wijst (22 maal). — Ook is de aanwezigheid van ἄν geen criterium voor de potentieele beteekenis. Den voluntatieven optatief + ἄν vindt men in het Dorisch, Eleïsch, Arkadisch, Kyprisch, Attisch en in het homerisch dialekt: men mag hem als een Oorgrieksch verschijnsel beschouwen.

Welk is nu het algemeen resultaat? „Auf der einen Seite hat sich m. E. ergeben", luidt het bescheid (bl. 114), „dass bei jedem der *beiden Modi* zwischen seiner Verwendung *ohne* mdp. und derjenigen *mit* mdp. *nicht so scharfe Grenzen* gezogen werden können, wie es bisher geschehen ist. Ferner hat es sich gezeigt, dass *selbst zwischen Konjunktiv und Optativ die Grenzen fliessend* sind: beide Modi erscheinen als Ausdruck des Willens, des Wunsches, des konzessiven und des deliberativen Sinnes." Reeds uit het behandelde modusgebruik in den hoofdzin blijkt, dat het Grieksch bij zijn intrede in het licht der geschiedenis de aanwezigheid of het ontbreken van de modaalpartikel niet als onderscheidingsteeken tusschen voluntatief en potentiaal modusgebruik beschouwde, en dat de voluntatieve konjunktief niet slechts modus van den wil, en de voluntatieve optatief niet slechts modus van den wensch was. Toch valt het m. i. niet te loochenen, dat alreeds in de proëthnische periode de konjunktief in hoofdzake voluntatief en de optatief in hoofdzake wenschmodus was. Moet deze repartitie ook voor de Idg. wordingsperiode worden aanvaard? Welke was dáár de afbakening tusschen het gebied van konjunktief en optatief? Treft Delbrück het ware, als hij beweert, dat men van een volitieven konjunktief is uitgegaan, die prospektief werd, en van een optatief als wenschmodus, die tot een potialis heeft geleid (zie b. v. Neue Jahrbücher V, bl. 326 vlg.)? Met verlangen zien wij de bespreking dezer glottogonische kwesties in het tweede deel te gemoet. De voorbeeldige helderheid en nauwgezetheid en tevens de zoo noodige filologische onbevangenheid en linguistische geschooldheid, door S. bij de behandeling der modi in dit eerste deel betoond, geven de beste verwachtingen voor het resteerende van zijn arbeid. Laat ik ten slotte nog opmerken, dat ook de verzameling van voorbeelden, naar den opzet van Thumb's handboek gerangschikt en aan het einde van het boek ter illustratie van de voorafgaande beschouwingen toegevoegd, aan overzichtelijkheid en akribie niets te wenschen overlaat.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

S. Sudhaus, Menandri reliquiae nuper repertae. Bonn, Marcus und Weber. 1914. Tweede uitgave. (Pr. M. 2, geb. M. 2.40).
Dez., Menanderstudien. Bonn, Marcus und Weber. 1914. (Pr. M. 4).

De eerste, in 1909 verschenen, Menander-uitgave van Sudhaus was in één maand door hem gereedgemaakt ten gebruike op zijn colleges. Daarna heeft hij eenige jaren gelegenheid gehad zichzelf te herzien en van allerlei gebruik te maken, dat inmiddels nieuw was gevonden of door Jensen en anderen juister was gelezen; hij heeft ook het handschrift zelf te Cairo geraadpleegd. Zoo zijn vrij wat versregels op gelukkige wijze verbeterd of aangevuld, en de in 1912 bij Teubner verschenen 2e druk van *Körte's* Menander-bewerking zal op menige plaats naar die van Sudhaus moeten worden gewijzigd.

Sudhaus heeft echter, blijkens zijn „woord vooraf," noch aan deze nieuwe uitgave noch aan den bundel

toelichtende verhandelingen de laatste hand kunnen leggen, en heeft de drukproeven in overmatige haast moeten nazien... op het krijgsterrein. Zijn collega Radermacher heeft er verder voor gezorgd, zoo goed als het gaan wilde. Sudhaus noemt deze uitgave dan ook zelf een voorloopige en hoopt ze na den veldtocht door een betere te vervangen.

Uit den aard der zaak werd mijn aandacht bijzonder getrokken door hetgeen Sudhaus over de reeds veertig jaar bekende Petersburger fragmenten heeft te berde gebracht. Ik heb die in mijn uitgave bij de Disceptantes gevoegd; Croiset en Capps waren het daarmede eens, Körte daarentegen bestreed die opvatting, en Sudhaus nam er in zijn eerste uitgave — die een jaar na de mijne verscheen — zelfs geen notitie van. Te meer verheugt het mij dat hij in deze nieuwe bewerking blijkt er zich bij te hebben aangesloten, nu een later gevonden fragment er nieuwen steun aan heeft gegeven. Sudhaus heeft aan de Petersburger fragmenten thans een plaats aangewezen in het *eerste* bedrijf. Natuurlijk berust in zijn vernuftig en ook wel waarschijnlijk betoog veel op gissing, en bij het aanvullen en verbinden van half onleesbare fragmenten zijn vergissingen allerminst uitgesloten. Zekerheid valt bij dergelijke reconstructies niet te hopen, tenzij het onvoldoende materiaal door nieuwe vondsten mocht worden aangevuld.

Wezenlijk genoegen zullen den lezer wel alleen die gedeelten kunnen bereiden, die ongeveer gaaf zijn overgeleverd en waaraan de kritiek dus slechts weinig heeft te doen gevonden. Doch daarin ligt natuurlijk geen verwijt aan Sudhaus, die deed wat hij kon. Een eind vooruit op den lastigen weg heeft hij ons ongetwijfeld gebracht.

[De hoop dat de schrijver zijn werk later zou kunnen aanvullen, is ijdel gebleken. Sudhaus is gevallen. Der Krieg verschlingt die besten.]

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

E. Norden, Ennius und Vergilius. Leipzig, Teubner. 1915. (Pr. M. 6, geb. M. 7.40).

Wie zich wel eens met Ennius' fragmenten heeft beziggehouden, zal zeker dikwijls gedacht hebben: „hoe jammer, dat we althans het epos van den dichter niet meer bezitten!" Immers hoe betrekkelijk weinig geven ons de fragmenten, ondanks de belezenheid en het combinatievermogen van mannen als Merula, Vahlen en L. Müller, om bij deze drie te blijven. Evenwel heeft de zaak toch ook weer een goede zijde, inzooverre als we nu ons kunnen verheugen in het bezit van Nordens jongste werk. Het is ongelofelijk, met welk een vernuft hij hierin allerlei vergezichten opent en menig fragment leven inblaast, dat tot nog toe onbegrijpelijk was. En langs welken weg heeft hij dat resultaat vooral bereikt? Door op onweerlegbare wijze aan te toonen, hoe sterk de navolging van Ennius door Vergilius is geweest en hoe men alleen door dit steeds voor oogen te houden kans heeft om den *alter Homerus* beter te leeren kennen. Verbazingwekkend is het beeld, dat hij ons geeft van het zevende boek van de Annalen, omtrent welks inhoud hij een in bijna alle opzichten nieuwe opvatting op mijns inziens onomstootelijke gronden verdedigt.

Hij gaat daarbij uit van de bekende plaats bij Cicero, Brutus 75 sq. Aangenaam doet aan, wat hij over Cicero's betrouwbaarheid schrijft tegenover hen, die diens getuigenis met behulp van eenige fragmenten meenen te mogen verwerpen. Nadat hij deze fragmenten aan een nauwkeurig onderzoek heeft onderworpen, schrijft hij pag. 75: „Mit Befremden wird man fragen, wie es nur möglich gewesen sei, auf so morscher Basis die Behauptung zu gründen, ein Zeuge vom Range Ciceros verdiene keinen Glauben" en pag. 98: „Cicero herabzusetzen ist ja bei sehr vielen Modesache; aber der Versuch, sein Zeugnis über die Nichtbehandlung des ersten punischen Krieges durch Ennius zu bekritteln und zu verwerfen, ist zum Schaden derjenigen, die ihr vermeintliches Wissen über die Autorität eines solchen Zeugen zu stellen wagten, gescheitert."

Een overzicht te geven van dit kostelijke boek, dat zich ondanks het duizelingwekkende materiaal, dat erin verwerkt is, toch aangenaam laat lezen, acht ik ondoenlijk. Met enkel de resultaten mee te deelen, hoe belangrijk die ook zijn, zonder de argumentatie's te geven, zou men den schrijver onrecht doen. Ieder zal hem gelijk moeten geven, wanneer hij pag. 144 zegt:

„Nächst dem ersten Buche der Annalen kennen wir jetzt den Inhalt keines anderen so genau wie den des siebenten. Natürlich fassen wir nur den Saum dieses reichen Gewandes: es ist immerhin gerade noch so viel, dasz wir in der Lage sind, uns eine ganz ungefähre Vorstellung von dem Ganze der Erzählung zu machen."

Slechts zelden voelde ik mij tot twijfelen geneigd. Twee gevallen wil ik noemen. De door Macrobius en Festus uit boek VII geciteerde verzen *quianam dictis nostris sententia flexa est?* en *non semper vestra evertit: nunc Juppiter hac stat*, worden op scherpzinnige wijze door vergelijking met Verg. Aen. X 100 sqq. verklaard als fragmenten van een rede door Juppiter in een raad der goden gehouden. Deze belooft aan Juno, dat hij de Romeinen niet langer steunen zal: „Nicht immer wirft er Eure Pläne um: jetzt steht Jupiter auf dieser Seite." Is het nu voorzichtig, zou ik willen vragen, om ook het uit VII geciteerde fragment: *fortibus est fortuna viris data* tot de woorden te rekenen, die Juppiter bij die gelegenheid gesproken heeft? Dat zou toch alleen mogelijk zijn, als hij zich neutraal verklaarde, zooals bij Verg. l. l.: *sua cuique exorsa laborem fortunamque ferent: rex Juppiter omnibus idem.*

Op grond van Servius' opmerking bij Verg. Aen. XII 28 *quia bello Punico secundo Juno, ut ait Ennius, placata coepit favere Romanis* en na aanhaling van Aen. XII 818 sqq. maakt de schrijver waarschijnlijk, dat na den slag bij Cannae een gesprek tusschen Juppiter en Juno is gehouden. Dan lezen we pag. 169, noot 3: „Merula hat dem VIII. Buche den ohne Buchzahl überlieferten und von Vahlen in die libri incerti gestellten Vers *optima caelicolum Saturnia, magna dearum* zugewiesen. An sich könnte er ja in dem Götterrate von I oder VII gestanden haben. Aber sein Ethos paszt am besten in eine Szene, wo Jupiter der Juno für ihr, wenn auch grollend gewährtes Entgegenkommen d a n k t: das aber geschah unseres Wissens nur in VIII, und demgemäsz heiszt es in der entsprechenden vergilischen Szene XII 830 *es germana Jovis, Saturnique altera proles.* Aus diesem Grunde stimme ich Merula zu." Dit gaat, dunkt mij, te ver. Men kan hoogstens zeggen, dat het vers in dat verband k a n gestaan hebben, maar meer toch niet.

Wat Nordens verhouding tot vroegere Ennius-verklaarders betreft: we zien hem herhaaldelijk partij kiezen tegen Vahlen. Dikwijls laat hij zien, hoe deze ten onrechte van den goeden weg afwijkt, reeds door Merula in 1595 gewezen. Deze uitgever wordt om zijn scherpen blik verscheiden maal naar verdienste geprezen. Eerst naderhand kreeg N. diens editie in handen en meer dan eens erkent hij, dat Merula reeds 't juiste spoor gevonden had. Ook constateer ik met genoegen, dat aan Lucian Müller onder de uitgevers van Ennius de plaats gegeven wordt, die hem toekomt. Pag. 62, noot 1, lezen we: „Die Enniusarbeiten L. Müllers zu benutzen entschlieszt man sich nur sehr schwer wegen der darin enthaltenen Schmähungen auf unsere berühmtesten Forscher. Aber es hat sich doch gerächt, dasz ich mich erst nach Abschlusz meiner eigenen Arbeit überwand, sie heranzuziehen. Denn die Gerechtigkeit verlangt es anzuerkennen, dasz er in nicht seltenen Fällen über Vahlen hinausgekommen ist; in der genauen Bezeichnung dessen, was Merula und die anderen älteren Forscher für die Erklärung geleistet haben, musz ich seine Ausgabe sogar einen Vorzug vor den beiden Vahlens zuerkennen." Dat men zich door zijn antipathie zóó kan laten beïnfluenceeren!

Nog rest mij te memoreeren, dat de ondertitel van het werk „Kriegsbilder aus Roms grosser Zeit" nog in vredestijd eraan gegeven is door Cichorius, aan wie het boek is opgedragen. Deze krijgt zelfs het woord om een der grootste drie fragmenten uit de Annalen te verklaren (pagg. 135—142). Het is het door Gellius overgeleverde Servilius Geminus-fragment, dat door Cichorius op geniale wijze toegewezen wordt aan de beschrijving van den slag bij Cannae.

Drukfouten bemerkte ik zelden, n. l. p. 49, n. 3, *addominatio* i. p. v. *adnominatio*; p. 51, r. 24, *imitanto* i. p. v. *imitando*; p. 84, r. 14, *würde* i. p. v. *würden*; p. 127, r. 3 v. o., *insolido* i. p. v. *insolito*.

Rotterdam. W. Werff.

G. Frenken, Die Exempla des Jacob von Vitry. (Vom Mittelalter und von der lat. Philologie des Mittelalters: Quellen und untersuchungen zur lat. Philol. des Mittelalters, begr. von L. Traube, herausg. von P. Lehmann. Band V, Heft 1). München, Oskar Beck. 1914. (Pr. M. 8.50).

Jacobus de Vitriaco, zoals zijn tijdgenoten of Jacques de Vitry, zoals het nageslacht hem noemt, is een van de meest bezielende predikers geweest in de dertiende eeuw: geboren is hij omstreeks 1165, gestorven 1 Mei 1240 als kardinaal-Bisschop van Tusculum. Voor hem in 1229 deze waardigheid opgedragen werd, heeft hij veel gezworven, Frankrijk zijn geboorteland — want hoewel niet vaststaat welk van de vele dorpen *Vitry* erop roemen mag zijn geboorteplek te zijn geweest, is hij zeker een Fransman —, België, waar hij lang onder de bekoring leefde van Marie van Oignies, die, dicht bij Luik, een asketies gezelschap leidde en waar Jacques in 1241 bijgezet is — later Palestina, vanwaar hij tweemaal een reis gedaan heeft naar Italië. Om zijn preektalent vermaard, is hij uitgenodigd de bewoners van België op te wekken tot deelneming aan de kruistocht tegen de Albigensen: daarna (1215) is hem de bisschopsstoel te Acco aangeboden: in 1217 strijdt hij voor Damiette, doopt daar de heidentjes, die hem uit de buit ten deel vallen en geeft ze zijn vrienden of behoudt ze zelf om ze verder als christenen op te voeden: daarna kon men hem als veldprediker bij het leger vinden, dat in Egypte opereert.

Veel van zijn veelbewogen leven heeft Jacques ons zelf beschreven in een Historia orientalis en in een Historia occidentalis: verder bezitten wij van hem vier seriën preken: sermones dominicales, de santis, vulgares en communes. Deze preken zijn voor het volk bestemd, niet voor geleerden: traktaten zijn het niet, integendeel, geen wetenschap, maar vol verhalen, waarin de deugd beloond, de ondeugd gestraft wordt: want woorden wekken, voorbeelden trekken! De kunst is het juiste voorbeelden te vinden, desnoods te verzinnen. Dit kende Jacques de Vitry: in elk geval hij had een menigte verhalen gelezen en gehoord, vertelt er veel en velerlei op alle plaatsen waar hij gepreekt heeft zodat de exempla uit zijn preken, voor alle levensomstandigheden dienstig, vele navolgers gevonden hebben in de stichtelike letterkunde van latere tijden, ook in de profane.

Oorspronkelik is het exempel niet een vinding van Jacques de Vitry. Hij heeft zijn verhalen gelezen in de Vitae patrum, in de roman Barlaam en Josaphat, in de werken van Ambrosius en Gregorius.

Goswin Frenken heeft zich tot taak gesteld de Exempla uit de Sermones communes uit te geven; die uit de Sermones vulgares waren reeds door *Thomas Crane* in 1890 gepubiceerd — en, voor zover dat mogelik is, te bepalen, aan welke bron Jacques ze ontleend heeft en hoe die verhalen in volgende eeuwen naverteld zijn.

Men vindt ze tot bij La Fontaine toe, zij het dan ook in een ander gewaad. Wat de herkomst betreft, soms wijst Jacques zelf ons de weg: nu eens leidt hij een exemplum in met een dicitur, dan weer met een legitur; het eerste wijst op mondeling overgeleverde verhalen, het laatste op schriftelik opgetekende en door hem te pas gebracht. Waar zulke aanwijzingen ontbreken, denkt men al spoedig aan eigen vinding: blijkt dat zulk een exemplum reeds voorkomt in hebreeuwse verhalen, dan is men geneigd Jacques om zijn verblijf in Acco als de bemiddelaar aan te wijzen tussen West en Oost. Men zij echter uiterst voorzichtig met de toepassing van dit systeem. Wat in dit genre Exemplum heet, is niet anders dan wat de Joodse homileten Midrash noemen: deze Midroshiem kon men in de twaalfde en dertiende eeuw in Frankrijk, vooral in de Provence, waar Raymond IV en zijn zoon en opvolger hun Joodse onderdanen als gelijkberechtigden behandelden niet alleen, maar ook de uit Spanje toen reeds verdrevenen met welwillendheid opnamen, beter leren dan in Acco en Jeruzalem, waar toen Joden gewoond hebben zeer zeker, maar van wier kultuur geen spoor over is.

Het *dicunt Hebrei* waarmee Jacques de Vitry een exemplum begint, zal veeleer op een Provençaal dan op een Palestinenser betrekking hebben.

Trouwens hoe vlijtig Frenken ook bergen litteratuur nagespeurd heeft, hoe veel hij ook in zijn inleiding vertelt van het exemplum bij Quinctilianus en in de rhetorica en de grammaticu der vroege middeneeuwen, tot de oorsprong van het begrip exemplum is het hem niet gelukt op te klimmen. Deze is te zoeken in de homi-

letiese oefeningen voor de grote schare gehouden in Babylonië en Palestina vóór de vijfde eeuw n. Chr. De wetsgeleerde bediende zich van de hulp van een Methurgemon — een verbastering van μεθερμηνεύσ — om de gemeente de zedelike strekking duidelik te maken van een Bijbelverhaal.

Door alle tijden heen heeft de Midrash als onmisbaar bestanddeel gegolden van een volkspreek, ook in Jacques' dagen: deze heeft zonder twijfel tal van Midroshiem van bekeerde Joden opgevangen en naverteld: de bronnen zelf behoefde hij daarvoor niet te bestuderen.

Omdat het Frenkens bedoeling is een bijdrage te leveren tot de vergelijkende litteratuurgeschiedenis — eigenaardige taal of zinsbouw leveren deze Exempla niet —, had hij deze letterkunde niet moeten verwaarlozen.

Ook in een ander opzicht lijkt mij het in deze bundel gebodene onvolledig.

Wie de Exempla behandelen wil, kan de preek waarin zij opgetekend zijn, niet buiten beschouwing laten: op zichzelf mogen zij waarde hebben, in hun omgeving hebben zij veel meer waarde. Daar eerst kan men bepalen, wat de navolger, die ze immers uit de preek, niet uit een Exempla-bloemlezing lichtte, van het zedelik gegeven gemaakt heeft.

Men scheide ze naar hun doel en strekking en onderzoeke dan hun herkomst. Alleen wanneer men deze manier toepast en de verhalen met de bestaande Midrash-verhalen vergelijkt, kan men komen tot de oorsprong van een Exemplum, dat door velen later verschillend naverteld is, al naar mate de toepassing op dat ogenblik het vereiste. Een exemplum uit de preek gelicht, buiten verband met het onderwerp van zedelike bespiegeling, wat het moet toelichten, zegt niet veel en is voor vergelijking met een andere inkleding van hetzelfde verhaal maar half bruikbaar.

Hoe veel en op zichzelf verdienstelik werk Frenken ook gedaan heeft, er is nog veel te doen. Gemakkelik is die taak niet, omdat men de beschikking *moet* hebben over om zo te zeggen, speciaal Katholieke bibliotheken: zonder een komplete Migne, om van andere verzamelwerken niet te spreken, komt men niet heel ver: niet alle door Frenken aangehaalde boeken — en dat zijn er vele — staan ons in onze openbare boekerijen ten dienste, zodat niet altijd na te gaan is of Frenken juist gist, of zijn citaten goed zijn, of wat hij meer vertelt dan zijn voorgangers bewezen is.

Kort en de meesterhand verradend is het eerste gedeelte van deze bundel. *Paul Lehmann* zal de geestelike nalatenschap van zijn Meester *Ludwig Traube* aanvaarden en voortzetten. Vrij van alle geloofsvragen, zo objektief mogelik zal hij met de zijnen de letterkunde van Europa gedurende de Middeneeuwen onderzoeken voor zoverre zij in het Latijn tot ons gekomen is. Niet omdat de middeneeuwse beschaving het ideaal kan zijn, maar omdat veel van onze geestelike schatten met die van toen inniger verbonden is dan men wel meent en de letterkunde der z. g. moderne talen niet te begrijpen is zonder grondige kennis van wat de denkers en dichters der middeneeuwen geschreven hebben. Ook hier geldt natuurlik dat de beste individuen boven hun tijd staan en onderling elkaar zeer verwant zijn. Degenen die aan het woord middeneeuwen een wrange bijsmaak bezorgd hebben, kunnen in hun benepenheid en afhankelikheid maar te scheller uitkomen, wanneer de beteren uit hun schuilhoeken te voorschijn gehaald, in het volle licht geplaatst worden.

Lehmann bespreekt de herkomst van de naam middeneeuwen. Wie heeft die naam het eerst gebruikt?

De eer schijnt Gijsbert Voetius, de Utrechtse Theologiae Professor (1588-1676), toe te komen, die van een intermedia aetas spreekt, daarmee benoemend de jaren tussen 600 en 1517, van de uitbreiding van de Pauselike macht tot de bestrijding dier macht door de Lutherstellingen.

Zo valt in de kerkgeschiedenis, door Voetius beschreven, deze tijd samen met wat in de staatkundige geschiedenis heet medium tempus, medium aevum, media aetas. Na Voetius heeft omstreeks 1666 *Georgius Hoorn* (1620-1670), die hoewel Duitser van geboorte, uit Kemnash, reeds in 1654 uit Harderwijk als professor naar Leiden beroepen werd, de staatkundige geschiedenis aldus ingedeeld en sedert 1685 *Chr. Cellarius*, prof. in Halle. „Doch bleibt Cellarius die Ehre, dasz keiner seiner vorgänger so viel Erfolg mit der Feststellung einer „Mittelalters" gehabt hat als er. Seit Cellarius bürgerte sich der Ausdruck und der Begriff in immer gröszer werdenden Kreisen ein." (pag. 11).

Te hopen is het dat de Heer Paul Lehmann zelf als het om de „Eer" gaat dergelike juristiese spitsvondigheden onverenigbaar acht met zijn schone belofte van wetenschappelike objektiviteit op pag. 24.

Cellarius heeft niet zo heel spoedig van zijn vinding genoegen beleefd. De eerste geslachten na hem stonden nog te veel onder kerkelike invloed, beoordeelden de middeneeuwse voortbrengselen des geestes te zeer naar de woorden der theologiese bespiegelingen, doorgaans gehaspel over geloof en zaligheid. De litteratoren verachtten daarom alles, wat er uit die eeuwen overgeleverd, bestond, wensten er zelfs geen kennis van te nemen. Met *Polycarpus Leyser* (1690-1728) begint de kentering. Zijn Historia poetarum et poematum medii aevi in 1721, door zijn te vroege dood onvoltooid gebleven, kan als eerste poging gelden om te komen tot de objektieve kennis van wat de middeneeuwen nagelaten hebben.

De studie van Germaanse en Romaanse philologie eindelik is het geweest, die de eenzijdigheid der echte humanisten en latinisten links liet liggen en de litteraire erfenis der middeneeuwen tot voorwerp van studie gemaakt heeft.

Een komend geslacht, door Traube opgewekt, zal zelfstandig dit gebied gaan verkennen.

Traube is te jong gestorven, maar hij heeft leerlingen nagelaten, bereid zijn naam te eren door hun werk! Lehmann zal hun daarbij voorgaan, zeker niet zonder goede uitslag!

Utrecht. E. Slijper.

Johannes Bramis' Historia Regis Waldei her. von **R. Imelmann**, (Bonner Studien zur Englischen Philologie, Heft IV). Bonn, Hanstein. 1912. (Pr. M. 10).

„Primitus subsequens regis Waldei filiorumque historia suorum in lingua Anglica metrice composita est. Deinde ad instanciam cuiusdam femine ...... a quodam in linguam Gallicam est translata." Met een beroep op dezen aanhef van Bramis' *Prologus* is de uitgave

zijner *Historia* in de Bonner Studien zur Englischen Philologie te rechtvaardigen. De *Rei Waldef*, de Fransche vertaling door Bramis in bovenstaand citaat vermeld, noemt de geschiedenis „molt amee des Engleis, des petites genz et des granz jusqu' a la prise des Normanz", en het lag voor de hand een bevestiging van die beweerde populariteit te zien in de versregels door den Angelsaksischen chronist op het jaar 1075 geboekt in verband met de bruiloft te Norwich waar Waltheof, Eorl van Northumberland, tot verderf van zijn medeplichtigen en zich zelf, opnieuw tegen Willem den Veroveraar samenzweert. Brandl, *Grdr.*[2] II 1084, ziet in die versfragmenten „Teile eines historischen Gedichtes auf Waltheof". Uit zijn woorden valt niet op te maken of hij daarmee het Engelsche origineel van Bramis' *Historia* meent te mogen vereenzelvigen. Zoover schijnt Schofield te willen gaan, die op blz. 30 van zijn *English Literature from the Norman Conquest to Chaucer* spreekt van „het Angelsaksisch origineel van het Anglo-Normandisch gedicht op Waltheof, dat waarschijnlijk dateert uit de elfde eeuw."

Het is de groote verdienste van den uitgever der *Historia* klaarheid in deze materie te hebben gebracht. Het blijkt nu dat de held van den *Rei Waldef* niets dan den naam met den historischen Waltheof gemeen heeft. Daaruit volgt dat de versfragmenten der Angelsaksische kroniek niet afkomstig kunnen zijn uit het Engelsche gedicht dat Bramis voor het origineel van den *Rei Waldef* hield. Aan het bestaan van die Engelsche versie valt niet te twijfelen. Bramis vertaalde uit het Fransch en Engelsch beide, en vulde hoofdstukken die in den *Rei Waldef* ontbraken uit de Engelsche versie aan. Maar het is de vraag of hij terecht het Engelsche gedicht voor het origineel hield. Ook daarop brengt dit werk een antwoord, niet door den afdruk van Bramis' tekst, maar in de voortreffelijke inleiding van den uitgever, die uit een onderzoek naar de bronnen der Waldeus-historie het bewijs weet te leveren dat de *Rei Waldef* het origineel moet geweest zijn. De hoofdzaak der geschiedenis is aan den *Roman de Brut* ontleend, blijkbaar aan een jonge redactie die ook Lagamon bekend geweest en dus voor 1205 ontstaan moet zijn. Op dit stramien hem door Wace gespannen heeft de oorspronkelijke dichter een verscheidenheid van sagen geborduurd, waarvoor hij de stof vond in den *Tristan* van Thomas, den *Guy de Warwick*, den *Boeve de Hamtune*, in Ovidius' *Heroides*, in den Alexanderroman, en in Herber's *Dolopathos*. Ook zonder den nog onuitgegeven tekst van den *Rei Waldef* te hebben geraadpleegd kon Imelmann door die bronnenstudie tot de slotsom komen dat de oorspronkelijke schrijver, met die belezenheid toegerust, een Normandiër moest geweest zijn. Nog een andere overweging komt die meening versterken: het handschrift van den *Rei Waldef* is waarschijnlijk vroeg-dertiende-eeuwsch. Als dus Bramis gelijk had, zou de Engelsche versie van ± 1200 moeten dagteekenen, en wat Engelschman dier dagen verstond de compositiekunst voor een gedicht van dien opzet vereischt? Niemand zal in Lagamons *Brut* Wace's origineel willen zien. Wat waarschijnlijkheid is er dan vóór, dat in het geval van den *Waldeus* Normandiër en Engelschman de rollen van schepper en vertaler zouden hebben geruild?

Derhalve valt er voor den Romanist meer dan voor den Anglist in de *Historia Regis Waldei* te grasduinen. Maar ook de Nederlandsche literatuur-historicus zal er iets van zijn gading in vinden: een versie der *Moorkensvel*-geschiedenis. Zij komt niet voor in den *Rei Waldef*: Bramis vertaalt ze naar den Engelschen roman en verklaart haar ontbreken bij den Franschen dichter dien hij voor den vertaler hield uit diens vrees „ne forte eiusdem amice sue oculos oui hec scribere videbatur offenderet." Van welken tijd de verloren gegane Engelsche *Walthef* was, is bezwaarlijk vast te stellen. Maar al ware zij kort voor Bramis' tijd ontstaan, dan nog is het origineel van zijn *Narracio regis Bede de pelle morelina* (I 20) een anderhalve eeuw ouder dan de vroegste tot nu toe gevonden sporen der vertelling. De geschiedenis heet te spelen „in partibus orientalibus", de gestrafte vrouw is eene van drie zusters (in *The Wife lapped in morels skin*, de 16de-eeuwsche ballade, eene van twee), haar vader en haar man worden beide *miles* genoemd. Met de Engelsche ballade stemt de *narracio* daarin overeen dat de vrouw reeds vóór haar huwelijk een feeks is, en dat de man zelf op de gedachte van de paardekuur komt, terwijl in de vastelandsche versies een vriend (*Andrisca*, *Moorkensvel*, *Morgens Fell*) of een dokter (*Böse Frouwens*) hem die aan de hand doet. Seelmann's meening „wenigstens scheint der stoff in Deutschland früher als in England verbreitung gefunden zu haben" (*Drucke des Vereins für Niederdeutsche Sprachforschung* I p XVII) wordt door deze vondst van Imelmann niet gestaafd. Indien de overeenstemming tusschen het vastelandsch en het Engelsch verhaal inderdaad op ontleening berust, lijkt me, na deze vondst, de waarschijnlijkheid grooter dat het vasteland hier de schuldenaar is.

Den Haag. A. J. Barnouw.

Van Varen en van Vechten. Verzen van tijdgenooten op onze zeehelden en zeeslagen, lof en schimpdichten, matrozenliederen verzameld door Dr. **D. F. Scheurleer.** 's-Gravenhage, Nijhoff. 1914.

Van het bekende, kostbare en in een betrekkelijk klein aantal exemplaren afgedrukte werk van Dr. Scheurleer: *Onze Mannen ter Zee*, is dit werk, om zoo te zeggen, een volks-uitgave; van de tallooze portretten, afbeeldingen van grafmonumenten en gedenkpenningen, die aan het groote werk zulk een aantrekkelijkheid geven, zijn er hier slechts een drietal, de portretten van M. H. Tromp, M. A. de Ruyter en J. H. van Kinsbergen overgenomen. Wat den tekst betreft zijn de beide werken daarentegen vrijwel aan elkaar gelijk; alleen ontbreekt in het hier aangekondigde werk de lijst van boeken en pamfletten, waaraan de liederen ontleend zijn. Blijkbaar is dit een omissie, daar aan den voet der liederen wel de verwijzingen naar deze lijst zijn overgenomen, zoodat de gebruiker nu telkens naar het groote werk moet grijpen, als hij de herkomst van een lied wil weten. Aanbeveling zou het daarom verdienen, als de uitgever deze lijst alsnog deed overdrukken en aan het boek toevoegen.

Wat nu het boek zelf betreft, ieder die zich met historisch onderzoek heeft bezig gehouden, weet hoeveel aardige gegevens door de volksliedjes tot ons zijn gekomen, maar ook, hoe lastig het is een overzicht van de voorhanden litteratuur te verkrijgen. De liederen, die afzonderlijk uitgegeven zijn, kunnen door de pamfletten-catalogi gemakkelijk worden gevonden, maar die, welke in allerlei bundels verscholen zitten, ontsnappen

zoo licht aan onze waarneming. Om deze reden reeds verdient de arbeid van Dr. Scheurleer warme waardeering, en het ware te wenschen, dat zijn initiatief de eene of andere instelling — de Maatschappij van Letterkunde zou hiervoor als aangewezen zijn — er toe bracht om systematisch en volledig bijeen te brengen, wat er in zooveel volkszangen voor onze historie en mogelijk ook voor onze letterkunde nog verscholen ligt. Wat ons in deze drie deelen aangeboden wordt, doet ons naar meer verlangen.

Het is dus met groote gevoelens van erkentelijkheid, dat ik deze uitgave aankondig, een erkentelijkheid, die evenwel aan de critiek niet het zwijgen mag opleggen. Mijn hoofdbezwaar tegen deze uitgave is het gemis van een toelichtenden tekst; de enkele noten, die aan het slot der deelen staan, zijn geheel onvoldoende. Nu is aan een dergelijken eisch niet zoo gemakkelijk te voldoen. Vele dezer liedjes, welke op de in die dagen algemeen bekende gebeurtenissen zinspelen, moeten, om verstaanbaar te zijn, door tal van noten toegelicht worden. Ik denk b. v. aan de aardige liedjes op den Slag op het Slaak; als men niet weet, welk een eigenaardige rol Pére Philippe bij de voorbereiding van dien scheepstocht heeft gespeeld (zie mijn studie over dit onderwerp, Tijdschr. van Gesch. 1911 bl. 167 en 179) is het gedicht op bladz. 247 van 't Eerste Deel totaal onbegrijpelijk: ook de andere gedichten op dezelfde gebeurtenis verkeeren min of meer in 't zelfde geval, zooals ik vroeger (Tijdschrift der Maatschappij van Letterkunde Deel XXXII bladz. 287) aantoonde voor Vondels Triomftorts over de Neerlaegh der Koninklijke Vloot op het Slaak. De 432 gedichten, die we in deze bundels vinden, degelijk toe te lichten, eischt dus een langdurigen en ver van gemakkelijken arbeid, daar in zeer veel gevallen de bestaande historische litteratuur niet voldoende inlichtingen zou geven en een onderzoek van de bronnen noodzakelijk zou blijken. Een arbeid dus, die voor één persoon wellicht te omvangrijk zou zijn! Toch had, zonder zoover te gaan, Dr. Scheurleer zijn werk praktisch bruikbaarder kunnen maken, door ten minste regelmatig verwijzingen naar de bestaande litteratuur, vooral naar de Jonge's Geschiedenis van het Zeewezen, aan te brengen; vooral in een uitgave als deze, die toch meer voor algemeen gebruik bestemd scheen, zouden dergelijke verwijzingen nuttig hebben kunnen werken.

Bij het doorbladeren merkte ik op dat het gedichtje Op de Victorie van den Admiraal Schouten verkeerdelijk met diens vermaarden tocht van 1616 is in verband gebracht; bij die gelegenheid is door Schouten geen Spaansch galjoen vermeesterd, zooals de plaatsing van Revius' gedicht te midden der andere gedichten op den bekenden tocht door straat Le Maire zou doen vermoeden. Zou verder op bladz. 282 (Dl. I) regel 6 niet in plaats van op-getelt „ongetelt" moeten staan en in plaats van I: bl. 252 (regel 1) in plaats van stuck „stick"? In Deel III 283 regel 7 moet 1749 in 1748 worden veranderd.

Amsterdam. M. G. de Boer.

C. L. Kooiman, Fragmenta Juris Quiritium. Amsterdam, Amsterd. Boek- en Steendrukkerij. 1914.

De inleiding wijdt een uitvoerige bespreking aan het vraagstuk van de echtheid en de dagteekening van de Wet der Twaalf Tafelen. Vervolgens trekt het boek de aandacht samen op het verschijnsel van het rechtsdualisme in Rome, de ontwikkeling van het nieuwe verkeersrecht naast het bestaande en voortbestaande oude recht der Romeinsche burgers. Naar Mr. Kooiman's voorstelling was in het oude *ius civile* de taaiheid van het behoudend exclusivisme belichaamd, tegenover het streven naar rechtsgelijkheid van de in aantal wassende, in aanzien stijgend plebs. De voorrechten der heerschende klasse vonden hun willig strijdorgaan in het priestercollege; daartegenover de eischen van de staatkundig ontwaakte plebejische groep der bevolking een gragen voorvechter in den praetor.

In bijzondere hoofdstukken wordt achtereenvolgens gehandeld over sommige gewichtige instellingen van het oude Quiritenrecht en haren bouw in de nieuwe periode, waarin het oude recht, overigens niet ongewijzigd, zich staande hield naast de scheppingen van het verkeersrecht: over het erfrecht, de verschillende testamentvormen, de bevoegdheid om bij testament over het vermogen te beschikken; over de procedure *per legis actiones*; over het erfrecht der vrouw; over de contracten van geldleening in het oude Rome; ten slotte, in een aanhangsel, over enkele belangrijke vermogensrechtelijke begrippen.

Leiden. J. van Kan.

N. Macnicol, Indian Theism from the Vedic to the Muhammadan period. Oxford, University Press. 1915. (Pr. 6 sh. net).

Macnicol's Indian Theism is het tweede boek in een serie getiteld 'The religious quest of India,' uitgegeven door J. N. Farquhar, M. A., Literary Secretary, National Council of Young Men's Christian Associations, India and Ceylon, en H. D. Griswold, M. A., Ph. D. Secretary of the Council of the American Presbyterian Missions in India. De aard van het werk, dat de uitgevers in Indië verrichten, zal het niet vreemd doen vinden dat deze 'religious quest' niet alleen de bedoeling heeft om kennis bij te brengen van het zoo velerlei aspecten vertoonende religieuze leven in Indië, maar ook om in vergelijking te treden met het Christendom, natuurlijk niet ten nadeele van het laatste. Dit dubbele doel wordt ook door dr. Macnicol nagestreefd. Het eerste gedeelte van zijn werk wijdt dr. M. aan zijn eigenlijk onderwerp, het theïsme, dat in bijna alle religieuze uitingen der Indiërs min of meer aanwezig is, hoezeer ook vaak door polytheïsme en idolatrie aan 't oog onttrokken. Daar is eerst de nobele figuur van Varuṇa, verhevener dan de naast hem staande Vedische goden, die zijn hoog en eenig standpunt van hoeder der zedelijke wereldorde moest prijs geven, waardoor, zegt schr., de beste kans verdween, die het monotheïsme in Indië ooit gehad heeft. Dan de Upaniṣads, gewoonlijk pantheïstisch genoemd, doch waarin ook theïstische stroomingen zijn op te merken. Daartoe vestigt schr. de aandacht vooral op drie punten: 1° De *māyāvāda* is niet, zooals Çaṁkara wil, de leer van den waren Vedānta; 2° de oudste Upaniṣads zijn niet zoo uitsluitend intellectueel als de latere en wel in overeenstemming met een theïstische interpretatie der wereld; 3° de bevrijde ziel wordt niet zóó door het Brahman geabsorbeerd, dat elk verschil te loor gaat; er is nog een element van zelfbewustzijn. Overigens vindt dr. M. den naam 'pantheïsme' voor het geheel der Upaniṣad-beschouwingen verkeerd: hij zou de voorkeur geven aan

'mysticisme'. Dit hoofdstuk over de Upanisads bevat zeer belangwekkende beschouwingen. Dan komt het Buddhisme aan de beurt, waarin verband wordt aangewezen met oudere theïstische secten en dat, naar dr. M. meent, de elementen bezit van een theïsme, dat later in het Mahāyānisme versterkt en tot ontwikkeling gebracht werd. Er volgt een mooi hoofdstuk over de Bhagavadgītā. „In it perhaps we have the nearest approach that it was possible for India unaided to make to ethical theism." Dr. M. verklaart de voor ons gevoel zoo hinderlijke tweeslachtigheid en vaagheid, die het gedicht kenmerken. Dan komt het Mahābhārata ter sprake, welks Visnuïsme, waar Krsna op den voorgrond treedt, theïstisch is te noemen en daarna de sectarische systemen, waarin *bhakti* en *prasāda*, liefde tot God en Goddelijke genade, meer of minder centraal zijn. Mohamedaansche ideeën brachten in het Indisch theïsme nieuw bloed. Over Christelijke invloeden laat schr. zich zeer gereserveerd uit.

Het tweede gedeelte van zijn boek wijdt de schrijver aan de theologie van het Indisch theïsme. Het heeft treffende opmerkingen over het karakter van het theïsme der Upanisads, over de leer der avatāra's, de Bhagavadgītā, *bhakti* en de daarop gefundeerde stelsels der verschillende secten, van welke, zegt dr. M., de Çaiva Siddhānta van Zuid-Indië dat is, waarin theïstische ideeën tot de hoogste en volledigste uitdrukking komen.

Het derde en laatste gedeelte bevat kritiek en appreciatie. De opvattingen van het Christelijk theïsme worden als maatstaf aangelegd en de factoren genoemd, die een volledigen wasdom van het Indisch theïsme in den weg stonden.

Ook wie den tendentieuzen opzet van een dergelijk boek niet goedkeurt of het niet eens is met schr.'s waardeering, wanneer hij beide soorten theïsme, Christelijk en Indisch, tegen elkaar opweegt, zal in elk geval moeten erkennen, dat hier iemand aan het woord is, die een breeden kijk heeft op de religieuze stroomingen van Indië en die wat er edel en hoog is in het streven der Indische zoekers naar God goed doet uitkomen. Dr. M. heeft de literatuur over Indische religies met een belangrijk en heel mooi boek verrijkt. Nog zes deelen dezer serie zijn in voorbereiding. We mogen er met belangstelling naar uitzien.

Maastricht. J. K. de Cock.

G. Lejeune Dirichlet, De veterum macarismis. (Religionsgesch. Versuche u. Vorarb. herg. v. R. Wünsch u. L. Deubner. XIV. Bd. 4 Hft.). Giessen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 2.50).

In het „Procemium" p. 1—4 wijst de auteur o.m. erop dat de uitdrukking μακαρισμός, d. w. z. zaligspreking door de Christenen van de Grieken is overgenomen p. 3. In Cpt I „De macarismorum sermone" p. 5—27 behandelt hij de uitdrukkingen, waarvan de Grieken en Romeinen zich bij hun zaligsprekingen bedienden. In Cpt II „De macarismorum sententiis" p. 28—70 gaat hij op den inhoud dier zaligsprekingen nader in en beschouwt ze als γνῶμαι, d. i. sententies, waarin hetgeen men naar gelang van standpunt of stemming het benijdenswaardigst achtte, zoo kort mogelijk werd saamgevat, p. 69 vlg. Een Index p. 71 besluit de verhandeling.

Dirichlet heeft, zonder zijn onderwerp uit te putten, vele belangrijke gegevens bijeengebracht en met scherpzinnigheid bewerkt. Als bijzonder interessant wenschen wij hier zijn uiteenzettingen over de zaligspreking der dooden als verlosten p. 51 vlg., en over de hoop op een zalige onsterfelijkheid door de beloften der mysteriën p. 53 en p. 62 vlgg. te releveeren. Soms generaliseert de auteur te veel: de uitspraak bijv. „amoris delectationes describere ab antiquissima epicorum poesi plane alienum est," p. 41 is zeer zeker in strijd met Ilias III, 441—448, XIV, 314—351, Odyss. XI 235—253. De Index had uitvoeriger kunnen zijn.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

F. Cumont, Die Orientalischen Religionen im römischen Heidentum. Deutsch von G. Gehrich. Zweite Auflage. Leipzig-Berlin, Teubner. 1914 (Pr. M. 5.50, geb. M. 6.50).

Toen Franz Cumont in 1906 volgens opdracht van het Collège de France acht voordrachten hield over „Les religions orientales dans le paganisme romain", ging hij uit van de zeker niet onjuiste onderstelling dat men gemeenlijk onzen beschavingstoestand houdt voor grootendeels een erfenis van Rome, en stelde hij zich ten doel aan te toonen welk een grooten invloed de Oostersche godsdiensten op de Romeinsche hebben geoefend. Hiertoe beantwoordde hij, na een inleidend hoofdstuk over den invloed van het Oosten op de Romeinsche beschaving in het algemeen, de vraag, waardoor het gekomen is dat de Oostersche godsdiensten zich zoo sterk hebben uitgebreid, en hield hij achtereenvolgens zijn hoorders met Klein-Azië, Egypte, Syrië en Perzië bezig, om daarna nog opzettelijk bij de astrologie en Magie stil te staan en ten slotte de verandering die het Romeinsche heidendom door die vreemde godsdiensten heeft ondergaan te schetsen.

Hij beperkte zich tot de beschrijving der ontwikkeling van het heidendom in de Latijnsche wereld en liet ter zijde liggen den invloed dien de Oostersche godsdiensten op het Christendom hebben geoefend; allerminst omdat hij het belang van deze zaak onderschatte, maar omdat hij een zoo moeilijk vraagstuk niet ter loops wilde behandelen; terwijl hij niet verzuimde de geschriften over het onderwerp op te geven.

Toen Cumonts voordrachten in druk verschenen, werden ze met vreugde ontvangen, in 1909 in het Duitsch vertaald en in hetzelfde jaar opnieuw uitgegeven, om nu wederom in een Duitsche vertaling te verschijnen. Geen wonder! Wij hebben hier een werk over een voor allen die de klassieke oudheid en de oude theologie bestudeeren hoogst belangrijk onderwerp, van een boven velen, zoo niet boven allen, bevoegd man. Wie in die wereld voorloopig thuis wil komen leze de voordrachten, vol treffende beschrijvingen en heldere uiteenzettingen. En wie zelf een deel van het vak wil beoefenen vindt hier vingerwijzingen in rijken overvloed. Immers, de auteur heeft niet verzuimd elk deel van zijn onderwerp in aanteekeningen toe te lichten, en de vertaler — zelf man van het vak, die ook Cumonts Mystères de Mithra vertaalde, heeft die aanteekeningen met de zijne verrijkt en de litteratuur tot September '14 toe bijgewerkt. Hoe rijk de inhoud dier aanteekeningen is kan men licht beseffen wanneer men verneemt dat ze, met het register, terwijl de voordrachten zelf 243

bladzijden innemen, honderd met kleine letter gedrukte bladzijden beslaan.

Leiden. H. Oort.

Urkunden zur Entstehungsgeschichte des Donatismus, herausgegeben von **H. von Soden.** (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen herausg. von H. Lietzmann, no. 122). Bonn, Marcus u. Weber. 1913. (Pr. M. 1.40).

H. von Soden heeft ten behoeve van deze uitgave den „Pariser Optatuscodex" aan eene photographie opnieuw vergeleken, en slechts oorkonden in den strengen zin des woords, slechts „im wortlaut, zitaten oder regesten erhaltene stücke" opgenomen en wel in chronologische volgorde. In den tekstkritischen apparatus geeft hij niet dan eene „knappe auswahl von lesarten, wirkliche textvarianten" en maakt slechts eene uitzondering met de volledige mededeeling der collatie van C (codex Parisinus 1711). Zijne aanteekeningen bepalen zich bij „solche quellen- und literaturnachweise die den benutzern des heftes unentbehrlich sind."

Een zeer handige uitgaaf, en iedereen aan te bevelen, die nader van de ook uit een sociaal oogpunt belangwekkende Donatistische twisten der 4de eeuw wenscht kennis te nemen. De gissing, dat de brief van Konstantijn aan Aelafius p. 16 veeleer aan Ablabius was gericht, is niet onwaarschijnlijk: van de overige conjecturen zouden wij nog inzonderheid op p. 35 regel 21/22 „cultu delectari" in plaats van „cultus delectare" (in den brief van Konstantijn aan Celsus) en op p. 54 regel 40 vi (Seeck, Z. K. G. XXX, 214 aanm. 1) in plaats van „non" (in den brief van Konstantijn aan katholieke numidische bisschoppen) de aandacht willen vestigen.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

A. Glas, Die Kirchengeschichte des Gelasios von Kaisareia die Vorlage für die beiden letzten Bücher der Kirchengeschichte Rufins. Leipzig und Berlin, Teubner. 1914. (Pr. M. 4.80).

Dit werk (Heft 6 van het „Byzantinisches Archiv u. s. w.") vormt — naar des auteurs voorwoord — „eine erweiterte Fassung" van zijne dissertatie. Eigenlijk zegt de hierboven afgeschreven titel reeds genoeg.

„Gelasius Caesareae Palaestinae" is een tamelijk wel onbekende persoonlijkheid uit de oude kerkgeschiedenis. Sedert 367 was hij bisschop van Caesarea. Hij had te strijden tegen de Arianen, en stierf ± 395. Aan het tweede oecumenische concilie — dat van Constantinopel, 381 — zal hij hebben deelgenomen. Als auteur is hij niet onverdienstelijk werkzaam geweest, hoewel zijne werken weinig bekend zijn geworden, eene omstandigheid, zeker te wijten aan wat Hieronymus van hem opmerkt, dat hij heeft geschreven, sed celate.

Gelasius zal dus een bescheiden man zijn geweest, die zijn werken weinig publiciteit gaf. Een viertal theologische werken zijn van hem bekend — althans wat de titels aangaat. Bovendien dan nog een kerkhistorisch werk, waarmede Anton Glas zich in zijne studie bezig houdt. Nu bestaat er eene zeer intieme betrekking tusschen dat werk en de kerkgeschiedenis van Rufinus [1]), maar het is zeer moeilijk den bepaalden aard van de betrekking te constateeren. Rufinus toch, de vriend van Hieronymus, maar nog meer de volgeling en geestverwant van Origenes, is bekend geworden als zelfstandig auteur, maar tevens en vooral als vertaler van Grieksche werken. Zoo schijnt het ten aanzien van de Historia monachorum s. liber de vitis patrum een open kwestie te zijn, of we hierin te doen hebben met een uit het Grieksch vertaald werk, dan wel met een eigen van Rufinus.

Het probleem, dat ons hier bezighoudt, is nu het volgende: Tusschen de K. G. van Gelasius van Caesarea en die van Rufinus bestaat eene zeer nauwe betrekking. Aan welke van beiden moet nu de prioriteit worden toegekend? Photius stelt het aldus voor, dat het Latijnsche werk (dus van Rufinus) het origineele is, en dat van Gelasius daarvan eene vertaling. Maar met deze voorstelling is in strijd de omstandigheid, dat Gelasius stierf in 395, terwijl Rufinus zijn werk schreef anno 402.

Meer zou er dus pleiten voor de omgekeerde verhouding, te meer, daar wij Rufinus toch reeds leerden kennen als een vertaler van vele Grieksche werken. Ook is het apriori onwaarschijnlijk te noemen, dat een Latijnsch werk in het Grieksch zou worden overgezet, „eine Ehre, die in der damaligen Zeit nur dem Hieronymus zuteil wurde (S. 9)".

De auteur betoogt nu verder, dat het werk van Gelasius primair, dat van Rufinus secundair is, op grond van de volgende overwegingen:

a. den omvang van de beide werken;

b. de geringe waarde, welke de litterarische traditie bezit, volgens welke Rufinus' werk het origineel is;

c. Rufinus' verdere litterarische werkzaamheid;

d. de twijfelachtige opgaven, welke R. geeft van zijne bronnen.

Nu is er evenwel in deze zoo duistere materie een geluk, n. l. dat een deel van den tekst van de K. G. van Gelasius van Caesarea bewaard is gebleven bij Gelasius van Cyzikus en Georgius Monachus. En nu spreken eene reeks van deze plaatsen bij Gelasius van Cyzikus en Georgius voor het Grieksch als het origineel.

Tot meerdere zekerheid — „zur vollen Gewissheit, soweit eine solche bei derartigen Untersuchungen überhaupt möglich ist (S. 76)" — brengt ons de vergelijking der teksten.

Het resultaat van dit onderzoek geeft de auteur aldus in duidelijke woorden weer: „Die Annahme eines griechischen Originals, die durch eine Reihe von Gründen in den Bereich der Möglichkeit gerückt ist, stösst sonach bei eingehender Vergleichung des nocherhaltenen Textes nicht nur auf keinen Widerspruch, sondern wird durch eine Anzahl von klaren Beweisen durchweg bestätigt. An vielen Stellen lässt sich das Verhältnis des griechischen Textes zum lateinischen nur durch Priorität des ersteren restlos erklären, ein Fall, den wir umgekehrt nicht beobachten, die Beziehungen zum griechischen Text sind die gleichen, wie sie zwischen dem Text des Eusebios und den ersten neun Büchern Rufins bestehen. Es kann daher kaum mehr einem Zweifel unterliegen, dass auch die letzten zwei Bücher der Kirchengeschichte aus der Reihe der selbständigen Bücher Rufins zu streichen sind, da für den weitaus grössten

[1]) R. vertaalde de K. G. van Eusebius, welke loopt tot op het jaar 324, en zette dat we k voort tot op het jaar 395. Prof. G. Krüger rekent dit laatste tot de zelfstandige werken van Rufinus, al geeft hij toe, dat R. meer beteekende als vertaler dan als zelfstandig auteur.

Teil derselben die Kirchengeschichte des Gelasios von Kaisareia als Vorlage benutzt ist (S. 79)".

Het werk wordt besloten met een aanhangsel over het gebruik, dat er van Gelasius van Caesarea resp. van Rufinus gemaakt is door andere historici, n. l. Socrates, Sozomenus en Theodoretus.

Hoe gevaarlijk het ook moge zijn om in kwesties van prioriteit en afhankelijkheid eene beslissing te nemen, dit vermindert niet de waarde van eene zoo methodisch juiste studie, als het hier aangekondigde werk.

Amersfoort. H. J. Toxopeus.

M. Schoengen, Geschiedenis van het onderwijs in Nederland. Amsterdam, Meulenhoff. Sedert 1911. Kort overzicht van den inhoud en afl. 1-5. (Pr. v. het geheele werk in twee linnen banden f 17.50. Weeldeuitgave in twee leeren banden f 40).

De uitgave van bovengenoemd werk, dat in afleveringen verschijnt, is aanzienlijk vertraagd, eerst door ongesteldheid van den schrijver, daarna door 't overlijden van den Heer Moes, die Dr. Schoengen behulpzaam was bij het illustreeren. Tot nu toe zijn, behalve een overzicht van den inhoud, slechts vijf afleveringen verschenen. Intusschen is het reeds verschenen gedeelte belangrijk genoeg, om er hier de aandacht op te vestigen.

Blijkens het inhoudsoverzicht zal het werk in twee deelen worden uitgegeven, waarvan 't eerste zal loopen tot aan de stichting van de Leidsche Hoogeschool en het tweede de geschiedenis van het onderwijs tot op onzen tijd zal vervolgen. Slechts het eerste deel zal geheel door Dr. Schoengen zelf bewerkt worden : voor 't tweede zal door schrijver de medewerking worden ingeroepen van specialiteiten in de verschillende onderdeelen van het onderwijs. Achtereenvolgens zullen behandeld worden en zijn voor een gedeelte reeds behandeld : het Grieksch-Romeinsche onderwijs ten tijde van de opkomst van het Christendom, de kapittelscholen, het onderwijs tijdens Karel den Groote, de kloosterscholen, de stichtingen van de broeders des gemeenen levens, de Universiteiten in het buitenland, de strijd over het schoolmonopolie tusschen de kerk en het bestuur van steden en gewesten, de Nederlandsche scholen, vooral die te Zwolle en Deventer, de opkomst van het humanisme, de invloed van de Hervorming, de oprichting der Nederlandsche Hoogescholen, de verhouding van de Protestantsche kerk tot de school, de staatsinmenging sedert de Fransche revolutie, terwijl ten slotte afzonderlijke hoofdstukken zullen gewijd worden aan het bijzonder onderwijs.

Zoo'n dorre opsomming als ik hier gaf, treft men in het inhoudsoverzicht zelf niet aan. Integendeel. Dit overzicht gelijkt hier en daar zelfs meer op een korte schets van de geschiedenis van het onderwijs, dan dat daarin op logische wijze de stof wordt ingedeeld. Toch tracht de schrijver dit laatste zoo nu en dan te doen, maar daardoor kreeg het overzicht iets tweeslachtigs, zoodat 't weergeven daarvan zeer moeilijk werd en ik er dus de voorkeur aan gaf, mij tot de bovenstaande opsomming te bepalen.

Van een vermelding en bespreking van de vele reeds in dit overzicht vastgestelde bijzonderheden meen ik mij te moeten onthouden : als ik het deed, zou het een onbescheiden vooruitloopen zijn op hetgeen schrijver in het werk nog nader uiteen zal zetten. Er zijn daaronder, die bijzonder opvallen. Zoo bijv. de scherpe tegenstelling, die hij op blz. 14 maakt tusschen parochie- en stadsscholen en die mij niet gerechtvaardigd schijnt, en vooral (blz. 8 vlg.) de opvatting, dat met de stichting der Leidsche Hoogeschool de taak van „opvoedster van het Nederlandsche volk", die tot nu toe de kerk toekwam, haar, ten minste wat het hooger onderwijs betreft, door den Staat ontnomen werd, — een opvatting, waarbij, naar mij voorkomt, in het algemeen het aandeel, dat de middeleeuwsche kerk had aan universiteits-stichtingen, te hoog wordt aangeslagen en te weinig rekening gehouden wordt met de zeer bijzondere omstandigheden,waaronder deze stichting — bovendien de eerste van dien aard in ons land — tot stand kwam.

Vestigen wij dus thans onze aandacht op de reeds verschenen afleveringen. De beide reeds geheel voltooide hoofdstukken omvatten de boven aangeduide periode van het Grieksch-Romeinsche onderwijs en het Christelijk onderwijs tot aan Karel den Groote. Het derde, getiteld „Karel de Groote en Alcuin" is nog niet geheel voltooid.

Wat nu al dadelijk vreemd aandoet, is de eigenaardige verdeeling der stof. Wanneer men over een of ander onderwerp schrijft, ligt het, zou men zeggen, voor de hand, dat men reeds dadelijk bij het eerste hoofdstuk met zijn eigenlijk onderwerp begint. Acht men een inleiding noodig, dan dient deze vooraf te gaan. Doch schrijver handelt anders. Hoofdstuk I heeft tot titel „Inleiding". Natuurlijk verwachten wij, dat dan althans in het tweede hoofdstuk ons iets zal worden medegedeeld over het onderwijs in Nederland, wat toch schrijvers onderwerp is. Doch ook daar niets. Waar het voor de hand lag, bijv. bij schrijvers beschouwingen over Bonifacius, worden wij (zie blz. 90) weer weggestuurd met de mededeeling, dat „ter plaatse" zal worden aangetoond, wat het Nederlandsche onderwijs aan hem te danken heeft. Dus altijd nog maar „inleiding." Ongeduldig vragen wij „quo usque tandem ?" Zal 't derde hoofdstuk dan ten slotte iets over het Nederlandsche onderwijs bevatten ?

Intusschen, dat schrijver tot inleiding in het middeleeuwsche schoolwezen, een overzicht gaf van het Grieksch-Romeinsche onderwijs ten tijde van de opkomst van het Christendom, was m.i. zeer juist gezien. Wie het middeleeuwsche, van de kerk uitgaande onderwijs goed wil begrijpen, dient terug te gaan tot de „heidensche" scholen, waar de eerste Christenen hunne opleiding hadden genoten of liever — schrijver toont dit op blz. 38 zoo duidelijk aan — hadden m o e t e n genieten.

Was dus een dergelijk overzicht zeer gewenscht, de vraag, of schrijver er in geslaagd is, het meest kenmerkende van dit antieke onderwijs tijdens de opkomst van het Christendom ons voor oogen te stellen, moet ik tot mijn spijt ontkennend beantwoorden. Schrijver beperkt zich te weinig tot die periode van het onderwijs, die hij wenscht te beschrijven, vertroebelt door algemeene opmerkingen over het onderwijs bij de Grieken en Romeinen het beeld, dat hij ons wilde laten zien en komt daardoor bovendien meermalen met zich zelf in tegenspraak. Zoo lezen wij bijv. (blz. 5), dat de Grieken en Romeinen beiden éénzelfde ideaal van „opvoeding" hadden, nl. het volledig beheerschen der taal, terwijl op blz. 12 vlg. het onderwijs dier beide volken weer zóódanig tegenover elkander wordt gesteld, dat er van éénzelfde ideaal geen sprake kan zijn. Dat de fout hier ligt in het

niet behoorlijk onderscheiden van de verschillende perioden van het onderwijs bij de Grieken en Romeinen, ligt voor de hand

Zeer veel aandacht wijdt schrijver — al weer volkomen terecht — aan Quintilianus, van wiens werk zeer groote stukken in vertaling worden weergegeven. Maar schrijver volgt hier de uittreksels van Kappes (Geschichte der Pädagogik blz. 242 vlgg.) Met die uittreksels nu moet men zeer voorzichtig zijn. Kappes toch rukt wel eens plaatsen van Quintilianus uit hun verband en maakt daarvan dan, door middel van de noodige tekstverkrachting natuurlijk, een soort geheel, dat misschien „leesbaar" is, doch, gelijk van zelf spreekt, met Quintilianus weinig uitstaande heeft. Zoo krijgen wij (Kappes blz. 214 vlg., Schoengen blz. 8) achter elkander te lezen Quint I. 1.32, een brok uit een zin van I. 4.22, een paar zinnen uit I. 7.33 en II.3. 1. sqq., met het gevolg, dat de speciale opmerkingen, die Quintilianus maakt over elk der drie verschillende trappen van onderwijs (dat van den litterator, grammaticus en rhetor) ons hier worden voorgesteld als Q.'s algemeene theorieën betreffende taalstudie. Dat zoodoende Quintilianus onrecht wordt aangedaan, behoeft nauwelijks gezegd. Zoo wordt hier door de samenvoeging van de beide eerste der bovengenoemde plaatsen het eerste l e e s o n d e r r i c h t op één lijn gesteld met de l e c t u u r van schrijvers!

Intusschen, hier beschuldig ik minder dr. Schoengen, dan zijn zegsman Kappes. Bij een omvangrijk werk als dr. S. ondernam , moet men natuurlijk herhaaldelijk op anderen afgaan. Maar wat ik wèl op rekening stel van den schrijver is het bijna onverklaarbare feit, dat hij het gezegde van Seneca ep. 106 „non vitae, sed scholae discimus" — nog wel met nauwkeurige aanwijzing van de plaats — citeert in den bekenden spreekwoord-vorm „non scholae, sed vitae discimus." Door dit verkeerd citeeren wordt Seneca's klacht over het philosophisch onderwijs van zijn tijd, waarbij èn door leeraren èn door leerlingen te weinig rekening werd gehouden met datgene, wat tot het „leven" (in Seneca's stoicijnschen zin) dienstig kon zijn, bij schrijver tot een paedagogische „formule", waaruit dan opnieuw zou moeten blijken, dat door de Romeinen slechts een kennis werd beoogd, „die voor het latere leven practische waarde had en winstgevend was". Arme Seneca!

Het tweede hoofdstuk, dat handelt over het Christelijk onderwijs tot aan Karel den Groote, is door schrijver blijkbaar met groote voorliefde geschreven. Hierin behandelt schrijver eerst de vraag, hoe 't toch wel kwam, dat de Christenen niet onmiddellijk eigen scholen oprichtten. Daarna wordt gesproken over de oudste parochiescholen in Italië en Gallië en zien wij — het feit is belangrijk — dat deze scholen reeds in haar oudsten vorm bestemd waren, om jongelieden op te leiden voor den dienst in de parochiekerken. Een wel wat uitvoerig, maar niettemin zeer lezenswaardig overzicht van het theologisch onderwijs te Alexandrië in tegenstelling met dat wat te Antiochië gegeven werd, doet ons zien, hoe de grammatisch-exegetische methode door een der beroemdste leerlingen der Antiocheensche school, Hieronymus, naar Europa werd overgebracht en daar de geheele middeleeuwsche theologie tot in de 16e eeuw bleef beheerschen. De vaststelling van dit feit is van belang voor een juist begrip van de wijze, waarop de kerkvaders, wier betreffende uitspraken door den schrijver uitvoerig worden medegedeeld, de beoefening der klassieke literatuur, de lectuur der „heidensche" schrijvers verdedigden. Herhaaldelijk toch wijzen zij op de letterkundige voorbereiding, die voor het einddoel, het volkomen begrijpen der H. Schrift, onmisbaar is. Dat daarnaast ook ascetische stroomingen vielen waar te nemen, die tegen elke beoefening der klassieke literatuur gekant waren, wordt door schrijver wel niet ontkend, maar toch ten opzichte van enkele personen, bijv. Gregorius den Groote, niet grif toegegeven.

Het slot van dit hoofdstuk — want wij kunnen hier onmogelijk den rijken inhoud in zijn geheel weergeven — wordt gevormd door uitvoerige mededeelingen over de Iersch-Angelsaksische beschaving, die door de geloofspredikers naar ons land werd overgebracht. Schrijver weidt daarbij zéér uit over den oorsprong en de ontwikkeling van het Iersch-Angelsaksische schrift, dat, uit dat der Romeinen ontstaan, in zijn verschillende vormen ook in de Nederlandsche kloosters in gebruik kwam. Ook over de teeken- en schilderkunst der Ieren, over hun gewoonte om handschriften met dierornamenten te versieren, ja zelfs over hun bouwkunst worden zeer belangrijke mededeelingen gedaan....

Zeker, een overzicht van den invloed, dien de uit Engeland en Ierland overgestoken evangelieverkondigers op de beschaving van ons land hebben uitgeoefend, was hier zeer op zijn plaats. Maar schrijver laat zich hier te veel gaan. Groot kenner en hartstochtelijk minnaar, neen, vereerder van middeleeuwsche handschriften en miniaturen als hij is, laat hij geen gelegenheid voorbijgaan, om den lezer te wijzen op de kenmerkende bijzonderheden van de kunstgewrochten, die ons in zoo menig middeleeuwsch handschrift bewaard zijn gebleven. Meegesleept wordt de lezer door de geestdrift van den schrijver, en ik zou bijna durven beweren, dat deze bladzijden de beste, de schoonste zijn van wat schrijver ons tot nu toe schonk. Met dat al — wij namen zijn boek niet ter hand, om ingewijd te worden in palaeographie en handschriftenkennis, maar om iets te vernemen van de geschiedenis van het onderwijs.

Ook over het geheel raakt in het tweede hoofdstuk het onderwijs zelf te veel op den achtergrond. Van wat ons bijv. blijkens het inhoudsoverzicht (blz. 9) voor dit hoofdstuk beloofd was, nl. een beschrijving van de inrichting der kapittelscholen, de rechten en plichten van het onderwijzend personeel enz. enz. krijgen wij zoo goed als niets. Want het uitvoerige betoog over den bekenden regel van Chrodegang en de aanhaling van enkele bepalingen uit dien regel zijn toch allesbehalve voldoende. om ons een voorstelling te geven van de wijze, waarop het onderwijs aan deze scholen geregeld was. Te minder, omdat enkele van deze aanhalingen in zóóverre onjuist zijn, dat de betreffende plaatsen niets te maken hebben met — onderwijs. Zoo spreekt schrijver op blz. 100 van zijn werk, waar hij enkele gedeelten aanhaalt van cap. 60 en 83 van den genoemden regel (rec. D'Achery, Migne 89 p. 1085 en 1094), van leeraren en onderwijzers (doctores), terwijl het toch vooral uit cap. 83 blijkt, dat in deze beide capita sprake is van hen, die het evangelie aan het volk verkondigen.

Op schrijvers algemeene beschouwingen over Chrodegang en diens regel zal ik hier niet diep ingaan. Een paar opmerkingen mogen mij echter geoorloofd zijn. Schrijver is in het algemeen zeer geneigd tot persoonsvereering:

dit blijkt uit het geheele tweede hoofdstuk. Ieder middeleeuwsch geleerde krijgt zijn epitheton, wat wel eens tot moeilijkheden aanleiding geeft. Zoo is bijv. (blz. 65) Isidorus „de schoolmeester der middeleeuwen", Beda (blz. 78) „de leeraar der middeleeuwen", maar plotseling bedenkend, dat er tusschen „schoolmeester" en „leeraar" eigenlijk toch niet zoo heel veel onderscheid bestaat, past hij er een mouw aan en zegt hij (blz. 78), dat Beda naast Isidorus de invloedrijkste leeraar der middeleeuwen werd. Maar wie is nu ten slotte de man?

Zoo is ook Chrodegang „de eerste Nederlandsche paedagoog." Of men nu Chrodegang, omdat hij ergens in de gouw Hasbania (in het tegenwoordige Belgisch-Limburg) geboren is — hij sleet zijn leven verder als bisschop te Metz, waar hij in 766 overleed — nu zoo maar zonder meer een „Nederlander" mag noemen, laat ik daar. Maar een paedagoog? De oudste tekst van Chrodegang's regel (de Vossianus te Leiden) bevat niets noemenswaardigs over 't onderwijs en de latere redacties zijn niet het werk van Chrodegang. Doch zelfs al wil men, gelijk schrijver geneigd is te doen, in die latere redacties toch min of meer den geest van Chrodegang herkennen, dan nog zou men bij de zoo noodige vaststelling van wat werkelijk op het onderwijs betrekking heeft (zie boven) en na aftrek van hetgeen aan anderen ontleend is (Benedictus, Isidorus, het concilie van Toledo) tot de overtuiging moeten komen, dat van Chrodegang's opvoedkundige beginselen al heel weinig te zeggen valt.

Met dat al is de beteekenis van de latere redacties van C's regel voor de geschiedenis van het onderwijs geenszins gering te schatten. Zij vormen de oudste bron voor de kennis der kapittelscholen. Maar was 't dan niet beter geweest, dat schrijver, in plaats van zijn m. i. mislukte poging om Chrodegang tot den rang van „eerste Nederlandsche paedagoog" te verheffen, hier in korte trekken den oorsprong en de ontwikkeling der kapittelscholen had geschetst — iets, wat dan ook, blijkens het inhoudsoverzicht, zijn oorspronkelijk plan was?

Zoo zouden er nog tal van opmerkingen te maken zijn — o. a. ook over de nog al talrijke druk- en spelfouten, die 't werk ontsieren — doch ik moet en wil mij bekorten. De mij toegedachte plaatsruimte is, vrees ik, toch al zeer overschreden en dat wijzen op tekortkomingen staat mij ten slotte ook van harte tegen. Dit laatste vooral, omdat ik voor dr. Schoengen's groote kennis en belezenheid, waarvan ook dit werk getuigenis aflegt, den meesten eerbied koester. Stel ik mij de vraag, hoe 't toch wel komt, dat schrijvers werk, voor zoover 't reeds verschenen is, niet in alle opzichten voldoet, dan weet ik daarvoor slechts deze verklaring. Blijkens het prospectus was het de ondernemende uitgever Meulenhoff, die op de gedachte kwam een geschiedenis van het onderwijs in Nederland uit te geven en zocht hij naar iemand, die daarvoor den tekst wilde schrijven. Dat nu de genoemde uitgever Dr. Schoengen bereid vond, die taak op zich te nemen, was een verblijdend feit voor hem zelf en voor ieder, die belang stelt in de geschiedenis van het onderwijs. Dr. S. toch had door zijn „Schule von Zwolle", door zijn in druk verschenen rede over de ontwikkeling van het Hooger Onderwijs in de Middeleeuwen en door andere daarmede in verband staande studiën getoond, dat hij hier de aangewezen man was. Maar dit alles neemt niet weg, dat 't hier meer de uitgever was, die zich geroepen gevoelde dan de schrijver. De taak van den laatste werd daardoor zwaarder: 't merkbare zoeken en tasten in het verschenen gedeelte is er een bewijs van.

Hopen wij, dat schrijver gaandeweg zijn taak scherper voor oogen zal staan en hij dan zijn eigenlijk onderwerp, de geschiedenis van het onderwijs in Nederland, moge behandelen op de wijze, die wij van een geleerde als dr. Schoengen mogen en kunnen verwachten.

Ten slotte nog iets over den uiterlijken vorm van het werk. De afleveringen hebben een aardig, door Poortenaar ontworpen omslag, dat vooral, waar 't gekleurd is, zooals bij het inhoudsoverzicht, een bijzonder prettigen indruk maakt. Druk en papier zijn mooi en de talrijke reproducties uitstekend uitgevoerd.

Den Haag. L. A. Kesper.

Paul Delannoy, L'Université de Louvain. Paris, Picard. 1915. (Pr. fr. 3.50).

De Leuvensche hoogleeraar en bibliothecaris gaf in Februari 1915 in het collège de France te Parijs, waar een reeks „conférences belges" was ingericht, een zestal daarvan over de geschiedenis zijner geliefde universiteit, die in 1914 op zoo droevige wijze werd getroffen door de vreeselijke rampen van den oorlog. De nacht van 25 op 26 Aug. 1914, die de „Halles universitaires" zag verwoesten, de nog overgebleven van de 3000 studenten verjagen en de bibliotheek in vlammen opgaan, wordt in de „préface" in bewogen zinnen herdacht; de „brasier criminel", waarin veel verdelgd werd, waarop Leuven roem droeg, wordt er op scherpe wijze met eenige welsprekende woorden geschetst, eindigende met een woord van hoop, geboren uit den „souvenir du passé". In vaderlandslievenden toon klaagt de schrijver over het lot der roemrijke instelling, die bijna vijf eeuwen lang voor zijn vaderland een voorwerp van bewondering is geweest en in de geschiedenis der wetenschap herhaaldelijk een belangrijke plaats heeft ingenomen.

De zes uitnemende conférences, door 16 afbeeldingen toegelicht, spreken vooral van het oude Leuven, van de stichting der universiteit in 1425, van haar roem in Erasmus' dagen, van den scherpen strijd harer theologische Faculteit tegen het opkomende Protestantisme, van hare groote hoogleeraren Vesalius en Lipsius en hare studenten in de 16de eeuw, van haren nieuwen materieelen bloei in de 18de, van hare daling onder het Oostenrijksche bewind en haar kamp tegen den „césaropapiste" Jozef II, van haren ondergang in de stormen der Revolutie in 1797. Hare herleving onder het Nederlandsche bewind als staatsuniversiteit in 1816 en ten slotte hare hervorming in een vrije universiteit „sous l'égide de nos Libertés sacrées" worden in korte woorde niet meer dan vermeld. Het zesde hoofdstuk is gewijd aan de Halles, die in 1676 voor de universiteit werden aangekocht, en aan de lotgevallen der in 1636 onder den beroemden bibliothecaris Valerius Andreas gestichte maar aanvankelijke verwaarloosde en in den revolutietijd deerlijk geplunderde bibliotheek, welker belangrijke collecties, handschriften, incunabelen en andere oude drukken met liefdevolle herinnering worden behandeld.

Leiden. P. J. Blok.

SCHOOLBOEKEN.

De Bloeiende Bongerd. Bloemlezing. Een inleiding tot de literaire kunst, ten dienste van Gymn., H. B. Scholen, Middelb. meisjessch., Kweeksch. en Normaallessen, door Dr. **W. C. Rengers Hora Siccama,** leerares G. H. B. S. te Groningen, en **Herman Poort,** letterkundige te Groningen. Eerste en tweede deel. Groningen, bij Wolters' U. M. 1915. (Pr. p. deel, geb. *f* 2.25).

Deze bloemlezing wil een literatuur-boek zijn, enkel- en-alleen gericht op de aesthetische vorming der leerligen. Ze is niet het eerste mooie schoolboek over letterkunst, maar deze nieuwe poging om het literatuur-onderwijs in aesthetische richting te sturen, heeft meer dan vroegere de aandacht getrokken, niet slechts door den titel en het uiterlijk van het werk, dat met vele fraaie portretten versierd is, maar ook door den gezelligen causerie-toon der bewerkers en een zeker ick-en-weet-niet-wat van gedistingeerde gemoedelijkheid en gezellige rondborstigheid. Zelfs in zulke week- en dagbladen, welke voor schoolboeken meestal geen aandacht hebben, is het met waardeering besproken. Op een groot en steeds toenemend aantal scholen is het ingevoerd. Bekende schrijvers en schrijfsters hebben het geprezen, zij vooral, die in hunne jeugd door eene averechtsche behandeling der literatuur zijn geplaagd en verveeld. En het is een boek naar het hart der tachtigers. Kloos zegt er van [1]: „De letterkundige theorieën der tachtigers zijn hoe langer hoe meer doorgedrongen en worden door de komende generatie als de eenig ware erkend. Door de uitgave van (deze) boekdeel(en) kan de wezenlijke verdieping en verfijning van het algemeene letterkundige bewustzijn der Nederlandsche menschheid worden geconstateerd". Deze loftuiting moet wel eene groote voldoening zijn voor de bewerkers, wier artistieke zin, ernst, nauwgezetheid en juist inzicht vooral uitkomen in de — hier en daar niet onaanvechtbare — beschouwingen, welke aan elke reeks prozastukken en gedichten voorafgaan.

De titel is ietwat zonderling en zal wel gekozen zijn, wijl een bloeiende bongerd nog wel geen vruchten draagt, maar ze toch belooft en mooi is op zich zelf. Maar ik vrees, dat er aan vele inrichtingen van voortgezet onderwijs geen tijd beschikbaar zal wezen, om in dezen hof rustig rond te wandelen en te genieten.

Velen zullen het met de auteurs niet eens zijn, dat de literatuur in de eerste plaats een kunst van schoone vormen is. Voor dezulken is de hooggeroemde woordkunst een eng en pretentieus gedoe, een ondraaglijke gruwel. „Wij aanvaarden niet," is o. a. in eene bespreking van deze bloemlezing gezegd, „dat men in literatuur alleen te trachten heeft naar mooie taal. Waar is b. v. de woordkunst van den man, die dat wondere boekje, de *Imitatio Christi* geschreven heeft ?" Ik acht zulke meeningen onjuist en voortkomend uit misverstand, maar binnen het bestek eener aankondiging is discussie hierover niet mogelijk en ik moet het aan de auteurs overlaten, zulk misverstand desverkiezende uit den weg te ruimen en onschadelijk te maken. Een zonderlinge misvatting van *dezen* lijkt mij de bewering (I, 87), dat in het bekende vers van Albert Verwey op Verlaine geen rhythme zou „schuilen" en het „daarmede" alle schoonheid zou missen. En er is heel wat meer in de beschouwingen der auteurs, waar ik het volstrekt niet mee eens ben, maar ik waardeer hun artistieken zin, vooral ook daarom, wijl deze toch als het ware „den ondergrond moet vormen van alle onderwijs in een kunstvak."

Het is eene kleine teleurstelling, dat in *deze* bloemlezing geen proza voorkomt van Hooft, van Ary Prins en van Jacob Haafner : wie van dezen bloemrijken land- en zedenbeschrijver één iets gelezen heeft, vergeet hem nooit. En zou er bij een herdruk niets bruikbaars te vinden zijn in den kostelijken en genialen onzin van Swaanenburgs Parnas ? Ook zou dan *wellicht* gebruik gemaakt kunnen worden van de rompstanden-theorie, waarover hier te lande Van Ginneken en Van Wijk zulke merkwaardige dingen hebben medegedeeld. Een van de schetsjes uit het schoolleven en het fragment der Prikkel-Idyllen, waarvan, nota bene, de *fijne geestigheid* geroemd wordt, had ik gaarne gemist. De theoretische beschouwingen met kleinere letter te drukken, zal wel noodzakelijk zijn geweest, maar voor lezers met eenigszins zwakke oogen is het een kwaad ding. Nieuw is, naar ik meen, het opnemen van slecht letterkundig werk, om het onderscheidingsvermogen der leerlingen te oefenen. Hier en ook in andere eigenaardigheden der behandeling meen ik invloed van Bremmer te bespeuren. Zijn zulke dingen *opzettelijke* cacographieën en parodieën, dan is er weinig tegen en veel vóór, mits ze geestig of althans leerzaam zijn. Is het echter wel billijk, sommige schrijvers met werk van minder allooi als het ware voor de jeugd aan de kaak te stellen, zonder dat op beter werk van deze slachtoffers de aandacht wordt gevestigd ? Het lijkt me onbillijk niet alleen, maar ook onpaedagogisch.

Alles bij elkaar genomen is deze bloemlezing een gezellig-artistiek, de belangstelling wekkend, maar eenzijdig en tot tegenspraak prikkelend werk, waaruit voor jong en oud veel te leeren is, maar dat met eenige omzichtigheid dient te worden gebruikt.

's-Gravenhage. B. J. F. Varenhorst.

[1]) In het October-nummer van „De Nieuwe Gids".

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Stichting-De Goeje.

1. Het bestuur der stichting verloor door den dood zijn lid Dr. H. T. Karsten, in wiens plaats de Koninklijke Akademie van Wetenschappen (Afd. Letterkunde) in September 1915 benoemde Dr. K. Kuiper. Het bestuur bestaat derhalve thans uit : Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. De Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. Van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Dr. J. Bergsträsser te Leipzig, wiens reis naar Syrië en Palestina in 1914 door de stichting is gesteund met een subsidie, heeft in 1915 verschillende vruchten van zijn onderzoek in druk doen verschijnen.

3. In September 1915 is bij Brill, als tweede uitgaaf der stichting, verschenen de Kitâb al-Fâkhir van al-Mufaḍḍal, uitgegeven en met critisch apparaat voorzien door C. A. Storey. Aan verscheidene openbare en private bibliotheken is een presentexemplaar aangeboden ; de overige exemplaren zijn tegen 6 gulden bij den uitgever verkrijgbaar gesteld.

4. Het bestuur heeft onlangs besloten, eene studie van Prof. I. Goldziher over Ghazâlî's aan den Khalief al-Mustaẓhir opgedragen verhandeling tegen de Bâtinijjah voor rekening der stichting uit te geven. Zij zal denkelijk in den loop van het jaar 1916 verschijnen.

5. Het kapitaal der stichting bleef onveranderd en bedraagt nominaal *f* 21,500 ; daarnevens was in November een bedrag uit gekweekte rente en andere baten beschikbaar van ruim *f* 3300.

6. Van de eerste uitgaaf der stichting, de in 1909 bij Brill uitgegeven photographische reproductie van het Leidsche (eenige) handschrift der Ḥamâsah van al-Buḥturî zijn nog een aantal exemplaren over en verkrijgbaar tegen *f* 100 ; de opbrangst zoowel van deze uitgaaf als van den Kitâb al-Fâkhir komt ten goede aan de stichting.

November 1915.

Door het Hist. Gen. te Utrecht werd uitgegeven Hora Siccama, *Aanteekeningen en verbeteringen op het Register op de Journalen van Const. Huygens den zoon* (Amst., 1915). Onder dezen bescheiden titel wordt in dit deel, met deskundige hulp van Dr. J. A. Worp, eigenlijk een belangrijke serie aanteekeningen gepubliceerd, die naast Fruin's Aanteekeningen op Droste geplaatst kunnen worden als uitnemende gegevens van persoonlijken en biografischen aard over personen uit de tweede helft der 17de eeuw ten onzent. P. J. B.

Aan de oorlog dankt zijn ontstaan een ons gezonden boekje van W. Becht, *Deutsche Kriegslieder sonst und jetzt* (Berlijn, Weidmann 1915). De schr. betoogt dat er nimmer, zelfs niet in 1813, zulke fraaie oorlogsliederen in Duitsland gemaakt zijn als tans De voorbeelden die hij geeft moeten dat bewijzen. H.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE. Londen.

23ste Jaargang. **No. 5.** **Februari 1916.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Aischylos. Interpretationen von Ulrich von Wilamowitz-Möllendorff. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1914.

Indien wij binnen het bestek door de oude en verstandige driekolommen-wet, aan besprekingen in het *Museum* gesteld, den aard van dit merkwaardige boek eenigszins duidelijk willen schetsen dan mogen wij wel allereerst zeggen wat het *niet* is. De kooper — en o.i. moet dat ieder klassiek-philoloog zijn — zal hier niets vinden dat naar een doorloopenden commentaar zweemt, evenmin eene zorgvuldig geordende en door systematisch overleg besnoeide reeks van Aeschylus-studiën. Wel is er systeem in den bouw van het boek: van iedere tragedie wordt eerst de „Aufbau", dan de „Stoff" behandeld en daarna, vaak in aansluiting aan de bij die behandeling opgekomen vragen, in eene losse reeks van „Einzelerklärungen" velerlei verklaard; maar desondanks is het werk als geheel alles eerder dan systematisch. Het is veeleer eene reeks van colleges, in welke een man, die op dit oogenblik meer dan ooit te voren èn den tragischen dichter zelven en de bonte reeks der *quaestiones Aeschyleae* in zijnen geest heeft opgenomen, zich vrij laat gaan, en van zijn recht als akademisch leeraar gebruik maakt om èn af te dwalen, èn uitvoerig te zijn, èn — ook waar men met spanning op eene weerlegging, een oordeelvelling of eene verklaring van instemming wacht — rustig te zwijgen.

Deze eigenaardigheden bepalen het karakter en de strekking der Interpretationen. Het is een boek voor studenten . . . en voor hen die zich tegenover den schrijver student blijven gevoelen. Wie het werk wil genieten, moet bedenken dat Wilamowitz veel eischt van zijne hoorders: waakzaamheid tegenover den apodictischen stijl zijner mededeelingen, nauwlettende zorg om naast de met zoo boeiende levendigheid voorgedragen opmerkingen en wenken van den Berlijnschen hoogleeraar ook kennis te nemen van de meeningen van anderen, en nooit te vergeten dat het peil, waarònder de schrijver eene afwijkende opinie zelfs der vermelding niet waardig acht, door dezen zelf is vastgesteld.

De lezer die, de Interpretationen ter hand nemend de bovengeschetste reverves maakt en dus het boek leest, zooals de schrijver ongetwijfeld wil, dat het zal gelezen worden, moet als eersten indruk van zijne lectuur wel een gevoel van bijkans drukkende bewondering bewaren. De paragrafen aan de dramatische ontwikkeling der stof gewijd beheerschen de „einschlägige" litteratuur op onnavolgbare wijze, al noemen zij die niet altijd, en geven telkens de meest verrassende perspectieven op de aan de tragedie voorafgaande mythologische geschiedenis. Eenig is in dit opzicht het hoofdstuk over de Prometheussage, rijker dan al de andere de studie over de Oresteia. Maar kenmerkender voor Wilamowitz' eigen vernuft is de inleiding op de Hiketides. Er zijn stellig weinig philologen die, ook zelfs uit herhaalde studie, een schema van dit drama in hunnen geest mededragen zoo als de schrijver der Interpretationen dat weet te teekenen. Hoe fijn en subtiel wordt hier aangeduid, wàt de groote tragicus nog te

leeren had, toen hij dit stuk componeerde, en hoe levendig wordt daarnaast getoond, waarin eigenlijk de oorspronkelijkheid van dit wonderbaar tooneelspel is gelegen. Geleerd onderzoek is in dit eerste hoofdstuk van het werk doortrokken en bezield door eene nooit sluimerende fantasie.

De grenzen, die geleerd betoog en vrije verbeelding scheiden, geeft Wilamowitz zelf nooit aan. En daar nu de plastische levendigheid zijner voorstelling eene sterk meesleepende kracht heeft, ligt in zijne methode niet zelden iets gevaarlijks. Er zijn vele bladzijden in dit boek, waar eigenlijk een teeken moest zijn gedrukt, een kruisje, om te waarschuwen dat de door Wilamowitz gepredikte waarheid toch eigenlijk slechts eene waarschijnlijkheid, wellicht maar eene mogelijkheid is; herhaaldelijk wordt de *altera pars* die door den lezer toch ook moet gehoord worden, achteloos ter zijde geschoven. Het betoog o. a. dat de slotscène van de *Septem* onecht, en na Sophocles' Antigone geschreven is, zou klemmender en als philologische arbeid instructiever zijn geweest, indien de schrijver had kunnen goedvinden de tegen zijn argumentatie sinds 1903 ingebrachte bezwaren regelmatig te weerleggen. Nu leidt hij eenvoudig zijne bewijsvoering aldus in: „Eigentlich bedarf es über die Unechtheit keiner Worte mehr, und wer sie Bergh (Litt. Gesch. III. 302), Corssen (Antigone des Soph. S. 29) und mir (Sitz.-Ber. 1903, 436) nicht geglaubt hat, wird unbelehrbar bleiben, und *man kann den Leuten nicht verwehren, dass sie auf ihre Unempfindlichkeit fur Stil und Poesie pochen: auch im Drama muss man die Stumpfheit der Einheitshirten gewähren lassen wie im Homer.*" Wat bereikt men door zulk een plompen uitval anders dan dat de half-bekeerden zich met schrik afwenden van eene opvatting die zulk krijgsgeschal noodig meent te hebben om hare onaantastbaarheid te staven! Het op zich zelf voortreflijk klemmende betoog heeft door deze inleiding aanmerkelijk schade geleden. Het is natuurlijk het recht van iederen verklaarder, en soms zelfs, bij de overstelpende massa van commentaren, zijn plicht, de meeningen van anderen te ignoreeren; maar dan is het niet noodig dat hij telkens met wrangen nadruk van dit ignoreeren melding maakt.

Behoudens dit principieele bezwaar tegen hetgeen ons eene doorloopende karakterfout van Wilamowitz' philologische methode dunkt te zijn, erkennen wij dat op sommige punten van zijn exegetisch werk juist die sterk individueele subjectiviteit medewerkt om enkele opvattingen duidelijk en bevattelijk in het licht te stellen. Zoo o. a. waar hij de insceneering der verschillende drama's beschrijft. In hoofdzaak volgt de schrijver hier nog zijne eigene vroegere hypothese van de „obere Bühne" in de orchestra, zooals hij die in zijne „Bühne des Aischylos" heeft ontwikkeld, en men dient deze fundamenteele studie te kennen om de redeneering in de Interpretationen ten volle te begrijpen. Wilamowitz laat hier eenerzijds aan zijne levendige verbeeldingskracht vrij spel. Hij bouwt het tooneel op, en bevolkt de orchestra zoo als hem dit zijne fantasie beveelt. Hoog op de obere Bühne hangt aan de rots gekluisterd de Prometheus-pop; door de lucht heen komt de gevleugelde wagen der Oceaniden aanzweven, Oceanus zit gedurende zijn geheele gesprek met Prometheus op eenen vogel; in dichten drom omgeeft de rijkgetooide schaar van krijgers (nicht die zwei langweiligen Lanzknechte die den spätern Theaterkönig begleiten) den koning van Argos in de Hiketiden. Maar willekeurig is dit spel van zijne fantasie niet: het knoopt zich voortdurend vast aan de aanwijzingen die de woorden der spelers geven, het is „de tragedie uit de tragedie verklaard", en zulks op eene scherpzinnige en zeker voor velen overtuigende wijze. Alleen voor hen niet overtuigend die, zooals ik, meenen dat juist die aanwijzingen van de spelers, dat „ik zie" of „ziet-gij" of „ga opwaarts" of „daal af" veeltijds niet anders zijn dan aanduidingen om den toeschouwer op te wekken datgene op het tooneel aanwezig te denken wat zich daar in werkelijkheid niet bevond, hetzij de hooge rots aan 's werelds einde, hetzij de grafheuvel van Darius of het paleis van de Atriden, en dezulken zullen dan ook de verdediging der „höhere Bühne en de duidelijke uiteenzetting van des schrijvers theatertheorie te vergeefs zoeken in de Interpretationen.

De „Einzelerklärungen", een voor ons verlangen te karige oogst van aanteekeningen, schijnen mij tot het voortreflijkste te behooren wat op het gebied der tragische interpretatie kan worden gegeven. Zij zijn meerendeels gegroeid uit korte opmerkingen aan den voet van den tekst, verdediging van geaccepteerde lezingen, weerlegging van voorgestelde conjecturen enz. „Ik weet wel", zoo zegt ongeveer de schrijver, „dat ik hier wat onsystematisch te werk ben gegaan; aber dem würde nur eine durchgehends kommentierte Ausgabe abgeholfen haben, und für die reicht der Rest meines Lebens nicht." Wij dienen in die beperking te berusten, ook al wenschen wij de verklaring harer oorzaken niet te aanvaarden: in ieder geval blijven deze op zich zelf staands tekst-interpretaties een model van wat een Aeschyluscommentaar zou kunnen zijn, die aan de hoogste eischen beantwoordt.

Amsterdam. K. Kuiper.

A. Körte, Die griechische Komödie. (Aus Natur und Geisteswelt, 400. Bändchen). Leipzig und Berlin, Teubner. 1914. (Pr. M. 1, geb. M. 1.25).

Dit boekje maakt allerminst aanspraak op wetenschappelijke zelfstandigheid; voor een bespreking in het *Museum* mag dus slechts weinig plaatsruimte gevraagd worden, maar een korte aankondiging verdient het ongetwijfeld. Men vindt hier een overzicht van de geheele geschiedenis der Grieksche comedie, eindigend met een vrij uitvoerige behandeling der nieuwe Menander-gedeelten. Wie weet, hoezeer Körte daaraan zijn bizondere aandacht besteed heeft, zal zich niet verwonderen, dat ongetwijfeld dit laatste gedeelte van zijn boekje het best geslaagd is; hier geeft hij ook, evenals voor Epicharmus en Eupolis, eigen vertalingen, terwijl hij voor Aristophanes bij Droysen te gast ging. Overigens meen ik toch ook in de Menander-bespreking door de groote uitvoerigheid, waarmede de Ἐπιτρέποντες behandeld worden, iets van de ongelijkmatigheid te ontdekken, die mij meer trof bij de behandeling van Aristophanes: hier concentreert zich de schrijver te veel op de Vogels en is daardoor eenigszins onbillijk vooral tegenover Acharniers en Wolken; van eerstgenoemd stuk wordt niet eens de allergeestigste Euripi-

des-scène behandeld. In 't algemeen geloof ik, dat de heer Körte wel eens te weinig bewondering toont voor Aristophanes' genialiteit; echt Duitsch is zijn verbazing, dat bij de onbeteugelde bespotting van tijdgenooten „die Obrigkeit nicht einschritt" (blz. 26). Wie zich herinnert, hoe genoeglijk Aristophanes en Socrates in het Symposium bij elkaar zijn, zal zich daarover niet al te zeer verwonderen.

Van het eerste hoofdstuk, dat handelt over den oorsprong der comedie en haar ontwikkeling bij de Doriërs, is vooral het laatste gedeelte, waarin Epicharmus besproken wordt, aangenaam geschreven; ik twijfel evenwel of niet-deskundigen, voor wie het boekje toch geschreven is, zich uit de lectuur der inleiding een duidelijk begrip kunnen vormen van het moeielijk vraagstuk van het ontstaan der comedie. Toch zou ik aan niemand om die reden de lectuur willen ontraden.

Dat voor de illustraties uit een zoo overvloedig materiaal een zoo beperkte keuze moest worden gedaan, is zeker wel te wijten aan den lagen prijs van het boekje.

Den Haag. J. van IJzeren.

K. Ziegler, Menschen- und Weltenwerden. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 2).

Konrat Ziegler behandelt de rede van Aristophanes in Plato's Symposium, waarin Eros wordt gevierd als de drang die de oorspronkelijk éénzijnde maar door Zeus om hun overmoed in halven gesplitste levende wezens tot hereeniging brengt. Door zooveel komische trekken wordt het verhaal verlicht dat het geheel een scherts lijkt, maar Ziegler vindt er den ernst in. Vooreerst blijkt er overeenkomst met Anaximander en Empedokles, van wiens scheppingsperioden Lucretius getuigenis geeft; verder met de Orphische mystiek van de rhapsodische theogonie. Want er is overeenkomst tusschen de schepping van het wereldei bij de Orphici en den mikrokosmos en de Aristophanische Eros is eenzelvig met de Philia van Empedokles en de Phanes der Orphici. Ten slotte komt Ziegler volgens 't spoor van de schepping in Genesis en Berossos bij Euseb. Chron. I: 14 tot de Babylonische bron van het geheel. De rede van Aristophanes zou dan een parodie zijn van een door philosophemen van Empedokles gewijzigde Orphische voorstelling, te boek gesteld door een onbekenden Orphicus.

Deze slotsom acht ik niet bewezen en onwaarschijnlijk. Mij dunkt dat Ziegler bij de rede teveel aan polemiek denkt; daarom geeft hij niet toe dat Plato zelf den Orphischen grondslag met Empedokles — of omgekeerd — vereenigd kan hebben. Men begrijpt zeer goed dat verschillende trekken uit allerlei overlevering tot een geestig geheel vereenigd kunnen zijn, zonder dat men een bepaald geschrift behoeft te vooronderstellen, waaraan die trekken ontleend zouden zijn: 't zijn denkbeelden die gemeengoed zijn van een bepaalde kultuur. Toch heeft het zijn nut den oorsprong dier denkbeelden in 't algemeen na te gaan en daarin is Ziegler's arbeid zeer te waardeeren.

Ook de parallelen van wereld- en menschenschepping op pg. 41 verdienen de aandacht. Niet allen zijn aannemelijk; zoo kan een embleem in Sympos. 190 E (ῷα naast het voorafgaande ὅα) geen grond zijn om daarop een vergelijking met het Orphische wereldei te bouwen.

In 't geheel echter valt Ziegler's geschrift te begroeten als een welgeslaagde poging om het verband tusshen de phantasie van het Oosten en het denken der Grieken te herstellen.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

F. Strenger, Strabos Erdkunde von Libyen. (Heft 28 van de Quellen u. Forschungen z. alten Geschichte u. Geographie). Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 5).

Van alle werken, tot nu toe in Sieglin's Archief uitgekomen, is deze studie, hoewel zeer geleerd, wel de minst doorwerkte en de slordigste. Zelfs drukfouten — hetgeen in een duitsch boek zelden is — heb ik tallooze aangetroffen. Maar vooral de slordige stijl en het weinig overzichtelijke van den inhoud geven voldoende te kennen, dat de chrijver, al het belangrijke, dat hij uit zijn tallooze bronnen gehaald heeft, niet voldoende heeft weten te verwerk n.

In het 1ste deel, di Entdeckungsgeschichte Libyens (p. 1—43) behandelt Str. de twee eerste boeken van Strabo, voor zoover die op Libye betrekking hebben; zoodoende geeft hij hier een overzicht van de literatuur die aan Strabo voorafgaat, en Strabo's standpunt ten opzi hte zijner voo gangers.

Natuurlijk begint Strabo met Homerus, en nu is het eerste wat ons frappeert, dat bij de Stoische geographen, Crates van Mallos, Posidonius, Strabo zelf (anders dan bij hen [1]), die *niet* onder den invloed der Stoa staan), Home us onfeilbaar g wo d n is, gekanoniseerd, zou men kunnen zeggen. Homerus heeft het geweten, komt het nu niet uit, dan moet het vroeger anders zijn geweest: Homerus wordt tot een dogma. Onder de Stoici vinden we dan verschillen tusschen de Exokeanisten en de Thalattisten; de eersten plaatsen de verschillende zwerftochten van Menelaus en Odysseus in den Oceaan, de anderen in de Middellandsche Zee (p. 4 vgl.).

Na Homerus en zijn uitleggers behandelt schr. p. 15 den *periplus* van Scylax, die bekend is in een uitgave van 348 v. C., maar feitelijk aan Herodotus voorafgaat, met jongere bijvoegsels [2]) (in den eigenlijken Periplus gaat de beschrijving van oost naar west, de invoegsels gaan van west naar oost); verder Eratosthenes, die door Strabo voor Libye veel minder genoemd wordt dan anders, omdat hij hier Pytheas gebruikt had, dien men ten onrechte niet vertrouwde.

Tegen Eratosthenes' indeeling van de wereld in σφραγῖδες (streken door meridianen begrensd) komt Strabo op; zie omtrent deze quaestie Berger, die geographischen Fragmente des Eratosthenes p. 282—314. Het verhaal van Herodotus omtrent het omvaren van Libye door Phoeniciërs heeft, zooals schr. p. 22 betoogt, zijn ontstaan te danken aan Hanno's tocht van 465 (cf. Sieglin, Woch. f. kl. Philol. 27 (1910) 697 ff), maar is onwaar. Hanno' periplus zelf kent Herodotus nog niet, wel vinden we dien bij Eratosthenes verwerkt, en die overlevering geeft dan Strabo.

Tusschen Eratosthenes en Posidonius, die door Strabo dooréén gebruikt zijn, om daaraan vorm en omvang van Libye te bepalen (p. 26), vallen twee wetenschappelijke

[1]) Eratosthenes en zijn voorganger Aristoteles.

[2]) cf. Gercke u. Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft III[2] S. 79.

expedities naar de Westkust van Libye, die door schr. uitvoerig besproken worden (p. 27—36). Omtrent de expeditie van Polybius komt Str. tot geheel andere conclusies dan Detlefsen (Qu. u. Forsch. Heft 14 p. 17 vgl., zie verder Heft 13 p. 83—85) en Klotz, Quaestiones Plinianae (Heft 11 p. 15). Het geldt hier de interpretatie van Plinius, Nat. Hist. 5, 9 sq. Str. meent, dat hetgeen daar aan Polybius ontleend is, niet verder reikt dan tot *Agrippa*, dus zoo: „. . . . Polybius . . . . circumvectus prodidit a monte eo" (den Atlas) „ad occasum versus saltus plenos feris quas generat Africa ad flumen Anatim CCCCLXXXXVI ab eo Lixum CCV," en dat dus heel de rest tot aan § 11 aan Agrippa behoort, en wel omdat het citaat § 10: „in medio eo spatio Atlantem locavit a ceteris omnibus in extremis Mauretaniae prodi um" niet klopt met 6, 199: „Polybius in extrema Mauretania contra montem Atlantem a terra stadia VIII abesse prodidit Cernen", waar de Atlas *wel* in extrema Mauretania geplaatst wordt. We staan hier voor een groote moeilijkheid. De maten 496 en 205 zijn niet uit stadiën herleid, die toch steeds door Polybius gebruikt zijn (cf. Klotz p. 39) en de andere maten zijn juist wel uit stadiën, d.w.z. dagreizen, herleid, terwijl het vaststaat, dat Agrippa alleen eigen Romeinsche maten gebruikt heeft, cf. Strabo 5, 2, 7 C 224: μῆκος δὲ τῆς νήσου φησὶν ὁ χωρογράφος (= Agrippa, cf. Strenger p. 90) μίλια ἑκατὸν ἑξήκοντα, κτλ. Verder heeft Klotz voldoende aangetoond, dat Plinius overal de maten van Agrippa *tusschen den tekst in gestrooid* heeft. Bovendien is Polybius ons hier slechts zeer indirekt overgeleverd. Klotz bewijst, dat het citaat 5, 9 uit Juba geput is, dat Plinius echter Juba niet zelf ingezien heeft, maar van hem gebruik maakt door middel van Sebosus. Dit verklaart ook de niet-grieksche namen; we hebben hier tot aan § 11 Sebosus voor ons, die misschien het een en ander van hem zelf of van Juba ingeschoven heeft, en de Grieksche namen vertaald heeft (cf. Klotz p. 44). Het citaat 6, 199 is door middel van een anderen schrijver tot ons gekomen, die niet, zooals Nepos Cornelius in den volgenden regel doet, *stadia octo* in *p. M.* vertaald heeft. De oplossing van de moeilijkheid ligt, dunkt mij, hierin, dat Polybius ten onrechte 6,199 Cerne *tegenover den Atlas in extrema Mauretania*, dus aan de golf van Agadir, geplaatst heeft, terwijl Sebosus, Polybius citeerend, en wetend dat Cerne zuidelijker ligt (Sebosus is goed ingelicht omtrent de eilanden van den Atlantischen Oceaan cf. Plin. 6, 202) ook den uitlooper van den Atlas zuidelijker (aan den W. Sakiet el Hanra) plaatst, op welke fout dan door Plinius 5, 10 gewezen wordt. In elk geval: de opvatting van Strenger is zeer zeker onjuist, en dus ook de conclusies, daaruit door hem getrokken. Ook de meening p. 31, dat Posidonius, die bij Strabo 17, 3, 2 C. 825/6 gebruikt is, zijn kennis omtrent den Atlas, dien de barbaren Dyris noemen, en omtrent Cotes aan Polybias ontleend heeft, verliest nu zijn grondslag. Het is wel mogelijk, maar we weten er niets van. Ook Plinius 5, 13 is niet uit Polybius (de maten, die niet tot dagvaarten kunnen herleid worden, zijn al een bezwaar); de geheele passus is door Sebosus vertaald uit Juba (cf. Klotz p. 149), die echter ook voor enkele berichten Posidonius kan gebruikt hebben, want ook Posidonius heeft den naam Dyris. Dat Josephus, Ant. Jud. I 132/3, door Str. p. 31 Note 3 geciteerd, Polybius ingezien zou hebben, lijkt mij zeer onwaarschijnlijk; onder zijn Ἑλληνικοὶ ἱστοριογράφοι schuilt natuurlijk Posidonius, vgl. Strabo 16, 2, 42 C 764 met Joseph. Ant. I 4. 8 sq.

P. 32—36 handelen over de onderzoekingstochten van den avonturier Eudoxus van Cyzicus (cf. Berger, Gesch. d. wissenschaftlichen Erdkunde d. Griechen IV p. 81 vgl.).

De eerste reis, naar Indië, valt vóór 116, de 2de, waarbij hij in Zuid-Libye belandde, tusschen 111 en 110, de 3de reis, toen hij van Cadix uit de westkust bevoer, na 109 v. C. Resultaten heeft hij niet bereikt. Posidonius maakte uit zijn verhalen op, dat Africa omvaren kan worden, Mela en Plinius, Nepos volgend, dat Eudoxus van de Arabische golf uit te Cadix gekomen was. De rest van dit hoofdstuk is gewijd aan Posidonius; nieuws heb ik hier niet opgemerkt; omtrent diens zonentheorie vergelijke men Berger IV p. 65—68.

Uit het 2de gedeelte, Strabos Erd- und Länderkunde von Libyen, eine Quellenkritik von Buch XVII 3 (p. 44—139) citeer ik alleen het belangrijkste; op dit gedeelte vooral heeft mijn opmerking aan het begin betrekking.

De drie hoofdbronnen zijn: Posidonius, vooral voor het binnenland en voor de volkstammen, Eratosthenes, steeds gemakkelijk te herkennen, daar zijn beschrijving van oost naar west gaat, waarop Strabo, die de tegenovergestelde richting volgt, niet voldoende let, en Artemidorus.

De naam Νομάδες komt als Λίβυες Νομάδες bij Herodotus toe aan de oostelijke Libyers, de westelijke heetten ἀροτῆρες, maar sedert Eratosthenes gaat de naam op de laatstgenoemden over; Νομάδες wordt dan later Numidae, terwijl de Grieksche naam Maurusii door Sallustius tot Mauri wordt.

Terwijl nog bij Hanno, en daaruit bij Herodotus II 32, 3 en IV 43, 3 Soloeis de westpunt van Africa is, is het bij Strabo Κώτης; deze achteruitgang in inzicht is aan Eratosthenes te wijten (cf. p. 24), die Africa met een rechthoekigen driehoek vergelijkt, waarvan de Zuidwestkust de hypotenusa vormt.

Omtrent de bronnen van den Nijl, die men in het Westen zocht, vergelijke men Bolchert, Heft 15 p. 60 vgl. Wat Strabo ervan vertelt, is uit Posidonius, zooals Strenger p. 70/71 bewijst.

Naar aanleiding van Strabo 17, 3, 6 wordt de quaestie, waar kaap Metagonium en de Molochath te zoeken zijn, uitvoerig besproken (p. 72—76). De schr. bewijst, dat in den Jugurthijnschen oorlog de Mulvia de *staatkundige* grens tusschen het rijk van Bocchus en dat van Jugurtha vormde; dit had ook reeds op andere wijze aangetoond W. Barthel, Zur Geschichte der römischen Städte in Africa p. 13 vgl. (door mij aangekondigd in: Deutsche Literaturzeitung XXVI (1905) Sp. 1055—1057), maar dat *vroeger* de grens tusschen de *stammen* der Maurusii en Masaesyli gevormd werd door den eigenlijken Μολοχάθ, den tegenwoordigen Chélif, die belangrijker is, en oostelijker ligt. Het oorspronkelijke Metagonium moet dus ook in de buurt daarvan gezocht worden, later wordt het bij de Mulvia geplaatst. De verandering, die al bij Strabo te zien is, stamt uit Artemidorus, die dus reeds voor den Molochath de Mulvia heeft aangenomen; maar bij de afstandsbepalingen

heeft Strabo ook Eratosthenes verwerkt, hetgeen tot groote verwarring leidt.

P. 85 verdedigt de schr. in plaats van de lezing 17, 3, 8 Γαβίνιος, door Meineke in den tekst opgenomen, met B. Niese (Rh. Mus. 38 (1883) p. 600) de andere lezing Τανύσιος, daar die naam, Tanusius Geminus, als geschiedschrijver in de geschiedenis van Sertorius voorkomt; wat we van hem weten, weten we door Strabo. Strabo heeft hier zijn eigen ὑπομνήματα gebruikt, evenals § 12. Deze ὑπ. stammen weer grootendeels uit Posidonius; immers Sallustius heeft bijna dezelfde berichten.

Uit een bespreking van Siga en Cirta als residenties van Syphax (Strabo 17, 3, 9) trekt Str. p. 86/7 de conclusie, dat Eratosthenes, hier de bron van Strabo, die Siga als residentie noemt, hetgeen het slechts geweest is tusschen 213 en 206, zijne Γεωγραφικά in die jaren geschreven heeft.

P. 90/91 schrijft Str. de woorden van Strabo 17, 3, 12 (Meineke 1160, 11—12): πλησίον δὲ καὶ Ζέλλα καὶ Ἀχόλλα, ἐλεύθεραι πόλεις aan de commentarii van Agrippa = ὁ χωρογράφος toe. Het lijkt mij echter juister te veronderstellen, dat deze notitie aan de *formula* ontleend is (cf. Detlefsen Heft 14) of, zooals Klotz p. 98 zich uitdrukt, aan de *tabulae censoriae*, die voor Africa echter ook door Agrippa bewerkt zijn.

In § 13, de streek om Carthago, is, zooals Str. p. 97-101 betoogt, vooral Eratosthenes gebruikt. Naar mijn meening is dit gebeurd, omdat ten tijde der jongere schrijvers Carthago òf reeds verwoest, òf zeer verzwakt was. In het eerste stuk omtrent Micipsa, dat aan Posidonius ontleend is, hebben de overdreven getallen, waarover Str. klaagt, natuurlijk niet op de stad Cirta, maar op het heele land betrekking. Omtrent het Romeinsche Carthago, waarover Strenger p. 100 en 106 zeer oppervlakkig spreekt, vergelijke men Barthel p. 16 vgl.

Uit de bespreking van de eilanden vóór Carthago p. 106 vgl., die zeer verward is, blijkt dat bij Strabo de afstand opgegeven wordt van Taphitis, waarop het door Agathocles gestichte Aspis ligt, tot Cossurus (Corsura), *dat op de hoogte ligt van Selinus, een beek op Sicilië*: κατὰ Σελινοῦντα τῆς Σικελίας ποταμόν (Strabo 17, 3, 16. Mein. 1163, 25/26). Terecht veronderstelt Strenger, dat hier een bron gebruikt is van vóór 249, in welk jaar de stad Selinus verwoest is, en de beek zijn beteekenis verloren heeft. Het ligt het meest voor de hand hier te denken aan den voornaamsten geschiedschrijver van den even te voren bij Strabo genoemden Agathocles, namelijk Timaeus, die ook vele geographische berichten in zijn geschiedwerk ingevlochten heeft. Timaeus stierf in 256, en heeft dus den ondergang van Selinus niet beleefd. Bij § 21 en 22 (Cyrene en zijn beroemde mannen) constateert Str. een nieuwe bron, n.m. Demetrius van Scepsis.

Aan het slot somt de schr. p. 140 in het kort de verkregen resultaten op: van Strabo zelf is maar zeer weinig; de toestand ten tijde zijner bronnen wordt weergegeven, een zelfde handelwijze dus, als we bij Plinius vinden.

Tiel. W. Koch.

F. Sommer, Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre. 2te und 3te Auflage. Heidelberg, Winter. 1914. (Pr. M. 9, geb. M. 10).

Des., Kritische Erläuterungen zur lateinischen Laut- und Formenlehre. Als boven. 1914. (M. 4.; geb. M. 5).

In 1902 verscheen de eerste druk van dit handboek, nog zonder appendix. De kritiek heeft zich toen beijverd den schrijver hulde te brengen voor dit handige handboek dat zoo helder de resultaten van vroegere onderzoekingen kritisch samenvatte, zoo keurig was ingedeeld, zoo uitmuntend was gedrukt, dat ook op enkele plaatsen nieuw licht liet schijnen. Bezwaren rezen tegen sommige paragraphen die te lang waren (§ 75 !), tegen de wijze waarop inscripties geciteerd werden uit verouderde bronnen, vooral tegen den philologischen onderbouw, die — dat schemerde al te vaak en al te duidelijk door — alles behalve solide was.

Duidelijk herinner ik me het genot, waarmede ik destijds den eersten druk doorwerkte: de helderheid en de afgerondheid van deze geheele synthese werkte zoo bevredigend, dat men het gevoel van onzekerheid op den koop toe nam.

Nu ligt de tweede-en-derde druk voor ons. Zooals het vaak gaat, het voedsel is substantieeler en juist daardoor het boek, uit vrees voor vervetting, dunner geworden (30 pg.), ofschoon de voornaamste en nieuwste litteratuur is aangegeven. Dit is bereikt, doordat Sommer zijn eigen beschouwingen thans zoo goed als geheel in het bijheft heeft neergelegd, zijn gedachten vaak juister en korter heeft weten weer te geven en vooral ook doordat hij door het meer gebruik maken van een kleinere letter voor opmerkingen en minder gewichtige beschouwingen ruimte heeft gewonnen.

Zoo heeft de nieuwe Sommer de voordeelen van den ouden in nog hooger mate dan deze en vormt gedurende eenige jaren zonder twijfel het beste, wat over Latijnsche grammatica is „samengeschreven." De schrijver is een man met geest en gevoel voor disproporties: men leze de opmerkingen over de *Sabijnsche l* in de Krit. Erl. p. 65; zijn beschouwingen zijn niet te lang en gaan recht op hun doel af; hij komt uit de school van Brugmann, kweekplaats van zoovele compendia, waar hij ook geheel in past; zoo weet men dan van te voren, dat men hier zal vinden dien grooten eerbied voor de klankwetten, die altijd en opnieuw sterkend blijkt, maar die voor hem als consequent geleerde ook telkenmale nieuwe moeilijkheden aanwijst, voor anderen nauwelijks bestaande; dat deze dan voor een groot deel door „Analogiewirkungen" verklaard worden zal iedereen billijken, al is ook Sommer af en toe het slachtoffer van zijn eigen wapen geworden en heeft hij het gezonde principe overspannen. Toch uiterst zelden: want zijn scherpte van blik gaat gepaard met een zeer gezonde nuchterheid, die voor hem de lachwekkende zijde van een geleerde op hol al dadelijk naar voren draait.

De schrijver heeft, wat in de afgeloopen twaalf jaar verscheen, zorgvuldig in zijn doorschoten exemplaar genoteerd en thans verwerkt, hij heeft daarbij geen moeite ge paard en op velerlei plaatsen gespeurd, zoodat men hier ook op menig punt weer iets zal vinden, dat tot nog toe in dit verband ontbrak. Wij zijn dus dankbaar voor dit boek, dat na zijn eerste verschijnen zooveel mogelijk verbeterd is en dat in hoofdzaken geheel

hetzelfde boek van vroeger is gebleven : een bewijs van kracht in den oorspronkelijken opzet.

En toch, ik zou den reeds veel ouderen Lindsay (1894) niet gaarne willen missen : de persoonlijkheid van dat boek i zooveel sterker, hoezeer het dan ook op vele plaatsen verouderd is en hoewel Lindsay zelf erkent, dat ijn klankleer minder sluit dan Sommers Lautlehre ; het onmisbare fundament van philologische kennis is ginds zooveel hechter, meer zelf verworven en zelf doorwerkt, dat het in de geschiedenis van deze wetenschap, vergis ik me niet, later een grooter plaats in beslag zal blijken in te nemen.

Juist, nu Sommer de nieuwe literatuur heeft aangegeven, blijkt dit alles, — hoe vreemd het ook klinke — te meer. Naast eigen aanteekeningen, vooral voor Plautus van waarde, vindt men plotseling een aanteekening van zuiver philologisch karakter, die weldra uit Seelmann, Lindsay (vgl. bijv. p. 30 met Lindsay p. 9) of Stolz' beide grammatica's (in het laatste geval uit de derde hand) blijkt afkomstig te zijn. Het spreekt vanzelf, dat S. (z. Vorwort) deze bronnen evenals Walde niet telkens noemt ; doch deze vogels van diverse pluimage niet meer op hun stok zittend maar dooreen fladderend hebben iets verwarrends en maken de tocht wat onrustig, zoodat men telkens om- en opziet.

De oude inscripties zijn nu alle naar C I L^2 I (juister ware C I L^2 I, 2) geciteerd, verdienstelijk uniform, maar voorloopig onbruikbaar, daar dit deel nog niet verschenen is: doch ook na het verschijnen, wie gaat op raad van dit practische boek even op een bibliotheek een Corpusdeel wegsleepen, terwijl een verwijzing naar Diehls Sammlungen of Büchelers *Carm. Epigr.* of ook desnoods Schneiders *Exempla* zoo makkelijk ware geweest? Zouden verder in een handboek voor studenten al deze citaten uit schrijvers en grammatici (meestal slechts uit Seelmann) waarvan haast geen enkele wordt uitgeschreven (bij Lindsay wel), voldoende kracht bezitten om den patiënt eenige honderden malen van den stoel naar de kast en omgekeerd te jagen (bijv. op p. 25 Mart. Cap. III 261) ? Het boek zou, ware het anders, zeker een paar vel grooter zijn geworden maar veel hebben gewonnen. Zoo is ongemerkt ook dit boek lichtelijk van koers veranderd : van een werk bestemd om gelezen te worden heeft het zich verplaatst in de richting van het geleerde handboek : aldus heeft het iets van zijn cachet verloren, zonder het nieuwe doel geheel te bereiken.

De blik, die af en toe gegund wordt in later ontwikkeling naar Romaansche tijden, had dunkt me in veel gevallen kunnen wegblijven, te meer omdat Sommer hier geheel op Schuchardt en Meyer-Lübke's Rom. Gramm. steunt.

Met des te meer genoegen zien we den schrijver herhaaldelijk den degen kruisen met tijdgenooten, wanneer hij in de Krit. Erläut. zich vaardig verdedigt of — gelukkig, vaak geargumenteerd — iemand het geloof opzegt. Al beteekenen sommige aanmerkingen weinig en waren beter weggebleven, het afkeuren zonder meer blijft meestal hier weg en het persoonlijke zet aan de lectuur een groote bekoring bij. Wat de uitzonderingen betreft, men legge zich eens een oogenblik de vraag voor, of het wel „juist gezien" is in een boek voor het grootere publiek van studenten bestemd, dat waarschijnlijk gedurende de volgende tien jaar een zeer verdiende normaliseerende kracht zal uitoefenen, een geleerde slechts op te roepen, om hem met een nietszeggend maar imponeerend „unfruchtbare Kritik", „nicht fördernd", „unhaltbares bei" door het valluik omlaag te stooten. Consequentie in dezen pleit zoozals h i e r zeker voor de eerlijkheid van schrijvers overtuiging : vaak is hier een richtingsverschil tot uiting gekomen. Innemend en loffelijk is, dat de gro te verdiensten van Skutsch juist op morphologisch gebied hier zoo ruimschoots erkend worden ; verwonderlijk, dat de opvattingen van de Fransche school — vooral het in veel opzichten verdienstelijke boek van Vendryès over de *Intensité initiale* — z o o vaak worden afgewezen ; dat Juret's *Dominance* enz. niet alleen om de kloeke doordenking van zijn ééne principe, maar ook wegens enkele nieuwe beschouwingen en aanwinsten de moeite waard is, heeft intusschen ook de Duitsche kritiek, o. a. Walde erkend. Voor de volgende uitgave zou een (korte !) Sachindex aan te bevelen zijn : ook in Brugmann's *Griech. Gramm.* heeft men dat (zie thans de 4de uitgave) als een gemis gevoeld. Dit en het volgende vormen slechts enkele kleine desiderata, die niets hebben uit te staan met de algemeene overtuiging, dat Sommers boek een in zijn richting bewonderenswaardige en uitnemend bruikbare wetenschappelijke praestatie heeten moet.

De zoogen. *Lento* en *Allegroformen*, een uitvinding van Osthoff spelen hier (p. 33) een te groote rol, te groot omdat dit principe op zichzelf gezond, bij een niet meer gesproken taal groote voorzichtigheid eischt ; zooals het hier vaak gebruikt wordt is het gevaarlijk, omdat het onder den schijn van iets te verklaren niets verklaart : het wordt overal bij gehaald, soms geheel averechts; zoo heeft bijv. Plautus bij voorkeur Lentoformen (p. 107) gebruikt! — Op p. 40 geeft Sommer nu een W. *sāi-* (*sēi-* in den ouden druk): waarom juist *ā* ? zal een student vragen. Bedoeld is *sā*^{x}*i-* ; toevallig vergat ook Walde deze aanduiding van de indifferente vokaal. De Vollstufe wordt nergens aangetroffen : een balt. *sėi* (*Wörter und Sachen* 4,214) hangt geheel in de lucht. — Terwijl lat. *r* terecht als Zungenspitzenlaut (p. 165) gedefinieerd wordt en (p. 59) aan het dentale karakter van de *r* het behoud van *que-* in *queror* en *quercus*, wordt toegeschreven. behoorde bij de ontwikkeling van ig. *r̥* > lat. *or* en van ig. *r̥r* > lat *ar* (niet met *e*) een verklaring gegeven te worden. Zonder twijfel is dit een sterk argument om met Joh. Schmidt liever *ər* (of *ₑr*) te noteeren i. p. v. *r̥* : de *o* of *a* vokaal kan zelf geen ontwikkeling zijn van een zuiver dentalen *r̥*. In het algemeen is de eigenlijk phonetische doorwerking in de nieuwe uitgave niet vaster of fijner geworden ; juist hier hadden vele artikelen van Meillet als voorbeeld kunnen dienen. — Wanneer men (zie p. 54) in gr. πίτνημι en κναφεύς twee verzwakkingen van korte vokalen wil zien, die men op verschillende manieren wil noteeren, is het natuurlijk beter voor het eerste ₑ, voor het tweede ə te kiezen, omdat de schwa in het Grieksch zich als *a* vertoont : Sommer juist andersom. Eén teeken ware beter. — Zou iemand licht gelooven (p. 57) dat — om de *i* ! — *simbella* uit *sēmilibella* met zijn Deminutief en ver ontwikkelde beteekenis veel ouder was dan *membrum* < *mēms-ro* (*msr* > *mfr* reeds oeritalisch !, vgl. v. Planta I 476)? Men ziet, hoe ver men zoo komt. In *simbella* heeft de (dubbele) *i* umlautend gewerkt, vgl. *filius* : umbr.

feliuf. — Het komt me waarschijnlijk voor (tegen p. 57) dat lat. *-emp-* bleef, maar *-emb-* > *-imb-* werd, juist zooals *-eng-* > *-ing-* (*tenguo* : τέγγω) tegenover *iuvencus*; de *m* in *emb* is langer dan im *mp*, de *e* in dezelfde volgorde korter en ditzelfde werkt bij *emb* in de richting van *e* > *i*, vgl. *umbo* : ὀμφαλός, z. ook Meillet *M S L* 15, 265 vlg. *Exemplum* is uit **ex-em-lo* (ondanks Sommer p. 227) niet te verklaren: van de beide participia *ex- em-p-to-* en **ex-em-b-lo-* heeft het minder gebruikte zich naar het andere gevoegd. — Voor *vitulus* (p. 58) had aan de oud-iersche vokaalharmonie herinnerd kunnen worden, die misschien meer dan een bloot analogon is. — De beruchte lange § 74 is in zijn geheel gebleven; wat is er tegen splitsing? Gelukkig verwijst Sommer nu naar de pg. van zijn boek niet meer bijv. § 75 I C 2 γγ!; ook verdient het aanbeveling bij tijdschriften òf het jaartal erbij òf het jaartal alleen op te geven, dan ziet men ook de literatuur zelf in perspectief wat nu niet of met veel moeite gelukt. — Dat Ernout's (p. 60) *Eléments dialectaux* met een *, dus als den schrijver persoonlijk onbekend, vermeld staan, zal wel een drukfout zijn. — Van Sommers gissing (p. 61), dat *felix* als vruchtbaar van boomen het taaleigen „der Landbewohner entstammt", geldt Sommers snaaksche vraag *Krit. Erläut.* p. 65; of zijn de boomen te Rome evenals de Sabijnsche maagden van buiten geimporteerd? = Hoe kan verder (p. 64) „eine unsinnige" (inderdaad) „volksetymologische Anlehnung" van *stipendiorum* aan *stupendus* aan schrijvers betoog kracht bijzetten? — Te zeggen, dat (ib.) gr. ει tot een monophthong *ẹ*, ῑ geworden is, is geen verklaring. — Eveneens (p. 63) is het niet voldoende *spēca* uit ouder *-ei-* af te leiden; voor studenten moet er dan op gewezen worden, hoe lat. *ei* = *ei* (vgl. *de-inde*) geweest is en hoe aan den anderen kant *ē* in Auslaut en elders zich zeer vaak als *eej* laat hooren of in die richting ontwikkelt. — Een fout die vaker voorkomt lijkt me dat ook hier weer *ŏ* en *ĕ* als open worden bepaald, zonder dat daarbij verschil tusschen open en gesloten lettergrepen wordt gemaakt, vgl. Seelmann p. 81 — Wanneer (p. 65) *stircus* terecht als dialectisch beschouwd wordt, zal toch wel èn phonetiek èn semasiologie niet *cornu*, *hordeum*, *porcus* (import van varkensvleesch?) maar juist *ursus* en *turdus* voor de landjonkers houden.

Sūra (p. 68) behoeft niet in strijd met alle waarschijnlijkheid (of zijn de rustieke kuiten voor de stedelijke spillebeenen een openbaring geweest?) dialektisch te zijn; naast *fūr* : φώρ, *cūr* < **quōr* kan deze *ū* door voorafgaande labialen klank ontwikkeld zijn uit **suōra*; dus wrsch.: gr. ὤρη, dat volgens Aristarchus = κωλῆ was. Nadere verwantschap niet bekend: nederl. *zwoord* < **swardō* (v. Wijk 840) ligt te ver af met zijn dentaal. — *Cliens* (p. 69) „nicht aus *cluens*" helpt niet veel verder; nergens elders wordt het woord besproken. Een methode die Sommer graag volgt: het is er hem om te doen den weg voor zijn klankwet schoon te vegen; doch ook dit beperkte doel wordt niet bereikt, wanneer de afwijzing niet kort gemotiveerd wordt. Een αὐτὸς ἔφα wenscht de schrijver zelf allerminst. — *Quibiclo* (p. 69) niet = *cŭi-* maar = *cui-* met een vulgaire epenthese, waarschijnlijk versterkt of in de hand gewerkt door *b* = *v* (vgl. Sommer zelf p. 198, juist in den tijd dezer inscriptie, I nC.)

Ten slotte (p. 74) komt deze oude doctrine weer terug: 1 *deịụos* > 2 *deios* > 3 *dēos* > 4 *dĕus*; ik heb deze overgang nooit kunnen begrijpen en kunnen hooren. Vergis ik me niet, dan spookt het schriftbeeld hier weer rond: immers 2 > 3 zou men aannemelijk kunnen maken door te noteeren: *deịịos* > *dēos* (vgl. *māius* = *maịịus*, *ēius* = *eịịus* (ook hier, p. 443); als men zonder bezwaar *eịị* en *ēi* gelijkstelt, ligt *eii* daartusschenin; alle zijn het grove noteeringen van nauw verwante klankcomplexen; waarom drukt men deze ontwikkeling dan graphisch zoo ongelukkig uit? Men hoort het antwoord: omdat „immers" juist *eius* en *maius* „met hun i" een andere noteering verbieden. En zoo krijgt men dan verder **dēos* te zien (waarschijnlijk met hiaat?), waarna de oude schoolregel „*vocalis ante vocalem*" zelfs hier nog weer dienst doet. Hoeveel juister — en eenvoudiger — gaat het in dit opzicht toe in de beschrijving van derg. verschijnselen in het Homerisch dialect. Ik noem dit laatste als typisch voor een zwakkeren kant in Sommers boek.

Het geheel, dat Sommer geeft, is tienmaal grooter dan wat hier besproken werd; verdere aanteekeningen laat ik voorloopig rusten, en zonder gemoedsbezwaar: ex ungue leonem is op dit boek zeker van toepassing; het overige is even ijverig, even handig, even belangrijk en frisch. Goed georienteerd, goed orienteerend is het een voortreffelijk kompas voor de kleine en de groote vaart in deze archipel van feiten: men zal het niet zonder dezen wegwijzer kunnen stellen, tenzij men gaat spelevaren of — — liever alleen dwaalt dan dit modern toerisme mee te maken door de taal van Latium.

Den Haag. F. Muller Jzn.

J. Sannazaro, The Piscatory Eclogues, ed. by W. P. Mustard. Baltimore, The John Hopkins Press. 1914. (Pr. geb. $ 1).

In deze verdienstelijke uitgave van Sannazaro's Visscherszangen is de invloed van den dichter op onze literatuur geheel over 't hoofd gezien. Ofschoon de edities van Broukhusius en Vlamingius terloops worden vermeld, mag men met reden betwijfelen, of Mustard hiervan voldoende gebruik heeft gemaakt. De navolgingen in het Italiaansch, Spaansch, Fransch en Engelsch zijn opgespoord, maar van Katharina de With, van Jeremias de Dekker — om van andere dichters niet te spreken — wordt met geen woord gerept. Ook het korte levensbericht van Sannazaro, die meer dan eenig ander humanist de kunst verstond om, ook al ontleende hij veel aan de klassieke schrijvers, toch in zijne verzen iets persoonlijks te brengen, geeft te weinig in vergelijking met hetgeen Pieter de Vlaming in de uitgave van de Arcadia over hem weet mee te deelen. De oorzaak dezer tekortkomingen ligt voor de hand. Mustard verstaat onze taal niet en kent de uitgaven, die in Holland verschenen, waarschijnlijk slechts uit citaten. Dit laatste vermoed ik ook op dezen grond, dat hij n.l. aan goede annotaties, door Broukhusius gemaakt, geen aandacht heeft geschonken. Als Proteus in de 4de ecloga vs. 30 sqq. vertelt, waarom de goden aan Baiae het zwavelhoudend water hebben gegeven, zoodat deze stad een badplaats van naam werd, zwijgt de editie van Mustard. Daarentegen vinden wij in de Hollandsche uitgave een zeer verstandige uitlegging met een verwijzing naar de Italica van Heinsius, die deze beschouwing aan Sannaza-

ro ontleende. Onduidelijk ook zijn de woorden bij ecl. III, 25, waar gesproken wordt over den lacus Lucrinus. Mustard schrijft: „It must have been much larger in Sannazaro's day, that is before the upheaval of the monte Nuovo, Sept. 30. 1538." Broukhusius is hier vollediger en vermeldt een schrijver, die uitvoerig spreekt over de aardbeving, waardoor Terra Laboris sive Campania Felix in die dagen geteisterd werd. Wel vinden wij tot onze verbazing overgenomen de belachelijke annotatie bij vs. 70—73 van de 3de ecloga. De plaats luidt:

Est Veneri Cypros gratissima, Creta Tonanti
Junonique Samos, Vulcano maxima Lemnos:
Aenariae portus Hyale dum pulchra tenebit,
Nec Samos Aenariam vincet, nec maxima Lemnos.

Broukhusius zegt: vitium est in anacephaleosi, nam cum quatuor nominaverit initio, duos in fine omittit, quod factum non oportuit. Hij noemt dit: prava Virgilii imitatio (cf. Verg. Bucol. VIII in fine). In een hekeldicht van 1696 wordt aldus met deze opmerking de spot gedreven:

Acti, ana-tu-cephalaeosin non sat bene nosti.
Orpheus te doceat (nam valet) Amstelius.

En terecht!

Na op het onvolledige te hebben gewezen mogen wij het vele, waarin Mustards uitgave boven de vroegere edities staat, niet verzwijgen. Met groote nauwgezetheid zijn bij Theocritus, Virgilius e. a. alle plaatsen opgezocht waarvan men bij Sannazaro de navolging vindt. Soms gaat zijn speurzin een weinig te ver. Is het niet vreemd bij de eenvoudige woorden: Eia age iam surgamus aangeteekend te zien: „Virg. Aen. IV, 569 eia age rumpe moras; Ecl. X, 75 surgamus." Zijn groote belezenheid en kennis der humanistische litteratuur blijkt uit de degelijke inleiding. Al kunnen wij voor de studie van onze litteratuur in het begin der 18de eeuw de Hollandsche uitgaven niet missen, toch zal het verstandig zijn Mustards uitgave daarnaast te raadplegen. Misschien krijgen wij later een nieuwe editie der Elegiae, die, evenals de Eclogae Piscatoriae, zeer lezenswaard zijn zoowel om het vloeiend Latijn als om de levendige voorstelling. Scaliger prees dezen dichter niet zonder reden zoo uitbundig.

Rotterdam. Y. H. Rogge.

P. Marestaing, Les Ecritures égyptiennes et l'antiquité classique. Paris, Geuthner. 1913. (Pr. fr. 7.50).

De schrijver is advocaat bij het gerechtshof te Parijs. Toch is hij blijkbaar goed thuis in de zoogenaamd classieke auteurs. Hij geeft een lange reeks passages — chronologisch gerangschikt — uit de grieksche en de latijnsche schrijvers. Op ieder dier fragmenten, in de oorspronkelijke talen afgedrukt, volgt een vertaling; daarna een soms beknopte, soms vrij uitvoerige commentaar. Hier blijkt dat Marestaing ook de oud-aegyptische taal heeft beoefend, en wel naar de methode van Prof. Erman (Berlijn). Verscheidene jongere fransche aegyptologen — onder wie te noemen zijn Marestaing's leermeester, A. Moret; Lacau e. a. — volgen de strenge philologische methode van de zgn. berlijnsche school: Erman en diens leerling Sethe. Dit is aan de fransche aegyptologie ten goede gekomen, vooral wat de nauwkeurige interpretatie der hieroglyphische teksten betreft. Een klein overblijfsel van den ouden zuurdeesem vindt men b.v. op p. 20, waar het suffix van den 1. pers. sing. als *a* (in plaats van *j*) wordt aangegeven. In de „schriftleer", die een groot deel van zijn inleiding beslaat, volgt hij geheel Erman.

Historisch en technisch is de stof niet geheel verwerkt; maar als materiaalverzameling is het boekje zeer bruikbaar.

Leiden. G. J. Thierry.

S. Poznánski, Babylonische Geonim im nachgaonäischen Zeitalter, nach handschriftlichen und gedruckten Quellen. (Schriften der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums, Band IV, Heft. 1, 2.). Berlin, Mayer u. Müller, 1914. (Pr. M. 4).

Gaon (eigenlijk eene afkorting van גאון יעקב „de trots van Jakob") was in het na-talmudische tijdperk de titel van het hoofd der joodsche hoogescholen te Sura en te Pumbadita in Babylonië. Na den dood van *Hai* in het jaar 1038 werd deze waardigheid opgeheven; met hem eindigt het „gaoneesche" tijdperk der geschiedenis van het Jodendom. In de 12de en 13de eeuw heeft echter de joodsche wetenschap eenen nabloei gehad in Bagdad, de residentie van den Kalief. Ook de waardigheid van *Gaon* werd weer in het leven geroepen. Over de *Geonim* (de bekleeders van deze waardigheid) in dit latere tijdperk was tot nog toe weinig bekend. In het onderhavige werk heeft de Schr. uit oude en nieuwe bronnen al de gegevens daaromtrent verzameld. Van ± 1143 tot 1288 zijn negen Rabbijnen bekend die het ambt van *Gaon* in Bagdad hebben bekleed. De belangrijkste daarvan is Samuel ben 'Ali (Ibn al Dastûr), bekend door zijnen pennestrijd met Maimonides en door zijne geleerde dochter.

De „Anhänge" zijn uitvoeriger dan het werk zelf. Behalve de publicatie van de drie belangrijkste nieuwe bronnen verzamelt de Schr. hier ook al de gegevens over de *Geonim* in Palestina en in Egypte. In beide landen hebben de rabbijnen gepoogd, zich onafhankelijk te maken van het oppertoezicht der babylonische Joden: in Palestina (in Jeruzalem, later in Tyrus, dan wellicht in Damascus) reeds van de 10de eeuw af, in Egypte (in Fostât = Kairo) iets later. Ten slotte werd Gaon een titel, een epitheton van voorname geleerden.

Naast den *Gaon* stond bij de babylonische Joden het wereldsche hoofd der gemeente: de *Exilarch* (ראשׁ הגולה of ראש גלות), die zijnen stamboom van David afleidde. Ook deze waardigheid werd later in Bagdad, in Mosul, Damascus en dan vooral bij de secte der Kareërs wederopgericht.

Wie belang stelt in dit onderdeel der geschiedenis van het orientalische Jodendom in de vroegere middeleeuwen vindt in het boek van dr. P. het materiaal volledig bijeen.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal. Vijfde, geheel opnieuw bewerkte uitgave. 's-Gravenhage, Nijhoff en Leiden, Sijthoff. 1914. (Pr. *f* 12).

De nieuwe „Van Dale", van welks eerste aflevering in *Museum* XXI, 256 vlg. eene aankondiging verscheen, en van welks gestadigen voortgang in *Mus.* XXII, 189 melding werd gemaakt, is thans al sinds verscheidene

maanden compleet. Het is een boekdeel geworden van 2061 bladzijden ; de vorige druk had er 1962, behalve de in de nieuwe uitgave niet opgenomen Lijst van Nederlandsche Plaatsnamen. Er zijn dus honderd pagina's meer, maar er is óók met een andere letter en in langer kolommen gedrukt, en ieder ziet terstond dat deze jongste uitgave een waarlijk onnoemelijk aantal woorden en uitdrukkingen meer bevat. Er is geen denken aan, het geheele werk hier in bijzonderheden te beoordeelen ; ik zal mij bepalen tot eenige meer algemeene opmerkingen, in den trant der vroeger gemaakte en in verband daarmede of in aansluiting daaraan. Ik heb mij, bij mijne beschouwingen over de eerste aflevering, onder meer, uitgelaten over zekere karakterverandering welke ik in den beginnenden nieuwen druk meende te bespeuren, en over een te wierigen uitgroei, buiten en boven hetgeen ik in een woordenboek als dit noodig en wenschelijk meende te moeten vinden. Wat die verandering van karakter betreft, zij is inderdaad doorloopend een der kenmerken van het geheele werk gebleken. Van Dale is in zijn nieuwen vorm niet alleen vermeerderd met honderden, meer of minder vernederlandschte of in de taal allengs vrijwel opgenomen technische en wetenschappelijke termen, maar het boek schijnt van nu voortaan — gelijk ik giste — ook metterdaad een „volledige woordentolk" (ter verklaring van vreemde woorden en uitdrukkingen) te zullen zijn, daarbij eene soort van verkorte encyclopaedie en tevens aardrijkskundig woordenboek. Ik wijs daarvoor op artikelen als Sont, Tower, White House, Union Jack, up to date, Ymir, Folketing, Oddfellows, reservatio mentalis, Soli Deo Gloria, Quae nocent docent. Ook vindt men er een artikel als *Stovia*: school tot opleiding van inlandsche artsen (waartegenover het ontbreken van een art. *Mulo* — Muloschool is wèl vermeld — eenigszins afsteekt). Van *kwikzalf* en van *sterke kwikzalf* wordt de samenstelling nauwkeurig opgegeven ; er wordt vermeld waarvan men *mayonnaise* maakt (doch niet juist) ; uitvoerig wordt gezegd wat *yoghurt* is, en waar het goed voor is. Dit alles, en heel veel dergelijks, onder den titel van „Groot Woordenboek der *Nederlandsche* Taal." Ik vermeet mij niet, het opnemen en vermelden van deze en dergelijke termen en uitdrukkingen af te keuren. Maar bij een lateren druk, zoomin als eigenlijk nu, zal het onder den ouden titel kunnen doorgaan. Ik mag, nu Van Dale dezen weg — steeds meer — is opgegaan, ook eigenlijk geen bezwaar maken tegen het opnemen van termen als rodelbaan, rodelen, waar lift, rutschbaan, skiloopen, bob(slee) al meer of minder lang gemeen goed zijn geworden ; maar ten slotte wordt dan toch eigenlijk alles „Nederlandsch !" Doch ik zou, te eer omdat het in heel veel andere gevallen wel is geschied, bij die allernieuwste uitheemsche neologismen toch — voorloopig — nog wel gaarne het „certificaat van oorsprong" zien overgelegd, in den vorm eener bijvoeging van (Fr.), (Eng.), (Hd.). Ik mis ongaarne zulke toevoegingen o. a. bij Krach, 2. Panne, Plat-ménage, ook omdat zij dienen kunnen als waarschuwing en aanwijzing voor de uitspraak. Eene zonderlinge soort van artikelen zijn zulke als waarvan het volgende de type is: „Notam. *Iets ad notam nemen* (enz.)." Ik vind tot mijn verwondering echter geen art. „3. Rem. *Iets ad rem opmerken.*"

Bezwaren moet, en mag ik hebben, hoe dan ook de opzet van het werk gewijzigd is, en het kader er van verwijd, tegen al wat overtollig heeten mag, en dat dus onnoodig plaats in beslag neemt. Ik kom nog eens terug op zulke woorden als omjanken, omjoelen (verg. het vroeger gezegde over aanjanken, aanjoelen), omspoken, omtornen; bestaan*bare* woorden, maar die (men zie de voorbeelden van 't gebruik !) niet werkelijk *bestaan*, d. w. z. die door niemand ooit worden gebezigd („wat hebben die dronken kermisgasten van nacht weer omgejoeld en omgespookt"). Zoo zijn er in dezen druk nog veel te veel blijven staan. Voorts namen van zaken van welke geconstateerd wordt dat zij uit het gebruik geheel verdwenen zijn (zie b.v. ophicleïde); termen als korfbalbenoodigdheden (in 't oneindige te vermeerderen) ; verkortingen als prof, proppies (propaedeutisch examen), potver (vloek); kinderwoordjes als kukkie (kusje), en derg. Ook vrouwelijke vormen als Norin (bij Noor), en zwartin (negerin) — waarom dan òòk niet Zwedin, Zwitserin, blankin? — reken ik hiertoe. Ook deze woorden *kan* men theoretisch „maken", maar zij worden door de practijk niet gevormd. Zij kunnen in eene latere uitgave zonder schade verdwijnen. Aan de „dieventaal" (diev.) is ook wel wat te veel eer bewezen. Er zijn daarin termen die als 't ware tot de algemeene taal behooren, die iedereen als 't hem te pas komt wel eens gebruikt (*smeris*, *Groot Mokum*), maar het lijkt mij alsof hier een uitvoerig excerpt uit den bekenden *Woordenschat* of uit b.v. Köster-Henke's *Boeventaal* is verwerkt (verg. priemerik, sliegerik enz.), en voor mijn gevoel hooren de allermeeste van die woorden in een Woordenboek der Nederlandsche taal, zoo ooit, nu nog niet thuis. Wat de eerste aflevering mij over „Indische" woorden deed opmerken, geldt ook voor 't geheele werk : de grens tusschen 't meer algemeen gebruikelijke en het meer (of zéér) speciale is er in overschreden; kran(d)jang en sawah b.v. mogen niet gemist worden, maar kossong (Ind. huurrijtuig) b.v., en kramassen (zich het haar uitwasschen) zijn, naar mijn oordeel, hier niet op hun plaats.

— „Intusschen, het staat er toch maar allemaal in, en die den *nieuwen* Van Dale heeft, hoeft geen „Technisch Woordenboek", geen „Woordentolk", geen „Woordenschat", geen „Boeventaal" of „Indische Woorden" en wat er meer van dien aard is, zich aan te schaffen of te raadplegen." — Het mag waar zijn, maar ik vind het jammer van den *ouden* Van Dale. Het meest misschien, omdat ik in den nieuwen eene vaste eenheid of eenvormigheid van bewerking mis ; omdat men er den lappendeken zoo duidelijk in ziet. Den stijl van het lexicon, gelukkig ook; maar dan is er de stijl van het leerboek of handboek ; de stijl van de techniek ; de stijl der pharmacopee ; de gezellige uitvoerigheid van het huiselijk recepten- en keukenboek ; de anecdote enz. 't Komt er alles op zijn beurt in voor. Maar den indruk van een eigenlijk, een uniform, een doorwerkt geheel maakt Van Dale in dezen opnieuw bewerkten druk op mij nog niet. Misschien wordt hij zulk een geheel in een volgenden.

Ik heb ook, hier en daar, eene aanteekening gemaakt, bij woorden of uitdrukkingen waar ik over verklaring

of uitlegging met den bewerker meen te moeten ververschillen, maar zullen dergelijke opmerkingen eenig nut van belang hebben, dan zou men zorgvuldig het geheele werk van woord tot woord moeten nagaan. Een paar aanteekeningen evenwel van anderen aard. Op koscher wordt naar kauscher verwezen, maar kouscher is een artikel op zich zelf, zonder verwijzing. Zoo wordt bij poerem („drukte, veel beweging") niet naar purim verwezen, en toch staan die twee woorden (beter vormen) ontegenzeglijk met elkander in verband. Drukfouten heb ik heel weinig gezien. Lees echter voor *toncia* (in het art. Orgelpunt): *tonica*, voor Δ-vormig, bij Lambdanaad, Λ-vormig; in 't art. Palla: gebenediceerd, voor: gebenediseerd. Occultisme zocht ik, na Occult enz., eerst te vergeefs, doch het staat er wel, maar na Occupeeren.

Ik heb het niet noodig geacht op de bekende goede hoedanigheden van „Van Dale", ook in de nieuwe uitgaaf, de aandacht te vestigen. Dit heb ik reeds bij mijne aankondiging van de eerste aflevering gezegd, en ik herhaal het nog eens. Ik zou alleen sommige dingen graag anders zien, omdat zij, naar mijne meening, een goed werk nog zouden verbeteren.

Leiden. A. Beets.

Van Dale's Handwoordenboek der Nederlandsche Taal. 's-Gravenhage, Nijhoff en Leiden, Sijthoff. 1915. (Pr. ƒ 3.25).

Een deeltje van 988 bladzijden in kleiner formaat dan het „Groot Woordenboek" en eene verkorte uitgave van dit laatste, „geschikt voor de leerlingen der H. B. S., de Gymnasia, de Kweek- en Normaalscholen (enz.)." „De wijze van bewerking is geheel dezelfde", maar — ik volg ook verder het prospectus — men heeft: „tal van samenstellingen en afleidingen weggelaten, die òf zeer eenvoudig zijn, òf minder vaak voorkomen; tal van voorbeelden niet opgenomen; een aantal minder gewone en technische beteekenissen niet vermeld." — „Voor hen die niet, of nog niet een uitgebreid Woordenboek als de volledige uitgaaf noodig hebben", inderdaad een handig bezit. De letter is iets kleiner dan in het hoofdwerk, maar de druk duidelijk en keurig verzorgd. De bekorting is met zeer veel oordeel geschied; de uitdrukking is beknopt en zakelijk.

Leiden. A. Beets.

J. M. Keyman, Kudrun en Biterolf. Bijdrage tot de bepaling van hun onderlinge verhouding. Groningen, Noordhoff. 1915. (Groningsche diss.).

Het is mij een genoegen, op deze dissertatie der Groningsche hoogeschool de aandacht te mogen vestigen. Het thema moge in hoofdzaak de Germanisten in engeren zin interesseeren, het hoofdresultaat mag voor dezen 'allerminst verrassend' zijn, de wijze, waarop mej. Keyman haar taak heeft opgevat, kan als model dienen, hoe een dergelijk onderzoek moet worden ingericht. Volgens weloverwogen gezichtspunten zijn de rubrieken van groepeering gekozen, waarin de stof moest worden behandeld, nauwgezet zijn alle vormen en woorden met de plaats, waar ze telkens voorkomen, geregistreerd, met meestal groote omzichtigheid zien we voor de groepen of voor de afzonderlijke woorden na bespreking der verschillende schakeeringen de conclusies getrokken. Zoo komt deze bijdrage over de verhouding van de Kudrun en den Biterolf naast een studie als die van E. Kettner over het Nibelungenlied en de Kudrun te staan. Reeds 50 jaar geleden (1866) constateerde Jänicke in zijne uitgave van den Biterolf en na hem Martin 1872 in die van de Kudrun en vooral Sijmons 1884 P.B.B. 9, 49 vlg., dat er speciale overeenstemmingen in woordvormen en woordenkeus van de Kudrun en den Biterolf bestaan, die op een zeer nauw verband tusschen deze beide werken wijzen. Maar een volledig onderzoek omtrent de verhouding der beide gedichten ontbrak tot nu toe. Het is de verdienste van mej. Keyman, dit onderzoek te hebben verricht. Daar er geen redelijke twijfel kan bestaan, dat de Kudrun het oudere gedicht is, zoo mogen we het hoofdresultaat van haar onderzoek aldus formuleeren: de Biterolf staat in al zijn deelen ten opzichte van het taalgebruik in hooge mate — zakelijk betrekkelijk weinig — onder den invloed van de Kudrun in den vorm, zooals we dit werk thans kennen, met zijn Nibelungenstrophen en zijn caesuurrijmen.

Mej. K. heeft het onderzoek der vormen en woorden ingedeeld in vier hoofdstukken. I, p. 5—47, 'Taalvormen en rijmtechniek' behandelt klanken, declinatie, conjugatie, woordvorming, syntax, rijmen. II, p. 48—124, 'Epitheta'. Ter sprake komen 5 rubrieken: epitheta, die betrekking hebben op innerlijke eigenschappen van personen, op uiterlijke, op de verhouding van een persoon tot zijn omgeving, op eigenschappen van zaken, epitheta, die een bepaling omtrent ruimte, graad of tijd inhouden. III, p. 125—137, 'Woordenschat' dwz. woorden, die voornamelijk voorkomen in het volksepos, zulke in het hoofsche epos, andere opvallende woorden (ande, eckestein, lasstein enz.), part. praet. met un-. IV, p. 138—186, 'Epische formules en zakelijke overeenstemmingen', zulke, die betrekking hebben op het hoofsche leven, op den strijd, op de wijze, waarop de dichter tot zijn hoorders spreekt, op dingen van anderen aard (siben vürsten lant, guot und êre, enz); eenige eigennamen.—Een 5e hoofdstuk, p. 187—195, geeft de conclusie, waarin Schr. tot boven reeds genoemd resultaat komt en ook een paar woorden aan de Herbortsage wijdt. Ten slotte bevat eene bijlage op p. 196—201 een lijst der woorden, die de Kudrun en de Bit. gemeenschappelijk hebben tegenover het Nibelungenlied B. Een korte inleiding en een lijst van gebruikte litteratur gaat aan het geheel vooraf.

Wanneer Schr. zegt, dat de 'uitkomsten allerminst verrassend' zijn (p. 1), dan geldt dit in zekeren zin voor het hoofdresultaat. Maar juist haar methodisch, zelfs herhaaldelijk statistisch onderzoek volgens bepaalde gezichtspunten geeft ons thans een scherpere voorstelling van den aard van den formeelen samenhang tusschen de Kudrun en den Biterolf. Op een paar dingen wil ik hier wijzen. Allereerst volgt uit de vergelijking, dat de Biterolf het werk is van één enkelen dichter, dat dus de opvatting van Jänicke, den uitgever van den Bit., als zou een bewerker een uitvoerige inleiding er aan toegevoegd hebben, voor goed weerlegd is. — De epische woordenschat, die K. en B. gemeen hebben met het volksepos, is in beide gedichten ongeveer even groot, waarbij opvalt, dat bijv. een woord als 'wîgant' of

'marc' in K. slechts een enkele maal, in B. veelvuldig voorkomt. Daarentegen is de woordenschat, dien B. gemeen heeft met het hoofsche epos, weer omvangrijker dan in K., doordien de hoofsche woorden in B. voor een groot gedeelte technische termen van het steekspel zijn, en de wijze van vechten in de K. meestal de oud-epische met het zwaard is (p. 130 vlg.). Terwijl in het Nibelungenlied 'buhurt' (een ridderspel, waarbij twee scharen te paard tegen elkaar indringen) herhaaldelijk voorkomt, in de K. 5 ×, heeft B. het slechts 1 ×; 'buhurdieren' kennen Nib. en K., B. geeft het niet. Kenmerkend is, dat woorden als 'turnieren' en 'turnei', die B. 19 ×, resp. 5 ×, gebruikt, in K. en Nib. niet gevonden worden. Men voelt, dat in den Bit. hoofsche invloeden sterker spelen. — Het Nibelungenlied vermeldt de 'varnde diet' herhaaldelijk, de K. herinnert er 4 × aan, in B. schijnen ze niet te bestaan. (Intusschen wil ik de opmerking maken, dat de voorstelling van die rondtrekkende lieden wellicht implicite Bit. 4054 vlgg. voorhanden is). — Enkele woorden zijn kleine monographieën: 'ellende' p. 103—106, 'guot', het epitheton, dat het meest in K. en B. voorkomt, p. 61—69 (het resultaat p. 69 'De Bit. volgt in het gebruik van 'guot' het hoo]e epos, terwijl de K. zich bij het volksepos, het Nib., aansluit' is overigens na de voorafgaande vergelijkingen te scherp geformuleerd), 'hêr(e)' p. 82—88, 'rîche' p. 88—92, enz. — Boven alles wordt duidelijk, hoe Bit. een groot aantal epitheta herhaaldelijk zonder eigenlijke gevoelswaarde zuiver mechanisch gebruikt, grootendeels omdat ze zoo gemakkelijk in het rijm pasten, terwijl de Kudrun ook in dit opzicht op een hooger standpunt staat. Zoo geeft Bit. in de laatste 8500 verzen, waarin Dietrîch voorkomt, 'lobelîch' 21 × bij personen, daarvan 16 × als rijm op Dietrîch; naar verhouding van de voorafgaande 5000 verzen, waarin 'lobelîch' 3 × voorkomt, konden we het slechts 5 × verwachten (p. 95). Hetzelfde verschijnsel doet zich voor bij gast, milte, hêr, rîche, mære, junc bij personen (p. 125). — In al deze en vele andere gevallen heeft Schr., ofschoon haar oogmerk steeds op het 'Gesamtresultat' gericht was, een materiaal samengebracht, dat voor onderzoekers op verwant gebied van niet te onderschatten waarde zal blijken te zijn. —

Twee opmerkingen ter overweging en in ieder geval als bewijs van belangstelling. P. 115 constateert Schr., dat zoowel de Kudrun als de Bit. slechts op één enkele plaats de uitdrukking 'groȝen schîn tuon' hebben. Deze uitdrukking, gaat Schr. voort, ontbreekt in het Nibelungenlied, in de Klage, in Alpharts dood, in Dietrichs vlucht en in den Rabenslag, in Ortnit en in Wolfdietrich. Hier hebben we dus, zegt ze, een individueele overeenstemming tusschen de Kudrun en den Biterolf. — Ik zou aanraden van deze parallel geen gebruik te maken. Niet alleen, omdat die twee sporadische gevallen te gering in aantal zijn. Maar omdat de eene passus kritisch niet zeker is. Bit. 12322 vlg. luidt in zijn geheel: 'Herbort der helt mære, der tete ellens grôȝen schîn'. Hier mag 'schîn' subst. zijn, de gen. 'ellens' schijnt er op te wijzen, en 'groȝen' met zijn n is dan adj. In den Kudrunpassus 58, 2. 3 is 'groȝen' met n twijfelachtiger. Sijmons Kudrun[2] geeft in overeenstemming met het hs., dat 'grossen' heeft: 'dô tete er (sc. der grîfe) grôȝen schîn, daȝ er grimmic wære und übele gemuot.' Maar door den zin met 'daȝ' wordt men onwillekeurig aan verschillende plaatsen in de Nibelungen herinnerd, waar bij 'schîn tuon' een adv. treedt: 'daȝ er milte wære, daȝ tet er grœȝlîchen schîn' (B 514, A 483, niet in C), 'die tâten dâ wol schîn, wie si rîten künden' (C 1923), 'er was ein helt zen handen, daȝ tet er (C 'wart dâ') schin' (B 1968, C 2021, A 1905), of met het vb. 'schînen': 'dîu Prünhilde sterke vil grœȝlîchen schein' (B 449, C 460, A 425). Zoodat men in den Kudrunpassus met de verschillende editoren, ook Sijmons Kudrun[1], liever lezen mocht: 'do tete er grôȝe schîn, daȝ er grimmic wære', dwz. met 'groȝe' als adv., waarbij dan 'schîn tuon' de in de mhd. teksten gewone beteekenis van 'toonen' enz. heeft. De Kudrunpassus met 'grôȝen' is dus kritisch niet geheel zeker en daarom als parallel met de uitdrukking in Bit. liever niet te citeeren. —

In hoofdstuk V p. 187 vlgg. brengt Schr. de kwestie ter sprake, in welke verhouding de dichter van den Bit. tot dien van de Kudrun staat. Ze onderscheidt vier mogelijkheden: 1. de Kudrun en de Bit. zijn van denzelfden dichter; 2. de K. staat onder invloed van den B.; 3. de B. staat onder invloed van de K.; 4. de beide gedichten zijn ontstaan in ongeveer dezelfde streek, denzelfden tijd en uit dezelfde school. Het resultaat is dan, dat de Bit. onder den invloed van de Kudrun staat. Bij de bespreking van 1. vermis ik bij Schr. hare methodische zorgvuldigheid. Hare motiveering is: 'de dichterlijke individualiteit, die uit beide gedichten spreekt, is zoo geheel verschillend, dat de onderstelling, dat één persoon de Kudrun en den Biterolf gedicht heeft, met beslistheid van de hand moet worden gewezen.' Daarbij ontvouwt ze dan het verschil in individualiteit. De motiveering is juist, indien ze met Panzer en Droege aanneemt, dat de Kudrun, zooals we die nu kennen, in de dertiger jaren der 13e eeuw 'in einem Gusse' tot stand kwam, m.a.w. indien er geen twijfel bestond, dat het gedicht met zijn Nibelungenstrophen en zijn caesuurrijmen het werk is van een man, die het omstreeks 1235 vervaardigde. Op p. 2 en 188 vlgg. spreekt mej. Keyman over den vorm en den inhoud van de Kudrun, maar of deze twijfel voor haar bestaat, wordt mij niet duidelijk. Schr.'s leermeester, de laatste uitgever van de Kudrun, onderscheidt p. XC vlg., LXXIV vlgg. der Inleiding (afgesloten 1913) 'eine einheitliche Bearbeitung' van een oud gedicht en na die 'einheitliche Erneuerung' een dubbele bewerking, die zich openbaart, de eerste door de invoering van Nibelungenstrophen, de tweede door het aanbrengen van caesuurrijmen. Mag deze zienswijze juist zijn of niet, Schr. moet, wil ze zeker gaan, rekening houden met het resultaat van onderzoek van een der beste kenners van de Kudrun. Wat Schr. van de voortreffelijkheid der Kudrun en den dichter bijbrengt, geldt in hoofdzaak voor den renovator, maar zeker niet voor den tweeden bewerker na dezen. Eigenlijk had ze om te overtuigen de individualiteit van den hernieuwer en van de beide bewerkers moeten geven. Daar de Bit. het werk van één dichter is, zoo geloof ik, dat o.a. de verzen 6451—6510 een criterium geven, dat de Bit. niet van den laatsten bewerker der Kudrun is, want slechts van dezen kan sprake zijn. Het zijn de regels, waarin Herbort van Denemarken zegt, dat hij in Ormanîe Hildeburg, de dochter van Ludwig en de zuster van Hartmuot, tegen den wil

van haar vader en haar broeder als vrouw heeft genomen. Het is moeilijk aan te nemen, dat òf de renovator òf een der bewerkers, die door den aard van hunnen arbeid de Kudrunstof geheel in zich opgenomen hadden, zulke toespelingen, als in den Bit. voorkomen, in dien vorm in tegenspraak met de K. zouden hebben gegeven. —

Een woord van dank aan Mej. Keyman voor haar werk, een woord van dank ook aan den man, die voor deze taak de juiste kracht wist te winnen.

Tilburg. J. F. D. Blöte.

F. P. H. Prick van Wely, Sleutel bij Roorda's Dutch and English Compared, I. Losse zinnen. Derde uitgave. Groningen, Noordhoff. 1915. (Pr. *f* 0.90).

In de laatste jaren kunnen de voor een lagere taalacte studeerenden niet klagen dat er gebrek is aan hulpmiddelen bij hun studie. Uitgewerkte gecommenteerde examenopgaven, werkjes over uitspraak, spraakkunst en idioom, waarin niet slechts regels worden gegeven maar ook iets wordt meegedeeld van het waarom, goede, van noten voorziene, uitgaven van buitenlandsche schrijvers, zijn in vrij ruime mate tot hun beschikking. Het werkje, verschenen onder bovenstaanden titel, verdient zeer zeker een goede plaats onder de genoemde hulpmiddelen. Het bevat de, met zorg bewerkte, vertaling in 't Engelsch van de oefeningszinnen in Roorda's bekend boek „Dutch and English Compared." Deze vertaling is zoo beknopt mogelijk; er worden slechts zeer weinig varianten gegeven, zoodat de gebruikers niet in de war worden gebracht door het zien van synoniemen, wat weer een afzonderlijke bestudeering van het onderscheid in beteekenis dier synoniemen zou noodig maken. „Zooals het boekje nu is" (zegt de bewerker in zijn voorbericht) „zal het met vrucht gebruikt kunnen worden, zoowel door lesgevers die eens willen zien hoe een ander het doet, als door voor een acte studeerenden, die nog niet weten hoe het moet, c. q. kan, of die geen leiding hebben bij hun voorbereiding."

Hiermee ben ik het volkomen eens, en heet het boekje hartelijk welkom.

Leiden. J. de Josselin de Jong.

S. W. A. Drossaers, Diplomatieke betrekkingen tusschen Spanje en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, 1678-1684. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1915. (Leidsche diss.).

Dit werkje, verschenen als Leidsche dissertatie, is een van verscheidene studies over de diplomatieke geschiedenis van de Republiek, die tot de geestelijke nalatenschap van professor Bussemaker mogen worden gerekend. Het behandelt een tijdperk, waarover wel heel wat literatuur bestaat, maar dat om goed gekend te worden van zooveel kanten behoort te worden toegelicht, dat speciale studies erover nog geen overdaad zijn. Het waren de jaren, waarin Willem III, verteerd van ongeduld en gevoel van onmacht, moest aanzien, hoe in een verdeeld en verblind Europa Lodewijk XIV voortging met het internationale recht te vertreden en zijn macht uit te breiden ten koste van Spanje en het Duitsche Rijk. De Republiek durfde haar lot niet onverbrekelijk met dat van het onzalige Spanje verbinden, zoolang Engeland zoo onbetrouwbaar bleef en Spanje moest van compromis tot compromis met de tyrannie van Versailles komen om eindelijk in 1684 door zijn eigen bondgenooten tot het vernederend twintigjarig bestand, waarbij het Luxemburg moest opgeven, te worden geprest.

Maar al kon Willem III de Republiek niet meesleepen in een oorlogspolitiek, hij vormde niettemin ook in dezen tijd het ware middelpunt van de anti-Fransche politiek in Europa. Dit is o.a. uit Muller's Waldeck bekend genoeg. Hier blijkt nog in bizonderheden welk een geregelden en sterken invloed de prins door de kracht van zijn persoonlijkheid oefende ook op de Spaansche politiek, door middel van Castel Moncayo, den Spaanschen gezant in Den Haag, en de Grana, den goeverneur van de Spaansche Nederlanden. Dr. Drossaers heeft de briefwisselingen van deze heeren onderling, van beiden met het Spaansche hof en van Willem III met de Grana, op het archief te Brussel bestudeerd. (Ten deele zijn zij daar natuurlijk in minuutvorm, maar veel van de oorspronkelijke handschriften ontbreken te Simancas).

Welk een jammerlijk vertoon van zwakheid, kleinmoedigheid en verdeeldheid leverde het groote bondgenootschap, waarvan Willem III de onvermoeide leider was. Het is waarlijk geen wonder, dat Amsterdam geen heil zag in gevaarlijke ondernemingen in zulk gezelschap. Dr. Drossaers heeft in het bizonder willen aantoonen, hoe de ongelooflijke staat van verval, waarin Spanje verkeerde en waaraan zij een boeiend hoofstuk in haar boek heeft gewijd, belemmerend op de Europeesch opgevatte anti-Fransche plannen werkte. Want de anti-Fransche politiek had het Spaansche probleem als middelpunt en het was zulk een toer om met het Spaansche wanbestuur om te gaan, dat de bestgezinde staatslieden er soms wel wanhopig onder moesten worden. Daarbij was Spanje, onredelijk en roekeloos als het soms nog handelen kon, niet in staat om tot de verdediging van het eigen gebied ook maar in de verte zijn billijk aandeel bij te dragen. Wel was het noodlot van België ook toen droevig, dat men voor opslurping door Frankrijk moest behoeden door het nog vaster te snoeren aan dat levende lijk.

Dr. Drossaers ontleent haar mededeelingen omtrent de toestanden in Spanje en de Zuidelijke Nederlanden en de methoden van de Spaansche regeering behalve aan Spaansche historische literatuur en aan de brieven van de Grana vooral aan de brieven van den gezant van H.H. M. te Madrid, Heemskerk, die zij op het Rijksarchief in Den Haag heeft gelezen en die harerzijds misschien meer erkentelijkheid verdienen dan waarvan haar voorrede getuigt. Het is opmerkelijk, dat de schrijfster, die ten volle beaamt, dat het niet aanging om zich in 1684 voor het hopelooze Spanje aan een breuk met Lodewijk XIV te wagen, in haar bespreking van de oneenigheden tusschen Willem III en Amsterdam telkens blijkt op de zijde van den Stadhoud r te staan. Tot verklaring van de belangwekkende en in veel opzichten nog mysterieuze figuur van Van Beuningen brengt haar boekje weinig bij.

Dat neemt niet weg, dat het nieuwe inlichting brengt, die niet zonder belang is. Het is daarbij, schoon de stijl slecht verzorgd is, met frischheid geschreven. Maar er valt op de compositie een aanmerking te maken, — en ik maak ze, omdat ze mutatis mutandis op zooveel dissertaties kan worden toegepast. Aanstonds in het begin van het eigenlijke werk — na het inleidend hoofdstuk over Spanje — voelt men het gemis aan een uiteenzet-

ting van de algemeene Europeesche verhoudingen, waarin zich de onderhandelingen die het onderwerp van het boek vormen, afspelen. En die fout is niet tot het begin beperkt. Te weinig heeft de schrijfster getracht om haar relaas door beknopte samenvatting van wat men in elk handboek vinden kan, te verbinden aan de groote lijnen van het historisch besef, dat elk lezer die een studie over een onderdeel als dit boekje ter hand neemt, in zich omdraagt. En toch, zonder zulk een aanpassing aan de grootere geschiedenis wordt de lectuur van ragfijn uitgesponnen diplomatieke onderhandelingen in het bizonder licht vermoeiend en verwarrend.

Londen. P. Geyl.

Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau. Cinquième série, ed. F. J. L. Krämer. T. III (1782—1789). Leyde, Sijthoff. 1915.

Dit deel sluit de vijfde serie dezer uitgave. Het is niet verder voortgezet dan 1789, omdat de belangrijkste stukken uit het archief van H. M. de Koningin sedert dit jaar reeds gedrukt zijn in de bekende uitgave van Colenbrander, wiens Gedenkstukken, ook voor de periode van den Franschen tijd in haar geheel, het belangrijkste daar voorhanden materiaal bevatten. Het eindpunt dezer uitgave is dus met dit deel bereikt en wij mogen den bewerker en den uitgever daarmede gelukwenschen. Al kan men zich niet altijd vereenigen met de wijze van bewerking en annoteering — over die punten is bij de aankondiging van de vorige deelen meer dan eens gesproken — men zal dankbaar moeten zijn voor de voltooiing van dezen omvangrijken arbeid, die in ieder geval heel wat belangrijke bronnen voor de kennis onzer geschiedenis onder aller oog heeft gebracht. Voltooid mag de arbeid echter eigenlijk niet heeten, voordat, zooals de bewerker in het voorbericht zelf aangeeft te zullen doen, onderzocht is, wat er nog in dit archief belangrijks voorhanden is uit de periode van 1702 tot 1747, die tusschen de derde en de vierde serie nog is opengebleven. Krämer herinnert, dat wijlen prof. Bussemaker de bewerking dezer periode op zich had genomen. Deze had inderdaad reeds een begin gemaakt met het nagaan der voorhanden stukken maar zijn onverwacht heengaan deed de taak onvoltooid blijven. De heer Krämer zal haar nu zelf ter hand nemen en onderzoeken, of er genoeg voorhanden is, en van voldoende belang, om nog een „supplement" voor deze periode te geven. Wat hij dienaangaande mededeelt, geeft echter weinig moed op het resultaat van dit onderzoek. Vgl overigens mijn overzicht van het archief van Willem IV in Meded. Letterkunde.

Terecht zegt de bewerker, dat de in dit deel behandelde periode behoort tot „la plus déplorable de l'histoire des Pays-Bas." Het deel is natuurlijk vol van den Patriottentijd en zijn onverkwikkelijke twisten. Van correspondentie met den hertog van Brunswijk is niet veel te vinden geweest maar ik zou toch aarzelen om den heer K. te volgen in diens meening, dat er geen „correspondance secrète" van dien aard is geweest uit dezen tijd, omdat hij er in deze archieven geen sporen van vond. Ook niet in die te Wolfenbüttel? De correspondentie van den Prins met Van Bleiswijk, den raadpensionaris van de droevige figuur, is uitteraard ook weinig belangrijk; van die met Van de Spiegel en Fagel is overgenomen wat van algemeen belang scheen. De heer K. wijst in het bijzonder op de inderdaad reusachtige collectie hier aanwezige kopieën van onderschepte brieven van vreemde gezanten en agenten, in zestig volumineuse liassen verzameld en geordend, waaruit hier natuurlijk slechts weinig kon worden overgenomen gelijk trouwens de gansche uitgave alleen als „chrestomathie" bedoeld is, als bloemlezing uit de duizenden en nog eens duizenden paperassen der 18de eeuw. De correspondentie met de gezanten der Republiek uit deze periode is, wegens de beperkingen den Prins voor een groot deel in deze jaren opgelegd, niet omvangrijk noch belangrijk.

Met de barre beschouwing des bewerkers over de „ignoble cabale" der Patriotten (p. X vlg.) zal men zich moeielijk kunnen vereenigen evenmin als met zijne opvatting van den aard der revolutie van 1795 of van de democratische beweging van 1747. Dat de democratische denkbeelden der Amerikanen op die hier te lande invloed hebben gehad, is zeker niet te ontkennen maar het wil mij voorkomen, dat hier de bewerker weder overdrijft. Is hij niet te veel onder den indruk, gewekt door de lezing der stukken uit het andere kamp? Veeleer zal men hem moeten toestemmen, dat de Prins zelf billijker dient beoordee'd te worden dan soms geschiedt, al was deze zeker niet een man van beteekenis.

Maar de hoofdzaak is de uitgave der stukken en daarmede, tevens met het voorloopige einde van den arbeid, wenschen wij bewerker en uitgever geluk.

Leiden. P. J. Blok.

W. Bousset. Jüdisch-Christlicher Schulbetrieb in Alexandria und Rom. Literarische Untersuchungen zu Philo und Clemens von Alexandria, Justinus und Irenäus. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1915. (Förschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments, Neue Folge 6 Heft). (Pr. M. 12).

Alweer een massief werk van Bousset. Men staat verbaasd over de massa materiaal, die hij in den loop zijner studiën heeft weten bijeen te brengen en bij machte is in korten tijd tot compacte boeken te verwerken.

Ditmaal valt de nadruk op „Schulbetrieb." Bij de lectuur van Philo en Clemens stuitte Bousset op het probleem der scheiding „des ihnen eigentümlichen von dem schulmässig überkommenen Material." Beide over-vruchtbare auteurs maken gewag van voorgangers, die zij ternauwernood bij name noemen. Clemens was verbonden aan de door Pantaenus ingerichte catechetenschool. Alexandrië bezat vóór Philo een of meer joodsche exegeten-scholen. Met dit feit bracht Bousset in verband wat Jäger en Gronau kort geleden hadden gegist of aangetoond van excerpten en dictaten, die onder Platonici, Peripatetici, Pythagoraëers, circuleerden en in hun boeken werden verwerkt. Ὑπομνήματα, ὑποσημειώσεις ἀνέκδοτα, ἀνεγνωσμένα zullen ook ter beschikking der beroemde Alexandrijnen gestaan hebben en het fragmentarisch karakter hunner werken verklaren. Ter bevestiging dezer hypothese loopt hij nu tal van geschriften door. Eerst wijst hij allerlei natuurkundige en cosmologische fragmenten aan. Dan ontdekt hij een exegetische bron in de eerste drie boeken van *Legum allegoriae*, in *de Cherubim* en in *de posteritate Caini*, een oorspronkelijken commentaar in *de ebrietate*, een Grieksche verhandeling en een „jüdischen Lehr-

vortrag" in *de congressu eruditionis gratia*, een boek over de droomen in *de somniis*, en een λόγος in *de fuga et inventione*, meest allen van exegetischen aard. Tot soortgelijke conclusies komt hij ten aanzien van Philo's „Jugendschriften" *de aeternitate mundi*, *de providentia* en *quod omnis probus liber*, met dit verschil, dat de hulpmiddelen voor de eerste groep blijken „das Werk des jüdisch-exegetischen Schulbetriebes von Alexandria" te zijn en dat in de tweede „Abhängigkeit vom hellenischen Schulbetrieb" aan den dag komt. Aan eenzelfde ontleding worden geschriften van Clemens onderworpen. In de *Excerpten uit Theodotus*, de *Bloemlezing uit de propheten* en de *Hypotyposen* wordt werk van den voorganger Pantaenus ontdekt. Een enkele maal is sprake van een „Schulaufzeichnung . . . die Pantainos seinen Schülern mitgegeben, resp. Clemens nach Lehrvortragen des Clemens niedergeschrieben hat." Ook in de eerste vijf boeken der *Stromateis* blijkt een „Fremdkörper" besloten te zijn. Allerlei stukken, die men sinds lang als uit schriftelijke bronnen geput had aangemerkt, worden samengevat tot een enkelvoudige „Schöpfung des Schulbetriebes der Alexandrinischen Katechetenschule." De zesde en de zevende Stromateus doen bij nader onderzoek, ook in verband met de voorafgaanden, zich kennen als een „ursprünglich nicht beabsichtigten Nachtrag", die weer meer onder den invloed der herinneringen aan Pantaenus stond.

De waarde dezer gissingen en betoogen kan slechts geschat worden door wie in de geschriften der twee beroemde Alexandrijnen eenigermate thuis zijn. De zoodanigen evenwel zijn in ons land dun gezaaid en ook het Grieksch der beide auteurs is van dien aard, dat niet licht de eerste de beste zich aan den arbeid zet. Toch is de op zich zelf niet onbehagelijke lectuur van Boussets' bladzijden aan te bevelen voor wie met karakter en inhoud der boeken waaraan ze gewijd zijn een voorloopige kennis maken wil.

Binnen het bereik van een ruimer kring valt wat verder wordt te berde gebra ht. Van Alexandrië als uitgangspunt gaat Bousset naar het Westen. Daar ontmoet hij Irenaeus, in wiens vierde en vijfde boek *adversus haereses* hij gedeelten aantreft, die hem doen vragen: „Sollte es vielleicht mit diesen Presbytern" — de presbyters op wie als op zegslieden Irenaeus zich beroept — „eine ähnliche Bewandtnis haben, wie mit den Lehrern und Presbytern des Clemens?" welke vraag bevestigend beantwoord wordt. Te Rome doceerde Justinus in het βαλανεῖον en Tatianus was zijn leerling, straks op zijne beurt docent. Ook daar dus in bescheiden afmetingen een „Schulbetrieb." In Justinus' *Dialoog* dienovereenkomstig een mixtum compositum van tractaten, die even zoovele „Schulvorträge" zijn. In de *Apologie* iets dergelijks. Parallelie met de *Epideixis* van Irenaeus doet daarenboven denken aan een „Schriftbeweis", „von Hand zu Hand weitergegeben." *Clemens Romanus* voorts zal in zijn bekenden brief homiliën „umgemodelt" en andermaal „in Briefform verwandt" hebben. De Hebraeërbrief wordt, met wijziging van Wrede's hypothese, tot een „schriftlich fixirten Lehrvortrag" verklaard. Ter beschikking van *Barnabas* moeten eigene of vreemde λόγοι gelegen hebben, die weer dienst deden bij de samenstelling van zijn brief. Uit zijn verloren werk zou zeker blijken, hoe ook *Papias* „die Schulüberlieferung der πρεσβύτεροι" verder gaf. *Polycarpus* heet rechtstreeks ὑπομνηματιζόμενος ἐν Χάρτῃ. Zoo doet Bousset de ronde en hij ziet ten slotte voor zijn geest verrijzen het beeld van de διδάσκαλοι, die met de ἀπόστολοι en de προφῆται in den oud-christelijken tijd de gemeentefunctiën deelden. Van dat „Lehramt" geeft hij in vluchtige trekken de geschiedenis. In Alexandrië bereikt het zijn hoogtepunt en in het episcopaat vindt het zijn einde. De auteur besluit zijn boek met de woorden: „Uns haben in dem vorliegenden Werke vor allem die literarischen Formen interessiert, in welchen sich das alles volzog. Wir sahen, auch diese Formen, in welchen sich einer der wichtigsten Processe menschlichen Geisteslebens darstellt, sind der Erforschung und des Interesses wert." Wij zeggen het hem, dankbaar voor zijn leerzamen en prikkelenden arbeid, na.

Ik merk nog op, dat ik bij de behandeling van Justinus' Apologie geen gewag heb zien maken van J. A. Cramer's ook in Duitschland bekende studie over het onderwerp, noch bij de verdere bespreking van Patres apostolici van Völter's dichotomieën; evenmin van Dr. W. L. Slot Jr.'s academisch proefschrift over den Hebraeënbrief als homilie.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

E. Fredrich, Vor den Dardanellen, auf altgriechischen Inseln und auf dem Athos (mit 16 Abbildungen und zwei Karten). Berlin, Weidmann. 1915. (Pr. M. 3).

In 1914 heeft de heer Fredrich als archaeoloog een wetenschappelike onderzoekingstocht van vele weken ondernomen, op de vóór de Dardanellen gelegen eilanden, waarvan verscheidene zo goed als nooit door reizigers uit West-Europa zijn bezocht. De ligging en 't gebrek aan havens maakt bij velen zelfs het verkeer met de overige Griekssprekende wereld hoogst bezwaarlik. De wetenschappelike uitkomsten van die reis zijn te vinden in de „Athenische Mitteilungen" van 1905—1908 en in het Corpus der Griekse opschriften (I. G. XII, 8, 1909). In 't hier aangekondigde boekje vindt men een populaire beschrijving van de interessante natuur en de niet minder belangwekkende bevolking der zo weinig bekende eilanden. Door de tegenwoordige oorlog hebben deze voorposten van de Dardanellen, vooral Lemnos met zijn ruime, door de Engelsen als vlootbasis gebruikte haven, grote strategiese betekenis gekregen en dit is wel de naaste aanleiding geweest tot de uitgave van het werkje. Alleen in het laatste hoofdstuk wordt echter gerept van wat tans ieders aandacht trekt; de tekst van de overige bladzijden is blijkbaar geschreven lang voor 't uitbreken van de oorlog.

De schr. is archaeoloog; op de Oudheid heeft hij voornamelik het oog gericht. Toch vermeldt hij ook trouw hoe de hedendaagse toestand van de bevolking is. Daaruit blijkt ten duidelikste hoe uitsluitend Grieks die bevolking genoemd kan worden; op 't eiland Hagiostrati vindt men 4 Turken tegenover 1300 Grieken, op Imbros 140 Turken tegenover 8000 Grieken en op Samothraki 3 Turkse families benevens enkele soldaten en ambtenaren te midden van 2000 (volgens anderen 4000) Griekse bewoners. Op Thasos staan de twee nationaliteiten in dezelfde verhouding tot elkander; alleen op Lemnos zijn een iets groter aantal Turken: zij vormen 10% der bevolking, maar de schr. verklaart

dat reeds in 1904 hun aantal snel afnam en nu wel tot een minimum teruggebracht zal zijn.

Men moet de heer Fredrich dankbaar zijn voor zijn op prettige wijze meegedeelde reisbeschrijving. Een taalkundige zou wensen dat de reis ook eens werd ondernomen door een neograecus, die van de taal der bewoners diepergaande studie had gemaakt. Een enkele mededeling dienaangaande, b.v. „hier leven enkele eenzame herders die een ouderwets soort Grieks spreken," wekt zijn nieuwsgierigheid op, maar brengt hem niet verder. Misschien is op deze eilanden nog veel interessants te vinden voor een linguist, ofschoon hij er wel niet op veel „ouderwets Grieks" zal mogen rekenen. Ik kan de heer Fredrich (blz. 61) niet toegeven dat „der Schönheitssinn . . . den Griechen überhaupt geschwunden (ist)" ; 't gevoel voor 't schone leeft m.i. juist zeer sterk bij dat volk, maar 't uit zich anders dan in de Oudheid. Ook hier zal een neograecus anders oordelen dan een archaeoloog.

Leiden. D. C. Hesseling.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Von Deutscher Schule und Erziehung, von **Hermann Jantzen,** Provinzialschulrat in Breslau. Berlin, Weidmann. 1915. (Pr. M. 1).

De korte inhoud van dit geschriftje is : Wij, Duitschers, zijn nog niet duitsch genoeg en daarom moet onze school meer dûitsch worden. Na een inleiding in den bekenden superlatiefstijl worden nu alle leervakken der middelbare school, incl. gymnasium, in nog geen 40 bladzijden uit dat oogpunt besproken. Dat daarbij niet veel bijzonders te voorschijn kan komen, spreekt wel vanzelf, maar de hervormingsvoorstellen van den heer Provinzialschulrat munten uit door een zoo volmaakte onbeduidendheid en afwezigheid van ieder spoor van originaliteit, dat ik niet begrijp hoe een bekende uitgeversfirma als de „Weidmannsche" dit produkt in de wereld heeft willen sturen, nog wel met een getypte aanbeveling er bij, die de verwachting uitspreekt, dat het geschriftje „allen Lehrern und allen Gebildeten, die den pädagogischen Fragen der heutigen Zeit Interesse entgegen bringen, reiche Anregung geben (wird)." Ik deel die verwachting niet en meen, dat zelfs voor de Duitschers, voor wie dit boekje toch uiteraard uitsluitend bestemd is, de waarde vrijwel gelijk nul is. Het aan een nederlandsch tijdschrift ter recensie te zenden had heelemaal geen zin.

Amsterdam. J. H. Gunning Wzn.

SCHOOLBOEKEN.

De f'. Wolters te Groningen zond ons den vijfden druk van M. A. P. C. Poelhekke, Woordkunst.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De heer J. F. van Someren gaf het eerste deel van den catalogus der *Pamfletten van de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek* (Utrecht, Oosthoek, 1915). Dit deel beschrijft 510 pamfletten tot 1598, die in de andere gedrukte Nederlandsche pamflettencatalogi niet voorkomen — een aanzienlijk getal, waarvan een aanzienlijk gedeelte bestaat uit Duitsche pamfletten over den 80-jarigen oorlog, prognosticatiën enz. De wetenschappelijk nauwkeurig beschreven verzameling was totnogtoe weinig onder de aandacht gevallen, wat zij allerminst verdiende; uitvoerige registers vergemakkelijken het gebruik. Met verlangen zien wij het vervolg dezer belangrijke uitgave te gemoet. P. J. B.

Van de *Reden aus der Kriegszeit* door U. von Wilamowitz-Möllendorff ontving de redaktie het vierde deeltje ; het bevat twee redevoeringen, getiteld *Beim Antritt des Rektorates der Berliner Universität* en *In den zweiten Kriegswinter.* De inhoud staat natuurlik in zeer los verband met de filologie. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1915, Oct.: E. Babelon, Le *Corpus nummorum italicorum.* — H. Lemonnier, 50 Années de l'Acad. royale d'architecture (1671-1726). — R. Pichon, Les *Epitres* d'Horace, II (fin). — Variétés.

Bijdr. t. d. Taal-, Land- en Volkenk. v. N.-I., LXXI, 1-2: F. D. E. v. Ossenbruggen, Het primit. denken, zooals dit zich uit voornamelijk in pokkengebruiken op Java en elders. Bijdr. tot de prae-animist. theorie.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Päd. XXXV—XXXVI, 8: P. Corssen. Begriff u. Wesen des Märtyrers in der alten Kirche. — E. Schultze. Terrorismus der Hauptstadt. — A. Hildebrand, E. Geibels dramat. Dichtungen. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: R. Linder, Rousseau u. Schiller. — Mitteil.

9: O. Immisch, Neue Wege der Platonforschung. — R. Foerster, Tizians Himmlische Liebe u. Michelangelos Bogenschützen. — A Malte, Hebbels Dramen u. d. Philos. Schopenhauers. — Mitteil. — Berichtigung.

Bijdragen Vaderl. Gesch., III, 2: Bijlsma, Rotterdam's Amerikavaart, eerste helft 17de eeuw. — S. Muller Hz., Maasland en Delfland. — Obreen, Nog iets over Hugo den Gouwer. — Van den Berg, Reports of the Royal Commission (vervolg). — Historische Literatuur.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXX, 6: De Boer, Over de praktische en de wetenschappelijke waarde der jongste geschiedenis. — Stumphius, Jan de Witt als regent. — De Kroon, Naschrift. — De Bruine Ploos van Amstel, Lafayette in 1815. — Droogendijk, Alexander van Rusland in Holland. — Mededeelingen op geographisch gebied. — Verburg, De Siberische weg.

Historische Zeitschrift, CXV, 1: Hennig, Zur Verkehrsgeschichte Ost- und Nordeuropa's im 8. bis 12. Jahrh. — Hampe, Die Pfälzerlande in der Stauferzeit. — Sohm, Die Soziallehren Melanchthons. — Platzhoff, Das erste Auftreten Russlands in der europäischen Politik.

Studiën, LXXXIV, Dec.: P. Albers, In Memoriam † P. Herman Jozef Allard S.J. — W. Mulder, Een Lezing en een Missie. — Ch. Raaijmakers, Het zesde hoofdstuk onzer Grondwet. — G. Jonckbloet, De Gids over Hilarion Thans. — H. Bolsius, In het gedrang. — G. Jonckbloet, De jongste literarische Kroniek van Willem Kloos. — P. Zeegers, Over Dramatische Actie, II. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

LXXXV, Jan.: G. Jonckbloet, Een Javaansch-Nederl. Dichter. — P. Albers, De „Monita Secreta" of geheime regels der Jezuieten. — A. Slijpen, Italië's Oorlogsheraut Gabr. d'Annunzio. — O. Huf, Oorlogsmissen in het Sacramentarium Leonianum. — I. Vogels, Levensherinn. van Pater van Meurs. De „Nimweegsche Jongen". — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Valeton, De Iliadis fontibus et compositione: D. Literaturz. 1916, 1 (Stürmer).

Manilii Astronomica ed. Van Wageningen: Lit. Zentralbl. 1916, 3 (M.).

ADVERTENTIEN.

VERSLAG

betrekkelijk de in 1916 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum,* is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal,* van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.—** zoodanig Verslag over de in **1916** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1917 op te maken en vóór 1 Juni 1918 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1916. Mr. C. B. MENALDA.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

23ste Jaargang. — **No. 6.** — **Maart 1916.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

Dr. J. M. Hoogvliet, Die sogenannten „Geschlechter" im Indo-Europäischen und im Latein. Haag, Martinus Nijhoff. 1913.

Men kan er zich niet over verwonderen, dat een geleerde als Dr. Hoogvliet zich rekenschap heeft willen willen geven van de beteekenis van het grammatisch geslacht in het Indogermaansch. Van hem begrijpt men ook dat hij, zooals hij in de voorrede zegt, liever door eigen nadenken die quaestie heeft trachten te doorgronden dan door ijverig te lezen wat door anderen is geschreven. Evenzoo, dat hij in een beknopten vorm de uitkomst van zijn onderzoek heeft meegedeeld. De eigenlijke verhandeling beslaat 39 bladzijden. Toen hij er mede gereed was, nam hij kennis van het academisch proefschrift van den heer de Josselin de Jong, en dit gaf hem aanleiding tot een betoog van ruim 20 bladzijden, waarin hij laat zien, in hoeverre zijn opmerkingen over het Latijn passen bij wat de heer de Josselin de Jong zegt over eenige Algonkin-talen. In zijn geheel beslaat het werkje van den heer Hoogvliet 61 bladzijden. De schrijver weet natuurlijk even goed als ieder ander, dat het grammatisch geslacht in het Latijn eene traditie is uit den Indogermaanschen tijd. Maar zijn bedoeling is niet den toestand in het Latijn af te leiden uit een ouderen toestand dien men zich slechts door toepassing van de vergelijkende historische grammatica eenigszins kan voorstellen. Wat hij wil laten zien is dit, dat men voor het Latijn op een vrij eenvoudige wijze de drie groepen der zoogenaamde masculina, feminina en neutra ten opzichte van de beteekenis der woorden kan onderscheiden. Daarna spreekt hij over de verschillende suffixen die bij de woorden van elk der drie groepen voorkomen. Ten slotte over de uitzonderingen, d.i. over gevallen waarin een woord door zijne beteekenis tot een andere groep behoort dan men volgens den vorm zou verwachten. Heeft men de geheele verhandeling bestudeerd op een manier die de schrijver uitdrukkelijk vermeldt, dan heeft men, met eene betrekkelijk geringe moeite, het genus van de meeste Latijnsche woorden geleerd, en wel door inzicht in een logisch verband dat men, zonder willekeur, in het Latijn kan ontdekken. Dit verband moge dan niet een schepping zijn van de Romeinen zelf, het is toch in hunne taal te vinden. Aangezien de heer Hoogvliet voornamelijk werkt met de beteekenis der nomina, is het wel te begrijpen dat hij niet spreekt van wat een gewoon grammaticus in de eerste plaats noemt: het formeele verschil tusschen de declinatie van het neutrum aan den eenen kant en die der masculina en feminina aan den anderen, zoodat het verschil tusschen die twee laatste groepen minder blijkt uit de declinatievormen der woorden zelf dan uit den vorm der adjectiva en pronomina die er op betrekking hebben: *is est bonus pater qui*... tegenover *ea est bona mater quae*... Inderdaad is dit punt ook van meer belang voor hem die zich zou willen voorstellen, hoe het genus in het Indogermaansch zich heeft ontwikkeld tot wat het is geworden; minder voor hem die den toestand in één taal als b.v. het Latijn wil beschrijven. Hoe valt nu deze beschrijving bij den heer Hoogvliet uit? Kan hij daarbij alle historische bespiegeling inderdaad missen? De eerste groep, die

der zgn. „normale" woorden, bevat alles wat niet tot de tweede en de derde behoort. De tweede is de „*bruchstück-* oder *dingartige* Abteilung" (d. w. z. de neutra), de derde is de *vielheit-* oder *sachartige* Abteilung (d. w. z. de feminina). Die derde groep wordt zoo door hem genoemd, omdat inderdaad een aantal feminina een min of meer collectieve beteekenis hebben, althans niet de namen zijn van concrete dingen met scherpe grenzen (de schrijver had hier een aantal Latijnsche woorden als voorbeelden moeten geven). Maar nu behooren tot dezelfde groep toch ook namen van vrouwelijke personen, en *puella* kan men toch moeilijk opvatten als een collectief. Ziehier eene quaestie waarover reeds veel geschreven is. De heer Hoogvliet maakt er geen melding van, doch geeft op zijn manier een logisch verband, waarvan men niet weet, in hoeverre hij daarmede meteen wil aanduiden wat in de historie inderdaad is voorgevallen. In zijne onderverdeeling van de derde groep geeft hij onder 6^0 namen van handelingen en toestanden, en in 7^0 de personificatie van zulke woorden als namen van godheden: wellicht bedoelt hij gevallen als *Victoria*, Νίκη, de godin der overwinning. Dit is dus een voorbeeld, hoe een nomen actionis de naam van een vrouwelijk persoon wordt. Dan komt 8^0: namen van zoogende of drachtige dieren; 9^0: namen van vrouwelijke dieren in het algemeen; 10^0: namen van vrouwelijke personen. Het is alsof de schrijver meent, dat zekere vormen eerst hebben beteekend een vrouwelijk dier met een jong, al of niet geboren (dat begrip is dus eenigszins collectief), en dat het op die wijze mogelijk is, dat oorspronkelijke collectiva ook namen zijn geworden voor één enkel vrouwelijk wezen. Doch nu vraagt men: is dit inderdaad de bedoeling? Zoo ja, dan zou men een nader bewijs verlangen. Al zijn scherpzinnigheid heeft de heer Hoogvliet besteed aan de quaestie, hoe het komt dat de naam van het eene ding tot de eerste groep, die van het andere tot de tweede, die van het derde tot de derde behoort; men zou hem gemakkelijker kunnen volgen wanneer hij altijd de door hem bedoelde Latijnsche woorden had genoemd. Door welke indrukken de oude Indogermanen zich hebben laten leiden — indien althans ook voor hen het geslacht niet reeds een traditie is geweest —, kan men niet zeggen, of ternauwernood. Hoe zou dan in een zoo jongen vorm van het Indogermaansch als het historische Latijn de toepassing van allerlei bepaalde beginselen duidelijk zijn waar te nemen? Maar — kan men zeggen — die beginselen zouden van later tijd kunnen zijn; de onmiddellijke voorouders der Romeinen hebben misschien met een logischen geest een zekere regelmatigheid gebracht in een meer verwarden toestand. De heer Hoogvliet vindt zekere duidelijke criteria in den vorm der dingen. Wat eenigszins peervormig of puntig is, werd volgens hem genoemd met een woord der eerste klasse, het waaiervormige werd aangeduid met woorden van de derde, het ronde met woorden van de tweede klasse. Wat dus rond is en goed als eenheid te onderscheiden heeft een neutrum als naam: vandaar b.v. *caput*, *collum*, *crus*, *os*, *cor*, *jecur*. Doch *manus* is femininum, omdat de hand zich vertakt in de vingers, *vena*, omdat ook de aderen zich vertakken; *frons*, *gena*, *cutis*, *palma* zijn feminina, omdat de daardoor aangeduide dingen „eine nicht deutlich begränzte Fläche bilden." Daarentegen zijn *digitus*, *pollex*, *pes*, *nasus*, *dens* masculina, omdat zij „zugespitzte" of „länglichcylinderförmige" deelen aanduiden. Wordt hiermede nu inderdaad helder het geslacht van woorden als *lingua*, *pulmo*, *ren*, *auris*, *humerus*? Van *oculus* zegt de schrijver, dat men voor het *ronde* oog een neutrum zou verwachten, zooals men dan ook elders vindt, maar dat blijkbaar „der Sprachengeist sich das Auge als ein zugespitztes kegelförmiges Etwas vorstellte", zooals men ook mag aannemen vanwege de uitdrukking *oculorum acies*. Moeilijker nog wordt de toepassing der criteria wanneer men de namen onderzoekt van dingen die geen voorwerpen of deelen daarvan zijn, en dikwijls zal men vragen: interpreteert de schrijver de woorden niet zóó als hij doet, alleen om ze in zijn theorie te kunnen plaatsen? *Mare* heet de zee, met een neutrum, omdat de zee, evenals de hemel, zich voordoet als een „halbkugelförmiges Gewölbe". Is dit niet wat sterk? Waarom zegt men voor *haat odium*, voor *vreugde gaudium*, dus neutra? Omdat door die Latijnsche woorden „einzelne Stimmungselemente" worden aangeduid. Waarom gebruikt men voor andere aandoeningen masculina als *amor*, *dolor*? Omdat het zijn „Gemütsbewegungen mit einseitiger Wirkung". Feminina moeten zijn namen van „richtung- und steuerlose Wirkungen", b.v. *rabies*. Ik meen wel eenigszins te begrijpen wat de schrijver wil, en ieder lezer zal met genoegen een aantal uitzonderingen aanvaarden die niet goed te verklaren zijn. Maar de waarheid moet toch wel zijn, dat men de Latijnsche genera in een bepaald stadium niet kan beschouwen als geregeerd door enkele logische beginselen van verdeeling. *Frigus* is een neutrum, *calor* een masculinum: zal iemand willen beweren, dat de begrippen van koude en van warmte in die twee woorden met geheel verschillende nuancen zijn aangeduid? Men kan in het Latijn, evenals in andere talen, groepen van woorden noemen, min of meer gelijksoortig van beteekenis, die hetzelfde genus hebben, dat dan dikwijls samengaat met bepaalde afleidingssuffixen, wier beteekenis nog duidelijk wordt gevoeld, en er zijn bepaalde begrippen, voor wier uitdrukking in Indogermaansche talen men aanstonds zal denken aan een woord van een bepaald genus. Doch men moet niet te veel verlangen, en de synonieme woorden in verschillende talen hebben dikwijls een verschillend geslacht: men kan niet zeggen dat *aqua* niet hetzelfde beteekent als ὕδωρ, en toch is het eene femininum, het andere neutrum. Indien ik nu ook denk, dat de heer Hoogvliet meer heeft gewild dan strict mogelijk is, toch zullen geloof ik alle lezers in zijn opstel weer nieuwe bewijzen vinden van zijn zoo oorspronkelijken geest.

Groningen. A. Kluyver.

Olympiodori philosophi in Platonis Phaedonem commentaria edidit **W. Norvin.** Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 5, geb. M. 5.40).

Het heeft tot in de negentiende eeuw geduurd vóór de sinds de Renaissance bekende, in tal van ten deele zeer verminkte handschriften ons bewaard gebleven commentaren van Olympiodorus, een Graeculus uit de zesde eeuw onzer jaartelling, op den Gorgias, Alcibiades, Philebus, Phaedo enz. in druk verschenen. Norvin noemt als eersten uitgever van O's scholia op den Phaedo Chr. Finck (Heilbronn 1847), wiens verdiensten als hersteller van vele fouten

der afschrijvers hij in het licht stelt, al liggen aan diens editie slechts minderwaardige manuscripten ten grondslag. De oudste en verreweg beste codex, een membranaceus der venetiaansche bibliotheek uit den aanvang der tiende eeuw (No. 196), is aan Finck ontgaan. Vóór Finck — dit feit schijnt Morvis onbekend te zijn gebleven — in 1816, waren de Ὀλυμπιοδώρου σχόλια εἰς Φαίδωνα reeds, zij het dan ook tamelijk gebrekkig, uitgegeven in de Anecdota graeca van den bekenden Corfioot Andreas Mustoxydes (συλλογή V).

Het is hier de plaats niet de grootere of geringere mate van nut te doen uitkomen, welke nog heden ten dage uit eene nauwgezette lectuur van O's opmerkingen (in den ruwen vorm, waarin zij ons overgeleverd zijn, hoogstwaarschijnlijk door den auteur niet voor publicatie bestemd) voor een beter inzicht in den tekst van Plato's dialogen hier en daar zou kunnen getrokken worden. Als voorbeeld wil ik terloops alleen wijzen op III, 3 (p. 18 Norvin), waar uit het citaat uit den Phaedrus p. 245, a evident blijkt dat Olympiodorus daar niet, gelijk al onze handschriften foutief ἀεικίνητον, maar αὐτοκίνητον heeft gelezen. Uiterst belangrijk zijn ontegenzeggelijk verscheidene zijner uitleggingen en redeneeringen voor de ontwikkelingsgeschiedenis der latere wijsbegeerte en godgeleerdheid. Men vergelijke b.v. Creuzer's verhandeling: „*Initia philosophiae ac theologiae ex Platonis fontibus ducta.*" Met niet minder vrucht en allicht met nog grooter genoegen kan men kennis maken met eene studie van Victor Cousin, den smaakvollen vertolker van Plato in het fransch, voorkomende in het Journal des Savants. van 1834.

De editie van den Deen William Norvin, op aansporing en met medewerking van zijn leermeester, den ook ten onzent hoog aangeschreven, veelzijdigen literator J. L. Heiberg ondernomen, verdient om de groote, ik zou haast zeggen voorbeeldelooze nauwkeurigheid, waarmede zij is tot stand gebracht, allen lof. Behalve den cod. Venetus 196, p. VI van de Praefatio uitvoerig in al zijn eigenaardigheden beschreven, den archetypus, waarvan alle overige handschriften middellijk of onmiddellijk afstammen, noemt de uitgever ons de talrijke inferieure apographa, acht en dertig, zoo ik mij niet vergis, uit de 15de en 16de eeuw, in de verschillende bibliotheken van Europa verspreid. Alle heeft hij vergeleken of althans ingezien, de spaansche alleen uitgezonderd („libros Mss. omnes praeter Hispanicos inspexi").

Aan den voet der bladzijden wordt men voortdurend verwezen zoowel naar den Platonischen tekst als naar de van elders bekende scholia. Zekere of althans hoogst waarschijnlijke conjecturen van Finck en anderen zijn door Norvin verstandigerwijze niet in calce maar in den tekst opgenomen. Op enkele plaatsen zal men bovendien vinden dat hij ook zelf in staat is geweest eene plausibele verbetering aan te brengen.

De editie wordt besloten door drie nuttige indices (*auctorum, nominum, verborum*).

De zeer zeldzame errata zijn door Norvin zelf opgemerkt en op de laatste bladzijde gecorrigeerd.

Utrecht. J. C. Vollgraff.

Philodemi Περὶ παρρησίας **libellus** edidit **A. Olivieri.** Leipzig, Teubner 1914. (Pr. M. 2.40, geb. M. 2.80).

In de voorrede bespreekt de uitgever eerst den papyrus zelf, p. III—V, daarna de uitgaven ervan, p. V vlg., voorts den omvang van Philodemus' geschrift p. VI vlg., eindelijk zijn inhoud p. VII—X. De tekst zelve p. 3—68 is van kritische opmerkingen en aanteekeningen voorzien waarin o. a. tal van parallelplaatsen uit Plutarchus' *Quomodo adul.* etc. zijn aangehaald. Een index vocabulorum p. 69—83 besluit het werk.

Philodemus heeft de stof ook voor deze verhandeling „Over de vrijmoedigheid" uit voorlezingen van Zeno uit Sidon, wellicht den schrandersten volgeling van Epikurus, geput, p. IX vlg., er is ons echter slechts een klein gedeelte ervan, p. VII en dan nog in zoo'n jammerlijken toestand overgeleverd, dat de rekonstructie zelfs bij de grootste scherpzinnigheid niet dan zeer onvolledig kan zijn.

Echter heeft Olivieri zich met zooveel vlijt en nauwkeurigheid van zijne moeilijke taak gekweten, dat ieder bestudeerder der Grieksche philosophie hem voor deze handige uitgaaf grooten dank is verschuldigd.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

A. Chatzis, Der Philosoph und Grammatiker Ptolemaios Chennos. 1er Theil. Einl. und Text. Paderborn, Schöningh. 1914.

Ptolemaeus de Alexandrijn, bijgenaamd Chennos (d. i. Egyptische kwartel), zoon van Hephaestion heeft geleefd van Nero tot in de regeering van Hadrianus en was ook te Rome bekend. De Arabieren vermelden en leveren over zijne biographie van Aristoteles en hij heet Platonicus of Aristotelicus, wat in zijn tijd ongeveer 't zelfde was; ons heeft hij meer als Peripateticus te gelden. Zijn werken zijn de Καινὴ Ἱστορία, de Σφίγξ, Ἀνθόμηρος, een grammatisch traktaat, een commentaar op den Timaeus, περὶ ψυχῆς en περὶ φιλοσοφίας. Andere werken worden valschelijk hem toegeschreven. De Σφίγξ heet een δρᾶμα ἱστορικόν, een *roman*, zegt Chatzis p. XX; ik volg liever Christ en Wilamowitz die er een grammatisch gedicht in zien, zooiets als Lycophron, zou ik zeggen. Over den Ἀνθόμηρος („tegenhanger van H.") spreekt de schrijver juist; maar de philosophische geschriften kunnen wel gezamenlijk vervat zijn in den Timaeuscommentaar, behalve de Aristotelesbiographie.

Verder behandelt Chatzis zijn eigenlijk onderwerp, de Καινὴ Ἱστορία, den titel, het karakter en den inhoud van het werk en de overlevering. Deze is gekomen door de excerpten bij Photius, die uitvoerig zijn, maar blijkens de vergelijking met Eustathius veel weglaten; ook in de Scholia op Homerus en bij Tzetzes is het werk gebruikt. Indertijd heeft Hercher betoogd, dat Ptolemaeus' werk zwendel is, zooals b.v. het pseudo-Plutarcheische „de fluviis"; dat hij in tegenstelling met het „nec fas est scire omnia" van Horatius volgens bekende methoden antwoord gaf op de vragen naar alia praeterquam scibilia door mededeelingen die hij uit zijn duim zoog. Allen tot op Chatzis geven hem gelijk; Chatzis toont aan dat Ptolemaeus ἀμάρτυρον οὐδὲν ἀείδει, dat zijn mededeelingen soms ook bij ouderen voorkomen, dat hij fouten maakt door verkeerde lezingen, zichzelf weerspreekt en de rariteit van zijn berichten aan zijn bronnen — voornamelijk de midden-comedie is te wijten. Dat alles heeft hij bewezen, maar is daardoor

Ptolemaeus in eer hersteld? Veeleer is de zwendel tweedehandsch — want zwendel blijft het en een voorbeeld van de verwildering waarin ook de philologie geraakt, wanneer zij zonder zich te bedenken doorgaat.

Van p. 1—56 volgt de tekst der fragmenten met kritische noten. Hierover dient de bespreking te worden uitgesteld tot de verschijning van den commentaar, dien de uitgever aankondigt; alleen is z ker te zeggen dat de emendatie p. 21 r 6 ἀνήρθησαν (codd. ἀνήφθησαν) van de sprinkhanen juist is (vgl. Ilias Φ 12 ἀκρίδεσ ἠερέθονται) en die op p. 39 r. 32 φιάλην ἐγγεγλυμμένην Ἔρωτι van Chatzis of ἐ. Ἔρωτα <ἔχουσαν> van Martini onjuist zijn, daar φιάλην ἐγγεγλυμμένην Ἔρωτα zuiver Grieksch is. (Cobet, Variae Lectiones p. 189). De helderheid en nauwkeurigheid van den uitgever doen veel verwachten van zijn commentaar. Niet dat wij op onze beurt toegeven aan de weetzucht van Ptolemaeussen, maar omdat het de philologie past haar eigen ziekteverloop nauwkeurig te leeren kennen.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Prolegomena in Sallustium scripsit Axel W. Ahlberg. Göteborg, Wettergren & Kerber. 1911. (Pr. 4 Kr. 50 öre).

C. Sallusti Crispi Bellum Iugurthinum recensuit Axel W. Ahlberg, Gotoburgi, Eranos' Förlag; Lipsiae, Harrassowitz. 1915. (Pr. 2 Kr. 25 öre).

De Redactie van het *Museum* verzocht mij een recensie te schrijven over de nieuwe uitgave van Sallustius' Bellum Iugurthinum door Axel W. Ahlberg.

Aan dit werk gingen echter twee andere van denzelfden schrijver vooraf: de voortreffelijke voorstudie *Prolegomena in S.* (1911) en de uitgave van de *Coniuratio Catilinae* (1911), die, naar ik tot mijn spijt verneem, niet aan het *Museum* ter recensie waren toegezonden en dus niet besproken. Met toestemming der Redactie zal ik daarom mijn opdracht aan den eenen kant een weinig overschrijden, aan den anderen wat beperken.

Nog belangrijker dan de uitgave van beide werkjes, hoe welkom die ook zijn, is immers de verdienstelijke Inleiding, die de beoefening van de Kl. Philologie in Zweden weer alle eer aandoet. Gelukkig zijn het hoofdwerk en de beide uitgaven in 't Latijn geschreven, dat voor onze Noordelijke stamverwanten zoo goed als voor ons, en zeker in dezen tijd, voor zulke onderwerpen althans, 't meest geschikte voertuig der gedachten is. Wie de Prolegomena heeft doorgewerkt — en dat loont de moeite — krijgt een goede voorstelling van de grondslagen, waarop de text van Sallustius moet worden opgebouwd en tegelijk een blik in de werkmethode van den schrijver. Zonder de kennis van dit boek, is 't bestudeeren der nieuwe texten niet mogelijk. Het is ook mooi in elkaar gezet en zeker een der beste voorbeelden van moderne recensio. De recensio van Sallustius — waarmee men niet gelukkig is geweest — is ingewikkeld, maar Ahlberg is de moeilijkheden meesterlijk te boven gekomen. Na een algemeen overzicht behandelt Pars I de *codices mutili* (met lacune in B. I.), de *codd. integri*; dan de *jongere codd.* met eenige aanvullingen en de *codd. incertae indolis* (eindigen voor de groote lacune in B. I.), eindelijk de codd. die de oraties en brieven uit alle werken van S. bevatten. In Pars II volgt de behandeling der *testimonia veterum*, in Pars III *Variae adnotationes*, waarvan c. 1 over den titel der Catilinaria gaat en c. 2 quaestiones grammaticae bevat. Men zij er op verdacht dat de schrijver in de beide uitgaven van de opuscula een paar kleine wijzigingen heeft aangebracht, hetgeen reeds uit de vergelijking van de *conspectus notarum* der Prolegomena met die van de C. C. en B. I. blijkt.

Men weet dat noch de editie van Dietsch noch die van Jordan meer aan de tegenwoordige eischen beantwoorden. Dus is dit werk van A. van belang zoowel voor philologen als historici. Het stemma der hss. wordt in de Prolegomena voor onze oogen opgericht en door schetsjes verduidelijkt. Wij komen dan eerst tot de *Ω, de lectio archetypi omnium codicum mutilorum* (p. 56 sqq.). Dit hs. was vermoedelijk uit de IXe eeuw en geschreven in Frankrijk. Servatus Lupus, abt van Ferrières (842—862), noemt in zijn 45en brief de C. en B. I. van S. (Norden, Ant. Kunstprosa II p. 700, 704). Dat de 4 voornaamste hss. juist in Frankrijk zijn, zegt in verband hiermede, ook iets. Zeker is 't dat de codd. integri, behalve de *Ω*, nog een andere bron hebben gehad. Hiervoor is een goed voorbeeld B. I. 21, 4, waar een deel van den zin (in kanselarijtaal) niet in *Ω* voorkomt (Proleg. p. 93 sqq.). Dietsch e. a. zien er een glossema in.

Interessant is ook de vergelijking van de *directe* traditie (der hss.) en de *indirecte* traditie. In den keizerstijd tot aan den ondergang van 't rijk is, in verhouding tot zijn geschriften, geen prozaschrijver vaker geciteerd dan Sallustius. Nog in de middeleeuwen werd hij veel gebruikt en nagevolgd. — Wij moeten hier aan de testimonia niet *te* veel gewicht toekennen. Ahlberg zal liever de *Ω* volgen dan de indirecte overlevering, omdat hij de lezingen van *Ω* over 't algemeen beter vindt (zie p. 150 sq.). Het is begrijpelijk dat de kansen op verschillen in de traditie, grooter zijn bij een prozaschrijver dan hij een dichter, waar een slordig of niet volkomen juist citaat ook eerder in 't oog springt. Verder dienen wij ons steeds bewust te zijn van de antieke en middeleeuwsche wijze van overlevering op beide zijden (direct en indir.) en dat de kans bestaat, dat librarii hun voorbeelden naar een Sall. text, dien ze toevallig hadden, verbeterden of dat al eerder de een van den ander afschreef (vgl. de traditie der Grammatici). Overigens is dit een zeer lezenswaardig gedeelte van de Prolegomena. Bij Horatius b.v. i s de toestand anders en beter.

Laten wij nu eenige woorden aan de uitgave van het Bellum Iugurthinum wijden. Deze geeft onder den text de testimonia en de lezingen der hss. Men moet A. de eer geven, dat hij zich niet overal aan zijn hss. vastklemt, dat hij er dus niet bij zweert. Waar hij met een aannemelijke reden voor den dag komt (B. I. 21, 4) kan men met hem meegaan, maar wanneer die reden minder of in 't geheel niet klemt, is 't gevaarlijk met hem den vasten grond te verlaten. Zoo in B. I. 18, 11. Het is maar een kleinigheid, doch deze teekent. Er is hier een treffende overeenstemming tusschen de beide klassen, die der mutili en integri (*Ω*'), die *proxime Carthaginem N.* lezen. Er is een zekere Messius Arusianus (4e eeuw), die een verzameling Exempla elocutionum uitgaf; de voorbeelden zijn ontleend aan Vergilius, Terentius, Cicero en Sallustius, maar 't is vermoedelijk een excerpt. Nu heeft Arusianus (cf. Prol. p. 143) nog wel *proxuma Carthagine Numidia appellatur.* Sall. heeft het adj. met den Dat. en den Acc. en een paar malen is 't niet uit te maken. (Pr. p. 144). Maar 19, 4 bijna *alle* hss.: *proxime Hispaniam* (Arus.:

proximi Hispania!) zooals 18, 9 *propius mare.* Zou Ahlberg toch niet beter gedaan hebben hier met de volgelingen van Arusianus (Dietsch en Jordan) *niet* mee te gaan en niet *proxime Carthagine* te lezen? (Reisig-Schmalz, Lat. Synt. Noot 541 c en Lat. Gr., Kuehner-Stegmann II 2 p. 528). Een dergelijk geval is 54, 1 *Metellus in isdem castris quatriduo moratus. Alle* hss. (Ω' consensus codd. et mutilorum et integrorum) *quatriduo* (vgl. Seneca, Ep. 18, 7 *hoc triduo et quatriduo fer*). Men kent dezen Abl. van tijdsduur. Doch de verleiding is groot om aan haplographie te denken en die schijnt A. bewogen te hebben om zijn hss. den rug toe te keeren en in den text te zetten: *quatriduo* <*m*> *moratus.* Een derde exempel: In 53,5 lezen wij: *at Romani, quamquam itinere atque opere castrorum et proelio fessi laetique* (Ω') *erant.* Dat *laetique* vertrouw ik ook niet. Jordan schrapt het eenvoudig, anderen lezen: *lassique*, Ahlberg: *fatigatique* en hij plaatst het zonder een? in den text. Als voorbeeld haalt hij aan 76,5 *multo ante labore proeliisque fatigati.* Waarom óók niet 106,5: *nocturno itinere fessis omnibus*? Maar staat het nu, met deze voorbeelden voor oogen, dadelijk bij ons vast dat in dit *laetique* een *fatigatique* schuilt? Palaeographisch is het althans vreemd. Dan probeere men b.v. *effetique*! Hoe 't ook zij: conjecturen zijn goedkoop, maar de waarheid is duur. En die is hier nog niet gevonden. Er zijn ook plaatsen, die heel gemakkelijk aan verandering blootstaan b.v. het praedicaat in zinnen van 2 of meer onderwerpen. Er is geen twijfel in B. I. 94, 1: *uti prospectus nisusque per saxa facilius foret* (Ω'). Het klimmen is eigenlijk de hoofdzaak, wat wel blijkt uit de geheele plaats, de *prospectus* is meer bijzaak en de volgorde is ook door den rhythmus gegeven (geen kunstrhythmus, (Pr. p. 175 N.), maar een onbewuste). Nu volgt daar op *facilius foret* d. i. opdat het uitzicht en (vooral) het klimmen over de rotsen wat gemakkelijker zou zijn. Ahlberg leest *forent.* Het betoog daarover in Prol. p. 169 is, dunkt mij, niet juist.

Maar al had ik zelfs nog meer bladzijden met opmerkingen, dan zou dat mijn ingenomenheid met en erkentelijkheid jegens dezen voortreffelijken arbeid niet verminderen. Nu kunnen we dus beginnen den *text*, dan de *taal* en *stijl* van Sallustius een weinig te herzien, enz.? Neen, er is wel reden om nog even te wachten.

Amsterdam. J. W. Beck.

L. Wohleb, Die l teinische U bersetzung der Didache kritisch und sprachlich untersucht mit einer Wiederherstellung der griechischen Vorlage und einem Anhang über das Verbum 'altare' und seine Komposita. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums edd. Drerup, Grimme, Kirsch, VII, 1). Paderborn, F. Schöningh. 1913. (Pr. M. 6).

De Didache is een Oudchristelijk geschrift, dat handelt over Christelijk leven, cultus en organizatie, een soort catechetische codificeering van hetgeen in een ons onbekenden kring, denkelijk wel voor het einde der tweede eeuw, gangbaar was. Zulke codificaties moeten het uitgangspunt zijn geweest van de volumineuze „canones"-litteratuur, waarin het z. g. kanonieke recht, in wijderen kring, de middeleeuwsche kerkelijke praktijk enz. voor een groot deel wortelt. Achter de Didache vermoedt men weder Joodsche bronnen, terwijl de verhouding tusschen hetgeen in dit geschriftje te vinden is en aanwijzingen, welke het N. T. in de z.g. Pastorale brieven an de Christengemeenten geeft, tot uitgebreide nasporingen aanleiding heeft gegeven. Het is dus een middelpunt, vanwaar draden naar alle richtingen uitgaan. Sedert de Grieksche text in 1884 ons door Bryennius uit een Jeruzalemsch handschrift werd teruggegeven, heeft zich een onafzienbare vloed van geleerdheid langs al deze kanalen uitgestort over dit geschriftje, dat een onbekende schrijver met het oog op practische behoeften zijner Christelijke omgeving heeft samengesteld.

Wohleb geeft hier een nieuwe editie eener Latijnsche vertaling, die uit de IIIe eeuw dateeren zou. Dan was zij een voorloopster van de vele, die in de IVe eeuw het denken van de Grieksche kerk voor Latijnsche ooren verstaanbaar trachtten te maken. Zij is zeker merkwaardig om haren grondslag, een ouderen Griekschen text — zooals Wohleb wel afdoende heeft aangetoond — dan de bij ons gangbare. Dit blijkt bij kleine, maar belangrijke punten als b.v. in 1 : 2 deum *aeternum*, 2 : 2 non moechaberis, non homicidium facias, waar Joodsche traditie en contact met het probleem van den „Westerschen" text waarneembaar zou zijn, vooral echter op plaatsen als 4 : 6, 4 : 8 (cf. Hermas, *Mand.* II, 4), 4, 14 (cf. Barn. 19 : 12) en caput 6. Of men van eene „primäre Stellung" van dezen text in de wordingsgeschiedenis van wat wij thans de Didache noemen, mag spreken (p. 38), laat, m. i., onze kennis van gegevens nog niet toe te beslissen. Het stell n dezer vraag wijst echter wel aan, hoe belangrijk deze editie is. Uit textcritisch oogpunt is zij eene verbetering bij die van Schlecht (*Doctrina* XII *Apostolorum*, Freiburg 1900, cf. *Die Apostellehre in der Liturgie der kath. Kirche*, ibid., 1901), den ontdekker van het Latijnsche handschrift (Cod. Monacensis 6242).

Een fragment, door F. X. Funk weder teruggevonden in een codex van het Oostenrijksche klooster Melk, was reeds uitgegeven, maar lag vergeten en begraven in eenen „Thesaurus Anecdotorum Novissimus" (Aug. Vindel. 1723, IV, 2 p. 5). Het wijkt slechts in kleinigheden af. Beide hss. bevatten den text der Didache als onderdeel van het z.g. Baeda-homiliarium: zij geven dien niet in zijn geheel. Cod. Mell. omvat cc. 1—2 : 6, Cod. Monac.: cc. 1—6 : 1 + eenige verzen, die tot dusver in de Grieksche overlevering onbekend zijn. Op p.p. 89—105 geeft Wohleb naast den Latijnschen text eene reconstructie van het Grieksch, dat de vertaler voor zich gehad zal hebben, met een helder en nauwkeurig apparaat, dat weder een merkbare vooruitgang mag heeten.

Bizonder belangwekkend is het IIe deel van het onderzoek (p.p. 39—83), waarin het taalgebruik dezer 7 p.p. Latijn aan de hand van Schmalz' *Syntax* en Krebs-Schmalz' *Antibarbarus* tot in de kleinste bizonderheden wordt nageplozen en besproken. Geregeld komen de gevallen van afwijking (b.v. *in* pro Abl. modi, *per* pro Abl. instrum., *longe esse* pro longe abesse) ook elders in laat Latijn voor. Van beteekenis is zeker, zooals de S., p. 40, opmerkt, dat de wijze van vertalen bij Grieksche participia, bij ὅτι na verba sentiendi en dicendi, bij de indirecte vraag, den infinitief met het lidwoord, partikels en dergl. stelselmatig worde nagegaan. Het zou in 't bizonder zijn nut kunnen hebben voor dateering en localizeering van anonyme geschriften.

Men denkt hierbij natuurlijk dadelijk aan Cyprianus. In deze richting heeft Wohleb nauwgezet gewerkt. Deze vertaler volgt b.v. bijna zonder uitzondering den regel, dat ieder Grieksche part. + lidwoord vervangen wordt door een relatieven zin. Opmerkelijk is ook, dat het Latijn hier in 't gebruik der tijden meestal het Grieksch volgt, en wel vaak tegen het taaleigen in (p. 53). De juiste beteekenis van *delustrator* c. 3 : 4 = περικαθαίρων blijkt uit *Const. App.* VIII, 32 : περικαθαίρων λέγεται ὁ ὕδασιν ἐπιῤῥαίνων, ἐσκευασμένοις μετ' ἐπῳδῆς, εἰς κάθαρσιν δῆθεν τινα, cf. Ps.-Apuleius *De herb.* 84 : si quis malevolus devotaverit hominem, herbae asparagi agrestis radice sicca cum aqua fontana *delustrabis* eum et resolutus erit.

Dit onderzoek, waarvan wij slechts een enkel punt aanstippen konden, is op zichzelf zeker van blijvende waarde. Op p. 83 luidt dan de aanhef der conclusies : De vertaling van de „Leer der twee Wegen" met . . 330 verschillende woorden, verrijkt het woordenboek met drie nieuwe woorden (*delustrator*, *abortuare*, *altiare*) en geeft nieuwe voorbeelden voor twee, die zeldzaam voorkomen (*tendiculum*, *murmuriosus*) en voor verscheiden beteekenissen van woorden, die minder algemeen zijn (b.v. *adolator*, *affectatio*, *initiare*). . . . De taal vertoont de kenmerken van laat, doch goed Latijn : de syntactische eigenaardigheden der vertaling kan men b.v. ook bij Tertullianus vinden (vgl. Hoppe, *Syntax und Stil des Tertullian*, Lpz. '03). . . . De copia verborum is over het geheel die van den volkstoon en dus berekend op het begrip van den kleinen man."

Voor de dateering van deze vertaling levert echter het taalkundig onderzoek geen resultaat van beteekenis. Jordan, *Geschichte der altchristlichen Lit.*, Lpz. 1911, p. 436, n. 4 zegt hier wel : „zweifellos ins 3 Jahrh. hinaufgehend", doch Harnack, *Chronologie der altchrl. Lit.* II, Lpz., 1904, p. 314, dien hij in deze uitspraak volgde, fundeerde deze opinie verre van afdoende : „De verhouding tusschen 't Latijn en de andere recensies der Didache (vooral de z.g. Apostolische Kerkorde) maakt het waarschijnlijk, dat de vertaling zeer oud is, en dit gevoelen begunstigen ook de citaten in Westersche geschriften van de IIIe en IVe eeuw (Ps. Cypr., *Adv. aleat.*, Gesta apud Zenophilum, Lactantius, Optatus), alsmede de overweging, dat zulk een geschrift, destijds opduikende, nauwelijks meer vertaald d.w.z. in kerkelijk gebruik genomen zou zijn." Verder dan deze vlottende waarschijnlijkheden brengt ook Wohlebs minutieus onderzoek ons niet : (p. 86). „De beoogde maar nooit overdreven aansluiting bij het Grieksch, dat de vertaler voor zich had, de duidelijke afkeer van vreemde woorden, de geheele indruk, dien het taaleigen maakt, vooral de ouderwetsche stempel en enkele eigenaardigheden van de copia verborum (cf. *adulator*, *affectatio*, *uana superstitio*, *audax*, enz.) leiden ons, wanneer wij ons niet geheel vergissen, voor den wordingsdatum tot, maar ook niet verder dan de derde eeuw. Schlecht, die zonder eigenlijke bewijsvoering de vertaling „vóór het begin der derde eeuw" dateerde, heeft hier beter kijk op gehad dan F. X. Funk, die haar geen bizonder hoogen ouderdom toeschreef."

Overtuigend klinkt dit niet, vooral daar de S. op p. 88 resumeert : „Alles samenvattende hebben wij dus een nadere bepaling voor den datum en plaats. . . . niet bereikt. Argumenten van algemeenen aard gaven een zekere waarschijnlijkheid voor dateering in de derde eeuw. Afrika als plaats van vertaling was niet te bewijzen: geen beslissende gegevens verzetten zich tegen oorsprong in Europa. De Latijnsche vertaling van de z.g. Didascalia Apost., van den Barnabasbrief en de „Kerkorde van Hippolytus" wijkt sterk af van het werk van dezen vertaler."

Het heeft wellicht zijn nut, aldus met de eigen woorden van een zoo scrupuleus werker als de hr. Wohleb te constateeren, dat hier nog geen sprake van zekerheid is en dat derhalve het probleem der dateering nog niet ten nadeele van Funks opvatting (*Doctr. App.*[1], Tübingen, 1887, Proll. p. LXIII sq) is beslist. De beslissing in dezen hangt ten slotte af van eene oordeelvelling in die ingewikkelde vragen op de grenzen van textcritiek en literaire critiek, welke de verhouding tusschen Didache en Canones-literatuur stelt. Wij moeten dus nog wel blijven berusten in Bardenhewers oordeel (*Gesch. der altkirchlichen Lit.* 1, Freib. 1902. p. 83 [1]): „Ook de ouderdom en de herkomst der vertaling heeft men tot dusver niet nader kunnen bepalen."

Afgezien van de op zichzelf belangrijke vaststelling van het taalgebruik van een eigenaardigen vulgair-Latijnschen text en van het inzicht, dat de lezer in de methode van vertalen, door dezen onbekende toegepast, verwerft naast welkome bijdragen tot de exegese — dit alles is werkelijke winst — is toch het resultaat van dit onderzoek voor het Didache-raadsel negatief. De S. zegt wel (p. 38), dat het „buiten zijn bestek lag nader te spreken over de vraag welk verband er bestaan kan tusschen cap. 6 in het Latijn en in het Grieksch alsmede tusschen dit caput, de overige getuigen en de oorspronkelijke Didache, maar t. a. p. noemt hij het toch eene „bijbedoeling" van zijne voorafgaande kritische uiteenzetting (voornamelijk contra Schlecht) om „eenige bedenkingen, die de beteekenis van het Latijn voor de wordingsgeschiedenis der Didache verkleinen zouden, weg te nemen" en meent, dat aldus „de waarschijnlijkheid, dat het eigenaardige type van den text, hetwelk de Latijnsche vertaling biedt, op een primaire plaats in deze wordingsgeschiedenis aanspraak heeft" toch wel vergroot zou zijn. Dit gevoelen kan, o. i., om bovenvermelde redenen niet worden aanvaard. Het is een verdienste van deze zorgvuldige studie, dat men thans weet, dat ook het nauwlettendst onderzoek der taal hier geen beslissing brengt. Zekerheid van nietweten is ook winst.

Uit taalkundig oogpunt verdienen voorts nog de pagg., die de S. wijdt aan „Het verbum „altare" („altiare") en zijne samenstellingen „exaltare" („superexaltare") en „inaltare", p.p. 104—125, allen aandacht, vooral met het oog op volkstaal en kerktaal (Griekschen invloed ?) in hunne wederzijdsche betrekking. Bizonderen dank zal menig lezer den S. brengen voor de volledige dubbele indices: p.p. 129—135 Latijn-Grieksch, en p.p. 136—142, Grieksch-Latijn.

Wie positieve gegevens voor de oplossing van het Didache-raadsel zoekt, komt dus niet met voldoening thuis. Teleurgesteld zal men echter nimmer worden, wanneer men aan dit met noesten vlijt en groote bele-

---

) De nieuwe editie heb ik niet kunn n inzien.

zenheid bewerkt geschrift niet meer vraagt dan de uitvoerige titel belooft.

Groningen. J. de Zwaan.

I. Scheftelowitz, Das stellvertretende Huhnopfer. Mit besonderer Berücksichtigung des jüdischen Volksglaubens. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, herausg. von R. Wünsch und L. Deubner. XIV. Band. 3. Heft). Giessen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 2.40).

De vorm van dit boekje heeft opvallende gebreken: het geeft een overstelpende hoeveelheid feiten, van alle plaatsen der wereld en uit alle tijden bijeenverzameld, zonder veel afwisseling als kralen aan een snoer geregen. Van goede compositie is geen sprake. Het eerste hoofdstuk loopt van blz. 9—16; daarvan behandelt éène bladzijde het plaatsvervangend offer bij de huwelijkssluiting; de overige zeven spreken over symbolen van vruchtbaarheid bij deze ceremonie. Het geheele zesde hoofdstuk (blz. 22—30) is gewijd aan afwerende tooverсirkels en eerst in het volgende (blz. 30—36) wordt medegedeeld wat de kip daarmee te maken heeft. Toch zal niemand, ook na het opmerken van deze stijlfouten, zijne oogen gelooven, wanneer hij ziet dat het laatste hoofdstuk tot titel heeft: Gibt es im Judentum Ritualmord?

Hoewel ook hier vorm en inhoud samenhangen, moet men ten volle erkennen dat de schrijver een aantal belangrijke riten besproken heeft en dat zijn materiaal weer bewijst hoe verbreid de meeste dezer riten geweest zijn. De motieven, die er aan ten grondslag liggen, worden gewoonlijk door den schrijver blootgelegd; in den regel blijken ze uit den ritus zelf. Ik moet evenwel één geval noemen, waarvan de verklaring in het voorbijgaan gegeven wordt, blijkbaar omdat ze den schrijver, ook in verband met voorafgaande en volgende gevallen, evident voorkwam. In het hoofdstuk over de apopompe (waarin opvallenderwijze de bok voor Azazel uit Lev. 16 ontbreekt), op blz. 41, komt deze zin voor: „In Arabien lässt eine Witwe vor ihrer Wiederverheiratung einen Vogel mit dem Unsegen ihrer Witwenschaft fortfliegen." Dat dit gebruik hier onvolledig beschreven en als een nog bestaande gewoonte opgevat wordt, zou men den schrijver kwalijk kunnen nemen. Maar veel erger is dat hij een verschijnsel als het genoemde in een ommezien op zulk een naieve wijze verklaart. De vogel vliegt weg „mit dem Unsegen der Witwenschaft." Het is bijna zoo simpel als wat men in oude boeken als verklaring van volksgebruiken lezen kan: „ebenso schöne wie natürliche Sitte" enz. Het is jammer dat Scheftelowitz, die overigens zin genoeg voor godsdienstige verschijnselen heeft, hier plotseling door wetenschappelijk atavisme bevangen blijkt te zijn; hij is daarvoor veel te goed. Het zal ieder belangstellende nuttig en aangenaam zijn ook in het vervolg werk van dezen schrijver onder de oogen te krijgen wanneer hij aan de uitingen van zijne belezenheid en opmerkingsgave een passenden vorm weet te geven.

Leiden. A. J. Wensinck.

The Pearl-strings; A history of the Resuliyyi dynasty of Yemen by **'Aliyyubnu'l-Hasan el-Khazrejiyy.** Vol. 1—4. (Gibb Memorial Series). Leyden, E. J. Brill. London, Luzac & Co. 1904—1913. (Pr. Sh. 27).

Het is reeds vele jaren geleden, dat de eerste deelen van het hierboven genoemde werk mij door de Redactie van dit Maandblad ter aankondiging werden toegezonden. Het scheen echter gewenscht daarmede te wachten, totdat het werk compleet zoude zijn. Niemand kon toen vermoeden, dat dit nog vele jaren moest duren, want het handschrift lag sedert 1885 in de Universiteitsbibliotheek te Cambridge zoo goed als persklaar gereed, bewerkt door wijlen Sir J. Redhouse. Curatoren van het Gibb-fonds besloten in 1905 het uit te geven, zoo als het daar lag, behoudens eenige wijzigingen van ondergeschikte beteekenis. Inderdaad verschenen de drie eerste deelen, behelzende de Engelsche vertaling van Redhouse en diens ophelderende aanteekeningen tamelijk snel na elkander (1906—1908) door de goede zorgen van Browne, Nicholson en Royers. Maar de Arabische tekst liet op zich wachten tot 1913, toen het eerste deel daarvan verscheen, uitgegeven door Sheikh Muhammad Asal, een Arabier, die van 1904—1911 aan de Universiteit van Cambridge als docent in het Arabisch werkzaam was. Meteen bleek toen de reden van het lange uitstel: de Arabische tekst door Redhouse in de Bibliotheek te Cambridge gedeponeerd was niet volledig; de bewerker had belangrijke stukken, necrologiën van Jemenensische geleerden, gedichten enz. weggelaten, zoowel in zijne vertaling als in zijn afschrift van den tekst. Dit bleek den uitgevers echter eerst, toen men reeds met den druk van het handschrift van Redhouse begonnen was, door vergelijking met het origineel in de bibliotheek van het India Office te London. Curatoren besloten daarop terecht, dat het ongewenscht was een onvolledigen tekst uit te geven, lieten het Londensche handschrift photographeeren en droegen aan genoemden Sheikh op daarnaar te Caïro eene ui gave te doen drukken. Het een en ander veroorzaakte groote vertraging, maar ieder zal het besluit van Curatoren om niet met een onvolledigen tekst voor den dag te komen moeten toejuichen.

Na deze uiteenzetting kunnen wij omtrent de drie eerste deelen kort zijn. De vertaling en aanteekeningen van Redhouse zijn niet onverdienstelijk, maar voldoen toch niet meer aan billijke eischen. Vooreerst, omdat hij willekeurig groote gedeelten heeft weggelaten, die wel is waar voor het recht verstand van den tekst niet onmisbaar zijn, maar toch op zichzelf den lezer juist het meeste belang inboezemen, omdat zij eigenlijk den tekst eerst illustreeren en de historische bewijsgronden bevatten, waarop Khazradji's voorstelling der feiten steunt. Ten tweede zijn, sedert Redhouse zijne vertaling en aanteekeningen te schrift stelde, een groot aantal handschriften, die op Jemen betrekking hebben, naar Europa gekomen, die een rijk materiaal bevatten tot opheldering en aanvulling van Khazradji's mededeelingen. Eindelijk is de vertaling niet overal onberispelijk en zoude Redhouse zelf, indien het hem gegeven geweest ware zijn handschrift te laten drukken, ongetwijfeld veel verbeterd en toegevoegd hebben. Deze opmerkingen behelzen natuurlijk geen verwijt, noch aan den hoogstverdienstelijken Engelschen Turkoloog, die met dit werk bewezen heeft, dat hij ook op het gebied der Arabische philologie over groote kennis beschikte, noch aan de uitgevers, die uit piëteit den tekst niet naar hunne inzichten hebben willen veranderen. Zij beoogen alleen de bekende waarheid in het licht te stellen, dat het uitgeven van het nagelaten werk van een gestorven geleerde

veelal een ondankbaar werk is, vooral in onzen tijd nu het rusteloos onderzoek voortdurend nieuw materiaal aan den dag brengt en heden reeds verouderd is wat gisteren werd geschreven.

Meer blijvende waarde bezit, gelijk van zelf spreekt, de tekstuitgave van Sheikh Mohammed Asal. Maar toch durven wij ook deze niet onvoorwaardelijk loven. De Sheikh bericht ons in zijn kort Arabisch voorwoord, dat het Londensche handschrift, dat hij slechts uit eene photographische reproductie kent, veel te wenschen overlaat en dat daarin niet alleen vokaalteekens, maar ook de diakritische punten veelal ontbreken. Hij belooft ons uitvoeriger mededeelingen bij de verschijning van het tweede en laatste deel. Ik had daarom mijne aankondiging in het *Museum* willen uitstellen, totdat ik gelegenheid gehad zoude hebben daarvan kennis te nemen, maar de rampzalige oorlog maakt het onwaarschijnlijk, dat dit tweede deel vooreerst het licht zal zien en de Redactie van het Maandblad dringt er op aan de aankondiging niet langer te doen wachten. Onder voorbehoud derhalve, dat de nog te wachten inlichtingen mijn oordeel over den tekst zullen kunnen wijzigen, waag ik de opmerking, dat de geleerde Arabier niet die zorg aan zijne tekstuitgave heeft besteed, waartoe de voorhanden hulpmiddelen hem in staat stelden. Het blijkt namelijk niet uit de spaarzame tekstkritische aanteekeningen, dat hij andere werken van Khazradji, die ten deele met dit werk parallel loopen (vg. bijv. *Cat. Codd. Arabic. L. B.*[2], p. 76 vvg., 113 vvg.), laat staan andere Jemenensische geschiedbronnen heeft geraadpleegd. Blijkbaar heeft hij alleen vertrouwd op zijne inderdaad degelijke kennis zijner moedertaal, en wij willen gaarne erkennen, dat hij daardoor een groot voordeel vooruit heeft boven Europeesche geleerden, voor wie het Arabisch slechts een aangeleerde taal is, maar toch blijft de indruk bestaan dat hij bij het vaststellen van den tekst, die over het algemeen zeer goed leesbaar is, in twijfelachtige gevallen er maar iets van gemaakt heeft. Intusschen, al ontvingen wij niet alles wat wij meenden te mogen verwachten, toch zijn wij Curatoren van het Gibb-fund grooten dank verschuldigd, dat zij de uitgave van den tekst en de vertaling van Redhouse het licht hebben doen zien.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Alberta J. Portengen, De Oudgermaansche dichtertaal in haar ethnologisch verband. Leiden, Boekdrukkerij v.h. L. van Nifterik. 1915. (Leidsche diss.).

De bekende Oudgermaansche gewoonte om in de dichterlijke taal de dingen niet bij hun waren naam te noemen, maar dezen door een omschrijvende of aanduidende uitdrukking of benaming te vervangen, is reeds meermalen het voorwerp van geleerde bespiegelingen geweest. Reeds Bastian zag in, dat de „kenningar" en „heiti", waarvan vooral de dichterlijke producten der Angelsaksen en Scandinaviërs wemelen en wier veelvuldig gebruik in de Skalden-poëzie ontaardde in een gemaniereerd systeem, onmogelijk alleen aan dichterlijke wispelturigheid en zucht tot het ongewone konden worden toegeschreven, maar veeleer als de overblijfselen van een speciale taal moesten worden beschouwd, die eertijds slechts door een bepaalde klasse (die der vorsten en edelen) werd gebruikt en verstaan. Een dergelijke verklaring gaf ook Friedrich Kaufmann, die bepaaldelijk aan een *ritueele* taal dacht.

Een heelen stap verder was men, toen Axel Olrik, gebruik makende van de door Jakobsen gepubliceerde gegevens, met klem betoogde, dat de vele punten van overeenkomst tusschen de Oudnoordsche dichtertaal en het Shetlandsche visschersdialect alleen uit een direct verband tusschen beide talen kan worden verklaard. Naar zijne meening heeft het laatste zijn, later door de dichtertaal overgenomen, eigenaardigheden aan zekere „bijgeloovige" denkbeelden te danken, die ertoe geleid zouden hebben om in bepaalde omstandigheden — in dit geval bij de vischvangst — allerlei termen en uitdrukkingen der gewone taal door andere te vervangen. Hoewel Olrik, bij gebrek aan gegevens, de juistheid zijner theorie niet kon *bewijzen*, had hij toch hiermede het onderzoek in nieuwe banen geleid en met de oppervlakkige literaire verklaring eens voor al afgerekend.

Van Olrik's theorie als werkhypothese uitgaande, heeft nu de schrijfster van dit boek een onderzoek ingesteld naar meer doorzichtige parallellen buiten het Germaansch, teneinde de totnogtoe onvolledige gegevens door vergelijking aan te vullen. De verdienste van haar boek bestaat hierin, dat zij zulke parallellen gevonden heeft en daardoor op vrijwel afdoende wijze heeft kunnen aantoonen, dat de theorie van Olrik in hoofdzaak juist was. Een dergelijken toestand als in het Germaansch toch treft men ook in verscheidene Indonesische talen aan — zoo in het Sangireesch (Sangir-Archipel, ten N. van Celebes) en in het door de Toradja's gesproken Baree (Centraal-Celebes) — en (waar het op aankomt) terwijl men wat het Germaansch betreft totnogtoe slechts onder voorbehoud kon spreken, staat het van genoemde talen buiten twijfel vast, dat de poëtische taalafwijkingen inderdaad ontleend zijn aan een speciaal dialect, dat gebruikt wordt in die omstandigheden, waarin de gewone taal, althans gedeeltelijk, „taboe" is. Bij de Sangireezen is het de zeetaal (het „Sasahara"), bij de Toradja's zijn het twee verschillende dialecten, n.l. een soort algemeene vervangtaal en de priestertaal, waarbij de dichters in de leer zijn gegaan. Ook de Dajaks van Borneo gebruiken in hunne poëzie vaak woorden ontleend aan de priestertaal of wisseltermen die in geval van „taboe" ook in de gewone taal dienst moeten doen. Na aldus te hebben aangetoond, dat er een treffende overeenkomst bestaat tusschen de verschijnselen in het Germaansch en die in sommige Indonesische talen, behandelt de schrijfster in de twee volgende hoofdstukken de algemeene problemen, waarmee haar onderwerp haar in aanraking brengt. De „taboe-taal", zooals men het totaal van, onder den dwang van „taboe"-voorstellingen in het leven geroepen, afwijkingen van de gewone taal zou kunnen noemen, is slechts één van de vele „speciale" taalsoorten, die men in nagenoeg elke taalgemeenschap aantreft. Wat de wijze waarop zij gevormd worden aangaat, zijn die speciale talen moeilijk te classificeeren, maar wanneer men ze van een ethnologisch standpunt beschouwt, kan men, zoo meent de schrijfster, althans twee principieel verschillende categorieën onderscheiden: de profane en de niet-profane talen. Wat met „niet-profane" talen bedoeld wordt, hebben wij reeds gezien; de „profane" vallen in het algemeen weer in twee andere groepen : de geheim-

talen en de vaktalen. Op de bezwaren tegen deze classificatie kunnen wij hier slechts in het voorbijgaan wijzen — trouwens, de schrijfster loochent ze niet bepaald, maar meent, dat zij niet tegen de voordeelen eener groepeering opwegen. Vaktalen of geheimtalen waarvan men kan aantoonen, dat zij uitsluitend profaan zijn, bestaan niet; dat verder de grenzen tusschen vaktaal en geheimtaal eveneens vlottend zijn, behoeft geen betoog; en eindelijk: wie zal durven beweren dat de oorzaken die bijv. na de uitvinding eener nieuwe techniek in den tegenwoordigen tijd, onder de personen die deze techniek moeten toepassen, alras tot de vorming eener nieuwe vaktaal leiden, bij de Shetlandsche visschers van de vroege middeleeuwen en bij de hedendaagsche Sangireezen in 't geheel geen rol gespeeld kunnen hebben? Ook de practische nadeelen dezer classificatie doen zich, zooals te verwachten was, al zeer spoedig gevoelen. Zoo verklaart de schrijfster zich na een bespreking van de verschillende theorieën over den oorsprong van de vrouwentaal der Eiland-Caraïben vóór de zienswijze van Crawley, die er een sexueele „taboe"-taal in ziet en maakt zij zich dus schuldig aan dezelfde eenzijdigheid die zij den voorstanders der overige theorieën verwijt: immers, vasthoudende aan haar verdeeling in profaan en niet-profaan, negeert zij hier de voor de hand liggende waarschijnlijkheid, dat naast die „taboe"-motieven ook andere, *profane*, factoren in het spel zijn geweest, n.l. technische (technische termen, hoewel niet talrijk, ontbreken niet), sociale (theorie van Sapper en Lasch) en eindelijk historische (eenigszins talrijke gevallen van vrouwenroof *kunnen* sporen hebben achtergelaten in de taal). Afgezien echter van deze voorbarige poging tot classificeeren, gaat de schrijfster zeer critisch te werk: zoo toont zij, om maar één voorbeeld te noemen, de zwakte van Lucien Adam's linguistische argumentatie op afdoende wijze aan.

Ook aan het volgend hoofdstuk, dat over „de oorzaken van het ontstaan van taboetalen" handelt, is klaarblijkelijk veel moeite en zorg besteed. Om de belangrijkste moderne theorieën, die met het vraagstuk verband houden, kort en duidelijk uiteen te zetten, ze critisch te vergelijken en de uitkomsten dezer vergelijking tot een bruikbaar geheel te verwerken, is voorwaar geen gemakkelijke taak — en het valt dan ook te betwijfelen of de schrijfster hierin volkomen is geslaagd. Het eindresultaat harer beschouwingen: de overtuiging, dat zoowel „animistische" als „dynamistische" voorstellingen tot het ontstaan van „taboe"-talen hebben medegewerkt, is inderdaad niet met de heerschende strooming in de ethnologie in strijd, maar men zou de vraag kunnen stellen, of dit resultaat op het oogenblik al niet wat afgezaagd begint te worden, althans, of het ook maar eenigszins de moeite van het voorafgegane onderzoek loont. Hoe dit zij, het valt in ieder geval te waardeeren, dat de schrijfster niet de moeite heeft geschroomd om zich in deze moeilijke problemen grondig te verdiepen, teneinde zich een zelfstandig oordeel te vormen, temeer daar het een ietwat gemakzuchtigen beginner in dezen tijd van „inleidingen" en „handboeken" wel wat verleidelijk wordt gemaakt om zijn kennis uit de tweede of derde hand op te doen. Haar laatste hoofdstuk had de schrijfster feitelijk wel ongeschreven kunnen laten, zonder dat daardoor de wetenschappelijke waarde van haar boek zou zijn verminderd. Behalve haar algemeene conclusie — die uit den gang van haar betoog reeds volkomen duidelijk was geworden — bevat dit hoofdstuk een aantal vermoedens omtrent de mogelijke oorzaken waaraan het „taboe"-zijn van een bepaald ding zou kunnen worden toegeschreven. Soms vermeldt de schrijfster algemeen of nagenoeg algemeen aanvaarde opvattingen, en soms geeft zij zich over aan vrij onvruchtbare bespiegelingen. Zeer juist merkt zij ten slotte zelve op: „Met gissen zijn altijd groote bezwaren verbonden en daar het niet makkelijk is, zich in de mentaliteit der oude Germanen in te denken, kunnen vele ervan vergissingen zijn." Trouwens, voor het oogenblik is het volstrekt niet van overwegend belang, hoe ieder geval op zich zelf verklaard moet worden en het is de vraag of wij ooit in staat zullen zijn, tot dergelijke details af te dalen, zonder alle voeling met de sobere *feiten* te verliezen.

Evenwel, het boek heeft te veel goede eigenschappen, dan dat een enkel slap en onbeduidend hoofdstuk den degelijken indruk dien het maakt zou kunnen wegnemen. De schrijfster kan er zeker van zijn, dat haar proefschrift zoowel door germanisten als door ethnologen met waardeering zal worden ontvangen en dat het den onderzoeker, die zich later opnieuw in het probleem zal verdiepen, tot niet geringen steun zal zijn.

Voorschoten. J. P. B. de Josselin de Jong.

Dr. R. A. Kollewijn, Opstellen over spelling en verbuiging. Derde, vermeerderde druk, met een woord vooraf van Prof. D. C. G. N. de Vooys. Groningen, Wolters. 1916. (Pr. f 1.75).

Wie weet hoeveel er sedert 1891 in ons land over spelling is gedebatteerd, hoeveel brochures er zijn geschreven over dat onderwerp en hoeveel verslagen er zijn uitgebracht, zal zich er niet over verbazen dat het zilveren jubilaeum van de spellingstrijd kan gevierd worden met de derde druk van een bundel, die, na het artikel dat aanleiding gaf tot de oorlog, alle kanten van het v aagstuk op een waarlik wetenschappelike wijze behandelt en aan voor- en tegenstanders een rijk materiaal van gegevens verschaft. Maar iemand die aan de strijd heeft deelgenomen, en ervaren heeft dat een bestrijder van Dr. Kollewijn die blijk geeft zijn *Opstellen* te hebben bestudeerd, nog steeds een uitzondering is, verwondert er zich over dat de twee eerste drukken niet voldoende waren voor de voorstanders en dat kleine getal tegenstanders en neutralen die de moeite hebben genomen om van 't voornaamste boek over het onderwerp kennis te nemen. Ik vrees dat de titel niet aantrekkelijk genoeg was om de gemakzucht, die liever veroordeelt dan onderzoekt, te overwinnen. Laten we hopen dat het werk, nu het in een biezonder smaakvol bandje, bruin met gouden stempel, bij een aanzienlike firma verschijnt, eindelik de aandacht trekken zal die het verdient. Gebeurt dat, dan zullen de vierde, vijfde en zesde druk niet uitblijven. Ik hoop het van harte.

In die wens ligt intussen niet uitgedrukt dat ik voortzetting van de spellingstrijd begeer. Neen, na de vrede zal het boek zijn waarde behouden. Het heeft ongetwijfeld het karakter van een propagandamiddel, doch niet in de eerste plaats ten bate van een stelsel, maar tot bevordering van beter inzicht in taal en taalstudie. Daarom hoop ik dat de bundel 't meest gelezen zal worden door aanstaande docenten, ook van andere

talen dan de Nederlandse; opstellen als „Een taaldespoot uit de pruiketijd" en die over het woordgeslacht kunnen bijdragen om vooroordelen over de absolute waarde van de Latijnse spraakkunst weg te nemen, vooroordelen die de studie van de klassieke talen en het inzicht in de samenhang van de verschillende delen der filologie nog altijd belemmeren. Wie de gedachten in die studies neergelegd zich eigen gemaakt heeft, mag desnoods afkerig blijven van de verbeteringen door Dr. Kollewijn voorgesteld op de spelling van de Vries en te Winkel; hij zal zijn bezwaren dan niet langer zoeken in beweerde onduidelikheid, platheid of lelikheid.

Drie opstellen komen in deze derde druk voor die in de beide vorige nog niet opgenomen konden worden. Het zijn: *Een taaldespoot uit de pruiketijd* (*Taal en Letteren*, 1906), *Een bui* (*Groot-Nederland*, 1911), *Is bemiddeling mogelijk?* (*Kritiek op het Verslag van de Staatskommissie in zake de Spellingkwestie*, 1913). In het eerste wordt ons in de persoon van Balthazar Huydecoper een taalregelaar getekend die hardnekkig zijn zeer eigenaardige logika boven waarneming van het gebruik en psychologiese verklaring stelt, nummer twee is een antwoord op de bekende aanval van de heer Scharten en in het derde wordt uiteengezet dat een vergelijk met de tegenstanders niet mogelik is zolang deze zo uiteenlopende, soms elkaar tegensprekende eisen stellen.

Hier en daar heeft de schrijver aan de voet der bladzijde een noot gezet waarin hij kleine verbeteringen of aanvullingen van zijn tekst voorstelt.

Ten slotte wijs ik er op dat van de vijf en twintig jaren die tussen het eerste opstel en de verschijning van deze bundel liggen, de heer Kollewijn er vier en twintig als direkteur verbonden is geweest aan een Hogere Burgerschool te Amsterdam. Daarop mag wel eens de nadruk gelegd worden, omdat het van belang is te weten dat de ontwerper van de nieuwe spelling niet alleen een geleerde maar ook een man van langjarige praktijk is. Hoe velen van zijn bestrijders verenigen die eigenschappen?

Leiden. D. C. Hesseling.

Otium Classicum. I. Genestetiana. Petri de Genestet poetae Neerlandici carmina selecta Latine vertit **J. J. Hartman.** Leiden, Sijthoff. 1915. (Pr. *f* 0.90).

Een meer in bizonderheden afdalende bespreking van deze *Genestetiana* gaf ik al in den *Ned. Spectator* van 4 Jan. 1902, waarbij werd opgemerkt welk een groot virtuoos Prof. Hartman is in 't hanteeren van Latijnsche versmaten en hoe een enkele maal de Genestet wel een beetje in het gedrang kwam. De heer Hartman is een hevig bewonderaar van de Genestet, houdt trouwens over 't algemeen van godsdienstig-getinte poëzie, waartoe hij natuurlijk volkomen het recht heeft, maar het is ook denkbaar dat anderen dergelijke dichtkunst wat fade, banaal en verouderd vinden. Intusschen, ieder zijn smaak, en de weinige woorden „e praefatione primae editionis" laten aan boudheid en beslistheid niets te wenschen over.

Voor wie is nu dit boekje bestemd? Mijdunkt voor den volgroeiden literator, die zijn Horatius e. a. lyrici goed kent, heel wat Latijnsche poëzie achter den rug heeft en min of meer fijnproever is. Ieder kent waarschijnlijk, zoo niet het boek zelf, dan toch den titel van Bulwers roman „What shall he do with it?" Ik vraag op mijn beurt „wat moeten we er mee op 't gymnasium doen?" Den leerlingen aanpraten hoe mooi en hoe knap en hoe sierlijk Prof. Hartman de Genestet verromeind heeft? Maar kunnen ze dat *behoorlijk* voelen en naproeven, ook al staat in het goedgedrukte uitgaafje het Hollandsch er naast? I have my doubts. Niet dat ik het werk niet aantrekkelijk zou vinden, maar het lijkt me meer aangewezen voor een privatissimum met de crême de la crême, de élite van de uitverkorenen, dan voor algemeen gebruik. Bovendien kost het al heel wat moeite en tijd een bepaald quantum echte, oorspronkelijke Latijnsche poëzie van verschillende Latijnsche schrijvers goed te lezen; mogen we nu er nog tijd afnemen voor *Genestetiana*? Of zou de bespreking hiervan omgekeerd een gunstigen invloed hebben op het vertalen *uit* de klassieke dichters? Ziehier eenige vragen, waarop ik niet met al te groote zekerheid zou durven antwoorden.

Den Haag. Edward B. Koster.

R. von Scala, Das Griechentum in seiner geschichtlichen Entwicklung. (Aus Natur und Geisteswelt n. 471). Leipzig, Teubner. 1915. (Pr. M. 1, geb. M. 1.25).

Dit boekje beslaat, met inbegrip van de daarin opgenomen illustraties, 96 bladzijden; berekent men nu dat die illustraties minstens 25 bladzijden innemen, dan ziet men dat de schrijver er in geslaagd is om, in 71 blz. klein 8°, van de lotgevallen der Grieken en van de ontwikkeling hunner beschaving een overzicht te geven dat begint bij de Indogermanen (blz. 1—5), over Kretensiese, Myceense en Homeriese beschaving handelt (blz. 5—23), ons de uitbreiding der kolonisatie schetst (blz. 23—27), en 't verhaal van de meer bekende gedeelten van Hellas' geschiedenis voortzet tot aan de stichting van Konstantinopel (blz. 27—94). Er blijven dan nog twee bladzijden over voor een „Zusammenfassung." Een tijdtafel van 7 blz. volgt als een zeer welkome index op zo veel wetenswaardigs.

Uitgebreide kennis en door eigen onderzoek verkregen overtuiging betreffende de vraag wat het belangrijkste is, zijn nodig wil men met enige kans van slagen de Griekse historie onder een hydrauliese pers van zó zware drukking kunnen leggen. Von Scala voldoet ongetwijfeld aan die voorwaarden. Dat hij, ondanks de titel van zijn werk, over Byzantium en het tegenwoordige Griekenland zwijgt, is wellicht hieraan toe te schrijven dat hij zich niet in gelijke mate bevoegd acht om deze tijdvakken op dezelfde wijze te behandelen. Maar is het kunststuk hem gelukt zonder al te grote schade voor de duidelikheid? Zullen de „weiteren Kreisen" voor wie de bekende verzameling bestemd is, dit kleine boekje gemakkeliker in zich opnemen dan een werk van veel groter omvang, maar minder zwaar van inhoud, minder gevuld met uitspraken en toespelingen die alleen betekenis hebben voor wie reeds uitvoeriger studies over de beschaving der Grieken hebben gelezen? Ik betwijfel het, ja ik vrees dat de niet-deskundige lezer door dit boekje meer verbijsterd dan verlicht zal worden. Sommige zinnen zijn voor mij na herhaalde lezing onduidelik gebleven. Ik schrijf er een af (blz. 94). „Daneben eine Fülle von Stadtstaaten, in denen feine Ausbildung verschiedenster Verfassungs-

formen den Reichtum politischer Entwicklung zeigt, aber eine Verengung der Wirksamkeit durch Kleinstaatentum für alle Zeit rein innerer Entwicklung hervorbringt."

Ik geloof dat zulk een werkje alleen waarde heeft voor vakgenoten van de schrijver, die gaarne in zeer beknopte vorm vernemen wat zijn mening is over de belangrijkste vraagstukken van de Oudgriekse beschaving.

In de tijdtafel is een voor leken gevaarlike drukfout blijven staan: „454, Verlegung der Bundesleitung und der Bundeskasse von Delos nach R o m."

Leiden. D. C. Hesseling.

H. Wätjen, Das Judentum und die Anfänge der modernen Kolonisation. Kritische Bemerkungen zu Werner Sombarts „Die Juden und das Wirtschaftsleben." Berlin, Stuttgart, Leipzig, W. Kohlhammer. 1914. (Pr. M. 1.50).

Het is altijd een eenigszins netelige taak een kritiek te schrijven op een boek, dat zelf niet anders dan een kritiek is. Maar een bespreking van dr. Wätjens boekje moge hier een plaats vinden ter wille van de zaak zelf; bovendien heeft de schrijver het ons gemakkelijk gemaakt door zelf zoo goed als geen aanleiding te geven tot nieuwe kritiek. Integendeel, ieder, die iets van het behandelde onderwerp weet, kan niet anders dan zijn instemming betuigen met dr. Wätjens kritiek. De fouten van de werkwijze van Sombart liggen zoo voor de hand, dat zij eigenlijk nauwelijks behoeven te worden aangewezen. Maar hij geniet, vooral buiten den kring der geschiedkundigen, een zeer groote reputatie en zijn woord is wet voor duizenden genooten in en buiten Duitschland. Daarom ook zijn geschiedkundigen van naam als von Below en Rachfahl hem scherp te lijf gegaan, om zijn wilde fantasieën tot haar juiste verhoudingen terug te brengen. Daarom ook was het nuttig, dat dr. Wätjen enkele bijzondere punten nog eens afzonderlijk onderzocht. En dat met succes.

Sombarts stelling is deze, dat het moderne kapitalisme en de moderne kolonisatie in hoofdzaak het werk der Joden is geweest. Op meesleepende en bijna overtuigende wijze weet hij dat te betoogen. Men is al lezende altijd geneigd met hem mede te gaan en zich te laten belezen. Als hij b.v. aanwijst of liever schildert, hoe de kolonisatie van Noord-Amerika is geschied; hoe zich op tal van plaatsen kleine koloniën van landbouwers vestigden, b.v. van twintig familiën; hoe bij deze twintig zich nog een koopman aansloot, hoe deze koopman het middelpunt van de economische beweging werd en de economische betrekking tot de buitenwereld bewerkstelligde; als Sombart dan demonstreert, dat deze koopman wel altijd een Jood zal zijn geweest, dan geeft men zich argeloos gewonnen. Maar bij eenig nadenken valt deze voorstelling, hoe welsprekend ook voorgedragen, ineen. Dr. Wätjen kan met de feiten aantoonen, dat vóór 1800 het getal Joden in Noord-Amerika uiterst gering is geweest.

Zoo is het overal bij Sombart. Om het beeld van Wätjen te gebruiken, Sombart ruikt overal Joden. Het sterkste voorbeeld is wel dit. Volgens hem zijn vele van onze gouverneurs-generaal van Indië Joden geweest op geen anderen grond dan zekere eigenaardigheden in de gelaatsuitdrukking. En vooral dit: Jan Pietersz. Coen was eigenlijk een Jood; hij heette immers Coën, Cohen. Hier houdt eigenlijk alle kritiek op; dr. Wätjen heeft verstandig gedaan met deze dingen voor zich zelf te laten spreken.

Amsterdam. H. Brugmans.

J. Burnet, Die Anfänge der Griechischen Philosophie. 2e Auflage, aus dem Englischen übersetzt von Else Schenkl. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 8, geb. M. 10).

Burnet's werk over de vóór-Socratische wijsbegeerte, waarvan de bespreking door verschillende omstandigheden veel vertraagd is, behoeft ook in de duitsche vertaling geen aanbeveling: van den aanvang af treft de helderheid der uiteenzetting en de bondige systematiek. Een hoofdpunt daarin is dat meer dan gewoonlijk gelet wordt op de philosophische scholen (p. 27); daarom is van 't weinige dat we van Pythagoras weten de behandeling zijner school, zooals haar leer, beinvloed door Parmenides, bij Plato en Aristoteles verondersteld wordt, gescheiden. Het lijkt mij dat Xenophanes te gering gewaardeerd is: pg. 110 „ohne diese Schrift" n.l. het pseudo-Aristot. traktaat de Melisso Xenophane Gorgia" (wurden wir) sehr wenig von der „Philosophie des Xenophanes" gehört haben" zegt Burnet; maar Aristot. Met. A 986 b 21, noemt hem toch den eerste der Eleaten, eveneens Plato Soph. 242 D en of hij in Elea zelf geleeraard heeft, doet er niets toe. Dat het Eene, Xenophanes' God, de wereld is, lees ik niet uit de woorden van Aristoteles t. a. p., noch dat hij hem beschouwde als „ein sinnlich fühlendes Wesen, wenngleich ohne irgendwelche Sinnesorgane." Want „er regiert alle Dinge durch die Gedanken seines Geistes" (fr. 25) en zijn hooren en zien geldt καθόλου καὶ μὴ κατὰ μέρος (noot 3 bij Burnet p. 112). Zoo zal dan Wilamowitz nader bij de waarheid zijn die Xenophanes monotheist noemt, dan Diels die hem van pantheisme beschuldigt en daargelaten of Burnet met recht het bestaan van een philosophisch gedicht van X. loochent, zeker kan ik hem niet volgen wanneer hij hem Goethe's „Weltkind" noemt tusschen „Profete rechts, Profete links." Daarmede is toch ook geenszins in overeenstemming de vermelding van Xenophanes bij Herakleitos. Burnet maakt veel, naar verhouding misschien te veel, werk van de uiterlijke historie der philosophen, de chronologie vooral. Des te meer treft het mij dat hij (pg. 79) het gewone verhaaltje dat Epaminondas tot leerling maakt van Lysis, den directen leerling van Pythagoras, aanvaardt. „Dieser Bericht — zegt B. van Aristoxenos' mededeeling — macht ganz den Eindruck historisch zu sein." Hoe? Kylon, door Pythagoras verstooten, wreekt zich door eerst hem zelf te verjagen en daarna door middel zijner partijgenooten (toch wel uit denzelfden tijd?) P's leerlingen, van welke Lysis ontsnapt naar Thebe en leeraar van Epaminondas wordt. Als Epaminondas ± 420 geboren is, dan kan hij toch moeilijk van een *direkten* leerling van Pythagoras, wiens ἀκμή a°. 532 gesteld wordt (p. 75 n. 1) leiding gekregen hebben. Die rekening kan Burnet niet doen kloppen.

Het kan zijn nut hebben een en ander van wat mij bij 't lezen opgevallen is hier kort aan te teekenen, p. 4 Homerus vermeldt nergens „die Entsühnung von Blutschuld." Toch wèl, zie b.v. Ilias I 632 sq. N 659 Ω 480 sq. — p. 5.

„Hesiod weiss, dass er einer späteren und trüberen Zeit angehört als Homer." Dat is te positief gezegd. — p. 10. De titel περὶ φύσεως bij de voor-socratici krijgt zijn toelichting uit Odyssee κ 303 καί μοι φύσιν αὐτοῦ ἔδειξεν d. i. de aard. — p. 15. Niet alleen in wiskunde en astronomie danken de Grieken iets aan het Oosten, maar ook in kosmologie vgl. bij voorbeeld Ziegler, Menschen- und Weltenwerden" (1913) en Anaximander's ἀδικίη. p. 25 sq. weer het redelooze gepraat van „das wahre, wenn auch vielleicht unerreichbare Ziel aller Wissenschaft" dat de Grieken erkend hebben en „(dem) unsere Gelehrten näher gerückt (sind)." Ja, wanneer wij (en de Grieken) erkend hebben dat ons *weten* stukwerk, maar het ware doel daarvan in 't *begrijpen* bereikt is, dan kunnen we ophouden zelfgenoegzaam te praten over 't onbereikbare benaderde. Voor σῴζειν τὰ φαινόμενα is de vertaling: „den Schein zu retten" — nog eens p. 174 — minder juist. pg. 30 Croesus' veldtocht tegen Pteria was niet ongelukkig. pg. 70. Om hun doel, loutering der ziel en bevrijding van 't herboren worden, lichter te bereiken waren de Orphici tot genootschappen gevormd, zegt Burnet; ik begrijp niet wat hij wil zeggen.

pg. 77 n 1. Pythagoras is een Ioniër, en dat hij toch zoo, niet Pythagorès, heet, komt doordat de lateren Attisch schrijven en Pythagoras de attische vorm is. Hiermede is in strijd dat de genitief volgens Herodianus II p. 657 : 3 (Lenz) op -α uitgaat. — Van 't boonenverbod valt meer en iets anders te zeggen dan op pg. 81 staat. p. 100 n. 3 βληστρίζοντες ἐμὴν φροντίδα „die meine sorgenmüde Seele .... auf und nieder treiben", mijns inziens veeleer: „die 't zaad van mijn gedachten uitwerpen". Geheel verkeerd is, pg. 111 n 1 de opvatting van οἱ τοῦ ὅλου στασιῶται Theaet. 191 A. als „Verfechter des Ganzen." Het woord is een grap, zooals blijkt uit de tegenstelling van de gelijke grap οἱ ῥέοντες. De vertaling van de Heraklitea geeft aanleiding tot opmerkingen die te veel plaats zouden innemen; maar dat pg. 141 de redeneering „und so wird es möglich, dass eine neue Sonne sich entzündet" onzin is, ziet men van zelf. Eveneens pg. 165 „Die Philosophie hatte noch nicht gelernt, das Zugeständniss zu machen, dass ein Ding undenkbar sein und dennoch existieren könne"— en zoo is er meer, waarover wij hier niet uit kunnen weiden. —

Utrecht. J. M. Fraenkel.

P. Rabbow, Antike Schriften über Seelenheilung und Seelenleitung auf ihre Quellen untersucht, I, Die Therapie des Zorns. Leipzig, Teubner. 1914. (P. M. 6, geb. M. 8).

De auteur behandelt in deze studie, onafhankelijk van Allers, Pohlenz, Schlemm e. a., vgl. p. 1 aanm. 1), Seneca, De ira II, 18—35 en III, in p. 1—142, Plutarchus, Περὶ ἀοργησίας in p. 56—97 f. f., en Cicero, Tuscul. disp. III, in p. 142—168, licht in vijf aanhangselen enkele punten nader toe, p. 171—194, en besluit met een register, p. 195—198.

Als hoofduitkomsten releveeren wij 1) Poseidonios' Σύνταγμα περὶ ὀργῆς vgl. p. 44 en 95, en Sotions Περὶ ὀργῆς vgl. p. 82 f. f. waren de „Vorlagen" zoowel van Seneca als van Plutarchus; 2) Philodemos' Περὶ ὀργῆς (of diens „Vorlage") is door Seneca vgl. p. 101 f. f., blijkbaar echter niet door Plutarchus, vgl. p. 105 aanm. 1), gevolgd; 3) Antiochus heeft, door Poseidonios' kritiek er toe genoopt, de leer van Chrysippos gewijzigd en zoodoende Cicero zoowel als Seneca beïnvloed.

Bij dergelijke onderzoekingen loopt men allicht gevaar, de onderlinge verhoudingen der oude schrijvers onjuist weer te geven; wij moeten echter erkennen, dat P. Rabbow zich niet alleen scherpzinnig, vgl. bijv. p. 4 vlg. over Seneca De ira II, 31, maar ook voorzichtig betoont, vgl. bijv. p. 105 aanm. 1), en dat zijne uitkomsten alleszins verdienen ernstig in overweging te worden genomen.

Daarentegen kunnen wij, uit een literair oogpunt, den auteur van een zekere onbeholpenheid niet vrijpleiten; de samenstelling van het boek maakt het ons moeilijk, den gang der onderzoekingen goed te overzien en aanmerkingen die eene lengte van 86 regels (p. 57 vlgg.), ja van 114 regels (p. 143 vlgg.) bereiken, onderbreken het betoog op de meest storende wijze.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

Die ältesten Apologeten. Texte mit kurzen Einleitungen, herausgegeben von **Edgar J. Goodspeed.** Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1915. (Pr. M. 7.40, geb. M. 8.40).

Met de *oudste* apologeten zijn hier bedoeld de apologeten uit den tijd vóór Irenaeus. Deze kerkvader vormt een soort van rustpunt in de ontwikkelingsgeschiedenis van het Oudste Christendom. „Es ist recht eigentlich die Gestalt dieses Kirchenvaters, die am Schluss des ersten Bandes von Harnack Dogmengeschichte in einer alles beherrschenden Positi n steht" zegt Bousset in de voorr de van zijn werk „Kyrios Christos", dat hij ook eindigt met de behandeling van Irenaeus.

Wat Goodspeed ons nu schenkt in zijn toch reeds omvangrijke werk, dat is achtereenvolgens een klein gedeelte van de apologie van *Quadratus* (de i houd is bijna geheel verloren gegaan), de apologie van *Aristides* (welke, merkwaardig genoeg, geheel is overgenomen in den roman van Barlaäm en Josaphat), de geschriften van *Justinus Martyr* (Apologia, Appendix en de Dialogus cum Tryphone Judaeo. Van twee apologieën wil de auteur niet spreken; beter vindt hij de onderscheiding van Apologia en Appendix), de oratio ad Graecos van *Tatianus*, den „Encratiet", ons bewaard gebleven fragmenten van den apologetischen arbeid van *Melito* van Sardes en eindelijk de supplicatio pro Christianis van *Athenagoras* (πρεσβεια περι χριστιανων). Het geheel wordt besloten met een index nominum en een index locorum, en telt 380 bladz.

Wie zal ontkennen, dat een werk als ons hier geboden wordt, in de hoogste mate nuttig is? De auteur heeft zijn werk bestemd voor „Studierenden", en om hen gemakkelijk op de hoogte te brengen laat hij telkens aan den Griekschen tekst voorafgaan eene korte inleiding, waarin hij spreekt van historische en tekstcritische kwesties in verband met den te bespreken apologeet. Deze inleidingen evenwel zijn al heel kort; ik waag het daarom voor onze Nederlandsche theologen, welke met den arbeid der apologeten kennis willen maken, te verwijzen — als eene soort van aanvulling — naar de dogmenhistorische studiën, door prof. F. Pijper in Theol. Tijdschr. 1907 over de oudste apologeten geschreven. Misschien mag hier ook even herinnerd worden aan de veel uitvoeriger inleidingen, welke we vinden in de serie „Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche

vertaling enz. uitgegeven door prof. H. U. Meyboom."

Met deze opmerkingen wil ik evenwel niets afdoen van het verdienstelijke werk van Goodspeed, wiens bedoeling ook immers niet was te geven een overzicht van de theologie of de christologie der apologeten. Zijn arbeid is van zuiver tekstcritischen aard en als zoodanig zeer te waardeeren.

Amersfoort. H. J. Toxopeüs.

SCHOOLBOEKEN.

Jos. Kleyntjens S.J. en Dr. H. H. Knippenberg, Van Goden en Helden, verhalen uit de Mythologie van Grieken, Romeinen en Germanen. Groningen, Wolters. 1915. (Pr. ƒ 1.60).

Die vreemde spijs bezorgde onverdragelijke hoofdpijn.
Kleyntjens en Knippenberg, Van Goden en Helden pag. 13.

Bij het ter recensie ontvangen van bovenstaand werkje kon ik niet nalaten te denken aan den beroemden Creuzer, die als professor naar Leiden beroepen het er niet uithouden kon, omdat de Grieksche mythologie hem in ons land onverstaanbaar werd. De heer Bijvanck, die jaren geleden dit verhaal in de Gids deed, boudeerde verder: „dat is het gebrek waaraan wij fataal mank gaan: wij bezitten geen gevoel voor mythologie." De laatste decennia heeft het intusschen niet ontbroken aan hen, die lust gevoelden te vertellen van de oude goden- en heldensagen. Is de geest zoozeer veranderd en is het tegenwoordig ten onzent zulk een dankbaar genot mythologie te doceeren? Toch verklaren de heeren Kleyntjens en Knippenberg, in weerwil van het vele dat op dit gebied reeds geleverd werd, dat aan een werkje als het hunne behoefte bestond. Behoefte? Plaats allicht, als het een verstandig boekje is, dacht ik bij het opensnijden. Het is mij bij de praktijk van het onderwijs gebleken, dat het superieure werkje van Prof. Vürtheim, welks verschijning ik indertijd met zulke oprechte vreugde in dit blad begroette, alleen in de handen van meergevorderden thuis hoort en minder geeigend is voor beginnelingen, die nog de simpele meest gangbare verhalen moeten leeren. Sommige boekjes zijn wat heel sober van inhoud. Laten wij zien wat dit nieuwe geeft. Het uiterlijk lokt niet aan. De firma Wolters, door wie de schrijvers hun werkje hebben wenschen te doen uitgeven, heeft voor goed papier en een goeden druk gezorgd, gelijk wij dit van haar gewoon zijn, met een titelblad is zij niet gelukkig geweest. Dit doet inderdaad meer denken aan een omslag voor een postzegelalbum dan voor een studieboekje. De Zeuskop blijft al heel ver beneden het niveau der Grieksche verbeelding en gelijkt eer een Rinaldo Rinaldinitype. Doch laten wij ons daardoor niet laten afschrikken. Volgt de Inleiding. Ja, die inleiding! „Wij weten" — aldus de schrijvers — „uit de openbaring, dat God de Schepper van hemel en aarde is. Dien God erkenden de menschen, zoolang zij rechtvaardig en deugdzaam waren, maar door de zonde werd die kennis verduisterd, en nam zij bij hun nakomelingen hoe langer hoe meer af. Ook de mondelinge overlevering der waarheid en van den eersten toestand des menschen werd meer en meer vertroebeld. Maar nimmer werd de oorspronkelijke openbaring geheel en al uit 's menschen bewustzijn weggenomen.... Daarom hebben ook de Grieken, zooals vele heidensche volken, die het rechte spoor bijster raakten en het geloof aan den éénen waren God verloren, oorspronkelijk de Natuurkrachten goddelijke eer bewezen.... Dit onjuist inzicht werd gevolgd door slechte daden, en waar God tot de natuur werd vernederd, moest de mensch ook verlaagd worden.... Geen wonder, dat de heiden slavernij en gladiatoren-gevechten voor geoorloofd, menschenoffers en zedeloosheid van de gruwelijkste soort ter eere der goden voor loffelijk hield. Niettemin bevatten de sagen veel, dat aan de openbaring herinnert, en de meeste volken der oudheid hadden nog een vage kennis van den zondeval, de straf der kwade engelen, den gelukkigen toestand in het Paradijs, van de zonde en haar booze gevolgen en vooral van den zondvloed.... Ook de behoefte aan en het verlangen naar een goddelijke verlossing vindt men in de heidensche godsdiensten uitgesproken.... Deze sagen zijn als liefelijke sterren, flonkerend aan den nachtelijken hemel van het heidendom in een tijdsgewricht, toen alle andere lichten waren uitgedoofd." Tot zoover de heeren Kl. en Kn. Discussie acht ik vruchteloos. Οἷσ οὕτω δέδοκται καὶ οἷσ μή, τούτοισ οὐκ ἔστι κοινὴ βουλή. Socrates wist het wel.

Intusschen valt niet te ontkennen, dat er veel in dit boekje te loven valt. Het is over het geheel in gekuischt en gedistingeerd Nederlandsch geschreven, hoezeer ook iemands gelaat zal betrekken als toevallig zijn oog het eerst mocht vallen op den koningsnaam Admet of op de beschrijving van de Muze met de tragische larve en de vrees hem om het hart zal slaan voor een al te groote verwantschap met de een of andere duitsche bron. Er komen werkelijk tal van keurig vertelde bladzijden voor, waar de auteurs tusschen al te groote beknoptheid en een al te gemoedelijken Moeder-De-Gans-toon op gelukkige wijze het juiste midden hebben weten te bewaren. Jammer, dat deze zoo dikwijls ontsierd worden door de grootste slordigheden. Ik wil de vergissing van Amphiraus (p. 109) voor Amphiaraus, van Tityns (p. 144) voor Tityus, van Samotrace (p. 99) i. pl. v. Samothrace, van de Loktiërs (p. 122) i. pl. v. Locriers, van Phaëton voor Phaëthon (p. 57, 58), van Trepanum voor Drepanum (p. 168) gaarne aan den zetduivel wijten, ofschoon de schrijvers het niet kwalijk kunnen nemen, dat de dunk niet hoog rijst, wanneer wij lezen dat Alcinous koning is op het eiland Pheakon (p. 147), dat de Meander i. pl. v. de Pactolus goudzand heet te bevatten (p. 111), dat de Lycische boeren op het eiland Delos wonen (p. 60), dat Salmydessus in Klein-Azië i. pl. v. in Thracie ligt (p. 101). Wat er van te zeggen, dat de bouwvallen van het Dionysustheater te Athene de ruïne genoemd worden van den tempel van Dionysus. Kunstgeschiedenis schijnt niet het fort van de schrijvers te zijn. De Apollo van de Belvedère wordt niet minder dan een eeuw te vroeg gesteld en heet in de 5de eeuw v. Chr. door Calamis in marmer te zijn gehouwen (!). Dat het zoogenaamde Theseion zeker niet aan Theseus, maar hoogst waarschijnlijk aan Hephaestus gewijd was, wordt naar ik meen toch vrij algemeen erkend. Wat verder over „Theseus als staatsman" verkondigd wordt, is heel naief. Ook elders laat zich de gebrekkige zin voor historische ontwikkeling gevoelen. Pag. 50 vlg. is de onderwereld beschreven voor een belangrijk deel volgens de voorstelling van Vergilius met de scheiding tusschen de oorden der zaligen en der verdoemden. Wordt op deze wijze de leerling, die gewaar zal worden, dat bij Homerus van eene vergelding in het hiernamaals nog geen sprake

is, niet te eenzijdig voorbereid ? In meer opzichten kome Homerus er slecht af. Hektor's afscheid van Andromacht wordt in het begin van het 22ste Boek van de Ilias geplaatst! Waar wordt verder bij Homerus Achilles' onkwetsbaarheid, waar Kassandra's voorspellingsgave, waar het offer van Iphigenia en haar ontvoering naar de Krim genoemd ? Wat ons niettemin allemaal verteld wordt „naar het verhaal van Homerus", gelijk het bovenschrift luidt (p. 120 vlgg.). Te weinig voldoende gepreciseerd is de teekening van het Homerische schild, bepaald onjuist de verklaring van de beteekenis der scheenplaten. Op pag. 134 wordt gesproken van Schliemann's opgravingen op den heuvel Hissarlik en van de door hem ontdekte over elkaar heen gebouwde zeven . . , steden, zeggen de schrijvers. Welk een weidsch denkbeeld zal de leerling zich daarvan maken! Nederzettingen, ware een gelukkiger term geweest. Zou het echter niet de voorkeur verdiend hebben, als men de zaak toch ter sprake wilde brengen, de volledige en definitieve resultaten van Brückner en Dörpfeld te vermelden en dan ook van tien woonplaatsen te spreken ?

Te vaak missen wij de zorgzame hand en de pueris debita reverentia. Draagt het tweeledige auteurschap misschien de schuld, dat het werk de meest in het oog loopende tegenstrijdigheden vertoont ? Wij leeren Herkules p. 87 kennen als den zoon van Alkmene en Amphitryon. Verder geen woord over zijn afkomst. Daar nu Amphitryon niet de minste aandacht wordt waardig gekeurd, zal de opmerking over „Vaders grootheid" in de door Bilderdijk bewerkte verzen van Theokritus allicht eenige verwondering baren. Dan komt ineens de waarheid en de verklaring voor den dag op p. 90, waar Herkules de zoon van den Dondergod wordt genoemd. Wat zal een nadenkende leerling daarvan zeggen ? — Als volwassen man heeft Herkules den Cerberus, die gevlucht was naar het paleis van Ais, — den onverwachts opduikenden en niet verklaarden naam voor den koning van het schimmenrijk zal geen leerling begrijpen — gepakt en naar de bovenwereld bij Eurystheus gebracht. „Deze overleefde den aanblik van het driekoppige monster niet" d. w. z. hij stierf van schrik. Toch luidt het even later, „dat de twaalf werken van Herkules hiermee volbracht waren, maar dat Eurystheus hem niettemin zijn vaderlijk rijk niet teruggaf". — P. 110 wordt met zeker enthousiasme medegedeeld, „dat Sophocles in zijn treurspel Antigone het optreden der beide zusters op meesterlijke wijze heeft geschilderd." Van Antigone's zuster is met geen enkel woord sprake.

Zal ik nu hieraan toevoegen een overigens eerlijk gemeend woord van waardeering voor de even origineele als gelukkige gedachte om door verschillende aanhalingen ook uit moderne dichters, die de proef op de som genoemd kunnen worden van het tot motto voor het gansche werkje gekozen gezegde van Pestalozzi : une éducation soignée ne peut être complète, si on n'y fait entrer quelques connaissances de la Mythologie, als met de stukken aan te toonen, hoezeer de klassieke godenleer de wereldlitteratuur dooraderd heeft ? Ik moet er, helaas ! dadelijk op laten volgen, dat sommige dezer citaten in de vreemdste wanverhouding staan tot den overigen toon van het boek. Naar vorm en inhoud is dit blijkbaar in de eerste plaats bedoeld voor beginners. Wat zullen echter deze begrijpen van de ook in Gutteling's vertaling moeielijk verstaanbare verzen uit Shelley's „Prometheus ontboeid" ? P. 43 worden de machtige verzen aangehaald uit Verwey's Persephone. Het citaat is zoo onoordeelkundig uitgeknipt, dat ik mij sterk maak, dat zonder de onmiddellijk daaraan voorafgaande verzen het onderwerp der eerste regels niet te vatten zal zijn. Eenige fraaie verzen uit Edward B. Koster's „Odysseus' Dood" hebben een plaats gekregen p. 162. Als de leerling er maar niet uit afleidt, dat dit alles zoo bij Homerus is te vinden !

Genoeg ! — Een gedeelte van het werkje — 35 van de 210 bladzijden — is nog gewijd aan de Germaansche Mythologie. Dit behoort eigenlijk niet tot mijne competentie en ik heb niet den moed gehad het aan eene opzettelijke studie te onderwerpen. Om tal van redenen reeds kan ik dit boekje geen aanwinst noemen. De hoop, in het Voorwoord door de heeren Kl. en Kn. uitgesproken, dat het „onder Gods zegen moge bijdragen tot een juistere kennis der heidensche cultuur en kunst", zal, vrees ik, even ijdel blijken als de hoop uit de doos van Pandora, waarvan de schrijvers evenmin eene aannemelijke verklaring hebben weten te geven. Liever blijf ik ten behoeve van mijne leerlingen gebruik maken van een der oudere reeds beproefde werkjes, al mogen zij ook illustraties geven, die „voor vele onderwijsinrichtingen niet bruikbaar zijn." Ik houd het in dezen met Paulus : πάντα καθαρὰ τοῖσ καθαροῖσ, en men mag benieuwd zijn, wat de heeren zullen antwoorden, als een wakkere leerling, die slechts de buste van Apollo van de Belvedère vindt afgebeeld, doch niettemin de beschrijving leest van het attribuut in de hand van de godheid, vol oprechte belangstelling vraagt ook het gansche beeld eens te mogen zien.

Gorinchem. C. A. A. J. Greebe.

A. Hoffmann, Ausgewählte Briefe des jüngeren Plinius. I, Text. Münster i. W., Aschendorff. 1913. (Pr. M. 1.25).

Daar de lectuur van Plinius' brieven op de Duitsche Gymnasia meer algemeen begint te worden (vgl. O. Rückert in de „Monatsschrift für die höheren Schulen" 1912, p. 154), heeft Dr. A. Hoffmann voor „Aschendorffs Sammlung lateinischer und griechischer Klassiker" een gecommentariëerde bloemlezing der *epistulae* samengesteld, die 119 nummers bevat. Zijn doel was een ruimere keuze te bieden dan andere dergelijke werkjes geven. Van de twee deeltjes, waarin hij zijn uitgave gesplitst heeft, werd mij alleen het eerste, dat den tekst bevat, toegezonden [1]), 't tweede deeltje zal een commentaar geven. Over het boek als geheel kan ik dus nog niet oordeelen ; ten grondslag werd gelegd de tekst-recensie van R. C. Kukula (1908). Dr. Hoffmann is zoo verstandig geweest alle opgenomen brieven volledig te laten afdrukken. De inleiding, die aan den tekst voorafgaat, kan mij niet bevallen ; zij bevat eenige mededeelingen omtrent den Brief der Ouden en over Plinius' leven. Beide hoofdstukjes zijn erg onbelangrijk, 't tweede is bovendien bizonder droog. Ook is er niet genoeg moeite gedaan om voor de jeugdige lezers te verklaren, wat zij onmogelijk weten kunnen. Zoo geeft Hoffmann een drietal papyrus-brieven zonder eenige toelichting. Overigens zou het uitgaafje, aangenomen

[1]) Dit is de reden waarom deze aankondiging eerst nu verschijnt. Ik wachtte tot mij ook de commentaar zou bereiken.

dat de commentaar goed is (wat de inleiding niet doet vermoeden), wellicht ook op onze Gymnasia gebruikt kunnen worden, daar de tekst keurig gedrukt is en de keuze der brieven goed voldoet. Een mooi-uitgevoerde afbeelding eener Trajanus-buste is tegenover het titelblad geplaatst; dit eerste deeltje besluit met een lijst van eigennamen.

Leiden. P. J. Enk.

De fa Weidmann te Berlijn zond ons van *Die Metamorphosen des P. Ovidius Naso*, erklärt von M. Haupt, den 9den druk, bewerkt door R. Ehwald.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Aan onze Redaktie werd gezonden een *Lexique Français-Grec-Moderne à l'usage des troupes du corps expéditionnaire d'Orient* (Parijs, librairie militaire Chapelot, 1915). Het is samengesteld door H. Pernot en geeft, in transcriptie, een drieduizend Griekse woorden voor de meest voorkomende zaken en handelingen. *Een précis grammatical* van 18 bladzijden vormt het laatste gedeelte van het boekje. H.

Als aanvulling op mijn bespreking van Scheurleer's *Van Varen en Vechten* op bladz. 112 van dit tijdschrift, kan ik tot mijn genoegen mededeelen, dat de door mij uitgesproken wensch betreffende de lijst van bronnen reeds door den uitgever vervuld bleek te zijn. Het later verzonden aanvullingsblad blijkt te zijn zoek geraakt; bezitters van het boek kunnen het bij de firma M. Nijhoff aanvragen. de B.

Het Historisch Genootschap te Utrecht heeft bij de fa Joh Müller te Amsterdam het 4de deel doen verschijnen van de *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek*, uitgeg. d. Dr. A. J. van der Meulen; dit deel loopt over het tijdvak van 1 Juli 1782 tot 31 December 1783.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1915, Nov.: M. Collignon, L'expression des sentiments dans l'art grec. — P. Lejay, Properce et l'astrologie. — P. Monceaux, Le Montanisme. — Variétés.
Déc.: G. Radet, La Terre-Mère. — C. Huart, Les Arabes en Berbérie du XIe au XIVe siècle. — A. Piganiol, Une tentative de réconstruction de l'hist. rom. primitive. — Nouv.

Hermes, L, 3: H. Mutschmann, Seneca u. Epikur. — K. J. Beloch, Polybios' Quellen im dritten Buche. — K. Latte, z. Zeitbestimmung der Antiatticista. — M. Gelzer, die Nobilität der Kaiserzeit. — A. Rosenberg, zu den altlatin. Priestertümern. — E. v. Stern, Ptolemais „der Sohn." ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ u. ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ. — H. Tiedke, z. Textkrit. der Dionysiaka des Nonnos. — W. A. Baehrens, literarhist. Beiträge. — Miscellen.
4: A. Klotz, zu den Quellen der vierten u. fünften Dekade des Livius. — W. W. Jaeger, eine stilgeschichtl. Studie z. Philipperbrief. — E. v. Stern, Kleomenes III. u. Archidamos. — K. Ziegler, das Genesiscitat in der Schrift περὶ ὕψους. — O. Leuze, zu Heraklit Fragm. 26 (Diels). — Miscellen.
LI, 1: M. Wellmann, Pamphilos. — H. Dessau, Pontius, der Biograph Cyprians. — W. Otto, die Nobilität der Kaiserzeit. — G. Wissowa, die Abfassungszeit der Chorographia des Pomponius Mela. — H. T. Müller, Plotin. Studien III. — O. Viedebantt, der Athen. Volksbeschluss über Mass u. Gewicht. — A. Körte, z. zweitem Buch v. Vergils Aeneis. — Misc.

Journal of Hell. Stud., XXXV, 1: W. Leaf, Rhesos of Thrace. — T. Lea Southgate, Ancient Flutes from Egypt. — E. H. Minns, Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan. — P. Gardner, A Silver Dish from the Tyne. — W. Ashburner, A Byzant. Treatise on Taxation, I. — T. W. Allen, The Date of Hesiod. — W. Arkwright, Notes on the Lycian Alphabet. — E. Radford, Euphronios a. his Colleagues.
2: W. Leaf, On a History of Greek Commerce. — M. O. B. Caspari, The Ionian Confederacy. — J. C. Hoppin, The Bazzichelli Psykter of Euthymides. — V. G. Childe, On the Date and Origin of Minyan Ware. — W. R. Lethaby, The Nereid Monument Re-examined. — F. W. G. Foat, Anthropometry of Greek Statues. — M. N. Tod, The Progress of Greek Epigraphy 1914—15.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Päd., XXXV-XXXVI, 10: A. Klotz, Der Helvetierzug. — W. A. Berendsohn, Altgerm. Heldendichtung. — M. Wundt, Plotin u. d. Romantik. — Mitteil.
In het paedagog. ged.: R. Meister, Aristoteles als ethischer Beurteiler des Krieges. —
XXXVII-XXXVIII, 1: H. Blümner, Die Darstellung des Sterbens in der griech. Kunst. — A. Leitzmann u. K. Burdach, Der Judenspiess u. d. Longinus-Sage. — Mitt.

Neophilologus, I, 2: K. Sneyders de Vogel, Tristan et Iseut. — P. Valkhoff, Louis Ménard (1822—1901). — B. H. J. Weerenbeck, Le gérondif français avec sujet sous-entendu? — R. C. Boer, Over den samenhang der klankverschuivingen in de Germaansche dialecten. — J. J. A. A. Frantzen, Romantisches in Schillers Dramen. — A. Kluyver, Over het Spel *Granida*. — F. P. H. Prick v. Wely, Holl.-Eng. raakpunten en parallellen. — Varia. — Boekbesprek.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XLI, 1: G. Schütte, Die Quellen der Ptolem. karten v. Nordeuropa. — K. Plenio, Beobachtungen zu Wolframs liedstrophik. — R. Pestalozzi, Urdeutsch *k* bei Notker. — G. Neckel, *Under edoras*. — R. Petsch, Gunnar im schlangenturm. — F. Kluge, Etymol. — A. Leitzmann, Ecbasis cujusdam captivi. — K. Reissenberger, Zu bruder Phil. v. Seitz. — A. Kopp, Zu Beitr. 40, 531. — W. Braune, Zu Walther v. d. Vogelweide. — Dez., Nachtr. z. Muspilli.

Anglia, XXXIX, 4: F. Holthausen, Zur erkl. u. textkrit. der me. romanze 'Sir Tristrem'. — Dez., Stud. zur me. lyrik. — J. H. Kern, Zum texte einiger dichtungen Thomas Hoccleve's. — O. F. Emerson, The Shepherd's Star in Engl. Poetry.

Revue Historique, CXX, II: Wilmotte, L'origine des chansons de geste. — Reuss, Le sac de l'hôtel de ville de Strasbourg (1789). — Robiquet, Le général de Galbois. — Bulletin historique: Antiquités chrétiennes.

Hist. Zeitschrift, CXV, 2: Smith, Die Schlacht bei Carrhä. — Benrath, Heinrich VIII von England. — Müsebeck, Der Fichtesche Atheismusstreit — Miszelle.

Studiën, LXXXV, Febr.: In Memoriam † P. Gos. van Heijst. — P. Albers, De „Monita Secreta" of geheime regels der Jezuïeten. — G. Jonckbloet, De socialist. dichteres H. Roland Holst-Van der Schalk. — J. v. d. Tilaart, Verplichting v. d. medicus tot geheimhouding. — A. Slijpen, Italië's Oorlogsheraut G. d'Annunzio. — O. Huf, Te dateeren Oorlogsmissen in het Sacramentarium Leonianum. — Handelingen v. d. H. Stoel. — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van Wageningen, M. Manilii Astronomica: Berl. Phil. Wochenschrift 1916, n°. 5 (A. Krämer).
Dez., M. Man. Astron. (vert. in 't Nederl.): als boven (A. Krämer).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

23ste Jaargang. — **No. 7.** — **April 1916.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

A. C. Clark, Recent developments in textual criticism. Oxford, Clarendon Press. 1914. (Pr. 1 sh.).

Toen ik in 't voorjaar van 1913 zooveel onvergetelijke avonden doorbracht in Ellis' studeerkamer, dacht ik niet, dat de groote geleerde reeds enkele maanden later zijn oogen voor goed zou sluiten. Met aandoening las ik de waardeerende woorden, die Clark aan zijn leermeester als mensch en geleerde wijdt. 't Is alsof ik den scherpzinnigen grijsaard weer voor me zie in zijn „dimly lit rooms". Was Ellis in alle opzichten een merkwaardig man, zijn opvolger Albert Clark behoort reeds nu tot Engelands grootste tekstcritici; niet alleen heeft hij de Latijnsche philologie door zijn algemeen geroemde uitgaven van Cicero's redevoeringen een onschatbaren dienst bewezen, maar ook zijn methode van onderzoek is zoo exact en tevens zoo origineel, dat niemand, die zich met de kritiek en verklaring der Latijnsche schrijvers bezig houdt, mag nalaten Clark's werken te bestudeeren. Als leerling van den man, dien de Times van 10 October 1913 „the greatest English Latinist" noemde, behoort hij niet tot die school van Latinisten, die een lezing, alleen omdat ze overgeleverd is, „à tort et à travers" verdedigen. Ook hij bezit „the faculty which is competent to reject the impossible in language, syntax or metre, however strongly it may be supported by early manuscript tradition and however plausibly it may be shown to be quite explicable", zooals Ellis zich in het voorbericht van zijn Aetna-editie uitspreekt.

Maar voor alles gaat Clark tot de manuscripten terug, en wat hij daaruit, dank zij zijn scherpzinnige methode, kan halen, leert deze hoogst belangrijke inaugureele rede. Clark begint met er op te wijzen dat de basis der tekstkritiek moet gevonden worden in de palaeographie, iets wat de grootste geleerden van alle perioden begrepen hebben, al hadden zij de neiging, om al te zeer den nadruk te leggen op de δεινότης van den criticus. Verbeterd werden de methoden der palaeographie door *Traube* en zijn school. Het voornaamste terrein van onderzoek is nu de studie van nationale en locale schrijfwijzen en het ordenen der compendia, die in de verschillende centra werden gebruikt.

Ook heeft 't historisch onderzoek ons geleerd om de lotgevallen van een manuscript in de Middeleeuwen na te gaan. Hoeveel sceptische kritiek hierdoor ontwapend is, leert het ongerijmde verzinsel dat de Annalen van Tacitus gemaakt waren door Poggio. Nu weten wij, dat het 11de-eeuwsche manuscript, dat de laatste boeken bevat, reeds voor Poggio's geboorte door *Boccaccio* werd gebruikt.

Hierop behandelt Clark de *interpolatie-kwestie's*. Een gevaarlijk tijdperk voor de Latijnsche auteurs is de Karolingische Renaissance in de 8ste en 9de eeuw. Gedurende de twee aan deze periode voorafgaande eeuwen werden slechts weinige mss. gecopieërd; vooral de *spelling* was toen zeer slecht, tengevolge van de ontwikkeling der Romaansche talen en de verkeerde uitspraak. De klassieken werden echter van den ondergang gered door Alcuin (735—804) van York, door de geleerden te Tours, Fulda en elders. In dien tijd nu verdwijnen de barbaarsche spellingen en grove fouten als door tooverkunst. Hoever gingen nu die Karolingische *scribae*?

Clark vond in een 4de-eeuwsch palimpsest van Cice o's
corni sex
de re publica l i t i cinibus, e t suffragiis; dit moeten

overgeleverde lezingen zijn. Zulke doubletten nu werden door de Karolingische geleerden weggewerkt en in dit opzicht is hun werkzaamheid te betreuren. Sprekende over de *papyri* drukt de schrijver zich zeer karakteristiek uit over de monachi, waarmee ook in ons land nog wel eens gewerkt wordt, zoodat ik niet kan nalaten Clark's uiting dienaangaande met instemming te herhalen: „the *sciolus* or the *mala manus*, that demon sometimes foolish, sometimes cunning, but always malignant, who was supposed to haunt the Dark Ages was merely a phantom which has vanished in the daylight of further knowledge."

Een nieuw wapen tegen sceptische kritiek is de „*science of prose-rhythm.*"

Ook hierover luisteren we gaarne naar den Engelschen geleerde, wiens artikel [1]) in de Classical Review van April 1905 nog altijd uitmunt door bijzondere helderheid, en dat misschien voor den oningewijde wel de beste inleiding is tot 't lezen van uitgebreide werken omtrent deze ingewikkelde theorieën, die geen uitgever van klassieke prozateksten mag verwaarloozen.

Dank zij *Zielinski* zijn wij nu in 't bezit van wat Clark teekenend „Cicero's thumbmarks" noemt en kunnen wij met zekerheid beslissen of een werk echt is of niet. „Here again we have to notice the bankruptcy of subjective criticism." De schrijver ligt dit toe met eenige sprekende voorbeelden, zooals Cic. Cat. III 22 *praesertim qui superare potuerunt*, waar Madvig *potuerint* voorstelde, omdat hij na *praesertim qui* den conjunctivus verwachtte. De emendatie vervangt echter een lievelingsrhythmus van Cicero door een rhythme, waarvan wij geen enkel voorbeeld hebben; aangezien nu de oratie's 17902 *clausulae* bevatten, staan de kansen als 17902 tegen 1. Op dit gebied is nog veel te doen, zoo wacht 't rhythme van Livius en Tacitus nog steeds op een onderzoeker. 't Interessantste deel van de rede is het laatste, dat over de zoogen. *lectiones breviores* handelt. De algemeen aangenomen methode is deze: volg het beste handschrift door dik en dun. Heeft 't een passage die niet voorkomt in andere mss., dan is die passage echt. Zoo niet, dan is ze 't werk van een *sciolus*.

Tegen dit voorschrift nu „*brevior lectio potior*" trekt Clark te velde en wel op m.i. absoluut zekere gronden, al mag ik mij over de bewijzen, die de tekst van 't Nieuwe Testament hem aan de hand doet, geen oordeel aanmatigen. Wel zou ik ieder Theoloog en Philoloog, die in de tekstkritiek van 't Nieuwe Testament belangstelt, aanraden, zich Clark's intreerede aan te schaffen en in verband hiermee zijn boek „The Primitive Text of the Gospels and Acts" (Oxford 1914).

Clark's redeneering wordt door een voorbeeld duidelijk. De Vaticanus (V), die o. a. Cicero's Philippicae bevat, laat sommige passages weg, die wel voorkomen in de andere familie. Het aantal letters (28) dier weggelaten passages is gelijk; bovendien bevatten andere langere passages veelvouden van 28. Dezelfde eenheid ligt aan weglatingen en omzettingen in de andere familie (D) ten grondslag. Clark kwam hierdoor tot de conclusie dat 28 het aantal letters van een regel in den archetypus was. In andere manuscripten is die eenheid natuurlijk weer anders. Als verdachte passage's nu, zooals Clark zich uitdrukt, „the working of a common unit" vertoonen, dan kunnen zij niet het werk van een interpolator zijn, maar moeten als echt beschouwd worden.

Ik eindig met den wensch, dat, wat ik uit Clark's rede mededeelde, menigeen — en niet slechts classici — verlokken moge, dit suggestieve boekje te koopen.

Leiden. P. J. Enk.

[1]) Vgl. ook Clark's boek: The Cursus in Mediaeval and Vulgar Latin (1910).

E. Bethe, Homer. Dichtung und Sage. Erster Band: Ilias. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 8, geb. M. 9.50).

Een genot in den aanvang, eene kwelling weldra. Deze eerste band bestaat uit twee boeken, waarvan het eerste boek de zeer leesbare Vorfragen behandelt: Ker's en Heusler's uiteenzettingen over het verschil tusschen lied en epos getoetst aan het grieksche epos en aan de koorzangen van Pindarus en Bacchylides. De laatste toch bieden voorbeelden van den Liedstil; voorbeelden, die de germanist niet zoo voor het grijpen heeft. Met genoegen, bijwijlen met aarzeling, doch immer met spanning volgt men den zeer fijn tastenden schrijver, die — gelijk zulks dan toch eindelijk goede gewoonte geworden is bij de classici, wanneer zij over de wording van het epos redeneeren — zijn oor te luisteren heeft gelegd bij romanist en germanist. Zoo ergens dan is hier comparatie eene noodwendigheid gebleken. De hekken moesten omver. De tijd van het eigen tuintje met de hooge heiningen waar versterving dreigt door gebrek aan licht en lucht, is uit.

Ware het — Bethe vergeve mij den wensch — voorloopig bij die Vorfragen gebleven. Op blz. 57 vangt aan het tweede boek: Analyse der Ilias! Men begint met moed; de spanning gaat meer en meer over in het tegendeel, dat allerminst ontspanning heet; de epische gaarde wordt woestijn; eindelijk past men er voor kameel te zijn.

Ontegenzeggelijk is de botte negatie de gemakkelijkste vorm van kritiek; zij is te vaak de kritiek der gemakzucht. Ongetwijfeld zijn er unitariërs, die terugschrikten voor de moeite aan den arbeid der analyse verbonden. Doch ook zijn er, die afgemat en mistroostig geworden door zoovele op uiterst subjectieve en bestrijdbare praemissen gebaseerde ontledingen, eindelijk uitriepen: „terug naar het epos zelf, terug naar den dichter, vóórdat de homeruskritiek ons een tegenzin zou inboezemen tegen. . . de Ilias." Bethe's theoretische beschouwingen balanceeren, als zoovele andere, op de punt eener naald; de categorische uitspraak neemt te vaak de plaats in van de gewenschte bewijsvoering, erger nog, wordt de grondslag, waarop door tientallen van bladzijden zal worden voortgebouwd. Indien Dolon, de verspieder, zich bereid verklaart het grieksche kamp te gaan verkennen, het gesprek der beraadslagende vorsten te beluisteren, klinkt Bethe's woord: „wer so redet weiss nichts von Wall und Graben." Wij zien verschrikt op. Hoe nu? En was het toch niet de dichter zelf, die ons mededeelde, dat de vorsten om te gaan beraadslagen eene plaats zochten τάφρον δ'ἐκδιαβάντες ὀρυκτὴν? Het baat den dichter weinig. „Ware er toch", aldus Bethe, „een wal en gracht, naar Dolons voorstelling, om het grieksche kamp geweest, dan had er op dien wal een schildwacht gestaan. Deze schildwacht had natuurlijk den verspie-

der moeten zien. Aan die kans zou Dolon zich niet hebben blootgesteld en ware niet gegaan. Gaat hij nu toch, dan is er geen schildwacht, geen wal, geen gracht, èn — wijl die gracht en die wal elders wèl in het epos blijken te bestaan — ist es um die Einheit der Ilias geschehen !" Wie meent, dat dit staaltje eene uitzondering is, rekent buiten den schrijver, die naar ons voorkomt niet waar hij naar de Ur-Ilias delft, doch waar hij van het graven uitrustende met de spade naar de toppen van het overgeleverde epos wijst, in zijn kracht is. Ziet de analyse van A: „also 193—222 sind nicht ursprünglich !" Men spitst zijne ooren voor het betoog, dat de fraaie scène, Achilles met de hand aan 't zwaard door Athena's woord tot rede gebracht, onder de valbijl zal brengen. „Ich habe aufs lebhafteste und immer wieder die entschiedene Empfindung, dass das Hinwerfen des Scepters, nachdem Achill eben das Schwert *herausgerissen*, zu einer theatralischen Geste werde. Sie hat ihren Grund darin, dass Achill etwas viel Wirksameres, Aufregenderes schon vorher getan, das Schwert gegen Agamemnon *herausgerissen* hatte. Ein weiteres Moment kommt hinzu : das *Schwertzücken* bringt gar keinen Effect hervor. Niemand kümmert sich darum, Nestor erwähnt es nicht mit einem Worte, selbst Agamemnon deutet mit nichts auf diesen vor aller Augen gemachten Versuch offener Rebellion." Kwalijk bedwingt men een glimlach bij deze naieve contradictie. Gesteld het onwaarschijnlijke geval, dat Bethe de bekende verzen

ἧος δ ταῦθ' ὥρμαινε κατὰ φρένα καὶ κατὰ θυμόν,
εἵλκετο δ'ἐκ κολεοῖο μέγα ξίφος, ἦλθε δ'Ἀθήνη οὐρανόθεν

zóó had opgevat, dat Achilles daar op eenmaal met het getrokken zwaard tegenover Agamemnon stond, heeft dan, wat hij „ein weiteres Moment" noemt, hem niet tot het inzicht gebracht, dat de dichter slechts spreekt van een begin van zwaardtrekken, een impuls, die nog tijdig genoeg door Athena's kalmeerend woord wordt bedwongen om door velen niet te worden gezien, door enkelen met verstandig beleid, ho wel gezien, niet te worden gere'eveerd ? „Schwertzücken" mag Achilles' tijdig bedwongen beweging heeten, die zijn al te jeugdige drift verraadt, van een „herausgerissen" zwaard is geen sprake. Wie dat in den tekst brengt, vertaalt onjuist en bereidt zich door eene verkeerde vertolking geenszins de basis voor eene aanneembare athetese. Niemand, die Bethe's arbeid kent en hem, gelijken wij doen, gaarne hoort, zal op den eersten aanblik niet verbaasd staan over zijne frappante uiting als zoude iets, dat „gar keinen Effect hervorbringt" iets anders tot „eine theatralische Geste" kunnen maken. Wie echter heeft leeren opmerken, hoe vooral de „hoogere" kritiek het nuchtere verstand tijdelijk kan omnevelen, die zal hier Bethe geen verwijt maken, doch te ernstiger anderen — en zich zelf het eerst — waarschuwen tegen te langdurig verblijf in die hoogere regionen.

Anders staat het met Bethe's conclusiën in zijn hoofdstuk „die Zusammensetzung unserer Ilias." Men leest op p. 308 : „Unsere Ilias ist in der uns vorliegenden Form eine künstlerische Einheit, von *einem* Verfasser entworfen und ausgeführt." Dan volgt :

„nicht aber ist sie die freie Schöpfung eines Genies, sondern die mühsame Arbeit eines verständigen Mannes, der mit Fähigkeit ältere fremde Gedichte.... energisch zusammengeschweisst hat."

Men kan na de eerste uitspraak wellicht nog vrede hebben met de tweede, hoewel die dichter-redacteur, die met schaar en lijmpot den Helicon bestijgt, eene parodie is op Plato's θεῖος ἀοιδός. Evenwel *onmogelijk* is de voorstelling niet van eenen, die oudere gedichten door besnijding, verandering, aanvulling, samenlascht tot een geheel, waarin hij eene zelf bedachte artistieke eenheid brengt. Men herinnere zich de Kalewala-geboorte.

Doch als wij dan op pag. 310 te lezen krijgen: *Unsere* Ilias wollte ich als einheitliches Kunstwerk verstehen, da ergab ihre Analyse zu meiner Ueberraschung das Resultat, dass der grosse künstlerische Gedanke ihrer Composition schon enthalten war in diesen Stücken, die von ihrem Verfasser beschnitten, erweitert, umgearbeitet sind", dan is de eerste vraag : „houdt de auteur soms zijne lezers voor de mal ?" en het antwoord, dat men aan zich en anderen geeft, luidt : „neen, hij houdt zich zelf voor de mal." De ontdekking van Bethe komt immers hierop neer, dat er een aantal vreemde gedichten waren „verschiedener *Herkunft*, Grösze, *Bestimmung* (sic !)" verbonden door een geheimzinnige, artistieke, eenheidsgedachte. Toen kwam een talentvol man met een groote schaar en dito lijmpot. Hij knipte stukken van die gedichten „verschiedener Herkunft und Bestimmung", lijmde deze aaneen, knutselde de voegen weg, vulde de hiaten aan en ziet .... de magische eenheid, die eens ongezien de op ver *uiteengelegen plaatsen geboren* gedichten van *onderscheidene bestemming* had verbonden, was door de „mühsame Arbeit eines verständigen Mannes" al lijmende en knippende „entworfen und ausgeführt." Verbaast ge u, lezer ?

Das hat mit ihrem Singen Analysis getan !

Leiden. J. Vürtheim.

M. Pohlenz, Aus Plato's Werdezeit. Philologische Untersuchungen. Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 10).

In een korte inleiding over het ontstaan van den platonischen dialoog wordt aangetoond, dat geen atheensche lezer er aanstoot aan nemen kon, wanneer Plato zijn eigen, de gewone sokratische begripsontwikkelingen verre te buiten gaande, leer aan Sokrates in den mond legde. Dan brengt een reeks hoofdstukken achtereenvolgens een analyse van den Laches (volgens Pohlenz na Apologie en Kriton het eerste werk) den Charmides, den Hippias Minor (met een aanhangsel over de Δισσοι λογοι) en den Protagoras. Geen dezer dialogen kan vòòr Sokrates' dood geschreven zijn. Door hen bevrijdde Plato, als scheppend kunstenaar, zich van den zwaren druk die na 399 zijn ziel benauwde, verplaatste zich met de fantasie in het zonnige verleden en opende de oogen der verdwaasde Atheners voor de ware beteekenis van zijn geliefden leermeester. Maar weldra keerde de depressie terug. Plato was door geboorte en aanleg voor de praktische politiek bestemd. En hij zag meer en meer, dat de gelegenheid om als staatsman een rol te spelen wel nooit komen zou. Bovendien begonnen twijfelingen hem te kwellen aangaande de grondslagen van zijn weten en zijn eigen bevoegdheid om als leermeester op te treden. Een groote krisis ontstond er in zijn leven, waarvan de verbitterde sarkastische toon in den Gorgias getuigt. Deze krisis is hij te boven gekomen in den Meno, en wel door de orphisch-pythag. leer van de onsterfelijkheid en prae-existentie der ziel, en de daaruit voortvloeiende

ἀναμνησις-theorie. Voortaan was Plato overtuigd van de mogelijkheid om, 1° echte kennis te verwerven en 2° ethisch op anderen in te werken. Tevens begon hem duidelijk te worden, waarin zijn eigenlijke roeping bestond, nl. in het wijsgeerig vormen van aanstaande politici, waardoor hij de troostende zekerheid kreeg althans indirect tot een beteren staatkundigen toestand te kunnen bijdragen. — Een derde afdeeling van Pohlenz' werk is gewijd aan de beschouwing van Plato's sociaal-politieke denkbeelden. Uitvoerig wordt betoogd, dat er een eerste, later verloren gegane, uitgave van de Politeia moet bestaan hebben, die niets bevatte dan praktische voorstellen voor de inrichting van een ideaalstaat. Daarin had Plato de aegyptische kasten-indeelingen besproken, en op deze eerste editie moet Isokrates in zijn Busiris zinspelen. Ook Aristofanes in zijn Ekklesiazusai moet deze eerste editie voor oogen gehad hebben. Tot de omwerking in een tweede uitgave kwam Plato, nadat hij er opmerkzaam op geworden was, dat met de drie deelen van den staat de drie deelen der ziel correspondeeren. „Dass er nun den Plan fasste, seine früher rein praktisch begründete Darstellung des Idealstaates auf eine ganz andere Grundlage zu stellen, wird uns nun wohl auch verständlich. So ist er zu dem zweiten Entwurf der Staatslehre, unserer heutigen Politeia gekommen, für die die Verbindung von Sozialethik und Individualethik charakteristisch ist."Daarmede wordt tevens de in onze Politeia en als vierde kardinale deugd bevreemdende opvatting der gerechtigheid mooi verklaard. — Dan volgt nog een zeer belangrijke beschouwing van Plato's verhouding tot de atheensche demokratie, van zijn socialisme tot Perikles' liberalisme, — en verder een zeer diepgaande analyse van den Menexenus, wiens echtheid wordt staande gehouden en wiens eigenaardig hybridisch karakter op o. i. uitnemende wijze wordt begrijpelijk gemaakt.— In de laatste afdeeling schildert Pohlenz Plato's nieuwe wereldbeschouwing, zooals die zich duidelijk openbaart in Phaedo, Phaedrus en Symposion. Bijzonder te roemen is de klaarheid, waarmee hij de gewichtige rol aanwijst, die de wiskunde speelt in de ontwikkeling van Plato's kennisbegrip en de beteekenis van den Phaedo voor de Ideeënleer doet uitkomen. Zonder twijfel heeft P. hier veel te danken aan de geschriften van Cohen en Natorp. Des te opvallender is het, dat hij dezen laatsten nauwelijks noemt. Vooral treft dit bij de behandeling van Plato's sociaal-ethische denkbeelden en bij de chronol. bepaling van den Phaedrus, waar hij andere opvattingen bestrijdt, maar niet die van Natorp, volgens welken deze dialoog (omdat hij zoo duidelijk den later, in het Symposion b.v., overwonnen invloed der Eleaten verraadt) veel vroeger moet gesteld worden, en wel direct na den Gorgias.— In het algemeen is de opmerking te maken, dat Pohlenz het logisch-kenkritische in Plato's geschriften niet genoeg tot zijn recht laat komen. Het is vooral het gemoedsleven van den griekschen denker waarop hij de aandacht gericht heeft — in zoover vult hij Natorp's bewust eenzijdig werk aan — zoo zelfs, dat van een voor Plato's wijsgeerige ontwikkeling zoo hoogst belangrijk geschrift als de Theaetetus met geen woord gerept wordt. Aangaande de ware beteekenis der Idee is Pohlenz nog aarzelend en drukt hij zich zeer behoedzaam uit, zoo b.v. pg. 322 („das Ansichseiende ist für Plato nur das, was unserem Allgemeinbegriff objectiv entspricht."). Het eigenlijke karakter der ὑποθεσις ontgaat hem. Hij vat dit begrip nog te veel als werkhypothese op. Toch is Pohlenz' boek, hoewel overwegend philologisch bedoeld, in het wijsgeerige nergens oppervlakkig, en met voldoening constateeren wij dat de oudere, tot voor kort nog alleenheerschende opvatting der Idee als een transcendent ding ook door hem beslist wordt afgewezen (pg. 323).

Het Symposion is de laatste dialoog, die besproken wordt. De schrijver weet echter zeer goed, dat Plato's Werdezeit ook toen nog niet was afgeloopen. „Plato gehörte nicht zu den früh fertigen Naturen wie Aristoteles; noch viel weniger zu den selbstzufriedenen Köpfen, die es nicht nötig haben, durch weitere Besinnung ihre früheren Ansätze ab zu ändern ... Es kam noch einmal eine kritische Zeit, wo er eine wichtige Ergänzung vornehmen muszte" nl. met den Parmenides, toen hij zich voor de zware taak gesteld zag om de verhouding van het zinnelijke tot de Idee nader te bepalen. —

Met een meesterlijk slothoofdstuk, waarin met behulp van de verkregen resultaten Plato's geheele ontwikkelingsgang nogeens duidelijk voor oogen gesteld wordt, eindigt dit omvangrijke, mooi en klaar geschreven werk, dat om zijn rijken inhoud door alle Plato-kenners verdient bestudeerd te worden.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

Philodemi de Ira, ed. **C. Wilke.** Leipzig, Teubner. 1914.

Na de editie van Gomperz (1864) is de onderhavige een groote vooruitgang. De juiste titel moet luiden: Περὶ ἠθῶν [nummer van het geschrift uitgevallen] ὅ ἐστι Περὶ ὀργῆς. Verder behandelt de uitvoerige inleiding den toestand van den papyrus, de orthographie, de volgorde der kolommen en den inhoud; de school van de tegenstanders Nausikrates en Timasagoras, die Peripatetici blijken. De bronnen zijn deels Epicurus, deels Chrysippus. Van dezen namelijk blijkt dit uit de vergelijking met Seneca de Ira, Plutarchus de Cohibenda ira e. a., waarvan de overeenkomstige plaatsen door den uitgever onder den tekst zijn bijgevoegd. Ook treft men op enkele plaatsen Bion aan. Na de overtuigende uiteenzetting hiervan (pg. I—LIV) volgt de tekst, waarin ik slechts 2 drukfouten heb gevonden (p. 40 r. 26, p. 77 r. 20). Bij de tallooze lacunes in de overlevering verdient de scherpzinnige restitutie der uitgevers bewondering.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Lucianus, De dood van Peregrinus, van inleiding en aanteekeningen voorzien door **D. Plooy en J. C. Koopman**. (Deel I van de serie: Aetatis imperatoriae scriptores Graeci et Latini, adnotationibus instructi curantibus P. J. Enk et D. Plooij). Utrecht, G. J. A. Ruys. 1915. (Pr. ƒ 1.40).

„Er is nog een ander doel, dat de klassieke opleiding beoogt, zij moet meer zijn dan het lezen van eenige literair-hoogstaande auteurs: ook tot de cultuur-historische vorming van den leerling moet zij bijdragen," aldus de heeren Enk en Plooij in het 'woord vooraf' van deze nieuwe serie uitgaven van Grieksche en Latijnsche schrijvers uit den keizertijd, waarvan mij het eerste deel, de Peregrinus van Lucianus, door de Redactie van het *Museum* ter recensie werd toegezonden. Ik geloof, dat de meeste leeraren in de oude talen het met de zoo even geciteerde

woorden der beide uitgevers eens zullen zijn. Er is wel een tijd geweest, dat men zich bij het onderwijs in het Latijn en het Grieksch op het gymnasium angstvallig tot een beperkte periode der klassieke literatuur meende te moeten bepalen, maar die tijd ligt toch reeds een kwarteeuw achter ons. Al zal de gouden eeuw in de Romeinsche en in de Grieksche letterkunde in de eerste plaats op de belangstelling van docenten en leerlingen mogen aanspraak maken, naast Cicero, Livius en Tacitus worden toch tegenwoordig ook Seneca en Minucius Felix hier en daar gelezen, naast Plato vindt ook het Nieuwe Testament op sommige gymnasia een plaats. Terecht merken Enk en Plooij op, dat „die periode, waarin de Grieksch-Romeinsche wereldbeschouwing met het Christendom in botsing komt, dus de Romeinsche keizertijd, bijzonder belangwekkend is, omdat het geestesleven dan in geheel nieuwe banen geleid wordt." Volkomen juist, maar om daarin een goed inzicht te krijgen, dient de leerling eerst een voorstelling van het geestesleven in den tijd vóór Christus' geboorte te hebben, en om dat te bereiken, is veel studie van godsdienst en philosophie noodig, zoodat uit den aard der zaak de lectuur van de auteurs uit den keizertijd slechts een aanvulling van de lezing der schrijvers uit de klassieke periode zal kunnen zijn. Nu is bij mij de vraag gerezen, of men in dit geval goed doet met Lucianus te beginnen, zoo men een leerling in de geestesstroomingen van de tweede eeuw na Christus wil inwijden. Moet de spot aan den ernst, de parodie aan het geparodieerde voorafgaan? Het schijnt, dat Dr. Plooij dit bezwaar ook zelf gevoeld heeft, want in zijn inleiding (bl. 1—45) stelt hij alles in het werk, de Cynische leer duidelijk uiteen te zetten en haar te bevrijden van de karikatuur, die Lucianus ervan gemaakt heeft. Immers volgens Dr. Plooij is de Peregrinus niet tegen de Christenen, maar tegen de Cynici gericht. Lucianus heeft den wijsgeer Peregrinus niet begrepen en alleen diens slechte kanten naar buiten gekeerd. Zoo kan dus deze inleiding een tegenwicht vormen tegen den tekst van Lucianus, maar was het dan niet beter geweest, deze serie met andere lectuur te beginnen, als de brieven van Plinius minor over de Christenen, stukken uit Seneca, Minucius Felix, misschien Tertullianus, Epictetus of Antoninus? Doch nu eenmaal de keuze op Lucianus is gevallen, misschien wel omdat deze auteur reeds eenig burgerrecht op het gymnasium heeft verworven, wil ik verder op het karakter van onzen satiricus niet ingaan, maar gaarne erkennen, dat de beide bewerkers van den Peregrinus, Dr. Plooij en Koopman, al het mogelijke gedaan hebben, om deze uitgave onder het bereik van leerlingen der zesde klasse te brengen en hun datgene te geven, wat zij voor een goed verstaan van dit geschrift noodig hebben.

De inleiding en het leven van Lucianus, de twee gedeelten welke Dr. Plooij voor zijn rekening heeft genomen, zijn met zorg en zeer onderhoudend geschreven. Alleen heb ik hier en daar eenig bezwaar tegen den wat al te vrijen toon (bl. 24, 22 *onlosmakelijk*, bl. 31, 22 *schunnig*). Een gymnasiast, die in philosophie en godsdienst belangstelling heeft, kan zeer veel uit deze beschouwingen leeren. Inzonderheid heeft de schrijver duidelijk uiteengezet, wat de eerste Christenen met de Cynici gemeen hadden, waardoor het mogelijk was, dat Peregrinus een tijd lang in een Christelijke gemeente kon leven en geëerd worden.

De heer Koopman heeft de bewerking van den commentaar op zich genomen. Zijn taak was verre van gemakkelijk, want op dit gebied had hij nog geen voorgangers [1]). Nauwkeurig heb ik zijn aanteekeningen nagegaan en daarbij bemerkt dat in den regel aan den voet der bladzijde een verklaring gevonden wordt, als dit naar mijn meening voor den leerling noodig is. Een enkele maal kon een noot meer geen kwaad, b. v. p. 63, 5 bij δοξαρίου of 93, 3 bij ἀναδῦναι. Bezwaar moet ik maken tegen de vertaling van παρ' ὃ (p. 73, 8) door 'in vergelijking waarbij', wat op die plaats ook geen zin geeft. Het beteekent eenvoudig *quapropter* (vgl. Kühner Griech. Gr. II 1, p. 513). Ook betwijfel ik, of παρ' ὅσον (p. 56, 15) door 'b e h a l v e in zooverre dat' mag weergegeven worden. Het kan toch niet meer beteekenen dan „in zooverre dat".

Als grondslag voor den tekst heeft de uitgave van Levi gediend. Waar van deze is afgeweken, wordt dit in een tekstcritisch aanhangsel (p. 112-114) vermeld. Tweemaal leest Koopman met Enk καί in plaats van κἄν (p. 56, 1 en 91, 6), maar p. 79, 3 heeft hij κἄν behouden, m. i. terecht. Uit de voorbeelden, door Kühner Griech. Gr. II, 1, 244 A. 2 aangehaald, blijkt genoegzaam, dat in den tijd van Lucianus κἄν tot de beteekenis van καί kan afslijten en ἄν in die samenstelling soms al zijn kracht heeft verloren. In het elfde caput (p. 68, 1) neemt Koopman met Bernays een lacune aan, wat mij zeer waarschijnlijk voorkomt. Zou het mogelijk zijn, dat hier een opmerking van Lucianus over de gemeenschappelijke maaltijden der Christenen en de inwijding der novicii is weggevallen? (vgl. Tert. Apol. VII, Min. Fel. Oct. IX). Dan zou het volgende συλληφθεὶς ἐπὶ τούτῳ hierop betrekking kunnen hebben, terwijl tegelijk καινὴν ταύτην τελετὴν zin zou krijgen.

Slechts enkele drukfouten zijn mij opgevallen, die gemakkelijk onder het lezen te verbeteren zijn. Lees p. 8, 19 Abonoteichos ; 32, 9 Diogenes ; 47, 29 Aristophanes; 60,10 Ὀλυμπίασιν ; 91, 2 πῦρ ; 107, 6 ἀνέκρινόν.

Ten slotte nog een opmerking!

De lezing van dit boekje, dat in zijn geheel een zeer aangenamen indruk maakt, kan ongetwijfeld veel tot de ontwikkeling onzer gymnasiasten bijdragen, mits zij, zooals reeds hierboven werd opgemerkt, op het niveau staan, dat voor het begrijpen van den Peregrinus een vereischte is. Daarvoor is het niet alleen noodig, dat op het gymnasium een overzicht van de Grieksche philosophie wordt gegeven, maar moeten de *ouders* ook belangstelling in den godsdienst bij hun kinderen opwekken. In taalkennis staan m. i. de abiturienten van onze gymnasia verre boven degenen, die vóór 1882 nog met een bul naar de universiteit gepromoveerd werden, maar wel is bij mij nu en dan de vraag gerezen, of de oudheid (ik bedoel daarmee de oude geschiedenis en geographie, de philosophie en letterkunde) aan het tegenwoordig geslacht even goed bekend zijn als aan de leerlingen der oude-Latijnsche school. In dit opzicht zou deze nieuwe serie van Grieksche en Latijnsche auteurs, mits zij zich niet te ver verwijdert van het terrein, waarop de gymnasiast

[1]) **Onder het schrijven van deze aankondiging verscheen: Lucianus, bloemlezing bewerkt en met aanteekeningen voorzien door Dr. J. Niemeyer (Zwolle, Tjeenk Willink), maar deze uitgave is mij nog niet onder oogen gekomen.**

zich bij voorkeur moet bewegen, een grooten dienst aan de klassieke opleiding kunnen bewijzen.

Groningen. J. van Wageningen.

P. Ovidius Naso Vol. II. **Metamorphoses** ex iterata R. Merkelii recognitione edidit **R. Ehwald.** Editio maior. Lipsiae, in aedibus Teubneri. 1915. (Pr. M. 2.40, geb. M. 3).

P. Ovidius Naso Vol. II **Metamorphoses** edidit **R. Ehwald.** Editio minor. Lipsiae, in aedibus Teubneri. 1915. (Pr. M. 1.25, geb. M. 1.75).

Onze tijd staat wat de klassieke philologie betreft in het teeken van de nieuwe drukken: dat mag gezegd worden met 't oog op den nieuwen Herondas, Demosthenes, Aeschylus — Tacitus, Seneca, Cicero, Ammianus Marcellinus e. a. Niet gering is overigens 't aantal eerste uitgaven, die op den naam van wetenschappelijk aanspraak maken: Seneca's fragmenten (Bickel I), Celsus om slechts deze te noemen. Men juicht dezen vooruitgang toe en betaalt bloedig om niet te zijn en retard sur l'heure de son siècle.

Teubner, als had hij verhoord den verstandigen wensch geuit in dit Maandblad (XXIII col. 77 en 78), zendt ons ditmaal een nieuwen tekst van de Metamorphoses van Ovidius, waarbij „Commentarius criticus ex Hugonis Magni apparatu maximam partem transumptus est." Dit laatste voor den leeraar onmisbaar instrument ontbreekt in de editio minor, welke voor de gymnasiasten bestemd is.

Ehwald, reeds geruimen tijd belast met de samenstelling van 't verslag over Ovidius voor Bursian's Jahresberichte, verder bekend als de scherpzinnige auteur van een Programm over de 14e Heroide, de man, die de 9e uitgave van Haupt's verklarende editie bewerkt en die reeds eenmaal 't werk van Merkel in 't goede spoor leidde, was geroepen om de nieuwe Teubneriana te doen beantwoorden aan de strengste eischen, welke men stellen mag.

Het tegenwoordig standpunt van Ehwald kenden wij uit zijn recensie van de groote uitgave van Magnus in de Berliner philologische Wochenschrift (6 Juni 1914). Wat de hoofdzaken betreft: de classificatie en de appreciatie der handschriften is Ehwald het in alle opzichten met Magnus eens, ten aanzien van de quaestie der recensio duplex is hij gansch en al bekeerd tot de zienswijze van zijn collega, die beslist ontkent, dat er in onze overlevering sporen zijn van „Doppelfassung" teruggaande op Ovidius zelf. In de Praefatio vinden wij dit alles zakelijk uiteengezet. Het groot aantal handschriften is onder te brengen in twee families: de eerste omvat den Marcianus 225 (M), den Neapolitanus IV F 3 (N) benevens een vijftal fragmenten. Zij hebben wel in 't algemeen, doch niet uitsluitend, de traditie het best bewaard. Van de tweede familie, waartoe dus de groote massa behoort, alsmede de Laurentianus door Riese, de Amplonianus door Merkel overschat, komt 't eerst in aanmerking de Marcianus 223 (F), die voor de Tristia de allergrootste waarde heeft. De tekst moet dus rusten op de eerste familie; waar echter M en N (zij reiken nagenoeg tot aan 't einde van 't veertiende boek) en zelfs F ons in den steek laten, steunt de recensio der Metamorphoses niet op vaste basis.

Om nu de nieuwe editie eenigszins nader te leeren kennen is het aanbevelenswaardig Ehwald, Riese en Zingerle te vergelijken met betrekking tot een niet al te klein gedeelte. Nemen wij bijv. den tekst van 't Armorum iudicium (XIII vs. 1—398). Men zal dadelijk zien, dat door den eerstgenoemde veel meer zorg is besteed aan de interpunctie, die vooral bij Riese slordig moet heeten. De komma's, dubbelpunten en zelfs punten zijn logischer geplaatst; de vermeerdering van 't aantal uitroepteekens (met ongeveer 25), aandachtstrepen en parenthesen is bedoeld als poging om ook uiterlijk 't rhetorisch karakter van 't meesterstuk te doen uitkomen. Intusschen is dit ook van belang voor de vaststelling van den tekst. Door te interpungeeren vs. 232

at ausus erat reges incessere dictis
Thersites etiam, per me haud inpune protervus,

wordt de overlevering *protervus* (M N) gered. Met de slechtere codices leest men doorgaans *protervis* en zet een komma na *Thersites* en na *inpune*.

Niets belet *fateor* te beschouwen als parenthese — hetgeen immers herhaaldelijk voorkomt; men zie ook vs. 270 *Confiteorque, tulit* — en dan kan men de oorspronkelijke lezing van M herstellen vs. 16

Praemia magna *peto*, fateor, sed demit honorem
Aemulus.

Men legge hier eens naast vs. 189

Nunc equidem (fateor, fassoque ignoscat Atrides!)
Difficilem tenui sub iniquo iudice causam,

dan zal men bemerken, welk een sterk effect men bereikt bij een totaal andere constructie, welke door die parenthese noodzakelijk wordt. Gehandhaafd blijft de *copulatieve* conjunctie vs. 38

potiorque videbitur ille,
Ultima qui cepit detrectavitque furore
Militiam ficto, donec sollertior isto
Et sibi inutilior timidi commenta retexit
Naupliades animi vitataque traxit ad arma?

Ter weerlegging van hen, die hier *sed* verlangen had Ehwald goed gedaan even te verwijzen naar Kühner-Stegmann II § 151, of nog liever naar Schmalz, Lateinische Grammatik § 236. In het voorbijgaan zij er hier aan herinnerd, dat dezelfde fout door sommigen gemaakt wordt Trist. IV 10, 30.

Verder zijn opgenomen de lectiones traditae (M N) vs. 74, 110 (Nec clipeus vasti *concretus* imagine mundi), 199, 235, 264 enz., kortom in de door ons vergeleken 398 verzen vallen vijftien loci aan te wijzen, waar Riese en Zingerle de autoriteit der beste handschriften ten onrechte niet erkennen. Hier zou nog één plaats bijkomen, als Ehwald zelf niet den veiligen weg verlaten had, door te schrijven vs. 225

Nec mora, „quid facitis? quae vos dementia" dixi
Concitat, o socii, captam *dimittere* Troiam?

Magnus kan ook hier conservatief blijven, dank zij zijn interpunctie:

„Quae vos dementia" dixi
Concitat o socii? Captam *dimittite* Troiam!

Nog éénmaal lijkt mij de auteur inconsequent, waar hij het noodig acht vs. 212 *fossas munimine cingo* te vervangen door, wat de prozaische taal zeker zou eischen: *fossa munimina cingo.*

Daarentegen neemt Ehwald in 't heele besproken stuk

wijselijk geen enkele athetesis aan, terwijl Riese en Zingerle vier onechte verzen wisten te ontdekken (57, 295, 332 en 379; vooral 332 en 333 moeten het ontgelden bij Riese).

Om nu toch ook uit een ander boek iets te citeeren kies ik XIV 823

> Reddentemque suo *non* regia iura Quiriti
> Abstulit Iliaden.

De dichter verhaalt, dat Mars Romulus, terwijl deze voor zijn geliefd Romeinsch volk *niet-als-tiran* recht sprak naar den hemel voerde. Men gelieft hier *non* te veranderen in *tum* (Riese) of in *iam* (Zingerle).

Als tweede voorbeeld schrijf ik over de woorden van Niobe VI 280

> „Pascere, crudelis, nostro, Latona, dolore
> [Pascere, ait, satiaque meo tua pectora luctu]
> Corque ferum satia!" dixit; „per funera septem
> Efferor."

Een juiste diagnose! Immers dat leelijke vers 281 is gelapt uit 't voorafgaande en 't volgende. Zij, die vs. 282 voor onecht verklaren, moesten toch inzien, dat eerst door de bijvoeging *per funera septem* 't werkwoord *efferor* zijn bijzonderen nadruk krijgt evenals *ferri* in de soortgelijke verbinding Trist. I 3, 89

> Egredior, sive illud erat sine funere ferri.

Eindigen wil ik met 't vermaarde vers VIII 724.

> Cura deum di sint, et qui coluere, colantur!

Ehwald laat het gelukkig ongerept, terwijl de vorige Teubneriana het absoluut verknoeide. De verklaring: *cura deum* = de lievelingen der goden (Lachmann op Lucret. IV 680) heeft ten langen leste vrij algemeen instemming gevonden zelfs bij Riese en Zingerle. Overigens zou ik wel eens willen weten, wie anders dan Ovidius — of 't moest Seneca zijn — zoo'n bijna volmaakte verstechniek bezat om een dergelijken regel te kunnen bouwen?

Het is evenwel mogelijk, dat de discussie over dit vers en menig ander weer geopend wordt, als ook 't tweede deel van: „Die Metamorphosen des P. Ovidii Naso erklärt von M. Haupt, in neunter Auflage herausgegeben von R. Ehwald" verschenen is. Men zal het wel bij 't rechte eind hebben, als men die Weidmanniana mit deutschen Anmerkungen beschouwt als 't supplement der hier aangekondigde Teubneriana.

Omtrent den apparatus criticus dezer laatste merk ik nog op, dat hij niet alleen alle lezingen van M en N, maar ook de gewichtigste lectiones der codices deteriores vermeldt. Wij vinden er tevens alle plaatsen uit de beide Seneca's, Quintilianus, Servius, de Grammatici enz. opgenoemd, waar de Metamorphoses geciteerd worden; een eventueele afwijking van den gerecipieerden tekst wordt aangehaald, zoodat men zich een vrij juist beeld van de indirecte overlevering maken kan.

De groote nauwkeurigheid, waarmee dit boek is afgewerkt, mag niet met stilzwijgen worden voorbijgegaan: drukfouten komen nauwelijks voor (Praefat. III *reperisse*; pag. 388 is de naam *Halbertsma* verhaspeld). Zeer gunstig steekt dit af bij een andere jonge Teubneriana: ik bedoel de uitgave van Cicero's de domo sua. Ik ken geen boek van Teubner, dat zóo ontsierd is door drukfouten als dit product van Alfred Klotz!

Moge Ehwald op zijn uitstekende editie van de Metamorphoses weldra een even voortreffelijke van de Carmina Elegiaca van Ovidius laten volgen!

Den Haag. C. Brakman Jz.

D. Rudolf Kittel, Die Psalmen übersetzt und erklärt (Kommentar zum alten Testament, herausgegeben von E. Sellin. XIII). Leipzig, Deichert. 1914. (Pr. M. 12, geb. M. 14).

Er bestaan op de Psalmen verscheidene uitstekende commentaren, ook bij den schrijver van dit werk bekend en geëerd. Veel van hetgeen hij had te leeren was door zijn voorgangers voortreffelijk gezegd. Waartoe het dus herhaald? Het besef hiervan heeft Kittel eenige parten gespeeld; hij is namelijk mede dientengevolge soms al te kort geweest. Weggelaten heeft hij vaak besprekingen over de beteekenis van woorden, ook kritische overwegingen. Zooals men weet, is hij de redacteur van de Biblia Hebraica met kritische aanteekeningen, en het baart verwondering dat hij soms voorstellen van tekstverandering die daarin zijn te vinden stilzwijgend overneemt of laat varen en menig kritisch vraagstuk voorbijgaat of terloops afdoet. Wil men dus een volledigen commentaar op het Psalmboek hebben, dan heeft men naast dit werk, hoewel het 521 groote bladzijden telt, nog een ander noodig.

Wat geeft Kittel dan behalve een vertaling? Vooreerst, na een inleiding over tekst en oude vertalingen, een doorloopende, in warmen toon geschreven, verklaring; hij doet zijn best het lied te doen leven, den lezer met den dichter te doen meevoelen, en dit gelukt hem meermalen zeer goed.

Dan bespreekt hij, in den vorm van uitweidingen bij eenige psalmen, eenige belangrijke punten, en geeft hij aan het slot twee aanhangsels, over de opvatting van vergelding en eenige Babylonische en Egyptische liederen die met de psalmen te vergelijken zijn. De uitweidingen zijn van zeer onderscheiden aard. Zoo heeft hij het over de alfabetische liederen en betoogt hij dat die niet een teeken van kunstvaardigheid der dichters, dus niet veel meer dan een spel, een aardigheid, zijn, maar een soort toovermiddel — althans oorspronkelijk; bij de navolging kan het zijn vergeten. Evenals de getallen iets geheimzinnigs hadden en daardoor bij een Pythagoras voor beginselen en uitdrukking der wereldorde zijn gehouden, zoo waren de letters voor den mensch die niet schrijven kon iets bovennatuurlijks, dingen die een toovermacht oefenden; met alle letters samen kon alles gezegd worden, een volkomen alfabet beduidde dus de geheele wetenschap, een lied waarvan de disticha of coupletten achtereenvolgens met de letters daarvan begonnen was een machtige amulet, iets dergelijks als in de letters van den godsnaam lag. Zou het waar zijn? Onmogelijk is het niet. Er vóor pleit het feit dat aan het godsdienstige lied zelf van den aanvang af een magische beteekenis is toegekend: men kwam aan de godheid iets vragen, een begeerlijk goed of afwending van leed, en deed, om haar gunstig te stemmen, die beide gepaard gaan met een lofzang op de godheid wier hulp men begeerde, een lofzang door den priester aangeheven; het „carmen" is een lied of een tooverformulier. Onder Israël was het niet anders dan elders.

Uitvoerig handelt Kittel over een paar nauw met elkaar samenhangende trekken in het Psalmboek, de tegenstelling van de vromen en de goddeloozen en de teekening der armen en ellendigen. Vele psalmen zijn klachten van verdrukten over den haat van spotters en machtigen, en het spreekt vanzelf dat dit voor een groot deel te verklaren is uit den toestand waarin het volk verkeerde in den tijd waarin het boek ontstond en het gezangboek van den tempel werd, den tijd waarin Judea, zonder staatkundige vrijheid, verkeerde onder Perzische en Grieksche heerschappij. Maar dit verklaart de stemming niet geheel. Er kwam de meening bij dat alwat groot en machtig is licht den naijver der Godheid opwekt en iets bedenkelijks is, en zich klein voelen en buigen een aanbeveling bij haar is. Men weet, hoe dit ook bij de Grieken en elders een rol speelde, en nog niet verdwenen is. Kittel schrijft hierover veel dat de aandacht verdient.

Eveneens over het eschatologisch karakter van vele psalmen. Op de klacht der verdrukten en de bede om uitredding volgen menigmaal woorden van vertrouwen op Gods hulp, die soms jubelkreten worden over toekomstig heil, uitingen van vast geloof. In de uiteenzetting hiervan echter begaat, meen ik, Kittel een groote fout. Hij meent dat van oudsher in Israël een richting heeft bestaan die hij de profetische godsdienstrichting noemt, welke het geloof aankweekte aan een gouden eeuw, een eeuw van gerechtigheid en godsvrucht, dat helaas dikwerf vertroebeld werd door nationale verwachtingen. De waarheid is dat onder de vurige patriotten de hoop levend is geweest dat Israël uit allen nood gered en een machtig volk worden zou, en dat de Judeesche profeten vertrouwden en verkondigden dat dit zou geschieden onder de heerschappij van het Davidische koningshuis. Godsdienstig was die verwachting alleen in zoover men geloofde dat dan Jahwe's land vol zou zijn van godskenning, „zooals de wateren den zeebodem bedekken." Dit is nooit de hoofdzaak in het geloof van Israëls vromen geweest, was het ook niet in het Jodendom.

Leiden. H. Oort.

Jacques Perk's Mathilde-cyclus in den oorspronkelijken vorm hersteld door **A. C. J. A. Greebe**, 's-Gravenhage, Nijhoff. 1915. (Leidsche diss.).

Daar hebben we zoowaar over een Hollandschen tekst, een reeks sonnetten, nauwelijks een 35 jaar oud, al een volledige strijdlitteratuur; philologische geleerdheid en logisch betoog trekken te velde tegen dichterlijk gevoel en intuïtie, alsof het oude manuscripten gold, die aan de wangunst der eeuwen waren prijsgegeven en waaruit moeizaam de ware zin moet worden gereconstrueerd.

Als we het boekje van den Heer Greebe voor het eerst doorbladeren, verschijnen ons de schimmen van Scaliger en Peerlkamp, krijgen we een vagen indruk van stoere philologische wetenschap toegepast op de teere etherische droomen van een rijk begaafden, genialen jongen man. Die indruk van betrouwbaar wetenschappelijk werk verdwijnt, zoodra we er ons van overtuigd hebben, dat de schrijver er zich toe heeft laten verleiden, op stelligen, polemischen toon de voor hem eenig ware conclusie te verdedigen, zonder dat hij daartoe al het bestaande en noodige materiaal tot zijn beschikking had.

Er bestaan toch drie handschriften van Perk's „Mathilde-cyclus." Hiervan kon de Heer Greebe alleen C voor zijn studie gebruiken, terwijl A en B met tal van varianten in het bezit bleven van Kloos. Van A en B zijn hem „slechts eenige bladzijden voor een oogenblik getoond" (p. 118).

Hiermee verliest het betoog van den Heer Greebe geheel zijn wetenschappelijke waarde en wetenschappelijk karakter. 't Mag hem gelukt zijn aan te toonen, dat in hs. C de Eros-idee uit Plato's Symposion niet aanwezig is, niets geeft hem het wetenschappelijk recht, te beweren, dat hij den cyclus in den oorspronkelijken vorm hersteld heeft; het blijft altijd nog de vraag, hoe de verhouding van C tot A en B met hunne varianten is en wat Kloos kan geweten hebben aangaande de leidende gedachte, die Perk ten slotte misschien in zijn sonnetten-reeks heeft willen uitdrukken.

Al mogen we op grond van wat we van deze zaken weten, aannemen, dat Perk den cyclus, zooals hij met verschillen in de drie redacties voorkomt, niet zou hebben uitgegeven, het ligt voor de hand, dat de dichter zijn werk niet zou hebben los gelaten, als hem de tijd daartoe was gegund. Een uitgave van handschrift C zou in ieder geval hoogst waarschijnlijk niet in zijn bedoeling gelegen hebben.

Ook zonder dat de litteraire gebeurtenissen tusschen '80 en '85 daartoe drongen, lag het evenzeer voor de hand, dat de dichter Kloos, die den dichter van den Mathilde-cyclus geheel kende, naar zijn opvatting en zooveel mogelijk in Perk's geest uit diens sonnetten een intact geheel opbouwde. Aan al wat Perk slechts vaag en onzeker uitte in zijn verzen, gaf Kloos de vastheid, die Perk zelf stellig zou behaagd hebben. Verwey heeft deze samenwerking gekend en in 1903 juist geformuleerd [1]).

Het is te betreuren, dat Kloos zelf niet nauwkeurig heeft aangegeven, in de uitgave van 1882 reeds, welke zijn eigen verdiensten waren in de samenstelling van Perk's cyclus, zooals hij toen verscheen. Zoolang wij dit alles niet precies en betrouwbaar weten, blijft het werk van den Heer Greebe in zijn geheel iets, waarbij we een vraagteeken moeten zetten. Dankbaar moeten we hem evenwel zijn, dat hij ons ten minste den inhoud van een van Perks' hss. nauwkeurig heeft leeren kennen. Of Perk zelf hem er dankbaar voor zou zijn, blijft een andere vraag.

Nijmegen. J. Prinsen JLz.

Philologie française, publiée et annotée par **Kr. Nyrop**. 2me Édition, revue et augmentée. Copenhague, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag. 1915. (Pr. f 1.75).

Gaarne vestig ik de aandacht op den tweeden, vermeerderden druk (de eerste verscheen in 1895), van dit met veel zorg en smaak samengestelde boekje, dat zeker ook onder niet-philologen belangstelling zal vinden. In een voorrede schrijft de uitgever, dat hij deze bloemlezing wenscht te doen dienen als inleiding tot de studie der Fransche taalgeschiedenis en dat hij zich tevens ten doel stelt, den jeugdigen beoefenaars dier wetenschap, de hooge qualiteiten van den Franschen geest te toonen, die zich zelfs in de behandeling van de meest droge

[1]) Jacques Perk herdacht (20ste Eeuw, 1903, III, p. 262).

onderwerpen openbaren. Hiermede nu is de samensteller voorzeker geslaagd: het boek bevat van Paris, Bédier en vele anderen, artikelen, die naar vorm en inhoud ware meesterstukjes zijn. Het geheel bestaat uit drie hoofdafdeelingen: de eerste behandelt verschillende taalgeleerden en hunne werken (Diez, Darmesteter, Paris e. a.); de tweede geeft algemeene overzichten (bijv. van Romaansche linguistiek, dieventaal, neologismen); in de derde vindt men de toelichting van bijzondere problemen (enkele etymologische nasporingen, volksuitdrukkingen, enz.). Een dergelijke bloemlezing is een uitnemende wegwijzer voor eerstbeginnenden; alleen is deze ietwat verraderlijk, doordat de aangename en boeiende wijze waarop de meest verschillende onderwerpen behandeld worden, den argeloozen examencandidaat, die dit werkje als uitgangspunt van zijne studie neemt, in den waan brengt dat de beoefening der Fransche philologie één geestesbanket is en dat men de vereischte kennis haast spelenderwijze kan machtig worden; eerst later zal hij ontdekken welke voetangels en klemmen er verborgen liggen onder het pad dat naar het eind-diplima leidt! — Levendig treedt een kranige figuur als Gaston Paris uit de verzameling naar voren: Paris, voor wien linguistiek méér was dan zuivere geleerdheid — omschreef hij geleerdheid niet spottend als „la chercheuse avare et aveugle, qui ne jouit pas de ses recherches" (37) — maar die haar bovenal liefhad, omdat ook zij haar aandeel heeft in het schoonste resultaat van alle wetenschap en hetwelk hierin bestaat, dat het de oogenschijnlijk meest fragmentarische onderdeelen tot het groote geheel weet te vereenigen en ons den samenhang van het bijzondere met het algemeene doet gevoelen (104). „Ce qui éveille et soutient l'ardeur du savant dans le cours de ses recherches, qui pourraient parfois sembler peu dignes du temps et de la peine qu'elles exigent", placht hij te zeggen, „c'est la penseé qu'il concourt à l'édification de ce grand monument, l'histoire de l'esprit humain" (28). Ontroerend schoon is de rede die Joseph Bédier aan de nagedachtenis van dienzelfden Gaston Paris gewijd heeft en waarin hij hem als mensch en als denker op zoo treffende wijze huldigt. Terecht heeft de heer Nyrop deze rede in zijne bloemlezing opgenomen, want zij is een der beste voorbeelden van den echt Franschen geest en smaak. Noch in de karakterschets van zijn leermeester, noch in het grondig overzicht, dat Bédier geeft van hetgeen Paris op wetenschappelijk gebied gepresteerd heeft, één woord van banaliteit of effectbejag. Met fijne, scherpe pen teekent hij ons den princeps der Fransche philologen en met aandoenlijken eenvoud legt hij er den nadruk op, welk een vaderlijken vriend en bijna onmisbaren raadsman hij en zoovele andere leerlingen, in zijn voorganger aan het Collège de France, verloren hebben. Ik zou kunnen voortgaan met te vertellen uit dit onderhoudende boek, dat ons nu eens toont Littré, zwoegend aan zijn *Dictionnaire*, dan weer onze aandacht vraagt voor een merkwaardige woordafleiding, of wel ons dwingt te peinzen over de beruchte participes (waarvan een der helden van Labiche de verzuchting slaakt: „on ne sait par quel bout les prendre.... tantôt ils s'accordent, tantôt ils ne s'accordent pas.... quels fichus caractères!" (173)) en ons af te vragen, of de veranderlijkheid der verleden deelwoorden met *avoir* vervoegd, àl dan niet een noodzakelijk kwaad is. Maar waartoe verder uit te weiden: men kan zich deze beknopte bloemlezing gemakkelijk aanschaffen en ieder die voelt voor Fransche linguistiek zal er iets van zijne gading in vinden.

Leiden. C. Serrurier.

C. van Gelderen, Sanherib, Koning van Assyrië (705—681 v. C.). Leiden, Brill. 1915. (Pr. f 0.75).

Prof. van Gelderen heeft in 1902 te Leipzig met een Assyriologisch proefschrift den doctorsgraad verworven. Voor zoover mij bekend is, was hij de eerste Nederlander, die op dit gebied promoveerde. Ook als de Semiticus der Vrije Universiteit heeft hij dit belangrijke onderdeel van zijn vak niet laten rusten. En als Rector is hij teruggekeerd tot zijne oude liefde; de rede, gehouden bij de overdracht van het Rectoraat der Vrije Universiteit, den 20sten October 1915, handelde over den Assyrischen koning Sanherib.

Het onderwerp was gelukkig gekozen. Aan het groote publiek weinig bekend, maar voor iederen bijbellezer belangwekkend, is het uitstekend geschikt voor monographische behandeling, vooral in theologisch geïnteresseerde kringen. De vorm der oratie levert echter eigenaardige bezwaren op bij het onderzoek van een ver afgelegen tijdperk, waarvan de bronnen zoo verspreid en zoo moeilijk toegankelijk zijn als hier. Het gevaar is groot, dat men voor eene oratie te breedvoerig, voor eene monographie te beknopt wordt. Voorts bestaat het gevaar, dat men door uitweidingen over tegenwoordige gebeurtenissen aan het onderwerp eene actualiteit tracht te verleenen, die het op zich zelf niet heeft. Aan deze gevaren is prof. v. G. niet ontsnapt. Maar hij heeft zijnen stof goed ingedeeld en uitstekend gedocumenteerd. Vooral door de documentatie in de aanteekeningen verkrijgt deze rede buitengewone waarde.

De volgende opmerkingen zijn als aanvulling, niet als aanmerking bedoeld. Volledigheid is bij eene oratie immers onmogelijk.

Besproken worden eerst de vredeswerken, dan de krijgsbedrijven. Het eerste deel der oratie (blz. 11—21) behandelt Sanherib als bouwheer, die zijne hoofdstad Nineve vergrootte en verfraaide. Hier had de Spreker naast de gegevens uit de opschriften het archaeologische materiaal niet geheel met stilzwijgen moeten voorbijgaan. De toehoorders mochten vernemen, dat het paleis van Sanherib in Nineve in de jaren 1849—51 door *Layard* opgegraven werd, en dat de bas-reliëfs uit de meer dan zeventig zalen en kamers van dit paleis heden de trots zijn van het British Museum. In 1912 verscheen: *A. Paterson, Assyrian Sculptures*; *the Palace of Sinacherib.* Dit plaatwerk, naar den prijs te oordeelen eene prachtuitgave, kwam mij echter nog niet onder de oogen.

Het tweede, uitvoeriger hoofdstuk handelt over Sanherib's oorlogen en buitenlandsche politiek. De oorlogen in het Noorden en Noordwesten van Babylonië waren, zooals de Schr. terecht opmerkt (blz. 24) van geringe politische beteekenis. Evenwel had naast den veldtocht naar Cilicië ook de tocht naar het gebergte *Júdi Dâgh* genoemd kunnen worden, vergel. de reliëfs en de opschriften, gepubliceerd door *King* in de *Proc. Soc. Bibl. Arch. Vol.* 35 (1913), *p.* 66—94.

Belangrijker waren de veldtochten tegen Babel en Elam (blz. 24—31). De verwoesting van Babel in 689

wordt, behalve door Sanherib zelf, vermeld door zijn zoon Asarhaddon en dan ook op de stèle van Nabuna'id in het Museum van Konstantinopel (*Langdon*, *Neubabylon. Königsinschriften*, *S.* 271). Een nieuw opschrift van Asarhaddon met eene beschrijving van deze verwoesting werd in 1914 gepubliceerd in het 34ste deel van de *Cuneiform Texts... in the British Museum*, *Pl.* 1 en 2.

Het derde stuk (blz. 32-40) handelt over Sanherib's veldtocht tegen Palestina. De Schr. poogt, de Assyrische berichten en de verscheidene Bijbelsche verhalen onderling te doen harmonieeren. De grootste moeilijkheid is, dat Sanherib volgens 2 *Koningen* 19, 7 door een gerucht, volgens *Vs.* 35 daarentegen door de pest (?) gedwongen wordt, Jeruzalem te laten varen. Meestal zoekt men den uitweg met behulp van bronnensplitsing: òf, zoo zegt men, het tweede bericht behoort tot een jongere en minder geloofwaardige bron, òf hier zijn de berichten omtrent twee verschillende veldtochten ineengevlochten. De Schr. verdedigt de eenheid en de historiciteit van het Bijbelsche verhaal. Het gerucht, dat Sanherib volgens 2 *Kon.* 19, 7 zal hooren, is volgens hem niet de bedreiging door het Ethiopische leger onder Tirhaka, maar verontrustende berichten uit Babylonië. De bedreiging door Tirhaka (*Vs.* 9) heeft veeleer de uitwerking, dat Sanherib feitelijk (dus tegen de verwachting, uitgesproken in 19, 7) niet aftrekt, maar met zijn leger den nieuwen vijand te gemoet rukt. Maar tot een slag is het niet gekomen. Eene catastrophe (2 *Kon.* 19, 35, vergel. *Herodot.* II 141) maakt aan het Assyrische leger een einde. Het lijkt ons inderdaad niet onmogelijk, dat de oplossing van dit ingewikkelde vraagstuk in deze richting gezocht moet worden.

Van groot belang zoude het zijn, eens al de stukken in het boek *Jezaja* in hun verband na te gaan, die betrekking kunnen hebben op Sanherib. Is *Jezaja* 14, 4—21 inderdaad een spotlied op zijnen dood, zooals vooral *Staerk* (*Das assyrische Weltreich im Urteil der Propheten*, 1908, *blz.* 144—147, vergel. *blz.* 226) door goede argumenten gestaafd heeft? En slaat *Jez.* 21, 9 wellicht op de verwoesting van Babel door Sanherib? Cyrus heeft Babel immers nooit verwoest; en het feit, dat in *Vs.* 2 (evenals in *Jez.* 13, 17) de Meden genoemd worden, spreekt dit vermoeden m. i. niet tegen. En geldt hetzelfde wellicht voor de raadselachtige hoofdstukken *Jez.* 24—27, of tenminste voor de oudste bestanddeelen daarvan? Ik meen de bewering met goede gronden te kunnen steunen, dat de vaste stad, waarvan de verwoesting in *Jez.* 24, 10 *v. v.*; 25, 2 *v.*; 26, 5; 27, 10 *v.* opgevat wordt als een kenteeken der nadering van het laatste oordeel, geen andere was dan het Rome van het oude West-Azië, n.l. het in 689 v. Chr. door Sanherib verwoeste Babylon.

Maar het is hier niet de plaats, om verder op deze vragen in te gaan. Wij wenschen de rede van prof. van G., die door de toehoorders stellig met belangstelling werd gevolgd, een nog grooter aantal belangstellende lezers.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

M. G. de Boer, Een wandeling door een Oud-Nederlandsche stad (Amsterdam). Amsterdam, H. Meulenhoff. 1915. (Pr. f 1.75, geb. f 2.25).

De schrijver wil de uitgave van zijn boek beschouwd zien als eene bescheiden poging, om, door het levendig houden der belangstelling in Amsterdams verleden, het roekeloos schenden, van wat ons uit dat verleden nog rest, te keeren. Een even prijselijk als noodzakelijk pogen, want de sloopingswoede rust nimmer. Dr. de Boer geeft eene beschrijving van dat deel der stad, dat nog uit de middeleeuwen dagteekent en kiest als tijdstip voor zijne rondwandeling het midden der zestiende eeuw. Hij verhaalt nog van de vervolging van wederdoopers en stille doopers: de nieuwe bedeeling, als Amsterdam de katholieke oligarchie heeft verjaagd en tot den Prins is overgegaan, ziet hij slechts in het verschiet. Zoo behandelt hij dan de stof, waaraan Brugmans in zijn „Opkomst en bloei van Amsterdam", 1911, zijn eerste hoofdstuk wijdde, maar hij heeft, naar zijn aangegeven doel, ruimer gelegenheid ons het oude Amsterdam te toonen. Daartoe dient ook de fraaie reproductie van de vogelvluchtkaart van Cornelis Anthoniszoon (1544), zoowel in haar geheel als in haar deelen, en voorts het opnemen van een aantal teekeningen van Christoffel Beudeker. Voor de betrouwbaarheid van dezen 18de eeuwschen arbeid staat dr. de Boer in, en de door hem opgenomen prenten, (Montelbaenstoren, St. Anthonispoort, het Roode Blokhuis, het Rondeel, het St. Agnietenklooster, het Margrietenklooster enz.) wekken dien indruk en geven bovendien van de oude schoonheid een duidelijk en aantrekkelijk beeld. Dit kan men niet zeggen van de beide prenten uit Lelong's „Reformatie" op blz. 25 en 64. Bij zijne rondwandeling langs haven en stadsmuur, Zeedijk en Warmoesstraat, Nieuwendijk en Damrak, over den Dam en door de Kalverstraat naar de Kloosterbuurt vindt de schrijver gelegenheid zijnen lezers van allerlei van middeleeuwsch stadsleven te vertellen. Hij is daarin zeer gelukkig geslaagd. Dit verspreiden van kennis van het verleden, onder wie aan zelfstandige beoefening daarvan nimmer toekomen, is een goed werk. Smartelijk gevoelt men echter ook hier het gemis van een register en niet minder van elke verwijzing naar de bronnen. De uitgevers vreezen gemeenlijk, dat dit aan de populariteit van boeken als deze schaden zal. En de schrijvers onderwerpen zich. Ik deed dat vroeger ook, maar betreur het. Breng de aanteekeningen naar achter in het boek, maar onthoud den naar wat grondiger kennis begeerigen lezer de gelegenheid niet tot literatuur en bronnen zelve althans te kunnen gaan. En zonder register kan ook het populair-historisch boek het niet doen. Het ware te wenschen, dat wij algemeen geldende regelen hadden voor de uitgave van werken van dezen aard. Intusschen zal dr. de Boers arbeid velen kennis van oud-Amsterdam aandragen en hen, mocht het zijn, tot verdedigers maken van het weinige, dat ons van hare schoonheid nog rest.

Leiden. L. Knappert.

D. Völter, Jahwe und Mose. Eine religionsgeschichtliche Untersuchung. Leiden, Brill. 1914. (Pr. f 0.75).

Een keurig uitgegeven brochure, zooals wij het van Brill gewoon zijn. Jammer, dat de inhoud zooveel te wenschen overlaat. Al dadelijk in het Vorwort doet de slotzin onaangenaam aan: „Möchte dieser Nachweis [nl. dat Jahwe = de aegyptische god Har-Sopd, en Mozes = Thot] des Eindrucks nicht verfehlen, wenigstens bei Lesern, die sich in ihrem Urteil nicht durch Gefühle und praktische Rücksichten, sondern durch

Argumente bestimmen lassen." Wie bij zijn critici onwetenschappelijke beweegredenen onderstelt, heeft geen recht op een wetenschappelijke weerlegging. En wie van zijn critici argumenten eischt, moet zelf een door argumenten gestaafd betoog aanbieden. Grillige en grappige invallen zijn geen bewijzen. Ik geef enkele staaltjes.

S. 2 : Jahwe schijnt een zonnegod te zijn, als hij zich onder den dorenstruik bevindt (Ex. 3). — S. 6 f. : de god Sopd vertegenwoordigt het zodiakaallicht, en dit beantwoordt aan de vuurzuil, waarin Jahwe voor de Israelieten henentrekt. „Vom Zodiakallicht aus" moet wellicht ook het verhaal Ex. 24 : 9—11 verklaard worden : Mozes en de oudsten van Israël zien Jahwe, en onder zijn voeten een saffieren plaveisel dat glanst als de hemel. Het zodiakaallicht vertoont zich nl. in den dierenriem, en nu is Jahwe de zon, Mozes de maan, de oudsten de sterren [lees : planeten ?]. — S. 10 : de maangod staat in Aegypte en nauw verband met den zonnegod, en is o. a. diens bode. „Geradeso" is Mozes de bode van Jahwe. „Dann muss auch Mose ursprünglich ein Gott und zwar der Mondgott gewesen sein." — S. 13 : Mozes in het biezenkistje wordt door de dochter van Farao gevonden (Ex. 2). De Nijl nu is een aegyptische rivier, de dochter van Farao een aegyptische prinses ; uit deze onweerlegbare waarheden leidt Völter af, dat Mozes in deze legende een aegyptische figuur is. Waarom een klein kind ? omdat Mozes in dit verhaal als de maan optreedt en de Aegyptenaren de nieuwe maan als een jong kind voorstelden. — S. 16—18 : Mozes reist naar Midian, d. i. naar het Sinai — schiereiland, en neemt daar een vrouw, Zippora. Ook hier staat Mozes in parallelisme met Thot ; want deze komt voor op het Sinai-schiereiland, en nog wel in verbinding met een godin : Thot en Hathor worden daar vereerd. Hathor is wel niet de gemalin van Thot (S. 20), maar zijn schoonzuster ; doch dit is geen bezwaar. Beide godinnen zijn dochters van den zonnegod Rê ; en Zippora is dochter van den priester van Midian = Rê [sic]. En dan (2. 21) : Zippora beteekent „vogel", en de naam van Hathor werd ideographisch door een vogel, nl. een sperwer, uitgedrukt. [Dit laatste is bovendien onjuist : de sperwer is de god Horus ; Hathor wordt altijd geschreven met het sperwerteeken (hor) in het teeken voor huis (hat).] Enz., enz.

Reeds herhaaldelijk is Völter met nadruk gewezen op het geheel onvoldoende van zijn slordige, wilde methode. Ik noem slechts de recensies van Kristensen en Erman. Het schijnt niet te helpen. Deze brochure althans laat zeer duidelijk zien, hoe een godsdiensthistorisch onderzoek *niet* moet worden ingesteld.

Leiden. G. J. Thierry.

C. P. Gunning, De sophistis Graeciae praeceptoribus. Amsterdam, Kruyt. 1915. (Amsterdamse diss.).

De Heer C. P. Gunning heeft onder bovengenoemde titel een dissertatie geschreven, waarvan het onderwerp geinspireerd is door de levensrichting van zijn vader Dr. J. H. Gunning, van wie hij verklaart de liefde voor de paedagogie te hebben overgenomen. In dit boek wordt achtereenvolgens nagegaan wat de sofisten wilden, wat ze leerden, wat hun studies waren in theologie, philologie, politiek, paedagogie, en hoe ze leerden.

In aanmerking genomen dat de speciaal paedagogiese zijde van hun optreden tot nog toe het minst behandeld is, zullen de hoofdstukken die daarover handelen, benevens het eenigszins daarbij aansluitende over hun filologiese studies de lezer allicht het meeste belang inboezemen. Hier verdedigt de schrijver de stelling dat zij door het naast elkander plaatsen van φύσις, ἄσκησις (= μελετή) en τέχνη (= διδαχή) eigenlik reeds de uitvinders zijn van de zgn. trias paedagogica, hetgeen in een appendix nader wordt uitgewerkt. In elk geval heeft hij zeker gelijk wanneer hij het onderwijs het hoofdwerk van de sofisten noemt, en zich aansluit bij de opvatting dat de heftige bestrijding door de Platoniese Socrates op het misverstand berust dat de sofisten in de eerste plaats wijsgeren zouden zijn, terwijl ze allereerst leraren waren. Mede vormt het boek een doorlopende bestrijding van H. Gomperz, Sophistik u. Rhetorik, die daarin heeft trachten aan te tonen dat het enig doel van de sofisten is geweest de *formele* vorming tot redenaar. In deze bestrijding zal de schrijver zeker de meesten aan zijn zijde hebben ; met tal van bewijsplaatsen toont hij aan dat het hoofddoel van de Sofisten was : διδάσκειν, en wel διδάσκειν ἀρετήν, d. i.: de kracht die tot daden leidt in het publieke leven. Het doet goed dat de Sofisten tegen allerlei verkeerd begrip van hun uitspraken en tegen de heftigheid en de spot van Socrates herhaaldelik in bescherming worden genomen, hoewel dit apologeties karakter van hun behandeling lang niet meer zo nodig is als een 30 jaar geleden.

Er wordt op gewezen van hoeveel belang hun werk is geweest voor verschillende speciale vakken, hoe zij b.v. de eigenlike stichters van de filologie zijn geweest. Niet alleen dat het vragen van geld voor hun lessen niet wordt afgekeurd, maar het wordt hun zelfs als een verdienste aangerekend. Nu is het wel waar dat voor salaris gegeven lessen doorgaans van beide zijden veel ernstiger worden opgevat dan gratis gegevene, maar dit is toch eigenlik pas een na lange jaren opgedane ervaring. Ik denk niet dat de sofisten dáárom hun hoge salarissen vroegen, maar omdat onderwijs nu eenmaal altijd betaald was geworden, en zij veel meer studie vereisend onderwijs gaven dan het nog toe bekende, en zeker ook omdat ze behoefte hadden aan welstand. De afkeuring van Socrates was ten dele het gevolg van bovengenoemd misverstand, maar ook van het voor onderwijs ongewoon hoge loon dat zij vroegen.

Volgens de Schrijver was Socrates bovendien een vijand van alle eigenlik onderwijs. Hierin kan ik niet met hem meegaan. Al achtte hij zich zelf niet in staat de ἀρετή te onderwijzen, omdat hij nog niet wist wat ze was en daarom meende er alleen maar met anderen naar te kunnen zoeken, en al bespotte hij vaak de bekrompenheid van veler onderwijs, daarom verachtte hij het eigenlike διδάσκειν niet. Integendeel wordt telkens door hem aangetoond, dat ter vermijding van oppervlakkigheid in alles degelik onderwijs nodig is, zie b.v. Xen Memor. III 1, 3. IV 2, 2 en 4 en het gehele begin va Plato's Laches. Op de door de Schrijver geciteerde plaats Plato Rep. III pg. 392 D zegt S. alleen dat hij blijkens zijn niet begrepen worden door een der deelnemers aan het gesprek op dat ogenblik is als een malle en onduidelike onderwijzer, hetgeen volstrekt niet betekent dat onderwijzers doorgaans mal en onduidelik zijn. De plaats uit Leges IV 720 B noemt alleen ter karakterisering van sommige wettenmakers de helpers

der doktoren, die alleen κατ' ἐπίταξιν τῶν δεσποτῶν, en door de praktijk het vak leren, maar hier wordt juist *niet* van eigenlik *onderwijs* in het vak gesproken en in elk geval niet gezegd dat de echte geneesheren dit zonder διδαχή worden kunnen.

Ook wordt Socrates, dunkt mij, miskend als hij in vergelijking met de sofisten als een „doctor umbraticus" wordt voorgesteld en dezen geprezen worden omdat ze tegenover hem streng hebben vastgehouden aan de opvatting dat het van veel meer belang is, wat iemand is, dan wat hij weet. Mij dunkt, daar was het Socrates toch waarlik even goed om te doen, alleen meende hij dat in zaken van moraal een vaste basis van weten nodig was. Hier heeft de heer Gunning vergeten dat de tijden toen heel anders waren dan nu, want dat toen de godsdienst geen morele overtuigingen schonk en voor een *vaste* grondslag enige filosofiese begrippen niet gemist konden worden. En de naam „doctor umbraticus" kan men toch op iemand die wars was van *boeken*studie juist altijd de *mensen* opzocht, moeilik toepassen, tenzij men aan die uitdrukking een betekenis hecht, die ze in het spraakgebruik niet heeft.

Het spreekt van zelf dat ook de tegenstelling tussen φύσις en νόμος herhaaldelik ter sprake komt; schrijver tracht dan telkens aan te tonen dat de sofisten juist beproefd hebben de kloof tussen die twee te overbruggen.

Zo worden de meeste vraagpunten die zich bij de bespreking der sofisten voordoen behandeld, en op prijzenswaardige wijze het materiaal daarvan uit oude en nieuwe schrijvers bijeenverzameld, zodat wie in een beknopt bestek over de studiën der sofisten en hun onderwijs wil worden ingelicht, hier veel van zijn gading vinden zal, al zal de geest van twijfel aan en tegenspraak tegen de getrokken conclusies meermalen bij hem opkomen. Maar dat is bij een onderwerp als dit ook haast onvermijdelik, tenzij een schrijver zo voorzichtig is van zich aan geen oplossingen te wagen.

Ik besluit met nog een vraag op een buiten de studie der klassieken gelegen punt en waarop het antwoord dan ook moet worden overgelaten „iis, qui harum rerum periti sunt." Uitgaande van de opmerking dat alle theologies onderzoek uit de Twijfel geboren is, verklaart de Heer Gunning dat de Oosterse volken, Aegyptenaren, Assyriërs en Babyloniërs nooit twijfelden, en daarom dan ook geen theologies onderzoek hebben gekend. Om nu slechts één ding te noemen — wanneer de Aegyptiese koning Amenhotep IV het onderneemt om in plaats van het bestaande veelgodendom de dienst van de enige Zonnegod in te stellen, en dit gedurende zijn regering ook doorzet, is dat dan denkbaar zonder voorafgaand onderzoek?

Deventer. J. Berlage.

Heronis Alexandrini Opera quae supersunt omnia. Vol. V. ed. **J. L. Heiberg.** Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 10, geb. M. 10.60).

De belangrijkste en meest aantrekkelijke taak van de geschiedenis der wiskunde is het, den oorsprong der methoden, haar ontwikkeling, of herleving soms door den arbeid der groote mathematici, na te gaan. Wie dit standpunt aanvaardt, (het zuiverst ingenomen door Chasles) zal zich overwegend met het werk van de voorgangers, de baanbrekers in zijn wetenschap bezig houden, als bron van origineele en vruchtbare gedachten. Maar van dit hooge standpunt afdalende kunnen we ons afvragen, niet welke de kennis der mathesis was in de geniale koppen van een tijdperk, maar hoe het stond met die kennis bij den gemiddelden vertegenwoordiger van verschillende klassen en beroepen. Wat leerde men bij het elementaire onderwijs van wiskunde, wat op de universiteit in de verschillende faculteiten, wat wist een ingenieur, een landmeter, een zeevaarder van die dingen af? Wie van dit kultuurhistorische standpunt uitgaande de geschiedenis der mathesis nagaat, zal in den regel naar geheel andere bronnen zoeken dan het werk der grootsten. De meest verspreide leerboeken en handleidingen trekken zijne belangstelling, hij zoekt naar de leermeesters van het publiek, niet naar die der geleerden, naar de verbreiders der wetenschap, niet naar hun scheppers. Zulk een verbreider is Hero geweest wiens werk de firma Teubner volledig uitgeeft, beginnend met de Pneumetica en Automatentheater, (1899) gevolgd door de Mechanica en Katroptica, (deel II), Metrica en Dioptrica (III), Geometrica (IV) en als laatstverschenen deel het hier te bespreken vijfde.

Kan van de werken in de drie eerste deelen vervat, gezegd worden dat zij op kleinigheden na ons den arbeid van Hero zelf geven, van den inhoud van deel IV en nog veel meer van deel V kan dit niet meer gezegd worden.

In dit vijfde deel zijn opgenomen:

I. Stereometrica.

II. lib. de mensuris.

III. de Geodaesia.

De Stereometrica geven ons eene verzameling vraagstukken (of liever een conglomeraat van twee verzamelingen) die, wat het formuleeren der opgaven, en der oplossingen betreft, oplossingen, alleen bestaande uit eene opsomming der getallenbewerkingen, alles te wenschen overlaten. Eene oppervlakkige vergelijking met de Metrica (deel III), waar de geheele voorstelling zoo oneindig veel helderder. scherper en door de volgorde logischer is, moet ons al de overtuiging geven, dat wij hier met een door compilatoren verhaspeld werk van Hero te doen hebben. Bij het doorlezen dezer opgaven stuit men slechts op enkele die belangwekkend zijn om de opgaaf zelf, het zijn er niet meer dan Cantor in zijn 2e Hoofdstuk over Hero aangeeft. Terwijl in de Metrica slechts mathematische lichamen behandeld worden, krijgt men hier te maken met een bonte verzameling van allerlei practisch voorkomende inhouden, amphitheaters, schepen, zuilen, schuren, vazen etc. Verscheidene opgaven zijn onherstelbaar verminkt, fouten en slordigheden komen herhaaldelijk voor; kegelsneden komen slechts in twee vraagstukken voor (Stereom. I 92, 93), waarin het opp. van een ellips en een paraboolsegment berekend worden, en die aan de Metrica ontleend zijn.

Van nog meer elementairen aard is het lib. de mensuris, dat de gebreken der Stereom. in sterkere mate bezit. Hoe ver we hier gedaald zijn, kan blijken uit een voorbeeld als N°. 54, waar als opp. van een gelijkb. drieh. het product van ½ basis maal opstaande zijde wordt verkondigd[1]). Heiberg zelf kenschetst deze ververzameling aldus: in hoc libello varia problemata

[1]) **Ook de Egyptische Meetkunde kende deze uitdrukking voor het oppervlak, evenals de in N°. 55 voorkomende.**

geometrica et stereometrica ab imperito compilatore undique corrasa sunt sine ordine ac ratione congesta. Men ziet, zelfs de gedachte aan Hero komt hier niet meer op.

En het laatste werkje ? Dat is een uittreksel uit uitvoeriger werken van Hero en anderen, ten gebruike van hen die met een minimum dosis Meetkunde zich tevreden moesten stellen. Toen Montucla zijn historisch werk schreef (1758) was de Geodaesia de bron voor de driehoeksformule van Hero (waar hij aan het slot zonder bewijs voorkomt). Montucla schreef dit werk toe aan een jongeren Hero (volgens M. in de VIIIe eeuw). Na de ontdekking der Dioptrica en Metrica is ook dit belang van de Geodaesia vervallen.

Behalve deze Geodaesia, die ten minste nog den naam van Hero draagt, circuleerden er in de middeleeuwen nog andere, waarvan Heiberg in zijn commentaar er enkele gedeeltelijk afdrukt.

De inhoud van dit vijfde deel is een gedeelte van dien der bekende uitgave van Fr. Hultsch. Heronis Alex. Geometricorum et Stereometricorum reliquiae (1864). Heiberg heeft eene Duitsche vertaling der Stereom. en van het lib. de mensuris [1]) gegeven en bovendien de formules waarop de berekening berust, aan den voet der pagina aangegeven. Ieder lezer zal hem hiervoor dankbaar zijn, want bij de verwardheid en slordigheid in uitdrukking, die deze geschriften kenmerken, is een vlug overzien der vraagstukken alleen door deze toevoeging mogelijk geworden. Ook vinden we hier de figuren, die bij Hultsch zoo goed als niet voorkomen, om financieele redenen en omdat vele figuren corrupt waren (zie de Praefatio van H. pg. X). Wat echter het meest opvalt is de geweldige uitbreiding van het kritisch commentaar. Terwijl om een voorbeeld te noemen Hultsch eenvoudig meedeelt: „Geodaesiam descripsi ex E" worden door Heiberg 20 codices genoemd en besproken. In Cap. II worden 54 codices Heronianae opgesomd, die bij deze uitgave *niet* gebruikt zijn. Bij deze overstelpende hoeveelheid materiaal was het natuurlijk onmogelijk als aanhangsel een korte geschiedenis der tekstoverlevering en der verschillende drukken te geven, zooals zoo uitstekend in een supplementheft bij het 1e deel is geschied.

Den tekst zoo geven als Hero dien zelf geschreven zou hebben, zal wel onmogelijk zijn, te meer daar vele fouten niet aan de afschrijvers, maar aan de compilatoren zijn te wijten. Maar voor onderzoekingen als Heiberg zelf kort aangeeft: over het verband tusschen deze werken en de Romeinsche en Byzantijnsche agrimensoren, over sporen van een werk van Hero τῶν καμαρικῶν die in de Stereom. zijn te volgen, voor kultuurhistorische onderzoekingen dus, zal het raadplegen van een zoo groot mogelijk aantal handschriften ongetwijfeld groot nut hebben. Zoo is dan de eindindruk weer een van grooten eerbied voor de enorme werkkracht van dezen onvermoeiden uitgever van Grieksche mathematici, en van dankbaarheid dat na het uitgevén van zoovele grooten, Hero hem niet te klein is geweest.

Tilburg. D. H. Stam.

---

[1]) Bij Vraagst. 53 zijn de woorden *ταῦτα ἐπὶ τὸν κϑ̄* in de vertaling weggevallen.

L. Bayer, Isidors von Pelusium klassische Bildung. (Forschungen zur Christlichen Literatur- und Dogmengeschichte XIII, 2), Paderborn, F. Schöningh. 1915. (Pr. M. 4.20).

Het is bekend dat de kerkelike schrijvers uit de vierde en vijfde eeuw hun wereldlik onderwijs genoten hadden van heidense rhetors en in hun taal en stijl, bij gestrenge handhaving van hun kristelike overtuiging, zich de leerlingen der mannen van de z.g. twede sofistiek en, door dezen, van de schrijvers der klassieke Oudheid tonen. In de laatste jaren hebben verschillende dissertaties, in Duitschland en in Frankrijk verschenen, die algemene opmerking door nauwkeurige studie van de biezonderheden bevestigd en verduidelikt. Het werk van de heer Bayer bedoelt hetzelfde. Hij komt tot de slotsom dat Isidorus (± 370—440) het best thuis was in de oratores, met name in Demosthenes, en in de filosofen, vóór alles in Plato. Van de latere schrijvers had hij Plutarchus, Philo en Josephus gelezen. De klassieke dichters kende hij zeer weinig; alleen met Homerus was hij vertrouwd geraakt. Als we dit vergelijken met wat ons bekend is van het programma dat op de rhetorenscholen onderwezen werd, en met de belezenheid waarover sommige tijdgenoten blijkens hun geschriften beschikten, dan moeten we Bayer toegeven dat Isidorus op een niet meer dan middelmatige kennis van de klassieke letterkunde kon roemen. Het is aardig te zien hoe soms, zelfs in citaten, ook bij hem de mondelinge koine van zijn tijd om de hoek komt kijken; we vinden in een plaats aan Pseudo-Isocrates, ad Demonicum, ontleend de imperatief ἔσο.

De moeilikheid van een onderzoek als dat van de heer Bayer is vooral gelegen in het onderscheiden van wat uit bloemlezingen en citaten-verzamelingen is overgenomen, en wat op zelfstandige lektuur van de Ouden berust. Vroeger lette men daar weinig op, vooral bij 't beoordelen van Byzantijnse schrijvers. Dr. Bayer heeft aan deze kwestie veel zorg besteed. Zekerheid is natuurlik moeilik te verkrijgen, maar 't bepalen van 't al of niet spreukachtige der overgenomen gezegden, 'tnagaan of het taalgebruik van een bepaald auteur ook door 't gehele werk van Isidorus, dus in verschillend verband, is weer te vinden, geeft veelal licht. Toch blijft de beslissing dikwels subjektief. Zo zou ik, om een enkel voorbeeld te noemen, uit de uitdrukkingen die blz. 58 en 59 besproken worden, niet durven besluiten dat Isidorus de Cratylus van Plato gelezen heeft.

Het is wel niet nodig er op te wijzen dat het boek van Dr. Bayer getuigt van grote geleerdheid. In de hierboven bedoelde dissertaties is gewoonlik sprake van de verhouding tot een bepaald auteur (b.v. de. . . . , Platonis imitatore), maar in deze studie wordt onderzocht wat de kerkelike schrijver gekend moet hebben van de gehele letterkunde der Ouden, met inbegrip van de auteurs over natuurwetenschappen.

Leiden. D. C. Hesseling.

P. W. J. van den Berg, De viering van den Zondag en de feestdagen in Nederland vóór de Hervorming. Amersfoort, van Amerongen. 1914. (Utrechtsche diss.).

Deze dissertatie geeft een aangenaam getuigenis van ernstigen arbeid op wetenschappelijk gebied te midden van druk practisch werk. Zij steunt op bronnenonderzoek en uitgebreide literatuur. Eerst komt de

Zondag in het wereldlijk en kerkelijk recht b.v. in de recht- en keurboeken der steden, rechtsspraak, jaarmarkten op Zondag en dergelijke. Dan de ontwikkeling der leer aangaande de feestdagen in de middeleeuwsche theologie, die het aantal al grooter maakt en, casuïstisch, omschrijft wat op Zon- en feestdagen al dan niet van arbeid geoorloofd is. Het derde hoofdstuk wijdt dr. v. d. Berg aan wat in didactische en stichtelijke werken in de landstaal over het derde gebod is gezegd, dus in preeken, exempelen, spiegels, summae, biecht- en boeteboeken — een aantrekkelijk en leerzaam deel van zijn boek. Van den bekenden apocriefen brief van Christus over Zondagsviering (blz. 168—175) doet de schrijver ons naast eene Nederlandsche vertaling uit de 16de eeuw er eene andere kennen van 1466 (Deventer, Bibl. v. h. Athenaeum), beide als bijlagen afgedrukt naar den Latijnschen tekst — „Christi filii Dei epistola de coelo missa pro meliori observatione diei dominicae et Veneris et de decimis dandis." Afgezien van historisch-kritische bezwaren tegen de echtheid, is de geest zeker niet evangelisch, ... „venit ira Dei super vos et flagella in laboribus et in pecudibus vestris.... ideo ululant super vos lupi rapaces.... et averto faciem meum a vobis ..." etc. Ten besluite handelt de schrijver over den toestand der Zondagsviering op het einde der middeleeuwen. Hier ligt de overgang naar den nieuwen tijd. De kiemen tot heiliger viering zijn bij de moderne devoten aanwezig, maar kwamen niet tot ontwikkeling, zegt dr. v. d. B. terecht, door de afwijking van het paulinisch beginsel der vrijheid en den terugkeer tot de joodsch-wettische opvatting van den Sabbath in de 17de eeuw, eene opvatting die noch bij Luther, noch in den Heidelberger, noch bij onze nationaal-gereformeerden der 16de eeuw aangetroffen wordt. Gaarne wenschen wij den schrijver met zijn boek geluk: het worde door andere uit zijne pen gevolgd.

Leiden. L. Knappert.

A. Dresdner, Die Kunstkritik. Ihre Geschichte und Theorie. Erster Theil: Die Entstehung der Kunstkritik. München. 1915. (Pr. ƒ 5.85).

In de ontwerpen en fragmenten door Wolfgang Kallab nagelaten en achter zijn „Vasari Studiën" (Wien und Leipzig, 1908) opgenomen, vinden wij (S. 411 ff.) een schema aangegeven voor de beoefening van de geschiedenis der critiek van de beeldende kunsten. De daar ontwikkelde denkbeelden komen mij zóo juist en ter snede voor, dat men, deze verder uitwerkend, gevoegelijk tot eene wetenschappelijke methodologie van dusdanige geschiedenis kan komen.

Zie ik wel, dan werkt Dresdner op de aanbevolen wijs. Maar hij wil feitelijk meer. De vooreerst te leveren geschiedenis bedoelt te zijn eene vooropstelling van eene ten besluite te geven systematische beschouwing, voor welke toezegging wij den schrijver zeer erkentelijk zijn. Wellicht ziet men even op en vraagt: of eene dergelijke ontwikkelingsgang in overeenstemming is met de wetenschappelijke systematiek in onzen tijd voorgestaan? Of het niet meer aanbeveling zou hebben verdiend, indien de schrijver al zijn krachten had aangewend op één van beide, hetzij de geschiedenis, hetzij de systematische behandeling? En hieraan kan dan de nadere vraag zich hechten: zou aldus de wetenschappelijke behandeling niet hebben gewonnen? Ter toelichting van de bedoeling, wordt naar Saintsbury's „History of Criticism" verwezen. De vraag is gerechtvaardigd. Evenwel, het komt mij voor, dat men zijn oordeel moet opschorten tot het geheele werk voor ons ligt, en intusschen niet voorbijzien, dat het plan van den schrijver alleszins toejuiching verdient, dat zijn werk belooft in eene wezenlijke behoefte te zullen voorzien en dat hij alle kans heeft van te zullen slagen.

De moeilijkheden voor dit deel te overwinnen zijn niet gering geweest. Dat de schrijver hiervoor niet is teruggedeinsd, blijkt uit het hoogst omvangrijk wetenschappelijk materiaal, hetwelk aan zijn arbeid ten grondslag ligt: welke bronnen aan verdere studie met vrucht dienstbaar kunnen worden gemaakt.

Die verdere studie is aan te bevelen. Maar zal deze wetenschappelijk worden ondernomen, dan moet vooraf eenstemmigheid worden verkregen omtrent de terminologie en het wezen van de kunstcritiek. Wat het eerste betreft, Dresdner huldigt de algemeene en niet aanbevelenswaardige gewoonte om, in plaats van den term kunstcritiek, kunstgeschiedenis en dgl, te bezigen ter aanduiding van de critiek en de geschiedenis der kunst in het algemeen, dezen te gebruiken ter aanduiding van de critiek en de geschiedenis der beeldende kunsten, alsof de talen zóo arm zijn, dat niet aan elke speciale critiek of geschiedenis de haar duidelijk aanwijzende benaming kan worden gegeven? En wat het tweede betreft, de verdere studie is aan te bevelen, omdat wij op deze wijs vorderen naar het eenig doel: eene algemeene, wetenschappelijk ontwikkelde geschiedenis van de kunstcritiek, als algemeenheid beschouwd. Aan welken arbeid dringend behoefte bestaat.

Zoover zijn wij nog lang niet. Maar Dresdner, hoewel een bescheidener programma gekozen hebbend, geeft te dezen opzichte toch het een en ander te verstaan. Zijne inleiding is inderdaad meer dan eene ontwikkeling van het arbeidsplan. Wanneer hij spreekt over de critiek, hare macht, hare wetenschappelijke taak, en te kennen geeft dat zij het voornaamste orgaan is van de werking, die een kunstwerk uitoefent, de werking wordt in het midden van het kunstonderzoek geplaatst; wanneer hij de verhouding van de kunstcritiek tot de geschiedenis en de theorie der kunst schetst, en ten laatste ons te kennen geeft, welke vraagstukken de geschiedenis van de kunstcritiek heeft op te lossen, dan beseffen wij te doen te hebben met een schrijver, die zich aanpast bij de nieuwere beweging op het gebied van de kunstwetenschap.

Dit deel begint met te verhalen van het proces van het ontstaan der kunstcritiek en eindigt met eene studie over Diderot. Er is climax in het betoog. Het eerste hoofdstuk, waarin de tijd tot Plotinius wordt behandeld, laat duidelijk den invloed van Kallab beseffen. De overvloed aan stof wordt zoo saamgedrongen mogelijk behandeld. Het is dit en het volgend hoofdstuk, dat ons voortdurend Saintsbury in gedachten brengt. Maar met vasten hand is de stof geordend en gegroepeerd. Het overzicht is kristalhelder. De middeleeuwen daarentegen worden zeer beknopt behandeld. Maar eerst wanneer Cennini, Alberti en de op dezen volgenden aan de beurt zijn, heeft de schrijver een vasten bodem onder zich. Puntig en raak is zijn oordeel en allengs voert hij ons op tot zijne meening: de Renaissance is de oorsprong

van de kunstcritiek. Daarna komen de Akademiën aan de beurt. Hij schetst hoe de kunst levensbehoefte wordt. Het verdwijnen en wederopkomen van het leekenoordeel sedert de oudheid gaat hierin op. Het akademisme in Italië wordt opgevolgd door dat in Frankrijk; Frankrijk wordt leerling en erfgenaam van Italië. Dan bevinden wij ons met den schrijver op zijn uitverkoren terrein: Roger de Piles, de tentoonstellingen, de Salons, La Font, de dagbladen-, de correspondentie- en de brochurencritiek, en eindelijk Grimm en Diderot. Het is al leven en beweging in zijn sober geschetste verhalen. Men ontvangt een scherp geschetsten, goed belijnden omtrek, die, gelijk gezegd, tot aanvulling en uitwerking prikkelt en naar het vervolg verlangend doet uitzien. Een zeker inzicht ontvangt men ongetwijfeld en dit wordt boeiend voor den lezer ontwikkeld.

Het boek verdient aanbeveling als eene waardevolle bijdrage voor een pas ontgonnen terrein van onderzoek. Aan de kunstcritiek, zoowel de algemeene als de bijzondere, wordt zeer weinig aandacht besteed. Hare geschiedenis, haar wezen en hare taak wachten op eene wetenschappelijke behandeling. Zij zelve heeft hier niet minder belang bij. Dit ziet Dresdner terecht in.

Utrecht. J. H. Groenewegen.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij de uitgevers W. L. en J. Brusse te Rotterdam verscheen een derde druk van het bundeltje *Stoische Wijsheid*, door Dr. J. H. Leopold uit Epictetus en Marcus Aurelius bijeengebracht.

A. Geerebaert, S. J., Nederlandsche Vertalingen van Oude Grieksche en Latijnsche Schrijvers. (Handelingen van het Philologencongres te Gent). 1913.

De heer Geerebaert heeft aangetoond in een voordracht, voor ruim drie jaar te Gent gehouden, doch ons eerst voor enkele weken toegezonden, dat de bestaande bibliografie over het in de titel genoemde onderwerp zeer onvolledig is. Hij belooft ons een uitvoeriger lijst van de vertalingen samen te stellen, en als proeve van het werk dat hij ondernomen heeft ontvingen wij tegelijkertijd een stuk dat, onder dezelfde titel als zijn voordracht, opsomt welke overzettingen hem bekend zijn geworden van een reeks Griekse schrijvers, die, in alfabetiese orde gerangschikt, begint met Achilles Tatius en eindigt met Philo; van Pindarus is nog één vertaling genoemd. Dit tweede stuk is verschenen bij Siffer te Gent (1913) en overgedrukt uit de Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie. De wetenschap dat de heer Geerebaert zich met zulk een belangrijk en nuttig werk bezighoudt, kan misschien aanleiding zijn dat lezers van het *Museum* die zeldzame vertalingen van oude auteurs kennen, de schrijver gegevens aan de hand doen, zodra wetenschappelik verkeer met België mogelik zal zijn. Daarom wordt hier gewag gemaakt van de onderneming. H.

Op verzoek van Dr. E. Lorenz deelen wij mede, dat zijn geschrift *Die Kastellanin von Vergi in der Literatur* uitsluitend te verkrijgen is aan het adres: Dr. Emil Lorenz, Kaiser Friedrichstr. 11, Lichtenrade bei Berlin (Selbstverlag).

Ons werd gezonden *Copie en correctie. Handleiding bij het persklaar maken van handschriften en het corrigeeren van drukproeven* door F. K. van Ommen Kloeke (uitg. Gebr. Hoitsema te Groningen, pr. *f* 0.75). Het handige boekje zal hun die beginnen voor de pers te werken goede diensten kunnen bewijzen.

Verbetering.

Een vriend wijst mij op de grote onwaarschijnlikheid van de bewering door mij geuit *Museum* XXIII kol. 109 dat gr. μεθερμηνευω en nieuwhebr. methurgeman verwant zouden zijn.

Ik neem die bewering terug. E. Slijper.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Jaarboek van de Kon. Akademie van Wetenschappen voor 1915: W. H. de Beaufort, Levensbericht van den heer Jhr. J. Röell.

Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterk., 5e Reeks, I, 3: J. H. Kern, Een en ander over Thomas Hoccleve en zijne werken. — C. van Vollenhoven, Naasting, opvordering en beteugeling van koopmansgoederen in den zeeoorlog. — J. J. Salverda de Grave, over het ontstaan van het genre der „chansons de geste."

II, 1: S. J. Fockema Andreae, Het richtsnoer van den rechter in vroeger dagen. — W. B. Kristensen, De plaats van het zondvloedverhaal in het Gilgameš-epos. — Dez., Over de viering der Osiris-mysteriën. — H. Bavinck, Ethiek en Politiek. — K. Kuiper, Over het verhaal van Bathycles' beker in het Jambenboek van Callimachus.

Mnemosyne, XLIV, 1: J. C. Vollgraff, Observ. crit. in Plat. Rem publicam. — J. J. H., Ad Ov. Tr. V, 9,35. — P. J. Enk, De Stichi Plautinae compositione. — J. J. H., Ad Thuc. V, 14. — J. J. H., Ad Platonis Remp. p. 600 E. — C. W. Vollgraff, Novae inscriptiones argivae. — J. C. Naber, Observatiunculae de iure Romano. — J. J. Hartman, De Catulli carmine LXVIII. — M. Boas, De cod. Turonensi 890 Monostichorum Catonianorum.

Rhein. Mus., LXX, 4: K. Witte, Wortrhythmus bei Homer. — Th. Birt, Der Aufbau der sechsten u. vierten Satire Juvenals. — H. Mutschmann, Eine peripat. Quelle Lukians. — K. Busche, Krit. Beitr. zu Senecas Natur. Quaest. — W. Bannier, Zu den att. Uebergabeurk. des 4. Jhrhs. in Kolumnenschrift. — W. Kroll, Randbemerkungen. — A. Klotz, Zur Krit. einiger ciceron. Reden. — A. Brinkmann, Die olymp. Chronik. — Misz.

Nieuwe Taalgids, IX, 6: W. H. Staverman, De compositie van Potgieters „Rijks-museum". — N. van Wijk, Een Poolse „Nieuwe Taalgids". — E. Slijper, Het Joods in Nederland. — M. Schönfeld, Geijkte beeldspraak in het Oud-Noors. — J. A. vor der Hake, De ondergang van het voornaamwoord *du*. — C. G. N. de Vooys, Perk-studie (*slot*).

X, 1: J. van Ginneken, De schoondochters in de taalgeschiedenis. — P. Valkhoff en C. G. N. de Vooys, Vreemdelingen over onze letterkunde. — E. Slijper, *Bekattering*. — R. Wijkman, Allerlei beschouwingen rondom een zelfde stukje taal.

2: J. Koopmans, Jeremias de Decker als cultuurbeeld uit zijn puntdichten. — J. J. Salverda de Grave, Over Kollewijn's *Opstellen*. — C. G. N. de Vooys, Iets over woordvorming en woordbeteekenis in kindertaal. — S. A. Krijn, Vreemdelingen over onze letterkunde.

Studiën, LXXXV, Maart: G. Jonckbloet, De Social. Dichteres H. Roland Holst-V. d. Schalk, II. — C. Wilde, De Pauselijke Inquisitie gedurende de ME, III. — L. P. Groenewegen, Naar het Hof van den Sultan van Djocjakarta. — F. de Bruyn, Wetenschap en Oorlog. — J. Huygens, De relig. roeping van Rusland volgens Wlad. Soloview. — Handelingen v. d. H. Stoel. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Kossmann, Nieuwe bijdragen tot de geschiedenis van het Nederlandsch Tooneel in de 17de en 18de eeuw: N. Taalg. IX, 6 (D. C. Tinbergen).

De Meester, Oriental Influences in the Engl. Liter. of the 19th Cent.: Anglia, Beibl. XXVII, 3 (Fehr).

Smits, Die Vita Commodi und Cassius: Berl. Phil. Wochenschr. 1916, 7 (Baaz).

Steinenberg, Ons Taaluurtje: N. Taalg. X, 2 (Koopmans).

ADVERTENTIEN.

[handwritten annotation, illegible]

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE. Londen.

23ste Jaargang. | N°. 8. | Mei 1916.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

M. Valeton, De Iliadis fontibus et compositione. Leiden, Brill. 1915. (Pr. f 3.50).

„Over bronnen en samenstelling"... Wie uit eigen ervaring weet hoe moeilijk het is die beide vragen uitéén te houden, kan dezen titel niet zonder eenigen angst lezen. Zal de schrijver slagen in hetgeen zoovelen deerlijk is mislukt: het onderzoek naar de herkomst van de *stof* der Ilias en de waardeering van de *kunst* des dichters onafhankelijk van elkander te voeren?

Getracht heeft hij het zeker. *Eerst* handelt hij over de bronnen (— 168), *daarna* over de samenstelling (— 266); dan volgt een aanhangsel, waarover straks. Het woord „bronnen" is natuurlijk bedoeld in den bij wetenschappelijk onderzoek gebruiklijken zin. De *werkelijke* bron van een gedicht, al was het maar een St.-Niklaasversje, is één en ondeelbaar en alleen in de ziel, het gemoed, het vernuft van den dichter te zoeken; maar hier is sprake van de overleveringen die in de Ilias zijn verwerkt, de namen en gebeurtenissen die er in worden vermeld. Uit welke streken zijn die afkomstig? Hoeveel is daarvan eigen vinding, hoeveel van elders ontleend? Luidden zij ook oorspronkelijk ongeveer zóó als in de Ilias? Ligt er waarheid ten grondslag aan het verhaal van den tocht tegen Troje? Zoo ja, welke? Dr. Valeton is zeer skeptisch; hij meent met anderen dat het grootendeels herinneringen aan stamoorlogen van Thessaliërs, Locriërs, Boeotiërs zijn geweest, die den dichter de stof voor zijn verhaal hebben geleverd, en of er ooit *Trojanen* en een oude stad *Ilios* zijn geweest in de streek die later Troas werd genoemd, acht hij meer dan onzeker. Ook wie die meening niet deelen, zullen gaarne erkennen dat er menige scherpzinnige en overtuigende opmerking in zijn betoog is te vinden. Doch het is niet wel mogelijk hier in bijzonderheden te treden.

De inleiding tot het *tweede* gedeelte leest men met ingenomenheid en instemming. „Een gedicht moet men lezen àls een gedicht, zonder muggenziften." — „Maar," volgt er dan (174), „tegenstrijdigheden kunnen toch van *dien* aard zijn dat een dichter zichzelf zoo niet kan hebben tegengesproken." Eer wij verder gaan, zou ik willen vragen, wat bij dergelijke beschouwingen niet in aanmerking pleegt te worden genomen: of het dan wèl waarschijnlijk is dat degeen die een reeds bestaand en veel bewonderd gedicht uitbreidt, daarbij in schreeuwende tegenstrijdigheden omtrent hoofdfeiten zal vervallen zonder er iets van te bemerken? Maar dat daargelaten, wat is nu de tegenstrijdigheid, waarop Valeton's verder betoog grootendeels berust? — „Nu zullen de Achaeërs zich wel als smeekelingen aan mijn knieën komen werpen, want de ondragelijke nood dwingt er hen toe," zoo roept Achilles (Λ 609) als hij ziet dat de Achaeërs een verpletterende nederlaag lijden: — „derhalve kan hem niet den vorigen avond bij monde van Odysseus en Aias door Agamemnon genoegdoening zijn aangeboden," hebben velen gezegd, en Valeton sluit zich bij hen aan. Ik voor mij zie geen tegenstrijdigheid, maar wel een krachtige klimax, mits de noodige nadruk worde gelegd op de uitdrukking: „zich aan mijn knieën werpen", al meent de Heer V. dat die knieën er zooveel niet toe doen en des dichters woorden niet letterlijk moeten worden opgevat (177). — „Genoegdoening van de vorsten, schadeloosstelling? Niets daarvan! In het stof zullen zij voor mij kruipen, dat verdienen zij dubbel en dwars!" Zoo woedt de verbitterde jongeling tegen anderen en tegen zichzelf. — „Ja maar, furiosi tyranni hoc erat!" — Juist, furiosi, een door woede buiten zichzelf gebrachte! Dien wilde de dichter teekenen. Het is een door toorn ontzinde die

zoo spreekt, wiens wrok eerst door den dood van Patroclus zal worden gebroken.

— „Nu, maar dan is toch heelemaal te gek om los te loopen (178) wat Achilles een poosje daarna zegt: „daar dringen de Trojanen het kamp binnen: het zou hun ànders zijn vergaan als Agamemnon μοι ἤπια ϝειδείη!" (Π 72): Agamemnon heeft hem toch gisteravond geschenken laten bieden!" — Dat ook hier geen tegenstrijdigheid is, heb ik door een korte aanteekening in mijn Ilias-uitgave met commentaar (1912/3) en door een en ander in mijn „Homerus, gestalten en tooneelen enz." (1913) getracht duidelijk te maken: hier moet ik mij beperken tot de opmerking dat ἤπια ϝίδμεναι, „vriendelijk gezind zijn", iets anders is dan „excuses maken en schadeloosstelling beloven". Agamemnon's slotwoorden waren: „laat hij zich dan aan mij onderwerpen, ik ben toch een machtiger vorst en ouder dan hij": dàt staat er (I 160 sq.), si ad litteram accipienda sunt verba poetae, en ik geloof dat men daaraan steeds goed doet (ook Π 86 sq.). Dat de jonge man daarna niet meer zou kunnen of mogen beweren dat Agamemnon „het land aan hem heeft" blijf ik zoo krachtig als ik maar kan ontkennen. Achilles *haat* Agamemnon en zijn geschenken, en weet best dat deze hem wederkeerig — alles behalve liefheeft.

Even weinig overtuigends heeft de tegenstrijdigheid die Valeton tusschen de boeken Α en Δ meent op te merken. Door tergende woorden van Zeus worden Hera en Athena in den aanhef van Δ er toe gebracht in te grijpen in den loop der gebeurtenissen: — „en Zeus heeft toch in Α tot Thetis gezegd dat hij er tegen opzag met Hera in strijd te geraken?!" — Zeker, daar zàg hij tegen op; maar nú heeft Thetis zijn belofte, en als er op dit oogenblik niet wordt ingegrepen, zal de oorlog uit zijn en Zeus aan Achilles geen eerherstel kunnen verschaffen, derhalve... Als de Homeruskritiek niet sinds meer dan een eeuw den overgeleverden tekst in diskrediet had gebracht, zou men zich wel wachten hier aanmerking te maken. „Tergende woorden" spreekt Zeus, o ja, maar met een voor hoorders of lezers onmiskenbaar doel; en een *twist* tusschen de echtelingen ontstaat er volstrekt niet door, in tegendeel, een afspraak!

Als de hoofdpijlers van een gebouw zoo weinig dracht hebben, wat zal er dan van kunnen stand houden? Voor nog meer bijzonderheden is hier geen plaats, maar dat is ook niet noodig, want Dr. V. heeft, moedig en practisch, de proef op de som genomen: de excursus achter zijn werk bevat op 60 bladzijden de *Ilias principalis* of wel *Achilleïs*, ongeveer 2200 regels lang, dus een *zevende* van het overgeleverde gedicht; uit die Ilias principalis zou dan door uitbreiding en velerlei wijziging onze Ilias zijn ontstaan. Hoe ziet die Oer-ilias, dat gedicht „welks dichter door geen lateren is overtroffen" (257), er dan nu uit? De korte inhoud moge hier volgen: nadat Achilles door Agamemnon is beleedigd en Thetis van Zeus genoegdoening voor haar zoon heeft gevraagd, wordt Agamemnon door een bedrieglijken droom verlokt en rukt met de zijnen tegen Troje op (Α – Β 50, 443—483, 786—Γ 14); de Achaeërs worden verslagen (Λ 84—574, Ν 136—155, Ο 592—658, 674—746), maar het vallen van den avond onderbreekt den strijd (Θ 485—565); daarop laat Agamemnon door een gezantschap Achilles genoegdoening aanbieden, die door dezen wordt aangenomen (I 1—648 Π 60—63 Τ 67 I 649, 656—713), en den volgenden morgen vindt de openlijke verzoening plaats (Τ 1 sq., 40—46, 54—276). Het gedicht eindigt met deze woorden: „komt nu aan den maaltijd, en daarna tegen de Trojanen opgerukt".

Zeker, uit naam der logica kan hier nergens bezwaar worden gemaakt: recht als een lineaal, een spoorbaan, een gesnoeide haag, loopt het gedicht op het einde aan; de dichter, qui nil molitur inepte, heeft zich geen enkelen zijsprong veroorloofd; er is niets overtolligs in deze Achilleïs, ... maar is het óók nog een gedicht? Is het niet eigenlijk inepta moliri, dàt onderwerp in vers te brengen? En dan — is dàt het gedicht van den grootsten der grooten, wien Valeton hooger stelt dan allen die na hem zijn gekomen, hooger dus dan dengeen die Hector's afscheid en zijn dood, de wanhoop van Achilles bij het lijk van zijn vriend, Priamus als gast in de tent van Achilles heeft bezongen? Ik heb mij herhaaldelijk afgevraagd of de Heer V. soms bezig was de Wolfiani te bestrijden door een deductio ad absurdum, maar ik mag dat niet aannemen, hoe gaarne ik het zou doen.

In ernst dus. Een prachtige opzet, een fonkelend voortstroomende bron van echte poëzie, — die in het zand verloopt; een deur zonder huis, als wijlen de Amsterdamsche beurs. Dáárvoor die vernuftige vinding, dáárvoor heel het godengezin mobiel gemaakt, om te eindigen bij het gereedmaken van een soldaten-maal.

Dit nuchter droge relaas — een gedicht kan ik het niet noemen — zou nu zooveel bewondering hebben gewekt dat een eerste rangsdichter, een „summus poeta" (219), als vervolg daarop de *Patroclea* dichtte (Π – Χ), een vervolg dat er niet zoo heel goed bij paste (216). Om het althans redelijk te doen passen, verwierp hij — het àllerschoonste deel van het oorspronkelijke gedicht, nl. het *Gezantschap*. Dat moest maar in de prullenmand. Een derde, niet zoozeer een dichter als wel een diasceuast (225), die het daarvoor toch te goed vond, werkte de Ilias principalis en het door de Patroclea uitgebreide gedicht zóó in één dat ook het gezantschap er in werd opgenomen, — zonder zich te storen aan de volgens V. en anderen zoo in het oog loopende tegenstrijdigheden, die toch door wijziging van enkele woorden of invoeging van een paar regels licht waren te verhelpen geweest. Van elders nam hij ook nog de boeken Γ – Η, Κ, Μ – Ο, Ψ, Ω op, — en ziedaar onze Ilias.

„Uit mijn beste kleed zijn drie boezeroentjes geknipt," beweerde indertijd een comicus, die zijn mededingers van plagiaat beschuldigde. Ik vrees dat de dichter der Ilias over deze nieuwste — of is het reeds niet meer de nieuwste? — omvorming van zijn werk al niet veel beter zou zijn te spreken. Strak en glad is nu het gewaad geworden, eng aansluitend, geen plooien, geen loshangende slippen of wapprende franje, nergens een vouw of een kreukeltje: best voor een werkman die zijn handen vrij moet hebben, maar voor een dichtervorst? „O Fancy!"

„Jamaar", zegt V. „de gedichten van vroegere dichters waren nog veel minder beteekenend" (184 sq.). Best mogelijk, ofschoon wij van den inhoud dier vóórhomerische gedichten bitter weinig en van hun vorm of kunstwaarde in het geheel niets weten; maar wat doet er dat toe? De vraag is: of degeen die den twist der vorsten, de klacht van Achilles bij zijn moeder, het gezantschap van Odysseus en Aias bij Achilles met onovertroffen meesterschap heeft geschilderd, die prachtige beelden met een onnoozel rijgdraadje kan hebben ver-

eenigd, zoodat een ànder moest komen om af te maken wat hij was begonnen, en achter zijn deur een huis te bouwen. — Af te maken! Want de booze en daarna tevreê gestelde Achilles der „Ilias principalis" mist alle harten-bewegende beteekenis. Die verkrijgt hij eerst door zijn smart bij het lijk van zijn vriend, en eerst in het gesprek met Priamus wordt die smart waarlijk geadeld en gereinigd. Maar... dat gesprek is „van elders" opgenomen door den „diasceuast", den onbekenden en volgens V. onbeduidenden knutselaar, die de drie buisjes — 1. de Achilléis, 2. de door de Patrocléa uitgebreide Achilléis, 3. de van elders ontleende boeken Γ enz. — heeft saamge...tooverd tot een prachtmantel van vorstlijken zwier, ruim genoeg om binnen zijn plooien plaats ter ontwikkeling te bieden voor heel de letterkunde van Europa's meest begaafde natie, en hecht genoeg om na eenige duizende jaren nog niet te zijn getornd of versleten.

Dergelijke argumenten zullen op Dr. V. wel niet veel indruk maken. Maar misschien is hij te vinden voor het volgende. In boek A heeft hij twee regels — slechts deze twee — geschrapt. Agamemnon zegt: „doch laat ons een schip uitrusten om Chryséïs naar haar vader terug te brengen met offergaven voor Apollo, en laat een der vorsten het bevel daarover op zich nemen, [hetzij Aias of Idomeneus of Odysseus of gij zelf, zoon van Peleus, opdat gij Apollo weder gunstig voor ons moogt stemmen]." De tusschen haakjes geplaatste woorden zijn in Valeton's Oer-ilias niet opgenomen. Waren zij storend? of leelijk? of onduidelijk? O neen, maar voor Idomeneus was in dat korte gedicht geen plaats, en dus moest het slot van Agamemnon's woorden vervallen, waarin het *doel* van den tocht, de verzoening van den toornenden god, wordt vermeld, en is alleen gebleven het niets zeggende: „dat er op het af te zenden schip een kapitein zal moeten zijn". Is het niet zonneklaar dat de bewerker der „Achilléïs nostra", zooals V. het bekorte gedicht maar al te juist heeft genoemd(187), *hier* althans zéker op een dwaalweg was?

Nog één voorbeeld, even laag bij den grond. „Gisteren en eergisteren", kan dat ook beteekenen: „negen jaar geleden"? Het klinkt eigenlijk bespottelijk die vraag ook maar te stellen. Natuurlijk niet, nergens en nooit; en het betoog dat ik, daarvan uitgaande, indertijd heb geleverd, is door den Heer V. gaarne en volkomen aanvaard (112 en elders). Derhalve zegt Odysseus B 303 duidelijk dat de tocht tegen Troje „gisteren en eergisteren", m. a. w. *kort geleden*, is begonnen, en kan hij niet even te voren (vs. 295) gezegd hebben dat er sedert al meer dan acht jaar zijn verloopen. Zonderling, dit aanvaardt V. nu *niet*; want, zegt hij, „etiam licebit sic: tempore praeterito" (113) [1]).

Ja, wie *die* noot niet te hard vindt om te kraken, waarom zal die zich eigenlijk nog over *iets* in het oude gedicht verwonderen, of eenig waagstuk bestaan om er gewaande of werkelijke bezwaren uit te verwijderen? Als „gisteren en eergisteren" óók kan beteekenen „lang geleden", dan kan àlles; dan eet ik de grammatica op, zooals Cobet wel placht te zeggen.

Dat de oude wegen der Wolfiani doodliepen heeft V. zeer wel ingezien. Hij heeft daarom een eigen weg gezocht, en ik wenschte wel er bij te kunnen voegen dat die weg mij toeschijnt naar een doel te leiden. Maar ik geloof dat niet, en kan mij niet voorstellen dat de reconstructie van den Heer V. bijval zal vinden. Wel hoop ik dat velen hun voordeel zullen doen met het vele dat, vooral in het eerste deel van het werk, juist en verstandig is gezegd. In zijn bestrijding van anderen is hij vaak gelukkig geweest, en ook ik heb met meenige opmerking mijn voordeel kunnen doen. Als ik daarvoor tot slot mijn dank betuig, dan doe ik dat zonder te vreezen dat mijn vrijmoedige bestrijding van een geleerde, zoo oprecht dat hij zijn eigen beweringen herhaaldelijk en onomwonden heeft tegengesproken, bij dezen ontstemming zal wekken.

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

1) **Hetzelfde is laatstelijk weder beweerd door prof. Zuretti, Nuova Antologia 1916 blz. 192.**

C. Robert, Oidipus, Geschichte eines Poetischen Stoffs im Griechischen Altertum, in zwei Bänden. Berlin, Weidmann. 1915. (Pr. M. 25).

De geleerde schrijver van Bild u. Lied, Marathonschlacht, Studiën z. Ilias, Thanatos, en vele andere geschriften op het gebied van mythologie en kunst, heeft in bovengenoemd omvangrijk werk bijeenverzameld alles wat in de verschillende vormen van literatuur en kunst d. Grieken van de sage van Oidipus en zijn geslacht te vinden is, van de vroegste oudheid tot bij de Byzantijnen. Met een bewonderenswaardige kennis van alle litteraire en archaeologiese bronnen, zooals de meest verborgen aantekeningen in de verschillende scholiën en de meest fragmentariese scherven van vazen, is alles bij elkaar gezocht, wat de verschillende versies van de sage aantoont, en met de grootste combinatiegave telkens het één gebruikt om het ander toe te lichten. Ziehier de korte inhoud:

Deel I. Hoofdstuk I. *Die Kultstätten des Oidipus.* Oidipus is altijd gelokaliseerd in de buurt van Demeter of de Erinyen, dus een chthoniese god: zijn moeder is de aardgodin, vandaar het huwelik met de moeder. II. *Die Sphinx.* Het oorspronkelik monster Φίξ, door volksetymologie (σφίγγειν) Σφίγξ geworden, neemt de trekken van de Egyptiese sfinx aan; de oorsprong v. h. raadsels opgeven is niet meer na te sporen; in den aanvang geen verband tussen Oidipus' overwinning van de sfinx en zijn onvrijwillige misdaden. III *Oidipus könig v. Thebe*: verschillende versies van de sage van zijn verplaatsing als pasgeboren kind v. Thebe naar Corinthe (of Sicyon); Oidipus' en Laios' reizen en de plaats van hun ontmoeting. Tegenstrijdigheden zodra Delfi inlichtingen geeft; dit heeft zich in de plaats v. Teiresias gedrongen. Euryganeia òf dezelfde als Iocaste. òf als tweede vrouw pas veel later verzonnen. Tot de oudste sage behoort de zelfmoord v. de vrouw en moeder, en het blijven leven v. Oidipus. IV. *Eteokles, Polyneikes und der Bruderkrieg* Dit is het onderwerp van de Thebaïs. Adrastos oorspronkelik een lijdende en stervende god door Dionysos verdrongen (Herod v. 67), Tydeus en Amphiaraos de belangrijkste helden. Oidipus vervloekt zijn zoons; deze vloek vooral de oorzaak van hun twist. V. *Das Epos.* Bespreking en poging tot reconstructie van Oidipodie, Thebais, Epigonen en Amphiaraos' uittocht. Schol. Eur. Phoin. 1760 geeft niet de inhoud van de Oidipodie (E. Bethe), de schrijver van de Thebais is niet de schrijver van de Ilias; het eerste epos waarschijnlik wel in het

laatste gebruikt. Amphiaraos blijkbaar een vazal van Adrastos. De „verdrijving van Amphiaraos" een zelfstandig gedicht of een deel van de Thebais; illustraties daarvan op de Kypseloskist. VI. *Das Drama. Die Thebanische Trilogie des Aischylos.* Pas in Septem vs. 745 voor het eerst met zekerheid het aan Laios gegeven orakel. De *wederkerige* doodslag niet het noodzakelik gevolg v. d. vadervloek maar door Eteokles opzettelik voorbereid. In het eerste stuk d. trilogie (Laios) Laios' dood, de overwinning v. d. sfinx en Oidipus' huwelik; in het tweede (Oidipus) zijn dood, droom v. Eteokles en verdrag met Polyneikes. De anagnorismus op h. toneel niet behandeld; het slot van de Septem natuurlik onecht. *Der erste Oidipus des Sofokles*: de anagnorismus hier juist het middelpunt der handeling door de ontmoeting van de Thebaanse en de Corinthiese herder; geen tragiese schuld bij Oidipus, maar deze toch door zijn verkeerde konklusies zelf de bewerker van zijn lot. *Der Oipidus des Euripides*: konflikt tussen de afstammeling der Sparten Kreon, en de vreemdeling Oidipus, deze door de dienaren v. Kreon blind gemaakt wegens de moord op Laios; pas daarna als de zoon v. Laios en Iokaste herkend. *Die Antigone des Sofokles*: Antigone's daad is òf door Sofokles zelf geheel bedacht òf een wijziging van de sage volgens welke beide zusters het lijk begroeven (anders U. v. Wilamowitz: Aischylos; Interpretationen, blz. 92); de strekking is dat de piëteit tegenover het geslacht behoort gesteld te worden boven de souvereiniteit v. d. staat. *Die Antigone des Euripides*; De inhoud in Hyginus te vinden. Antigone i. h. geheim met Haimon gehuwd in plaats van gedood om haar ongehoorzaamheid; een zoon uit dit huwelik later d. Kreon herkend. Antigone door Heracles gered, trouwt officieel met Haimon (cf. Ion., Helena etc.). *Die Phoinissen des Euripides*: In de trilogie Oinomaos, Chrysippos, Phoinissen is het geslacht d. Pelopiden in een gemeenzame schuld verbonden met dat der Labdakiden; het verloop v. d. Oinomaos onbekend. In de Chrysippos diens zelfmoord om de liefde v. Laios voor hem; deze met zijn geslacht door Pelops vervloekt. Dit alles nieuw; de inhoud v. d. Phoinissen oud. Kreon's weigering v. h. offer v. zijn kind een kritiek op Sofokles. Polyneikes hier voor het eerst de verongelijkte en ook de zachtste der beide broeders. Dit stuk heeft alle dramatiese vormen v. d. stof als de beken in een meer opgenomen, en is daardoor beslissend geworden voor de mythologiese opvattingen v. h. nageslacht. *Der zweite Oidipus des Sofokles* neemt van Euripides de voorstelling over dat Iokaste en Oidipus beiden de tocht der zeven nog beleven en de laatste met Antigone in de verbanning gaat; het middelpunt is de zegen die van Oidipus' graf zal uitgaan. De Polyneikesscène een latere interpolatie v. Sofokles zelf, geinspireerd door de twist met zijn zoon (zie vooral vs. 1192); toevoegsels v. z. kleinzoon die het stuk opvoerde (o. a. 919—923). De driftigheid heeft Oidipus nog niet afgeleerd, maar er komt geen aanklacht tegen de goden op zijn lippen: „er ist reif zur Verklärung". VII. *Oidipus bei den übrigen Tragikern und in der Paradoxographie*: Omtrent de inhoud van latere tragedies is niets bekend; bij andere schrijvers vooral rationalistiese verklaringen van de sfinx. Bij Johannes Malalas is ze een inheemse weduwe en roveres met wie Oidipus een poosje leeft, maar die hij in een onbewaakt ogenblik doodt. Laios rukt tegen hem uit maar wordt verslagen en gedood, dit laatste niet door O. zelf; Laios' weduwe trouwt met hem om de rust v. h. land. Na 19 jaar komt alles a. h. licht. VIII. *Oidipus in der Mythographie*: In drie kolommen naast elkander gedrukt overzicht van de stukken der drie mythografen Diodoros, Apollodoros en Hyginus, die betrekking hebben op de opeenvolgende gebeurtenissen uit de sage, met bijvoeging van hun bronnen en parallele of tegenstrijdige plaatsen. Bethe heeft ongelijk met zijn hypothese van een ouder algemeen mythologies handboek, en van het bestaan van nog vele nieuwere handboeken naast de drie bovengenoemde. Verder een *bijlage* over de *Aigiden*, en een over *Kolonos Hippios.*

Deel II bevat een zeer omvangrijk materiaal van aantekeningen bij al deze verschillende hoofdstukken. Het gehele werk is van niet minder dan 87 afbeeldingen van landschappen en kunstwerken voorzien.

In het bovenstaande heb ik getracht het belangrijkste van de inhoud v. h. gehele werk in geregelde volgorde weer te geven, in de mening hiermee ook de lezers v. h. *Museum* het meest van dienst te zijn. Een werk als dit leent zich trouwens moeilik tot een meer algemene kritiek, aangezien het niet een hoofdstelling of hoofdkwestie bevat die men kan beamen of ontkennen. Het is meer aaneengeregen uit een grote serie van allerlei kleine kwesties, die door gebrek aan gegevens telkens bij A. een andere oplossing zullen vinden dan bij B., en in de oogen van C. onoplosbaar zullenzijn. Toch spreekt het van zelf dat we bij een zo geleerd en ervaren exegeet als de heer Robert ook scherpzinnige *algemene* opmerkingen zullen vinden: bv. „dat door de dichters aan hunne personen dikwijls een andere vorm van de sage, dan die ze zelf volgen als verhaal of onuitgevoerd plan in de mond wordt gelegd," — of „dat bij de vorming van de sagen meestal het slot gegeven is en dan het begin gezocht moet worden" enz.

Aan de netelige kwestie van de inhoud der vier heldendichten die natuurlijk eèn voornaam deel v. d. inhoud vormt, zal ik mij niet wagen; alleen volge hier de verklaring dat schrijvers bestrijding van Bethe's opvatting van het Pisanderscholion mij juist voorkomt. Wat de oorspronkelike betekenis van Oidipus als chthoniese god en zoon der aardgodin betreft, zo mis ik hier geheel en al de vermelding en bestrijding van de bij Gruppe voorkomende hypothese dat het een oude kultusnaam von Hephaistos zou zijn, daar in de Egyptiese Typhonmythe, die de bron van de Hephaistoslegende was, hoogst waarschijnlik de moord op d. vader en het huwelik met de moeder voorkwamen. Te meer had deze hypothese vermeld moeten worden omdat de Hephaistosfiguur altans een verklaring van de gezwollen voeten geeft, waarmee in de sagen niemand eigenlijk goed weg weet, en waarvan Robert ook geen andere verklaring weet te geven dan als een bedenksel *ten gevolge* van de naam.

Zeer moeilik is de kwestie van Oidipus' vrouwen. Dat de namen Iokaste en Epikaste slechts varianten van elkander zijn, laat zich horen; maar Robert gaat nog verder en noemt ook Euryganeia en Astymedusa dergelijke varianten; namen dus, die allen Oidipus' vrouw en moeder tegelijk aanduiden, indien ze ten minste reeds in de oude sagen voorkwamen, en waar ze naast elkaar genoemd worden, gedeeltelijk slechts bedacht om het bestaan der kinderen in overeenstemming te brengen met

de plaats in Odyssee XI, volgens welke de verhouding onmiddellik na het huwelik bekend werd. Hier kan ik niet terstond meegaan. Toegegeven dat niet i. het éne epos, de Oidipodie, meer dan één huwelik kon voorkomen, zo blijft toch het feit, dat reeds een zo oude bron als Pherecydes Oidipus tweemaal laat trouwen, opmerkelik. Hij laat uit het bloedschendig huwelik ook wel reeds twee kinderen geboren worden, maar deze worden — waarschijnlik reeds zeer jong, — gedood. Hun namen zijn ook van elders in het geheel niet bekend. Het is als of men het schuwt die kinderen uit zulk een onnatuurlik huwelik te laten opgroeien en een rol te laten spelen. Daarbij komt dat de ondergang van Eteokles en Polyneikes nu eens aan de ἄγος, dan aan een vervloeking door Oidipus wegens een belediging van hun vader bij offer of maaltijd wordt toegeschreven. Waartoe dit laatste, als de kinderen uit het onnatuurlik huwelik waren [1]? Was de ἄγος dan niet voldoende om hun de ondergang te bereiden? En eindelik: is het waarschijnlik dat een in Sparta wonend aanzienlik geslacht als de Aigiden zijn stamboom van Oidipus zou hebben afgeleid, als die wortelde in zijn *onnatuurlik* huwelik? Ik vind dus nog geen reden om af te zien van mijn reeds eenmaal [2]) uitgesproken vermoeden, dat Aischylos de eerste is, die de bekende zoons en dochters kinderen laat zijn van Oidipus en zijn moeder, een vermoeden, dat, zoals ik nu zie, ook reeds door Schneidewin is uitgesproken. Aischylos, die het eerst Clytaimnestra, *de eigen echtgenote*, in plaats v. Aigisthos de hoofdrol laat spelen in de moord op Agamemnon gepleegd; die het publiek deed rillen door het ten tonele brengen van de furiën, — was juist de dichter om door het laten optreden van Eteokles en Polyneikes als kinderen van Oidipus en Iokaste dit huwelik nog gruweliker te maken. Wel is waar spreekt ook hij, Septem 785, van een vervloeking der kinderen, maar deze wordt mijns inziens geheel ten onrechte in verband gebracht met die bovengenoemde belediging, die pas vallen kon in de tijd dat zijn zoons het huisbestier al hadden overgenomen; nog minder gaat het dus aan *ter wille daarvan* de tekst van τροφᾶς in τρυφᾶς te veranderen, zoals Robert doet. Uit het verband blijkt immers duidelik dat de vloek onmiddellik na de ontdekking kwam [3]). Want er staat vs. 778: ἐπεὶ δ'ἀρτίφρων ἐγένετο .... ἀθλίων γάμων .... δίδυμα κάκ' ἐτέλεσεν · πατροφόνῳ χερὶ ... ὀμμάτων ἐπλάγχθη, τεκνοισιν δ'ἀρὰς ἐφηκεν ἐπικότους τροφάς. Hierin volg ik de lezing van Hermannus en Dindorf, met herstel van het oorspronkelik accent i. pl. v. τροφᾶς en interpreteer dit als volgt: op zijn kinderen zond hij een boze vloek als *verpleging* af," of: een vloek als boze verpleging; dit met dezelfde bittere ironie als bv. Prom. 818: σχολὴ δὲ πλείων ἢ θέλω πάρεστί μοι. Die vloek was geen gevolg van een belediging, maar in het verschrikkelike ogenblik van de ontdekking van zijn echt uitgesproken over de vruchten van dien echt.

De ondergang van het geslacht in zijn verschillende generatiën van het ogenblik af dat Laios het bevel van Apollo overtreedt, is de kern van de gehele Oidipustrilogie, zoals de in verschillende generatiën voortwerkende misdaden der Pelopiden het is van de Orestie, en niet zoals Robert meent: het betoog dat de *staat* hoger moet worden gesteld dan het *geslacht*. Septem vs. 71 bidt Eteokles wel, dat al is zijn geslacht vervloekt, de goden toch de stad mogen sparen, maar nergens blijkt uit dat hij expres door het tweegevecht zijn geslacht vetnietigen wil ten einde zo de stad te redden. Hij hóópt toch te overwinnen; het is de grimmige haat alleen, die hem tegenover zijn broeder doet post vatten, en hetgeen ik op gevaar van profaneren af een onbewust stijlgevoel zou willen noemen, een gevoel voor de dramatiek in het leven zelf; de gedachte: deze oorlog is begonnen om een broedertwist, welnu, dan komt het het best uit als de ene broeder zich tegenover de andere plaatst. Zijn bestrijding van de smekingen van het koor bevat dan ook nergens de gedachte: deze daad is nodig om de stad te redden, maar alleen deze: „als we moeten sterven: nu goed dan, ons geslacht is toch vervloekt"; dus niets anders en niets hogers, maar hetzelfde als Eteokles' uitroep in Eur. Phoiniss. 624: ἐρρέτω πρόπας δόμος!

Deze vooropgezette opvatting van een strijd tussen de belangen van geslacht en staat heeft de schrijver mijns inziens ook parten gespeeld in zijn verklaring van de Antigone. Hij ziet in dit stuk dezelfde strijd maar juist met de tegenovergestelde uitslag, dat nl. de plichten tegenover het *geslacht* door de dichter hoger worden gesteld dan die tegenover de *staat*. Daarvoor *gaat hij uit* van de beruchte plaats 904 sqq waarin hij juist de grondgedachte v. h. stuk ziet: „alleen voor de eigen broeder, als de naaste vertegenwoordiger v. h. geslacht dus, trotseert Antigone met gevaar voor haar leven het vorstelik bevel. De redenering in deze passage is dan ook niet onlogies alleen ellipties." Deze opvatting is zeker wel verrassend nieuw, maar, behalve de laatste opmerking, mijns bedunkens beslist onjuist. Dat de plaats echt is, zullen we wel moeilik meer kunnen betwijfelen, hoe gaarne we, met Goethe te beginnen, het omgekeerde zouden wensen, evenmin als we kunnen twijfelen aan de echtheid van de argumentatie in Aisch. Eumen. 658 sqq., of aan zo menige hinderlike spitsvondigheid bij Shakespere te midden van de hoogste tragiek. Maar als Robert gelijk had, dan zou deze uiteenzetting niet zo terloops in die threnos vèr over de helft van het stuk staan, maar in het allereerste gesprek met Ismene of met Oidipus. Ook om die plaats waar ze staat geloof ik altijd dat de passage wel door Sofokles is geschreven, maar veel later, en natuurlik onder den indruk v. h. Intafernesverhaal bij Herodotos, en toen b.v. voor een hernieuwde opvoering in zijn stuk is ingelast, dus op een tijdstip dat hij zelf niet meer „in" zijn schepping was. Moeten we daarmee toegeven dat de dichter zelf er zijn werk mee heeft ontsierd, aan de andere kant kunnen we dan ook vasthouden aan de gangbare opvatting dat zusterlike piëteit Antigone heeft doen handelen— een veel meer *algemeen menselik*, en dus aantrekkeliker gevoel, dan een bekrompen traditie van geslachtsverband.

De uiteenzetting van de Oidipus Rex is zeer helder. Terecht wordt opgemerkt dat sedert Delfi zich blijkbaar heeft ingedrongen Teiresias daardoor in dit stuk een vrij ongeschikte plaats krijgt. Maar met de opvatting dat Oidipus na zijn gang naar Delfi wel overtuigd moest zijn dat Polybos en Merope zijn ouders waren omdat het orakel hem op zijn pertinente vraag naar zijn ouders geen antwoord had gegeven, en hem dus hierover blijk-

[1]) Zie ook U. v. Wilamowitz, Aischylos blz. 105.

[2]) Gids Oktober 1913.

[3]) De bestrijding van deze ook door G. Hermann, Schneidewin en Geist uigesproken mening is onvoldoende.

baar niets nieuws te vertellen had, kan ik mij volstrekt niet verenigen. Wanneer we Oidipus van de smaad van zijn kameraad horen zeggen, „dat die hem niet losliet" (VI. 486: ἔκνιζε μ'ἀεὶ τοῦθ'· ὑφεῖρπε γὰρ πολύ) dan moest het uitblijven van dat antwoord hem meer dan ooit wantrouwend maken, en in elk geval had hij terstond tot bezinning moeten komen bij de ontdekking dat hij met een veel oudere vrouw getrouwd was, een ontdekking die toch geen 15 jaar uit kon blijven; de onwetendheid wordt nog onbegrijpeliker als men denkt aan de littekens aan zijn voeten, die onder een merendeels blootsvoets levend geslacht bij zijn eigen vrouw toch niet onopgemerkt konden blijven. Dit gehele vraagstuk, dat het fundament van de tragedie raakt, is in deze zo uitvoerige behandeling maar weer in het geheel niet aangeroerd [1]).

Over de vraag of Oidipus in de tweede Oidipus van Sofokles, zoals de schrijver meent werkelik gelouterd is, zou ook nog wel wat te zeggen zijn, maar dit laat ik, als te zeer aan persoonlike opvattingen onderhevig hier achterwege.

Ziedaar enige aanmerkingen. Aanvullingen zouden ook te maken zijn, bv. bij de opmerking dat Johannes Malalas Oidipus „allen Naturgesetzen zuwider" *ten gevolge* van het uitsteken van zijn ogen laat sterven. De verklaring hiervoor zal wel liggen in een verkeerd begrip van Sof. Ant. 49 sqq. πατὴρ, ὡς νῷν ἀπεχθὴς δυσκλεής τ' ἀπώλετο πρὸς αὐτοφώρων ἀμπλακημάτων διπλᾶς ὄψεις ἀράξας αὐτὸς αὐτουργῷ χερί· waar Malalas van een „post" een „propter" heeft gemaakt.

Bij zulk een uitvoerige studie komt de lezer natuurlijk telkens iets in de gedachte dat hij zou willen veranderen, bijvoegen of weglaten; hetgeen alles aan de waarde van het geheel echter niet afdoet. Ik eindig dan ook met het geleerde werk aan te bevelen aan ieder die belang stelt in de verschillende vormen die een sage in literatuur en kunst doormaakt, en de schrijver toe te wensen dat hij de tijd en de kracht moge vinden om volgens zijn plan ook de Heraklessage op de zelfde wijze te behandelen.

Deventer. J. Berlage.

L. Annaei Senecae De Beneficiis Libri VII. De Clementia Libri II iterum edidit **C. Hosius.** Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 2.60, geb. M. 3).

Seneca's geschriften de Beneficiis en de Clementia worden, gelijk men weet, het best gekend uit den codex Nazarianus (N = Laureshamensis S. Nazarii, thans Vaticanus Palatinus 1547). Dit Hs., volgens Chatelain uit de 9de, volgens anderen uit de 8ste eeuw afkomstig, was het eenige, waarmee M. C. Gertz, die een van apparatus criticus en adn. crit. wel voorziene uitgave in 1876 te Berlijn het licht deed zien, gemeend heeft rekening te moeten houden. Naar zijn oordeel waren alle andere tot dien tijd bekende Hss. uit N of ex codice plane gemino overgeschreven. Hij achtte de waarde dezer jongere Hss. gering, beschouwde de daarin voorkomende afwijkende lezingen slechts als de meer of minder gelukkig geslaagde gissingen van latere bewerkers.

Gertz' editie werd in de Jen. Litt. Zeit. 4 (1877) p. 62 gerecenseerd door Aem. Baehrens. Deze was van een ander gevoelen en meende dat van één Archetypus twee afschriften stamden. Het eene zou N zijn, het andere, dat verloren zou zijn gegaan — dus eenigszins wat Gertz' codex plane geminus was — zou de bron zijn geweest van alle overige Hss.. Baehrens hield zich overtuigd, dat deze jongere Hss. wel degelijk allen zorgvuldig vergeleken behoorden te worden om een zuiver beeld te krijgen van het met N op gelijke lijn te stellen manuscript. Eerst dan zou men kunnen nagaan welke lezingen van N de juiste overlevering bevatten, welke door een latere hand in N aangebrachte veranderingen op den Archetypus teruggingen en welke daarvan op louter gissing berustten. Nog krachtiger werd het belang van de jongere Hss. bepleit door O. Rossbach, wien ook de eer toekomt den hoogst belangrijken codex Reginensis (R) te hebben ontdekt. Niettemin hield Gertz (Berl. phil. Wochenschr. 9 (1889) p. 372) in zijn antwoord op Rossbach's kritiek aan zijne meening vast. Nogmaals werd in 1908 voor Gertz' theorie een lans gebroken door zijn ijverigen volgeling Jakob Buck in zijne Tübingsche dissertatie Seneca de Beneficiis und de Clementia in der Ueberlieferung. Doch het is, voor zoover ik weet, bij deze poging gebleven. De door Hosius tegenover Gertz' standpunt voorgestane opvattingen in zijne bij Teubner in 1900 van Seneca's beide geschriften verschenen uitgave waren inmiddels vrijwel tot het overheerschende gevoelen geworden. In den loop der jaren geraakte deze editie uitverkocht. In 1914 liet Hosius daarom een nieuwen druk verschijnen. Het is die, welken ik het voorrecht heb hier te mogen aankondigen. Zoover was het dus gelukkig nog niet, dat de sombere profetie van den verdienstelijken geleerde in zijn Lucanus-uitgave van een jaar te voren: iam in eo est, ut ex campo in umbram secedam, reeds bewaarheid moest worden.

In deze nieuwe Seneca-editie wordt in de wel doordachte, goed gedocumenteerde, thans met een aantal nieuwe gegevens verrijkte en daardoor van 25 tot 33 bladzijden uitgebreide praefatio andermaal met klem van redenen betoogd, dat de boeken de Beneficiis en de Clementia in twee van éénzelfden Archetypus stammende families van manuscripten bewaard zijn, waarvan de eene vertegenwoordigd wordt door N alleen, de andere door de overige Hss., dat deze laatste, wier beste specimen R zou zijn, ut melioris interdum memoriae testes integriores, zelfstandige waarde bezitten en niet straffeloos kunnen worden voorbijgezien. Ik meen over het geheel in deze editie diezelfde strenge kritische behandeling en omzichtige en zorgvuldige schifting van het omvangrijke materiaal te vinden, welke anderen, wier kennis en bevoegdheid verre boven die van mij verheven is, herhaaldelijk reeds in Hosius' overige werk geprezen hebben.

Op aanwijzing van Rossbach werd de Vratislaviensis van de Universiteitsbibliotheek te Breslau, welke bij het samenstellen van den tekst der eerste uitgave nog geen dienst had gedaan, thans mede binnen den kring van het onderzoek getrokken. Op deze wijze kon van een aantal lezingen, die in den eersten druk zonder nadere aanduiding in den tekst waren opgenomen of als de lectio vulgata editorum geboekt stonden, de ouderdom worden aangegeven. Wel hebben de hernieuwde bestudeering ook der jongere Hss. en de ontdekkingen van Buck's jeugdigere en scherpere oogen het mogelijk gemaakt vroegere opgaven hier en daar te retoucheeren. Zoo wordt de Benef. IV, 22, 1 thans memoria decernente

[1]) Zie het bovengenoemde Gidsartikel.

geschreven, dat volgens Buck duidelijk in N te lezen staat, ofschoon Hosius in zijn eerste editie evenals Gertz decorrente als de lezing van N had opgegeven. Wel zijn in den nieuwen apparatus criticus enkele gissingen opgenomen, waarvan de eerste maal geen gewag gemaakt was of had kunnen worden. Doch, aangezien Hosius, niettegenstaande zijn open oog voor de beteekenis der overige Hss., evenals bij de vorige uitgave zoo ook bij deze met Gertz den Nazarianus als het criseos fundamentum is blijven beschouwen, kwam in den opzet der editie geen ingrijpende verandering. Het standpunt van den uitgever is in hoofdzaak ongewijzigd gebleven. Terwijl Gertz, telkens wanneer hem de tekst van N geen vrede laat, wat in weerwil van zijne waardeering van dit handschrift vaak genoeg geschiedt, met doortastendheid en durf hetzij op eigen gezag, met groote kennis en dikwijls niet te miskennen scherpzinnigheid, hetzij op dat van anderen door conjectuur den zin tracht te herstellen, heeft Hosius naast N steeds zorgvuldige collaties der andere Hss. liggen en speurt hij, wanneer N hem niet voldoet, nauwgezet wikkend en wegend, zooveel mogelijk zich vasthoudende aan de overlevering, de naar zijn meening best gewaarborgde lezing na.

Niet zelden is het voorgekomen, dat Hosius, hoewel hij vroeger met Gertz de redactie van N verworpen had, tot deze is teruggekeerd. Het schijnt of hij met het klimmen der jaren behoudender is geworden. De Benef. II. 14, 1 is de coniunctivus in nec dispicere quam perniciosa sint, welken geen der uitgevers, die ik kon raadplegen, geschroomd had op te nemen, hoewel hij voorkomt in G alleen, ook Hosius zelf niet in den eersten druk, geschrapt en vervangen door den indic. van de overgroote meerderheid der codices. Of werkelijk de tekst aldus van de hand van Seneca zou stammen ...... ? Nog enkele voorbeelden: noch Gertz' conjectuur quoi voor het quod der Hss. (de Benef. IV, 37, 1), noch Koch's vinding sedem inveniunt voor se inv., noch Erasmus' vernuftige inlassching inane <nomen> (de Benef. V, 12,4 en 6), noch diens lezing quo maiores voor het cum maiores der Hss. (de Benef. VI, 3, 1), hoewel destijds door Hosius in den tekst opgenomen, kunnen thans genade in zijne oogen vinden. Deze laatste gissingen mogen meer tijdelijk verblind hebben door den schoonen schijn dan op deugdelijke gronden steunen; de Benef. III. 32, 5, waar Hosius overeenkomstig de lectio vulgata editorum met Gertz in zijn eerste uitgave persequar had geschreven, moge de lezing prosequar van N te verdedigen zijn door een beroep op V, 10, 3; VII, 1, 2; ongetwijfeld heeft echter zijn behoudzucht hem soms te ver gevoerd en niet altijd valt een vergelijking tusschen den eersten en dezen tweeden druk in het voordeel van den laatsten uit. Zoo schijnt het mij de Benef. 1, 2, 3, ter nadere aanduiding van het subject, gewenscht te lezen óf met Gertz si reddit aliquis, lucrum est, si non reddit — óf met Erasmus si redit aliquid, lucrum est, si non redit —, waartoe Hosius zelf indertijd gemeend had te moeten besluiten. Ook heeft de Benef. V, 17, 3 door de verwijdering van Gertz' toevoeging: omnes ergo ingrati sunt. < Ingrati sunt > tantum ?, waardoor de zin destijds geheel gered werd, ernstig schade geleden.

De Clem. 1, 19, 3 is gereedelijk het woord gegeven aan de conjectuur en is de vinding van onzen landgenoot Brakman, de eenige in diens Ammianea en Annaeana op de boeken de Clementia voorkomende gissing, hoewel met eene kleine wijziging door de gelukkige inlassching van <in> minima parare dankbaar aanvaard. Of zou ook deze emendatie, gesteld dat het Hosius nog eens beschoren ware eene derde uitgave te mogen verzorgen, hetzelfde lot moeten ondergaan van hare talrijke zusteren, die, hoewel eertijds met open armen opgenomen, thans weder gebannen werden, en opnieuw moeten verdwijnen ? Terugkeer tot het handschrift is in dit geval uitgesloten. De lezing is corrupt. Hosius zelf had in den eersten druk parere vermoed. Onder alle gissingen, die op deze woorden voorgesteld zijn, schijnt mij werkelijk de tegenwoordige redactie én aan de taal én aan den zin het meeste recht te laten wedervaren.

Het werk is er niet zonder drukfouten afgekomen. De Benef. 1, 5, 2, staat est parvi, pendunt i. pl. v. est, parvi pendunt; 1, 7, 1 aut i. pl. v. autem; II, 21, 4 adlatum i. pl. v. adlatam; II, 25, 1 moet gelezen worden Hanc unam, Caesar, habeo; III, 11, 2 staat alio i. pl. v. alia; III, 37,1 ipsi i. pl. v. ipse; IV, 4,2 adloquenti i. pl. v. adloquendi; V, 6,1 ne hoc i. pl. v. nec hoc; V, 10, 1 ad se i. pl. v. a se; V, 20, 1 queri i. pl. v. quaeri; de Clem. II, 6, 3, succuret i. pl. v. succurret; Praef. p. 1 Sci voor Sct. — De Benef. I, 1, 1 trekt de aandacht ita enim perierunt. Ook drukfout voor ista e. p. ? Hebben schrijvers oogen hem nu en dan begeven ? Onverzwakt blijft onzerzijds onze oprechte erkentelijkheid voor de voltooiing van dezen veeljarigen Seneca-arbeid.

Gorinchem. C. A. A. J. Greebe.

F. Preisigke und **W. Spiegelberg, Aegyptische und Griechische Inschriften und Graffiti** aus den Steinbrüchen des Gebel-Silsile (Oberägypten. Nach den Zeichnungen von Georges Legrain). Strassburg, Trübner. 1915. (Pr. M. 20).

Het doel, met de uitgave van dit werk beoogd, is de opschriften uit de steengroeven van Gebel-Silsile in wijderen kring bekend te maken. Zeven zijn in het hiëroglyphenschrift, een in het hiëratisch; alle dagteekenen uit het Nieuwe Rijk. De overige in het Demotisch en Grieksch behooren tot den tijd van Keizer Augustus en Tiberius. Één opschrift is vermoedelijk uit het vóórislaamsche tijdperk. Het hoofdbestanddeel wordt gevormd door de Demotische en Grieksche opschriften. Van deze laatste komen er eenige voor in de „recueil" van Letronne, in de „Denkmäler" van Lepsius, en in het „Corpus Inscriptionum Graecarum". Van de eerste vindt men er eenige in het genoemde werk van Lepsius. De Grieksche en ook de Demotische opschriften bevatten deels slechts een naam, deels worden zij ingeleid door den term προσκύνημα, beantwoordende aan „t' wšt-t" dat men in het begin van een der Demotische opschriften aantreft, hierop volgt dan de naam en de genealogie van een persoon. Dit wijst er waarschijnlijk op dat die soort opschriften zijn aangebracht ter eere van de nagedachtenis van gestorven werklieden dezer steengroeve. Steun aan deze meening wordt gegeven door het feit, dat sommige namen door den omtrek van een mummie-etiket zijn omgeven, en vele worden voorafgegaan door de hiëroglyphe „anch" leven, die het begin vormt van de formule op deze etiketten en aldus luidt: „moge zijne ziel" (d. i. de ziel van den overledene) „leven vóór Osiris." De Demotische opschriften hebben dikwijls nog eene uitvoerigere redactie en beantwoorden ongeveer aan het volgende

schema: „*De schoone naam van N. V.* (dan volgt de naam en de genealogie van den overledene) „*blijft hier voor*" (dan komt de naam van den god voorafgegaan door „groot".) Somtijds heeft men eerst den naam van den god, en dan dien van den overledene. De Demotische opschriften zijn van zeer veel belang voor de persoonsnamen, de titels en de godsdienstgeschiedenis. Men lette b. v. op No. 282 waar sprake is van het dansen van den god; verder op Pachi-mesen, den god van de steengroeven, waarin men terecht een tot god gemaakten mensch, naar analogie van Imouthes en Teos, ziet. Ook in dit werk heeft Prof. Spiegelberg, zooals wij dat van hem gewoon zijn, zeer goede vertalingen gegeven met hoogst belangrijke aanteekeningen. Daardoor worden ook zij, die het Demotisch niet beoefenen, in staat gesteld van deze opschriften gebruik te maken. Een paar opschriften vallen eenigszins buiten het kader n. l. No. 115 een Grieksch opschrift, volgens B. Keil aldus te vertalen „Petechnumis fili Ertaêsis apage paedicator" en No. 220 in het Dem. vermeldende een waterstand van den Nijl van 19 Meter hoog; toen is misschien de geheele steengroeve onder geloopen. Men meene evenwel niet dat de teekeningen, waarvan enkele door Flinders Petrie zijn uitgegeven in: „A season in Egypt", geheel zonder waarde zijn. Zeer zeker moet men er zich voor wachten, daar merken in te zien, door de werklieden dier groeve aangebracht, al zullen sommige wel van deze afkomstig zijn. Enkele zijn uit den voorgeschiedkundigen tijd van Egypte. De meeste dagteekenen uit denzelfden tijd als de opschriften. Al is het voorloopig niet mogelijk deze alle in hunne juiste beteekenis in het licht te stellen, toch zal men niet ver van de waarheid af zijn, wanneer men eenige van hen beschouwt als godsdienstige symbolen. De hiëroglyphe „anch" bleek reeds tot de opschriften in betrekking te staan; en zoo is het nu ook duidelijk, waarom men zoo dikwijls een altaar, eene offertafel, brood enz. geteekend vindt. Dit is ten behoeve van den overledene. Beide geleerden hebben aanspraak op onzen dank voor de wijze waarop zij hunne taak hebben opgevat en men kan slechts wenschen dat nog meer dergelijke uitgaven van hunne hand mogen verschijnen.

Leiden. P. A. A. Boeser.

H. O. Schwabe, The semantic development of words for eating and drinking in Germanic. (Linguistic Studies in Germanic, edited by Francis A. Wood N°. 1). Chicago, University of Chicago Press. 1915. (Pr. 75 cts. = M. 3.15).

Torild W. Arnoldson, Parts of the body in Older Germanic and Scandinavian. (Linguistic Studies etc. N°. 2). (Pr. 75 cts. = M. 3.15).

Het zijn de twee eerste nummers van een onder de auspiciën van prof. Wood verschijnende serie, waarvan nog meerdere worden aangekondigd, zoals: *Ihrig*, The semantic development of words for 'walk', 'run' in the germanic languages, en *Zabel*, Words for mental aberration in Germanic. Daar de inrichting van de beide verschenen boeken in hoofdzaak dezelfde is en de titels van de aangekondigde werken geen andere geest ademen, betreft het een breed opgezet plan, dat onze belangstelling wekt.

De schrijvers hebben een groot aantal woordenboeken van allerlei Germaanse talen en dialekten ter hand genomen en daaruit alle woorden, die op hun onderwerp betrekking hebben, bijeengezocht; daarbij heeft A. zijn aandacht vooral op het oudere, met name het Noord-Germaans gericht, terwijl S., zich tot de werkwoorden beperkend, ook de jongere woorden verzamelde. Dat bij een dergelike methode, die er toe leidt, dat men soms met materiaal uit slechts onvoldoende gekende talen werkt, de opgaven *niet altijd* volledig of juist zijn, ligt voor de hand; zo weet b.v. S. niet, dat *vermeien* (41 : 3) en *vermaken* (41 : 4) ook in 't Nederlands voorkomen; *smulpapen* (29 : 92) ziet hij niet als behorend bij een samengesteld woord; *borrelen* (32 : 6) schijnt hij te stellen bij *boeren* (32 : 5), van welk woord hij niet tweeërlei oorsprong onderscheidt; vgl. ook de onjuistheden bij *lepelen* (43 : 3), *klossen* (29 : 35), *straffen* (13 : 4); voor onze taal had de schrijver in elk geval de grote Nederlandse en Middel-Nederlandse woordenboeken moeten gebruiken in plaats van zich tot Van Dale en Verdams Handwoordenboek te beperken. Wat A. aangaat, al heeft hij tot zijn schade niet naast Falk-Torp Van Wijks etymologies woordenboek geraadpleegd, toch is zijn werk over 't algemeen zorgvuldiger; een zonderlinge vergissing begaat hij echter, als onder de woorden voor *rump*, *podex* (112) o.a. mhd. *bûch* 'Bauch, Magen, Rumpf' (112 : 7) verzeilt, klaarblijkelijk doordat de auteur de betekenis van hgd. *Rumpf* niet kent. —

De aldus verzamelde woorden zijn naar de betekenis in rubrieken verdeeld; S. verkreeg 63 afdelingen (I Eat. II Food: Feed, Eat. III Partake of a certain article of food enz.), waarbinnen hij de termen alphabeties rangschikte en nummerde; A. splitste zijn materiaal eerst naar de verschillende lichaamsdelen (b. v. Head: I Head, Skull. II Brain. III Crown of the head) en deelde de woorden van de 162 paragrafen weer in naar gelang van het verschil in betekenisontwikkeling (b. v. I Head, Skull: a) Top, Summit, b) Edge, Projection, c) Dot, Point, d) Round object: Ball, Bowl, Pot, Mound, Nut enz.). In iedere afdeling zijn zowel de algemeen Germaanse als de tot enkele talen of dialekten beperkte woorden behandeld; vandaar dat de betekenisontwikkeling in vele gevallen niet voor de Germaanse tijd geldt, b. v. bij de woorden *eten*, *drinken*, *zuigen*, *zuipen* (S.), *hoofd*, *oog*, *oor*, *neus*, *tand* (A.) e. a., die hier eigelik niet behandeld hadden moeten worden. En tussen deze door staan de nieuwere woorden, waarbij geen rekening wordt gehouden met de sfeer, waartoe ze behoren: de dagelikse, de meer familiare, de dichterlike of de stadhuistaal; ook die gevallen worden opgegeven, waar we met een zeer jonge ontwikkeling in een enkel dialekt te doen hebben: b. v. westfries *pankoekje*, eng. dial. *poddish* 'eat one's porridge', zweeds dial. *sula* 'nyttja som sofvel', westfries *smoarkoekje*(S. 3 : 33-36), zweeds slang *pipen* en *babbla*, zweeds dial. *knabba*, oostzweeds *slappra* (alle vier = mond) (A. 26 : 7; 39; 14; 37). Ja zelfs schertsende uitdrukkingen, die geheel buiten de gewone semantiek vallen, ontbreken altans bij A. niet, b.v. zwe. slang *snuskammartaket* 'the nose, lit. the snuff chamber roof' (23: 44) en *matsalsmöbel* 'dining-room furniture: teeth, false teeth (32: 27), zwe. *apostlahästarne* 'the legs, lit. the Apostles' horses' (77 : 20), een ook in onze taal voorkomende uitdrukking; deens *det sted der er højest naar man plukker jordbaer* „rump" (112 : 22). Er tussen door vindt men leenwoorden als *spijs*, *proeven*, *souperen*, *profiteren*, *fooien* (S. 2 : 8; 48 : 6; 5 : 20; 47 : 4; 7 : 3), *pluim*, *zak*, zwe. slang (*mat-*) *kastell* (A. 72 : 3; 103 : 9; 9 : 24). Onzekere of zelfs onwaarschijnlijke afleidingen worden als vaststaand opgegeven, door S. zelfs zonder verwijzing naar de

desbetreffende literatuur, b.v. *gulzig* : mnl. *gole*; ***lurken*** : ***lor***; ***lokken*** : mnl. *luken* (S. 22 : 7 ; 29 : 49; 49 : 4); ***schedel*** : ***schede***; ***bak*** „kaak" : ***bak*** „rug" ; ***kaak*** : ***koek***; ***vuist*** : ***vangen*** (A. 1 : 26 ; 40 : 1 ; 40 : 2 ; 56 : 4). Bovendien geven Arnoldson's indelingen doorlopend scheve voorstellingen van de semantiese ontwikkeling. Als hij b.v. 8 woorden, die ***claw*** betekenen, samenvat onder de titel ***clamp, clutch*** (71 :1—8), dan wil hij hiermee toch de oorspronkelike betekenis aangeven. Dit nu is volmaakt onjuist voor mhd. *vinger* „Kralle" (71 : 8); immers de hier genoemde betekenis heeft zich uit die van *vinger* ontwikkeld, wellicht door 't intermediair van *hand*, en of nu al *vinger* in 't voorgermaans eens *de grijper* beduid heeft — wat op zich zelf hoogst twijfelachtig is — in elk geval heeft de ontwikkeling van de mhd. betekenis daar niets mee te maken. En dit is geen op zich zelf staande, maar een op bijna iedere bladzij voorkomende fout, die in hoge mate verwarrend werkt. —

Zo komt het, dat men zich afvraagt, welk doel de schrijvers zich toch voor ogen gesteld hebben, waar ze een dergelike mengeling van vormen gaven zonder zich om tijd of sfeer van overgang der betekenis te bekommeren. A. formuleert dit als volgt : „it traces, not the origin of words, but the origin of certain ideas. Given a particular part of the body, the question is to find the primary meanings from which this idea developed through the various words used to express it" (Preface). En zeker is het juist, dat, voorzover het de etymologie betreft, S. geheel, A. vrijwel afhankelik is van de woordenboeken, afgezien van de enkele nieuwe afleidingen, die Wood zelf aan de hand doet. De volle nadruk moet dus vallen op de „semantic development" en daarom is het zo teleurstellend, dat alle verdere toelichting of uitwerking ontbreekt, zodat de lezer tevreden moet zijn met de korte opschriften boven de verschillende afdelingen. Hierbij heeft S. het zich al heel gemakkelik gemaakt met zijn weinigzeggende indelingen, hij is niet boven het betrekkelik machinale werk van bijeenzoeken uitgekomen. Maar ook aan de vage omschrijvingen in A.'s boek heeft men weinig; b.v. tot het algemene begrip ***curve*** of ***bend*** brengt hij achtereenvolgens verschillende benamingen terug voor: *gelaat* (9 : 10—12), *ooghoek* (19 : 11—12), *wang* (35 : 1—6), *kin* (38 : 1—4), *kaak* (40 : 1—8), *hals* (41 : 1—4), *keel* (43 : 56), *arm* (50 : 8—9), *elleboog* (54 : 1—7), *hand* (56 : 11—12), *holte van de hand* (58 : 1), *linkerhand* (61 : 1—3), *klauw* (71 : 9—10), *vin* (73 : 8—9), *lid* (75 : 1—2), *dij* (76 : 1—5), *been* (77 : 1—6), *scheen* (78 : 4), *kuit* (79 : 1—5), *knie* (80 : 1—4), *kniegewricht* (81 : 1—12), *voetholte* (88 : 1—3), *zool* (89 : 6—7), *hiel* (90 : 1—4), *lichaam* (94 : 36—38), *schouderbladen* (96 : 7), *schouder* (97 : 2—6), *borst* (99 : 13), *middel* (102 : 3—4), *buik* (103 : 1), *rib* (107 : 1—3), *ruggegraat* (109 : 6—7), *bochel* (110 : 1—10), *rug* (111 : 1—2), *poden* (112 : 6—9), *heup* (116 : 1—4), *heupbeen* (117 : 1—4), *lies* (119 : 1—5), *maag* (119 : 2), *pudenda* (140 : 19—20). Staat men verbaasd over het overgrote aantal woorden, waarvan de oorspronkelike betekenis ***curve, bend*** was, dan bedenke men, dat de zaak eenvoudiger is dan ze lijkt, daar hetzelfde woord ettelike keren op verscheiden plaatsen figureert. Zo wordt (on.) ***leggr*** niet alleen onder *leg* (77 : 5), maar ook onder *shin* (78 : 4 noorw. *legg*) en *calf* (79 : 1 zwe. *lägg*) genoemd en datzelfde geldt van de meeste andere woorden, waarbij dan, zooals boven is aangetoond, de betekenisontwikkeling vaak onjuist wordt aangegeven. Maar afgezien daarvan zou men zich graag de behandeling van een minder groot aantal woorden getroost hebben, indien ze slechts grondig besproken waren, wat niet het geval is. B.v. bij het bovengenoemd *wang* geeft A. niets dan de gebruikelike etymologie en met 't oog op lat. *convexus*, skr. *vakrá-ḥ* „gebogen, krom" wordt tot een „oorspronkelike" betekenis „curve, bend" besloten. Hoeveel interessanter had de schrijver zijn werk kunnen maken, indien hij een dergelik woord, waarvan nog zooveel onzeker is, zorgvuldig in al zijn geledingen had nagegaan en had trachten te verklaren, hoe enerzijds got. *waggs* 'παράδεισος' enz., anderzijds got. *un-wāhs* 'ἄμεμπτος' met hun sterk afwijkende betekenissen hierbij behoren. Of wordt men wel veel wijzer, indien voor *kin* en *knie* beide „curve, bend" als oorspronkelike betekenis wordt aangenomen zonder andere toelichting dan de verwijzing naar een — toch problematiese — verwantschap met gr. γωνία „hoek". En wat heeft men aan een opgave als bij *romp* „curve, hump" (94 : 36) ; indien het woord samenhangt met ksl. *rąbiti* „houwen", gaat de ontwikkeling in andere richting en dient men uit te gaan van „afgehouwen stuk" ; ook had de schrijver beter gedaan de samenhang met *rimpel* aan te tonen dan dat hij kortweg dit toch zeer hypotheties verband ging konstateren. Zeker, het gebeurt wel eens, dat de mogelikheid van een bepaalde etymologie door de verwijzing naar soortgelijke ontwikkelingen groter wordt. Zo zal men b.v. eerder geneigd zijn *borst* met een idg. basis *bhreus-* „zwellen" in verband te brengen, indien men de tien — zij het ook hier ongelijkwaardige — parallellen ziet (A. 99 : 2—12). Maar toch, als geheel schijnt mij ook A.'s boek, al staat het ongetwijfeld hoger dan dat van S., mislukt, een gevolg van de m.i. principiëel onjuiste opzet. Vroeger heeft menig etymoloog gezondigd door alleen op de formele zijde te letten en met recht legt men dan ook tegenwoordig niet minder nadruk op de zakelike kant. Maar deze Amerikaanse geleerden overdrijven door uitsluitend de semantiek tot onderwerp van hun onderzoekingen te nemen en voor de etymologie zelf zich met woordenboekkennis tevreden te stellen. Zij hebben het in de breedte in plaats van in de diepte gezocht, zij hebben onoordeelkundig rijp en groen bij elkaar geplaatst en daarna gesystematiseerd en zo zijn de resultaten gering ondanks al de moeite, die zij zich gegeven hebben.

Hilversum. M. Schönfeld.

G. Schoepperle, Tristan and Isolt, a study of the sources of the romance. (N. York University, Ottendorfer memorial series of germ. monographs, n° 3 and 4). Frankfurt a. M. and London, Jos. Baer & C°. 1913.

„We may admire the symmetry of Canterbury Cathedral, but the aesthetic justification of our admiration cannot make Canterbury Cathedral the work of one man or one century."

Dit beeld, dat we ook onlangs hoorden gebruiken door een eminent germanist, toen hij sprak over de „dichter" der *Nibelungen*, dit beeld is tekenend voor het standpunt dat de schrijfster inneemt ten opzichte van de Tristanlegende : verschillende volkeren en geslachten, verschillende dichters hebben tot de vorming van de legende bijdragen en allerlei verhalen meestal van keltiese oorsprong zijn er in verwerkt. Deze opvatting steunt

voornamelik op twee overwegingen, ten eerste : de bestaande redakties van *Tristan en Iseut* wijken zozeer van elkaar af, dat ze onmogelik tot één archetypus kunnen teruggebracht worden ; ten tweede treffen we in het gedicht allerlei trekken aan, die niet oorspronkelik zijn, maar ontleend aan andere bronnen. Zeker, Beroul I, Eilhart, Thomas, *La Folie Tristan* van Bern hebben zóveel gemeen dat schr. met Bédier voor hen altans een gemeenschappelike archetypus aanneemt ; Beroul II evenwel — Mej. Sch. spreekt zich niet uit over de vraag of het van dezelfde hand is als het eerste gedeelte — Beroul II wijkt geheel en al af van de andere redakties, evenals de Prozaroman die een afwijkende lezing geeft van de dood van Tristan : terwijl hij voor Iseut op de harp speelt, wordt hij door Mark met een vergiftigde speer doorboord (in Suchier — Birch-Hirschfeld vinden we hiervan een aardige reproduktie van een miniatuur uit de 15e eeuw). Uit die afwijkingen meent Schr. te kunnen concludeeren dat Bédier ongelijk had alle redakties tot één gedicht terug te voeren. —

Om bij deze argumentatie even stil te staan, het lijkt ons toe dat ze niet op heel sterke gronden berust. Immers het getuigenis van de Prozaroman is niet biezonder betrouwbaar ; en zou het overigens niet heel goed te begrijpen zijn dat een schrijver zelf een einde maakt aan de geschiedenis door de minnaar door de jaloerse echtgenoot te laten doden ? Moeten we daarvoor een heel oude redaktie aannemen afwijkend van de andere ? En wat Beroul II aangaat, is het niet heel goed mogelik dat hij enkele trekken van de archetypus heeft bewaard, die de andere redakties hebben laten vallen, omdat ze niet strookten met de hoofse opvattingen van de twaalfde eeuw ?

Mej. Sch. heeft in haar studie dan ook weinig over die afwijkende redakties gesproken ; ze bestudeert voornamelik de *estoire*, zo noemt ze de bron van Beroul I, Eilhart, Thomas en de *Folie Tristan* uit het handschrift van Bern. Volgens onze opvatting evenwel was deze *estoire* ook de bron voor Beroul II en vertegenwoordigt dus het oorspronkelike gedicht waarop alle redakties teruggaan. Van deze *estoire* dan, die in hoofdzaak samenvalt met het verhaal van Eilhart, heeft schr. de verschillende onderdelen aan een nauwgezet onderzoek onderworpen.

Ze wijst aan dat, meer dan men tot nog toe aannam, de dichter afhankelik is geweest van zijn bronnen. Toch volgt ze niet de oude metode, die overal voegen en ongerijmdheden wilde ontdekken, om het werk in verschillende delen te ontleden. Neen, de werkwijze is veranderd: de bronnen worden onderzocht, zeker, maar niet om aan te tonen, dat het gedicht een kunstig samengesteld mozaïekwerk is, maar om beter te kunnen beoordeelen hoe de dichter heeft gewerkt, en niemand zal ontkennen hoezeer door die opvatting de waardering van het gedicht zelf heeft gewonnen.

Het is hier niet de plaats de waarde van de talrijke door schr. aangehaalde paralellen te schatten ; er zijn natuurlik in haar betoog zwakke punten. Maar het beeld dat ze ons van de schrijver van de *estoire* geeft, zal wel in hoofdzaak juist zijn : een groot dichter, die sterk afhankelik is van de gegeven stof en daaraan zo weinig mogelik verandert.

Belangrijk is haar vondst dat in het Ierse verhaal van *Diarmaid en Grainne* reeds verschillende karakteristieke trekken van onze legende voorkomen ; jammer dat de oudste redaktie van dat verhaal op enkele fragmenten na verloren is gegaan, en we dus onze konklusies moeten baseren op een jongere bewerking ervan.

De studie van Miss Schoepperle is een van de belangrijkste die de laatste jaren over de legende van *Tristan en Iseut* verschenen zijn.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

J. Pley, De lanae in antiquorum ritibus usu. (Religionsgesch. Versuche u. Vorarb. hrg. v. R. Wünsch u. L. Deubner, XI Bd. 2 Hft.). Giessen, Töpelmann. 1911. (Pr. M. 3.60).

Na een „Prooemium" p. 1 vlg. wordt in Cpt. I Διὸς κῴδιον p. 3—24, uiteengezet, hoe men het vel van een versch geslacht schaap ter verkrijging van godspraak p. 3 vlgg., in de mysteriën p. 10 vlgg. of voor tooverij p. 21 vlgg. gebruikte, in Cpt. II. De lana ex priore vitae condicione superstite p. 25—79, hoe de wol voor eerstelingsgave p. 26—34, voor gewijde kleeding p. 35—48, voor consecratie van andere voorwerpen, p. 48—68 of voor onderscheidingsteeken diende p. 68—79; Cpt. III handelt over „De lana prohibente mala et propulsante" p. 80—94, Cpt. IV over „De lanae in magia amatoria et medicinali usu" p. 95—109. Er volgt nog een „Index rerum et nominum notabilium" p. 110—114.

De auteur betoogt, dat de wol daarom zoo'n groote rol in den ritus speelde, omdat ze van ouderen oorsprong is dan andere kleedingstoffen en omdat de mensch geneigd is, zich bij plechtigheden aan het van oudsher overgeleverde te houden, Prooem. p. 1, en p. 25 f. f. Wij releveeren voorts nog Pley's veronderstelling dat bij zekere orakels het gebruik van een vacht aan dat van wollen kleeren en banden zou zijn voorafgegaan p. 6, zijne uiteenzettingen over de vereering van de Baetylen en van andere gewijde steenen, p. 30 vlgg. en zijne verklaring van de moeilijke plaatsen bij Festus 227 en 289 die op de „rica", welke ook „flammeum" genoemd werd, betrekking hebben, p. 44.

Deze van groote vlijt en nauwkeurigheid getuigende studie is ieder belanghebbende ten zeerste aan te bevelen.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

J. Köchling, De coronarum apud antiquos vi atque usu. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten XIV 2.) Giessen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 3.40).

Wat toch de zin is van het vele bekransen in de oudheid, is een vraag, die zich aan den klassiek-philoloog telkens weer opdringt ; wie met vazen omgaat, loopt gevaar het vragen te verleeren, zoo ontelbaar zijn de kransen op dat gebied.

In bovengenoemde studie is het gedeelte, dat deze vraag tracht te beantwoorden (*Caput 1 : de coronarum vi*) het meest eigen werk van den schrijver. Het hoofdstuk is verdeeld in : *a*) *di vi coronarum vincienti*, *b*) *de coronarum vi materiae*. Deze volgorde is misleidend. Ze is gekozen, doordat de schrijver (terecht) met de verklaring der woorden στέφω, στέφανος, corona etc. begint. In aansluiting daaraan bespreekt hij de bindende of bannende kracht, die de krans als gesloten kring aan zijn vorm ontleent. Later blijkt, dat hij het bindende niet als het primaire beschouwt ; de oorspronkelijke

gedachte bij het bekransen was: gebruik te maken van de levenskracht, die de krans als deel van een plant in zich draagt; daarom genoten onder de vele planten, die voor het vlechten van kransen gebruikt werden, de altijdgroene en de sappige en aromatische de voorkeur. Ook van den niet tot een krans gebonden tak kon kracht uitgaan; wellicht was in Griekenland dit laatste gebruik het oudste, getuige de Kretisch-Myceensche kunst.

Intusschen wreekt zich het op den voorgrond plaatsen van het secundaire. Want veel te vaak wordt naast de plantaardige kracht tegelijk de bindende als verklaring van het bekransen aangegeven en daarbij vergeten, dat twéé verklaringen voor één verschijnsel, dikwijls één te veel is. Bovendien kan de nuchtere opmerking niet achterwege blijven, dat men, om een tak op het hoofd te plaatsen, daarvan een kring zal vormen zonder *per se* aan mystieke kringkracht te denken. Een paar argumenten tegen het overdreven gewicht hechten aan de *vis vinciens* van den krans zijn in het boekje zelf te vinden. Pag. 8: de Pythia, die alles, wat bindt, moet vermijden, draagt toch een krans (een dergelijk geval bij Euripides, Iph. Aul. 758). Het citaat (pag. 18) uit (den interpolator van) Servius ad Verg. Aen. IV 137 betreffende de *flaminica Dialis*, waarin de schrijver het verbod van een gebonden krans bevestigd ziet, hield in zijn tweedehandsche bron door een ongelukkig toeval juist op, waar het binden ter sprake komt. Een positief getuigenis meent de schrijver (pag. 40) te vinden in glosse van Hesychius s. v. ταινία, waar evenwel de woorden δεσμοὺς ἱερούς niets ander behoeven te beteekenen, dan gewijde banden, zonder dat er van mystieke, magische bindkracht wordt gewaagd.

De hier gewraakte overdrijving schijnt ook niet vreemd te zijn aan 's schrijvers neiging om aan στέμμα (*infula*, wollen band) in vele gevallen de beteekenis van στέφανος (krans van loof) toe te kennen. Wanneer smeekelingen naderen met στέμματα, gaat de bindende of verhinderende kracht volgens hem niet uit van losse takken met wol (στέμματα) omwonden, maar van kransen.

Zoo verdwijnen in het begin van den Oedipus de vrijwuivende takken (in spijt van vs. 143). Jammer, dat men de in dit verband zoo belangrijke regels uit Aeschylus' Supplices (vs. 23 sq.) niet vermeld vindt. De pointe van δεσμὸν ἄδεσμον (Eur. Suppl. 32) gaat wel eenigszins verloren, als men ook daar de losse takken door kransen vervangt. Een bewijs tegen de vereenzelviging van στέμμα en στέφανος geeft Herodotus I 132: de Perzen gebruiken bij het offeren geen στέμματα, maar wel is de offeraar ἐστεφανωμένος.

Ook deze studie versterkt den lezer in de meening, dat het een haast bovenmenschelijk pogen is, de beweegredenen in cultus en volksgebruik nauwkeurig vast te stellen en dat men hier zeer karig moet zijn met het leveren van positieve bewijzen.

Het t w e e d e hoofdstuk (*de usu*) bevat in niet te duister Latijn een uitvoerige, systematische opsomming, met talrijke, volledig geciteerde bewijsplaatsen, van de gevallen, waarin kransen werden gebruikt. Bijna altijd zijn het gebruiken van godsdienstigen aard of is hun oorsprong uit godsdienstige gebruiken af te leiden. Wel wordt het hoofdstuk nog in 2 afdeelingen verdeeld (*a*) *in rebus sacris*, *b*) *in rebus superstitiosis*), maar de schrijver erkent, dat hoe verder men teruggaat in het verleden, des te moeilijker de grens is te trekken. Waar het mogelijk is, wordt in elk afzonderlijk geval aangegeven, welke de leidende gedachte is geweest: het overbrengen van levenskracht of het afweren van schadelijken invloed (apotropaeisch, lustraal karakter). Dikwijls blijkt de oorspronkelijke beteekenis te zijn uitgesleten en is de krans louter attribuut of algemeen symbool van wijding geworden. Achtereenvolgens wordt behandeld het bekransen van altaren, tempels, godenbeelden, heilige boomen, priesters, mysten, offerdieren, vazen; van den godsdienst ging het gebruik over op den feestmaaltijd; de krans bij lijkdienst, bruiloft en overwinning wordt ten slotte uitvoerig besproken.

Door in dit hoofdstuk het betoog van hoofdstuk I verder uit te werken, geeft de schrijver zijn opsomming een meer persoonlijk en boeiend karakter. De krans van den overwinnaar wordt beschouwd als lustraal van oorsprong: de overwinnaar in den strijd moet zich zuiveren van het bloed der verslagen vijanden, en ook bij wedstrijden zal het bekransen oorspronkelijk dezelfde bedoeling gehad hebben; de Pythische spelen bijv. zijn ingesteld door Apollo ter viering van het dooden van den Python, de krans diende hem als reinigingsmiddel na den doodslag, als bescherming tegen den doodsdaemon. Het is twijfelachtig, of deze verklaring algemeen voor wedstrijden bruikbaar is.

Terwijl de schrijver den krans bij gevangenen in het algemeen als „bindend" opvat (pag. 15), verklaart hij den krans van krijgsgevangenen „sub corona"-als een overblijfsel uit den tijd, toen zij allen geofferd werden en evenals offerdieren vóór het slachten werden gewijd (pag. 43).

Een kort hoofdstuk geeft de geschiedenis van den krans. Men zoekt hem bij Homerus tevergeefs, tenzij men στέμματα (Il. I 14) zoo verklaart. In dit hoofdstuk komen, meer dan in de vorige, archaeologische bronnen ter sprake. In het geheele werkje wordt een rijk gebruik gemaakt van vergelijkingen uit folklore en ethnologie.

Delft. G. v a n H o o r n.

N. Hartmann, Des Proklus Diadochus philosophische Anfangsgründe der Mathematik. Weimar, Hof-Buchdruckerei.

In de philosophie der oudheid neemt het mathematisch probleem reeds van de eerste tijden af een plaats in en blijkt al vroeg voor de philosophie van dubbele beteekenis te zijn: door de problemen, die de wiskunde zelf in haar scheppingen het denken stelt, en door de opvoedende kracht, die ervan uitgaat voor het dialektisch denken, dat zich aan het mathematische oriënteert. Met 't oog hierop wordt door Plato de dialektiek genoemd θριγχὸς τῶν μαθημάτων. Hoe herhaaldelijk echter bij Plato de groote invloed van de wiskunde op zijn philosophie blijkt, tot een opzettelijke behandeling van het mathematisch-philosophisch probleem komt het bij hem niet, en het was eerst de Neo-Platonische wijsgeer Proclus Diadochus, die dit probleem tot een afzonderlijk object van overweging maakte en het systematisch behandeld heeft. In de Neo-Platonische school was de wijsgeerige belangstelling in de wiskunde weer herleefd; men besefte, hoe een hoofdfout van het toenmalige denken was een totaal gebrek aan strenge methode, en onwillekeurig ging men terug tot de beoefening der wiskunde als het beste middel om methodische kracht te herwinnen. Dat de studie der mathesis een belangrijke

zaak werd geacht, blijkt o. a. uit het feit, dat Proclus met het oog op zijn leerlingen een commentaar op de Elementen van Euclides heeft geschreven, en het is juist in de twee prologen op dezen commentaar, dat hij zijn beschouwingen over het mathematisch-philosophisch probleem heeft neergelegd; beschouwingen, waarin hij naast veel oorspronkelijks — want hij was een man van verfijnd dialektischen geest — toch duidelijk aan den dag legt, dat hij een leerling is van zijn grooten meester. Naar de aardige opmerking van Dr. Hartmann gaat Proclus, de commentator van zijn vak, ook in deze prologen, waarin hij toch meer zelfstandig een zuiver systematische beschouwing wil geven, van zelf weer aan het commentariëeren van Plato, maar dit in dieperen zin dan het gelden kan van zijn meeste direct aan Platonische dialogen gewijde commentaren. „Für den Epigonen Platos ist eben die Philosophie der Mathematik identisch mit der Durchführung Platonischer Gedanken über mathematische Probleme." (H. p. 5).

Een merkwaardig werkje dus, deze prologen van Proclus, de eerste en laatste proeve van een philosophie der wiskunde, die de oudheid ons heeft nagelaten, door niemand minder dan Kepler zoo hoog gesteld, dat hij een belangrijke passage ervan als locus classicus in een van zijn werken in het Latijn vertaald heeft ingevoegd (Opera ed. Frisch, vol. V pag. 219 sqq.). De heer Hartmann heeft het goede denkbeeld gehad een beschrijving van de beschouwingen van Proclus op dit gebied te geven in zijn geschrift „Des Proklus Diadochus philosophische Anfangsgründe der Mathematik." Hierbij heeft hij de stof verdeeld over de drie hoofdstukken: Das mathematische Sein, das geometrische Sein en die mathematischen Methoden, waardoor hij kon schiften en ordenen, wat bij Proclus wel eens door elkaar loopt, zoodat het geheel veel overzichtelijker wordt dan dit bij den Neo-Platonicus zelf het geval is. Door diens denkbeelden meermalen te transponeeren in de taal van het moderne denken brengt hij menige beschouwing den lezer naderbij, die eerst zoo ver af leek te liggen, een zeer gelukkige vorm van toelichten en verhelderen.

Jammer genoeg is de heer Hartmann niet overal nauwkeurig geweest in zijn refereeren. Zoo bijv. als hij behandelt de opvatting van Proclus over de beteekenis van πέρας en ἄπειρον in de wiskunde, die in den eersten proloog fijn aldus aangeduid wordt: ὅ τε γὰρ ἀριθμὸς ἀπὸ μονάδος ἀρξάμενος ἄπαυστον ἔχει τὴν αὔξησιν, ἀεὶ δὲ ὁ ληφθεὶς πεπέρασται, καὶ ἡ τῶν μεγεθῶν διαίρεσις ἐπ' ἄπειρον χωρεῖ, τὰ δὲ διαιρούμενα πάντα ὥρισται, καὶ κατ' ἐνέργειαν πεπέρασται τὰ μόρια τοῦ ὅλου (p. 6). Hier begaat nu de heer Hartmann de fout deze woorden op te vatten als alleen betrekking hebbende op het rekenkundige en schept daardoor een groote moeilijkheid, want de Grieksche arithmetica was — in tegenstelling met de meetkunde — niet toe aan het probleem van het irrationeele. Nu tracht hij wel op vernuftige wijze deze moeilijkheid op te lossen, maar het is wat verloren moeite, want het bezwaar bestaat niet. Met de woorden ἡ τῶν μεγεθῶν διαίρεσις doelt Proclus op het meetkundige, wat op zich zelf al voor de hand ligt en m.i. duidelijk bewezen wordt door den direct volgenden zin: καὶ τῆς μὲν ἀπειρίας οὐκ οὔσης τά τε μεγέθη πάντα σύμμετρα ἂν ἦν καὶ οὐδὲν ἄρρητον οὐδὲ ἄλογον, οἷς δὴ δοκεῖ διαφέρειν τὰ ἐν γεωμετρίᾳ τῶν ἐν ἀριθμητικῇ, καὶ οἱ ἀριθμοὶ τὴν γόνιμον τῆς μονάδος δύναμιν οὐκ ἂν ἐδύναντο δεικνύναι.

Proclus bespreekt op p. 51 de drie wijzen, waarop de eenheid (τὸ καθόλου) kan optreden, nl. πρὸ τῶν πολλῶν, op zich voor alle veelheid; ἐν τοῖς πολλοῖς, immanent, in de veelheid; κατ' ἐπίνοιαν ἀπὸ τῶν πολλῶν, dus als abstract-secundaire kennis. Dan volgt: τριττῶν δὲ ὄντων ὡς συνελόντι φάναι τῶν καθολικῶν εἰδῶν τοῦ μετεχομένου καὶ ἐν τοῖς πολλοῖς ὄντος καὶ τὰ μερικὰ συμπληροῦντος νοήσωμεν διαφορὰς κατὰ τὴν ὑποκειμένην ὕλην. Volgens Dr. Hartmann heeft nu Proclus bij de nadere beschouwing van de eenheid in het geometrische de derde van de hierboven genoemde soorten voor oogen; m. i. kan hier slechts sprake zijn van de tweede soort, waarvan het wezen nader omschreven wordt door de bepalingen μετέχεσθαι, ἐν τοῖς πολλοῖς εἶναι, τὰ μερικὰ συμπληροῦν. Deze opvatting is trouwens meer in overeenstemming met de geheele mathematisch-philosophische beschouwing van Proclus, die nu eenmaal metaphysisch gekleurd is, zooals bij den Neo-Platonicus moeilijk anders te verwachten is. Maar dit is juist een moeilijk punt voor Dr. Hartmann, die blijkbaar tot de Neo-Kantiaansche richting behoort en wiens denken gevormd is in de school van Cohen en Natorp. Vandaar, dat er bij den lezer van dit geschrift eenigermate dezelfde bezwaren opkomen, als dit het geval is bij de lectuur van Natorp's Platos Ideenlehre. Wat bij de Grieksche denkers metaphysisch bedoeld is, wordt door de Neo-Kantianen te veel herleid tot het logisch-objectieve. Dat het gevaar van „inlegkunde" hier soms groot wordt, ligt voor de hand. Om een voorbeeld te geven: Proclus beschrijft op p. 18 sqq. de methode van de mathesis in tegenstelling met die van de dialektiek en van de waarneming. η δ'αὖ μαθηματικὴ τῆς μὲν ἀναμνήσεως ἔξωθεν ἄρχεται, τελευτᾷ δὲ εἰς τοὺς ἔνδον λόγους, καὶ ἀνεγείρεται μὲν ἀπὸ τῶν ὑστέρων, καταντᾷ δὲ εἰς τὴν προηγουμένην οὐσίαν τῶν εἰδῶν κτλ. Volgens den heer Hartmann is bij Proclus evenals bij Plato ἡ ἀνάμνησις „der Ausdruck für das logische Prius der Grundbegriffe," welke opvatting hem brengt tot deze vertaling: „Das Mathematische beginnt ausserhalb der ἀνάμνησις, endigt aber in den inneren λόγοι, und geweckt wird es von dem (logisch) Späteren, läuft aber auf das voraufgehende Sein der Begriffe hinaus." Hierop volgt dan wat bedoeld is als toelichting, maar door de duisterheid dien naam niet verdraagt. Forceert men echter het begrip ἀνάμνησις niet, dan ligt het voor de hand τῆς ἀναμνήσεως te laten afhangen van ἄρχεται: „de wiskunde begint van buiten met de herinnering" enz., wat zeer waarschijnlijk wordt gemaakt door het volgende ἀνεγείρεται ἀπὸ τῶν ὑστέρων, een paraphrase van het eerst gezegde.

Is er in dit opzicht iets onbevredigends in het werk van Dr. Hartmann, veel goeds staat daar tegenover. De schrijver toch beperkt zich niet tot een refereeren van Proclus' denkbeelden, maar herhaaldelijk wordt deze beschrijving toegelicht door historische en kritische opmerkingen, door waardeeringsoordeelen en gevolgtrekkingen, die dikwijls zeer verhelderend zijn. Een enkel voorbeeld. Zeer juist wordt p. 48 sqq. de kritische opmerking gemaakt, dat Proclus te kort is geschoten in zijn systematiseeren der mathematische methoden, doordat hij den samenhang tusschen de horistische en de analytische methode niet heeft doorgrond, waardoor hij verhinderd werd zijn dialektisch hoofdprincipe, de

fundamenteele correlatie der methoden, verder door te voeren; en de oorzaak hiervan zoekt de heer Hartmann m.i. terecht in het feit, dat Proclus als philosooph te veel eklektikus is en hier niet uitsluitend van het Platonisme is uitgegaan, maar ook door de school van Aristoteles is beïnvloed. — Mooi trekt de schrijver p. 42 sqq. de lijn van Proclus' denken verder door aan te duiden, hoe het in het wezen der mathematische methoden ligt, dat de wiskunde beteekenis heeft voor de philosophie en de natuurwetenschap. — Maar bijzonder interessant is de beschouwing van Dr. Hartmann op p. 33 sqq. Het gaat hier over de meetkunde en haar ὕλη, de ruimte. Voor Proclus is het een uitgemaakte zaak, dat elke wetenschap in zich zelf den drang heeft tot ἐπιστροφή, dialectischen terugkeer tot den oorsprong, en dus ook de meetkunde na de afdaling tot het zinnelijke streeft terug te keeren naar boven, naar het uitgangspunt van alle kennis, hetwelk in den geest ligt. Zoo beschouwd is de ruimte voor de meetkunde een hinderlijk en omlaagtrekkend element. Van dialectisch standpunt uit wordt nu door Proclus het probleem gesteld, of niet het geometrische om te zetten en op te lossen is in het zuiver dianoëtische, zooals straks de dianoëtische begrippen in het ruimtelijke werden opgelost. Het zoeken naar de oplossing van dit probleem acht hij de hoogste taak van den meetkundige, „het werk van een Hermesgave." Want daardoor zou de meetkunde worden opgevoerd tot een echt geestelijk kennen, ontdaan van al het zinnelijke. Dr. Hartmann wijst er hier terecht op, hoe dit probleem, door den dialektikus Proclus gesteld, door den mathematicus Proclus nog niet kon worden opgelost. „Aber es ist in der Geschichte der Probleme keine seltene Erscheinung, dass eine konsequente Dialektik Fragen zu stellen im Stande ist, für die der langsamere Gang der positiv formulierenden Wissenschaft noch keine Antwort hat." Wat Proclus hier dialectisch als postulaat van de geometrische methode anticipeert, heeft de methode van Descartes aan de wetenschap gegeven. Want dit is het bijzondere van de analytische meetkunde, dat zij het methodisch middel bezit de ruimtelijke verhoudingen van ligging en grootte in een ander begripsmateriaal om te zetten, dat Proclus in zijn terminologie als dianoëtisch zou betitelen, nl. getallen en getalverhoudingen. Hier krijgt het uitgebreide zijn adaequate uitdrukking in het niet-ruimtelijke, de figuur in het vormvrije.

Het is duidelijk, hoe door dergelijke toelichtingen de denkbeelden van Proclus meer tot ons gaan spreken en het waardevolle van sommige zijner beschouwingen scherp op den voorgrond wordt gebracht. Dr. Hartmann heeft dan ook een verdienstelijk werk gedaan met op zoo veelszins interessante wijze het merkwaardig geschrift van Proclus ons nader te brengen.

Apeldoorn. J. G. van Pesch.

Jos. Schrijnen, Nederlandsche volkskunde, I. Zutfen, W. J. Thieme en Cie. z. j. (1915). (Pr. f 3.75, geb. f 4.25).

Het vroeger onder ons gebruikelijke „folklore" beteekende zoowel de oude volkswijsheid zelve (sagen, sprookjes, raadsels, gebruiken) als hare opteekening en beoefening. Het tegenwoordige „volkskunde" omvat wijder gebied, zij is „de kennis van het volk in al zijne levensuitingen" en sommigen gaan zelfs zóó ver er ook anthropologie, bevolkingsleer, kolonisatie bij te betrekken. Maar deze uitbreiding werkt verwarrend. Beter is de engere begrenzing van „folklore" te handhaven, om aldus het begrip te kunnen vasthouden van naïeve, primitieve wijsheid, in de kindsheid der volken ontstaan en nog in enkele, armelijke overblijfselen voortlevend. Prof. Schrijnen spreekt van de systematische, rationeele navorsching van den ondergrond der kultuur. Deze definitie kan men aanvaarden — ook het naïeve en het spontane van het oude volksrecht, van volkskunst en -wetenschap, van volkstaal en -religie dient methodisch te worden onderzocht. Te opener oog zullen wij krijgen voor de frischheid en de rijke, diepgevoelde symboliek, die de latere, hoogere kultuur mist en die toch de kracht van het volksleven uitmaken. In dit eerste deel geeft de schrijver algemeene beginselen en maatschappelijke instellingen, dan de volksreligie, eindelijk het privaatleven. Voor het tweede deel blijven bewaard de volkstaal, -kunst en -wetenschap. De lezer vindt in dat eerste hoofdstuk veel belangrijks over het dorp en het dorpsgebied (eschdorpen, terpdorpen, dijkdorpen) en over de hoeve, aan het onderzoek van welker oorsprong en karakter ten onzent de naam van wijlen prof. Gallée voor goed en met eere verbonden is. Het Saksisch type, de éène deel onder hoog dak, met de haard open en vrij in de ruimte, met het „eeuwig haardvuur", is zeker vol symboliek, maar thans onbegrepen, al handhaven zich nog vorm en inrichting van het huis.

Volksreligie noemt dr. Schrijnen bezinksel van het (hooger) religieuze denken en leven, vervorming, uitvloeisel. Maar het naïeve is ook hier primair, daarnaast ontwikkelt zich wijsgeerig nadenken, oefent het christendom invloed, zonder het oude te verdringen, dat blijft bestaan, ten deele zich met het latere vermengt, maar toch als lager geloof (wat beter is dan „bijgeloof") naast dat hoogere voortleeft. Of voortleefde. Want ook hier geldt, dat die oude religie toch geen wezenlijk volksbezit meer is. Dr. Picardt mocht in 1650 nog vast gelooven in de witte wijven — thans zijn Sinterklaas op zijn paard, huisgeesten, boomzielen zeker geen voorwerpen meer van volksgeloof. Het taaiste blijken ook hier de gebruiken, b.v. de volksfeesten van den kerkelijken kalender, waarover de schrijver zeer uitvoerig is, maar de oude voorstellingen en denkbeelden die er aan ten grondslag liggen, zijn, met de liederen, verloren gegaan. Men veroorlove mij hier eene aanteekening op wat dr. S. blz. 77 zegt: dat de heksen haar oorsprong in het heidendom hebben, vooral door hare betrekkingen tot den duivel. Dit laatste is zeker niet juist. Gelijk trouwens de schrijver zelf op blz. 95 erkent: „het begrip duivel als zoodanig was aan de heidensche godenleer vreemd . . eerst met het Christendom deden leer en voorstelling van een volstrekt boosaardig wezen haar intrede in de Germaansche wereld." Zoo is het. Caesarius van Heisterbach, zelfs nog Olaus Magnus kennen hulpvaardige, goede duivelen — zóó langzaam drong het begrip door. Mag ik hier nog iets bijvoegen, dan zou ik op blz. 103 vlgg. hebben verwezen willen zien naar C. H. van Rhijn's „Martinus van Tours," tweede uitgave 1912. Voorts is het „goed heilig man", van Sinterklaas gezegd (blz. 124) zeker verbastering van „hylic-man," huwelijkssluiter, gelijk immers de „heiligmaker", de huwelijksmakelaar, vervorming is van „hijlikmaker" (blz. 242).

Het derde hoofdstuk eindelijk handelt over geboorte en dood, vrijen en trouwen, huiselijk leven en landbouw. Ook hier het verzamelen van wat al reeds geen wezenlijk volkseigendom meer is. Zie de wiegeliedjes op blz. 219 vlg. Waar worden ze nog gezongen? Tenzij dan door dichter-zangers als Hullebroeck op nieuw ten gehoore gebracht en door het publiek nagezongen. Ik schrijf deze regelen op Driekoningen. Waar wordt nog in onze gezinnen zij 't alleen maar de driekoningen-koek opgedischt? Om van het koningsfeest niet te spreken dat nog in de 18de eeuw algemeen, ook b.v. in Engeland, werd gevierd. Alleen in Vlaanderen is de boonkoek nog bekend. Het kaarsjesspringen is nog niet geheel verdwenen, in Zuid-Holland ken ik het nog in het midden der vorige eeuw. Zoo heeft dan het verzamelen, van wat ten doode opgeschreven is, zijne groote waarde. Moge de geachte schrijver ons spoedig het tweede deel van zijn boek bieden!

Leiden. L. Knappert.

John Locke's Reasonableness of Christianity (Vernünftigkeit des biblischen Christentums) **1695**, übersetzt von **C. Winckler**, mit einer Einleitung herausgegeben von **L. Zscharnack.** (Studien zur Geschichte des neueren Protestantismus hrsg. von H. Hoffmann und L. Zscharnack. 4. Quellenheft). Giessen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 5).

Van Locke's Reasonableness zijn er twee duitsche bewerkingen uit de 18e eeuw bekend (1733 en 1758), maar die berusten op de fransche vertaling door Pierre Coste (Le Christianisme raisonable). De eerste duitsche vertaling naar het oorspronkelijke is dus deze van Winckler. Het is zeer goed werk, zooals ik op grond van enkele proeven meen te mogen zeggen, en dit verdient te meer lof omdat het geschrift van Locke weinig meer dan historische waarde bezit. Van de ruim honderd bladzijden zijn er nauwelijks een tiental voor ons leesbaar. De hoofdzaak bestaat uit aangehaalde en verklaarde plaatsen van het Nieuwe Testament, meest uit de Evangelien.

De Inleiding van Zscharnack (LXVI blz.) geeft een goed overzicht van den inhoud, de beteekenis en den invloed van de Reasonableness. Locke schrijft hier niet als filosoof, maar als irenisch theoloog, minder deist, minder rationalist dan men hem meestal heeft voorgesteld. Met genoegen kan ik vaststellen dat de schrijver van de Inleiding zich geheel aansluit bij mijn beoordeeling van Locke's theologisch standpunt. De korte karakteristiek, die ik daarvan gegeven heb voor de uitgave van Locke's briefwisseling met Philippus van Limborch [1]), wordt hier verder uitgewerkt en aangevuld. Het wordt ons duidelijk dat Locke een nuchter-historische poging doet om door te dringen tot de bronnen van het eenvoudig Christendom, vrij van latere theologische bespiegelingen. En hij doet dat in den konservatieven irenischen geest van mannen als Erasmus en Vives, Hugo de Groot en Calixtus, Episcopius en van Limborch.

Of Locke in dit opzicht nog iets oorspronkelijks heeft? Het wordt door Prof. Zscharnack beweerd (Einl., p. LIII), maar — hoewel ik het gaarne aanneem en zelfs zeer waarschijnlijk vind — het wordt den lezer niet voldoende duidelijk gemaakt. „Autochthon," zooals de schrijver doet (p. LIII), zou ik echter in geen geval Locke's Reasonableness willen noemen.

1) Zie Lettres inédites de John Locke, publ. par H. Ollion et T. J. de Boer, La Haye, 1912, p. 149—161; bij vergissing noemt Prof. Zscharnack, op blz. L en LII van de Inleiding, Ollion als schrijver van de „Notice sur Philippe de Limborch", waarin ik de verhouding tusschen Locke en Limborch bespreek.

Limborch was er zeer mee ingenomen, het blijkt uit zijn correspondentie met Locke, het blijkt ook uit andere nog onuitgegeven brieven aan Engelsche vrienden [1]). Zoo schreef hij, 11 Maart 1698, aan Gilbert Burnet, Bisschop van Salisbury, het volgende: „Vidi ego, non sine dolore, in Actis Eruditorum Lipsiensibus, contentiones theologicas in Anglia nondum conquiescere, occasione arrepta ex editione libelli, cui titulus The Reasonableness of Christianity. Ego libelli illius versionem gallicam legi; nihil tamen in eo, quod tantopere diffamari, et tanquam atheum aut socinianum traduci mereatur invenire potui; sed animum pacis christianae studiosum, a temeraria dissentientium condemnatione alienum, et ipsis scripturae verbis presse insistentem.

In denzelfden geest schreef Limborch, 8 Jan. 1697, aan Richard Kidder, Bisschop van Bath en Wells.

Limborch heeft gelijk: positief sociniaansch drukt Locke zich niet uit. Hij bestrijdt nergens het trinitarisch dogma, maar betoogt alleen dat we onder „Zoon van God" in de Evangeliën niets anders hebben te verstaan dan „Profeet" of „Messias." De orthodoxie noemde dit een Turksch geloof, omdat ze altijd wie zich niet voor haar uitspreekt als tegenstander beschouwt. Daarentegen hebben Unitariers en Deisten zich op dit geschrift van Locke beroepen. Dat daarbij het misverstand aan beide zijden even groot zou zijn, is mij niet zoo duidelijk als den uitgever.

Volgens het theologisch spraakgebruik van ± 1700 behandelt Locke het vraagstuk van het „rechtvaardigmakend" geloof. Voor vele lezers zou een korte toelichting betreffende dit begrip en de justificatie-literatuur van de 17e eeuw wel zeer gewenscht zijn. Maar afgezien van deze leemte vind ik de Inleiding van Prof. Zscharnack — ik wil het ten slotte gaarne herhalen — een zeer nauwkeurig en verdienstelijk bewerkte studie.

Amsterdam. T. J. de Boer.

SCHOOLBOEKEN.

Bij de f[a] Noordhoff te Groningen verscheen de 10de, op verschillende punten gewijzigde uitgave van H. C. Spruyt's *Hochdeutsche Sprachlehre für Niederländer*; zij werd bewerkt door den heer J. Verwer. (Pr. *f* 1.60, geb. *f* 1.90).

Ons werd de 7de druk toegezonden van het bekende *Duitsche Woordenboek* van Kramers; de uitgevers, Van Goor Zonen te Gouda, hebben de bewerking daarvan opgedragen aan den heer H. W. J. Kroes, die door gebruikmaking van verschillende bronnen het werk belangrijk heeft aangevuld, zonder dat het minder handig in het gebruik is geworden. Dr. Prick van Wely, die in de laatste jaren zooveel heeft gedaan ter verbetering van de hier te lande gebruikelijke handwoordenboeken, heeft ook zijn medewerking aan deze uitgaaf verleend. De prijs van het

1) Zie Hss. van de Rem. Kerk (Univ.-Bibl. Amsterdam), III D 16, fol. 93 en 103.

meer dan 1150 blzz. tellende boek is slechts ƒ 1.95. — Eén vraag slechts: waarom wordt bij *stattlich* nog steeds als bet. „statig" opgegeven? In het Nederl.-Duitsch gedeelte i. v. *statig* wordt *stattlich* terecht niet genoemd. J. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXVII INDICTI

A. d. III. Id. Mart. huiusce anni in conventu Ordinis Literarii a iudicibus ita est relatum de XXVIII carminibus, quae ad tempus iis erant tradita (nam quatuor haec, utpote quae serius advenerint in proximum reservantur certamen: *Nox Natalicia, Formosa Mulier, Bellum undique saeviens, Harlemi Campus*):

Statim sunt seposita quae minime placuerunt duo: *Da Pacem Domine* et *Querulae voces,* quibus haud ita multo praestare visa sunt decem haec: *De Immani Diversarum Gentium Bello, Lusitaniae Fatum, Nicus, Eles, Lausus, Curtius, Vidua, Candida, Belgarum Fatum, Funus.*

Seposita et haec undecim, quorum tamen varia merita nos minime latuerunt: *De Nativitate Christi, Irrita Vota, Dulce videre suos, Quinque sorores, Aqua Mercurii, Natale Solum, Villula Perna, Ad populos Europaeos, Idyllium, Carmen Rosae*; denique *De Iodo,* carmen a viro impense docto mira structum arte sed quod poeticae suavitatis poeticique ardoris parum habere visum est.

Magnopere placuerunt dignaque visa sunt quae in corpus carminum hoc anno edendorum reciperentur quinque carmina, quae hic ita enumerantur ut ad omnium optimum adscendatur: *Civi Monita, Vita Rustica, Pacis in Bello Ministri,* denique (nam utrum Tumulus Vacuus et, quod tamen ei praestare visum est, suavissimum carmen *Aviae Lychnus.* Hoc ergo palmam reportavit, atque aperta scidula prodiit poetae nomen Antonio Faverzani. Et carminum q. t. *Pacis in bello ministri* et *Tumulus Vacuus,* id quod petiverant poetae, statim sunt apertae scidulae, eorumque haec sunt inventa nomina: Franciscus Xaverius Reuss qui *Pacis in bello ministri,* Carlo Vignoli qui *Tumulus Vacuus* cecinit.

Haec ergo tria carmina sumptibus legati Hoeufftiani in lucem emittentur atque etiam reliqua duo: *Vita Rustica* et *Civi monita,* si eorum poetae nobis *ante Kalendas Iunias* scidularum aperiendarum dederint veniam.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina latina, non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati, nec quinquaginta versibus breviora nitide et ignota iudicibus manu scripta suo sumptu *ante Kalendas Ianuarias anni proximi* perferenda curent ad „Het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen Trippenhuis Amsterdam," munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum (typewriter) adhibebunt et si, quemadmodum in *editionibus* poetarum latinorum fieri solet, inde a vs. 5 sextum quemque versum numero ornabunt.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur, eique subiungentur alia laude ornata, quando scidulae aperiendae venia dabitur. Hoc *ante Kal. Iunias* fieri debedit.

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Martio pronuntiabitur; quo facto scidulae carminibus non probatis additae vulcano tradentur.

Amstelodami P. D. Chantepie de la Saussaye
Kal. April. MCMXVI *Ordinis Praeses*

ADVERTENTIEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.
Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE. Londen.

23ste Jaargang. **No. 9.** **Juni 1916.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

E. Petersen, Die Attische Tragoedie als Bild- und Bühnenkunst. Bonn, Cohen. 1915. (Pr. M. 16).

Kort na elkaar zonden Robert (Oedipus), Wilamowitz (Interpretationen), Petersen, uitvoerige werken in het licht over de opvatting der attische tragedie. Dat van den bekenden oud-secretaris van het archaeologische Instituut telt niet minder dan zes en halfhonderd bladzijden. De opdracht aan Welcker, Ritschl, Jahn is reeds een afwijzend gebaar van eene bejaarde hand aan de „modernen," een oproepen van de schimmen der κοίρανοι tot verdediging van het πάτριον γέρας: het werk zelf is eene oorlogsverklaring aan het adres van Wilamowitz.

„Wer wollte es leugnen, dass unsere Zeit uns Deutschen Uebersetzungen von Dramen aller drei grossen Tragiker beschert hat, die in der Schönheit der Sprache kaum je ihresgleichen hatten, dazu mit Erläuterungen versehen, die aus umfassendster Kenntnis auch moderner Dramatik der verschiedensten Völker, vor allem aber aus ebenso lebendiger wie umfassender Kenntnis des Altertums geschöpft sind. Aber der reiche, glänzende, Geist — sein Name wird oft genug zu nennen sein —, dem wir diese Gaben danken, ist eben auch ein eigenwilliger, selbstsüchtiger Geist, der sich nicht bescheidet, seinen Geist der Wiedererweckung und Belebung des antiken Geistes, der in jenen Werken ruht, zu weihen, vielmehr überall den eigenen Geist hineinträgt, eigenes Licht leuchten lässt. Die starke eigene Subjektivität überträgt sich auch auf die alten Dichter, und durch sie ist ein altes weitverbreitetes Vorurteil, vertieft, heute mehr denn je herrschend geworden, die Vorstellung namentlich, dass die antike Tragödie nicht echte, d. h. objektive Kunst sei, sondern durch und durch subjectiv. Nirgends zeigt sich das so deutlich wie in den Aeusserungen über Dämonen und Götter, über Menschenschicksal und Weltregierung. Statt solche Aussprüche so hinzunehmen, wie sie sich geben, d. h. als Worte, Kleiner und Grosser, durch eigenes Geschick, augenblickliche Lage und Stimmung hervorgerufen, hat man sich seit langem gewöhnt, sie als persönliche Ansichten der Dichter zu werten."

Wij achten het gewenscht Petersens eigene woorden den lezer voor te leggen, die ons daarom een lang citaat ten goede houde. Men ziet het, Petersen proclameert dat „objectieve" kunst de „echte" kunst is. Daarmede valt aan de „subjectieve" kunst en met haar aan een „subjectief" geleerde, als Wilamowitz heet te zijn, het zwaard in den nek. Nu zal niemand ontkennen — wellicht menigeen het loven —, dat de Berlijnsche hoogleeraar eene krachtig subjectieve natuur is, dat hij zijne visie zóó ongetemperd pleegt te kleuren, dat bij den eersten aanblik een ieder onder den indruk komen moèt. Met name zal de talentvol voorgedragen opvatting van Hippolytos, Herakles, velen voor goed hebben omstrikt, anderen eerst laat hebben doen rukken aan het vangsnoer. Doch is het niet een voorrecht onzer dagen geweest, dat de ban der zoogenaamde objectieve beschouwing gebroken werd? Wat was zij anders dan het fraai gestileerde testament der aan plechtstatige, ethische, aesthetische, algemeenheden verkwijnende schoolsche bewondering? Met welk recht noemt Petersen dan echte kunst objectief; anders gevraagd: waarom noemt hij de antieke tragedieschrijvers objectivisten? Was ook toèn levende en levenwekkende kunst niet de uiting eener persoonlijkheid, reflex van een temperament? Hoe moet men

zich de geboorte denken van objectieve kunst, als zij toch wordt geconcipieerd en ter wereld gebracht door een mensch met zinnen en zenuwen? Petersen stelt het voor, dat de dramaturg met psychologische berekening aan ieder zijner helden de aan diens rol en karakter passende bewoordingen in den mond legt, zonder in die woorden *ook maar eenigszins* te laten doorschemeren, wat hem zelf, den schrijver, roert, ontstemt, verbittert of verblijdt. Men zou noch in koorpassages, noch in den dialoog kans hebben iets van des dichters persoonlijkheid op te vangen, te minder, daar het schema van het drama, als een stuk gewijde traditie, toch reeds de poëtische vrijheid gebonden hield.

Wij kunnen in deze opvatting, die in hetgeen de tegenwoordige kunst te beschouwen geeft zoo weinig steun vindt, slechts eene verwachte reactie zien tegen het door moderne critici als Verrall, Murray, Steiger, Wilamowitz sterk — vaak te sterk — op den voorgrond geschoven subjectivisme. Vele hyperorigineele opvattingen omtrent antieke dramata verkondigd verzoenen ons met Petersens opinie. Werkelijk het gaat niet aan Euripides aan een huidig geslacht te presenteeren als den Ibsen van Athene, zoomin als Thucydides met Von Ranke's naam te dekken.

Doch laat ons zien, wat Petersen tegenover die hemelstormende moderne theorieën te bieden heeft en nemen wij uit de massa van zijn zwaar voortschrijdend boek — iets wat men aan gene zijde van de Elbe gedegen noemt — één voorbeeld: de Helena van Euripides. Verrall maakte indertijd van zijne bespreking dezer tragedie eene Euripides' Apology. Inderdaad de bezwaren tegen dit drama blijven niet staan bij de karakterverandering der heldin (!), die naar een goed fransch woord hier is afgedaald „du piédestal éclatant où l'avaient élevée ses erreurs amoureuses." Het geheele stuk is naar Verrall's oordeel „too fantastic to be seriously supposable, and if it be supposed, is intrinsically incapable of exciting any serious emotion." Vandaar dat hij er iets in wil zien in den geest van A Midsummer Night's Dream. Dit laatste voor zijne rekening latende onderschrijven wij het eerste. Hoe kan Euripides, die juist altijd er naar tracht het irrationeele in het gegeven eener tragedie zelfs op de meest scholastieke wijze weg te doezelen, hier zijn publiek hebben willen pakken met eene stesichoreïsche Helena? Hoe heeft hij voor zulk een Menelaos, die na voor eene vrouw een wereldkrijg te hebben doen ontbranden met een wolkfantoom in de armen naar huis gaat, sympathie kunnen wachten? Voor dezen patronus aller naieve coccu's? Het drama wordt zelfs door den naam tragico-comoedia niet gered en zakt door de planken heen. Men zal er dan ook weinig vrede mede gehad hebben, toen Verrall de idee de wereld inslingerde als zoude het stuk zijn „composed for a private recitation, not for the theatre." Want afgescheiden van de vraag, hoe weinig aanlokkends er wel schuilt in de verdere toelichting: „for a private recitation contemporaneous and in some way (some!) connected with the festival of Thesmophoria," zal toch ieder toegeven, dat, hetgeen aangekleed op de theaterplanken nog dragelijk wordt, als lezing in beperkter kring minder kans op eerlijk uitgesproken waardeering vindt. Is het niet royaler rondweg èn zich zelf èn anderen aan de compositiefouten van dit tooneelstuk te leeren met hoeveel talent de dichter elders goede stukken schept?

Doch wat helpt het nu toch, terwijl wij voor dit probleem staan, dat Petersen op een viertal pagina's in de conventioneele ietwat gezwollen taal, die nu eenmaal bij vele moderne schrijvers over de letterkunde der Ouden domicilie heeft, ons nog eens den inhoud van het stuk gaat vertellen, bijwijlen ons vergast op een frisschen uitroep als „freies Operieren mit der Götterwelt nach homerischem Muster" om dan met de slotwoorden „das ganze Drama bedeutet einen starken Fortschritt auf dem Wege des gefälligen Schauspiels" een streep te zetten onder deze aesthetische behandeling „naar ouden stijl"?

Waarlijk Petersen is een te kundig en te fijn besnaard man om het onvoldoende dezer methode niet te kunnen gevoelen en zich wijs te maken, dat anderen, die op hunne wijze verder trachten te komen, met een vlindernet sterren willen vangen. Doch een ieder is nu eenmaal in zekere mate het product en de dupe van de theorieën, waaronder hij is opgegroeid, en pleegt bij het klimmen der jaren het anderen eenigermate kwalijk te nemen, dat zij als het eigenzinnige goudvischje in een ander, een eigen, vischglas willen zwemmen.

Wij hopen Petersens boek vaak op te slaan, als wij weten willen, hoe men „in onze dagen er over dacht."

Leiden. J. Vürtheim.

J. W. White, The Scholia on the Aves of Aristophanes. Boston en Londen, Ginn & Co. 1914. (Pr. $ 3.50).

Deze eerste wetenschappelijke uitgave van de scholia vetera in Aves is, dank zij de groote kennis en stalen werkkracht van den viridis senex John Williams White, oud-hoogleeraar aan de Harvard-Universiteit, als geheel genomen voortreffelijk geworden. De Heer White heeft zijn taak breed opgevat: niet tevreden met te voldoen aan de eischen die aan een dergelijke uitgave tegenwoordig plegen te worden gesteld, n. l. de scholiëntext met critische annotatie, voorafgegaan door een beschrijving en waardeering der hss. en gevolgd door een index verborum et nominum, geeft de bewerker ons bovendien nog een inleiding, die in een 80-tal pagina's helder en zaakrijk handelt over oorsprong, ontwikkeling, overlevering en nog bestaande bronnen van Grieksche scholia in het algemeen en die op Aristophanes in 't bijzonder. En naast den text der scholiën, voorzien van korte en duidelijke critische en ook dikwijls verklarende noten, biedt hij ons niet alleen een volledige collatie der hss., hier en daar aangevuld met varianten uit Suidas (Σ), maar bovendien nog een zuivere transscriptie (ook wat betreft accenten, spiritus enz.) van de Aves-scholiën zooals ze bewaard zijn in het hoofdhandschrift V, vermeerderd met: 1°. die uit R voorzoover ze niet reeds voorkomen in V, 2°. de door de eerste hand van cod. Laurentianus Γ geschreven scholiën voorzoover niet reeds voorkomend in VR en 3°. die uit de Estensis E voorzoover niet reeds in VRΓ. Deze vier hss. namelijk en cod. Ambrosianus M, die bij de Aves geen op zich zelf staande scholiën heeft, vormen de basis van de uitgave.

Wat buiten dit (ook in het V-afschrift G, in de editio Aldina of Princeps [P], en voor een goed deel in Suidas [Σ] bewaarde) scholiëncomplex valt, nl. eigen toevoegingen van Γ^2 en Γ^3 (de tweede en

derde hand van cod. Γ), de glossen van M en E, en verder eenige scholiën van cod. Urbinas 141 (U)[1]), Parisinus 2717 (C)[2]) en van de Aldina, welke eveneens uit andere bron afkomstig schijnen, zijn achterin als „supplementory notes" opgegeven [3]).

Daarop volgt nog, behalve de naar het schijnt onontkoombare „additions and corrections", de afdruk van eenige scholia uit de cod. Ambrosianus L41 sup. (M9) en van de glossen uit cod. Estensis III D 14 (E2), beide geput uit E.

Voegt men bij dat alles nog de drie waardevolle indices van prof. Capps (I Grieksche woorden II onderwerpen behandeld in Whites inleiding en in de Aves-scholiën III namen van Grieksche auteurs die in deze scholiën worden aangehaald) en de vóór het titelblad ingevoegde reproductie van een pagina uit cod. Γ, dan heeft men zoo ongeveer een beeld van deze uitgave.

Dit geheel is, voorzoover ik heb nagegaan, samengesteld met bewonderenswaardige nauwkeurigheid. Zoo is b. v. niet alleen de transscriptie [4]) van V zuiver, maar ook de collatie van Γ en M bleek, overal waar ik die met de mijne vergeleek, zeer betrouwbaar.

In bijzonderheden kan men natuurlijk met den bewerker van meening verschillen. Mij persoonlijk b. v. komt het voor, dat sommige van de op zich zelf staande scholiën van Γ[2] en Γ[3], en ook wel enkele niet-metrische uit de Aldina, niet verdienden zóó in een hoek te worden geduwd, terwijl daarentegen aan het V-afschrift G te veel eer is bewezen. Verder ziet men, dunkt mij, uit de collatie der hss. niet duidelijk, wat Suidas nu eigenlijk bewaard heeft. Noode mist men ook een siglorum conspectus vóór den text.

Maar als geheel zal men moeten erkennen, dat deze uitgave der Aves-scholiën een standaard-uitgave is. Er bestaat dan ook alle reden om den bewerker van harte geluk te wenschen met de voltooiing van zijn jarenlangen arbeid en met het feit, dat hij in Ginn & Co. een firma heeft gevonden die op waarlijk vorstelijke wijze het resultaat van dien arbeid heeft vastgelegd. Voor een uitgave van het geheele corpus der scholia Aristophanea, waarvan de wenschelijkheid ook door den Heer White wordt bepleit, zal dit werk ongetwijfeld een belangrijken steun vormen.

's-Gravenhage. M. A. Schepers.

[1]) Een hs. met Tzetzes-scholiën.

[2]) Een laat hs. met slechts enkele korte scholiën en glossen.

[3]) Deze Aldina-scholiën zijn dikwijls vrij lang: daarom wordt in 't algemeen slechts aangegeven, waar White's collatie afwijkt van die van Dindorf.

[4]) Is zoo'n transscriptie niet wat te veel gevergd voor een scholiën-uitgave?

J. Ae. Wartena, De Geminatione, figura rhetorica, Omnibus exemplis illustrata, quae e fabulis Plautinis et Terentianis afferri possunt. Groningen, Wolters. 1915. (Groningsche diss.).

Over dit onderwerp hadden reeds Pott [1862] en Wölfflin [1882] onderzoekingen gedaan; eene uitspraak van Birt evenwel, dat hierover nog nieuwe gezichtspunten waren te openen, deed den schrijver van bovenstaande in goed Latijn geschreven dissertatie besluiten, het onderwerp nog eens ter hand te nemen. Immers Pott had wel eene menigte talen onderzocht, maar met het Latijn weinig rekening gehouden, en Wölfflin had wel het Latijn en speciaal Plautus en Terentius onderzocht maar niet volledig; voorts was zijne indeeling van de gevallen niet op de rechte wijze aangebracht en zijne conclusies niet juist; ook op de wetten der psychologie was tot heden niet genoeg gelet. Aldus de heer Wartena in zijne praefatio.

Onder geminatio verstaat Dr. W. de onmiddellijke herhaling van een woord in denzelfden vorm, „sine ulla dilatione aut alterius vocabuli adiectione uno tenore pronuntiatam", alsook wanneer het woord alleen door een pronomen of interjectie of ander woord, dat den samenhang niet verbreekt, van zijne herhaling wordt gescheiden, b.v. exi inquam exi; Bacchis o mea Bacchis; de verdubbeling van een combinatie als *nulla sum*, die één geheel vormt, wordt mede in het onderzoek betrokken (Caput. I).

Nadat in caput II de testimonia veterum zijn opgenoemd en Dr. W. heeft gemotiveerd, wat hem tot zijne omschrijving van het verschijnsel heeft geleid, somt hij in Caput III (p. 13—62) de plaatsen uit Plautus en Terentius op, die eene geminatio bevatten, „adiecto animi affectu vocis simplicis, qui geminatione asseveratur (divisione instituta secundum animi affectus varios)." De oorzaak van de verdubbeling zoekt hij dus in een of andere gemoedsaandoening.

In Caput IV (p. 68—91) zet hij dit standpunt nader uiteen en betoogt:

1e. dat Pott het begrip te veel heeft uitgebreid, door er b.v. ook rediplucatie en figura etymologica onder te verstaan (p. 72 vlgg.).

2e. dat Wölfflin de geminatio ten onrechte als buiten het Latijnsche taalkarakter gelegen en dus, waar zij voorkomt, als van buiten, b.v. uit het Semitisch ingevoerd beschouwt (p. 76 vlgg.) In aansluiting hiermee laat de schrijver, met beheersching van het Hebreeuwsch, in Caput V (p. 92—98) zien, hoe Wölfflin's beweringen op gebrekkige kennis van het Hebreeuwsch berusten en geeft als zijne meening te kennen, dat de geminatio niet alleen het Latijn, maar alle talen eigen is.

3e. dat Van Ginneken ten onrechte in navolging van Pott soms een verzwakkend karakter aan de geminatio toekent (p. 81—91).

4e. geminationem *semper* [1]) eandem rationem psychicam ostendere, sc. asseverationem vocis non geminatae.

Ik maak bij deze stellingen de volgende kantteekeningen:

ad 1. Dat Pott het begrip te veel uitbreidt, is juist, maar ook Wartena breidt het nog te veel uit; hij had n.l. ook de meeste imperatieven en een aantal vocatieven en interjecties nog buiten kunnen sluiten. Ik denk aan imperatieven als: aperite hoc, aperite (Trin. 1174), aan vocatieven als: Callidamates, Callidamates, vigila (Most. 373), aan interjecties als: heus, heus Syre (Ad. 281). Immers de herhaling staat hier los van het eerstvoorkomende woord. Op de eerste roep volgt nl. geen gehoor en eerst als dat blijkt, volgt de tweede. Deze gevallen vallen dus niet onder de boven geciteerde woorden uit schr.'s definitie: sine ulla dilatione . . uno tenore pronuntiatam". Waarom worden voorts *quisquis* en *sese* niet en *utut*, *ubiubi* enz. en *tete* wel besproken? In de eerste plaats, omdat *sese* „plus centies adhibita est promiscue ab omnibus personis *magnum affectum animi non indicantibus* [1])."

[1]) Door mij gecursiveerd.

Maar komen wij zoo niet in een vicieuzen cirkel? Want dat de geminatio dient, om nadruk te geven aan eene gemoedsaandoening, moet eerst bewezen worden. *Quisquis* wordt behalve om de voor *sese* genoemde reden ook hierom niet behandeld, omdat de kracht van de geminatio in *quisquis* meer is afgestompt dan in *utut* enz. Maar had dan ook *attat* niet buiten bespreking moeten blijven?

ad 2. Dat de geminatio op het gebied van het Latijn inheemsch is, ben ik met Wartena eens, maar toch heeft Wölfflin, als hij de geminatio aan rhetoriek toeschrijft, niet geheel ongelijk. Ik denk aan gevallen, als:

O scirpe, scirpe, laudo fortunas tuas (Rud. 523).
Nulla sum, nulla sum: tota, tota occidi (Cas. 621).
Pessuli, heus pessuli, vos saluto lubens (Curc. 147).

ad 3. Dat het karakter niet verzwakkend is, is den schr. m. i. gelukt te bewijzen. Terecht wijst hij er op, dat reeds het enkele „zoo" de beteekenis kan hebben van „zoo zoo" (= tamelijk). Maar aan den anderen kant kan ik in „zoo zoo" niet de „gravissima vis" (p. 86) zien, die de schrijver erin ziet. De beteekenis van *zoo zoo* verschilt nauwelijks van het enkele *zoo* en datzelfde geldt van *fy fy* (Casina 727), *ah ah* (Persa 316); vgl. bij ons: *foei foei, ach ach, ei ei, kijk kijk, wel wel, jonge jonge.* In deze verbindingen, die dikwijls zonder verdere toevoeging van eenig woord voorkomen, werd waarschijnlijk het enkele woord als onvolledig gevoeld en dientengevolge trad de geminatio in. Eenigszins anders staat het weer met een aantal vocatieven (naast de rhetorische en de na een wachtpauze herhaalde vocatieven die ik al besprak); ik bedoel vermanend-bestraffende als:

Sceledrè, Sceledre, quis homo in terra te alter est audacior? (Mil. Glor. 313).
O Callicles, O Callicles, O Callicles,
Qualine amico mea commendavi bona? (Trin. 1094).

Hier geeft de verdubbeling eene nuance, die de enkele vocatief nog *niet* heeft. (Men intoneere hier den laatsten vocatief lager dan de eerste, resp. de twee eerste).

ad 4. Uit het bovenstaande blijkt reeds, dat ik niet met W. kan meegaan, dat verdubbeling *altijd* een versterking geeft. De vraag is nu, voor welke gevallen de gegeven definitie opgaat. Voor de beantwoording van deze vraag kom ik nog eens terug op het woord *zoo.* Als de schr. handelt over „'t is maar zoo zóó" en de emphatische kracht van de geminatio wil aantoonen, zegt hij in een noot: „zó, zó en niet anders. Zó, zó wil ik het hebben. Et in carmine quodam de nativitate Jesus: „Jezus is geboren, zó, zó klinkt ons dankbaar lied." Doch dit is een ander geval, gelijk men aan de tusschengeplaatste komma kan zien en aan de intonatie kan hooren. Terwijl immers in de verbinding „'t is maar zoo zoo" op het tweede *zoo* geen meerdere klemtoon valt en alleen een (een kwint) hoogere toon, onderscheidt in „zoo, zoo wil ik het hebben," het tweede zich vooral door meerderen klemtoon, gesteund door een (slechts een kwart) hoogeren toon. Welnu, dit laatste is het geval, waarvoor W.'s definitie opgaat. Zoo ook in voorbeelden als:

Me, me adsum, qui feci, in me convertite ferrum (Verg. A,. IX, 427)
Nos, nos, dico aperte, nos consules desumus (Cic. Cat. I, 3)
Non, non te odisse aiebat, sed uxorem suam (Plaut. Merc. 765)

Tegenover de verdeeling in gemoedsaandoeningen, waarvan de schrijver erkent, dat de grenzen dikwijls niet scherp te trekken zijn (p. 63), zou ik dus willen onderscheiden de volgende gevallen (het rhetorische geval buiten bespreking latende):

1° de geminatie wordt niet meer gevoeld (quisquis, utut)

2° de geminatie vormt een onafscheidelijk geheel, met verschil van intonatie uitgesproken, en wel:

a. het enkele woord heeft nog niet de nuance van de verdubbeling (Sceledre, Sceledre)

b. het enkele woord kan de verdubbeling vervangen (fy fy; ah, ah)

3° (het geval, waarop W.'s definitie: „asseveratio vocis non geminatae" toepasselijk is:) de twee woorden van de combinatie worden afzonderlijk uitgesproken, het tweede zwaarder beklemtoond (nos, nos... desumus)

4° (feitelijk niet meer als geminatio te beschouwen:) het tweede woord wordt eerst na een korter of langer rustpooze uitgesproken (Callidamates, Callidamates, vigila).

Ten slotte zij vermeld, dat de correctie te prijzen valt: zeer enkele drukfouten zijn door den heer W. zelf gezien en verbeterd.

Sneek. H. D. Verdam.

D. Völter, Mose und die Aegyptische Mythologie nebst einem Anhang über Simson. Leiden, Brill. 1912. (Pr. *f* 0.90).

Scheil, La Chronologie Réctifiee du Règne de Hammourabi. (Extr. des Mém. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L. XXXIX). Paris, Klincksieck. (Pr. fr. 1.50).

Eene zeer gerechtvaardigde herinnering der Redactie aan mij toegezonden aan nog niet aangekondigde geschriften deed mij daaronder de boven genoemde aantreffen. Hunne vermelding moge nu wel wat heel lang post festum komen, — Völters beschouwing blijft desniettemin belangwekkend genoeg om de aandacht er alsnog op te vestigen, al voeg ik er in één adem bij, ofschoon niet overtuigend. Aan het goed recht om bij Israël Egyptischen invloed te veronderstellen zal wel niemand twijfelen; in de persoon en de geschiedenis van Mozes tracht V. dien te bewijzen. Mozes toch is voor hem eene oorspronkelijk mythologische figuur; diens geheele gestalte en werkzaamheid komt verder in alle wezenlijke trekken overeen met die van den Egyptischen maan-god *Thot.* V. beroept zich allereerst op Ex. 33/12—23; daaraan ligt ten grondslag de conjunctie van Zon en Maan. Op 't oogenblik van beider samentreffen is de maan als 't ware weggeborgen, zoodat men haar niet zien kan, „haar aangezicht bedekt is", d. w. z.: het is *onzichtbare Nieuwe Maan.* Jahwe als zonnegod en Mozes als maangod staan hier naast elkaar. Nu wordt Ex. 34/29 v.v. duidelijk; Mozes is ook daar de maan, die na een oogenblik van verborgenheid tijdens de conjunctie met de zon, als zichtbare sikkel den menschen zich vertoont, tot zij als afnemende maan een deksel op haar aangezicht begint te leggen. In deze trekken nu, en in allerlei bijkomende kenmerken wordt Mozes openbaar als het evenbeeld van den Egypt. god Thot.

Eenmaal deze „conjunctie" aangenomen ziet V. de verwantschap al duidelijker en menigvuldiger; de minder vooringenomen lezer evenwel zet steeds meer vraagteekens en wordt sceptischer gestemd naar mate hij de exegese meer tot dienstbaarheid ziet gebracht.

Waaraan b.v. ontleent V. het recht om op bl. 15 te schrijven „Gelijk hier [Ex. 3 en 4] God Mozes van den berg uit als zijn plaatsvervanger afzendt, zoo is ook Thot de plaatsvervanger" enz. Tenzij men een opdracht, maar dan ook *elke* opdracht, wil *vereenzelvigen* met plaatsvervanging staat daarvan in de geciteerde C.C. niets.

Sterker nog spreekt — en daarbij zullen wij 't laten — wanneer de S. vervolgt: „En wanneer de egyptische mythologie Thot „den heer der heilige sprake" noemt, „den krachtigen redenaar van zoete tong" en hem in 't bijzonder als „maacheru" d. i. „recht ter tale" aanduidt, voorzoover hij de tooverspreuken met juisten klemtoon en uitspraak kan uitspreken, dan valt daardoor een bijzonder helder licht hierop, dat Mozes aan Gods opdracht om met de hem verleende toovermacht voor Pharao op te treden zich wil onttrekken met een beroep op zijn zware tong en taal, totdat God hem de verzekering geeft met zijn mond te zullen zijn."

Hem, die van zichzelf verklaart te zijn „zwaar van tong" en niet in staat te spreken, te vereenzelvigen met „den starken Redner von süsser Zunge" gaat toch wel wat al te zeer tegen den draad in; bovendien wordt over het hoofd gezien, dat althans in het verband van Exod. 4 Mozes niet tot *Pharao* heeft te spreken, gelijk V. aangeeft, doch tot het *volk*. Onze totaalindruk komt neer op: vindingrijk, doch niet waarschijnlijk; in allen gevalle is veel te apodictisch de bewering aan 't slot (bl. 39), dat „de wetenschappelijke theologen in 't algemeen er wel van bewust zijn, dat geen enkele daad met eenige zekerheid als het historische werk van Mozes is op te vatten". Wat de uitleiding uit Egypte en zijn legislatieven arbeid betreft, is 't juist veeleer tegenovergesteld.

In het aanhangsel: *Simson* is meer dat zich als aannemelijk presenteert. In de voornaamste kwestie echter of „Simson" louter Israëlietisch gekleurde, vermenschelijkte zonnemythe is, dan wel een oorspronkelijk Israëlietische helden-geschiedenis, doch met trekken aan een zonnemythe ontleend opgesierd, ligt de oplossing o. i. niet bij de eerstgenoemde opvatting.

Een betoog als het volgende: op de identiteit van „Simson met den zonnegod wijzen ook zijn voortdurende tochten naar het land der Filistijnen; dat toch is de symbolische voorstelling van den steeds zich herhalenden zonneloop van 't Oosten naar 't Westen", getuigt zeker meer van de zwakheid dan van de kracht der bewering. Zijn er inderdaad in het betrokken tijdperk botsingen tusschen Filistijnen en Israëlieten geweest — en wie zal dat ontkennen? — dan gaat natuurlijk elke aanval van Israël uit in de richting van het Westen, maar heeft dan ook met den loop der zon niets uit te staan. Samgar's praestatie met den ossestok zou op dien grond ook zonne-mythisch moeten worden uitgelegd. Ondertusschen zullen ook zij, die in de hoofdzaak niet met V. meegaan dankbaar zijn voor wat hij tot verduidelijking van wat h. i.: mythologische franje is, heeft gegeven.

In de korte verhandeling van *Scheil*: La Chronologie Rectifiée du Règne de Hammourabi, versierd met een dubbelen afdruk van een aan den schrijver toebehoorenden cylinder, bevattende een „inventaire chronologique presque complet de tous les titres des années de Hammourabi", geeft genoemde onderzoeker belangrijke opmerkingen en wenken ten opzichte der oude Babylonische tijdrekening.

Van een jaartelling is daar geen sprake; de herinnering aan de meer gewone voorvallen wordt telkens opnieuw vastgeknoopt aan de opvallende feiten van meer algemeene beteekenis. Bijzondere natuurverschijnselen, staatkundige, maatschappelijke of godsdienstige handelingen van den regeerenden vorst geven een houvast voor het geheugen; men sprak en schreef: „dit gebeurde, toen de Koning dien en dien tempel heeft gebouwd, dàt kanaal gegraven." In een land met een rijke cultuur als Mesopotamië liet zich de behoefte aan meer preciese tijdsbepaling natuurlijk sterk gevoelen; vandaar, dat men maand en dag er ging bijvoegen. Vooral koop- en huurcontracten vereischten nauwkeurige dateering. Toch kwam men niet tot wezenlijke jaartelling. De voornaamste bronnen voor de bepaling der chronologie van Hammoerabi zijn dientengevolge koop-aktes etc., welke naar de belangrijkste gebeurtenissen gedateerd zijn, en welke elkaar aanvullen. Daarbij komt dat in het uitgestrekte gebied van den koning natuurlijk in het verre Westen niet altijd als geschikt aanknoopingspunt kon dienen, wat in het verre Oosten zich in het geheugen had ingeprent; de verschillende gegevens leiden zoodoende weer tot vergelijking en vereffening. Intusschen ligt het voor de hand, dat de *juiste opeenvolging* der gebeurtenissen op deze wijze alles behalve zeker te bepalen is. Gelukkig hebben de oude Babyloniërs zelf reeds voor verschillende doeleinden gemaakt „des listes récapitulatives" in overeenstemming met de dateeringen van elkaar opvolgende contracten. Laatst genoemde toch geven over 43 regeeringsjaren de tijdsbepalende gebeurtenissen van 36 jaren, de recapituleerende lijsten die van 35 over 43 jaren. Eén dezer lijsten is in 't bezit van den auteur; hij transscribeert en vertaalt haar.

Ons treft daarbij dat de meeste dier gebeurtenissen van godsdienstigen of liturgischen aard zijn; een twaalftal heeft betrekking op de Kanalisatie en de verdediging des lands, een kleine rest op den oorlog.

Wat echter wel zeer bevreemdt is, dat geen gewag wordt gemaakt van de uitvaardiging dier wetgeving, waardoor thans de naam van Hammoerabi 't meest bekend en geëerd is. Met eene poging deze opvallende bijzonderheid te verklaren besluit de schrijver zijn korte maar interessante mededeelingen.

Groningen. L. H. H. Bleeker.

G. A. Nicholson, English Words with Native Roots and with Greek, Latin, or Romance Suffixes, (Linguist. Stud. in Germ. ed. by Wood, 3). Chicago, the University of Chicago Press. (Pr. $ 0.50).

Deze brochure van 55 pagina's is nummer 3 van de door Francis A. Wood geredigeerde serie *Linguistic Studies in Germanic*. Zij is gewijd aan de interessante groep woorden, waarvan wij enkele parallelgevallen hebben in *bibberatie*, *dierage*, *flauwiteit*, *grappicus*, *Keesiade*, *klabbakarium*, *Kuyperiaan*, *pratatief*, enz. Maar in onze taal zal het moeielijk zijn bladzijde

aan bladzijde met zulke bastaardkoppelingen te vullen. In het Engelsch heeft men ze echter voor het grijpen, wat de schrijver dan ook met succes heeft gedaan. Een grootere verdienste van deze studie is wel, dat hij ze ook stelselmatig gerangschikt heeft, zoowel chronologisch als semasiologisch, zoodat ze ten slotte toch veel minder dor blijkt dan ze aanvankelijk lijkt. *Manifestly the subject is worthy of a fuller treatment than it has received*, kan men den auteur gerust nazeggen. Even onaantastbaar is zijn uitspraak : *Once the attention is called to this matter one is astonished at the absolute freedom with which the man in the street no less than his sophisticated fellow in the newspaper office attaches any suffix whatever to any word, slang or erudite, which he happens to use at the moment.* Daaruit volgt al dadelijk dat een dergelijke studie nooit volledig kan zijn, zelfs al beperkt men zich, zooals de schrijver doet, tot *hybrids which have been employed by writers of high rank.* Omgekeerd zullen er onder die woorden ook heel wat eendagsvliegen zijn, ephemeriden van hoogeren komaf, maar toch niet levensvatbaarder dan de klassiek gestaarte scheppingen van X. of Y. uit de Fleetstreet en dus eigenlijk overbodig. Zoo heeft bijv. Carlyle's *gigmanity* fortuin gemaakt, terwijl o. a. zijn *drudgical* en *knavess* al lang vergeten zijn. Het nieuwste *ess*-woord is wel *churchwardress*, de vervangster van den *churwarden* in onze troebele tijden, maar dit konden wij in deze studie nog niet verwachten. Het te veel en het te weinig in één en dezelfde rubriek komt o. a. ook uit in de *ous*-groep (p. 19), waar wel te vinden zijn *rumbustious*, *rumgumptious*, *rumbullious* enz., om van *rumstrugenous* niet eens te spreken, maar niet het minstens even bekende *rumbumptious*. Overladen is ook vooral de *ite*-rubriek (p. 32) : *Aikenite*, *Algerite*, *Allanite*, *Arvedsonite* enz., enz. Wel kon de schrijver de *Derbyites* uit den huidigen oorlog nog niet vermelden, maar de *Randites* hadden niet mogen ontbreken. En zoo juist schept *The Tatler* 1916 naar hetzelfde model *Overseas-ites*. Bekend — en vermeld — is de *pittite*, de parterrebezoeker, den *stallite* zoekt men echter te vergeefs. Zoo vinden wij verder op p. 48 heel wat onbekende *ia's*, maar niet de *Rafflesia*. Met *ine* (als vrouwelijk suffix) geeft de schrijver enkel *landgrave* + *ine*, *rhinegrave* + *ine* en *dude* + *ine*. Hier ontbreekt het naar *dudine* gevormde *flapperine*, het bakvischje, dat ook als *flapperette* te boek staat, zonder evenwel vermeld te zijn.

Verder moet erop gewezen worden, dat bijv. *spinnery* en andere *ery* woorden (p. 17) al aan 't verouderen zijn of misschien geheel dood — vgl. ook *selfism* (p. 35) tegenover het niet meer gebruikte *selfist* (p. 37). *Zollvereinist* had gegeven kunnen worden en *Kulturist* zal nog wel een plaatsje krijgen. Waar wij wel *Pecksniffery* krijgen (p. 18), hadden wij ook *Podsnappery* kunnen verwachten. En waar zijn *de Spooferies* ? Dat de woorden op *ery* in laatste instantie aanduiden *a place where certain animals are kept* is niet vleiend voor de *lords of creation* die er een *growlery* of wel heerenboudoir op na houden. Mag o. a. *thinkery* wel ontbreken? Als niet gegeven oorlogswoord is nog te vermelden *strafeable*. Bijzondere interessant zijn — last not least — de woorden met zeldzaam voorkomende achtervoegsels (p. 53), meestal *singletons* ofwel *blends and fantastic formations*, zooals de schrijver ze noemt, bijv. *witticaster* naar *criticaster*, *camelcade* naar *cavalcade* en het bekende *slantin(g)dicular* naar *perpendicular*. Hieronder hooren ook m.i. *botor* (uit *boat* + *motor*), *churchianity* (naar *Christianity*), *cuballern* (naar *subaltern*), *hemale* (naar *female*), *shamateur* (naar *amateur*), *shemocracy* (naar *democracy*), *snobbium-gatherum* (naar *omnium-gatherum*) en dgl. Met *itis* krijgen wij enkel *Cowperitis*. De oorlog, hoe verdelgend ook, is een machtige eersterangs taalschepper en behalve *Cowperitis* kennen wij nu ook de *tabitis* en de . . . *Zeppelinitis*. Om niet te uitvoerig te worden, moet ik het hierbij laten. Verdere aanvullingen staan den Heer Nicholson ten dienste.

Den Haag. F. P. H. Prick van Wely.

G. Jouveau-Dubreuil, Archéologie du Sud de l'Inde. Tome I, Architecture, Tome II, Iconographie (Annales du Musée Guimet. Bibl. d'études, tomes XXVI et XXVII). Paris, Geuthner. 1914. (Pr. fr. 40).

„Dans cet ouvrage, nous nous proposons d'étudier l'architecture et l'iconographie de ce pays Dravidien qui est occupé par des populations de langue tamoule et qui s'étend le long de la côte de Coromandel depuis l'embouchure de la Pennar jusqu'au cap Comorin."

In deze woorden omlijnt de schrijver het doel van zijn werk ; het onderwerp dat hij zich heeft voorgesteld te behandelen is dus minder uitgebreid dan zijn titel zou doen verwachten. Wat het bizondere belang van deze Dravidische bouwkunst uitmaakt is dit, dat zij zich gedurende dertien eeuwen geheel onafhankelijk heeft ontwikkeld, geen vreemden invloed heeft ondergaan, maar een natuurlijke ontwikkeling heeft doorgemaakt waarvan men de wijzigingen van eeuw tot eeuw kan nagaan (I p. 8). Op deze zelfstandigheid van de Dravidische architectuur legt de schr. grooten nadruk (I pp. 146, 155), en terecht. Zij is te merkwaardiger, als men in aanmerking neemt dat het Dravidische Zuiden en het Arische Noorden een beschavingseenheid vormen, en kan dus wel niet anders worden verklaard dan uit verschil van ras. Schr. schijnt de meening te zijn toegedaan dat de wijze waarop zich een eigenaardige bouwstijl ontwikkelt, wordt bepaald door het „milieu". „Les pagodes", zegt hij (I p. 154), „avec leurs enceintes immenses qui contiennent des étangs et des mandapams sont parfaitement adaptées à la civilisation hindoue, et il serait difficile de les remplacer par des édifices destinés à d'autres civilisations. De même que les espèces animales subissent la loi de l'Adaptation au milieu, les espèces architecturales s'adaptent aux matériaux et aux sociétés." Hoeveel ook voor deze opvatting te zeggen valt, zij laat het verschil tusschen de Indo-arische en Dravidische bouworde onverklaard.

Schr. behandelt trouwens dergelijke kunstphilosophische kwesties slechts zeer terloops. Ook van een artistieke waardeering der bouw- en beeldhouwwerken onthoudt hij zich opzettelijk (I p. 149), al getuigt hij een enkele maal van zijn bewondering voor een werk van buitengewone kunstwaarde.

Zijn doel is uitsluitend historisch. Hij wil vooral de ontwikkeling der kunstvormen nagaan en daarbij toont hij bizondere voorliefde voor zekere architectonische siermotieven, waarvan hij de geschiedenis van tijdperk tot tijdperk vervolgt. Schr.'s methode doet denken aan die van den natuuronderzoeker ; hij ontleent zijn beeld-

spraak en terminologie gaarne aan het gebied der natuurkunde. Hij spreekt, we zagen het reeds, van de „aanpassing aan de omgeving". Den geleidelijken groei van het tempelcomplex met zijn ringmuren vergelijkt hij niet onaardig met dien van den boomstam, welks horizontale doorsnee een aantal ringen vertoont, die jonger zijn, naarmate zij verder van den kern verwijderd zijn (I p. 135). Intusschen kan het voorkomen dat de tempelkern, de *vimāna*, wordt vernieuwd, een proces, waarvan ik zelf eens getuige ben geweest te Rāmeçvaram. Men zou den schr. kunnen verwijten dat hij zich te zeer in de beschouwing der onderdeelen verliest en dat hij te weinig oog heeft voor de groote lijnen der eigenlijke bouwkunst [1]). Maar van eigenlijke bouwkunst kan dan ook volgens hem nauwelijks sprake zijn. Een vergelijking met de Gothiek leidt hem tot de uitspraak: „Les grands vimānas comme celui de Tanjore, les grands gopurams tels que ceux de Trichinopoly et de Madura, ne sont que des amoncellements de pierre où l'art de l'ingénieur est à peu près nul." (I p. 168).

In het eerste gedeelte van zijn werk, getiteld „les origines de l'art Dravidien", behandelt schr. achtereenvolgens 1⁰. het tijdperk van Açoka (beter ware het onderscheid te maken tusschen Maurya en Çunga) 2⁰. dat van Kaniṣka (als voornaamsten vertegenwoordiger van de dynastie der Kusāṇa's) en 3⁰. dat der Gupta's. Aan „het tijdperk van Açoka" worden 26 blz. gewijd, aan Kaniṣka en de Gupta's niet meer dan 7 blz. Vooral wat de beide laatste tijdperken betreft, die elk niet minder dan drie eeuwen omvatten, is zijn behandeling dus wel zeer beknopt. Ook is het den schr. er voornamelijk om te doen in deze oudere kunst de prototypen van enkele in de latere, Dravidische kunst gebruikelijke motieven aan te toonen. Blijkbaar gevoelt hij zich op dit terrein minder thuis en berust zijn kennis hier uitsluitend op boekenstudie (zie zijn bibliographische lijst p. 49). terwijl hij de Dravidische tempels van Zuid-Indië door eigen aanschouwing heeft leeren kennen.

Waar de schr. spreekt van de steenen balustraden die de 'Topes' van Bodh-Gayā, Sanchi en Barhut omgeven (I p. 16), dient te worden opgemerkt dat de vroeger ten onrechte aan Açoka toegeschreven 'railing' in eerstgenoemde plaats niet om een *stūpa* is opgericht, maar om den tempel der Mahābodhi of „Groote Ontwaking".

Dat de sculptuur van den beroemden *stūpa* van Amarāvatī gedeeltelijk door Grieksche of Romeinsche beeldhouwers zou zijn uitgevoerd (I p. 45), komt mij hoogst onwaarschijnlijk voor; wèl is hier Hellenistische invloed aan te nemen, maar een indirekte die via Gandhāra en Mathurā in Zuid-Indië is doorgedrongen.

Dat monumenten uit het tijdperk der Gupta's nagenoeg ontbreken en buiten den ijzeren zuil van Delhi en het everzwijn van Eran geen beeldhouwwerk van dezen tijd bekend is (I p. 47), kan tegenwoordig zeker niet meer worden beweerd. Juist de opgravingen van Oertel, Marshall en Sten Konow te Sārnāth bij Benares hebben een massa materiaal op dit gebied aan het licht gebracht, zoodat het zelfs noodig geoordeeld is, ter plaatse een museum op te richten.

[1]) Het is opvallend dat plattegronden en doorsneden in het werk van J.-D. nagenoeg ontbreken.

Waar schr. spreekt van beelden van Buddha „prêchant sa doctrine" (I p. 48) worden blijkbaar bedoeld voorstellingen van de eerste predikatie in het Gazellenpark bij Benares, waar Buddha begon „het wiel van de Wet te doen draaien".

Bij de door Açoka in één zijner edikten vermelde Grieksche vorsten (I p. 44) is als vijfde te voegen Ptolemaios (Turumaya) van Egypte.

Na de „époque bouddhique" te hebben besproken, komt de schr. tot zijn eigenlijke onderwerp, de Dravidische bouwkunst. Hij neemt hier de volgende vijf tijdperken aan: 1⁰. Pallava (600—850), 2⁰. Cola (850—1100) 3⁰. Pāndya (1100—1350), 4⁰. Vijayanagar (1350—1600) en 5⁰. Madura (1600 tot heden). Men ziet dat elk der aangenomen tijdvakken, met uitzondering van het laatste, 250 jaren omvat. Het is dus een indeeling, die gemakkelijk is, maar tegelijk, zooals van zelf spreekt, niet vrij is van zekere kunstmatigheid. Het bestaan van Vijayanagar b. v. als centrum van Hindu beschaving en kunst eindigde reeds in 1565 met de verwoesting van die stad, nadat Rām Rāj, haar laatste koning, te Talikot was verslagen en gedood door de vereenigde Mohammedaansche vorsten van den Dekkhan.

De Pallavakunst van het eerste tijdperk is het best vertegenwoordigd te Mavalipuram (of Māmallapuram afgeleid van Mahāmallapura, zooals de plaats naar haar stichter genoemd is) gelegen op de kust ten zuiden van Madras. Hier bevindt zich een groep tempels die reeds sedert langen tijd de aandacht hebben getrokken van Europeesche reizigers, bij wie de plaats bekend werd onder den naam van „de zeven Pagoden." Zoowel de Venetiaan Manucci als de Hollander Jacob Haafner verdiepten zich in gissingen omtrent den oorsprong dezer geheimzinnige bouwwerken. De eerste kwam tot de fantastische oplossing dat zij het werk van Chineezen moesten zijn (waarom is niet recht duidelijk) en dus getuigden van een voormalige Chineesche heerschappij in Voor-Indië, die aan de Mohammedaansche zou zijn voorafgegaan. Haafner, die in zijn „Reize in eenen palanquin" (Amsterdam 1808) zelfs een niet onaardige teekening van „de vijf tempels van Maveliewarom" geeft, achtte het waarschijnlijk dat zij door koning Yudhiṣṭhira, den oudste der vijf Pāṇḍava's zouden zijn gesticht.

Inderdaad brengt het volksgeloof de voornaamste groep dezer tempels, de vijf zoogenaamde *rath's* (eig. wagens), in verband met de helden van het Mahābhārata, de vijf zonen van Pāṇḍu, en hun gemeenschappelijke echtgenoote Draupadī. (Schr. noemt haar I p. 77 ten onrechte hun „zuster". Blijkbaar een verschrijving; want vgl. II p. 107). Wij weten thans dat deze vijf uit den rots gehouwen tempels met de vijf Pāṇḍava's inderdaad niets te maken hebben. Hun tegenwoordige benamingen naar Dharmarāja (= Yudhiṣṭhira), Bhīma, Arjuna, Nakula-Sahadeva en Draupadī bewijzen alleen de buitengewone populariteit dezer personages, die het volksgeloof zoo gaarne in verband brengt met al wat oud en eerwaardig is. Hetzelfde verschijnsel doet zich voor op Java, waar immers de groep tempelruïnen op het Dieng plateau genoemd is naar de uit het wajangspel bekende figuren van het oud-Indische epos.

De ware geschiedenis der vijf *rath's* van Māmallapura is pas aan het licht gekomen, toen de gewezen 'govern-

ment epigraphist' Dr. Hultzsch (thans hoogleeraar te Halle) de inscripties op deze tempels heeft ontcijferd en uitgegeven. Intusschen blijft de oorsprong der Pallava kunst raadselachtig. Het zijn vooral de geweldige in den rots gehouwen reliefs, waaronder dat van den strijd der godin Durgā met den buffelkoppigen demon Mahiṣa terecht door den schr. wordt geroemd (I p. 86, II p. 41), die als hoogst merkwaardige kunstuiting geheel op zich zelf staan en m. i. onmogelijk kunnen worden afgeleid van de voorafgaande Gupta kunst, en evenmin van de nog oudere Buddhistische. Geeft de naam Pallava (= Pahlava, in het Sanskrit overgenomen midden-Perzische vorm van het oud-Perzische Parthava) wellicht aanleiding om den oorsprong dezer dynastie en van de naar haar genoemde kunst in Iraansche richting te zoeken?

Maar het is hier niet de plaats den oorsprong der Dravidische bouwkunst na te gaan. Haar geschiedenis wordt door den heer Jouveau-Dubreuil op uitnemende wijze behandeld. Hij toont daarbij volkomen op de hoogte te zijn van wat door Fransche en Engelsche schrijvers (Gustave Le Bon, Langlès, Fergusson, Burgess, Vincent A. Smith, Lionel D. Barnett) over zijn onderwerp is te boek gesteld. Alexander Rea's Pallava Architecture (een publicatie van de Archaeological Survey of India,) wordt herhaaldelijk door hem geciteerd. Ook van de resultaten van het epigraphisch onderzoek (wij noemden boven reeds den verdienstelijken Hultzsch) heeft de schr. partij getrokken.

De bizondere waarde van J.-D.'s werk ligt echter hierin dat hij als „professeur au collège de Pondichéry" in de gelegenheid is geweest de zuid-Indische monumenten *in loco* te bestudeeren en dus een zelfstandige, van groote liefde en scherpzinnigheid getuigende studie heeft kunnen leveren van een hoogst belangrijk onderdeel der Indische kunst dat te voren nooit aan zulk een afzonderlijk onderzoek onderworpen was.

Volgens het oordeel van J.-D. bereikt de Dravidische bouwkunst haar hoogtepunt in het tijdperk der Cola dynastie (850—1100) en vindt haar schoonste uiting in den grooten tempel van Tanjore (afgebeeld pl. XXXI). Hierin is de schr. het geheel eens met James Fergusson.

„Il est incontestable que c'est avec les grands temples Cholas (Tanjore, Gangaīkondapuram) que l'architecture dravidienne atteint son apogée. Les Pallavas avaient excellés dans la sculpture. Les Cholas furent surtout des architectes. Leur style se distingue par la simplicité et la grandeur."

„Par une heureuse disposition des constructions, par une savante gradation des effets, par l'unité de la composition, par la majestueuse simplicité du plan, Tanjore est bien autrement grandiose que les temples mal ordonnés où l'on se perd au milieu des tours, des enceintes et des colonnades." (I p. 177; cf. ook p. 124).

Onder de latere tempels wordt die van Madura uitvoerig besproken. Deze heeft de groote verdienste zeer zuiver van stijl te zijn, daar hij bijna geheel in een zelfden tijd is gebouwd (p. 149) en daarenboven vormt hij een zeer schilderachtig geheel. „Le célèbre étang du lotus d'or ajoute la féerie de l'eau où se reflètent les palmiers, les tours et les colonnades, à toutes les merveilles de cette architecture de rêve." De schr. erkent „que l'art de Madura est un art de décadence, mais de très brillante décadence" (p. 152).

Op de overige producten der Dravidische bouwkunst in haar laatste tijdperk (en daartoe behooren verreweg de meeste der bestaande tempels) is de uitdrukking „architecture de rêve" zeker niet van toepassing. Of men moest denken aan „un mauvais rêve." Vooral de *mandapams*, die in het vierde naar de stad Vijayanagar genaamde tijdperk voor het eerst verschijnen — de bekende zuilenhallen met hun rijen van steigerende monsters — zullen althans op den westerschen bezoeker den indruk maken van een cauchemar. Het is de tot steen geworden verwildering en wanstaltigheid. Den verbijsterenden indruk dien de reusachtige met bont beschilderd terra-cotta beeldwerk beladen *gapurams* of poort-torens maken — de eigenlijke tempelbouw de zoogen. *vimāna*, zinkt er geheel bij in 't niet — vind ik nergens beter weergegeven dan door Pierre Loti in zijn „L'Inde (sans les Anglais) [1]", waar hij den geweldigen aan Viṣṇu (onder den naam van Çrī-rangam) gewijden tempel van Trichinopoly beschrijft. (pp. 153—159).

Ten opzichte van de dateering van twee tempels — het Kalyāṇa-*maṇḍapam* te Vellore (I p. 143) en de kleine tempel van Subrahmaṇya (*alias* Skanda of Kārttikeya) te Tanjore (I p. 151 sqq.) komt J.-D. tot resultaten die aanmerkelijk afwijken van die van vroegere schrijvers. De Subrahmaṇya, door Burgess gerekend te behooren tot omstreeks 1200, is volgens schr. een werk van de 18de eeuw!

Het tweede deel van J.-D.'s werk behandelt de Dravidische iconographie. Op dit gebied is het verband met het Arische noorden veel nauwer dan bij de bouwkunst, en het is de vraag of men het recht heeft van een afzonderlijke, zuid-Indische iconographie te spreken, ook al doen zich enkele vormen voor die bepaaldelijk aan den Dekkhan eigen schijnen te zijn. Feitelijk hebben wij toch te doen met afbeeldingen van het Hindu Pantheon, zooals dat in het geheele Brahmaansche Indië wordt vereerd. In elk geval zijn wij den schr. dankbaar dat hij in zijn behandeling van de Dravidische tempels aanleiding heeft gevonden om ook de godenbeelden afzonderlijk te bespreken. De Brahmaansche iconographie toch is een onderwerp, dat tot nog toe zeer verwaarloosd is en waarover geen eigenlijk standaardwerk bestaat, terwijl daarentegen aan de Buddhistische beeldenbeschrijving door zeer bevoegde geleerden (Foucher, Grünwedel e. a.) voortreffelijke studies zijn gewijd. Waarschijnlijk hangt dit samen met de hoogere artistieke waarde die aan de Buddhistische kunst moet worden toegekend.

De heer Jouveau-Dubreuil vond dus bij de samenstelling van zijn tweede Deel eigenlijk geen voorgangers, op wier fundamenten hij kon voortbouwen. In de inleiding op Deel II zet hij uiteen, volgens welke methode hij te werk is gegaan bij het verklaren der beelden. Het komt mij voor dat hij daarbij de waarde der litteraire bronnen onderschat. Het is waar dat soms verschillende legenden op éénzelfde beeld kunnen worden toegepast. Ook heeft schr. volkomen gelijk dat men niet het recht heeft „d'interpréter un bas-relief sculpté sur les

[1]) Vooral in den tegenwoordigen tijd zal de veelzeggende titel van Loti's boek ons curieus schijnen. Hij droeg het op „au président Krüger, aux héros du Transvaal." Tempora mutantur!

bords de la Kavéry, à l'aide d'un texte écrit sur les bords du Gange", of een tekst van de 16de eeuw te gebruiken om een beeld van de 7de te verklaren. Met dat al kan de groote waarde van bepaalde teksten (*çilpaçāstra's*, *dhyāna's* enz.) ter verklaring van de voorstellingen der plastische kunst niet worden ontkend. Ik behoef er slechts aan te herinneren met hoeveel succes Alfred Foucher (aan wien schr. zijn werk heeft opgedragen) de methode van voortdurende vergelijking van tekst en beeld heeft toegepast op de Buddhistische kunst. Trouwens, de heer J.-D. heeft het niet versmaad bij zijn behandeling van voorstellingen aan de Kṛṣṇa legende ontleend uitvoerige passages uit het. Bhāgavata (in Burnouf's vertaling) aan te halen.

Schr. gaat bij zijn interpretatie der oude beeldhouwwerken uit van de moderne voorstellingen der goden en hunner mythen [1]), en benut hierbij vooral miniaturen op papier en de paneelen der houten tempelwagens, die, zooals men weet, een eigenaardigheid vormen van het Hinduïsme van den Dekkhan. (Schr. bespreekt deze *ratha's* afzonderlijk aan het einde van zijn werk). Een dergelijke methode [1]) zou in Noord-Indië, naar het mij voorkomt, nauwelijks met vrucht zijn toe te passen. Althans mijn ondervinding is dat daar op „traditie" weinig staat is te maken, en dat juist de tempelpriesters, bij wie men toch in de eerste plaats belangstelling in deze dingen zou verwachten, ten eenenmale onwetend en onverschillig zijn omtrent de beteekenis der op hun tempels voorkomende godenbeelden. In den Dekkhan zijn de omstandigheden gunstiger, is de overlevering betrouwbaarder, en heeft dus de schr. zijn methode met goeden uitslag kunnen toepassen. In de inleiding op het tweede deel vindt men die methode nader verklaard en toegelicht.

Het doel dat de schr. zich voorstelt formuleert hij onder de volgende drie punten (II p. 4). Hij wil van elk beeld vaststellen:

„1°. Ce qu'elle représente et la légende à laquelle elle se rattache.

2°. Le nom du sujet lui-même et les noms techniques des différentes parties qui composent cette image: personnages, costumes, emblèmes, etc.

3°. La rareté ou la fréquence de ce sujet dans l'iconographie moderne."

De schr. behoudt ook hier dezelfde indeeling in vijf tijdvakken, die hij bij de geschiedenis der zuid-Indische bouwkunst heeft aangenomen (II p. 6). Echter vindt men bij zijn behandeling een andere groepeering, zooals blijkt uit de titels der hoofdstukken nl. 1°. Çivaitische godheden 2°. Viṣṇuitische godheden 3°. Brahma en de mindere godheden, terwijl nog een 4de en 5de hoofdstuk zijn gewijd aan de geschiedenis der godsdienst volgens de iconographie en aan enkele speciale onderwerpen: kostuum, beelden, godenwagens.

Aan het Çaiva pantheon is dus het eerste hoofdstuk gewijd, in de allereerste plaats aan Çiva zelf, die inderdaad als de voornaamste godheid van het zuid-Indisch Hinduïsme is te beschouwen. Meestal wordt hij vereerd in den vorm van den phallos (Skt. *linga*), in verband waarmede wij de aandacht vestigen op de mythe van het oneindige *linga*, waarvan Brahmā en Viṣṇu (in zijn ever-gestalte) te vergeefs pogen de uiteinden te bereiken. Deze merkwaardige mythe die aan den Dekkhan eigen schijnt te zijn (althans uit het Noorden is zij mij niet bekend) heeft duidelijk tot strekking, om de meerderheid van Çiva boven de beide andere hoofdgoden van het Hinduïsme aan te toonen. Een eveneens, naar 't schijnt, typisch zuid-Indische beeldtenis van Çiva is die van den *tāṇḍava* dansenden god (Naṭeça of Naṭarāja) waarvan men een mooi specimen in brons vindt afgebeeld in Havell's „Indian sculpture and painting," pl. XXV

Bij de bespreking van het Viṣṇuitisch pantheon treden vooral de verschillende incarnaties (*avatāra's*) van Viṣṇu op den voorgrond. Waar schr. opmerkt dat de leer der tien *avatāra's* pas omstreeks de 12de eeuw zou zijn gevestigd, komt deze tijdsbepaling mij wel wat erg laat voor. In elk geval is het een feit dat slechts enkele *avatāra's* in de oudere kunst zijn afgebeeld. Zoo vindt men te Mavalipuram voorstellingen van Viṣṇu als ever (*varāha*) en als dwerg (*vāmana*). Daarentegen worden de talrijke legenden die zijn verbonden met de thans zoo buitengewoon populairen cultus van Viṣṇu als Rāma en Kṛṣṇa pas in den lateren tijd afgebeeld.

Het werk van J.-D. bevat nog veel belangrijks, waarop ik gaarne de aandacht zou hebben gevestigd. Echter eischt mijn taak als recensent, dat ik ook op enkele tekortkomingen wijs. Deze liggen hoofdzakelijk aan de philologische zijde van het boek. Zoo maakt schr. zich schuldig aan een opvallende inconsequentie en onnauwkeurigheid in het weergeven van Indische eigennamen. Om een typisch voorbeeld te noemen: den naam van de bekende hoofdrivier van het Zuidland vindt men op drie opeenvolgende bladzijden gespeld: Godāvāri (I p. 33), Godavéry (p. 34) en Godāvārī (p. 35). Tweemaal vind ik de zonderlinge vorm *grandharvas* (p. 130), terwijl elders tweemaal *gāndharva* (p. 48) wordt geschreven. In 't algemeen wordt met de plaatsing van lengteteekens zeer willekeurig omgesprongen (Vināta, l. Vinatā II p. 70; Kāliyuga, l. Kaliyuga. II p. 74; Rajāsimha, l. Rājasiṃha I p. 73; Sāhadeva l. Sahadeva I p. 79; Trivikrāma l. Trivikrama I, p. 85. Het zou echter niet doenlijk zijn een volledige lijst van corrigenda te geven. Ook vooral in de uit Engelsche schrijvers geciteerde plaatsen zijn de drukfouten zoo talrijk, dat zij inderdaad „zinstorend" mogen worden genoemd.

Deze onachtzaamheid valt te betreuren in een werk dat overigens getuigt van zooveel toewijding en scherpzinnigheid. De waarde er van wordt verhoogd door talrijke afbeeldingen — niet minder dan 108 platen (op elk waarvan in den regel twee photografiën zijn gereproduceerd) en 111 tekstillustraties.

Wij hopen van harte dat dit eerste werk van den heer Jouveau-Dubreuil op het gebied der zuid-Indische kunstgeschiedenis niet het laatste moge zijn.

Leiden. J. Ph. Vogel.

Johanna M. Sernée, Het geschil over het prinsdom Oranje in de jaren 1650-1660. Amsterdam, A. H. Kruyt. 1916. (Leidsche diss.).

Welk vaderlandsch historicus zoude zich niet aangetrokken gevoelen tot de geschiedenis van het land, waaraan het vorstenhuis, dat zoo innig met Nederland verbonden is, zijn naam ontleent? J. De la Pise schonk

[1]) Het is inderdaad dezelfde methode die door Grünwedel op de Buddhistische kunst van Voor-Indië is toegepast, waarbij hij echter van Tibetaansche afbeeldingen moest uitgaan, aangezien moderne Indische natuurlijk ontbreken.

in zijn Tableau de l'Histoire des Princes et de la Principauté d'Orange eene beschrijving van de oudste gebeurtenissen, terwijl A. De Pontbriand in zijne Histoire de la Principauté d'Orange meer den tijd behandelt, gedurende welken Frankrijk door godsdiensttwisten geteisterd werd. Laatstgenoemde studie ontleent vooral hare waarde aan het uitmuntende bewijsmateriaal. De onverkwikkelijke strijd over de voogdij en dus ook over het regentschap in Oranje, die in 1650 begon en eigenlijk nooit geheel is bijgelegd, wordt beschreven door Th. Jorissen in het vijfde hoofdstuk van zijn Mémoires de Constantin Huygens. Schrijfster van bovengenoemde dissertatie heeft van deze uitgaven gebruik gemaakt, evenals van eenige andere, in 't begin van hare publicatie genoemde, boeken.

Maar waar, zooals steeds bij geschiedenisstudie, het zich laven aan de bron — aan de archieven zelve — de meest betrouwbare wijze van doen is, daar heeft Dr. Sernée ook het beste deel gekozen. In het Koninklijk Huisarchief bevinden zich verscheidende brieven, ordonnantiën en bescheiden, zoo gedrukte als ongedrukte, waarvan een uitvoerig en, zooals uit het proefschrift blijkt, nauwgezet gebruik is gemaakt.

Het kon niet anders of de toenemende macht van den Allerchristelijksten Koning zoude langzamerhand het nog weinige overgebleven allodiale bezit aan zich onderwerpen. Met leede oogen werd het voortduren der onafhankelijke dynastieën in het groote rijk gezien.

Nadat Richelieu de macht der Seigneurs grootendeels had gebroken, ging Mazarin op den ingeslagen weg voort. Wij zien den grooten loop van het wereldgebeuren weerspiegeld in de historie van het prinsdom, waarvan de lotgevallen, natuurlijk, nauw zijn verbonden met het leven zijner vorsten. Na den dood van Willem I werd Maurits regent voor zijn ouderen broeder, maar toen deze in 1596 uit de Spaansche gevangenschap was ontslagen, voerde de graaf van Buren zelf het bewind tot 1618, het jaar van zijn dood. Maurits, Frederik Hendrik en Willem II mochten zich in het ongestoorde bezit van Oranje verheugen, totdat na het overlijden van laatstgenoemde de ellende begon. De twisten tusschen Amalia Van Solms en Maria Stuart lieten niet na hun invloed te doen gelden in het ver aan de Rhône gelegen land der Nassau's. Gelukkig, dat eerst de woelingen der Fronde beteugeld moesten worden, vóór Lodewijk zijn hebzuchtige handen kon uitsteken naar het prinsdom. In 1660 bezetten de Franschen Oranje, maar vijf jaar later wist Amalia Van Solms haren kleinzoon zijn stamland weder terug te bezorgen. Willem III behield het tot den grooten oorlog van 1672. Bij den vrede van Rijswijk werd de koning van Engeland weder heer in zijn gebied, dat echter na zijn dood door de Franschen hernomen en in 1714 voor goed ingelijfd werd. Niets nieuws onder de zon; ook hier zegepraalde het geweld over het recht.

Frederik Hendrik had zijn zwager Christoffel Van Dohna tot gouverneur aangesteld. Deze werd opgevolgd door zijne weduwe Ursula en in 1649 door zijn zoon Frederik. Deze Dohna is een praatjesmaker geweest, die zich zelf, zooals dat vaak gebeurt, in zijne mémoires teekent als het nec plus ultra van plichtsbesef, moed en trouw, maar die in de werkelijkheid als een persoon van twijfelachtige betrouwbaarheid verschijnt. Het is ten minste niet uitgesloten, dat hij in 1660 de hem toevertrouwde stad en vesting aan Lodewijk XIV heeft verkocht.

Wij kregen den indruk, dat Amalia's houding kloeker, zeer zeker fatsoenlijker is geweest dan die van Maria. Bij alle handelingen der princess-royale komt 't uit, dat zij zich meer Engelsche, althans niet — Hollandsche gevoelde, terwijl men van de grootmoeder getuigen kan, dat zij met groote trouw de belangen van haar aangetrouwd Huis, dat van Nassau, heeft behartigd.

Daarbij kwam, dat Maria onder invloed van Henriette-Marie, hare moeder, de zeer Katholieke weduwe van Karel I, stond. Maria heeft zich zoo verre vergeten, dat zij Lodewijk XIV het eerst in de ruzie over het regentschap betrok. Eindeloos geharrewar voor het Hof van Holland en voor den Hoogen Raad voerde niet tot overeenstemming tusschen de twee dames. Amalia vond in Dohna, haren neef, een pleitbezorger, terwijl het parlement (rechterlijk college) van het prinsdom, met den advocaat-generaal Jan Sylvius meer overhelde naar de zijde van de moeder van Willem III. Toont Dr. Sernée hare voorliefde voor Amalia ook door deze de eere van de majuskel (Douairière) te gunnen, terwijl de moeder zich tevreden moet stellen met een kale kleine letter (princess-royale)?

Onder de figuren, die ons oog voorbijgaan, vinden wij Heenvliet en zoo waar ook de ons allen bekende De Wicquefort, dubieuzer memorie. Jan Sylvius, beschuldigd van samenzwering ten behoeve van den hertog De Longueville, wordt van dezen blaam gezuiverd in een goed gedocumenteerd aanhangsel. Hoofdstuk V behandelt de intriges der Franschen om zich in het bezit van den begeerden buit te stellen. Eerst trad men niet te forsch op, misschien omdat gevreesd werd, dat de inwoners der protestantsche steden en de bergbewoners der Cevennes hunnen medehugenoten ter hulpe zouden komen. Maar in Juli 1659 begon het spel, waarvan het einde wel te voorzien was. Dohna werd geboycot en een gewapend fregat op de Rhône sneed allen toevoer af en hief den riviertol. Dit laatste was een des te gevoeliger maatregel, omdat de opbrengst van den tol voor twee derde voorzag in de kosten van het bestuur van Oranje. De tusschenkomst der Staten-Generaal baatte niets. Men was in Frankrijk, in die dagen, trouwens den Nederlanders zeer weinig genegen. De verbittering over het sluiten van den Westfaalschen vrede was nog niet geluwd, integendeel, dat zoude 1672 bewijzen.

Dohna moest zich den twintigsten Maart 1660 overgeven, aan zijns meesters eer heeft de gouverneur weinig gedacht. Wanneer Dr. Sernée echter zegt: „Zeer waarschijnlijk zou de jeugdige Willem III zijn prinsdom liever in puin hebben gewenscht, dan het voetstoots te zien overgeven aan een anderen souverein, van wiens welwillendheid het nu zou afhangen het terug te geven, zoodra hem dit schikte," dan vergist zij zich. Willem III was ongetwijfeld een genie, maar dergelijke nobele gevoelens te veronderstellen bij een kind van negen jaar, is onjuist.

Wanneer wij de voorwaarden der overgave lezen, is het of wij verplaatst worden in onzen tijd, in welken zoovele valsche leuzen worden vernomen en waarin de schijnheiligheid zulk eene rol speelt bij het bemantelen van gemeene daden. Lodewijk XIV speelt le beau rôle, hij had, beweerde hij, Oranje alleen bezet, om de verdeeldheid te doen eindigen, die in 't prinsdom heersch-

te tot groot nadeel voor de onderdanen van den prins en die van den koning in de naburige provincies. Z. M. zou het kasteel en het prinsdom bewaren en beschermen tegen ieder, die er aanspraak op zoude willen maken enz. Dohna kreeg 200.000 pond Tournois als vergoeding voor gemaakte kosten. Schrijfster vermeldt, dat men in Holland zeer verontwaardigd was over het verlies van Oranje. Wij hadden wel gaarne vernomen of De Witt ook opgekomen is voor de belangen van den beroofde. Du Thou, de Fransche gezant beweerde, dat H. H. Mo., door het bezet houden van Rees, Emmerik en Ravestein, net hetzelfde hadden gedaan als nu aan zijn koning verweten werd ten opzichte van Oranje.

Een eigenaardig staaltje van de minzame verhouding tusschen Amalia en Maria is wel, dat laatstgenoemde plotseling naar Engeland verdween, zonder afscheid genomen te hebben van hare schoonmoeder. Den vier en twintigsten December 1660 overleed deze zeer antipathieke vrouw „au milieu du peuple, qu'elle avait tant aimé." De belangen van haar zoon zouden, in de toekomst, door anderen worden behartigd (?).

De jeugdige geleerde drukt achter haar werk zeventien brieven en bescheiden der princess-royale af; eene goede gewoonte, daar deze stukken zelve vaak nog meer zeggen dan de beschouwingen er over. Blz. 11. r. 9 v. o. levert voor conjecturenjagers heerlijke kansen op. Wij meenen te mogen aanvullen: „en zond als zijn gevolmachtigde." De zeventiende bijlage is verkeerdelijk genummerd XV. Het boek zoude er ongetwijfeld niet minder op geworden zijn, wanneer een register toegevoegd ware.

Zij, die onderwijs geven, klagen, zeer terecht, over het feit, dat er zoo weinig tijd is voor wetenschappelijke studie. En wie zal het een docent euvel duiden, dat hij, na den geheelen dag met zijn lastigen en inspannenden arbeid bezig geweest te zijn, geen zin meer heeft in zwaar werk? Des te meer is het toe te juichen, wanneer zij, die midden in het onderwijs staan, nog de veerkracht behouden hebben om zich te wijden aan het publiceeren hunner geesteskinderen. Het is te hopen, dat Dr. Sernée, die, naar wij meenen, een drukken werkkring heeft, gelegenheid en opgewektheid moge vinden uitbreiding te geven aan haar wetenschappelijke bezigheden. Wij zijn zeer nieuwsgierig te vernemen, wat er eigenlijk gedurende 1702—1714 in Oranje is voorgevallen. Schrijfster heeft door dit proefschrift getoond, dat zij in staat is geweest een degelijk, nauwkeurig opgezet en, in aangenamen stijl geschreven, boek te leveren, dat ook voor de toekomst rijke beloften inhoudt.

Arnhem. K. Lijndrajer.

W. W. Jaeger, Nemesios von Emesa. Quellenforschungen zum Neuplatonismus und seinen Anfängen bei Poseidonios. Berlin, Weidmann. 1914. (Pr. M. 5).

Na een „Vorwort" p. Vvlg., een „Inhalt" p. IX—XI en eene „Einleitung" p. 1—3 behandelt het eerste gedeelte van deze publikatie „Galens Wissenschaftslehre und der ältere Neuplatonismus" p. 4—67, het tweede „Die Weltanschauung des Poseidonios bei Nemesios" p. 68—137. Een „Anhang" loopt over „Nemesios und Philon von Alexandreia" p. 138—143. Een „Namen-und Sachregister" p. 145—148 vormt het slot.

De strekking van dit boek, dat, naar de eigen woorden van den auteur, met evenveel recht „Forschungen über Poseidonios" had kunnen heeten, Vorwort p. V, is, aan te toonen, welke beteekenis zelfs een minder bekend schrijver uit den lateren keizertijd, zooals genoemde bisschop, voor ons kan hebben om de geschiedenis der Grieksche wijsbegeerte ook in die perioden, uit welke ons slechts weinige fragmenten zijn overgebleven, te rekonstrueeren.

W. W. Jaeger ziet in Poseidonios voornamelijk „den geschichtlichen Begründer der Synthese von Platon und Aristoteles" p. 70, den denker, wiens Timaeus-kommentaar de „Platonauffassung" tot op Schleiermacher toe bijkans „unumschränkt" heeft beheerscht, p. 97, en wiens leer, dat de mensch door de natuur geschapen is om den band tusschen de zintuigelijke en geestelijke wereld te vormen, p. 102 f. f. als „monistische Weltsymphonie" p. 2 door de eeuwen heen heeft weerklonken.

Ongetwijfeld leert ons deze studie den Leibniz der oudheid nader kennen en biedt zij ook aangaande de „Wissenschaftslehre" van Galenus veel wetenswaardigs, vgl. p. 16 vlgg. f. f., maar de bewijsvoering, laat meer dan eens te wenschen over, vgl. o. m. de weinig „schlagende" parallelplaatsen p. 134, en meer dan eene uitspraak, als bijv. „Aus dem Timaios stammt natürlich auch bei Plotin alles," p. 84 aanm. 1) is verregaand onjuist.

Wij loochenen geenszins den grooten invloed van den Timaeus en van Poseidonios, maar achten het evenmin juist, om alles op den Timaeus te laten „teruggaan" en willen, met o. m. Windelband-Bonhöffer, Gesch. d. ant. Phil.[3] (1912) p. 262 „vor einer gewissen Sucht, hinter allem den grossen Apameer zu finden" waarschuwen.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

L. Schwabe, Dorpat vor fünfzig Jahren. Aus den Lebenserinnerungen eines deutschen Professors. Leipzig, Hirzel. 1915. (Pr. M. 1.50).

De classicus Ludwig Schwabe (1835—1908) is van 1864—1872 professor geweest aan de toen nog Duitse universiteit te Dorpat. In 1897 stelde hij zijn levenservaringen te boek. Het deel hiervan, dat op Dorpat betrekking heeft, is tans uitgegeven met een voorrede van Wilhelm Stieda. Dit zeer beknopte relaas (96 pagina's van klein formaat), dat ook de beschrijving van enige tussen 1864 en 1872 ondernomen langere en kortere reizen bevat (naar Duitsland, Italië, Parijs, Londen, Petersburg), geeft op vrij onderhoudende wijze een beeld van de toestanden aan de voortreffelike Duitse hogeschool van Dorpat; het is geheel „anspruchslos", raakt slechts de oppervlakte der verschijnselen, doet ons de schrijver kennen als een vaderlandslievende Duitser (dat blijkt vooral bij de pagina's over de tijd van de Frans-Duitse oorlog) met een enigszins naïeve verwondering over datgene, wat in Dorpat anders was dan in Duitsland; soms is 't hem sympathiek, soms antipathiek. Begrijpelikerwijze is een der redenen van deze uitgave de begeerte, om „für das so hart bedrängte Deutschtum der baltischen Ostseeprovinzen Sympathie [zu] erwecken."

Leiden. N. van Wijk.

C. M. Buizer, Quid Minucius Felix in conscribendo dialogo Octavio sibi proposuerit. Amstelodami apud A. H. Kruyt. MCMXV. (Diss. der Vrije Universiteit).

De Octavius van Minucius Felix blijft de aandacht der philologen boeien. Dat bewijzen niet slechts de herhaalde uitgaven der laatste jaren, maar ook de talrijke verhandelingen, zoowel in binnen- als buitenland daarover verschenen.

Vaak reeds heeft men zich verdiept in de vraag naar de godsdienstige overtuiging van den schrijver. Is Minucius een rechtgeloovig Christen? Maar waarom zwijgt hij dan in zijn betoog, waardoor de Heiden Caecilius tot de omhelzing van het Christendom wordt gebracht, bijna geheel van de specifiek Christelijke geloofspunten, zoodat men soms bijna een Heidensch wijsgeer, een Stoïcijn, die alleen het licht zijner natuurlijke rede volgt, aan het woord zou wanen?

Allerlei stoute gevolgtrekkingen zijn reeds uit dat mysterieuze zwijgen afgeleid. Ten onzent meende o. a. Prof. van Wageningen — na Kühn en verschillende anderen — in Minucius Felix een „*Modernist*" te ontdekken, die wel een Christen wilde heeten, maar van het Christendom zweeg, nu ja, wijl hij van het Christendom — zelfs van Christus' bestaan! — niets of weinig wist en niets geloofde.

Dat zulke beweringen niet onweersproken zouden blijven, was te verwachten. Na anderen treedt thans Dr. Buizer met zijne dissertatie in het strijdperk als een welgewapend kampioen voor Minucius' orthodoxie.

B. heeft zijn taak ruimer opgevat dan de meeste zijner voorgangers. Bepaalden dezen zich bij hun onderzoek veelal tot den Octavius zelf, hij oordeelde het wenschelijk in de eerste plaats de bronnen op te sporen, waaruit Minucius zijn redenen putte, de voorbeelden, die hij navolgde.

Hij stelt dan in het eerste deel van zijn proefschrift (pp. 11—69) de dubbele vraag: „*Quo tempore scriptus sit dialogus, qui inscribitur Octavius, quibus fontibus apologeticis sit usus.*" Tot die vraag bestond aanleiding. Sinds lang had men, naast menig verschil, de groote overeenkomst tusschen den Octavius en Tertullianus' Apologeticus opgemerkt; men twistte echter en twist nog heden welk van beide werken het oudste is: heeft Minucius Tertullianus of heeft deze Minucius gelezen en nagevolgd? Op het voetspoor van R. Heinze (Tertullianus' Apologeticum, Berichte der kgl. Sächs. Gesellsch. der Wissensch. zu Leipzig, Philol. hist. klasse, Bd. 62, Heft 10. Leipzig, Teubner 1910), wiens betoog hier en daar wordt verbeterd en aangevuld, bewijst B. — m. i. overtuigend — dat Tertullianus de oudere en (met en boven Justinus) Minucius' voornaamste bron te achten is. Daaruit wordt dan met vrij groote waarschijnlijkheid afgeleid, dat het verschijnen van den Octavius omtrent 225—230 n. Chr., dus tijdens de regeering van Alexander Severus dient gesteld te worden.

Van hoeveel gewicht dit besluit is voor de vraag naar Minucius' godsdienstige overtuiging, valt licht in te zien. Een lezer en bewonderaar van Tertullianus kan onmogelijk onbekend geweest zijn met de voornaamste waarheden van het Christendom. Maar dan keert de boven gestelde vraag nog klemmender terug: waarom volgt Minucius zijn voorbeeld niet met grooter getrouwheid; waarom bezigt hij in zijn betoog slechts een gedeelte der stof, die hij bij zijn welsprekenden zegsman in overvloed vond; waarom toont hij niet duidelijker, dat hij Christus' leer èn kent èn belijdt?

Hierop antwoordt de schrijver in het tweede gedeelte zijner dissertatie: „*De genere et natura operis Minucii quod inscribitur Octavius*" (pp. 69—188).

Na eerst *den zin en de beteekenis der vraag* nader te hebben uiteengezet (Cap. I, pp. 69—77) en de verschillende *antwoorden* te hebben besproken, die door tal van geleerden daarop gegeven zijn (Cap. II, pp. 78—132), geeft hij in het derde hoofdstuk (pp. 133—188) *de oplossing*, die hij zelf voor de ware houdt.

Hier komt de schrijver tot de volgende conclusies. De in den Octavius verhaalde bekeering van Caecilius dient men te beschouwen als een *historisch feit* (p. 139), den Octavius zelf als het, eenigszins omgewerkt, verslag van een *werkelijk gehouden twistgesprek* (p. 140). Minucius' *bedoeling* bij het schrijven zijner brochure was zoowel zijn overleden vriend te eeren, als door het verhaal van Caecilius' bekeering èn de Christenen in hun geloof te bevestigen èn menig heiden tot de erkenning der waarheid te brengen (p. 141).

Men mag derhalve den Octavius niet zonder meer met den Apologeticus en dergelijke werken gelijkstellen, waarin het *polemische* element veel meer op den voorgrond treedt. (p. 142). Meer overeenkomst vindt B. tusschen den Octavius en de beroemde rede, door Sint Paulus te Athene voor den Areopaag gehouden (Act. Apost. XVII, 22—31). Inderdaad nagenoeg alle punten, die de groote Leeraar der Heidenen voor zijn Atheensche hoorders uiteenzette — God, voorzienigheid, afgoderij, oordeel, verrijzenis — vinden wij bij Minucius terug. Alleen de vermelding van Christus als Rechter der wereld (Act. Apost. XVII, 31) missen wij. Natuurlijk heeft Minucius nog allerlei daaraan toegevoegd, wat hij grootendeels aan Tertullianus ontleende, maar de kern van zijn betoog vond hij of kon hij vinden bij Paulus (pp. 149—157).

Dit werpt inderdaad een verrassend licht op het zooveel besproken „stilzwijgen" van Minucius. Wanneer Paulus, die toch zeker geen *Modernist* was, slechts die punten der leer, welke hij kwam verkondigen, aanraakte die hij voor zijn hoorders op dat oogenblik dienstig achtte, dan behoeven wij bij Minucius in een analoog geval waarlijk niet naar een andere reden te zoeken. Dit klemt nog meer, wijl, gelijk B. (pp. 161—164) zeer goed aantoont, de godsdienstige toestand in de dagen van Minucius juist het aandringen van boven genoemde punten èn noodzakelijk èn voldoende deed achten om een bekeering tot het ware Geloof te bewerken of althans voor te bereiden. Daaruit laat zich dan ook verklaren, hoe Caecilius na een betoog, waarin van de eigenlijk Christelijke geloofspunten weinig of geen spraak was, zich reeds een Christen kan noemen. Op de Heidenen dier dagen, die omtrent de grondbeginselen van alle godsdienstig en zedelijk leven in pijnigende onzekerheid verkeerden, moest de kalme maar stellige belijdenis van den *éénen, waren God, den Schepper, Heer en hoogsten Rechter van alle menschen*, wel een overweldigenden indruk maken, te meer, wanneer die belijdenis bevestigd werd door een vlekkeloos leven, dat een heerlijke tegenstelling vormde met de onbeschrijfelijke zedeloosheid van het Heidendom, en bezegeld door de heldhaftige standvastigheid van talrijke bloedgetuigen te midden der wreedste folteringen.

Dat Caecilius, ook na den beslissenden stap, nog heel wat moest leeren en een langdurigen proeftijd doorstaan, eer hij door het Doopsel onder de Geloovigen werd opgenomen, spreekt van zelf; maar de zege was hier bevochten.

Zeer belangwekkend is wat B. aan zijn betoog toevoegt uit de mededeelingen van hedendaagsche (Protestantsche) zendelingen en van een Japanschen bekeerling, die een opmerkelijke bevestiging zijn van wat hier uit de beschouwing van den Octavius werd afgeleid (pp. 165—188).

In zijn woord van dank aan de Hoogleeraren der Vrije Universiteit betreurt Dr. Buizer, dat zijn drukke bezigheden als docent hem niet hebben vergund, zijn proefschrift nog zorgvuldiger af te werken. Dat betreur ik met hem; anders ware de zuiverheid der taal wellicht meer in overeenstemming met de degelijkheid van den inhoud en zeker zouden eenige treurige *lapsus calami* zijn verdwenen, die thans enkele bladzijden ontsieren.

Mariendaal b/Grave. C. Wilde S. J.

R. Seeberg, Grundriss der Dogmengeschichte. Dritte vielfach verbesserte Auflage. Leipzig, Deichert. 1910. (Pr. M. 3.25, geb. M. 3.80).

Het *Museum* komt wel wat laat met de aankondiging van dit geschrift van den bekenden Berlijnschen hoogleeraar, dat in 1900 reeds voor de eerste maal verscheen. Toch niet te laat voor hen, die het werk niet kennen en zoeken naar een handig repetitieboek voor de Dogmengeschiedenis. Indeeling en stof zijn dezelfde als in het tweedeelig Lehrbuch van den schrijver; de Bronnen worden telkens zeer uitvoerig vermeld, en de uiteenzetting is kort en helder, uitnemend geschikt voor het doel, waartoe de Grundriss werd geschreven, nl. om docent en student beiden hun taak te vergemakkelijken.

De dogmengeschiedenis wordt vervolgd voor de Lutherschen tot aan de Formula Concordiae, voor de Gereformeerden tot de Formula consensus Helvetica, voor de Roomsch-katholieken tot het Vaticanum, zoodat de „geschiedenis der protestantsche theologie" geheel buiten bespreking blijft, m. i. terecht. (Vrgl. overigens mijn bespreking van Otto Ritschl's Dogmengeschichte des Protestantismus, *Museum* XVI 11—12 kol. 449—50). Overigens wordt de leerstof omschreven als „die geschichte des kirchlichen Verständnisses der Offenbarung", en toont de schrijver de ruimte van zijn blik en zijn hart in deze verklaring (S. 1), die waard is in wijderen kring te worden gelezen: „Die Zustimmung zu einem Dogma bezieht sich nicht auf die wissenschaftliche Technik seiner Formulierung, sondem bezeichnet die Billigung der Verwerfung des Gegensatzes, wider den das Dogma sich wendet, sowie die Übereinstimmung mit der religiösen Tendenz, um derentwillen jene Verwerfung erfolgt."

Leiden. H. M. v. Nes.

H. Tietze, Die Methode der Kunstgeschichte. Ein Versuch. Leipzig. 1913. (Pr. f 9.75).

Zoo dikwijls ik de „Handleiding tot de Kerkgeschiedvorsching en Kerkgeschiedschrijving" door Prof. Acquoy raadpleeg, betreur ik het dat geen onzer kunsthistorici eene „Handleiding tot de Kunstgeschiedvorsching en Kunstgeschiedschrijving" heeft samengesteld. De beoefenaar van deze wetenschap heeft zoovele vragen omtrent wezen en taak, methode en doel, en wat dies meer zij, te overwegen alvorens aan den arbeid te kunnen gaan, dat een oriënteerend, practisch, paedagogisch werk, als handleiding te gebruiken en als zoodanig ook opzettelijk ingericht, dringend noodig moet worden geacht.

Mijn wensch is door het aangekondigd wordend boek boven verwachting in vervulling gegaan. Boven verwachting, omdat Tietze eene volledige en wetenschappelijk opgevatte methodenleer geeft, die, hoewel beperkt tot de beoefening van de geschiedenis der beeldende kunst, zoowel de kunstgeschiedvorsching als de kunstgeschiedschrijving, de laatste ook als voorwerp van wijsgeerige behandeling beschouwd, omvat. Dit is juist hetgeen wordt verlangd. Nadenken over hetgeen door het navorschen werd ontdekt; onderkennen en ten volle naar hare innerlijkheid waardeeren het ontstaan en de ontwikkeling van de kunstzinnigheid der menschheid in hare golvende voortbeweging gedurende den loop der eeuwen. Ziehier de naastbij gelegen taak. Tietze ziet terecht in dat de bloei van de kunstgeschiedenis in onzen tijd schijnbaar is. Inderdaad, er moeten ernstig beginselvragen worden gesteld, zelfbezinning blijkt noodig, de beoefening dient te worden geleid in andere, meer zuiver methodisch ontwikkelde richtingen.

Stemt men dit toe, dan volgt hieruit onmiddellijk dat de keus van een wetenschappelijk standpunt niet achterwege kan blijven. Dat van Tietze blijkt te zijn: de kunst, „de meest vrije bloei van den menschelijken geest", groeit naar hare innerlijke organische wetten en is toch in elk harer uitingen historisch bepaald. Van hier uit ontwikkelen zich verschillende mogelijkheden om de kunst als geheel in het oog te vatten. Van dezen is de historische beschouwing in dit werk in het centrum geplaatst en wordt beproefd om alle anderen hieromheen te oriënteeren. Dit is niet geschied met de bedoeling om eene nieuwe, langs theoretischen weg gewonnen, wetenschap samen te stellen, maar om de practijk van eene sedert lang bestaande leer tot eene methode toe te spitsen. (Vorwort. S V f).

Tietze, een jong zelfstandig werker uit de school van Bernheim, het bekende „Lehrbuch" heeft voor de conceptie tot model gediend, ontwikkelt in het eerste hoofdstuk, over het begrip en het wezen der kunstgeschiedenis handelend, allerlei belangwekkende gedachten, op grond waarvan hij tot deze definitie van de kunstgeschiedenis komt: „(Zij is) een navorschen en beschrijven van alle feiten, die de ontwikkeling van het menschelijk kunstwillen in hunnen causalen samenhang leert kennen." (S 30, 45). Van de inleidende gedachten noem ik dezen: de in de kunstgeschiedenis levende krachtige drang naar het nomothetische (S 1), de mogelijkheid van eene in doel en methode verschillende wetenschappelijke beschouwing der kunst (S 2f), het op eigen krachten bouwen van de kunstgeschiedenis nevens haar verband met de kunstwetenschap en de aesthetica (S 9). Het komt volgens Tietze voornamelijk aan op het kunstwillen, de synthese van de kunstuiting in eenig tijdperk (S 13ff), en op de van een kunstwerk uitgaande werking, het noodwendig correlaat van iedere kunstschepping (S 18ff). En dit is juist gezien.

De voor de aldus samengestelde wetenschap opgevorderde zelfstandigheid heeft het stellen van grenzen en de regeling van de verhouding tot naburige wetenschappen en tot de kunst ten gevolge. Wat de wetenschappen betreft, er wordt gehandeld over de aesthetica, de geschiedenis, de philologie en de natuurwetenschappen. Van deze paragrafen zijn voornamelijk die over de geschiedenis en over de natuurwetenschappen handelend het belangrijkst. In aanmerking nemend het standpunt van den schrijver, zijne vooropstelling van de kunst, zal men hier op vele punten met hem kunnen instemmen. Dit kan ik niet doen bij zijne beschouwing over de verhouding tot de aesthetica, al is mij zijne critiek op Konrad Fiedler niet ontgaan.

In het eerste hoofdstuk vinden wij dus eene degelijke voorbereiding voor een veel belovend vervolg. En dat geeft Tietze inderdaad. Zijne beantwoording van de methodologische vraagstukken is ver van eenvoudig. Er worden practische wenken gegeven, het ontwikkelde is paedagogisch en oriënteerend, de schrijver verstrekt vele bibliografische notities, maar, wat meer zegt, er wordt een op nadenken berustende en tot nadenken opwekkende kennis aangeboden, die het boek stempelen tot een studieboek, waaruit veel valt te leeren. Er is evenwel niet voldoende maat gehouden, eene critische zifting van den overvloed zou wenschelijk zijn geweest.

Mijne indrukken samenvattend, kom ik tot dit oordeel. Wanneer men bedenkt dat de methodologie van de kunstgeschiedenis eene kwalijk beoefende hulpwetenschap is, dan mogen wij Tietze dankbaar zijn voor het gegeven goede voorbeeld. Het methodologisch historisch materiaal is nevens en onder zooveel ander tot onvindbaar wordens verspreid. Tietze heeft het opgezocht en een zeker geheel er van opgebouwd, dat uit den aard der zaak nog niet een streng critisch werk van scherp belijnden omvang en volkomen afgeronde opvatting is of kon worden. Maar dit geldt als een eisch voor later. Voor het heden zij gezegd: Tietze heeft ons een flinken stap vooruit gebracht.

Wij hebben veel aan zijn boek. Het moet niet alleen worden gelezen, maar zeer ernstig bestudeerd. Die studie loont de moeite, ook al moet men tegen wil en dank op sommige punten met den schrijver van meening verschillen. Dit nader te ontwikkelen, met den schrijver denkbeeldig van gedachten te wisselen over enkele hoofdzaken, zou vermoedelijk niet gaan. En indien zulks geschiedde, men zal over de bezwaren heen volgaarne eindigen met een woord van warmen dank. De opvatting van Acquoy en die van Tietze voor beider studievakken! Ik leg ze naast elkander. Indien iemand eene „Handleiding voor de kunstgeschiedschrijving" wil geven, ik zou, desgevraagd, adviseeren: Verzuim de opvatting van Acquoy niet, maar ga verder. Behandel vooral in gelijken zin de hoogere vormen van de kunstgeschiedschrijving. Bestudeer hiervoor het werk van Tietze aandachtig, en gij zult van zelf de richting en den weg leeren onderscheiden, maat vindend en maat houdend. Wat wij verlangen van elke historiographie is eene gelijke behandeling van de lagere en van de hoogere vormen der geschiedvorsching en geschiedschrijving. De laatsten worden tegenwoordig volkomen verwaarloosd. Bronnenkunde en historische critiek daarentegen niet. Deze zijn inderdaad veel, maar niet alles. Men zij niet bevreesd. De hoogere vormen van de historiographie doen der historische waarheid geen geweld aan, maar verlangen juist die waarheid en stellen haar voorop. Maar die vormen voltooien de historische wetenschap.

Utrecht. J. H. Groenewegen.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. K. H. de Raaf en J. J. Griss, Een Nieuwe Bundel. Vierde deel. Bloemlezing van Nederlandsche Poëzie en Proza, voor de hoogere klassen van gymnasia, hoogere burgerscholen en voor zelfstudie. Achttiende en negentiende eeuw. Rotterdam, W. L. en J. Brusse's Uitgeversmaatschappij. MCMXV. (Pr. geb. f 2.25).

Het vierde deel van „Een Nieuwe Bundel," is eene bloemlezing uit de literatuur van de achttiende en de negentiende eeuw, tot „de beweging van tachtig". De mannen van tachtig en de Vlamingen zullen in een volgend deel de plaats krijgen, welke hun toekomt. In het belang van eene rustige, degelijke behandeling onzer letterkunde zijn niet van een zoo groot mogelijk aantal schrijvers slechts enkele, maar van een kleiner aantal verscheidene stukken opgenomen. De keuze dezer stukken is, zooals men die van de verzamelaars kon verwachten, en laat, de soort van letterkundige bloemlezingen, waartoe dit werk behoort, in aanmerking genomen, weinig te wenschen over. Wel zal het menigeen bevreemden, dat Piet Paaltjens de eer der opneming in der verzamelaars letterkundig Pantheon niet is waardig gekeurd en dat in deze bloemlezing, welke niet aesthetisch —, maar historisch — letterkundig is, Dr. H. J. A. M. Schaepman, de „dichter-prozaïst met zeldzame gaven", door zijne afwezigheid schittert, moge dan ook het zwaar geluid der niet zelden rhetorische verzen van den Katholieken Da Costa, den tachtigers eene ergenis zijn geweest. Uit de Camera Obscura is niets opgenomen, daar de uitgever het volstrekt weigerde, „waarschijnlijk vreezend dat anders het debiet van dit populairste aller boeken belangrijk geschaad zou worden." Aan de ergernis over deze teleurstellende weigering kon moeilijk fijner ironisch uiting zijn gegeven. In de inhoudsgave, zoowel van dit als van de voorafgaande deelen, alle keurige boeken, in groot-octavo-formaat, zijn van de gedichten de beginwoorden opgegeven; ook uit zulk eene schijnbare kleinigheid spreekt de groote zorg, door de verzamelaars aan hunne bundels besteed. Het in 't voorbericht van het derde deel toegezegde beknopt beredeneerd overzicht van de geschiedenis onzer letterkunde, dat tegelijk met deel IV zou verschijnen, zal, naar ik vermoed, met of in deel V worden uitgegeven.

's-Gravenhage. B. J. F. Varenhorst.

J. M. Acket, Oude Getrouwen. Proza en Poëzie voor Gymnasia, Hoogere Burgerscholen, Kweek- en Normaalscholen, en de hoogste klassen van M. U. L. Onderwijs. Haarlem, De erven F. Bohn. 1916. (Pr. geb. ƒ 2.50).

G. Leffertstra, Leesboek voor Gymnasiaal, Middelbaar en Voortgezet Lager Onderwijs; 2 deelen. Groningen, P. Noordhoff. 1915 en 1916. (Pr. per deel ingen. ƒ 1.90, geb. ƒ 2.25).

E. Rijpma, Jonge Kracht. Nieuw Leesboek voor de laagste klassen van Gymnasia, Middelbare Scholen en Scholen voor Voortgezet Lager Onderwijs; 2 deelen. Amsterdam, L. J. Veen. 1916.

„Oude Getrouwen" is een literair boek; niet vakmatig- histories- letterkundig; maar 't is 'n verzameling

van *mooie* stukken. Het is 'n poging om de deugden der oude bloemlezingen te vereenigen met die der nieuwe. Alleen hij, die 't verleden in zich heeft opgenomen, kan begrijpen en waarderen wat de nieuwe tijd voor moois bracht. De verzamelaar hoopt en wéét zelfs dat 't niet vervelend is, want hij heeft de hier verzamelde stukken bijna alle in de loop der jaren genoten met zijn klassen. Dit leesboek zal een niet te versmaden steun wezen voor het volgend onderwijs in de Nederlandsche Letterkunde. Bij de samenstelling is vooral gedacht aan de derde klas (van een 5-jarige H. B. S.), maar het boek bevat veel stukken die ook reeds in de tweede gelezen kunnen worden. En daar vele dezer stukken ook geschikt zijn voor de lektuurlijst van 't eindeksamen der Hogere Burgerscholen, zo zal men daar het boek ook nog wel eens in de vierde of vijfde klas willen opslaan. — Het bovenstaande is ontleend aan des verzamelaars inleiding, welke eene toespraak is,, Aan de Leraren en Onderwijzers in de Moedertaal." Deze bloemlezing met haren m. i. onjuisten titel — immers ze bevat wel oude getrouwen, maar ook veel nieuwere bekenden — is geen leesboek voor de lagere klassen; daarvoor staan er ook te veel en te moeilijke verzen in, o. a. Jan van Beers' Begga; maar voor het doel, dat de verzamelaar zich heeft gesteld, zal, indien de omstandigheden medewerken, dit fraaie boek met vrucht kunnen gebruikt worden door even hoogstaande en geestdriftige leeraren als de verzamelaar zelf.

Wèl voor het leesonderwijs bestemd zijn de bloemlezingen van Leffertstra en van Rijpma. Ze geven de taal van 't gewone dagelijksche leven, naast literatuur, waarin de leerling om „het geval" belang kan stellen, en zijn niet overzichtelijk letterkundig. Vooral de bloemlezing van Leffertstra bevat verscheidene zoogenaamd *leuke* stukken, waarvan er echter een paar best gemist hadden kunnen worden, o. a. „After-Dinner," uit Joh. W. Broedelet's „Met den boemel". Buitengewoon grappig en werkelijk „leuk" is in het 2de deel de „Sensationeele onthulling" uit Bernard Canter's „Raketten", waaruit blijkt, dat „dat heele eiland Marken een „bluff", een „humbug" en een „swindle" is." Die „leukheid" is echter van ondergeschikt belang: aan een leuk, maar slecht geschreven stuk behoort in eene bloemlezing geen plaats te worden gegund. Wat niet zeggen wil, dat niet slecht geschreven, doch voor de jeugd al te taaie stukken, er wèl in thuis behooren Juist in de keuze der min of meer grappige stukken toonen zich des verzamelaars smaak en paedagogisch inzicht. Zoo legt m. i. een leesboek, er zijn er zoo, waarvan de leuke stukken hoofdzakelijk schooltooneelen zijn, waarin brutale, vlegelachtige leerlingen stumpers van onderwijzers en leeraren brutaliseeren en belachelijk maken, een overduidelijk, maar bedroevend getuigenis af van des bloemlezers karakter en beschaving. — De heer Leffertstra wijst er in zijne voorberichten uitdrukkelijk op, en daarom herhaal ik het te dezer plaatse, dat hij, op verzoek, „krasse" woorden zooveel mogelijk (sic) uit zijne school-leesboeken heeft geweerd [1]).

Bij 't samenstellen van Rijpma's bundels is de leidende gedachte geweest: *Wat vinden onze jongens en meisjes mooi?* Dan was er nog een voorname factor: de meer of mindere geschiktheid als léés-stof; vandaar veel gesprekken, waardoor 't natuurlijk lezen wordt bevorderd en er gelegenheid ontstaat tot dramatiseeren. Dit zijn verstandige inzichten, waarmede ieder toekomstig verzamelaar zijn voordeel kan doen. En de keuze der stukken is hiermede in overeenstemming. In beide verdienstelijke bloemlezingen worden, evenals in „Oude Getrouwen", onder de fragmenten de titels opgegeven der boeken, waaraan zij zijn ontleend.

Tot besluit van deze aankondiging, welke gebonden is aan den eisch der beknoptheid, en daardoor niet ten volle recht kan doen wedervaren aan de vele goede en ook enkele minder goede eigenschappen der besproken bloemlezingen, zij hier opgemerkt, dat schoolboeken voor het M. O. niet later dan in de eerste helft der maand Maart aan de scholen ter kennismaking moeten worden toegezonden. Aan verscheidene inrichtingen van onderwijs wordt nl. de boekenlijst voor het volgende schooljaar reeds vóór het begin der paaschvacantie in ontwerp vastgesteld. Ik hoop, dat, niet zoozeer de schrijvers, want die wetenhet wel, maar vooral de uitgevers van boeken voor het schoolonderwijs, hiervan kennis zullen nemen en er rekening mede houden.

's-Gravenhage. B. J. F. Varenhorst.

[1]) Zijne bloemlezing is zoo „up to date", dat er zelfs literatuur over den huidigen wereldoorlog in voorkomt, en een stuk van J. F. Graadt van Roggen, naar handschrift.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bijdragen voor vaderl. geschiedenis, 5de Reeks, III, 3/4: Elias, Schetsen uit de geschiedenis van ons zeewezen, I en II. — Timmer, De impost op de gijlbieren. — Nederl. Hist. literatuur (Nov. 1915—April 1916).

Tijdschrift voor geschiedenis, XXXI, 1: De Boer, De verovering der Zilvervloot, I. — Kappetein, Het verband van economie en geschiedenis. — Wiltink, Noord-Sumatra, I.

2: De Boer, De Zilvervloot, II. — Geerts, Een officier van de Zwitsersche gardes. — Wiltink, Noord-Sumatra, II.

Revue Historique, CXXI, 1: Manin, Le recouvrement des impôts en 1791. — Lubimenko, Les relations diplomatiques de l'Angleterre avec la Russie au 16me siècle, — Guilland, Lamprecht. — Bulletin historique (Histoire grecque).

Hist. Zeitschrift, 115, 3: Strack, Kleopatra. — Kern, Ueber die mittelalterliche Anschauung vom Recht. — Meinecke, Germanischer und romanischer Geist. — Dühr, Probleme der Arndt Biographie.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Caland en Fokker, Verhand. Hindoeïsme: D.Lit.Ztg. 1916, nº. 15 (Oldenberg).

Fritz, Hist. v. Wagenaar: D.Lit.Ztg. 1916, nº. 17 (Petsch).

Goslinga, Slingelandt: Tijdschr. v. Gesch. XXXI, 2 (Smit).

Hoogvliet, Die sogen. Geschlechter: D.Lit.Ztg. 1916, nº. 14 (Herbig).

Huan, Le dieu de Spinoza: Lit. Zentralbl. 1916, nº. 12 (Hachtmann).

Roos, Excerpta hist. etc., II, 2: D.Lit.Ztg. 1916, nº. 14 (Heisenberg).

Speyer, Ind. Theosophie: D.Lit.Ztg. 1916, nº. 17 (Wecker).

Uhlenbeck, Phonét. basque: Rev. d. Et. rom. 1915, Juli-Dec. (Grammont).

Valeton, De Iliadis fontibus et compositione: Lit. Zentralbl. 1916, nº. 19 (Ostern); Berl. Philol. Wochenschr. 1916, nº. 14 (Eberhard).

De Visser, The Bodhisattva Ti-tsang: Lit. Zentralbl. 1916, nº. 15 (Erkes).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

23ste Jaargang. — N°. 10. — Juli 1916.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. Meillet, Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes. Quatrième édition. Paris, Hachette. 1915. (Pr. fr. 10).

De derde druk van dit werk verscheen in 1912, en reeds in het voorjaar van 1914 was er behoefte aan een vierden. Terwijl die ter perse was brak de oorlog uit, en dientengevolge is de uitgave vertraagd tot het najaar van 1915. De schrijver vermeldt dit met de kalmte die hij in een werk van internationale wetenschap noodig acht; men zou bijna zeggen dat hij zijn gevoel meer laat spreken, wanneer hij betoogt dat het onmogelijk is het Indogermaansch te reconstrueeren. En juist in zijne wetenschap is Prof. Meillet een goed vaderlander. Terwijl hij met alle aandacht kennis neemt van wat buiten de grenzen van Frankrijk wordt tot stand gebracht, toont hij, evenals zijn leermeester de Saussure, de eigen kracht van den Franschen geest. En daaraan heeft dit boek zijn uitnemende eigenschappen te danken. Was het niet anders dan een voorstelling in het Fransch van wat men zóó vindt in Duitsche werken, dan zou de schrijver wel is waar een dienst hebben bewezen aan diegenen onder zijn landgenooten die geen Duitsch verstaan, maar de eer van zijn land had hij daarmede niet verdedigd. Die verdediging is slechts mogelijk door het eigen talent; en dat ook de Duitsche wetenschap dit talent bij Meillet heeft gewaardeerd, blijkt o. a. hieruit, dat men reeds den tweeden druk van het boek in het Duitsch heeft vertaald.

Deze vierde druk is bijna gelijk aan den derden van twee jaren vroeger, en het is alsof de schrijver het gebruik van den vierden naast dat van den derden, b. v. voor studenten op één zelfde college, heeft willen mogelijk maken. Want hij heeft bijna overal alleen zulke veranderingen gemaakt, waarbij het begin en het slot van iedere pagina in den vierden druk juist zóó kon blijven als in den derden. Wilde hij dus iets bijvoegen, dan moest hij op dezelfde bladzijde door schrappen zooveel ruimte winnen als het bijvoegsel vereischte. En in den stijl van Meillet is niet veel wat men desnoods als overtollig kan beschouwen. Slechts op blz. 435 vindt men een toevoegsel van eenigen omvang, maar dit valt juist aan het slot van een hoofdstuk, waar in den derden druk een pagina wit was overgebleven. Daaraan ziet men wat de schrijver misschien ook elders had gedaan, wanneer hij zich meer vrijheid had gegund. In de hier aangeduide passage had de schrijver eerst aan het slot gezegd: „elle (t. w. la grammaire comparée") permet de rendre compte des faits historiquement attestés". Thans heeft hij er bij gevoegd: „ou du moins de celles des formes qui remontent à l'époque indo-européenne"; en hij spreekt dan daarna over de onverklaarbaarheid van vormen „qui se sont constituées entre la période indo-européenne et le début de la période historique de chaque langue", waarom hij dan vervolgens meent, dat men niets kan zeggen b. v. over de Grieksche aoristen op -θην. Op blz. 13 heeft hij bij het begrip *klankwet* willen wijzen op het conventioneele gebruik van den term *wet*. In den derden druk staat, dat zekere regels „s'appellent les lois phonétiques"; in den vierden: „ont été nommées „lois phonétiques". En terwijl hier eerst een passage eindigde met de woorden: „tel est le principe de la constance des lois phonétiques", is er nu bij gevoegd: „ou plutôt de la régularité des correspondances phonétiques". Op blz. 36 is plaats gevonden voor een toevoegsel van 8 regels over het feit, dat de Indogermaansche dialecten eerst betrekkelijk laat in het schrift zijn afgebeeld (ten gevolge van deze verandering is het begin van blz. 37 in de twee drukken verschillend geworden); op blz. blz. 42 zijn de mededeelingen omtrent Iraansche dia-

lecten eenigszins gewijzigd; op blz. 391 wordt het bestaan van een term, in het Indogermaansch overeenkomende met lat. *aes*, als minder zeker voorgesteld dan in den derden druk; op verschillende plaatsen (blz. 337, 392, 401, 403) wordt van het „Tocharisch" iets meer gezegd dan tevoren. Kleine veranderingen van verschillende soort zal men ook vinden op blz. 7, 21, 23, 40, 55, 158, 170, 193, 236, 290, 430, 474, hetzij dat een drukfout is verbeterd, een minder juiste vertaling door een andere is vervangen of een enkel woord of zinnetje is bijgevoegd. Eéne drukfout is blijven staan (blz. 239): skr. *váraḥ* in plaats van *varáh* („vrijer"), en op blz. 111 heeft de zetter een aantal regels op een verkeerde plaats gebracht. In de bibliographie, die achteraan staat, zijn vele nieuwe titels opgenomen, zoodat hier de pagineering verloopen is. In het voorbericht zegt Prof. Meillet: „La plupart des ouvrages parus en Allemagne ou en Autriche depuis août 1914 ont nécessairement échappé". Moge ook deze nieuwe druk in Nederland door velen worden bestudeerd.

Groningen. A. Kluyver.

A. Bauer, Lukians Δημοσθένους Ἐγκώμιον. Paderborn, Schöningh. 1914. (Pr. M. 3.60).

Is het genoemde geschrift — „perexigui pretii opusculum" (Cobet, Variae Lectiones pg. 213) — van Lucianus of niet? Een scholium ontkent de echtheid, de meeste nieuweren ook, evenals de laatste uitgever Ferdinand Albers (1910). Dr. Bauer tracht de echtheid te bewijzen, maar hij is daarin mijns inziens niet geslaagd. Om te beginnen bewijst hij nergens zijn recht om den Βίος Εὐριπίδου van Satyros tot vergelijking te gebruiken (al zegt hij van wèl p. 100); ten tweede heeft hij evenmin het satirische element in het 2e deel van het geschrift aangetoond, terwijl juist het gebrek aan eenheid van opzet in het stuk als een bewijs van de onechtheid geldt. Innerlijke gegevens (pg. 49) pleiten noch vóór noch tegen Lucianus' vaderschap; taal- en stijlonderzoek baat ook niet veel, hoewel constructies als Ἀριστοτέλει μάρτυρι (§ 40), καταφρονεῖν c. accus. (§ 5), τί δ'οὐ μέλλω χαίρειν (§ 29), τί γὰρ τῶν ὀστῶν καὶ τῆς ὑδρίας Δημοσθένην οὐκ ἔχοντι (ibid., als niet met Cobet l.l. δεῖ moet ingevoegd worden vóór Δημ.) zeker niet Lucianeisch zijn, om niet te spreken van ἔχων οἴκαδε (§ 26). Twijfel verwekt ook het gebruik van vele woorden, die elders bij L. niet voorkomen (ὑδροποσία, ἀνάλωμα, στρατήγημα, ἔμμονος, ἐπείσακτος, ἄδολος, φιλαθήναιος, ἐφάπαξ καθάπαξ enz. en de vermijding van hiaat.

Maar in hoofdzaak hangt de beslissing af van een niet geheel stelselmatig te beschrijven oordeel omtrent Lucianus' kunst in 't algemeen. De samenstelling en uitwerking nu staan zoover achter bij de echte werken van Lucianus, zijn luchtige humor en fijne schildering verschillen zooveel van de hier vertoonde grofheid en bombast, dat ik voor mij ten volle onderschrijf wat de scholiast zegt: „οὗτος ὁ λόγος ἐνδεῖ τῆς τοῦ Λουκιανοῦ ἰδέας καὶ ἀγχινοίας."

Ten slotte kan ik niet nalaten er op te wijzen, dat Dr. Bauer wèl gedaan zou hebben Cobet's Variae Lectiones niet te verwaarloozen, waaruit hij (pg. 98) zeker de emendatie τῆς ληκύθου voor τοῦ θυλακοῦ in μή σοι μεῖζον προσκέοιτο τοὐπίγραμμα τοῦ θυλακοῦ (§ 10) had kunnen overnemen. —

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Chr. Blinkenberg, Die Lindische Tempelchronik. (Kleine Texte herausgeg. v. H. Lietzmann No. 131). Bonn, Marcus und Weber. 1915. (Pr. M. 1.50).

Op Wilhelms aansporen bewerkte Blinkenberg de in 1904 te Lindos gevonden inscriptie ten dienste der epigraphische oefeningen. Hij kon daarbij steunen op eene revisie der stèle door v. Gaertringen en op aanvullende mededeelingen van onderscheidene geleerden ontvangen. Gelijk voldoende bekend is dateert deze tempelchroniek van 99 v. Chr.; zij had ten doel de wijgeschenken te catalogiseeren, die sinds overoude tijden den Athena-tempel te Lindos op Rhodos sierden. De samensteller van dezen catalogus, die èn literatuur èn stadsarchief raadpleegde, is Timachidas, hoogstwaarschijnlijk de Rhodische grammaticus van wiens hand nog verschillende opmerkingen stammen, die in de scholia op Aristophanes' Ranae verstrooid voorkomen. Zij zijn bijwijlen meer aannemelijk dan die van Didymus. Terwijl wij in de lijst der anathemata, welker origine het vrome gemoed der beschouwers nooit moge hebben gekweld, ook aantreffen het merkwaardige linnen pantser, waarvan Herodotus II. 182 gewag maakt en ons deze vermelding gerust stelt omtrent de zorg door Timachidas bij de inventarisatie besteed, mis ik — en Blinkenbergs oog schijnt daarop niet te zijn gevallen — de opgave van een in gouden letters geschreven exemplaar van Pindarus' VIIe Olympische ode, dat volgens de mededeeling van den scholiast bij den aanvang dier ode ἐν τῷ τῆς Λινδίας Ἀθηνᾶς ἱερῷ was neergelegd als wijgeschenk. De scholiast put hier uit Gorgo, wiens naam meerdere malen in de chroniek vermeld staat. Het vermoeden ligt voor de hand, dat dit geschenk afkomstig was van den Rhodischen vuistvechter Diagoras, op wien de ode was gedicht. Volledig blijkt dus de opgave van Timachidas niet te zijn.

De eenige antagonist der Grieken, die in de chroniek voorkomt, is de Thraciër Rhesos. Deze opvallende betrekking tusschen Rhesos en het eiland Rhodos herinnert aan Ilias M 20, waar naast den stroomnaam Rhesos die van den Rhodios wordt genoemd. Een nieuw spoor dus van Rhodische handelsbetrekkingen op Troas en Thracië.

Het verhaal van een paar epiphanieën van Athena bij historische gebeurtenissen sluit zich aan de chroniek aan. De commentaar van Blinkenberg is, gelijk zij van zijne kundige hand te verwachten was, zeer instructief.

Leiden. J. Vürtheim.

E. Thomas, Studien zur lateinischen und griechischen Sprachgeschichte. Berlin, Weidmann. 1912. (Pr. M. 4).

Dit boek, dat kleine stukjes bevat (de 36 capita vullen 128 pagina's), meestal van lexicographischen, maar een enkelen keer ook wel van kritischen inhoud [1]), maakt een licht misleidenden indruk of, misschien is dit juister gezegd, weet door zekere uiterlijke eigenschappen bovenmatig te bekoren. Toen ik het de eerste maal doorgelezen had, vond ik het een wonder aardig werk, zoo af was

[1]) „Durch die nachfolgenden Untersuchungen möchte ich einiges verschüttete Sprachgut ans Licht bringen und es teils unverändert nach der bisher nicht beachteten oder minder richtig beurteilten Ueberlieferung, teils von Schäden der Ueberlieferung gereinigt, der lateinischen und griechischen Sprachgeschichte darbieten". Zoo begint schr. zijn inleiding.

ieder stukje, zoo voorzichtig was er geredeneerd en naar alle kanten de kwestie bekeken, zoo volledig was de literatuur besproken — het kwam me schier een model voor, iets om aan pas afgestudeerden in handen te geven en te zeggen: „zie, als ge nu een iets schrijven wilt, lees dit dan eens door en zie, hoe een kwestie moet worden behandeld.”

Maar bij een tweede lezing, toen ik nauwgezet alles naging, scheidde wat van den schrijver zelf is en wat hij van anderen heeft overgenomen, had ik schier het gevoel dat ik bezig was hem te ontmaskeren. Want als men alles wat hij, hier en daar geleend, gebruikt om zijn gedachte te steunen, wegneemt uit zijn stuk, blijft er dikwijls niets over, zoodat men vraagt, wat hij dan wel als eigen resultaat in dit betoog heeft willen geven.

Het zou onrechtvaardig zijn, als ik niet duidelijker aanwees, hoe ik dit bedoelde, en het met een paar uit het boek genomen feiten staafde. Ik neem hiervoor hoofdstuk III. Het handelt over Petronius 73, 5: *Nos, dum alii sibi ludos faciunt, in solio, quod Trimalchioni + pervapatur descendimus*. Van de lezing der codd. *pervapatur* worden de verschillende pogingen tot emendatie aangevoerd en verworpen, omdat zij te veel van het corrupte woord afwijken — wat juist mag zijn, maar niet bizonder ingenieus is — en eindelijk de lezing van O. Keller *pervaporatur* uitgekozen als het dichtst bij de waarheid komend. Alleen is een opmerking te maken: „Allerdings bedürfen wir hier duchaus eines Imperfektums.” En het stukt eindigt met de toevoeging, dat *pervaporare* een ἅπαξ λεγόμενον is, en dat verbale samenstelling met *per* in versterkenden zin bij Petronius veel voorkomen. Het Imperfectum nu komt al in de kleine editie van Bücheler van 1882 voor. Overigens weet ik niet eens, of het wel noodzakelijk is en of het duratieve praesens, dat na *dum* regel is, ook niet kan voorkomen in een relatieven zin.

Hoofdst. XV, handelt over *execrabiliter* in Apul. Met 2: „*En*,” *inquit*, „*sanctissimae Salviae matris generosa probitas, sed et cetera corporis + execrabiliter ad regulam* [*qua diligenter aliquid adfingunt*] *sunt congruentia*. Zoo is de lezing in de editie van Helm. Schr. neemt de verdediging van het gewoonlijk als corrupt beschouwde *execrabiliter* op zich. De beste verdediging, het aanhalen van een plaats, waar *execrabiliter* eveneens als versterking voorkomt, schijnt niet mogelijk te zijn. Het blijft dan min of meer een kwestie van smaak, of men het woord voor eene eigenaardigheid van den eenigszins wilden stijl van Apuleius wil houden of voor een toevallig op een Latijnsch woord uitgeloopen corruptie. Wanneer men, gelijk schr., het eerste wil doen, blijft er dus slechts over, indirekten steun voor dit bijwoord te zoeken. Deze kan niet bestaan in het aanwijzen van een dergelijken beteekenisovergang in een andere taal. Het is immers een bekend feit, dat geen nadere staving noodig heeft, dat de bijv. naamw. die iets ontzettends aanduiden de neiging vertoonen in de omgangstaal in versterkende woorden over te gaan. Men denke maar eens aan het „ijselijk mooi” in de damestaal, het „vreeselijk aardig” in de algemeene spreektaal, „a damned good fellow” in het Engelsch. Het is daarom min of meer onnoozel dat schr. ons wel drie voorbeelden aanhaalt van αἰνῶς als versterkend adv. gebruikt bij Homerus. Evenmin als dit, hoewel op zichzelf interesanter, kan ons helpen het *desperatum valde ingeniosus est* bij Petronius (68, 2) of het *insanum bonam* in Plaut. Most. 895. De uit Cicero aangehaalde voorbeelden als *belle curiosi* (ad. Att. VI, 1, 25) of *crudeliter inimici* (ib. XI, 10, 2) behooren hier zelfs niet, omdat daar de oorspronkelijke beteekenis van het woord in de nuanceering der versterking nog bewaard gebleven is. Ook brengt het de zaak niets verder, als schr. zegt: „Bei Apuleins zeigt zich auch eine gewisse Vorliebe für derartige Verstärkung des Ausdrucks durch Adverbien,” want de vraag is maar of *execrabiliter* daarvoor in aanmerking komt. De voorbeelden overigens, die hij geeft, als *summe, vehementer, adprime, ampliter*, behooren tot 't gewone Latijn. Ook is om dezelfde reden van geen waarde voor de staving van 't woord op deze plaats, dat *execrabiliter* bij Apul. elders voorkomt in andere beteekenis, of dat hij vele bijwoorden op *-biliter* heeft. Datgene, waarop het aankomt, de waarschijnlijkheid te bewijzen, dat *execrabilis* gezwenkt is in zijn beteekenis, blijft geheel achterwege. Het stuk eindigt met een bespreking van de conjectuur van Heraeus, die eenvoudig *sed et cetera corporis examussim congruentia sunt* wil lezen en de rest als glosseem beschouwt. Met wat schr. zegt omtrent de geringe waarschijnlijkheid die er bestaat, dat de tekst der handschriften hieruit ontstaan zou zijn, kan ik wel meegaan.

Ook waar hij in het volgend hoofdstuk bij Porphyrio, ad Hor. Sat. I 6, 30 verdedigen wil: *Certe adulteria sincerissima cupiditate sectabatur*, beperkt hij zich tot het aanwijzen van de algemeene mogelijkheid van het geval. Immers de verwijzing naar Ov. Met. VII, 453 *Usque adeo nulla est sincera voluptas* moet op een vergissing berusten, daar *sincerus* juist veel gebruikt wordt bij de woorden, die „vreugde, geluk” beteekenen en *sincera voluptas* hier niets geen waarde heeft tot steun van *sincerissima cupiditas*. De mogelijkheid overigens, dat een woord dat „zuiver” beteekent, gebruikt kan worden in slechten zin, zal wel door niemand worden betwijfeld. Een treffend voorbeeld daarvan is het Ned. „louter”? Maar hoe voorzichtig men hier moet zijn, kan tevens blijken uit een Ned. woord, dat voor zoover ik weet nooit op deze wijze gebruikt wordt, terwijl krachtens zijn letterlijken zin daaraan toch niets in den weg staat, n.l. onvermengd. De voorbeelden, die schr. aanhaalt, van het gebruik van *merus* als *mera scelera* of van καθαρός in het Gr. hebben dan ook geen voldoende kracht om deze plaats te verdedigen. Evenmin het Plantijnsche *purus putus hic sycophantast* (Pseud. 1200). Het is immers heel iets anders, of zoo iets staat bij een literator, een woordkunstenaar, of bij een simpel scholiast, van wien geen de aandacht schokkende stijlkunsten te verwachten zijn. Om kort te gaan, dat de plaats niet corrupt is, daarvan heeft de schr. mij allerminst overtuigd. En het schijnt mij zelf, dat de verbetering wel is te vinden. Ik lees immers *Certe* <*ad*> *adulteria sincera*<*s*>.... *issima cupiditate sectabatur*, wat eenvoudig is en in den stijl van een scholiast past. Wellicht moet de superlativus aangevuld worden tot <*impur*> *issima*.

Laat dit voor mij de overgang zijn tot een ander bezwaar, dat ik tegen het werk van den schr. heb. Wat hij betoogt, voert soms tot zulke zonderlinge resultaten, dat men zonder juist den vinger op bepaalde fouten te kunnen leggen, weinig neiging gevoelt hem te volgen. Het gevoel van „zoo is het” blijft na het lezen van het betoog geheel achterwege. En wat waarde te hechten aan een betoog, waar bij het gevoel van juistheid uit-

blijft? Want ten slotte laat zich met eenigen schijn van mogelijkheid schier alles betoogen. Petronius c. 29/30 staat: *interrogare ergo atriensem coepi, quas in medio picturas haberent, „Iliada et Odyssian" inquit, „ac Laenatis gladiatorium munus. non licebat multaciam considerare. nos iam ad triclinium perveneramus, in cuius parte prima procurator rationes accipiebat.* De schr. bewijst hier zeer juist, naar het mij voorkomt, dat *nos* volgens de manier, waarop Petronius de pronomina gebruikt, geen bepaalden nadruk behoeft te hebben, dat dus het aannemen van een lacune na *considerare* hierop niet kan steunen. Daarna onderneemt hij de verdediging van *multaciam.* De bespreking neemt 5 pag. in beslag en toch hoe weinig overtuigd is men aan einde, dat deze rare woordvorm, hier alleen voorkomend, nu als Latijn te beschouwen is.

Van het vrouwelijk substantief *multacia* is nergens eenig spoor te vinden, Schr. gaat dus uit van het adjectief *multacius*, maar dit bestaat ook niet. Het achtervoegsel-*aceus* (*acius*) staat meestal achter subst. in de beteekenis van „zu etwas gehörig" of „aus etwas bestehend," maar het heeft ook de beteekenis van „irgendwie geartet," kortom het komt niet onaardig overeen met ons „achtig." Een paar keer komt het ook achter adj.; schr. geeft daarvan alleen de voorbeelden *helvenacius* en *pulleiacius.* Hier zouden de meesten zijn blijven steken. Immers de zaak staat niet gunstig, noch wat den vorm noch wat de beteekenis betreft. Bij twee voorbeelden in een taal (ik kan er ook geen meer vinden) een derde te construeeren is een heel waagstuk. En *multus* heeft een beteekenis welker aard een dergelijk vorming nauwelijks toelaat. Die is daarover niet karakteristiek genoeg. Wij zeggen in het Ned. ook niet „weinigachtig" of „veelachtig"

Maar de schr. weet nog een anderen weg. Naast afleidingen op *-acius* staan er dikwijls op *-icius* Kan nu *multicius* geen steun geven? Hier zij opgemerkt, dat deze manier van redeneeren methodisch verkeerd zou zijn. Als twee suffixen in een taal veel naast elkaar voorkomen, mag daaruit niet worden besloten, dat, in een geval waar we een vorm met het eene kennen, de vorm met het andere suffix ook wel zal hebben bestaan. En zij wordt gevaarlijker, naarmate de taal, waarvan sprake is, verder afstaat van ons taalgevoel. Men ga maar eens een proefje nemen met de Ned. suffixen -lijk en -baar. De schr. trouwens slaat zich zelf zijn verdedigingsmiddel uit de handen, omdat hij tot 't resultaat komt dat er veel te zeggen valt voor de afleiding uit **multilicius.*

Er is dus voor *multacius* geen steun. Toch concludeert schr. „An unserer Petronstelle (30,1) wäre *multaciam* als Akkusativ des substantivierten Adjectivums zu fassen," en gaat dan verder over die substantiveeringen spreken en over de beteekenis dezer vorm.

In Anthol. Lat. I 415,27 vv. wordt de macht van de hoop geschilderd in deze verzen:

Sperat et in saeva victus gladiator harena,
Sit licet infesto pollice turba minax;
+ *Et qui decenti ingulo tinctoria moto,*
Spem, quamvis lecto iam referatur, habet.

Het corrupte vers wil schr. aldus emendeeren:

Et cui deciderint iugulo tinctoria moto.

Hierin moeten *tinctoria* „bloeddruppels" beteekenen en *iugulo moto* „met ontwricht jukbeen." Het laatste wil ik ter zijde laten, daar het volstrekt niet onmogelijk is en de vraag, of het hier aanvaard kan worden toch geheel afhangt van de andere, of *tinctoria* kan beteekenen „bloeddruppels." Zelfs als men met schr. redeneering meeging en *tinctorium* als „bloed" opvatte, zou men bezwaar kunnen gevoelen tegen het meervoud. Noch *sanguis* noch *cruor* komt in het meervoud voor, laat staan op deze wijze. Waar zou dus het meervoudig gebruik van dit woord op kunnen berusten?

Maar hoe komt nu schr. aan de beteekenis „bloed"? De glossen geven *tinctorium* of *tinctoria* inderdaad als substantief maar in de beteekenis „saus". En de weg van hier tot de beteekenis „bloed" is wel ver. Schr. meent het bewijs, dat die ontwikkeling toch plaats gevonden heeft, te mogen zien in de uitdrukking *tinctoria mens* bij Plin. H.N. VII. 44, wat hij, evenals Georges, verklaart door, „bloeddorstig." Aangenomen, dat deze verklaring juist is, dan zou *tinctorium* veel eer „slachtplaats, moordhol" moeten beteekenen, omdat de kracht van het nomen agentis *tinctor* er nog in wordt gevoeld. Maar biedt inderdaad de Pliniusplaats deze beteekenis? Er staat voluit: *Tu qui corporis viribus fidis, tu qui Fortunae munera amplexaris et te ne alumnum quidem eius existimas sed partum; tu cuius semper tinctoria est mens, tu qui te deum credis, aliquo successu tumes, perire potuisti tanti* (nl. door een gering toeval bij de geboorte) *atque hodie minoris potes.* Het oordeel van Sillig, en voor hem van Rhenanus en Salmasius, is dat de plaats corrupt is. De beteekenis van Sillig's conjectuur *tincta gloria*, wat hij verklaart als *imbuta gloriae cupidine, iactatione*, past hier beter, maar de gissing op zich zelf lijkt mij niet erg waarschijnlijk.

Kortom de redeneering, dat *tinctoria* „bloeddruppels" zou beteekenen, lijkt mij niet geslaagd en schr. emendatie van de plaats heel wat minder verdienstelijk dan de door Riese opgenomen conjectuur van Heinsius

Et cui descendit iugulato in pectora mucro.

Bezwaren heb ik ook tegen de best geslaagde hoofdstukken. Waar hij de onverstaanbre woorden bij Petron. 62 *mala vita tau umbras cecidi*, die Bücheler *tota via umbras cecidi* wil indeelen in *matavi tat au! unbras cecidi,* waarin *matavi* gelijk *mactavi* is en *tat au* twee uitroepswoorden zijn, lijkt dit wel aardig, maar kan men er toch altijd tegen aanvoeren, dat *mactavi* niet beteekent „ik sloeg er op los," wat de samenhang eischt, en dat *tat* Plautus Truc. 663 op een andere wijze wordt gebruikt dan hier. En waar hij in het laatste hoofdstuk met goede argumenten bewijst, dat ἄκιμος een zuiver Grieksch woord is, daar kan ik mij toch weer niet vereenigen met de manier, waarop hij Cicero's tekst (ad Att. X, 12a) wil lezen.

Wat in mijn oogen het beste is in het werk en maakt, dat het mij niet berouwt het zoo zorgvuldig meer dan eens te hebben doorgelezen, is de manier, waarop hij zijn betoogen inricht, waarop hij vindingrijk indirekte argumenten weet op te speuren, en dan vooral de zorgvuldigheid, waarmee de literatuur over de verschillende onderwerpen is aangehaald en verwerkt. In dat opzicht zou dunkt mij menigeen in Nederland iets van hem kunnen leeren, zoowel wat de methode aangaat als de kennis van verschillende werken en verhandelingen.

Getroffen heeft het mij hierbij, dat hij in *refroidir* een steun wil zien voor *refrigidire*, terwijl het toch oogen-

schijnlijk een formatie van het Fransch zelf is. Evenzoo, dat hij pag. 119 noot 2, waar hij handelt over „syllabische Dissimilation" (haplologie), Paul's Prinzipien heelemaal niet noemt.

Als samenvatting van mijn indruk zou ik kunnen zeggen, dat het werk met een zekere behaagzucht maar met nog meer handigheid is geschreven, waardoor men bij nauwkeurige lezing het gemis aan diepte en wetenschappelijke scherpzinnigheid wel eens niet kan merken; dat door de veelheid van stof en verwerkte en genoemde literatuur niemand zich de lezing zal beklagen, al zal men om de inwendige leegte zich er ook niet buitengewoon door gesticht gevoelen aan het einde.

Amsterdam. J. W. Bierma.

K. Meister, Lateinisch-Griechische Eigennamen, I. Leipzig-Berlin, Teubner. 1916. (Pr. M. 4.80, geb. M. 6.40).

Karl Meister, zoon van den kenner der grieksche dialecten Richard Meister, behandelt in zijn in 7 hoofdstukken ingedeeld werk verschillende italische namen op zeer interessante wijze en tracht door grondige behandeling der aangepakte problemen eenige nieuwe gezichtspunten vast te stellen. — Het eerst wil ik hoofdstuk IV (S. 53—75) behandelen, daar het van wege zijn inhoud (over den eigennaam *Thybris*) het meest de aandacht trekken zal.

Dat *Thybris* naast *Thebris* de etruskische naam van den Tiber is, heeft Wilh. Schulze bewezen (Eigennamen 247, 5; 582; onjuist Kretschmer Glotta I 295, 1): in het Etruskisch wordt *t* dikwijls door den aspiraat vervangen (*Cluϑumusϑa*: *Klytaimestra*), valt door syncope de middenvokaal weg (*aϑrpa*- *Atropos*), wordt lat. ĭ (dat lat. ĭ open was, bewijzen de romaansche talen, ook gr. transcriptie: Τέβερις) door *e* weergegeven; zoo ontstond uit *Tiberis* etrusk. *Thebris*. — *Thybris* (gen. *Thybridis*; de Romeinen namen den etruskischen vorm eerst langs griekschen omweg in hun literatuur op) is slechts een etrusk. variant (*Thubris*) van *Thebris*: immers ook vóór ital. b, p, m is de variatie *i-u* (*libet-lubet* enz.) niet ongewoon [1]. — Meister (Schulze gedeeltelijk volgend) wijst op het feit, dat eerst sinds Vergilius, die 18 × *Thybris*, 1 × *Tiberis* in zijn Aeneis gebruikte, onder invloed der Aeneis algemeen *Thybris* in de lat. poezie ingang vindt. Verder merkt Meister op, dat in de grieksche poezie vóór Vergilius Θύβρις slechts éénmaal voorkomt, nl. in een Sibyllinisch orakel bij Phlegon Macrob. c. 4 (= Zosimus XX 6). Zonder eigenlijke bewijzen aan te voeren gelooft M., dat dit orakel Vergilius er toe gebracht heeft den grieksch-etruskischen vorm Θύβρις (gen. Thybridis bij Vergilius) in zijn gedicht op te nemen, ook omdat Vergilius volgens de overlevering het eerst boek II, IV, VI gedicht en dus Thybris het eerst in de rede der Sibylle aangewend heeft. Maar tegen deze overlevering zijn zwaar wegende argumenten met recht in het midden gebracht (men vergelijke Gercke's Entstehung der Aeneis). Verder — en dat is zeer belangrijk — kan Meister de authenticiteit van het orakel niet bewijzen: καί σοι πᾶσα χθὼν Ἰταλὴ καὶ πᾶσα Λατίνων .... ζυγὸν ἕξει kan zeer lang na den bondgenootenoorlog en na Vergilius door een falsarius gedicht zijn (M.'s andere argumenten zijn niet bewijskrachtig). — Maar toegegeven, dat het orakel zeer oud is, ook dan is het voorbarig daarin Vergilius' bron te zien. Was ons in de gelijktijdige of oudere grieksche poëzie zeer dikwijls Τέβερις overgeleverd en slechts in het orakel Θύβρις, ja dan zou de overeenstemming tusschen Vergilius en het orakel opvallen en iets kunnen bewijzen. Maar ook Τέβερις komt slechts éénmaal in de ons bekende grieksche poëzie vóór Vergilius voor: welken vorm de laat-Alexandrijnsche dichters, die den Tiber b. v. in de Romulus-Remus (Tyro)sage ongetwijfeld meer dan eens vermeldden, aangewend hebben, weten we niet; met de mogelijkheid, dat ook zij Θύβρις schreven en Vergilius hen volgde, moeten we minstens rekening houden.

Belangrijker schijnt het me, dat m. i. ook aan Varro *Thybris* bekend was. Dat Varro voor Vergilius een onuitputtelijke bron was, weten we vooral door R. Ritter's zorgvuldige dissertatie de Varrone Vergilii auctore diss. philol. Hal. XIV 3 (1901). Dat ook Aen. VIII 330: *tum reges asperque immani corpore Thybris a quo post Itali fluvium cognomine Thybrim diximus* — *amisit verum vetus Albula nomen* Varronisch getint is, bewijzen l. l. V 30: *nam et suum Etruria et Latium suum esse* (sc. *Tiberim*) *credit quod fuerunt qui . . . dixerint appellatum primo Thebrim. sunt qui Tiberim priscum nomen latinum Albulam vocitatum litteris tradiderunt* en Servius Danielis ad Aen. VIII 330: *Varro Tiberim a Thebri quodam vel a **qui ibi perierit dictum tradit.* Vergilius is hier dus geheel van Varro afhankelijk. Waarschijnlijk is het reeds nu, dat Vergilius een voor ons verloren plaats der Antiquitates voor oogen had en daar ook den vorm *Thybris*, waarvan *Thebris* (zoo Varro l. l. en Servius) slechts een variant is, misschien beide vormen vond. Bevestigd wordt deze meening door den aanvang van het Serviusscholion ad Aen. VIII 330 waar eerst Servius *hic* (sc. *Thybris*) *Tuscorum rex fuit qui iuxta fluvium pugnans cecidit et ei nomen imposuit*, dan Serv. Danielis: *vel ut quidam volunt a Glauco Minois regis filio. occisus est* schrijft. Ook hier put Serv. Dan., even als in de volgende, boven reeds behandelde aanteekening: *Varro Tiberim* enz., zijn opmerking over Glaucus in Italië indirekt uit Varro, evenals alle scholia over grieksche helden in Italië bij Servius van Varro, die dikwijls uit Timaeus put, afkomstig zijn. Dat ook Servius *hic* (sc. *Thybris*) *Tuscorum rex fuit qui iuxta hunc fluvium pugnans cecidit* varronisch is, kan van wege de groote overeenstemming met Serv. Dan. *Varro Tiberim a Thebri quodam vel a **qui ibi perierit dictum tradit* en van wege Varro's belangstelling voor etrusca niet twijfelachtig zijn. Varro had dus suo more meerdere meeningen over den Tiber saamgesteld en de gemeenschappelijke bron van Serv. en Serv. Dan. (Donatus, daarover elders) had Varro trouw afgeschreven en Vergilius met Varro geinterpreteerd, omdat Vergilius hier op Varro gebaseerd is. Varro wist, dat *Thebris-Thybris* de etruskische naam voor den Tiber was en *Thybris Tuscorum rex*, *Thebris Veientorum rex* waren voor hem slechts afspiegelingen dezer wetenschap. Aan Varro zich aansluitend noemt

[1]) dat umbr. *prehubia* in pl. van *prehabia* naar **prehubust* (fut. exact., i. pl. van *prehabust* onder invloed van den *u* in *-bust*) gevormd is — zooals Buck § 86, 4 beweert — kan ik niet gelooven. Ook hier staat *prehubia* (*u* vóór *b*) m. i. naast **prehibia*, evenals *lubet* naast *libet*. *prehubia* bewijst, dat ook umbr. naast het gewone *prehabia* (met onveranderde *a*, vgl. *antakres* = *integris*; k = g in etrusk. -umbr. alphabet) een *prehibia* niet onmogelijk was.

Vergilius den Thybris *Tuscum flumen* — dit kon hij uit het orakel niet weten! — en kent den naam Thybris waarschijnlijk door Varro. Varro was het, die naast Nigidius Figulus zich voor alles, wat Etruskisch was, interesseerde; de grieksche declinatie ontleende Varro aan de hem vertrouwde alexandrijnsche literatuur.

Gunstiger kan ik oordeelen over Kap. I, *Nerio*, voc. *Neria*, gen. *Neriĕnis* (quantiteit door 3 verzen bij Gellius 12,23 bewezen) < *Neriĭnis* (vgl. *pietas* <*piitas*) en *Anio*, *Aniĕnis* (< *Aniĭnis*) worden als oskisch-umbrische leenwoorden in het juiste licht geplaatst: —ā fem. sg. 1e. decl. is osk.-umbr. o, voc. *ă*; de genitivus en andere casus obliqui zijn hybridische vormen; naar *homo-hominis* enz. werd op de dialectische vormen op *-o* (1e declin.) een gen. op — *inis* geënt.

Anien (zoo Cato) is een jongere vorm; maar ten onrechte wil M. p. 6 ook voor neutra op —*en* jongeren oorsprong aannemen: dat *termen* naast *termo* uritalisch is, bewijst osk. *teremniss* (abl. plur. 3e decl); ja *sanguen* (Ennius) is ouder dan *sanguis*, dat uit de cas. obl. *sanguinis* enz. gevormd is: *sanguins*> *sanguis* (zoo Plautus)> *sanguis*. Naar neutra op —*en*, —*inis* ontstonden onregelm. *tibicen*, *tibicinis* in pl. van *tibice(n)s*, *tibicinis*.

Aniēnem i. pl. van *Aniĕnem* (Aen. VII 683) vindt in *ariēs*, *ariĕtibus* (zoo Statius Theb. II 492) en in *lien*, *liĕnis*, *liēnis* (urspr. *ĕ* ?, *liēnis* naar *rēnis*, *splēnis*, vgl. Bechtel G. N. 1899 185f.) geen rechtvaardiging; ook *muliērem* bij Dracontius en in het vulgairlatijn helpt ons niet. *Aniēnem* schijnt door den eisch van het metrum naar het adiektivum *Anienus* ontstaan te zijn. — *Anienis* (C. Gloss.) is niet in *Anien. is (fluvius Italiae)* — zoo Götz — op te lossen; ook niet gen. i. pl. v. nom. (zoo Meister, p. 4), maar „Rückbildung" uit den accus. *Aniēnem*.

Lemūria Ov. Fast. V 421 naast *lemŭres* V 483 is natuurlijk niet naar *compluria* gevormd (zoo Meister p. 21); we moeten *lemŭres-lemūria* en *Apŭli-Apūlia* onder eene groep van irrationeele quantiteits-verwisselingen samenbrengen, welke zich daardoor kenmerkt, dat die lettergreep van het afgeleide, langere woord, welke het accent ontvangt, ook lang wordt.

In het 2de hoofdstuk (p. 42—50) wordt *lucā* (*lucā bos* Plaut. Cas. 846, niet *lucă bos*) misschien met recht als *lucans bos* geinterpreteerd. De Romeinen leerden de olifanten bij de Lucani kennen en *lucans* ist de regelmatige, door syncope ontstane nom. sing. van het oskische adiektivum *lucanos* (*bos* ml. bij Plautus). — Maar waarom is in *Campans genus* (acc.) Trin. 545 enz. *-ns* bewaard, hier daarentegen *ns* weggevallen of gereduceerd (*Lucas*) ?, vgl. M. zelven Nachtr. S. 130. Hier blijven groote moeilijkheden, die aanraden voorloopig een non liquet uit te spreken. Leo's wet (Pl. Forsch. K. V) dat in Rome ausl. s na lange vocaal niet afviel, kan M. niet omverwerpen.

In Caput III (p. 51, 52) wordt *Savo* als vulgairlat. vorm van *Sabo*, *Safo* als oskische vorm uitgelegd in overeenstemming met de wisseling van inl. *b* (lat.) — *f* (osk.-umbr.), vgl. *albus-alfos*. De ook bij M. aangehaalde parallel Farfarus (vgl. de beroemde abdij Farfa) — Fabaris (Aen. VII 715) is genoegzaam bekend. Fabaris < Farbaris met 'dissimilat. Schwund' van de eerste r. Is ook in osk. *maimas carneis* (*maioris partis*), *maimas* i. pl. v. **maismas* (*-sm* blijft osk.-umbr.) zoo uit te leggen ? (onjuist Buck § 114 b: *maizemo* > *maizmo* > *maimo*).

In Caput V (p. 76—80) wordt in een Naeviusvers (= Festus p. 272 M.): *Vel Veiens ... Vibe, vel* met recht voor een etrusc. praenomen gehouden, vgl. *vel Tite* enz. (veel bewijzen bij W. Schulze). In *Vibe* had men reeds lang een etruskischen eigennaam gezien. Ook in *vel* had reeds Lindsay den gentielnaam *vele* vermoed.

Cap. VI behandelt het *nomen gentilicium*, dat oorspr. adiectivum was. Gaarne zou men willen weten, wanneer het nomen gentilic. slechts nog als substantivum gebruikt werd en naast *lacus Servilius* een *lacus Servilianus* enz. ontstond. Voor de chronologische bepaling van verschillende sagen en kulten zou dat zeer interessant zijn. Ook M. is het niet gelukt hier zekerheid te brengen. Vele tientallen van jaren (± 250—120 v. Chr.) moet het geduurd hebben, voordat deze verandering zich in hoofdzaak doorgezet had. Hier kunnen slechts andere argumenten zekerheid geven. — Belangrijk is de zekere bewijsvoering (p. 99 e. v.), dat in *M. C. Pomplio No. f. dedron Hercole* (C. I. L. VI 30 898) enz. *Pomplio* geen dualis is, zooals Wilamowitz' genialiteit vermoedde en velen met hem geloofden. *M. C. Pomplio* = *M. C. Pomplios* (— *s* ontbreekt bij auslaut. — *os* zeer dikwijls; vgl. Proskauer, das auslaut. —*s* auf den lat. Inschriften Strassburg 1910) en *Pomplios* is sing. pro plur. van het gentilicische adiectivum. Dat ook later in *Tib.* et *C. Gracchus* de singularis van het substantivum *Gracchus* gebruikt werd, is zeer begrijpelijk. Om te bewijzen, dat het adiectivum bij meervoudig subiekt in den singularis staan kan, waren vele bladzijden vullende voorbeelden werkelijk niet noodig geweest: dat is bekend genoeg. — Ook in de ital. dialecten ontbreekt de dualis; Wackernagel's hypothese (K. Z. 43, 295), dat umbr. *veiro pequo* dualis is, is onjuist. Met recht ziet Meister in *veiro* een formale 'Anlehnung' aan *pequo* (neutr. plur. *o* = *ā*, ital. *ā*, lat *ă*, zie boven). Ik voeg hieraan toe, dat *veiro* ook geen acc. plur. zijn kan, want uit *veirof* < *veirons* (ausl. *f* ontbreekt dikwijls in 't umbr.) zou *veiru* geworden zijn; ook in den abl. sing. in 't umbr. steeds *poplu* <*poplōd*, *pihaclu* <*pihaclōd*, nooit *poplo*, *pihaclo*; een uitzondering is slechts *somo* i. pl. v. *somu*; Tab. Iguv. VI*b* 55: *portatu ulo* kann *ulo* accus. sing. zijn; zoo ook W. Schulze. In *nerf arsmo*, *veiro pequo*, *castruo fri(f) salva seritu* mogen we *castruo*, dat met *frif* (<*frug-f*, *ū* > *ī* umbr.) samengaat, niet met *capita* vertalen (zoo M.): *fundos* is hier althans de eenige juiste vertaling; in *pustin castruvuf*: *secundum capita* schijnt eerst een afgeleide beteekenis voorhanden te zijn.

In Kap. VII (die Dioskuren im Lateinischen) toont M. aan, dat Dioscuri vermeden werd, omdat de Itali godenhuwelijken en godenkinderen oorspronkelijk niet kenden (vgl. Deubner Neue Jahrb. 1911). — Dat in *aedes Castoris* (later *aedes Castorum*) *Castoris* elliptisch in pl. van Castoris et Pollucis staat, is niet waarschijnlijk. Plaut. Mil. 596: *vos ... Pleusicles ... sinite*, waar slechts Pleusicles, niet ook Periplectomenus aangesproken wordt, kan toch werkelijk voor *aedes Castoris* niets bewijzen (eenige met Plautus Mil. 596 verwante plaatsen bij Ovidius, Propertius enz., waar geen plur. maiestatis *vos* te constateeren is, be-

---

[1]) *anguis*, dat naast *anguen* naar *sanguis* gevormd werd, komt eerst in de zoogen. klassieke periode voor.

handelt Housman Cl. Rev. 1909 (?). Met recht wendt zich M. tegen Wackernagel, die in Castores (= Castor et Pollux) een graecisme ziet (vgl. Αἴαντε = Aiax en Teucer — Κάστορε(ς) kennen we niet) en tegen Schwyzers elliptischen dualis (oi. Mitrā = Mitra en Varuna). *Castores* is een echt latijnsche „Neubildung". Met *fratrēs*, *patres*, waarover M. te uitvoerig handelt, mogen we *Castores* niet geheel op een lijn stellen.

Hiermede neem ik afscheid van het interessante boek, dat naast problematische hypothesen ook nieuwe en juiste gezichtspunten aanwijst.

Charlottenburg. W. A. Baehrens.

Beer u. Holtzmann, Die Mischna:

Horajot (Entscheidungen), Text, Uebersetzung und Erklärung nebst einem textkritischen Anhang von **W. Windfuhr** (Pr. M. 2.15).

Kil' ajim (Verbotene Mischgattungen), Text, Uebersetzung und Erklärung nebst einem textkritischen Anhang von **K. Albrecht** (Pr. M. 4.80).

Rosch-ha-schana (Neujahr), Text, Uebersetzung und Erklärung nebst einem textkritischen Anhang, von **P. Fiebig.** Giessen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 6.75).

De aankondiging van dit drietal Misjna-tractaten, die deel uitmaken van de onder leiding van Beer en Holtzmann bij Töpelmann in Giessen verschijnende Misjna-uitgave (op het hooge belang van welke uitgave ik reeds vroeger de aandacht heb gevestigd) en welke mij kort voor het uitbreken van den jammerlijken wereldkrijg zijn toegezonden, heeft door verschillende omstandigheden langer op zich laten wachten dan mij zelf gewenscht voorkomt.

In opzet verschillen deze uitgaven natuurlijk niet van hare voorgangsters. Ook hier gaat eene inleiding vooraf aan den nauwkeurig gevocaliseerden tekst, waarvan behalve vertaling ook een breede commentaar gegeven wordt, welke laatste slechts zelden in den steek laat en steeds getuigt van den wetenschappelijken ernst der bewerkers.

Het minst spreekt ons het tractaat Horajot toe. De bewerker noemt het een stuk „theologisch-juristischer Schulübung", dat grootendeels alleen theoretische waarde heeft en door hem „nach beendeter Arbeit als wenig Gewinn bringend" ter zijde is gelegd. Inleiding en commentaar zijn hier tot het allernoodzakelijkste beperkt. Interessant is voor ons de waardeering van den wetgeleerde, welke het sterkst uitkomt in III 8, waar de geleerde bastaard boven den ongeleerden hoogepriester wordt gesteld. Voorts, dat de vrouw, die gelijk overal in het oosten de mindere van den man wordt geacht, boven dezen wordt gesteld, wanneer het gaat om bewaring van hare kuischheid en bevrijding uit gevangenschap.

Het z.g. „critische" standpunt van den bewerker komt uit in de opmerking bij II 1, dat de zalving van den hoogepriester, waarvan Ex. 29_7, sprake is, een na-exilisch gebruik is en dat oorspronkelijk alleen de koning werd gezalfd. Alsof de zalving van sacrale personen niet een overoud gebruik ware! De bab.-ass. priester heet reeds vroeg pašîšu, de gezalfde, precies op dezelfde wijze als de hoogepriester in Lev. 4_3 „de gezalfde priester" heet (K A T[3] bl. 590) en in Egypte is de uitdrukking „voor iemand een ambt zalven" synoniem met het instellen van een ambt (Spiegelberg, Die Symbolik des Salbens bei den Aegyptern in Archiv f. Rel. Wissenschaft IX bl. 144). Deze geheele bewering berust dan ook alleen op het apriorisme, dat het ambt van hoogepriester een naëxilische vinding is, eene meening, waartegen niet alleen de O. T.ische gegevens zich verzetten maar ook de geschiedenis der godsdiensten haar veto heeft uitgesproken.

Het tractaat Kil'ajim bedoelt eene practische uitwerking te geven van het verbod van Lev. 19_{19} en Dt. 22_{9-11}, handelend over de onnatuurlijke vermengingen. Albrecht heeft een in menig opzicht voorbeeldige bewerking gegeven van dit dikwijls zoo moeilijke tractaat. Daarbij zijn we hem tot grooten dank verplicht, dat hij zich voor de botanische en zoölogische kwesties, die zich daarbij voordoen, tot twee vakmannen heeft gericht, wier hulp aan het geheel ten goede is gekomen. Mede daaraan hebben we een commentaar te danken, die den vaak donkeren tekst dichter bij ons brengt. Ook het taalkundig gedeelte van de commentaar is goed bewerkt, zooals trouwens van den auteur der Neu-hebräische Grammatik te verwachten viel. Slechts een ding is mij opgevallen. In zijne Inleiding gaat Albrecht uit van de gedachte, dat het verbod van Lev. 19_{19} en Dt. 22_{9-11} zijn grond vindt in het feit, dat deze gebruiken „irgend wie mit heidnischen Aberglauben oder heidnischen Kulten in Verbindung stehn." Nu moge het al juist zijn, dat stoffen, die uit wol en vlas vervaardigd zijn, bij de tooverij een rol hebben gespeeld (Goldziher Z A W XX bl. 36 v.), daaruit laat zich het verbod van Kil'ajim niet verstaan. Blijkbaar heeft Albrecht geen kennis genomen van het interessante betoog van Eerdmans in diens Alttest. Studien IV bl. 98 v. v., waar deze het althans waarschijnlijk heeft gemaakt, dat we hier voor animistische denkbeelden staan.

Een breede inleiding, die meer dan de helft van het geheele boek beslaat (72 bl. op 127 bl.) gaat aan Fiebigs tekstuitgave van het tractaat Roschhaschana vooraf. Hierin wil hij de geschiedenis geven van de Nieuwjaar- en Nieuwe-maan-feesten (bl. 13—71). Hij zet deze voort tot op onzen tijd, wat te meer te waardeeren is, daar F. in het door hem bewerkte tractaat Challa in gebreke was gebleven in zijn „Geschiedenis der Challa" een paragraaf te wijden aan het voortduren van dit gebruik tot op dezen tijd. Dat F. aanhanger is der Wellhausiaansche school vermindert nu wel de objectieve waarde van dat gedeelte dezer geschiedenis, dat over den O. T.ischen tijd handelt. Maar doordat hij voor den lateren tijd veel verspreide gegevens verzameld heeft en daarbij in den breede aanhalingen heeft gedaan uit geschriften, die niet ieder in zijn bibliotheek heeft, heeft hij zeker velen aan zich verplicht. Jammer slechts, dat hij een paar aanwijzingen betreffende het blijde karakter van het Nieuwe-maan-feest over het hoofd heeft gezien. Zoo het verbod van Taänith II 10 om op een Nieuwe maan-feest een algemeen vasten uit te schrijven, en dat van Moëd qatan III 9 om dan doodenliederen aan te heffen. Daardoor wordt een onvolledig beeld geteekend van dat feest.

Uit de paragraaf over de verhouding van het Misjnatractaat R. H. tot het gelijknamige tractaat der Tosefta blijkt, dat Fiebig zich door den geleerden uitgever der Tosefta, M. S. Zuckermandel, heeft laten overtuigen van de juistheid van diens stelling, dat we in de Tosefta niet — zooals toch de naam reeds schijnt aan te duiden —

een jonger toevoegsel van de Misjna maar de oudere palestijnsche Misjna hebben te zien. We zullen diensvolgens Misjna en Tosefta voor twee gelijkstaande redacties der tannaietische Halacha hebben te houden. Dit tracht Fiebig voor R H te bewijzen. Overtuigd heeft hij mij niet. Daartoe heeft hij te veel de verschillende aanwijzingen uit het oog verloren, die doen zien, dat de stof der Tosefta niet alleen van jongere redactie is dan die der Misjna, maar ook een meer ontwikkelde vorm van de stof der laatstgenoemde verzameling.

Dat Fiebig de auteur is van het in 1912 verschenen boek „Die synoptischen Evangelien" blijkt uit de laatste paragraaf zijner inleiding, handelend over „de beteekenis van het Misjnatractaat R H voor het N. T." Hij had echter zijne opmerking, dat het voor N. T.ici van belang is aan de hand van R H de wetten der mondelinge overlevering te bestudeeren, wel wat meer mogen adstrueeren. Zooals de opmerking daar ligt, treft ze geen doel. Trouwens deze geheele paragraaf is erg mager uitgevallen. Daardoor wordt ten onrechte de schijn verwekt, als zouden de Misjna-studiën voor den N. T.icus van weinig belang zijn.

Utrecht. A. Noordtzij.

H. C. Diferee, Vondel's Leven en Kunstontwikkeling. Amsterdam, Van Holkema & Warendorf. 1912.

De betekenis van dit werk wordt voornamelik bepaald door Hoofdstuk V: „Vondel als Dichter en Hekeldichter voornamelijk met betrekking tot de kerkelijk-politieke twisten." Hierin wordt met nieuwe gegevens gewerkt. Zij werden de schrijver verschaft, door bemiddeling van Dr. G. J. Vos Azn., in leven predikant bij de Ned. Herv. Gem. te Amsterdam, uit het Kerkelik-Archief. Deze bescheiden verklaren veel, en leveren een uitvoerig commentaar op Vondel's hekeldichten. Tevens verklaren zij het plotseling optreden van de dichter in een nieuwe sfeer, de gunstige uitwerking op zijn dictie, nu de actualieteit van het gebeuren om hem, en de verontwaardiging over het optreden van machten, die hij intuitief als een tegenmacht voelt, hem voert tot het onmiddellike geluid, en tot kracht en kleur van toon, waar vóór die tijd het conventionele en ver-verwijderde hem in het religieus-didaktiese spoor heeft gehouden. Al dadelik in zijn hekeldichten worden zijn verzen voller en vloeiender. De strijdende Vondel is als „kunstenaar" niet het matste, en in die periode hebben de ontwikkelde gaven ook tal van andere grotere en kleinere dichtstukken haar volle waarde gegeven. We herinneren aan de „Vertroostinghe," de „Olijftack," en de nog vroegere „Geboorteklock," aan „Grol" en het „Bruyloftbed van P.C. Hooft enH. Hellemans," om uit de veelzijdige praestaties iets te noemen, wat reeds op eer uiteenlopende verscheidenheid wijst. We ontmoeten hier reeds de volwassen Vondel. In het betoog van de Hr. Diferee laat hij de Dichter tot zijn volle kracht komen in diens „Gijsbrecht." Niet in alle opzichten lijkt ons dit juist. Wel achten we buiten twijfel, dat wij hem van nu af „de sociale en geestelijke stroomingen, waaraan Vondel zich nu harmonisch bewust is, volgens een vast omlijnd plan uiting zien geven in zijn kunstproducten." En ook wat de kunstenaar aangaat, komen hier naast de gaven van zegging, tevens die van schikking in een gelukkige en zusterlike volmaking tot haar recht. Inderdaad, zo het mensen - en het dichterleven van Vondel in hoofdstukken zou moeten worden verdeeld, kan de „Gijsbrecht" gezegd worden een periode uit dit leven af te sluiten. Maar wij kunnen niet beamen, dat met dit „spel" zijn „zelfopvoeding tot kunstenaar" voltooid is. De „Gijsbrecht" is geen model geworden in Vondels dramatiek. Minder nog is het stuk een zuivere grens tussen wat volgt en wat voorafging. Vondel blijft steeds veelzijdig, ondanks zijn schoolsheid. Hij ontwikkelt zijn gaven bij beurte. Hoe lopen uiteen zijn „Leeuwendalers", zijn „Maagden", zijn „Lucifer". En om één ding te noemen, zou om en om 1637, toen hij in de „Badeloch" de liefde tussen man en vrouw in zijn,„huwelikstrouw" kon verwerken, hij bij machte zijn geweest, om op zulk een aangrijpende wijze in hoge kunstvolle verzen de vaderliefde en de heroïeke toewijding van een Jephta en een Ifis te schilderen? Zo in de „Gijsbrecht" de harmonie tussen mensenleven en mensenkunst kan worden geconstateerd, het leven verruimt en verdiept zich, en ook de kunst stelt zich, dit diepere leven uitbeeldende, hogere eisen.

In de eerste hoofdstukken geeft de bewerker hoofdstukken ter Inleiding; als: „De Stad Amsterdam en hare bevolking bij den aanvang der Zeventiende Eeuw" en „Vondels Jeugd en eerste Ontwikkeling." Ze zijn voor dit werk te uitvoerig, ook omdat de slotsom uitwijst dat Vondel, vóór 1620, niet meeleefde met zijn stad en zijn land. Ook bij het „Pascha" toeft hij te lang. Indien deze hoofdstukken meer op de achtergrond waren gehouden, zou het verdienstelike „keerpunt" in het Ve hoofdstuk nog beter zijn uitgekomen. Dit juist geeft relief aan het werk.

Dordrecht. J. Koopmans.

G. Ström, Nederlandsch-Zweedsch Woordenboek. Gouda, G. B. van Goor Zonen.

De verschijning van het eerste Zweedsch-Nederlandsche Woordenboek, nu bijna negen jaren geleden, was een zeer verblijdende gebeurtenis. Zoodra immers de belangstelling voor de moderne Zweedsche letterkunde gewekt was door auteurs als Viktor Rydberg, Selma Lagerlöf e. a., ontstond hier te lande een ware vertaalwoede, en véél is er in die eerste jaren vertaald, veel, vlug en vluchtig. Als onvolledig hulpmiddel werd het een of andere woordenboek geraadpleegd, dat voor de Fransche, Duitsche of Engelsche taal bewerkt was. Zweedsch en Nederlandsch leken echter zoo veel op elkaar — meende men —, dat in vele gevallen een woordenboek overbodig was. Dat juist in die vaak slechts oogenschijnlijke overeenkomst dezer beide talen de voetangels en klemmen voor den vertaler gelegen zijn, werd te weinig beseft, en met groot zelfvertrouwen werden de wonderlijkste vergissingen begaan, waarvan er hier enkele uit een der bekendste Zweedsche meesterwerken mogen volgen:

Zw. mätt werd vertaald met mat (de beteekenis is: verzadigd). Zw. knota met knokkel (de beteekenis is: been, bot). Zw. torp met dorp (de beteekenis is: klein boerenbedrijfje). Zw. fjäll met veld (de beteekenis is: berg). Zw. kappa met kap (de beteekenis is: mantel). Zw. klockare met klokkeluider (de beteekenis is: koster). Zw. tak (v. e. kamer) met dak (de beteekenis is: plafond, zoldering). Zw. brud met bruid (de beteekenis is: meisje, aanstaande). Zw. hals-

duk met halsdoek (de beteekenis is: das). Zw. marknad met markt (de beteekenis is: kermis). Zw. ful met vuil (de beteekenis is: leelijk). Zw. präst met priester (de beteekenis is: dominee).

Wordt na dergelijke staaltjes van vertalen op den klank af de onbegrijpelijkheid, waarover lezers van vertaalde Zweedsche boeken zich wel eens beklaagd hebben, niet begrijpelijk? en blijkt er niet uit, dat er inderdaad dringende behoefte bestond aan een woordenboek rechtstreeks van het Zweedsch in het Nederlandsch? Hoogst welkom was daarom de verschijning van Ström's Zweedsch-Ned. Wdb., dat we niet genoeg aan alle vertalers kunnen aanbevelen, en dat ongetwijfeld aan de waardeering van Zweedsche auteurs ten goede zal kunnen komen.

Thans is van de zelfde hand verschenen het eerste woordenboek rechtstreeks van het Nederlandsch in het Zweedsch, en ook met deze uitgave heeft de heer Ström een werk verricht, waarvoor zoowel Nederland als Zweden hem groote dankbaarheid verschuldigd is!

Zoo iemand geacht kan worden berekend te zijn voor een zoo moeilijke taak als de samenstelling van het allereerste woordenboek voor deze beide talen, dan is het wel iemand als de heer Ström, een Zweed van geboorte, in Zweden opgevoed, en daarna in Nederland verder opgeleid (tot officier bij het N. I. leger), iemand dus, die goed op de hoogte kan zijn van de beide talen, die hij te behandelen had.

Toch krijgen we bij het doorbladeren van dit handige woordenboek soms den indruk, dat de schrijver meer Nederlander dan Zweed is. Reeds op de eerste bladzijde verrast ons bijv. in den Zweedschen tekst het Nederlandsche *stukken* waar *stycken* behoorde te staan; op blz. 52 staat als vertaling van *badinrichting* niet *badanstalt* of *badinrättning* maar het Ned. *badinrichting*; voor Zw. *med* staat meermalen *met*; de Nederlandsche *ee*, *oo*, *ie*, *uu* en *oe*, die de Zweedsche spelling niet kent, staan desniettemin in Zw. woorden b. v. orneering, annoteering, svärsoon, officier, musiek, figuurlig, bloedig, en de *w*, die als letterteeken in het Zweedsch alleen in sommige eigennamen gebruikt wordt, vinden we hier telkens en telkens weer in Zweedsche woorden verdwaald, waar een *v* zou behooren te staan, zie b. v. mudder*w*erk, *w*edervärdighet, *w*ridbar, hant*w*erk, k*w*ar, oms*w*ep, *w*apenstillestånd, *w*attenkraft enz.

Af en toe rijst er twijfel of de Zweed-Nederlander wel de juiste beteekenis gevoeld heeft van een in het Zweedsch weer te geven uitdrukking. Zoo lijken, mij althans, minder geslaagd vertalingen als:

Het bloed kruipt waar het niet gaan kan: Äpplet faller ej långt från trädet. Het is zoo lang als breed: Det gör ingenting till saken. Al gaat hij op zijn achterste pooten staan: Om han än gör aldrig det. Uit zijn slof schieten (dat m. i. 1e zich moeite geven, en 2e zich scheutig toonen beteekent): Fara ut (i vredesmod); brusa upp.

Voorts hadden af en toe, in plaats van de vaak woordelijke vertaling, meer equivaleerende Zweedsche zegswijzen kunnen zijn gebezigd. Zoo zou bij: „Een oude bok lust nog wel een groen blaadje" in plaats van met de nuchtere omschrijving „En gammal bock tycker också om ett ungt blad," de bedoeling even goed — en zeker idiomatischer — zijn weergegeven door de Zw. spreekwijze „Gamla kattor lapa också mjölk." Bij: Oude koeien uit de sloot halen „tala om gamla minnen; om saker som man nästan glömt," had de Zw. spreekw. kunnen vermeld worden: „Tala om snön som föll ifjor." Bij: Er mee in zijn maag zitten had de lange omschrijving: Ej veta vad man skall göra därmed; ej veta hur man skall bli av därmed, kunnen zijn vervangen door de Zw. uitdr. „Det går (någon) i magen." En in plaats van „Med eller mot någons vilja; om man vill eller ej" voor „Goedschiks of kwaadschiks," zou ik het pittige „Med lock eller pock" hebben gewenscht.

Toen b i k k e n gedefinieerd werd met gulzig eten „äta glupskt" heeft de schrijver stellig aan 't ww. b u f f e l e n gedacht? Bij h a n d s c h o e n is verzuimd te vermelden, dat *handske*, het eenige woord dat hier gegeven wordt, uitsluitend de benaming is voor een leeren handschoen; voor een garen, zijden en wollen handschoen gebruikt de Zweed het woord *vante*. Voorts werd in de beschrijving van h u t s p o t een voornaam bestanddeel, de uien, vergeten, en dat *styvmorsblomma* (hd. Stiefmütterchen, Ned. viooltje) in het Zweedsch, naast het door Ström vermelde *förgätmigej*, eene benaming zou zijn voor het v e r g e e t - m ij - n i e t j e kan ik nergens bevestigd vinden.

Zooals de heer Ström zelf in de Voorrede zegt: een woordenboek kàn nooit geheel volledig zijn, maar toch ontbreken er in dit zeer uitvoerige werk veel „gewone" woorden zal ik ze maar noemen, die hier meer recht van bestaan zouden hebben dan onnederlandsche woorden als b. v. *afbeeld*, *belusten* (voor benieuwen), *inbreken op iemand*, *zich in een vak inkomen*, *kolenmeiler*, *nekken* (voor plagen), met iemand *te schaffen* hebben, *schoenband*, *schoolman*, *verkapt* enz. Van de Zweedsche woorden voor welke ik alvast in een tweeden druk een plaatsje zou willen bespreken, noem ik: geheimschrift (behalve chifferskrift óók:) lönnskrift; 't haar opmaken = lägga upp håret; monden=falla på läppan; op 't nippertje = i grevens tid; opkikkeren = pigga upp; eens opsteken = elda på; reisdeken = resfilt; sneuvelen = digna; spijbelen = skolka; een stokpaardje berijden = vurma sig; limonade = saft och vatten; limonadetentje (saft ō) vattenbutik, en het gerecht dat haast dagelijks op ieder Zw. menu voorkomt: zure melk = filbunke.

Want dat dit hoogst verdienstelijk woordenboek, zoo zakelijk beknopt en tegelijkertijd zoo rijk van inhoud, meerdere drukken zal mogen beleven is mijn stellige overtuiging. Ieder Nederlander, die zijn gedachten in het Zweedsch wenscht uit te drukken, behoeft dat voortaan niet meer via de Fransche, Duitsche of Engelsche taal te doen, hij zal in dit woordenboek een zelden falenden gids vinden.

Een enkele vraag: Na de invoering van de nieuwe spelling in Zweden, gaf de heer Ström een supplementje op het Zweedsch-Nederlandsche deel. Zou het wellicht aanbeveling verdienen, dat de heer Ström op dit tweede deel óók een supplementje gaf met verbeterde drukfouten? Een beginneling zal in een ontleend woord, gelijk op blz. 353 voor bril: „princenez", direct glimlachend de drukfout opmerken, doch, als in echt Zweedsche woorden drukfouten zonder waarschuwing blijven staan, zooals b. v. haa (blz. 7), anat (43), peggar (44), bezwär (65) gänserna (208), vingspe-

taarna (563) enz. worden ze verbijsterend en misleidend.

Mocht de heer Ström tot het geven van zoo'n supplementje besluiten (ik stel er mijn uitvoerige lijst van corrigenda, waaruit ik hier enkele staaltjes gaf, gaarne voor beschikbaar), dan zou ik de overtuiging van den Schrijver, in de Voorrede uitgesproken, — óók met het oog op beginnende vertalers, — kunnen onderschrijven, namelijk „dat hier een werk is geleverd, dat in alle opzichten betrouwbaar is."

Leiden. T. Beets-Damsté.

H. Heiss, Balzac. Sein Leben und seine Werke. Heidelberg, Winter. 1913. (Pr. M. 6, geb. M. 7).

Een nieuw boek dat geen ander doel heeft dan enkelen Balzac-lezers behulpzaam te zijn in het juister begrijpen van den reus. Men kan zich afvragen of het bestaansrecht heeft na de studies van de laatste jaren. Waar Heiss over eene „nicht sehr reiche Literatur" klaagt, zou ik eerder het tegendeel durven volhouden. Spoelberch de Lovenjoul's onderzoekingen in de *Histoire des Œuvres* (1888), den *Roman d' Amour* (1893) en *Une Page perdue* (1902), detailstudies zooals die van Hanotaux en Vicaire over *B. imprimeur* (1902), 't delicate boekje van Mevr. Geneviève Ruxton over *la Dilecta* (1910) hebben, met de brieven, bijna alles van B's leven blootgelegd. Over den oorsprong der werken zullen nog speciale studies te schrijven zijn, zooals die van Haas over *les Chouans* (*Z. Fr. Spr. L*, XXX) en de *Scènes de la vie privée* (1912) en van Spoelberch over 't ontstaan van *les Paysans*. Daartoe zal men heel wat vergeelde kranten en tijdschriften, stoffige notarisprotocollen en procesacten moeten doorsnuffelen of, zooals Hallays, al flaneerende, door vragen en vorschen, de types trachten te ontdekken die in een hoekje van Touraine B. inspireerden (*A travers la France*, 15 ss. en 79 ss.). Groote, samenvattende studies zullen wel niet veel nieuws brengen, al zullen zij, door de persoonlijke voorliefde van den schrijver, een deel van de *Comédie humaine* op den voorgrond brengen, op taal of stijl, op vreemde invloeden of B's gedachten en aspiraties licht laten vallen.

't Beste, meest volledige, diepst doordringende boek is wel Le Breton's *Balzac, l'homme l'œuvre* (1905), waarnaast men gerust Heiss' boek mag zetten, te meer daar dit over de *Contes drolatiques* een met liefde en geest geschreven hoofdstuk bevat, dat bij Le Breton ontbreekt. Brunetière's *Honoré de Balzac* is klaarblijkelijk samengesteld om Balzac te huldigen als schepper van den modernen roman en om de, thans reeds bouwvallige, evolutietheorie in de letterkunde kracht bij te zetten, al moet men den diepen blik, de nieuwe gezichtspunten erkennen. Frederik Lawton's *Balzac* (1910, Grant Richards Londen), dat Heiss niet noemt, is een weinig persoonlijk stuk werk, dat, steunend op allerlei overbekende anecdoten en klakkeloos aanvaarde uitlatingen van B., een beeld ontwerpt van B's leven in verband met zijn werken en tracht aan te toonen dat Brunetière (*l.c.*, V) zich vergiste toen hij het „œuvre en soi" alleen wilde behandelen; de uitlating van Brunetière moge wat absoluut klinken, Lawton heeft mij niet doen zien dat „his novels are literally his life" (*l. c.*, VII) en dat „Balzac's personality is even more interesting than his work" (*id.*, 360). Faguet gaf zijn *Balzac* (1913), helder, scherp, soms zoo slecht geschreven alsof het du Balzac was, vol antipathie tegen B., al moge zij niet zoo kras tot uiting komen als in zijne *Dix-neuvième Siècle*. Bij ons vermeld ik nog de diepgaande, vol bewondering en sympathie geschreven artikels van Dr. Ch. M. van Deventer (Gids, II en III, 1896), die misschien een aanleiding kunnen zijn om eens na te gaan wat onze romanschrijvers — b. v. Robbers, de Meester of de Scharten's — aan B. te danken hebben.

Heiss is er in geslaagd een goed geschreven, levendig, kleurrijk boek te geven, waaruit groote liefde en bewondering voor Balzac en zijn kunst straalt; hij heeft het samengesteld met een keur van welgekozen details, wat b.v. bij Lawton ten eenemale ontbreekt; daarbij is hij niet teruggedeinsd voor platte moppen en vulgaire uitbulderingen van levensovermoed, die nu eenmaal een deel van B's wezen vormen; B's innerlijk is psychologisch fijn geteekend, vol belangstelling voor de samengesteldheid van zijn wezen, die toch weer tot een eenheid van beeld leidt, oneindig levendiger en scherper dan Lawton's verwaterde figuur. In een juiste verhouding geeft hij, na een inleiding over den algemeenen indruk dien B. maakt, een overzicht van het leven (p. 17—102) en van het werk (p. 104—328), daarbij een drietal groote romans—*Eugénie Grandet, le père Goriot* en *la cousine Bette*—analyseerend om er in al het karakteristieke van B's kunst te doen uitkomen. Een speciaal hoofdstuk, waarop ik reeds wees, is aan de *Contes drolatiques* gewijd, „de apotheose van zijn genie," zooals van Deventer (*l. c.*, III, 144) zegt, „rein künstlich betrachtet sein vollkommenstes Werk." Men spreke hier niet van pasticheering, zooals Faguet, men ga dit werk niet voorbij, zooals Brunetière of Lawton, men erkenne daarin toch vooral den heelen Balzac, het fond van zijn wezen, de volle bloei van zijn kunstenaarschap; zeer terecht heeft Paul Flat in zijn *Seconds Essais sur Balzac* (ch. 1, § 3) het eerst onder de Fransche critici het voor die Rabelaisiaansche verhaaltjes opgenomen. Heiss heeft evenwel ook B's fouten en gebreken gezien, fouten in karakter en geest en aanleg, gebreken in taal en stijl, zonder deze zoo onbarmhartig uit te stallen als Faguet, die bewijst dat onder B's invloed zelfs Taine nonsens schrijft (p. 163; in de eerste uitgave was de door Faguet vermelde galimatias door de bijvoeging van „tressaillantes et bourdonnantes" comme un essaim tumultueux de papillons nog driemaal zoo erg). Zeer geslaagd noem ik, naast het hoofdstuk over de *Contes*, die over zijn ontwikkeling (h. IV), het beeld der wereld dat de *Comédie* vertoont (h. VIII) en zijn kunst (h. IX). Men neme daarbij het woord ontwikkeling niet in de beteekenis van evolutie; Heiss betoogt zeer juist (p.169 ss.), dat van een evolutie, onder den invloed der toenemende mateloosheid van zijn geest welke Le Breton (p. 217) aanneemt, geen sprake is. Heiss neemt zelfs technisch geen vooruitgang aan, m.i. terecht, al betoogt Haas het tegendeel (*Z. Fr. Spr. L.*, XXXI, 59 ss.). Helder zet hij uiteen op welke wijze een geheele wereld in B's werk leeft; een tijdvak van veertig jaren (1799—1846); een tooneel dat Parijs en de provincie omvat; twee duizend personen minstens, die uit allerlei milieus voortkomen met hun gewoonten, hebbelijkheden, kleeding, huisraad en hun innerlijk wezen, alle standen en beroepen bijna, allerlei carrières; doet hij vooral zien hoe amoraal die wereld is en hoe zij slechts één ding najaagt: geld, genot, hartstocht, en hoe Vautrin een der meest typische figuren van die woest zich verdringende menigte is; vooral hoe waar en echt deze wereld is, ondanks de

gebreken die noodzakelijk voortkomen uit de omstandigheid dat B. doortrokken is van een romantisme van het slechtste soort. In het hoofdstuk over zijn kunst is zeer opmerkenswaard dat een vreemdeling zoo geheel anders dan een Franschman denkt — „ce philosophe, ce penseur ce poète," zei Hugo bij zijn graf — waar het geldt den wijsgeer te schetsen; Heiss haalt fijn het mengelmoes van neigingen uiteen (271), dat èn Flat (*l. c.*, h. V) èn Bourget (*Etudes et Portraits*, III, 46 ss.) èn Brunetière (304) ernstig opnemen als een geheel dat den naam van philosophie verdient. Een dergelijk tegenstelling in het begrip van de sociale waarde van B's werk blijkt ook uit de opvatting van Heiss (p. 272, cf. 318), en die van Charles-Brun in zijn *Roman social en France* (p. 130). Waar Bourget in B. een steun van monarchie en catholicisme tracht te ontdekken, daar wijst ook Heiss (p. 253, cf. p. 96) terecht op het snobisme dat daaronder schuilt, een feit waarop Haas trouwens reeds gewezen had (*Z. Fr. Spr. L.*, XXX). Er is nu eenmaal een neiging bij een groep traditionalisten om allen die maar eenigszins voor de rol van verdedigers van koningschap en godsdienst in aanmerking komen — van Chateaubriand tot Claudel — tot elken prijs hemelhoog te verheffen, een gevaar voor elke oprechte kritiek. In 't hoofdstuk over B's kunst haalt Heiss de grondslagen en elementen ervan in een fijne ontleding uiteen. In het laatste hoofdstuk is een samenvatting van de invloeden die hij onderging, van zijn waarde voor de geschiedenis van den roman.

Als geslaagde passages wijs ik op H's poging (p. 156) om de verwarde uitlatingen van B. over zijn werk uiteen te zetten; zijn kijk op de liefde van B. voor Mevr. Hanska (70—72); de vergelijking tusschen Crevel en Birotteau als sociale verschijnselen (246); de aanwijzing van *Cousine Bette* als het meest typisch-Balzacsche werk (255); *Louis Lambert* in verband gebracht met *René* (22).

Als detailpunten waarbij ik een vraagteeken zou willen zetten, noem ik: p. 17, de geboortedatum is de 21ste Mei (z. *R.D.M.*, 15 déc. 1856, p. 721, noot), al geeft Faguet den 16en Mei aan; p. 21, ook *Un grand homme de province à Paris* is voor het door H. in h. I behandelde van belang; andere persoonlijke herinneringen zijn saamgevat bij Le Breton p. 158—168; p. 32, n. 3 ontbreekt 't boekje van Mevr. G. Ruxton; p. 50, de cijfers van B's schulden zal men nooit precies weten, daar hij veel overdrijft; p. 96, er ware nog te vermelden geweest dat B's moeder zich voor hem en zijn broeder financieel heeft te gronde gericht; p. 97, zou over zijn verhouding tot het romantisme (cf. Le Breton, 91 ss.) nog wat te zeggen zijn geweest te meer daar H. dit punt niet uitgebreid behandelt; p. 141, neemt H., met eenige aarzeling, aan dat Dante-invloed in de keuze van den titel der *Comédie* te vinden is; 't lijkt me dat Brunetière (p. 74) overtuigend heeft doen zien dat we aan een zuiver Fransche traditie moeten denken, te meer daar B. in Molière een voorbeeld zag (z. *Corresp.*, 18); Faguet, al insinueert hij iets van „une attaque de mégalomanie ou une idée de commerçant habile" (p. 76), doet toch eigenlijk hetzelfde zien als Brunetière; en dan is er nog de invloed op de keuze van dien titel door Hetzel (Lawton, p. 300, noot); p. 240, hierbij zou Scott's invloed op den realistische roman te vermelden zijn geweest; p. 305, de voorbeelden aan Hugo ontleend, van 1862 en 1869, zijn niet gelukkig gekozen; p. 326, is het niet hard Henri Becque en „die kleinen Zyniker der *comédie rosse*" in één adem te noemen?

Men kan zoo nog eenige vraagteekens zetten. Maar het boek is een uitstekende aanwinst, waard naast Le Breton's boek geplaatst te worden.

Amsterdam. K. R. Gallas.

F. van Rijsens' Geschiedenis van ons vaderland. Vijfde omgewerkte druk bewerkt door **Dr. A. J. van der Meulen.** Groningen, Wolters. 1915. (Pr. ƒ 3.50, geb. ƒ 3.90).

Dit reeds zoo gunstig bekende leerboek is door Dr. v. d. Meulen, geheel op de hoogte van zijn tijd gebracht. Plan en indeeling van den auteur heeft hij zooveel mogelijk behouden. Toch was het noodig sommige deelen breeder te bewerken, voornamelijk de geschiedenis van ons geestelijk leven. Ten einde echter den omvang van dit in een vorigen druk bijna 500 bladzijden tellende werk niet al te zeer te doen toenemen, streefde de bewerker er naar zoo pittig en beknopt mogelijk te zijn in de voorstelling der feiten en heeft hij daarenboven met talent in den vroegeren tekst gesnoeid. Beide is hem uitstekend gelukt. Daardoor heeft het boek niet alleen gewonnen aan wetenschappelijke waarde, maar is het ook helderder geworden en aangenamer om te lezen.

Nog meer dan vroeger kunnen wij dus dit voortreffelijke leerboek aanbevelen. Vooral zij, die voor een examen studeeren waarbij een grondige kennis der hoofdlijnen van de Vaderlandsche geschiedenis vereischt wordt, zullen dit werk met vrucht kunnen gebruiken. Het leent zich uitstekend voor zelfstudie. Ook in de hoogere klassen van Gymnasium en H.B.S. is het op zijn plaats. Voor de lagere echter lijkt het mij te uitgebreid.

Dordrecht. B. van Rijswijk.

K. Wyss, Die Milch im Kultus der Griechen und Römer. (Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. herg. von R. Wünsch u. L. Deubner, XV Bd. 2 Hft.). Giessen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 2.50).

Na eene „Einleitung" 1—3 behandelen negen hoofdstukken achtereenvolgens „Die Milch als eine Gabe unter Gaben" p. 3—6, „Die Milch als Opfergabe bei den Römern" p. 7—13, „Die ursprüngliche Bedeutung des Milchopfers bei den Griechen" p. 13—18, „Die Milch als weinlose Spende" p. 19—25, „Die Milch bei der Totenbeschwörung und im Totenkult", p. 25—32, „Die sühnende Wirkung der Milch", p. 32—39, „Die Milch als Götterspeise und Attribut des seligen Jenseits", p. 39—51, „Die Milch im Mysterienkult" p. 52—58, „Käseopfer" p. 58—61. Er volgen eene „Zusammenfassung" p. 61—64, een „Register" p. 65 vlg. en een „Verzeichnis der wichtigeren Literatur" p. 67.

De hoofdresultaten waartoe de auteur is gekomen, zijn de volgende: Het gebruik der melk voor sakrale doeleinden is afkomstig uit een overouden tijd, toen men meer gewicht aan melkproduktie dan aan slachtvee hechtte. Later trad de wijn op den voorgrond, maar op het land en bij de lagere standen bleef het ouderwetsche melkoffer nog in eere. De melk speelde een hoofdrol in den dienst der onderaardsche godheden en bij de doodenoffers. In de mysteriën was de melk het symbool der wedergeboorte, ja, zelfs der onsterfelijkheid.

Wij zijn den auteur voor zijne inhoudrijke studie zeer dankbaar, al kunnen wij ons ook niet met al zijne con-

clusies vereenigen, en al hadden wij gaarne de citaten, ten algemeenen nutte, vertaald gezien.

Het „Verzeichnis der wichtigeren Literatur" is verre van volledig.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

L. Tondelli, Le Odi di Salomone, cantici Christiani degli inizi del II secolo; Versione dal Siriaco, Introduzione e Note; Prefazione del Dr. Angelo Mercati Roma, Fr. Ferrari, 1914.

De heer E. Tondelli, Sacr. Dr., docent aan een seminarie te Reggio Emilia, heeft met deze studie een bijdrage geleverd, die in de reeds ver boven de honderd nummers tellende Odenlitteratuur eene eigene en belangrijke plaats inneemt. Hij vertaalt de Oden, evenals dit b.v. door Harnack-Flemming, Diettrich, Labourt-Batiffol, Bernard geschiedde en commentarieert ze, doch met onderscheid. Genoemde uitgaven dragen alle den stempel eener overheerschende theorie; bij de eersten: Christelijke revisie op andersoortigen grondslag, bij Labourt-Batiffol: docetisme, bij Bernard: sacramentalisme; Tondelli's these van Christelijken oorsprong is echter zoo voorzichtig en bezonnen geformuleerd, dat de exegese er niet onder behoeft te lijden. Als oriënteerend werk verdient dit boekje alle aanbeveling. Men zou moeilijk met minder woorden en grooter helderheid al het hoofdzakelijke en tevens de draagpunten der verschillende theorieën kunnen aanduiden dan deze auteur dit op pp. 14—28 als grondslag voor verdere bespreking deed. Een enkele aanmerking: de latere these van Diettrich (p. 19) wordt er — weliswaar in overeenstemming met hare niet al te groote beteekenis — toch al te kort samengevat. Zijne vroegere opvattingen sprak hij n.l. uit in *Die Reformation* (1910, 8 Mei, 5 Juni, 7 Aug., 14 Aug., dl. IX, nrs. 19, 23, 32, 33, pp. 306—330, 370—376, 513—518, 533—536) en was daarmede Harnack en Spitta vóor. Hij anticipeerde in deze opstellen, die zeer afwijken van wat hij later in de *Neue Studien zur Geschichte und Theologie der Kirche, edd. Bonwetsch en Seeberg, vol. IX* schreef, ook de waarnemingen van Bernard betreffende het sacramentalistische karakter van vele dezer Oden, zonder dit tot een uiterste te drijven. Het is jammer, dat de auteur niet in de gelegenheid geweest is van deze artikelen kennis te nemen, maar Reggio is (p. X) wel niet de gelegenste plaats voor het raadplegen van een dergelijk tijdschrift. Toch had op p. 18 naast de tabellen, die Harnacks en Spitta's oordeel over onderstelde Christelijke interpolaties weergeven, ook eene aan Diettrichs latere meeningen in dezen gewijd behooren te zijn, daar die van de beide andere geleerden vooral niet beter gefundeerd waren. In Diettrich's geschrift, dat de S. nauwkeurig bestudeerd heeft, al kan men erover twisten of de keuze der punten, waarop hij hem in den commentaar opzettelijk noemt, niet uitgebreider had kunnen wezen, vindt men toch reeds op pp. V en VI eene korte opsomming dezer plaatsen. Staerks artikel in *Z.W.Th.* 10, pp. 289—**236**, — thans heeft hij onder den indruk van Kittels studie van stijl en taal der Oden zijne vroegere hypothesen teruggenomen — is aan den schrijver, naar het schijnt, slechts uit citaten bij Vaccari in de *Civiltà Catholica* 1911, 12 bekend. Staerk meende, dat Oden 19 en 27 beslist Christelijk waren, maar oefende destijds reeds veel terughouding ten opzichte van Harnacks interpolaties. Zeker achtte hij slechts **7**:5—8, 14—15, **17**:15, **23**:19, **24**:1, **29**:6 sq., **31**:7—11, **39**:10, **41**:12—16 a, **42**:1—3, 17—26. Eene zeer belangrijke studie, die den S. onbekend is gebleven, is ook die van Lindblom in het *Jaarboek van de Universiteit te Uppsala* 1910, pp. 1—187 „Om lifvets idé hos Paulus och Johannes samt i de s. k. Salomos Oden." Hij noemt de volgende plaatsen geïnterpoleerd: **3**:9, **7**:14 sq. 18, **8**:23—26 sq., **19, 23**:16 b. sq. 19, **24, 27, 29**:6 sq., **31**:3 sq., **36**:3, **39**:8—11, **41, 42**:1—26 (pp. 35. 36). Zijne studie is vooral belangrijk, omdat zij het methodisch onderzoek van de begrippen der Oudchristelijke gedachtenwereld, dat de Zweedsche school kenmerkt, hier vruchtbaar maakt. Volgens zijne, zelfstandige, opvatting crystallizeerden de Oden zich om eenen kern, waarin een Joodsch-gnostische Verlosser (een variant op den Ebed Jahweh) verheerlijkt werd (Oden 9*, 11, 15, 17*, 22, 25, 28, 29*, 31, 35, 36, 38*). De overige zijn Christelijk, alleen bevatten Oden 5, 6, 12, 16, 20 Joodsche resten. Ode 41:16: „de Christus is één" zou het antwoord geven op de groote vraag naar de mogelijkheid om dezen Sotèr te zien in den historischen Jezus (p. 41). De Joodsche basis zou dan, wegens den tempel in 6:8 (p. 42) dateeren uit 50—67 p. Ch., onze bundel als geheel uit omstreeks 100 p. Chr. Veel bezonnener en bezonkener dan Diettrichs werk, bevat ook deze studie elementen van blijvende waarde. Toch is thans deze geheele theorie van een Joodschen basis der Oden en hare consequenties, interpolaties en uiterst vroege dateering, een overwonnen standpunt. Haussleiters critiek (*Theol. Lit.blatt*, 10, 265—276) heeft de onhoudbaarheid van de exegese der Oden 4 en 6 als slaande op den Joodschen tempel wel grondig aangetoond. Het is een verdienste van den schrijver, dat hij niet voor de „immense autorité du critique berlinois", waarvan Lagrange in een brief, vóor in de editie Labourt-Batiffol, spreekt, geweken is. Hij was hierbij trouwens in goed gezelschap: Wellhausen, Gunkel, Batiffol en vrijwel allen, die de dichotomie der Oden als strijdig met den sterken indruk van eenheid verwierpen. Kittels minutieuze toetsing der z. g. interpolaties heeft de juistheid van dien indruk afdoende bevestigd.

In de 14 hoofdstukken der Introduzione behandelt de S.: I. Handschriften en overlevering, II. Opinies der critici, III. Oorsprong der vertaling uit de Nitrische (Syrische) kloosters in Egypte, IV. Den Koptischen text, V. De oorspronkelijke taal der Oden, VI. De eenheid van auteurschap, VII. Het psychologisch dualisme, VIII. Salomo, IX. De mystiek der Oden, X. Hare leerstellingen (Koninkrijk Gods en paroesie, het Woord, den H. Geest, Docetisme, Gnosticisme, Mysteriegodsdienst), XI. De sacramentalistische en allegoristische hypothesen, XII. Betrekking tot de Schrift, vooral met het oog op het Johanneïsche vraagstuk, XIII. Metriek en sporen van liturgisch gebruik, XIV. Datum en plaats van oorsprong. De S. schijnt veel te hechten aan c. III, pp. 29—38, dat het bewijs voert voor nauwe en levendige relaties tusschen het Jacobitische Oosten en Egypte. Voor den lezer, die oriënteering zoekt, is de aanwezigheid van een dergelijk hoofdstuk misschien te rechtvaardigen, voor den min of meer deskundige hadden enkele regels en eenige verwijzingen kunnen volstaan. Deze zal hem dank-

baar zijn voor de lijst van handschriften (pp. 33—39), maar dat deze buiten het kader van het boek valt, is wel niet te betwisten. Tenslotte schijnt het mij toe, dat de S. de bewijskracht zijner gegevens verre overschat: zij leveren niet meer op, dan dat — ingeval de Oden niet oorspronkelijk Syrisch zijn — de Syrische vertaling mogelijk wel uit de Nitrische kloosters zou kunnen stammen. Het pro en contra betreffende de oorspronketaal der Oden is nog niet beslist, vgl. de artikelen van Mingana in het *Z.N.W.*, 1914. 3, pp. 234—252, 1915, 3/4, pp. 167—190, en pp. 233/4 een desbetreffend artikel van Preuschen. Wat de S. in hoofdstuk V, pp. 46—47, daarover in het midden brengt is ten eenenmale onvoldoende: een onderzoek van de gelijktijdig overgeleverde Syrische vertaling der Psalmen van Salomo geeft, m. i., juist aanleiding om zich over de hypothese van een Grieksch origineel der Oden nog eens tweemaal te bedenken. De z. g. consensus der critici, waarop de S. zich p. 47 beroept, is, gelijk hijzelf toegeeft, nog in geenen deele bereikt en, naar hem niet onbekend kan zijn, berust deze voor een aanmerkelijk deel op het gevoelen van geleerden, die op een oordeel over Syrischen stijl en taal geen aanspraak willen maken. De conjecturen, die op enkele punten voorgesteld zijn ten behoeve eener verklaring van Syrische passages door misverstand bij den hypothetischen vertaler overtuigen gewoonlijk slechts hen, die ze vonden, en hebben weinig kracht tegenover het feit, dat deze text, indien hij vertaling zou moeten heeten, wel buitengewoon goed vertaald is. Dat feit zou echter alle retroversies weder zeer bedenkelijk maken: om Grieksch in een Semitisch dialect goed te vertalen, is een vrijheid van beweging vereischt, die de bewijskracht van terugvertalingen sterk doet dalen. Frankenbergs Grieksche vertaling zou men als bewijs hiervan kunnen citeeren: zij is geheel en ten onrechte afhankelijk van den stijl dier kerkvaders, wier allegorese hij in onwaarschijnlijk geconcentreerden vorm als bron van de inspiratie der Oden wil aanwijzen (voor Frankenberg, vgl. Dr. Plooy in dit tijdschrift, 1912, cc. 148—150).

De dichotomie der Oden, waaraan Harnacks naam het meest verbonden is, komt uitteraard meermalen aan de orde, vooral in cc. VI, IX en XII. Ik mis, ook in den commentaar op Ode VI, de eenvoudige opmerking, die Dr. Tondelli wel de eerste had kunnen zijn om te maken, dat n. l. in v. 8 het Syrische woord *haikela*, dat geregeld op den *tempel* en wel op dien te Jeruzalem betrokken wordt, deze enge beteekenis *niet* bezit. In de Edesseensche kroniek b.v., een der meest klassieke Syrische documenten, wordt de oude Christenkerk te Edessa, die bij de overstrooming van den Daisan in 't jaar 201 verwoest werd, genoemd met ditzelfde woord: „het heiligdom (*haikela*) der kerk (*idtha*) der Christenen", zie T. U. IX, 1 *Chronicon Edessenum*, ed. Hallier. Herhaaldelijk heeft men, op de notie *haikela* = *tempel* steunende, vèrstrekkende beweringen gewaagd! De wijze, waarop Dr. Tondelli overigens deze theorie ontleedt en weerlegt, is even verdienstelijk als duidelijk en geeft blijk van zeer zelfstandige verwerking van hetgeen in 't midden gebracht was. Zeer terecht wijst hij, p. 58 n. 3, op het „parallelismo strettissimo" tusschen Ode 6 en 30, al zou ik de onbeduidende parallel in 't gebruik van 't Syrische verbum voor „geven" niet vermeld te hebben. Het verwondert mij echter, dat de S. van de radicalistische uitloopers van Harnack's theorie, de hypothesen van Menzies, Reinach en Sacchi geen melding maakt. Sacchi heeft n.l. in de *Nuova Antologia*, Juli—Augustus 1911, pp. 84—91 een opstel geplaatst, dat uitloopt op dit merkwaardig dilemma: Het Syrisch is eene vertaling van een Grieksch origineel. De vertaler vermoedde zelf wellicht niet, dat dit van Joodschen oorsprong was, en interpreteerde, al vertalende, naar den inspraak van zijn Christelijk gemoed. Het Christendom heeft immers de Davidische psalmen wel overgenomen; waarom zou men dan hier retouches behoeven te onderstellen? Derhalve: òf de Oden waren Joodsch in anti-Christelijken zin, maar dan was er geen quaestie van dat zij in eene Christelijke liturgie hun intrede konden doen, òf er was niets in de Oden, dat met Christelijke opvattingen behoefde te botsen, doch in dit geval behoefde ook niemand ze om te werken! Van meer beteekenis is Sacchi's opmerking, dat Harnacks redactor wel een tweeling moet heeten van den auteur zelve. Een weinig meer relief en eenige humor in de weerlegging der zwaarwichtige hypothesen-opeenstapelingen had ook onze auteur wel kunnen gebruiken. Het schijnt mij vaak toe, dat onze Oosterburen wel eens hypothesen opzetten meer om ze „durchzuprobieren", dan als laatste en rijpe vrucht van nauwgezet wikken en wegen.

Batiffols docetistische theorie verwerpt de S. evenzeer terecht. Wanneer deze „ingegnosissimamente" als het ex hypothesi misverstane Grieksch van Ode 19 : 8 b — een der hoofdpunten voor zijne theorie — gist: ὡς ἄνθρωπον ἐγέννησεν ἐκ θελήματος (sc. θεοῦ), ἐγέννησεν ἐν ὁμοιώματι, weerlegt de S. hem met behulp van het parallelisme. Hij had als sterker argument kunnen aanvoeren, dat in het N. T. het woord ὁμοίωμα *c. s.* geregeld met *dmutha* vertaald wordt en dat hier in de Oden *thachwitha* staat, wat aan δείκνυμι *et compp.* beantwoordt.

Bizonderen aardacht verdient de wijze, waarop Tondelli den eigenaardigen overgang van het sprekend subject in den persoon van den Christus verklaart. Hierover handelt hij in c. VII: over drie personen is de actie te verdeelen. Niet alleen de dichter of de Christus, maar ook de gemeente treedt op. In de vertaling en commentaar ziet men uitgewerkt en toegelicht, hoe hij zich dit voorstelt. Nadere studie van vergelijkbare liturgische, vooral Syrische, poëzie zal moeten aantoonen of men de bekoring, die deze oplossing uitoefent, vertrouwen mag. Natuurlijk kan men die uitgewerkte toepassing niet op alle punten geslaagd achten, doch dit is een quaestie, die de hoofdzaak niet raakt. Dringend noodig voor verdere fundeering van zulke hypothesen is ook studie der Syrische metriek. Diettrich heeft wel hardhandig op tal van punten beslist en Kittel terecht, pp. 10, 11, geweigerd „diese vermeintlichen Gesetze der Poëtik" (n.l. D. H. Müllers strophenleer bij Diettrich en Grimme's eigen theorie over de metriek der Hebreeuwsche poëzie) te gaan toetsen, maar indien de Oden van Salomo oorspronkelijk in het Syrisch zijn gedicht, ligt het voor de hand er Syrischen versbouw in te zoeken en wordt — wanneer dit gelukken mocht — een Grieksch origineel zeer precair, terwijl in het omgekeerde geval deze laatste hypothese weer wat waarschijnlijker wordt. Tondelli geeft echter in c. XIII, pp. 128—132 geen de minste aanwijzing van hetgeen hier inderdaad een hoofdzaak is.

Op pp. 133—135 wordt de datum en tijd van oorsprong der Oden bepaald en op ± 120 en wel in Egypte vastgelegd. Hier volgt de S. de meening van Batiffol. De vage gelijkenis van atmosfeer met Clemens Alexandrinus' geschriften door d'Alès opgemerkt, de afkomst onzer Mss. uit Syrische kloosters in Egypte, breekt de S. zelf door overwegingen, waaraan nog sterker argumenten toe te voegen zouden zijn, weder af. Aan Gunkel—Gressmann dankte hij de connectie tusschen Egypte en het „bedijken van rivieren" in Ode 6. Het laatste punt echter bewijst volstrekt niets, daar b.v. te Edessa bij de gedurige overstroomingen van den Daisan dergelijke waterwerken ook noodig waren en Ode 6 slechts in vage en wellicht zinnebeeldige termen daarvan spreekt.

Indien men met Gunkel—Gressmann sommige trekken van de beeldspraak der Oden isoleert, ze tot bewijzen van Gnosticisme stempelt en zich door dit woord den weg naar Egypte wil voorgeschreven zien — geen dezer stellingen is, m. i., verdedigbaar, dan krijgen zulke aanwijzingen eene ontleende, secundaire beteekenis. Zeer terecht verwerpt de S. ze echter en, zoowel in de commentaar als in de Introduzione, toont hij, dat het belangwekkende van zulke parallellen — vooral door Stölten verzameld — hem niet verhindert hunne geringe beteekenis in te zien. Op pp, 115—117 roert de S. even de mysteriegodsdiensten aan. Hierop gewezen te hebben is reeds iets. Wij mogen hopen, dat de auteur echter in deze richting dieper doordringen zal: de Hermetische litteratuur vooral zal ons wel niet den sleutel tot de Oden geven, maar toch beter doen verstaan, hoe de „geïnspireerden" te midden eener gemeente zich kunnen gevoeld hebben en met welke oogen zulk een gemeente en de buitenwereld hen aanzag. Dan zal men ook beter kunnen oordeelen over het raadsel der „dualità psicologica."

Zoo wijst dan dit geschrift telkens over de grenzen henen, die de S. zich stellen moest. Het brengt ons, en dit is geen geringe verdienste, aan de grenzen van ons weten en spoort tot verder onderzoek aan. Het is, juist door een zekere onzelfstandigheid in zaken, waarin anderen autoritair zijn opgetreden, eene uitstekende inleiding tot de studie van dit belangwekkendste document van Oudchristelijk geestelijk leven, dat wij dank zij Dr. Rendel Harris, thans bezitten: de Oden van Salomo. Druk, uitgave en correctie zijn voorbeeldig.

Groningen. J. de Zwaan.

SCHOOLBOEKEN.

J. van Wageningen, Latijnsch Woordenboek. 2e druk. Groningen, Wolters. 1914. (Pr. ƒ 7.50).

Na 14 jaar is van dit solide woordenboek een tweede druk verschenen. Hier en daar heeft de schrijver den inhoud aangevuld, het aantal artikels vermeerderd ook reeds door afleidingen een afzonderlijke plaats te geven; eenige etymologieën zijn gewijzigd, toegevoegd of verwijderd: de inhoud bleef in hoofdzaak dezelfde. Slechts het uiterlijk veranderde: dunner papier, smaller kolommen, het geheel kort en dik, met een zekere slapheid in de ruggegraat. De schooljongens voelen meer voor het oude boek; daar waren de bladzijden overzichtiger en de lange artikels (*caput*, *ratio*) kwamen ginds beter tot hun recht dan hier. Wat voor het Woordenboek van v. d. Es met zijn kortere artikelen een voordeel bleek, het kleiner formaat, is hier bij den handigen schrijver waarschijnlijk meer een zwichten geweest voor een formaat-dwang, waarop de Uitgevers voor hun „Serie" aandrongen. Het lijkt mij niet gelukkig.

Alle welbekende eigenschappen van het zorgvuldige boek zijn overigens gebleven, ook dientengevolge bij de *leerlingen* de dank, „dat van Wageningen zoo veel heelemaal vertaalt", gevolgd door hun verbazing, dat de leeraar „die toch ook met van Wageningen praepareert?" dat niet eens gemerkt heeft. Het jonge Nederland bouwt op van Wageningen als op een rots, dien het af en toe als een scrupulus in den schoen van den leeraar steekt, die anders en dus verkeerd opvatte. Gelukkig, dat hier het geloof zoo wel vertrouwd is. Want dit is werkelijk een zeer goed boek, samengesteld door een man, die de Gymnasia kent en liefheeft. Ik voor mij geef voor een — niet Nederlandsch — Gymnasium de voorkeur aan den grooten Stowasser-Skutsch, die nog sneller en door zijn overzichten duidelijker helpt. Ook is daar het taalkundig gedeelte persoonlijker; hier: *armentum* uit *arimentum* bijv. is toch slechts halve wijsheid; *pilum* „werpspies eig. stamper" is of te veel of te weinig, maar niet genoeg. Een paar dingen vielen me toevallig op: *applauso latere* (sv. *applaudo*) bij Tib. klopt niet met *a pulso latere* (sv. *later*), bovendien is het op de eerste plaats niet zonder meer duidelijk; voor Cic. Brut. 242 is waarschijnlijk *inconditus* aan te nemen, zie ook Kroll ad loc., vgl. *condire orationem* en dgl.; *Laomedontius* geeft dit boek niet ondanks Verg. Aen. 8, 18.

Wassenaar. F. Muller Jzn.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

ARABISCHE TRADITIEVERZAMELINGEN.

1. Ieder, die zich ooit met de studie der arabische traditieverzamelingen heeft beziggehouden, weet hoe moeielijk het is, de gegevens over een bepaald onderwerp ook maar eenigszins volledig uit deze werken bijeen te zoeken. De stof is in de verschillende verzamelingen naar verschillende gezichtspunten gerangschikt; geen enkel dezer gezichtspunten verschaft ons evenwel een bruikbaren leiddraad bij het raadplegen dezer onuitputtelijke bronnen.

2. Deze moeielijkheid zou ondervangen worden door een compendium waarin de stof, door het weglaten van herhalingen, tot een veel geringer omvang teruggebracht werd. Maar, afgezien nog van andere bezwaren, zou zulk een compendium moeielijk rekening kunnen houden met de talrijke varianten eener traditie, varianten, die dikwijls groote waarde bezitten.

3. Het wetenschappelijke gebruik van den inhoud der traditieverzamelingen zal slechts dan zonder belemmering mogelijk zijn, wanneer men een alphabetischen index tot zijne beschikking heeft. In zulk een index zoude ieder maar eenigszins charakteristiek woord, voorkomende in eenige traditie, opgenomen moeten worden met zooveel van de voorafgaande of volgende woorden als voor een snelle orienteering zouden noodig zijn, Het spreekt vanzelf dat deze index van zeer grooten omvang zou worden en dat het vervaardigen er van zeer lang zou duren.

4. Het ware bovendien wenschelijk indices samen te stellen

a) op de isnâd's; *b*) op de persoonsnamen in de matn's; *c*) op de geographische namen; *d*) op de citaten uit den koran.

Het schijnt evenwel, dat de vele bezwaren aan het samenstellen van een index op de persoonsnamen uit de isnâd's verbonden, het nut daarvan zóó zeer in de schaduw stellen, dat het voorloopig beter is dezen index te laten rusten.

5. De indices zouden behalve de zes zoogenaamde kanonieke verzamelingen ook den mosnad van Dârimî, den mosnad Ahmad, den Mowaṭṭa' en de oude tradities in de commentaren van Ḳasṭallânî, Nawawî en Zorḳânî moeten omvatten.

6. Van de reeds uitgegeven verzamelingen zouden de volgende drukken ten grondslag gelegd moeten worden:

van Bokhârî de editie van Krehl, voortgezet door Juynboll; van Moslim de editie met den commentaar van Nawawî (Kairo 1283, 5 dln.); van Aboe Dâ'oed de uitgave gedrukt te Kairo, 1280, 2 dln.; van Tirmidhî de uitgave gedrukt te Kairo, 1292, 2 dln.; van Nasâ'î de uitgave met den commentaar van Sojoeṭî (Kairo, 1312, 2 dln.); van Aḥmad de uitgave gedrukt te Kairo 1313, 6 dln.; van den Mowaṭṭa' de uitgave met den commentaar van Zorḳânî (Kairo, 1279, 4 dln.); van Kasṭallânî de uitgave gedrukt te Boelak, 1288, 10 dln.

Van de nog niet gedrukte verzamelingen van Dârimî en Ibn Mâdja heeft Professor Snouck Hurgronje zich bereid verklaard eene uitgave te bewerken, wanneer het blijkt, dat de toegankelijke Hss. dezer auteurs daartoe voldoende zijn.

7. De zes zgn. kanonieke verzamelingen, evenals Dârimî en de Mowaṭṭa' zouden moeten aangehaald worden naar hoofdstuk en nummer der traditie, zooals dat bij het citeeren van Bokhârî wel geschiedt. De andere werken naar deel, bladzijde en regel.

8. Het zou aanbeveling verdienen hetzelfde systeem van transcriptie te volgen als in de Encyclopaedie van den Islâm gebruikt wordt.

9. Dr. Th. W. Juynboll heeft zich voorwaardelijk bereid verklaard de indices op Bokhârî samen te stellen; ondergeteekende heeft met die op Moslim een begin gemaakt. Waarschijnlijk zullen andere Semietisten andere auteurs voor hunne rekening willen nemen.

10. De voltooiing van het geheele werk zal minstens tien jaar eischen. Doch reeds vroeger, zoodra de indices op een of meer auteurs gereed zullen zijn, kunnen zij, die van de indices gebruik wenschen te maken, zich met hunne aanvragen tot een der bewerkers richten.

Ondergeteekende zal gaarne opmerkingen en raadgevingen in verband met het bovenstaande ontvangen.

Leiden, 3 Juni 1916. A. J. Wensinck.

De fa Wolters te Groningen zond ons den 3den druk van C. R. C. Herckenrath's *Fransch Woordenboek*; deze is geheel herzien en op verschillende punten vermeerderd, waarvan de schrijver in zijn Inleiding rekenschap geeft. Het feit dat binnen 10 jaar tijds een derde uitgave noodig was, bewijst de bruikbaarheid van het boek. Het werk, in 2 deelen gebonden, kost ƒ 4.50.

De Redaktie ontving de volgende boeken, handelend over de tegenwoordige oorlog: Jean Léry, *La Bataille dans la Forêt* (*Argonne 1915*) en Maurice Genevoix, *Sous Verdun* (*Août-Octobre* 1914), préface d'Ernest Lavisse. Beide werken verschenen in 1916 bij Hachette en Cie te Parijs, en maken deel uit van de verzameling *Mémoires et récits de guerre*; het eerste kost 2 francs, het tweede 3.50 francs. Tot de filologie staan deze boeken in zeer los verband; dat geldt niet of minder van Victor Bérard, *L'éternelle Allemagne* (Parijs, Armand Colin 1916, prijs 4 francs). De schr. betoogt dat de karaktertrekken van de Duitse heersers, en van een groot deel van het Duitse volk, dezelfde zijn als in de middeleeuwen; met dit doel vergelijkt hij o. a. verschillende uitspraken van Karel de Grote met die van Keizer Wilhelm II. Uit deze eigenaardige mentaliteit verklaart Bérard dan de politieke en ekonomiese toestand van Duitsland, die volgens hem de oorlog heeft veroorzaakt.

D. C. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Rhein. Mus., LXXI, 1: L. Radermacher, Die Gründung v. Marseille. — W. F. Otto, Lustrum. — A. Ludwich, Hom. Gelegenheitsdichtungen. — A. v. Mess, Die Anfänge d. Biogr. u. d. psychol. Geschichtsschreibung in der griech. Liter., II. — A. Nebe, Textkrit. zu dem Buch d. Sextus Empiricus πρὸς ἀστρολόγους. — A. Rosenberg, Neue Zensoreninschr. aus Praeneste. — K. Reinhardt, Solons Elegie εἰς ἑαυτόν. — F. Wilhelm, Zur Elegie. — M. Niedermann, Beitr. z. Textkritik lat. Mediziner. — Miszellen.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XXXIV, 3: C. G. N. de Vooys, Fragmenten uit Jan v. Leeuwen's werken, II. — A. G. v. Hamel, E. M. Post en Hirschfeld. — R. v. d. Meulen, *Rob*, *Rop*. — Dez., Mnl. *toelgen*, *toillien*, *thoillien*. — W. de Vries, Etymol. Aanteek. — G. Kalff, De bron van Breero's *Angeniet*. — Kleine Meded.

4: C. G. N. de Vooys, Fragmenten uit Jan v. Leeuwen's werken, III. — W. de Vries, Etymol. Aanteek. — P. Leendertz Jr., Vondel's Roskam. — Dez., Op de Jonghste Holantsche Transformatie. — M. Schönfeld, Van de man die tot ezel werd. — Kleine Meded.

N. Taalg., X, 3: J. M. Acket, Een verdediging. — C. G. N. de Vooys, Iets over woordvorming en woordbet. in kindertaal (slot). — J. Schrijnen, De klemtoon in Nederl. plaats- en straatnamen. — Bladvullingen.

Studiën, LXXXV, Mei: G. J. J. Louwerens, Rondom een nieuwe Sekte. — Is. Vogels, Rijm en Zang van P. v. Meurs, II. — H. Wilbers, Naturalisme of Supranaturalisme in de verklaring van Israël's Godsdienst. — P. Zeegers, Over tragische droefheid. I. — J. Huygens, De relig. roeping v. Rusland volgens Wlad. Soloview. — Hand. v. d. H. Stoel. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Juni: M. v. Steen, Protest. Zendingsarbeid in Spanje. — G. J. J. Louwerens, Rondom een nieuwe Sekte. — G. Jonckbloet, Keuvelpraatje over Marie Koenen's „De Wegen". — C. Wessels, De Bagdad-lijn. — Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Buitenrust Hettema, Glossen: N. Taalg. X, 3 (de Vooys).

Hoogewerff, Bontekoe: N. Taalg. X, 3 (de Vooys).

Knuttel, Bloemlezing: N. Taalg. X, 3 (Koopmans).

Roessingh, De Vrouw b. d. Dietsche Moralisten: N. Taalg. X, 3 (Koopmans).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, London.

23ste Jaargang. **No. 11-12.** **Aug.-Sept. 1916.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

C. Lecoutere, Inleiding tot de Taalkunde en de Geschiedenis van het Nederlandsch. Brussel, A. Dewit; den Haag, Mart. Nijhoff. 1915. (Pr. f 1.90).

De leuvensche hoogleeraar Lecoutere heeft den vrijen tijd, dien de omstandigheden hem, helaas, al te veel schonken, gebruikt tot samenstelling van een boek, waarin zij die zich in de taalwetenschap willen orienteeren, vooreerst in een beknopt bestek (bijna 140 blzz.) en in overeenstemming met den huidigen stand onzer kennis behandeld vinden wat taal en taalkunde is, met welke onderwerpen zich de linguistiek bezighoudt, en hoe de taalwetenschap zich in den loop der tijden heeft ontwikkeld tot wat ze nu is. In een tweede gedeelte (90 blzz.) wordt in 't kort gehandeld over Indogermaansch en de geschiedenis der germaansche talen buiten 't Nederlandsch, en wat uitvoeriger over die van laatstgenoemde taal. Eenige proefjes van Oudnederfrankisch, Nederlandsch uit de ME, 16de, 17de en 18de eeuw, en Afrikaansch zijn ter illustratie aan het boek toegevoegd.

De schrijver stelde zijn werk samen met 't oog op het onderwijs in de „beginselen van taalkunde" en de „begrippen van historische spraakkunst" aan de hoogere normaalscholen in België. In hoeverre het daarvoor geschikt is, kan ik niet beoordeelen; maar zeker is het dat het ook in Noord-Nederland aan hen die zich op taalstudie gaan toeleggen, zeer goede diensten zal kunnen bewijzen, met name aan studenten in de Nederlandsche letterkunde en candidaten voor de akte M.O. Nederlandsch; het eerste, grootste gedeelte ook aan studenten in de klassieke letterkunde en aan beoefenaars der „moderne" talen. Dat Dr. Lecoutere een nuttig gebruik heeft gemaakt van de bestaande literatuur [1]) spreekt vanzelf; nieuwe gezichtspunten of ontdekkingen zal niemand in een dergelijk geschrift verwachten; het komt hier aan op de keuze der stof en daarin toont de schrijver zich een meester. Natuurlijk zal de lezer nu en dan iets missen dat hij vermeld zou willen zien, of een uitvoeriger bespreking wenschen dan het boek geeft (een paar zaken zal ik beneden noemen); zelden of nooit zal hij een teveel ontdekken. Men vergete echter niet dat het boek een „inleiding" is, die ook de bovengenoemde categorieën van Nederlandsch-studeerenden op tal van punten lang niet genoeg geeft; dit geldt inzonderheid van het tweede gedeelte. De wijze van behandeling is over het algemeen te prijzen: de schrijver drukt zich bondig uit en de duidelijkheid der uiteenzettingen laat zelden iets te wenschen over.

Is mijn oordeel over het boek als geheel gunstig, op een groot aantal punten heb ik min of meer ernstige bezwaren. Ik zal ze niet allen opsommen: slechts een beperkt aantal wil ik vermelden als bewijs van belangstelling in Dr. Lecoutere's werk en in de hoop dat ze hem van dienst kunnen zijn bij een herdruk, die, naar we hem toewenschen, al gauw noodig moge blijken. Een herdruk is te meer gewenscht, omdat 't boek vooral door beginnelingen op het gebied der taalkunde zal worden gebruikt, wien de kritiek nog ontbreekt, en die — een niet gering te schatten gevaar! — op verscheiden plaatsen onjuiste opvattingen kunnen opdoen. Op blz. 11, r. 17 v.o., moet i.pl.v. *laatstgenoemden* blijkbaar *eerstgenoemden* gelezen

[1]) Dat al wat sedert Augustus 1914 verscheen den schrijver „ontoegankelijk bleef", zooals hij in de Voorrede zegt, behoeft hem niet te zeer te verontrusten; ook op de philologische productie heeft de oorlog zijn invloed maar al te sterk doen gelden

worden. — Lambert ten Kate had een woordje meer verdiend dan de schrijver hem gunt. — Op blz. 18 had de „innere Sprachform" wel vermeld mogen worden, die zoolang in de taalwetenschap heeft rondgespookt en zich nog wel eens vertoont. — Steinthal wordt nergens genoemd. — Bij de punten op blz. 27 onder 1°, 2° en 3° genoemd, kan als 4de gelijkheid van vormensysteem gevoegd worden. — De onderscheiding van taal en dialekt bij onbeschaafde volkeren, zooals die op blz. 28 voorkomt, heeft geen beteekenis. — Bij de definitie van den „zin" in § 18 en § 38 heeft de schrijver zich te eenzijdig aan Paul gehouden, in tegenstelling met § 22; ook ware 't wellicht beter geweest het hoofdstuk over den zin vóór dat over de woorden te plaatsen. Ook bij de behandeling der semantiek (§ 51) zeilt schr. te uitsluitend op Paul's kompas. — De verklaring van de „fluisterstem" (blz. 41) vereischt herziening. — De behandeling van „stam" en „wortel" in § 30 en § 31 is niet boven bedenking verheven. — Wat middenin blz. 54 staat is vrij verward. — Onjuist is de bewering (blz. 67) dat het psychologisch subject steeds voorop staat. — De verhouding van lat. *videre* en germ. *weten* is op blz. 83 geheel verkeerd voorgesteld. — Wat de schrijver op blz. 117 vlg. over de verhouding tusschen spreek- en schrijftaal zegt, is in beginsel waar, doch (hij houde mij de opmerking ten goede) het toepassen van goede principes kan prinzipienreiterei worden! — Voor de geschiedenis van *bewonderen* (blz. 134) leze Dr. L. het artikel in het Woordenboek der Nederl. Taal nog eens. — De verhouding tusschen de talen der indische groep en het Sanskrit wordt op blz. 139 verkeerd opgegeven. — De beteekenis van den naam *Germanen* staat niet vast (blz. 152). — De 1ste klankverschuiving en Verner's wet zijn opzettelijk kort behandeld, evenwel àl te kort: de beknoptheid heeft aan de juistheid, deels ook aan de duidelijkheid, schade gedaan. — Het voorbeeld van alliteratie uit den Béowulf (blz. 158) kan tot meer dan één verkeerde opvatting aanleiding geven.—De naam „Nederduitsch" komt al in 1457 voor (zie *ZfdWortf.* 12,239). — *ss* in *wassen* e.d. is niet uit *ks* (blz. 175) maar uit *χs* ontstaan. — Het algemeene Nederlandsch is niet uitsluitend van amsterdamschen oorsprong. — Suriname is geen eiland (blz. 185). — „De inlanders" in onze Oost spreken geen Nederlandsch, ook niet geradbraakt; sinjo's en nonna's zijn geen „inlanders." — § 105 zal door den schrijver grondig moeten herzien worden: ze bevat talrijke onjuistheden en gebrekkige of onduidelijke formuleeringen. — Ndl. *vest* is niet = got. *wasti* (blz. 216). — *Middernacht* is oorspronkelijk een datief, geen genitief (blz. 217) [1].

Aan het slot der verschillende hoofdstukken heeft de schrijver wat literatuur vermeld ten dienste van wie verder wil studeeren. Hij spreekt zelf van een „toemaatje" en wil dan ook geenszins op volledigheid aanspraak maken; toch is het wel wat vreemd, dat wel de etymologische woordenboeken van het Nederlandsch, en niet de groote historische woordenboeken van het Middel- en het Nieuwnederlandsch worden vermeld.

Leiden. J. Heinsius.

[1]) Eenige hinderlijke vergissingen of drukfouten mogen hier nog aangewezen worden met 't oog op een herdruk. Blz. 48, r. 11 v. b., zijn de nasalen vergeten, wel zijn er voorbeelden van gegeven; een paar regels verder staat het „rondetje" onder de *t* i.pl.v. onder de *f*. Blz. 49, r. 18 en 19 v. b. moeten „eerste" en „laatste" van plaats wisselen. Blz. 66, r. 14 v. o., lees „subject" i.pl.v. „substantief". Blz. 73 is aan 't begin het woord „weinig" weggevallen. Blz. 142, r. 8 v. o., lees „5e eeuw". Blz. 154, r. 7 v. o., lees *Vandili*. Blz. 156, r. 10 v. b., lees *dh* i.pl.v. *th*. Blz. 175, r. 17 v. o., lees „klinkers" i.pl.v. „medeklinkers". Blz. 219, r. 14 v. b., lees *ic binde*. Blz. 221, r. 14 v. b., lees „infix" i.pl.v. „suffix".

E. Drerup, Homer. Zweite umgearbeitete und stark vermehrte Auflage. Mainz, Kirchheim u Co. 1915. (Pr. M. 5).

De eerste druk telde 137 blz. tekst en werd gevolgd door acht bladzijden met verwijzingen naar literatuur (1903). Deze tweede druk, voorbereid door de fraaie italiaansche bewerking van den eersten in 1910, telt evenveel pagina's tekst, doch 45 bladzijden literaire verwijzingen. Een merkwaardig procédé, dat voortgezet het boek, dat de bedoeling heeft homerische vragen op te lossen door beschouwing van den beschavingstoestand van den minoisch-myceenschen tijd, zou doen verworden tot een informatieregister van niet al te practische samenstelling. Reeds nu was een Sachregister noodig, waardoor men op de tekstbladzijde komt, die door eene noot naar de vrij volledige, doch geenszins geheel bijgewerkte kolommen van het „wissenschaftliche Arbeitsbuch" voert.

Overigens ontmoet men ook in den gerevideerden tekst de aan Drerup zoo geliefde beeldrijke formuleeringen, waardoor hij blijkbaar van meening is de wording van eenig verschijnsel glashelder voor oogen te stellen. Als ik lees p. 34: „die letzte Phase des echten Volksgesanges ist dadurch bezeichnet, dass im Verlauf des Erstarrungsprozesses aus der flieszenden Masse der Volksdichtung Einzellieder sich herauskristallisieren, die zunächst wohl durch die Autorität eines berühmten Sängernamens getragen in der Volksüberlieferung Wurzel schlagen", dan kan ik zulk eene alchimistische theorie en zulk een sollen met de „dichterlijke praestaties der massa" slechts als phrasen beschouwen: de eerste als een voorbeeld van noodlottige overdracht van physische terminologie op een haar niet adaequaat gebied, de tweede als een „survival" uit de eerste helft der negentiende eeuw. Drerup heeft nog meer stokpaardjes op stal, b.v. „das bewuszte Archaisieren bei Homer". Het is mogelijk, dat hij het beter bedoelt dan men uit zijn zwaarwichtige woorden zou opmaken, maar het blijft dan toch in ieder geval jammer, dat iemand met zijne belezenheid en werkkracht zoo weinig de kunst verstaat zich in nuchteren eenvoud te uiten, ook waar hij over algemeene vraagstukken redeneert. Zijn boek blijft ter orienteering ontegenzeggelijk van nut.

Leiden. J. Vürtheim.

Fr. Preisigke, Fachwörter des öffentlichen Verwaltungsdienstes Ägyptens in den griechischen Papyrusurkunden der ptolomäisch-römischen Zeit. Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht. 1915. (Pr. M. 6, geb. M. 7).

We zijn op het gebied van lexicographische werken over de papyruslitteratuur niet verwend. Wat van Herwerden gaf in zijn *Lexicon graecum suppletorium et dialecticum* was zeer verdienstelijk, maar niet speciaal bestemd voor den papyrus-beoefenaar. Thans is Preisigke, de door talrijke papyrologische werken zoo gunstig bekend staande Straatsburger geleerde, bezig aan

een groot woordenboek der papyri, dat hij in 1919 denkt te kunnen laten verschijnen. Om de leemte voorloopig aan te vullen, heeft hij een lijst van woorden het licht doen zijn, die betrekking hebben op de administratie in zijn uitgebreidsten zin. Inderdaad heeft hij daarmee in de eerste behoefte voorzien. Maar men spanne zijn verwachting niet te hoog: schr. geeft slechts, en heeft ook alleen willen geven, de korte beteekenis van een woord, opdat de aankomende papyroloog en de buitenstaander zich snel kunnen oriënteeren. Daarachter volgt dan de opgave van litteratuur en zoo nu en dan de verklaring van een plaats uit de papyri. De groote waarde van het boek schijnt mij juist in deze litteratuuropgave te liggen, die, voor zoover ik kon nagaan, buitengewoon volledig en nauwkeurig is en reeds terstond doet zien, dat hier een man aan het woord is, die de geheele papyrus-litteratuur volkomen beheerscht. Of het den schr. bij zijn streven naar kortheid in het opgeven der beteekenis wel steeds gelukt is duidelijk te zijn, deze vraag zou ik niet ten volle toestemmend willen beantwoorden. Zoo nu en dan zal het bepaald noodzakelijk zijn, de litteratuur op te slaan, om met de beteekenis van een woord op de hoogte te komen. Zoo twijfel ik zeer, of iemand, het woord χρηματισταί opzoekende en daarachter vindende „Chrematisten (Gerichtshof)", veel wijzer zal zijn geworden; of, wanneer hij onder διαγραφή n° 2 de beteekenissen „Zahlungsanweisung; Kassenverfügung" vindt, nu wel van de kracht van dit woord doordrongen is; tenslotte, of στέφανος met „Kranzspende (aurum coronarium)" wel voldoende is verklaard. Een kleine uiteenzetting bij zulke woorden zou het boek zeer te goede zijn gekomen. Maar gelukkig staan er dergelijke vertalingen, die voor den papyruskenner onnoodig zijn, maar den beginner of buitenstaander moeten teleurstellen, niet al te veel in, zoodat ik dan ook niet aarzel, dit werk een uitstekend hulpmiddel bij de beoefening der papyri te noemen.

Kwesties kon de schr. in dit woordenboek natuurlijk niet aanroeren, zoodat hij verplicht was, daar waar nog meeningsverschillen heerschen, partij te kiezen. Zoo is men (om slechts een enkel voorbeeld te noemen) het er niet over eens, of het ambt van ἐπιστάτης τῶν φυλακιτῶν τοῦ νομοῦ al dan niet identiek is met dat van ἐπιστάτης τοῦ νομοῦ. Preisigke beschouwt ze als twee verschillende ambten en vertaalt het eene met „Gendarmeriechef des Gaues", het andere met „Polizeivorsteher des Gaues". M. i. ten onrechte. De papyri geven geen aanleiding om dit onderscheid te maken en in het eenige opschrift, waar ἐπιστάται genoemd worden naast ἐπιστάται φυλακιτῶν (C. I. G. 4896 = Dittenberger Or. Gr. 139) kunnen de eersten zeer goed zijn ἐπιστάται τῶν ἱερῶν (men vgl. P. Leid. G, 1—5). M. i. is niet een ἐπιστάτης νομοῦ „Polizeivorsteher des Gaues", maar de strateeg. Ik hoop deze kwestie spoedig elders uitvoeriger te behandelen.

Hieronder volgen nog enkele woorden, die vergeten zijn: ἐπιλάρχης (Lesquier, Magd. 1, 2 en Inst. milit. p. 90 v. en 343; Wilcken, Grdz. p. 388); ζημιοπρακτέω (P. Taur. 6 en 7; Wilcken, Gr. Ostr. p. 563 en 568); κοινωνικά (P. Tebt. 5. 59 en aanteekening van Grenfell en Hunt; ib. 100, 10; 119, 12; Rostowzew, Archiv III p. 208); onder πρεσβύτεροι de πρεσβύτεροι τῶν ἁλυροκόπων (Opschr. Strack, Arch. II p. 544); πωλογία in de uitdrukking εἰς πωλογίαν (passim in P. Lille 5, met onbekende beteekenis); σταθμοδοτῶ (verbeterde lezing van Wilcken in Magd. 2, 2 voor de lezing van Jouguet-Lefebvre en Lesquier; P. Lond. I p. 61, 6; Arch. II, p. 391). Λογευτής heeft in Fay, Towns 11 en 12 wat afwijkende beteekenis, μεταδιοικέω is in P. Louvre 10632 (= Grdz. I, 2, 167), 19 gebruikt van de herverpachting van een belasting.

Rotterdam. M. Engers.

P. Vergilius Maro Aeneis Buch VI erklärt von **E. Norden.** Zweite Auflage. (Sammlung wissenschaftlicher Kommentare zu griechischen und römischen Schriftstellern). **Leipzig, Teubner. 1916.** (Pr. M. 12, geb. M. 14).

Het is met den 2den druk van Norden's Aeneis Buch VI juist omgekeerd gegaan als met de 2de uitgave van zijn Antike Kunstprosa: is dit werk gansch en al onveranderd gebleven, in 't eerstgenoemde kan men bijna geen bladzijde vinden, waar niet een verbetering is aangebracht, terwijl de wijzigingen vaak van ingrijpenden aard zijn. Bij dezen stand van zaken eischt de nieuwe editie, waarin de heele oogst is ondergebracht, welke de philologische wereld in een vol decennium voor Vergilius' mooien zang kon vergaren, nadere bespreking, te meer omdat ieder de groote combinatiegave van den auteur, zijn helderen betoogtrant, zijn ongeëvenaarde geleerdheid, daarnaast zijn talent om artistiek te vertalen kent.

Toen de dagen der burgeroorlogen voorbij waren en na den chaos Augustus optrad als Regenerator van 't rijk, kon Vergilius, die in alle perioden zijns levens zich op de philosophie toegelegd heeft, niet langer berusten in Epicurus' loochening van de Πρόνοια: hij voelde zich aangetrokken tot 't positieve karakter der Stoa, welke toen reeds vele Pythagoreïsche elementen in hare leer had opgenomen. Sedert de dagen van Poseidonius, wiens invloed men moeilijk te hoog kan aanslaan, was algemeen ook onder den druk der tijden bij tal van intellectueelen (o. a. Cicero en Varro) de belangstelling in de transcendentale dingen zeer toegenomen. Zoo wordt 't begrijpelijk, dat Maro in zijn gedicht, waaraan de νεκυιά van Homerus tot grondslag diende, een eschatologie invlocht. Nauwkeurig te zeggen, aan welke geschriften hij zijn stof ontleende, is onmogelijk, intusschen staat vast, dat door hem een mythologisch en theologisch stuk gecontamineerd zijn, n. l. ἡ Ἡρακλέους κατάβασις en ἡ Ὀρφέως κατάβασις. Is Poseidonius zoowel Varro's als Vergilius' voorganger ten aanzien van de theorie der zielsverhuizing, de laatste heeft tevens uit een poetische bron geput. Het genoemde Orphische gedicht (6e eeuw) door Pindarus, Empedocles en Plato in zijn mythen gebruikt, komt hier 't eerst in aanmerking.

De hoofdlijnen van Norden's Inleiding zijn daarmee aangeduid; thans volgen eenige speciale uitdrukkingen, welke in eschatologischen zin geïnterpreteerd worden. Ik noem: vs. 887 *aëris campi*; dit beteekent kosmisch gesproken de hoogste laag van de dampkringslucht onder de Maan (= Elysium), doch mythologisch: een diep in 't Elysium gelegen woud; vs. 439 *noviens Styx interfusa*; die 9 windingen zijn de 9 orbes, welke de aardsche atmosfeer (= Hades) omgeven; op vs. 743 *quisque suos patimur manes* valt licht door de voorstelling

van Plutarchus (de gen. Socr. 22), dat iedere ziel door haar δαίμων gestraft wordt, omdat zij door te hechten aan de affecten van 't lichaam gedegenereerd is, want waar is, wat Maasz schreef: Jeder einzelne hat seinen Strafgeist wie seinen Genius.

Genoeg voorbeelden. Overal toont Norden aan, dat de Mantuaansche zanger de eschatologische beschouwingen overnam van Poseidonius, welke zich laten reconstrueeren, langs hoeveel draden 't bewijs ook loopen moet, ofschoon de woorden zelve ons niet zijn overgeleverd. Daar de Προτρεπτικός van den grooten Apameër eindigde met een apokalypse, waaraan de vorm van een vizioen gegeven was, is 't hoogstwaarschijnlijk dit geschrift geweest, waardoor zoowel Vergilius geïnspireerd werd, als Cicero (in zijn Somnium Scipionis en 't 5de boek der Tuscul. disp.), Manilius, Seneca (Epist. 88, 90 en 92), Lucanus, ja zelfs Sallustius (in zijn prooemia).

Dit alles heeft de schrijver naar voren gebracht om zijn lezers voor te bereiden op 't genetisch en zakelijk karakter van zijn kommentaar: hij wil immers op elk gebied in alle richtingen zoeken naar de rijke stof, waaruit des dichters werk geworden is. Wij komen echter eerst tot den tekst; deze wordt begeleid door een zeer beknopten apparatus, toch is nog vs. 96 uit de indirecte overlevering de lezing *qua* vermeld. Met de groote meerderheid der uitgevers neemt N. twee athetesen aan (vs. 242 en 901); Roiron en Tolkiehn trachtten te vergeefs 't eerstgenoemde

Unde locum Graii dixerunt nomine Aornon

te verdedigen: 't komt alleen voor in 't slechtste der oude handschriften. Overigens schijnt onze editor 't eens te zijn met Garrod, die Class. Rev. (1910) pag. 119 schreef: Nobody believes in emendations of Virgil, want vermeld is slechts één conjectuur, n.l. van Heinsius op vs. 495. Natuurlijk wordt vs. 211 avidusque refringit *Cunctantem* (sc. ramum) tegen alle verandering in bescherming genomen met een beroep op Servius' getuigenis, dat 't bewuste participium terminus technicus was om de taaiheid eener substantie uit te drukken. Reinach's gissing *fando* in plaats van *flendo* (vs. 539) prijkt niet in den apparatus, zij wordt elders gewogen, maar te licht bevonden. Dat de Nederlandsche uitgave vs. 547 *vestigia pressit* verkeerdelijk in den tekst heeft voor *vestigia torsit*, mag niet verzwegen worden. Eindelijk is 't niet louter een spellingkwestie te achten, als wij bij Norden (evenzeer bij Ribbeck) lezen vs. 852

haec tibi erunt artes — *paci*que inponere morem.

Reeds nu heb ik alles wat uit tekstkritisch oogpunt van eenig belang is, ter sprake gebracht.

Voor zoover 't geoorloofd is iets over de vertaling, die rechts van den tekst gedrukt staat, in 't midden te brengen, wil ik verklaren, dat mij bijzonder geslaagd lijkt, wat klank aangaat, de passage over den Tartarus (vs. 550 e. v.); zeer teeder en toch edel zijn de verzen schilderende de ontmoeting van Aeneas met zijn vader (vs. 687 e. v.); zeer waardig en gespierd die, welke de revue over de helden teekenen (vs. 756 e. v.).

Een eenigszins systematische keuze uit de rijke materie moge thans een klein begrip geven van de veelzijdigheid van den kommentaar. Vs. 2 *Euboicis Cumarum oris*. Hier wordt duidelijk gemaakt, dat de enallage uit 't Grieksch is overgenomen en wel door de Latijnsche dichters, die zich er op toelegden tragedies, waarin deze figuur herhaaldelijk voorkomt, te vertalen. De toevoeging *Euboicis* geeft den poeta het cachet van geleerdheid.

Ten eenenmale veranderd is de interpretatie van vs. 95

Tu ne cede malis, sed contra audentior ito,
Quam tua te Fortuna sinet: via prima salutis

e. q. s.

Nu wordt *quam* niet meer als adverbium beschouwd, maar als pronomen relativum (*quam* sc. *viam*), daarom luidt de vertaling:

Weiche dem Leid nicht, weise die Stirn ihm,
Wo immer den Weg Fortuna dich führt.

Aan Wilamowitz dankt de auteur deze verbetering.

Elk zal wel overtuigd worden door de grondige uiteenzetting vs. 136 e. v. aangaande den *ramus aureus* den misteltak, die in den winter bloeit, daardoor symbool is van 't leven en den daemon des doods, Charon, bedwingt. Het is in waarheid een *strena* voor Proserpina (Glotta III pag. 41). Het motief van den gouden twijg is door Vergilius in de litteratuur ingevoerd, evenals 't zoo poetisch verteld sprookje, dat twee vogels den weg wijzen naar den toovertak.

vs. 232 *Imponit* .... *arma* .... *remumque tubamque*. In deze constructie zijn de door *que* ... *que* verbonden woorden steeds n.l. 152 maal in de Aeneis appositie bij 't voorafgaande. Vroeger dacht N. anders.

De κατάβασις Αἰνείου (vs. 264—900) is drieledig; 't deel, dat overblijft na aftrek van prooemium en epiloog, bestaat weer uit 6 deelen, zoodat wij naar de regelen der kunst eene prachtige triadische compositie hebben.

De vele archaismen (olli, longaeva, Anchisa generate, multa putans) geven aan dat deel der κατάβασις, waar de Sibylle den Cocytus en Styx beschrijft (vs. 321—336) een plechtig karakter. Hoe anders is met 't oog op de „vilis persona" de dictie van Charon (vs. 388 e. v.) en hoe scherp steekt de breedsprakigheid van diens rede af tegen 't korte, gebiedende antwoord der priesteres! Waar nu tusschen de beide laatstbedoelde stukken de ontroerende episode betreffende Palinurus is ingelascht, blijkt hier duidelijk, hoe gelukkig de dichter licht en schaduw wist te verdeelen. Het is ook niet zonder bedoeling, dat men juist in 't midden van 't zesde boek den κατάλογος der vrouwen leest, die χόλῳ Ἀφροδίτης ongelukkig in de liefde waren. Van de beroemde ontmoeting tusschen Aeneas en Dido's schim zij er slechts aan herinnerd, dat 't Vergilius, gelijk in 't Dido-drama zelf, alleen te doen was om heroische grootheid en echt tragische ethos: van sentimentaliteit is geen spoor te ontdekken.

Vs. 545 *Discedam, explebo numerum*. Deze woorden van Deiphobus bevatten een toespeling op 't geloof, dat Hades de volkeren verzamelde (= Ἀγησίλαος volgens Usener) en zijn onderaardsche legerscharen telde.

Vs. 547 Tantum effatus *et* in verbo vestigia torsit.

Het ontstaan van *effatus et torsit* is in den jongsten druk goed verklaard; ware de term „Syntactische Kreuzung" er bijgevoegd, dan zou men dit ongetwijfeld zeer waardeeren. Het vers is even onaantastbaar als X 447 ὡς φαμένη καὶ κερδοσύνῃ ἡγήσατ' Ἀθήνη.

Vs. 585 Vidi et crudelis dantem Salmonea poenas,
Dum flammas Iovis et sonitus imitatur Olympi.

Norden vat thans *dum* op in een beteekenis, die de causale nadert. Frequent is dit gebruik bij Tacitus.

Aan de beschrijving van 't Elysium gekomen wendt de dichter allerlei middelen: allitteratie, πάρισον, ὁμοιόπτωτον enz. aan om een harmonisch geheel te verkrijgen: de teekening is nooit geëvenaard.

Vs. 749 *deus evocat* (sc. animas) *agmine magno*. Van alle interpreten laat alleen N. op deze woorden 't juiste licht vallen; 't is Mercurius, die de zielen oproept; daar dit een militaire term is, wordt 't woord *agmen* aangewend; eindelijk plegen de zielen in grooten getale te komen, gelijk Plato zegt (Polit. X 13) ψυχὰς... οἷον ἐν πανηγύρει κατασκηνᾶσθαι. Een even kernachtige toelichting zal men lezen bij 't vermaarde *felix prole virum* (vs. 784).

Bij 't schrijven van de revue over de helden, welke hoofddoel was voor Vergilius, zweefden hem wel voor oogen de Teichoskopia en Kassandra's voorspelling bij Lykophron, maar 't is zonneklaar, dat hij een Protrepticus wilde geven. Daarom zijn ook zijn voorbeelden van helden de typische der rhetorenschool, zooals een vergelijking met Pro Sest. 143; de Offic. I 61 en Tuscul. I 110 aantoont. Men zou kunnen beweren, dat Vergilius 't eerste boek *de viris illustribus* heeft geschreven. Aan hem zeker heeft Augustus 't idee ontleend om op zijn Forum de standbeelden te plaatsen van de veldheeren, die Rome's macht hadden uitgebreid.

In de galerij der helden kreeg Augustus zijn plaats tusschen Romulus en Numa. Sainte Beuve noemde dit: un heureux désordre. Juister oordeelt Norden, die als beweegreden aanvoert, dat de lezers moeten beseffen, dat de keizer is èn een *alter Romulus* èn een *alter Numa*. Om chronologische redenen heeft men hier den panegyricus willen uitlichten om hem elders in te lasschen. Alsof dichten 't zelfde was als catalogiseeren en registreeren!

Van Brutus, den eersten consul, die zijn zoons als samenzweerders liet dooden, lezen wij vs. 822

Infelix, utcumque *ferent* ea facta minores:
Vincet amor patriae, laudumque immensa cupido.

De interpunctie hier gegeven staat ten nauwste in verband met Norden's interpretatie *ferre = rühmen*, dus: Ongelukkig is Brutus in weerwil van allen roem bij 't nageslacht: maar hooger dan zijn geluk stelt hij zijn plicht als patriot „und mächtige Ruhmbegier." Zoo weet de dichter de weekheid van zijn eigen persoon op nobele wijze te verbinden met zijn bewondering voor de grootheid en onwrikbaarheid der vaderen.

In de majestueuse verzen 847—853 *Excudent alii* enz., die toch ook aan de kunsten en wetenschappen der Grieken alle hulde brengen, houdt de zanger om 't paraenetisch karakter van Anchises' rede nog eens scherp te doen uitkomen aan Aeneas, als representant van 't Romeinsche volk, zijn zending voor oogen; om deze reden wordt hij aangesproken als *Romane* (vs. 851).

Intusschen niet met die fiere uiting van nationaal zelfgevoel kan de godsdienstige dichter besluiten: ernstig en aangrijpend zal 't Ἐπικήδειον Μαρκέλλου de kroon zetten op de Heldenschau!

Vs. 869 Ostendent terris hunc tantum fata, nec ultra
Esse sinent.

Ter illustratie wordt hier geciteerd uit den rhetor Menander πολιτεύεται μετὰ θεῶν en Norden noodigt ons uit om naast den warmen en gevoelvollen θρῆνος van Vergilius te leggen de gemaniëreerde elegie van Propertius III 18.

Vs. 883 *manibus date lilia plenis*. Wie 't nog niet wist, kan 't bij Norden leeren, dat geen sterveling ooit dieper tot de ziel van Maro's poeem is doorgedrongen dan Dante. Thans wordt verwezen naar de woorden van de boden des hemels (Purgat. XXX 21)

Tutti dicean: Benedictus, qui venis,
E, fior gittando di sopra e dintorno,
Manibus o date lilia plenis.

Door de ivoren poort der valsche droomen, welke naar aloud geloof vóór middernacht komen, heeft de ἐπάνοδος van Aeneas en de Sibylle naar de aarde plaats. Daarin ligt opgesloten, dat de held, wiens κατάβασις in de vroegte begon en die den heelen dag wijdde aan den tocht door de onderwereld nu vóór middernacht, d.i. terechtertijd tot de zijnen terugkeert. Daarmee is op de gelukkigste wijze de overgang gevonden naar 't volgend verhaal.

Opdat men niet zou kunnen zeggen, dat men door de boomen 't bosch niet ziet, geeft de auteur een eindbeschouwing over de compositie van 't zesde boek; zij loopt uit op een vergelijking met den elfden zang der Odysseia. Het is onbetwistbaar, dat Vergilius' gedicht hooger staat dan dat van Homerus; terwijl toch Odysseus niet verder komt dan den rand van den Hades, waar hij de schimmen uitkiest, die hem mededeelingen zullen doen, wordt Aeneas door een hooger wezen geleid door 't heele schimmenrijk en heeft er velerlei ontmoetingen met wie hem in 't leven dierbaar waren. Zoo wisselen de dramatische handeling en epische vertelling met elkaar doeltreffend af. Het feit, dat onze heros in 't Elysium zijn vader wederziet, die bezig is revue te houden over de zielen, welke naar de bovenwereld zullen gaan, geeft aan Anchises ongedwongen aanleiding de leer der παλιγγενεσία voor te dragen, terwijl hij bij 't toonen van die zielen der toekomstige dapperen zelve natuurlijker wijze zich gedrongen voelt daaraan een opwekking tot virtus vast te knoopen. Op de onsterfelijke verzen, waarin Rome's zending der wereld kond gedaan wordt, volgt eindelijk 't treurlied over Marcellus' ontijdigen dood, opdat de vates in diep religieuse stemming zal kunnen eindigen. Zoo door hetgeen hij zag en hoorde gesterkt voor de zware taak, welke hem wacht, keert Aeneas terug tot zijn makkers.

Elf hoofdstukken als aanhangsel zijn bestemd voor de bestudeering van eenige details bijv. omtrent navolging van Ennius, de volgorde der woorden (o. a. de inversio der partikels), de synekdoche, de middelen om den hexameter schilderachtig te maken, belangrijke synaloephen enz.

Als gewichtig uit 't kapittel „Periodik" zij aangestipt 't bewijs, dat 't veelvuldig voorkomen der figuur ὕστερον πρότερον toe te schrijven is aan Vergilius' streven naar parataxis. Nog merkwaardiger is Norden's behandeling der interpunctie, waarbij hij 't rhetorisch niet 't logisch of grammatisch principe volgt. Hij wijst op de verkeerde interpunctie na den eersten trochaeus (vs. 791):

Hic vir, hic est tibi quem promitti saepius audis.

Vers 858 zal om dezelfde reden eerst door de juiste plaat-

sing van 't leesteeken (sistet eques,) zijn correcte verklaring krijgen. Hoofdstuk tien bespreekt de irrationeel lange syllaben met 't oog op vers 254

Pingue su*per* oleum infundens ardentibus extis.

Ook al deze vraagpunten zijn van een breed standpunt en met de grootste akribie onderzocht.

Zoo zijn wij dan 't heele boek in vogelvlucht doorgegaan en hebben getracht 't karakteristieke op den voorgrond te plaatsen, waarbij niet weinig was, wat onze bewondering uitlokte.

Maar zijn er dan volstrekt geen vlekjes of leemten? O zeker, zelfs drukfouten [1]). Wanneer bijv. Norden met Buecheler aanneemt, dat *senta* (vs. 462) afgeleid is van σίνεσθαι, moet hij Boisacq en Walde maar eens opslaan om zich te overtuigen, dat ξαίνειν 't grondwoord is van dat adjectief. Ook zijn etymologie: *vestibulum* = ve + stabulum, quasi non stabulum (Servius) is niet houdbaar. Bevoegden zijn 't er over eens, dat wij in de eerste lettergreep te zien hebben 't Italisch **uero* = deur (cf. Oscisch veru = portam).

Bij vs. 438 *inamabilis undae* had ik gaarne de opmerking aangetroffen, dat 't woord *inamabilis* zinspeelt op 't woord *Styx* (vs. 439) van στυγεῖν. Dit is een echte karaktertrek van de Hellenistische poezie door Vergilius gaarne nagebootst: men vergelijke de tegenstelling *Caeneus* („Neumann") — *veterem figuram* (vs. 448—449).

Vs. 90 *Teucris addita Iuno*. Biedt hierbij niet een aardige parallel, wat Socrates zegt Plat. Apol. 18 οὐ ῥᾳδίως ἄλλον τοιοῦτον εὑρήσετε ἀτεχνῶς.... προσκείμενον τῇ πόλει ὑπὸ τοῦ θεοῦ κτλ.

Mij schijnt het toe, dat 't rhetorisch principe niet toelaat aldùs te interpungeeren (pag. 314):

Merses, profundo pulchrior evenit.

Geen enkele uitgave van Horatius is mij bekend, welke zich aan Norden's zijde schaart, men zet de komma na *profundo*.

Maar wat beteekenen deze kleinigheden in vergelijking van den thesaurus interessante, pittige, flink gedocumenteerde opmerkingen, welke ons geboden worden? De kommentaar, die naar vorm en inhoud geheel past bij 't bezielend en verheffend gedicht van Vergilius, is van de „Sammlung wissenschaftlicher Kommentare" de meest wetenschappelijke. Men moet Norden de verdienste toekennen, dat hij 't meeste heeft bijgedragen tot 't doen verstaan van een der schoonste scheppingen van 't Latijnsche genie, waarin zijn neergelegd de politieke en zedelijke idealen van de beste zonen eener natie, die zichzelven de hooge Kultuur der Hellenen trachtten eigen te maken om ze tot zegen der menschheid over de wereld te verbreiden.

Den Haag. C. Brakman Jz.

[1]) Bijv. pag. 107 en 347 Sabaddini, lees Sabbadini; pag. 125 Appuleius, lees Apuleius; pag. 229 Bruttium, deze naam bestaat eigenlijk niet; pag 247 *χόϱος*, lees *χοϱος*; pag. 335 *τὰ 'Ιταλικόν*, lees *τὸ 'Ιταλικόν*; pag. 452 fundens, lees infundens cet.

G. van der Leeuw, Godsvoorstellingen in de Oud-Aegyptische Pyramidetexten. Leiden, Brill. 1916. (Leidsche diss.).

Het is een verblijdend verschijnsel dat „although we are still in the beginning of the study of Egyptian religion", zoooals de groote Amerikaansche Egyptoloog James Henry Breasted nog in 1912 schreef [1]), ook Nederlandsche theologen zich in de rijen dier geleerden hebben geschaard, die zich de ontginning van dit allerbelangrijkste gebied tot taak hebben gesteld, allerbelangrijkst voor den godsdiensthistoricus, maar niet minder voor den Oud-Testamenticus en, naar men meer en meer gaat inzien, voor den Nieuw-Testamenticus, die zich bezig houdt met de, tot op heden nog zoo duistere vragen naar het ontstaan en den groei van het oudste Christendom. Toonde in 1913 de dissertatie van den tegenwoordigen Leidschen hoogleeraar Dr. G. J. Thierry over: De religieuze beteekenis van het aegyptische koningschap, dat men op dit gebied in wetenschappelijke onderlegdheid en scherpen onderzoekingsgeest allerminst voor buitenlandsche geleerden behoeft onder te doen, ook het bovengenoemde proefschrift van de hand van Dr. van der Leeuw houdt den naam van de Leidsche Hoogeschool hoog. De auteur is er zich volkomen van bewust dat zijn studie allerminst op systematische afronding of volledigheid aanspraak kan maken. Zijn bedoeling is geen andere dan „enkele opmerkingen te maken over het godsbegrip zooals ons dat uit de oud-aegyptische Pyramidetexten is duidelijk geworden, en wel hoofdzakelijk van uit het gezichtspunt der verhouding tusschen god en mensch", doch deze opmerkingen vormen tezamen een waardevol materiaal, dat door degenen, die verder in dit gebied willen doordringen, met vrucht zal worden gebruikt. Na een korte inleiding handelt de schrijver in vier hoofdstukken achtereenvolgens over: de onpersoonlijke kracht, de cosmische god, de menschgod en het godsbegrip. Vooral in het eerste hoofdstuk, bij de bespreking van die raadselachtige, goddelijke krachten, die nu eens persoonlijk, dan weer onpersoonlijk worden gedacht (de ka, de ba, enz.) toont Dr. v. d. Leeuw zijn stof te beheerschen en zich op de hoogte te hebben gesteld van de, dikwijls uiteenloopende, opvattingen der Egyptologen. M. i. had het wel aanbeveling verdiend zoo de schrijver ook eenigen aandacht had gewijd aan de werken van den Engelschen Egyptoloog E. A. Wallis Budge, en speciaal aan zijn uitvoerige studie over Osiris en de Egyptische opstanding [2]), waarin hij o. a. een vertaling heeft geleverd (vrij naar die van Maspéro) van een groot gedeelte der Pyramideteksten van Unas, Teta, Pepi I, Mer-en-Rā en Pepi II [3]), die menigmaal sterk afwijkt van de vertaling die Dr. v. d. L. ons geeft. Een kleine aanwijzing van de onbetrouwbaarheid van deze vertaling was, waar op dit gebied velen zich met een vertaling tevreden moeten stellen en niet kunnen controleeren in hoeverre zij juist is, niet onwenschelijk geweest. Ik stel hier, uit curiositeit, enkele afwijkende vertalingen naast elkander:

[1]) J. H. Breasted, *Development of religion and thought in ancient Egypt*, London, 1912, p. XI.

[2]) E. A. Wallis Budge. *Osiris and the Egyptian Resurrection*, London, 1911, II vol[s].

[3]) Ibidem, vol. I, chapter IV, p. 100—166 en vol. II, appendix: *Translations from the Pyramid Texts of Pepi I, Mer-en-Rā and Pepi II*, p. 307—363.

van der Leeuw.	Wallis Budge.
Pyr. 477[1]): „Zijne b3w zijn op hem, zijne verschrikking is aan zijne beide zijden, zijne tooverkracht is aan zijne voeten."	Pyr. 477[2]): „His souls are on him, his book is by his side, his words of power are in his mouth."
Pyr. 615[3]): „De plaats, waar gij verdronken zijt."	Pyr. 615[4]): „Thou hast dominion over them."
Pyr. 730[5]): „Wend u van uwe linkerzijde, leg u op uwe rechterzijde."	Pyr. 730[6]): „Thou didst lean on thy left side, thou didst sit on thy right side."
Pyr. 747[7]): „Sta op, werp uw aarde af, verlaat uw lijkzweet (?), verhef u."	Pyr. 747[8]): „Stand up! Turn to thy earth, seek out thy effluxes, rise up."

Of het goed is zóó alle chronologie en vragen naar herkomst, oorspronkelijk karakter en historischen voorrang uit te schakelen, zooals de schrijver in zijn studie doet, waag ik te betwijfelen. Bovendien, hij houdt zich niet aan zijn voornemen als wij hem telkens etymologisch te werk zien gaan, een methode die voor het onderzoeken van de psychologische elementen, hetgeen v. d. L. op den voorgrond stelt, toch zeker nog minder in aanmerking komt. In dit opzicht houd ik het meer met de methode, die Breasted in zijn reeds bovengenoemde studie toepast.

Nog een enkele opmerking: op blz. 34 wordt Pyr. 754 vermeld. Dit zal moeten zijn: Pyr. 752, hetgeen tevens een kleine wijziging in de lijst van pyramideteksten op blz. 162 ten gevolge zal hebben.

Ten slotte: de hartelijke wensch, dat deze jonge geleerde, die in zijn proefschrift getoond heeft, bezield te zijn met een uitnemenden wetenschappelijken ijver, zich niet late afschrikken door de moeilijkheden, die in het door hem betreden gebied zoo menigvuldig zijn en voortga met de ontginning van dat gebied, ter verrijking van de wetenschap en tot roem van de Leidsche Universiteit.

Schoonhoven. R. Miedema.

Luise Klebs, Die Reliefs des alten Reiches (2980—2475 v. Chr.) Material zur ägyptischen Kulturgeschichte. (Abh. der Heidelberger Ak. der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse. 3. Abhandlung). Heidelberg, Winter. 1915. (Pr. M. 10.50).

Onder hetgeen van de oude egyptische beschaving bewaard is gebleven hebben de reliëfs der Mastaba's, de graven der aanziendelijken, steeds de aandacht getrokken, niet alleen uit een oogpunt van kunst, maar tevens omdat zij ons een beeld geven van het maatschapelijk leven dier tijden. In de groote werken der oudere egyptologen zooals Champollion, Rosellini en Lepsius vindt men verschillende afbeeldingen uit deze graven, terwijl het werk van Mariette „Les mastabas de l'ancien empire" zich hoofdzakelijk met de opschriften bezighoudt. In de laatste jaren zijn enkele reliëfs, en een paar Mastaba's in hun geheel, in lichtdruk uitgegeven. Deze laatstgenoemde soort van reproducties zijn voor eene detailstudie van meer waarde, dan hetgeen men in de oudere werken vindt. Aangezien dit materiaal overal verspreid was, had de bestudeering nog al moeilijkheid. Een catalogus met opgave waar het te vinden was ontbrak. Op gelukkige wijze heeft Mej. Klebs in deze leemte voorzien. Haar opstel in het Egyptische tijdschrift van 1914 „Die Tiefdimension in der Zeichnung des alten Reiches", bewijst wel dat zij de aangewezen persoon was voor zulk een werk. De schrijfster heeft zich niet bepaald tot eene dorre opsomming dezer reliëfs, zooals men licht geneigd zou zijn te meenen, integendeel, zij heeft de verschillende voorstellingen daarop in groepen verdeeld, deze gereproduceerd in autotypie en sincographie en daaraan eene korte beschrijving toegevoegd. Ook is gebruikt gemaakt van de reliëfs uit den tempel van Koning Ne-user-re en uit dien van drie andere vorsten der 5e Dynastie inzooverre zij parallelen vormden met die der mastaba's. Bij de beschrijving van ieder tafereel is zorgvuldig opgegeven waar dergelijke te vinden zijn. Wat de afbeeldingen betreft, zij zijn genomen naar die reliëfs, waarop eene voorstelling het volledigst is afgebeeld en niet naar die, welke in dit opzicht te kort schoten, maar aantrekkelijker waren door hare kunstwaarde. Hierdoor, en door zich te onthouden van een nader ingaan op kwesties van stijl, teekening enz. is een werk het aanzijn geschonken, dat niet alleen met vrucht zal geraadpleegd worden door dengene, die het een of andere detail wil bestudeeren, maar dat tevens ook van groot belang is voor hem, die zich een idee wil vormen van de maatschappij dier dagen.

Het werk bestaat uit drie afdeelingen, voorafgegaan door een voorwoord eene inhoudsopgave en eene lijst van de geraadpleegde werken. Daarop volgt eene inleiding bestaande uit het een en ander over de architectuur dezer graven, eene korte uiteenzetting van de verschillende soorten van techniek, die men in de versiering dezer reliëfs bespeurt en een beknopt overzicht van hetgeen de voorstellingen te zien geven.

De eerste afdeeling verplaatst den lezer in de omgeving van den aanzienlijke. Daar ziet men hem in zijn huiselijk leven, op reis, in gezelschap van zijne apen en honden, of op de jacht; het slot van dit gedeelte wordt gevormd door zijne begrafenis. De tweede afdeeling, die tot titel heeft: „Szenen aus dem Leben des Volkes" biedt eene rijke verscheidenheid. Daar maakt men kennis met den landbouw, den tuinbouw, de veeteelt, de jacht, de kunst, het ambacht, den scheepsbouw enz. Dit gedeelte wordt besloten met de vermelding van eenige voorstellingen, wier beteekenis onduidelijk is. De laatste afdeeling heeft betrekking op den doodencultus. Hier komt het slachten der offerdieren ter sprake, verder de offertafels, de ceremoniën, die bij deze tafels, den serdab enz. verricht worden. Een zeer volledig register verhoogt de bruikbaarheid van dit werk.

Leiden. P. A. A. Boeser.

[1]) G. van der Leeuw, *Godsvoorstellingen*, a. w., blz. 19, 27, 33 en 36.
[2]) E. A. Wallis Budge, *Osiris*, l.l., vol. I, p. 125.
[3]) G. van der Leeuw, a. w., blz. 66.
[4]) E. A. Wallis Budge, l.l., vol. I, p. 136.
[5]) G. van der Leeuw, a. w., blz. 65.
[6]) E. A. Wallis Budge, l.l., vol. I, p. 146.
[7]) G. van der Leeuw, a. w., blz. 76.
[8]) E. A. Wallis Budge, l.l., vol. I, p. 148.

J. Kolmodin, Traditions de Tsazzega et Hazzega. (Archives d'études Orientales publiées par J. A. Lundell, vol. 5 : 3). Upsala, K. W. Appelberg. 1913.

De schrijver, bekend door zijne onderzoekingen in en over Abessinië, geeft in dit boek een verzameling van nieuwe gegevens, die grootendeels bestemd zijn om een indruk te geven van de familietradities uit enkele streken van Abessinië, in verband met de reeds geplubliceerde historische tradities uit vroeger tijd. Zonder aan de mondelinge overlevering te groote waarde toe te kennen, neemt hij haar toch volstrekt niet als waardeloos te moeten beschouwen, daar de Abessiniërs zelven, wat hunne genealogieën betreft, zoo nauwkeurig mogelijk trachten te zijn. Aardig vertelt hij (p. IX), dat hij, s'avonds met de inboorlingen om het vuur gezeten, vaak heeft bijgewoond hoe een vader zijn zoon vragenderwijze de genealogie der familie inprentte. Men denkt hierbij aan den joodschen huisvader uit het boek Deuteronomium, die zijn vragenden zoon den zin der feesten en der wetsvoorschriften heeft in te prenten. En wat de genealogieën betreft: de geslachtslijsten van het Boek der Kronieken en Belādhorī's „Genealogieën der edelen" zijn vruchten van eenzelfde belangstelling, misschien ook ten deele van eenzelfde wijze van overlevering, als nog in het tegenwoordige Abessinië bestaan.

In aansluiting bij een vorig werk, dat alleen texten over de tradities van Tsazzega en Hazzega bevat, geeft de schrijver hier beschouwingen, documenten, vertalingen en ophelderingen. Het geheele probleem der genealogische tradities wil hij niet behandelen, hoe merkwaardig het ook is; merkwaardig — want zoowel de heerschende dynastie als de volksstammen leiden zich van israëlietische voorvaderen af: het vorstenhuis beschouwt zich als te zijn gesproten uit Salomo en de koningin van Seba, de volksstammen beweren de nazaten van israëlietische en chamietische stammen te zijn.

In het eerste hoofdstuk spreekt de schrijver o. a. over de figuur van de koningin van Seba, Bilkis of Makeda, die vooral belangrijk is, omdat hare genealogie op de slang Agabos teruggaat. Ook de koningen van Edessa waren een slangendynastie en uit het Oude Testament herinnert men zich den ammonietischen koning Nahas, wiens naam ook slang beteekent. Wanneer men hierbij bedenkt, dat volgens Nöldeke ook de naam Eva slang kan beteekenen, dan is het bijna onnoodig te zeggen, dat zulke tradities op velerlei gebied aanknoopingspunten gevonden hebben en steeds belangstelling blijven wekken. De schrijver geeft dan een nieuwe, amharische, redactie van de geschiedenis van Agabos en Makeda, opgeteekend uit een handschrift in het klooster van Sint Mercurius.

In het tweede hoofdstuk vertelt hij van zijne nasporingen van historische documenten te Tsazzega en Addi-Neammim, van de moeite en overredingskracht, die er noodig waren om inzage te verkrijgen van een handschrift, dat hij ten slotte gedurende eenige uren van den nacht mocht inzien, voordat het dorp ontwaakte. De aethiopische text wordt daarna afgedrukt, met vertaling van aanteekeningen.

De beide volgende hoofdstukken, getiteld „Du roman d'Alexandre d'Atèscim" en „De „l'Evangile d'or" de Hazzega" geven inderdaad historische en genealogische aanteekeningen, in handschriften van den roman van Alexander en van het Nieuwe Testament gevonden. Soortgelijke onderwerpen, ook juridische, worden eveneens in de overige hoofdstukken van dit met groote kennis en liefde voor het onderwerp geschreven boek behandeld.

Leiden. A. J. Wensinck.

F. Buitenrust Hettema, Oude glossen en hun beteekenis. (Koninkl. Vlaamsche Academie voor Taal en Letterkunde). 's-Gravenhage, Nijhoff. 1914. (Pr. fr. 2.50).

Moet Hettema al, noodgedrongen, zijn spelling verlochenen — de Vlaamse Akademie dwong hem zijn geschrift te ver-De Vries en Te Winkelen — zijn aard, die van een baanbreker en wegwijzer, doet hij 't nimmer. Ook hier weer niet in zijn jongste boek — dat intussen in 1911 in handschrift al werd aangeboden aan Prof. De Vreese, door wiens bemiddeling het als publikatie van de Akademie het licht zag.

Met inleiding op, voorstudie tot een groot en algemeen *Corpus glossarum neerlandicarum*, tot het samenstellen waarvan in een afzonderlik hoofdstukje wordt aangedrongen, karakteriseert men 't 't best. Ja, van zoveel belang acht de schrijver 't tot stand komen van een dergelijk werk, en zo duidelik ziet hij reeds de weg van 't „hoe" afgebakend, dat hij die in een slothoofdstuk even uitstippelt. De bladzijden die daaraan voorafgaan moeten dan de belangrijkheid van de glossen en de glossenverzamelingen illustreren, en op nader onderzoek belust maken. Zij doen 't inderdaad overtuigend. Overtuigend namelik voor hem, die achter de taal 't leven ziet en wil zien, en voor wie taalstudie vooral belangrijk is als studie van kultuur-historiese verschijnselen. Immers, de glossen verschaffen vele nieuwe gegevens voor het verkrijgen van inzicht in eigenlandse maatschappelike toestanden in tijden waarin nog weinig geschreven werd.

Hoe ontstonden ze? 't Ging oudtijds presies als nu nog: wie een boek in een vreemde taal leest en een woord niet begrijpt, schrijft er de vertaling boven of in de rand ernaast. Maar een schooljongen gaat verder en schrijft er boven, niet presies de vertaling, maar het woord waarmee het vreemde in de eigenlandse taal moet vertolkt worden. Niet anders de oude glossatoren. Zo kan boven een Latijns substantivum een Nederlandse werkwoordsvorm staan. En alweer niet anders is het woordjescahier van de 20ste eeuwse scholier dan het middeleeuws glossarium: tweemaal op èèn bladzijde soms hetzelfde woord, maar in twee verschillende betekenissen. De netheid gaat meespreken: de vertalingen worden niet meer in de rand of tussen de regels geschreven, maar op afzonderlike bladen. Maar dan komt ook de orde, misschien de gemakzucht aan 't woord: alfabeties gerangschikt vindt men 't gezochte 't vlugst. Uit allerlei kleinere glossaria op — vooral theologiese — boeken worden grotere gemaakt. Alfabeties. Maar ook systematies. Aldus: over God; over de kerk; over de mens; over de taal, enz. Zo zijn er natuurkundige, botaniese, mediese glossaria.

Niet alleen vindt men in de glossen 't oudste Diets — voorbeelden worden gegeven in hoofdzaak XVII — maar belangrijke gegevens leveren ze ook voor de woordvorming; 't *Glossarium Bernense* b. v. voor de uitgang-*ade*, voor de woorden op-*egt* en -*legt* enz. Verschillen en over-

eenkomsten in spelling in èèn glossarium wijzen op compilatie en kunnen gegevens aan de hand doen voor de bepaling van de herkomst, die op haar beurt weer leiden kan tot vaststelling van een min of meer uitgebreid kultuur-centrum ; zo zijn de tot nog toe bekende Dietse glossen alle geschreven in een Limburgs dialekt.

Duitse en Engelse geleerden hebben reeds Oudhoogduitse, Oudsaksiese en Angelsaksiese glossen gepubliceerd ; van Nederlandse bestaat nog geen verzameling, al zijn een paar kleinere, fragmentaries bewaarde, uitgegeven in tijdschriften.

Als reeds gezegd : tot publikatie van wat bekend en gevonden is, wordt aangespoord. Tot verdeling van arbeid ook, omdat de stof rijk is, mits — de samenwerking blijft : „getrennt marschieren, aber gesammt schlagen."

Een tot studie opwekkend boek. Ook een levend boek — omdat de mens er achter zit. De geleerde vindt men in de rijke noten onder de tekst.

Den Haag. J. A. Vor der Hake.

M. J. Rudwin, Der Teufel in den deutschen geistlichen Spielen des Mittelalters und der Reformationszeit. Göttingen-Baltimore. 1915. 8°. (XI + 194). (Pr. M. 5).

De eerste helft van dit werk is in 1913 als „Inaugural-Dissertation" verschenen. In deze uitgave, die het 6e deel vormt van de reeks „Hesperia, Schriften zur germanischen Philologie" heeft de schrijver er aan toegevoegd een gedeelte „Der deutsche Teufel im Mittelalter", dat eigenlijk niet geheel past in het kader door den hierboven afgeschreven titel van het gansche boek getrokken. Men krijgt den indruk, dat Rudwin van zijn met veel geduld bijeengebrachte materiaal moeilijk afscheid kon nemen en toen getracht heeft aan zijn werk die ruimer strekking te geven, welke gekenschetst wordt door den, wel weidschen, ondertitel : bijdrage tot de literatuur-, cultuur- en kerkgeschiedenis van Duitschland. Of de kerkhistoricus veel nieuws leeren zal uit deze schets van het beeld des duivels, al zijn daarin naast trekken uit het drama ook trekken rechtstreeks uit de H. Schrift ontleend, betwijfel ik. En indien de woorden „Reformationszeit" en „Kirchengeschichte" bij hem de verwachting zouden wekken het Hervormingsdrama in het onderzoek betrokken te zien, zou ook de beoefenaar der letterkundige en der cultuurgeschiedenis bedrogen uitkomen. Met die toegevoegde tijdsbepaling heeft de schrijver echter willen te kennen geven, dat hij — zeer terecht — ook uit spelen van zoo laten tijd als de Tiroolsche en die van Luzern geput heeft.

Wij krijgen, om te beginnen, een hoofdstuk „Allgemeines über die Teufelsszenen" waarin besproken worden : het eerste optreden van den duivel in het religieuse drama, de rechtvaardiging van het optreden dezer tooneelfiguur, de komische rol die zij allengs gaat spelen, en het samengesteld karakter van den duivel (joodsche, christelijke en oud-germaansche elementen). Wat die eerste punten betreft, in de oudste geestelijke spelen welke wij kennen : „Sponsus" en Spel van Klosterneuburg (dat de schrijver pas in zijn lijst van verbeteringen noemt) is de duivel aanwezig, zij het nog slechts in een zeer weinig persoonlijke rol, meer als symboliseerend de helsche macht, Infernus. Het heeft mij steeds getroffen, dat, toen er een nieuw genre ontstond, het muziekdrama, ook hierin de onderwereld een rol speelde : ik noem slechts de „Eurydice" van Peri, en de „Orfeo" van Monteverde, na welke het eerste Duitsche muziekspel „Der erschaffene, gefallene und wieder aufgerichtete Mensch" dezelfde stof behandelt als het „Jeu d'Adam", waar de duivel voor het eerst een persoonlijkheid wordt. Is dit een louter toevallige parallel ? Zoo niet, dan zou op de „Berechtigung" van het infernale element in het drama een eigenaardig licht komen te vallen.

Het tweede hoofdstuk geeft ons een zeer bruikbaar overzicht over het optreden van den duivel „in den einzelnen Szenen der Mysterien." Streng stelselmatig toont Rudwin ons van elk tooneel den theologischen grondslag, dan het ontstaan en de ontwikkeling in de verschillende spelen, waarbij het ons treft, hoe de duivel telkens in het drama als het ware binnensluipt : afgezien natuurlijk van die plaatsen, waar reeds de H. Schrift hem sprekend invoert, krijgt hij geregeld in den aanvang niet meer dan een zwijgende rol toebedeeld en eerst van lieverlede worden hem woorden in den mond gelegd. Mij dunkt, met deze gegevens voor oogen, had de schrijver ons in een volgend hoofdstuk, waar hij de aankleeding bespreekt, iets meer van een *ontplooiing* ook van het duivelscostuum in den loop der tijden kunnen laten zien. Bij allen lof dien ik voor dit tweede hoofdstuk heb, kan ik dan ook een grief niet verzwijgen. Na het opkomen van elk duiveltooneel aangewezen te hebben, geeft Rudwin ons iederen keer ook den inhoud ervan, in korte rapporteerende zinnetjes, telkens gevolgd door een nauwkeurige opgave van de bewijsplaatsen. Nu zou het evenwel, juist bij dezen opzet, gewenscht geweest zijn als die opgave geschied ware in de historische volgorde der drama's ; thans komen in den regel de groote cyclische spelen van het eind der 15de eeuw voorop en krijgen wij daardoor het duivelbeeld te veel door het met verschillende kleurlagen opgelegde glas der late middeleeuwen te zien. — Ten slotte telt de schrijver ons van elk tooneel precies het aantal verzen voor en somt hij ons de namen van de erin voorkomende duivels op. Hierbij had hij wel iets mogen opmerken over de naamloosheid („primus, secundus enz. diabolus") der helsche geesten, vooral in de oudere spelen, waarvoor een theologische grond is (vgl. o. a. S. Thomas I, q. CIX : . . .et ideo peccantibus angelis hujusmodi nomina non attribuuntur).

In het derde en vierde hoofdstuk wordt ons achtereenvolgens de rol van den duivel in de eschatologische en in de mirakelspelen (waarvan de Duitsche literatuur er maar enkele kent) geteekend. In het vijfde de „Inszenierung der Teufelsrollen" : de bezetting der rollen, het costuum en de wijze waarop de hel voorgesteld werd. Het is opmerkelijk, dat op het Duitsche tooneel geen spoor van een limbus en een vagevuur als onderafdeelingen der hel te vinden is, zooals op het Fransche, en het Engelsche. Waarom zegt de schrijver niets over de voorstelling van de hel als een burcht ?

Aangaande het tweede gedeelte zeide ik reeds iets in het begin dezer bespreking. Waar de schrijver zelf verklaart, dat de duivel niet in alle drama's dezelfde is en b. v. de Lucifer uit het Paaschspel van Redentin heelegaar verschilt van dien uit het Künzelsauerspel, had ik het wèl zoo interessant gevonden als hij niet, ter wille van de eenheid en geslotenheid van het algemeene portret, de incongruente trekken „ausgeglichen" had.

Aan het beeld, dat hij ons nu schildert, kan hij maar een heel enkelen, nog niet uit den Bijbel en de theologische literatuur bekenden, trek toevoegen. Terloops maak ik hier de opmerking, dat ik aan een speciaal-diabolische neiging om woorden te herhalen, niet geloof. En als de duivels bij de hellevaart driemaal vragen : quis est iste ? enz., dan toont dit slechts, dat zij goede liturgisten zijn. Na ons in een twaalftal hoofdstukken allerlei medegedeeld te hebben over de inrichting van het helsche rijk, de onderlinge verhouding der duivels, hun namen, instrumenten, uiterlijk voorkomen, spreekwijze en karaktertrekken, besluit Rudwin zijn werk met een teekening hunner betrekkingen tot de hemelsche machten en tot den mensch, waarbij natuurlijk het simieske karakter van Lucifer en de zijnen, de helsche straffen en de duivelsverbonden niet vergeten worden.

Te betreuren is het, — de schrijver heeft bij het schrijven van zijn boek met beperkt materiaal moeten werken — dat aan het eind nog 20 blz. met verbeteringen en aanvullingen volgen. Dit maakt de lezing niet gemakkelijker, maar het is mij toch nog aangenamer dan de . . . zeer weinig Amerikaansche manier die deze docent van Purdue University (Indiana) heeft, om ons vele bladzijden voor te leggen, die niet anders lijken dan overgedrukte fiches [1]).

Wat, beiden nogal vluchtig, Wieck voor het Fransche en Cushman voor het Engelsche drama der middeleeuwen gedaan hebben; dat heeft Rudwin nu voor het Duitsche verricht. En grondig! Ieder, die zich met de studie van het drama bezig houdt, zal dit werk met belangstelling lezen.

Den Haag. E. J. Haslinghuis.

L. Foulet, Le roman de Renard. (Bibl. de l'Ecole des hautes études, n°. 211). Paris, Champion. 1914. (Pr. fr. 13). [2]).

In dit lijvige werk is het ontstaan der beroemde Oudfransche gedichten, die samen den Roman de Renard vormen, opnieuw grondig nagespoord en omstandig uiteengezet. Na een inleidend hoofdstuk over de thans, vooral sedert Sudre, gangbare theorieën betoogt de schrijver allereerst dat, al wijkt de door Martin aan hs. A ontleende volgorde der „branches" kennelijk weinig af van die in den archetypus, een verzameling van br. I—XVII [3]) bevattende, die oude verzameling toch geen logische of artistieke noch ook historische eenheid heeft gevormd, zoodat in allen gevalle de verschillende branches, van onderscheiden herkomst, elk afzonderlijk bestudeerd moeten worden. Dat van deze br. II de oudste is bewijst d: schr. dan op overtuigende wijze uit harer proloog, den eenigen, die de stof als iets nieuws aankondigt, terwijl de toespelingen op een gedicht over Renard of Isengrin geen van alle ouder zijn dan II, integendeel veelal juist verwijzen naar deze branche. Deze kan, zooals verder betoogd wordt, niet wel vóór 1165 geschreven zijn.

Alvorens verder te gaan, bestrijdt de schr. nu eerst het z. i. onbewezen en onwaarschijnlijk vooroordeel, dat de ons overgeleverde branches „remaniements" uit de 13de eeuw zouden zijn van oudere, thans verloren (gewaande) gedichten uit den aanvang der 12de eeuw. De thans bestaande branches zijn, volgens Foulet, geen omwerkingen, maar wel degelijk de oorspronkelijke, oudste gedichten in 't Fransch over Renard.

Ook het vermaarde getuigenis van Guibert van Nogent, het oudste gewag van een dierennaam (*Isengrinus*, a°. 1112 te Laon als spotnaam gebezigd : „sic enim aliqui solent appellare lupos"), bewijst, naar F.'s breedvoerige, degelijke interpretatie dier plaats, geenszins dat in Frankrijk reeds omstreeks 1100 „het dierenepos", met de namen zijner voornaamste helden, of ten minste dierensprookjes over Isengrin en Renard in de landstaal zóó verbreid waren, dat het volk er schimpnamen aan ontleende ; maar alleen dat in 1112 sommigen, waarschijnlijk „clerke", wolven *Isengrini* noemden. Nog minder valt, ten gunste der onderstelling van overoude branches, waaruit de dierennamen reeds vroeg algemeen bekend geworden zouden zijn, af te leiden uit den wellicht in 1159 (of later !) geschreven „Dit de *Richeut*", waarin naast *Hersent* deze naam voorkomt, dezelfde die in ééne branche (XXIV : een der allerjongste !) aan de vossin gegeven wordt. Deze, derhalve oorspronkelijke, in de oude verzameling vervatte branches I—XVII zijn, te oordeelen naar de historische toespelingen, pas tusschen 1170 en 1215 geschreven. Wat nu den oorsprong dier oudste branche II betreft, leert de vergelijking met den Latijnschen Ysengrimus (a°. 1152), dat het verhaal van Hersent's verkrachting en nog twee andere verhalen van II aan Nivardus' gedicht, een vierde waarschijnlijk aan Marie de France ontleend is, terwijl de rest eigen vinding van den Franschen dichter schijnt. Voorts is de aan II ontbrekende ontknooping te vinden in br. V*a*, die rechtstreeks bij II aansluit, in twee groepen van hss. ook nog onmiddellijk op II volgt, en daarmede oorspronkelijk blijkbaar één geheel gevormd heeft. Deze — men weet, ook na F.'s betoog, niet recht hoe uiteengeraakte — nu aldus hereenigde „excellente branche" (II + V*a*) zal, blijkens toespelingen op kardinaal Petrus van Pavia, in 1176 of 1177 geschreven zijn ; en wel door den veelbesproken Pierre de St.-Cloud, die dus niet — gelijk men weleer gemeend heeft — de auteur is geweest van I, noch van XVI, noch ook van het indertijd door Jonckbloet uit verschillende branches saamgelezen en aan hem toegeschreven groote dierenepos, maar wel van dit oudste Fransche gedicht over „Renard et Isengrin". Van hem zegt de proloog van I dan te recht dat hij „entroblia le plet et le jugement qui fu fet . . . de la grant fornicacion que Renart fist . . . envers . . . Hersent" ; welk „plet" (na den „viol" en den „escondit", in II + V*a*) dan ook inderdaad in I te vinden is.

Na dit scherpzinnig en overtuigend betoog worden de overige oude branches besproken. V en XV zijn vervolgen op II, ten deele wederom aan den Ysengrimus ontleend. Ook III (Renard's vischdiefstal op de kar, Isengrin's „moniage" en vischvangst op het ijs) is geenszins, gelijk Sudre meende, een jongere samenflansing, door een lateren „remanieur," van onderscheiden oudere Fransche verhalen, maar een oude drieëenheid, middellijk uit meergemelde Latijnsche bron geput.

---

[1]) Een fraai voorbeeld geeft blz. 158: die Teufel brennen die Seelen (Alsf. Psp. V. 431, Eger. Frlnsp. V. 5068). Sie sieden sie im Höllenfeuer (Alsf. Psp. V. 459, 6648, Erl. IV, V. 191 etc.). Sie braten sie (Eger. Frlnsp. etc.). En zoo tien regels lang!

[2]) Verg. ook De nieuwe Taalgids X, 225—246.

[3]) Waarom in de lijst op p. 29 br. VI ontbreekt, en F. dus ook op p. 31 slechts van 16 branches gewaagt, is mij niet gebleken.

IV (I. in den put) vindt zijn oorsprong in de Disciplina clericalis. XIV is een navolging van II, III en den Ysengrimus. De beroemde br. I („Jugement de Renard"), na II de oudste, is als vervolg en slot van II + V*a*, en in denzelfden quasi-feodaal-epischen stijl, gedicht door een man van groot oorspronkelijk talent en dramatische compositie. Zij heeft weer de stof geleverd voor vele navolgingen en herhalingen : I *a* (beleg van Maupertuis), I *b* (R. geelgeverfd en als jongleur), X (R. als geneesheer : geenszins, als Sudre meende, een oudere bewerking der eeuwenlang vermaarde dierenfabel — welker inleiding van een aanwas uitgegroeid zou zijn tot het later nog meer beroemde pleidooi voor den koning in de jongere br. I —, maar integendeel zelf bestaande uit een jongere navolging van I + het, wederom aan den Ysengrimus ontleende verhaal van den zieken leeuw), VI (tweegevecht tusschen R. en I.) en XXVII, de Franco-Italiaansche branche (wederom niet, als Sudre meende, de vertegenwoordigster eener oudere redactie van I, maar zelf in haar eerste gedeelte eer navolging van I + V*a*).

Naar een zestal van de oudste dezer tot nu toe genoemde Fransche gedichten — niet naar verloren gewaande oudere — heeft Heinrich der Glîchezâre omstreeks 1180 met zelfstandig talent den Mhd. Reinhart Fuhs samengesteld.

Daarna is de oude verzameling der Ofr. branches voltooid met VIII, VII, IX, XII, XI, XVI en XVII, alle tusschen 1190 en 1210, rechtstreeks of middellijk naar Latijnsche geschriften bewerkt of wel naar oudere Fransche branches gevolgd. De laatstgenoemde, XVII (R.'s dood en begrafenis), is een parodie van den ritus der Kerk, hier door middeleeuwsche klerken bewoord, gelijk elders op de kerkmuren herhaaldelijk verbeeld. Tusschen 1205 en 1250 eindelijk komt de naoogst der overige, jongere branches : een tiental epigonen, grootendeels navolgingen van P. de St.-Cloud's werk.

De buitengewone populariteit van al deze verhalen over Renard (en Isengrin) in Frankrijk, vooral gedurende de 13de, maar ook nog in de 14de eeuw, blijkt ten duidelijkste uit tal van aanhalingen en toespelingen (in de literatuur, maar ook in de geschiedenis, zelfs der kruisvaarders in Palestina), uit de groote satirisch-epische gedichten over Renard, uit afbeeldingen in beeldhouwwerk en miniaturen, en uit openbare vertooningen.

In een laatste hoofstuk rekent Foulet af met de folklore, waaraan hij slechts een uiterst klein aandeel in de wording dezer gedichten wil toekennen. In de toespelingen uit de 13de eeuw en in de hedendaagsche dierensprookjes wil hij niets anders zien dan uitvloeisels van den middeleeuwschen geschreven Roman de Renard, geenszins — als Sudre vóór hem — de getuigen eener van die traditie onafhankelijke, veelal oudere, ja eeuwenoude mondelinge overlevering, die zelve in vele gevallen de bron was der middeleeuwsche berijmde en onberijmde verhalen. De Roman de Renard is derhalve geen „volkspoëzie", in den voorheen gebruikelijken zin des woords ; hij is het gewrocht van een groep van halfgeleerde klerken, meerendeels naar Latijnsche geschriften bewerkt, maar door het Fransche volk aanvaard en daardoor populair geworden.

Ziehier, zoo beknopt mogelijk, de inhoud van dit boek, rijk aan nieuwe uitkomsten, stoute gissingen, schrandere combinaties, volledige en strenge (zij 't ook soms ietwat specieuse, subtiele) betoogen, oordeelkundige analyses en fijngevoelige karakteristieken der verschillende branches. Alles in een levendigen, geestigen, rijken (eer dan soberen) stijl, die het lezen doorgaans tot een genot maakt. Niet het minst wanneer de bestrijding van anderer meening, naar een degelijke methode, die geen onderdeel ondoorzocht, geen argument onbesproken laat, aanleiding geeft tot een gevecht, waarin de aanvaller naar alle regelen der strategie en tactiek zijn loopgraven aanlegt, het zware geschut zijner massieve wetenschap aanvoert en bezigt, afgewisseld met het knetterend geweervuur van zijn fijnen spot, om dan, stap voor stap naderende, eindelijk, zonder mededoogen met zijn slachtoffer, maar niet zonder zelfvoldoening en trots, victorie te kraaien.

Want, zooals reeds uit het overzicht gebleken is, hier wordt menig schot gelost, is ook menige bres geschoten in het gebouw, door Sudre, Voretzsch e. a. opgetrokken. En dit geldt niet alleen den ouderdom en de herkomst van deze of gene branche ; de aanval wordt over de geheele linie ondernomen. De dierensprookjes en volksvertelsels, in 't algemeen de orale traditie, de folklore, waaraan Sudre zoo groote beteekenis had toegekend, waarin hij de rechtstreeksche bron van verreweg de meeste Ofr. branches had meenen te vinden, zien hier hun aandeel aan die gedichten tot een minimum beperkt. Het vraagstuk trouwens, of de hoogere oorsprong der verhalen ten slotte in Indië, in Noord-Europa, in Frankrijk of elders te zoeken is, laat — zeker niet 't minst wegens zijne onvaste omtrekken en zijne onzekere oplossing — Foulet vrij onverschillig. Hem is 't, als beoefenaar der middeleeuwsch Fransche literatuurgeschiedenis, als philoloog, vooral of alleen te doen om den rechtstreekschen oorsprong der bestaande Oudfransche branches, waarvan hij de oudere zoogoed als alle meent te kunnen afleiden uit Latijnsche geschriften als de Romulus, de Disciplina clericalis, bovenal de Ysengrimus van onzen Vlaamschen magister Nivardus ; waarbij hij dan den halfgeleerden trouveurs een veel breedere ontwikkeling en kennis, een veel hoogere zelfstandigheid en kunstvaardigheid toekent dan Sudre, die in hen weinig meer dan de getrouwe bewoorders der orale traditie wil zien.

Heeft Foulet Sudre geheel verslagen, zoodat diens theorie nu eensklaps slechts een neo-romantische (maar desonbewuste) hernieuwing van Grimm's denkbeelden — ontdaan van het kleed eener Germaansche dierensage — gebleken is ? Zonder twijfel is er veel in zijne uitkomsten dat blijvende winst mag heeten : zoo het betoog over de chronologie der branches [1]), de eenheid van II en V*a*, de betrekking van I tot II + V*a*, en zooveel meer. Elders maakt de schrijver op mij wel eens den indruk te veel te willen bewijzen, uit zijn gegevens te veel te halen, zijn argumenten te forceeren. Zoo kan m.i. de door den schr. zoo sterk aangedrongen eenheid van methode en stijl in I en III toch nooit de artistieke eenheid dezer uit zóó onderscheiden bestanddeelen samengestelde branches redden. En Pierre de St.-Cloud's auteurschap van II + V*a* is toch niet meer dan waarschijnlijk gemaakt, niet zóó muurvast bewezen, dat dit later op stelligen toon als een vaststaand

[1]) Zie trouwens Salverda de Grave's bedenking, in Neophilologus I 155, tegen de dateering van II, waarvan zooveel afhangt!

feit aangehaald mag worden. De schr., zelf zoo gezond sceptisch ten aanzien van Sudre's meeningen, is dit niet altijd tegenover zijn eigene onderstellingen. Hij weet ons haast al te stellig mede te deelen om welke redenen en op welke wijze de auteurs van II, van IV, of Heinrich der Glîchezâre hunne — ons altijd nog in denzelfden vorm bekende — Latijnsche of Fransche voorbeelden verwerkt en gewijzigd hebben (zie b. v. 163, 309, 429). Niet zelden worden uit geringe gegevens vèrstrekkende gevolgen afgeleid, gebouwen opgetrokken, die toch bij het onjuist blijken van een der vele gissingen, waaruit zij opgebouwd zijn, als kaartenhuizen dreigen in te storten; zie b. v. 141, waar de geheele redeneering staat en valt met een gelukkige conjectuur van Jonckbloet [1]), of 225—6, waar de eene gissing op de andere wordt gestapeld, of 268, 437, waar menig lezer toch aan Sudre's zijde zal blijven staan. En zoo is er meer. Zeker gaat de schr. m. i. ook te ver in zijn (tot op zekere hoogte begrijpelijk) wantrouwen en ongeloof in de folklore. Doch dit alles neemt niet weg dat het boek een uitnemend staal is van even degelijke als smaakvolle Fransche wetenschap, steunende op een voortreffelijke philologische methode en een rijke belezenheid in de middeleeuwsche Fransche en Latijnsche literatuur.

Ten slotte een paar opmerkingen, onzen Reinaert betreffende. Hoewel natuurlijk voor een onderzoek naar de herkomst der (veel oudere) Fransche branches van zeer gering belang, had hij toch wellicht wat meer des schr. aandacht verdiend; al ware 't slechts omdat, gelijk F. op p. 49 zelf erkent, wanneer Renard in Frankrijk heeft afgedaan en in vergetelheid raakt, onze Reinaert, Willem's vrije, zijn origineel verre overtreffende bewerking der reeds zoo voortreffelijke br. I, verbonden met Aernout's ouder, oorspronkelijk werk, in de Nederlanden zijn triomftocht aanvaardt, den gewonen weg nemende uit het Zuidwesten naar het Noordoosten, waar hij voorgoed in de wereldliteratuur wordt opgenomen. Van dat werk zou men in dit boek meer en beter, juister gewag verwachten dan dat op p. 49 („des traductions bas-saxonnes, flamandes, hollandaises, anglaises": èn chronologisch èn zakelijk kwalijk juist), 323 (onvolledige, immers niet op R. I in zijn geheel, maar alleen op R. I A, of op R. II betrekkelijke) voorstelling der afhankelijkheid van de Ofr. branches, evenzoo 353 („le premier livre de Reinaert"), 565 („le Reinaert hollandais"!). Ook op p. 347 vlg. zou eenig gewag van het Dietsche werk niet verbaasd hebben. Met een zonderlinge verwarring wordt als auteur van R. (I A) herhaaldelijk: „Willems" genoemd (427, 432, 557, 558 e. e., doch 323: „Willem". Van den ouderen Aernout, als dichter van R. I B, schijnt in Frankrijk nog geen gerucht doorgedrongen. — Ook is 't in meer dan één opzicht onjuist dat de omwerker en voortzetter van Reinaert (II), „laissant de côté la branche I ... s'ingénia à faire rentrer dans la branche VI, choisie pour cadre, tout le reste de notre Roman" (432). — Dat de Dietsche dierennamen *Botsaert* en *Bokaert* niets dan vervormingen van den Franschen naam *Baucent* zijn kan ik kwalijk „infiniment probable" (382) achten. — Dat een Fransch romanist zich voor het lezen van den Mhd. Reinhart Fuhs moet behelpen (althans helpen) met Jonckbloet's Fransche analyse doet ons, Nederlanders, toch eigenaardig aan. — Op p. 524 e.e. bevreemdt het gemis van alle gewag van het (Fransche) werk van L. Maeterlinck, Le genre satirique dans la peinture flamande. — P. 169, r. 19 l.: dure de grant fin (zie p. 38 en verg. 46); 488, r. 4 l.: XVIII; 508, r. 19 l.: es.

Leiden. J. W. Muller.

[1]) Wiens Etude overigens nauwelijks meer een loffelijke vermelding waardig gekeurd (zie b. v. 228, 354), en wiens naam steevast als „Jonckbloët" misspeld wordt.

Rocznik Oryentalistyczny (Polnisches Archiv für Orientalistik — Archives polonaises d'études orientales — Polish archives of oriental research), wydają (herausgegeben von — publiées par — published by) Andrzej Gawroński, Jan Grzegorzewski, Władysław Kotwicz, Jan Rozwadowski. [Wydawnictwo stacyi naukowej polskiej na wschodzie] I, 1. Met: Bulletin I, 1. Kraków (Krakau — Cracovie — Cracow). 1914—15. (Pr. per jaargang 12 kronen = M. 10).

Onlangs verscheen te Krakau de zevende jaargang van het tijdschrift Rocznik Slawistyczny (Revue Slavistique), welks eerste jaargang ik aankondigde *Mus.* 17 (Junie 1910), kol. 336-338. Een pendant hiervan vormt de Rocznik Oryentalistyczny, tot welks uitgave vóór het uitbreken van de oorlog besloten was, en welks eerste nummer tans verschenen is, onder moeilike tijdsomstandigheden, maar daardoor te meer getuigend van Poolse volkskracht.

Dit eerste nummer bevat 224 pagina's; het vormt een halve jaargang. Een hele jaargang zal 20 à 30 vel druks groot zijn.

Dit nieuwe tijdschrift bevat hoofdzakelik in het Pools geschreven artikels. Ook Latijn is toegestaan en over Indiese onderwerpen mag men in 't Engels schrijven. Bij elke aflevering verschijnt een cahier van 't „Bulletin", met een résumé van de inhoud der Poolse artikels in het Frans, Duits of Engels.

Deze eerste aflevering bevat de volgende artikels (de titels der Poolse artikels vertaal ik in het Nederlands): A. Gawron'ski, Gleanings from As'vaghōsa's Buddhacarita, — A. Gawron'ski, The digvijaya of Raghu and some connected problems, — † Fr. Krček, Naar aanleiding van Ṛgvēda 4,18, 10, — J. Grzegorzewski, Het Perziese Dzetacisme van de „Codex Cumanicus", — J. Rozwadowski, Etymologica, — J. Rozwadowski, Lexikologiese betrekkingen tussen de Slaviese en Iraanse talen, — M. Schorr, Bijdragen tot de phraseologie der bijbelse en der Babyloniese psalmen, — M. Schorr, Twee nieuwe fragmenten van de Codex Hammurapi, — T. Kowalski, Oudarabiese poëzie. — T. Kowalski, Over enige spijzen, in Arabië tijdens hongersnood gebruikt.

Het spreekt vanzelf, dat weinig mensen in staat zullen wezen, over al deze onderzoekingen een oordeel te hebben; en de volgende aflevering zal nog bijdragen over Kalmukse taal, over Turkse, Jakoetiese en Aino'se teksten bevatten. Het feit, dat niemand op al deze terreinen een alleszins competent beoordelaar zou wezen, geeft mij de moed met een enkel woord dit nieuwe tijdschrift bij het Nederlandse publiek in te leiden, hoewel de opstellen van Rozwadowski de enige zijn, die over onderwerpen handelen, waarmee ik vertrouwd ben.

De „etymologieën" van Rozwadowski zijn enige korte opmerkingen over vier woorden, die samen een kleine

bladzij vullen : oi. *çona-* '(hoog)rood' mogelik = slav. **suno-*, waarvan *sunica*, in enige talen de naam van verschillende rode besvruchten, — av. *naēza-*, ziektenaam, mogelik bij lit. *niežaĩ* ,schurft', — av. *naēza-* 'naaldpunt', mogelik bij slav. *nïz-*, *niz-* 'infigere', — oi. *tántra-* 'schering van een weefsel, weefstoel', perz. *târ* 'draad' zijn in de eerste plaats te combinéren met de ook formanties na verwante woorden lit. *tiñklas* 'net', pruis. *sasin-tinklo* (V) 'Hasengarn'. Het artikel over de lexikologiese betrekkingen tussen Iraans en Slavies onderzoekt en kritiseert de woorden, die men voor intieme verwantschapsbetrekkingen en voor kultuur-invloed van Iranen op Slaven heeft aangevoerd, vult dit materiaal nog aan, en komt ten slotte tot de conclusie, dat er van een biezonder enge verwantschap geen sprake kan zijn, dat er zeer weinig zeer oude leenwoorden zijn (*toporŭ* 'bijl' is 't enige zekere, maar het behoeft niet direkt uit 't Iraans in het Slavies te zijn gekomen), dat echter het Slaviese vocabulaar de sporen vertoont van een zeer vroege religieus-kulturéle invloed van Iranen op Slaven. Terecht wordt niet alleen op woorden als obg. *bogŭ* 'god' = operz. *baga-*, av. *baγa-* 'id.' (oi. *bhága-* 'toedeler, heer'; godebijnaam), obg. *svętŭ* (= lit. *šveñtas*) 'heilig' = av. *spənta-* 'id.', die in andere taalfamilies niet voorkomen, attent gemaakt, maar ook op zulke als obg. *slovo* 'woord' = av. *sravah-* 'id.', die ook elders voorkomen, maar in een enigszins andere betekenis. Rozwadowski's artikel is een navolgenswaardig voorbeeld, hoe men een dergelijk onderwerp behandelen moet: het voor-en-tegen der verschillende hypothesen wordt kort en duidelik aangeduid — zoals alleen een goed stilist dat kan — en met dezelfde kritiese, enigszins sceptiese blik, waarmee anderer mening wordt geanalyseerd, beziet R. ook zijn eigen invallen en combinaties. Hij pretendeert niet de kwestie te hebben uitgemaakt, maar hij geeft een voortreffelik exposé van de stand van het onderzoek en menige originele opmerking en menige wenk voor toekomstige onderzoekers. Het zou een schitterende bekroning van zijn arbeid zijn, indien het ware aan te tonen, dat in de kring van religieuze en ethiese begrippen, waarbij in het Slavies Iraanse invloeden worden vermoed, ook het telwoord „honderd" had thuis gehoord. De Slaviese vorm *sŭto* wordt wel uit idg. **k̑m̥to-* afgeleid, maar de *ŭ* levert grote moeilikheden op. Vandaar dat menigmaal ontlening uit het Iraans aangenomen is. R. houdt dat niet voor onmogelik (pag. 101), maar toch ook niet voor waarschijnlik (p. 110). Gesteld dat in een godsdienst van oud-Iran het getal 100 een grote rol had gespeeld, dan zou in een periode, toen de voorvaderen der Slaven een religieus-ethiese kultuurinvloed van Iraanse zijde ondergingen, de Iraanse vorm van dit telwoord door hen kunnen zijn overgenomen. Enerzijds zou dan de kultuurinvloed, zoals R. die vermoedt, de ontlening van dit woord begrijpelik maken (dat Meillet op grond van semasiologiese overwegingen meent niet voor een leenwoord te mogen houden), — anderzijds zou R.'s hypothese in dit leenwoord een bevestiging vinden.

Aan bevoegderen laat ik het graag over een opinie te hebben over de andere opstellen dezer aflevering. Ik geloof echter, ook zonder die opinie zelf te hebben, te mogen beweren, dat dit tijdschrift wegens zijn veelzijdige inhoud in alle grotere bibliotheken behoort aanwezig te zijn, opdat alle kategorieën van specialisten, die men onder de naam „oriëntalisten" kan samenvatten, in staat zijn van die onderzoekingen, die hen in 't biezonder interesséren, kennis te nemen.

Leiden. N. van Wijk.

Gelre. Vereeniging tot beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht. **Bijdragen en m dedeelingen. Deel XIX.** Arnhem. S. Gouda Quint. 1916.

Waar vroeger bijna iedere provincie van ons land zich kon verhoovaardigen op het bezit van een eigen almanak, treft het ons, dat in de laatste jaren deze boekjes haast alle zijn verdwenen. Een enkel leidt nog een kwijnend bestaan. De provinciale genootschappen tot beoefening der geschiedenis geven jaarlijks bundels uit, boekwerken, die een ruimeren kring van lezers vinden en wat meer zegt, een meer belangrijken inhoud hebben. Er moge iets particularistisch spreken uit het bestaan dezer gewestelijke publicaties, samen dragen zij toch bij tot meerdere kennis van het geheele vaderland. Niet alles is van algemeen belang in deze geschriften, maar ook de plaatselijke geschiedenis heeft hare bekoring. Zoo spreekt het XIXe deel van Gelre voornamelijk tot de bewoners van het schoonste gewest van Nederland. Dit deel heeft gelukkig niet den invloed der tijdsomstandigheden ondervonden en het bijna vierhonderd bladzijden omvattende fraai geïllustreerde werk, komt zich voegen bij de statige reeks der groene banden. De vereeniging, in 1897 opgericht, telt een groot aantal leden, waarvan velen al jaren behooren tot den kring der vaste medewerkers aan het orgaan des genootschaps.

Met stilzwijgen gaan wij de inwendige historie van Gelre: ledenlijst, verslagen enz. voorbij en beginnen met het opstel van Dr. S. P. Haak: het oudste Geldersche wapen. Het wapen der provincie, zooals wij dat tegenwoordig kennen, is ontstaan uit de vereeniging van den Nassauschen met den Gulikschen leeuw. Aan de hand eener uitgebreide studie komt schrijver tot de slotsom, dat de eerste voogden en graven met den mispelbloem zegelden. Geldern, Lochem en andere steden voeren nog een esculus in haar wapen. Verschillende Geldersche Kronieken en de Divisiekroniek worden met elkander vergeleken, waardoor wij leeren, dat het jaarboek van Van Berchen in groot aanzien stond. Het romantische verhaal van den draak van Pont wordt besproken.

Twee stukken van genealogischen inhoud behandelen, het eene: de afkomst van het geslacht Van Dorth, het andere de oudste leden der familie Van Keppel. Jhr. Mr. W. A. Beelaerts van Blokland bewijst op goede gronden, dat de Dorths eigenlijk Heeckerens zijn. De geschiedenis van een lid van dit laatste geslacht, althans van een persoon, die zich uitgaf voor een Heeckeren, wordt beschreven door G. B. Ch. Van der Feen. Het is merkwaardig met welk eene lankmoedigheid de Naaldwijkers de onbeschoftheden van dezen „edelman" verdroegen. J. R. baron Van Keppel geeft den naam van bannerheeren aan zijn voorvaderen, naar aanleiding van eene plaats uit den zgd. Grimbergschen oorlog, waar van „den Here van Keppel uyt Gelderland" wordt gesproken,

„In syn hand haddi een baniere van goude,
Van sable drie scolpen daerin."

Jammer, dat het geslacht zijn stamslot zoo kort heeft behouden. Beatrix, dochter van Keppel, huwde vóór 1330 den beruchten roofridder Van Voorst en zoo kwam de heerlijkheid aan een ander huis. Het artikel is verlucht met tal van wapenafbeeldingen. In een drietal bijdragen bespreekt J. De Graaf achtereenvolgens: de kerk te Gorsel, een stukje armenzorg en den grafkelder in het Almensch kerkje. Over eene streek in hetzelfde kwartier, dat van Zutphen, spreekt het opstel van Dr. J. S. Van Veen: het Zieuwent in de tweede helft der zestiende eeuw. Naar de Betuwe verplaatst ons W. J. C. Bijleveld met: het huis de Musschenberg te Valburg. J. Gimberg toont zijne liefde voor de stad zijner inwoning in zijn opstellen: de opschriften der Klokken in den Wijnhuistoren te Zutphen en in van duisternis tot licht. In 1709 brandde in de hoofdstad der Graafschap de eerste lantaarn; 't valt op, dat in dit kleine landstadje in 1852 al driehonderd lantaarns gevonden werden.

Een Geldersch-Overijselsch studentencollege te Utrecht in de zeventiende eeuw door M. E. Sigal jr. wijst er op, dat de leuze van eene zekere fractie onzer hedendaagsche medeburgers: organisatie, niet bijster in den smaak viel van den toenmaligen senaat der Utrechtsche academie, ten minste niet wat de studenten betreft. In het kwartier van Veluwe speelden de ambtsjonkers eene groote rol. In de achttiende eeuw was het inwendig bestuur daar grootendeels in handen van de ridderschap. Jhr. Mr. A. H. Martens van Sevenhoven bewijst, dat men in de Graafschap niet spreken kan van ambtsjonkers, maar dat de erfmarkerichters — riddermatigen meest — grooten invloed uitoefenden. Een college ten platten lande vereenigde allerlei bestuursfuncties in zich, zoowel van administratieven als van rechterlijken aard. Trouwens het Hof van Gelderland gaf in dezen het voorbeeld. De deftige titel „richter" in het schoutambt Zutphen duidde vaak niets anders aan dan het nederige ambt van veldwachter. De gangbare voorstelling omtrent 1795 is deze, dat de Oranjeklanten in vrede werden gelaten door de Patriotten. Dr. K. Lijndrajer toont aan, dat dit, althans wat Gelderland betreft, ganschelijk niet het geval is geweest. De overwinnende partij heeft wel degelijk zwaar hare hand laten rusten op de overweldigde aanhangers van het oude bewind. Schrijver stelt de vraag of men met het oog op de, door de nieuwe machthebbers genomen, maatregelen niet spreken moet van eene wedervergelding voor de, hun in 1787 overkomen, rampen. In verband met deze studie leze men het opstel van Dr. J. S. Van Veen: Tiel in de tweede helft des jaars 1787. Uit het dagboek van Mr. J. D. Van Leeuwen en uit het Resolutieboek van den Tielschen magistraat blijkt, dat vooral soldaten zich, in bovengenoemd jaar, schuldig hebben gemaakt aan plundering. Van Leeuwen is bekend geworden door zijn ijveren voor het begraven buiten de kerken, zooals hij ook de aanlegger is van het zgde. Patriotsche Kerkhof buiten Tiel.

Van het groote aantal rekeningen, dat zich in onze archieven bevindt, is nog maar een zóó gering gedeelte uitgegeven, dat daardoor misschien de allerbelangrijkste factor ontbreekt voor de beschrijving der oeconomische historie van ons land. Des te meer is het toe te juichen, dat J. W. G. Van Haarst de rekening van het Sinte-Catharina-gasthuis te Arnhem van 1396/97 heeft gepubliceerd. Iedere bijdrage op dit gebied is welkom. G. Beernink en James Willinck geven resp.: naamlijst van schouten en burgemeesters alsmede van secretarissen van Nijkerk en de richters in het kerspel Ruurlo van 1509 tot 1669. Verder nog J. Gimberg een bijschrift bij het portret der familie Van Diemen door den schilder Van Loonen.

De nestor der vereeniging Gelre H. D. J. Van Schevichaven vult zijn Penschetsen uit Nijmegen's verleden aan door het: Journael van de belegering van Nimmegen, 1672, van de hand van Singendonck. Voorts: verbael van de belegeronghe der stadt Nymegen ende hetgeen daeromtrent gepasseert is en verblijf der Franschen te Nymegen 1672—1674. Eene maand lang verdedigde de oude rijksstad zich tegen den overmachtigen vijand, totdat den negentwintigsten Juni Turenne zijn intocht in de veroverde veste deed. De uitstapjes van Sonsbeek uit in 1780, medegedeeld door Jhr. Mr. W. A. Beelaerts van Blokland doen uitkomen, dat men in die dagen ook niet ongevoelig was voor de schoone natuur om Arnhem. Ouder gewoonte bevat dit deel een aantal bladvullingen. Plaatsruimte verbiedt ons van allen den inhoud mede te deelen, wij wenschen alleen de aandacht te vestigen op den merkwaardigen brief over het proces en de terechtstelling van Lubbert Torck Van Hemert, den ongelukkigen bevelhebber, die de overgave van Grave met den dood moest boeten.

Geen enkel gewest kan bogen op een zoo nauwkeurig en uitvoerig werk als Gelderland op: Grondslagen voor de bibliographie van Gelderland door wijlen P. Gouda Quint, wiens portret naast dat van den ook overleden P. N. Van Doorninck in ons boek voorkomt. Gouda Quint heeft jaar aan jaar, met onverdroten ijver en groot geduld aan zijne bibliographie gewerkt en deze wordt nu voortgezet door den zoon van den nauwgezetten werker S. Gouda Quint, die ook de uitgever is der werken van Gelre. Het zesde vervolg der bibliographie besluit het boek, dat, zooals alles wat van bovengenoemde firma het licht ziet, keurig is uitgevoerd.

Illustraties, druk en papier (in deze dure tijden!) laten niets te wenschen over.

Arnhem. K. Lijndrajer.

B. Alkema, Ons Insulinde. Hoe we 't verkregen en wat het door ons werd. Deventer, Charles Dixon. 1916.

Een paar jaar geleden (Juli 1914) schreef ik in dit maandblad: . . . „Wie anderen wil voorlichten, dient zelf de stof welke hij behandelt behoorlijk meester te zijn; anders kan hij slechts aanspraak maken op den lof, het goede te hebben gewild, maar moet men bij dien lof de opmerking voegen, dat de krachten waarover hij beschikte onvoldoende waren." En verder: „Een leerboek kan zoo beknopt zijn als men wil, maar wat de schrijver geeft moet juist wezen; hij moet elke zinsnede kunnen verantwoorden."

Had de heer Alkema deze regelen, waarvan zeker niemand de juistheid zal ontkennen, maar eenigszins in acht genomen!

Tot mijn groot leedwezen moet ik verklaren dat hij zijne krachten op bedenkelijke wijze heeft overschat; doch het spreekt van zelf dat ik met die verklaring alleen niet kan volstaan, en hare juistheid moet trachten aan te toonen door enkele voorbeelden.

Op bl. 1 wordt gezegd dat het Z. deel van het schier-

eiland Malakka in '24 werd afgestaan aan Engeland, „in ruil met Billiton en Bengkoelen"; op bl. 120, dat de afstand van Malakka plaats had in ruil met „de z.g.n. Engelsche aanspraken op Banka en Billiton."

Noch het een, noch het ander is juist; wie het geheele tractaat van 1824, en wat daaraan is voorafgegaan aandachtig nagaat, moet dit toestemmen. Banka staat geheel buiten het tractaat van 1824.

Op dezelfde bl. 1 zegt de S., dat het N. W. deel van Borneo bestaat uit „de onder Engelsche suprematie staande landen van den Sultan van Serawak" en „het onafhankelijk gebied van den Sultan van Broenei". Maar dat lijkt immers naar niets! Om van Laboean nu niet te spreken, — sedert 1888 heeft de Britsche regeering de suprematie over de drie staten: Noord-Borneo, waarvan de S. nog nooit schijnt gehoord te hebben, Broenei en Serawak.

Op bl. 34 vernemen wij dat Kartasoera onder de regeering van Sultan Ageng (1613—46) werd gesticht. Die residentie verrees echter pas in 1681; voor dien tijd woonde de Vorst te Karta. Het betreft hier eene kleinigheid, zal men zeggen; maar wie het noodig acht haar te vermelden, moet dat toch goed doen.

Terwijl aan tal van belangrijke gebeurtenissen slechts enkele regelen worden besteed, wijdt de S. op bl. 57 bijzondere aandacht aan het „verraad" van 1722 te Batavia. Dat volgens onderzoekingen van den laatsten tijd aan de vroegere voorstelling van Erbervelt's „samenzwering" een verdacht luchtje is, bleef den S. blijkbaar verborgen.

Hoe de derde Javaansche successie-oorlog afliep, is hem nog niet ten volle geopenbaard. Op bl. 63 zegt hij dat Mangkoe Negara zijn grondgebied „als leen" van den Soesoehoenan kreeg; op bl. 69 wordt Mangkoe Negara de leenheer van Soerakarta genoemd. Dat het een zoowel als het ander onjuist is, achtte ik algemeen bekend.

Volgens bl 74 gaf Coen, in de na Jacatra's verovering verlaten „ommelanden" van Batavia stukken land in eigendom uit; die landerijen moesten, zegt de S., „natuurlijk van de inlandsche vorsten worden afgenomen." Ik zou wel eens willen weten, welke vorsten hier bedoeld worden.

Men zou aan gebrekkige redactie kunnen denken, als men op bl. 103 leest dat we na het weer uitbreken van den oorlog in 1803 „weer alles wat we aan koloniën hadden moesten verliezen, met uitzondering van Java en . . . Decima", — ware het niet dat op bl. 109 uitdrukkelijk wordt gezegd dat, voordat Daendels in Indië kwam, *alle* buitenbezittingen aan de Engelschen waren overgegaan. Nota bene! Bezaten we toen niet nog Bandjermasin, de Molukken, Palembang, Makassar, Timor?

Hoe het in 't begin der 19e eeuw met Cheribon is gegaan, is den S. blijkens bl. 108 en 115 allesbehalve duidelijk.

Welke gegevens hij heeft gehad om (bl. 114) op Raffles den blaam te werpen dat hij allen lof voor zich zelven had en van de Nederlandsche ambtenaren niet anders dan kleineerend sprak, kan ik niet doorgronden. Wel weet ik, dat Raffles *in zeer warme bewoordingen* het groote aandeel heeft erkend dat Muntinghe in de hervormingen van 1814 heeft gehad, en, van den anderen kant, dat Band nog in 1858 heeft gewaagd van „de beschamende onkunde der meeste Hollandsche ambtenaren die Raffles op Java vond."

Ik betwijfel, of het in een boekje als dit, noodig is de tarieven te vermelden volgens welke Raffles in 1814 landrente wilde laten betalen; maar als men dat doet, moet men het duidelijker en juister doen dan op bl. 116 is geschied.

Dat wij in 1824 de Padri's zacht stemden „middels geschenken" (bl. 126) is, voor zoover ik weet, iets nieuws. Vreemd schijnt het, dat Raaff en Elout, die in den Padrioorlog zoo'n belangrijke rol speelden, niet genoemd worden; wèl de Stuers, die tijdens den Javaoorlog de zaken gaande hield voor zoover hem dat mogelijk was.

Bij deze opmerking sluiten zich andere aan, naar aanleiding van wat op bl. 148 te lezen staat. Wat Elout deed, schrijft de heer A. kalm in het credit van Michiels; hoe het met Sentot afliep, vermeldt hij niet. Van van den Bosch, van Sevenhoven, het plakaat pandjang wordt niet gesproken, wel van „majoor Riess," waarmede generaal Riesz zal bedoeld zijn. De Indische regeering schreef, in 1837, de eer van de eindelijke overwinning van Bondjol toe aan het wijs beleid en de militaire kennis van generaal Cochius; maar de heer A. noemt zelfs diens naam niet; wèl dien van „generaal Michiels", die echter tijdens Bondjol's val nog overste was.

Het geheele verhaal is ver beneden het peil van deugdelijke geschiedschrijving, en wordt bekroond door de critiek, dat men den vijand in 1820 maar beter had moeten aanpakken. Of dit mogelijk zou zijn geweest, heeft de S. blijkbaar niet overwogen. Hoe het met de van Bondjol gevluchte Padri's afliep, hoe de Atjehers langs de kust werden verdreven, wordt den lezer niet meegedeeld, evenmin als deze iets hoort van den opstand van Batipoe en wat daarop volgde. Mocht de S. hiertegen inbrengen dat een en ander valt buiten het kader van een beknopt leerboek, dan antwoord ik met de vraag, waarom hij dan wèl melding maakt (bl. 105) van de mislukte Palembangsche samenzwering van 1881.

Van de Palembangsche geschiedenis (bl. 126) is de S. al evenmin op de hoogte. Om maar een paar voorbeelden te noemen: Muntinghe was *niet* naar het binnenland vertrokken toen Salmond op de hoofdplaats kwam en een contract met den jongeren Sultan sloot; in dat contract kan *geen* sprake geweest zijn van afstand aan de Engelschen van Banka en Billiton, want de Sultan had die eilanden reeds in Mei 1812 aan hen afgestaan en had er niets meer over te zeggen. En terwijl Muntinghe allen lof verdient over de doortastende wijze waarop hij tegen Salmond optrad, veroorlooft de S. zich de opmerking dat hij zulks „wel vroeger had mogen doen." Och ja, *la critique est aisée*! Hoe Raffles ons Singapore afhandig maakte (waartegen helaas niet het voorbeeld werd gevolgd, dat Muntinghe in Palembang had gegeven) vertelt ons de heer A. niet.

Hoe komt deze er aan, dat de eerste Palembangsche expeditie mislukt is door het uitbreken van de cholera?

De Java-oorlog (bl. 128) is, zoowel wat de oorzaken als den loop en de gevolgen betreft, op volstrekt onvoldoende wijze besproken. Er worden enkele plaatsnamen genoemd: Plered. Sinkan (lees: Lengkong), en persoonsnamen: de Kock, generaal (lees: kolonel) Cóchins, Kiay Modjo, Sentot, Sollewijn . . . maar daarmede krijgt men geen voldoenden kijk op de toestanden. Is het eigenlijk niet al te dwaas, te zeggen dat aan Sentot „een bevel werd aangeboden in den Padrioorlog op Sumatra"?

Van de wijze, waarop Dipa Negara werd gevangen genomen, heeft de S. een klokje hooren luiden; als hij gelezen had wat daarover in de laatste jaren is openbaar geworden, zou hij ook weten waar de klepel hing.

Na de onderwerping van Montrado in 1854 vormden zich onder de Chineezen geheime genootschappen, met het doel, de oude kongsibesturen te herstellen. De Heer A. zet den loop der gebeurtenissen op den kop, door (bl. 158) de geheime genootschappen hun rol te doen spelen vóór 1850. Hetzelfde doet hij als hij den loop van den Bandjermasinschen krijg verhaalt (bl. 158); Tamdjid zou door Sultan Adam tot diens opvolger bestemd zijn!! In het oude Bandjermasinsche rijk is niet in 1905, maar reeds in 1860 „rechtstreeksch bestuur ingevoerd"; welke „zelfbesturende landschappen" nog tot de residentie Z. en O. Afdeeling van Borneo behooren, moet de Schr. noodzakelijk eens in den Regeeringsalmanak van N. I. nazien.

Uit welke troebele bronnen mag hij toch wel hebben geput, vraag ik mij-zelven nu en dan af. Bijvoorbeeld, als hij niet generaal van Swieten, maar generaal Verspyck (hij schrijft, bl. 153, Verspeyck) noemt als aanvoerder van de tweede Atjehexpeditie, en den kraton niet in 1874, maar in 1873 in onze handen doet vallen. Of als hij niet kolonel van Loenen, maar (bl. 160) „den generaal-majoor Swart, den tegenwoordigen Gouverneur van Atjeh en onderhoorigheden" de Bonische expeditie van 1905 laat commandeeren. Of, om een voorbeeld van geheel anderen aard te noemen, als hij (bl. 161) in den arbeid der zendelingen aan de Geelvinkbaai (*Noordkust* van Nieuw-Guinea) de aanleiding zoekt tot onze vestiging te Merauke, aan de *Zuidkust* van dit eiland. Had hij slechts een enkelen blik op de kaart geworpen!

„We hebben onze rondreis volbracht", zegt de S. op bl. 165; maar het komt mij voor, dat de reiziger geen reden heeft om tevreden te zijn over een gids, die zich telkens en telkens vergist, bij allerlei onbeduidendheden stilstaat, en van het belangrijke weinig blijkt te weten.

Het zou de perken dezer aankondiging overschrijden indien ik de vier nog volgende hoofdstukken, handelende over bestuurs-organisatie, economische ontwikkeling, onderwijs en zending op dergelijke wijze ging bespreken als ik dat met de staatkundige geschiedenis deed. Laat ik volstaan met te zeggen—wat na het bovenstaande den lezer wel niet zal verwonderen — dat ook aan die hoofdstukken niet de noodige zorg is besteed. Een voorbeeld slechts. Van de Koninklijke Paketvaartmaatschappij wordt (bl. 278) gezegd dat zij eerst onder den naam van Maatschappij Cores de Vries van 1850—65, later onder dien van de Nederlandsch-Indisch-Stoomvaartmaatschappij (tot 1890) en sedert onder haar tegenwoordigen naam vaart!! Of, wil men een ander? Volgens bl. 269 is de petroleum-maatschappij Sumatra-Palembang driemaal, in 1898, 1902 en 1907, in de „Koninklijke" opgelost!

Taal en stijl laten veel te wenschen. Wat zegt men b.v. van deze staaltjes uit vele: (bl. 134) „van den Bosch zond 12 millioen. Zelf minister geworden, verklaarde de G. G. Band in 1834" . .; (bl. 205) „waarbij nog komt dat de gemakkelijkheid, waarmede . . . artikelen . . . van Europeesch fabrikaat verkrijgbaar worden gesteld, de energie . . . . toeneemt."

Volgens bl. 271 doet de Indische regeering voorstellen aan de 2e kamer.

En dan tallooze fouten in eigennamen! Ik noemde reeds Sinkan, lees Lengkong (bl. 129); andere zijn: Silaloe voor Salida (bl. 152), Joea-Stoomtram voor Semarang-Joana stoomtram (bl. 281). Of, wil men een paar voorbeelden van persoonsnamen, behalve het reeds vermelde Verspeyck (bl. 152)? Aroe Poelaka (bl. 49), Valenteyn (bl. 78), Mgr. Graff (lees Grooff, bl. 230), J. M. Jansen (lees P. W. Janssen, bl. 251) enz. enz.

Ik meen hiermede voldoende gegevens te hebben bijeengebracht om mijn afkeurend oordeel, in den aanvang van dit opstel uitgesproken, te rechtvaardigen. In zijn geheel is het boekje van den heer Alkema . . . . mislukt.

Den Haag. E. B. Kielstra.

V. K. Müller, Der Polos, die griechische Götterkrone. Berlin, Mayer und Müller. 1915. (Pr. M. 4).

De te vroeg gestorven archaeoloog Georg Loeschcke wijdde zich zoo aan zijn onderwijs, dat hij weinig kwam tot zelf publiceeren. Dientengevolge begroet men het werk van zijn leerlingen met meer dan gewone belangstelling, in de hoop daarin eenige van de oorspronkelijke opmerkingen van den meester verwerkt te vinden. Als wij dit ook laten gelden voor bovengenoemd werkje, wordt daarmede niets afgedongen op de verdienste van den schrijver, die de „fleissige Arbeit", die het onderwerp eischte, gegeven heeft. Op een onafzienbaar terrein moest alles worden opgespoord, wat in verband staat met den *polos*: zoo noemt de schrijver een hoofdtooi in den vorm van een ring of open cylinder, soms vrij hoog, soms zoo laag, dat men den polos, die in zijn geheel op het hoofd wordt gezet, in vorm nauwelijks kan onderscheiden van den diadeem, een band, die wordt omgebonden. De naam „polos" is practisch en zal wel ingang vinden, ofschoon *stephanos* (en *stephane*) ook rechtmatige aanspraken heeft; andere namen, die in gebruik zijn (*kalathos* en *modius*), zijn minder juist en verwarrend. Een nauwkeurig onderzoek was gewenscht, want tengevolge van de vaagheid der kennis gebruikten velen den polos om juist dat te bewijzen, wat zij noodig hadden: dat de draagster een godin was, chthonisch, Oostersch, of zelfs met name te noemen (Demeter); of dat zij een sterveling was, speciaal een bruid, of een priesteres van Demeter; l'art de grouper les monuments had vrij spel. Door uitvoerige, goed gegroepeerde lijsten heeft de schrijver aangetoond, dat er met den polos heel weinig te bewijzen is, dat men in elk geval de chronologie streng moet in het oog houden.

Na een inleiding over het werk zijner voorgangers, geeft de schr. een overzicht van de ontwikkeling van den vorm, van af den Kretisch-myceenschen tijd (o. a. de „slangengodin"). Twee platen met ruim 100 schetsjes verhelderen dit overzicht en besparen veel gesleep met boeken en platen. Als algemeen verschijnsel merkwaardig (jammer, dat de bewijzen niet wat sterker zijn) is de invloed, die eerst van Kreta is uitgegaan op Phoenicië en later teruggestroomd, tegelijk met de groote golf, die Griekenland aan het einde van zijn middeleeuwen licht uit het Oosten bracht. Daarnaast wordt rechtstreeksche invloed van Kreta op Griekenland waargenomen. Een afzonderlijke tak van den stamboom: de muurkroon (nog steeds het attribuut van de stedemaagd) ont-

wikkelde zich na afsplitsing zelfstandig in Azië; veel later in Griekenland ingevoerd, herkende deze den polos niet meer als alter ego. Een kort geographisch overzicht over de verbreiding van den polos tot de 5de eeuw bewijst, dat hij allerwege voorkwam.

In het tweede hoofdstuk, over het wezen van polos, blijkt het groote verschil tusschen de oudere periode tot de 5de eeuw en de jongere, waarin de polos zijn zelfzelfstandig karakter verliest en versmelt met kalathos en modius. Het oudere tijdperk wordt in 5 afdeelingen besproken: 1. godinnen, 2. goden, 3. dooden, 4. stervelingen, 5. de „bruidskroon". De resultaten leiden hier veelal tot bestrijding van vroegere opvattingen. De polos, een kostbare tooi, die hoog en voornaam doet, wordt zoowel door goden als door menschen gedragen. De dooden, οἱ κρείττονες, verschijnen er mee in meerdere staatsie. In het dagelijksch leven wordt de polos niet gebruikt; hij blijft gereserveerd voor plechtige gelegenheden: voor den cultus; passend is hij voor de bruid, die hoogtij viert, maar regel is hij ook hier niet; er is dus geen reden om van bruidskroon te spreken. Hij is niet ritueel, geen symbool, geen attribuut, niet bij bepaalde goden overheerschend; de vorm is zeer afwisselend en geeft geen hulp bij het dateeren. De staalkaart toont een veelheid van vormen, waarin men soms nauwelijks den polos herkent. Dit is voor den schr. een verdere aanwijzing, dat hij geen eigenlijk attribuut was, waaraan men een bepaalde beteekenis hechtte.

Anders wordt dit na de 5de eeuw: wel blijven vele typen naast elkaar bestaan, zoodat de vorm alleen ook nu nog weinig hulp geeft bij dateering; intusschen vermindert het aantal afwijkingen van één hoofdtype, de polos komt voornamelijk voor in Klein-Azië in de sfeer van Kybele. De vorm, die overoverheerscht, is een cylinder, waarvan hoogte en middellijn gelijk zijn; hij is veel te nauw voor het hoofd, dat er mee getooid wordt: men ziet in plaats van een voorwerp uit het werkelijke leven een onbruikbaar versiersel, dat alleen aan de monumenten zijn onwezenlijke ontwikkeling doormaakt. Van nu af toont de polos steeds meer gelijkenis met den kalathos van Demeter en met den modius, waarschijnlijk doordat men er nu ook een symbool van vruchtbaarheid in is gaan zien; de chthonische god Sarapis krijgt een polos-kalathos als attribuut; Hellenistische vorstinnen nemen bij haar apotheose den polos als geijkt attribuut over van de godinnen, waarmee zij worden gelijkgesteld.

De waarde van het boekje wordt verhoogd door eenige afbeeldingen, waaronder een paar curiosa. Een terracottakopje uit het Kreta van Minos is merkwaardig om de verfijnd-eenvoudige frisuur, die nog tegenwoordig opgang zou maken: rijk en natuurlijk welt het haar hoog op uit de gladde omsluiting van den polos; de schr. geeft een nauwkeurige gebruiksaanwijzing. In Boeotië zijn afzonderlijke poloi van terracotta gevonden, versierd met de granaat, de doodenvrucht, bestemd om als wijgeschenken in graven geplaatst te worden; 2 nog ongepubliceerde exemplaren worden hier afgebeeld. Tevens blijkt het, dat de raadselachtige cylinders uit Kreta (Gournia, Prinia enz.), die men wel als fetisch verklaard heeft, ook nabootsingen zijn van den hoogen polos en dus tegenhangers zijn van de kleedingstukken en gordels van faience uit Knossos, eveneens tot wijding bestemd. De volgende platen geven beeldjes en vazen: o. a. een vaas in Leiden met twee epheben en een meisje, die een cultusdans uitvoeren; de polos, waarmee zij getooid zijn, is vermoedelijk met bladeren of veeren bezet, die aan den bovenkant wijd uitstaan [1]). Dank zij het register zal men gemakkelijk den weg vinden in de uitgebreide stof.

Delft. G. van Hoorn.

W. Bousset, Jesus der Herr, Nachträge und Auseinandersetzungen zu Kyrios Christos. Göttingen, Van den Hoeck & Ruprecht. 1916. (Pr. M. 2.80).

Wilhelm Bousset, die zoo kort na de verschijning van zijn „Kyrios Christos" (zie *Mus.* 1915 n°. 6) de theologische litteratuur verrijkte met zijn vooral niet minder massief „Jüdisch-christlicher Schulbetrieb" (*Mus.* 1916 n°. 5), heeft weer tijd gevonden om „Nachträge" op eerstgenoemd werk te geven, naar aanleiding van „Auseinandersetzungen" met beoordeelaars. Hij noemt er verscheidene, waaronder ook aanhangers, maar omgekeerd ook tegenstanders. Tegen deze laatsten verweert hij zich, inzonderheid tegen zijn „vriend" Wernle, die zijn stellingen bestreden had. Het is er verre van daan, dat een van beiden zich schuldig gemaakt zou hebben aan de hooghartigheid, die van ouds menig Duitsch polemicus heeft gekenmerkt, maar het lijkt toch wel, of de heerschende oorlogstoestand op de uiting der wederkeerige gevoelens niet zonder invloed gebleven is. Immers er is sprake van „Wernle's heftige Sprache", van „die volle Schale seines Spottes", van „die Schärfe unsers Zusammenpralls." En dat met het oog op voormalige „Arbeitsgenossen." Wijst dit op een zweem van odium theologicum, eenig verschil van richting moet er de oorzaak van zijn. Bousset is dan de meer links, Wernle de meer rechts geneigde. Beiden hebben zij gemeen de aanvaarding van de Marcus-logia-hypothese en een vrij ruime echt-verklaring van Paulinische brieven, de eene zoowel als de andere met de daaruit voortvloeiende vermeerdering van problemen. De eigenlijke strijd loopt over de vraag, in hoever het specifiek Paulinische in jodendom en judaïsme wortelde of in een hellenistisch milieu. Wernle pleit voor het eerste, Bousset voor het laatste. De Menschenzoon-dogmatiek der Palaestijnsche gemeente, het Kyrios-probleem en de herkomst van de Kyriosvereering, het geloof in Christus, de mystiek en het anthropologisch dualisme van Paulus komen achtereenvolgens ter sprake. Natuurlijk dat alles vluchtig, want de geheele brochure telt 95, trouwens massieve, pagina's. Het hoofdwerk „Kyrios-Christos" deed stof en volgorde als van zelve aan de hand. Bekendheid met dat hoofdwerk is dan ook voorwaarde voor recht genieten van het verweer, gelijk aan de andere zijde lectuur van de „Nachträge und Auseinandersetzungen" een vereischte is voor het recht verstand van Bousset's tegenwoordig standpunt en bedoeling. In bijzonderheden gaan wij hier natuurlijk niet in. Ten onzent moge men reeds nu, in Duitschland als de gemoederen door den vrede tot meer rust gekomen zullen zijn, zich belangstellend wijden aan een gezette overweging van de bij uitnemendheid ingewikkelde problemen.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

---

[1]) De kakographie, die een citaat in het Nederlandsch schijnt voor te stellen (pag. 83 n. 3), kunnen wij niet appreciëeren.

Thomas à Kempis, De Navolging van Christus. Uit het latijn vertaald door **Dr. Is. van Dijk.** Tweede herziene uitgave. **Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon. 1916. (Pr. *f* 1.50, geb. *f* 1.90, in leer *f* 3.50).**

„Hic est libellus qui vocatur musica ecclesiastica." Onder dezen titel duidde de copiïst van een 15de eeuwsch handschrift, dat zich op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bevindt (Catal. III n° 2202), het boekske „De imitatione Christi et contemptu omnium vanitatum mundi" aan. Wijlen Mgr. Malou wist voor dien vreemden titel in zijne Recherches (p. 185) geen anderen grond te vinden dan „la méprise ou la caprice d'un copiïste". Maar bovengenoemde afschrijver, die te kennen gaf dat het gulden boekske van den Agnietenberger kloosterling wel meer aldus werd genoemd, had zelf aan die titulatuur geen deel en zou haar zeker niet, als Brugge's geleerde bisschop, aan zekere geringschatting of grilligheid hebben toegeschreven. Is de Imitatie ook niet inderdaad „musica"? Veelvuldige malen toch geeft zij iets te hooren van die rythmische beweging, die zangerige cadans, dat muzikale, dat kenmerk is van het warm gemoed, het innig zielsgevoel, als het woorden geeft aan wat daar goeds en heiligs omgaat in eens menschen binnenste. Geen duidelijk hoorbare en gedurig terugkeerende melodie evenwel, geen dichtstuk op muziek gebracht, geen lied getoon-zet op een passende wijze, maar een zang, de zang, van een menschenziel, zooals de Aeolusharp ons hooren laat als de wind daarin speelt, zacht of klagend, liefelijk of machtig bruisend, zooals de nachtegaal aanheft, beurtelings wegsmeltend in hooge toonen of helder tot in de verte klinkend in de stilte van den avond of ter schoone nacht, zooals een menschenziel in zich zelve neuriet en spontaan een klaagzang aanheft als zij te klagen heeft, een lofpsalm laat hooren waar zij jubelt, een danklied stamelt, wanneer zij zich beweldadigd gevoelt.

Zoo begon het in de ziel van den Agnietenberger als van zelf te zingen, als hij zijn broeders in den kloosterhof had verlaten met de woorden :„est aliquis qui me vocat in cella", en — de Imitatie werd geboren, het boekje „qui vocatur musica ecclesiastica" onts ond.

Voor deze spontane muziek heeft de menschheid in alle tijden een open oor gehad en daaraan heeft de „Navolging van Christus" het te danken, dat zij eeuw in eeuw uit bij Roomsch en Onroomsch tot de meest geliefkoosde stichtelijke lectuur is gerekend. In onzen naar mystiek opnieuw meer dorstenden en grijpenden tijd is het begrijpelijk en verblijdend tevens, dat Professor Is. van Dijk zich gedrongen heeft gezien een tweede herziene uitgave van zijn Imitatie-vertaling in het licht te zenden.

De vertaling van zulk een „zang der ziel" blijft een moeilijk werk. Het komt aan op het juiste verstaan van wat gedacht is bij, bedoeld is met een enkel woord, een enkele uitdrukking, op een geheel indringen in het verborgen zieleleven, waaruit zulk een zang is opgeweld. De beteekenis van menig woord in de taal der devoten staat niet onbetwistbaar vast, allerminst waar zij, zooals Thomas à Kempis, in middeleeuwsch latijn uitdrukken wat in de moedertaal werd gedacht. Iemands opvatting er van zal wel altijd geheel subjectief blijven. Als De Lamennais, Hasebroek, Frans Ehrens, Kloos, van Dijk, R. Bouman S. J. (Bussum 1914) en anderen de Imitatie vertalen, zullen zij uitteraard onderling menigmaal verschillen.

Wie Professor van Dijk's herziene uitgave hier en daar opslaat, zal bemerken, dat hij over het geheel de overzetting zijner eerste editie heeft behouden. De aangebrachte wijzigingen zijn niet vele. Van de opmerkingen van Frans Ehrens (Gids 1910, II bl. 111, 112) is geen gebruik gemaakt. Geen verbetering dunkt mij (bl. 105) de verandering van „belemmering" (impedietur) in „ontmoediging". Minder gelukkig acht ik (bl. 35) de vertolking: „Gelukkig de mensch, die van zich kan werpen *alle beletsel van verstrooiing*" (impedimentum distractionis), waar bedoeld wordt: alle (n. l. ware vrijheid, vreugde en vreeze Gods) belemmerende verstrooiing. Evenzoo, (bl. 64) „*kreunt zich niet aan tijdelijke eer,*" een uitdrukking, die alleen in ongunstigen zin gebruikt wordt, terwijl „zich niet bemoeien om" de beteekenis van „non curat" beter weergeeft. Onjuist komt mij (bl. 48) de overzetting van „in finibus tuis" door „in uw landpalen" voor, waar sprake is van een die in het klooster is gegaan en de wereld heeft verlaten om een geestelijk mensch te worden, en voor wien, als hij een en al vuur is in zijn geestelijk voortgaan en toenemen, er geen vrees en droefheid meer zijn zal. Die „landpalen" maken hier wel een wat zonderling figuur, waar kennelijk gedoeld wordt op hetgeen de „homo spiritualis" *innerlijk* zal ervaren. „In finibus tuis" wil dunkt mij zeggen: „in wat gij beoogt en vurig najaagt, zal er voor u geen vrees of droefheid meer zijn."

Maar het lust mij niet in een Lotusvijver verder nog naar een enkel stekelbaarsje te gaan hengelen. Professor van Dijk's inderdaad goede en schoone overzetting en bewerking van de Navolging van Christus was een tweede uitgave alleszins waard.

Diepenveen. J. C. van Slee.

Album Studiosorum Academiae Groninganae. Uitgegeven door het **Historisch Genootschap te Groningen.** Groningen, Wolters. 1915. (Pr. *f* 15).

Na het mooie Gedenkboek, dat ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der Groninger Universiteit werd uitgegeven, worden wij thans verblijd met deze nieuwe, hoogst welkome uitgave, een belangrijke aanwinst voor de kennis van de Groninger Hoogeschool en van het Hooger Onderwijs in ons vaderland. Het is een feestgave van het Historisch Genootschap; de groote omvang van het werk heeft gemaakt, dat zij niet in het jubeljaar zelf kon verschijnen, zooals bedoeld was, doch wie weet welke tallooze moeilijkheden bij een werk als dit moeten overwonnen worden, zal dankbaar zijn, dat het nu reeds is verschenen.

We krijgen eerst het eigenlijk gezegde Album: de namen der ingeschreven studenten met hun woonplaats (sedert 1813 geboorteplaats) en faculteit en, voor zoover die bij de inschrijving vermeld is, ook den leeftijd (na 1878 geboortejaar en -dag). De vermelding, waar zij te Groningen woonden, is opzettelijk achterwege gelaten. De omvang van de uitgave zou daardoor zeker belangrijk grooter zijn geworden en het is de vraag of die vermeerdering in verhouding stond tot het belang. Toch heb ik in het Leidsche Album vaak de afwezigheid van die opgaven betreurd, vooral voor de oudere jaren. Op de Leidsche Bibliotheek kwamen dikwijls vragen omtrent

de woonplaats van een of ander student, en voor den oudsten tijd zou het zeker zijn nut hebben eens bijeen te zetten, hoe de studenten gehuisvest waren, hoeveel er b. v. bij professoren in den kost waren, hoeveel er in pensions woonden en derg.

Meer moeite dan met het eigenlijke Album hebben de uitgevers gehad met de lijsten der promoties, die van overal bijeengebracht moester worden, en met de lijsten van professoren en curatoren. Maar zij mogen zeker over het resultaat van hun nasporingen tevreden zijn en wij zijn hun dankbaar voor de groote hoeveelheid materiaal, die hier is opgestapeld.

Het Genootschap wil het echter bij deze uitgave niet laten : het oorspronkelijke plan was niet enkel de namen van hen, die te Groningen gestudeerd hebben, te geven, maar ook hun verderen levensloop ; een reusachtig werk, waarvan de volvoering zeker nog wel eenigen tijd op zich zal laten wachten. Inmiddels wil het op het Archief te Groningen de gegevens bijeenbrengen, om te gelegener tijd tot deze uitgave te kunnen overgaan.

Een paar opmerkingen nog naar aanleiding van het Voorwoord. Als op pag. IX vermeld is dat prof. Munniks 6 vakken doceerde, roept de uitgever uit: ,,waar is nu de man, die zulk een taak op zich zou durven nemen ?" Bij den omvang, die elk vak en elk onderdeel van een vak sinds Munniks' tijd gekregen heeft, zou niemand dat meer durven, laat staan kunnen ; maar de vraag is, wat Munniks er van terecht heeft gebracht. De samenvoeging van meerdere vakken in één professor hangt ten nauwste samen met het collegegeld, dat per vak aan den professor door den student betaald werd, dus : hoe meer vakken, hoe meer ontvangsten. Sedert de nieuwe wet op het Hooger Onderwijs van 1878 een vast salaris voor ieder professor vaststelde, zien wij juist het tegenovergestelde gebeuren, en wordt dikwijls één vak over meer dan een professor verdeeld.

Een tweede opmerking betreft ter zelfder plaatse de colleges, die ,,privatim" werden gegeven. Ik geloof niet, dat de uitgevers hier de juiste verklaring geven. In Leiden werden in de 17e eeuw althans (later materiaal heb ik thans niet ter beschikking) naast de officiëele, publieke colleges (dus die op de Series vermeld werden), nog collegia privata gegeven : 1° door niet-professoren, die hiertoe vergunning van Curatoren hadden gekregen (onze tegenwoordige privaatdocenten) ; 2° door niet-professoren, die geen toestemming van Curatoren hadden (dus ongeveer de tegenwoordige repetitoren) en 3° collegia privata door professoren buiten de gewone uren gegeven. Daar werd natuurlijk extra voor betaald. Bronchorst spreekt er herhaaldelijk over in zijn Diarium (zie b. v. p. 17, 25, 27, 47, 77, 106, 126, 134 en elders) ; ook de Bronnen tot de Gesch. der Leidsche Universiteit geven tal van voorbeelden voor het bestaan dezer gewoonte. Het zou mij verwonderen, indien er in Groningen iets anders mede bedoeld werd.

De uitvoering van het werk is voortreffelijk : een kleine, maar zeer duidelijke letter en prettig formaat. Een woord van dank aan het Historisch Genootschap voor deze flinke uitgave is hier zeker op zijn plaats.

Den Haag. P. C. Molhuysen.

E. Utitz, Grundlegung der allgemeinen Kunstwissenschaft. Bnd. I. Stuttgart, 1914. (Pr. *f* 7.15).

Op het in 1913 gehouden congres voor aesthetica en algemeene kunstwetenschap werd door den schrijver van het hierboven genoemd werk een met instemming ontvangen referaat geleverd over ,,Aesthetica en algemeene kunstwetenschap." Vroeger geleverde studies bewezen zijne bevoegdheid tot medespreken. Thans stelt hij zich voor om het ingrijpend en actueel onderwerp wetenschappelijk te behandelen, den lezer opmerkzaam makend, dat zijn boek niet is het doel, maar de aanvang van den weg.

Men herinnert zich het vraagstuk. Konrad Fiedler (Schriften über Kunst 1913² I) heeft het probleem van eene algemeene kunstwetenschap ontdekt en erkend, en hierdoor tevens de noodzakelijkheid van eene algemeene kunstwetenschap als bijzonder leerstuk. Hij vroeg zich af of het eene gerechtvaardigde vooropstelling is, dat de kunst in haren vollen omvang behoort tot het gebied van onderzoek der aesthetica ; of zij geene andere beteekenis heeft dan deze haar toekent, en geen ander doel dan deze haar kan aanwijzen ? Fiedler, die in zijne werken het ,,über Kant hinaus" huldigde, kwam tot de overtuiging dat de kunst alleen op eigen weg is te vinden, dat zij een zelfstandig bestaan leidt en het voorwerp van wetenschappelijk onderzoek kan en moet uitmaken. De psychologische vooropstellingen en de wijsgeerige ontwikkeling van deze beschouwingen kunnen thans worden voorbijgegaan. Het zij mij vergund, om dit vraagstuk, de werken van Fiedler en de, ten gevolge van de door hem en anderen in het leven geroepen beweging, ontstane litteratuur ter studie aan te bevelen. Genoeg zij te vermelden, dat het denkbeeld van de vorming eener algemeene kunstwetenschap van ververschillende zijden instemming (Hugo Spitzer, Max Dessoir e.a.), en van anderen (Tietze) bestrijding vond, en dat het thans nog een onderwerp van levendige gedachtenwisseling uitmaakt.

Dit is verklaarbaar. Het vraagstuk raakt niet alleen het wezen en den omvang van de aesthetica, ook niet alleen de poging om de wetenschappelijke studies, die thans bekneld zijn geraakt tusschen de kunsthistorische wetenschappen ter eenre en de aesthetica ter andere zijde, tot een zelfstandig bestaan op te heffen ; maar aller wezen, taak en grensbepaling is er mede gemoeid ; het raakt aller methodologie ; zelfs zal, indien het denkbeeld als wetenschappelijk wordt erkend en aanvaard, de classificatie der wetenschappen moeten worden herzien. Ik verwijs omtrent dit laatste punt, in het voorbijgaan, naar het voorstel reeds door Krystall (Wie ist die Kunstgeschichte als Wissenschaft möglich ? 1910.) gedaan.

Utitz stelt zich in deze beweging partij. Zijn vlot en levendig geschreven boek, voor sommige plaatsen is zelfs illustratie ter bijstand te baat genomen, doet ons kennis maken met een jong, talentvol schrijver, die een zekeren kijk op de dingen heeft. Zijn bedoelen wordt uitgedrukt in deze woorden : ,,Wenn die Ästhetik nicht der Gesamttatsache der Kunst beikommen kann, und wenn die einzelnen Kunstdisciplinen allgemeine Kunstprincipien verlangen, die nicht der Ästhetik zu entnemen sind, so scheint eine neue Wissenschaft sich einschieben zu müssen, die mit der Ästhetik die Allgemeinheit

teilt und mit den Kunstdisziplinen das Material: die Kunstwerke in der ganzen Fülle ihrer Beziehungen und Bedingtheiten." (S. 32). En hij laat hierop onmiddellijk deze veel beteekenende woorden volgen: „Allgemeine Kunstwissenschaft ist ja nicht anderes als Philosophie der Kunst, wobei wir nun den Sinn der Philosophie nicht zo verengen dürfen, dass er alle phänomenologischen Untersuchungen ausschlieszt."

Utitz gaat boven Fiedler uit, zijn eigen weg kiezend en volgend. Hij werpt een ander licht op het vraagstuk, dat der fenomenologie. Of dit een beter is? Laat ons het definitief antwoord in petto houden, totdat de leer van Fiedler opzettelijk zal zijn bestudeerd en hiermede het voor en tegen van de fenomenologie in deze aangelegenheid zal kunnen worden overwogen. Vooralsnog lijkt mij deze niet de gewenschte richting, waarin de behandeling en de oplossing moeten worden gezocht.

Maar eene opmerking, waartoe de opvatting van Utitz aanleiding geeft, moge worden gemaakt.

De algemeene kunstwetenschap is voor Utitz kunstphilosofie. Haar begrip „ontluikt op het brongebied der systematische philosofie." (S. 39.) Indien de nader uitgewerkte gedachte, in deze woorden even uitgedrukt, juist is, dan geraakt men opnieuw in eene impasse. Afgescheiden van de vraag òf, en zoo ja, in hoever de kunst een voorwerp van zelfstandig wijsgeerig onderzoek kan zijn, behoeft men zich, naar deze meening van den schrijver, de moeite voor eene vorming van de algemeene kunstwetenschap niet te geven; de aesthetica belast zich met deze haar toekomende taak en zal haar niet afstaan. Maar de opvatting heeft nog een anderen zin. Kunstwetenschap als kunstphilosofie lijkt bedenkelijk veel op een nieuwen vorm van de weleer belangwekkende „Popular-Aesthetik," eene semi-philosofie, waaraan de naam van Schiller en anderen voor goed en eervol is verbonden; eene denkwijze die, na enkele, niet altijd verbeterde, gedaanteverwisselingen te hebben ondergaan, allengs haar aanzien heeft verloren. Het schijnt mij toe van twijfelachtig wetenschappelijke beteekenis te zijn om haar te doen herleven. Evenwel Utitz streeft er blijkbaar naar. Hier gaan derhalve onze wegen reeds uiteen.

Wil men het vraagstuk van eene algemeene kunstwetenschap in behandeling nemen en beproeven om een ontwerp hiervan tot werkelijkheid te maken, dan is, naar mij voorkomt, goed te bedenken, dat men gaat vormen eene wetenschap in ruimeren zin, vierkant tegenovergesteld aan de wetenschap in engeren zin, de aesthetica, van wie zij in beginsel is en blijft gescheiden, doch waarmede zij als iedere andere wetenschap in aanraking komt en van wie zij, evenals van andere, ontleent. En verder: laat de te vormen wetenschap dan ook zijn wetenschap in ruimeren zin, niet iets tweesoortigs. Eene wetenschap is eerst dan wetenschap, wanneer van elders toegevoerde gedachten er in zijn *verwerkt*; zij is geen wetenschap, ook niet in ruimeren zin, wanneer het werkmateriaal er ruw weg doorheen is *gemengd*, of op elegante wijze er door heen gevlochten. En het bespiegelen „in 's Blaue hinein," de genoeglijke bezigheid van weleer, is thans niet meer toelaatbaar. Noch de verschillende kunstwetenschappen, wetenschappen in ruimeren zin, noch de aesthetica, eene wetenschap in engeren zin, zijn hiervan gediend.

Utitz heeft de woorden van Edmund Husserl: „Die Ahnungen des Tiefsinns in eindeutige rationale Gestaltungen um zu prägen, das ist der wesentliche Prozesz der Neukonstitution strenger Wissenschaften" tot zijn program gekozen en zich hieraan stipt gehouden. Dat is wat de technische zijde van zijn boek betreft. Wat de inhoud er van aangaat, zij is eene welkome bijdrage. Al meen ik aanvankelijk eenige terughouding te moeten in acht nemen, de lezing en overweging van de ontwikkelde meeningen, over het algemeen in paedagogischen trant voorgedragen, verdient aanbeveling. Hetgeen het vraagstuk van de algemeene kunstwetenschap belicht, ook al valt dit niet in de richting door den oorspronkelijken formeerder aangeduid, zij met ingenomenheid begroet. Ik zie daarom met belangstelling naar het tweede deel uit.

Maar ook nog om eene andere reden meen ik de aandacht voor dit werk te moeten vragen. Namelijk voor de definities en de uitwerking van sommige aesthetische onderwerpen. Ik wijs, om enkele voorbeelden te noemen, op de eigenaardige, mij overigens niet volledig toeschijnende, definitie van de kunst (S 64); op de beknopte uiteenzetting van de meeningsverschillen omtrent „die Einfühlung" (S 112); op de wel te overwegen „zur Lehre von den ästhetischen Grundgestalten" (S 124); op het hoofdstuk „Naturgenusz und Kunstgenusz." Wederom niet omdat mijne persoonlijke overtuiging hiermede accoord gaat, maar omdat des schrijvers eigenaardige, soms logische, soms rake kijk op de dingen den beoefenaar van de aesthetica punten van nadenken oplevert, die anders gemakkelijk aan de aandacht zouden ontsnappen.

Amsterdam. J. H. Groenewegen.

SCHOOLBOEKEN.

M. ten Bouwhuys, Richtlijnen en Richtpunten. Tabellarische Overzichten der Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis. Groningen, Wolters. 1915. (Pr. *f* 1.25).

De schrijver behoort tot de soort der verstandige geschiedenisleeraren, die inzien dat het inprenten van een kern van goedgekozen feiten en jaartallen onmisbaar is bij de studie der geschiedenis. De leer: „weg met alle jaartallen" huldigt hij niet, al wil hij met het toedienen daarvan zuinig te werk gaan.

De door hem geboden tabellen, willen in die richting hulp bieden aan allen, die geschiedenis studeeren. Geenszins is het zijn bedoeling, dat alles zou worden gememorizeerd. De studeerenden zullen een keuze kunnen doen. Ten einde hun dit gemakkelijker te maken liet hij het allerbelangrijkste zwaarder drukken. Het werkje bestaat uit een aantal synchronistische tijdtafels, die met hunne jaartallen aangevende dwarslijnen doen denken aan de graphische voorstelling eener spoorwegdienstregeling. Hun doel is mede te werken tot het verkrijgen eener klaarder voorstelling van historische tijdruimten.

Hierop volgen de regententabellen (pausen, presidenten en stamboomen van vorstenhuizen). Zij moeten vooral aandachtig worden bekeken en geraadpleegd.

Gebruikt men het boekje op deze wijze, dan geloof ik dat het zijn nut kan hebben. Zonder uit het hoofd te leeren, komen feiten en jaartallen er onwillekeurig in en gaat de plattegrond, de bouw van de geschiedenis den student meer en meer duidelijk voor den geest

staan. Voor velen zal het dus een welkom hulpmiddel kunnen zijn bij hun studie. Daarom durven wij het gaarne aanbevelen en geven wij den raad ereens een proef mede te nemen.

Dordrecht. B. van Rijswijk.

De volgende herdrukken werden aan de redactie toegezonden: door de f• Noordhoff te Groningen: Dr. P. V. Sormani en Dr. P. Versmeeten, *Grieksche Oefeningen,* I, 4de dr. (pr. met vocabularium ƒ 1.50); dezelfden, *Grieksch Themaboek,* 3de dr. (pr. geb. met vocabularium enz. ƒ 2.50);

door de fa Wolters te Groningen: Dr. C. G N. de Vooys, *Historische Schets van de Nederlandsche Letterkunde,* 8ste dr. (pr. ƒ 1.50, geb. ƒ 1.75); Dr. J. Woltjer, *Oefeningen voor het onderwijs in het Latijn,* I, 5de dr. (pr. ƒ 1.60); M. J. Koenen en Dr. J. F. P. van Anrooy, *Klassiek Handwoordenboekje,* 3de dr. (pr. ƒ 0.75).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. te Leiden geeft een tweeden druk in het licht van *De Treurspelen van Aeschylos en Sophokles vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke* door Dr. L. A. J. Burgersdijk; het eerste deeltje van de eerste serie (van 6 deeltjes), *Sophokles: Koning Oedipus,* is verschenen (pr. per gecartonn. deeltje ƒ 0.60, bij inteekening op een serie ƒ 0.50).

Teuffels Geschichte der römischen Literatur heeft ook ten onzent een zoo grooten naam als het beste handboek op dit gebied, dat de aankondiging van den zesden druk bij de vermelding daarvan kan blijven staan. De „Erster Band", behandelend *Die Literatur der Republik,* is thans bij Teubner te Leipzig verschenen. Met de beide reeds in 1910 en 1913 verschenen deelen is deze druk weder voltooid vooral door de zorgen van Wilhelm Kroll, die dit deel bijna geheel bewerkte, aangezien de oorlog verschillende medewerkers had verhinderd zich geheel aan hunne taak te wijden; de oorlog was ook de oorzaak van aanzienlijke vertraging der verschijning van het boek. De prijs van het geheele werk is thans 21 Mark, geb. 27 M. 40.

B.

Van de fa Wolters te Groningen ontvingen wij den 11den druk van M. J. Koenen's *Verklarend Handwoordenboek der Nederlandsche Taal (tevens woordentolk)*; ook in deze nieuwe uitgave heeft het boek uitbreiding ondergaan, o. a. vindt men er een lijst in van bij ons gebruikelijke Engelsche woorden met vermelding van de uitspraak. De prijs van het meer dan 1000 blzz tellende werk is geb. ƒ 2.75.

Van de *Geschiedenis eener Hollandsche Stad* door Prof. Dr. P. J. Blok verschijnt weldra het derde deel, in vijf afleveringen, onder den titel *Eene Hollandsche Stad onder de Republiek.* Het deel omvat de periode 1574—1795 en beschrijft de ontwikkeling der stad zoowel als industrieel middelpunt als zetel der academie in haren hoogsten bloei, hare topographie, hare regeering, hare kunst en letteren, haar burgerij en de verschillende kanten van haar leven. Een bijlage over de herneming der stadsregeering in 1703 benevens twee kaarten: het beleg en de vergrootingen, verder een uitvoerig register besluiten het werk. Het vierde deel is in bewerking en verschijnt vermoedelijk in 1918.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Hermes, LI, 3: Chr. Jensen, zu den Demen des Eupolis. — H. Dessau, über die Quellen unsres Wissens vom zweiten pun. Kriege. — O. Weinreich, z röm. Satire. — H. Blümner, krit. Bemerkungen zu Plutarchs Moralia. — E. v. Stern, z. Wertung der Pseudo-Aristotel. zweiten Oekonomik. — Br. Keil (†), ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ. — Dez., Textkrit. zu den Hellenica Oxyrhynchia. — G. Herbig, Tyro u. Flere. — Misc.

Journal of Hell. Studies, XXXVI, 1: W. Leaf, The Commerce of Sinope. — H. G. Evelyn White, Two Athletic Bronzes at Athens. — W. R. Lethaby, Another Note on the Sculpture of the Later Temple of Artemis at Ephesus. — L. R. Farnell, Ino-Leukothea. — W. Ashburner, Studies in the Text of the *Nicomachean Ethics,* I. — A. H. Smith, Some recently acquired Reliefs in the Brit. Mus. — J. G. Milne, Ptolemaic Seal Impressions. — M. O. B. Caspari, The Ionian Confederacy. Add.

Bijdr. t. d. Taal-, Land- en Volkenk. van Ned. O.-I., LXXII, 1-2: W. Dunnebier, De voornaamwoorden in het Bolaäng Mongondowsch. — G. J. Ellen, Woordenlijst van het Pagoe op Noord-Halmahera. — Dez., Woordenlijst van het Modole op Noord-Halmahera. — Dez, Verhalen en fabelen in het Pagoe met vertaling. — H. v. Cappelle, Surinaamsche Negervertellingen.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt.. Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädagog., XXXVII-XXXVIII, 4: P. Wendland, Symb. Handlungen als Ersatz oder Begleitung d. Rede. — W. Aly, Heimkehr. — K. Holl, Der urspr. Sinn des Namens Märtyrer. — N. A. Bees, Ein angebliches Autograph d. Kaisers Nikephoros Phokas. — H. Lemcke, Flor. Geyer in der Gesch. u. bei G. Hauptmann. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: E. Dihle, Das Zentralinstitut für Erziehung u. Unterricht in Berlin. — A. Hekler, Grundlagen der künstlerischen Darstellung.

5: M. Siebourg, Die Motivierung i. d. Alkestis des Euripides. — O. Viedebantt, Hannibal u. d. röm. Heeresleitung bei Cannae. — R. Petsch, Schillers 'Freigeisterei der Leidenschaft' u. 'Resignation'. — G. Bohnenblust, Der Wandel der Weltanschauung i. d. deutsch-schweiz. Dichtung.

In het paedagog. ged.: H. Schwarz, Der Wille siegt! — K. Seeliger, Das Gymnas. als Erziehungsschule. — R. Stein, Übersichtstafeln als Unterrichtsmittel.

6: V. Gardthausen, Das Alter italischer Schrift u. d. Gründung v. Cumae. — M. Schneidewin, Ein Versuch über die Rätsel d. Platon. Parmenides. — L. Bette, F. Hebbel u. d. kom. Kunst. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: A. Klein (†), Die Weltanschauung Th. Carlyles. — W. Sander, Sprachwissenschaftliches im lat. Anfangsunterricht.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XXXV, 1: P. Leendertz Jr., *Wtvaert en Treur-dicht van Henricus de Groote.* — Dez., *Geuse-vesper.* — F. W. Stapel, Joris de Bye. — N. v. Wijk, De etymol. v. h. woord *geluk.* — J. W. Muller, *Vaak.* — G. J. Boekenoogen, Verwanten van *Klaasje Zevenster.* — A. Kluyver, Over twee koren in *Geeraerdt van Velsen.* — N. v. Wijk, *Kroos* 'eendekroos' en *kroost* 'kinderen' Een semasiol. onderzoeking. — J. M. Hoogvliet, Regels (naar de *beteekenis*) voor het *deel-* of *dingsoortig* (zgnd. „onzijdig") „geslacht" in de Ned. taal.

N. Taalgids, X, 4: D. Haagman, Subjekt en objekt. — J. Prinsen JLzn., Vosmaer's Amazone. — P. Valkhoff, Zaire en de Henriade in de Ned. Letterk. — Kron. en Krit. — Bladvulling.

Neophilologus, I, 4 : C. de Boer, Hermione et Andromaque. — C. Kramer, Les nouveaux fragments posthumes d'André Chénier, II. — A. G. v. Hamel, Gotica, I. — M. J. v. d. Meer, Die got. Ortsgenitive. — J. J. A. A. Frantzen, Ueber den Stil d. þidrekssaga, II. — G. v. Poppel, Z. Verständnis der Brentanoschen *Romanzen v. Rosenkranz.* . — H. Logeman, Some Notes on *Romeo and Juliet,* I. — Varia.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XLI, 2: Th. Frings, Mfränk.-niederfränk. studien, I. — Chr. Bartholomae, Got. *fōn*, gr. *πῦρ*, u.s.w. — R. Loewe, Got. *hiri* — W. v. Unwerth, Der dial. d. liedes De Heinrico. — R. Petsch, Rätselstudien, I-II. — A. Kopp, Abendgang. — K Helm, Vier kleinigkeiten zu Wolfram. — A. Leitzmann, Z. grafen Rudolf. — Dez., Bemerk. zu Brants Narrenschiff. — Fr. Michael, Geschmack in anwendung a. d. schöne.

Anglia, XL, 1: F. Brie, Imperialist. strömungen in der engl. Literatur.

2: E. Pizzo, S. T. Coleridge als kritiker. — G. Budjuhn, *Lēodum is mīnum* — ein ae. dialog. — O. B. Schlutter, Ae. *scinn* = ne. *shin* = nhd. *schinne.* — G. Dubislav, Stud. z. mittelengl. syntax.

Bijdragen en Mededeelingen Hist. Genootschap, XXXVII: Posthumus, Adviezen 1663 betreffende toestand en bevordering der textielnijverheid in Holland. — Rollin Couquerque en Meerkamp van Emden, Goudsche vroedschapsresoluties betreffend dagvaarten van Holland en de Staten-Generaal. — Van Brakel, Vennootschapsacten uit de 17de eeuw. — Boelaerts van Blokland, Familie-aanteekeningen van Matenesse. — Van Grol, Het Zeeuwsche prijzenhof te Vlissingen 1575/7.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXI, 3: Maurits en Oldenbarnevelt. — Van Poelje, De rijmkroniek van Klaas Kolyn. — Van Raalte, De val van Parnell. — Keuning, Vroegste kartografie van Amerika.

Archief aartsbisdom Utrecht, XLI, 3: Knuif en Smeets, Sasbout Vosmeer, I.

Revue Historique, CXXI, 2 : Homo, Flamininus et la politique romaine en Grèce, I. — Monod, La réforme catholique au XVIe siècle. — Bulletin historique (France ; Pays-Bas).

CXXII, 1: Homo, Flamininus (slot). — Morel-Fatio, Don Tocsinos. — Haumant, Karageorges. — Bulletin historique (Histoire grecque, III).

Hist. Vierteljahrschrift, XXV, 4: Hagenbring, Iselins Geschichtsphilosophie. — Von Pflugk Hartung, Warschau zur Preuszischen Zeit (1795—1806). — Kleine Mitteilungen : Gerlach, Zur Frage der Grundrissbildung der deutschen Stadt ; Lechner, Die Reichsacht ; Adam, Herausgabe von Landtagsakten.

Vierteljahrschrift fur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XIV, 1: Schwinkowski, Die Reichsmünzreformbestrebungen 1665/70. — Zycha, Wirtschaftsgeschichte der deutschen Salinen. — Miljukoff, Die Entwicklung des russischen Städtewesers.

Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen., XXX, III, 4: Beekman, Wat is een waterschap? — Cannegieter, Temperatuur, luchtdruk, wind. — Lulofs, Hippocrates, Over lucht, water en bodem. — Wieder, Oud-Nederlandsche kaarten. — Hirschi, Tertiärkohlen in Süd-Sumatra. — Mededeelingen (o. a. l'Honoré Naber, De eerste vloot naar Indië.)

Studiën, LXXXVI, Juli : W. Cramer, Protestantsche Retraite-huizen. — B. W. Speekman, Enrica von Handel-Mazzetti. — F. de Bruyn, Roger Bacon en het buskruit, I. — L. P. Groenewegen, De Javaansche Vorsten en hun verleden. — W. Hendrikx, Dr. A. Kuyper over het Wonder. — Meded. — Berichten uit de Pers. — Lezers en Red.

Augustus : J. v. Ginneken, De authentieke Mathilde van Jacques Perk. — F. de Bruyn, Roger Bacon en het buskruit, II. — G. Jonckbloet, Noto Soeroto : De geur van moeders haarwrong. — C. Wessels, Een belangrijk werk op zeden- en volkenkundig gebied. — Is. Vogels, Leven van Benedictus XV. — Hand. v. d. H. Stoel. — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland :

Kalff, Literatuur en Tooneel te Amst, 2e dr.: N Taalg. X, 4 (Koopmans).

Tiemeijer, Klankleer d. ged. v. W. v. Hildegaersberch : N. Taalg. X, 4 v. Wijk).

Zijderveld, Romance-poëzie in N. Nederl. v. 1780 tot 1830: N. Taalg. X, 4 (Koopmans).

ADVERTENTIEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

ADVERTENTIEN.

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

VIERËNTWINTIGSTE JAARGANG.

1917.

LEIDEN. – A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. – PARIJS, H. LE SOUDIER. – LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 24sten Jaargang.

Dr. A. J. Barnouw te 's-Gravenhage.
F. de Bas te 's-Gravenhage.
Mr. W. H. de Beaufort te Leusden.
Prof. Dr. J. W. Beck te Amsterdam.
Dr. J. W. Bierma te Amsterdam.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Dr. M. G. de Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer te Amsterdam.
E. Boulan te Groningen.
Mr. Dr. S. van Brakel te Utrecht.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Dr. V. F. Büchner te Leiden.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Dr. H. Cannegieter Tz. te 's-Gravenhage.
† Prof. Dr. R. H. van Dorsten te Rotterdam.
Dr. P. J. Enk te Leiden.
W. van den Ent te Rotterdam.
Dr. B. Faddegon te Doorn.
Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Prof. Dr. H. van Gelder te Leiden.
Prof. Dr. P. Groeneboom te Groningen.
J. H. Groenewegen te Amsterdam.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Prof. Dr. J. Huizinga te Leiden.
Dr. J. van IJzeren te 's-Gravenhage.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
J. M. N. Kapteyn te Leiden.
† Prof. Dr. H. Kern te Utrecht.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Dr. W. Koch te Tiel.
Mej. Dr. S. A. Krijn te Amsterdam.
Bon. Kruitwagen O. F. M. te Woerden.
Mej. W. Kuenen te Breda.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. W. E. J. Kuiper te Hilversum.
Mevr. J. A. Lambert—van der Kolf te Leiden.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden (Zwitserland).
Dr. J. W. Lely te Leiden.
Dr. J. H. Leopold te Rotterdam.
Prof. Dr. W. Martin te 's-Gravenhage.
Dr. C. H. Ph. Meijer te 's-Gravenhage.
Dr. P. A. Meilink te 's-Gravenhage.
B. M. Noach te Leiden.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
Dr. A. Pannekoek te Hoorn.
Mej. I. C. E. Peelen te 's-Gravenhage.
Dr. D. Plooij te Leiden.
Dr. J. Prinsen J.Lzn. te Nijmegen.
Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel te 's-Gravenhage.
Dr. J. W. van Rooijen te Zutfen.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Groningen.
Dr. M. A. Schepers te 's-Gravenhage.
Dr. M. Schönfeld te Hilversum.
Prof. Dr. J. Schrijnen te Utrecht.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Dr. J. C. van Slee te Diepenveen.
Dr. K. Sneyders de Vogel te Leiden.
Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje te Leiden.
Mej. Dr. B. M. van der Stempel te Amsterdam.
Dr. N. B. Tenhaeff te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. G. J. Thierry te Leiden.
Dr. H. J. Toxopeüs te Amersfoort.
Dr. M. C. Valeton te Arnhem.
B. J. F. Varenhorst te 's-Gravenhage.
J. Verwer te Leiden.
Prof. Dr. C. W. Vollgraff te Utrecht.
Prof. Dr. J. C. Vollgraff te Utrecht.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.
Prof. Dr. J. de Zwaan te Groningen.

II. Alphabetische lijst der recensies.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(*Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid*).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **No. 1.** **October 1916.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

L. S.

Nu het aantal boekwerken dat ter aankondiging ontvangen wordt, aanmerkelijk vermindert — een noodzakelijk gevolg van de afneming der wetenschappelijke productie in dezen oorlogstijd —, vreest de Redactie niet in staat te zullen zijn, het *Museum* in de eerstvolgende maanden op den gewonen voet te doen verschijnen. In overleg met den Uitgever heeft zij daarom besloten, indien het onvermijdelijk is den omvang der nummers bij wijze van tijdelijken maatregel te verminderen. Die maatregel zal niet noodig zijn, indien de medewerkers, die boeken onder hun berusting hebben, waarvan zij de recensies nog niet hebben ingezonden, dit alsnog ten spoedigste doen: de Redactie maakt dan ook van deze gelegenheid gebruik om een dringend beroep te doen op hun medewerking in het belang van het tijdschrift.

Die Fragmente der griechischen Kultschriftsteller, gesammelt von **A. Tresp.** (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, XV, 1). Giessen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 10).

Dat Müller's Fragmenta Historicorum graecorum, waarvan het eerste deel uit 1841 dateert, hoe nuttig ook en zelfs onontbeerlijk, thans verouderd zijn en niet meer aan de moderne behoeften beantwoorden, daarover behoeft men geen woord te verliezen: eene nieuwe bewerking is dringend noodig. Het plan hiertoe heeft Jacoby ontworpen en in 1909 in de Klio IX, blz. 80 v., uitvoerig uiteengezet; hij wijst er o. a. op, hoe de fragmenten van verschillende categoriën van historici telkens gezamenlijk dienen te worden behandeld. Voor één dier groepen, en wel eene, die bij Müller bijzonder stiefmoederlijk was bedeeld, nmlk. de schrijvers over cultus en ritus, heeft nu Tresp de taak der nieuwe bewerking op zich genomen. Aan den boven geciteerden titel van zijn werk beantwoordt echter de inhoud zijner verzameling slechts ten deele. Vooreerst bevat deze slechts de met toevoeging van den naam des schrijvers bewaarde fragmenten; de uiterst talrijke in lexica, scholia enz. *anoniem* overgeleverde mededeelingen, die op „Kultschriftsteller" terug gaan, heeft hij buitengesloten. Verder zijn slechts de fragmenten opgenomen van geschriften, die blijkens hun titel *speciaal* de beschrijving van sacra beoogden, dus slechts van werken als: Περὶ θυσιῶν, Περὶ ἑορτῶν, Περὶ μυστηρίων en dergel., terwijl de talrijke mededeelingen van sacralen aard, die in de fragmenten der werken over de locale geschiedenis der Grieksche steden en stammen, als de Ἀτθίδες, Μεσσηνιακά, Δηλιακά en dergel., gevonden worden, ter zijde zijn gelaten. De titel van Tresp's verzameling had dus m. i. behooren te luiden: Die mit Autornamen überlieferten Fragmente der griechischen Spezialschriften über Kultusaltertümer. In deze, zich zelf opgelegde, beperking heeft, dunkt mij, de verzamelaar zijn doel bereikt. Hij brengt 179 fragmenten — 38 hiervan ontbreken bij Müller — van 59 auteurs. Met het oog op den indruk van groote vlijt, dien het geheele werk maakt, is het niet waarschijnlijk, dat hij eenig fragment van beteekenis over het hoofd zal hebben gezien.

In eene inleiding geeft Tresp een overzicht over de ontwikkeling der „Kultschriftstellerei." Haren oorsprong vindt zij, zooals hij terecht opmerkt, in de *praktijk*, in de

behoeften der priesters, om de al-oude riten onveranderd te doen voortbestaan; voortgezet wordt zij in de *geleerde* geschriften van den Alexandrijnschen tijd en later. Daaruit putten, direct of indirect, de bronnen, waaraan *wij* onze kennis moeten ontleenen: schrijvers als Athenaeus en Aelianus, de kerkvaders, de lexicographen en scholiasten. De „Kultschriftsteller" zelf blijven, voor verreweg de groote meerderheid, voor ons slechts namen, waarachter wij geen individualiteit vermogen te erkennen; slechts bij een enkele, als Philochoros en Polemon den στηλοκόπας, is het mogelijk, zijne werkzaamheid en bedoelingen nader te preciseeren. 179 fragmenten van 59 schrijvers — waarlijk, het is een schamele oogst. Voor onze kennis der godsdienstige gebruiken en voorstellingen der Grieken is het zeer te betreuren, dat, op die restjes na, deze geheele categorie van geschriften verloren is gegaan. De dag, waarop de bodem van Egypte ons een werk als Philochoros' περὶ ἑορτῶν of als Sosibios' περὶ τῶν ἐν Λακεδαίμονι θυσιῶν zou terugschenken, zou een feestdag zijn voor de classieke philologie.

Op de inleiding volgen de fragmenten zelf, natuurlijk telkens ontleend aan de beste edities. Veel zorg heeft Tresp eraan besteed, om bij elk fragment de, gewoonlijk anonieme, parallel-traditie omtrent het erin meegedeelde op te geven, en voor de verklaring ervan zorgt hij door eigen opmerkingen en rijkelijke verwijzingen naar de moderne literatuur. Het komt mij voor, dat daarbij niets van belang is vergeten. De gebruiker van het boek kan voor deze vele opgaven, waarbij ook vaak naar literatuur wordt verwezen, die niet voor de hand ligt, slechts dankbaar zijn.

Wat de volgorde der fragmenten betreft, verdeelt Tresp ze in drie hoofd-afdeelingen. Eerst geeft hij die, welke betrekking hebben op den attischen cultus. De rij wordt geopend door Kleidemos, den oudsten atthidograaf (begin 4e eeuw v. C.), wiens Ἐξηγητικόν éénmaal door Athenaeus (IX 409 f) wordt geciteerd. De overige drie fragmenten, die Tresp aan dit werk toeschrijft — ze zijn slechts met den naam van den schrijver, zonder toevoeging van dien van het werk, overgeleverd — kunnen m. i. even goed uit Kleidemos' Atthis stammen. Het grootst in deze afdeeling is het getal der fragmenten uit Philochoros, nmlk. 17, en wel uit diens περὶ θυσιῶν, περὶ ἑορτῶν en περὶ ἡμερῶν; van aanzienlijken omvang of veel belang zijn zij echter niet.

De tweede afdeeling bevat de fragmenten uit werken over niet-attische culten, in geographische volgorde: Boeotië, Delphi, Argos, Sparta, Rhodos enz. Het grootste aantal, 14, levert hier het werk van Sosibios περὶ τῶν ἐν Λακεδαίμονι θυσιῶν, die echter alle slechts kort zijn. Wel bevinden zich onder dit tweede gedeelte eenige andere van grooteren omvang en belangrijken inhoud, als het overzicht van Plutarchus' περὶ τῶν ἐν Πλαταιαῖς Δαιδάλων, dat Eusebius geeft in het begin van het 3e boek der Praeparatio evangelica; verder de interessante fragmenten uit Aristocles, περὶ Ἑρμιόνης ἱερῶν; uit Polemon, περὶ τοῦ παρὰ Ξενοφῶντι καννάθρου; uit Menodotos, περὶ τῶν κατὰ τὸ ἱερὸν της Σαμίας Ἥρας; uit Hermeias περὶ τοῦ Γρυνείου Ἀπόλλωνος. Het bij Athenaeus IV 149 d bewaarde, eenige, fragment van laatstgenoemd overigens volkomen onbekend geschrift, waarvan de schrijver meestal, ook door Tresp, zonder eenigen grond geïdentificeerd wordt met Hermeias uit Methymna, die in de 4e eeuw v. C. eene Sicilische geschiedenis schreef, — geeft eene gedétailleerde beschrijving van een offermaaltijd in het πρυτανεῖον te Naucratis, de oude Grieken-stad in Egypte. Terecht zegt Tresp in zijne Inleiding p. 18, dat die beschrijving toont, hoe zuiver grieksch het leven te Naucratis was gebleven. Hij had erbij kunnen voegen, dat blijkens een voor enkele jaren gevonden papyrus (bij Mitteis-Wilcken, Grundzüge enz. I 2, blz. 44 No. 27) te Naucratis zelfs nog in de 2e eeuw n. C. (en dus zeer zeker in vroegeren tijd) *geen* connubium bestond tusschen Grieken en Egyptenaren. Blijkbaar hebben de Grieken van Naucratis zich vrij gehouden van de in het overige Egypte reeds dadelijk onder de eerste Ptolemaeën beginnende vermenging met de inheemsche bevolking, en is de meening van Mahaffy (Empire of the Ptolemies p. 81), als zou Naucratis reeds spoedig geheel zijn geëgyptiseerd, onjuist.

Het derde gedeelte der verzameling geeft de „Fragmente ohne lokale Beziehung." De meeste hiervan stammen uit werken περὶ τελετῶν en περὶ χρηστηρίων. Het belangrijkst is het uitgebreide fragment uit Polemon ἐν τῇ περὶ ὀνομάτων ἀδόξων ἐπιστολῇ, over de beteekenis van παράσιτος als sacrale term (bij Athen VI 234 c), 'n stukje, kenschetsend voor den στηλοκόπας en vol citaten uit inscripties en oudere schrijvers. Uitvoerige naam- en zaak-registers besluiten het boek.

Zooals ik reeds zeide, is van de auteurs en de werken, wier fragmenten Tresp biedt, meest zeer weinig bekend, en nu heeft de begeerte, om daaromtrent toch iets meer positiefs te zeggen, hem niet zelden verleid tot vermoedens, die op een zeer zwakken bodem staan. Hiervan een paar voorbeelden.

Tresp vermoedt, Inl. blz. 8 en 10, dat het werk van Philochoros περὶ ἡμερῶν speciaal over den *privaten* cultus der Atheners zal hebben gehandeld, het gelijknamige werk van Plutarchus daarentegen in 't bijzonder de Atheensche *staats*feesten ter herinnering aan gelukkige of ongelukkige dagen zou hebben besproken. Voor eene dergelijke onderscheiding geven ons de enkele fragmenten dier werken niet het minste recht.

Op blz. 13 der Inleiding zegt Tresp: Das Buch des Argivers Sokrates über argivische Mysterien zeigt eine gewisse Tendenz, heimische Kulte mit orientalischen zu verschmelzen, en hierop komt hij blz. 123 terug. Deze meening nu berust uitsluitend hierop, dat Tresp aan één der 4 fragmenten, die van Socrates' werk περὶ ὁσίων bewaard zijn, een te grooten omvang toekent. Evenals in de 3 andere is ook in dit, bij Plutarchus De Iside et Osir. 35 bewaarde, fragment (No. 80 bij Tresp) slechts sprake van *Argivische* sacra; wat daarop in den text van Plutarchus volgt, is niet meer een citaat uit Socrates, maar zijn woorden van Plutarchus zelf, zooals uit den geheelen samenhang blijkt. Het fragment behoort dus te eindigen met de woorden ὡς Σωκράτης ἐν τοῖς περὶ ὁσίων εἴρηκεν, en of dit werk eene „Tendenz" heeft gehad, en zoo ja, welke, dat weten we niet.

Zooals uit verschillende citaten blijkt, heeft Heraclides Ponticus in zijn werk περὶ χρηστηρίων ook over de Sibyllen gehandeld. Uit dit werk lezen we bij Clemens. Alexandr., Stromat. I 21, 108, 1 (II 69, 16 ed. Stählin): (τὴν Σίβυλλαν) Φρυγίαν τε οὖσαν κεκλῆσθαι Ἄρτεμιν καὶ ταύτην παραγενομένην εἰς Δελφοὺς ᾆσαι·

ὦ Δελφοί, θεράποντες ἑκηβόλου Ἀπόλλωνος,
ἦλθον ἐγὼ χρήσουσα Διὸς νόον αἰγιόχοιο,
αὐτοκασιγνήτῳ κεχολωμένη Ἀπόλλωνι.

ἔστι δὲ καὶ ἄλλη Ἐρυθραία Ἡροφίλη καλουμένη· μέμνηται τούτων Ἡρακλείδης ὁ Ποντικὸς ἐν τῷ Περὶ χρηστηρίων. Nu zegt Pausanias X 12, 1 v. in zijne opsomming der Sibyllen, dat de Sibylle Herophile zich ook Artemis noemde, en soms vrouw, dan weer zuster of dochter van Apollo, ἑτέρωθι δὲ εἶπε (sc. Ἡροφίλη) τῶν χρησμῶν ὡς μητρὸς μὲν ἀθανάτης εἴη μίας τῶν ἐν Ἴδῃ νυμφῶν, πατρὸς δὲ ἀνθρώπου· καὶ οὕτω λέγει τὰ ἔπη·

εἰμὶ δ'ἐγὼ γεγαυῖα μέσον θνητοῦ τε θεᾶς τε,
νύμφης ἀθανάτης, πατρὸς δ'αὖ κητοφάγοιο
(δ'ἐκ σιτοφάγοιο Dindorf),
μητρόθεν Ἰδογενής, πατρὶς δέ μοί ἐστιν ἐρυθρὴ
Μάρπησσος, μητρὸς ἱερή, ποταμός <τ'> Ἀιδωνεύς.

Deze verzen zouden volgens Tresp blz. 179 oorspronkelijk samen hooren met de door Clemens overgeleverde en in het orakelboek van Heraklides gestaan hebben: „wir verstehen wohl, wenn die Seherin nach ihrer Anrede an die Bewohner in Delphi: ὦ Δελφοί κτλ., nun sich selbst ihnen vorstellt: εἰμὶ δ'ἐγὼ κτλ." Deze verbinding nu is m. i. uitgesloten. Afgezien nog hiervan, dat de verzen bij Clemens gesproken worden door de Phrygische, die bij Pausanias door de Erythraeische Sibylle, kan onmogelijk iemand, die zegt te zijn αὐτοκασιγνήτῳ κεχολωμένη Ἀπόλλωνι, in een onmiddellijk volgend vers zich noemen de dochter van een sterfelijk mensch en eene nymph.

Eene ernstige fout der verzameling acht ik het, dat daarin onder de fragmenten van Philochoros, Andron en Autoclides stukken zijn opgenomen, die alléén voorkomen in de Mythologia van Natalis Comes, een Italiaansch humanist uit de 16e eeuw. Vóór hij deze opnam, had Tresp een onderzoek moeten instellen naar de betrouwbaarheid van dezen schrijver, en dan zou hij gevonden hebben, dat Natalis Comes een falsaris is, die namen en fragmenten van auteurs uit zijn duim zuigt. Het zou te ver voeren, dit vonnis hier nader te adstrueeren, en ik verwijs daarom den belangstellende naar een artikel, dat binnen kort in de Mnemosyne zal verschijnen.

Geeft het boek van Tresp dus op verscheidene plaatsen aanleiding tot tegenspraak, ook op eenige goede opmerkingen zij ten slotte de aandacht gevestigd. Zeer juist is m.i. zijne verklaring van het (tot dusverre voor corrupt gehouden) fragment van Autokleides (No. 5 Tresp) bij Athen. XI 473 b, dat nmlk. het Διὸς κτησίου σημεῖον niets anders zou zijn dan de daar genoemde καδίσκος zelf, en dat ooren, schouders en voorhoofd, die bekranst moeten worden, niet die zijn van een mensch, maar van den καδίσκος (men denke aan de gezicht-urnen uit Troje). Evident is ook zijne verbetering van een fragment van Philochoros (No. 27 Tresp), waar hij in plaats van het overgeleverde Γῆς παῖδας εἶναι θυηλὰς ἃς πρῶτον θύουσιν, leest: Γῆς παιδοτρόφου εἶναι θυηλάς, op grond eener glosse bij Suidas s. v. κουροτρόφος, welke dan eveneens op Philochoros moet terug gaan.

Groningen. A. G. Roos.

H. Mutschmann, Tendenz, Aufbau und Quellen der Schrift vom Erhabenen. Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 2.60).

Het lang op zeer zwakke gronden aan Longinus toegeschreven geschrift περὶ ὕψους, het eerst in ruimeren kring bekend en gewaardeerd geworden door Boileau's schitterende, zij het dan ook verre van nauwkeurige vertolking in het fransch, heeft nooit meer de aandacht getrokken der litteratoren dan in de laatste twintig jaar. Vooreerst bood ons Vahlen eene (meermalen herziene) voortreffelijke tekstuitgave; daarop volgde de gecommentarieerde editie van Rhys Roberts met zorgvuldige engelsche vertaling. Fr. Hashagen verrijkte eveneens de literatuur met eene (misschien wat al te vrije, dikwijls onnoodig geparaphraseerde, maar toch zeer leesbare) vertaling („Longinus über das Erhabene", Gütersloh, Bertelsmann 1903). In 1911 verscheen eene nieuwe „Uebersetzung mit Einleitung von H. F. Müller" benevens eene afzonderlijk als program van het gymnasium te Blankenburg uitgegeven „Analyse der Schrift περὶ ὕψους". Eindelijk kwam in 1913 de hierboven aangekondigde studie van Mutschmann uit.

Had H. F. Müller hoofdzakelijk getracht door populaire bespreking het anonieme, z. i. uit de tweede eeuw onzer jaartelling dagteekenende werkje „vom Pathetischen", zooals Wilamowitz het liefst betitelt, bij het beschaafde publiek onzer dagen in te leiden, Mutschmann's verhandeling richt zich meer bepaaldelijk tot zijn geleerde vakgenooten, de classieke philologen van professie. Terwijl men tot nog toe vooral oog had gehad voor de duidelijk uitkomende groote mate van afhankelijkheid van den auteur van oudere voorbeelden en verondersteld had dat zoowel zijn aesthetisch oordeel als zijn voorbeelden voornamelijk overgenomen waren uit het werk van den tamelijk scherp door hem bestreden Caecilius van Kalakte — men wees b. v. op de volmaakt overeenstemmende vergelijking van Demosthenes en Cicero (vgl. c. XII, 4 en Cicero's leven van Plutarchus c. 3) en daarbij op het feit dat geheel dezelfde exempla door Caecilius geciteerd ook bij den Pseudo-Longinus (c. XVI περὶ σχημάτων) dienst doen — door Mutschmann daarentegen wordt, nog met meer nadruk dan door H. F. Müller, er op gewezen, dat onze anonymus niet alleen zijn stof volkomen beheerschte, maar zich ook een zelfstandig, overal duidelijk uitkomend artistiek doel had gesteld.

Men had geheel buiten rekening gelaten — iets wat eigenlijk van zelf spreekt — dat zonder den minsten twijfel een voor ons thans verloren, uitgebreide literatuur der Alexandrijnen over al deze dingen moet voorhanden zijn geweest, waaruit natuurlijk alle lateren geput hebben: begrijpelijkerwijze zonder juist telkens hun bronnen aan te geven zooals moderne nauwgezetheid, in tegenstelling met de veel vrijere antieke opvattingen aangaande plagiaat, zulks gebiedend voorschrijft.

Mutschmann betoogt met zeer plausibele argumenten dat de Pseudo-Longinus de oudere werken over zijn onderwerp heel goed zelfstandig bestudeerd kan hebben zonder uitsluitend of voornamelijk van Caecilius' hulp gebruik te hebben moeten maken.

Strekking, wijze van uitvoering, gebezigde bronnen van περὶ ὕψους vindt de lezer hier uitvoerig en duidelijk behandeld.

Het zwaartepunt en de hoofdverdienste der verhandeling ligt, gelijk de auteur zelf inziet, in zijn minutieus bronnenonderzoek (pp. 46—113) [1].

[1] Im dritten Kapitel liegt das Schwergewicht meiner Ausführungen (Vorrede p. v.).

De bestudeering van Mutschmann's werk zij allen vrienden van den Pseudo-Longinus warm aanbevolen!

Utrecht. J. C. Vollgraff.

Sexti Empirici Opera, rec. H. Mutschmann, vol. II. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 9, geb. M. 9.80).

Het tweede deel van Mutschmann's uitgave van Sextus Empiricus bevat de boeken van VII—XI van het werk *adversus dogmaticos*. Het is in ieder opzicht eene waardige voortzetting van het eerste deel, dat ons in 1912 de Πυρρώνειαι ὑποτυπώσεις heeft gebracht. Overal vindt men er de sporen in van grondige kennis en scherp nadenken. De voorrede zegt duidelijk en beknopt het noodige over de handschriften en de — niet talrijke — vroegere uitgaven van den schrijver. Behalve door eigen verbeteringen heeft de uitgever voornamelijk daardoor op vele plaatsen zooveel verder kunnen komen dan Bekker, dat hij van de lezingen van den door hem N genoemden cod. Flor. 85, 19 gebruik heeft kunnen maken. Dit is op voortreffelijke wijze in het licht gesteld door August Nebe, den ontdekker van genoemden cod. N, in zijne uitvoerige recensie in de Berliner philologische Wochenschrift (1915, blz. 1—8). Waar wij zien, dat het oordeel van twee zoo goede kenners van den tekst van Sextus Empiricus, als Mutschmann en Nebe zijn, in hoofdzaak eensluidend is, mogen wij met vertrouwen aannemen, dat de nieuwe uitgave aan de eischen, die thans gesteld kunnen worden, ten volle beantwoordt.

Groningen. C. W. Vollgraff.

R. M. Dawkins, Modern Greek in Asia Minor, a study of the dialects of Silli, Cappadocia and Pharasa with grammar, texts, translations and glossary; with a chapter on the subject-matter of the folk-tales by **W. R. Halliday.** Cambridge, University Press. 1916. (Pr. 31 sh. 6 p.).

De streken van Klein-Azië waar Grieks gesproken wordt kan men in twee groepen verdelen.

Tot de eerste groep zijn te rekenen de nederzettingen van betrekkelik jonge datum aan de Westkust, waar de bewoners van de rotsachtige Griekse eilanden bouwland vonden en meer en meer hun woonplaatsen vestigden; van die kustplaatsen uit zijn de Grieken dan in de laatste tientallen jaren steeds verder het binnenland ingedrongen. Een onverdacht kenner en beoordelaar van de toestand, Dr. K. Dieterich, heeft in een der brochures van het *Deutsche Vorderasienkomitee*, die geschreven zijn om Duitslands bondgenoot, Turkije, beter te leren kennen, het een „Tatsache" genoemd „dass die Griechen in Westkleinasiën wirtschaftlich und kulturell schon jetzt die Oberhand haben." De Griekse propaganda werkt voor een zeer belangrijk deel door middel van de school; daaraan, en aan het recente van hun vestiging, is het toe te schrijven dat de Grieken in die delen van Klein-Azië een taal spreken die niet sterk afwijkt van het gewone Nieuwgrieks.

De tweede groep wordt gevormd door de overblijfselen van een Griekse bevolking van veel oudere datum, dagtekenend uit de Byzantijnse, vóór-Turkse tijd. Deze streken maken geen aaneengesloten geheel uit, maar zijn te beschouwen als taaleilanden van het grote Turkse gebied in Klein-Azië. De voornaamste worden gevonden: 1°. Aan de Zuid-Oostkust van de Zwarte Zee, met het tans door de Russen bezette Trebizonde als middelpunt; 2°. In Kappadocië; 3°. Bij de Anti-Taurus; 4°. Ten Westen van Kappadocië, niet ver van Konia; 5°. In Bithynië, bij Broessa en Ismid (Nicomedia); 6°. In Lycië, in het dorp Livisi.

Alleen over deze tweede groep handelt het werk van de heer Dawkins, en een speciale studie, mogelik geworden door drie reizen ondernomen in de zomers van 1909, 1910 en 1911, heeft hij gemaakt van de dialekten die gesproken worden in Kappadocië, ten Westen daarvan (dialekt van Silli) en bij de Anti-Taurus (dialekt van Pharasa). Na een algemene Inleiding (blz. 1—38), geeft hij van elk dialekt een beschrijvend en verklarend grammatikaal overzicht (blz. 39—214), en aan 't einde van zijn boek, weer naar de dialekten gerangschikt, een verzameling teksten, meest sprookjes uit de mond van het volk opgetekend en door de verzamelaar voorzien van een Engelse vertaling, geplaatst in recto (blz. 284—579). Een uitmuntend glossarium, gevolgd door een lijst van aan het Turks ontleende woorden, een index en twee kaarten voltooien het boek; negen foto's in het eerste gedeelte van het werk opgenomen, geven een beeld van de ligging en de bouwwijze der dorpen, waarbij vooral de aandacht zal vallen op de ondergrondse woningen in Kappadocië, die reeds in de Anabasis van Xenophon beschreven worden.

Het Grieks van deze dialekten voert sedert vijf eeuwen een hardnekkige en, naar de tegenwoordige toestand te oordelen, hopeloze strijd tegen het Turks. Door de eigenaardige positie die het inneemt heeft het voor linguisten tweeërlei belang, gelijk dr. heer Dawkins duidelik uiteenzet: het heeft verschillende eigenaardigheden behouden die in het gewone Nieuwgrieks sedert eeuwen verdwenen zijn (b. v. 't pron. possessivum in plaats van de omschrijving ὁ δικός μου enz., de aor. pass. op -(θ)ην in plaats van de vormen op -ηκα, -ηκες enz.); het levert een allermerkwaardigst voorbeeld van taalvermenging, te interessanter omdat de twee talen die hier met elkander in aanraking kwamen zulk een geheel verschillend karakter dragen. Als type van taalvermenging heeft dit Grieks, en daardoor het werk van Dawkins, aanspraak op de belangstelling van allen die zich bezig houden met algemene taalstudie. De schr. onderstelt bij zijn lezers geen kennis van het Turks; door hem voorgelicht kunnen Graeci die, gelijk ondergetekende, onbekend zijn met het Turks, de zeer diep doordringende invloed van die taal gemakkelik vaststellen. Die invloed openbaart zich op elk gebied. 't Aantal overgenomen woorden is groot; 't glossarium vermeldt er meer dan achthonderd. Ook de vormleer is niet onaangetast gebleven, ofschoon minder dan men zou vermoeden. 't Merkwaardigst is de invloed van het Turks op de klanken en de syntaxis. Een paar voorbeelden. In al de dialekten speelt de klankharmonie van het Turks een gewichtige rol: deze harmonie komt hierop neer dat in een woord zo veel mogelik alle klinkers van dezelfde soort moeten zijn, z. g. *hard* (*a, o, ə, oe*) of *zacht* (*e, ö, i, ü*), en dat *harde* medeklinkers gevolgd moeten worden door *harde* klinkers en *zachte* klinkers moeten komen na *zacht* medeklinkers (o. l. blz. 41). Het dialekt van Pharasa heeft nu, onder invloed van die Turkse eigenaardigheid, o. a. bij vele substantieven een gewijzigde meervouds-

vorm gekregen. 't Nieuwgr. λαγός, haas, b. v. heeft een pluralis λαγοί, waarbij de velaire γ van de singularis (gelijkend op onze Holl. *g*, maar met veel meer trilling der stembanden) gepalataliseerd wordt, derhalve sing. *lagos*, plur. *laji*; in 't Grieks van Pharasa blijft de medeklinker velair, maar de uitgang *i* (een *zachte* vokaal) verandert in een *harde* klinker: 't woord is in de sing. *(l)agos* en in de plur. *(l)agə*. Tegen de aard van het Grieks is dus de uitgang veranderd en de stam ongewijzigd gebleven. Soortgelijke uitwerking van de Turkse klankharmonie vindt men 't sterkst en veelvuldigst te Pharasa en in Kappadocië; men gevoelt hoe ingrijpend het gehele klankstelsel, en daardoor ook de uitgangen van naamwoorden en werkwoorden, er door wordt veranderd. Ook de klanken op zich zelf beschouwd hebben in menig opzicht onder Turkse invloed een ander karakter gekregen.

In de syntaxis blijkt de steeds veldwinnende macht van het Turks uit het klakkeloos overnemen van zegswijzen, die voor alleen Nieuwgrieks kennende toehoorders menigmaal onbegrijpelik zijn; men zegt b. v. niet τὸ ἔκανε ὁ ἴδιος (hij deed het zelf), maar ὀπ sjέριν dου τα ποίκι, d. w. z. *hij deed het met zijn hand* (χέριν), volgens Dawkins het Turkse *kendi elile yapdə*. Van de talrijke voorbeelden die Dawkins meedeelt van niet-Griekse, maar Turkse, opvolging der woorden in de zin zal ik er ook slechts één noemen; inplaats van: *hij kwam aan het huis van de moeder van een wildeman* (ἦρθε εἰς τὸ σπίτι τῆς μάνας ἑνὸς δράκου), zegt men: *hij kwam van een wildeman z'n moeder (aan) 't huis* ἦρτε 'να dεβιοῦ μαναγιοῦ τ τὸ σπίτ).

't Zou gemakkelik vallen, vooral bij 't bespreken van relatieve zinnen, staaltjes te tonen van nog veel onherkenbaarder Grieks, maar de aangehaalde zijn voldoende om een denkbeeld te geven van de moeilikheden die de schr. bij het bestuderen van deze dialekten had te overwinnen. Ik vermoed dat hij ze schitterend te boven is gekomen. Voor het gedeelte van zijn werk dat ik kan nagaan, n.l. zijn kennis van het Nieuwgrieks en wat daarover geschreven is, zijn methode van onderzoek en verklaring, de praktiese indeling van zijn werk, durf ik wel het oordeel uit te spreken dat wij hier een voortreffelik boek hebben ontvangen, getuigend van geheel oorspronkelike, scherpzinnige studie. Vóór Dawkins was reeds over 't Grieks van Kappadocië geschreven, maar men moet er over oordelen als de schr. over de spraakkunsten aan 't Ponties gewijd: „much has been written, but not well." Aan de fantasieën van Karolidis, die 't Kappadocies wilde verklaren uit 't Phrygies van enige eeuwen voor onze jaartelling, hebben de Neograeci nooit veel waarde gehecht; eerst tans hebben we wat beters in de plaats gekregen, en dat betere is iets buitengewoon goeds.

De algemene indruk die de bestudering van Dawkins boek nalaat is, dunkt mij, dat we in Klein-Azië zien op welke wijze een taal door een oorspronkelik zeer verschillend idioom in al haar onderdelen gewijzigd, geassimileerd en ten slotte vernietigd kan worden. Van een plotselinge botsing tussen twee talen, van een in korte tijd te vinden middel van gedachtenwisseling tussen twee groepen die elkaar niet verstaan en toch met elkander moeten verkeren, is hier geen sprake. Daaruit laat zich m. i. verklaren het vrij goed bewaard blijven van de Griekse rijkdom aan buigings- en vervoegingsvormen bij een overstelpend groot aantal overgenomen woorden en zinswendingen; de wijzigingen in de klanken zijn daarmee niet in strijd.

De heer **Halliday** heeft de waarde van het werk nog verhoogd door het schrijven van een opmerkelik hoofdstuk (blz. 215—283) over de folk-lore van de bestudeerde Griekse bevolking. Ook hier is de invloed van het Turks groot. De heer Halliday wijst al dadelik er op dat in 't Nieuwgrieks de vertellers breeksprakig zijn, telkens afdwalend en allerlei inlassend, terwijl we hier een zeer beknopte voorstelling vinden van de gebeurtenissen, geen uiteenzetting maar een samenpersen van 't verhaal, dat soms tot onduidelikheid leidt (blz. 220). Hij neemt blijkbaar, maar natuurlik in veel mindere mate en dan zich niet uitstrekkend tot de wijze van vertellen, ook invloed van het Turks op de folk-lore van de niet-Aziatiese Grieken aan. Zijn hoofdstelling luidt (blz. 216): „It cannot be too strongly insisted that there is no special connexion at all between ancient mythology and modern Greek folk-tales." Die reaktie op de archaeomanie van een vroeger geslacht gaat, naar mijn mening, te ver, tenzij men 't woord „mythology" in een zeer beperkte zin, b. v. als *godenleer*, opvat. De schr. erkent zelf dat verhalen bij Homerus (blz. 217) en Theokritus (blz. 230), waarvan analoga bij de tegenwoordige Grieken van Klein-Azië voorkomen, in hun kern reeds aanwezig waren bij de Oude Grieken en door dichters als de bovengenoemden alleen een litteraire vorm hebben gekregen. Ik geloof bovendien dat hij de invloed van het Turks hier soms overschat. Zo houd ik 't vooroordeel tegen mannen zonder haar- of baardgroei (de σπανοί van 't Nieuwgrieks) voor niet overgenomen van de Turken; de profane parodie ἡ ἀκολουθία τοῦ σπανοῦ waarin zulk een σπανός wordt bespot, dateert uit de 14de eeuw, misschien zelfs, volgens Krumbacher, uit de 13de. De voorstelling dat een held zich vermomt als een κασσίδης (kletskop) schijnt zeer verbreid te zijn; in elk geval vindt men die ook in Skandinaviese verhalen. Bij de mededeling dat zowel in Griekse als in Turkse sprookjes dikwels gewag wordt gemaakt van een reus wiens bovenlip tot de hemel reikt terwijl zijn onderlip de aarde raakt, vraag ik me af of hier niet ten grondslag kan liggen een letterlik opvatten door de Grieken van wat in de 73ste psalm van de hoogmoedigen gezegd wordt: „zij hebben hun mond tegen de Hemel gezet en hun tong is over de aarde gegaan." Een Grieks illustrator uit de tiende eeuw (zie Tikkanen, *Die Psalterillustrat. des Mittelalters*, blz. 30) geeft dit vers weer door in een voor 't volk bestemde psalter twee mannen te tekenen wier bovenkaak de Hemel raakt, terwijl hun tongen langs de grond slepen. De psalmen zijn, door de liturgie, 't best aan het volk bekende gedeelte van het Oude Testament.

Wie over folk-lore begint te schrijven, komt niet gauw tot een einde, en deze aankondiging is reeds lang genoeg geworden. Ik neem afscheid van het boek met gevoelens van dankbaarheid en bewondering.

Leiden. D. C. Hesseling.

Alfred Ernout, Lucrèce de la Nature, livre quatrième, introduction, texte, traduction et notes. Paris, C. Klincksieck. 1916.

Alfred Ernout heeft Lachmann, Munro, Brieger, Giussani, Merill, R. Heinze en „une foule de travaux

et d'articles particuliers" bestudeerd en verwerkt. Voor den tekst volgt hij de uitgaaf van Cyrill Bailey, 1898, voor de spelling echter houdt hij zich meer aan de Leidsche codices „là où elles (les graphies de *O* et de *Q*) ont chance de reproduire l'orthographe ancienne," zoo: optusus, locuntur.

In de goed geschreven korte inleiding behandelt de schrijver eerst het doel van Lucretius, de groote lijnen van zijn werk, den inhoud van het vierde boek, voorts de verdiensten maar ook de gebreken van Lucretius als dichter. Ernout eindigt aldus : mais, tel qu'il est, avec tous ses défauts : sécheresse, monotonie, lourdeur, gaucherie, il ne laisse pas d'être un grand poète. Philosophe et moraliste, il dépeint avec une clairvoyance aiguë, un intérêt apitoyé, l'âme humaine avec ses illusions, ses faiblesses, ses misères. Il sait voir les formes, les couleurs, les attitudes, et trouve le mot qui les rend d'une façon précise, pittoresque et harmonieuse ; il sait trouver la comparaison juste et poétique ; il sait être tour à tour persuasif, ironique, éloquent, pressant, passioné, attendri. Il ne plane pas d'un vol égal, sans doute , mais il a de ces coups d'aile qui l'élèvent aux sommets de la poésie.

Na een overzicht van de voornaamste metrische en prosodische bijzonderheden van Lucretius volgt tot slot der inleiding een korte opgaaf van de bronnen van den tekst.

De tekst met een kleinen apparatus criticus staat op de linksche bladzijden, de eenvoudige, vlotte vertaling met opgave van de behandelde onderwerpen op de rechtsche bladzijden.

Ruim 70 pagina's bevatten verklarende en taalkundige aanteekeningen. Ook worden aangegeven de plaatsen, waar Lucretius andere dichters gevolgd heeft of door latere dichters gevolgd is.

Het boek sluit met indices van woorden en plaatsen in de noten behandeld.

Leiden. J. W. Lely.

Hermann Oldenberg, Die Lehre der Upanishaden und die Anfänge des Buddhismus. Göttingen, Van den Hoeck & Ruprecht. 1915. (Pr. M. 9, geb. M. 10).

Zooals men reeds uit den titel van voorliggend boek kan opmaken, heeft de Schrijver zich tot taak gesteld de ontwikkeling van 't Indisch wijsgeerig denken na te gaan sedert het tijdperk der oudste Upaniṣads tot de opkomst van 't Buddhisme. Hij heeft zijne taak ruim opgevat en voortreffelijk volbracht dank zij zijne volledige kennis der geheele oudere en jongere Vedische letterkunde en zijne grondige studie van de Buddhistische leer. De inleiding begint met deze woorden, die een helder begrip geven van 't programma : „Die Frage nach einer jenseitigen Ordnung der Dinge hinter oder über dem Diesseits, das damit so eng verbundene Problem des Todes und dessen, was nach dem Tode folgt, hat die Denker Indiens schon in sehr alter Zeit auf das ernstlichste beschäftigt. Von der Geschichte dieser Gedanken sollen hier einige Abschnitte dargestellt werden, die eine natürliche Einheit bilden." „Sie heben da an," heet het verder, „wo das Chaos altertümlicher, grossenteils aus primitiver Vergangenheit stammender Vorstellungen vom Weltdasein und Geschehen sich lichtet, um der mächtiger Idee des Brahman, des All-Einen die Herrschaft einzuräumen, und wo neben die Hoffnungen auf freudenreiches Fortleben nach dem Tode in der Gemeinschaft göttlicher Weltherren die alles überfliegende Sehnsucht tritt nach Eingehen in den stillen Frieden der Ewigkeit."

Tot voorbereiding op het eigenlijke onderwerp wordt in de Inleiding 't noodige gezegd o. a. over de Brahmanenkaste ; over de offerkunde, met haar praehistorische onderlaag, met kenschetsing van 't wezen der Vedische godheden en van de toovermacht van 't offer ; voorts over de begrippen aangaande den dood en 't hiernamaals, over wedergeboorte, 't Karman, onsterfelijkheid en verlossing.

In 't eerste hoofdstuk wordt uitvoerig de inhoud der oudere Upaniṣads behandeld. Wij worden daarbij verplaatst in de gedachtenwereld der oude Indische wijzen die streefden naar hetgeen zij voor de eenigste ware en noodige kennis hielden. Wij vinden een heldere uiteenzetting van 't wezen van 't Brahman, van den Ātman, van 't Absolute en deszelfs verhouding tot de wereld, van 't Karman, van de verlossingsleer. Het hoofdstuk eindigt met een beschrijving en waardeering van den litterarischen vorm der Upaniṣads, met fijne opmerkingen die den man van smaak verraden.

Bij den rijkdom der behandelde stof is het niet doenlijk in een korte aankondiging daaromtrent in bijzonderheden te treden. Ik vergenoeg mij dus met de volgende samenvatting, zooals de schrijver die zelf op blz. 191 geeft : „In ferner Vergangenheit hatte sich der Zauberer zum Priester entwickelt. So fängt in der Zeit der Upanishaden der Zauberer-Priester an, Philosoph zu werden. Phantastisches Nachdenken von Technikerr des Opfers schlägt eine Richtung ein, in welcher sich deren wirre und dumpfe geistige Bedürfnisse immer mehr läutern. Man sucht nach der *einen* beherrschenden Macht des Daseins, dessen *einer* Wurzel. Durch solche Erkenntniss zum Mittelpunkt hin vorgedrungen wird man mit einem Schlage den ganzen Umkreis bemeistern."

Het tweede hoofdstuk behandelt de jongere Upaniṣads en in verband daarmeê de beginselen en de ontwikkeling der Sāṅkhya-philosophie, verder de Yoga. Het derde en laatste hoofdstuk is gewijd aan eene beschouwing der beginselen van 't Buddhisme, d. i. : der wijsgeerige grondslagen, waarop de door Buddha opgebouwde verlossingsleer theoretisch en praktisch is opgebouwd.

Het is bekend dat ten opzichte van 't verband tusschen 't Buddhisme en de voorafgaande philosophemen een aanmerkelijk verschil van gevoelen bestaat. Waar Prof. Oldenberg het niet vermijden kon, zijn standpunt tegenover anderen te handhaven, heeft hij het gedaan met loffelijke gematigdheid. Om een enkel voorbeeld aan te halen : waar hij 't gevoelen bestrijdt dergenen, die 't Buddhisme als onder den invloed van 't Sāṅkhya staande beschouwen, merkt hij op :

„Soviel zunächst scheint nun klar, dass Beeinflussung des Buddhismus durch das Sāṃkhya, wenn sie überhaupt stattgefunden hat, kaum als unmittelbare Abhängigkeit zu denken sein kann."

Hiermede ben ik het volkomen eens, ga zelfs verder, want ik zie in 't Sāṅkhya, met zijn dualisme van Natuur en Puruṣa (al. Ātman) juist het scherpste contrast met

[1]) Blz. 294.

het Buddhisme, hetwelk het bestaan van een Ātman loochent. Ook in de terminologie bestaat tusschen beide stelsels geen overeenkomst.

Met den Yoga is het een gansch ander geval. Dat de Yoga bij de Buddhistische monniken een groote rol speelt, is niet te miskennen, al kan er van invloed op het leerstelsel geen sprake zijn. Dit is zeer begrijpelijk. De Yoga, d. i. inspanning, is in hoofdzaak een hulpwetenschap, of wil men : kunst, om zich praktisch te oefenen ter verkrijging van virtuositeit in geestelijke oefeningen ; is daarom, met of zonder wijzigingen, bruikbaar voor aanhangers van allerlei leerstelsels. Dogmatisch is de Yoga niet zelfstandig, sluit zich aan bij 't Sāṅkhya, daargelaten dat het stelsel theïstisch is. Zeer juist wordt dan ook in een vers, aangehaald door Vijñāna-Bhikṣu in Sāṅkhyapravacana-bhāṣya, p. 4 gezegd dat het Sāṅkhya is een *jñāna*, een hoogere kennis, maar de Yoga een *bala*, een macht.

Wanneer ik hier nog bijvoeg, dat de schrijver aan het boekdeel heeft toegevoegd talrijke „Anmerkungen" en eindelijk een „Register", meen ik aan mijn bescheiden taak van Referent voldaan te hebben, in de hoop dat het boek veel lezers zal vinden. Dat verdient het ten volle. Prof. Oldenberg is niet alleen een grondig geleerde, maar ook een talentvol schrijver, zoodat men zijn werk met groot genoegen doorleest en na lezing bevredigd en met dank voor de daarin vervatte leering uit de hand legt.

Utrecht. H. Kern.

G. E. Opstelten, Brieven van Mr. A. C. W. Staring. Haarlem. H. D. Tjeenk Willink en zoon. 1916. (Pr. ƒ 5, geb. ƒ 5.90). (Leidsche diss.).

Welk een tegenstelling tusschen de brieven van Potgieter, aan Huet in het bijzonder, en deze brieven van Staring. Wie Potgieter slechts kent uit zijn letterkundig werk, ziet enkel den strengen rechter, den vurigen minnaar der schoonheid, den geestdriftigen verheerlijker van Hollands glorie, die zijn woord zorgvuldig in toom houdt, in plechtigen zwier, in zwaar rollende zinnen zijn liefde en verontwaardiging uitzegt. Men mag vermoeden, dat er een levendig temperament woelde achter die strakke majesteit, het blijft een opbaring hem in zijn vertrouwelijke vriendenbrieven te hooren losbarsten, te hooren uitvallen vrij en los in vlijmende persoonlijkheden, in onverbloemden toorn en woorden van blakende passie. We leeren er een geheel nieuwen Potgieter uit kennen, die den officieelen letterkundige aanvult en verklaart, hem in een frisch, nieuw licht doet zien.

Niet alzoo met de brieven van Staring. Wie Staring kent en liefheeft uit zijn verzen, heeft zich geen anderen Staring gedroomd in het gewone dagelijksche leven en verkeer, dan hij hier inderdaad kan vinden. De brieven geven geen nieuwen kijk op Staring's leven en karakter en als we heel den bundel hebben doorgelezen, kunnen we enkel zeggen : Ja, zoo moet Staring geweest zijn ; dat wisten we eigenlijk wel.

Als we hem in 1786 tot Th. van Limburch over den Vlaardingschen turfdrager-baggerman-poëet Jacob van Dijk hooren beweren : „Van Dijk ! Hij zong van tijd en Eeuwigheid voor Tijd en Eeuwigheid ! De groote ! wijze Man ! — ik kan hem niet genoeg bewonderen. — Zo dichterlijk en zoo wijzgeerig ! — Neen zeker, Poot was deeze niet ! Wat is het jammer dat onze taal in zulk een klijn land ingekuipt is, en dat hier zo veel rijkdom van allerleie wetenschap begraaven is gelijk de schatten van Loretto, zonder van iemand dan van de priesters te kunnen gebruikt worden ! — Hoe zou Engeland de diepe, en Vrankrijk de schitterende gedachten van deezen man aangaapen, zo zij zijne taal verstonden !" (No. 169), dan mogen we ons een oogenblik verbazen, dat de geestige, pittige dichter uit zulk een diepte opgeklommen is, bij nader inzien is het toch niet dan natuurlijk.

Het mag ons bevreemden, dat de jonge rechtsgeleerde, die waarlijk niet conservatief was in vele opzichten, die zoo goed zijn klassieken kende en later zijn zoon Maurits vroeg een steentje van Ithaka, een boomblad van Trojaanschen grond mee te brengen, te Göttingen niets gevoeld heeft voor de lessen van Chr. G. Heyne, die er het nieuwe licht van Winckelmann en Wolf schijnen deed; als we weten, dat de man uiterst slecht sprak, is het verschijnsel al weer verklaarbaar in den fijngevoeligen, kritischen dichter, die in Göttingen gansch wat anders zocht dan archeologie.

Hij heeft er zich gevormd tot een Elisabeth Post van de practijk. Bij hem is dezelfde dichterlijke liefde voor heel het landleven, maar hij bepaalt zich niet tot stille mijmerij en zoet gedweep in afzondering van de menschheid ; hij handelt, werkt en zwoegt, in de eenzaamheid van zijn bosschen en velden, maar in hartelijke samenwerking en samenleving met een liefhebbend gezin, met zoons en dochters, wier geestelijke vorming hij hoofdzakelijk zelf leidt.

Ook in de „brieven over letterkundige onderwerpen" (hoe komt no. 176 in deze rubriek ?) en die over de uitgave van zijn werk is niets, waar men nu eens plotseling van staat te kijken. De waardeering voor Feith, de verschillende aansluitingen bij de in zijn tijd moderne buitenlandsche litteratuur, de liefde voor Huygens en enkele andere 17de-eeuwers, die bijzondere zorg voor het uiterlijk van zijn werk, dat voortdurend zoeken naar het juiste woord, den juisten klank, dat beschaven en opwerken, och, dat wisten we alles wel. En toch mogen we den Heer Opstelten dankbaar zijn voor de zorg aan dit boek besteed. Want juist wie Staring in bijzonderheden bestudeert, wie toevallig met een enkel gedicht, een enkele passage zit, zal hier soms allerlei schijnbare kleinigheden vermeld vinden, die hem opeens een licht doen opgaan.

En dan wat zijn die brieven aan familie en vrienden aardig en gezellig. 't Is soms, of men Wolff en Deken leest. Welk een rustige, hartelijke toon, welk een geestige jokkernij, welk een ernstige degelijkheid, welk een warme belangstelling en liefde voor heel den kring van die hem dierbaar zijn. Dit alles maakt het beeld van onzen Staring heel wat duidelijker en aantrekkelijker, al zien we hem in geen nieuw licht. 't Is een genot er zich rustig in te vermeien en den vader, echtgenoot, vriend, ook den landbouw- en oudheidkundige zelf aan het woord te hooren.

De Heer Opstelten heeft de stof voor zijn werk geput uit twaalf „portefeuilles vol brieven, memoriën, fragmenten in proza en poëzie, landhuishoudkundige aanteeningen en wat niet al", welke tot het familie-archief der Starings behooren. De portefeuilles bleken o.a. te bevatten „brieven in originali, n.l. de bewaard gebleven correspondentie met zijn naaste bloedverwanten en minuten, de laatste vaak moeilijk te ontcijferen en

het bewijs gevend dat Staring niet alleen z'n gedichten beschaafde." Uit de brieven van Staring heeft hij een keus gedaan en ze in enkele groepen vereenigd. Van verscheidene brieven geeft O. een deel van den inhoud slechts in resumé.

Het pleit voor het belang van zijn uitgave, dat we vaak nieuwsgierig zijn, hoe dat geresumeerde er eigenlijk in originali wel mag gestaan hebben. Zoo zouden we b. v. de beschrijving van dat Duitsche reisje tijdens Starings verblijf in Göttingen machtig graag in zijn geheel lezen, zoo is er bij No. 74 sprake van een „uitvoerige en *gewichtige* beschrijving van de Kosterfeesten" in '23, die we evenwel niet te lezen krijgen. Daar zou ik wel eenige minder belangrijke briefjes voor willen missen. Maar dat is het gewone gebeuren bij een dergelijke uitgave, die ten slotte toch aan zekere grenzen gebonden is. We moeten ons eenvoudig overgeven aan het onderscheidingsvermogen van den uitgever, zoolang we de bronnen zelf niet kennen.

De inleiding geeft een eenvoudig overzicht van wat op grond van Starings brieven aangaande zijn leven en karakter valt te constateeren. De bijlagen bevatten o. a. een paar zeer belangrijke brieven van Feith.

De uitgave van den Heer Opstelten is in haar geheel een verdienstelijk stuk werk.

Nijmegen. J. Prinsen JLzn.

S. A. Leopold et I. Mauritz, Traité de la formation des mots en français, 2e édition. Leiden, Van der Hoek. 1916. (Pr. f. 1,75).

Enkele woorden mogen volstaan om de tweede uitgaaf van dit werk aan te kondigen. De schrijvers hebben er naar gestreefd door een strenger indeling der stof, door een juister gebruik der lettertypen en door het aanbrengen van talrijke detailverbeteringen het werk nog meer dan vroeger geschikt te maken voor hen die zich willen onderwerpen aan het middelbaar eksamen Frans A.

Onder verwijzing naar de aankondiging van de eerste druk (*Museum*, 1912, kol. 334 vlg.) bevelen wij het werk weder met warmte aan.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

F. Sommer, Die indogermanischen iā- und io-Stämme im Baltischen. (Des XXX. Bandes der Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der königl. sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften No. IV.) Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 12).

De Litause nomina op *-ė* en *-ys*, *-is* zijn herhaalde malen het onderwerp van wetenschappelik onderzoek geweest, doch nog nimmer was dit hoofdstuk der Baltiese grammatika zo uitvoerig behandeld als tans door Sommer. Te merkwaardiger is dat, aangezien Sommer totnogtoe weinig baltoloog was, doch veeleer keltist-latinist-graecus.

Dat het terrein nieuw voor hem is, blijkt vooral uit de gebruikte bronnen. Sommer schijnt van de Oudlitause teksten slechts diegene geëxcerpeerd te hebben, die hem het eerst onder de ogen kwamen. Zo ontbreken onder zijn bronnen alle teksten, die door de Litauische Literarische Gesellschaft te Tilsit in haar Mittheilungen zijn gepubliceerd; van de oude Memelse teksten, uitgegeven in de serie Litauische und Lettische Drucke des 16. Jh., gebruikte S. niet de volledige uitgave; evenmin van Szyrwid's Punktai Sakymu, welker eerste deel door Garbe gepubliceerd is. En de vormen der Universitas linguarum Litvaniae worden slechts geciteerd naar Rozwadowski's artikel in Indogermanische Forschungen VII, terwijl toch de nieuwe editie van Rozwadowski, die in de winkels 1.60 kroon kost, voor nog belangrijk verminderde prijs te krijgen is, wanneer een geleerde zich direkt tot de Krakause akademie wendt. En zo zouden we voort kunnen gaan.

Ik herinner me, dat reeds een vroegere beoordelaar op deze onvolledigheid van Sommers boek gewezen heeft. Maar bij die opmerking sloot zich de meedeling aan, dat waarschijnlik een vollediger materiaal geen verandering in de resultaten van de arbeid zou hebben gebracht. En ook dat zal wel juist wezen.

Sommers mening, gebaseerd op een hoewel onvolledig, toch zeer rijk materiaal en op een kritiese beschouwing daarvan, komt hierop neer: de vroegere verklaringen, voor *-ė*, *-ys*, *-is* gegeven, bevredigen niet; *-ė*, *-ys*, *-is* zijn contractieprodukten van *-iā*, *-ias*. Zo verklaart zich ook de circumflexus der *-ẽ*. Geen contractie had plaats, als de *i*, met consonantiese functie (*i̯*), volgde op een vokaal (*kó'ja*, *vė'jas*), op een diphthong (*sá'uja*, *kraũjas*) en in een tweesyllabig woord op een liquidadiphthong (*žinià*, *kãrias*), uitgezonderd wanneer die op een labiaal uitging (*žẽmė*). In deze gevallen vormde de *i̯* de „Silbenanlaut". Bij alle andere nomina werden, na een tautosyllabiese medeklinker, *-iā* en *-ias* gecontraheerd, altans in enige casus; *iā* werd tot *ė* in de nom. sg. en acc. mv., *-ias* tot *-īs*, onbetoond *-is* in de nom. sg.; evenzo ontstond in de vocativus *-ī*, maar *-ian* bleef; vandaar dat oude neutra de niet-samengetrokken vorm preferéren. Klankwettig is de flexie *dìdė* : *didžiõs*; in de samengestelde nominativus bleef *ia* en werd later tot lit. *io* : *didžióji*; evenzo: *-ẽsnė*, *-esniõs*, *-esnióji*. In het algemeen had nu bij de vrouwelike substantiva met klankwettige wisseling van *ė* en *iā* een uniforméring plaats: *ė* (*e*, *ei*) in alle vormen; slechts daar waar de oblique casus ook overigens door een klankverschil tegenover de nominativus gekarakteriseerd waren, boden deze casus een sterkere tegenstand: speciaal was dat het geval bij woorden met de groepen *ti̯*, *di̯*, die in het Litaus tot *czi*, *dži*, in 't Letties tot *š*, *ž* werden.

Deze nieuwe leer is in vele punten overtuigend. Toen ik met Sommers boek kennis maakte, was ik zelf reeds in één belangrijk punt tot een dergelijke opinie gekomen, die ik zelfs al op colleges had uiteengezet. Ik was evenals Sommer attent geworden op de overeenkomst tussen de Litause tegenstelling *kãrjas* : *žõdis*, *arklỹs* en de Gotiese *harjis* : *haírdeis*. In zoverre verschilt mijn opinie van die van Sommer, dat ik *žõdis*, *arklỹs* niet door contractie, doch door uitval der *a* verklaar. Dat *iā* tot *ė* wordt, kan ik me begrijpen; maar dan zouden we uit *ia* toch eer *e* dan *y*, *i* verwachten. Het quantiteitsverschil tussen *-is* en *-ys* kan daarvandaan komen, dat in de nog niet gecontraheerde uitgang *-ijas* de betoonde *i* wat langer werd aangehouden; *-ijas* zal uit *-ijàs* ontstaan zijn; gelijk bekend, werd de toon van de nominativus-uitgang *-as* regelmatig teruggetrokken. Nog in een opzicht verschil ik van Sommer: ik geloof, dat woorden als *genỹs* (algemeen-Balties: lett. *dzenis*, opr. *ayte-genis*) klankwettig uit een ouder type **geniàs* > **geni(j)as* ontstaan zijn. Dit zijn de regelmatige vormen der oude oxytona, ook bij woorden met liquidadiphthongen. Voert men hiertegen aan, dat toch ook *kẽlias* een oxytonon schijnt te

wezen (pluralis *keliãi*), dan zouden we kunnen antwoorden, dat mogelik *kelias* een oud neutrum was — hoewel Sommers identificéring van *kelias* met opr. *kelian* 'speer', blz. 243, mij weinig overtuigt—, of we zouden de accentwisseling voor secundair moeten houden. Trouwens deze hele accentwisseling in de flexie der *a*-stammen is nog een crux; ik meen echter, dat de tegenstelling *žõdis, žõdžiai* : *arklỹs, arkliaĩ* sterk daarvoor pleit, dat *-aĩ* de betoning der oude oxytona is.

Wat de vrouwelike *ė*-stammen aangaat, meen ik, dat Sommer eveneens op de goede weg is. Hij is in staat, op eenvoudige wijze zeer veel te verklaren. Evenwel, we zijn er nog niet. Aangezien ik niet in staat ben, de gehele kwestie in een nieuw licht te stellen en Sommers leer zo aan te vullen en te verbeteren, dat ze algemeen aanneembaar wordt, stel ik me met een paar opmerkingen tevreden.

Vóór Sommers opinie pleit ongetwijfeld de circumflexus van de uitgang *-ė̃* uit *-iā*. Wanneer nu echter de enige andere casus, waar samentrekking plaats had, de accusativus meervoud is, waarom hebben we daar dan *e* > *ė* en geen *ė̃*?

Als we de *ē*-vokaal alleen in nom. sg. en acc. pl. voor klankwettig houden, hoe verklaren we dan *žmónes*? Naar de acc. plur. alleen? Het opr. *smūni*, dat één keer voorkomt als gen. sg. (*endirisna steison smūni* 'ansehen der Person'; Ench.; Sommer zegt blz. 166: „Ns pro A," blijkbaar een foutje van Trautmann napratend), kan bezwaarlik een Oerbaltiese singularis **žmonė* bewijzen.

Wanneer de woorden met *ti, di* zich verzetten tegen de „Ausgleich" van het vokalisme, dan moet de vokaalwisseling tot lang na de Oerbaltiese periode zijn blijven bestaan (zie Sommer blz. 89 v.). Wanneer echter in andere gevallen zowel Litaus als Letties en Oudpruisies alleen *e*-vormen hebben, dan moeten we hier toch waarschijnlik een reeds Oerbalties *ė*-paradigma aannemen; dat *žemė* met algemeen-Baltiese *ē* (*e, ei*) in alle casus in het latere Oerbalties nog een wisseling *-ė* : *-ios* enz. gehad zou hebben, dat wil er bij mij niet in, — ook niet na de lektuur van Sommers noot op blz. 89 [1]).

Dat in de *ė*-stammen oude *iā*-stammen voortleven, dat heeft Sommer m. i. zeer plausibel gemaakt (zie vooral zijn opmerkingen over de adjektief-flexie); maar de moeilikheden, aan de verklaring dezer kategorie verbonden, heeft hij nog niet afdoende opgelost.

Leiden. N. van Wijk.

R. Koldewey, Das wieder erstehende Babylon. Die bisherigen Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen. Mit 255 Abbildungen und Plänen, davon 7 in farbigem Lichtdruck. Zweite Auflage. Leipzig, Hinrichs. 1913. (Pr. gebonden M. 15).

De aloude wereldstad Babel was, na een langzaam verval in de grieksch-parthische periode, in den tijd der Sasanieden geheel te gronde gegaan. Wel was in de Middel-eeuwen de ligging eenigszins bekend; zelfs was de oude naam Bâb-ilî („poort der goden") [2]) blijven voortbestaan als aanduiding van een der talrijke ruïnenheuvels (tells): Bâbil. Maar op grond van de berichten bij de grieksche en latijnsche schrijvers, en van de verhalen van reizigers waren allerlei geheel onjuiste voorstellingen ontstaan. De eerste opgravingen van eenig belang werden verricht door Rich (sinds Dec. 1811), zonder veel resultaat. Layard, Oppert en later Rassam hebben dat werk voortgezet en belangrijke vondsten gedaan. Maar de nauwkeurige, systematische opgraving van Babel — naar de nieuwe, exacte methoden, die b. v. Flinders Petrie in Egypte en Dörpfeld op grieksch terrein toepasten — is pas begonnen in Maart 1899, door de Koninklijke Musea te Berlijn en door de Deutsche Orient-Gesellschaft (de vereeniging waarvoor Friedrich Delitzsch een paar jaar later zijn geruchtmakende lezingen over „Babel und Bibel" hield). Het heeft lang geduurd, voordat de eerste wetenschappelijke publicatie het licht zag: in 1911 gaf Koldewey, de leider der opgravingen, zijn boek „Die Tempel von Babylon und Borsippa." Het hier aangekondigde werk, waarvan een eerste uitgaaf in 1912 verscheen, is de tweede grootere publicatie. Die lange tijdsduur wordt echter begrijpelijk, wanneer men den reusachtigen omvang van de opgravingen te Babel in 't oog houdt. Zomer en winter zijn voortdurend 200 à 250 werklieden aan den gang geweest; tot 1913 toe zijn ongeveer 100000 dagloonen uitbetaald. De weg te graven puinlaag was niet zelden 20 M., soms 24 M. diep. De dikte van den stadsmuur was gemiddeld 20 M., de hoogte eveneens, de lengte ruim 18 KM. (toch nog heel wat korter dan Herodotus' opgave).

Van dezen omvangrijken arbeid en de vele merkwaardige resultaten ervan geeft Koldewey in het bovengenoemd boek een populair-wetenschappelijk overzicht. Het boek is helder geschreven; keurige illustraties (voor 't grootste gedeelte reproducties van fotografieën, een zevental in goeden kleurendruk) versieren dit mooi uitgevoerde werk. Ik kan slechts eenige van de belangrijkste punten vermelden, om tot nadere kennismaking met dit zeer aanbevelenswaardige boek uit te noodigen.

Veel van wat Herodotus, Ktesias en Strabo verhalen blijkt geheel onjuist te zijn (Berosus is betrouwbaar); zoo wordt b. v. de lengte van den stadsmuur véél te groot opgegeven. Maar hetgeen Herodotus meedeelt over de hoogte en de dikte van dien muur is juist. Heeft hij dien zelf gezien, en daarentegen de lengte ervan en 't aantal stadspoorten van een „gids" vernomen? Vast staat ook dat de bedding van den Eufraat in de 5de (?) eeuw v. Chr. verlegd is. Dit is van belang voor topografische vragen, o. a. bij Herodotus. De bovengenoemde heuvel Bâbil bevat de overblijfselen van een kasteel (met paleis en bijbehooren), door Nebukadrezar II (605 — 562, niet 604 — 561 zooals K. zegt) gebouwd, om den Eufraat te bestrijken ter plaatse waar deze in de stad komt. Deze groote koning heeft Babel op reusachtige schaal verbouwd, vernieuwd, versterkt. De zware ringmuur, de burgtempel E-mach, het beroemde heiligdom van den god Mardoek (Merodach, Zéus-Bêlos), de 90 M. hooge tempeltoren, verschillende andere tempels, de Eufraat-kade, het breede kanaal om de „citadel" (kasr), de steenen brug over den Eufraat [1]), op de oude acropolis een kolossaal complex van paleizen met ruime

[1]) Opr. *semmien* bewijst even weinig *iā*-flexie als *mūtien* 'moeder'. Zie Trautmann Die apreuss. Sprachdenkmäler 232.

[2]) Daarnaast kwam voor Bâb-ilâni = Βαβυλων (ilâni is de jongere pluralis-vorm, ilî de oudere).

[1]) De oudste ons bekende *steenen* brug der wereld.

binnenplaatsen, troonzalen, den onderbouw der beroemde hangende tuinen (? geheel zeker is de localisatie nog niet) — al deze bouwwerken van Nebukadrezar worden beschreven en toegelicht. Buitengewoon merkwaardig, ook uit kunsthistorisch oogpunt, zijn de gekleurde email-reliefs waarmede de Istar-poort en de muren langs de breede processie-straat, den heiligen tempelweg, versierd waren. K. geeft eenige schoone gekleurde reproducties van die draken, stieren en eenhorens, die 't heiligdom tegen vijanden en booze geesten moesten beschermen. Verscheidene van die reliefs zijn in het museum te Berlijn weer samengesteld, uit de duizenden en nog eens duizenden brokstukjes, welke de museum-beambten met oneindig geduld hebben uit gezocht en bijeengepast. Het zijn de ζῳα παντοδαπα φιλοτεχνως τοις χρωμασι op torens en muren aangebracht (Diod. II 8, aangehaald op Seite 128 en 312). In het Oosten der stad heeft men de overblijfselen gevonden van een grieksch theater, verbonden met een palaestra. Blijkens de grieksche inscriptie, op een albasten plaat aangebracht, is deze schouwburg met den vierkanten zuilenhof gebouwd (herbouwd?) door Dioskourides Philodoxou, waarschijnlijk in den tijd van Alexander.

K. vermoedt voorts dat hij, daar dichtbij, de overblijfselen van den brandstapel gevonden heeft door Alexander voor zijn vriend Hephaestion opgericht.

Maar ook gedeelten van Babel in den ouderen tijd zijn aan 't licht gekomen: heele stadswijken uit de 15de—12de eeuw. De ligging der huizengroepen en de richting der straten is in den loop der eeuwen zoo goed als niet veranderd; dit blijkt uit de overblijfselen van huizen in de hooger liggende lagen uit den assyrischen, nieuwbabylonischen, perzischen en griekschen tijd. Ja, vermoedelijk was de zeer regelmatige plattegrond van Babels „city" aldus aangelegd reeds in Hammoerapi's tijd (2100); misschien door hem zelf. — De oudste vondsten zijn praehistorisch, en bewijzen dat reeds in het begin van 't 4de millennium ter plaatse van Babel menschen woonden. Misschien gaat K. te ver als hij zegt (S. 303): „die Geräte aus Silex . . . beweisen die Existenz von Babylon für prähistorische Zeit, vor dem 5ten Jahrtausend v. Chr." Ook bij enkele andere passages is de critische lezer geneigd, een vraagteekentje te plaatsen; hier en daar is K. filologisch wat zwak, wellicht had hij nog wat meer gebruik kunnen maken van de assyriologische gegevens (Delitzsch heeft eenige teksten vertaald), en eenige termini technici vermijden. Doch dit zijn kleinigheden. Noode zie ik er van af, de talrijke architectonische en algemeen-kunsthistorische gegevens in dit boek aan te stippen: het geeft ook op dit gebied zeer veel.

Het verwondert ons niet dat Koldewey's werk zoo spoedig een 2de (thans reeds een 3de) uitgave beleefde, en ook dra in het Engelsch vertaald is (Mrs. Johns, The Excavations at Babylon. London 1914).

Leiden. G. J. Thierry.

R. Cagnat, L'annone d'Afrique. (Extrait des mémoires de l'académie des inscriptions et belles-lettres, Tome XL). Paris, Klincksieck. 1915. (Pr. fr. 1.50).

Cagnat, de kenner bij uitnemendheid van het huidige Tunesië, Algerië en Marocco onder Romeinsch bewind, heeft aan zijne vele geschriften ter verheldering van de geschiedenis dier streken onlangs een nieuw toegevoegd. Ditmaal over den productenuitvoer van daar uit naar Rome. Hij wijst er op, dat reeds tijdens de republiek, maar vooral onder het keizerrijk de van rijkswege opgelegde uitvoer van koren hoogst aanzienlijk was; in de tweede, derde en vierde eeuw n. Chr., den bloeitijd dier gewesten, waren het niet meer Italië, en nog minder Sicilië en Sardinië, die de groote stad Rome van koren voorzagen en daar de koren- en brooduitdeelingen tegen lage prijzen mogelijk maakten, maar in zeer overwegende mate de Africaansche provinciën en Egypte. Bijna al het benoodigde koren kwam uit het noorden van ons tegenwoordige werelddeel Africa. Ook olie kwam onder het keizerrijk in geweldige hoeveelheden als gedwongen leverantie uit dat zelfde Africaansche noordwesten. Voorts timmerhout, brandhout voor de badhuizen, spek en gedroogde vruchten.

De gegevens, welke opschriften en literatuur hieromtrent verstrekken, heeft Cagnat zorgvuldig bijeengezocht, gerangschikt en verwerkt. Zij doen ons eenigszins de hoegrootheid dier leveranties benaderen, en leeren, welke ambtenaren met de bijeenbrenging en het vervoer er van waren belast, en hoever hunne bevoegdheden gingen. Ook de regeling van den vrijen aankoop wordt hieruit toegelicht, indien de als stipendium opgelegde voorraden tijdelijk nog niet voldoende waren, om in de behoefte der hoofdstad te voorzien. Vooral staat Schr. langdurig stil bij de reeders, die de schepen voor dit reusachtig vervoer ter zee moesten verschaffen, en toont met de stukken, hoe meer en meer de staat hier alles reglementeerde, tot hij eindelijk die reeders allen tot staatsambtenaren maakte en vrij verkeer geheel verbood.

In de methodische bearbeiding van dit bronnenmateriaal ligt de waarde dezer verhandeling. Ook hij, die in de uitkomsten van het onderzoek niet veel anders vindt dan wat hij reeds van te voren verwachtte, zal toch met groote belangstelling van dit dikwijls zoo belangwekkend en overvloedig bronnenmateriaal kennis nemen.

Leiden. H. van Gelder.

J. M. Robertson M. P., The Germans, I: the Teutonic gospel of race, II: the old Germany and the new. London, Williams & Norgate. 1916. (Pr. Sh. 7/6).

De schrijver begint met de verzekering, dat zijn inzichten aangaande de duitsche ontwikkeling geen product zijn van den oorlog, doch in hoofdzaak reeds vóór 1900 door hem zijn uiteengezet. Niettemin proeft men toch, gelijk nauwelijks anders te verwachten is, den invloed van den oorlog op schier elke bladzijde, althans in het tweede gedeelte, dat dan ook in wetenschappelijke waarde beneden het eerste moet worden gesteld.

Het eerste gedeelte behelst de bestrijding van de nationalistische rassentheorie, voorzoover die op de verheffing van een gewaand germanendom uitloopt. Niet alleen de duitsche, ook de engelsche en fransche belijders dezer leer worden onder handen genomen. Het is een gemakkelijk en helaas nog altijd loonend werk, om de tegenstrijdigheden en absurditeiten van deze jammerlijke leerstellingen in het licht te stellen. De

schrijver doet het zakelijk, helder en beknopt. Hij wijst op het misleidende der vermenging van anthropologische en historische gegevens, hij oppert den gegronden twijfel aan de bruikbaarheid van den schedelvorm als persistent rassenkenmerk. Af en toe gaat hij in zijn toeleg, om zooveel mogelijk elke ras-individualiteit te loochenen, te ver: zoo tracht hij p. 55 sq. het taalverschil van Kelten en Germanen in Caesar's tijd weg te cijferen, en vervalt, terwijl hij Mommsen's karakteriseering der Kelten aan de kaak stelt, ten opzichte der Germanen in de algemeene fout, die hij zelf bestrijdt: vooringenomen generaliseering. Wanneer de zotheden van Woltmann c. s. ter sprake komen, vraagt men zich af: is het bestrijden dezer theorieën geen vechten tegen windmolens? Maar wij weten helaas, dat er tusschen de dwaasheden der eigenlijke rassentheoretici, die ongeveer elken vooruitgang der beschaving als een verdienste van den germaanschen geest opeischen, en het hoogmoedig nationalisme, waaraan zelfs mannen aan Eucken en Eduard Meyer offeren, slechts een gradueel verschil bestaat.

Het tweede gedeelte kan men noemen: een haastig overzicht der duitsche geschiedenis, met de strekking, dat de duitsche cultuur nooit veel zaaks geweest is. Uit den aard der zaak leeft het betoog hier van die krasse generaliseeringen en verkortingen, voor wier gevaarlijkheid de schrijver in het eerste gedeelte zulk een open oog toonde. Men moet de geschiedenis al zeer goed en détail kennen, om haar met goed gevolg zoo en gros te mogen verkoopen. Hier en daar blijkt, dat het den schrijver aan die grondige kennis ontbreekt. Hij spreekt van het heilige roomsche rijk van Karel den groote (p. 116). Hij acht Cujus regio eius religio een product van den Munsterschen vrede (p. 154, 209). Hij schrijft op. p. 158: „Before the reformation the later progress of Germany had consisted mainly in the culture movement set up by the Italian Renaissance". — Naarmate hij den jongsten tijd nadert, wordt natuurlijk het oorlogsstandpunt merkbaarder. Frederik de Groote was „the supreme hypocrite of his day, and his nation has since become the supreme hypocrite among the nations."

Een zinsnede, die mij als juist en goed gezegd getroffen heeft, wil ik hier aanhalen.

„The proper work of the science (namelijk ethnologie, historie, economie) is done with progressive exactitude: the crowning process of sociological inference, no part of ethnology proper, is arbitrarely imposed upon it; but this final work is done as by the man in the street, from hand to mouth, without even a suspicion that that is the most recondite scientific process of all. Infinite patience is bestowed upon the documents, the records, the remains, the statistics, in order to establish their precise purport: that done, any dinner-table comment serves for the final application of the whole lore to life and feeling," (p. 10). Het ernstig streven van den schrijver, om deze methodische fout te vermijden, kan niet in twijfel worden getrokken. Dat hij hier en daar in dat streven te kort geschoten is, wie zal het als een zuiver persoonlijke fout durven laken?

Leiden. J. Huizinga.

F. Pijper, De Kloosters. 's-Gravenhage. Nijhoff. 1916. (Pr. ƒ 4.25, geb. ƒ 5)

De kloosters! Een mer à boire inderdaad. Er is wel geen denken aan dien onmetelijken oceaan leeg te willen drinken. 't Mag al een waagstuk heeten er de lippen aan te zetten. Prof. Pijper heeft terecht aan het eerste niet gedacht, maar toch den moed gehad het andere te doen. Het is dan ook niet in alle deelen van die wereldzee, dat hij zijn netten heeft uitgeworpen, al zou de titel van zijn boek het doen vermoeden. Het kloosterwezen in de Buddhistisch-Indische maatschappij liet hij toch buiten bespreking. Ook de geheele Christenwereld vatte hij niet in het oog. In de kloosters der Grieksch-Katholieke wereld leidde hij den lezer niet binnen. De titel zou dus eigenlijk moeten luiden: De kloosters in de oude Algemeene Christelijke en de latere Roomsch-Katholieke kerk. Maar uit deze toch reeds schier onafzienbare wereldzee is volop geschept. Al wat in de talloos vele bronnen der zoo rijke kloosterliteratuur verscholen lag, is tot in kleinigheden toe met onvermoeiden speurzin nagepluisd en voor den dag gebracht, van den oorsprong der kloosters af tot den tijd der Hervorming toe; niet om een volledige geschiedenis van het kloosterleven te geven, maar vooral datgene naar voren te brengen, waardoor de cultuur-historische beteekenis der kloosters in het licht gesteld en het eigen karakter van iedere kloosterorde afzonderlijk wordt aangewezen. Want dit is, zooals Prof. Pijper in zijn voorrede zegt, vooral het doel dat hij met zijn boek beoogt, en zoodoende wordt hier, zooals hij met recht oordeelt, wel het een en ander geboden, dat elders ontbreekt.

In een 28 tal hoofdstukken krijgen wij nu de vrucht van dat onderzoek, altijd en overal met groote nauwkeurigheid gedocumenteerd, te lezen.

Uitgaande van een historische uiteenzetting van het wezen der onthouding in het oudste Christelijke tijdperk, maken wij achtereenvolgens kennis met de kluizenaars, den oorsprong der kloosters, de kloosterinrichting van Pachomius, met Basilius, Hiëronymus en Johannes Cassianus, Columbanus en Benedictus. Dan volgen de orden der Cluniacensers, Camaldulensers, Vallombrosaners, Karthuizers, Praemonstratensers, de orde van Font-Evraud, de Militaire orden, de Cisterciensers, Windesheimers, Franciskaners, Dominikaners en Jezuïten. In deze eerste 14 hoofdstukken zijn wij door den schrijver genoegzaam geörienteerd, om ons rekenschap te geven van het geen er omtrent de cultuur-historische beteekenis der kloosters was te zeggen. Aan de orde komen dan: de strijd van den kloosterling en zijn novitiaat, de eigenaardigheden der vrouwenkloosters, de land- en tuin-arbeid, de bouwkunst, het afschrijven van boeken en de bibliotheken, de erkenning van de waarde van het individu, de kloosters als instellingen van onderwijs, de algemeene beschaving der kloosterlingen, het internationaal karakter der kloosterorden, de sympathie voor de kloosters, de biecht en tucht, de kloosters en de slavernij, de reliquiën-vereering en het bijgeloof, en ten slotte de maatschappelijke zijde der kloosters.

Er is hier heel wat stof verzameld en verwerkt en telkens wordt zeer gedetailleerd door tal van aanhalingen gestaafd, wat ten aanzien der verschillende onderwerpen in het midden is gebracht.

Niettemin, waar het vooral gegevens zijn uit de 6de

tot de 12de eeuw waarop Prof. Pijper zich beroept, doet de vraag zich voor of de toestanden uit dien voortijd wel altijd toepasselijk zijn op de latere middeleeuwen. Ik denk bijv. aan hetgeen gezegd wordt omtrent de sympathie voor de kloosters, terwijl sinds de tweede helft der 15de eeuw menig stadsbestuur het stichten van nieuwe kloosters dikwijls allerlei moeilijkheden in den weg legde. Niet minder schijnt mij het hoofdstuk over „de kloosters en de slavernij" aan bedenking onderhevig. Er wordt weliswaar in allerlei bronnen voor de kloostergeschiedenis van „Servi" gesproken. Maar ik betwijfel of wij daaronder, na den ondergang der Romeinsche wereld, in den eigenlijken zin des woords „Slaven" hebben te verstaan. In zijn veelszins voortreffelijk werk Esclaves, serfs et mainmortables (Bruxelles-Paris, 1894) maakt Paul Allard dan ook beslist onderscheid tusschen „esclaves" en „serfs." In het 12de hoofdstuk, La vie d'un serf au IXe siècle, toont hij aan dat deze „serfs" dienstmannen waren, die volgens het Kerkelijk Recht en capitulaires van 853 en 867 „ne pouvaient ni être vendus, ni être changées"; dat zij woonden op mansi, allerlei rechten hadden en aan hun kloosterheeren zekere servituten hadden te bewijzen, hetzij in arbeid, hetzij in opbrengsten in geld of in natura, en dat alzoo „le serf des grandes abbayes du 9me et 10me siècle ne differait de l'homme libre, que par sa résidence forcée à la campagne". Het waren wat men te onzent als de „hoorigen" placht aan te duiden. Volgens de constitutie der Dominicanen moest aan ieder, die het ordekleed wenschte te ontvangen, coram testibus gevraagd worden „an sit servus"; een vraag, die nog heden ten dage aan de recipiendi wordt gedaan, en waarbij wel niet aan een ‚slaaf" in strikten zin gedacht kan worden.

Prof. Pijper heeft ook de Jezuïten in zijn boek opgenomen. Misschien is hij er toe gekomen, omdat bij deze Orde het streven om wil, gevoel en verstand aan een overheerschende macht te onderwerpen, zijn hoogtepunt heeft bereikt. Maar feitelijk vallen zij buiten het bestek van zijn boek, dat tot den tijd der Hervorming reikt, daar zij eerst in 1540 de goedkeuring hunner Orde van Paulus III ontvingen. Bovendien hebben zij geen kloosters in den eigenlijken zin, al spreekt ook het groote publiek van Jezuïtenkloosters. Hunne huizen worden verdeeld in professie-huizen, colleges, novitiaten, residenties en missie-staties.

Daarentegen is op de Orde der Reguliere Kanunniken in haar geheel de aandacht niet gevestigd, al is er tusschen hen en andere orden, die geheel of ten deele den regel van Augustinus volgden, veel overeenkomst. De Windesheimers, dus een pars pro toto, hoe belangrijk deze Congregatie ook geweest is, treden daarvoor in Prof. Pijpers studie in de plaats. Is het echter omtrent hen niet te veel gezegd (bl. 245), dat zij „het vrouwelijk geslacht hebben geminacht en gevreesd en zich zooveel mogelijk tegen de opname van vrouwenconventen hebben verzet", waar vóór 1436 verscheidene nonnenkloosters (Diepenveen, Bronope, Redinchem enz.) met algemeen goedvinden van het Generaal Kapittel zijn geïncorporeerd, en ook nog daarna vrouwenkloosters in België en elders onder Windesheims visitatie zijn opgenomen? Maar stellig vergist Prof. Pijper zich, als hij (bl. 156) zegt, dat het tot eeuwigen roem der broeders zal strekken, dat in hun klooster Stein bij Gouda Erasmus werd opgevoed; want Stein was geen Windesheimsch convent, maar behoorde tot het kapittel van Sion of Hollandsche kapittel. Laat mij er nog aan toevoegen, dat van Dr. Pohl's uitgave van de Opera omnia van Thomas à Kempis niet 4 het licht zagen (bl. 153 no. 6) maar reeds sinds 1910 een 5de deel is verschenen.

Prof. Pijper, die blijkens zijn voorrede zelf zeer wel beseft, dat zijn boek leemten vertoont, zal het hier opgemerkte wel als een blijk mijner belangstelling in zijn arbeid willen beschouwen.

Diepenveen. J. C. van Slee.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

De klassieke oudheid in het Gymnasiaal Onderwijs Rapport in opdracht van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasia samengesteld door J. W. Bierma, H. Bolkestein, E. H. Renkema. J. v. Yzeren. Leiden. A. W. Sijthoff's Uitgevers-Maatschappij. 1916.

Een geschrift als bovengenoemd Rapport had al eerder in het *Museum* aangekondigd moeten worden, te meer omdat er hier en daar in de pers al nota van is genomen. Wanneer men evenwel bedenkt welke drukten de maand Junie meebrengt, wanneer men bij het eind-eksamen van het gymnasium betrokken is, moge men daarin een verontschuldiging vinden voor ondergetekende, dat hij nu pas [1]) met een aankondiging aankomt.

Met genoegen ben ik begonnen te lezen, met onverdeeld genoegen heb ik het lijvige werk van 205 pag. ten einde gelezen.

In April 1912 werd de Kommissie, die het Rapport heeft bewerkt en uitgegeven, benoemd. Mag men zeggen, dat zij ons lang op de resultaten van haar arbeid heeft laten wachten? Wie het werk heeft doorgelezen, zal aanstonds bemerken, dat daarin een schat van eigen studie verwerkt is, dat een massa stof gezift en geschift moest worden, en dat heel veel beperkt moest worden — wat in dezen moeiliker was dan uitbreiden.

Dan moet men dankbaar zijn, dat de Kommissie nu reeds met zulk een wel doordacht en wel overwogen werk voor den dag is kunnen komen. Ik stel mij voor, dat de schrijvers zelf met dankbaarheid op hun arbeid zullen terugzien, want hun eigen kennis en overtuiging kan in grote rijkdom gewonnen hebben door het bewerken van wat zij in deze vorm aan ons Nederlands Gymnasium aanbieden.

Men vindt in dit Rapport beschouwingen, desiderata, stellingen, voor het grootste gedeelte zeer rijk gedokumenteerd.

Ieder classicus, ieder historicus en ieder, wie het Gymnasiaal onderwijs, onze klassieke opleiding en wetenschappelike voorbereiding van een deel van ons volk ter harte gaat, moet dit Rapport lezen; en het is niet te veel gezegd, wanneer ik beweer, dat niemand het onvoldaan terzijde zal leggen.

Zal ieder voldaan zijn? Hoe zou dat kunnen?

Maar de Kommissie is in haar volle recht wanneer zij „meent te mogen hopen op een welwillende, doch geenszins nietszeggende, beoordeeling ... Het vraagstuk, dat de Commissie zoo lang heeft bezig gehouden, is van te groot belang voor de wetenschappelijke opleiding van het Nederlandsche volk, dan dat bevrediging zou gevonden worden in een oppervlakkige welwillendheid, die in

[1]) Geschreven en ingezonden eind Julie.

den grond der zaak slechts de beteekenis zou hebben van een allervriendelijkste terugwijzing." p. VIII.

Hier is het evenwel niet de plaats om in biezonderheden op het geheel in te gaan, maar alleeen om de aandacht van de lezer op dit Rapport te vestigen. Temeer omdat alle Genootschapsleden, die het wensten, een exemplaar hebben ontvangen en dus een groot gedeelte van hen die 't allereerst en 't allernaast bij het behandelde onderwerp betrokken zijn, het werk in handen hebben en waarschijnlik in hun otium al hebben doorgestudeerd.

Het in zijn geheel 205 pag. omvattende Rapport is verdeeld in 7 onderdelen: *Inleiding*, *Taal en Grammatika* (J. W. Bierma), *Grieksch* (J. v. Yzeren), *Oude Geschiedenis* (H. Bolkestein), *Rom. Antiquiteiten* (E. H. Renkema) en *Conclusiën*.

Inleiding en *Conclusies* zijn van de *gehele Kommissie*, de andere hoofdstukken zijn voor de persoonlike verantwoordelikheid van de afzonderlike schrijvers.

Het gehele Rapport is langs één hoofdlijn geschreven, maar die persoonlike verantwoordelikheid geeft hier en daar enig verschil van mening en opvatting. Dit is zeker niet te betreuren, want daardoor juist hebben die hoofdstukken een groter frisheid en suggestiviteit en daardoor voor de lezer persoonlik een groter waarde om aan te nemen of te bestrijden.

In de *Inleiding* wordt na een korte uiteenzetting van de oudere klassicistiese beschouwing der oudheid de nieuwere historiese vooropgezet. Deze „wenst geen eenheid te zien, maar speurt naar verscheidenheid; zij stelt geen ideaal, maar ontdekt ontwikkeling; zij zoekt niet vóór alles bewondering, maar begrip; zij beperkt zich niet voornamelik tot enkele deelen, Athene en Rome, en bepaalde tijdvakken, de klassieke, die samenvallen met den bloei der litteratuur; zij tracht van alle streken en van alle tijden de beteekenis vast te stellen, die zij voor de historische ontwikkeling gehad hebben... Zij erkent in de taal niet bloei en verval, maar ontwikkeling, en aanvaardt termen als gouden en zilveren latiniteit niet meer als aesthetische, maar slechts als chronologische onderscheidingen... De klassicistische beschouwing sluit een bepaalde aesthetische waardeering in; de historische, wier uitgangspunt noch doel een aesthetische norm is, laat de mogelijkheid van velerlei waardeering open."

„Zooals het onderwijs (nl. op ons gymnasium) is ingericht, berust het, in beginsel, op de klassicistische beschouwingswijze" p. 4. 5.

Het spreekt wel van zelf, dat de Kommissie zich geheel stelt op het standpunt van de nieuwere historiese beschouwingswijze. Hieruit zijn Inleiding en Conclusies te verklaren, hieruit ook de richting van de persoonlike beschouwingen.

Niet onwaarschijnlik zullen de meesten het meest getroffen zijn door de verhandeling van Prof. Bolkestein over de Oude Geschiedenis. Deze is het meest omvattend van inhoud. Op p. 122 geeft Schr. een opsomming van alles wat het onderwijs in de O. G. moet omvatten, waarna elk punt afzonderlik helder en meer dan oppervlakkig in wezen en waarde wordt besproken. Ook zijn zijn desiderata het meest ingrijpend in de bestaande toestand en regeling, zoals blijkt uit Conclusie VIII: „Voor het onderwijs in de O. G. behooren in de hoogere klassen vijf uren, over twee klassen verdeeld, te worden beschikbaar gesteld; bij voorkeur in de vijfde en zesde klasse, indien de verdere samenstelling van het gymnasiaal Leerplan dat mogelijk maakt."

Eveneens ingrijpend in de bestaande regeling is het betoog van Dr. Renkema over Rom. Antiquiteiten, maar zeker voor heel velen veel minder bevredigend. Conclusie IX zegt: „Het geen van de tot dusver onderwezen Rom. Ant. een stelselmatige bespreking verdient, behoort als onderdeel der Rom. Gesch. te worden behandeld; voor uitbreiding en aanvulling kan gelegenheid gevonden worden bij de verklaring der Lat. schrijvers."

Wat het eerste gedeelte van deze conclusie betreft verschilt al dadelik Prof. Bolkestein enigermate van Dr. Renkema in mening en vele anderen zullen eveneens zich daar niet bij neer kunnen leggen. En wat het tweede gedeelte betreft, dat heeft veel van een prospectus-formule, zoals er zovele zijn.

Juist is de opmerking van de Schr. dat de eis van een „volledig overzicht" een werkelike belemmering is voor een goede historiese behandeling p. 192. Overigens waar staat dat woord „volledig"? Bovendien is hetgeen gezegd wordt over het burgerlik recht als onderdeel van de Rom. Ant. wel wat heel weinig. Vóór het behoud van de Rom. Ant. als apart vak had met een enkel woord gesproken mogen worden over de waarde die het hebben kan om enkele juridiese begrippen zuiver bij te brengen aan alle A-leerlingen, ook, of vooral aan hen die geen rechten gaan studeren.

De beide opstellen van Dr. Bierma lopen tezamen parrallel aan het ene van Dr. v. Yzeren.

Over het grammatikaal onderwijs spreken beide duidelik dezelfde mening uit, het uitvoerigst Dr. B. p. 33. vlg. in aansluiting aan de bekende brochure van Brugmann. Het betreft de vraag of en in hoeverre het grammatikaal onderwijs gebaseerd moet zijn op de resultaten van de moderne taalwetenschap. Niet zonder spijt verklaart Dr. v. Y. p. 51, dat men in het buitenland altans zo ver is gekomen, dat men het vraagstuk in volle omvang onder de ogen ziet, maar dat de klassieke philologen, die slechts aan een Nederl. Universiteit hun opleiding ontvingen, in dit opzicht in slechte conditie zijn.

Conclusie II formuleert wat dit onderwerp betreft, duidelik de mening van de kommissie — en van zeker de overgrote meerderheid van klassiek philologen. Toch heeft het onderget. en zeker menigeen gespeten, dat betoog en conclusie niet scherper, forser en krachtiger eisend gesteld zijn.

Belangrijk zijn de beschouwingen van Dr. Bierma p. 18 vlg. over het vertalen in het Latijn en latijnse thema.

Conclusie III zegt: „Hoewel het vertalen in Latijn en Grieksch als een belangrijk hulpmiddel te beschouwen is bij het aanleeren der klassieke talen, is het niet gewenscht hiervan een proeve van bekwaamheid te eischen bij het gymnasiaal eindexamen."

Natuurlik wordt uitvoerig door beide Schr. gesproken over de schoollektuur, het uitvoerigst en meest diepgaand door dr. v. Yzeren voor het Grieks.

Het voert te ver om hier uitvoerig de beschouwingen weer te geven. Mag ook voor de praktijk niet zó veel verandering worden voorgesteld, Conclusie I, V en VI doen duidelik zien dat het nieuwere standpunt en criterium in dezen geheel anders is dan het oude.

Wat over Caesar en Nepos p. 98 gezegd wordt, zullen de meesten wel beamen en dus ook Conclusie IV : „Voor het onderwijs in het Latijn in de lagere klassen is de samenstelling van een Leesboek gewenst, dat geheel kan dienen ter vervanging van Caesar's de Bello Gallico."

Ook met wat over Xenophon gezegd wordt, zullen zeer velen het eens zijn.

Mooie opmerkingen vindt men over de lektuur van Plato voor *alle* leerlingen. Terecht veroordeelt dr. v. Y. scherp het verknoeien van Plato door het lezen van een verzameling uitknipseltjes als de Extraits de Platon van Dalmeyda Paris Hachette. Instemming verdient wat gezegd is over Livius en Vergilius. Persoonlik is onderget. het niet eens met Conclusie VIIa. „In het bijzonder is het wenschelijk : a. dat de lectuur van Livius aanzienlijk worde beperkt."

En zo zal het velen gaan de een met wat over deze, de ander met wat over die schrijver wordt gezegd.

Ieder classicus leze deze opstellen aandachtig ; zij zullen hem leiding geven bij het overdenken en vaststellen van de lijnen van zijn onderwijs.

Nog een paar opmerkingen mogen vergund zijn.

En Dr. v. Yzeren èn Dr. Bierma wijzen er op dat de gehele regeling van leerplan en eindeksamen ons bijna de grootst mogelike ruimte van bewegen laten. „Wanneer wij in ons onderwijs eenheid weten te brengen, de wetgever heeft reeds voor veelheid gezorgd." p. 118.

En voor wie zich als onderget. benauwd heeft gevoeld door al het vele en schone dat van ons leraren wordt geeist, wijs ik op het slotwoord van Prof. Bolkestein : „Ten slotte behoeft het wel niet nadrukkelijk neergeschreven te worden, dat ook naar de meening van den ondergeteekende (nl. Prof. B.) belangrijker dan alle leerstof de geest van het onderwijs en de persoonlijkheid van den onderwijzer is." Het is maar ten dele waar wat hij er aan toevoegt: „maar dit is een van die treffende waarheden, die beter in een toost dan in een rapport worden betoogd."

De Kommissie mag eisen, dat haar werk in de diepte beoordeeld en gekritiseerd wordt, d. i. dat de kritiek persoonlike ditjes en datjes terzijde laat en geleid wordt langs één lijn, gelijk het Rapport langs één hoofdlijn zich beweegt.

Den Haag. H. Cannegieter Tz.

SCHOOLBOEKEN.

Th. Stille, Maîtres écrivains du dix-neuvième siècle. 2e édition. Groningue, Noordhoff. 1916. (Pr. *f* 1.90; geb. *f* 2.50).

M. S. a donné dans ce volume de 400 pages des extraits de 40 écrivains du XIXe siècle. Nous sommes heureux d'y voir figurer pour Musset un fragment de l'*Histoire d'un merle blanc*, et de la *Première lettre de Dupuis et Cotonet*, cet amusant persiflage du Romantisme; la préface éloquente du *Fils naturel* de Dumas fils; une page de *Bouvard et Pécuchet*, une œuvre capitale et trop peu connue, de Flaubert; et une autre pétillante d'esprit de Charles Demailly des Goncourt.

M. S. a placé au début de son recueil une esquisse de la littérature au XIXe s^e^, qu'il complète par un tableau chronologique que l'on trouve à la fin du livre, et il a écrit pour chaque écrivain une petite étude substantielle qu'il complète également par des indications bibliographiques qu'il a rejetées dans une 3e partie.

Le tableau chronologique dans lequel M. S. a fait entrer 350 titres environ, est une idée très heureuse.

Nous souhaitons à cette 2e édition le succès de la première.

Groningen. E. Boulan.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De fa Wolters te Groningen zond ons den 7den vermeerderden en verbeterden druk van het *Engelsch Woordenboek* van K. ten Bruggencate. Het tweede, Nederlandsche-Engelsche, deel is bewerkt door den heer L. van der Wal, die de zorg voor de drie voorgaande drukken geheel op zich had genomen; het eerste weer door den oorspronkelijken samensteller, den heer ten Bruggencate. De prijs van het uitvoerige werk, gebonden, is *f* 5.40.

Ook ontvingen wij van dezelfde firma de vierde, op enkele punten gewijzigde uitgave van P. Roorda, *De Klankleer en hare practische toepassing* (prijs geb. *f* 1.60).

Onze Redactie ontvangt van tijd tot tijd van de firma Bloud en Gay te Parijs allerlei geschriften over den oorlog, meest brochures van kleinen omvang. Men wil daarmede aan het buitenland de gevoelens van het Fransche volk, en inzonderheid van de Fransche Catholieken, duidelijk maken; enkele van die boekjes hebben betrekking op België en Luxemburg. Een er van geeft b. v. den tekst van den brief dien de Belgische bisschoppen hebben gericht tot de kardinalen en bisschoppen in Duitschland en Oostenrijk (24 Nov. 1915), met verzoek om medewerking tot het instellen van een betrouwbaar onderzoek naar het gedrag der Belgische priesters tijdens den inval der Duitsche troepen. Een ander geeft een Fransche vertaling van den open brief, dien de moedige burgemeester van Clervaux (Luxemburg) heeft gericht tot den afgevaardigde Erzberger (11 Maart 1915). Zooals men weet, heeft deze den schrijver wegens dien brief een proces aangedaan; maar in de N. R. Cour. van 1 Juni 1916 kan men lezen, dat de aanklager aan de rechtbank te Diekirch heeft bericht dat hij zijn aanklacht wenschte te laten vallen : men kan allicht gissen, waarom de voortzetting van het proces niet geraden werd geacht. Deze vertaling, getiteld *La conversion d'un catholique germanophile*, heeft een zekere waarde, doordat de oorspronkelijke Duitsche tekst in Duitschland niet mag worden verkocht en dus niet te krijgen is. Van een geheel andere soort is het *Journal d'une infirmière d'Arras* : een aantal dames aldaar verbonden zich bij het begin van den oorlog als pleegzuster aan een der te Arras bestaande hospitalen; en uit dit dagboek, loopende van 21 Aug. tot 22 Oct. 1914, ontvangt men zeer duidelijke indrukken. Wie mag leven in een land dat niet door den oorlog is geteisterd, leest met bewondering van zooveel kalmen moed in een vrouw, wier man en broeders onder dienst zijn, die van haar kinderen bijna geen bericht kan krijgen, en die toch met alle toewijding haar plicht doet, ook jegens den gewonden vijand. Er zijn nog andere verhalen van ooggetuigen, b. v. het grootere werkje *La guerre en Champagne au diocèse de Châlons*. Dergelijke boeken zijn in hunne eenvoudigheid wellicht leerzamer dan algemeene bespiegelingen, zelfs van bekende Fransche philosofen als Boutroux of Bergson. Sommige personen in onzijdige landen hebben vrijheid gevonden die betoogen te veroordeelen als onbillijk, eenzijdig, en als uitdrukkingen bevattende die een critische geest moest versmaden. Doch de zaak is juist, dat men moet leeren begrijpen hoe het komt dat mannen, die toch inderdaad weten wat wellevendheid is, zich van zulke sterke uitdrukkingen bedienen. Men kan het aan Franschen niet kwalijk nemen, dat zij omtrent de handelingen van Duitschland tijdens de crisis van Juli 1914, en omtrent de wijze waarop de oorlog vooral in het begin is gevoerd, een vaste meening hebben; en de gevoelens, die door deze overtuiging worden opgewekt, kunnen blijkbaar alleen in de door hen gekozen termen worden

uitgedrukt. Wanneer nu echter philosofen gaan schrijven over de hoedanigheden van het Duitsche volk, dan komen zij er allicht toe die karaktertrekken te willen verklaren uit leerstellingen van Duitsche philosofen, waarbij dan vooral Fichte en Hegel worden genoemd. Dergelijke betoogen kunnen meestal niet zeer streng zijn. En toch zal men met belangstelling lezen, wat de bekende Leuvensche philosoof De Wulf schrijft in het werkje *Guerre et Philosophie*, of ook *L'esprit philosophique de l'Allemagne et la pensée française* van Victor Delbos. De vraag is alleen of deze betoogen, die inderdaad zeer bezadigd van toon zijn, het uitbreken van *dezen* oorlog kunnen doen begrijpen. Veel eenvoudiger van opzet en zeer helder is het geschrift van Albert Sauveur, professor aan de Harvard University, waarin deze zich verzet tegen de bekende pleidooien in Amerika van prof. Münsterberg. En er is een voorrede bij van den Franschen hoogleeraar Le Chatelier, voortreffelijk geschreven en zonder iets wat men chauvinisme zou kunnen noemen.

A. K.

De redaktie ontving de volgende werken; de inhoud, die bij de meeste in los verband staat met de filologie en derhalve voor 't *Museum* geen stof oplevert ter bespreking, zal uit de titels voldoende opgemaakt kunnen worden: *L Éveil de l'Ame française devant l'appel aux armes*. — *Pour les Arméniens*. — *L'Arménie martyre*. — *Les aumôniers militaires*. — *Les catholiques allemands, jadis et aujourd'hui*. — *Le clergé et la guerre de 1914* (XI brochures). — *La cathédrale de Reims*. — *Arras sous les obus**. — *Les diocèses de l'Intérieur*. — *Notre Dame de Brebières**. — Al deze boeken zijn verschenen bij Bloud et Gay, te Parijs. Zij zijn uitgegeven namens het „comité catholique de propagande française à l'étranger"; die waarvan de titel door ons van een sterretje is voorzien, zijn geïllustreerd met foto's van de vernielde kerken. — Verder werd ons gezonden Jean Léry, *La bataille dans la forêt* (Argonne 1915), *impressions d'un témoin*. Parijs, Hachette et Cie, 1916. In nauwer verband tot de filologie, door de geschiedkundige en ekonomiese beschouwingen die 't werk bevat, staat R. W. Seton-Watson, *German, Slav and Magyar, a Study in the origins of the great war*. Londen, Williams and Norgate, 1916, Pr. 2/6.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne, XLIV, 4: A. Rutgers van der Loeff, De Sciris. — G. V., Ad Plutarchum et Herodotum. — J. J. Hartman, De Domitiano imperatore et de poeta Statio. — J. J. H., Ad pseudo-Demosthenis or. κατὰ Νεαίρας. — H. D. Verdam, Quo ordine Isocratis Busiris adversus sophistas Helena orationes inter se succedant et quod Plato ad eas responderit. — G. Vollgraff, Ad Epigramma atticum. — P. H. Damsté, Ad T. Livii Lib. XXXVIII-XL. — G. Vollgraff, De duobus Heracliti fragmentis. — J. J. Hartman, De Horatii Satirae I. (II, 5, 103 sq.). — J. J. H., Ad Euripidis Medeae 11 sq. — J. J. H, Ad Ciceronis Cat. I § 1.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt, Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Pädag., XXXVII-XXXVIII, 7: E. Bickel, Das asketische Ideal bei Ambrosius, Hieronymus u. Augustin. — J. Körner, W. Scherer (1841-1886). — Mitteil.

In het paedagog. ged.: E. Elster, Humanisten u. Germanisten.

Nieuwe Taalgids. X, 5: J. W. Muller, De Roman de Renard en de folklore. — D. C. Hesseling, Een Afrikaanse dissertatie. — P. Valkhoff, Zaïre en de Henriade in de Nederl. Letterkunde (slot). — Bladvulling.

Anglia, XL, 3: G. Dubislav, Studien z. mittelengl. syntax, II. — P. Seyferth, In welchem verhältnis steht H6B zu The Contention betwixt the two famous houses of Yorke and Lancaster und H6C zu The True Tragedie of Richard Duke of Yorke, and The Death of the good King Henrie the Sixt? — O. B. Schlutter, Weitere beiträge zur altengl. wortforschung. — F. Holthausen, Zu den Kildare-gedichten ed. Heuser. — Dez., Vergleichung des Güðlāc-textes mit der hs. — J. H. Kern, Hoccleve's verszeile. — Dez., Die datierung von Hoccleve's dialog. — Dez., Der schreiber Offorde. — R. Meissner, Die zunge des grossen mannes. — H. Lange, What is the Parlement of Foules? (Eine Chaucer-notiz).

Bijdr. Vad. Gesch., IV, 1: Van Grol, Het Zeeuwsche prijzenhof te Vlissingen. — Bruggeman, Uitgifte bedijking van Nieuw-Schakerloo. — Meijer, Judicium der theol. faculteit te Leiden betreffende Rozenkruisers. — Van den Berg, Documenten Reports Royal Commission.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXI, 4: Zuidema, Maurits en Oldenbarnevelt (slot). — Dijkstra, Engeland en de Vereenigde Staten, 1783 tot op onzen tijd. — Sernée, Een vrouwelijk gezant in de 19de eeuw. — Zesde Vacantie-cursus voor geografen.

Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen., XXXIII, 5: H. Muller, Did Holland sell the Cape? — Ten Kate, In memoriam Joh. Sasse. — Tydeman, De oorzaak der getijen. — Abendanon, Basische stollingsgesteenten in het middendeel van den N.-I. Archipel. — Mededeelingen. — Literatuur.

Studiën, LXXXVI, Sept.: G. Gorris, De Paus als vredesbemiddelaar. — P. Zeegers, Over tragische droefheid, II. — G. Jonckbloet, De socialist. dichteres H. Roland Holst-Van der Schalk. De Dramatiste. — J. P. v. Kasteren, Het slot van het Marcus-Evangelie. — Is. Vogels, Een Boek en een Beginsel. — Handelingen v. d. H. Stoel. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Reizen in Zuid-Afrika, uitg. Godée Molsbergen, I (Werken Linschoten-Vereeniging): Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen XXXIII, 5 (l'Homoré Naber).

Persyn, The soul of the low countries: N. Taalg. X, 5 (de Vooys).

ADVERTENTIEN.

ADVERTENTIEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Bij dit Nummer bevindt zich het Register van den 23sten Jaargang.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. No. 2. November 1916.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Novae comoediae fragmenta in papyris reperta exceptis Menandreis edidit **O. Schroeder** (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen herausgegeben von Hans Lietzmann, No. 135). Bonn, Marcus und Weber. 1915. (Pr. M. 2).

Na Südhaus' Menander-uitgave, na het Supplementum Lyricum, het Supplementum Euripideum en het Supplementum Sophocleum behoorden in Lietzmann's verzameling ongetwijfeld de verdere dramatische fragmenten te worden opgenomen, die in de laatste jaren op papyrus zijn teruggevonden; de uitgever had daarin echter m. i. verder moeten gaan dan hij gedaan heeft en alle nieuwe *Comoediae graecae fragmenta* verzamelen, zooals in het Supplementum Comicum van Demianzuk (Kraków 1912) gebeurd is. Dat de heer Schroeder die wenschelijkheid zelf gevoeld heeft, blijkt hieruit, dat hij ook de fragmenten heeft opgenomen, die in Didymus' Demosthenes-commentaar zijn gevonden, hoewel hij — m. i. zeer terecht — de mogelijkheid releveert, dat ze tot de Midden-comedie behooren; zelfs gaat hij nog verder terug door in zijn Appendix een elftal versbrokjes te doen afdrukken, waarvan hij scherpzinnig gist, dat ze tot Eupolis' Δῆμοι behooren. Maar waarom dan een fragment weggelaten, dat slechts in een Italiaansche papyrus-verzameling is opgenomen, en dat daardoor moeielijk toegankelijk is, op raad van Südhaus, „qui hanc (papyrum) mediae comoediae attribuendam esse demonstrari posse iudicavit"?

Overigens is de hier geboden verzameling voortreffelijk geschikt voor het doel, waarvoor ze bestemd is; we vinden de verschillende fragmenten hier terug, in behoorlijke volgorde met nauwkeurige mededeelingen omtrent de door Schroeder opnieuw gecontroleerde overlevering en de voorstellen tot aanvulling; verder wordt in een inleidend woord telkens een poging gedaan om verband te brengen met reeds bekende overblijfsels der Grieksche en Latijnsche comedie en om den inhoud zooveel mogelijk te verduidelijken, alles met mededeelingen omtrent literatuur, die mij zeer volledig toeschijnen. In 't algemeen gesproken is de heer Schroeder voorzichtig genoeg in zijn pogingen tot reconstructie; minder objectief dan gewenscht is vond ik hem b.v. bij de behandeling van No. 5 (Pap. Oxyrhynch. 11), waarvan de overeenkomst met de Andria van Terentius m. i. al zeer gering is. Waar schuilt toch de door Schroeder aangegeven bizondere gelijkenis tusschen vss. 34 sqq:

αὐ]λητριδίου γὰρ συμπο[τικοῦ ⏑ — χάριν,
κ]αὶ βουκολῆσαι δεσπό[την ἀπράγμονα
ἔστιν νεωνήτου,

en Andria 582 sqq.:

ego dudum non nil veritus sum, Dave, abs te ne [faceres idem,
quod volgus servorum solet, dolis ut me deluderes,
propterea quod amat filius?

We hebben hier toch slechts te doen met een der telkens terugkeerende hoofdmotieven der nieuwe comedie.

Misschien echter kan deze subjectiviteit verdedigd worden door de bestemming van het boekje: bij Vorlesungen en Übungen kan zij wellicht tot nauwkeurige bespreking en tot bestrijding prikkelen; wie in een fragmenten-verzameling als deze minder gestoord wenscht te worden door de eigen opvattingen van den uitgever, zal meer bevrediging vinden in het hierboven genoemde boek van Demianczuk; daartegenover staat, dat Schroeder zijn eigen werk in zijn Praefatio meent te mogen aanbevelen door te wijzen op zijn hernieuwde bestudeering der Papyri.

Een bijna volledige Index verborum effent den weg tot nader onderzoek van het taalgebruik der nieuwe comedie — verreweg het belangrijkste voordeel, dat de nieuwgevonden fragmenten aanbieden: voor onze kennis van het letterkundig genre hebben ze veel

geringer waarde dan de veel uitgebreider Menander-vondsten.

Den Haag. J. van IJzeren.

E. Schweikert, Zur Ueberlieferung der Horaz-Scholien. Paderborn, Ferd. Schöningh 1915 (Pr. M. 2.50).

Het was in 't jaar 1905 toen Fr. Vollmer door zijn verhandeling Die Ueberlieferungsgeschichte des Horaz (Philol. 1905, Supplem. bd X Heft 2) menigeen tot tegenspraak dwong. Vooral de „gemeenschappelijke fouten der hss." van Horatius waren — zoo Vollmer — een bewijs dat alles ten slotte op één archetypus terugging en daarvan was één afstammeling in de vroege middeleeuwen bewaard gebleven.

Wij zullen niet herhalen, hoe V. zich die traditie verder voorstelde, maar het bleek dat de „fouten" van V. eigenlijk geen fouten waren en dat sommige anders verklaard konden worden. Laat ik nog eens herinneren aan C. IV 8, 15 sqq. welke plaats als „schwer interpoliert, nie zu heilen" werd aangeteekend (Vollmer, l. l. p. 281) en Serm. I 6, 126 rabiosi tempora signi, die ik indertijd met kracht heb verdedigd [1]). Doch de meening van V. reikte zoo ver, dat *Schweikert* na 10 jaar nog een boekje van ruim 50 pagg. heeft moeten schrijven om een andere verkeerde conclusie te weerleggen. Hier betreft 't de Scholiën op Horatius. Doordat V. een *editio Porphyrionis cum commento* aannam, waarlangs hij dan tot zijn 2-klassen theorie afdaalde, kwam er een verwarring in de verhouding der oude commentatoren [2]). Wij hebben evenmin een echten Porphyrio als een echten Acro en zullen die wel nooit krijgen. Wat wij hebben zijn Scholiën, die men in den regel met den naam van Pseudo-Acro bestempelt en die in den loop van de 5—7 (8) eeuw ontstaan zijn benevens een commentaar van Porphyrio (Pseudo-), terwijl wij weten dat de echte in de 3e eeuw is geschreven, maar later op allerlei wijzen bedorven. Oorspronkelijk zal Porphyrio aan den echten Acro verklaringen hebben ontleend. Er zullen zeker uit den oorspronkelijken Porphyrio verklaringen in de latere Pseudo-Acronea gekomen zijn, maar met zulk een farrago verborum kan men nog niet veel doen, zeker niet den echten Porphyrio reconstrueeren, hoe veel scherpzinnigheid er ook verspild wordt. Bovendien hebben wij nog niet *al* het noodige materiaal bijeen en de bekwame hand, die ons dat kon geven, rust voor altijd. *Holder* is namelijk, als ik Otto Keller goed begrepen heb, in den aanvang van 1916 gestorven.

Schweikert onderzocht welke consequenties de Vollmersche methode opleverde, hoe volgens dezen de echte Porphyrio er zoowat heeft moeten uitzien. Tot welke zonderlingheden men moet komen blijkt reeds voldoende op p. 5, 10 enz. Het lijkt alsof men alles kan bewijzen, als men gelijk wil hebben. Schweikert spaart ons zijn voorbeelden niet.

V. vond den echten Porphyrio in de Acro-Scholiën, maar op hoe verschillende, tegenstrijdige manieren! [3])

[1]) *Mnemos.* 1913 p. 447 sqq.; *Horazstudien* p. 44—49, In *Serto Naberico*, de errore quodam philologico.

[2]) Jahresber. CXLIII (1909 II). Bericht über die Literatur zu Horatius für die Jahre 1905—1908 von *Josef Bick*, Wien, p. 5 sqq. Schweikert p. 1.

[3]) Schweikert p. 17 sqq.

Doch genoeg. Ook het kleine werk moet geschieden, vooral wanneer er grootere belangen door gebaat worden. Dat kleine werk is hier met zorg en onuitputtelijk philologengeduld verricht. Wij weten nu dat ook van deze zijde de Vollmerhypothese niet zonder bedenkingen is. Bescheiden zegt Schweikert op p. 54: Der Versuch Vollmers, den echten Porphyrion zu rekonstruieren, kann man als gelungen nicht bezeichnen.

Ontkend kan niet worden dat de Vollmersche hypothese weer tot scherp onderzoek aanleiding heeft gegeven en dat zoo ten slotte de interpretatie van Horatius er bij gewonnen heeft. En daarop komt 't in onzen tijd ten opzichte van dezen dichter vooral aan.

Amsterdam. J. W. Beck.

The Roman elegiac Poets edited with introduction and notes by **Karl Pomeroy Harrington.** New York, American Book Company. 1914.

De schrijver van deze buitengewoon mooi uitgegeven anthologie, Professor aan de „Wesleyan University", heeft een zoogen. „college textbook" willen samenstellen uit de gedichten van Catullus, Tibullus Propertius en Ovidius. Wie op de hoogte is van 't onderwijs aan Amerikaansche Universiteiten, begrijpt reeds uit de woorden „college textbook" wat een dergelijk boek pleegt te bieden: practische, niet te uitvoerige verklaringen, zooals die welke in onze Hollandsche schoolcommentaren gevonden worden, maar tevens vrij uitvoerige bibliographische opgaven. In deze bloemlezing is bovendien een korte apparatus criticus toegevoegd. Hierdoor ontstaat een in onze oogen eigenaardig mixtum, wat Harrington zelf ook gevoeld heeft, zooals blijkt uit deze woorden van het voorbericht „the somewhat elementary note seems to be required, side by side with one that stimulates to original research." Het werk (444 pag.) begint met een goede inleiding van 52 bladzijden, waarin achtereenvolgens over de vóór-Romeinsche en Romeinsche elegie, en over de vier genoemde dichters wordt gehandeld, echter zonder nieuwe gezichtspunten. Ook aan het elegische distichon zijn eenige heldere pagina's gewijd. De schrijver blijkt overal uitstekend op de hoogte der over het onderwerp verschenen literatuur. De tekst is over 't algemeen op verstandige wijze vastgesteld; Harrington denkt er bv. niet aan, zooals Vahlen-Helm doen, Tibull. I. 3 17 te laten drukken *aut ego sum causatus: aves dant omina dira, Saturni sacram me tenuisse diem.* Wel had hij moeten begrijpen, dat Catull. 65. 9 *adloquar, audiero nunquam tua facta loquentem* niets is dan een stoplap om een oude lacune te vullen. Het vers komt dan ook niet voor in Oxoniensis, Sangermanensis en Romanus. Verder is Tibull. I. 3. 50 *nunc mare nunc leti mille repente* (reperte A. V; repente G.) *viae* „repente" corrupt; lees met Leo *patentque*, vgl. Grattius 357. Wanneer ik de tekst-constitutie goed geslaagd acht, moet ik er tot mijn spijt bijvoegen, dat Harrington zich bij Propertius te veel heeft laten beïnvloeden door de verkeerde opvattingen die omtrent den tekst van dezen dichter nog steeds heerschen, al komt er gelukkig verbetering. Wel doet 't mij genoegen, dat Harrington herhaaldelijk mijn commentarius met instemming citeert, maar ik moet toch constateeren, dat zijn tekst op verschillende plaatsen zelfs bij dien van een zoo behoudend — m. i. *te*

behoudend — criticus als Hosius achterstaat. Nu weet ik wel dat er veel waars schuilt in Harrington's uiting: „it is too much to hope that any text accepted and any views adopted about Propertius will receive unanimous approval"; maar toch begint de waarheid meer en meer ingang te vinden; er zijn verscheidene kwestie's en plaatsen, waarover nu een communis opinio bestaat, andere, waar de onjuistheid eener lezing met bijna absolute zekerheid kan bewezen worden, en de verbetering voor 't grijpen ligt. Als een Propertius-uitgever in zulke gevallen nu bij de lezing der codices blijft zweren of uit de verschillende lezingen de verkeerde kiest, dan is zijn recensie wat de Engelschen noemen „retrograde." Daarvan geef ik gaarne eenige voorbeelden.

Prop. I. 19. 10 *sed cupidus falsis attingere gaudia palmis / Thessalis antiquam venerat umbra domum*; zooals men ziet, verkiest Harrington hier ten onrechte de lezing van DV *Thessalis* boven *Thessalus* (N); reeds in 1847 (Jahns Archiv, 13 bnd. p. 320) gaf Klotz met recht de voorkeur aan de lezing van N en vertaalde: „es war der Thessaler als Schatten in die alte Heimath gekommen." Zoo wordt 't harde van 't masculin. *cupidus* weggenomen; bovendien is 't steeds veiliger een lezing van N dan een lezing van DV op te nemen, aangenomen dat beide verdedigbaar zijn.

Hoe gebrek aan vertrouwdheid met de gewoonten der scribae vaak een noodzakelijke emendatie doet verwerpen, leert II. 10. 11. *surge anima ex humili iam carmine* (aldus Harrington); dat *anime* te lezen is, leeren Senec. Phaedr. 592. 599. Thyest. 192. 270. 283. 324, zie ook Burman's editie p. 251. Deze emendatie wordt echter pas geheel zeker, als men weet, dat er eerst *animex* stond, wat de afschrijver verkeerdelijk in *anima ex* ontbond. Iets dergelijks is 't geval met II. 30. 29 *ut Semela est combustus*, waar N *Semela*, D V *Semele* en F L *Semel est* hebben.

Veel instructiever is II. 13.47 *quis tam longaevae* etc. waar met Livineius *cui si tam longae* te lezen is, zie mijn comment. cr. p. 111. Hoe de fout hier ontstaan is, kan men gemakkelijk nagaan. *Qui* was de laat-Latijnsche datief-vorm voor *cui*, zie *Maurenbrecher*, Parerga zur Lateinischen Sprachgeschichte und zum Thesaurus p. 127, aanm. 1. Er stond dus eerst in de mss. *qui si tam longae*; na den uitval van de *i* voor *t* werd 't defecte vers in orde gebracht door van *longae* „longaevae" te maken. Eenige regels verder in deze elegie (vs. 33) staat deze zelfde dat. *qui*. Deze verbetering achtte ook Hosius absoluut noodzakelijk.

II. 28. 53/54 *et quot Troia tulit vetus et quot Achaia formas / et Phoebi et Priami diruta regna senis*. Wie ziet nu niet, dat Troje hier niet tweemaal achter elkaar kan genoemd zijn; en dan nog wel daartusschen in *Achaia*. Harrington vermeldt in den apparatus wel Scaliger's emendatie *Thebae* voor *Phoebi*, maar dat, als deze verbetering opgenomen is, *Troia* (vs. 53) nog altijd fout blijft, komt niet in hem op. Ook hier namen Hosius en ik onafhankelijk van elkaar Rossberg's gissing *Creta* op.

Bizonder leerrijk voor den zoogen. conservatieven criticus is de geschiedenis van vers IV. 4. 47. De verliefde Tarpeja overdenkt hardop, welk plan zij Tatius zal aanraden, om de stad in zijn macht te krijgen *Cras, ut rumor, ait, tota pugnabitur urbe: / tu cape spinosi rorida terga iugi*. Nu leert het vervolg van 't verhaal dat er dien dag juist *niet* gestreden wordt, omdat er een reinigingsfeest is. Dat is immers voor Tatius 't juiste oogenblik om de stad te overrompelen; *Palmer*, een der scherpzinnigste Latinisten, die zich ooit met Propertius bezig hielden, zag 't eerst, dat *pugnabitur* corrupt was; maar zijn voorstel *cessabitur* was palaeographisch onaanneemlijk. Later kwam een ander Engelsch geleerde Huleatt met *purgabitur* voor den dag, in verband met de vermelding van 't Parilia-feest (zie Ov. Fast. IV. 639) een gelukkige vondst, die echter versmaad werd. Doch wat blijkt nu? Hetzelfde staat reeds in een der deteriores, den *Leidens. Vossian. Lat.* 81.

Zoo zou ik kunnen doorgaan, doch deze voorbeelden zijn m. i. voldoende, om mijn oordeel over dit gedeelte van Harrington's werk te staven; in den commentaar mis ik een verklaring van de duistere uitdrukking *sacra piare* (I. 1.20), die tot zooveel geschrijf aanleiding heeft gegeven; in de zooevengenoemde Tarpeja-elegie (IV. 4.71) geeft het woord *ruit*, wat gezegd wordt van de door Vesta gestrafte priesteres, moeilijkheid. Kan 't, zooals Otto (Comment. in honor. Reifferscheidii p. 20) wil, *furit* beteekenen, nl. van hartstochtelijke liefde bedoeld? Ik geloof het niet en lees met Emil Baehrens *furit*; in elk geval mis ik in den commentaar een ophelderende noot.

Summa summarum: een bruikbaar „collegebook" voor hen, die 't meer om den inhoud te doen is, dan om de philologische bestudeering der gedichten; goede teksten, maar, wat Propertius betreft, zelfs uit een conservatief oogpunt beschouwd, niet „up to date."

Leiden. P. J. Enk.

E. H. Sehrt, Zur Geschichte der westgermanischen Konjunktion „Und". (Hesperia, Schriften zur germanischen Philologie, herausgeg. v. H. Collitz und H. Wood No. 8). Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1916. (Pr. M. 2; geb. M. 2.80).

Voor het meest gebruikelike van alle voegwoorden hebben de Germanen niet éénzelfde woord: wgm. *en*, dat in 't no. *enn* 'maar, toch' zijn reflex vindt, ontbreekt in 't Oostgermaans, terwijl got. *jah* (*ja* + *h* = lat. *-que*) in 't latere Westgermaans niet meer voorkomt. Eigenaardig is de verwarrende veelheid van vormen van dit wgm. *en*, zooals het zich deels nog weerspiegelt in eng. *and*, ndl. *en*, hgd. *und*, en dit is het, wat Sehrt aanleiding heeft gegeven een monographie over het genoemde voegwoord te schrijven. Het beeld, dat de schrijver van de ontwikkeling der vormen ontwerpt (ook in kaart gebracht: blz. 53), ziet er in hoofdtrekken aldus uit: In 't ags. is *and* (*ǫn*[*d*]) de gewone vorm (*end* alleen dialekties), evenzo heeft 't ofri. de *a*-vorm (*an*[*d*], *ande*, *anda*) (eerst sedert de 14de eeuw onder ndl. invloed en[d(e)]). In 't os. overweegt *endi*, waarnaast in 't Westfaals (onder Friese invloed?) *and*(*e*), *anda*. Dit *endi* is de typiese vorm van 't ndfrk., maar wordt ook in 't hgd. gebruikt (in 't opperduits natuurlik *enti*), waar het oude *anti* nog alleen in 't Beyers voorkomt (tot de 9de eeuw). In de verschillende hgd. dialekten maakt *endi* (*enti*) evenwel, hier vroeger, daar later, plaats voor *indi* (*inti*), totdat op het eind van de 10de eeuw *und*(*e*) (*unt*[*e*]) opduikt, dat ten slotte de overhand krijgt.

Al dadelik volgt hieruit, dat de *u*-vorm niet op oude

ablaut berust, daar hij eerst in jongere tijd en dan nog alleen op beperkt gebied verschijnt; vandaar dat de afleiding van Kluge en Torp uit idg. *n̥thá: skr. átha 'verder, ook' te verwerpen is. S. neemt verwantschap aan met skr. *ánti*, gr. ἀντί, lat. *ante*, dat volgens Walde eigelik de lokatief van *ant-* 'voorhoofd' (ohd. *endi*, on. *enni*) zou zijn. Toch mag ook dit allesbehalve zeker heten, want behalve dat men dan moet aannemen, dat het Grieks en niet het Sanskriet het oorspronkelik aksent heeft bewaard en dat de praepositie tot konjunktie is geworden, is de hoofdmoeilikheid, dat de *-i* volgens de auslautswetten moest zijn afgevallen, zoals dat werkelik in ags. *and* het geval is. S. neemt aan, dat onder invloed van een vroeger voorhanden kompositum met *andi-* de *-i* hersteld is; liever zou ik de verklaring zoeken in het feit, dat de konjunktie in de doorlopende rede voor het taalgevoel vaak niet als afzonderlik woord bestond en zo in proclitiesgebruik zijn auslautende klinker kón behouden. Terwijl *endi* natuurlik de umlautsvorm is van het oudere *andi*, ziet S. in *indi* de onder invloed van de *i* der slotsyllabe ontstane jongere phase van *endi* (evenals de ogm. *e* in dat geval *i* geworden was); in ndfrk. *ende* zou de auslautende *e* behouden zijn, omdat de auslautende *i* hier vroeger tot *e* geworden was: een bedenkelike verklaring, waarvoor ik liever een „non liquet" in de plaats zou willen stellen; we hebben hier, evenals bij *und*, — waar S. op parallellen als *untfahan*, *untwichan* wijst — veeleer met invloed van de omgeving te doen, daar zo'n op zich zelf geen betekenis hebbend woordje altijd in nauw verband met 't vorige en 't volgende gebruikt wordt.

S. beperkt zich niet tot het nauwkeurig vaststellen van de kronologiese en geografiese verdeling der vormen en het verklaren ervan; zijn hoofddoel was het „ein Kriterium zur Unterscheidung der verschiedenen Dialekte zu gewinnen" (blz. 1). Hij tracht dan ook dit criterium op verschillende geschriften toe te passen, waarvan het dialekt niet met zekerheid vast te stellen is. Daar de betrekkelik geringe omvang van zijn werk hem evenwel niet toelaat zelfstandig de bronnen te onderzoeken, neemt hij hier in hoofdzaak de beschouwingen van anderen over en voegt hij er dan zijn criterium aan toe; deze methode geeft een zekere halfslachtigheid aan dit deel van zijn studie en levert uiteraard geen nieuwe resultaten. Zo b. v. bij de ndfrk. psalmen, wier geboorteland hij dicht aan de mfrk. grens „etwa in der Gegend westlich von Aachen" zoekt (blz. 34), en bij het Hildebrandslied, dat *anti* en *enti* heeft, waarbij S. nog niet van de nieuwe theorie van Saran heeft kunnen profiteren (blz. 34 v.); even weinig belangrijk is de poging om nauwkeurig de grens tussen 't Neder- en 't Middelfrankies te bepalen (blz. 40 v. v.). Maar wel geloof ik, dat ieder, die zich met dergelike studieën ophoudt, met vrucht van 't materiaal, in Sehrts betrouwbaar en degelik boek neergelegd, zal kunnen gebruik maken.

Hilversum. M. Schönfeld.

F. Pfister, Eine jüdische Gründungsgeschichte Alexandrias. Mit einem Anhang über Alexanders Besuch in Jerusalem. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften). Heidelberg, Winter. 1914. (Pr. M. 1).

In het handschrift C van den roman van Pseudo-Callisthenes over Alexander vindt men een merkwaardig verhaal over de stichting van Alexandrië (II 28). Alexander, heet het daar, stichtte de stad, richtte aan den oostkant van den nieuwgebouwden wal een geweldigen toren op, beklom dien, aanbad er den god der Joden, dien hij als den eenig waren erkende, en verdeelde vervolgens, in zijn paleis teruggekeerd, zijne heerschappij in vieren. Seleucus, Philippus en Antiochus maakte hij tot zijne mederegenten. Dit verhaal, dat alleen in het handschrift C voorkomt, is blijkbaar een invoegsel, het behoort tot eene gansche reeks invoegsels, die zich aan het eind van boek II hebben opgehoopt. Pfister, die reeds te voren zich door meer dan eene studie over den roman van Pseudo-Callisthenes bekend maakte, heeft in de verhandeling, wier titel hierboven staat, zich tot taak gesteld, langs verschillende wegen den Joodschen oorsprong van deze overlevering te bewijzen.

Hij toont aan, dat Joodsche geschriften, en zij alleen, vooral het boek Daniël, weten van eene verdeeling van Alexanders rijk in vier deelen; dat zij, en zij alleen, juist als onze tekst, een koning Philippus van Egypte kennen, die dezelfde is als Ptolemaeüs Soter; dat de Joden (Flavius Josephus is hiervoor onze oudste getuige) fabelden van eene bekeering van Alexander tot het Jodendom en eene toekenning door hem van het burgerrecht van Alexandrië aan de daar wonende Joden. Nog allerlei kleinigheden brengt hij bij van dezelfde strekking en verheft het aldus boven twijfel, dat het bericht zijn ontstaan te danken heeft aan de in den Hellenistischen tijd zoo welig tierende tendentieuse literatuur ten gunste der Joden. Aarzelend stelt hij de opteekening er van in de eerste of tweede eeuw n. Chr.

Het verhaal is, wat den vorm betreft, eene nabootsing van dat, eveneens in den roman van Pseudo-Callisthenes, maar in eene oudere redactie voorkomende (I 31), waarbij na de stichting van Alexandrië Alexander Serapis als den eenig waren god erkent. Pfister brengt in twee aanhangsels twee andere gevallen van dergelijke omwerkingen ter sprake. Een oorspronkelijk verhaal wilde, dat bij de stichting der stad vergiftigde slangen en krokodillen, die de arbeiders bemoeilijkten, verdreven waren door invoer van andere, niet vergiftigde slangen, vijanden der eerste. Lateren echter beweerden, dat Alexander het lastige gedierte had verjaagd door de beenderen van den profeet Jeremia rondom de stad te laten begraven, die, zooals reeds gebleken was, in dit opzicht onfeilbare afwerende kracht bezaten. Een ander Joodsch verhaal maakte uitvoerig melding van een bezoek van Alexander te Jeruzalem (o. a. Jos. Ant. XI. 317 vlg.). Het keert bijna eensluidend weder in een bericht omtrent een bezoek, dat Alexander aan Rome zou hebben gebracht. De legende omtrent het bezoek te Rome, maar dan in zeer korten vorm, is oud (zie Ps. Call. I 29). Welk van de twee lange verhalen, dat over Jeruzalem of dat over Rome, het oudste is, laat zich, dunkt mij, niet uitmaken.

De studie van Pfister brengt eene welkome bijdrage tot vermeerdering onzer kennis omtrent de Joodsch-Hellenistische literatuur.

Leiden. H. van Gelder.

Un demi siècle de civilisation française (1870-1915), Paris, Hachette. 1916. (Pr. fr. 10).

Si je me vante moi même, ma gloire n'est rien. C'est là une règle de conduite excellente pour les individus. Est-elle aussi bonne pour les nations ? Je le crois, mais à une condition : c'est qu'elle soit suivie par toutes les nations. Alors justice sera tout naturellement rendue à l'apport de chacune d'elles au trésor commun de la civilisation. Mais si l'une exalte ses propres qualités et déprécie ou laisse dans l'ombre celles des autres, force est bien à ces autres d'être moins discrètes, et, au risque de paraître mal élevées, de parler d'elles mêmes.

Cela s'est imposé pour la France, qui n'a pas pour habitude d'emboucher les trompettes de la Renommée. Mais comme depuis 1870, sur la foi des intéressés, le monde a pu croire que le progrès humain n'avait d'autre centre que Berlin, la librairie Hachette, dans le but louable de redresser cette contre vérité, a demandé a vingt écrivains et savants de mettre en lumière le remarquable effort de la France dans tous les ordres d'activité. „A l'heure où l'héroïsme de nos soldats est célébré par l'univers, dit M. Raphaël Georges Lévy dans une courte préface, il convient de mettre sous tous les yeux la part que la France a continué de prendre, depuis un demi siècle, à la marche en avant de l'humanité. Sur tous les terrains, elle a puissamment contribué au progrès ; sur plusieurs, elle a été un précurseur."

La matière est vaste, elle est divisée en vingt rubriques classées par ordre alphabétique d'écrivain, et va de l'astronomie, par M. Baillaud, à la musique, par M. Ch. Widor, en passant par la philosophie (M. Boutroux), l'œuvre diplomatique (M. Gérard), les Sciences chimiques (M. Georges Lemoine), l'automobile et l'aéronautique (M. Painlevé), les Sciences Biologiques et médicales (M. Charles Richet), la métallurgie (M. Eugène Schneider), Finance, Commerce, Transports, par M. Georges Lévy, etc ... Comme on le voit, les sciences pratiques, et les questions industrielles ou commerciales tiennent avec juste raison, une large place.

Cinq cents pages pour vingt rubriques, cela fait une moyenne de vingt-cinq pages pour chacune d'elles. Et les écrivains se sont soumis militairement à la consigne et n'ont pas empiété sur la part du voisin. Mais vingt-cinq pages, c'est bien court ; M. Charles Richet n'a pas d'illusion et il écrit modestement, au début de son étude, une note passablement mélancolique: „Le nombre des travaux de médecine et de biologie est de 50.000 par an environ ; ce qui fait, en quarante-cinq ans, 2 250 000 mémoires. Comme il y en a sensiblement 30 p. 100 en langue française, nous arrivons au chiffre de 675000 travaux français. Admettons qu'il y en ait un sur mille ayant quelque valeur (!) ; c'est encore 675 mémoires ou livres importants. Que pouvons-nous, en quelques pages, dire qui ne soit insuffisant" ?

En effet, c'est décourageant ! Eh ! bien, ces vingt-cinq pages, c'est encore trop, beaucoup trop pour le rédacteur du mouvement musical. Il remonte au déluge et parle longuement des Origines de la musique, il fait l'historique de l'Opéra, celui de l'Opéra comique, consacre une page à Berlioz mort en 1869, tant et si bien qu'il lui reste 22 lignes (M. Pierre Lalo les a comptées) pour parler de ce qu'on lui demandait. En 22 lignes, avec la meilleure volonté du monde on ne peut guère faire entrer beaucoup de noms ou d'œuvres ; aussi ne faut-il pas en vouloir à l'écrivain de n'avoir cité ni d'Indy, ni Chabrier, ni Ernest Chausson, ni Albéric Magnard, ni Maurice Ravel, ni aucun autre. *Pelléas et Mélisande* et *l'Apprenti sorcier* sont bien cités, mais par une sorte de pudeur invincible, dit plaisamment M. Pierre Lalo, il s'abstient de nommer leurs auteurs. Rien sur Charles Bordes et la Schola, rien sur l'esthétique du drame lyrique français qui a été depuis 50 ans „plusieurs fois transformé dans ses profondeurs, d'abord „par l'influence des œuvres de Wagner, puis par „celles de Pelléas et Mélisande. Aucune mention des „changements qui dans ces dernières années, se sont „produits dans notre style harmonique, changements „dont l'origine remonte précisément à *Pelléas et* „*Mélisande*, et dont l'influence s'est peu à peu „étendue à la musique du monde entier". C'est une trahison, et la critique négative vaudrait mieux encore que cette conspiration du silence.

Dans le chapitre sur l'art, M. Robert de la Sizeranne, a dit en dix-huit pages des choses intéressantes sur la peinture, la sculpture, la gravure, l'art céramique, l'art du joaillier, la glyptique, l'estampe, le portrait. Mais on regrette qu'il ait limité l'évolution de la peinture à l'Impressionnisme ; on voit avec plaisir les noms de Claude Monet, Sisley, Edouard Manet, Degas, Renoir, Berthe Morizot, Cézanne et Pissaro, mais on serait heureux de rencontrer également, avec Cézanne, Van Gogh et Gauguin, puis Matisse van Dongen, et enfin l'on reste surpris de ne pas trouver une ligne sur le Cubisme, et un mot sur le Futurisme. Quel est donc ce malin génie qui fait que dans une étude des manifestations de la Sensibilité moderne, on est toujours plus ou moins rétrospectif ? C'est la crainte sans doute de sentir sous ses pieds un terrain trop mouvant.

Cette crainte, M. Doumic, que les éditeurs ont chargé du soin d'écrire le chapitre de la littérature, l'éprouve à l'excès, et il a réduit le demi siècle à environ un quart de siècle. Il a tracé quatre cases dans son tableau : Psychologie et poésie ; Roman et nouvelle ; Théâtre ; Histoire et critique.

M. Doumic a un système. C'est excellent. C'est le moyen d'être très fort. Mais on n'est très fort qu'en étant un peu faux. L'idée directrice, la solide armature du système de M. Doumic est celle-ci : l'esprit français a été bien portant pendant le classicisme du 17e siècle, époque de santé morale, d'équilibre intellectuel, de goût de la mesure, de clarté, de simplicité. Puis, causée par la lente infiltration d'éléments morbides étrangers, vint la maladie qui a duré un demi siècle et qui s'appelle le Romantisme : „individualisme forcené, passion „débridée, sentimentalité maladive et mélancolie, „déclamation, outrance, recherche de l'énorme et „du bizarre". Vers 1830, c'est le commencement d'une lente convalescence, c'est la race qui se reprend en renouant avec la tradition, c'est-à-dire avec la raison, mais comme tout ne se recommence qu'en se transformant, la raison s'appellera, de 1850 à 1870, la science. De la science, la psychologie du Taine des *Origines de la France contemporaine*, de la science philologique, les études religieuses de Renan, de la

science historique, la poésie de Leconte de Lisle et de Hérédia; le roman raturaliste enfin témoigne de ce goût pour la science poussé jusqu'à la manie.

Tout cela paraît exact dans les grandes lignes, mais si l'on y regarde de près, ce classement général, c'est le lit de Procuste pour beaucoup. Certes après l'hypertrophie du moi et le lyrisme débordant d'avant 1850, la manière de Leconte de Lisle est bien objective, impersonnelle. N'est-elle pas lyrique? On appellera ce poète un impassible. Soit, mais un impassible „ravagé".

„Le roman qui, lui aussi, avait été lyrique avec „George Sand et souvent même avec Balzac, devient „avec Flaubert roman d'observation et d'achéologie" Et n'est-il que cela? Il en est je crois bien, de l'absence de lyrisme dans Flaubert comme de son manque de patriotisme...... avant 1870.

En poésie, M. Doumic cite encore Gautier, Coppée, Verlaine et Henri de Régnier. Rien sur Mallarmé, ni sur Rimbaud, ni sur Laforgue, ni sur Moréas, ni sur Francis Jammes, ni sur Paul Claudel, ni sur Charles Péguy, ni sur Paul Fort, ni sur Madame de Noailles, ni sur Verhaeren.

Au chapitre du roman ont quelques lignes: Zola, Goncourt, Daudet, Maupassant Bourget, Lemaître, Barrès, Loti, Bazin, France et sont cités: Rod, Huysmans, les frères Margueritte, Marcel Prévost, Henry Bordeaux, Louis Bertrand, René Boylesve, Gérard d'Houville, Marcelle Tynaire et Colette Yver.

Sont passés sous silence: Bouvard et Pécuchet du Flaubert d'après 1870, Barbey d'Aurevilly, Villiers de l'Isle Adam (mais ici le mal n'est pas grand et la Hollande n'a pas attendu M. Doumic pour comprendre et aimer Villiers) Jules Renard, Charles Louis Philippe, Romain Rolland, Remy de Gourmont, qui aurait bien pu figurer dans 3 divisions et qui ne figure dans aucune.

Pour le théâtre, les élus, bien représentatifs du mouvement depuis 1870, Henri Becque, Paul Hervieu, Lavedan, Brieux, Donnay, Capus, Rostand, Jules Lemaître et François de Curel, sont familiers au public étranger, sauf peut être les deux derniers, sauf surtout François de Curel dont la Fille sauvage, le Repas du Lion et la Nouvelle Idole surprendraient fort la grande masse des étrangers qui croient trop facilement que la littérature théâtrale se cantonne dans l'adultère. Cette branche, trop riche, nous le reconnaissons volontiers, est le pendant de certains romans baclés sur commande, imprimés un peu partout, et lus surtout à l'étranger.

Les rubriques astronomie, géol gie et minéralogie, les sciences chimiques, l'automobile, apportent chacune toute une gerbe de noms et de faits. Les étrangers n'ont jamais cru, je suppose, que dans tous ces domaines la France cessait de fournir son contingent de travailleurs. Les spécialistes ont toujours su le contraire. Mais ces vues d'ensemble sont intéressantes pour les profanes, et c'est le grand public, et pour les Français en tout premier lieu. Sur le terrain des faits, des inventions, des découvertes, et non plus des hypothesès ou des théories, le jalonnement est aisé de la marche en avant et des conquêtes de la science. L'objectivisme alors est une vertu facile; les choses se gâtent sitôt que le sentiment, la sensibilité se mettent de la partie. La vision se déforme plus facilement, un terrain d'entente commun est plus malaisé à découvrir, et pourtant je crois que les belles pages de M. Boutroux sur la Philosophie rallieront la grande majorité.

Il a classé ses observations et ses jugements sous deux titres bien caractéristiques: I, Mouvement de la philosophie vers les sciences et la vie; II, Mouvement des sciences de la vie vers la philosophie. Tels sont pour M. Boutroux les deux courants entre lesquels s'est partagée, en France, la pensée philosophique pendant ces cinquante dernières années. Et ces deux courants vont si peu à l'encontre l'un de l'autre qu'un grand nombre de philosophes se rangent à la fois dans l'un et l'autre groupe, et aboutissent à des conclusions analogues. Si bien qu'il n'y aurait plus, comme avant 1870, divorce entre les savants qui entendaient ne connaître que les faits, et les apôtres de l'esprit, qui pensaient n'avoir rien à apprendre du monde entérieur. „Idéalistes et réalistes, lettrés et hon„mes de science, métaphisiciens et esprits positifs, qui, „jadis, se tournaient le dos et marchaient dans des voies „opposées, se sont peu à peu rapprochés, et maintenant „tendent, pour la plupart, vers le même but."

Et M. Boutroux note que déjà Descartes, dans son Discours de la Méthode, affirmait la possibilité de ce rappochement „Toutes les sciences ne „sont autre chose que la sagesse humaine, demeurant une „et identique, à travers la diversité des objets auxquels „elle s'applique."

A ce premier trait s'en joint un autre essentiellement français: la défiance des systèmes; un troisième: l'ardent souci des vérités morales (un Berthelot, après un Pascal, se faisant le champion des lois morales), un quatrième: la clarté, et non pas cette clarté illusoire qui supprime les problèmes à force de „simplification", mais „celle des Descartes, des Pascal, des Montesquieu' „des Renan qui consiste dans une adaptation mutuelle „des choses à l'esprit et de l'esprit aux choses et qui est „le gage de cette association intime du fait avec l'idée „et de l'idée avec le fait, qu'en tout domaine cherche „à réaliser l'esprit français."

Des détracteurs de parti pris voudraient confondre ces deux clartés, et faire de la clarté française le synonyme de manque de profondeur. La prétention est bouffonne dans le pays des Pascal, des Malebranche, des Montesquieu, des Gaston Paris et des Bergson.

Groningen. E. Boulan.

Kommentar zum Neuen Testament (unter Mitwirkung von Proff. Dr. Bachmann, †Ewald, Riggenbach, Wohlenberg, Lic. Horn) herausgegeben von Prof. Dr. **Th. Zahn**: **Band I**(3), **Matthäus**, ausgelegt von **Th. Zahn**, 1910; Bd. II(1.2) **Markus**, ausg. v. **G. Wohlenberg**, 1910; Bd. III(1-2) **Lucas**, ausg. v. **Th. Zahn**, 1913. (I, M. 14.50, geb. M. 16; II, M. 8, geb. M. 9.50; III, M. 16, geb. M. 17.50). Leipzig, A. Deichert.

De eischen, die men aan een commentaar moet stellen, zijn in abstracto duidelijk genoeg, maar in de practijk zal men nooit alle groepen van lezers gelijkelijk kunnen voldoen. Een commentaar, die op alle vragen antwoordt, is natuurlijk even ondenkbaar als een woordenboek van dien aard. Aanleiding tot deze gedachten geeft de indrukwekkende omvang van hetgeen men ons hier biedt. De 83 pp. 12° van Mattheüs (uitg. Nestle) blijken 724 pp., de 53 van Marcus 402 en de 91 van Lucas 773 octavo bladzijden toelichting te vereischen. Een wanverhouding is dat niet. Het geldt hier immers het N. T. Onbetwistbaar duidelijk is toch

het feit, dat wat de Oudheid ons voor ons geestelijk leven ook schonk, het N. T. onder al wat zij naliet de voorrang heeft als het boek der volkeren. Vooral bij de Evangeliën kruisen allerlei interessen elkander en de commentator, die natuurlijk aan den predikant overlaat de beteekenis van den inhoud dezer bladzijden voor het heden toe te lichten, heeft toch met minstens drie lastige vragers rekening te houden. De philoloog laat hem niet los voor hij Κοινή haar recht heeft doen wedervaren. De historicus wil minstens weten wat, na alle critische operaties, uit het kluwen der Synoptische evangeliën als oudste en als secondaire traditie te voorschijn komt. De theoloog verlangt precies te vernemen wat de gedachtenwereld der eerste hoorders, der eerste verhalers, der eerste lezers, bovenal wat te midden van dat alles de zuivere bedoeling der sprekers was, en dat alles zóo helder uiteengezet, dat men dit antieke geestesleven als hedendaagsch mensch zal kunnen verstaan. Dat is reeds genoeg om eerbied te gevoelen voor hem, die zich aan dezen arbeid waagt. Toch maakt het eigenaardig karakter van deze texten de taak nog zwaarder. Men moet n.l., niet alleen Κοινή-philoloog wezen, doch ook Semiticus. Het is toch volkomen zeker, dat de sprekers in het evangelie zich van Arameesche dialecten hebben bediend. Voor de critische operaties zal men bovendien nog de gegevens der godsdiensthistorie moeten beheerschen om bij hun licht eenigen kijk te krijgen op de *psychologie des foules* in die dagen en in die streken. Het Oude Testament en de documenten van het Jodendom openbaren de diepere en de oppervlakkige stroomingen in het geestelijk leven, te midden waarvan Jezus en de zijnen hunnen weg zijn gegaan, en moeten dus den exegetischen leidsman ook voortdurend voor oogen staan. De theoloog tenslotte zal — en ieder zal hem hierin gelijk geven — weinig vertrouwen kunnen stellen in eenen commentator, wien het aan geestverwantschap met de personen der evangeliegeschiedenis hapert en voor wien de psychologie van het godsdienstig leven daarom een gesloten boek moet blijven. Vergeten wij ten slotte niet, dat de codices van het N. T. (Grieksche, Latijnsche en een half dozijn Oostersche talen) talrijker zijn dan die van alle overige geschriften in al die talen te samen en dat men er met een eclectisch *ita placet* als commentaarschrijver niet afkomt, dan is wel vastgelegd dat een commentaar, die op het peil der hedendaagsche wetenschap staat, altijd een respectabel stuk werk is, hoe men ook over de individueele verwerking van het een en ander in de beslissingen, die de S. neemt, moge denken. Daarbij komt n.l. ten slotte nog in aanmerking, dat een „conservatieve" houding tegenover de gegevens gewoonlijk samengaat met eene overeenkomstige in zake de Christelijke leer en omgekeerd. Psychologisch vanzelfsprekend is het, dat conservatisme en radicalisme de gevaren zijn, die dan onderscheidenlijk dreigen.

Deze commentaar staat nu zeer zeker op het niveau der hedendaagsche wetenschap. Zahn is een „Altmeister" in deze studiën en heeft een welgevestigden naam, die op de algemeene achting voor zijne grondige geleerdheid en zijne scherpzinnigheid berust. Hij heeft die in dienst gesteld van een conservatieve houding tegenover de bronnen onzer kennis van het oudste Christendom en daarmede de zaak zijner „modern-positive" theologie gediend, gelijk ook het omgekeerde bij den onvermijdelijken samenhang der dingen veel gezien wordt.

Aanleiding tot het schrijven was de bekende en nooit met voldoening te beantwoorden vraag naar „de beste commentaar". Hij werd geschreven voor „aankomende theologen en predikanten, die onder hun ambtswerk de diepere studie van het N. T. niet willen opgeven". De bewerkers zijn het eens over de „eigenlijke taak van den uitlegger der Schrift" en Zahn spreekt uit aller naam, wanneer hij daarover (Bd. I, pp. 1 sq) het volgende zegt: „De eenige taak van iemand, die oude geschriften, welke eene samenhangende uitlegging verdienen en behoeven, uit te leggen heeft, bestaat hierin, dat hij den tegenwoordigen lezer zooveel mogelijk in staat stelt ze zoo te verstaan als de oorspronkelijke schrijver verwachten mocht van zijne eerste lezers, die zijn tijdgenooten, gewoonlijk ook zijn volks- en geloofsgenooten, waren, zonder dat hij hun bij den text eenige nadere toelichting gaf". „De exegeet... heeft niet tot taak de vraag te beantwoorden of het geschrevene ook waar is en, als het gaat over gebeurtenissen, of die ook werkelijk geschied zijn. Dat is de taak van den historicus." „Deze verdeeling van het werk tusschen exegeet en historicus kan soms lastig uit te voeren zijn... maar men moet zich bewust blijven van de grenzen van zijn taak: geen geschiedenis te schrijven, maar het geschrift, dat op tafel ligt, uit te leggen."

Ten opzichte van de litteraire critiek is Zahn's wetenschappelijk standpunt, dat „de exegeet, die zijn eigene opvatting van het ontstaan en de ontwikkeling der „Evangelien-litteratur" als basis voor zijn uitlegging van een evangelie neemt en zijne exegese in dienst zijner opvatting stelt, nog meer echter hij, die niet meer de geschriften, welke wij nog bezitten, doch andere, niet meer bestaande, uit welke, naar zijn gissen, onze evangeliën zijn opgebouwd, tot voorwerp van zijn exegetischen arbeid maakt, zijn voornemen zal zien mislukken." „Hij keert het juiste verband tusschen de exegese en de inleidingswetenschap om..... eerst die exegetische bearbeiding van het geheele geschrift, welke zóover tot haar doel naderde als in menschelijk vermogen ligt, geeft zulk een kennis omtrent hetgeen een geschrift zelf over zijnen oorsprong getuigt als noodzakelijk geëischt moet worden voor een oordeel over zijn ontstaan. De exegese afhankelijk te maken van de inleidingswetenschap is derhalve steeds een verkeerd procédé."

„Het synoptische probleem kan de exegeet echter niet geheel uit den weg gaan. Want ten eerste treedt het eigen karakter van ieder evangelie eerst aan het licht als men het vergelijkt met andere geschriften van zulken inhoud en vorm, welke uit hetzelfde tijdperk afkomstig zijn." „Men verstaat b. v. niet wat het evangelie naar Mattheüs wil zeggen als men niet het gewicht weet te schatten van het feit, dat de echt Joodsche gedachten ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, ὁ πατὴρ ἡμῶν (ὑμῶν) ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, δέειν καὶ λύειν, de Hebreeuwsche volgorde van de Tien geboden, enz., ... alleen bij Mattheüs voorkomen en dat, aan den anderen kant, Jezus zichzelven niet alleen hier maar ook in het Arameesche „Evangelie der Hebreeën" „ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου". noemt." „Ten derde kan wie een enkel evangelie heeft uit te leggen ook daarom niet te werk gaan alsof er geen parallelle verhalen bestonden, omdat hij het terrein

bewerken moet voor de kritische vergelijking der evangeliën" . . „De comparatieve critiek der evangeliën heeft niet te maken met fragmenten van vertellingen en losse uitspraken, die in verscheiden collecties naar inval en toeval zus of zoo geordend zijn, meer of minder volledig werden bijeengebracht en weergegeven werden naar zuivere of troebele overlevering . . . maar met geschriften, die ieder een geheel zijn en die, welke ook de feilen in de kunst van voorstellen mogen wezen, overal de hand verraden van hun auteur, die het geheel overzag en naar zijn bestek ordende en vormde."

Tegenover excessen naar de andere zijde verdient deze bijna vanzelfsprekende regel allen aandacht. Men moet zich wel eens verwonderen over de wijze waarop hij overtreden wordt. Toch blijft het ook een feit, dat er erratische blokken in de overlevering aan te wijzen zijn.

Welke eischen de onafzienbare „litteratuur" aan hem, die meent aldus „wetenschappelijk" op de hoogte te komen, stellen kan, is welbekend. Op dit terrein, dat zwermt van vlijtige medewerkers, is het gevaar bizonder groot. Zahn spreekt daarvan op p. VI: „Een commentator moet tegenwoordig de geschiedenis der exegese van zijn geschrift kennen en wie een nieuwen commentaar gaat lezen, verwacht terecht dat de gids, die zich aanbiedt, zijn eigene opvatting niet voordragen zal zonder getoetst te hebben wat werkelijk den aandacht verdient onder het vele, dat in den loop der eeuwen aangebracht is met de bedoeling om licht te doen schijnen over de texten, die men in den Bijbel verzameld vindt. Ook klaarblijkelijk verkeerde uitleggingen en vooral sommige, die langen tijd bij overlevering van boek tot boek zijn blijven bestaan of zelfs tot heden toe nog niet verwijderd zijn, kunnen uiterst leerzaam wezen." „Onze commentaar zal slechts met mate de namen van oude en nieuwe exegeten vermelden, maar wij zullen ons bevlijtigen om geen napraters doch de scheppers zelve te noemen van alle opvattingen, die iets bizonders beteekenen of die in de geschiedenis beteekenis hebben gehad."

Tenslotte wensch ik nog met ingenomenheid te wijzen op de erkenning der antieke exegese: „De welbekende zwakke punten van de uitlegkunde, die onder de Kerkvaders in zwang was, mogen ons oog niet af doen dwalen van de hoogst gewichtige plaats, welke hun toekomt. De exegeten en vertalers, die in de eerste vier, vijf eeuwen leefden, hebben boven alle later komenden ten eerste dezen voorsprong, dat de algemeene cultuur en de verhouding tusschen omgeving en enkeling daarbinnen, in den grond nog onveranderd gebleven was. Ten tweede beheerschten zij nog ten volle de Κοινή, waarin niet alleen Paulus en Lucas, maar Marcus en Johannes ook geschreven hebben, ondanks een scheutje Semitisme, en dat niet alleen doordat zij litteratuur bestudeerden doch ook door zelf die Κοινή als levende taal te gebruiken. Dit geldt niet slechts van de Grieken en van zulke mannen als Tertullianus en Hiëronymus, maar ook van hen, die het N. T. vertaald hebben in het Latijn, het Syrisch en in de Koptische dialecten. In de derde plaats komt het feit, dat deze schrijvers en vertalers op verre na niet in die mate als de geleerden van later eeuwen geloofd hebben onder den ban eener versteende kerkelijke of schoolsche traditie stonden en dat zij derhalve dikwijls een frischheid van natuurlijke opvatting aan den dag leggen, welke later steeds zelfzamer wordt. De vooroordeelen, die hun oog benevelden, de wijze waarop zij toom en teugel somtijds vieren, de machtspreuken waarmede zij menigen knoop doorhakken, dat is alles toch geheel iets anders dan de belemmeringen om te vorderen in het verstaan der Schrift, welke men thans ontmoet. Of zij schadelijker geweest zijn is de vraag."

Dit zijn ongetwijfeld uitmuntende principes. Wij mogen gelooven dat de S., die ze formuleerde ze ook in practijk gebracht heeft. Slechts zeer zelden ontmoette ik althans iets wat mij deed twijfelen.

Bij het vergelijken van dezen derden druk met den tweeden, trof mij op p. 17, n. 29 de juistere uitdrukking „Eusebius bij Mai, N. P. Bibl. IV, 1, 270" i. p. v. het „Julius Africanus" der 2e editie. Op p. 21 wordt met een kleine wijziging thans vermeld, dat Hieronymus' vertaling van het „Evangelie der Hebreeën" ook bij de Grieken weinig waardeering vond, wat voorheen slechts uit een regeltje in aant. 31 af te leiden was. Voorzichtiger en juister zijn thans de overwegingen over parallelle overlevering van gelijksoortige verhalen en spreuken, die niet onderling afhankelijk zijn, op p. 23 geformuleerd. Eenige opheldering verdient wel, op p. 30, de opmerking dat de „Nazareeërs zich niet om de brieven van Paulus bekommerden" in verband met p. 26, waar zij — men denkt bijna aan de hedendaagsche Maronieten in den Libanon — als ongeveer „grosskirchlich" geschilderd worden en „den apostel Paulus en zijn levenswerk erkenden." Vooral een theoloog met Tübingsche sympathieën zal hier een contradictie vinden: „Trots hun vijandschap tegen het rabbijnsche Jodendom aan de Wet vasthouden" en desniettegenstaande Paulus erkennen! Al kan ik mij met de conclusies van den S. hier zeer wel vereenigen, de afwezigheid van alle reactie op deze opvattingen acht ik bedenkelijk. Trouwens de geheele schildering der Joodsche of wil men Arameesche Christelijke wereld is wel wat al te forsch geschematizeerd. Zoo zou ook de heldere uiteenzetting omtrent het „Ev. der Hebr.", m. i., nog winnen door een duidelijke en beknopte weerlegging van de zeer afwijkende gevoelens van anderen. Niet ieder heeft Zahns grondige studiën over dit onderwerp bij de hand en nog minder heeft degeen, die een commentaar gebruikt, tijd en gelegenheid om uit de eindelooze litteratuur zulke antithesen op te diepen en te formuleeren. Toch is dit voor den „aankomenden theoloog en den studeerenden predikant" — en niet alleen voor hen — juist op dit gewichtige punt zeer gewenscht.

Enkele opmerkingen van hier en daar mogen nog een plaats vinden: p. 30, n. 55, *l.* βσ *pro* βα. Matth. 1 : 21 αὐτὸς γὰρ σώσει τὸν λαὸν αὐτοῦ. De nadruk ligt, ondanks A. T. Robertson, *Gramm. Grk. N. T. in the Light of historical Research*, p. 679, m. i. niet in 't gebruik van αὐτός (Zahn p. 77 „er selbst und nicht etwa erst ein von ihm abstammender zukünftiger Davidssohn" en aant. 47: „Solch ein Gegensatz drückt αὐτός [11 : 24, Lc. 24 : 21; Jud. 13, 5] jedenfalls viel bestimmter aus als οὗτος [3, 3; Gen. 5 : 29]."), maar in de bron de traditie, die het verband tusschen den naam Jezus en *jasja'* = σώζειν accentueerde. Σώσει γὰρ ware onberispelijk Grieksch geweest voor wat hier staat. Voor hetgeen ook Zahn wil ware (Field, *Notes on the translation of the N. T.*, Cambridge, 1899 *ad. loc.*) het Grieksch

van Mattheüs: αὐτὸς γάρ ἐστιν ὁ μέλλων σώζειν, cf. 11, 24, Lc. 24 : 21. Wat er nu staat is m. i. niets anders dan het Semitische *hû* = αὐτός, dat in 't Hebr. en Aram. h. t. pl. onontbeerlijk was. Op een afstammeling van Jezus, als σωτήρ wijst, m. i., niets.

Bij Mt. 6 : 2, 5, Zahn *ad. loc.*, aant. 50, zou men voor de beteekenis van ἀπέχειν nog Num. 32 : 19, Gen. 43 : 23 kunnen noemen.

Field, *op. cit.* wijst er op — en dit vindt men hier — dat bij het dansen van Herodias' dochter de uitdrukking (ὠρχήσατο)... „ἐν τῷ μέσῳ" (Mt. 14 : 6) blijkens de litteratuur (b.v.: Lucianus, *De morte Peregrini*, 8) een verachtelijken klank heeft. Voor Grieksch zoowel als voor Oostersch gevoel was het hier verhaalde nog een erger smet op Herodes' hof dan de onthoofding van een Joodschen βάρβαρος als de boetprofeet Johannes. In de vrij uitvoerige bespreking van dit tafereel (pp. 508 sq.) blijft de rol van de moeder, waarop (v. 8) προβιβασθεῖσα de aandacht vestigt, wel al te zeer in het duister.

Bij Mt 17 : 10—12 kan men toch niet toegeven, dat de tegenstrijdigheid tusschen (vs. 11) „Elias zal komen" en (vs. 12) „ik zeg u Elias is gekomen" glad te strijken zou zijn met de bewering, dat Jezus zich hier „sogar die dafür geprägte Formel" der Rabbijnen had „angeeignet".

Op Mt. 22 : 36, p. 643 vind ik geen spoor van de vraag, of wellicht de stellende trap μεγάλη in den zin van den overtreffenden μεγίστη gebezigd zou zijn. Deze exegese van het bekende ποία ἐντολὴ μεγάλη ἐν τῷ νόμῳ zou niet alleen een natuurlijk Semitisme wezen in een zin, die een Semitische „nominalsatz" kon zijn, maar ook den S. zelf is 't niet ontgaan, dat vs. 38 daar alle aanleiding toe geeft. Om nu ποία te forceeren en, zeker niet op grond der Κοινή, scherp te scheiden van τίς, zoodat een vraag naar de kenmerken van een „groot gebod" ontstaat, is wel al te veel gevergd.

Op pp. 688/9 komt de bekende plaats van het Judasloon ter sprake: Mt. 26 : 15 οἱ δὲ ἔστησαν αὐτῷ τριάκοντα ἀργύρια. Zahn spreekt van den prijs, „den man ihn dafür zahlen w e r d e." Hij kent echter, blijkens de figuurlijke uitdrukking in de volgende zinsnede: „er hat auch gezeigt dass die elende Summe in seiner W a g s c h a l e v o n G e w i c h t war", ook de exegese, welke in Theophylactus' dagen de heerschende was: οἱ δὲ ἔστησαν... οὐχ, ὡς οἱ πολλοὶ νοοῦσιν, ἀντὶ τοῦ ἐζυγοστάτησαν. Nu zijn echter Zach. 11 : 12 καὶ ἔστησαν τὸν μισθόν μου λ' ἀργυροῦς en Jer. 32 : 9 καὶ ἔστησα αὐτῷ τὸ ἀργύριον ἑπτὰ σίκλους καὶ δέκα ἀργυρίου e. a. wel beslissend voor het ook overigens welbekende gebruik (b.v.: Lucianus, *Vita Demonactis*, c. 39). Dat Hiëronymus (*Vulgata*) en de Pesjitta het opvatten als „overeenkomen" is, m.i., harmonizeering naar Mc. 14 : 11 καὶ ἐπηγγείλαντο en Lc. 22 : 5 καὶ συνέθεντο αὐτῷ ἀργύριον δοῦναι. Immers Mattheüs alleen spreekt later nog eens opzettelijk van dit geld, n.l. (27 : 3) μεταμεληθεὶς ἔστρεψεν τὰ τρίακοντα ἀργύρια τοῖς ἀρχιερεῦσι *etc.* en (in 27 : 5) καὶ ῥίψας τὰ ἀργύρια εἰς τὸν ναὸν ἀνεχώρησεν καὶ ἀπελθὼν ἀπήγξατο. Het principe van het geschrift voor zich zelf te laten spreken leidt er hier veeleer toe, dat Mattheüs de meer plastische trek (ἔστησαν = ἐν ζυγῷ ἔστησαν) bedoeld zal hebben. Zoowel Judas als zijn loongevers haasten zich tot het *fait accompli*. Hij vraagt het loon, zij sluiten terstond de transactie af. Overigens merkt Field terecht op (*op. cit.*, p. 20): „And even in the present transaction we need not suppose that actual scales and weights were introduced, but only that the older form of speech remained in use long after the practice had become obsolete."

De zekerheid waarmede op p. 703 (Mt. 26 : 61) διὰ τριῶν ἡμερῶν οἰκοδομῆσαι (*sc.* τὸν ναὸν τοῦ θεοῦ) met „innerhalb dreier Tage wieder aufbauen werde" wordt geëxegetizeerd, kan ik niet deelen. F. Blass, *Grammatik*² § 42¹ zegt: „*wohl* binnen 3 Tage, woführ Joh. 2 : 19 (ἐν) τρισὶν ἡμέραις". Wohlenberg, *Markus*, p. 362 (Mc. 14 : 58) verwijst naar Johannes, maar acht het slechts aannemelijk dat „Jesus einmal ein irgendwie entsprechendes Wort gesagt hat, auch wenn ein solches nicht bei Joh. 2 : 19 vorläge . . aber eben aus dieser Stille geht hervor dass die Zeugen Wortlaut und Sinn der Rede Jesu entstellt wiedergaben." Met Mt. en Mc. alleen is er geen reden om het niet-klassieke „binnen" (cf. Hdll. 5 : 19) te prefereeren boven het klassieke „na 3 dagen" (cf. Mc 2 : 1, Hdl. 24 : 17). Het had ook wel opmerking verdiend, dat dit woord van Jezus zeer wel ongeschonden en echt zou kunnen wezen, al laat de Synoptische traditie ons over de symbolische bedoeling van ναός in 't duister. Eenig heil door Jezus gesticht „na drie dagen" wordt er mede aangeduid. De dichter en lezers b.v. van de Oden van Salomo (cf. 4 : 3, 6 : 5) zullen daarbij aan een geestelijk heiligdom gedacht hebben. Ook *Pirqe Aboth*, VI, 10 en *Beresjiet Rabba*, 20 kan men vergelijken. De „drie dagen" doen ons denken aan het graf, doch vgl. Lc. 13 : 32. 33.

Tenslotte heeft de weglating van de trinitarische doopformule in Mt. 28 op p. 720, aant. 2 wel een wat al te summier vonnis ontvangen. De litteratuur aldaar is aan te vullen met Usener, *Rhein. Mus.* 1902, p. 39 sq. en Conybeare *Z. nt. W.* '04, 4, p. 330, Lake, *Influence of textual Criticism*, Oxford 1909 en de „Sache" is, m. i., „für jeden besonnenen Kritiker" nog niet geheel „erledigt." Het feit blijft n. l. dat tegenover de drie plaatsen, waar Eusebius de „auch ihm überlieferten und in der dogmatischen Diskussion allein verwendbaren" text citeert er twee en twintig staan, waar hij de doopformule weglaat! Verder blijft er van de drie genoemde slechts één over, want *c. Marc.*, I, 1 is Ps.-Euseb. en de *Ep. ad Caes.* vindt men slechts bij Socrates, *Hist. eccl.* I, 8 Dit is dan wel een zéer „beharrlich ungenaue Anführung"! De verklaring is, m.i., in de oude dooppraktijk van het Oostersch Christendom te zoeken. Niet alle Christenen waren gedoopten en de doop werd meest slechts éens per jaar (cf. *Beteekenis der hist. studie van het O.-Gr. Christendom*, 1912, Bohn, Haarlem, pp. 13—18, 23—24) bediend of op een bepaalden leeftijd (*Journal. Amer. Or. Soc.* XXXII, pt. III, 1912, p. 323, § 10, Lichti, Das Sendschreiben d. Patr. Barschuschan.). Dat ook Aphrahat waarschijnlijk met Eusebius instemt, wijst voorts wel in deze richting. Had men zekerheid omtrent den text van Justinus Martyr dan zou de situatie voor den textus receptus h. t. pl. veel ongunstiger worden. Het valt echter m. i. niet te ontkennen, dat Eusebius in zijn N. T. dezen text wèl als een gebod tot μαθητεῦσαι, maar niet tot „doopen" van πάντα τὰ ἔθνη gelezen heeft.

Doch opmerkingen als deze maakt ieder, die een werk van zoo groote veelzijdigheid bestudeert. Allerminst zou dit den indruk mogen maken, dat hier een

zwakke zijde van dit werk zou leggen. Zahn, de ontdekker van de Diatessaron-citaten bij Aphrahat, handhaaft ook in dezen commentaar zijn naam als textcriticus meesterlijk. In zijne *Einführung in das Gr. N. T.*, wat een veel te bescheiden titel is voor deze onmisbare inleiding en gids voor de N. T.-ische textcritiek ([3]1909, p. 219 = [2]1899 p. 161) zegt wijlen Eb. Nestle, terwijl hij op Zahns „monumentale" *Einleitung* wijst, dat daaruit „voor de textkritiek veel meer te leeren is dan sommige eenzijdige recensies ons doen vermoeden. Een vergelijking met onze meest geziene commentaren toont aan, op welk een achterlijk standpunt deze in zake de textcritiek staan. En de textcritiek is toch het fundament voor iedere verklaring van den text."

(Wordt vervolgd.)

Groningen. J. de Zwaan.

A. Pit, Het logische in de ontwikkeling der beeldende kunsten. (Utrechtsche bijdragen voor letterkunde en geschiedenis VI). Utrecht, Oosthoek. 1912. (Pr f 1.50).

Wie dit boek volkomen wil verstaan en de beteekenis er van leeren inzien, moet het niet alleen nauwlettend bestudeeren, maar deze studie aanvullen met gelijke aandacht te schenken aan het opstel van dezen schrijver, getiteld: „Over de methode bij de beoefening van de geschiedenis der beeldende kunsten" (Tijdschrift voor Wijsbegeerte, Jrg X, bl. 237 vv.). En omgekeerd, wie dat opstel ten volle zal kunnen waardeeren, moet noodwendig het hier boven genoemd boek in studie nemen. Het boek en het opstel behooren bij elkander. Het eerste is de toepassing in de praktijk van de wetenschappelijke methode in het laatste aangegeven. Indien eene tweede uitgaaf van het boek noodig mocht blijken, zal de schrijver zijne lezers verplichten door het opstel in den bundel op te nemen.

Mocht soms iemand reeds met andere geschriften van Dr. Pit hebben kennis gemaakt, dan zal hij tot de ervaring zijn gekomen, dat deze schrijver een vriend is van duidelijkheid en bondigheid, van het scherp belijnde, van het rake, meer van het laten gevoelen en van het aan nadenken overlaten, dan eigen gevoel laten blijken of eigen nadenken in den breede uitwerken. De schrijver neemt als stylist eene bijzondere plaats nevens zijne vakgenooten in en wij, zijne lezers, hebben ons hier op voor te bereiden: er mag geen woord van het betoog worden gemist; wij moeten den schrijver volgen met gelijke vlugheid als waarmede hij ons voorgaat. Eerst aan het einde van de bespreking mogen wij het behandelde rustig overdenken en onze indrukken verzamelen.

De vraag, die aan de orde wordt gesteld, is deze: welke methode moet worden gevolgd bij de beoefening van de geschiedenis der beeldende kunst, die geschiedenis niet meer opgevat in den zin van navorschen, maar in den zin van nadenken; eene geschiedenis, „waarin tegelijk van ons begrijpen en van ons genieten blijk wordt gegeven en rekenschap"? (Methode bl. 237). Men heeft voor de beantwoording van deze vraag de keus tusschen twee wijzen van onderzoek: de critische of de phaenomenologische; de psycho-physiologische opvatting, die Wölfflin bijv. aanvankelijk beleed, heeft blijkbaar aan invloed verloren. Dr. Pit koos de phaenomenologische richting. Onze schrijver is een overtuigd aanhanger van het neo-Hegelianisme; maar, het blijkt uit meer dan eene stelling, hij is een zeer zelfstandig belijder van deze denkrichting. Zijne in dezen zin voorgedragen wijsgeerige denkbeelden zijn evenwel op het tweede plan gehouden, maar komen toch zeer duidelijk onder de aandacht; hij is en blijft in de eerste plaats een goed historicus, en wel een, die het verband tusschen kunsthistorisch navorschen en nadenken op eigen wijs begrijpt; hij verlaat geen oogenblik het historisch terrein; hij is daar een scherp waarnemer en wil de verschijnselen doorgronden; de phaenomenologische richting is voor hem als aangewezen.

Dientengevolge is hij ook een voorstander van de vergelijking der kunstproducten uit verschillende tijden. Daarom spreekt hij ook van „aesthetische vooroordeelen en van het bevrijden van de aesthetiek van eigen tijd". (Methode bl. 240). Uit dezelfde gedachte-ontwikkeling is zijne leer van de continuïteit (Methode bl. 244 v) te verstaan. En wanneer wij dan, toegerust met deze en nog meer aanwijsbare phaenomenologische en methodologische gedachten, het boek lezen, worden wij niet alleen geboeid door de forsche en vaste greep, doch geraken wij hoe langs zoo meer tot het inzicht dat dit boek nauwlettend moet worden gelezen, feitelijk grondig moet worden bestudeerd, practisch en theoretisch. Practisch, met de kunstwerken of goede afbeeldingen hiervan voor zich; theoretisch, met te zoeken en te grijpen naar verdere litteratuur. Het behandelde moet worden uitgewerkt; hiertoe noodigt èn het geleerde èn de wijze waarop geleerd wordt een ieder uit. Opmerkelijk en leerzaam in dit opzicht is, om iets te noemen, de vondst, waarvan op bl. 245 van de Methode wordt melding gemaakt: eene op zich zelve merkwaardige ontdekking.

De beteekenis van de beide besproken geschriften komt ten slotte voornamelijk ten voordeele van de phaenomenologie. Het geleverde is geen pleidooi hiervoor, maar het leert dit streven in zijne beteekenis en waarde en in de toepassing kennen. In aansluiting hiermede doet zich de vraag voor: is, gelet op de resultaten van deze denkwijze, gelijk zij ernstig en eerlijk in de geschriften van Dr. Pit worden gevonden, de phaenomenologie de aangewezen wijsgeerige bodem, waarop het kunsthistorisch nadenken zich moet ontwikkelen? De phaenomenologische behandeling van de kunstgeschiedenis ligt den navorscher het meest nabij. De phaenomenologie trekt de aandacht. Het is een gevolg van het opbloeiend neo-Hegelianisme. Dr. Pit, zijn tijd begrijpend, komt met zijn werk op een voor die beweging gunstig tijdstip. En zij, die gelooven aan het neo-Hegelianisme zullen den schrijver dankbaar zijn. Dit is natuurlijk verdiend, gelijk het onverdiend zou zijn, indien de kunsthistorici van deze geschriften geen nota namen, vermits hierin gedachten, buiten het navorschen gaande, ontwikkeld worden.

Ik zou op de zich voordoende vraag willen antwoorden dat de vaststelling van de beteekenis der phaenomenologie voor het kunsthistorisch onderzoek en nadenken moet worden overgelaten aan de aesthética, tot wier voorbereidende vraagstukken dit onderwerp behoort. Overigens mag niet worden vergeten dat de vraag van het kunsthistorisch nadenken nog onopgelost is. De critische wijze van onderzoek werd nog niet teruggewezen. En zij, die zoowel voor de aesthetica als, in het gevolg hiervan, ook ten opzichte van het kunsthistorisch

nadenken bepleiten het „Ueber Kant und Fechner hinaus!", zullen ongetwijfeld met belangstelling het phaenomenologisch streven gadeslaan; tot den schrijver eenige vragen richten; zijn arbeid op hoogen prijs stellen, omdat, deze geschriften leveren er het bewijs van, het voor critisch nadenken belangrijk studie materiaal oplevert.

Er komen in deze geschriften denkbeelden voor, die zich voor eene wijsgeerige gedachtenwisseling bijzonder leenen. Ik denk bijv. aan des schrijvers afwijzing van het verband van het karakter eener kunst met den volksaard, met godsdienstige en dergelijke begrippen (Meth: bl. 238); aan zijne m. i. misvatting van de aesthetica (bl. 240); aan zijne leer van de continuïteit (bl. 244), waarmede ik meer accoord ga; aan zijne opvatting dat de geschiedenis eener geestes-categorie als een gedachtengang is te beschouwen, waarin elk te noemen feit als moment fungeert, (bl. 244); aan zijne opvatting van de verhouding van de analyse tot de synthese als eene rustelooze en eeuwig voortdurende beweging van op en neer en niet als eene beweging, die geleidelijk omhoog voert. Voor zulk eene dankbare gedachtenwisseling is hier niet de plaats. Maar wij mogen thans niet verzuimen twee zaken te bedenken. Eerstens, dat wij hier als tusschen de regels door kennis maken met de levensbeschouwing van een ernstig zoeker. En ten tweede, dat de beoefening van de kunstgeschiedenis ten onzent door deze twee kleine geschriften voor een belangrijk wetenschappelijk vraagstuk wordt geplaatst, hetwelk reeds elders de aandacht bezighoudt. Men kan het niet onopgemerkt laten. Het zou pleiten voor den wetenschappelijken zin, waarmede men de kunstgeschiedenis wil beoefenen, indien deze en soortgelijke vraagstukken, bijv. ontologische, aan de orde werden gesteld, met de voorafgaande zekerheid, dat zij aandacht zullen vinden. Zoowel de wetenschap der kunstgeschiedenis als de aesthetica hebben hierbij belang.

Amsterdam. J. H. Groenewegen.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de serie *Aetatis imperatoriae scriptores graeci et romani*, door de hh. Enk en Plooy uitgegeven, is verschenen een *Bloemlezing uit het Pratum Spirituale van Johannes Moschus*, bewerkt door D. C. Hesseling (Utrecht, G. J. A. Ruys, 1916). De inleiding geeft een overzicht van het leven en de tijd van Moschus en een korte geschiedenis der Koine, gevolgd door een conspectus van de eigenaardigheden die de taal van de schrijver onderscheiden. De bloemlezing bevat 24 verhalen met verklarende opmerkingen, die tegenover de tekst gedrukt zijn. Het boek is in de eerste plaats bestemd voor studenten in de letteren en in de theologie

---

De fa Wolters te Groningen-den Haag zond aan de redactie een exemplaar van den tweeden druk van W. C. Rengers Hora Siccama en Herman Poort, *De bloeiende Bongerd*, I; en van M. A. P. C. Poelhekke en C. G. N. de Vooys, *Platenatlas bij de Nederlandsche Literatuurgeschiedenis.*

De redaktie ontving: *The origins of the War*, een bundel van zes lezingen door J. Holland Rose, hoogleraar te Cambridge in 1914 gehouden. De titels der lezingen zijn: *Anglo-German Rivalry* (1875-1888). — *The Kaiser.* — *Germany's World-Policy. Morocco*; *The Bagdad Railway.* — *Alsace-Lorraine.* — *The Eastern Question* (1908-1913). — *The Crisis of 1914.* — *The Rupture.* — Het boek verscheen te Londen bij de Cambridge University Press (Fetter Lane) en kost een shilling.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädag., XXXVII-XXXVIII, 8: A, Mentz, Das Fortwirken der röm. Stenographie.

Neophilologus, II, 1: J. v. d. Elst, L'alternance binaire dans le vers français et l'oreille germanique. — C. Kramer, L'esthétique d'André Chénier d'après un ouvrage posthume. — S. Feist, Die germ. u. d. hd. lautverschiebung. — J. H. Scholte, De eerste *Hamlet*-opvoering in Duitschland. — E. Kruisinga, Bijdragen tot de Engelse spraakkunst, I. — H. Logeman, Some Notes on *Romeo and Juliet*, II. — A. G. v. Kranendonk. Demogorgon in Shelley's *Prometheus Unbound*. — C. Franken, Drie stukken van John Galsworthy. — Varia.

Studiën, LXXXVI, Oct.: Is. Vogels, Kriekende Kriekske. — P. Hoenen, Sir William Ramsay. — P. Albers, Rome op het einde der Renaissance. — L. P. P. Franke, Lionel Johnson. — Hand, v. d. H. Stoel. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Hoesein, Atjehsche Si Meuseukin-vertellingen: D.Lit.Ztg. 1916, n°. 26 (Brandstetter).

V. d. Leeuw, Godsvoorstellingen: D.Lit.Ztg. 1916, n°. 34 (Roeder).

ADVERTENTIEN.

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **No. 3.** **December 1916.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Sylloge inscriptionum graecarum, a Guilelmo Dittenbergero condita et aucta, nunc tertium edita. Volumen primum. Lipsiae, S. Hirzel. 1915. [Pr. M. 30, geb. M. 33].

Eene vernieuwde uitgave van Dittenbergers Sylloge inscriptionum graecarum is in de epigraphische wereld eene gebeurtenis. Dittenberger zelf bezorgde in 1883 de eerste, in 1898 de tweede editie van dit werk. Het stelde zich voor, uit de overweldigende massa opschriften eenige honderden uit te kiezen, de meest geschikte, om de Grieksche geschiedenis (dit begrip opgevat in zeer ruimen zin) toe te lichten. Onder vier of vijf verzamelingen met gelijk doel (Droysen, Cauer, Hicks, Michel, Nachmanson) verwierf het zich dra den roem van de allerbeste te zijn: het overtrof ze door nauwkeurige vaststelling van de juiste lezingen der steenen, maar vooral door zijn commentaar. De grondigheid en duidelijkheid van dien commentaar verhief het boek tot de vraagbaak bij uitnemendheid voor alwie eene bekende historische inscriptie in vollen omvang wilde begrijpen. Thans is Dittenberger sedert zeven jaren ontslapen en een derde druk moest aan andere handen worden toevertrouwd. De uitgever wendde zich tot Hiller von Gärtringen, zeker een der allermeest bevoegden; hij aanvaardde de taak, maar riep voor de Atheensche opschriften de hulp in van Kirchner, den hernieuwer van het Corpus inscriptionum atticarum, voor de Delphische die van Pomtow, voor de Euboeïsche die van Ziebarth. Met hun vieren hebben zij in dit eerste deel een boek geleverd, dat den hoogen lof verdient van Dittenbergers werk waardig voort te zetten..

Zij gaan er in tot 217 v. Chr., het eindpunt van Belochs Griechische Geschichte, en hebben er 534 opschriften in verzameld. Die zijn streng chronologisch geordend. Dat is in overeenstemming met Dittenberger, die in beide zijne uitgaven voor chronologische rangschikking met nadruk is opgekomen; maar er bestaat toch verschil. Hiller nl. voert het beginsel verder en consequenter door. Dittenberger had zijn materiaal onderverdeeld in twee groote rubrieken, zuiver geschiedkundige opschriften en opschriften, die licht werpen op staatsvorm, cultus en particulier leven. Zulk eene indeeling was in zijn tijd heel gewoon. Maar toch is er reeds meermalen niet zonder grond bezwaar tegen gemaakt. Er zijn immers zoovele opschriften, die van alles wat bieden en slechts tamelijk willekeurig liever in het eene dan in het andere vakje worden ondergebracht. Hiller heeft ingevoerd, dat alle opschriften, wier dateering op enkele jaren na vaststaat, zonder meer bijeengebracht worden. Hij vraagt niet langer, of zij meer speciaal bij de zuivere historie dan wel bij den staatsvorm, den cultus of het particuliere leven schijnen te behooren. Het is alles historie. Toevallig zijn de groote meerderheid van de zoogenaamd zuiver historische inscripties dateerbaar, en is de meerderheid van de andere rubriek dat niet; maar dat is toeval en dus van geen gewicht. In dit eerste deel der Sylloge is derhalve opgenomen wat aan twee vereischten voldoet: wat uit welken hoofde dan ook waarde voor de historie heeft en wat dateerbaar is.

Hiller heeft nog eene andere, eene nog gewichtiger wijziging aangebracht, die eveneens in den geest van den tijd ligt. Voor velen ook nog in onze dagen is de geschiedenis van Griekenland er eene vooral van Athene, dan van Sparta, eindelijk van eene massa andere staten, de gezamentlijke quantité négligeable. Dat het zoo is geworden, daar heeft onze literarische overlevering veel schuld aan. Maar de opschriften zijn geleidelijk bezig, eene nieuwe verhouding te scheppen. Sparta, het land van weinig opteekening, het bovendien nog zeer weinig ontgravene, bleef bij hen steeds zeer op den ach-

tergrond en doet dat nog. Athene trad geweldig naar voren ; thans echter verliest het beslist terrein. De winst komt ten goede aan Delphi, aan Delos, aan Olympia, aan de steden van Ionië, aan Rhodus, Cos, Halicarnassus, de steden op Creta, die op Euboea, Thera, de steden van Zuid-Rusland, enz. Zij allen nemen in de epigraphiek eene plaats in verre boven hunne beteekenis in de literarische overlevering. Men mag niet verhelen, dat reeds Dittenberger, vooral in zijne tweede uitgave, met deze verschuiving iets meer rekening hadde moeten houden: te talrijk zijn bij hem de Attische opschriften. Maar Hiller en zijne medestanders hebben diep ingegrepen. Het aantal steenen uit Athene is niet vermeerderd van belang ; dat er echter thans omstreeks tweehonderd opschriften meer dan in de tweede uitgave voorkomen, is geheel en al ten bate van de andere Grieksche staten. Delphi krijgt onder hen het leeuwendeel. Toetst men de nieuw toegelaten inscripties naar haar gehalte, zoo zal men hare opneming zeker niet betreuren.

Nog eene derde verbetering in het plan van het werk hebben de nieuwe uitgevers ingevoerd. Als hoofdgrief tegen het werk van Dittenberger mocht men aanbrengen, dat het veel te weinig opschriften uit den alleroudsten tijd bevatte. Opschriften, om er enkele te noemen, als dat van Aboe-Simbel, als die op de Milesische statuen te Londen, als het verdrag tusschen Elis en Heraea, miste men er met verbazing. Zeker, vele dier oude opschriften zijn zeer kort, zijn niet gemakkelijk van taal en onzeker van interpretatie ; maar hun belang voor de kennis der Grieksche geschiedenis — en dat is toch hier het richtsnoer — is even zeker zeer groot. Hiller heeft in dezen derden druk hun aantal vervijfvoudigd en daar zeer wel aan gedaan.

Zoo zijn kleine vlekjes, die aan het werk van Dittenberger kleefden, hier naar de wenschen van het tegenwoordige oogenblik weggewischt. Het wezenlijke is evenwel gebleven. Ook hier is met de uiterste zorg getracht, om den tekst zoo juist mogelijk vast te stellen en aan te vullen ; ook hier is de uitvoerige commentaar het allerbeste aan het boek. Alle vier de uitgevers hebben zich in deze opzichten ingespannen en blijkbaar tijd noch moeite gespaard, om alles op de hoogte van het heden te brengen en zoo goed mogelijk af te leveren. Zij hadden alle vier eene reputatie te verliezen ; zij hebben haar gehandhaafd. Niets vluchtigs, niets ondoordachts, alles solide geleerdheid. Of dan een vakman, die deze 534 opschriften, bijna alle goede bekenden voor hem, onder de leiding dezer commentatoren herleest, niets vindt aan te merken, het altijd met hen eens is ? Natuurlijk vindt hij zelfs vrij veel, waarin hij niet geheel met hen kan meegaan. De epigraphiek is eene jonge wetenschap en er is nog treurig veel onzekers in de uitlegging, ja zelfs in de lezing van haar studiemateriaal. Ware het niet, dat dit tijdschrift allerminst de plaats is, om over de subtiliteiten van het vak te gaan uitweiden, ik zou wel eenige kolommen met kleine bezwaartjes kunnen vullen. En ieder naarstig en eenigermate deskundig lezer zal dat kunnen doen. Maar dat neemt niet weg, dat ik althans, na aandachtige lezing, op niets gestuit ben, dat beslist en onherroepelijk moet worden veroordeeld. Er blijft slechts ruimte voor het naast elkaar stellen van verschillende mogelijkheden, uit dezelfde gegevens beredeneerd.

Ten slotte heb ik nog twee aanmerkingen op het boek. De eerste hadden de uitgevers, indien zij het gewild hadden, onnoodig kunnen maken. Zij hebben Pomtow — hij alleen doet het — vrijheid gelaten, om ook Delphische opschriften op te nemen (o. a. No. 7 ; 17 ; 35 D, E en F ; 59), die niet meer aanwezig en ons alleen uit de literatuur bekend zijn. Dit acht ik methodisch verkeerd, en het feit, dat de opgenomen opschriften interessant zijn, verandert daaraan niets. Het was tot dusverre geen gewoonte, in epigraphische verzamelingen opschriften toe te laten, waarvan de steen nu eenmaal zoek is geraakt. Daar moet het, dunkt mij, bij blijven, wil er geen verwarring worden gesticht. Waar is bovendien het criterium, om in eene literarische historische mededeeling met zekerheid uit te maken, of zij op een opschrift berust dan wel niet ? Mijne tweede aanmerking betreft den grooten omvang der Sylloge. Deze is eigenlijk onvermijdelijk ; hoe zou de voortreffelijkheid van den commentaar, de ruime, welafgewogen keuze der opgenomen inscripties bewaard kunnen blijven, zoo die omvang veel minder ware ? Maar toch vormt hij een bezwaar. Men zou zoo bijzonder gaarne zien, dat een boek als dit in de boekerij van geen enkelen classieken literator ontbrak. Weinig middelen immers waren zoo dienstig, om ouden sleur te breken en de classieke historische studiën in nieuwe banen te leiden. Dittenberger zelf heeft het aldus gewild en dat in zijne editie van 1883 duidelijk uitgesproken. Toen was dat nog mogelijk ; er verscheen één deel van matigen omvang en prijs. In 1898 houdt hij nog even sterk vast aan het ideaal. Doch hij beseft zelf, dat het hem ontglipt ; want er verschenen drie deelen, waaronder één redelijk dik. Nu is één vervaarlijk dik deel verschenen, en de uitgevers kondigen drie vervolgen aan. Laten wij er het beste van hopen en aan máár drie verdere deelen trachten te gelooven. Dat geheel kost echter zeker veel meer dan honderd Mark. De oude tractementen zijn gebleven en de oorlogswinsten, vrees ik, den literatoren slechts spaarzaam toegevloeid. Wil het uitnemende boek niet geheel in bibliotheken schuil gaan, dan zal er niet veel anders opzitten, dan dat eerlang als poover surrogaat eene sylloge uit deze sylloge worde samengesteld.

Leiden. H. van Gelder.

Beiträge zu Aristoteles' Poetik von **J. Vahlen.** Neudruck besorgt von **H. Schöne.** Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 8, geb. M. 10).

Een bespreking van Vahlen's in dit boek door Schöne samengevoegde studieën over de Poëtica kan niets anders zijn dan een aanbeveling van het werk aan wie zich met Aristoteles bezig houdt en voorts aan ieder die ware philologische interpretatie wil leeren kennen. De 4 verhandelingen volgen den tekst op den voet, zetten het verband uiteen, herstellen de gestoorde volgorde en verbeteren de zoo vaak onzuivere overlevering, alles met de doordringende taalkennis en onvermoeide aandacht, die Vahlen eigen zijn. Men leest noch hem noch Aristoteles voor zijn genoegen — maar beiden beloonen het geduld dat zij vereischen met de ware instructie, de vrucht van welgestaafde wetenschap. Er is in de 354 bladzijden tekst en noten bijna niets gesteld of het is overtuigend bewezen, althans in de uiteenzetting van den Aristotelischen gedachtengang. En waar uitteraard de zekerheid niet verkregen kan worden, zooals vaak in het herstellen van den tekst, maakt toch de onverdroten

nauwgezetheid der behandeling hetzelfde effekt. Toch wil ik een enkele opmerking van kritischen aard niet achterwege laten.

De verandering die p. 6 in den zin: διαφέρουσι δὲ ὅτι αἱ μὲν ἅμα πᾶσιν, αἱ δὲ κατὰ μέρος gevorderd wordt: ἅμα πᾶσαι lijkt mij onnoodig; men kan immers evengoed zeggen dat de lyriek de 3 middelen (rhythmus, harmonie, woord) tegelijk gebruikt, en het drama bij afwisseling (κατὰ μέρος vicissim), als dat de lyriek ze in haar geheel, het drama in enkele deelen aanwendt.

Naar de noot p. 239 over τὸ σύνολον in πᾶσαι τυγχάνουσιν οὖσαι μιμήσεις τὸ σύνολον wil ik verwezen hebben C. H. Wijnschenk Dom („Het Journaal van den nieuwen kring" no. 11 en 12, 1 en 16 Augustus 1916). Deze vertaalt: „het is met hen allen zoo gesteld dat zij in 't algemeen *nabootsingen* zijn", Vahlen: *„gemeenschappelijk* kenmerk van alle kunsten is de nabootsing" W. D. had van Vahlen p. 238 moeten leeren of van Aristoteles zelf, die toch een weinig verderop ook den dans noemt als nabootsing van ἤθη καὶ πάθη καὶ πράξεις, voordat hij aanried „de poetica" van Aristoteles te verwerpen", mode van spreken die nooit nieuw is geweest. De p. 41 en 86 gegeven verklaring van τὸ φιλάνθρωπον als „de menschelijke deelneming, die ook den boosdoener, die zijn verdiende loon krijgt, niet onthouden wordt" is in strijd met Aristoteles zelf, zooals die p. 45 en 267 geciteerd wordt (Rhet. II 1386 b 28) τοὺς .. μιαιφόνους, ὅταν τύχ ωσι τιμωρίας, οὐδεὶς ἂν λυπηθείη χρηστός· δεῖ γὰρ χαίρειν ἐπὶ τοῖς τοιούτοις. De verklaring is dus eenvoudig dat de bestraffing van den boosdoener stichtelijk werkt.

Bizonder scherpzinnig is p. 54—58 de oplossing van de schijnbare tegenspraak tusschen c 13 dat de handeling die van geluk tot ongeluk omslaat de meest tragische tragedie maakt en c 14 dat den voorkeur geeft aan een πάθος als in den Cresphontes, dat gunstig verloopt. Het tragische geval nl. (τὸ πάθος) is niet indentiek, met, zelfs niet noodzakelijk voor de tragedie, al moet een tragedie in lijden verloopen. Niet minder opmerkelijk is de uiteenzetting p. 100 over den overgang van het 19e tot het 20e hoofdstuk, waarin ook een schijnbare weerspeking is te vinden.

De aanmerkingen aan 't eind van het boek toegevoegd verdedigen meestal Vahlen's lezingen tegen de willekeurige veranderingen van Spengel; eigenlijk leveren zij een doorloopende kritiek op Spengel, die ietwat vermoeiend maar algeheel overtuigend is. Alleen p. 323 over de invoeging van het lidwoord in ἔστι δὲ οὐχ αὕτη <ἡ> ἀπὸ τραγῳδίας ἡδονή, ἀλλὰ μᾶλλον τῆς κωμῳδίας οἰκεία die Spengel noodzakelijk, Vahlen slechts mogelijk acht, ben ik het met Spengel eens: de voorbeelden zonder het lidwoord, die Vahlen geeft, zijn geldig omdat daarin het substantief praedikaat is, niet zooals hier, onderwerp.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

The communings with him self of M. Aurelius Antoninus, together with his speeches and sayings. A revised text and a translation into English by **C. R. Haines.** London, W. Heinemann. 1916. (Pr. sh. 5).

Ziehier een ideaaluitgave voor ieder, die met dezen schrijver voor de eerste maal kennis wenscht te maken. Na een zeer verstandige inleiding over aard en vorm van 's Keizers werk, over het ontstaan er van en het voortleven in later eeuwen, ten slotte over de Engelsche vertalingen, waarvan er, let wel, 58 in de 18de, 81 in de 19de eeuw en niet minder dan 30 in de jaren tusschen 1900 en 1908 zijn verschenen, volgt een opstel over het Stoicisme, wel wat kort en in hoofdzaak slechts een uiteenzetting van de wijsgeerige overtuiging van Marcus, maar daardoor ook weer zeer geschikt tot voorbereiding op de eigenlijke lectuur. Dan komen de Commentarii zelf; aan den linker kant de Grieksche tekst met af en toe een klein kritisch nootje of de vermelding van een merkwaardige lezing of conjectuur, en daartegenover gedrukt de nieuwe Engelsche vertaling van den uitgever met aan den voet niet weinig verklarende noten, parallelplaatsen en aanhalingen, alles zoo ingericht, dat thans de toegang tot dezen niet gemakkelijken schrijver wel bijna voor ieder openstaat. Ten slotte volgen nog de redevoeringen, die den Keizer in den mond worden gelegd door Dio Cassius, Gallicanus en Herodianus, en een aantal uitspraken en gezegden van Marcus; zegt de uitgever naar aanleiding van deze laatste, dat niets ons zoozeer het karakter van een groot man openbaart als kleine anecdoten en oogenschijnlijk alledaagsche gezegden, dan kan de opmerking niet weerhouden worden, dat onder deze uitlatingen van den Keizer ten slotte al bitter weinig treffends of teekenends te vinden is. Nog wordt ons een notitie aangeboden betreffende de houding van Marcus tegenover de Christenen, waarbij de bekende plaats XI. 3 ter sprake komt en met Lemercier de woorden ὡσ οἱ Χριστιανοί op aannemelijke gronden als glosseem worden uitgeworpen. Eindelijk en ten laatste drie verschillende indices, allen nuttig en handig, en zoo ziet men, dat alles wat er maar te wenschen zijn kan, hier wordt gegeven en dat in dit kleine en sierlijke boekdeeltje een summum van volledigheid nagestreefd en vrij wel bereikt is.

Voor den meer vertrouwden lezer der Commentarii is het hoofdbelang der nieuwe editie natuurlijk in de constitueering van den tekst gelegen; hieromtrent moge het volgende worden opgemerkt. Ook voor den buitenstaander was het sinds eenige jaren duidelijk, dat in Engeland ook in ons vak een „peaceful penetration" der Duitsche wetenschap bezig was plaats te vinden. Ja, de vereering hier en daar gekoesterd voor Duitsche namen en Duitsche methodes deed den onbevangen toeschouwer niet zelden aan overdrijving denken. Wat van dit alles na den oorlog over zal blijven, staat te bezien, maar het thans besproken boek is klaarblijkelijk nog voortgekomen uit de geschilderde stemming van voorheen. Met name komt dit uit in het standpunt door den uitgever ingenomen tegenover den tekst der Duitsche edities. Schrijver dezes meent nog steeds, dat Prof. Schenkl in het omgaan met Grieksche teksten geen gelukkige hand heeft en dat de godheid hem, om met Stratonicus te spreken, eigen vindingsgave heeft ontzegd, maar hem heeft gegeven de neiging tot broddelen in de conjecturen van anderen. Onze Engelsche uitgever denkt hier blijkbaar geheel anders over en heeft een onbegrensden eerbied voor den Duitschen professor en de laatste Teubneruitgave. Vandaar, dat hij diens met groote omzichtigheid te gebruiken tekst schier blindelings volgt en als basis van zijn eigen redactie bezigt. En zoo komt hij er toe uit bewondering voor en vertrouwen in het uitheemsche de vondsten en resultaten van zijn eigen landgenooten op schromelijke wijze te verwaarloozen. Een paar voorbeelden mogen volstaan. De prachtige interpunctie

van Rendall V, 6, ναί, ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο κ.τ.έ., die de geheele duistere passage opeens volkomen helder maakt, indertijd met vreugd in de Oxfordeditie opgenomen, was door Schenkl weer verknoeid door achter het voorafgaande ποιοῦσι het vroeger gebruikelijke vraagteeken opnieuw op te nemen; deze uitgave doet dat ook, volgt in het overige de interpunctie van Stich en keert zoo weer terug tot den voorwereldlijken chaos. Ten anderen, de coniectura palmaris van Richards VI. 55 ἐνεργοίην, waardoor het gansche hoofdstuk plotseling duidelijk wordt, was door Schenkl niet opgenomen, die natuurlijk zelf een ander probeersel kwam aanbieden, en waarlijk ook onze uitgever is weer geintimideerd en weer gaan twijfelen. En zoo is er zoo veel, om er nog van te zwijgen, dat de eigen bedenksels van Schenkl veel te grif worden aangenomen en in den tekst geplaatst. Laat ik liever als slot een paar kleinigheden releveeren, die de uitgever zelf bijdraagt tot beter begrip van den Antoninustekst: IV. 33, waar hij met succes het overgeleverde Οὐόλεσοσ handhaaft en op Valerius Poplicola doet slaan; XI, 20, waar hij Τὸ μὲν πνευμάτικόν σου voorstelt, een kleine maar aardige verbetering.

Ik eindig gelijk ik begon, met de verklaring, dat deze uitgave in de eerste plaats geschikt is ter inleiding en tot kennismaking met de Commentarii; dat zij als zoodanig vele lezers moge vinden, zij den volijverigen uitgever van harte toegewenscht.

Rotterdam. J. H. Leopold.

Axel Kock, Umlaut und Brechung im Altschwedischen. Eine Übersicht. Lund, Gleerup. Leipzig, Harrassowitz. (1911-)1916. (Pr. kr. 7.50).

Prof. Kock heeft door de uitgave, wier titel hierboven vermeld is, aan zijn vakgenooten een grooten dienst bewezen. Een samenvattende uiteenzetting der verschijnselen, die onder de benamingen „umlaut" en breking gaan, ontbrak tot nu toe, en hoe zeer daaraan behoefte bestond, kan juist uit deze monographie blijken. Wat de algemeen bekende klankleeren van het Oudnoorsch en het Oudzweedsch, zelfs de uitvoerige werken van Noreen, in dit opzicht bieden, is voor het dieper inzicht in den aard der verschijnselen geheel onvoldoende. En zeker is niemand in gelijke mate als Kock bevoegd, om een dergelijk boek te schrijven; immers niemands aandeel aan de ontwikkeling onzer inzichten op dit gebied komt met het zijne ook maar in vergelijking. De methodische verdiensten van het werk laten zich in het kort op de volgende wijze karakteriseeren: 1. Beter samenvatting, dan wij gewend zijn. Zoo moest men bv. vroeger den *i*-'umlaut' van *e* in werken over het Oergermaansch, daarentegen dien van andere vocalen in de grammatica's der afzonderlijke talen zoeken. Hier zijn deze dingen in hun samenhang behandeld en ook chronologisch nader bij elkander gebracht. 2. Beter onderscheiding, dan wij gewend zijn. Als belangrijkst voorbeeld haal ik aan de behandeling van den *u*- en den *w*-umlaut, naast elkander maar niet door elkander, waarbij beter, dan in eenig overzicht tot nu toe het geval was, aan den dag komt, hoe verschillend de voorwaarden zijn, waaronder de diverse vocalen aan ieder dezer wijzigingen onderworpen is — de *a*-klanken zijn het gevoeligst; bij andere vocalen daarentegen is naast den invloed der *u* in den regel nog een andere factor noodig, om het verschijnsel te doen optreden, terwijl *w* ook alleen 'umlaut' van *e* en *i* kan bewerken, maar in een andere periode weer in combinatie met een tweeden factor werkt. 3. De uitbreiding van het onderzoek over een ruimer geographisch gebied — want ofschoon de titel van Oudzweedsch spreekt, wordt ook een volledige voorstelling van de Westnoorsche verhoudingen gegeven en is ook het Ouddeensch niet verwaarloosd — en over de dialecten, waardoor menig verschijnsel pas in het juiste licht geplaatst kon worden. 4. de uitbreiding van het onderzoek over een ruimer chronologisch gebied, waardoor de samenhang tusschen oudere en jongere verschijnselen op den voorgrond treedt. Als voorbeeld noem ik de Oostnoorsche breking van *i* tot *iu*, die in het licht der breking van *e* een nieuw aspect krijgt [1]). In bijzonderheden kan men het natuurlijk met den schrijver dikwijls oneens zijn, maar in zeer vele gevallen zal de lezer hem toch gelijk geven tegenover de tegenstanders, wier meeningen hij zorgvuldig aanhaalt of althans door rijke litteratuuraanwijzing gemakkelijk toegankelijk maakt.

Het zijn trouwens niet uitsluitend de methode van voorstelling en het even helder als voorzichtig oordeel over de verschijnselen, noch ook de talrijke, ofschoon zelden als zoodanig aangekondigde nieuwe opmerkingen, die aan dit boek zijn waarde geven; in niet geringer mate trekken de overweldigende massa stof, die hier geordend is, de talrijke voorbeelden, de excursen over twee-, drie-, meerdubbele vormen de aandacht. Deze materiaalverzamelingen, gepaard met een uitvoerig register, verzekeren aan het werk een eerste plaats onder de boeken, waarin men naslaat in gevallen van twijfel omtrent de grammatische beteekenis van een vorm.

Sommigen zullen het betreuren, dat het werk niet in he Zweedsch geschreven is. De heldere, juist voor behandeling van grammatische vragen zoo uiterst bruikbare stijl van Prof. Kock lijdt althans voor mijn gevoel onder een vertaling in het Duitsch. Maar daartegenover staat het voordeel, dat het werk in dezen vorm voor een grooter aantal personen toegankelijk is. En de vrienden van den Zweedschen tekst kunnen zich troosten met de gedachte, dat het derde deel van „Svensk Ljudhistoria", dat dezelfde vragen uit een eenigszins ander gezichtspunt behandelt, als binnen kort verschijnend in het vooruitzicht gesteld wordt.

Amsterdam. R. C. Boer.

Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.

Band XVIII. **Gundackers von Judenburg Christi Hort** aus der Wiener Handschrift hrg. v. **J. Jaksche.** Mit einer Tafel in Lichtdruck (Pr. M. 4).

Het hs. (Perg. XIII—XIV eeuw), dat een tijdlang verloren werd geacht, (o. a. door Goedeke I, 228), berust sedert 1877 op de Hofbibliothek te Weenen. Het bevat ook een nog onuitgegeven gedicht van St. Magdalena. „Christi Hort" is een poëtische bewerking (in Beiersch dialect) van het slot van het Evangelium Nicodemi. Tot de verbetering van den tekst hebben Roethe, Sievers

[1]) Daarentegen valt onder deze chronologische verbreeding der voorstelling niet de hierboven genoemde behandeling van den *i*-'umlaut' van *e*, daar deze, gelijk reeds gezegd is, volgens Kock van de overige *i*-'umlauten' chronologisch niet ver afstaat.

en vooral v. Kraus bijgedragen. Eenige plaatsen blijven onzeker: v. 104—5 (*Leviathan*) *roumt ir* (*Eva*) *zu untz an di frist biz daz si daz obz az* zou ik niet aan *rûnen* denken, maar aan *râmen*: „er setzte ihr zu, drang auf sie ein". Wat *mandate* betreft, geloof ik met J., dat niet de voetwassching, maar het avondmaal bedoeld wordt.

Band XIX. **Die poetische Bearbeitung des Buches Daniel** aus der Stuttgarter Handschrift hrg. v. **A. Hübner.** Mit einer Tafel in Lichtdruck. (Pr. M. 6.60).

Band XXI. **Die mitteldeutsche poetische Paraphrase des Buches Hiob** aus der Hs. des K. Staatsarchivs zu Königsberg hrg. v. **T. E Karsten.** Mit zwei Tafeln in Lichtdruck. (Pr. M. 11.60).

Deze twee uitgaven vormen Deel III en IV der „Dichtungen des Deutschen Ordens", waarvan de twee eerste deelen in *Mus.* XVI, 8, 235 zijn besproken. Het zijn vrij omvangrijke werken (Hiob telt 15568 verzen), waarin de bijbeltekst op de bekende breedsprakige manier wordt omschreven en toegelicht. Behalve voor de beschavingsgeschiedenis zijn deze gedichten van belang voor de kennis der Duitsche litteraire taal in het overgangstijdperk. Zij vertoonen het oostmiddelduitsche type, dat zijn enorme uitbreiding voor een groot deel aan de Duitsche Orde te danken had. Hun woordenschat heeft vele eigenaardigheden, die op nederduitsche e. a. invloeden wijzen. De bij Lexer ontbrekende woorden zijn naar gewoonte in de woordenlijst met een sterretje aangeduid; er zijn verscheidene cruces onder.

Het „Buch Daniel" is met andere bijbelpoëzie van de Duitsche Orde overgeleverd in twee perkament-hss. S (14—15de eeuw) van de Landesbibliothek te Stuttgart, blijkens het facsimile een waar prachtwerk, en K (15de eeuw) te Königsberg. Dat voor deze tekstuitgave alleen S in aanmerking kwam, maakt H. volkomen duidelijk. De afdruk wijkt slechts hierin van de regels der D. T. af, dat de interpunctie van het hs. naast de gewone van Lachmann is aangegeven. De schrijver van den Daniel heeft nl. een eigenaardig interpunctie-stelsel, door H. blz. XV—XXII beschreven, consequent toegepast. Van de vele zeldzame en merkwaardige woorden vermeld ik: *bangen* = loopen, dringen, waarbij H. aan het mhd. *baneken* herinnert (?); *lohter* (: *tohter* tweemaal), naar het schijnt *tijdreeks, geslachtslijn*, zeker niet *lustrum*, eer met *louft, loft* samenhangend; *prank* (*en*) = ned. *prangen* = *drukken*; *tusmen* (*tuscheln*) *fluisteren*; *vese* = *kwaal, gebrek*? — Twee duistere plaatsen zijn misschien op te helderen: 1916—20 is sprake van de stekelige sleepruim: *Kerne brenget ouch die sle In ires selbes saffe. Nicht vil ist ir in raffe Von des dornes herwekeit Da mitte sie ist becleit.* Bij *raffe* staat in het gloss. een vraagteeken. De zin is blijkbaar: *Die Schlehe trägt auch Kerne in ihrem Safte, aber nicht viele* (=*keine*) *davon sind im Raffe* (*im Bereiche der raffenden Hand*), *wegen der scharfen Dornen, womit sie bekleidet ist.* — 3815—21 wordt van Nabuchodonosor gezegd: er wurde nicht gänzlich zum Ochsen, *Sunder sin sinne trochsen Wart bi im in unsitten.* H. denkt hier aan nhd. *drucksen*, en vermoedt: *untätig, schlaff sein.* Ik zou eer aan ons *drossen* denken, dat waarschijnlijk uit *drohsen* ontstaan is (zie v. Wijk Et. W. 183), dus: *sein Verstand ward ihm entrissen*, wat volkomen overeenstemt met het volgende: *Menschlich vernumft entglitten aller was bi der stunde.*

Het „Buch Hiob" staat in een ander prachths. van de Duitsche Orde (A), dat zich in het Staatsarchief te Königsberg bevindt, en in het hierboven genoemde hs. K, dat ook den Daniel bevat (bij Karsten B genoemd). A, dat blijkens het acrostichon van de Vorrede (XXIV) tusschen 1347 en 59 werd geschreven, staat nader bij het origineel, dan B, en is dan ook door Karsten tot grondslag gekozen, maar de vele slordigheden en uitlatingen zijn met behulp van B verbeterd en aangevuld. Of Tilo von Kulm den Hiob gedicht heeft, laat K met recht in het midden, maar hij toont aan, dat de Hiob, evenals Tilo's gedicht *Von siben Ingesigeln*, in hoofdzaak poëtische vertaling is. Behalve den Vulgata-tekst heeft de dichter een ruim gebruik gemaakt van de *Postilla* van Nicolaus v. Lyra, zooals uit de aanteekeningen blijkt. Ook deze tekst bevat vele vreemde en duistere woorden. Zoo is 1702 *esper* (: *vesper*) volkomen onbegrijpelijk: aan Hoffnung valt niet te denken, evenmin als aan *ezbaere* (!) — 2425 *Verlo* uit A (*V.lo*) in den tekst opgenomen, heeft geen zin; B geeft het juiste: *ab sine lynwat gesnyde*, waardoor ook de versmaat hersteld wordt. — Zou in 2980 *syn geboude netzen* niet *metzen* = ned. *metselen* moeten gelezen worden? En is *dich* 4379 niet verschreven voor *diet*? — 4894 is de gissing van Hübner: *zucken* voor *cucken* zonder twijfel juist: *uch syn antlitz zucken an* is een variant van 4881—2: *Ir nemet uch... diz antlitze Gotes an.* — Zeer vreemd doen in een md. tekst aan: *clingwerft* (?) = *perplexi, etwinde* = ags. *edwinde* = mhd. *itwaege Wirbel*; *emde* = *ellende*; *getwede* = ned. *gedwee*; *viveln* = noorsch *fifla*; *harladie* = engl. *harlotry*? Onverstaanbaar blijven woorden als *ryten* (6133), *podern, behuchet, verplengen.* Eene idiomatische studie van deze omd. litteratuurtaal zou m. i. zeer de moeite loonen.

Band XXIII. **Konrads von Megenberg Deutsche Sphaera** aus der Münchener Handschrift hrg. v. **Otto Matthaei.** Mit 15 Textabbildungen und 2 Tafeln in Lichtdruck. (Pr. M. 2.80).

Van de Duitsche geschriften van den geleerden Regensburgschen klerk was in onzen tijd alleen het *Buch der Natur*, een der populairste boeken der 14—15de eeuw, gedrukt. De *Deutsche Sphaera* daarentegen, een streng wetenschappelijk leesboek, werd weinig gelezen en is slechts in drie hss. bewaard. Twee daarvan A (München) en C (Graz) hebben zelfstandige waarde; het derde b is een Zwabisch papierhs. uit het jaar 1477. Het werk zelf is een vertaling van de *Sphaera mundi* van *Johan Holywood, gen. Sacro-Bosco* (1250). Matthari heeft de vertaalmethode van Konrad in zijn dissertatie behandeld. Blz. XIII, waar hij voorbeelden aanhaalt voor de middeleeuwsche belangstelling in astrologie, had de *Parzival* niet mogen ontbreken. Taalkundig interessant zijn de verduitschingen van astronomische termen, als *ebennechter* = *aequator, houbet-* en *gegenpunct* = *zenith* en *nadir, suler, kegler, körbler* (schaduwvormen), *lebenkreiz* = *zodiacus, gebreche* = *eclipsis, schinbrecherinne* = *ecliptica, selbloufer* = *planet, siben treterin* = *septem triones.*

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

Ad. Kolsen, Dichtungen der Trobadors. Halle, Niemeyer. 1916.

Prof. Kolsen, wiens uitgave van de gedichten van Giraut de Borneil een model is van nauwkeurigheid en geleerdheid, heeft het plan gevormd een zeker aantal, tot nu toe òf geheel òf gedeeltelik, onuitgegeven gedichten van troubadours te laten drukken en daarmede een vervolg te geven op de *Werke der Troubadours* van Mahn.

Zijn publicatie zal het licht zien in afleveringen die op ongeregelde tijdstippen zullen verschijnen. De eerste ligt vóór ons, en, zoals men mocht verwachten, de stof is zeer zorgvuldig behandeld; de hulpmiddelen der kritiek zijn gebruikt, en vertalingen lichten ons in omtrent de wijze waarop de uitgever de gedichten opvat.

Zij bevat verzen van G. Faidit, Daude de Pradas, Savaric de Mauléon, G. de la Tour, G. de Poicibot, Aim. de Belenoi, G. Rainol d'Apt, R. d'Aurenga, P. de Gavaret, P. de Durban, Lo Vesques de Clarmon en B. de Poizrenger. Bovendien vermeldt de index een gedicht van een „Graaf van Anjou", maar het schijnt mij niet zeker dat men het recht heeft met Kolsen tot zulk een identificatie te besluiten uit de verzen 79—80 van het gedicht No. 4. Immers, in die verzen kan het bezit van Le Mans en van Tours en het voeren van de titel van Graaf van Anjou even goed de algemene betekenis hebben van „iets zeer moois of zeer groots". De zin dier verzen zou dan zijn: „Daar gij de edelste aller vrouwen zijt, weet gij zó grote en zó vele eerbewijzingen te geven dat, moest ik ook maar de geringste ervan missen, ik Le Mans en Tours niet wil bezitten en niet Graaf van Anjou wil heten" [dus: „dat de minste dier eerbewijzigingen meer waard is dan enz.]. Ten onrechte leest, meen ik, Kolsen *s'es* in plaats van *ses*; zijn vertaling „falls ihr zu den geringeren gehört" verklaar ik niet te begrijpen.

Ik veroorloof mij hier, uit deze vaak zeer duistere gedichten, enige passages te vermelden waarvan Kolsen's verklaring mij onzeker of onjuist schijnt.

No. 2, vs. 23—27. Ongetwijfeld geven de verzen 24—27 de woorden zelf van de dame (*Joi-Novel*) weer; de overzetting door Kolsen van *vos* gegeven is bedenkelik; ik heb ook bezwaar tegen zijn vertaling van *esmai*, dat altijd een ongunstige betekenis heeft en hier moet hebben, daar het een tegenstelling moet vormen tot *joi*, evenals vs. 27 een tegenstelling bevat, en misschien ook vs. 25, waarin *pessamen* de zin van „bezorgdheid" kan hebben. Deze verzen zou ik aldus gedrukt willen zien:

Cais que disses: „E no i a pro
S'ab pessamen cortes e gai
Vos sai donar joi et esmai
E·us fatz plazer vostre dampnatge" ?

en de gehele passage zou ik op deze wijze opvatten: „In plaats van [1]) liefde gaf zij mij strijd, alsof zij tot mij wilde zeggen: „Is het al niet heel veel, indien ik u, tegelijk met de kommer van een hoofs minnaar, de vreugde en de smart der liefde geef, en u behagen doe scheppen in uw verdriet?" Deze woorden zouden zeer goed passen bij vs. 21 waarin van de „trots" der dame wordt gesproken.

No. 3, vs. 29—33. Ik weet niet waarom Kolsen zowel K als I buiten rekening heeft gelaten, in plaats van altans één van beide te gebruiken. In vs. 32 en 33 neemt hij een lezing op die in geen der handschriften staat, hetgeen mij willekeurig en onnodig schijnt; de *m* van *mentraill*, *mintral* (O heeft *uinra*) kan niet worden veranderd, daar ook R een *m* vertoont. Ik stel voor: „Heer, [als hij het rendez-vous met de eerste der twee dames aanneemt], zal zij er bij te kort komen die hem geschikt heeft gevonden om haar dienaar te zijn en die haar belofte niet zal breken, daar [zij weet dat] hij haar bemint". *Mentra* zou dan voor *mentira* (vs. 32) staan en *S'ella* (vs. 30) als *Sella* zijn te lezen.

No. 4, vs. 1—3. Deze verzen zijn zeer moeilijk te verklaren; tegen de vertaling van Kolsen heb ik dit bezwaar dat *cors* niet zonder lidwoord kan staan en dat *reials* als substantief onbekend is.

vs. 41 en vlgg.: „Gij weet altijd zó te doen dat gij u door de goeden doet liefhebben en door de slechten doet vrezen, zodat geen enkele gemeenzaam met u durft zijn; maar toch beeldt een ieder, als hij bij U is, zich in tot de goeden te behoren, want gij berispt nooit iemand".

vs. 51 en vlgg.: „Een ieder wil altijd bij u blijven, zó dat anderen hem [van onbescheidenheid] beschuldigen, want velen gaan u bezoeken die van plan zijn dadelik weder heengaan en die, als zij u zien, dat niet kunnen; ik zelf heb mij vaak bij u te lang opgehouden". Kolsen geeft van vs. 53—54 een overzetting waarvan ik de zin niet begrijp en evenmin het verband ervan met de andere verzen.

No. 8, vs. 9 en vlgg.: „Mijn verstand deed mij het gebied van Amor verlaten door deze list dat ik haar niet meer op zocht [d. w. z. „Ik wilde mij zelf overreden haar te vergeten door haar niet meer te bezoeken"], alsof niet te zien voldoende is om te vergeten, maar mijn verstand is niet sterk genoeg om uit mijn hart haar te verdrijven die er zich van heeft meester gemaakt".

No. 10, vs. 35. *Dompneiar* betekent hier toch zeker „het hof maken"; Kolsen vertaalt „vernarrt".

No. 11. Dit gedicht is biezonder duister; misschien ware het beter geweest het niet te vertalen; een overzetting naar de woorden verklaart niets, zolang het verband onbegrijpelik is. In het laatste vers zou ik willen lezen *Car dei* en vertalen „Omdat ik heb gegeven". Het gedicht maakt de indruk van een parodie; de opsomming der talrijke vogels in de eerste verzen lijkt wel wat op een bespotting van de dichters die hun zang altijd aanvangen met de vermelding van de nachtegaal of de leeuwerik.

No. 12, vs. 19. *Si est sos sens* „telle est son intelligence, c'est là la forme spéciale de son intelligence". De volgende woorden behoren zonder twijfel tot de inhoud van het *cuidar* van vs. 18.

No. 13, vs. 9. Kolsen geeft zich rekenschap dat dit gedicht en het volgende zeer obsceen zijn; toch vertaalt hij *aquels tres* door „die drie mannen", terwijl de verzen 25 en vlgg. van No. 14 duidelik zeggen wat men onder „die drie" moet verstaan. De betekenis van vs. 6 is zonder twijfel niet die welke Kolsen eraan geeft; het beduidt dat zijn krachten hem hebben begeven gedurende de liefdenacht die de dame hem heeft toegestaan. Het onderwerp van *aucia* (vs. 7) is zonder twijfel de dichter zelf en niet de dame.

No. 14, vs. 26. In plaats van *q'anc*, lees met D *quant* „wanneer het erop aankomt te slaan".

vs. 27: „want de een was schuldig jegens wat hij had behoren in te nemen" (l. *q'el*).

Laten wij hopen dat Prof. Kolsen weldra de volgende afleveringen van zijn zeer belangrijk werk moge uitgeven.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

[1]) Voor *de* in de betekenis van „in plaats van", zie 7, 23.

Un diplôme faux de Charles le Chauve pour l'abbaye de Montier-en-Der par Maurice Prou. (Extrait des mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres tome XL). Paris, Klincksieck. 1915. (Pr. fr. 1.50).

De oorkonde van Karel den Kalen dd. 24 Jan. 858, koninklijke bevestiging van verschillende schenkingen voor de mensa fratrum der abdij Montier-en-Der (Haute Marne; Vassy), zal stellig door niemand meer verdedigd worden; daartoe werden hier „assez d'anomalies et d'anachronismes" aangetoond! De kleine studie, door Prou aan dit falsum gewijd, met haar absolute voorzichtigheid en haar zuiver gestelde, zakelijke vragen is een model van critisch onderzoek.

Wel is het resultaat zuiver negatief. Immers de bewuste oorkonde blijkt een falsum, na 980 ontstaan; de falsificator legde ten grondslag het echte charter van Karel den Kalen dd. 25 Jan. 857 en bezigde bovendien nog twee andere voor de abdij bestemde oorkonden, te weten een diploom van Lotharius (980) en een charter van Herbert II van Troyes (968). De geschiedenis heeft dit document dus voortaan ter zijde te leggen, als zij de immuniteitsverhoudingen in het midden der IXe eeuw onderzoekt. En dit resultaat noemden wij negatief, daar de precieze aanwijzing onder welke omstandigheden een falsum ontstond vaak verrassend licht werpt op de gebeurtenissen en verhoudingen van den tijd der vervalsching. Om te beoordeelen in hoeverre dit bij het hier besproken stuk mogelijk geweest was, zou grooter kennis van de desbetreffende locale geschiedenis noodig zijn, dan men bij mij mag veronderstellen.

Een zoo beknopt mogelijk résumé volge hier: Tot verdenking leidde in de eerste plaats de vorm der oorkonde, die bij toetsing aan gelijktijdig en jonger materiaal ook inderdaad jonger blijkt. Maar tegelijk wekt ook de inhoud van deze onmogelijk lange oorkonde bevreemding. Drie keer toch bevestigde Karel de Kale de schenking van tafelgoederen door de rectoren Aumer (845) en Pardoul (857 en 858). De schenking van Aumer, zakelijk en juist herhaald in de tweede bevestigingsoorkonde (857), blijkt niet onaanzienlijk uitgebreid in de derde: het falsum van 858. En daar nu een van de toegevoegde schenkingen (markt en burcht te Saint-Dizier) door aanspraken van Herbert II van Troyes anno 968 ernstig bedreigd werd, lag het voor de hand te veronderstellen, dat men ter overtuiging van dezen graaf een koninklijke oorkonde fabriceerde en toen, gemakshalve, in dit falsum ook maar alle verdere bezittingen, waarvoor geen rechtstitel aanwezig was, mede opnam. — Maar er bestaat onloochenbaar diplomatisch verband tusschen dit falsum en een koningsoorkonde van Lotharius anno 980 (Lot et Halphen No. 44). Dan moeten de tekstovereenkomsten der oorkonden van 858 en 968 wel verklaard worden uit het feit, dat de falsificator niet werkte ten behoeve van de oorkonde van 968, maar met gebruikmaking van dat stuk. Daarmede is dan de zoo mooi kloppende interpretatie vervallen. Wij zien alleen een falsaris, als zoo dikwijls, aan zijn zuren arbeid in het abdij-archief, zonder het waarom te beseffen.

Een enkele blik op het als pièce justificative overzichtelijk gedrukte falsum doet ons echter ook nog een andere, zeer lange, invoeging ontdekken. De koning heeft 858 bijzonder veel mede te deelen over het wezen der immuniteit, de keuze van den advocaat, de keuze van den abt enz. En nu treft het wel bijzonder, dat Levison (Neues Archiv XXXIII, 1908, S. 743 ff.) de onechtheid eener andere immuniteitsoorkonde voor deze zelfde abdij Montier-en-Der (van Childerik II 664—665) aantoonde, *en dat voor dit immuniteitsfalsum dezelfde Lothariusoorkonde* (980) *heeft dienst gedaan, die ook de maker van het onderhavige falsum bezigde.* Het artikel van Levison ontging Prou blijkbaar (vgl. p. 19—229, noot 3); jammer, want deze coïncidentie kan een vingerwijzing zijn. Als het zwaartepunt van de falsificatie eens lag juist in de immuniteitsverhoudingen! De interne geschiedenis der abdij moet wel heel merkwaardig geweest zijn; daar staat Prou's falsum borg voor!

Het is hier niet de plaats daar dieper op in te gaan. Prou heeft zelf ter loops (p. 19—229) op de mogelijkheid gewezen, dat dit falsum in twee instanties ontstaan zou kunnen zijn: eerst dienst doende 968, en daarna nogmaals dienstdoende op een ons onbekend oogenblik na 980. Ik houd dat voor zeer waarschijnlijk. En ligt het dan niet voor de hand te vermoeden, dat inderdaad een gelijke (immuniteits-) tendenz die tweede instantie van ons spurium en het falsum 664—665 beheerscht? En zou dan bij de volledige studie van het geheele Cartularium en van Adso's vita Bercharii (vgl. Levison S. 757) niet ook de volledige verklaring gevonden kunnen worden?

Den Haag. N. B. Tenhaeff.

La Famille del Court van Krimpen, refugiés de Verviers. Leur rôle dans l'industrie drapière en Hollande au 17e et au 18e siècle et leur place dans la magistrature. Avec une étude sur le tableau de Rembrandt dit „de Staalmeesters" (door Mr. A. A. del Court tot Krimpen [1])).

Wijlen Mr. H. J. Koenen, die niet afkeerig was van een paradox, placht te zeggen, dat evenals naar zijn inzicht de familie de grondslag vormde der samenleving, ook de genealogie de grondslag behoorde te zijn der geschiedschrijving. Maar hij wilde dan ook, dat de genealogie zich zou verheffen boven het zoeken naar doopakten en het nasnuffelen van sterftedatums. Hoe onontbeerlijk dergelijke nasporingen ook zijn, zij konden z. i. toch nooit meer leveren dan de grondslagen van het gebouw. Op die grondslagen moest worden opgetrokken de volledige geschiedenis eener familie, van haar opkomst, welvaart en verval; van haar positie in de maatschappij, van den invloed door hare leden uitgeoefend evenals van die, welke deze ondergingen van tijdstroomingen en politieke gebeurtenissen. Met bijzondere ingenomenheid begroette Koenen dan ook indertijd de verschijning van Elias' standaardwerk over de Amsterdamsche vroedschap en met genoegen zou hij vermoedelijk ook het hierboven vermelde boek hebben ter hand genomen. Want al is dit werk zijn afkomst niet ontrouw geworden, al is het dientengevolge bezwaard met velerlei genealogischen ballast, welke den lezer in herinnering brengt, dat hier in eersten aanleg de geschiedenis geschreven staat niet alleen *van*, doch ook *voor* de familie del Court, daarnevens blijkt toch duidelijk, dat de schrijver een open oog heeft voor het belang van een familiegeschiedenis op den bovengeschetsten ruimeren grondslag. Niet zonder succes heeft hij zich van de

[1]) Uit m. i. overdreven bescheidenheid vermeldt de schrijver zijn naam niet. Ik weet echter mijnerzijds niet onbescheiden te zijn, als ik hierboven niet slechts den titel van het boek, doch ook den naam van den auteur doe afdrukken.

ondernomen taak gekweten. In het kort blijkt de inhoud van het boek reeds uit den langen titel. Na eerst de genealogie en de schaarsche gegevens betreffende de maatschappelijke geschiedenis der familie del Court te Verviers te hebben medegedeeld, beschrijft hij de lotgevallen van dit geslacht tijdens de troebelen der 16e eeuw en de geloofsvervolgingen, die in het bisdom Luik daarmede gepaard gingen. De familie spatte uiteen en de uitgeweken tak schoot, na verscheidene jaren te hebben rondgezworven, eindelijk in Holland weer vasten wortel. Van ouds had zij in de textielindustrie een voorname rol gespeeld. Leiden was daarom ook de pool die haar in Holland het meeste aantrok. Maar niet alle del Courts konden daar aarden. Servaes Pietersz. del Court, een man van rustelooze activiteit, verhuisde weldra naar Gouda, waar hij met eenige compagnons en gesteund door het stadsbestuur een groote lakenfabriek in de vroegere Agnietenkerk oprichtte en de van stadswege opgerichte volmolens pachtte.

Vermoedelijk was de oppositie tegen deze modernere bedrijfsvormen oorzaak, dat hij Gouda echter spoedig verliet en zich te Amsterdam vestigde, waar hij, onbelemmerd door de kracht der tradities van de middeleeuwsche bedrijfsorganisatie, een vruchtbaar veld vond voor zijn rustelooze activiteit. Gedurende vier generaties namen de del Courts een der eerste plaatsen in in de Amsterdamsche draperie en vooral over dit tijdvak biedt het boekje van hun nazaat menig gegeven, dat ook voor de economische geschiedenis van belang is. Het jaar 1748 zag ook een del Court zijn intrede doen in de schepenbank. Sedert bleven zij trouw aan de magistratuur.

Dit alles is met veel zorg bewerkt en overvloedig gestaafd door bewijsstukken. Vooral de notarieele archieven hebben vele bijdragen geleverd. En hoewel de compositie niet altijd gelukkig is, toch wordt de moeite, die de lectuur soms kost, zeker beloond. Het is degelijke en gezonde kost, ook al is zij toebereid door iemand, die kennelijk geen kok van beroep is en al volgen de spijzen elkander in ietwat zonderlinge volgorde op. Ik geloof dan ook dat de geschiedenis van ons vaderland niet weinig zou zijn gebaat, indien wij ons in het bezit van een serie dergelijke familiegeschiedenissen mochten verheugen.

Ten slotte zij nog vermeld, dat de schrijver in zijn hoofdstuk over de Amsterdamsche draperie tracht aan te toonen, dat niet minder dan Rembrandts nachtwacht ook diens staalmeesters hun naam ten onrechte dragen. Naar zijne meening, welke geenszins onaannemelijk schijnt, zijn het niet de staalmeesters doch de gouverneurs der draperie, die op het beroemde doek staan afgebeeld. In een hunner meent hij zelfs door vergelijking met een in het bezit der familie verbleven portret van Servaes Pietersz. del Court, dezen laatste te herkennen. Of de schrijver deze laatste stellingen voldingend heeft bewezen, mogen meer deskundigen beslissen; in ieder geval bieden echter des schrijvers belangwekkende betoogen een goed uitgangspunt voor verder onderzoek door een onzer kunsthistorici, die zich tot dergelijke vraagstukken voelen aangetrokken.

Utrecht. S. van Brakel.

Kommentar zum Neuen Testament, I–III: Matthäus, Markus, Lucas.

(*Vervolg van kol. 51*).

Uit philologisch oogpunt is deze commentaar volkomen *up to date* en brengt zij — en dat niet alleen in de talrijke aanteekeningen — op menig punt ons werkelijk verder. De gezonde methodische principes, waarop zij rust bevelen zichzelve aan.

Is zij voor den philoloog dan de meest practische? Bij de beantwoording van deze vraag moet wel de nadruk gelegd worden op het feit, dat een commentaar, die het N. T. alleen taalkundig als een bundel Κοινή-documenten toelicht en zich verder slechts met de textcritiek en het verwijzen naar de gegevens uit cultuur en godsdienst der antieke wereld bezighouden zou, nog niet bestaat. Materiaal daarvoor vindt men in alle commentaren verspreid. Zulk een commentaar zou men gaarne steeds bij de hand hebben om na te slaan — en, was zij met een contraregister voorzien, dat ook woorden en begrippen omvatte, dan zou menig philoloog den weg van de Stoa en de Academie naar de Kerk gemakkelijker begaanbaar vinden.

Deze commentaar is echter „aus den Erfahrungen des akademischen Lehramts herausgewachsen" en draagt ook wel den stempel van de meest nauwgezette academische behandeling van die vragen, welke den S. besprekenswaardig voorkwamen. Hij geeft dan ook een doorloopende bespreking van geheele pericopen en samenhangende questies, geen glosseering op de rij af. Dit laatste is voor 't naslaan wel gemakkelijker, 't eerste echter noopt den lezer af te zien van het isoleeren van questietjes. De eerste indruk, dat de S. zich wel wat al te veel laat hooren, wijkt weldra voor het besef dat het zakelijke en feitelijke daaronder niet veel lijdt, terwijl de aanteekeningen bij 't naslaan zeer dikwijls den dienst van een glosseerende verklaring bewijzen.

Bd. II. omvat „*Das Evangelium des Markus*, ausgelegt von Dr. Gustaf Wohlenberg" — destijds predikant te Altona, thans hoogleeraar te Erlangen. De algemeene karakteristiek blijft hier dezelfde, alleen de stijl is veel vloeiender en de stof is door een indeeling in pericopen en door het veelvuldiger voorkomen van Grieksch in den text ook typographisch practischer ingericht. Enkele opmerkingen: in verband met de bekende bede „leidt ons niet in verzoeking (πειρασμόν)" verdient Mc. 4 : 17 θλίψις en διωγμός = Lc. 8 : 13 πειρασμός de aandacht. Reeds in de LXX (Hatch *Essays in bibl. Greek*, Oxf. '89) vindt men π'. = beproeving, nood, zorg, vgl. Sirach 2^{1}, Sap. Salom. 3^{5}, $11^{9.10}$. Wohlenberg verwijst p. 79 voor ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου eenvoudig naar Zahn, *Matth.*[3], p. 351 sq., doch loopt over het eigenaardig naast elkander van ἄνθρωπος en deze uitdrukking in vs. 27. 28 wel wat al te gemakkelijk heen.

De voortreffelijke aanteekening over οἱ παρ' αὐτοῦ (Mc. 3^{21}) p. 109 aant. 87 zou men uit Field *op. cit.* p. 25 kunnen aanvullen met verwijzingen naar Polybius en Diod. Sic., die deze wending ook bezigen. Minder bevredigend is de exegese van τὸ μυστήριον als een „Mysterienkomplex" (Mc. 4^{11}), vgl. Hatch *op. cit.* pp. 58, 69: koninklijk raadsbesluit en staatsgeheim (blijkens de LXX); daarentegen is bij ditzelfde vers zeer terecht opgemerkt, dat van een „Zweck der Gleichnissrede", dat in verblinding en verstokking der hoorders (Holtzmann

b.v.) zou hebben bestaan, geen sprake is. Bij 5 : 30 (p. 162) mis ik 't feit, dat ἐπιγινώσκειν in de Evv. „opmerken, beseffen", bij Paulus „nauwkeurig kennen" beteekent. Op pp. 179. 180 wordt van het ἐνεργεῖν in Mc. 6 : 15 terecht opgemerkt dat dit activum in het N. T. alleen van God gebezigd wordt en de gissing gewaagd, dat de δυνάμεις, die ἐν αὐτῷ (sc. τῷ Ἰησοῦ) ἐνεργοῦσι bedoeld kunnen zijn als „engelen". Dalman echter, *Worte Jesu*, p. 225 vertaalt dit woord terug met: *gburatha mith'abdan beh*, wat evengoed zeggen kan: „werden de wonderdaden door Hem verricht". Rekent men met een directen Arameeschen achtergrond, mondeling of schriftelijk, dan is de keuze van den Griekschen vertaler en de verwerping dezer andere mogelijkheid, zeer opmerkelijk. Over het raadselachtige πυγμῇ νίψασθαι (Mc. 7:3) geeft W. p. 201, aant. 12 alle gewenschte gegevens. Uit Field, *op. cit.* p. 31 behoorde hier nog bij Syr. philox., mg.: ἀποκλύζοντες (τῷ) ὕδατι τοὺς δακτύλους αὐτῶν wat Lightfoot's *ad happereq* bevestigt. Bij 7 : 19 aanvaardt W. terecht de antieke exegese, die καθαρίζων doet slaan op Jezus. Origenes is daar geciteerd naar Lommatzsch = De la Rue III, 494D. Field, p. 32. voegt hier nog bij: Chrysostomus VII, p. 526 A en Greg. Thaumaturgus bij Routh. *Reliq. Sacrae* II, p. 418.

Ἀποστερεῖν (*sc.* μισθόν of ὑποθήκην) wordt (Mc. 10:29) daar door W. p. 274, aant. 91 terzijde geschoven voor een ruimere notie, vgl. echter Field *ad. loc.* Bij 13 : 14 ὁ ἀναγινώσκων νοείτω had de bekende plaats uit Epictetus, *Diss.* III, 23, 20 over de technische beteekenis van ἀναγινώσκειν m. i. niet mogen ontbreken. Wohlenbergs exegese van κτίσις als de menschenwereld (Mc. 16 : 5) p. 392 heeft Semitischen achtergrond: *hewe 'ohēb habberijjōth* = „heb de menschen lief" is een woord van Hillel (10 v. C. A.) Dalman, die dit citeert (*op. cit.*, p. 144) vermeldt, dat het Aram. *birjathâ* (schepselen) eveneens = menschen.

Bd. III, *Das Evangelium des Lucas*. Uit de inleiding mogen hier eenige op bekende controversen slaande uitingen geciteerd zijn. „Blass' poging om zijne overtuiging, dat niet alleen de Handelingen maar ook het Evangelie door den schrijver zelf tweemaal zijn uitgegeven, in een texteditie te belichamen (Ev. sec. Lucam sive Lucae ad Theophilum liber prior, secundum formam quae videtur Romanam, ed. Fr. Blass, 1897) spoort aan tot nadenken op een wijze waarvoor men hem slechts dankbaar wezen kan. De uitvoerige Prolegomena dezer editie hebben echter mijne overtuiging niet aan het wankelen kunnen brengen. Ik blijf beslist de overbrenging van deze hypothese, die bij Handelingen proefhoudend bleek, op het derde evangelie ongeoorloofd achten (zie *Einl.* II^3, pp. 350 sq. 360—265). Ook Nestle's meening (*Einführung*^{3} p. 249) dat hier wie α gezegd heeft ook β zeggen moet, komt mij voor niet ter snede te zijn. Immers uit de omstandigheid, dat Lucas zijn tweede geschrift naderhand voor een nieuwe uitgave heeft gemeend te moeten herzien, volgt niet met dezelfde noodwendigheid als dat in het alfabet de b na de a komt, dat hij ook voor het Evangelie aanleiding gevonden en behoefte gevoeld heeft om daar evenzoo te doen" (p. 39). Deze opmerkingen verdienen m. i., ook reeds op grond van het in den commentaar verwerkte materiaal, instemming. Met groote waardeering is ook hier weder menige met fijnen tact en groote kennis van zaken getroffen textcritische beslissing te vermelden (b. v. 3. 22, p. 200, aant. 65 ; 4 : 17, p. 235, aant. 22 ; 9 :16, p. 375, aant. 75, en excurs. VII—IX) en op te merken dat bizondere zorg is gewijd aan het probleem van den text van Marcion en zijn invloed, evenals reeds in Mt. het Diatessaron-probleem met een bij Von Sodens haastige beslissingen zoo gunstig afstekende zakelijkheid was behandeld. Zeer de aandacht verdient ook de argumentatie over de dateering van Lc. na Paulus' dood, die in de inleiding van Bd. V (Handelingen, *nog niet verschenen*) „noch einmal gründlicher als mir bisher gelungen ist (*Einl.* II^3, pp. 374 sq.)" uitgewerkt zal worden ook op grond van de „ganze Anordnung des Stoffes im zweiten Buche des Lc." (p. 33). Toch verwerpt Zahn (p. 31 aant. 49) de vooral door Krenkel (*Josephus und Lucas* 1894) uitvoerig uitgewerkte hypothese van Lucas als navolger van Josephus (*vgl. Einl.* II^3, pp. 400—403, 421—425). Een schat van nauwgezet onderzoek is verzameld in de aanhangsels op pp. 735—68 : I. Lucas, Lucanus enz., II. Lucas' levensloop, III. Wie zong het Magnificat ?, IV. De schatting der vermogens onder P. Sulpicius Quirinius en de opstand van Judas den Galileeër bij Josephus, V. Over den text van Lc. 2 : 3—5 vooral in de Syrische getuigenissen, VI. Jezus' doop volgens het Diatessaron, VII, Over den text van Lc. 8 : 26 en 37, VIII. Over dien van 9 : 54—56, IX. Het Onze Vader bij Marcion. Te betreuren is het, dat de S. p. 38 mededeelen moet, dat een zoo verdienstelijke commentaar als die van Plummer in de zoo bekende serie van T. & T. Clark, *International Critical Commentary*, eerst te laat zijn aandacht trok. Zoo wordt Loisy b. v. in § 4 „Zur exegetischen und kritischen Literatur" geen vermelding waardig gekeurd! Nederlandsche en andere geleerden, die toch geen Slavische talen schrijven, zijn in Erlangen nog onbekend. Koetsveld's onovertroffen „Gelijkenissen van den Zaligmaker" (2 voll. 4^0, Rotterdam, D. A. Daamen, 472 en 545 pp.), Baljons werken en zooveel voortreffelijks, dat in tientallen van jaren hier en elders verscheen, ontbreekt.

Vergelijk hiermee de oriënteering over de „literatuur", die zelfs in de populaire serie *Tekst en Uitleg* (Groningen, Wolters) gegeven wordt. Eenigszins vreemd is het ook, dat bij de exegetische literatuur gezwegen wordt van de Κοινή-studiën: geen Deissmann, Thumb, Dieterich zelfs, om van Viteau, Moulton, Milligan, Thackeray, Hatch, Robertson, Jannaris, Burton te zwijgen.

De exegese van het Lucasevangelie is wederom vaak treffend door psychologischen tact en fijn taalgevoel en altijd ernstige overweging waard. Ook hier nog enkele kleinigheden: Bij Lc. 2 : 16 ἀνεῦρον, zie Hobart *Medical Language of St. Luke*, p. 99.

Op p. 144 sq. kan bij de afweging van de lezing ἐν ἀνθρώποις εὐδοκίας tegenover ἐ. ἀ. εὐδοκία Fields opmerking (*op. cit.*, p. 48, cf. Lc. 2 : 14), dat de LXX *'anše rason* en dgl. steeds met ἄνδρες, nooit met ἄνθρωποι vertaalt eenig gewicht in de schaal leggen.

Bij de vraag van Anna's ouderdom (Lc. 2^{37}) p. 159 sq. en p. 160, aant. 91 gaat het tenslotte om de lezing ὡς of ἕως. Op p. 194 mis ik de zeer aangelegen gissing, die de στρατευόμενοι (Lc. 3^{14}) als gendarmerie verklaart. Ieder die in 't oosten reisde weet hiervan mee te spreken.

Dat κατένευσαν (Lc. 5 : 7) met „toewenken" verklaard zou zijn, lijkt mij in de gegeven situatie ondenkbaar. Plummer, p. 144 merkt terecht op „possibly they

were too far off for a call to be heard .. Euthymius suggests that they were too agitated to call." Euthymius heeft terecht wel gevoeld, dat κατανεύω (*sc.* τὴν κεφαλήν!) onzin is, wanneer men te ver op zee is om het strand nog te kunnen beroepen. Wellicht is hier een gewoon sein onder de visschers daar ter plaatse in 't spel, waarmede men op een afstand zichtbaar kon maken dat men hulp verlangde. Ik zou denken dat een κατανεύειν (*sc.* τὴν κεραίαν), een knikkende signaalbeweging b. v. met een ra of ander deel van het tuig, hier bedoeld is. Lucas was op zee welbereisd! Ook over μέτοχος in dit vers, dat niet hetzelfde beteekent als κοινωνός h. t. pl. geen woord.

De uiteenzettingen op pp. 269—272 over de crux (Lc. 6 : 1) van den Sabbat, die δευτερόπρωτος zou hebben geheeten, verdienen waardeering, maar Lev. 23 : 11, 15 is een heel zwakke basis. Dit is n. l. de eenige telling van weken in de geheele wet. Daaruit in Jezus' dagen een algemeen bekende nummering van eenige Sabbatsdagen in de maand Nisan te maken en de pointe van het zonderlinge woord te vinden in de vrij overbodige mededeeling dat dit de tweede Sabbat van het begin dier reeks was, zal menigeen en mij daarbij wel te machtig wezen. Stond er δευτερέσχατος d. w. z. de tweede, doch bij e x c e p t i e van achter af gerekend, dan was zoo iets aan te nemen, doch δευτερόπρωτος = δεύτερος wacht m. i. nog op nader bewijs. Op. p. 444 verzekert Zahn, dat de aanhef van het Onze Vader bij Lucas (11 : 2), die zooals ieder weet kortweg πάτερ, ἁγιασθήτω κ.τ.λ. luidt (vgl. Mc. 14 : 26, Rom. 8 : 15, Gal. 4 : 6), „nicht minder jüdisch ist als die vollere Form". Dalman echter (*Worte Jesu*, pp. 88. 157) constateert, dat *abba* specifiek onjoodsch is en kenmerkend voor Jezus. Ook mis ik hier de opmerking, die meermalen is gemaakt, dat het Onze Vader bij Lucas zeer den stempel van diens eigen stijl draagt (ἐγένετο ἐν τῷ εἶναι, τὸ καθ' ἡμέραν, παντὶ ὀφείλοντι *et sim.*). Voor het individueele spreken tot God als Vader vermeldt Plummer uit de Joodsche literatuur: *Sap. Sal.* II : 16, XIV : 3, *Sirach* XXIII : 1. 4, LI : 10, *Tobit* XIII, 4, III Macc. VI : 3 wat zeker wel vermelding verdiende. Opmerking verdient de nadruk, die de S. op p. 445 legt op het feit, dat ἁγιασθήτω en ἐλθάτω Imp. Aoristi zijn.

In Lc. 11 : 3 wordt het bezwaar van het zeer vreemde ἐπιούσιος voor de gewone gedachte *crastinus* niet weggenomen. Bij Lc. 11 : 4 toont Dalman aan (*op. cit.* p. 230), dat de variatie tusschen Mt. en Lc. (ὀφειλήματα en ἁμαρτία) geen grond heeft in 't oorspronkelijk taaleigen: *chôb* laat beide nuances toe. Dit mist men hier op p. 488 evenals het voorkomen van ἀφεῖναι ἁμαρτίας in Ps. 24 : 18, cf. Num. 14 : 19, Ex. 32 : 32, Gen. 50 : 17 (Plummer *ad. loc.*), wat Lucas' keuze van dit woord op deze plaats verklaren kon.

Vrij duister bleef mij verder wat p. 452 aant. 21 te lezen staat „Es ist immer wieder daran zu erinnern dass φίλος und ἐχθρός c. gen. aktive, nicht passive Begriffe sind . . . „Macht euch Freunde" Lc. 16 : 9 heiszt: machet, dass euch die Anderen lieben." De gelijkenis van den Lastigen vriend (Lc. 11 : 5—8) zou dan leeren, dat de discipelen „alles was sie für sich oder andere bedürfen in vertrauensvollem Gebet Gott als ihrem Freunde vortragen dürfen . . . Nicht dass sie Freunde, d. h. Liebhaber Gottes sind, sondern dass Gott ihr Freund ist, sie liebt, soll ihnen bei ihrem Beten bewusst bleiben und ihnen Mut machen", enz. Dit lijkt bedenkelijk op een *petitio principii* uit de vereenzelviging van den φίλος met God in de zinsnede καὶ εἰ οὐ δώσει αὐτῷ ἀναστὰς διὰ τὸ εἶναι φίλον αὐτοῦ. (v. 8) Actief of passief zegt ook nog niets, wanneer men niet uitmaakt wie van de twee in de verhouding van φιλία de actieve rol in dit „Begriff" geacht wordt op zich te nemen. Dit blijkt hier niet met duidelijkheid, omdat de gelijkenis zelf niet eens geëxegetizeerd werd, wat zij echter wel van noode had.

Bij 15 : 13 zie Field, *op. cit.*, p. 68 voor συναγαγὼν (*sc.* εἰς ἀργύριον). De verloren zoon trekt niet met een karavaan, doch met gevulden buidel henen. In de uitlegging van de gelijkenis van den Onrechtvaardigen rentmeester (16 : 1—4) wordt als eenige mogelijkheid de paradoxie aangenomen, dat de meester hem, ondanks zijn malversaties prijst om het talent dat hij voor zulke schelmerij had betoond. Van andere, minder gewrongene opvattingen en daaruit volgende afwijkende inzichten in Jezus' bedoeling, verluidt niets. Tenslotte zou nog b. v. bij Lc. 24 : 19 op te merken zijn, dat naar Dalmans opinie (*op. cit.* p. 51) ἀνὴρ προφήτης wèl naast het goed Grieksche ἀνὴρ βασιλεύς gezien mag worden. In hetzelfde hoofdstuk (v. 49) ware een verwijzing naar Jez. 32 : 15 *rûach mimmarôm*: ἕως ἂν ἔλθῃ ἐφ' ὑμᾶς πνεῦμα ἀπὸ ὑψίστων bij Lucas' merkwaardige uitdrukking ἕως ἐνδύσησθε ἐξ ὕψους δύναμιν op zijn plaats. Godsdiensthistorische parallellen (vgl. b. v. Reitzenstein *Die hellenistischen Mysterienreligionen* 1910 p. 142 ἐνδύεσθαι δόξαν) mist men hier en elder maar al te zeer. Ook Kroll, *Die Lehren des Hermes Trismegistos*, 1914 pp. 341, 347 dient, m. i., ter zake.

Dit is wel de zwakke zijde dezer commentaren, die men noemen kan zonder het individueele, dat men natuurlijk heeft te respecteeren, te na te komen. Zij verwaarloozen de godsdiensthistorische gegevens te veel. Ook van Zahns standpunt is dit, ondanks de hooge qualiteiten van dit werkelijk monumentale werk, dat zoo energiek wordt doorgezet, m. i., een tekortkoming, die men niet licht mag tellen. Congenialiteit in godsdienstig voelen en taal reikt over den afgrond der eeuwen, maar de antieke wereld *is* niet de onze, *in casu* niet de Duitsche, Protestante, Luthersche en „modern-positive" sfeer. Dat er veel kaf te dorschen valt, mag hier evenwel niemand afschrikken. Men zou gaarne den stijl dezer zware boekdeelen wat minder vol en breed zien vloeien, als in deze richting met dezelfde grondigheid de meeningen en oordeelvellingen van dezen meester op vele wapenen ons meer overvloedig werden voorgelegd.

Groningen. J. de Zwaan.

A. Wolff, Der Toleranzgedanke in der deutschen Literatur zur Zeit Mendelssohns. Berlin, Mayer und Müller. 1915. (Pr. M. 1).

Het boekje geeft wat de titel belooft: een sober gehouden overzicht, van wat de Duitsche literatuur in de dagen van Mendelssohn, 1729—1786 over den strijd om de tolerantie biedt, maar zóó, dat meteen de ontwikkeling van het begrip blijkt. Eerst louter het verdragen van den een door den ander op maatschappelijke gronden, nog met die geringschattende hooghartigheid, welke Goethe bedoelde, toen hij zeide: „Dulden heiszt beleidigen". Dan de opvatting van tolerantie niet als genade, maar als recht, voorbereiding voor volstrekte rechtsgelijkheid. Eindelijk het beginsel, dat eerbiediging wil van ieders individualiteit met behoud van de eigene. Gaf Karl Völker ons in 1912 van tolerantie en intolerantie

in het tijdperk der Hervorming de geschiedenis zelve, deze, door de „Mendelssohn-Toleranz-Stiftung" met den eersten prijs bekroonde, verhandeling leent zich bij uitstek tot eene korte inleiding in de geschiedenis der tolerantie in Duitschland gedurende het aangegeven tijdvak. De aanvanger vindt hier waardoor hij zich oriënteeren kan, hij vindt de bronnen genoemd en wordt wegwijs, zonder dat overlading hem ontmoedigt. Ook in de problemen, die zich den voor- en tegenstanders der tolerantie voordeden, wordt hij ingewijd, het uitspelen van den Islam als typische godsdienst der tolerantie tegen het christendom, de vraag of deugdzame heidenen zalig konden worden, waarbij Marmontel's „Belisaire" in Duitschland (gelijk ten onzent) den socratischen oorlog ontketende. Wij ontvangen ook een levendig overzicht van het zich wijzigend standpunt tegenover de joden. Eerst dat wat Gellert nog inneemt in „Die schwedische Gräfin", waar om medelijden gepleit wordt voor de gebreken der joden, die voor het overige nog „hassend und hassenswert" heeten. Zelfs Lessing's „Die Juden" uit dezen tijd (1749) predikt nog niet de verheven opvatting van den „Nathan". Het is vooral Mendelssohn, die, o. a. in zijn strijd met Lavater, voor de joden vraagt niet om medelijden, maar om rechtvaardig oordeel. Na 1770 is de jood in talrijke tooneelstukken de eerbiedwaardige figuur en de schrijvers pleiten voor hun recht op gemengde huwelijken en op grondbezit. De „Nathan" vormt dan het dichterlijk hoogtepunt van den strijd om de tolerantie, waarnaast Mendelssohn's „Jeruzalem", 1783, waardig zijn plaats inneemt. Met de groote figuren in het kampperk maken wij kennis: Friedrich Nikolai, Basedow, pastor Alberti van Hamburg, zelfde stad, waar Göze, de apostel der onverdraagzaamheid leefde en werkte. De schrijver vermeldt Nederlands aandeel in de geschiedenis der tolerantie, voorts dat Bayle door Gottsched in Duitschland is aangeprezen, dat Petrus Hofstede een woordvoerder was in den socratischen oorlog, terwijl hij een woord wijdt aan de Kollegianten, die immers voorkomen in Nicolaïs „Sebaldus Nothanker". Treffend is eene opmerking over de, „moralischen Wochen- und Monatschriften" der periode, waarmede wij ook voor onze Spectatoren ons voordeel kunnen doen: „Gewisz erscheinen sie uns unbedeutend, voll an Trivialitäten, aber für manche Zeiten und manche Sphären musz man bisweilen den Mut zur Trivialität haben um so in die unverwöhnte, unverbildete Masse zu dringen." Waarmee ik allerminst zeggen wil, dat ik al onze Spectatoren onbeduidend vind. Integendeel. Ter inleiding in dit altijd belangrijk deel der beschavingsgeschiedenis bevelen wij het aangenaam geschreven boekje gaarne aan.

Leiden. L. Knappert.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij Mart. Nijhoff verscheen onder den titel *Nederlandsche steden in de 16de eeuw* de eerste aflevering der uitgave van de plattegronden, door Jacob van Deventer omstreeks 1560 op bevel van Philips II gemaakt, van alle Nederlandsche steden en de voornaamste dorpen. Die teekeningen zelf worden thans te Madrid bewaard maar een groot aantal schetsen kwam in 1859 hier te lande onder den hamer en bleven gedeeltelijk hier, gedeeltelijk in Brussel. De rijksarchivaris Fruin gaf er thans eene inleiding bij. De uitgave zal geschieden in 14 afleveringen van 8 platen ieder, in het geheel 111 platen, die ook tegen dubbelen prijs (*f* 2.50) afzonderlijk verkrijgbaar zijn.

De voltooiing kan worden gemeld van de omvangrijke uitgave (zes deelen) van dr. W. P. C. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland* ('s-Gravenhage, Nijhoff, 1908—1916). Deze zorgvuldig in de serieën der Commissie voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën verschenen deelen bevatten belangrijk materiaal zoowel voor de kerkelijke geschiedenis als voor die der zeden ten onzent van 1621 tot 1700. B.

Stichting-De Goeje.

1. Het bestuur der stichting onderging geen verandering, en bestaat derhalve uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. In September 1916 is bij Brill, als derde uitgaaf der stichting, verschenen eene studie van prof. Goldziher, getiteld: Streitschrift des Ġazālī gegen die Bāṭinijja-sekte. Aan verscheidene openbare en private bibliotheken is een presentexemplaar aangeboden; de overige exemplaren zijn tegen *f* 4.50 bij den uitgever verkrijgbaar gesteld.

3. Het bestuur heeft besloten eene verhandeling van den heer C. van Arendonk over de opkomst der Zaiditische dynastie in Jemen voor rekening der stichting uit te geven. Zij zal denkelijk verschijnen in het begin van 1917.

4. Van de beide eerste uitgaven der stichting (photographische reproductie der Hamâsah van al-Buḥturî, 1909, *f* 96; al-Mufaḍḍal, Kitâb al-Fâkhir, uitgave van Storey, 1915, *f* 6) zijn nog een aantal exemplaren verkrijgbaar; de opbrengst zoowel van deze als van latere uitgaven komt ten goede aan de stichting.

November 1916.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Philologus, LXXIII, 4: G. Herbig, Eine osk. Altar-Inschrift aus Lukanien. — A. Stiefenhofer, Die Echtheitsfrage der biograph. Synkriseis Plutarchs. — W. Soltau, Zur röm. Verfassungsgeschichte. — J. Heeg u. P. Lehmann, Enim u. autem in mittelalterl. latein. Hss. — F. L. Ganter, Rigodulum — Reil a. d. Mosel. — F. Pfister, Vulgärgriech. in der ps.-xenophont. *Ἀθηναίων πολιτεία*. — A. Todesco, *ΚΟΚΚΥΞ*. — Misc.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XLI, 3: G. Neckel, Adel u. gefolgschaft. — V. Moser, Ueber mhd. u. nhd. *i* für *e* und *ē* in tonsilben. — C. Franke, Die tempusformen in Luthers fabeln u. in deren latein. u. deutscher quelle. — N. O. Heinertz, Etymologisches. — J. H. Kern, *Sprechen* mit dem accus. der person. — W. v. Unwerth, Der kuckuck als angangstier. — H. Degering, Neue funde aus dem 12ten jhrh. — Berichtigungen.

Revue Historique, CXXII, 2: Gaffarel, La Terreur blanche à Marseille. — Bréhier, L'histoire de France à la façade de la cathédrale de Reims. — Matthier, Sur la formation de la légende dantonienne. — Bulletin historique: Hist. ecclésiastique, Moyen âge; Grande Bretagne.

Studiën, LXXXVI, Nov.: B. W. Speekman, Enrica von Handel-Mazzetti, II. — W. Mulder, De Goden der Kelten. — G. Jonckbloet, De socialist. dichteres Henriette Roland Holst—v. d. Schalk. Teleurstelling van haar idealist. socialisme. — J. Stein, Engelsche geleerden over Wetenschap en Godsdienst. Sir Oliver Lodge. — Hand. v. d. H. Stoel. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Bruin, Modern Chinese: D.LZtg. 1916, n°. 44.

Van Dillen, Econom. karakter der middel. sted.: Hist. Zeitschr. CXVI, 3 (Von Below).

Valentiner, Niederl. Kunst: D.LZtg. 1916, n°. 41 (Friedländer).

ADVERTENTIEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. — No. 4. — Januari 1917.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

G. Finsler, Die Homerische Dichtung. (Aus Natur und Geisteswelt n°. 496). Leipzig, Teubner. 1915. (Pr. M. 1.25).

„Wie die Ilias gegenwärtig da steht ist sie nicht in einem Zuge entworfen, sondern hat durch die Hand ihres Dichters eine Stufenweise Ausgestaltung erfahren, bis sie ihren endgultigen Abschluss erreichte". Is die bewering — ook Rothe had van de Patrokleia al iets dergelijks gezegd — niet eene reductio ad absurdum van het unitarisch standpunt ? Hier van ligt alle beteekenis in de leer van het „aus einem Gusz". Erkent men geleidelijke uitbreiding van een kerngedicht, wat doet het er dan eigenlijk toe of men één of meer dichters aanneemt ? En hoe zal men dan nog bewijzen dat het eerste beter is ? De algemeene waarschijnlijkheid is er zeker niet voor, dat de dichter van de kern der Ilias zijn eigen voltooid werk heeft uitgebreid : eer dat anderen het deden.

Of blijkt uit den *stijl* der Ilias onloochenbaar ééne individualiteit ? „(Ich bin) der Ueberzeugung" zegt F. „dasz das homerische Gleichnis nicht der epischen Kunst im allgemeinen angehört, sondern in seiner Eigenart das volle persönliche Eigentum des Dichters der Ilias ist". Maar hij laat er op volgen „Er wurde rasch gemein gut. Der Spätere, der den Anfang der 14 Buches gedichtet hat, versucht sich bereits nicht ohne Glück darin". Wat zal men hierna nog zoeken naar een ander éénpersoonlijkheidsmerk ? Overigens blijkt uit de aanhaling ook dit dat, al verklaart F. zich unitariër, hij geenszins aarzelt aan bijvoegsels te gelooven ; als zoodanig beschouwt hij o. a. ook den catalogus navium en de theomachie, en, bij de Odyssee het verhaal der zwijnejacht op den Parnassus. Geleidelijke uitbreiding neemt hij bij dit gedicht niet aan.

F.'s opvattingen, hier vermeld, zijn, wat betreft de Ilias, eene verrassing. In de tweede uitgaaf van zijn „Homer" in 1913 verschenen, waarvan de „Homerische Dichtung" hoofdzakelijk een uittreksel is — op enkele punten zijn wijzigingen aangebracht en het slothoofdstuk, de geschiedenis der kritiek van de Homerische gedichten is geheel weggelaten — dus in het twee jaar oudere boek, erkent hij ook wel al het onvolkomene in de eenheid der Ilias, maar verklaart het *uitsluitend* hieruit dat de dichter „zu sehr unter der Gewalt seines Stoffes stand" m. a. w. het verschil in voorstellingen tusschen zijne „Vorlagen" d. i. de gedichten waaruit hij zijne stof putte, niet kon neutraliseeren. Nog hecht F. aan dezen factor waarde, maar niet meer uitsluitend ; de verandering in zijne zienswijze is van te meer belang, daar hij als geleerde hoog uitsteekt boven de middelmaat.

Ook het feit zelf, dat hij aan „Vorlagen" der dichters van Ilias en Odyssee niet alleen gelooft, en ze van grooten invloed acht op de compositie der gedichten, maar ze ook zooveel mogelijk tracht uit te vinden, moet gewaardeerd worden. Het is nog niet zoovele jaren geleden, dat de unitariër Rothe smalend zulk z. i. vruchteloos ondernemen veroordeelde. En ook bij ons werden dergelijke uitingen gehoord. Al zijn niet alle pogingen tot nog toe gelukkig geweest — ook F. geeft zoowel in zijne voorstelling van de bronnen als in die van de compositie der Ilias en der Odyssee op menig punt aanleiding tot kritiek — de kans neemt toe hoe meer in deze richting gewerkt wordt, dat over de hoofdzaken eene communis opinio zal ontstaan.

Intusschen is het beste van F.'s werk zonder twijfel de schildering van 't geen hij in 't grootere boek „die Homerische Welt" noemt, het beeld, dat de gedichten ons geven van de natuur en den mensch, van staatkundige en maatschappelijke toestanden. Dat beeld ziet de gewone lezer niet, want het moet uit de voorvallen

die het onderwerp van 't verhaal uitmaken, geabstraheerd worden, en daarvoor is eene bijzondere soort van oplettendheid noodig, slechts mogelijk voorzoover men met zijn gedachten thuis is op de gebieden waartoe de trekken van het beeld behooren. De studeerkamer alleen kan dat niet leeren, men moet de opgewektheid en de gelegenheid gehad hebben om zich te verdiepen in het volle leven. Wie bekend is met het gemiddelde peil der vele verklaringen van en beschouwingen over Homerus, zal de groote verdiensten van F.'s arbeid in dezen het best vermogen te schatten. In haar soort weinig minder goed, schoon uit haar aard minder belangwekkend, misschien niet altijd vrij van gezochtheid, is zijne beschouwing van de techniek der Homerische dichtkunst.

Maar in één opzicht dunkt hij mij niet billijk. „Der Dichter der Ilias hat jene Religion geschaffen, die den Spätern so unwürdig vorkam und zu deren Entschuldigung Kyniker und Stoiker die allegorische Deutung erfanden". Deze uitspraak bestrijd ik niet; de Ilias geeft geen Abklatsch van den volksgodsdienst; over de vragen waar de Epische dichter zich voor geplaatst zag, dacht de wereld zijner tijdgenooten niet na; en dat de lateren zich voor hem geschaamd hebben weet iedereen. Maar waarom vermeldt ook Finsler afkeurend zijne „Anschauung von dem ungerechten Weltregiment der Götter"? Waarom erkent hij daarin niet de objectiviteit, die hij overal elders in den dichter prijst? Blijkbaar kan ook F. zich niet losmaken van die autosuggestie, die de feiten van iederen dag in het gezicht slaan: het geloof aan eene liefderijke Voorzienigheid.

Arnhem. Matthée Valeton.

H. von Arnim, Plato's Jugenddialoge und die Entstehungszeit des Phaidros. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 6, geb. M. 8).

Een wijsgeerig niet veel beteekenend, in zijn conclusies weinig overtuigend, droog en zwaarwichtig boek! De schrijver, polemiseerend tegen Pohlenz's vroeger hier besproken werk, welks titel „Aus Plato's Werdezeit" hij ironisch „schön und anregend" noemt, stelt zich ten doel, tegenover de sedert K. F. Hermann algemeen heerschende genetische opvatting, het relatieve recht te doen uitkomen van Schleiermacher's hypothese, volgens welke Plato in zijn litteraire werkzaamheid en in de volgorde der dialogen een methodisch-didaktisch plan zou gevolgd zijn. Von Arnim is er van overtuigd, dat bij Plato van den aanvang af het aannemen eener „transcendenten Welt des ideellen Seins" ten grondslag gelegen heeft, en dat hij de Ideeënleer van de zoogenaamd Sokratische periode af tot in zijn hoogsten ouderdom heeft vastgehouden. De beteekenis der Idee wordt dan verder kortweg aangegeven door het verwarrende of nietszeggende begrip „metaphysische Realität." — Maar is het aannemelijk, dat een denker als Plato aangaande den zin dezer metafysische realiteit niet geleidelijk een dieper inzicht zou gekregen hebben, dat hij in het bepalen van het begrip Idee (het fundamenteelste en moeilijkste der geheele filosofie, het begrip dat wij in onzen tijd eerst in al zijn diepte beginnen te doorgronden) niet gaandeweg verder zou gekomen zijn, geen ontwikkeling zou hebben doorgemaakt? De schrijver zegt wel, een ontwikkeling van Plato niet te loochenen, maar juist in het principieelste schijnt deze dan toch zoowat afgesloten te zijn geweest, toen Plato met schrijven begon. Deze maakte niet zoozeer zelf een Werdezeit door, als dat hij zijn lezers „eine Werdezeit bescheren" wil. Von Arnim miskent in Plato niet alleen den kunstenaar, maar ook den impressionabelen, tastenden, zoekenden mensch, die steeds dieper onder den indruk kwam van de ingewikkeldheid der problemen. En hij gaat er van uit, als iets vanzelfsprekends, dat P. voortdurend bij zijn lezers eene in bijzonderheden afdalende bekendheid veronderstelt met de tot dusver bereikte, natuurlijk definitief geformuleerde, resultaten en zelfs met alle zinswendingen en uitdrukkingen in alle voorafgaande dialogen. Door geleerde filologische beschouwingen, scherpzinnige maar niet diepgaande analyses, handige vergelijkingen van verschillende, dezelfde begrippen behandelende, passages en met gebruikmaking van de resultaten zijner Sprachstatistische onderzoekingen tracht de schrijver dan de chronologische volgorde te bepalen van den Protagoras, Laches, Lysis, Republiek, Charmides, Euthyphron en Euthydemus. En in het tweede deel van zijn werk wil hij door dezelfde middelen de stelling bewijzen dat de Phaedrus moet geplaatst worden aan het begin der ouderdomsperiode, en wel na — den Parmenides, tusschen dezen en den Sophistes. Reeds uit een zuiver litterair oogpunt beschouwd, is deze stelling uiterst onaannemelijk. Maar veel minder nog zal een geschoold logicus willen gelooven, dat de Phaedrus, waar de Idee nog geheel in transcendenten zin genomen wordt, zou geschreven zijn na den wijsgeerig oneindig rijperen Parmenides, waarin Plato duidelijk toont, dat hem de oogen zijn opengegaan voor de transcenden*tale* beteekenis der Idee.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

M. Manilii Astronomicon liber tertius, recensuit et enarravit **A. E. Housman.** Londinii, apud Grant Richards. 1916. (Pr. 4 sh. 6 d.).

Deze uitgave van het derde boek der Astronomica van Manilius sluit zich op waardige wijze aan bij die van het eerste en het tweede. Housman is volkomen op de hoogte van het door den dichter behandelde onderwerp en een uitstekend kenner van diens taal. Alleen is het te betreuren, dat hij dikwijls een ongepasten toon aanslaat tegen andere exegeten van Manilius, met wie hij van meening verschilt, een toon, die ook meermalen door zijn eigen landgenooten gelaakt is.

De inleiding geeft een heldere uiteenzetting van de astrologische kwesties, die in het derde boek door Manilius behandeld worden. Voor het eerst wordt hier een aannemelijke verklaring gegeven van het woord *stadium* in de passage vv. 275—300. Housman toont overtuigend aan, dat hiermee moet bedoeld zijn een halve graad van den aequator, of een boog van den aequator, die twee minuten noodig heeft, om zich boven den horizon te verheffen. „The equator", zoo zegt hij terecht, „throughout all its length, unlike the zodiac and ecliptic, makes the same angle with the horizon, and consequently equal arcs of the equator rise in equal times; 15 degrees of 30 stades in every equinoctial hour." Wanneer Manilius dus in zijn tabel opgeeft, dat b.v. de Aries voor zijn opgang 1 uur 20 min. of 40 stadia noodig heeft, dan wil dat zeggen, dat de eerste dertig graden der ecliptica, die met den naam Aries worden aangeduid, tegelijk met 40 stadia of 20° van den aequator in den tijd van 1 uur 20 min. opkomen. Nu wordt het ook duidelijk,

hoe de mathematici de uren na zonsopgang met behulp van deze tabel, zonder gebruik te maken van een globe, tot graden van de ecliptica hebben kunnen herleiden, om den horoscoop vast te stellen. —

Op een ander punt kan ik mij minder goed met de verklaring van Housman vereenigen. Het is daar, waar Manilius spreekt over de berekening van de plaats der Fortuna en de andere athla (v. 176 sqq.). Is het een geboorte bij dag, zoo zegt de dichter, bereken dan het aantal graden op de ecliptica, dat de zon van de maan verwijderd is: *a sole ad lunam numerabis in ordine partes signorum* (v. 188/9), en zet die van den horoscoop af uit: *ortivo totidem de cardine duces*, op de ecliptica naar r e c h t s, want dat bedoelt de dichter met *duces* = ἀπολύεις, zooals Bouché-Leclercq L'astr. Gr. p. 289, 4 heeft bewezen. Bij geboorte bij nacht: *verte vias*. Wat is dat ? Housman beweert, dat daarmee alleen kan bedoeld zijn: bereken nu het aantal graden van de maan tot de zon, „la distance complémentaire", zooals B. L. het te recht noemt. Zeker, zoo wil Manilius, dat wij tellen zullen, maar in *verte vias* „keer op uw wegen terug", is nog iets meer gelegen. Wie van de maan tot de zon telt, keert niet op zijn weg terug, maar blijft in dezelfde richting gaan; hij neemt alleen het complement van den boog, dien hij anders bij dag-geboorte zou berekenen. Ik geloof dus met B. L., dat Manilius met *verte vias* heeft willen aanduiden, dat men het aantal graden bij nacht-geboorte l i n k s van den horoscoop moet afzetten. Daardoor komt het aanvangspunt van Fortuna wel op dezelfde plaats te liggen als wanneer het een dag-geboorte ware, maar de overige athla vallen onder andere teekens. De teekeningen in mijn Nederlandsche vertaling van Manilius, waarbij ik voor een goede vergelijking zon, maan en horoscoop beide malen in dezelfde teekens geplaatst heb, kunnen de zaak verduidelijken.

In het vaststellen van den tekst gaat Housman veel vrijer te werk dan schrijver dezes, vooral in het opnemen van conjecturen. Al dadelijk in het begin (III 4) meen ik, dat de overgeleverde lezing *dignos in carmina ducere cantus* = „wat waard is bezongen te worden, het gebied der poezie binnenleiden", zeer goed kan verdedigd worden. V. 67 geeft *quodcumque genus rerum, quodcumque laborum* (LG) een mooiere anaphora dan *quodcumque genus rerum, quotcumque labores* (Housman). In v. 71 is *arvis* (LG) juist; de vergelijking wordt voortgezet. Housman's conjectuur (120 sqq.):

quintus coniugio gradus est per signa dicatus
121 *et socios tenet et c o m m i t t e n s hospita i u r a*
iungitur et similis coniungens foedus amicos

houdt geen rekening met *et* achter *iungitur*. Vandaar dat ik met de hschr. en Jacob lees:

121 *et socios tenet et comites,* <*hic*> *hospitis una cet.*

In v. 144 zou ik *sucūs* (4de decl.) willen behouden op grond van de plaatsen uit Apuleius en Isidorus, die voor dat gebruik door Kühner geciteerd worden. Naar aanleiding van Housman's noot over *praetextu* en *praetexto* (v. 131) merk ik op, dat bij Tacitus Hist. I 19 de M[1] *praetextu* heeft en *praetexto* conjectuur van Wölfflin is. De horoscoop rijst niet op uit den 'mundus submersus' (v. 205), maar verheft zich aan den o n m e t e l i j k e n horizon (*immenso orbe*). Dat mag een dichter zeker wel zeggen, die zijn blik in het open veld langs den gezichtseinder laat gaan. *Immenso* behoeft dus niet in *immerso* veranderd te worden. Zou *tantum* (v. 244) niet in den zin van *tantundem* opgevat kunnen worden ? In vv. 466—467 heeft Scaliger de werkwoorden *triplicant* en *duplicant* van plaats laten verwisselen. Housman vindt dat een „vix credibilis error", maar ik geloof, dat hij zich vergist. Manilius spreekt op de geciteerde plaats over het lengen der dagen onder de drie opeenvolgende teekens Capricornus, Aquarius en Pisces. Onder het eerste lengt de dag met een half uur, zoodat de kortste dag onder C. negen uren telt, de langste negen en een half uur. Onder Aquarius lengt de dag van negen en een half uur tot tien en een half uur. Hier is dus de aanwas één uur. Onder de Pisces is het maximum twaalf uren en de aanwas anderhalf uur. Nu is het juist die aanwas, die 's dichters belangstelling heeft opgewekt. Daarover raakt hij niet uitgepraat. Hij noemt dien de *vires acceptae*. Die *vires* zijn dus onder C. een half uur, onder A. één uur, onder P. anderhalf uur of: $^1/_2$, $2 \times {}^1/_2$, $3 \times {}^1/_2$. Dat half uur is het *tempus dividuum*, dat Manilius gevonden heeft op de wijze door hem in vv. 450—453 uiteengezet. Scaliger had dus, naar het mij voorkomt, volkomen gelijk toen hij las:

incipit a sexta tempus procedere parte
dividuum; duplicant vires haerentia signa,
ultimaque acceptas triplicant.

Om de lezing der hschr. te verdedigen geeft Housman een verkeerde verklaring van *vires* en vat dat woord op in de beteekenis van het verschil in uren tusschen den kortsten dag in C. en den langsten in A. en in P.

Nog een andere plaats vereischt een korte bespreking, omdat daar door Housman van Breiter geheel onverdiend gezegd wordt: „multa Hannoverae didicerat, quae Romae ignorabantur." In 478—480 lezen de hschr.:

478 *hac vice discedunt noctes ad sidera brumae*
tolluntur que dies annique invertitur orbis,
solstitium tardi cum fit sub sidere Cancri.

Na in het voorafgaande over het lengen der dagen onder Aries Taurus en Gemini gesproken te hebben, komt Manilius in v. 480 op het solstitium onder Cancer. Van dat oogenblik af beginnen de nachten weer te lengen met dezelfde verhoudingsgetallen als de dagen onder de zes voorafgaande teekens (*hac vice*). Wanneer de nachten zich dus bewegen in de richting van den kortsten dag (*bruma*), nemen de dagen voortdurend af. Dat drukt Manilius uit door *tolluntur que dies*, wat hetzelfde beteekent als: „dies auferuntur, minuuntur." Wie deze beteekenis van *tollo* mocht betwijfelen, vergelijke Cic. de legg. III § 40: *nec est umquam longa oratione utendum, nisi aut peccante senatu.... nullo magistratu iuvante t o l l i d i e m utile est.*

Het zou mij te ver voeren nog over andere plaatsen hier uit te weiden, zooals over de conjectuur *octo tenor* voor *octonos* (v. 592), die niet in den tekst had mogen opgenomen worden. Laat ik liever eindigen met te erkennen, dat Housman's commentaar blijk geeft van een groote kennis der Grieksche astrologische literatuur, en dat zijn opgave van de lezingen der hschr. betrouwbaar mag heeten in weerwil van enkele onnauw-

keurigheden (b.v. 56 *summo* GLM., 'quamvis id ceteri dissimulent editores'; onjuist, in mijn editie staat wel degelijk *summo* O; 62 heeft M. *vagasve*, wat H. niet medegedeelt; 246 heeft M. *usu*; 509 *denaque* M[1], *donaque* M[2], waardoor Bentley's *omniaque* een bevestiging krijgt). Of bij de vermelding van den auteur eener oude emendatie de voorrang aan den uitgever Regiomontanus (1474) of aan den afschrijver van een der codices deteriores uit de vijftiende eeuw (de Voss. 390 is o. a. van 1470) toekomt, valt dikwijls moeielijk te beslissen.

Groningen. J. van Wageningen.

De Ciceronis Libro Consolationis scripsit **J. van Wageningen.** Groningen, Noordhoff. 1916. (Pr. gecart. ƒ2.10).

Dat de Consolatio-litteratuur bij de Grieken zoowel als bij de Romeinen zeer omvangrijk was, is algemeen bekend. Uit verschillende perioden van Cicero's tijd af tot in de dagen van Boethius zijn tot ons gekomen philosophische essays, gedichten en brieven geschreven met 't doel vertroosting te brengen. Vooral 't Latijn kan wijzen op een groot aantal epistulae consolatoriae. Daar komt bij, dat een auteur soms in zijn werk een formeele consolatio inlascht, waar men die niet zou verwachten, gelijk bijv. Ovidius Fast. I 479—496 Carmenta naar alle regelen der kunst een troostrede tot haar zoon Euander laat houden. Ik herinner verder aan Fronto's brief De bello Parthico, waarmee hij den keizer Marcus Aurelius tracht te troosten over de nederlaag aan Lucius Verus toegebracht door de Parthen. Intusschen hoe belangrijk de bewaard gebleven geschriften op dit gebied mogen zijn, de voornaamste bezitten wij niet; verloren is immers de vermaarde verhandeling van een der laatste vertegenwoordigers der Oude Academie, Crantor's περὶ πένθους, verloren ging ook Cicero's bewerking daarvan, die hij schreef om zichzelf te troosten nauwelijks twee maanden na den dood van zijn dochter Tullia (Februari 45).

Met de poovere fragmenten van Cicero's Consolatio, welke te vinden zijn bij Lactantius e. a. — aldus vangt Prof. V. Wageningen zijn betoog aan — valt er niet te denken aan een reconstructie van 't geheel. Twee gelukkige omstandigheden echter bieden uitkomst. Ten eerste n.l. schijnt de λόγος παραμυθητικός van Pseudo-Plutarchus d. i. de Consolatio ad Apollonium, die letterlijk niet weinig uit Crantor's περὶ πένθους overnam, in de ontwikkeling der denkbeelden 't origineel op den voet gevolgd te zijn. Het bewijs daarvoor gaf Max Pohlenz (de Ciceronis Tusculanis disputationibus pag. 16). Ten tweede wordt in Lib. I en III der Tuscul. disput., welke Cicero niet lang na zijn Consolatio 't licht deed zien en waarin een gelijksoortige stof behandeld is, telkens verwezen naar dat onlangs uitgegeven werk. Waar dus overeenstemming bestaat tusschen de Tusculanae en Pseudo-Plutarchus, hebben wij 't recht aan te nemen, dat wij een punt ontdekt hebben, dat evenzeer in Cicero's Consolatio voorkwam. Laat zich zoo 't aantal fragmenten vermeerderen, tevens stelt ons de Consolatio ad Apollonium in staat de volgorde vast te stellen, waarin wij die resten hebben samen te voegen om tot den opbouw van Cicero's werk te komen. Want het is zeker verkeerd om met Buresch aan Cicero's Vertroosting een logischen gedachtengang te ontzeggen. Tegen Buresch pleit bijv. de omstandigheid, dat de epistula consolatoria (ad fam. V 16) door Cicero gericht tot Titius, evenzeer dagteekenende uit 't jaar 45, de ideeën geeft in een volgorde, welke overeenstemt met die der argumenten van Pseudo-Plutarchus. Opmerkelijk is ook, dat de 11e dialoog van Seneca (ad Polybium de consolatione) blijkens de analyse, wat de hoofdzaken betreft, een dergelijke overeenkomst met de Grieksche consolatio biedt. Wenscht men te weten, hoe het staat met den 6en dialoog (ad Marciam de consolatione), dan antwoordt Van Wageningen, dat Seneca zelf verklaart, dat hij de gewone voorschriften, die gelden voor de compositie van zulk een verhandeling, op zij zal zetten: niettemin keeren vrij wel de bekende bewijsgronden, zij 't anders gerangschikt, ook hier terug. Ergo is 't denkbaar, dat Cicero's Consolatio eenigermate tot model heeft gestrekt voor de beide dialogi Annaeani.

Met stelligheid evenwel mag men beweren, dat Cicero's veelgelezen tractaat 't voorbeeld is geweest voor de tweede rede van Ambrosius over den dood van zijn broeder Satyrus (de excessu fratris lib. II). Een nauwkeurige vergelijking van de oratio van den kerkvader met de Tusculanae en de Consolatio ad Apollonium laat daaromtrent geen twijfel bestaan, gelijk dit reeds K. Schenkl (Wiener Studien 1894 pag. 39) in 't algemeen uiteengezet heeft. Van de details besproken door Van Wageningen zij hier slechts 't volgende aangestipt. Ambrosius de excessu fratr. II 5 verhaalt, dat er volken geweest zijn, die rouw bedreven over de geboorte, doch feestvierden over den dood der menschen en t. a. p. § 7 dat de Lyciërs aan de mannen, die in rouw al te sterk uiting gaven aan hun smart, voorschreven vrouwenkleeren te dragen. Wij lezen ditzelfde bij Valerius Maximus II 6, 12—13 en nagenoeg hetzelfde bij Pseudo-Plutarchus pag. 112 F cap. 22. Aangezien de eerste verzamelaar veel uit Cicero putte, ligt 't voor de hand, dat ook deze in zijn Consolatio van die gewoonte der Thraciërs en Lyciërs gewaagde.

't Geval ligt nog eenvoudiger bij Hieronymus, die in Epistula 60 ad Heliodorum den bisschop tracht te troosten over het verlies van zijn neef den vromen Nepotianus. Zelf noemt de pater ecclesiae daar cap. 5, 3 (Hilberg pag. 555) de Consolatio van Cicero en aan Buresch (Leipz. Stud. 1887 pag. 107) viel 't niet moeilijk duidelijk te maken, dat daarmee juist de bron vermeld wordt, voor zoover de stof niet van positief Christelijk gehalte is. Men heeft zelfs alle reden te gelooven, dat Hieronymus over dit onderwerp geen ander Heidensch auteur raadpleegde dan Cicero, al zegt hij Ep. 60, 5, 2 dat hij doorliep: Platonis, Diogenis, Clitomachi, „Carneadis", Posidonii ad sedandos luctus opuscula.

Nu wij geleerd hebben, waar wij de bouwsteenen kunnen vinden, komt het er op aan te weten, hoe wij ze gevoeglijk aaneen kunnen passen. Dat blijkt uit 't schema van de Consolatio ad Apollonium, hetwelk ons thans wordt voorgelegd. Op 't exordium volgt 't thema gesplitst in drie hoofddeelen: over 't leven, over den dood en over de onsterfelijkheid, terwijl 't geheel in 14 capita is onderverdeeld volgens de dispositio, die Pohlenz er van gaf. Het verdient de aandacht, dat Pohlenz in 't stuk van Pseudo-Plutarchus een uitweiding, een embolium, moet aannemen, waarin de Grieksche philosoof terugkomt op een punt, dat al aan de orde geweest is. Wie meent, dat zoo'n digressio bij Cicero niet voorkomt, dien verwijs ik naar De finib. III § 19—50 waar buiten

't verband in een beschouwing over 't verschil tusschen Stoici en Peripatetici een stelling van Diogenes over den rijkdom ingelascht wordt.

Daar ik uitvoerig bij de prolegomena stil gestaan heb, kan ik kort zijn over hoofdstuk II, dat de reconstructie van Cicero's geschrift brengt en wel links al de fragmenten nu aanzienlijk vermeerderd, rechts de loci similes uit Pseudo-Plutarchus, die den gang der redeneering aangeven. In de recapitulatie (hoofdst. III) erkent V. Wageningen volmondig, dat uit den aard der zaak eene restauratio Ciceronis Consolationis elementen van onzekerheid zal bevatten, toch meent hij, dat zijn ontwerp een beeld, zij 't een imago adumbrata, van het oorspronkelijk werk geeft. Ik geloof het met hem: werkelijk is door een synthese, die mooi en methodisch tegelijk is, niet maar een geraamte, doch iets levends opgebouwd. Zulk een resultaat mocht noch Knöllinger met zijn studie over de fragmenten van Cicero's de virtutibus, noch Consoli met zijn Epistulae Attici bereiken.

Een klein voorbehoud moet ik maken ten aanzien van wat Van Wageningen op pag. 2 zegt, waar wij lezen, da alleen Cicero een boek schreef om zichzelf te troosten. De opmerking ware zeker niet misplaatst, dat wij althans in Fronto's De nepote amisso — een der beste epistulae door den rhetor geschreven — een stuk bezitten, waarin de grootvader zichzelf troost. Men vergelijke Peter Der Brief in der römischen Literatur pag. 134.

Ik zou hier in herinnering willen brengen, dat in den tijd der Renaissance in ieder geval vóór 1583 door iemand, die het in de imitatio Tulliana bijna even ver gebracht had als Quintilianus, Plinius de jongere en Lactantius een Consolatio geschreven is, welke een tijd lang er voor doorging 't werk van Cicero te zijn. Nog in de Teubnereditie van 1871 staat het maaksel afgedrukt bevattende 62 hoofdstukken of 217 paragrafen (Pars IV Vol. III).

Het hier aangekondigd werk van den Groningschen hoogleeraar onderscheidt zich evenals zijn Commentaar op Persius door degelijkheid en helderen betoogtrant.

's-Gravenhage. C. Brakman Jz.

Mystische Texte aus dem Islam. Drei Gedichte des Arabi (1240), aus dem Arabischen übersetzt und erläutert von M. Horten. (Kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen, herausgegeben von Hans Lietzmann 105). Bonn, Marcus und Weber. 1912. (Pr. M. 0.50).

In dit boekje van 18 bladzijden geeft Horten van drie der 61 mystieke gedichten van den Mohammedaanschen mysticus Mohammed ibn al-Arabi, die Nicholson in 1911 te Londen had uitgegeven en vertaald, eene eigen vertaling, voorzien van een commentaar, die gedeeltelijk van den dichter zelf afkomstig is. Eene inleiding van vier bladzijden dient om den lezer eenig denkbeeld te geven van de oorsprongen en de uitingen der Moslimsche mystiek. Of Horten gelijk heeft met zijne kenschetsing der mystiek van Ibn al-Arabi als behoorende *„in die extreme indische Richtung"*, staat nog te bezien. Ten onrechte noemt hij hem den meest gevierden mysticus *„seiner Zeit — ja bis zum heutigen Tage."* Bij de overgroote meerderheid der Mohammedanen, ook van diegenen onder hen, die de mystiek beoefenen, geldt Ibn al-Arabi als een duister schrijver, wiens werken men ongelezen behoort te laten, ook al durft men, uit eerbied voor enkele beroemde verdedigers zijner rechtzinnigheid, het woord ketterij hierbij niet uitspreken. Elk land heeft zijne eigene gevierde mystici; de algemeene waardeering der Mohammedanen heeft al-Ghazali zeker in hoogere mate genoten dan Ibn al-Arabi.

Of dit geschriftje veel kan bijdragen om een juist denkbeeld te geven van de wereldbeschouwing van den man, die tientallen zware boekdeelen noodig had om voor Mohammedaansche lezers zijne wereldbeschouwing uiteen te zetten, durf ik niet zeggen.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

A. Christensen, Le dialecte de Sâmnan etc. (D. Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter, serie 7, Hist. en Philos. Afd. II. 4). København, Høst & Søn. (Pr. 2 K. 40 ø).

Het is algemeen bekend, dat de Nieuw-perzische schrijftaal zich onder sterken invloed van het Arabisch ontwikkeld heeft en dat daarbij veel Oud-iranisch te loor gegaan is. Deze omstandigheid verleent eene bijzondere belangrijkheid aan de studie der dialekten, die des te grooter is, naarmate een dergelijk dialekt in afgelegen, weinig bezochte oorden gesproken wordt, omdat de kans dat dáár Oud-iranische woorden en woordvormen bewaard gebleven zijn bijzonder gunstig staat. Elke bijdrage tot dit gebied van studie moet dus met ingenomenheid worden ontvangen, wanneer zij althans op ernstige studie berust en nieuw materiaal brengt. Daar aan deze beide voorwaarden in het hierboven genoemde geschrift voldaan is, aarzelen wij niet de aandacht van belangstellenden daarop te vestigen. De Heer Christensen was in de gelegenheid zich onder gunstige omstandigheden eene week lang te Semnân, eene stad 200 KM. oostelijk van Teheran, op te houden en het aldaar gesproken dialekt op de plaats zelve te bestudeeren. Op zijne terugreis maakte hij van de gelegenheid gebruik om ook omtrent het te Lâsgird en Sengsar gesproken dialekt eenige gegevens te verzamelen. Zoo gelukte het hem onze kennis van het Semnani, dat niet geheel onbekend was en dan ook in den *Grundriss der eranischen Philologie*, I, 2, bladz. 344 vvg. onder de Kaspische dialekten gerangschikt en kort gekarakteriseerd is, aanzienlijk uit te breiden. Vele grammatische verschijnselen, tevoren onopgemerkt, bijv. het onderscheid der geslachten bij de substantiva en het onbepaalde artikel werden door hem vastgesteld; de vervoeging der verba werd door hem in veel vollediger tabellen dan te voren aanschouwelijk gemaakt. Ook enkele korte teksten in dit dialekt, werden door hem naar de uitspraak van Semnanis opgeteeen in het Fransch vertaald, waarbij hij tevens den tekst in de Nieuw-perzische schrijftaal voegde, zoodat men met één oogopslag het groote verschil tusschen beide kan opmerken. Laat ons dus eindigen met de hoop uit te spreken, dat het den heer Christensen gegeven mag zijn deze studiën voort te zetten, al zijn helaas, op het oogenblik de vooruitzichten voor dergelijke onderzoekingen ten gevolge van den rampzaligen wereldoorlog, die zelfs het oude Iran niet ongedeerd heeft gelaten, alles behalve gunstig.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

E. Cuq, Une statistique de locaux affectés à l'habitation dans la Rome impériale. (Extrait des mémoires de l'académie des inscriptions et belles-lettres, Tome XL). Paris, Klincksieck. 1915. (Pr. fr. 2.50).

Een boekje, dat voor zijne statistische opgaven teruggaat tot ongeveer 300, het Curiosum urbis Romae regionum quatuordecim (van ongeveer 360), somt voor ieder der veertien stadswijken van het toenmalige Rome afzonderlijk alle gebouwen op, huizen, pakhuizen, badhuizen, bakkerijen, enz. enz. Eene bekende, haast schreef ik beruchte plaats daaruit geeft een totaal van 1790 domus en 46602 insulae. Men heeft reeds sedert meer dan drie eeuwen uit deze opgave de bevolking der stad onder Diocletianus en Constantijn trachten te benaderen. Maar men is van den aanvang af niet blind geweest voor een groot bezwaar, waaronder voor ons de opgave lijdt. Wat bedoelt hier de term domus, wat insula? Want in het gewone spraakgebruik plegen deze woorden ver van scherp uit elkander gehouden, ja dikwijls verward te worden. Als er verschil wordt aangenomen, is blijkbaar domus een eigen huis, insula een huurhuis. Doch de officieele lijst, die hier ten grondslag ligt, verstaat toch even blijkbaar onder insula nog iets anders en meer dan alleen huurhuis, zij verstaat er slechts een stuk van zulk een huurhuis onder van welken aard dan ook. Immers voor een totaal van 48392 huizen is de ruimte, die de stad Rome omstreeks 300 innam, beslist te klein. De huizen van het keizerlijke Rome waren namelijk — dat hebben opgravingen en plaatsen uit de literatuur ons lang geleerd — geen Nederlandsche huizen, elk voor een afzonderlijk gezin, maar meerendeels groote huurkazernes, juist als in de groote steden heden ten dage. Verschillende preciseeringen van den officieelen term insula zijn nu in de negentiende eeuw beproefd. Het is de verdienste der hier boven genoemde verhandeling van Cuq, om ten eerste te hebben aangetoond, dat geen dier preciseeringen steek houdt, als men volledig het archaeologische en epigraphische materiaal raadpleegt, dat ons op het oogenblik ten dienste staat, en ten tweede zelf eene nieuwe verklaring te hebben gegeven, die overtuigend is. Men moge zijn betoog wijdloopig en daardoor soms wat vermoeiend vinden, het dunkt mij in allen gevalle afdoend.

De bewijsvoering leze ieder, wien het onderwerp belang inboezemt. Ik bepaal mij hier tot de vermelding van de uitkomst. Eene insula is vrijwel wat men in het Fransch een appartement noemt, eene reeks kamers op eene zelfde verdieping, die te zamen eene woongelegenheid uitmaken. Slechts één gewichtig verschil bestaat, dat reeds in het woord ligt besloten: eene insula was eene geheel afzonderlijke woongelegenheid, geen gemeenschappelijke trap verbond de verschillende verdiepingen, iedere insula had haar eigen toegang. Soms was dat eene trap, vaker eene ladder, die naar voor-, zij- of achterkant van het huis of allermeest naar eene binnenplaats neerdaalde. Een groot huurhuis bevatte gewoonlijk vele van zulke insulae. Exemplaren er van zijn teruggevonden te Ostia, te Pompeji, te Rome zelve en vooral in de Hellenistische steden, aan welke Italië blijkbaar deze inrichting heeft ontleend, te Delos bijv. en in de steden van Egypte. De bewijsvoering steunt natuurlijk vooral op deze archaeologische vondsten. Te Delos heetten zulke huurhuizen συνοικίαι.

Na aldus te hebben vastgesteld, wat het ambtelijk en ten deele ook een nauwkeuriger dagelijksch spraakgebruik onder het woord insula verstond, legt Cuq zich ten slotte de vragen voor, waarom er officieele lijsten van domus en insulae werden aangelegd, en wat ons die opgave van 1970 domus en 46602 insulae helpt, om het getal inwoners van Rome te benaderen. Op de eerste vraag krijgt hij een bevredigend antwoord. In Egypte, blijkt uit zeer vele papyrussen, werden zulke lijsten door den fiscus bijgehouden, om het aantal gezinshoofden te kunnen vastleggen, dat het hoofdgeld moest betalen. Voor Rome kan dat niet opgaan: daar betaalde men geen directe belastingen. Wie daar zulke lijsten samenstelden, blijkt niet met volle zekerheid; maar zeer waarschijnlijk waren het de praefecti vigilum en stonden de lijsten ambtshalve ook ter beschikking van de praetores urbani. Om de naleving van de maatregelen tegen brandgevaar te kunnen nagaan, om geschillen van allerlei aard tusschen huurders en verhuurders te kunnen beslechten, voor allerlei politiemaatregelen was het noodig, dat men wist, hoeveel gezinswoningen er in iedere wijk van Rome waren en wie ze bewoonden. De tweede vraag beantwoordt Cuq in ontkennenden zin. Het onderzoek, door hem ingesteld, toont zonneklaar, dat behalve de rijken, die een domus bezaten, en behalve de niet geheel onbemiddelden, die eene insula huurden, er nog heel, heel veel armen te Rome waren, die ook aan eene insula niet toe kwamen en maar ergens woonden en sliepen in winkels, pakhuizen, op straat, waar zij maar konden. Hoeveel duizenden of tienduizenden dat waren, daarvan laat zich niets bepalen. Bedenkt men dan nog, dat het slechts raden is, of er te Rome in een domus of eene insula gemiddeld vier dan wel vijf of zes dan wel misschien zeven of acht personen woonden, dan begrijpt ieder, dat voor een ernstig onderzoeker de opgave, hoeveel domus en insulae er op zeker tijdstip waren, geen grondslag voor eene berekening van de bevolking der stad kan opleveren.

Leiden. H. van Gelder.

J. Tambornino, De antiquorum daemonismo. (Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. herausg. v. R. Wünsch u. L. Deubner. VII. Bd. 3 Hft.) Giessen, Töpelmann. 1909. (Pr. M. 3.40).

Na een „Prooemium" p. 1 vlg. staat in Cpt. I de „Testimoniorum collectio", t. w. I „Loci Graecorum opinionem illustrantes p. 3—27 en II „Testimonia Christiana" p. 27—54. Cpt. II zet uiteen „Quid Graeci de possessione crediderint" en wel I „De possessis" p. 55—62, II „De possessionis numinibus" p. 62—75, III „De sanandi rationibus" p. 75—89, IV „Quid de daemonum exeuntium actionibus creditum sit", p. 89 vlg., V „De exorcistis" p. 90 vlg. Cpt. III handelt over „De Christianorum possessionis doctrina" t. w. I „De energumenis" p. 92—98, II. „De daemonibus" p. 98 vlg., III „De Christianorum possessionis remediis" t. w. A. „De remediis ab ecclesia comprobatis" p. 100—105, B. „De Christianis magiae cultoribus p. 105—107, IV. „Quid daemones Christianorum opinione in exorcismis fecerint" p. 107 vlg., V „De exorcistis" p. 108—110. Een „Index nominum et rerum memorabilium" p. 111 vlg. besluit het werk.

De schrijver behandelt het geloof aan de bezetenheid door hoogere of lagere bovenmenschelijke machten, zooals het van oudsher bij de Grieken en Romeinen

heerschte, maar schenkt zijn aandacht voornamelijk aan de latere oudheid, waarin, door den invloed der Oostersche godsdiensten en der Grieksche philosophie de vrees voor onreine geesten in bijna alle kringen heerschte, p. 73 vlg. Voorts betoogt hij, dat ook de Christenen omtrent de bezetenheid vrijwel dezelfde meeningen koesterden als de aanhangers der antieke godsdiensten, en tot afweer der demonen vrijwel dezelfde middelen gebruikten, als bezweringen, aanblazingen, handopleggingen, vasten p. 100 vlgg., al werd er dan ook, „een Christelijke kleur" aan gegeven, p. 100.

J. Tambornino heeft vele belangrijke gegevens bijeengebracht, ze echter niet altijd juist toegelicht, bijv. wanneer hij p. 105 beweert „In templis enim magia . . . certe nunquam exercebatur", vgl. daartegen Porphyr. Vit. Plot. 10, en zijn gedachtengang is vaak even onbeholpen als banaal, vgl. bijv. het slotwoord p. 110.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

Die astronomischen Tafeln des Muhammed ibn Mūsā Al-Khwārizmī, in der Bearbeitung des Maslama ibn Ahmed Al-Madjrīti und der lateinischen Uebersetzung des Athelhard von Bath, auf Grund der Vorarbeiten von **A. Bjørnbo †** und **R. Besthorn** herausgegeben und kommentiert von **H. Suter** (Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter 7. Raekke, Hist. og filos. Afd. III, 1). København, A. F. Høst & Søn. 1914 [1]).

De tafels, die onder dezen titel door de Deensche Akademie gepubliceerd worden, behooren tot de eerste werken, die bij het opkomen van zin voor wetenschap in het middeleeuwsche Europa de wetenschap der Arabieren hier overbrachten. Zij zijn echter niet enkel van beteekenis voor het primitieve begin der wetenschap in Europa, maar ook voor het begin der wetenschap onder de Arabieren zelf. Hun eerste kennis van de sterrekunde ontleenden zij grootendeels aan Indië; de Indische Siddhanta's (uit de 5de eeuw), die op het standpunt der Grieksch-Alexandrijnsche astronomie stonden, werden in het Arabisch vertaald en geexcerpeerd; en tot de geleerden, die in dienst van Chalief Al-Mamun zich daarmee bezighielden, behoorde ook Al-Chwarizmi, uit Perzië afkomstig. Hij is bekend door werken over wiskunde, die in de middeleeuwen in het Latijn vertaald werden. Deels naar de Indische gegevens, deels naar daarop gebaseerde Perzische tafels, bewerkte hij zijn sterrekundige tafels: vandaar, dat hij zijn tijdrekening regelt naar de Perzische aera Yezdegird (632 n. C.) en als nulmeridiaan voor de lengten die van Arin aanneemt (d. i. Udjain in Indië); ook schijnt hij Ptolemaeus gekend te hebben en daarnaar enkele gegevens anders aangenomen dan de Indiers. Zijn werk vertegenwoordigt wel het eerste begin van beoefening der sterrekunde: geen theorie, geen verklaring, maar tafels voor het praktisch gebruik, om de plaatsen van zon, maan en planeten, de eklipsen en de op- en ondergangen der gesternten te vinden, gebaseerd op overgeleverde vaak zeer onvolkomen waarden voor alle grootheden. Dit karakter komt vooral uit, als men zijn werk vergelijkt met het groote werk van Albattani, nog geen eeuw later, waarin de wetenschap theoretisch ontwikkeld wordt, en de waarden der verschillende grootheden van Ptolemaeus op grond van nieuwe waarnemingen verbeterd en nauwkeurig bepaald zijn. Men zou meenen, dat deze zooveel grondiger en betere tafels het gebruik van de primitieve tafels van Alchwarizmi geheel verdrongen zouden hebben; dat dit niet het geval was, blijkt het best daaruit, dat zij aan het eind der tiende eeuw door den Spaansch-Arabischen astronoom Maslama Almadjriti, nieuw uitgegeven werden. De oorzaak zal wel daarin liggen, dat de tafels van Alchwarizmi in vele opzichten handiger waren en korter rekenwijzen gaven, dan de betere, maar omslachtiger tafels van Albattani. Maslama heeft daarbij wat omgewerkt en verbeterd, maar vooral in formeel opzicht: de tafels der syzigien en eklipsen werden voor de meridiaan van Cordova gegeven en de Mohammedaansche jaartelling werd ingevoerd; maar de belangrijkste fout der tafels: het verwaarloozen der praecessie (naar het voorbeeld der Indiers), dat alle lengten omstreeks 9° fout maakt, heeft hij niet verbeterd. Men kan natuurlijk niet uitmaken, wat in deze tafels van Maslama afkomstig is en wat niet, omdat wij ze alleen in deze bewerking (d. w. z. de Latijnsche vertaling daarvan) kennen en de oorspronkelijke tafels van Alchwarizmi niet meer voorhanden zijn, zoomin als het Arabisch originaal van Maslama.

Deze Spaansch-Arabische tafels zijn daarop in de 12e eeuw in het Latijn vertaald door Athelhard van Bath: waaraan toen in Europa behoefte bestond, was niet theoretische kennis der astronomie, maar een praktisch hulpmiddel, om de plaatsen van zon, maan en planeten te vinden. De primitiviteit van dit begin van wetenschap in Europa blijkt ook sterk in de namen en opschriften. Er is nog geen vaste wetenschappelijke nomenklatuur; de sterrekundige grootheden worden òf met de arabische namen beschreven, of er worden latijnsche namen voor bedacht, die van onze latere afwijken en ons naiefzonderling in de ooren klinken: b.v. medialitas of mediocritas voor middelbare beweging van een planeet, examinatio voor vereffening, obliquatio solis voor deklinatie, sublimatio voor apogeum (grootste afstand = hoogste verheffing). Daarin verschillen trouwens weer de drie handschriften, die van de vertaling bestaan (Oxford, Chartres en een onvolledig M. S. in Parijs) met elkaar; Oxford geeft b.v. alleen de arabische namen der planeten. Een later gevonden M. S. uit de 13de eeuw (te Madrid), door Robert van Chester „geordend", heeft al meestal moderner namen.

Naar de drie genoemde handschriften heeft Bjørnbo te Kopenhagen met behulp van Besthorn de uitgave bewerkt, die door zijn dood in 1911 onderbroken werd. Het vierde M. S. uit Madrid werd door Suter in Zürich, die de uitgave voortzette, nog vergeleken. Suter heeft de uitgave voorzien van een uitvoerig kommentaar, waarin de grondslagen der tafels en de rekenwijzen, waarop zij berusten, uiteengezet worden: voor zoo ver mogelijk, want niet in alle gevallen gelukte het hem, deze op te sporen. Hier ligt nog een veld voor historisch onderzoek: na te gaan, op welke vroegere gegevens latere werken berusten en hoe elk van deze weer het aspekt der latere wetenschap beinvloed heeft.

Voor de praktijk moesten deze tafels dienen: en daarin ligt voor ons de kultuurhistorische beteekenis van een publikatie als deze. Wat de praktijk was, waarvoor ze dienen moesten, en waarom eerst de Arabieren in de 9de eeuw, en later de West-Europeanen in de 12de eeuw

[1]) Eerst in 1916 door de Redactie ontvangen.

de plaatsen van zon, maan en planeten wilden kennen, toonen ons de tafels zelve. Ten eerste voor kalenderbehoeften: het hoofdstuk „de apparitione lunae vigesima nona die ad vesperum" en een tafeltje voor de zichtbaarheidsboog van de eerste maansikkel in verschillende lengten wijzen duidelijk op de afhankelijkheid van de arabische kalender van de astronomie. En dan voor de astrologie: van de 123 pagina's, die de tafels innemen, worden er 41 ingenomen door astrologische tafels. Evengoed als men uit de ruimteverdeeling in een modern sterrekundig jaarboek kan besluiten, dat de praktijk der zeevaart het hoofdobjekt voor onze moderne tafels is, evenzoo toont de ruimteverdeeling in dit middeleeuwsche tafelwerk, dat de astrologie het voornaamste doelwit en de bestaansreden der astronomische wetenschap in dien tijd was.

Hoorn. Ant. Pannekoek.

C. Veltenaar, Het kerkelijk leven der gereformeerden in Den Briel tot 1816. Amsterdam, A. H. Kruyt. 1915. (Pr. ƒ 3.50). (Utr. diss.).

De schrijver van dit goed gedocumenteerde, uit de bronnen bewerkte boek heeft de stof aldus verdeeld. Van 1527—1572 de reformatorische beginselen. Van 1572—1619 de opkomst der gereformeerde kerk. Van 1620—1795 de gereformeerde kerk tot de scheiding van Kerk en Staat. Van 1795—1816 de gereformeerde kerk tot de reorganisatie in 1816. Deze verdeeling kan men aanvaarden als overeenkomend met den gang der historische ontwikkeling: de voorbereiding, de opkomst, de bevoorrechte kerk, de ondergang. Tegen de splitsing in onderdeelen echter kan men bezwaren inbrengen. Deel II bevat drie hoofdstukken: de kerk vóór, tijdens en na de twisten, t. w. de remonstrantsche, het eerste van 1572—1613. Maar in 1613 was de strijd reeds ontbrand, de procedure tegen Coolhaas is stellig een stadium in den strijd om de belijdenis. Ook is het jaar 1619 voor „na de twisten" een te korte termijn. Deel III geeft een mijlpaal in 1650, toen er eene Waalsche naast de Nederlandsche gereformeerde gemeente ontstond. Dit kan. De tweede mijlpaal, 1749, vindt eene ietwat zonderlinge rechtvaardiging in de meening, dat er toen toenemende Sabbathsontheiliging zou geweest zijn en in de komst van een Roomschen priester. Intusschen leggen wij hierop niet te zwaar gewicht, het materiaal, hoe dan ook gegroepeerd, is van belang, want altijd behoudt de lokale geschiedenis hare beteekenis, omdat zij ons dichter bij het gewone leven brengt, dan de algemeene dat vermag. Natuurlijk moet zij ook op zich zelve belangrijk zijn en dat is bij Den Briel het geval. De schrijver volgt bij elk deel denzelfden weg en verhaalt telkens achtereenvolgens van de predikanten, de leer- en zedentucht, armenzorg, onderwijs, volksleven en eeredienst. Ook de dissenters bekleeden in elk hoofdstuk eene ruime plaats en stellig hooren wij veel belangrijks. Maar ook hier doet zich de vraag voor, of het niet de voorkeur verdiend had om de remonstranten, de doopsgezinden, gelijk ook de Waalsche gereformeerden en de roomsch-katholieken in afzonderlijke hoofdstukken onder te brengen d. w. z. hunne geschiedenis van het begin af tot het einde afzonderlijk te geven? Overigens is in den Briel de gang der dingen geweest als elders, maar met lokale eigenaardigheden. Ik reken daartoe de Leenbeurs, een in 1581 gesticht fonds bepaaldelijk tot hulp van de huisgenooten des geloofs, dat in den loop der jaren in rijkdom toenam en nog altijd een groote rol speelt in de Brielsche armenzorg, welke ook bij Merula's bekende stichting nog immer overvloedig baat vindt. Voor de geschiedenis der Waalsche gereformeerden beschikte dr. Veltenaar over belangrijke documenten; ook de remonstranten waren hier van beteekenis, in den loop der 18de eeuw in goede verstandhouding met de gereformeerde kerk, die, „van de kleine zuster, die de tering had, geen kwaad had te vreezen" (332). Het is niet vriendelijk gezegd, maar de toon des schrijvers is overigens waardig, al laat hij zich verleiden dr. G. Vos na te zeggen, dat Oldenbarnevelt „zich vergrepen had aan het volksgeloof, de volkskerk en het volksideaal" (170). Aan het onderwijs wijdt de schrijver terecht veel aandacht en er is waarheid in zijn vraag „wat er van het onderwijs der smalle gemeente zou zijn terecht gekomen, indien de kerk zich over de kinderen van het volk niet had ontfermd" (389). Eene verdienste van het boek is nog, dat de leidende figuren Reinier Donteclock, Willem Crijnsze, Theophilus Rijckewaert duidelijk naar voren treden. Ten bewijze van de aandacht, waarmede ik het werk las, vergunne men mij nog eene enkele aanteekening. Ofschoon de auteur de zonden en overtredingen van het gereformeerde volk zeker niet naar voren brengt, blijkt toch ook in den Briel weer duidelijk, dat onverdachte rechtzinnigheid en kerkelijke macht allerminst bij allen samengingen met strengen, zedelijken wandel en dat de sabbathschennis groot was. Dat men zich „nogal eens schuldig maakte aan bedrog in den handel" (121) klinkt al te naïef. Op blz. 164 lees ik, dat het remonstrantisme in Den Briel geen martelaars kweekte, maar op blz. 165, dat een aantal remonstranten uit hunne betrekkingen werden ontzet. Op blz. 136 heet Willem Crijnsze gehuwd met Heylwig Heymans (of Colvius ?) weduwe van H. van den Corput; op blz. 151 heet zijne eerste vrouw Jannetje Jans, zijne tweede Catharina Pieters. Van koning Willem I zegt de auteur (461), dat hij de kerk in de boeien zijner organisatie sloeg. De bekende voorstelling. Maar wat had men toch beters verwacht, zoo de koning niet had doorgetast?

Een enkel woord over den vorm. Dr. Veltenaar schrijft met levendigheid en warmte. Zijn onderwerp had blijkbaar zijn gansche hart. Zijn stijl doet herhaaldelijk denken aan dien van den bekenden Brielschen historicus Been. Stellig is er directe invloed, omdat de schrijver met Been over zijn onderwerp sprak (56): zijne teekening is er te warmer om geworden, als bij het schetsen van schilderachtig Den Briel (300 vlg.). Jammer, dat hij zich tegelijk schuldig maakt aan die bekende slordigheden, die wel diep zijn ingeworteld, dat ze zelfs hier niet werden ontweken. „Bachelier in de godgeleerdheid, scheen zijne geleerdheid" (78). „Beroepen naar Den Briel, gaf de kerkeraad hem." (178). „Beroepen den 3den Maart, had de bevestiging plaats." (253). voorts „verplichtend" voor „verplicht" (65. 191 noot). Maar trots deze feilen is het werk in zijn geheel zeker geslaagd. Het is eene eerste studievrucht en dient dan nog vooral geprezen te worden om soberheid, zelfbeheersching en macht over de rijke stof: eene aanwinst voor onze lokale geschiedbeschrijving, met de voltooiing waarvan wij den auteur in oprechtheid mogen gelukwenschen. Ik eindig met een getuigenis af te schrijven over de rijke Brielenaars, dat

voor onze dagen niet zonder actualiteit is: „Sij dachten ook in het midden van hunnen welstant en het toenemen der tresoren aan 't arme volkske in de nijpende noot" (308).

Leiden. L. Knappert.

Λεκα Αρβανιτη, μαλλιαροο, Κοοφια Καροδια, Liverpool, The Liverpool Booksellers Co. 1915.

Een pseudoniem kan men de naam Λέκας Ἀρβανίτης niet noemen, daar in de bundel herhaaldelik gesproken wordt van de schrijver onder diens gewone, in Griekenland vermaarde, naam: Alexandros Pallis. De bekende strijder voor de volkstaal, beroemd geworden door zijn bewonderde en gehate vertalingen van Homerus en van het Nieuwe Testament, heeft hier in een zeer fraai uitgevoerde bundel oorspronkelik en vertaald werk bijeengebracht. Het boek begint met een vertaling van Euripides' „Cycloop", dan komt de „Koopman van Venetië", vervolgens het eerste boek van Thucydides, een fragment van Kant's „Kritik der reinen Vernunft", en, onder opstellen van andere aard verspreid, de overzetting van een paar studies van Karl Brugmann en Thumb, en van Andersen's „'t Lelike Eendje." Talrijke polemiese stukken, in proza en poezie, ook beoordelingen van Pallis' eigen werk — waarin hij gelaakt en geprezen wordt — vormen met kinderliedjes, navolgingen van Heine, Hugo, Burns, Byron enz. het tweede gedeelte van het boek (in 't geheel 559 blz., bij een dikte van $1^1/_2$ cM.).

Pallis is een krachtig man. Hij staat aan 't hoofd van een der grootste handelshuizen te Liverpool en vindt niettemin tijd voor veelzijdige beoefening van taal- en letterkunde. Met de durf en de vastheid van een ondernemend koopman heeft hij partij gekozen in de taalstrijd; tegenstand verhoogt zijn energie. Hij is een ultraradikaal voorstander van 't gebruik der volkstaal en in zijn taalbeschouwing partikularist. Het Grieks dat hij in zijn jeugd gesproken heeft is voor hem de enige norm; de koncessies die in de steden mensen van zijn beschaving aan de officiële taal gedaan hebben, ook in hun dageliks spreken, aanvaardt hij niet. Hij spot er mee en schaamt er zich van zijn kant niet voor om μαλλιαρός, eig. „langlokkige", „nieuwlichter", genoemd te worden; dat scheldwoord van de puristen laat hij op de titel van zijn boek afdrukken. Gemakkelik is zijn taal voor beginners niet; zij ondervinden al dadelik last van Pallis' besluit om de aksenten, overtollige aanwijzingen die andere volken kunnen missen, weg te laten. Dat zijn radikalisme de mensen zal afschrikken, deert hem niet; hij voorkomt alle schampere opmerkingen van zijn critici door de titel van zijn boek: Κούφια Καρύδια, „loze noten", ijdele pogingen.

Die „loze noten" zouden ook voor zijn vrienden, voor wie het boek is gedrukt (ik weet niet zeker of het ook in de handel verkrijgbaar is), alleen de waarde hebben van een curiosum, indien de schrijver alleen over moed en vastheid van wil had te beschikken. Maar Pallis is tevens een dichter van groot, ook door zijn tegenstanders erkend, talent. Daardoor is het een genot zijn vertalingen te lezen: zijn proza is rijk en lenig, getuigend van een biezondere virtuositeit om zowel een eenvoudig sprookje als 't Duits van Kant weer te geven. Het partikularisme van de schrijver zal, vrees ik, de invloed van zijn voorbeeld verzwakken. Het is wel pikant zulk een streng vasthouden aan de moedertaal in de engste betekenis van het woord bij iemand aan te treffen die zich even goed thuis gevoelt in Liverpool als in Griekenland, in Parijs als in Calcutta. Maar het is wel meer opgemerkt dat onophoudelik reizen bij ons de liefde voor de plekjes waar we jong waren doet toenemen.

Leiden. D. C. Hesseling.

Gutenberg-Gesellschaft. 13/15er Jahresbericht.

Uit het 13e/14e en 15e *Jahresbericht* van de Gutenberg-Gesellschaft te Mainz — loopende respectievelijk over de jaren 1913/15 en 1915/16 — blijkt, dat ook op deze vereeniging de oorlog zijn nadeeligen invloed heeft uitgeoefend. In drie jaren verloor zij niet minder dan 48 leden, terwijl er slechts 9 nieuwe toetraden, zoodat het totale aantal gewone leden thans ruim 460 zal bedragen. Het getal Nederlandsche leden, dat in de laatste jaren telkens met 1 stijgende was, is sedert 1913 blijven staan op 10. Tegenover de andere landen maakt dat nog een heel goed figuur. Frankrijk telt er slechts 11, Engeland 18, Italië 4, Noorwegen 3, Oostenrijk 24, Rumenië 2, Rusland 4, Zweden 4, Zwitserland 8, Spanje 2, Hongarije 8, Amerika (Ver. Staten) 29, België 5, Brazilië 1, Denemarken 2. Alles vóór den oorlog.

Van na 1914 worden er geen ledenlijsten meer gegeven, daar het buitenland niet gevoeglijk te bereiken was. Het bovenvermelde verlies van omstreeks 40 leden heeft dan ook bijna uitsluitend betrekking op Duitschland. En hoeveel zullen er in het buitenland tijdens of na den oorlog uittreden? We hopen, dat het er geen een zal zijn. De geleerden behoorden een op zichzelf staande „Republiek" te vormen, die boven den diplomatieken en politieken wirwar van onze tijden staat, en die uitsluitend streeft naar wat in de menschelijke beschaving schoon, goed en waar is.

Het omvangrijke werk van Hans Koegler over de sier-initialen der Baselsche drukkers, op welks belang, ook voor Nederland, reeds vroeger (jg. XXI, kol. 75) gewezen werd, en welks uitgave reeds in 1912 in het uitzicht werd gesteld, is jammer genoeg tot na den oorlog — of ad Kalendas Graecas? — verschoven moeten worden, daar Koegler in actieven legerdienst is. Eenzelfde bericht bereikte mij omtrent Prof. Zedler te Wiesbaden, wiens voor Nederland veelbelovende studiën — volgens hem immers is de kunst om met losse gegoten typen te drukken werkelijk het eerst in Holland uitgevonden (vgl. *Museum*, XXII. 26-27) — dus eveneens wellicht nooit zullen verschijnen.

Den invloed, dien de oorlog uitoefent kan men ook duidelijk bemerken aan de sommen, welke voor aankoop van boeken zijn besteed. Voor de jaren 1913/14 — 15/16 zijn het respectievelijk 4494, 1836 en 1413 Mark. Onder de aankoopen van het laatstgenoemde vereenigingsjaar dient bijzonder vermeld te worden een fragment van een *Donatus*, gedrukt met de typen van den Drukker van het *Speculum humanae salvationis*. Verschillende dergelijke fragmenten vindt men ook in Nederland (vgl. Campbell, *Annales de la typogr. néerl.*, La Haye 1874, n. 612 ss.). In de laatste jaren zag ik twee fragmenten op de Duitsche boekenmarkt, een bij Ludw. Rosenthal te München (Cat. 105, n. 1360 a) en een bij Baer te Frankfort (*Bücherfreund*, 1913. I, n. 5474). Of het Gutenberg-Museum

een van deze twee, of weer een ander fragment heeft aangeworven, blijkt niet uit het *Jahresbericht* (S. 6). Zooals bekend, zocht Campbell den drukker van het *Speculum humanae salvationis*, en over het algemeen de geheele Nederlandsche prototypografie, niet te Haarlem maar te Utrecht, voornamelijk omdat verschillende stukken van het oudste drukwerk te voorschijn kwamen uit boekbanden, die te Utrecht waren vervaardigd.

Aan het 13e *Jahresbericht* is als Bijlage toegevoegd een opstel van den intusschen gesneuvelden Hermann Falk over *Giambattista Bodonis Typenkunst*. Bodoni, een drukker te Parma († 1813), zocht met succes naar nieuwe en meer aesthetische vormen van drukletters. Na tot ongeveer 1788 meer getracht te hebben bestaande typenvormen te verbeteren, kwam hij daarna met eigen ontwerpen voor den dag. Vooral muntte Bodoni uit in een logische verdeeling en een aesthetisch aspect van zijn titelbladen, waarbij hij natuurlijk ook nieuwe ideeën bracht omtrent de verdeeling van het zetsel, de juiste verhouding der witte randen der bladzijden, enz. enz. Ofschoon niet allen even enthousiast over Bodoni's aesthetische opvattingen oordeelen, ontkent toch niemand dat hij een kunstenaar was. Reeds tijdens zijn leven werd zijn kunst bewonderd en nagevolgd ook buiten Italië, speciaal in Duitschland en Oostenrijk. In Frankrijk hield de invloed van Didot's letterkunst het doordringen van Bodoni's ideeën min of meer tegen. Onlangs werden door een Amerikaansche firma Bodoni's typen weer op den voorgrond gebracht, door een moderniseering der „Bodoni-Type-Family." Facsimile 2 geeft daarvan een proeve. Nog 10 andere facsimiles van Bodoni's typen of navolgingen daarvan zijn aan Falk's opstel toegevoegd. De indruk dien zij op ons, twintigste-eeuwers, maken is niet zoo sterk, omdat wij in de laatste halve eeuw reeds meer mooi, aesthetisch drukwerk te zien hebben gerkegen. Maar in Bodoni's tijd, toen de smakeloosheid hoogtij vierde, moet zijn bescheiden en toch sprekende type, en vooral zijn logische en nuchtere, maar toch pakkende titelbladverdeeling ongetwijfeld een grooten indruk hebben gemaakt op allen, die eenigen kijk hebben op de aesthetische verzorging van een boek.

Woerden. fr. B. Kruitwagen.
O. F. M.

SCHOOLBOEKEN.

De Meno van Plato, bewerkt door **Dr. H. D. Verdam.** Groningen, Wolters. 1916. (Pr. f 0.90).

Dr. Verdam heeft den Meno bewerkt, als leesboek voor het gymnasium; de vraag die men zich dus stelt bij de beoordeeling van de bewerking, is in hoever zij geschikt is jonge menschen den Meno te leeren genieten en bewonderen.

Beschouwt men den Meno hoofdzakelijk als kunstwerk en stelt men zich ten doel de leerlingen den kunstenaar te openbaren, dan lijkt mij dit boekje daartoe een zeer geschikt hulpmiddel. De inleiding tot den dialoog zelf is helder en beknopt, en naast de taalkundige noten vindt men tal van aanteekeningen en opmerkingen die het werk levend en boeiend maken. De vertalingen in de woordenlijst zijn levend en actueel, niet dictionnaire woorden die den lezer niets zeggen. Een leeraar, die het Athene van Socrates kent, zal het niet moeilijk vallen aan de hand van dit boekje de leerlingen het fijne en geestige van den dialoog, de levendigheid van de karakterteekening, en het boeiende van het drama te doen doorvoelen en bewonderen en hen te doen genieten van de schoonheid van de taal.

Of het doorlezen van dit boek de leerlingen echter een inzicht zal geven in Plato's philosophie, meen ik te moeten betwijfelen. Het is mogelijk dat Dr. Verdam van oordeel is, dat de logische en ethische vragen, die Plato in den Meno stelt en ten deele oplost buiten het bereik van jonge menschen van achttien jaar liggen. Maar dan vrees ik, dat die leerlingen, die geen litterairen aanleg hebben en alleen gegrepen worden als de gedachte van een werk voor hen na te denken is, koud tegenover den Meno zullen blijven staan; geïrriteerd door het lange doorpraten over onderwerpen, die zij meenen dat buiten onzen gedachtenkring liggen; gehinderd door de zwakheid van de redeneering als zoodanig op veel punten, en vooral door de kleinburgerlijke schijnbescheidenheid van Socrates, die onder het gestadig roepen van: „Ik weet niets", de meest positieve dogma's verkondigt.

Ik voel het als een leemte in de behandeling van den inhoud van den Meno, dat er niet een poging gedaan is de leerlingen te doordringen van het besef van de diepe ernst van het Socratische „nietweten", en van het groote belang van Plato's theorie van het „aangeboren" zijn van ons weten, en hen te doen begrijpen dat de problemen, in den Meno eenvoudig en aanvankelijk gesteld, nog steeds den menschelijken geest bezig houden.

Iedere leeraar echter, wien de philosophische inhoud van den Meno ter harte gaat, kan dankbaar gebruik makend van het vele uitstekende dat in deze uitgaaf geboden wordt, naar eigen inzicht die leemte aanvullen.

Breda. W. Kuenen.

Nederlandsche Letterkunde. Schrijvers en schrijfsters vóór 1600. Door **L. Leopold,** Directeur der Rijkskweekschool voor Onderwijzers te Groningen, en **W. Pik,** Leeraar aan de Rijks Hoogere Burgerschool te Utrecht. Groningen, Wolters. 1916. (Pr. *f* 1.90, geb. *f* 2.25).

I.

Deze historisch-letterkundige bloemlezing is een handig boek, met drie niet fraaie verkleinde middeleeuwsche miniaturen en een fragment op ware grootte van een oud handschrift versierd. In het voorbericht wordt gezegd, dat deze bloemlezing als inleiding kan dienen tot de Nederlandsche Letterkunde van De Groot, Leopold en Rijkens, en ingericht is volgens de beginselen in dat werk gevolgd. Naar de meening der verzamelaars zal ze gebruikt kunnen worden (op een slaafsch gebruik rekenen de samenstellers daarbij echter niet) bij *elke* Geschiedenis onzer letterkunde, groot en klein, en ook — zonder dergelijke handleiding [1]). Aan de bibliographie is veel zorg besteed. Kan zij op volledigheid niet bogen, zij geeft genoeg om hun, die van een auteur of van een periode meer bijzonder studie willen maken, daartoe de middelen aan de hand te doen. Bij de samenstelling der bibliographie is vooral

[1]) „Een bloemlezing moet niet tevens een geschiedenis der letteren willen zijn", zegt Dr. J. A. N. Knuttel. De pro's en contra's mochten wel eens alle tegen elkaar worden afgewogen.

gelet op de behoeften van leerlingen en autodidacten, bij wie, al lezende, de lust mocht ontstaan om te komen tot uitgebreider lectuur, tot uitvoeriger geschiedenis. Dezen zullen goed doen, zegt het voorbericht, zich zoo spoedig mogelijk aan te schaffen, behalve de bekende werken van Te Winkel, Kalff, Prinsen en De Vooys: Dr. F. A. Stoett, *Beknopte Middeln. Spraakkunst* (2 deeltjes) en Dr. J. Verdam: *Middeln. Handwoordenboek.* Men vertrouwt zijn oogen niet, als men dit leest! Hoe nu? Zullen ook belangstellende *leerlingen van H. B. S. en Gymnasium* goed doen, zich al deze werken aan te schaffen en dat .... zoo spoedig mogelijk? Waar moeten de jongelui het geld van daan halen om dat alles te koopen, en den tijd om het te bestudeeren? Hebben ze niets anders te doen? Zijn er geen andere vakken, die evenzeer hunne belangstelling eischen? Multatuli zou, dunkt me, op zijn eigenaardige manier, zulk een raad „onzedelijk" hebben genoemd.

Aan de verzamelaars mag de lof niet worden onthouden, dat deze bloemlezing, van vele toelichtingen en ophelderingen voorzien, rekening houdt met nieuwe theorieën, nieuwe beschouwingen en inzichten, de hypothesen van Bédier, de nieuwe onderzoekingen over den Reinaert, de groote waardeering, die de mystieken thans genieten, met het „eerherstel" der Rederijkers en met de pogingen om belangstelling te wekken voor onze eerste Renaissance-dichters.

Het bestek eener aankondiging van schoolboeken in het *Museum* laat niet toe op den inhoud dezer bloemlezing nader in te gaan. Het „Lied van Halewijn" geeft ook hier weder de m. i. verknoeide lezing, waarvoor Hoffmann von Fallersleben aansprakelijk is te stellen:

„Doen zij dat bosch ten halve kwam,
Halewyns zoon haer tegen kwam."

II.

Op zulke Hoogere Burgerscholen en Gymnasiën, waar het onderwijs in de letterkunde niet angstvallig wordt beperkt tot de eischen van de eindexamens, wordt zeer zeker gesproken over enkele schrijvers en schrijfsters vóór 1600, maar de krap toegemeten tijd gedoogt niet, ze uitvoerig te behandelen en te lezen.

De verzamelaars van dezen nieuwen bundel — de eerste van hen is eenige maanden geleden na een werkzaam leven overleden — waren van een andere meening, en zij zijn de eenigen niet. Te benijden zijn docenten, die tijd kunnen vinden en opgewektheid bezitten om eenige maanden lang hunne leerlingen met zulk een, uit den aard der zaak wel wat eentonig en droog boek, bezig te houden, zonder dat de belangstelling der klasse tot beneden het vriespunt daalt. Dan is er de prozaïsche bedenking, dat vele ouders tegen hooge boekenrekeningen bezwaar hebben en daarmede wordt, b.v. hier in Den Haag, rekening gehouden bij het opmaken der jaarlijksche boekenlijst. Is het ook wel goed te praten, dat, terwijl tegenwoordig overal en door iedereen wordt aangedrongen op beperking van het onderwijs tot het noodzakelijke — en dit dan goed en grondig — de samenstellers van letterkundige bloemlezingen al maar voortgaan met dikke en dikkere boeken te maken, alsof er geen wolkje aan de lucht was? De oorzaken hiervan zijn vele en velerlei, van welke m. i. een der voornaamste gelegen is in den veelslachtigen aard van zulke werken: voor het voorbereidend hooger en het middelbaar onderwijs zijn ze bestemd, maar ook voor onderwijzers bij het L. O., autodidacten en andere belangstellenden. Nu is het buitengewoon moeielijk eene bloemlezing samen te stellen, welke voor allen gelijkelijk geschikt zou zijn, en door toepassing van Roemer Visscher's „elck wat wils" geeft men aan die boeken allicht een omvang en inhoud, als voor het *schoolonderwijs* minder wenschelijk, althans niet het meest wenschelijk is. Het bovenstaande betreft niet alleen en niet in de eerste plaats den nieuwen bundel van Leopold en Pik, maar de aankondiging dezer bloemlezing geeft mij gelegenheid om te uiten, wat al lang op 's harten grond ligt. Moge, wie mijne meening onjuist acht, zich hiermede troosten, dat van oudsher de beste stuurlui aan wal plegen te staan. —

Den Haag. B. J. F. Varenhorst.

De fa Wolters te Groningen-den Haag zond ons den 6den herzienen druk van M. A. P. C. Poelhekke, *Woordkunst.*

Bij Weidmann in Berlijn verschenen in de Sammlung griech. u. latein. Schriftsteller mit deutschen Anmerkungen nieuwe uitgaven van: K. Halm, *Ciceros ausgewählte Reden,* III (15de dr,, bew. d. W. Sternkopf), en O. Korn, *Die Metamorphosen des P. Ovidius Naso,* II (4de dr., bew. d. R. Ehwald).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van de *Museum* XXIII, kol. 361 vermelde 1ste serie *Treurspelen van Aeschylos en Sophokles vertaald* door Dr. L. A. J. Burgersdijk, verscheen thans het tweede deeltje, *Sophokles: Antigone* (pr. per gecartonn. deeltje *f* 0.60, bij inteekening op een serie *f* 0.50).

De Redaktie ontving de zesde druk van de Gids voor Gymnasiasten door Dr. J. van Wageningen (Groningen, P. Noordhoff, 1916, pr. *f* 1.—, geb. *f* 1.30). Gelijk bij vorige drukken is gebruik gemaakt van verschillende opmerkingen die aan de samensteller zijn medegedeeld; in de hoofdstukken over leger en schouwburg zijn enkele wijzigingen aangebracht, de paragraaf over Aristoteles is uitgebreid. — Een tweede druk is verschenen van Dr. R. Dietrich, Lateinische Sprüche (Dresden—Leipzig, Kochs Verlagsbuchhandlung, 1914, pr. M. 1.60). Deze bloemlezing van Latijnse spreuken, voorzien van Duitse vertalingen of aequivalentia (soms worden ook Griekse en Franse parallellen genoemd, een enkele maal een Engelse spreuk) is verdeeld in 7 hoofdstukken, getiteld de temperantia, de silentio, de amicitia enz. De vergelijkingen zijn niet altijd treffend; in een boekje dat, blijkens verschillende aantekeningen, voor de schooljeugd is bestemd, is het eigenaardig de matigheid te zien aan prijzen met Varro's gezegde „est modus matulae" (blz. 6).

Het Comité catholique de propagande française à l'Etranger zond aan het *Museum* de volgende werkjes, alle uitgekomen bij de firma Bloud et Gay te Parijs en alle handelend over vraagstukken die de oorlog aan de orde heeft gesteld: Morton Prince, La guerre telle que l'entendent les Américains et telle que l'entendent les Allemands; V. Giraud, Pro Patria (10 korte opstellen); C. Jullian, La place de la guerre actuelle dans notre histoire nationale (rede ter opening van de kolleges aan het Collège de France); Mgr. du Vauroux, bisschop van Agen, Du subjectivisme Allemand à la philosophie catholique; R. Doumic, La défen-

se de l'esprit francais (tegen „le théâtre indésirable" met zijn voorliefde voor echtbreukdrama's etc., aanprijzing van „le retour à la culture française", die de schrijver verwacht van een minder naar Duits model vervormde studie der klassieke Oudheid); G. Fonsegrive, „Kultur" et civilisation; V. Delbos, Une théorie allemande de la culture (over de „energetische Imperativ" van Ostwald). H.

Van von Wilamowitz' Reden aus der Kriegszeit is een vijfde deeltje verschenen; de eerste redevoering, getiteld Alexander der Grosse, verheerlikt de Macedoonse veroveraar als koning, staatsman en veldheer, de tweede (Rede zum Jahresfeste der Universität) handelt over 't verschil tussen Helleense, Romaanse en Germaanse opvattingen en deelt mede hoe de redenaar het onderwijs in de klassieke filologie wenst te hervormen. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Rhein. Museum, LXXI, 2: J. H. Lipsius, Die attische Steuerverfassung u. d. attische Volksvermögen. — E. Fraenkel, Zur Gesch. d. Wortes *fides*. — A. Ludwich, Hom. Gelegenheitsdichtungen. — H. F. Müller, Φύσις bei Plotinos. — H. Kallenberg, Procopiana. — Th. Birt, Laus u. Entlausung. Ein Beitr. zu Lucilius u. Martial. — Miszellen.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Päd., XXXVII—XXXVIII, 9: M. Pohlenz, Kronos u. d. Titanen. — R. Linder, Kön. Luise u. d. sittl. Erneuerung Preuszens.

In het paedagog. ged.: P. Sickel, Leibniz als Förderer des Unterrichts- u. Bildungswesens. — G. Rosenthal, Lessing u. Leonardo da Vinci. — Th. Litt, Geschichtsunterricht u. Sprachunterricht. — H. Lamer, Die Dardanellen im Altertume.

Bijdragen Vaderl. Gesch. en Oudheidkunde, IV, 2: Bijlsma, Rotterdam's handelsverkeer met Engeland, 1635—1652. — De Savornin Lohman, F. D. Changuion. — Van Dam van Isselt, Een lang uitgestelde reis (Lev. handel). — Van den Berg, Documenten Hist. Manuscripts (vervolg). — Japikse, Hist. literatuur (April—Oct. 1916).

Revue Historique, CXXIII, 1: Bémont, Les institutions municipales de Bordeaux au moyen âge. — Pfister, Mémoire sur l'Alsace 1735. — Bulletin historique: Histoire grecque.

Hist. Zeitschrift, 116, 3: Von Below, Die Ursachen der Reformation. — Ulmann, Zur Entstehung der Kaisernota vom 16 Nov. 1814. — Naumann, Zur Theorie der Geschichte und Kunstgeschichte.

Studiën, LXXXVI, Dec.: W. Mulder, Het zevende eeuwfeest van de Orde der Predikheeren. — L. P. P. Franke, Ed. Verkade over het Tooneel. — J. v. Ginneken, Nova et Vetera. — Is. Vogels, Kriekende Kriekske, II. — J. Stein, Engelsche Geleerden over Wetensch. en Godsd., II. — E. Mengelberg, De plechtige Jaarmis der St. Gregorius-Vereen. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensiës, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Caland, Rogerius' Open-Deure: Gött. Gel. Anz. 1916, Okt. (Zachariae).

Caland en Fokker, Verhand. over het Hindoeïsme: Gött. Gel. Anz. 1916, Okt. (Zachariae).

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[ij]., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **No. 5.** **Februari 1917.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

U. v. Wilamowitz-Moellendorff, Die Ilias und Homer. Berlin, Weidmann. 1916. (Pr. M. 15).

„Und nun ist uns ein Heil widerfahren." Aldus stond geschreven in de Neue Zürcher Zeitung, die ik op den avond van den 24en Augustus 1916 te Zürich in handen nam.

Héél het blad was gewijd aan krijg en nogmaals krijg. In gesloten colonnes trokken de oorlogsberichten aan het oog voorbij. Niets dan bloed en verschrikking; te treffender voor wie het leest in de rustige stemming van eene aan den meeroever insluimerende weeldestad. En dan op eenmaal die blijde boodschap: „uns ist ein Heil widerfahren." Ge leest niet verder onder de ontroering. Wat mag het zijn? Zou het dan toch gelukt zijn om den wereldbrand op eenmaal meester te worden? Zou een wijze het verlossende woord hebben gesproken? Dan bedwingt ge u niet langer, maar grijpt met uw blik naar de volgende woorden. „Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff hat, durch den Krieg gedrängt, ... ein Iliasbuch *geschaffen*."

En France tout finit par un sourire! Het is goed om zich met dien glimlach te wapenen tegen hetgeen de nabije en de verdere wereld om u te zien en te hooren geeft. Glimlach alleen!

Zeker; toen in 1795 Fr. A. Wolf met zijne Prolegomena naar voren trad, was Europa niet minder in oorlogsspanning en beroering dan thans. Toch vermocht hij door zijn uitgesproken twijfel aan de eenheid der Ilias groote emotie te wekken in de europeesche kringen. Goethe, Herder, Schlegel, wie niet, openden wijd de oogen voor het hun nieuwe perspectief. Het scheen, alsof voor de belangstelling in den krijg om Troje de belangstelling in den Revolutiestrijd zou tanen. Wolfs autoritaire stem sloeg in. Men bukte voor zijn gebaar. Eerst na honderd jaar zou het openlijk worden uitgesproken, niet dat Wolf ongelijk had, maar dat zijn ijdelheid zich listig had meester gemaakt van den arbeid eens onberoemden voorgangers. Toen, in 1795, „musste man glauben was der erste Philologe seiner Zeit versicherte."

Thans? Ja, thàns! Het huidige Duitschland heeft geen Goethes, Herders, Schlegels, die voor de „homerische Frage" zich zouden kunnen interesseeren. Maar het heeft een klassieken philoloog te Berlijn, die ver en ver boven een F. A. Wolf uitsteekt. De europeesche samenleving zou zich echter voor geen Iliasfrage meer warm maken, zelfs al heerschte er vrede tusschen den wolf en het schaap. De klok is verzet. Vooruit, achteruit, naar ge wilt. Maar verzet. L'histoire ne se répète jamais. En daarom klinkt die Heilsroep zoo dwaas.

Men mag evenwel de uitingen van een feuilletonist niet euvel duiden aan den schrijver van het boek, dat tot de geboorte van de aankondiging aanleiding gaf. Integendeel. Eene publicatie van Wilamowitz blijft immer voor philologen een belangwekkend feit. Hoeveel of hoeweinig er van zijne conclusiën moge worden steekhoudend bevonden — en veelal is dit quantum niet gering —, zelfs dáár, waar hij scheen mis te tasten, placht toch steeds de wijze, waarop dit geschiedde, „anregend" te zijn. En wijl hij een op literair terrein bijzonder fijn voelende wakkere geest is, wijl hij niet minder kunstenaar dan vakman is, en het bij hem om de zaak en niet om ijdelheidsstreeling gaat, grijpt men gretig naar zijn bij uitstek persoonlijk werk; hem wenscht men zich als „graecus" te denken en de gedachten aan die graecitas alléén te wijden.

Wilamówitz heeft echter thans die beperking niet gewild. De opdracht van het jongste boek aan zijn zoon, die ἀνὴρ ἀγαθὸς γενόμενος ἀπέθανεν, doet achter den philoloog het beeld van den vader rijzen. De philologen in de staten ten Oosten onzer grenzen mogen te hunner tijd door hun woord tot vijandige gezindheid tegen den duitschen geest hebben bijgedragen, zij dragen, niet minder dan de geleerden onder hunne tegenstanders, op eerbiedwaardige wijze de slagen, die er vallen. Verjongde manlijkheid zal het kenmerk zijn eener wetenschap, die door deze droeve loutering gegaan, wederom op-

staat, vrij van den roest, die het leven der kleine belangetjes kweekt. Het is iets waard de groote daad te hebben medegemaakt, de groote daad, in wier gloed het kleinzielige gedoe van het gezeten gemeenschapsleven wegschroeit. En wij gunnen den vader zijn trots, wanneer hij verklaart van den gesneuvelden zoon: „er war auch befähigt dieses Buch zu beurteilen."

Zullen wij het den ostelbischen edelman óók gunnen, indien hij de zegetrompet steekt? „Der Krieg ist wenn nicht der Vater so der Geburtshelfer dieses Buches. Als seine Dauer gebot und sein siegreicher Verlauf gestattete die Gedanken auch noch auf etwas anderes zu richten als die Gefahr des Vaterlandes, vermochte ich doch nur bei einem Reinen, Grossen, Ganzen zu verweilen etc." Is dit „ciceronianisches Pathos", gelijk de duitsche aankondiger beweerde? Ik voor mij had er de gedachte aan iets *hols* niet aan willen verbinden; meer die van iets overvols. Doch ter zake.

Wilamowitz met alle waardeering voor de alexandrijnsch-kritische behandeling van den tekst, die hij met Bekkers methode vergelijkt, waarbij uit de massa der mss. slechts de „meest betrouwbare" worden gegrepen, eischt thans eene philologie, die historisch ziet en boven Aristarchus uit gaat, niet blijft staan bij de aristarcheïsche athetese „auf Grund seines Glaubens an den einheitlichen Homer." Immers tegenspraak in den tekst, *die als eenheid werd beschouwd*, was voor Aristarchus voldoende grond tot athetese. „Dabei kann recht vieles verworfen sein, das uns vom höchsten Werte sein könnte, in dem wir wohl gar das Echte erkennen würden. Kein Zweifel, dass wir überraschende Aufklärung finden würden, wenn wir das Handschriftenmaterial der alexandrinischen Bibliothek benutzen könnten." Hij keert zich tegen eene kritiek, die op de gedachte aan de *eenheid* der Ilias wortelt. Derhalve de vaan gevoerd, waarin geschreven staat niet de naam van F. A. Wolf, doch die van den Abbé d'Aubignac, die inderdaad alles reeds gezegd had, wat Wolf slechts op eleganter wijze formuleerde: d'Aubignac, wiens oordeel zich had vrijgemaakt van het fransche classicisme en die, zonder vakman te zijn, het dorst loochenen, dat Ilias en Odyssee eenheden zijn als de Aeneïs. „Was er ausspricht, sind Tatsachen, an denen nur der blöde Köhlerglaube rütteln kann!"

Wij denken hierbij, hoe Aristarchus ondanks chorizonten, als Hellanikos, zelfs aan de gedachte heeft vastgehouden van den éénen dichter van Ilias èn Odyssee. Zijne autoriteit had sinds de richting aangegeven, zoodat Seneca het eene ziekte der Grieken noemen kon, te vragen wat ouder was Ilias of Odyssee. Ongetwijfeld was het dan ook een mannenwerk van D'Aubignac in 1715, toen hij in zijne Dissertation sur l'Iliade, de nimmer betwijfelde eenheid der Ilias dorst aantasten. De naam van den bescheiden, onbekenden man ging in de duisternis te loor en gaf den zelfzuchtigen Wolf gelegenheid met zijne op D'Aubignacs onderzoekingen gebouwde Prolegomena naam te maken. Evenwel, Wolf ontkende de mogelijkheid eener eenheid op grond der meening, dat in een tijd zonder kennis van het schrift, een epos van dien omvang niet kon worden geschapen. De hypothese nu dier schriftlooze periode miste redelijke basis. Ook gaf Wolf geen analyse der Ilias. Tóch had zijn woord gezag. Karl Lachmann's Betrachtungen über Homer trachtten een achttiental liederen uit de Ilias uit te pellen. Zijne Liedertheorie werd uitgewerkt door Köchly, die zijne Iliadis Carmina XVI publiceerde. Ook G. Hermann in zijn opstel van 1832 „de Interpolationibus Homeri" beaamde de mogelijkheid uit de Ilias de oorspronkelijke Einzellieder te reconstrueeren. Wel trad Nitzsch met kracht voor de verdediging der eenheid op, doch vond bestrijding in K. L. Kayser. Voor dezen mocht de eenheid niet gelden. Zijn *stijlgevoel* belette hem in de Ilias blind heen te zien over duidelijke stijlonderscheidingen. Wat hij echter ontkende was de mogelijkheid eener restitutie der rhapsodieën.

Met de eerlijke oprechtheid, die het sieraad is van het rijke geleerdenleven van Hermann Usener, heeft deze hoogstaande philoloog het voor Kayser opgenomen, toen diens ware, blijvende verdiensten door sluw berekenende, doch veel minder beduidende, collega's evenzeer dreigden te worden weggemoffeld, als zij Kayser bij zijn leven hadden vermogen neer te houden. In 1881 gaf Usener de „Homerische Abhandlungen" te Leipzig uit, waarin hij het beste van wat Kayser had gepraesteerd met pieteit had verzameld. De voorrede daarbij geschreven is Useners strafgericht over de perfidie eener Heidelbergsche philologenknoeierij. Sinds dien heeft voortgezet onderzoek op het gebied der germaansche en romaansche epiek — en wij noemen daarbij Ker's „Epic and Romance" 1897, Heusler's „Lied und Epos in germanischer Sagendichtung" 1905 — het onderscheid aangewezen tusschen den stijl van het straffe korte lied en dien van het breed uitgedijde epos. De vondst van Bacchylides' balladen en Corinna's carmina bracht voorbeelden van het *grieksche lied* aan het licht. Men zag, hoe uit het lied zich ontwikkelt het Kleinepos, welk tusschenstadium wordt aangegeven door het Hildebrandslied (± 800): een oud *zingbaar lied* in den nieuwen vorm van het *gereciteerde gedicht* gebracht, terwijl de stijl nog epische breedte mist. Hier is de overgang van den homerischen *phorminxzanger* tot den stafvoerenden *reciteerenden rhapsode*. De wording van het Grootepos was nu zichtbaar. Doch tevens dat uit onze Ilias zich geen Einzellieder laten snijden; hoogstens kan men de stof aanwijzen voor Einzellieder.

G. Hermann had daarover anders gedacht. Hij geloofde aan één hoofdlied, waaromheen andere liederen zich als kristallen hadden afgezet. Eene Kern-theorie derhalve. In Bethe's Homer van 1914 (Ie dl.) keert de kerntheorie terug, doch op grond der nieuwere inzichten omtrent lied en epos gewijzigd. De Mènis, het epos van Achilles' toorn, heet bij Bethe de kern onzer Ilias. Deze kern bepaalde voor goed aanvang midden en einde van het toekomstige epos. Immers een later dichter, een Athener der zesde eeuw, zou in die Menis een aantal zelfstandige Kleinepen hebben verwerkt, zóó, dat het resultaat, *onze* Ilias, wéér eene eenheid is. Bethe komt dus tot twee Homeri, tot twee Iliades, beide eenheden.

Wilamowitz gaat den weg op van Kayser. Het stijlonderscheid is de wichelroede, die de plaatsen leert vinden, waar het zuivere water vloeit. „Am allerspätesten habe ich das sehen gelernt, worauf ich nun den höchsten Wert lege, den Unterschied des Stiles. . . . also die verschiedenen dichterischen Individuen. Wer es nicht bemerkt wird es leugnen." Aanbevolen wordt — en zeker niet ten onrechte — de interpretatie op grond der oude grammatici, Scholiën dus èn Eustathios. Dan,

een onderzoek in den geest eener moderne opgraving: eerst afdragen van de jongste lagen, daarna van oudere, totdat de burcht zelf zichtbaar ligt, gezuiverd van de restanten der latere nederzettingen. „Weil Θ ein Stück der jüngsten Schicht ist, habe ich es zuerst behandelt". Het resultaat dier behandeling is, dat Θ — met ietwat gewijzigde grenzen — de brug heet te slaan van H over I en K naar Λ en verder. „Also dass der Dichter eine vorhandene Ilias um die beiden Einzelgedichte erweitern wollte." Dit is „die Grundlage auf der wir weiter bauen", pag. pag. 59. —

Aangezien stijlcriteria moeten beslissen, is het wel de moeite waard in de door Wilamowitz geroemde Homerische Abhandlungen van Kayser diens oordeel over enkele passages uit de Ilias na te gaan. Hoe wordt bij voorbeeld geoordeeld over Ω? Wilamowitz zelf oordeelt aldus: „Ω ist ein Einzelgedicht von vollendeter Geschlossenheit. Achilleus in seiner Trauer, Achilleus den Hektor schleifend, dat ist ein herrliches Eingangsbild; in den Totenklagen bei Hektors trotz allem erreichter Bestattung klingt das schöne Gedicht versöhnend aus. Nichts vermisst man. Ueberall ist derselbe Stil, reif und weich. Wir wollen das Gedicht wahrhaftig nicht geringer einschätzen als Schiller getan hat." Thans Kayser: „ultima rhapsodia nonnullis v: d. quasi coronare videtur opus, quia sic Achillis ingenium admodum acerbe et crudeliter exsequentis vindictam emollitum appareat et mitissimo humanitatis sensu nobilitetur. Sed haec magnanimitas multum sui splendoris eo amittit, quod Achilles Hectoris cadaver nonnisi Iovis iussu et excellentium donorum expectatione commotus reddit. Facile quidem est hanc scaenam pulcherrimis coloribus illustrare: assiduus Homeri lector *talibus pigmentis non fallelur*; accurata animadversio vix ullam patietur residere in animo dubitationem, quin haec Iliadis rhapsodia ordine extrema aetate quoque postrema sit." (p. 46). „Meo quidem sensu ultimae Iliadis rhapsodiae in quibus actioni fastigium imponitur Σ-Ω nequaquam a nitore et pulchritudine pares sunt primis A-Z." (p. 43). Aan wiens zijde wij wenschen te staan in oordeel over Ω kan niet twijfelachtig zijn, doch wel vraagt men, hoe stijlcriteria van waarde kunnen zijn bij zulk een tegenstrijdig oordeel tusschen in *gelijke richting* oordeelende mannen. Behoeven wij den geletterden lezer onzer dagen te vragen hoe zijn oordeel luidt over I? Wilamowitz zegt p. 65: „der Versuch den Phoinix auszuscheiden bricht den Edelstein aus der Krone dieser jungen Dichtung ersten Ranges." En Kayser? „Die Anlage des ganzen und die Ausführung desselben leidet an einer übertriebenen Weitläufigkeit, überladen ist die Rede des Phoinix." (p. 19). En pag. 21: „Von dem Verfasser der Achilleis, welchem ausser T-Ω einiges aus Σ angehört, gilt der über I ausgesprochene Tadel in noch grösserem Maasse. Man vergleiche z. B. die überaus weitläufige Beschreibung des Wagenkampfes. Wenn Achill etwas vor andern auszeichnet, so ist es grössere Grausamkeit und Blutgier, besonders gegen Hektor, den er aufzehren möchte." Zóó een stijlcriticus over de schitterendste deelen onzer Ilias, over I, Ψ, Ω, Σ. En toch steunt Wilamowitz' beschouwing over Θ op Kaysers werk, op de Abhandlungen „deren Ergebnisse sich dauernd behaupten werden" (p. 26). Men vraagt zich af, tot hoeveel analysen en reconstructies der Ilias wij nog veroordeeld zullen zijn, als het zeer subjectieve stijlonderscheid zal moeten beslissen en een ieder zijn tegenstander zal overtroeven door het afdoende woord: „Gij voelt hier geen stijlonderscheid! Nu ik wel. Ik ben derhalve de bevoegde, gij, die het nog te leeren hebt." Daarmede vangt een nieuwe honderdjarige krijg aan.

Reeds bij Cauer Grundfr.², 505 staat te lezen de volgende redeneering: Θ is stilistisch minderwaardig, doch Θ maakt, dat I in de Ilias eene plaats vindt. Immers uit H 400 vg. blijkt, dat de Grieken den eersten strijd niet slecht gestreden hadden. Indien nu toch in I 14 Agamemnon weenend kan optreden, is dit eerst mogelijk doordien Θ met het ongunstige resultaat van den afgebroken strijd er tusschen treedt. Dus zeide Kayser terecht, dat Θ gedicht is om de situatie te scheppen, die voor I noodwendig was. En daar nu niemand beweren zal, dat Θ en I van één auteur zijn, moet werkelijk de Presbeia als een „einzelnes Gedicht bestanden haben."

Nu is vooreerst niet waar, dat de situatie in H op het einde voor de Grieken zoo gunstig staat. Zij hebben de stad niet kunnen nemen (vg. H 343). Dat de Trojanen aanbiedingen doen, vloeit voort uit hun bewustzijn, dat door hunne bedreven zonde de toekomst voor hen onzeker is (402). Géén der partijen voelt zich sterk, Diomedes tracht bij de Grieken den moed er in te houden, doch na het bouwen van den wal brengen de hemelteekenen hen in eene diepe depressie, vs. 479: τοὺς δὲ χλωρὸν δέος ᾕρει! Zou aan dit einde van H zich niet geschikt hebben kunnen aansluiten de droeve stemming van Agamemnon in het begin van I? Daarvoor was Θ niet noodig. Dat in Θ de stemming der Grieken nog meer daalt dan zij op het einde van H reeds was, komt natuurlijk aan den inzet van I tengoede. Dat de dichter in het zeker niet uitnemende boek Θ den overgang tot de vernedering der Achaeërs nog geleidelijker heeft willen maken, zal ieder met instemming erkennen. Het daartoe dienende boek moest uitteraard van secundaire beteekenis zijn.

En voorts: wij kunnen ons wel voorstellen, dat er eens een Kleinepos bestond, dat zoo ongeveer den inhoud der Presbeia had, een gedicht als afgerond geheel opgebouwd uit de in liederen verheerlijkte stof: „hoe men tot Achilles toog om hem weder in den strijd te brengen, doch hoe die welgemeende toeleg mislukte." Eene voorstelling van zulk een gesloten Kleinepos kan bijvoorbeeld de in I opgenomen Meleagerepisode geven, die nog in liedvorm eenigermate uit Bacchylidesballade kenbaar is. Ook is het mogelijk zich te denken, dat die Presbeia als een nieuwe steen in het metselwerk der Ilias werd ingelascht. Er zullen er zijn, die deze methode van werken een dichter onwaardig achten en vragen zullen, of het in andere kunsten, bv. schilderkunst, wel voorkwam, dat een volledig schilderstukje geplakt werd op het doek van een uitvoeriger tafreel en daarna zoolang aan de randen werd bijgestreken, totdat het met het grootere werk één geheel vormde. Evenwel, laat zulk een redactioneel werk, waarbij schaar en lijmpot dienst doen, eenmaal op de Ilias zijn toegepast. Dan blijft echter de vraag: is niet de verzoeningspoging in I een voorlooper op de werkelijke verzoening in T? Eene vraag, die door Bethe en Wilamowitz met *ja* zal worden beantwoord. Zij meenen immers, en niet ten onrechte, dat T niet zonder I kon ontstaan: T 261 zweert Agamemnon den eed, dien hij in I 132 beloofde. Welnu, kan men zich eene Ilias denken, waarin Achilles in zijn in A opgevatten wrok volhardt en zich aan den strijd blijft

onttrekken ? Toch wel niet. Moet men dan niet aannemen, dat de dichter die Α maakte aan de gebeurtenis in Τ, de μήνιδοσ ἀπόρρησισ, dacht ? Doch Τ veronderstelt Ι; derhalve kan men zich moeilijk aan de gedachte onttrekken, dat er tusschen Α, Ι, Τ, een onverbreekbare band bestaat, die eene *latere* inlassching van I geheel buiten sluit. Of het moest zijn, dat de dichter, die zich tot het maken van Α zette, reeds kennis droeg van het voleindigde Ι, *en daarmede rekening hield*. Doch dan is de hypothese betreffende de schepping van Θ als „noodwendig om Ι in te lasschen" eene verkeerde. Wie echter vraagt, waardoor dan toch al die beroering over Ι is ontstaan, waardoor de achterdocht tegen Ι rees, die ontmoet als argumenten, naast het hoofdbezwaar in Λ 609 en Π 49—100 gelegen, slechts een paar losse beweringen. Zóo zou Ι 404 „de rijkdom van Apollo's tempel te Pytho", een bewijs zijn voor de late compositie van Ι. Alsof iemand waarlijk iets zekers afweet omtrent Delphi in de vroege eeuwen, die aan de instelling van den agoon voorafgaan. En het hoofdbezwaar ? Dit is door Roemers verklaring (Hom. Aufs. p. 50 vgg.) van de baan geschoven.

Wij gevoelen er dus niet veel voor de hypothese aangaande Θ en Ι te aanvaarden. Wel blijft Θ suspect om menig zakelijk bezwaar. Κ echter maakt ook nu nog veel meer den indruk van een Einzelgedicht. Shewans boek dringt dien indruk niet weg en men is geneigd de antieke traditie voor de ware te houden met deze wijziging, dat omstreeks 600 de Doloneia in het complex der Ilias was opgenomen. 't Bewijs daarvoor levert de Brusselsche vaas. Mon. Piot XVI.

Ook Athla en Lytra worden door Wilamowitz „abgetragen." „Zwei Einzelgedichte, das darf als notorisch gelten." Erkend wordt de voortreffelijkheid der beide zangen, maar zij hebben zich ingedrongen. Derhalve worden zij afgesneden en vult Wilamowitz het slot aan „gelijk het oorspronkelijk was": Achilles bestormt Troje, dringt in de stad, doch wordt door Paris en Apollo gedood. Dit is, gelijk men ziet, de Aithiopis. Nu, fraai was dan de afloop der Ilias niet. Drie helden, Patroklos, Hector, Achilles, ziet men vallen. Bij den dood van elk dezer is de lezer in onvrede geraakt met de lotsbeschikking, vooral als een Achilles valt door een Paris en Apollo zoowel aan Hectors als aan Achilles' sneuvelen medeplichtig is. Bevrediging blijft uit. Wel gelukkig zou derhalve de redacteur-dichter mogen heeten, die, na eerst in Ι een prachtige aanwinst voor het Iliasepos te hebben gevonden, nu wederom een paar Einzelgedichte in zijne nabijheid trof zoo uittermate geschikt om het ongunstige slot der Ilias te vervangen en de heerlijke bevrediging te brengen van de lijkspelen voor Patroklos en van Hectors lijk aan de zorg der zijnen teruggegeven. Bedenkt men daarbij, dat, toen hij ook de oude Patrokleia een anderen afloop wilde geven en daarvoor Σ wenschte te gebruiken, hij nogmaals, in dat Einzelgedicht Σ, een parel vond, dan mag men het lot zegenen door welks goedgunstige luim hem telken male bijzonder schoone en bijzonder passende carmina ten dienste hebben gestaan. Wij kunnen ons immers moeilijk voorstellen, wat de Ilias zijn zou zonder de volledige uitbeelding van Achilles' karakter zooals de Presbeia deze geeft, of zonder Ω, dat tegenover de vernedering van Achilles in Α, tegenover zijn trots in Ι, hem als overwinnaar teekent, doch als een overwinnaar bij wien de wrok geweken is voor gevoelens van deernis. Daarom maakt het tegenwoordige epos, dat na de harde aanvangsscène met een bevredigend tooneel eindigt, den indruk van een afgerond geheel, waarin de Presbeia het hoogtepunt is met aanstonds volgende peripetie. Snijdt Wilamowitz Ω af, dan doet hij dit op grond van den „reifen weichen Stil." Zeker is de stijl weeker, maar werd dit niet bedongen door het onderwerp ? Wat zou de dichter voor iemand geweest zijn, indien hij het onderhoud van Priamus met Achilles ingeleid door de aangrijpende verzen μνῆσαι πατρὸς σοῖο geschreven had in den stijl van Hectors strijdroep οἴσετε πῦρ ? En is de stijl van Priamus' toeroep van den wal tot Hector in Χ nu minder week en rijp ? En toch ligt naar Wilamowitz oordeelt „in Χ das echte wie rein vor." Allerminst zou ik de stijlcriteria bij de discussie willen uitschakelen, omdat de een anders gevoelt dan de ander. Immers dan zou men ook moeten ophouden te philosofeeren, wijl de systemen elkaar zoo ver ontloopen. Doch dat men er zich toch van bewust blijve, hoe subjectief deze criteria zijn, hoe het gebouw dat daarop komt te rusten op drijfzand staat. Wegens den weeken toon heet Ω „*jünger* als Homer"; maar de homilia van Hector en Andromache is een Einzelgedicht, dat *ouder* heet dan Homerus en door dezen zou zijn opgenomen. Waarlijk bij zulk handelen met het Scheidewasser der Kritik wordt men schichtig. Waar het noodig is, gaat bij de heeren het Scheidewasser over boord ! Hooren wij Bethe p. 117: „Die Berechtigung stilistischer Kriteriën so wichtig sie mir bei der Homeranalyse sonst auch erscheinen, ist mir in dieser Frage bedenklich." Hoe is het mogelijk, dat een criticus naar zulk eene willekeurige methode durft opereeren.

Wat komt dan volgens Wilamowitz aan Homerus, „den grooten dichter van Smyrna" toe ? Wat componeerde hij „op Chios", hij wiens Ilias vóór 700 in haar wezenlijke deelen klaar was ? De eerste zeven boeken tot vs. 321, het elfde tot Ψ 256, met dien verstande dat heele stukken daarin, b.v. Σ, Τ, Υ, zóó door een lateren bearbeider zijn omgewerkt, dat van het echte ongeveer niets over is, terwijl in Φ, Χ, Ψ het echte nog zuiver bewaard is. Het slot der homerische Ilias is, gelijk wij boven zagen, geheel veranderd. Homerus dichtte op grond eener massa Einzelgedichten en kleine Epen, wier stof hij totaal nieuw vormde, of, terwijl hij het voorhanden gedicht „überarbeitete." In het kader der genoemde boeken heeft hij veel, wat reeds als Einzelgedicht bestond, opgenomen, b.v. heel Β-Ε het Diomedesepos, de Glaukosepisode, Hectors bezoek in Ilios, Hectors duel met Aias en nog veel meer, o. a. Σ, Τ, ook de Patrokleia, die in Ueberarbeitung thans voor ons ligt. Waarlijk men krijgt de aandoening van een bezoek aan Troje's ruïnen, waar het bouwwerk der negen lagen zoo in elkander grijpt, dat eerst de technische oogen er weg in vinden: Wilamowitz' belofte, dat zijne methode die eener opgraving zou nabij komen, is glansrijk vervuld. En met dezelfde gevoelens van rust, waarmede de bezoeker van Troje, het opgejaagde stof ontvlucht, op een brok steen der 6e laag gaat zitten met de vrome illusie, dat dit dan toch het echte Troje is, waarvoor Hector streed, met die aandoening doorbladert de lezer Α, dat dan toch echt „van Homerus" wordt verklaard. Homerus heeft dan ten minste het voorwoord voor de Ilias gedicht, liever nog, het voorwoord voor eene Achilleïs, die door „hineinarbeiten" van een Hektorgedicht (Μ-Ο), een Dio-

medeskleinepos, een Agamemnongedicht, eene Patroklea, door Homerus zelf tot een grootepos werd uitgebreid. In de genoemde kleinepen glansden de helden wier namen zij droegen. In het grootepos glanst de held „der tragische Held von unheimlicher Grösse" Achilles.

Wilamowitz' „Ilias van Homerus" hoewel armer aan schoonheid dan de onze en onbevredigend van slot, is een geheel. De spanning in dit geheel is minder groot, doordien in het midden de climax der Presbeia ontbreekt. Overigens heeft de schrijver niet getracht door nieuwe schakeering en samenvoeging van de compositiedeelen van het overgeleverde gedicht een ánder geheel te verkrijgen, wel inziende hoe dergelijke pogingen tot dusverre geen succes hadden. Iets wat sterk voor de structuur van ónze Ilias pleit. Het denkbeeld, dat Homerus bouwde met *de materie vervat in* reeds voor hem bestaande Kleinepen — een denkbeeld, dat wel bij niemand ter wereld verzet moest ontmoeten — is door Wilamowitz vervangen door de stelling, dat wel áldus de Ilias gebouwd werd, doch tevens met behulp van reeds bestaande gedichten. Dit vereischte den arbeid van een met overleg uitknippenden, samenlijnenden, bijwerkenden redacteur. Hier schuilt de aanleiding tot oppositie. Eene oppositie, die haren Homerus slechts als zelf creëerend dichter wil zien, een dichter die alleen de ὕλη, niet het kleed der ὕλη, van kleinepen gebruikte. Wilamowitz wijst de antieke lappen aan, die de dichter-redacteur inlaschte in den nieuwen epischen mantel; elders wijst hij op nog merkbaar kleurverschil, waar de antieke coupons niet meer zijn uittelichten, of waar zij zijn overgeverfd. Hij zou het kunnen probeeren een tekst in kleuren te laten afdrukken.

Of is de tegenstand tegen den redacteur-dichter wel sympathiek, doch gaat hij te ver? Waar immers het epische vers een stereotiep vers was en zeker geen persoonlijk bezit, wijl iedere zanger, die epische verhalen voordroeg, van dit aan vaste vormen en metrische wetten en gepetrifieerde woordverbindingen gekluisterde vers gebruik maakte, lijkt het erger dan het is, als men zegt: Homerus componeerde niet slechts met de matérie, maar met de eigen vérzen van voorgangers. Het feit, dat men eens Thebaïs, Cyclica, Hymnen, alle op Homerus' naam zette, bewijst toch wel in de eerste plaats voor het doorgaans onpersoonlijke karakter van den hexameterzang. Doch merk dan op: die onpersoonlijkheid bestaat juist niet voor Wilamowitz c. s., die immers nú nog op stijlverschil durven scheiding maken.

Reeds hebben wij boven op het hachelijke en subjectieve van dit procédé gewezen, dat — gelijk ook heden ten dage nog wel bij beoordeeling van eenvormige versificaties geschieden zal — licht kan onderscheiden tusschen het werk van een houterigen en van een smaakvollen epicus, doch zich bij de onderscheiding van twee geverseerde dichters licht misrekent. Ja, de praemisse van Wilamowitz' werkmethode: „stijlonderscheid zij criterium", is, zoo wij wel zien, zelfs een bezwaar tegen zijne opvatting van het ontstaan van onze Ilias. Want als het stijlonderscheid tusschen meerdere dichters van epische zangen eens zóó groot was, dat ook thans nog daarop kan worden geschift, dan moest dit groote onderscheid den redacteur-dichter zelfs hebben weerhouden om gansche stukken van verschillend begaafde poëten zoo maar in zijn gedicht over te nemen. Wij mogen toch wel aannemen, dat de bekwame dichter van A fijngevoelig genoeg was om door de hinderlijke oneffenheid, die er zoodoende in zijn opus kwam, te worden ontstemd. Maar was het stijlonderscheid bij zijne voorgangers niet van dien aard, of een kunstenaar kon het wagen de verschillende coupons samen te voegen tot één kleed, dan vragen wij met alle waardeering voor het distinctieve vermogen van een Wilamowitz (een iudex elegantiarum si quis alius): „is uw criterium wel deugdelijk genoeg?" En wie de toepassing er van nagaat èn bij Kayser, èn bij Bethe èn bij den berlijnschen hoogleeraar, hij zal eindigen met een bedenkelijk hoofdschudden. Wij gelooven — en mogen anderen de kwestie ook eens van deze zijde bezien —, dat Wilamowitz zich treft met zijn eigen wapen. Voorts zouden wij, zonder ondankbaar te zijn, toch willen opmerken, dat een puzzle, als de dualis in de Presbeia is, onopgelost is gebleven zelfs voor Wilamowitz' Scheidewasser. En zijn het niet juist zulke bezwaren, waarop de scherpte van het secerend procédé zou moeten blijken?

Openlijk te verklaren, dat men, niettegenstaande principieele bezwaren, in een boek van dezen schrijver veelvuldig den klauw van den leeuw voelt, dat men op menig punt het licht ziet van zijn doordringend verstand, is eene banaliteit. Loftuiting van anderen heeft hij niet van noode. En wij anderen brengen eene zwijgende hulde aan den grooten vakgenoot door ons met hartstocht te verdiepen in zijn werk. Nog bergt het jongste boek veel, dat hier onbesproken blijft: onderzoekingen over sage, lied en epos, over de Athena van Ilios, over twee oude volksboeken, over den delischen hymnus, het prooemium der Theogonie en meer. Ook daar verwacht de schrijver zelf niet eene algemeene instemming. Zoo zouden wij aangaande de Athena van Ilios willen vragen, waarom juist het magistrale werk van den Oostenrijker Wilhelm over het Lokrische Meisjesoffer (Jahrb. O. Arch. Inst. 1911) onvermeld bleef. Misschien dat de lectuur daarvan ook Wilamowitz meer belangstellend zou stemmen voor praestaties van schrijvers der laatste jaren, wier conclusiën, evenals die van Wilhelm, weinig strooken met de moeilijk te volgen uiteenzetting van den berlijnschen hoogleeraar. Diens bekenden, forschen, gansch persoonlijken stijl vinden wij terug in de „Einleitung." Aangename aandoeningen zal het Wilamowitz' landgenooten, die zich met het Iliasvraagstuk in de jongste jaren bezig hielden, nu wel niet verschaffen, als hij verklaart „de moderne literatuur niet te „berücksichtigen." „Ich kenne sie zu wenig." Eigenlijk een verlossend woord: de Homerusstudie dreigt te verstikken onder den berg der versleten Iliascomposities en Odyssee-analysen. Het wordt tijd schoonmaak te houden, wil niet iedere toekomstige verhandeling, van hoe hooge waarde ook, bedreigd worden met afmakende kritiek, wijl de reeds lang in rafels uiteengevallen hypothesen van Mayer und Müller niet „gebührend" werden „berücksichtigt". Er is echter eene grens gesteld ook aan het niet-kennen. Als Wilamowitz bij voorbeeld beweert, dat er in Holland geen unitarische uitgever van Homerus bestaat, overschrijdt hij de gewettigde grens der ars nesciendi. En aan onwettige grensoverschrijding mag een Wilamowitz niet schuldig staan.

Leiden. J. Vürtheim.

De Parmenisco grammatico scripsit **M. Breithaupt.** (**ΣΤΟΙΧΕΙΑ**, Studien zur Geschichte des antiken Weltbildes und der griechischen Wissenschaft herausgegeben von Franz Boll, Heft IV). Leipzig, Teubner. 1915. (Pr. M. 2.80, geb. M. 4).

Dat deze Heidelbergsche dissertatie is opgenomen in de bij Teubner verschijnende serie Στοιχεῖα is ongetwijfeld daardoor gewettigd, dat de schrijver het meest in zijn kracht blijkt te zijn, wanneer hij op het terrein der antieke astronomie komt. En dit gebeurt meermalen: Parmeniscus, een overigens niet veel beteekenende leerling van Aristarchus, schijnt zich gaarne met cosmographische quaesties te hebben beziggehouden. Vooral daarom was een poging gerechtvaardigd om de weinige fragmenten, die van hem bewaard zijn, te verzamelen en te commentarieeren en ze hun plaats aan te wijzen. Het laatste was het bezwaarlijkst; de heer Breithaupt heeft hier, gelijk blijkt uit de noot op blz. 58, gemeend te moeten afwijken van zijn leermeester Fr. Boll, die oordeelt, dat alle fragmenten tot het strijdschrift Πρὸς Κράτητα kunnen worden teruggebracht. Zeker pleit het voor de vrijzinnigheid van den promotor, dat hij hier den promovendus zijn eigen weg heeft laten gaan; maar ik geloof niet, dat laatstgenoemde verstandig deed door van die vrijzinnigheid gebruik te maken. Dat Parmeniscus behoord heeft tot de leerlingen van Aristarchus, die meenden, met handhaving van eigen zelfstandigheid, hun meester te moeten bijstaan in den strijd met Crates, blijkt met zekerheid uit het scholium op Ilias VIII 513; maar dat hij een specialen commentaar op Euripides heeft geschreven, acht ik volkomen onbewezen, of liever hoogst onwaarschijnlijk: de zes Euripides-scholiën, waarin zijn naam vermeld wordt, kunnen zonder eenig bezwaar teruggaan op zijn hoofdwerk of op zijn astronomisch tractaat, indien dit bestaan heeft. Omtrent dit laatste punt durf ik niet met dezelfde beslistheid te oordeelen; maar de groote belangstelling, die Crates bezat voor cosmographie en sterrekunde wettigt het vermoeden, dat zijn tegenstander ook hier wel wat op hem aan te merken had, dat hij in zijn polemiek ter sprake kon brengen; wanneer deze gissing juist is, dan verdwijnt de grondslag voor de veronderstelling, dat een afzonderlijk werkje over sterrekunde door hem samengesteld is. In ieder geval schijnt het, dat hij in de astronomie meer recht van spreken had, dan in rebus grammaticis: wat van Parmeniscus' philologische opmerkingen bewaard is gebleven, is al heel onbeduidend en vertoont een sterke neiging tot spitsvondigheid, die tot domheid voert, zooals ook de heer Breithaupt erkent. Des te meer verbaas ik mij, dat hij meent aan Parmeniscus niet zoo'n absurditeit te mogen toeschrijven als de lezing ἐμεῖο δ'ἔδησεν ''Αρης ἀλκτῆρα γενέσθαι in Σ 100; wat toch te halen is uit de in de scholiën bewaarde verklaring ὁ δὲ πόλεμος τὴν ἐμὴν ἀφελόμενος πανοπλίαν ἔδησέ μου τὴν ἔξοδον ὥστε ἀλκτῆρα μὴ γενέσθαι Πατρόκλου, ὅπερ ἐστὶ βοηθόν. Er zijn nog wel erger dingen door Alexandrijnsche grammatici gezegd. —

Het ongetwijfeld nuttige, van kennis en scherpzinnigheid getuigende boekje van den heer Breithaupt wordt ontsierd door zijn wanhopig onvermogen in het Latijnsch taalgebruik. Waarom niet, indien voor de dissertatie Latijn verplicht was, de voor een ruimer publiek bestemde publicatie in het Duitsch gegeven? Het wordt waarlijk te veel gevergd, als men telkens bij de lectuur eener nieuwe brochure zich weer moet gaan gewennen aan de Latijnsche kinderschreden van den auteur.

Den Haag. J. van IJzeren.

Studien zur semitischen Philologie und Religionsgeschichte, Julius Wellhausen zum siebzigsten Geburtstag am 17 Mai 1914 gewidmet von Freunden und Schülern und in ihrem Auftrag herausgegeben von Karl Marti. Giessen, Töpelmann 1914. (Pr. M. 18).

De 22 bijdragen, die ons onder bovenstaanden titel worden aangeboden, zijn, zooals men dat verwachten kan, van zeer uiteenloopenden inhoud en waarde. De meest bescheidene, maar niet de minst kostbare is de door A. Rahlfs samengestelde lijst, in 235 nummers, van Wellhausens geschriften. Wie in de geschiedenis van Israël en van Arabië geen vreemdeling is, zal zeker, na zijne herinnering door die welsprekende lijst te hebben opgefrischt, met dubbele dankbaarheid en eerbied het uitstekende portret beschouwen, dat aan den feestbundel voorafgaat. Eene critische behandeling der overige 21 bijdragen zou ongeveer evenzoo vele opstellen vereischen en de competentie van één enkele teboven gaan. Wij bepalen ons derhalve tot eene korte aanduiging van haren inhoud.

K. Albrecht tracht naar een uitwendig criterium de 5de afdeeling der gedichten van den Joodschen dichter Moshe ibn Ezra (11de—12de eeuw n. C.) die het Arabische tadjnîs-dicht navolgde, critisch te zuiveren. G. Beer reconstrueert uit het Jesajaboek (1—39) zijn echten Jesaja, wiens toekomstideaal volgens hem het universeel-humane is, dat in het Protestantisme zijn hoogtepunt bereikt, en welks materialistische verbasteringen men in het nieuwe Jodendom, het Katholicisme en den Islam kan vinden. A. Bartholet oefent tekstcritiek op eenige verzen van Deuterojesaja, met behulp der LXX en der metriek. A. A. Bevan ontsteekt nieuw licht over de ontwikkelingsgeschiedenis der legende van Mohammeds hemelvaart. K. Budde grondt zijne voorstelling van het ontstaan van het Boek Amos op eene analyse van Amos 7 : 10—17 in verband met het begin van het boek. Fr. Buhl onderzoekt de beteekenis van den Hebreeuwschen woordstam lûṣ of lîṣ. C. F. Burney determineert den weg, waarlangs Gideon de Midjanieten verdreef (Richteren 7 : 22). C. H. Cornill beantwoordt alle nog overgebleven vragen betreffende het ontstaan van Genesis 49 en lost het probleem van den Jahwistischen dekaloog op. H. J. Elhorst verklaart de Israëlitische rouwgebruiken niet als afweermiddelen, maar deels als verzorging der dooden, deels als bestanddeelen van een aan den Dood gewijden eeredienst. W. Frankenberg wijst op de verschillende graden der determinatie als een tot dusver te eenen male onderschatten factor ter verklaring van de ontwikkeling der Semitische talen. A. von Gall onderzoekt den oorsprong van den aan Jahwe toegekenden koningstitel en diens ontwikkeling in en na de ballingschap. G. Buchanan Gray toont uit de papyri van Elephantine aan, dat de gewoonte om kinderen naar hunne grootvaders te noemen onder de bevolking dier plaats wel gebruikelijk is geweest. H. Guthe geeft van Jesaja 7 : 14—17 eene nieuwe verklaring, die vooral berust op de verhouding van het teeken tot de daarbij behoorende profetie. P. Haupt herstelt uit den tekst van Richteren V eenen zegezang,

waarschijnlijk het werk van een dichter uit de stad Deborat (thans Dabûrijja), na den onder leiding dier stad ondernomen strijd bij Taanach tegen den Hetiet Sîsera gedicht. H. Holzinger vestigt de aandacht op den invloed der ethische religie op de ontwikkeling der instelling van het huwelijk in Israël, vindt, dat de vrouw in de wetten van Hammurabi niet hooger gesteld wordt en acht invloed van Babylon op de huwelijkswetten der Israëlieten onwaarschijnlijk. L. Köhler wijst aan, hoeveel eene nieuwe uitgaaf van Gesenius' handwoordenboek over het Oude Testament zou winnen, wanneer meer stelselmatig rekening gehouden werd met de resultaten der conjecturale critiek; verder waarschuwt hij tegen de neiging om etymologisch licht in Assyrië te gaan zoeken, terwijl het vaker dan men wel meent in het Hebreeuwsch zelf te vinden is. A. Lods verklaart het oorspronkelijke begrip van den mal'ak Jahwe uit de voorstelling der naar buiten tredende ziel, den dubbelganger der animistische psychologie. K. Marti neemt de plaatsen uit het Boek Zacharia, waaruit twijfel aan het profeetschap van Zacharia blijkt, tot uitgangspunt eener vergelijkende beschouwing der profetie vóór en na de ballingschap. J. Meinhold ziet in de centralisatie van den eeredienst den triomf, niet van den steenen tempel over de tent van Jahwe, maar van den Jahwe van Jerusalem over dien van Kanaän, welke laatste sedert den overgang van Israël uit het nomadenbestaan tot het gezeten leven, zijne gebondenheid aan de ark had verwisseld voor vereering op verschillende plaatsen. R. W. Rogers besluit uit vernieuwde vergelijking der Oudtestamentische met de Assyrische en de Egyptische gegevens tot twee expedities van Sennacherib tegen Jerusalem: in 701 en tusschen 688 en 682. C. Steuernagel duidt de uitdrukking „Jahwe, de god van Israël" na de centralisatie van den eeredienst als benaming van den Jerusalemschen Jahwe in tegenstelling met den op de hoogten vereerden, en geeft over den zin dier woorden in de oudere periode eene vernuftige hypothese, die evenwel te gecompliceerd is om haar met een paar woorden te kenschetsen.

In eene korte voorrede richt Karl Marti zich tot Wellhausen om mede te deelen, dat de van zelf sprekende gedachte om den genialen man, aan wien de geheele wetenschap van het Semitische Oosten, vooral die van het Oude Testament, de grootste dankbaarheid schuldig is, op zijn zeventigsten geboortedag hulde te bewijzen, slechts enkele maanden vóór den gedenkdag rijpte, zoodat men de hoop moest opgeven, met eene uitnoodiging tot medewerking allen te bereiken, die hiervoor in aanmerking zouden komen. Er moest derhalve eene keus gedaan worden, en Marti richtte zich toen in het bijzonder tot dezulken, van wie hij mocht aannemen, dat zij van harte aan het eerbetoon zouden deelnemen.

Zichzelf mocht Marti als aangewezen beschouwen om de leiding der zaak op zich te nemen omdat hij de Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft redigeert, waarin weliswaar Wellhausen nooit eene bijdrage plaatste, maar die haar ontstaan toch dankt aan de door Wellhausen gewekte beweging. Men kan hiermede vrede hebben, en het toch betreuren, dat Marti ten aanzien van een gewichtig punt, waarop zijne competentie te wenschen overliet, niet den raad van meer bevoegden heeft ingewonnen. Blijkbaar heeft hij betreffende den kring van Wellhausens vrienden niet beschikt over de gegevens, die noodig waren om bij de zooeven genoemde keus het juiste te benaderen. Een feestbundel voor Wellhausen, waaraan noch Nöldeke, noch Goldziher, noch Littmann — om slechts enkele namen te noemen — bijgedragen hebben, lijdt aan eene onvolledigheid, die door den korten tijd der voorbereiding niet te verontschuldigen is, want geen hunner zou, meenen wij, de uitnoodiging onbeantwoord gelaten hebben. Gelukkig had Wellhausen de opstellen van zijne talrijke oudste en beste vrienden niet noodig om zich te overtuigen van hunne waardeering voor zijn persoon en zijn werk.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

W. Haupt, Zur niederdeutschen Dietrichsage. Berlin, Mayer & Müller. 1914. (Pr. M. 8).

In de serie Palaestra zijn als het 129e nummer deze onderzoekingen over de Dideriksage verschenen. Zij handelen over deze sagenstof voorzoover zij in Neder-Duitschland verbreid is, dus over de *þidrekssaga af Bern*. De schr. gaat niet in op de moeilijke vraag naar de compositie der saga, maar tracht een beeld te geven van de ontwikkeling der stofgeschiedenis van eenige hoofdstukken: resp. de Dietleibsage, de Slavenoorlogen, de „Saksengeschiedenis in de *þ*.S." (waaronder schr. in hoofdzaak de Exilsage verstaat) en de historische Dideriksage. In een kort voorwoord kondigt de schr. zijn doel aan. In het 1e hoofdstuk wil hij aan de hand der Dietleibsage bewijzen, dat in „Nordalbingie" de Diderikpoëzie zich zelfstandig ontwikkelde tot in de 13e Eeuw. In het 2e hoofdstuk voert hij alles wat de *þ*. S. van gevechten met de Hunnen, Wilkinen en Russen vertelt terug op de historische Slavenoorlogen der Saksers in de 11e en 12e Eeuw. In de beide laatste hoofdstukken tracht hij de oude Dideriksage in haar „verreinigten" vorm te herstellen door afscheiding van alle jongere sagenvormingen. Ten slotte tracht hij de ontwikkeling der historische Dideriksage te schetsen „von den Heldenliedern bis zu den Epen."

Ten einde de methode van den schrijver te leeren kennen, willen wij het 1e hoofdstuk, dat over de Dietleibsage, aan een nadere bespreking onderwerpen.

Tot het juiste begrip komt het mij wenschelijk voor den inhoud van de *þ*etleifr-episode in de *þ.S.* kort te verhalen. *þ*etleifr, in Skåne geboren als zoon van den Deenschen Biturulf en van de Saksische Oda is in zijn jeugd een luie, slecht oppassende jongen, die niets liever doet dan in de keuken in de warme asch te liggen (een zeer bekend motief, o. a. voorkomend in *Beowulf*), totdat zijn sluimerende heldennatuur tot uiting komt in een gevecht met 12 roovers. Daarna wil hij niet langer thuisblijven, neemt afscheid en begeeft zich op weg naar Bern: hij wil den beroemden held *þ*idrekr zien. Zijn vader waarschuwt hem niet te vechten met zijn ouden vriend Sigurðr grikkr (= de Griek) noch met koning *þ*idrekr. 't Gevolg is natuurlijk dat de strijdlustige zoon juist wel met Sigurðr, die hem op een *alpandyr* tegemoet rijdt, den strijd aanbindt. In den nacht, die den strijd onderbreekt, komt Sigurds dochter bij onzen held in bed. Den volgenden morgen overwint *þ*etleifr en verlooft hij zich met de dochter. Verder reizende vindt *þ*. den koning eindelijk in Rome bij koning Erminrekr. Daar

gedraagt hij zich bij de feestelijkheden zeer onbeschoft, richt, hoewel hij onder een valschen naam nederig de functie van stalmeester des konings vervult, een kolossaal feestmaal aan en verpandt om aan 't geld te komen de wapenen en paarden van þidrekr, Heimir en Viđga. Hij treedt tegen Erminrekr brutaal op en wordt door Valtari tot een tweekamp op leven en dood uitgedaagd. þetleifr overwint, maar schenkt Valtari het leven."

Uitgaande van een innerlijke analyse van het aan dit verhaal ten grond liggend Nederduitsch gedicht, komt Prof. R. C. Boer in zijn werk „Die sagen von Ermanarich und Dietrich von Bern" (Halle 1910) tot de conclusie, dat de kern van dit verhaal gelegen is in de episode met Sigurđr grikkr, welke reeds in de Bertangalandsfor (één der oudste gedeelten van de þ.S.) verondersteld wordt. Van dezen held, die weldra zooals zoovele anderen onder þidreks helden wordt opgenomen, wordt vervolgens een jeugdgeschiedenis verteld, het speelmansmotief van den driest optredenden als dienstknecht vermomden held op hem overgedragen en eindelijk zijn verhouding tot de andere helden van þidrekr geteekend. — Deze voorstelling wordt door Haupt eenvoudig afgewezen [1]). Apodictisch wordt deze, door Boer als kern aangewezen, Sigurđr-episode een jong toevoegsel genoemd, en op zeer losse gronden de „oudere" Wolfdietrich als haar bron aangenomen. Niet innerlijke analyse van het gedicht, waarop de episode teruggaat, maar vergelijking met.... *Biterolf* moet den oorspronkelijken sagenvorm leeren kennen. En dan zou die gemeenschappelijke kern zijn „der reinste Typus des Dümmlingmärchens", dat wij ontmoeten in de Parzifal- en de Russische *Iljasage*. De jeugdgeschiedenis van þetleifr zou dus den kern der sage bevatten. Haupt hecht dus groote waarde aan het getuigenis van Biterolf, zooals later aan de andere Middelduitsche epen. Zijn geheele werk wordt gekenmerkt door een overschatting van de waarde dier gedichten, een neiging, die trouwens door velen zijner landgenooten gedeeld wordt. In de inleiding spreekt de schr. van *„der vollen, herbstlich bunten Laubkrone der oberdeutschen Epik."* T. a. p. (passim) heeft Boer de zeer geringe sage-historische waarde dier gedichten, en voornamelijk van den Biterolf, overtuigend aangetoond. Dit laatste gedicht is ten eenen male onbruikbaar als middel om door vergelijking met het Nederd. gedicht, dat wij in de þ.S. vinden, den oorspronkelijken sagevorm te herstellen. Biterolf is samengeflanst uit van alle kanten ontleende motieven (vooral in het *N.L.* en den *Rosengarten* heeft de dichter gegrasduind) en nergens deelt de dichter zelfstandig oude sage mede [2]).

Ter bepaling van de oorspronkelijke Dietleibsage ontbreekt dus van ons standpunt een methodisch-juiste grondslag aan Haupt's verdere betoog, waar hij vervolgens de verwantschap nagaat, welke volgens hem bestaat tusschen de Dietl. sage en de bovengenoemde *Ilja-sage* [1]). Toch schijnt ook ons die vergelijking niet van belang ontbloot voor de kennis van het „Dümmling"-motief, dat met de Dietl. sage verbonden is. *Ilja van Murom* is de voornaamste held van de tafelronde van Wladimir de Groote. Wel is waar zijn deze Russische liederen („Bylinen") in opschriften van de 18e en 19e Eeuw overgeleverd, maar op grond van 't voorkomen van den naam *Ilias von Riuzen* in den Ortnit en in een Beiersche oorkonde van 1192 zou het Iljalied minstens uit de 12e Eeuw stammen. Gevraagd mag worden, of die beide bronnen inderdaad getuigenis afleggen van het bekend-zijn van de Russische Iljasage in Noord-Duitschland. — De Nederd. dichter zou twee Iljaliederen gekend hebben, die beide vertellen van een geweldige braspartij onder leiding van Ilja. I. „Ilja is niet tot een feest uitgenoodigd en schiet uit woede alle gouden knoppen van de torens af, waarmee hij een drinkgelag met alle drinkebroers kan betalen; de koning roept hem en nu eischt I., dat de koning drie dagen lang alle kroegen open stelt voor hem en zijn vrienden. Hetgeen geschiedt." — II. „Ilja is een pelgrim, die om zijn dorst te lesschen eerst van de drinkebroers 1½ emmer wijn krijgt en den volgenden dag de deur van den koninklijken wijnkelder intrapt, waarop ieder drie reuzenvaten leegdrinkt. De koning, dit hoorende, belooft den wijn te betalen, maar moet eerst den pelgrim zien, die zich dan als Ilja bekend maakt." —

Deze liederen vergelijkt schr. met de bekende scène van þetleifs bedrijven in Rome, en hij komt tot de conclusie, dat dit verhaal in het Russ. lied veel beter past en in den samenhang van de Dietl. sage zinloos is aangebracht. Ten onrechte m. i. spreekt de schr. hier van „unkünstlerische und gedankenlose Technik des Motivhäufens." Hoewel de gelijkenis zeer wel op samenhang der beide verhalen kan wijzen, kan ik de conclusie, dat 't Iljalied de scène oorspronkelijk bevatte en de Dietl. sage haar hieraan ontleend heeft, niet onderschrijven. Het wil mij voorkomen, dat de schr. bij deze vergelijking nogal onmethodisch te werk gaat. Willekeurig kiest hij een paar trekken en noemt die den ouden kern, en de andere, die hij in zijn gedachtengang niet gebruiken kan, moeten op ontleening berusten. Nergens onderwerpt de schr. beide overleveringen aan een strenge analyse, om vervolgens na afscheiding van wat dàn jong gebleken is, tot vergelijking over te gaan.

Waartoe de schr. op deze wijze komt, blijkt, als hij de Sigurd-episode gaat vergelijken met „Ilja's ontmoeting met Swjagotor." Punten van vergelijking zijn 1. Dit avontuur is het eerste van Ilja, 2. ook Ilja is voor een gevecht met dezen S. gewaarschuwd. Overigens is de gelijkenis nihil. Ook het verliefde meisje (*vrouw* in 't Russ. lied) zou daaruit stammen, maar onder den invloed van Wolfdietrich omgevormd zijn! Geen wonder, dat de schr. na zulk een critiek het þ.S.-verhaal „eine merkwürdige Mosaikarbeit" noemt! — De gebeurtenis, waardoor de jonge þetleifr tot bewustheid van zijn heldenaard komt, is in de þ.S. de strijd met de 12 roovers. Die moet jong zijn, zegt Haupt Jiriczek (D. Hs. I blz. 321 vlgg.) na, en evenals deze gelooft de schr., dat in de plaats van dien rooversstrijd oorspronkelijk de strijd met een „*Merwunder*" gestaan heeft. Hoe komt

[1]) Dit behoeft ons trouwens niet te verbazen van een schrijver, die niet alleen geen rekening houdt met de resultaten van Boer's baanbrekende studiën over de þ.S., maar dit zelfs op blz. 5 openlijk verklaart onder de volgende merkwaardige bewoordingen: „Boer lässt die Arbeiten Jiriczek's und Schönbachs ganz unberücksichtigt und nötigt mich dadurch, ihm ein gleiches zu tun".

[2]) Zie Boer t. a. p. 213—217.

[1]) Eerder wees op deze verwantschap J. Damberg in zijn Heidelb. dissertatie van 1887.

Jiriczek aan dit denkbeeld? *Rosengarten* A str. 119 vertelt, dat Dietl. in den strijd met een *merwunder* gewond is; *Laurin* vs. 1304 (uitg. Heldenbuch I) meldt, dat op Dietleibs schild *das merwunder* afgebeeld staat, en in 't gedicht „Vom übelen wîbe" wordt gezegd, dat D. „met dem merwîbe vaht den langen tac unz an die naht." Dat is alles. Stellig niet genoeg, om het secundaire van de rooversepisode in de þ.S. tegenover dit veronderstelde „Lied von Dietleibs Kampf mit dem Meerweibe" te bewijzen. Haupt meent ook nog te weten, hoe de þ.S. tot die verandering komt: ook hier heeft het Iljalied ingewerkt op de Dietl. sage, immers Ilja vecht met den roover Nachtegaal, die huist in 9 eikekruinen en de menschen met fluiten lokt. Dit mag toch roekeloos voortbouwen op zeer zwakke grondslagen heeten.

De geografie van de þ.S. wijst volgens schr. op Sleeswijk-Holstein. Het is bekend, dat de Saga uitdrukkelijk zegt, dat þetleifr op Skåne geboren is [1]), en daarmee is zijn bijnaam in de þ.S. „þ. danski" in overeenstemming. De schr. moet dus wel overtuigende gronden hebben, om de localisatie in Sl.H. aannemelijk te maken. Den naam *Falstr*-woud verklaart Haupt uit den ouden naam *Faldera* voor Neumünster. De overgeleverde vorm van den naam zou te wijten zijn aan verwarring met 't eiland Falster. Ik geloof niet, dat er dwingende redenen zijn, om bij den naam Falstr-woud niet te denken aan het Deensche eiland [2]). Deze opvatting van den naam ligt het meest voor de hand en stemt overeen met de overige gegevens. — Dietleibs bijnaam in „Kg.-Ermanariks dood" *Van der Stoere* (verg. in de Deensche kroniek over Laurin *Fandstære*) verklaart H. door te wijzen op de rivier de *Stör*, die ontspringt ten N.O. van Neumünster en die Einhard *Sturia* en Adam van Bremen *Stiriha* noemt. Deze verklaring lijkt mij aardig gevonden, maar — de bijnaam komt slechts zelden voor, *niet* in de þ.S. Voor ons wordt de vondst weer bedorven, doordat de schr. den naam in verband brengt met den „Waterkampsage": den strijd van D. met het „merwunder."

Deze „Merwunder-sage" zou dan de oude kern van Dietleibs sage zijn. Op die stelling steunende, zet de schr. zijn critiek voort. Deze sage sluit geen verbinding met Dideriks sagenkring in. Bewijs.... de *Laurin*. Immers, zegt de schr. de dichter, die Dietleib kent als „von Stîre" (= von der Störe ?), „dus" als merwunderdooder, acht het nog noodig „die geselleschaft Dietrichs und Dietleibs zu begründen." Deze redeneering schijnt mij geheel onjuist, en een nauwkeurig onderzoek naar de rol van Dietleib in den Laurin zou dit den schr. hebben geleerd. — Geheel onbegrijpelijk is de volgende passus: „de Biterolf-dichter wist méér dan die Merwundersage, want voor hem moet Dietleib een van Dideriks helden zijn; immers zijn doel was den Dietrich-Siegfriedkamp te verbinden met de Dietleibsage."

Wij volgen den schr. niet verder in zijn pogingen tot vergelijking van Dietleib- en Biterolfsage en tot onderscheiding van twee Dietleibsagen, welke zouden bestaan uit: 1 zijn strijd met het Merwunder, 2 zijn reis naar Diderik. Zijn standpunt is geheel afwijkend van 't onze en voert tot allerlei vreemde conclusiën. Van een weinig critischen blik getuigt het oordeel over den Biterolfdichter, volgens hem „eine Persönlichkeit" met een „künstlerischem Ideal" en begaafd met „sicherem Takte."

[1]) Dat dit van den „Sagaredactor" (welken?) zou stammen, zooals de schr. meent, is een bewering en niets meer.

[2]) Men zou de tegenwerping kunnen maken, dat van een overtocht over een breed water in de þ.S. niets verteld wordt, maar ten eerste kan de dichter die bijzonderheden als onbelangrijk voor zijn verhaal hebben weggelaten. en ten tweede kan de Nederd. dichter met de namen Skåne en Falster bekend geweest zijn, zonder dat de bijzonderheden van de geografische ligging hem helder voor den geest stonden.

In het volgende hoofdstuk tracht de schr. de gevechten met Hunnen, Wilkinen en Russen in de þ.S. terug te voeren op de historische Slavenoorlogen der Saksers. Ik ga zijn combinaties niet in bijzonderheden na, maar wil wel zeggen, dat het mij voorkomt, dat deze nieuwe poging tot een historische verklaring van deze oorlogen tot in details alweder de onvruchtbaarheid van dit trachten heeft aangetoond. Hetzelfde geldt van het hoofdstuk over „de historische Dideriksage." Het behoeft ons niet te verwonderen na wat wij weten omtrent schrijvers methode, dat hij den oorspronkelijken vorm van de Exilsage wil vinden door de getuigenissen van de *þ.S.*, *Dietrichs Flucht* en *Alpharts Tod* als gelijkwaardig naast elkaar te plaatsen. De schr. meent, dat de bron voor de Exilsage in de þ.S. een Nederd. epos geweest zou zijn, aan 't eind der 12e Eeuw door een speelman gedicht; deze putte uit een oud Exil-lied en uit de jonge historische overlevering. Dit Nederd. epos zou ook 't voorbeeld van den dichter van D. Fl. geweest zijn. Evenmin verbaast het ons van dezen schrijver, dat hij ter verklaring van de historische Dideriksage aanknoopt bij een groot aantal historische feiten, bekend uit Romeinsche en Grieksche schrijvers. Velen hebben hetzelfde al voor hem geprobeerd, de een al met minder succes dan de anderen. Wij lezen weer van den dood van Widigoia in den strijd tegen de Sarmeten, van Gensimund alias Hildebrand, van Attila's zoon Ellak, van de rondzwervingen der Goten op den Balkan en eindelijk van den strijd met Odoacer om Ravenna. Over het algemeen sluit de schr. zich aan bij de beschouwingen van A. Heusler in diens artikel over Diderik van Bern in Hoops Reallexikon.

Bij de meer nauwkeurige, critische bespreking van Haupt's boek heb ik gemeend mij te mogen bepalen tot het eerste hoofdstuk; de lezer zal uit die bespreking aard en strekking van dit nieuwe werk over de Diderikpoëzie voldoende hebben leeren kennen.

Rotterdam. W. van den Ent.

I. H. Gosses en N. Japikse, Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland. (Nijhoff's Handboeken). 's-Gravenhage, Nijhoff. 1916.

Aan een handboek over onze geschiedenis bestond reeds lang groote, ja dringende behoefte. Groen van Prinsterer's Handboek zoowel als Wijnne's leerboek waren sinds lang verouderd; Van Rijsens', de Boer's en andere schoolboeken hadden een ander doel; mijn eigen Geschiedenis van het Nederlandsche Volk wordt dikwijls als handboek gebruikt maar is voor dat doel niet bestemd: het heeft meer de pretentie een wetenschappelijke grondslag voor de beoefening onzer geschiedenis in het algemeen te zijn. Herhaaldelijk was er dan ook sprake van, een nieuw handboek voor studeerenden

samen te stellen. Aan de behoefte is nu eindelijk voldaan, staat ten minste voldaan te worden. Reeds zijn twee afleveringen van de aan dr. Japikse toebedeelde taak — de geschiedenis der Republiek en van het Koninkrijk — verschenen en de bewerker belooft in 1918 gereed te zullen zijn met dit deel; dr. Gosses zal eerlang ook met de oudere periode voor den dag komen.

Het doet mij genoegen te kunnen zeggen, dat de beide afleveringen alleszins voldoen aan de gestelde of te stellen eischen voor een handboek onzer *staatkundige* geschiedenis — want tot deze willen de schrijvers zich beperken. De Tachtigjarige Oorlog, het boek, waarmede dr. Japikse begint, wordt opgehaald uit de dagen van „het uiteenvallen van den Bourgondischen eenheidsstaat", zooals de eerste paragraaf betiteld wordt; de tweede aflevering brengt ons reeds tot den tocht van Willem III naar Engeland: nog 4 afleveringen van omstreeks 8 vel zullen volgen, waaruit blijkt, dat de 19de eeuw niet zal verwaarloosd worden in vergelijking met vroegere perioden, integendeel. De tweede paragraaf: „Vrijwording van het Noorden", loopt tot het Twaalfjarig Bestand, de derde beschrijft de „Handhaving der onafhankelijkheid" (tot 1648). Na den Tachtigjarigen Oorlog volgt als tweede boek: „Nederland als groote mogendheid", welke periode juist een eeuw zal moeten omvatten en welks onderdeelen met 1672, 1713 en 1748 eindigen.

Men ziet, dat de indeeling geheel anders is dan de mijne in mijne Geschiedenis. Natuurlijk koos de schrijver deze indeeling op voor hem overtuigende gronden, waarvoor zeker ook wel wat te zeggen valt. Toch geloof ik vooralsnog niet, dat de totstandkoming der beide unies van 1579 een betere scheiding oplevert dan b.v. de afzwering van Philips in 1581, die immers een einde maakte — voor *onzen* staat, welks geschiedenis beschreven wordt — aan de Bourgondische heerschappij. In het derde hoofdstuk treft mij weder de m. i. minder gelukkige scheiding in paragrafen: „De buitenlandsche betrekkingen in het Bestand" kunnen moeielijk gescheiden worden van „De strijd tusschen Maurits en Oldenbarneveld" (waarom niet Oldenbarnevelt? waarom de zoo belangrijke kerkelijke twistzaak in den titel verdonkeremaand?); de „Oorlog met Spanje tot 1635" (is de geheele 80-jarige oorlog geen oorlog met Spanje?), de „Oorlog in verbond met Frankrijk" lijken mij kunstmatige titels. De schrijver geeft aan het eerste hoofdstuk van het tweede boek den titel der „Ware Vrijheid", die ook wel zou passen op de periode na 1702; hij laat de periode van Willem III doorloopen tot 1713 als „strijd om het politieke evenwicht" alsof daarvan ten tijde van Slingelandt geen sprake zou zijn.

Deze indeelingen schijnen mij uit te gaan van zeer verschillende beginselen, van uitwendige en inwendige geschiedenis beiden, en dus kunstmatig en onevenredig. Overigens vallen te roemen de overzichten der historische literatuur, waarbij echter het door mij gemaakte en m. i. natuurlijke verschil tusschen „bronnen", waaruit wij en onze voorgangers ons verhaal samenstellen, en latere „literatuur", uit die bronnen geput, geheel wordt ter zijde gesteld: het maakt een ietwat onnatuurlijken indruk onder de historische literatuur Strada, Van Meteren, Aitzema en Bor genoemd te vinden in één adem met P. L. Muller, Van Vloten, Nuyens, Bakhuizen van den Brink en Fruin; de Staten-resolutiën ook „literatuur"? De hemel beware ons! Maar deze opmerkingen gelden den vorm en de indeeling. Het levendig geschreven en met zorg samengestelde boek zelf kan overigens, wat den inhoud betreft, zonder voorbehoud worden aanbevolen als een uitnemend studieboek, dat getuigenis geeft van veeljarigen ernstigen arbeid en diepgaande kennis onzer geschiedenis. Moge de schrijver er veel genoegen van beleven.

Leiden. P. J. Blok.

SCHOOLBOEKEN.

M Tullii Ciceronis pro Sex. Roscio Amerino Oratio met aanteekeningen en inleiding voorzien door Dr. **J. W. van Rooyen.** Uitgave van het Genootschap van leeraren aan Ned. gymnasia. Leiden, E. J. Brill. 1916. (Pr. ƒ 0.75).

Het uitnemende boek van Landgraf maakt de taak van hem, die deze redevoering voor de school bewerkt, gemakkelijk en moeielijk te gelijk. Gemakkelijk, omdat weinige werken van Cicero zóó naar alle kanten bestudeerd zijn, als deze oratio, moeielijk, omdat de veelzijdige en uitvoerige toelichtingen van Landgraf den bewerker van de schooluitgave allicht zouden kunnen verleiden te veel te geven. Dr. v. Rooyen echter heeft de kunst verstaan kort en sober te blijven. De korte inleiding geeft alles, wat noodig is om de redevoering te begrijpen, de aanteekeningen zijn beknopt en eenvoudig. In de eerste aanteekening echter bij „mirari" zou het, geloof ik, beter geweest zijn de „genera causarum quinque" nader te omschrijven, anders begrijpt de leerling niet, wat Cicero onder een „genus admirabile" verstond. Zoo ook is m. i. de aanteekening bij caput XXX, pag. 40 „ab innocentia clementissimus", „ab innocentia = voor de onschuld" wel wat heel kort. Door bijvoeging van: Inv. 1. 14. „a mendacio contra verum stare" had „ab innocentia" toegelicht kunnen worden. Dr. van Rooyen heeft waarschijnlijk de nadere verklaring aan den leeraar willen overlaten.

Leiden. I. W. Lely.

H. W. J. Kroes, Zur Wiederholung. Kleine deutsche Grammatik mit Übungssätzen. Zweite, verbesserte Auflage. Gouda, G. B. van Goor Zonen. (Pr. ƒ 0.45).

In dit boekje geeft de schrijver een overzicht van de Duitsche grammatika. In kort bestek — 47 bl. — worden de belangrijkste feiten op 't gebied van vormleer en syntaxis behandeld; vooraf gaat een overzicht van het noodigste uit de „Rechtschreibung", terwijl in enkele „Schlussbemerkungen" nog eenige voorzetsels en voegwoorden uit een idiomatisch oogpunt worden besproken. Aan ieder hoofdstuk zijn eenige „zinnen ter vertaling" toegevoegd.

Het werkje geeft natuurlijk alleen het allernoodigste. Wat men daaronder moet verstaan, daarover kunnen de meeningen verschillen. Ik voor mij mis een enkel woord over de regeering der bijv.-naamw., en bij de „Bestimmwörter" op bl. 15 had ik ook gaarne woorden als *einige*, *etliche* e. a. genoemd gezien.

Bij de formuleering der taalregels heeft de schr. gestreefd naar duidelijkheid en beknoptheid. In den regel is hij hierin geslaagd; een enkelen keer echter heeft het streven naar kortheid aan de duidelijkheid afbreuk gedaan. Op bl. 39 staat: *zou* hat meist Zukunftsbedeu-

tung und wird dann mit *würde* übersetzt; en daarbij als eenig voorbeeld: Die Aufführung würde nächsten Mittwoch stattfinden. Zonder nadere toelichting zijn zoowel regel als voorbeeld voor den leerling „irreführend." Ditzelfde geldt van de opmerking op bl. 46: *aan* in der Bedeutung tegen aan = *an*: Das Bild hängt an der Wand. Sonst Dativ: Er erzählt es dem Vater. Hoe moet de leerling nu uitdrukkingen vertalen als: *denken aan, twijfelen aan* enz.?

Zoo zijn er nog enkele kleinigheden, die bij een volgenden druk gemakkelijk kunnen weggenomen worden en aan de waarde van 't boekje niet veel afdoen. „Zur Wiederholung" kan het op H. B. Scholen, Gymnasia, Handelsscholen e. a. goede diensten bewijzen.

Leiden. J. Verwer.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Vereeniging voor de uitgave van Grotius.

Dezer dagen is opgericht de „Vereeniging voor de uitgave van Grotius", die, gelijk haar naam aanduidt, zich ten doel stelt, een nieuwe uitgave van de werken van Hugo Grotius (1583—1645), den beroemden vaderlandschen geleerde, even bekend als rechtsgeleerde, theoloog, wijsgeer en historicus, voor te bereiden. Begonnen zal worden met de uitgave van de brieven door en aan Grotius geschreven. Het voorloopig bestuur is als volgt samengesteld: Prof. Mr. C. van Vollenhoven, Leiden, voorzitter; Mr. G. J. Fabius, Rotterdam, penningmeester; Prof. Dr. J. Huizinga, Leiden; Prof. Dr. A. Eekhof, Leiden; Mr. G. Vissering, Amsterdam; Dr. D. F. Scheurleer, 's-Gravenhage; Dr. P. C. Molhuysen, 's-Gravenhage (Carnegieplein 2), secretaris.

Dr. D. M. Sluys verrijkte de literatuur over de geschiedenis der Joden ten onzent met een studie, getiteld *Iets uit de geschiedenis der Uilenburgerstraat-Synagoge* (progr. godsdienstoefening 22 Sept. 1916).

De *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indie* beleeft een tweeden druk, onder redactie van Mr. Dr. J. Paulus te 's-Gravenhage; die tweede druk is na 22 jaren, sedert de eerste verscheen, zeker noodzakelijk geworden. Het werk, geheel omgewerkt, zal vier deelen van ongeveer 50 vel ieder omvatten en omstreeks *f* 20 kosten (uitg. Nijhoff en Brill). De bewerker, die een aantal medewerkers naast zich heeft, verwacht in 1918 het werk voltooid te zien; het zal ook een Atlas van de Nederl. Overzeesche bezittingen bevatten met 29 kaarten.

Bij de opening der Haagsche volksuniversiteit op 7 Oct. 1916 hield dr. W. W. van der Meulen een rede over *Ontwikkeling en doel van de volksuniversiteit* (Wolters, Groningen, Den Haag).

De Redaktie ontving de volgende vlugschriften, alle uitgegeven bij de firma Bloud et Gay te Parijs: F. Passelecq, *Pour teutoniser la Belgique*; H. Joly, *La Paix religieuse*; M. des Ombiaux, *Les revendications territoriales de la Belgique*; H. Carton de Wiart, *La Belgique, boulevard du droit*; M. des Ombiaux, *Le général Leman*; * * * *La représentation nationale au lendemain de la paix* (radikale wijziging van de volksvertegenwoordiging); M. des Ombiaux, *France et Belgique*; H. Davignon, *La Belgique en Angleterre*.

Voorts werd ons toegezonden F. G. Scott, *In the battle silences*, poems written at the front, Londen, Constable and Co., 1916. De dichter is een Canadees.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne XL, 1: J. J. H., Mnemosynes Batavae cultoribus. — J. v. Wageningen, Ad J. J. Hartman. — J. C. Naber, Observatiunculae de jure Romano (contin.). — M. Valeton, De Harmodio et Aristogitone. — P. J. Enk, De Grattio et Nemesiano. — A. G. Roos, De fide Natalis Comitis. — W. Stuart Messer, Ad Cic. Tusc. Disp. 3, 19, 45. — J. J. H., Ad Statii Silv. V, 4, 1. — L. Rank, Nova Phaedriana. — G. V., Ad inscriptionem Argivam. — H. Wagenvoort, De Lygdamo poeta deque eius sodalicio. — J. J. H., Ad Luciani Rhet. Praec. § 22. — J. J. Hartman, De versu e Marc. 40, 9. — P. Groeneboom, Varia. — F. Muller, De voce osca „*tadait*". — J. J. H., Ad Luciani Convivium § 5. — J. van Wageningen, *Fulmen*. — J. J. H., Ad Luciani de morte Peregrini § 22. — J. J. H., Ad Plinii epistolam CI. 8. —

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Päd., XXXVII—XXXVIII, 10: H. Maync, Die Anfänge des Erzählers Immermann.

Neophilologus, II, 2: C. B. van Haeringen, Over het grammaties geslacht. — G. Busken Huet, La *Granida* de Hooft. — A. Jeanroy, Les débuts de la poésie lyrique courtoise. — J. van der Elst, Notes généal. sur la famille de Jean van der Noot. — K. R. Gallas, Les origines du roman réaliste du XIXe siècle. — N. van Wijk, De oudpruisiese en germaanse gen. en dat. sing. v. d. *a*-stammen. — J. J. A. A. Frantzen en R. C. Boer, Die germ. u. d. hd. Lautverschiebung. — J. J. A. A. Frantzen, Freiligrath als Gelegenheitsdichter. — J. Zeitlin, The english verbal as adverb. — A. E. H. Swaen, Messrs. Liptons. — A. J. Barnouw, *Jan Splinters Testament*. — C. R. Meibergen, *Captain Sword and Captain Pen* by Leigh Hunt. — J. F. de Wilde, Something about Bernard Shaw. — Varia.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXI, 6: Westerling, Over voornamen in Nederland. — Jansen, Reis door Nederland 1596. — Stumphius, Jan de Witt. — De Gaay Fortman, Curaçao en de groote Europeesche oorlog.

Archief aartsbisdom Utrecht, XLI, 3: Knuif en Smeets, Sasbout Vosmeer; XLII, 1/2: Van Veen, Handboekje van den Tielschen pastoor P. van Teeffelen.

Hist. Vierteljahrschrift, XXVI, 1/2: Holtzmann, Die treuen Weiber von Weinsberg. — Van Dijke, Machiavelli und Katharina von Siena. — Brinkmann, Die ländliche Selbstverwaltung des russischen Nordens im 17. Jahrh. — Volz, Friedrich der Grosze und die orientalische Frage. — Kleine Mitteilungen.

Studiën, LXXXVII, Januari: J. P. van Kasteren, Bethlehem. — J. v. d. Tillaart, Nog een woord over de verplichting van den medicus tot geheimhouding. — G. Jonckbloet, De social. dichteres H. Roland Holst - V. d. Schalk. De jubileerende socialiste. — Ch. Raaijmakers, Economie en Techniek. — A. Slijpen, M. Maeterlinck. — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel. — I. Vogels, Dr. Schokking's „Wij gaan terug voor 1517". — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Klassieke Oudheid enz., Rapport: Neue Jahrb. XXXVIII, 10 (Cannegieter).

Blok, Holl. stad, III: Tijdschr. voor Gesch. XXXI, 6 (De Boer).

Bosman, Afrikaans en Maleis-Portugees: Die Brandwag 1916, 1 Okt. (J. F. v. Oordt).

Elias, Schetsen geschiedenis zeewezen: Tijdschr. voor Gesch. XXXI, 6 (De Boer).

Gosses en Japikse, Handboek: Tijdschr. voor Gesch. XXXI, 6 (De Boer).

Van Nooten, Willem II: Tijdschr. voor Gesch. XXXI, 6 (De Boer).

Unger, Levensmiddelenvoorziening: Ned. Archievenblad, XXV, 2 (Poelman); Tijdschr. voor Gesch. XXXI, 6 (De Boer).

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **No. 6.** **Maart 1917.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

C. Lindsten, De Codice Upsaliensi C 49 commentatio academica. Göteborg, Eranos Förlag. MCMXVI. (Göteborgsche diss.).

De Codex Upsaliensis C 49 (begin XVIe eeuw) bevat eene sylloge van Latijnsche inscripties, gevolgd door Valerius Probus' „*de notis antiquis*"; de schrijver behandelt echter alleen het eerste gedeelte, dus de inscripties. Hij begint met eene beschrijving van het handschrift, hetgeen in Noord-Italië geschreven moet zijn. Uit eene notitie, die zich in den codex bevindt, blijkt, dat de vroegere bezitter de Poolsche medicus Petrus Vitibertinus († 1542) geweest is, die het in Italië verkregen heeft.

De op deze beschrijving volgende collatie van het Upsalahandschrift met de correspondeerende inscripties van het C I L vult het grootste gedeelte van het werk. Een derde hoofdstuk vergelijkt de volgorde der verschillende inscripties van onze sylloge met die van andere dergelijke handschriften. Daar er nauwe verwantschap blijkt te bestaan tusschen het handschrift van Upsala en de andere sylloge-handschriften, die op Iucundus (Giocondi) teruggaan, komt de schrijver tot de conclusie, dat ook eerstgenoemde codex uit de aanteekeningen van Iucundus samengesteld moet zijn. Een vaste datum kon echter niet worden aangegeven — de bewering van den schrijver: „*nihil in libro obvium ad tempus post annum* 1477 *sequens spectat*" (p. 117) — zal, volgens het addendum op p. 125 teruggenomen moeten worden. De auteur gelooft, dat het hands[illegible] tusschen de jaren 1506 en 1513 te Venetië door een [illegible]per of leerling van Iucundus geschreven kan zijn, en dat Viterbitinus het te Padua, waar hij gestudeerd heeft, verwierf. (Hoofdst. IV). In het korte vijfde hoofdstuk worden eenige latere geleerden genoemd, die waarschijnlijk het handschrift van Upsala gekend hebben; het zesde is getiteld: „*Quid possit sylloge nostra studiis epigraphicis prodesse.*" Het handschrift bevat nl. eenige inschriften, die, schoon niet uitgegeven, toch echt schijnen te zijn; verder verdient somtijds eene lezing van dezen codex de voorkeur boven die van andere, overigens betere Iucundus-handschriften. Tenslotte worden enkele emendaties van de uitgevers van het CIL bevestigd door lezingen van het Upsala 'sche handschrift. Het werk eindigt met tabellen, die het mogelijk maken, de inscripties van Cod. Ups. C 49 in eenige andere sylloge-handschriften en het CIL terug te vinden. Deze tabellen zijn echter, zooals de schrijver aanmerkt, samengesteld met behulp van het CIL zelf en E. Ziebarth's werk „*De antiquissimis inscriptionum syllogis*", daar hij, wegens den oorlogstoestand, geen gelegenheid had, de buitenlandsche handschriften in te zien. Een viertal facsimile's naar in den codex voorkomende teekeningen, is bij den text gevoegd.

Daar het grootste gedeelte van deze dissertatie uit eene collatie en tabellen bestaat, is er niet veel stof tot opmerkingen. Met de conclusies, die de schrijver trekt, kan men in 't algemeen meegaan. Te prijzen is de zeer gedétailleerde beschrijving van het handschrift, met de vergelijking der verschillende watermerken, waarvan afbeeldingen worden gegeven. Uit de weinige gegevens, die hem ten dienste stonden (eene vermelding in een ouden catalogus en twee notities in het handschrift) weet de auteur op aannemelijke wijze de geschiedenis van den codex te reconstrueeren. Dat hij wegens de politieke toestanden geen andere sylloge-handschriften vergelijken kon, en in dat opzicht van het CIL en Ziebarth afhankelijk was, is reeds gezegd. Wat echter niet wegneemt, dat wij nu de geheele varia lectio hebben van een tot heden zoo goed als niet bekend sylloge-handschrift. Moge de schrijver nog eens in de gelegenheid zijn, de overige Iucundus-handschriften te vergelijken: een en ander zou allicht den apparatus criticus van het CIL ten goede kunnen komen.

Leiden. V. F. Büchner.

Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.

Band XX. **Rudolfs von Ems Weltchronik** aus der Wernigeroder Handschrift hg. von **Gustav Ehrismann.** Met 3 Tafeln in Lichtdruck. (Pr. M. 23).

De „Weltchronik" van Rudolf von Ems is het laatste werk van dezen dichter, die in het gevolg van keizer Konrad IV in Italië stierf, alvorens het te hebben kunnen voltooien. Zooals de titel aanduidt, behoort het tot de talrijke me. kronieken, waarin op het voetspoor van Augustinus en Hieronymus de geschiedenis der heidenen vóór Christus in verband met de historia sacra van het O. T. wordt verhaald. Als bronnen zijn, behalve de Vulgata, de bekende geschriften van Honorius Augustodunensis, Petrus Comestor, Godfried van Viterbo gebruikt. De vijf tijdvakken, waarin volgens Augustinus het goddelijke wereldplan zich ontwikkelt: Adam, Noach, Abraham, Mozes, David worden achtereenvolgens, met incidenteele vermelding der gelijktijdige wereldgebeurtenissen, afgehandeld. Het verhaal van Rudolf loopt tot Salomo v. 33478; het slot 33479—36338, van Salomo tot Eliza, is van een anderen dichter, wiens minder vaardige hand zich misschien reeds van 33321 af doet gevoelen.

Rudolfs Rijmbijbel — zoo kan men zijn werk gevoegelijk noemen — is in den waren zin des woords een volksboek geweest, de eenige bron, zooals Vilmar zegt, waaruit in de 14de en 15e eeuw de ongeletterden een samenhangende kennis van het O. T. konden putten. Het is dan ook tallooze malen overgeschreven, vermeerderd, geëxcerpeerd, en bij deze herhaalde manipulaties ook gecontamineerd met een ander dergelijk gedicht, de zoogenaamde Christherrechronik, zoodat de overlevering van de 76 bekende hss. en fragmenten nauwelijks te ontwarren is.

Voor den bijna tienjarigen arbeid, aan deze voortreffelijke uitgave besteed, waardoor een gevoelige leemte in onze kennis der mhd. letteren wordt aangevuld, moeten wij Ehrismann dankbaar zijn. Voor zijn tekst heeft hij de drie hss. gebruikt, die de oorspronkelijke redactie het dichtst bij komen: **Z**, **P** en **p**, bij Goedeke resp. No. 4 (Wernigerode), 1 (Heidelberg 327, 13.-14. Jh.) en 18 (Heidelberg 146 vom J. 1367). Voor Rudolfs deel vormt **Z** den grondslag, voor het vervolg **P** resp. **p**. Deze codices worden blzz. XI—XXXV zeer uitvoerig beschreven, vooral de rijke kleurige versieringen en prenten van **Z**, dat tot de mooiste verluchte hss. behoort.

Al kan dus met het oog op het vele ontoegankelijke materiaal van een streng critische uitgave — die trouwens buiten het bestek der Akademie ligt — geen sprake zijn, wij bezitten nu toch een volledigen en betrouwbaren tekst, waarvan de waarde nog verhoogd wordt door de uiterst nauwkeurige noten en een uitvoerige woordenlijst. Veel nieuws kan deze natuurlijk niet geven, aangezien de woordenschat van Rudolf vrij wel „klassiek" mhd. is. — Een paar kleinigheden. Bij v. 7644: *stuchten, das gumin und resin* wordt Gen. 43, 11 aangehaald: *modicum resinae et.... storacis, stactes et....* met de bijvoeging: *das gumin kann Uebersetzung von resina, storax oder stactes sein.* Maar aangezien *stactes* en *resinae* letterlijk zijn weergegeven, moet *gumin* toch voor *storacis* staan! Het glossarium geeft den juisten vorm van **P**: *stachten* als variant, terwijl in den tekst de schrijffout *stuchten* is opgenomen. — Het adj. *leiht* 11561: *mit schininden blicken, leihtin und dikkin* zal wel verschreven zijn voor *lieht* (Lexer 1906: *liehte blicke*). — *lihtveigec* vermeldt Lexer 1921, en van *pheffer n.* geeft hij een voorbeeld. — *asen* (: *wasen*) is een wanhopige crux; de verklaring *âzen* lijkt mij zeer onwaarschijnlijk; de Vulgaat heeft hier *reptans.*

Band XXII. **Das Väterbuch** aus der Leipziger, Hildesheimer und Strassburger Handschrift hg. von **Karl Reissenberger.** Mit 3 Tafeln in Lichtdruck. (Pr. M. 23).

De schrijver van het hier voor het eerst gedrukte omvangrijke werk (41542 verzen) is volgens het eenparig oordeel der kenners dezelfde, die het nog veel langere (tot heden onuitgegeven) „Passional" (bij de 100000 verzen!) heeft vervaardigd. Wie die verbazend vruchtbare auteur was, weet men niet; hijzelf verzwijgt zijn naam, maar uit alles blijkt, dat hij een geestelijke was, in de tweede helft der 13e eeuw leefde en in betrekking stond tot de Duitsche Orde. Merkwaardig is de onzekerheid omtrent zijn herkomst; dat hij Middelduitsch schrijft, wordt algemeen erkend (hoewel Schroeder in Passional en Väterbuch ook „bairische Elemente" vindt), maar overigens tast men radeloos in het rond: Middelfranken, Hessen, Thüringen, Silezië, Pruisen...; C. Francke, die een mislukte poging tot uitgave van het Väterbuch deed (slechts éene afl. verscheen Paderborn 1880), plaatst zijn Heimat in de buurt van Fritzlar; Reissenberger zoekt die op grond van de klankwisseling *f* > *ch* aan den Middelrijn, maar hij geeft toe, dat de woordenschat niet in een bepaalde richting wijst. Wij hebben hier waarschijnlijk te maken met een mdd. litteraire taal, die zich op ndd. taalgebied in de kringen der Duitsche Orde, niet zonder Zuidduitschen, speciaal Beierschen invloed had ontwikkeld. De sporen van Rijnfrankisch dialect zouden dan op rekening van den dichter komen.

Aan het Väterbuch en al wat daarmee samenhangt heeft K. Hohmann in de Hermaea (VII, Halle 1909) een zeer degelijke studie gewijd, waarnaar R. dan ook in het begin der „Einleitung" verwijst. Het plan van den dichter was aanvankelijk, volgens zijn eigen getuigenis, een bewerking van de *Vitae patrum* te geven, maar, waarschijnlijk onder den invloed der *Legenda aurea* is hij — omstreeks v. 15927 — daarvan afgeweken, om een reeks uitvoerig en levendig verhaalde legenden en een beschrijving van het laatste oordeel te doen aansluiten, uit voor een deel nog niet opgespoorde bronnen geput. Van de talrijke (25) hss. heeft R. vooral drie gebruikt: **A** (Leipzig Perg. 14e eeuw) loopende tot v. 30604, verder tot 39348 **K** (Hildesheim Perg. 14e eeuw) door een Nederduitscher geschreven en waarschijnlijk afkomstig van de Broederen des gemeenen levens, en voor het slot het eenige volledige hs. **S** (Strassburg Pap. 1406). Het geheel omvat 307 stukken.

Van den taalschat, die zich o. a. kenmerkt door eigenaardige samenstellingen, zooals *herzengelit* voor *herze*, geeft de zorgvuldig bewerkte woordenlijst een duidelijk beeld. Nederduitsche woorden, zooals *poten*, komen weinig voor; curieus zijn *klûterâte* = *Gaukelei* en *klûterdinc* = *Gaukelspiel*, zonder twijfel verwant met nnl. *clute*. — V. 33042—3: *En vrochte nicht die vreise Die von dir din herze saget* verklaart R. aldus: *Fürchte nicht den schrecklichen Zustand, den dein Herz über dich kund tut.* Deze gewrongen interpretatie wordt overbodig,

wanneer men leest: *die vreise, davon dir din herze zaget*, waarbij zich dan geheel ongedwongen aansluit: *und dich zu deme zwivele jaget.* — Zou *genüt* 41425 niet staan voor *geniet* = *bewandert, kundig* (Lexer 858: *in funferlei sprâch was er geniet*), hier uitstekend op zijn plaats, waar de dichter het over zijn benijders heeft?

Band XXV. **Die Pilgerfahrt des träumenden Mönchs,** aus der Berleburger Handschrift hg. von **Aloys Bömer.** Mit 3 Tafeln in Lichtdruck. (Pr. M. 12.60).

Van het beroemde allegorische gedicht „Pelerinage de la vie humaine", 1330—32 door Guillaume de Deguileville, abt van Chaalis (Oise) vervaardigd (later met twee deelen vermeerderd), was nog kort geleden in de Duitsche litteratuur geen spoor gevonden, tot er bij het inventariseeren van hss. door de „Deutsche Kommission" op eens drie Duitsche bewerkingen voor den dag kwamen, twee poëtische en één in proza. In Engeland was het herhaaldelijk nagevolgd, en aan een Nederlandsche prozavertaling uit het begin der 15e eeuw: „Pelgrimage van der menscheliker Creaturen" heeft Salverda de Grave in het Tijdschr. der M. d. N. L. XXIII een uitvoerige studie gewijd.

De drie ontdekte hss., door Bömer gemerkt **b**, **c** en **h**, worden Einl. blzz. VI—XIX beschreven: **b** (Slotbibl. Berleb. geïll. Pap. beg. 15e eeuw) bevat den poëtischen, hier uitgegeven tekst; **c** (Pap. Hist. Arch. Keulen), in 1444 door Johannes Dursten te Keulen geschreven, bevat een in hetzelfde jaar berijmde vertaling in Keulsch dialect door een *sympel priester, Petrus genant*; de prozavertaling eindelijk is overgeleverd in **h** (geïll. Pap. Stadsbibl. Hamb. ± 1450), afkomstig uit Frankfurt a. M., van de bekende familie Von Uffenbach. De Keulsche bewerking is volgens de mededeelingen van B. geheel onafhankelijk van **b** en veel vrijer dan deze, terwijl er tusschen **b** en **h** een zeer nauwe betrekking moet bestaan, die echter niet geheel duidelijk is: **h** heeft klaarblijkelijk **b** nagevolgd, waarvan het zelfs stoplappen en rijmen overneemt, maar het wijkt ook weer zelfstandig af, of sluit zich nader bij het fr. aan.

Wat letterkundige waarde betreft, had deze Berleburger „Biedefart" gerust in de slotboekerij kunnen blijven sluimeren. De vertaler trachtte blijkbaar den fr. tekst nauwkeurig weer te geven, maar hij verstond hem maar half, en miste daarenboven teneenenmale de noodige kunstvaardigheid, misschien ook het begrip, om behoorlijke verzen en rijmen te maken. Vandaar in eersten aanleg een allerjammerlijkst knoeiwerk, dat door een doorloopende correctie van dezelfde hand niet beter geworden is. *An formeller Vernachlässigung*, zegt B. blz. XI, *sucht auch das korrigierte Werk noch seinesgleichen.*

B. meent, dat èn de eerste lezing èn de verbeterde tekst, alsook de versiering en verluchting, van de hand des dichters moeten zijn. Ik ben daar niet zoo zeker van: als wij hier inderdaad met het oorspronkelijke hs. te maken hebben, dan zouden de talrijke schrijffouten eer aan een dictaat doen denken. Ik stel mij dan de zaak zóó voor, dat de auteur al zwoegend en knoeiend zijn vertaling formuleerde, terwijl de schrijver het door hem maar half begrepene vaak verkeerd opteekende. De zoo tot stand gekomen tekst werd dan door den schrijver weer opgelezen, waarbij de auteur de verbeteringen dicteerde. Tot staving volgt hier een volkomen onverstaanbare zin, waarin niets gecorrigeerd is, met den fr. tekst er naast. (Hoovaardij, zich zelf met een pauw vergelijkende, spreekt:)

	Und das ich mit der [sache
1775. Aus non voians .c. iex [Argus	1772. Den mit gesehenden hen- [den und augent blint [mache
Qui sont en maqueue es- [pandus	Die minen swantz vor [nit hant gesehen.
Miex croi et a leur ju- [gement	Ich geleuben bas und [iren worten swerlich
Qu'aus miens dont me [voi clerement.	Dann den mynen davon [ich sichtenlich
	Mich sehen .....

In v. 1772 is vooreerst *mit* geschreven voor *nit* (wat herhaaldelijk gebeurt); immers *den nit gesehenden* is de letterlijke vertaling van *aus non voians*. Voorts is het duidelijk, dat het onzinnige *henden* niets anders is, dan de (bij het dicteeren?) herhaalde uitgang van *gesehenden*, en dus geschrapt had moeten worden. Dan heeft de vertaler *e* gelezen voor *.c.* (tenzij de schrijver *und* heeft gehoord voor *hundert*), en eindelijk zocht hij achter den hem onbekenden *Argus* een werkwoord, en maakte er dan maar zoo iets als *avugle* van. Hij zelf zou dus geschreven hebben: *Den nit gesehenden und* (*hundert*?) *augen blint mache.* Als ik nu nog aanteeken, dat hij voor *sont... espandus* leest *n'ont pas vus* = *nit hant gesehen*, en dat hij in *jugement* een adv. ziet: *swerlich*, dan is meteen de vertaalkunst van dezen dichter voldoende gekenschetst.

Tengevolge van dit geknoei bevat het glossarium allerlei onmogelijke en zinlooze woorden: *gatz* voor fr. *gas* = *grappen*; *gebreet*: *vermeret*, waarvan B. de geheel willekeurige vormen *geâz, gebraehet, vermaeret* maakt [1]); voorts *gemuesse* voor fr. *faissiaus* = *bundel*, *scie* voor *forsenerie* = dwaasheid. De onzin in 8908 is ontstaan, doordat fr. *sur* met *sëur* verward werd. Zoo is 11345 *et* gelezen voor *de*; 11883 *ne puist* voor *repuist*; 12492 *a soulas* voor *a son las* (zoodat er sprake is van menschen, die *sich hencken vor freude*!!); 13837 *descendre* voor *alendre*; 12487 is *et* (*en*) opgevat als *ait.* — 2842 is *ma maxime* vertaald door *dem aller meysten*!! — 8884 is *ve* (*verwensching, vloek*) verward met *ver* = *worm.*

Hier en daar kan een schrijffout schuilen, zoo in (*enwec*) *stessen* (: *vergessen*), waar *sciessen* zal moeten gelezen worden (Einl. IX: *t ist in den Verbindungen st und tz meistens wie c geschrieben*); het rijm maakt daarbij geen bezwaar! Voorts 7670 *der kolen eine grosse klatte* (: *hart*?) = fr. *de charbon grant avivement*; dit Fransch en het (twijfelachtige) rijm duiden op *klarte*, gelijk aan ons *klaarte*, naar fr. *clarté*. Maar vooral 8885 is karakteristiek. Het luidt in het hs.: *Das ich um ein klein ockesaldorn* (het is de Drift, die spreekt). B. voegt *dun* in na *ich*, om het ontbrekende werkwoord aan te vullen. Maar wat is *ockesaldorn*? Het fr. heeft *a petite achoison*, en B. vermoedt dus, dat er *occasion* in steekt. Dat is zonder twijfel het geval: er steekt *ockeson* in, wel geen Duitsch, maar een zeer gebruikelijk Mnl.

[1]) Volgens het voor de woordenlijst aangenomen beginsel, alle vormen te herleiden tot „normaal" Mhd., bijv. *bliuwen* voor *blauwen*. Geheel consequent is dit echter niet geschied: er staat bijv. *erkrapen* naast *krapfen* e. d.

woord: *ockesoen*, *occusoen* enz. De schrijver begreep het niet en schreef op goed geluk *ockesal*. Het aanhangsel *dorn* is het ontbrekende werkwoord: er moet staan *zorn*, want *d* en *z* kunnen licht verward worden, zooals in het facsimile Tafel I te zien is. De auteur zou dus geschreven hebben: *das ich umb ein kleine ockeson zorn* = mnl. *dat ic om ene cleyne ockesoen torne*. Er zijn nog meer woorden van mnl. kleur, die aanleiding hebben gegeven tot misspelling of mislezing: 13677 *entreisen* (de pees van den boog nemen) = fr. *descorder* = mnl. *ontpesen*, *ontpeisen*, moet dus gelezen worden *entpeisen*. — v. 12 *pafrigen* voor fr. *paver*, mnl. *paveigen* moet zijn *pafeigen* (met *g* voor *j*); in het facsimile is *fr* bijna niet te onderscheiden van *fe*. — v. 2747 *geroedet*, van brood gezegd, zal beteekenen *gereidet*, vgl. mnl. *spise gereiden*. — Behalve deze cruces vermeld ik nog als mnl. gekleurd: *gilen* in de bet. *spotten*; *coquart* = mnl. *cockaert*; *lickholz*, door het fr. *lignolet* ingegeven, vgl. mnl. *licken* = *gladmaken*; *sabel* = mnl. *savel*; *verkluteren* = mnl. *cloten*, *cloteren*; *vermomparen* = mnl. *vermomburen*; *striffel* (fem!) vgl. mnd. *wederstribben*, nd. *stribbelen*, eng. *strife*. In v. 6782 is *wol gevacht* = fr. *bien arivé* natuurlijk het mnl. *wel geraect*; het vb. *rechen* = *sagen* van het gloss. moet dus vervangen worden door *gerachen* (*gerechen* ?) = *gedeihen*, *gelingen* (zie ook Lexer 873). — Ten slotte vestig ik nog de aandacht op het zesmaal voorkomende *gewist* f., waarvan ééns voor fr. *païs*. Het Mnl. W. zegt 1904: *van het znw. gewest zijn uit het mnl. geen voorbeelden opgeteekend. Toch zal het, hoewel het ook in andere germ. (talen ?) niet schijnt voor te komen, wel een oud woord te zijn*. Hier hebben we dus een opteekening van omstreeks 1400!

Verkeerde lezingen van het glossar zijn nog: 801 *vort* l. *wart*; 979 *dorheiter* l. *dorehter*; 1330 *meldig* l. *weldig*; 1884 *smynckelichte rude* l. *swynckelichte*; 9254 *vermeret* l. *verweret* (*bewaarheid*).

Genoeg om te doen zien, dat er nog heel wat aan dezen, ook voor onze taal en litteratuur, interessanten tekst zal moeten gedaan worden, om hem bruikbaar te maken voor verder onderzoek. Het is jammer, dat wij niet in de gelegenheid gesteld zijn, hem met *c* en *h* te vergelijken, maar misschien kan reeds een vergelijking met de mnl. „Pelgrimage" eenig licht brengen.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

8. M. Kul'bakin, Drewne-cerkowno-slow'anskij jasyk. Izdanie 3-e, s izmĕnenijami i dopolnenijami. Char'kow. 1917. (Pr. 3 roebel).

Daar ik indertijd in dit tijdschrift de drie in het Duits geschreven oudkerkslaviese grammatika's heb aangekondigd, die tans door alle beoefenaren dezer taal, geleerden en studenten, worden gebruikt: Leskien, Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache, 5. Auflage, Weimar 1910, — Leskien, Grammatik der altbulg. (altkirchensl.) Sprache, Heidelberg 1909, — Vondrák, Altkirchenslavische Grammatik, 2. Aufl., Berlin 1912 (zie *Museum* 18, 431 vv., Aug.-Sept. 1911; 17, 219 v., Maart 1910; 20, 255 vv., April 1913), — komt het me gewenst voor, ook de onlangs [1]) verschenen derde, verbeterde en belangrijk vermeerderde druk van Kul'bakin's Drewne-cerkowno-slow'anskij jazyk (Oud-kerkslaviese taal) bij de lezers van het *Museum* te introduceren.

[1]) Het boek verscheen nominaal in 1917, in werkelikheid reeds in 1916.

Geen slavist mag nalaten, Kul'bakin's grammatika naast die van Leskien en Vondrák te gebruiken; en, was de russiese taal geen bezwaar, dan zou ik ook aan alle studenten, die meer dan een deskriptieve spraakkunst nodig hebben, Kul'bakin's boek ten warmste aanbevelen. Dit geeft ongeveer hetzelfde, wat Leskiens beide boeken tezamen bevatten: het „Handbuch" is in de eerste plaats een deskriptieve grammatika, die vóór alles rekening houdt met de taal der afzonderlike bronnen, de „Grammatik" expliceert de verschijnselen van die taal, die wij als het normale Oudbulgaars beschouwen kunnen, uit die van het Oerslavies, welks klank- en vormsysteem op klare en nauwgezette wijze worden beschreven. Kul'bakin kombineert deze beide gezichtspunten; en hij doet dat op een loffelike wijze, zodat ook de oningewijde lezer èn van de oerslaviese taal èn van de taal van de eerste bijbelvertaler Konstantinos-Kyrillos èn van die der afzonderlike handschriften een duidelike voorstelling kan krijgen. Wat duidelikheid en kritiese behandelingswijze aangaat, geef ik aan Kul'bakin's boek de voorkeur boven Vondrák; deze blijft echter voor de vakgeleerde onontbeerlik door de tot in de kleinste details afdalende beschouwing, die hij aan sommige onderdelen der grammatika gewijd heeft.

Te geschikter wordt Kul'bakin's grammatika, om ook door beginners gebruikt te worden, doordat de schrijver datgene, wat dezen niet dadelik nodig hebben, door het bezigen van een kleiner lettertype van het overige onderscheidt.

Het boek begint met een „Inleiding" (Wwedenie), in deze druk belangrijk uitvoeriger dan in de vorige. Die „Inleiding" is in de volgende hoofdstukken verdeeld: 1. De slaviese taalfamilie, 2. De oudkerkslaviese taal, 3. De werkzaamheid van Kyrillos en Methodios, 4. De nationaliteit der oudkerkslav. taal, 5. De betekenis van het Oudkerkslavies in de wetenschap der slaviese linguistiek, 6. De slaviese alfabets, 7. De relatieve ouderdom der slaviese alfabets (de cyrillica en de glagolica) en hun oorsprong, 8. De monumenten der oudkerkslav. taal, 9. Hulpmiddelen bij de studie van het Oudkerkslavies.

In deze inleiding komt de schrijver zelden tot konklusies, afwijkend van de tans heersende meningen: dat spreekt trouwens vanzelf, nu de nauwgezette studieën van enige geslachten van geleerden over de meeste kwesties een communis opinio (hoewel schommelende tussen zekere grenzen) hebben doen ontstaan [1]). Aan die voorstudieën heeft Kul'bakin zelf een werkdadig aandeel genomen; ik herinner slechts aan de inleiding op zijn „Apostolos van Ochrida." Onder de oudbulgaarse taalmonumenten wordt ook het Ostromir-evangelie besproken; K. houdt Vondráks op de overeenstemming van een variant van dit handschrift met Joannes Exarchos gebaseerde hypothese, dat het origineel van de Ostromir-tekst oost-bulgaars was en dat zijn redaktie bij de periode van Symeon zich aansluit, voor aannemelik. — Door de oorlog kon Kul'bakin van enige nieuwere litte-

[1]) Dit is m. i. niet te veel gezegd, al zijn er ook wel eens geleerden, die de communis opinio niet erkennen; ik denk hier speciaal aan Brückner, Die Wahrheit über die Slavenapostel. Tübingen. 1913.

ratuur geen kennis nemen. Ik noem: M. Weingart, Bulhaři a Cařihrad pred tisíciletím (d. i.: De Bulgaren en Konstantinopel vóór 1000 jaar), Praag 1915, — en Conew's vergelijkend onderzoek van de oude woordvoorraad van de oudbulgaarse bijbelvertaling met die van macedoniese dialekten (Spisanie na bàlgarskata akademija na naukitě XI, 1915; mij slechts bekend uit het referaat van Páta Čas. pro mod. filol. 5, 379 v.) [1].—Blz. 29 bleef een drukfoutje ongekorrigeerd: Vondrák's onderzoeking O původu Kijevských listů is niet van 1914, doch van 1904.

Op de „Inleiding" volgen een uitvoerige „Klankleer" en „Vormleer", dan volgt nog een hoofdstukje over dialektiese eigenaardigheden der kerkslaviese teksten, ten slotte „aanvullingen", „afkortingen", „drukfouten." De klankleer bevat een beknopt overzicht van het oudkerkslav. klanksysteem, en verder de volgende afdelingen: Verhouding der klanken van het Oudkerksl. tot de oerslaviese, — Verhouding der oksl. en oerslav. klanken tot de indogermaanse, — Klankveranderingen der oerslav. periode, — Ablaut in het Oerslavies en Oudksl., — Opmerkingen over afzonderlike klanken en klankverbindingen in verband met wat de teksten ons leren. De vormleer is verdeeld in een oerslavies en een oudkerkslavies hoofdstuk. In elk van deze hoofdstukken worden de klassen van flektérende woorden achtereenvolgens behandeld.

Natuurlik is over de talrijke details, die ter sprake komen, heel wat meningsverschil mogelik; ik meen echter niet op die punten, waarover ik het met Kul'bakin oneens ben, te hoeven ingaan. Te minder is dat nodig, daar een vrij volledig overzicht der litteratuur wordt gegeven; bovendien maakt het voorhandenzijn van nog andere grammatika's van het Oudbulgaars en van uitvoerige monografieën als Hujer's Slovanská deklinace jmenná (wie geeft ons een dergelijk werk over de konjugatie?) het aan ieder, die dat wil, gemakkelik, de verschillende opinies, voorzien van een enigszins uitvoerige motivering, naast elkaar te stellen.

Het is een grote verdienste van Kul'bakin, dat hij zowel de westeuropése, grotendeels in het Duits geschreven vaklitteratuur als de russiese kent en beide op behoorlike wijze weet te waardéren. In de duitse handboeken wordt aan de russiese wetenschap wel eens te weinig aandacht gewijd. Niettegenstaande alle waardéring vooral voor Fortunatow en zijn school vindt men de methoden der russiese geleerden veelal te vèr van de eigen afliggend, dan dat men zelfs aan de belangrijkere van hun konklusies veel waarde hecht. En inderdaad geven veelal juist de scherpzinnigste Russen door hun rijke fantasie aan hem, die geen detail ongekontroleerd laat, alle aanleiding tot skepsis. Kul'bakin nu verenigt met een groot waarderingsvermogen voor de meest uiteenlopende wetenschappelike methoden een scherpe en geoefende kritiese blik; daardoor is hij in staat onpartijdig te oordélen en zijn oordeel veelzijdig toe te lichten. — Onlangs, in 1915, verscheen er van Kul'bakin's hand nog een andere oudkerkslaviese grammatika, beknopter en in haar indeling enz. pasklaar gemaakt aan de onder Jagić' redaktie door de Petrograder akademie uitgegeven Enciklopedija slaw'anskoj filologii, waarvan zij de 10. aflevering vormt [1]. Op deze grammatika leverde de academicus Sobolewskij een hier en daar vrij scherpe kritiek, waarop Kul'bakin wederom antwoordde. Toen ik deze polemiek doorlas, kreeg ik de indruk, dat de oorzaak er van te zoeken is in het feit, dat Sobolewskij subjektiever is, Kul'bakin objektiever; S. houdt sterk vast aan eigen opinies en is vrij willekeurig, waar hij uit meerdere naast elkaar staande meningen kiezen moet; de resultaten der westeuropése wetenschap zijn voor hem van minder betekenis dan voor Kul'bakin; deze is kritieser en nuchterder, en die eigenschappen hebben hem, de zo belezen en kundige geleerde, in staat gesteld, zulke voortreffelike boeken te schrijven.

Leskien neemt veelal tegenover nieuwe hypothesen een skeptiese houding aan: zo is hij bijvoorbeeld steeds blijven twijfelen aan de zgn. wet van Baudouin de Courtenay, en die twijfel betrof niet alleen de formulèring en de omvang van deze wet. In zulke gevallen is Kul'bakin gewoonlik radikaler, hij onderzoekt de tot nog toe aan een onderwerp gewijde literatuur en kiest dan partij. Soms is hij wel eens te weinig skepties, naar 't mij voorkomt. Zo kan ik de opinie van Fortunatow, door K. 153 v. voor aannemelik gehouden, dat de uitgang *-tŭ* van aoristvormen als *pitŭ* „hij dronk" oorspronkelik een pronomen * *tås* is en identies met de uitgang *-ts* van oudpruisies *dinkauts* „hij dankte" e. dgl., als niet meer dan een zeer scherpzinnige, doch hoogst onwaarschijnlike hypothese beschouwen, — hoogst onwaarschijnlik daarom, omdat alleen het Oudpruisies de stam *te/to-* voor het pronomen van de 3. persoon gebruikt heeft — daarop wijst behalve de uitgang *-ts* het door kontaminatie ontstane *tans*, *tāns* „hij", *tennā* „zij" —, terwijl zowel Litaus-Letties als Slavies voor „hij, zij" andere stammen en *te/to-* alleen in andere betekenis bezigen. We hebben dus niet de minste aanleiding om een enklities **tås* „hij" 't zij voor het Oerbalties 't zij voor het Oerslavies, laat staan dan voor het Oerbaltoslavies aan te nemen.

In deze zelfde passus blz. 153 v. mis ik een verwijzing naar Meillet Mémoires de la Société de Linguistique 18, 234 v. waar op andere gronden dan de door mij aangevoerde Fortunatows hypothese wordt verworpen. Dgl. omissies in de litteratuuropgaven komen meer voor; zo wordt blz. 66 zonder meer meegedeeld, dat de indogermaanse aspiratae hun aspiratie in het Slavies verloren hebben; vooral wat de tenues aspiratae aangaats over welker representatie in het Slavies ook wel ander, geoordeeld is, ware enige litteratuur geen luxe geweest, — al ware slechts alleen aan Uhlenbecks opstel Indogerm. Forschungen 17, 93 vv. herinnerd; voor de hypothese *kh* > slav. *ch* had K. dan verder naar blz. 68 v. van zijn eigen boek kunnen verwijzen, waar het uitvoerige artikel, dat onlangs Iljinskij aan de slaviese *ch* gewijd heeft, wordt geciteerd.

Kul'bakins boek verdient in een taal van West-Europa vertaald te worden, evenals Leskiens Handbuch ook in russiese vertaling is verschenen.

Leiden. N. van Wijk.

[1] Nadat ik dit geschreven had, kwam mij Páta's uitvoerigere bespreking Listy filologické 43, 363—368 onder ogen.

[1] S. M. Kul'bakin. Grammatika cerkowno-slow'anskago jazyka po drewnějšim pam'atnikam. Petrograd 1915.

G. Dottin, Les anciens peuples de l'Europe. Paris, Klincksieck. 1916. (Pr. geb. fr. 6).

Dit boek is het eerste en eerst verschenen deel eener Collection pour l'étude des antiquités nationales. Het stelt zich voor, om, als inleiding op eene geschiedenis van Frankrijk, in populairen vorm eene geschiedenis te geven van Midden- en West-Europa in den tijd, toen er zoo min van Frankrijk als van welk ander onzer hedendaagsche geographisch-historische begrippen sprake was. Zulk eene populaire behandeling van Europa's vóórtijd is natuurlijk eene zeer hachelijke onderneming. Het komt mij voor, dat de schrijver slechts gedeeltelijk geslaagd is.

Over vier hoofdstukken wordt de stof verdeeld. Het eerste, slechts kort, bespreekt „Les sources". Het handelt over allerlei, wat hieronder gebracht kan worden, gaat in zijne kortheid niet diep, maar verkondigt als richtsnoer de leer, dat voor de kennis der oudste tijden van Europa archaeologie en anthropologie, hoeveel geruchts velen harer beoefenaars tegenwoordig maken en hoeveel ook als vaststaand door hen wordt uitgetrompet, toch minder belang hebben dan wat in de teksten der Ouden staat opgeteekend. Dezen stonden nu eenmaal veel dichter bij de gebeurtenissen ; op archaeologisch en anthropologisch terrein zinken wij maar al te vaak weg in onvasten bodem. Aan deze voortreffelijke leer heeft Schr. zich streng, tot in het overdrevene gehouden.

Hoofdstuk II behandelt „Les civilisations", de steen-, brons- en ijzerperiode der Europeesche menschheid. De schets is welgeslaagd ; blijkbaar is hier een deskundige aan het woord, die tevens een duidelijk verhaal weet te geven, dat de hoofdpunten goed naar voren brengt. Met een koel hoofd wordt voorzichtig critiek geoefend : de welbekende vèrstrekkende gevolgtrekkingen uit dolicho- en brachycephalen, uit rasverschillen, uit verband tusschen kunstontwikkeling en volksverschuivingen, de goocheltoeren met jaartallen ontbreken. Dikwijls wordt met instemming Schrijvers uitnemende landsman Déchelette aangehaald, de bezonnen geleerde, dien de oorlog voor altijd aan deze studiën heeft ontrukt.

In de Hoofdstukken III en IV komen onderscheidenlijk „Les peuples" en de „Histoire locale et générale" ter sprake. Zij vullen te zamen meer dan drie vierden van het boek ; maar in hoofdzaak lijkt mij wat hier geboden wordt mislukt. Schr. behandelt volk voor volk, daarna land voor land, en somt alles op, wat de Ouden over ieder volk, over de bewoners van iedere landstreek hebben meegedeeld. Critiek op die mededeelingen past hij slechts in bescheiden mate toe ; archaeologie en anthropologie houden zich op den achtergrond, de taalwetenschap treedt iets meer naar voren. Wat aan deze drie wetenschappen is ontleend, is het beste aan deze twee hoofdstukken ; vooral de bestudeering van Meillets Aperçu d'une histoire de la langue grecque is aan de voorstelling zeer ten goede gekomen. Maar overwegend is wat hier wordt voorgezet eene onverteerbare opeenhooping van alle mogelijke Grieksche en Latijnsche berichten over de meest verschillende stokoude volken, historisch of mythisch. Eene behandeling à la Johannes Meursius ! Alles wat ergens staat neergeschreven over Iberiërs, Sicaners, Libyers, Lyciërs, Lelegiërs, Pelasgen, Cariërs, Caucones, Cureten, Cretensers, Phoeniciërs, Aborigines, Achaeërs, Aeoliërs, Doriërs, Amazonen, Liguriërs, Siculers, Umbriërs, Hyperboreeërs, Germanen, enz. enz., wordt zonder methodische schifting opeengestapeld ; een bericht van Pausanias, Diodorus, Strabo, Plinius of Dionysius wordt als gelijkwaardig behandeld met een van Thucydides of Herodotus ; aan het werkelijk bestaan van de Phoeniciërs Minos en Cadmus, van den Egyptenaar Danaüs schijnt niet te worden getwijfeld. Waar het hier aan hapert ? Aan voldoende kennis van wat elders, vooral in Duitschland, in de laatste vijftig jaar aan critiek op de antieke geschiedbronnen is geleverd. Duitsche, Engelsche en Italiaansche boeken worden, in vergelijking met Fransche, niet heel vaak geciteerd, nog minder, naar het mij voorkomt, werkelijk gekend. Dat de Duitsche wetenschap dier halve eeuw dikwijls in ongerechtvaardigde scepsis, in hypercritiek is ontaard, niemand die dat gereeder toe zal geven dan ik ; wij hebben dringend behoefte aan meer geloof aan wat in de bronnen staat. Maar hier grijnst eene caricatuur van dat goede beginsel ons tegen ; en de geloovigheid komt, vrees ik, niet zoozeer voort uit weloverwogen verwerping van het Duitsche standpunt als uit onbekendheid er mede en radeloosheid, hoe zich tegenover de vele, meest onsamenhangende, soms tegenstrijdige berichten te verhouden. Schr. gelooft vrijwel alles wat nu eenmaal geschreven staat, duidt het op alle mogelijke manieren, en verhaalt ons dus bijv. (p. 248 en 249), dat de Argonauten de Po opvoeren, toen in het meer van Neufchâtel en dat van Biel belandden, daarna den Rijn afvoeren, maar ten slotte, door een goeden genius gewaarschuwd dat zij zóó geheel uit den koers geraakten (de overlevering zet dit op naam der godin Hera), rechtsomkeert maakten en de Rhône bereikten, vanwaar zij naar Griekenland terugkeerden. Dit voorbeeld is er een uit vele. Ook overigens is Schr. niet zóó bekend met Grieksche zaken als wenschelijk mag worden geoordeeld voor iemand die een zoo moeielijk onderwerp ter hand neemt. Op blz. 6 lees ik : „Les Perses avaient des archives officielles où Hérodote a largement puisé" ; op blz. 52 : „la nécropole d'Athènes appelée le Dipylon" ; op blz. 58 en 178 wordt gesproken van de rivier Thermodont, op blz. 81 stichten de Phocaeërs Rhodanusia en Agde in het midden der vijfde eeuw. Deze en dergelijke kleine vlekjes hebben op zich zelf geen beteekenis, maar krijgen die, als men ze in verband brengt met het gebrek aan diepere kennis der classieke schrijvers in het algemeen.

Nog zij opgemerkt, dat onder de vele besproken volken er één is, dat verreweg beter en uitvoeriger behandeld wordt dan de rest : het Celtische. Hier bevond Schr. zich blijkbaar weer op geheel vertrouwd terrein.

Leiden. H. van Gelder.

A. Herrmann, Alte Geographie des unteren Oxusgebietes. (Abh. d. kön. Ges. d. Wiss. z. Göttingen, Philol-Hist. Klasse, NF Bd XV 4). Berlin, Weidmann. 1914. (Pr. M. 4).

De quaestie, of de Amu-Darja in de oudheid een afloop gehad heeft naar de Kaspische Zee, heeft èn geographen èn historici reeds lang bezig gehouden, zonder dat men tot een beslissing gekomen is. De studie van den orientalist W. Barthold (Nachrichten über den Aralsee und den unteren Lauf des Amu-Darja von den ältesten Zeiten bis zum 17 Jahrhundert (in R. Stübes Quellen u. Forschungen zur Erd- und Kulturkunde II, Leipzig, 1910)).

die voor de 13de—16de eeuw uit de arabische bronnen bewezen heeft, dat er een afloop van den Amu-Darja door middel van den Usboi naar de Kaspische zee bestaan heeft, heeft er den schrijver toe gebracht uit de antieke schrijvers nog eens na te gaan, hoe de toestand *in de oudheid* was. Reeds vroeger had hij hierover geschreven : Die alte Verbinding zwischen dem Oxus und dem Kaspischen Meere, Peterm. Mitt. 1913 II S. 70—76 mit Karte, Taf. 14. 1 : 5.000.000, een kaart, die voor deze studie onmisbaar is). Aan de verdere uitwerking van deze quaestie is nu het eerste hoofdstuk (p. 7—29) gewijd ; hoofdstukken over de zijrivieren van den Amu-Darja (p. 30—35), de twee zeeën, waarin hij uitloopt (p. 35—42) en de bevolking dier streken (p. 42—51) sluiten zich hierbij aan, terwijl een paar aanhangsels het werk besluiten. Ik zal in het kort den zeer belangrijken inhoud mededeelen. Het betoog lijkt mij, voor zoo ver ik er over oordeelen kan, geslaagd, en het ongunstig oordeel van H. Philipp (Berl. Philol. Woch. 1915 No. 39 Sp. 1214—1222) deel ik niet.

Uit de onderzoekingen van Obrutschew (die transkaspische Niederung. Geol. u. orograph. Skizze (russ.), St. Petersburg, 1890 S. 168—208 (Sapiski kais. russ. Geogr. Ges.) en : Zur Geschichte d. Oxusproblems, Peterm. Mitt. 1914 I S. 87 ff.) blijkt, dat de Amu-Darja behalve de uitstrooming naar het Aralmeer *vroeger* een linker *uitmonding* heeft gehad, die langs Urgendj stroomend, in het bekken van Sary-Kamisch uitkwam ; de spiegel van het overschot van dit meer ligt nu op —41 Meter ; vroeger was dit bekken aangevuld tot + 56 Meter, en strekte zich zuidelijk uit tot Bala-ischem, waar een oude rivierstrang begint, die na het passeeren van watervallen tusschen Kurtisch en Igdy, tusschen den Grooten en Kleinen Balkan doorloopt, en uitmondt in de Koschu-odek-baai tegenover het eiland Ogurtschinsk (en niet in de Balkan-bocht, zooals men vroeger aannam). Scheepvaart was op deze rivier mogelijk, met overlading in het gebied der watervallen over een afstand van 30 kilometer.

Hierna gaat schr. de antieke berichten na : a) over den Araxes of Araxus (p. 8—21), b) over den Oxos of Oxus (sinds Alexander den Groote) (p. 21—29). Eerst betoogt hij, dat met den Araxes *nooit* de Syr-Darja (Jaxartes) bedoeld wordt, zooals sommigen, o. a. Roesler, aannemen ; de Jaxartes is eerst bekend geworden door Alexander den Groote ; dan vergelijkt schr. Herod. I 202 met Strabo's berichten over de Massageten en den Araxes (Str. XI 512/513). De berichten van Strabo zijn uit een Perzische bron : de Araxes stroomt in de Noordelijke zee uit, maar heeft ééne uitmonding naar de Hyrkanische golf (het zuidelijk gedeelte van de Kaspische zee) ; de Massageten wonen òf op eilanden òf in moerassen òf op bergen en in vlakten ; die in de moerassen wonen, kleeden zich in robbenvellen, wat ook Herodotus mededeelt (I 202, 3). De geographische gedeelten van Herodotus' bericht over den tocht tegen de Massageten zijn, volgens Jacoby (Pauly—Wissowa VII Hekataios en Suppl. II Herodotos), aan Hecataeus ontleend ; deze zijn echter bij Herodotus gemengd met een andere, noordelijke bron, van Scythen of Pontische Grieken, die de Massageten ten oosten van den Araxes plaatsen, hetgeen hier de eerste aanduiding is van de Wolga (Herod. I 201, 202), terwijl Her. ook den Armenischen Araxes met den Amu-Darja verwart. Uit het naast elkaar plaatsen van Herod. I 204, 202, 216, 215, 202, 216, en Strabo XI c. 8 § 6 en 7 blijkt, dat hun gemeenschappelijke bron Hecataeus is ; echter heeft Strabo een jongere bewerking van Hecataeus uit de 2de helft van de 4de eeuw gebruikt.

Uit Hecataeus weten we dus nu, dat de Amu-Darja zich *met vele armen* in de Noordelijke Zee, en *met één arm* in de Hyrkanische golf uitstort. Zeer nauwkeurig is de delta geteekend met zijn in robbenvellen gekleede bewoners. In die delta woonden de Chorasmii. de Massageten westelijk daarvan.

Cyrus is dus over den uitloop naar de Hyrcanische golf, d. w. z. *over den Usboi,* dicht bij de Balkan-bergen over getrokken. Aan de overzijde vindt men het berglandschap door Herodotus geschilderd.

Het bericht bij Aristoteles, Meteor. I, 13, 16 : ἐκ μὲν οὖν τούτου (van den Parnassus = Paropamisus) ῥέουσιν ἄλλοι τε ποταμοὶ καὶ ὁ Βάκτρος καὶ ὁ Χοάσπης καὶ ὁ Ἀράξης· τούτου δ' ὁ Τάναϊς ἀποσχίζεται μέρος ὢν εἰς τὴν Μαιῶτιν λίμνην, aan Ctesias ontleend (Hermann noemt hem p. 20 waarschijnlijk bij verschrijving een tijdgenoot van Herodotus in plaats van Xenophon), is zeer belangrijk. H. neemt m. i. terecht aan, dat ὁ Ἀράξης de Usboi, en ὁ Τάναϊς de uitstrooming in het Aralmeer is.

Sinds de veldtochten van Alexander heet de rivier Oxus : Ὦξος of Ὄξος, lat. Oxus, zonder dat men wist dat dit de Araxes was. Van de schrijvers uit dien tijd vinden we bewijzen voor het bestaan van den Usboi 1°. bij Patroclus, *praefectus classis* van Seleucus Nicator, die tusschen 285 en 282 den mond van den Oxus bezocht heeft, op zijn tocht over de Kaspische zee. Daar hij echter ook aanneemt, dat de Jaxartes in de Kaspische zee uitmondt, is zijn bericht minder betrouwbaar. 2°. bij Aristobulus (bij Arrianus III 29, 2) : ἐξίησι δὲ ὁ Ὦξο εἰς τὴν μεγάλην θάλατταν τὴν καθ' Ὑρκανίαν ; de groote zee bij Hyrcanië is de Kaspische zee. Belangrijker is echter wat Aristobulus zegt over den Oxus als scheepvaartroute (Strabo XI 509 (M. 715, 11—24) : Indische waren gaan langs den Oxus naar de Hyrcanische zee, van daar naar het land der Albani, en langs de rivier den Cyrus naar de Zwarte zee. Een zelfde bericht heeft Patroclus. Het derde bericht omtrent die scheepvaartroute is van Varro, ontleend aan Pompeius' expeditie naar den Caucasus (Plinius VI 52) : men kan van uit Indië komen aan de rivier den Bactrus, die in den Oxus instroomt, en uit deze worden de koopwaren over de Caspische zee den Cyrus opgevoerd, en komen zoo in Phasis. Ook een Chineesch bericht uit de 2de of 1ste eeuw schijnt den Oxus als N. O. grens van Parthië en als scheepvaartroute te kennen. Natuurlijk heeft men steeds in het gebied der watervallen overgeladen, in de oudheid evengoed als in de M. E. Ook het bericht van Polybius X 48, bij wien de Oxus uitmondt in de Hyrcanische zee, en *vaarbaar* is, wijst volgens den schrijver op den Usboi, en vooral op de watervallen bij Igdy, niet die bij Pitnäk, bovenstrooms van Chiwa, zooals Roesler wil.

Bij Pomponius Mela III 42, bij wien de Oxus eerst naar het Westen stroomt, dan bij de Dahae een wending naar het noorden maakt, en tusschen de Amardi en de Paesici uitmondt in de Scythische golf (evenals de Iaxartes) vinden we, zooals reeds v. Humboldt gezien heeft, de eerste schildering van den tegenwoordigen

Amu-Darja, zonder dat daaruit hoeft te volgen, dat de Usboi in zijn tijd reeds verland was.

In het eerste aanhangsel p. 51—54 trekt de schr. uit het verhaal van den Arabischen schrijver Makdisî (Mokaddasî), uit het jaar 895 (men vindt een vertaling hiervan bij de Goeje, Das alte Bett des Oxus Amur-Darja p. 97 vgl.) de conclusie, dat de verlanding en uitdroging van den ouden Oxusarm moet hebben plaats gehad vóór dat de Turken naar het westen kwamen, dus vóór 565. Ook uit het reisverhaal van Zemarchus (cf. Menandros Protector fr. 20 en vooral 21, Müller Fragm. Hist. Craec. IV p. 227—229), in het 2de aanhangsel besproken, blijkt dat in 568—70 die Oxusarm geheel droog is.

In het 2de hoofdstuk behandelt de schr. verschillende stroomen, die òf in den Amu-Darja uitloopen, of vooraf in de woestijn verlanden. Het belangrijkste is wel, wat hij zegt over de rivier, die in het gebergte door het dal van Herat stroomende, Heri-rud, in de vlakte Tedschen heet. Deze rivier heet bij Herodotus III 117: Akes, Ἄκης, maar bij de schrijvers over Alexander den Groote Arius, Ἄρειος (de Haraeva van de Avesta). De λίμνη Ἀρεία, Arius lacus (Ptol. VI 17, 2), die bij Kiepert, Atl. Ant. Taf. 2, Sieglin, Atl. Ant., Taf. 6 in Aria geplaatst wordt, moet daar liggen, waar de Tedschen in de woestijn verzandt, terwijl de naam Ochus, ten onrechte aan dien benedenstroom gegeven, op twee rivieren past: één oostelijke, den Sangalak (waaraan de plaatsen Maimanen en Andchoi), en één westelijke, in Hyrcanië, den tegenwoordigen Atrek, die in de Kaspische zee uitstroomt.

In het 3de hoofdstuk behandelt de schr. de getuigenissen omtrent de meren, waarin de Amu-Darja uitmondt. De eerste schrijver, die beide meren, de Kaspische zee en het Aralmeer kent, is Hecataeus (bij Strabo XI 512, 6). Het Aralmeer heet bij Hecataeus: ἡ πρὸς ἄρκτοις θάλασσα, van Perzisch standpunt (Hecataeus put uit een Perzische bron) volkomen juist. De volgende schrijvers noemen het niet, ofschoon men er toch wel iets van wist; Strabo XI 515, 3 zegt, dat de Daae Parni afstammen van de Daae Xandii of Parii, die boven de Maeotis wonen. Daar nu deze Daae aan den Iaxartes wonen (cf. p. 47), is de Maeotis hier = het Aralmeer. Ook bij Mela (zie hiervoor) komt het voor als *sinus Scythicus*, waarin de Oxus uitmondt; de sin. Sc. is hier een deel van de Kaspische zee. Het meest duidelijk geteekend is het meer bij Ammianus Marcellinus XXIII 6, 59: *amnes duo fluunt navium capacissimi Araxates et Dymas* (de Oxus en Iaxartes), *qui.... decurrentes* ***Oxiam nomine paludem efficiunt longe lateque diffusam.*** Deze woorden stemmen overeen met het bericht van Zemarchus (zie hiervoren) Fr. Hist. Gr. IV p. 229: op de terugreis uit het land der Turken ἐγένοντο κατὰ δὴ τὴν λίμνην τὴν ἄπλετον ἐκείνην καὶ εὐρεῖαν = kwamen ze aan *dat bekende uitgestrekte en breede meer*; dit is de naam van het Aralmeer in de Avesta: Vuru-kascha = met uitgestrekte oevers (zie 2de aanhangsel p. 54—57). De Ὠξειανὴ λίμνη van Ptolemaeus daarentegen, = de lacus Oaxus van Plin. IV 48, is een bronmeer in het Pamîr-gebergte, waarschijnlijk het Victoriameer, waarlangs de weg naar de rijken van het Tarimbekken loopt.

Ook het bericht van den Chineeschen generaal Tschang K'ien uit 126 v. C. spreekt van „een meer, dat geen oevers heeft, en daarom Noordzee genoemd wordt." Ook een Chineesche gezantschapsreis uit 455 n. C. spreekt van deze „groote zee."

Uit het hoofdstuk over de bevolking van deze streken wil ik slechts een enkel punt aanhalen. Schr. neemt p. 43 met Geiger, Ostiranische Kultur p. 125 aan, dat de oase van Chiwa één van de oudste vaste woonplaatsen is geweest van de Aziatische Ariërs, en dat vandaar uit die Ariërs naar west en oost, naar west den Usboi af, naar oost den Amu-Darja op, zich verspreid hebben. In Chiwa hebben ze het land al vroeg in kultuur gebracht, en kanalen aangelegd, om het te irrigeeren, zooals we dat in Mesopotamië vinden. Volgens den Arabischen geleerde Albîrûnî is Chiwa gekoloniseerd in 1290 v. C., 980 jaar voor Alexander's dood. In de Avesta heet het land Hvairizem = bebouwd land, onder de provincies van Darius heet het: Uvârazmi, bij de Grieken Χορασμίη, bij de Arabieren: Khwârizm. Zóó heet het land; het volk heet in de Avesta: Airjanem Vaedžô, en het is het stamland van Zarathustra.

De Grieken hebben het eerst met *nomadische Iraniers* kennis gemaakt, vooral met de Massageten; deze wonen, zooals blijkt uit Herod. I 204 ten oosten van de Kaspische zee, in het Groote Balkangebergte, over den Araxes (Usboi) en dus: in de steppen tusschen de Kaspische zee en het Aralmeer, tusschen de Beneden-Wolga en den Usboi. Chorasmië hoort er niet bij. In de dagen van Alexander den Groote wonen de Massageten (cf. Arrianus IV 16, 17) ten W. en NW. van Sogdiane, dus aan den rechteroever van dien arm van den Oxus, die naar het Aralmeer loopt. Een onderafdeeling van de Massageten zijn de Derbices (Δέρβικες), de naam, dien Ctesias geeft aan het volk waartegen Cyrus vecht; ze wonen dicht bij de Hyrcani, hetgeen met den loop van den Usboi uitkomt. Volgens Ammian. Marcell. XXIII 5, 16, XXXI 2, 12 zijn de Alanen de afstammelingen der Massageten (vgl. hierover J. Marquart, Ērānšahr, p. 86). Schr. acht dit onjuist, maar neemt wel aan, dat sommige afdeelingen van hen in de Aorsi (= Alani) zijn opgegaan.

Tiel. W. Koch.

D. Völter, Die Menschensohnfrage neu untersucht. Leiden, E. J. Brill. 1916. (Pr. *f* 0.90).

Een van de moeilijkste problemen, waarmee de Nieuwtestamenticus zich moet bezig houden, is de z.g. kwestie van den „menschenzoon" d.i. (1) wat beteekent de uitdrukking „menschenzoon" in de evangeliën en waaruit is zij af te leiden, en (2) heeft Jezus zelf zich als „menschenzoon" beschouwd en zijn de menschenzoon-plaatsen „echt"? Eene reeks van verschillende vragen vormen samen dit hoofdprobleem — ook de semietische filologie is er bij betrokken: wat is „menschenzoon" in het arameesch? — en het hoofdprobleem zelf is op zijn beurt maar weer een afdeeling van een der meest belangrijke problemen van de nieuwtestamentische kritiek: heeft Jezus zich zelven als messias beschouwd? Volgens de traditionele opvatting schuilt in de menschenzoonspreuken voor de „wetenden" een messiasbelijdenis. Is deze opvatting onjuist of zijn de meeste menschenzoonspreuken onecht, dan valt een groot en belangrijk gedeelte van onze bewijsstukken voor een messiasbewustzijn bij Jezus weg.

Reusachtig is de literatuur der menschenzoonkwestie, menigvuldig zijn de verschillende oplossingen, die men getracht heeft te vinden. Ook nederlandsche geleerden hebben deel genomen aan de discussie, zoo H. L. *Oort* jr. in zijn proefschrift „De uitdrukking ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου in het N.T." 1893, dat aan prof. B. D. *Eerdmans* aanleiding gaf, zijn artikel: De oorsprong van de uitdrukking „Zoon des menschen" als evangelische messiastitel (Theol. tijdschr. 1894 p. 151—176) te schrijven, waarop W. C. van *Manen* weer een Naschrift leverde (l. c. p. 177—187); verder een ten onrechte buiten Nederland weinig gelezen artikel van prof. W. B. *Kristensen*: De term, „zoon des menschen" (Theol. tijdschr. 1911 p. 1—38). Ook prof. *Völter*, de schrijver van bovengenoemd geschrift, heeft al meermalen zijn oordeel ter zake in een boek of artikel uiteengezet, cf. o. a. zijn: Jesus der Menschensohn oder das Berufsbewusstsein Jesu 1914, waarmede hij een discussie uitlokte met zijn faculteitsgenoot H. A. v. *Bakel* (cf. Nieuw theol. tijdschr. 1914 p. 254 vlgg., 379 vlgg., 1915 p. 361 vlgg.). Hetgeen hij in zijn laatste geschrift behandelt, dient dus ter verdediging en verduidelijking van zijne nieuwe en origineele opvatting.

Ofschoon dus al tal van verschillende afleidingen en opvattingen aangaande den „menschenzoon" naar voren gebracht zijn, is Völter toch er in geslaagd een nieuwen weg, die z. i. ter oplossing moet leiden, te vinden: de „menschenzoon" in de echte woorden heeft volgens V. niets te maken met den apocalyptischen menschenzoon Daniel 7,13 — de uit Daniel af te leiden plaatsen zijn doorgaans secundair, bijvoegsels, interpolaties — hij is veeleer af te leiden uit Ezechiel [1]). Gods opdracht aan Ezechiel is ook Gods opdracht aan Jezus: te zoeken, te redden, te bekeeren, hetgeen verloren en verdwaald is; en gelijk Ezechiel door Jahwe toegesproken wordt als „menschenkind", noemt ook Jezus, het profetisch werk van Ezechiel op zich nemende, zich zelven „menschenzoon." „Den an den Menschensohn bei Ezechiel ergehenden Ruf Gottes" heeft Jezus „auf sich bezogen". Luk. 19,10 spreekt Jezus „im Bewusstsein, der Menschensohn bei Ezechiel zu sein, der gesandt ist zum Hause Israels, um die Gottlosen zu retten (Ez. 3, 4 ff. 3, 17, 18) cf. ook Mt. 15, 24 met Ez. 3, 4—6." Tal van parallellen worden dus door V. aangehaald, waaruit blijken moet dat een stuk bij Ezechiel „Vorlage" voor een woord van Jezus was; cf. nog Mt. 7, 15 ff. met Ez. 13, 2, 4, 6, 7—10; Lc. 19, 41—44 met Ez. 4, 1—3, Lk. 9, 56 met Ez. 3, 17—19, 33, 10 f. Mt. 8, 19 f. Par. met Ez. 12, 24 ff.

V. is van oordeel, dat zijne afleiding van het begrip een vooruitgang voor ons is in elke richting. „Diese Lösung der Menschensohnfrage überhebt uns der wenig befriedigenden und der Person Jesu nicht gerade würdigen Annahme, dass Jesus in einem Augenblick von Not Zuflucht und Trost gesucht habe bei der phantastischen Vorstellung, der Menschensohn in apokalyptisch-himmlischem Sinne zu sein; vielmehr ist die Selbstbezeichnung Jesu als des Menschensohns richtig verstanden nur der kurze Ausdruck für das, was Jesus in gehorsamer Unterwerfung unter den Willen Gottes sittlich-religiös erfahren und erlebt hat" — aldus besluit de schrijver zijn belangrijk boekje. En aldus toegelicht, zal zijn opstel velen uitermate aantrekkelijk lijken. Maar kan zich nu de kritiek werkelijk bij dit resultaat neerleggen?

Het spijt mij, geen bevestigend antwoord hierop te kunnen geven. Zeer zeker heeft V. de verdienste, de aandacht gevestigd te hebben op tal van parallellen of gelijkvormige gedachten in het evangelie en in de profetie van Ezechiel. Wij loopen heden ten dage licht gevaar te vergeten, dat naast de joodsche apocalyptiek het profetisme ter verduidelijking van de gedachten van Jezus en van zijn „Berufsbewusstsein" vergeleken moet worden. Een andere kwestie is echter, of daarmee juist het „Menschensohnbewusstsein" werkelijk verklaard is. Dat lijkt mij zeer twijfelachtig. Ik kan mijne bezwaren samenvatten als volgt. 1) is V.'s, stelling, de profetische zending van den menschenzoon bij Ezechiel, eene fijne combinatie, maar niet meer dan eene combinatie. Nergens treedt in de eigen woorden van den profeet m. i. het „menschenkind" naar voren; dat de profeet, *omdat* of *ofschoon* hij menschenkind is, zijn roeping aanvaardt, wordt nergens duidelijk gezegd. V. had moeten aantoonen, dat ook elders de „menschenzoon" in verband gebracht werd met Ezechiel en zijn profetisch werk.

2) Zeer zeker zijn er parallellen tusschen Ez. en het evangelie aan te wijzen; maar noodzakelijk is het nergens, de evangelische woorden nu *uitsluitend* af te leiden uit Ezechiel; dikwijls laten zich ook nog parallellen uit andere profeten aantoonen.

3) Ongelukkigerwijze ontbreekt juist bij de meeste plaatsen die zich met Ez. laten vergelijken, het woord menschenzoon; menschenzoonspreuken vormen maar een klein gedeelte van de parallellen op Ezechiel. De duidelijkste parallel onder de menschenzoonspreuken vindt men in Lc. 19, 10; hier toont helaas een vergelijking met het nauw verwante woord Mc. 2, 17 aan, dat „menschenzoon" waarschijnlijk secundair is: een eenvoudig ik-woord ligt er aan ten grondslag. — Eene scherpzinnige constructie heeft mijn geachte collega opgesteld. Ik hoop, dat hij het mij niet kwalijk nemen zal, wanneer ik besluit met te zeggen, dat hij „de" oplossing m. i. toch nog niet gevonden heeft. Ik verheug mij er nog te kunnen bijvoegen, dat ik in het negatief-kritiek gedeelte van zijn betoog — het betreft de onechtheid van de eschatologische plaatsen — haast overal met hem mede ga en dat ik zijn positief gedeelte toch alleszins „anregend" heb gevonden.

Leiden. H. Windisch.

J. A. F. Kronenburg, C. SS. Red., **Maria's Heerlijkheid in Nederland.** Geschiedkundige schets van de vereering der H. Maagd in ons Vaderland, van de eerste tijden tot op onze dagen. Dl. VII-VIII. Amsterdam, F. Bekker. z. j. [1911-1914].

Met het 7e en 8e deel is Pater Kronenburg's omvangrijke arbeid — men kan het 't levenswerk van den Schrijver noemen — ten einde gebracht. Alleen zal nu nog, conform den wensch, in Jg. XIX, kol. 70—73 in dit tijdschrift bij de bespreking der eerste zes deelen uitge-

[1]) In een betoog, N°. 31 van de Hervorming 1916, herinnert I. Herderscheê er aan, dat reeds zijn vader in 1877 den menschenzoon bij Jezus in verbinding heeft gebracht met het menschenkind bij Ezechiel. In zoo verre is dus de vondst van Völter niet nieuw. V. is echter geheel zelfstandig tot zijn betoog gekomen, en hij heeft de verdienste, de afleiding uit Ezechiel in discussie gebracht te hebben.

sproken, een Algemeen Register verschijnen, en daarin zal men, hoop ik, een even handigen en veiligen gids vinden, als Moll aan zijn *Kerkgeschiedenis* en Acquoy aan zijn *Windesheim* hebben toegevoegd.

Over den rijkdom van gegevens, die in Kronenburg's werk is bijeengebracht — in de litteratuurlijsten en voetnoten zit ongeveer een volledige bibliografie van de katholieke kerkgeschiedenis van Nederland — behoeft hier niet meer herhaald te worden, wat vroeger reeds in Jg. XIX bij deel I—VI gezegd is. Dat deel VII en VIII op dezelfde wijze zijn bewerkt, spreekt vanzelf. Men zou haast zeggen, dat de bewerking van deze twee deelen zelfs beter, frisscher nog en aangenamer is dan van de vorige. Er is hier veel meer afwisseling.

Gedeeltelijk ligt dat wel aan de te bewerken materie. Deel VII loopt tot ongeveer 1680 en behandelt den eersten strijd van en tegen het Protestantisme. In deel VIII wordt dat verder vervolgd, doch daar zet nog een nieuwe strijd in, nl. tegen het Jansenisme, en later tegen de Rationalisten en Vrijdenkers. Door de bonte afwisseling van ideeën en personen, welke hierbij ter sprake komen, krijgt de behandelde stof vanzelf meer kleur en levendigheid.

De eerste schrijvers uit het kamp der Hervormden: de „devote minderbroeder" Niclaes Peeters — diens *Sermonen* zijn misschien wel een mystificatie —, Geldenhauer, Merula, Veluanus, Gnapheus e tutti quanti vielen de Mariavereering over het algemeen slechts zijdelings aan. Met de *Refutacie vant Salve Regina*, een boekje zonder naam, plaats en jaar verschenen (omstr. 1524 ?), dat waarschijnlijk een oorspronkelijk Nederlandsch product is, begint de openlijke frontaanval. Daarna volgden Marnix met zijn giftige *Byencorf*, de *Sermonen van* (pseudo) *Broer Cornelis*, de *Roomsche Uylenspiegel* van Lydius, de *Almanachs Heyligen* van Magyrus, de uit Duitschland geïmporteerde *Alcoran der Minderbroeders*, de *Roomsche mysterien ondect* van Walich Syvaertsz. en een onnoemelijk aantal andere boeken en geschriften, waarin de „Paepsche afgoderije" en niet het minst de Maria-vereering het geducht moesten ontgelden.

Kronenburg, die al deze producten de revue laat passeeren, plaatst daartegenover de katholieke verdedigers uit denzelfden tijd, te beginnen met de Mariamedalje, waarmee men tegen de Geuzen-penning demonstreerde, en langs Duncanus, Coens, Joh. David, Schenck van Toutenburg, Sonnius, Lindanus, Poirters, Hazart, Kievits, Van Teylingen enz. tot aan de apologetische gedichten van Anna Bijns en den lateren Stalpaert van der Wiele toe.

Niet alle Protestanten waren even fel. Hugo de Groot, Jacob Revius, Willem Sluiter en anderen bleven Maria op ondubbelzinnige wijze vereeren. Kronenburg noemt in dit verband ook Jan Pietersz. Sweelinck, die 35 geheel katholieke teksten, waaronder 3 op Maria, componeerde. Of Sweelinck inderdaad Protestant is geweest, mag echter na de in 1913 verschenen degelijke studie van J. W. Enschedé in *Caecilia* (blz. 169—187) worden betwijfeld.

Intusschen bleef er, zooals bekend, tijdens de vervolging in de 16e—18e eeuw, zich een krachtig katholiek leven ontwikkelen, waarin natuurlijk ook de Mariavereering haar deel had. De „nieuwe" tijd bracht vanzelf nieuwe elementen erin, of stak de middeleeuwsche devoties in een nieuw kleedje. Maar al werden de Mariafeesten, de Mariamissen, de Getijden van Onze Lieve Vrouw, het Wees Gegroet, de Litanie van Loretto, de Marialevens, de gebeden en liederen ter eere van Maria, de viering van den Zaterdag, de „Engel des Heeren", het Scapulier, allerlei Maria-broederschappen, en last not least de Rozenkrans, min of meer gemoderniseerd of als nieuwe praktijken ingevoerd, of aan de eigenaardige kerkelijke toestanden van ons vaderland aangepast, in den grond bleef het een organische ontwikkeling van wat in vroeger eeuwen was tot stand gebracht.

Natuurlijk school ook thans onder dat alles nu en dan wel eens wat overdrijving. De eigenaardige devotie van het „slaaf-zijn van Maria" werd bijv. als private devotie niet verboden, doch de broederschappen, die dit slaafzijn direct of indirect ten doel hadden, werden in het midden der 18e eeuw door Rome verboden en opgeheven. Ook in het interessante document, dat Kronenburg aan Gisbert Brom's *Archivalia in Italië*, II (1911) blz. 152 ontleende, nl. een schrijven van den Apostolischen Vicaris Johannes van Neercassel aan Kardinaal Francesco Barberini (dd. 25 Nov. 1677), worden verschillende overdreven praktijken en beweringen aangehaald, en bij wijze van klacht naar Rome opgezonden. Maar Neercassel's beweringen zal men toch cum grano salis moeten aanvaarden. Vooreerst luidt een losse zinsnede uit een oratorische preek heel anders in dan buiten het verband met het geheel. Ten tweede schijnt Neercassel zoowat alles te hebben van „hooren zeggen", want nergens verwijst hij naar een bepaald boek of een bepaalde persoon als bron. En eindelijk moet men niet vergeten, dat de Vicaris Apostolicus nog al Jansenistisch gezind was.

Daarmede komen wij aan deel VIII, waarin op de eerste plaats het Jansenisme ter sprake komt. De korte algemeene schets, die Kronenburg op blz. 76—81 daarvan geeft, is wel wat bitter. Misschien is ze voor de eerste halve eeuw van het Jansenisme in Nederland (1640—1690) ook wat onverdiend. Toen werkten nog verschillende oorzaken samen om, staande de goede trouw, het oordeel van beide partijen te vertroebelen. In de jaren na 1680—90 wordt dat echter anders. Toen het Jansenisme het heele Protestantendom, met de Staten erbij, te hulp ging roepen, was er van een eerlijke overtuiging moeilijk sprake meer.

Na een bitteren strijd hebben de Nederlandsche katholieken de aanhangers van de „Utrechtsche" kerk op een hoop gedreven en uitgestooten. Wel werd er, jammer genoeg, met het kaf ook wat koren naar buiten geveegd, maar dat is bij maatregelen voor het algemeen welzijn onvermijdelijk. De leer toch van Jansenius, of wat daarvoor doorging, tastte het inwendige godsdienstige leven van de katholieke Kerk aan. Door een overdreven strengheid vervreemdde men de menschen van den godsdienst. Uitwendig had alles een schijn van vroomheid, maar in werkelijkheid was het, of ontaardde het minstens in een geest van rebellie. Vooral vanaf het jaar 1700 trad het Jansenisme hier op met allerlei vrome boekjes, catechismussen enz., die in den grond van de zaak de Roomsche leer tegen den grond haalden.

Ook de Mariavereering kreeg haar deel daarvan. Het door den Keulschen advocaat Adam Widenfeldt in 1673 te Gent uitgegeven werkje *Monita salutaria beatae Mariae Virginis ad cultores suos indiscretos* joeg vooral veel stof op. Ofschoon uitvloeisel van een maar half

afgelegde Protestantsche overtuiging — Widenfeldt was een bekeerd Protestant — was het toch koren op den molen van de Jansenisten. Kronenburg qualificeert het weinig malsch als een mengsel van „dwalingen, drogredenen, halve waarheden en uit hun verband gerukte teksten" (VIII. 83). In 1674 werd de Latijnsche uitgave door Rome op den Index gezet met de clausule „donec corrigatur"; doch de Nederlandsche en de Fransche vertaling kwamen in 1676 en 1678 onvoorwaardelijk op den Index, terwijl in 1690 nog een stelling uit het boekje afzonderlijk werd veroordeeld.

Merkwaardig is nog wat Kronenburg mededeelt omtrent de bekende Rotterdammers Petrus en Adriaan van Walenburch, beiden bekeerlingen uit het Protestantisme. Zoowel Adriaan, die later wijbisschop van Keulen werd, als Petrus, die eerst wijbisschop van Mainz was, en naderhand zijn broeder te Keulen opvolgde, hebben omvangrijke apologetische werken tegen het Protestantisme geschreven. Maar opvallend is het, dat zij daarin weinig of niet over Maria spreken. Zelfs heeft Petrus, als wijbisschop van Keulen, den 2en Januari 1674 een zeer prijzende goedkeuring van de *Monita salutaria* gegeven. Dat het boekje een half jaar later op den Index kwam, kan men dus tegelijk als een officieele demonstratie van Rome tegen Petrus van Walenburch opvatten; ofschoon men dat anderzijds toch weer zoo hoog niet behoeft aan te slaan, daar het een veelvuldig voorkomend en psychologisch zeer wel verklaarbaar verschijnsel is, dat zij die op gevorderden leeftijd tot het katholicisme overgaan, in hun gedachtengang eenige sporen van hun vroegere levensbeschouwing blijven behouden.

Met de Jansenisten werd nog een eigenaardige strijd uitgevochten over een woord. In den Hollandschen tekst van het Ave Maria (Wees gegroet) gaven zij bij de vertaling der woorden „benedicta tu in mulieribus" de voorkeur aan: „gezegend zijt gij o n d e r de vrouwen", terwijl de katholieken volgens oude traditie vertaalden: „gezegend zijt gij b o v e n a l l e vrouwen". Beide lezingen zijn natuurlijk zeer wel te verdedigen, maar het Jansenistische „onder" had een bijsmaakje. Vandaar de strijd over een *woord*. Opmerkenswaardig is, dat de officieele vertaling, die thans sedert eenige jaren in Nederland is voorgeschreven luidt: „gezegend zijt gij *onder* de vrouwen" dus juist als die, welke men vroeger van Jansenistische zijde voortrok.

Na het Jansenisme kwam, vooral in het Zuiden, het Josephisme, en door en na de Fransche Revolutie het Rationalisme als nieuwe vijand van de Mariavereering opdagen. Tal van interessante bijzonderheden, waaruit o. a. blijkt, dat die stormen niet over de Katholieken heen gingen, zonder merkbare schade aan te richten, worden door Kronenburg medegedeeld. Nog een massa andere bestrijders, tot zelfs de Bokkenrijders in Zuid-Limburg worden ten tooneele gevoerd. Maar het zou te veel plaats eischen, indien wij ook maar de voornaamste bijzonderheden omtrent dit alles wilden mededeelen. Met het boven gegevene hebben wij slechts een greep gedaan uit den rijkdom van gegevens, die in het werk ligt opgehoopt. We volstaan dus voor het overige met nog even te vermelden, dat het eind der 18e en het begin der 19e eeuw een katholiek réveil zag geboren worden onder de leiding voornamelijk van den bekeerling Joachim George Le Sage ten Broek. Alles wat hij en zijn tijdgenooten en volgelingen voor de Mariavereering in Nederland hebben gedaan, en ook de deels sympathieke, deels onsympathieke geluiden welke van niet-katholieke zijde in Nederland over Maria en hare vereering opgingen, worden door den Schrijver opgespoord en door aanhaling van de meest karakteristieke passages ter beoordeeling voorgelegd. Dat door en na het herstel der Bisschoppelijke Hiërarchie in Nederland (1853) met het geheele katholieke leven ook de Mariavereering een nieuwe en hoogere vlucht nam, behoeft wel niet afzonderlijk te worden vermeld, evenmin als dat de Congregatie der Redemptoristen, waartoe de Schrijver zelf behoort, een zeer groot aandeel in dit alles heeft gehad.

Aan het eind van deze ongewoon lange bespreking moet mij nog een ongewoon woord van het hart. Eenige katholieke kennissen van me vonden het jammer, dat de Redactie van dit tijdschrift de bespreking van Kronenburg's werk aan een katholiek had toevertrouwd. Zij waren van meening, dat een bespreking, door een niet-katholiek gegeven, den lezers van het *Museum* een meer tastbaren waarborg zou gegeven hebben, omtrent de degelijkheid en den wetenschappelijken rijkdom van Kronenburg's werk.

Gaarne geef ik dit laatste toe. Indien een niet-katholiek Kronenburg's werk hadde besproken, zou zijn recensie er allicht anders hebben uitgezien. Zijn aandacht zou misschien op geheel andere détails zijn gevallen dan de mijne. Doch op één punt zouden onze besprekingen ongetwijfeld hebben overeengestemd, dat namelijk niemand, die in de toekomst nog iets wil schrijven over de Mariavereering in Nederland, ook al raakt het dit onderwerp slechts uit de verte, het werk van Kronenburg ongestraft kan voorbijgaan. En daar komt het ten slotte toch maar op aan, zoowel voor den Schrijver zelf, die in zulk een oordeel een rechtmatige voldoening voor zijn arbeid mag zien, als voor de lezers van de bespreking, aan wie de recensent te zeggen heeft, wat er in een werk steekt.

Woerden. fr. B. K r u i t w a g e n.
O. F. M.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XLII, 1: K. S c h i f f m a n n, Studien z. Helmbrecht. — A. L e i t z m a n n, Bemerk. z. Reinhart fuchs. — D e z., Z. Reinaert. — A. K o p p, Aus älteren Liedersammlungen. — R. P e t s c h, Dornröschen und Brynhild. — G. N e c k e l, Z. Hildebrandsliede. — W. v. U n w e r t h, Vers u. strophe v. Ratperts lobgesang auf den heil. Gallus. — D e z., Venus redolens. — W. B r a u n e, Zu Walther v. d. Vogelweide. — D e z., Nachtr. zu Beitr. 41, 189 ff. — A. L a s c h, Plattdeutsch. — O. B e h a g h e l, Z. got. zahlwort. — D e z., Die indefinitpronn. *hwas* u. *sums*. — D e z., Zu mhd. *sum*. — D e z., Wolframs ehe. — H. N a u m a n n, Stetit puella. — A. L e i t z m a n n, Z. neuen Eilhartfragment. — D e z., *Arnebote*. — D e z., Nachtr. z. s. 40. — A. K o p p, Nachtr. z. s. 52.

Anglia, XL, 4: F. H o l t h a u s e n, Zu mittelengl. Romanzen. — E. R o e d l e r, Die ausbreitung des *s*- plurals im Engl., II. — Fr. K l a e b e r, Zu ae. *hwonne ǣr, ðonne (ðon) ǣr ðe*. — O. B. S c h l u t t e r, Weitere beitr. z. ae. wortforschung. — D e z., Sind die angaben des NED. durchaus verlässlich? — O. F. E m e r s o n, Corrections. — G. H ü b n e r, Berichtigung.

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **No. 7.** **April 1917.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

F. de Saussure, Cours de linguistique générale, publié par **Ch. Bally** et **A. Sechehaye.** Lausanne-Paris, Librairie Payot et Cie. 1916. (Pr. fr. 6).

Gedurende zijn professoraat te Genève heeft de Saussure driemaal een college gegeven over taalwetenschap in het algemeen. Na zijn dood heeft men onder zijne papieren slechts enkele aanteekeningen gevonden over de door hem behandelde stof: steeds wilde hij verbeteren wat hij had voorgedragen, en hij vernietigde dan wat eenmaal dienst had gedaan. Met behulp van hetgeen enkele van de meest begaafde toehoorders op die colleges hadden aangeteekend, heeft men de voordrachten zoo goed mogelijk gereconstrueerd. Men vindt in dit boek dus wat de hoogleeraar in hoofdzaak heeft medegedeeld, maar niet alle uitweidingen en toelichtingen waarmede hij in het mondeling betoog zijn beschouwingen heeft verhelderd. Toch is wat men hier leest veel meer dan een schema, en in de redactie meenen wij zelfs den stijl van den meester te herkennen. Maar deze — de uitgevers zeggen het aan het slot hunner voorrede — zou wellicht het publiek maken van deze aanteekeningen niet hebben goedgekeurd: met elkaar gelijken zij op een voorloopig ontwerp van een boek dat de Saussure misschien nooit zou hebben afgemaakt. Maar het was toch zeker niet tegen zijn zin, en niet slechts om aan de eischen van een onderwijsprogramma te voldoen, dat hij driemaal zulk een college gaf. Want hoeveel aandacht hij ook had voor de studie van bijzonderheden, steeds was hij geneigd die in verband te brengen met een algemeene theorie. Om eene theorie te kunnen opleveren, moest het voorwerp van zijne beschouwing een karakter van eenheid vertoonen. En bij de taalkunde kan men allerlei vakken te pas brengen. Wat is een wetenschap wier beoefenaar te gelijk historicus, philoloog, geograaf, anthropoloog, psycholoog, psysioloog moet zijn? Het moge waar wezen, dat verschillende wetenschappen elkaar noodig hebben, en dat grenzen soms niet dan willekeurig kunnen worden getrokken, voor de Saussure kon in een vak, dat uit een verzameling van ongelijksoortigheden moest bestaan, niets aantrekkelijks zijn: dat zou niet in waarheid één stelsel van begrippen kunnen worden. Hij meent tot zijn doel te komen door niet te handelen over de menschelijke taal in het algemeen (*le langage*) en vooral niet over het eerste begin daarvan; noch over het spreken van het individu (*la parole*), maar door in de eerste plaats te onderzoeken de taal van eene maatschappij, de taal waardoor de leden der gemeenschap met elkaar omgaan en die ieder lid moet aanleeren (*la langue*). Die taal beschouwt hij als iets objectiefs. Zij is eene „institution sociale", zij vormt een systeem dat men kan ontleden, zij is „un trésor déposé par la pratique de la parole dans les sujets appartenant à une même communauté" (31). In die taal kan men eenheden onderscheiden, waarvan de kleinste zoowat overeenkomen met de deelen die men *woorden* pleegt te noemen; voorzichtiger zal men zeggen, dat zulk een eenheid in de gesproken taal is „une tranche de sonorité qui est.... le signifiant d'un certain concept" (150). Nu is het karakteristieke van de taal, datgene waardoor zij iets eenigs is, niet de klank, noch het begrip, maar juist het bij elkaar behooren van die twee. En de taalkunde is niet een leer van klanken, noch van begrippen, maar zij handelt over die genoemde combinaties. Het eigenaardige is, dat men — in het algemeen gesproken — geen verband ziet tusschen die twee met elkaar verbonden elementen: met dezelfde begrippen zijn in verschillende talen dan ook zeer verschillende klanken verbonden, en er is geen enkele reden waarom men *boom* of *tree* voor meer of minder gepast zou houden dan *arbor*. Die verbinding schijnt dus willekeurig, doch aangezien ieder geslacht de taal erft van het vorige, weet niemand hoe die verbinding is tot stand gekomen. Eene dringende reden om de elementen volstrekt onveranderd te laten is er niet, juist doordat niemand kan beseffen

waarom *die* bepaalde klanken bij *dat* bepaalde begrip zouden behooren. Men neemt wel, ten gevolge van zekere maatschappelijke oorzaken, eene zekere uitspraak als normaal aan, maar die ideale uitspraak komt minder vaak voor dan allerlei afwijkingen daarvan, die de maatschappij echter toelaat, mits zij zekere grenzen niet te buiten gaan (171). Evenzoo is in de begrippen die bij de klanken behooren, eene niet absolute vastheid: in een bepaald geval zal de één een term willen gebruiken dien de ander hier misschien minder juist zal achten, en toch zal de eerste zijne keus kunnen verdedigen. Maar ook hier is een grens, en soms wordt het gebruik van een term stellig onjuist. Zoowel van de klanken als van de beteekenissen zal men vaak eer negatieve dan positieve kenmerken kunnen opgeven, ja men zou kunnen zeggen: „tout est négatif dans la langue" (173), en: „dans la langue il n'y a que des différences" (172). Doch zoodra men wil letten op de *verbinding* der elementen, heeft men „une chose positive dans son ordre" (173). Men zal b.v. het woord *wolk* in allerlei toepassingen hooren gebruiken, bij het bepaald onjuiste af; men zal er bij verschillende personen allerlei soorten van *l* in hooren, zóó dat het woord soms bijna klinkt als het Russische woord voor *wolf*, waaraan het echter niet mag gelijk worden. Maar in de wetenschap der Nederlandsche taal is de verbinding van die niet precies bepaalbare elementen een vaste waarheid. De eenheden der taal zijn een zeker soort van signalen (*signes*), waarbij niet zoozeer een groep van klanken als wel een voorstelling van klanken (*image acoustique*) is verbonden met een begrip (*concept*). De taal in haar geheel is een „système sémiologique", en al het eigenaardige van een signaal is, dat het verschilt van een ander even willekeurig signaal: „ce qui distingue un signe, voilà tout ce qui le constitue" (174). In den geest van den schrijver kan men zeggen, dat wanneer b.v. een rood spoorwegsignaal beteekent *onveilig*, dit niet is doordat op zich zelf tusschen roode kleur en onveiligheid eenig verband zou bestaan, maar doordat men het denkbeeld van onveiligheid nu eenmaal heeft willen verbinden met het rood, en niet met het wit of het groen. Wat van „woorden" is gezegd, kan men ook zeggen van de feiten der grammatica. Het meervoud van hd. *nacht* is *nächte*; het verschil tusschen enkel- en meervoud wordt aangeduid door al de verschillen van die vormen, en juist *dit* verschil in vorm schijnt even willekeurig als het woord *nacht* zelf ter aanduiding van het daaraan eigen begrip. De beschrijving van de betrekkingen tusschen de eenheden der taal heet *grammatica*. De schrijver merkt op, dat die betrekkingen in het algemeen zijn te verdeelen in „rapports syntagmatiques" en „rapports associatifs"; en dat, wanneer de beschrijving goed wordt opgevat, geen scheiding kan worden gemaakt tusschen grammatica en lexicologie. Den term *grammatica* wil hij bewaren voor de beschrijving van het systeem dat al de leden eener gemeenschap op een bepaalden tijd met elkaar in hun geest hebben. En de man, die zelf een der beroemdste werken over „historische grammatica" heeft geschreven, zegt hier: „il n'y a pas pour nous de „grammaire historique" (191). Doch hij onderscheidt eene „linguistique synchronique" en eene „linguistique diachronique." De eerste beschouwt systemen van wat gelijktijdig bestaat, de tweede handelt over de betrekkingen tusschen op elkaar volgende termen die niet alle voorkomen in het besef van de leden eener zelfde maatschappij (144). Een redelijke grond om de taal te willen veranderen kan er voor de menschen niet zijn, juist doordat hare teekens willekeurig schijnen. En toch verandert de taal, doordat zij een maatschappelijke instelling is, voortbestaande in den tijd: „le temps permettra aux forces sociales s'exerçant sur elle de développer leurs effets" (116). De zuiver phonetische veranderingen (wier juiste oorzaken men niet kent) hebben niets te maken met de begrippen der taal. „Si l'évolution de la langue se réduisait à celle des sons, ... on verrait clairement que „diachronique" équivaut à „non-grammatical", comme „synchronique" à „grammatical" (200). Doch er zijn allerlei veranderingen die men inderdaad niet als phonetisch kan beschouwen, en waardoor de strenge scheiding tusschen de twee soorten van linguistiek moeilijk wordt. De schrijver zou dat onderscheid toch willen handhaven, maar daartoe zou hij noodig hebben „des explications délicates, incompatibles avec le cadre de ce cours" (203). Men moet inderdaad niet vergeten, dat dit boek niet een geheel uitgewerkt systeem is, maar dat het slechts ongeveer aangeeft wat de Saussure in zijne colleges heeft gezegd. Hij was van een Zwitsersche familie, doch men kan wel zeggen dat zijn geest een Fransch karakter heeft. Door subtile redeneering tracht hij zijn onderwerp voor een logische behandeling geschikt te maken; zooveel mogelijk stelt hij ter zijde wat de gelijksoortigheid belemmert; uit een heterogene massa neemt hij wat zich als homogeen laat voorstellen. Daartoe kiest hij *la langue*: „c'est un système de signes où il n'y a d'essentiel que l'union du sens et de l'image acoustique, et où les deux parties du signe sont également psychiques" (32).

Groningen. A. Kluyver.

L. O. Th. Tudeer, De vocabulis quibus Sophocles in Ichneutis fabula satyrica usus est (Ann. Ac. scient. Fenn. Ser. B. Tom. XIV No. 4). Helsingfors. 1916.

De bedoeling van dit werkje is: aanvulling van het Lexicon Sophocleum uit de Ichneutae-fragmenten. Daartoe worden achtereenvolgens opgesomd en besproken: 1° die woorden van de Ichneutae welke tot nu toe niet in de stukken en fragmenten van Sophocles waren aangetroffen, en 2° die welke in de Ichneutae een andere beteekenis hebben dan elders bij Sophocles. De eerste categorie is het talrijkst en belangrijkst. Opmerkelijk dat in de fragmenten van dit satyrdrama niet minder dan 42 ἅπαξ εἰρημένα worden aangetroffen. Menig woord ook, dat men tot nu toe slechts kende uit Diodorus Siculus, Oppianus, Diogenes Laertius, Basilius Magnus, Gregorius van Nyssa en andere posteriores, blijkt reeds door Sophocles te zijn gebruikt.

Dit in het licht te hebben gesteld is de verdienste van den Heer Tudeer. Maar overigens maakt zijn werk maar al te zeer den indruk van een beginner. In een voorwoord bedankt hij o. a. een oudere vriend „qui quaedam de latine scribendi ratione monuit." Nu, die aanwijzingen waren broodnoodig, want niettegenstaande deze monita amici is zijn Latijn allerbedroevendst en op vele plaatsen zelfs absurd. Hij schrijft kalmpjes aliquantum posterior (pag. 11), spreekt over clavi qui axi infinguntur (p. 30), de cursu deflecto boum (p. 35), editores auctoritati

Joannis Stobaei nisi (p. 64) enz. enz. Op pag. 16 lezen we zelfs „ambo verba composita nova sunt. si ad rexum sententiarum spectamus, confitendum est utrumque ei bene adaptatum esse, sed cum ὑπορρυπαίειν vocabulo simplice ῥυπαίνειν lenius, ἀπορρυπαίνειν autem significatione gravius est, mihi quidem hoc, ἀπορρυπαίνειν dico, magis placet"; op pag. 30 „antecedit littera aliquantum incerta.... quam editor η legi posse indicat."

Met dezen stumperachtigen vorm [1]) stemt de wijze van bespreking der verschillende woorden overeen. Van eigen oordeel blijkt bitter weinig en heel veel kan gevoegelijk als bladvulling worden aangemerkt. Ik heb lust noch tijd om ook hiervan vele voorbeelden aan te halen: ze zijn trouwens maar voor het grijpen. Wat beteekent het b. v. om na de bespreking van γειτνιᾶν (pag. 21) met een gewichtig gezicht te laten volgen: 'γείτων', unde derivatum est, jam apud Hesiodum (Op. 345) et deinde apud Theognidem (302) Anacreontem (fr. 60 Bergk), Aeschylumque (Pers. 67) invenitur; postea commune est." In de eerste plaats hebben we met het woord γείτων in dit verband niet te maken, en in de tweede plaats staat het al ettelijke malen in de Homerische gedichten. Men vraagt zich af, waartoe deze tijd- en papierverspilling toch dient.

's-Gravenhage. M. A. Schepers.

Ausgewählte Komödien des T. Maccius Plautus. Für den Schulgebrauch erklärt von **J. Brix. III Menaechmi.** Fünfte Aufl. bearbeitet von **M. Niemeyer.** Leipzig, Teubner. 1912. (M. 1.60, geb. M. 2).

Deze Plautus-uitgaven van Brix-Niemeyer hebben een welverdiende bekendheid verworven. Dat kunnen ze niet bereikt hebben door hare geschiktheid voor schoolgebruik alleen. Immers Plautus zal ook in Duitschland wel niet zoo'n algemeen gelezen schoolauteur zijn.

Veel in den inhoud wijst er dan ook op, dat de uitg. naast de gymnasiumleerlingen nog aan andere gebruikers hebben gedacht. Wat in de inleiding over het Grieksche origineel van de Menaechmi staat [2]), wat men er leest over de handschr. en de uitgaven kan toch wel niet voor gymnasiumleerlingen bedoeld zijn. Ook is er in de verklaring van uitdrukkingen en in de motiveering dier verklaring, in het verdedigen hier en daar van den overgeleverden tekst of van conjecturen, het bespreken van metrische eigenaardigheden met aanhaling van talrijke bewijsplaatsen doorgaans aan een kennis en belangstelling gedacht, die wat men bij den gewonen gymnasiumleerling vindt ver overtreft. In de eerste plaats voor studenten in de philologie lijken mij deze uitgaven geschikt. Daarbij kunnen ook diegenen, die de eigenlijke studie al achter den rug hebben deze aanteekeningen met hun talrijke bewijsplaatsen met vrucht raadplegen. Men zie maar eens bij vs. 338, 389, 435. Ook de verwijzingen naar verschillende philologische geschriften zijn gemakkelijk voor deze laatste soort van lezers.

Aan den anderen kant is toch wel met de behoeften van den leerling rekening gehouden in de korte beschrijving van ieder tooneel, in de verklaring van den samenhang, waar die toch niet zoo moeilijk te vatten is, en in de meer elementaire uitleggingen van woorden en uitdrukkingen; b. v. vs. 482 *errare* sc. *eam.* — *res* dezenter Ausdruck für ein erotisches Verhältnis, s. Ter. Heaut. 388; bij vs. 510 *pallam* gehört auch zu *dedi.* Voor deze laatsten inzonderheid, is een bezwaar gelegen in de verwijzingen voor een bepaalde verklaring naar de door dezelfde schrijvers bewerkte edities van Captivi, Miles Gloriosus en Trinummus.

Wat den inhoud aangaat, zal deze editie zoo wel tamelijk de opvattingen weergeven van de thans geldende Duitsche wetenschap. Als men ze zoo beschouwt, valt het in de eerste plaats op, dat het standpunt tegenover den hiaat langzaam aan zooveel gematigder geworden is. Zoo staat bij vs. 26 impónit geminum álterum in navém pater de aanmerking „ob Plautus den Hiatus in der Hauptzäsur des jamb. senars (wie 67. 85. 89. 91. 96. 251. 508. 550. 567. 737. 744. 882) geduldet hat, wird noch vielfach bezweifelt". In de kleine editie van Goetz en Schoell zijn al deze hiaten als ‚non legitimi' aangeteekend. Bij Vs. 82 nam hómini misero si ád malum accedit malum staat „Nach einsilbigem, mit m schlieszendem Wort ist bei Plautus vielleicht der Hiatus zu dulden, s. 98. 446. 675 (227. 292. 453. 737) [1]). Dit standpunt is voor zoover ik weet het eerst door Maurenbrecher, Hiatus und Verschleifung im alten Latein (1899) [2]) verdedigd en heeft eerst in Duitschland maar weinig bijval gevonden. Eindelijk vinden wij bij vs. 389 ME. Égon te iussi cóquere? ER. Certo, tíbi et parasitó tuo de opmerking „*tibi* mit Hiat, den jambische <auf Vokal> sowie auf *m* auslautende Wörter zu gestatten scheinen indem sie dann metrisch als pyrrhichisch gelten" met tal van bewijsplaatsen van verschillende gevallen. In de Captivi-editie, van 1897 is Niemeyer nog heel wat schroomvalliger op deze punten, terwijl in de ed. van Goetz en Schoell ook al deze hiaten als „non legitimi" worden gemerkt. Nog verder gaat het tegen de richting in, die tot nog toe bij de Duitsche geleerden omtrent de metriek van Plautus vrijwel algemeen geheerscht heeft, dat de schrijvers waarde toekennen aan zijn plaats in de zin voor de vraag, of de hiaat wettig is of niet. Bij vers 963 staat de opmerking: „Hier ist der Hiat vielleicht durch die Pause entschuldbar", en bij vers 882: „Der Hiat in der Zäsur des Senar ist durch die rhetorische Gegenüberstellung der Begriffe veranlaszt (logischer Hiat). Hiermee wordt een metrisch beginsel van verregaande strekking aanvaard. En toch is dit beginsel zoo natuurlijk, dat ik mij, waar immers zoo vele feiten er voor spreken altijd over de niet-aanvaarding er van heb verbaasd. Wat natuurlijke gronden zijn er voor aan te voeren, dat in twee verzen als

Nunquam édepol quisquam me éxorabit, quín tuae
Uxóri rem omnem iam út siet gesta éloquar [3])

[1]) nihil aliud ac (pag. 33, 73, 86); oratores in judicio dicentes (p. 50); si... sed si (p. 55); sive voor vel (p. 56); in dubium duxit (p. 65, vgl. p. 83); non aeque bene ac (p. 79)...; δύσβατος qui difficulter scandi potest (p. 27).

[2]) Tot nadere toelichting citeer ik het begin: „Dasz aber als Dichter des griechischen Originals Epicharmus, der zur Zeit des Äschylus lebende Begründer der dorisch-sizilischen Komödie. anzunehmen sei, hat Ladewig Über den Kanon des Volc. Sed. p. 19—26 und in weiterer Begründung Phil. 1846 S. 276 ff. vollkommen widerlegt."

[1]) De tusschen haakjes staande verzen vertegenwoordigen de zwakkere bewijsplaatsen waar tegen de lezing der handschriften nog iets anders dan het feit van den hiaat alleen valt aan te voeren.

[2]) Besproken door mij *Museum* VII afl. 12.

[3]) Ik citeer volgens deze editie, hoewel naar mijn meening de lezing *niet* sterken twijfel wekken moet.

hiaat wel toegelaten is aan het einde van het eerste vers, terwijl, die niet zou toegelaten zijn in een nadrukkelijke zinspauze ? Dat kunnen alleen conventioneele gronden zijn, zooals er steeds in metriek iets conventioneels is. Dat dit nu niet het geval zou zijn, moet uit het onderzoek van Plautus tekst zelf blijken. Latere dichters bewijzen hier niets, omdat het mogelijk is, dat de opvattingen hier gewijzigd zijn, zooals omtrent de elisie de opvattingen ook gaandeweg zeer veranderd zijn.

De bewerkers zijn aarzelend dezen weg opgegaan en hebben in meer dan een vers dit beginsel, dat zij toch aanvaard hebben niet gevolgd. Zulk eene beschouwing immers van het vers en van de ontwikkeling der verskunst in het Latijn als die, welke voert tot het aannemen van den bovengenoemden logischen hiaat heeft beteekenis op zich zelf en moet niet als noodhulp uitsluitend dienen. Voorloopig zou ik het 't meest gewenscht vinden, totdat men hier wat scherper ziet en wat duidelijker grenzen kan afbakenen, alle invoegingen die uitsluitend dienen om den hiaat in een Plautijnsch vers op te heffen te vermijden. Maar tot zulk een terughouding hebben de uitg. van deze editie nog niet kunnen besluiten. Ik wil, om mij niet te ver in het onderwerp te verdiepen, dit met één enkel voorbeeld aantoonen.

In de hschr. is vers 558 met hiaat aldus overgeleverd

Ut haéc quae bona dant dí mihi / ex mé sciat.

Hierin voegde Ussing *hic* na *mihi* in om den hiaat te delgen en deze lezing is door Niemeyer overgenomen. Zij verklaren, dat *hic* als „hier te Epidamnus, waar de slaaf allerlei gevaren ducht". Maar daargelaten dat een dergelijk terugwijzen naar een zoo weinig op den voorgrond tredende zaak niet erg in den geest der Plautijnsche komedie ligt, is de invoeging van *hic* bij het al in het vers voorkomende *haec* niet aangenaam voor het oor ; en bovendien met deze beteekenis is de plaats, die 't heeft, niet overeen te brengen. Het zou op de plaats van *haec* moeten staan. Om kort te gaan, het vers is volledig zonder de aanvulling en wint niet door de aanvulling.

Zoo goed als ik mij dit laatste punt daargelaten kan vereenigen met de wijze waarop in deze editie de hiaat wordt beschouwd, zoo moeilijk kan ik het eens zijn met de opvattingen der verschijnsels, die samengevat worden onder den naam „Iambenkürzungsgesetz". Ik gebruik met opzet het meervoud, omdat wij naar mijne meening hier met verschillende dingen te doen hebben. Zoo vallen drie- en meerlettergrepige woorden niet geheel onder dezelfde wetten in de taal als tweelettergrepige, en is de verkorting van door positio lange lettergrepen geheel anders te verklaren als die der op lange vocaal eindigende. Het lijkt mij, om één bepaald geval te noemen, volkomen onmogelijk, dat in het vers (320)

Tribus vóbis opsonátumst (an ŏbsono ămplius ?)

de korte in *obsono* moet toegeschreven worden zooals in deze uitgave gedaan wordt aan het Iambenkürzungsgesetz. Een eenigszins uitvoerige bespreking van mijne meening evenwel zou voor dit tijdschrift te veel plaats vorderen.

Bij de groote waardeering overigens die ik voor dit werk in zijn geheel heb is het aantal plaatsen, waar ik in afzonderlijke gevallen een andere meening voorsta dan de bewerkers zoo talrijk, dat het onmogelijk is ze hier allemaal te behandelen. Inzonderheid met de wijze, waarop zij den tekst hebben vastgesteld kan ik mij menigmaal niet vereenigen. En ook in allerlei andere gevallen oordeel ik anders dan zij. Ik kan daarom hier slechts enkele plaatsen bespreken.

Omtrent vs. 571 vll., de tegen de clienten gerichte passage, meent Niemeyer, diens opvatting is het immers in laatste instantie, dat we hier met een door Plautus ingelascht gedeelte te doen hebben (So ist die Ausführung über das Klientenwesen 571 sf. römisch. Einl. p. 8). Een inlassching van een dergelijke lange passage, goed met de bouw van het stuk verbonden, door Plautus zelf zou naar mijn meening geheel eenig zijn. Ik geloof dat wat bij Plautus clienten zijn in het Grieksche origineel μέτοικοι waren. Een nadere verdediging van deze opvatting hoop ik nog wel eens elders te geven.

In de scène tusschen den eenen Menaechmus en den parasiet vergelijkt (vs. 143 vl.) Menachmus zich bij iets wat wel op schilderijen afgebeeld wordt gevonden (tabulam pictam in páriete / Úbi aquila Catamítum raperet aút ubi Venus Adóneum en dan verder (145 vl.) Age me áspice. / Écquid adsimuló similiter). De uitgever van deze editie meent, dat hier de adelaar is bedoeld. Er breitet sein pallium wie Adlerflügel aus, so dass die Palla zum Vorschein kommt." Dan zou de toevoeging van Venus en Adonis in het boven geciteerde vers geheel onlogisch zijn, want ten eerste is bij Venus niet aan een rooven te denken en ten tweede is Venus niet gevleugeld voorgesteld geweest. Ongetwijfeld vergelijkt Menaechmus zich met de twee schoone knapen, wier Oostersche kleedij eenigszins deed denken aan zijn dos, nu hij de palla onder zijn opperkleed droeg. De komische kracht was zoo door het verschil in uiterlijk tusschen den voor Menaechmus spelenden acteur en een Adoneus wellicht ook nog wel wat grooter.

Onder de klasse „latinisierter griech. Wörter, welche sich in vorliterarischer Zeit aus mündlichem Völkerverkehr in Latium einbürgerten", zooals Catamitus, Polluces rangschikt de uitg. ook Proserpina voor Persephone. Dit schijnt mij onmogelijk toe. Proserpina is een echtlatijnsche godheid, die later vereenzelvigd is met Persephone op dezelfde wijze als Mercurius vereenzelvigd is met Hermes.

In enkele opzichten merkt men, dat de uitg. een eenigszins verouderde taalopvatting huldigt. Zoo b. v. in zijn aanteekening bij vs. 233 Nam quid modi futúrumst illum quáerere. *Nam quid* sehr häüfig für *quidnam*. Hier wordt immers *quidnam* voorgesteld als het normale, *quidnam* als een soort anomalie, terwijl inderdaad in het geciteerde vers *nam* nog een zelfstandig, niet enklitisch woord is met de beteekenis van „waarlijk, inderdaad". Evenzoo is *quaerere* in plaats van het Gerund. niet zoozeer „Volkssprache" zooals uitgever zegt als wel oud-Latijn. Pas in later tijd zou men dezen Inf. volkstümlich kunnen noemen.

Van een niet geheel juiste opvatting getuigt ook de aanteekening bij vs. 497.

Pol eám quidem edepol té dedisse intéllego

„*pol.... edepol* vielleicht vulgäre Häufung bei grosser Erregung". Alsof nog een zweem van twijfel aangaande de juistheid van den tekst kan bestaan. Juist dat het nadrukkelijkste krachtwoord volgt, is immers geheel aan het leven afgeluisterd.

Een enkele maal doet uitg. een stap op het lokkende

en toch zoo gevaarlijke terrein der etymologie. Daar toont hij dan de opvattingen van ‚Anno dazumal'. „Die etymologische Verwandtschaft", zegt hij bij vs. 477, zwischen *heres* und (*h*)*erus* springt in die Augen, der E r b e wird H e r r seines Besitzes".

Wat den tekst aangaat, valt in de eerste plaats het groote aantal overstoute aanvullingen der juist in de Menaechmi zoo talrijke lacunes op. Niemand zal hiertegen bezwaar maken, waar het een uitgave, die ook voor de school bestemd is, geldt. De leerlingen hebben behoefte aan een volledigen tekst; enkele woorden daar, waar een geheel vers moest staan, verbreken voor hen den samenhang. Met de keuze, die de uitg. tusschen de verschillende lezingen hebben gedaan, kan ik meestal wel meegaan, een enkele maal zou ik er een andere gedaan hebben. Zoo in vs. 484 Idem égo dicebam. quid multis verbis ⏑– ; de uitg. kiest hier de aanvulling van Pylades *opust*, ik zou die van Vahlen *moror* om zijn grootere waarschijnlijkheid hebben gekozen.

Ik wil eindigen met de bespreking van een plaats waar ik den tekst in een andere vorm zou willen geven dan de uitg. dat doen — en trouwens de andere edities met hem. Het betreft vers 308, dat algemeen zoo gelezen wordt

Habís ? ME. Dí illos homines, qui íllic habitant, pérduint. *Habes* berust op een conjectuur van Seyffert, terwijl in de handschr. *habitas* staat. Op het eerste gezicht lijkt deze verbetering zeer plausibel. *Habere* in de beteekenis van ‚wonen' komt bij Plautus nog meermalen voor, b. v. vs. 69 van deze comedie, Nunc ílle geminus, quí Syracusís habet. Het is een tijdlang zeer in de mode geweest om bij Plautus naar plaatsen te speuren, waar dergelijke archaismen in den tekst te herstellen waren. Maar daarvan is men terecht teruggekomen. Zulke woorden hebben dikwijls een ondertoon, die door den afstand, op welken wij luisteren, aan ons oor ontsnapt. Niemeyer merkt zelf dan ook al op, dat *habet* in deze beteekenis gewoonlijk aan het einde van het vers staat; alleen Truc. 77 maakt hierop een uitzondering. Zoo is het hier naar mijn meening ook niet onbedenkelijk om *habitas* door *habes* te vervangen, te meer omdat in de onmiddellijk volgende repliek weer *habitant* staat. Ook Lindsay heeft het niet aangedurfd. Deze heeft het gezocht door in plaats van *illic illi* te lezen, maar de eerste vershelft is dan verre van fraai. De korte aanmerking (kakometrie), die Niemeyer aan het vermelden van deze conjectuur toevoegt, is niet onjuist. Ik wil liever uitgaan van het vermoeden, dat een tallooze malen in de Plautushandschr. voorkomende verwisseling ook hier heeft plaats gehad, n. l. die tusschen *omnes* en *homines*. Tevens wint de passage eenigszins in kracht, als Menaechmus bij zijn verwensching spreekt van „den man, die daar woont", dus van den huisheer, in plaats van „de menschen, die daar wonen". Dit brengt mij tot de lezing

Habitás. ME. Di illum omnes, qui íllic habitat, pérduint.

Amsterdam. J. W. B i e r m a.

M. Cohen, Le Parler Arabe des Juifs d'Alger. (Collection Linguistique publiée par la Société de Linguistique de Paris, 4). Paris, Librairie Ancienne H. Champion. 1912.

De schrijver, docent aan de Ecole des Langues Orientales te Parijs, is als linguist een leerling van A. Meillet, kent grondig Arabisch en beheerscht in het bijzonder de geheele litteratuur betreffende de Arabische dialecten van Noord-Afrika. Gedurende eenige maanden van de jaren 1908 en 1909 heeft hij zich te Algiers toegelegd op de studie van de spreektaal der daar inheemsche Joden, en het boek van ongeveer 560 bladzijden, dat wij hier aankondigen, bevat de resultaten van dat onderzoek. Op phonetisch en morphologisch gebied heeft de auteur naar volledigheid gestreefd, maar bij de behandeling der rededeelen verzuimt hij geene gelegenheid om zijne lezers ook omtrent de syntaxis in te lichten, en de rijkdom van voorbeelden, die hij aanvoert, schijnt erop aangelegd om zooveel mogelijk van het door hem verzamelde lexicographische materiaal vast te leggen. Een index van alle aangehaalde woorden ontneemt aan beoefenaars van Nieuw-Arabisch elke verontschuldiging voor het niet-raadplegen van het werk, en de mededeeling van een vijftal teksten met vertaling en aanteekeningen draagt veel bij om het beeld, dat Cohen van het Arabisch der Joden te Algiers geeft, af te ronden.

In de 13de eeuw schijnt de Joodsche kolonie te Algiers nog weinig talrijk te zijn geweest. Behalve bestanddeelen van overoude immigratie bevatte zij Joden uit verschillende Mohammedaansche streken. Hunne taal was zonder twijfel een Noord-Afrikaansch Arabisch, en maatschappelijk waren zij uiterst zwak georganiseerd. Sedert het einde der 14de eeuw nam de Joodsche gemeente belangrijk toe door immigratie uit Spanje, en hieraan dankte zij tevens de redding en versterking van haar geestelijke zelfstandigheid. Mettertijd werd de samensmelting der verschillende elementen van de kolonie zoo goed als volkomen. Het karakter van dit geheel werd in de meeste hoofdzaken door de Spaansche immigranten bepaald; alleen ten aanzien der taal hebben dezen zich aan de oudere lagen der gemeente aangepast.

De van beide zijden op religieuze gronden gehandhaafde afzondering, waarin deze Joden te midden der Mohammedanen leefden, heeft zeker veel bijgedragen tot het behoud der eigenheden van hunnen tongval, die in klanken en woordvorming zoowel als in spraakgebruik opmerkelijk verschilt van het Arabisch, dat de Algerijnsche Mohammedanen spreken. Dit neemt niet weg, dat wij hier te doen hebben met een Arabisch dialect in den vollen zin des woords. Natuurlijk ontbreekt het niet aan woorden en uitdrukkingen, die aan het Hebreeuwsch ontleend zijn, maar, vergeleken met de ontleeningen aan Romaansche en Berbersche talen en aan het Turksch, zijn zij betrekkelijk niet talrijk, en zij betreffen voor een goed deel zaken, waarvoor het Arabisch geen eigen termen bezit omdat zij verband houden met den Joodschen godsdienst. De voornaamste karaktertrekken, waardoor Arabische tongvallen van Noord-Afrika zich onderscheiden van de spreektalen van meer Oostelijk gelegen deelen van het Arabische taalgebied, toont Cohen in het Joodsch Arabisch van Algiers aan, en hij noemt derhalve met recht zijne studie eene eerste proeve van wetenschappelijke beschrijving van eene Arabische spreektaal van Algerië.

Deze taal wordt thans nog gesproken door ongeveer 11500 menschen en het laat zich voorzien, dat hare dagen geteld zijn. De kolonie is bezig, de taal harer vaderen geleidelijk te verwisselen voor het Fransch, en, zelfs indien dit niet zoo ware, dan zou toch het onder de Fransche heerschappij toegenomen vreedzame verkeer

met de omringende Mohammedanen onvermijdelijk leiden tot geheele assimilatie aan de Arabische spreektaal dezer laatsten. Cohen kwam dus nog juist bij tijds om een tak van den Arabischen taalstam naar het leven te teekenen, welks naderende dood met zekerheid kan worden voorspeld.

De wijze, waarop hij zich van zijne taak gekweten heeft, boezemt vertrouwen in en dwingt bewondering af. Angstvallig belijdt hij onzekerheid of twijfel en geeft hij rekenschap van de getuigenissen, waarop zijn voorzichtig oordeel berust. In vele gevallen heeft hij zijne gegevens nader laten toetsen of aanvullen door W. Marçais, aan wiens werken hij zich het meest verplicht acht, zonder die van Stumme, Kampffmeyer en anderen te verwaarloozen. Met deze onderzoekers heeft hij gemeen de neiging tot al te fijne klankonderscheidingen, die, naar het schijnt, zoo licht samengaat met voorliefde voor phonetische nasporingen. Het voornaamste instrument, dat daarbij dienst doet, blijft voorloopig het oor van den onderzoeker, en, hoe scherp en geoefend dit moge zijn, het komt ons voor, dat met name ook de beschrijvers van Arabische klankstelsels van Noord-Afrika daarmee te fijne onderscheidingen willen vaststellen. Bovendien brengt de beperktheid van het studiemateriaal, waarover elk linguist beschikt, mede, dat vele dier phonetische finesses, waarmee de taalwetenschap vooralsnog eer bezwaard dan verrijkt wordt, slechts individueele spraakgewoonten weergeven. Zoo geeft de veelheid der in zulke phonetische studiën gebezigde klankteekens, die elke nuanceering met mathematische juistheid willen afbeelden, eene geflatteerde voorstelling van den graad van nauwkeurigheid der waarnemingen, terwijl dan aan den anderen kant weer de vaagheid van verscheidene der gebruikte kunsttermen (bijv. *emphase*, *emphatiser*, *désemphatiser*, enz.) tegen die overschatting komt waarschuwen. Te dezen aanzien heeft echter onze auteur slechts het voetspoor van de besten onder zijne voorgangers gevolgd, en er is te minder reden om hem hiervan een verwijt te maken omdat hij dat heeft gedaan met de meest bescheiden omzichtigheid.

De reusachtige verbreiding der Arabische taal, die in de gedurende de eerste eeuwen geislamiseerde landen de inheemsche talen geheel of bijna geheel verdrong, heeft tot noodwendig gevolg gehad, dat het aantal der spreektalen, waarin zij zich splitste, nauwelijks te schatten is. Het belang eener gezette studie dezer tongvallen voor de Semitische taalwetenschap is eerst in de latere jaren ingezien. Beschrijvingen van die spreektalen, welke zich in waarde kunnen meten met die, welk Cohen van het Arabisch der Algerijnsche Joden gaf, behooren nog tot de zeldzaamheden. Menig Arabist zal het betreuren, dat zóóveel talent en zóóveel arbeid gewijd werden aan een dialect, dat slechts een minimaal gebied bestrijkt endat zich, al moge het met recht onder de Arabische spreektalen gerangschikt worden, toch onder eenigszins abnormale omstandigheden ontwikkeld heeft. De auteur zou deze bedenking waarschijnlijk weerleggen met de opmerking, dat de linguist de beteekenis der objecten zijner studie niet schat naar het aantal menschen, die zich van de taal bedienen, en dat van de gewone afwijkende levensvoorwaarden eener spreektaal hare phonetiek en hare morphologie voor hem vooral niet minder belangwekkend maken. Wij kunnen daar nog bijvoegen, dat de volgorde, waarin de verschillende deelen van het groote onontgonnen veld in bewerking genomen worden, grootendeels van toevallige omstandigheden afhangt, en dat wij dus alle reden hebben ons te verheugen, wanneer een goed voorbereid Orientalist het belangrijke, tot welks behandeling hij gelegenheid vindt, niet laat liggen omdat er nog belangrijker dingen overblijven. Maar, al zijn wij dus aan Cohen voor zijn voortreffelijk werk grooten dank verschuldigd, wij kunnen den wensch niet onderdrukken, dat het hem nog eens gegeven zij, zijne geoefende, vaste hand en zijn beproefde ontleedmes te gebruiken voor de analyse eener spreektaal, die niet alleen Arabisch is krachtens haren oorsprong, maar die ook voor hare verdere ontwikkeling de motieven aan het Arabische leven ontleend heeft.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

J. G. van Dillen, Het economisch karakter der middeleeuwsche stad I, De theorie der gesloten stad-huishouding. Amsterdam, A. H. Kruyt. 1914. (Pr. *f* 3.50, geb. *f* 4.50). (Amsterdamsche diss.).

Het werk van dr. van Dillen heeft reeds sterk de aandacht getrokken. Het onderwerp heeft nog altijd onze bijzondere belangstelling en de schrijver blijkt uitnemend voor zijn taak berekend geweest te zijn. Een groote verdienste van het werk is het bovendien, dat het zeer leesbaar is.

Het plan voor zijn werk en daarmede tevens de begrenzing van zijn taak geeft de schrijver aan het slot van een beschouwing over „de indeelingen der economische ontwikkeling in het algemeen", welke als inleiding dienst doet. In dit heldere en leerzame overzicht van de bekende theorieën over de „Wirtschaftsstufen" wijst hij er op, dat bij het karakterizeeren van de economische beteekenis der middeleeuwsche steden voornam lijk over twee punten geschil bestaat en wel 1° of in de middeleeuwen de stad met het omliggende land een zelfgenoegzame economische eenheid gevormd heeft, zooals Bücher in zijn theorie van de gesloten stad-huishouding beweert, 2° of de productie destijds als een productie tot behoeftenbevrediging of om winst beschouwd moet worden. De beantwoording dezer beide vragen stelt van Dillen zich tot nader doel. In het eerste deel van zijn werk — tot nog toe alleen verschenen — komt uitsluitend de eerste vraag ter sprake.

Na een hoofdstuk over „het ontstaan van de steden en handwerk," dat een kritische samenvatting van de bestaande beschouwingen dienaangaande bevat en in het raam van het werk vrij overbodig schijnt, oordeelt de schrijver aan het slot van het 2e hoofdstuk de oplossing van zijn probleem van twee andere vragen afhankelijk: 1° of Büchers bewering, dat er in de middeleeuwen geen interlokale handel bestaan heeft tenzij in enkele zeer weinige goederen, juist is, 2° of een stedelijke protectionistische wetgeving in de XIVe, XVe of XVIe eeuw kunstmatig een gesloten stad-huishouding tot stand gebracht heeft.

In de twee daarop volgende hoofdstukken wordt vervolgens de vraag van den interlokalen handel onderzocht, eerst voor het gebied buiten Noord-Nederland, dan voor Noord-Nederland. Op grond van een buitengewoon omvangrijk materiaal — vooral voor ons land — komt de schrijver tot de conclusie, dat zoowel de omvang van het verkeer in het algemeen, als het getal van de goederensoorten — grondstoffen, landbouwartikelen en fabrikaten

worden hierbij onderscheiden — veel grooter geweest is dan Bücher zich voorgesteld heeft. In het laatste hoofdstuk bespreekt de schrijver enkele economische vraagstukken, als dat van den directen ruil en van den groot- en kleinhandel, en ten slotte de tweede bovengenoemde vraag rakende de werking van de stedelijke protectionistische wetgeving. Hij toont aan, dat dit protectionisme minder sterk is geweest, dan men zich wel gedacht heeft, en dat een gesloten stad-huishouding hierdoor zeker niet tot stand gebracht is. De slotconclusie van van Dillen is, dat — moge Bücher in zijn theorie de wezenlijk karakteristieke trekken van het economisch leven der middeleeuwsche stad getroffen hebben — het eenzijdige, al te sterke naar voren halen dezer lijnen een vertrokken beeld van het economische leven geleverd heeft. Voor alle middeleeuwsche steden kan men het zeker niet laten gelden.

De opzet van het werk heeft ten gevolge gehad, dat het resultaat wat de hoofdvraag betreft, in hoofdzaak negatief is geweest. In hoeverre de door Bücher aangegeven trekken inderdaad voor de middeleeuwsche stad in het algemeen karakteristiek zijn geweest, wordt niet aangegeven, evenmin of wellicht niet destijds een groep van steden opgekomen was, welke reeds een vrij modern economisch karakter droegen, en anderzijds geheele groepen van steden in de meer landwaarts gelegen gebieden bestonden, voor wie de karakteristiek van Bücher in haar volle strengheid volkomen opgaat. Ook chronologische onderscheidingen worden in het werk nauwelijks gemaakt.

Evenwel — zullen zij, die zich na von Below's artikelen en kennisneming van de middeleeuwsche handelsgeschiedenis reeds van de onjuistheid van Bücher's theorie overtuigd achtten, eenigermate teleurgesteld zijn, nu zij op deze verder liggende vragen geen antwoord vinden — men moet toegeven, dat het werk zooals van Dillen dit opgevat heeft, nog geenszins overbodig was. Eerst zijn zorgvuldige en zeer gedocumenteerde studie zal een terugkomen op Bücher's theorie in diens scherpe formuleering onmogelijk maken. Behalve op dit belangrijke negatieve resultaat van het werk mogen wij verder wijzen op de talrijke waardevolle opmerkingen en bovenal op de vele nieuwe gegevens door van Dillen in zijn onderzoek over het interlokale verkeer samengebracht, welke onze kennis van het middeleeuwsche warenverkeer aanmerkelijk uitgebreid hebben. Niet het minst hierdoor zal het werk in de economisch-historische literatuur langen tijd een belangrijke plaats behouden.

's-Gravenhage. P. A. Meilink.

Sonia E. Howe, The false Dmitri. A Russian Romance and Tragedy, described by British eye-witnesses, 1604—1612. Edited, with a preface. Illustrated by contemporary portraits. London, Williams and Norgate. 1916. (Pr. 6 shill.).

Dit boekje bevat een afdruk van enige verhalen enz. van tijdgenoten betreffende de troonbestijging van Pseudodemetrius in 1605 en de „tijd van beroering" (smutnoje wrem'a), die daarop volgde. Daar dit een uiterst romantiese periode is uit de Russiese geschiedenis, vol van schokkende gebeurtenissen, zal de lektuur van dit boek menigeen kunnen boeien, — en menigeen zal er feiten uit leren kennen, die hij nog niet wist.

Eigen beschouwingen heeft de verzamelaarster er niet aan toegevoegd, evenmin een résumé van de opinies van recentere historici over het Smutnoje wrem'a. Trouwens, zij zal wel niet pretenderen een geschiedkundige arbeid te leveren en dan mogen wij die eis ook niet aan haar werk stellen.

In hoeverre haar tekst nauwkeurig met de originélen overeenstemt, heb ik niet kunnen nagaan. Wel heb ik de eerste van de paar voor deze uitgave vertaalde bronnen, de brief van Pseudodemetrius aan paus Clemens VIII, met de Poolse tekst, door Baudouin de Courtenay in de Verhandelingen der filologiese sektie van de Krakause Akademie, serie 2, dl. 14 (1899), blz. 185 vv. afgedrukt, vergeleken, en bevonden, dat de vertaling veel vrijer is dan nodig was om er goed Engels van te maken, — soms zo vrij, dat de juistheid er onder lijdt; de zingrenzen zijn niet overal behoorlik in acht genomen. Om dat te tonen, druk ik naast elkaar af een zich nauw aan het origineel aansluitende Nederlandse vertaling van het begin van de brief, en de door Mrs. Howe gepubliceerde Engelse vertolking:

Allerheiligste en gezegende Vader in Christus. Wie ik ben, die zich vermeet aan Uw Heiligheid te schrijven, zal de hoogeerwaarde afgezant van U. H. tot de allerdoorluchtigste Poolse koning meedelen, aan wie ik mijn lotgevallen vertrouwelik heb meegedeeld. Vluchtend voor een tiran en de dood ontlopend, waarvan mij reeds in mijn kinderjaren God de Heer door Zijn wonderbaarlike voorzienigheid verlost heeft, woonde ik eerst in het Moskouse rijk zelf	Most Holy and most Blessed Father in Christ, who it is who dares thus to address your Holiness, your Holiness will learn from the most illustrious and most reverend Nuncio at the Court of the Most Serene King of Poland, to whom I have communicated the origin and causes of all my resolutions. I have escaped out of the hands of a most cruel tyrant and the Almighty God has delivered me from death by His special and wonderful providence throughout my career, even from my infancy. I dwelt at first in the Empire of Muscovy itself. . . .

Leiden. N. van Wijk.

C. Clemen, Die Reste der primitiven Religion im ältesten Christentum. Giessen, Töpelmann. 1916. (Pr. M 7., geb. M. 8.25).

Een van de vele moeilijkheden om den Bijbel, i. c. het Nieuwe Testament juist te verklaren, is deze, dat we telkens weer in aanraking komen met eene wereld van denken en voelen en zien van dingen, welke niet meer de onze is.

Prof. Carl Clemen, auteur o. a. van de bekende „Religions-geschichtliche Erklärung des Neuen Testaments," heeft ons de moeilijkheid en tevens het belang van kennismaking met die gedachtenwereld der oudheid, doen gevoelen in zijn nieuwste werk, dat hier met een enkel woord wordt aangekondigd en besproken. Een boek, opgedragen aan den aartsbisschop van Upsala, Nathan Söderblom, in het voorwoord genoemd „der gegenwärtig bedeutendste Religionshistoriker." Een boek, waarin een schat van materiaal, van de grootste beteekenis voor wie wil leeren verstaan het N. T.

Het boek is verdeeld in twee hoofddeelen:

S. 6 — S. 91 handelt over „der religiöse Glaube", is allereerst van theoretischen aard. Hierin is opgenomen eene interessante bespreking van het totemisme, S. 68 ff.;

S. 92 — S. 162. „Das religiöse Verhalten," van meer praktischen aard. Hierin treffen we aan eene uiteenzetting van „het leven na den dood en 't einde der wereld." S. 151, en een aanhangsel, handelende over primitieve mythen en sagen.

Daaraan gaat vooraf eene „Einleitung", S. 1 — 5, waarin gesproken wordt over de uitdrukking „primitieve godsdienst", als eigenlijk onjuist, maar gemakshalve gekozen, — en daarop volgt een slot, S. 162 u. 163, waarin de Hoogleeraar constateert:

1e Al is hij uiterst voorzichtig te werk gegaan — behoefde deze geleerde ons dat nog te verzekeren? —, toch is gebleken, dat de bedoelde „Reste der primitiven Religion im ältesten Christentum" veel talrijker zijn, dan men wel gedacht heeft, en — voegen we er aan toe — dan menigeen wel lief is. Vooral geldt zulks van de Openbaring, van de Evangeliën en de Handelingen, van de brieven aan de Corinthiërs en aan de Hebreërs.

2e Toch — en dit spreekt eigenlijk wel vanzelf, maar 't mag niet worden vergeten — gold het onderzoek vaak uitdrukkingen en gebruiken, welke hunne oorspronkelijke beteekenis hebben verloren, als 't ware verbleekt zijn.

3e Daarnaast evenwel staan andere „Reste", die werkelijk nog de oorspronkelijke beteekenis bewaard hebben en ze zijn nog zoo talrijk dat men in de verzoeking zou kunnen komen om te zeggen dat het oudste Christendom toch eigenlijk niet wezenlijk van de primitieve religie onderscheiden is. Intusschen zulk eene bewering zou nog schromelijker overdrijving zijn, dan wanneer men beweert dat 't oudste Christendom, omdat het beïnvloed is door andere godsdiensten, eigenlijk eene syncretistische religie zou mogen heeten. Daartegenover kan worden volgehouden, dat het oudste Christendom, wat zijn *wezen* aangaat, zoo goed als onafhankelijk is van de primitieve religie, „sie wirkt nur in Anschauungen und Gebräuchen nach, die mehr oder minder zu seiner Schale gehören (S. 163)."

Drie registers besluiten het inhoudrijke werk.

Een Nederlander betreurt het allicht, dat de geleerde schrijver, hoewel toch bekend met het Theol. Tijdschrift, geen rekening heeft gehouden met twee daarin indertijd verschenen artikels, welke juist voor dit onderzoek van groot belang waren:

1e van prof. W. B. Kristensen: De term „Zoon des Menschen", 1911, bv. voor de beteekenis van de slang, bl. 8 v.v.;

2e van prof. B. D. Eerdmans: De beteekenis van het O. T. voor onze kennis van de gedachtenwereld der oudheid, 1913.

Amersfoort. H. J. Toxopeus.

P. Fournier, Une groupe de recueils canoniques italiens des Xe et XIe siècles. (Mémoires de l'Académie des inscriptions et des belles-lettres, XL). Paris, Klincksieck. 1915. (Pr. fr. 5).

Wat Fournier in deze verhandeling uiteenzet behoort tot de meest ingewikkelde vraagstukken omtrent de totstandkoming van het Corpus iuris canonici en van de middeleeuwsche Libri poenitentiales.

Reeds vroegtijdig werd er beproefd de verschillende kerkelijke wetten, hetzij ze op algemeene of op particuliere synoden waren afgekondigd, hetzij het pauselijke besluiten waren, volgens bepaalde hoofdstukken in één overzichtelijk geheel bijeen te brengen. Daar echter de geheele kerk nog in een stadium van eerste ontwikkeling was, werden al deze verzamelingen van „canones" telkens weer door nieuwe vervangen, die niet alleen den onmiddellijken invloed van hun tijd weerspiegelden, maar tegelijk ook een selectus, een bloemlezing waren uit de vorige verzamelingen. En daar deze meermalen een sterk-locale kleur droegen, bood iedere nieuwe canoncollectie een telkens ingewikkelder samenstel van elementen van zeer verschillenden oorsprong. Zelfs keizerlijke constituties, Frankische capitularia, stukken uit de Novellen van Justinianus, en andere fragmenten uit het burgerlijk recht vonden nu en dan een plaats tusschen de kerkelijke canones.

Van een centrale leiding van Rome uit was in dien tijd geen sprake; alles ging nog uit van particulier initiatief, hetzij van personen, hetzij van bepaalde kerken of kerkprovincies. Eerst later, toen de wetgeving in de verschillende landen der christenheid zich genoegzaam ontwikkeld had, nam Rome de hoofdleiding over, voornamelijk wel door de feitelijke erkenning van de canoncollectie van Gratianus (Decretum Gratiani), omstreeks 1150 te Bologna ontstaan, welke met de omstr. 1230 door Raymundus van Peñaforte, op bevel van Gregorius IX verzamelde decretalen (Decretales Gregorii IX), den grondslag van het officieele Corpus iuris canonici vormen.

De vier canon-collecties, welke Fournier bestudeert, vallen tusschen de in de 9e eeuw in Gallië te voorschijn komende pseudo-Isidorische decretalen, en het Decretum Gratiani van de 12e eeuw, en zijn ontstaan in de meer Zuidelijke streken van Italië, omtrent Napels, Beneventum, enz., waar, zooals bekend, ook een sterke Grieksche invloed heerschte. De oudste collectie bevindt zich in cod. T XVIII van de Vallicellana te Rome. Zij bestaat uit 451 artikelen van ongelijken omvang, die deels een polemischen geest ademen, in zoover zij de door Paus Formosus (891-896) toegediende wijdingen voor geldig houden. Er komt zelfs een tekst in voor, die een duidelijke toespeling bevat op de lugubre schending van Formosus' lijk door Paus Stephanus VI (VII) (896—897) [1]). Behalve

[1]) Men kent deze tragische geschiedenis uit den tijd der ineenstorting van het Karolingische rijk, toen het Pausdom een prooi werp van de verschillende adelspartijen in Italië. Formosus was vóór zijn Pausschap reeds veroordeeld en verbannen geworden, maar later door zijn verkiezing tot Paus volkomen gerehabiliteerd, en — voorzoover de bronnen een oordeel toelaten — terecht. Maar zijn tweede opvolger Stephanus VI (VII), een creatuur van de Spoletanen, liet ter gelegenheid van een synode te Rome (897) Formosus' lijk, dat sinds 10 maanden in het graf had gerust, opgraven, met de pauselijke gewaden bekleeden, en op een zetel zetten. Een diaken werd den doode als verdediger toegevoegd. Hierop werd Formosus als meineedige veroordeeld, drie vingers der rechterhand werden van het lijk afgehouwen, de pauselijke gewaden werden door leekenkleederen vervangen, en zoo werd het lijk bij de voeten in den Tiber gesleept. Tevens werden alle door Formosus verrichte wijdingen ongeldig verklaard. Deze gruwelijke misdaad maakte op de tijdgenooten een diepen indruk, en riep weer een reactie ten gunste van Formosus in het leven. Door Paus Theodorus II (897) werd het lijk weer eervol in den St. Pieter bijgezet.

deze elementen van zuiver locale kleur vindt men er allerlei stukken uit Romaansch-Frankische verzamelingen, en ook tal van heterogene elementen uit een Iersche collectie (Collectio Hibernica), uit het *Poenitentiale* van Theodorus van Cantorbury († 690), en eindelijk een menigte stukken van Griekschen oorsprong, waaruit niet alleen de Zuid-Italiaansche herkomst der collectie ten duidelijkste blijkt, maar ook de gezindheid van den compilator zelf, die bij een trouwe verdediging van Rome's voorrang toch de oude rechten van Byzantium en der geheele Oostersche kerk erkent. Zelfs neemt hij fragmenten op uit de Novellen van Justinianus, die gunstig luiden tegenover Byzantium.

Uit deze Collectio Vallicellana is kort na haar ontstaan een andere gesproten, die niet in artikelen, maar in 9 boeken is verdeeld. Zij bevindt zich in cod. Vaticanus 1349 (10e eeuw). Veel belangrijks levert ze niet op. Ze gebruikt nog wat meer bronnen dan haar voorgangster, vooral veel apocriefe stukken [1]). Meer nog dan in andere collecties, wordt de gewoonte gevolgd, om de vroegere bronnen niet letterlijk te excerpeeren, doch de teksten op eigen houtje te vervormen, en meer voor tijd en omstandigheden pasklaar te maken. Deze collectie ontleent haar belangrijkheid hoofdzakelijk daaraan, dat zij een der bronnen is geworden van de verzameling, die door Fournier als derde wordt behandeld, nl. de Collectie in 5 boeken. Deze bevindt zich in drie hss. van de 11e eeuw. Zij draagt nog meer dan de vorige het karakter van een Poenitentiale (boete-boek) en geeft, behalve allerlei stukken van denzelfden aard als in de vorige collecties, ook veel Bijbel- en Vaderteksten, zelfs hier en daar stichtelijke verhaaltjes. Ook is zij vrijgeviger met teksten uit het Romeinsch recht en lascht zelfs eenige edicten van de Lombardische koningen in. Meer ook dan in de vroegere verzamelingen treedt in deze Collectie van 5 boeken de strengere hervormingsgeest op den voorgrond, welke eenigen tijd later zich voorgoed gelden deed onder Paus Gregorius VII (1073—1085), die met keizer Hendrik IV den reuzenstrijd aanbond over de Investituur en het celibaat der geestelijkheid. Eén opmerkelijk verschil is er echter tusschen deze collectie, en die welke onder Gregorius VII ontstonden (van Anselmus van Lucca, Kardinaal Deusdedit, Bonizo e. a.), dat deze laatste dikwijls putten uit pseudo-Isidorus, terwijl de Collectie van 5 boeken, evenals hare onmiddellijke bronnen, dat slechts zeer spaarzaam doet.

Uit deze Collectie van 5 boeken zijn er nog een tiental andere ontstaan, die echter geen nieuwe elementen van eenig belang bevatten. Alleen wordt hier en daar het bekende *Decretum* (*Collectarium*, in 20 boeken) van Burchard van Worms († 1025) geëxcerpeerd, dat later een hoofdbron voor het Decretum Gratiani zou worden. Eén hs. bestaat er zelfs, (cod F 8 Vallicellanus), waarin de Collectie van 5 boeken blijkbaar ex professo gecombineerd is met den zgn. *Corrector* (liber XIX van het *Decretum*) van Burchard.

De algemeene conclusie, waartoe Fournier's studie leidt, is deze, dat de door hem behandelde groep van Italiaansche collecties slechts een voorbijgaanden invloed heeft gehad. Zij is gegaan zooals zij gekomen is, tamelijk wel in duisternis gehuld. Merkwaardig is, dat zij zulk een grooten invloed heeft ingeruimd aan de Collectio Hibernica, en aldus een reeks canonieke wetten tot gelding heeft gebracht in een land, waar men van Ierland slechts een heel onzeker begrip had, zooals blijkt uit een randglosse, die bij de Collectie van 9 boeken te vinden is: „Hibernia est provincia in Gallia que vulgo Alvernia vocatur". Ongetwijfeld heeft de Italiaansche groep haar ontstaan te danken aan denzelfden geest, die het *Decretum* van Burchard van Worms bezielde, en die den weg bereidde voor het optreden van Gregorius VII, nl. een geest van hervorming, als reactie tegen de pas voorafgegane sterk-bewogen tijden. Vooral de uitroeiïng van de simonie en het concubinaat onder de geestelijken, en van de zedeloosheid en het bijgeloof onder de leeken waren de hoofdideeën, welke deze hervormingsbeweging inspireerden. Maar alhoewel werkende uit kracht van en in denzelfden geest, lieten de canonisten onder Gregorius VII zoowel het *Decretum* van Burchard als deze Italiaansche collecties links liggen.

Bij wijze van hors d'œuvre wijst Fournier (p. 111, note 4) op eenige liturgische teksten in een van de door hem bestudeerde hss. Er wordt daar een duidelijke toespeling gemaakt op de middeleeuwsche meening, dat er in de hel en het vagevuur zgn. Zondagsrust zou heerschen, in zoover het lijden op dien dag daar ophoudt. Men kan daarbij voegen, dat een rijke litteratuur over dit onderwerp zich bevindt bij Ad. Franz, *Die Messe im Deutschen Mittelalter* (Freiburg 1902), S. 144 ff., 452; vgl. S. 61 224 en 510. Sicard van Cremona († 1215) zegt zelfs in zijn *Mitrale*, l. 3, n. 6 (Migne, *Patrol. lat.* 213, col. 132), dat men bij het Memento defunctorum in de Mis op Zondag geen namen moet noemen. En heel curieus is, dat die middeleeuwsche meening nog een spoor heeft nagelaten in de hedendaagsche Romeinsche liturgie, in zoover sommige Maandagen de aangewezen plaats zijn voor een Mis en een Officie voor de overledenen. Als op den Maandag het lijden opnieuw begon, gevoelden de zielen het natuurlijk dubbel. Daarom werd er op de Maandagen extra voor de overledenen gebeden.

Woerden. fr. B. Kruitwagen. O. F. M.

[1]) Onder die apocriefen signaleert Fournier een stukje, waarin Paus Clemens (eind 1e eeuw) een voorschrift zou gegeven hebben, om op 12 bepaalde Vrijdagen telkens op een bepaalde manier te vasten. Hetzelfde vond Fournier in twee andere Italiaansche hss., óók uit de 10e en 11e eeuw, doch telkens buiten de eigenlijke collectie staande. Welk een taai leven dergelijke apocriefen hebben, kan men daaruit afleiden, dat het stukje, eenigszins beter gesystematiseerd, in hss. der 12e—15e eeuw voorkomt, niet alleen in Duitschland doch ook in Nederland, bijv. in Cod. Utrecht 711, fol. 77b (Latijnsche tekst), en in cod. Deventer n. 24, bl. 304a—306a (Mnl. tekst) beginnende: „Hier begynnen die xij gulden vrijdagen Die die pauws clemens vant inder Apostolen vj boecken" enz. Men vindt ze zelfs in tal van Fransche gedrukte Getijdenboeken uit de jaren 1560—1580 onder de benaming: „Les douze Vendredis blancs".

ONDERWIJS EN OPVOEDING.

Jos. Schrijnen, De vergelijkende klassieke taalwetenschap in het gymnasiaal onderwijs. Zutfen, W. J. Thieme & Cie. (Pr. ƒ 1.—, geb. ƒ 1.50).

Wanneer het waar is wat de Schr. implicite veronderstelt, dat allen het in beginsel met hem eens zijn (p. 1. 2),

dan zal de verschijning van de hier boven genoemde brochure, in welke opzichten men verder ook geneigd zal zijn tot het maken van op- en aanmerkingen en het uitspreken van desiderata, door allen als een heugelik feit worden beschouwd. Want het is een boekje, door bevoegde hand geschreven, over een onderwerp, dat nu lang genoeg met minder of meerder ergernis in gesprekken of artiekeltjes is bepraat en dat nu eindelik eist, dat het met ernst ter bevoegde plaatse ter hand wordt genomen en tot een wetenschappelik bevredigende oplossing wordt gebracht.

De tijd is gekomen dat eindelik dé grote fout in de opleiding van onze classici verbeterd wordt en de grote leemte van hun opleiding wordt aangevuld.

Met de verschijning van bovengenoemde brochure valt een artiekel samen van even bevoegde hand nl. van prof. D. C. Hesseling in Vragen des Tijds Jan. 1917 over de Taalkundige opleiding der classici. Beide schrijvers betogen, dat de opleiding der classici een taalwetenschappelike propaedeusis vereist op de basis van de moderne histories-vergelijkende taalwetenschap.

Prof. Hesseling veronderstelt het in zijn artikel zonder meer, Prof. Schrijnen zegt het disertis verbis (p. 61): „wil echter de toepassing (nl. van de vergelijkende taalwetenschap op het Gymnasium) oordeelkundig zijn, dan dient de docent zelf degelijk te zijn onderlegd, wat slechts door *akademische vorming* mogelik is." Prof. Schrijnen heeft met zijn brochure een tweeledig doel: eensdeels betogen, dat de opleiding onzer classici — en daardoor het klassiek taalonderwijs op het Gymnasium — grote fouten en leemten heeft en aanwijzen waar die fouten en leemten liggen en in welke richting verbetering moet worden gebracht, anderdeels diegenen onder de classici, die wel de fouten en leemten gevoelen, maar door hun vooropleiding niet voorbereid zijn om de juiste middelen en wegen te vinden voor verbetering bij zich zelf, wegen wijzen en middelen aan de hand doen om altans enigszins iets van de moderne taalwetenschap voor Latijn en Grieks te benaderen.

Het is niet onmogelik dat hierdoor deze brochure niet die waardering vindt, die zij verdient, omdat zij in beide opzichten misschien te weinig geeft in haar 63 bladzijden tekst.

In het bizonder kon dit het geval zijn in dat gedeelte, waarmee Schr. zijn tweede doel tracht te bereiken. Immers er bestaat gevaar, dat voor de te weinig deskundige lezer, die niet over voldoende vakliteratuur beschikt om de kort aangestipte verschijnselen hetzij te kontroleren, hetzij door nadere uiteenzetting te begrijpen, dit gedeelte niet genoeg geeft. Want het gevaar is niet weg te redeneren, dat de Schr. hoewel hij slechts specimina geeft, goed gekozen en door adstructie perspektieven openende specimina, door zijn beknoptheid te veel geeft en daardoor te weinig. Zodoende kan het zijn, dat de lezer wordt afgeschrikt door de grote massa wetenschap, waarvan de classicus met de gewone opleiding weinig of nagenoeg niets weet. Ook kan het zijn, dat 't geen Schr. bedoelt als basis en propaedeusis van de klassieke taalstudie, beschouwd wordt als einddoel en ultima ratio. Mogen wie zo denken de brochure daarna nog eens weer lezen.

Maar het kan ook zijn, dat zij bij velen dit belangrijk wetenschappelik resultaat heeft, dat zij tot de erkentenis komen van eigen ontoereikendheid en dat zij daardoor mee zullen werken om een jonger geslacht van classici te helpen om hun recht op een beter taalwetenschappelike opleiding.

Immers van de jongeren moet van onderen op de verbetering komen. Mogen zij deze brochure lezen en bestuderen en bespreken met meer deskundigen zodat zij van de aanvang af of althans in het begin van hun studie nog kunnen zoeken naar weg en middelen en eisen, dat die hun geboden worden.

Bij de beknoptheid van deze brochure en de vele daarin vaak slechts aangeduide stof, is een opsomming en bespreking van dat vele niet goed mogelik. Slechts enkele dingen mogen genoemd worden.

Schr. begint met een inleiding over de kultuurhistoriese taalwetenschap, die men ook de sociale kan noemen, waardoor „krachtig kan worden gestuurd in de richting, welke als roeping van het Gymnasiaal onderwijs moet worden beschouwd: *historisch kultuurbesef schenken voor het leven*" (p. 6). En Schrijnen en Hesseling wijzen beiden op deze wetenschappelike richting, belichaamd in het tijdschrift *Wörter und Sachen*.

De verkeerde toestanden zijn te verbeteren door twee soorten middelen. In de eerste plaats *negatieve*, d. w. z. *opruimen van verkeerde termen en opvattingen*. Schr. spreekt in dit verband over wortel en stam, vokaalversterking, synkope, aphaeresis, conjunctivus met korte bindvokaal, bindvokaal, gemengde aoristus, tmesis en dergelike.

In de tweede plaats komen de *positieve* middelen aan de beurt: Schr. spreekt over betere algemene taalkennis en waardering, vooral nu bij de Indog. taalstudie het algemene meer op de voorgrond treedt, over taal als iets, dat niet besloten ligt in lettertekens en tekst, maar dat levensuiting is en een psycho-sociaal feit, over dichtertaal, volkstaal en soldatentaal, leenwoorden en overname van kultuur, over verschijnselen van klankleer, flexie, syntaxis, etymologie en semasiologie.

Ik wens deze brochure toe, al heb ik niet verheeld, dat zij misschien door menig lezer met een zucht uit de handen zal worden gelegd, dat velen haar lezen en bestuderen. Maar ook hoop ik, dat *alleen der zake werkelik kundigen* haar zullen neerleggen met de opmerking: maar zo doe ik ook allang, mij geeft dit boekje niets nieuws.

Als slot haal ik het slotwoord van Schr. aan: „Doeltreffend kan het universitaire onderwijs echter slechts dan zijn, wanneer de vergelijkende Grieksche en Latijnsche taalkunde in het officieele program de plaats bekleedt, die haar toe komt en niet slechts op zoogenaamde „liefhebberij-kolleges" behandeld wordt [1]). Liefhebben is een mooi woord, maar liefhebberen is vaak uit den booze".

's-Gravenhage. H. Cannegieter Tz.

SCHOOLBOEKEN.

B. E. Bouwman en Th A. Verdenius, Deutsche Literaturgeschichte, nebst Lesebuch für höhere Lehranstalten. 2 Bde, 3. Aufl. Groningen, J. B. Wolters. 1916. (Pr *f* 2.50, geb. *f* 3.50. in één band *f* 3).

Het feit, dat deze literatuurgeschiedenis in korten tijd drie drukken beleeft, is het beste bewijs, dat zij

[1]) Het Bestuur van het Genootschap van Leeraren aan Ned. Gymnasien heeft zich tot de fakulteiten der Letteren met een desbetreffend verzoek gewend. Zie Weekblad 15 Mrt. 1917.

gaarne door onze docenten wordt gebruikt. Onder „höhere Lehranstalten" zullen wel in hoofdzaak Hoogere Burgerscholen te verstaan zijn. Voor Gymnasia, waar Duitsche literatuurgeschiedenis niet als vak onderwezen wordt, is zij in elk geval te uitgebreid, maar ook voor HB. Scholen bevat zij m. i. nog te veel; de schrijvers stellen zich overigens zelf voor, dat slechts een deel van de geboden stof in de klasse behandeld wordt. Men kan over de vraag, wat de meeste vormende waarde heeft: van de literatuurgeschiedenis in onze scholen slechts datgene te geven, wat men bij de behandeling van de lektuur ter sprake brengen kan, dan wel een samenhangend overzicht van het geheel, verschillend oordeelen. De schrijvers hebben door hun boek ten gunste van de laatste opvatting beslist. In afwijking van de bestaande schoolboeken willen zij de letterkundige verschijnselen van elke periode in samenhang met de politieke en oeconomische toestanden beschouwen, voorzoover deze niet den gezichtskring der leerlingen overschrijden. Verder moet h. i. het onderwijs in de geschiedenis der letterkunde niet enkel bestaan in de mededeeling van biografische losse feiten, noch in de opsomming der schrijvers en hunner werken. Men heeft dus in de eerste plaats na te gaan, in hoever zij in dit opzicht zijn geslaagd. Het denkbeeld, de politieke en oeconomische toestanden in verband met de letterkundige verschijnselen te brengen, is waarschijnlijk ontleend aan Kummer's Deutsche Literaturgeschichte des 19. Jahrhunderts. Voor de 19e eeuw levert deze taak zeker oneindig minder moeilijkheden op, dan voor de vroegere perioden; zij wordt moeilijker naarmate men verder terug gaat. Dit blijkt ook uit het werk der heeren B. en V. Er is nl. een opvallend groot verschil tusschen de beide deelen. Het tweede, dat met de romantische school begint en voortgezet wordt tot op den tegenwoordigen tijd, mag men over het algemeen zeer goed geslaagd noemen. De inleidingen tot de dichters van de rom. school, van den Napoleontischen tijd en de vrijheidsoorlogen, tot figuren als Grillparzer, Rückert, Chamisso, Lenau, die minder goed onder een rubriek te brengen zijn, tot het poetische realisme na '48 en het naturalisme, dragen inderdaad bij tot een beter begrip hunner letterkundige voortbrengselen en het eigenaardige van letterkundige stroomingen en dichterlijke individualiteiten. Zij getuigen ook over het algemeen van een juist gevoel voor de grenzen, die aan een boek als dit gesteld moeten worden. Toch mist men in de inleiding tot de romantische school een korte aanduiding van de hoofdpunten, die de oudere van de jongere romantiek onderscheiden; wellicht nemen de schrijvers dit voor een volgenden druk in overweging. De keuze der opgenomen teksten schijnt mij zeer goed. Hetzelfde zou men van het eerste deel kunnen zeggen, maar uit de inleidingen zal de leerling minder levende kennis putten. Terwijl die in het tweede deel getuigen van een persoonlijke verhouding tot de stof, krijgt men hier al te vaak den indruk van een compilatie uit handboeken en een verzameling van gemeenplaatsen. Zij bestaan in hoofdzaak uit datgene wat de schrijvers zelf niet wenschen, nl. uit namen en geisoleerde feiten, die tot verlevendiging van de leesstof weinig of niets bijdragen. Wat men b.v. over den kultuurhistorischen achtergrond der middeleeuwsche hoofsche poëzie te lezen krijgt, is ietwat poover.

Kleine onnauwkeurigheden, zooals de opmerking, dat Otfrid „*konsequent* mit der Alliterationspoesie brach", of dat Goethe „den Anfang des Faust in Hans Sachs' „Manier" dichtte (bedoeld is natuurlijk slechts het gebruik van den Knittelvers) edgl. doen minder tel zake. Maar over Lessings Minna von Barnhelm staat, een voorbeeld uit vele, verder niets vermeld, dan „das erste echt deutsche Lustspiel, wird noch immer aufgeführt".

Deze aanhaling kenschetst meteen den stijl van dit deel. Het Duitsch van het tweede is van belangrijk beter gehalte dan dat van het eerste.

Leiden. J. M. N. Kapteyn.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De firma G. B. van Goor Zonen te Gouda zond den vijftienden druk in het licht van Kramers' bekenden *Woordentolk*; aan dezen druk, die zich o. a. daardoor van de vorige uitgaven onderscheidt dat de geslachten der vreemde zelfst. naamww. zijn opgegeven. heeft Dr. F. P. H. Prick van Wely zijn medewerking verleend.

Een nieuw kerkhistorisch tijdschrift verscheen onder den titel *Bossche Bijdragen*, bestemd voor het verzamelen van „bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch" onder redactie van de heeren Fransen, Goossens en Van Hapert. De eerste aflevering maakt een goeden indruk en geeft veel verscheidenheid van inhoud.

De Redaktie ontving de volgende boeken en brochures, allen betrekking hebbende op de oorlog: G. Pyke, *To Ruhleten and back* (Londen, Constable and Cr, 1916, Pr. 1 sh.; verhaal van een journalist die gedurende de oorlog Duitsland wist binnen te dringen, gevangen genomen werd en ontsnapte); A. D. Mc Laren, *Peaceful Penetration* (Londen, Constable and Cr, 1916; beschouwingen en studies over de verspreiding van Duitse invloed in Europa, Afrika, Azië en Australië); *Lettres à tous les Français* (Parijs, 1916; twaalf open brieven, geschreven door Durkheim, Lavisse, Denis, Meillet enz.); J. Reinach, *Le Service de Santé pendant la Guerre*; F. Marre, *La Chimie meurtrière des Allemands*; F. Marre, *Les Mitrailleuses*; F. Marre, *Les Armes déloyales des Allemands*. De laatste vier geschriften zijn verschenen bij Bloud en Gay te Parijs (1916).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXII. 1: Meilink, Militaire dienstplicht 16de en 17de eeuw. — De Boer, Een bezoek aan Kaapstad 1819. — S. Kalff, Cornelis Loots. — Boerman, Steden als economische centra. — P. M. J. A., Examen aard. rijkskunde M. O. 1916. — Meded. op geogr. gebied.

Revue Historique, CXXIII, 2: Babut, L'adoration des empereurs. — Bémont, Les institutions municipales de Bordeaux (fin). — Davillé, La surprise de Bar-le-Duc (1589). — Bulletin historique: histoire grecque, V.

Studiën, LXXXVII, Febr.: W. Cramer, „De Protestantsche Biecht". — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel, II. — G. J. J Louwerens, Uiterlijkheid en Innerlijkheid. — A. Slijpen, M. Maeterlinck, II. — Is. Vogels, Kath. 's-Gravenhage. Verleden en Heden. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

Maart: Fr. Hilarion Thans, Benedicta Tu. — P. Zeegers, De Psychologie d. tragische emotie, I. — G. Jonckbloet, Over Inlandsche bedienden. — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel, III. — L. v. Rijckevorsel, Het eerste Koloniaal Onderwijs-congres. Aug. 1916. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **No. 8.** **Mei 1917.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

E. Scheer, Studien zu den Dramen des Aeschylos. Leipzig, Verlag von B. G. Teubner. 1914. (Pr. M. 2.—, geb. M. 2.80).

De voorbereiding van eene nieuwe bewerking der Aeschylus-editie van Henri Weil, scherpzinniger gedachtenis, heeft aan E. Scheer aanleiding gegeven om in een afzonderlijke geschrift, beknopt en systematisch verschillende types van tekstbederf, en van daaruit voortvloeiende verbeteringsmethodes te behandelen.

Geheel afgescheiden van de vraag of in de daarbij gegeven voorstellen tot correctie de schrijver zijne lezers zal overtuigen, verdient dit korte geschrift de aandacht van ieder philoloog, die in een goed en betrouwbaar voorbeeld de methode der klassieke tekstkritiek wil leeren kennen. Scheer heeft zich steeds, en wel zeer bijzonderlijk in zijne editie van Tzetzes' Scholiën op Lycophron, een criticus betoond van zoo buitengemeene nauwkeurigheid, objectiviteit en kundige scherpzinnigheid, dat niemand deze „studiën" terhand zal nemen zonder zeer gegrond vertrouwen dat hij er iets uit leeren zal.

Gemakkelijk heeft Scheer zijnen lezers het leeren niet gemaakt. Een zeer omvangrijke stof is hier samengedrongen tot een opusculum criticum van ongemeene beknoptheid, die verstoken blijft van alle litteraire bekoring. Wij zijn hier mijlen ver van dien boeienden stijl en dien schijnbaar speelsgewijs verzamelden rijkdom van bewijzen die aan boeken als de Novae en de Variae eene zoo ongeëvenaarde levendigheid geven. Maar — met voorzichtigheid gebruikt — is dit boek, als isagogisch geschrift tot de studie der Aeschylus-kritiek zeker instructief.

Scheer heeft zijn werk systematisch ingedeeld. Hij bespreekt het eerst de fouten uit glossemen ontstaan, daarna de lees- en schrijffouten, dan gaat hij na, waar de scholiën tot het aannemen van varianten aanleiding kunnen geven, en eindelijk bespreekt hij de waarschijnlijkheid van talrijke omzettingen. Dat de grenslijnen dezer hoofdstukken vaak dooreen loopen spreekt van zelf en is geen bezwaar.

De positieve waarde van een arbeid als deze ligt niet uitsluitend in de als aannemelijk aanvaarde emendaties. Vooral een text als die van Aeschylus geeft op dat gebied niet veel hoop op eenheid van oordeel: ik hecht dan ook niet veel beteekenis aan het feit dat Scheers emendatievoorstellen mij zelven slechts zeer zelden bevredigen. Maar het is wellicht de moeite waard, liever dan eene serie conjecturen te wegen, enkele voorbeelden uitvoeriger te bespreken ter kenschetsing van zijne methode en vooral van hare gevaren. Ik kies daartoe in de eerste plaats enkele bladzijden uit het eerste hoofdstuk.

Niet licht zal iemand, die met de tekstoverlevering van Aeschylus' tragedies eeniger mate vertrouwd is, tegenspreken dat de mogelijkheid van corruptie door het indringen van glossemen in den tekst, tengevolge van de duistere gedrongenheid der Aeschyleïsche taal ongemeen groot is. Desniettemin blijft de criticus die zijne emendaties bouwt op de veronderstelling van dergelijke corrupties steeds voor velerlei groote moeilijkheid staan; allereerst moet hij aantoonen, dat inderdaad het woord dat hij in eere wil herstellen eene verklaring behoefde, dan dat het als glosseem veroordeelde werkelijk het karakter heeft van eene aannemelijke verklaring en eindelijk dat er voor den librarius eenige aanleiding bestond om het glosseem voor een wegens voorafgaande omissie bij geschreven tekst-deel aan te zien.

Een zoo ervaren handschriftkenner als Scheer heeft niet veel moeite om eene casuspositie te bedenken welke die laatste moeilijkheid opheft. Of hij ook in de twee eerstgenoemde opzichten steeds zoo gelukkig is, schijnt mij twijfelachtig. Twee voorbeelden mogen ter toelichting van mijn twijfel dienen. Vooreerst dan de vraag of zijne glossemen werkelijk glossemen zijn.

In de slotscène der Eumeniden spreekt Athena de

Schrikgodinnen aldus toe (het is noodig de geheele ῥῆσις aan te halen):

vs. 794 Ἐμοὶ πίθεσθε μὴ βαρυστόνως φέρειν.
οὐ γὰρ νενίκησθ', ἀλλ' ἰσόψηφος δίκη
ἐξῆλθ' ἀληθῶς, οὐκ ἀτιμίᾳ σέθεν.
ἀλλ' ἐκ Διὸς γὰρ λαμπρὰ μαρτυρία παρῆν,
αὐτός θ' ὁ χρήσας αὐτὸς ἦν ὁ μαρτυρῶν,
ὡς ταῦτ' Ὀρέστην δρῶντα μὴ βλάβας ἔχειν.
800 ὑμεῖς δέ τε τῇδε γῇ βαρὺν κότον
σκήψησθε, μὴ θυμοῦσθε, μηδ' ἀκαρπίαν
τεύξητ'.

In deze pericope is nu vs. 800, zooals iedereen ziet, verminkt overgeleverd. Onder de verschillende pogingen tot correctie heeft Weil's ὑμεῖς δ'ἐμεῖτε τῇδε γῇ βαρὺν κότον; vooral hierom m.i. eene wèlverdiende instemming gevonden omdat deze vraagzin de stilistische tegenstelling met de vorige versregels zoo uitnemend herstelt. Dat Weil daarop in den volgenden regel σκέψασθε voor het overgeleverde σκήψησθε schreef, herstelde de plaats in haar geheel op zeer aannemelijke wijze. Niet echter aannemelijk voor Scheer. Deze toch, uitgaande van de (niet nader toegelichte) onderstelling dat de overlevering van den Marcianus σκήψητε luidt en σκήψησθε een correctie is, bemerkt, zeer achterdochtig tegenover glossemen, dat μὴ θυμοῦσθε eene interpretatie is van μὴ κότον σκήψητε en reconstrueert de verzen aldus:

ὑμεῖς δὲ <μή>τε τῇδε γῇ βαρὺν κότον
<ἀτεκνίᾳ> σκήψητε μηδ' ἀκαρπίαν
τεύξητε,

zonder aan te geven op welken grond hij het werkw. θυμοῦσθαι (een echt verbum tragicum) als glosseem verbant, of te verklaren hoe een verstandig commentator er toe heeft kunnen komen om, niet κότον σκήψητε, doch ἀτεκνίᾳ κότον σκήψητε door θυμοῦσθε te interpreteeren.

Een tweede voorbeeld geve het bekende kolon uit de parodos der Perzen (97) dat ik, om niet te wijdloopig te zijn, aanhaal zoo als het door Wilamowitz, met de correcties van Wellauer en Hermann is uitgegeven.

φιλόφρων γὰρ <παρα>σαίνου-
σα τὸ πρῶτον παράγει
βροτὸν εἰς ἄρκυας ἄτα.

Scheer heeft heel wat krasser middelen noodig om den tekst te herstellen dan de elegante heelwijze van Wellauer. Men hoore hem zelf: Offenbar ist für den zweiten Jonicus in 98 ein Glossem eingetreten und zwar unterliegt dies dem Verdachte, wenn wir die gänzlich freie Dianoia ἡ γαρ ἐκ θεοῦ, φησίν, ἀμαύρωσις καὶ δόλωσις ἄφυκτός ἐστιν (94—98), ἅμα γὰρ δολοῖ καὶ κακοποιεῖ einsehen, dass σαίνουσα nicht aus dem echten Texte, sondern aus dieser Sinnesangabe geschöpft ist. Deze opvatting schijnt mij door niets gesteund. Daargelaten de vraag of wellicht in de parafrase voor het overgeleverde προσαίνει (de correctie προσ is van Hermann) παρασαίνει moet worden gelezen) komt het mij voor, dat een zóó Aeschyleïsch woord als σαίνειν beter lot verdient dan zonder vorm van proces naar den taalschat van den parafrast te worden verwezen.

Intusschen, het staat in zijne ballingschap niet alleen; ook (of vooral?) παράγει wekt verdenking, en — zoo zegt Scheer — als we daarvoor nu maar een dichterlijker synonymon kunnen vinden, so braucht uns σαίνουσα kein Kopfbrechen mehr zu machen. Derhalve is hij gaan zoeken en hij heeft παραμείβει gevonden, een werkwoord dat hier even slecht past als het goed tehuis behoort in de aan zeevaart ontleende beeldspraak bij Pindarus (N. 3. 27), θυμέ, τίνα πρὸς ἀλλοδαπὰν ἄκραν ἐμὸν πλόον παραμείβεαι. Inderdaad is het dunkt me alleen de anapaestische vorm van dit werkwoord die den Heer Scheer heeft verlokt. En wat blijft er nu over van de schoone strofe? Indien wij den emendator gehoor geven zullen wij in het vervolg moeten lezen:

φιλόφρων βὰρ παραμείβει
βροτὸν εἰς ἀρκύας ἄτας enz.

en aannemen dat σαίνουσα τὸ πρῶτον παράγει glosseem van παραμείβει is.

Natuurlijk hebben niet alle, op deze glosseemhypothese berustende emendatie-voorstellen van Scheer zoo ernstige bezwaren als de twee die ik hier ten voorbeeld aanhaalde. De meeste waarschijnlijkheid blijven die coniecturen bezitten waar het glosseem slechts één woord betreft. Scherpzinnig en geestig gevonden is Ag. 1224 λέοντος ἐ λ λ ὸ ν ἐν λέχει στρωφώμενον als correctie voor λέοντ' ἄναλκιν enz. Overtuigend zou ik deze gissing achten, als ik zeker kon gelooven dat Cassandra Aegisthos een ἐλλός kan noemen dien zij een oogenblik later zooveel treffender een wolf noemt (αὕτη δίπους λέαινα συγκοιμωμένη λύκῳ λέοντος εὐγενοῦς ἀπουσίᾳ vs. 1258) en dat er voor een commentator eenige reden kan hebben bestaan om het niet onbekende ἐλλός door ἄναλκις te interpreteeren.

Eigenlijk is door het bovenstaande de aard van Scheers kritiek wel gekenschetst. Volledigheidshalve wensch ik intusschen nog iets over de fouten uit verkeerd lezen ontstaan te zeggen.

Bij het naspeuren van corrupties dezer tweede soort, is het gebied der mogelijkheden op zich zelf scherper begrensd, en door Scheers eigen palaeografische ervaring de weg duidelijker afgebakend. In het hoofdstuk dat daarover handelt zal de lezer een leerzame bloemlezing vinden van verscheiden veel voorkomende typen van corruptie. Overweging verdienen verschillende van de hier voorgestelde verbeteringen zeker. Zoo is in Prom. 766 οὐ γὰρ ἡστόν voor οὐ γὰρ ῥητόν ongetwijfeld palaeografisch eene zeer aannemelijke verbetering, indien men althans — wat bij mij niet het geval is — ῥητόν (na den voorafgaanden regel) stilistisch onaannemelijk acht. Zoo is Ag. 12 voor een palaeograaf de door Sch. voorgestelde emendatie ἀτῶν (voor εὖτ' ἄν) zeker aantrekkelijker dan Wilamowitz' gissing εὐδων, maar geeft zij even goed den vereischten zin? Ik zou zeggen dat de Wachter door het gebruik van een zóó sterk woord als ἀτῶν geheel uit den toon valt, en dat de emendatie van Wilamowitz onvoorwaardelijk de voorkeur verdient. Dat zelfde geldt van vs. 14 (εὐνὴν ὀνείροις οὐκ ἐπισκοπουμένην ἐμὴν· φόβος γὰρ ἀνθ' ὕπνου παραστατεῖ), waar de aanteekening van Wilamowitz het pronomen ἐμὴν afdoende verdedigt en de correctie van Scheer (ἔμπα φόβος γὰρ) — stilistisch niet fraai — m. i. een voorbeeld is hoe gemakkelijk al te groote vertrouwdheid met de neiging der librarii om bepaalde letters te verwisselen (hier de *Π* in de *H*) een ervaren palaeograaf

tot correcties verleidt welke de zin niet aanbeveelt. En sterker nog doet zich dit zelfde bezwaar op eene andere plaats gevoelen. Scheer geeft nl. verschillende voorbeelden van een welbekend verschijnsel, de wegvalling van aanvangsletters van een versregel. Frequent is dit, gelijk men weet, in verzen die bovenaan of onderaan het codexblad hebben gestaan, en allicht kan men dat van vele verzen veronderstellen. Op palaeografische gronden dus ook van ῥείθροις (ῥεέθροις) in deze beroemde regels uit den Agamemnon (206, *v.v*):

βαρεῖα μὲν κῆρ τὸ μὴ πιθέσθαι,
βαρεῖα δ'εἰ τέκνον δαΐξω, δόμων ἄγαλμα,
μιαίνων παρθενοσφάγοισιν
ῥεέθροις πατρῴους χέρας....

Is het waarlijk zoo vermetel met Triclinius (metri causa) ῥείθροις te schrijven? De lange sylbe is toch geen bezwaar? Het gebruik van ῥεῖθρα niet van water, doch van het over de handen des vaders stroomende maagdenbloed zal toch Scheer niet veroordeelen? Schoemanns ῥοαῖς noemt hij, vreemd genoeg, „kalt objectiv"; maar wat dan te zeggen van zijn eigen χρείαις dat palaeografisch slechts dit eene voordeel heeft dat het een voorbeeld kan geven van een weggevallen beginletter maar voor het verdwijnen van θρ geene verklaring aanbiedt, terwijl het, wanneer we op den zin letten, geheel de bloedig wreede kleur die Agamemnon's klacht zoo snijdend maakt wegvaagt, om die te vervangen door eene abstractie.

Men heeft wel eens beweerd dat alle textkritiek in den grond aesthetische kritiek is, en dat hetgeen men, geleid door stilistische of logische overwegingen in een Griekschen tekst wil veranderen, zich altijd wel door de eene of andere palaeografische „wet" laat verdedigen. Het komt mij voor dat deze bewering bij Scheer geene instemming zal vinden. Hij tracht, naar de methode der zuiver palaeografische tekstbehandeling te werk te gaan, en doet dit kloek en systematisch. Of daarbij hetgeen men kortheidshalve „psychologische" kritiek noemt, niet te veel in het gedrang raakt, betwijfel ik. Zeer zeker zal een Aeschylustekst naar de methode van Scheer behandeld heel wat meer van de traditio vulgata afwijken dan den meesten onzer gewenscht schijnt.

Amsterdam. K. Kuiper.

P. Hamberger, Die rednerische Disposition in der alten ΤΕΧΝΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ. (Rhetorische Studien, hrg. v. Dr. E. Drerup, 2 Heft). Paderborn, Schöningh. 1914. (Pr. M. 4).

Het tweede deeltje der Rhetorische Studien (vgl. *Mus* Jan. 1915), van de hand van Dr. Peter Hamberger en door den „Herausgeber" E. Drerup opgedragen aan zijn leermeester J. H. Lipsius, tracht, zooals reeds de titel aanwijst, de kunstregelen, die de oudste rhetorische technici voor de dispositie der redevoering hebben vastgesteld, weer bloot te leggen; en wel 1° door een onderzoek van de mededeelingen over deze technici in de latere rhetorische handboeken en in de polemische uitlatingen hunner jongere tijdgenooten, 2° door een analyse der redevoeringen van Gorgias en Antiphon.

Na een zeer korte inleiding, die met veel verwijzingen een schematisch overzicht geeft van de ontwikkeling van het „rhetorisch leerboek" tot op Aristoteles, en o.a., ten onrechte naar het mij voorkomt, uit Arist. Rhet. I p. 1354b 16 vgg. en Alcidamas περὶ σοφιστῶν § 33 wil concludeeren „dass von den älteren Technographen die materia orationis im Rahmen der einzelnen Redeteile dargestellt war", worden achtereenvolgens behandeld: Corax en Tisias; Thrasymachus, Gorgias, Theodorus, Licymnius, Euenus; terwijl in het derde en laatste hoofdstuk, ter toetsing der uit bovenvermelde bronnen geputte kunstregelen aan de practijk der oudste redenaars, een analyse wordt gegeven van de redevoeringen van Antiphon.

Van dit zorgvuldig onderzoek zijn de polemische gedeelten het best geslaagd. Zoo wordt de bewering van Süsz (Ethos p. 74), dat uit Phaedrus 237 C zou blijken, dat de Sicilische techniek geen voorschriften over dispositie geeft, maar zich bepaalt tot de theorie van het εἰκός, uitstekend weerlegd door het bewijs, dat Süsz de plaats bij Plato volkomen foutief interpreteert; zoo worden in het hoofdstuk over Gorgias de fantastische constructies van denzelfden geleerde, volgens wien Gorgias niet alleen de dispositie heeft gegrondvest, maar ook „die Redekunst von der Rücksicht auf das Substrat befreit, den Logos als ein lebendiges Wesen von dämonischer Kraft verstehen gelehrt, seine kunstgerechte Behandlung in der taktvollen Anschmiegung an den καιρός gesehen" (l.l. p. 41), vernietigd door het aanwijzen van verschillende misvattingen in Süsz' betoog; en evenzoo is in het laatste hoofdstuk zijn Analyse van Antiphon's περὶ τοῦ Ἡρῴδου φόνου een goede weerlegging van Reuter's opinie, die bij Antiphon slechts een ἄρρυθμος εὐρυθμία had kunnen ontdekken (Hermes 38, 1903). Minder overtuigend zijn echter veelal zijn conclusies in positieven zin. De identificatie b.v. van de onderdeelen van Antiphon's redevoeringen met de 7 termen van Corax' dispositie (προοίμιον, προκατασκευή, προκατάστασις, κατάστασις, παρέκθεσις, ἐπίλογος) volgens schrijvers reconstructie, blijft in allerlei opzichten onzeker. En ook de gronden, waarop deze reconstructie zelf rust, zijn verre van hecht. Immers, om daartoe te geraken en het herstelde bericht op naam van Aristoteles te kunnen zetten, koppelt hij eerst de mededeelingen van twee rhetoren uit de 5e en 6e eeuw, Troilos en Sopatros (Waltz VI 48 en V 6) vrij willekeurig aan elkander en haakt dit testimonium dan aan Aristoteles, „auf welchen als Primärquelle ja die oben (S. 8) erwähnte Uebereinstimmung zwischen Sopatros und Cicero (Brutus 12. 46: ut ait Aristoteles) unmittelbar hinführt". Maar „oben S. 8" vinden we slechts twee plaatsen van Cicero en Sopatros naast elkaar gezet, met eenige woorden vet-gedrukt, die niet eens heelemaal gelijkluidend zijn, en op p. 7 de verzekering: „Doch zeigen die beiden Berichte in ihrem inhaltlichen Kerne gewisse Verschiedenheiten, die ihre Vereinigung nicht ohne weiteres gestatten."

Men zou zelfs meenen hier voor een psychologisch raadsel te staan, ware het niet dat althans déze moeilijkheid wordt opgelost door p. 26 n. 6: „Die Quellenanalyse und die Rekonstruktion des Aristotelesberichtes aus Troilos-Sopatros verdanke ich Herrn Professor Drerup."

Het zij me vergund op één punt nog iets nader in te gaan, waar het mogelijk zal zijn door een korte uiteenzetting in het licht te stellen, hoe onzeker in een onderzoek als dit de resultaten noodzakelijkerwijs moeten blijven: ik bedoel de verklaring van Theodorus' termen πίστωσις en ἐπιπίστωσις.

De loci classici voor Theodorus als technoloog zijn Plato Phaedr. p. 266 D vgg. en Arist. Rhet. III. 13. 1414 b 13. Terecht, naar het mij voorkomt, opponeert hier Hamberger tegen degenen die meenen, dat Plato l. l. de speciale dispositie-voorschriften van Theodorus geeft. Προοίμιον, διήγησις, τεκμήρια, εἰκότα zijn algemeen geaccepteerde technische termen; πίστωσις, ἐπιπίστωσις, ἔλεγχος, ἐπεξέλεγχος moeten als bizondere snufjes van Theodorus beschouwd worden. Bij de verklaring dezer termen echter, in 't bizonder van het eerste stel, faalt H. in het volgende: 1° trekt hij voor ἐπιπίστωσις conclusies uit de aanteekening van Hermeias op Phaedr. 266 E: ἐπιπίστωσιν λέγει τὸ ἐπὶ ἀποδείξει ἑτέραν ἀπόδειξιν ἐπαγαγεῖν, terwijl toch uit die opmerking zonneklaar blijkt, dat Hermeias voor zijn verklaring geen ander materiaal had dan den tekst van Plato; 2° zoekt hij de termen verder toe te lichten uit Anaximenes (Rhet. ad Alex.) en identificeert hen met de daar onderscheiden πίστεις en δικαιολογίαι, die hij dan in Antiphon's indeeling practisch verwerkt vindt, terwijl toch: *a*. Anaximenes, hoewel de oudste der ons bewaarde technografen, minstens een halve eeuw jonger is dan Antiphon en ook dan Theodorus; *b*. Anaximenes over 't genus deliberativum spreekt, terwijl Antiphon's rede een gerechtelijk pleidooi is; *c*. de term δικαιολογία zooals Anaximenes hem gebruikt, zich veel beter in den zin der latere technici laat verklaren (zie Volkmann p. 74) dan in verband brengen met dat deel der rede over den moord op Herodes, waar de aangeklaagde den bewijslast voor positieve opheldering van de moordzaak afwijst. En als men dit deel geen δικαιολογία kan noemen, dan blijft er voor zijn identificatie met ἐπιπίστωσις absoluut geen grond bestaan.

Intusschen, het zou te veeleischend zijn in een onderzoek met zoo onvolledig en onzeker materiaal naar vaste en alleszins bevredigende uitkomsten te vragen; men moet den schrijver dankbaar zijn voor zijn poging nieuw licht te ontsteken op een terrein, waar de verlichting zoo onvoldoende is, te meer, daar die pogingen herhaaldelijk, zooal geen definitief resultaat, dan toch een verbetering van het tot nog toe bereikte opleveren.

Hilversum. W. E. J. Kuiper.

J. de Vries, Studiën over Færösche Balladen. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon. 1915. (Amsterdamsche diss.).

In dit boek worden achtereenvolgens behandeld de Faeröse balladen van Regin Smidur, Brinhild, Högni, Ragnarr, Ismal en Genselin, die vergeleken worden met verwante balladen in de overige Skandinaviese dialekten. Doordat consequent voor elk hoofdstuk dezelfde werkwijze is gevolgd, is het boek zeer overzichtelik geworden. Steeds gaat een bronnenopgave vooraf, en vóór twee balladen met elkander vergeleken worden, wordt van ieder afzonderlik de meest oorspronkelike tekst vastgesteld, door vergelijking der verschillende redakties waarin één ballade is overgeleverd en door innerlike kritiek. De aldus verkregen oudste vormen worden dan weer met elkander vergeleken en daarbij wordt nagegaan, welke gedichten invloed op elkaar gehad kunnen hebben en waar ten slotte de stof voor de oudste balladen vandaan is gekomen. Bij dit onderzoek gaat De Vries met grote omzichtigheid te werk. Bij vergelijkingen wordt een juist onderscheid gemaakt tussen het voorkomen van stereotiepe motieven en biezondere overeenstemmingen. Doordat hij niet fantaseert, maar logies argumenteert, staat de schrijver ook sterk in die gedeelten, waar hij o. m. tegen Golther polemiseert.

De voornaamste resultaten zijn dan: de Foeröse balladen van Regin Smidur, Brinhild en Högni berusten voornamelik op de Volsungasaga en de Þidrekssaga en hebben hier en daar invloed van Deense balladen ondergaan. Uit de nauwe onderlinge aaneensluiting blijkt, dat de 3 gedichten onderdelen van één samenhangend dichtwerk zijn: de situatie aan het slot van het ene gedicht is dezelfde als die in het begin van het volgende en in de Brinhildtáttur en het Högnilied wordt door een gelijksoortige redenering de bron verbeterd.

Het 4e hoofdstuk, over de Ragnars-táttur levert zeker wel de belangrijkste resultaten op; hierin wordt bewezen, dat een oude overlevering aangaande Ragnarr met een sage uit Spangereid en de Kráka-Áslaugssage tot één Ragnarssaga verbonden werd. Op deze saga berusten de Þáttr af Ragnarssonum uit Hauksbók, de Ragnarstáttur en een Ragnarssaga, die we nu niet meer bezitten. Deze laatste saga is mede door het meer op de voorgrond stellen van de figuur van Ragnarr zelf, omgewerkt tot een jongere Ragnarssaga, die ons is overgeleverd. De Þáttr en táttur staan dus op een ouder standpunt dan de ons overgeleverde Ragnarssaga. De zucht om de verschillende heldensagen door genealogieën te verenigen is ook hier merkbaar. Áslaug was al de dochter van Sigurdr Fáfnisbani geworden en men wilde Ragnarr nu nog nauwer met de Volsungen in verband brengen. De Volss. en Ragnarss. werden met elkander verbonden, de figuur van Heimir werd met de geschiedenis van Kraka in verband gebracht en de rol van Heimir in de Volss. werd verbreed.

Als geheel levert het werk van De Vries dus vrij belangrijke resultaten op.

Enkele kleine opmerkingen wil ik hier alleen aan toevoegen. Terecht wordt geen waarde gehecht aan het op overeenkomstige plaatsen voorkomen van stereotiepe uitdrukkingen, maar dan is het ook niet opmerkelik, dat in een ballade en een saga in verband met de naamgeving van een paard wordt gezegd *af öllum vár hann betstur* en *ok hefir sa hestr beztr verit*. (p. 10).

Door te strenge kritiek wordt van de balladenschrijver wel eens te grote beknoptheid geëist en moet breedsprakigheid noodzakelik op jongere verbreding wijzen, zo pg. 61, 125. Een enkele maal wordt een konklusie wel eens wat snel getrokken pg. 226, waar een herinnering aan het aanroepen van Odinn in redaktie C van de Deense vise, Greve Genselin, een bewijs moet zijn, dat C op een oudere redaktie teruggaat dan A. B. Dergelijke kleine opmerkingen verminderen echter de wezenlike waarde van het onderzoek van De Vries niet.

Amsterdam. S. A. Krijn.

J. Prinsen J. Lzn., Handboek tot de Nederlandsche Letterkundige Geschiedenis. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1916. (Pr. *f* 6, geb. *f* 7.50).

Dit werk is een prettig boek, een boek om voor je plezier in te lezen. Als men er eens in bladert, blijft men van zelf doorlezen, geboeid door den levendigen stijl, den persoonlijken kijk, den overtuigenden toon, en de meestal rake opmerkingen. Wel is de schrijver geslaagd

in het programma, aangegeven in zijn kort voorwoord:

„Dit handboek wil in niet te beknopten vorm een „inzicht geven in de ontwikkeling van onze litteraire „kunst, het groote geheel in zijn wording laten zien, „op belangrijke détails een helder licht laten vallen.

„Ik heb hierbij niet gestreefd naar onpersoonlijkheid. „Waar ik schoonheid vond, daar heb ik getuigd; wat „mij minderwaardig leek, heb ik als zoodanig gesignaleerd. „De noodzakelijke dorheid en eentonigheid, die met een „bloote mededeeling van de feiten gepaard moet gaan. „heb ik daardoor misschien kunnen vermijden.

„Men zal het natuurlijk niet altijd met mij eens zijn; „moge het boek dan prikkelen tot eigen verder onderzoek, „tot het bevestigen of zuiveren van eigen gevoel en „oordeel."

Een prikkelend, opwekkend boek is het zeker; en, daarop wil ik met nadruk wijzen: een doorleefd, een persoonlijk, een oprecht boek. Het is een boek meer voor hen, die reeds wat meer rondgekeken hebben, en voor hen, die reeds véél rondgekeken hebbend, hun geheugen willen opfrisschen óf eens willen zien, hoe schrijver over een en ander denkt. Niet voor schooljongens. Daartoe beweegt het zich op te ruim gebied, heeft het een te ruimen kijk, gaat het te diep op vele, ook buitenlandsche literatuur-kwesties in.

En daartoe is ook de stijl *te* vrij en los. Jongens moesten eens gaan denken, dat zij dat mochten navolgen.

Zoo kom ik tot een punt van beteekenis. Juist het aantrekkelijke in dit boek is het levendige, vrije. Voor schooljongens is dit minder geschikt: volwassenen waardeeren het, te lezen, alsof ze met een zeer belezen en ervaren man een onderhoudend uur doorbrengen, en van alles op de hoogte worden gebracht in een mondelinge voordracht. Maar de wensch vrij, niet schoolmeesterachtig of dor te zijn, speelt schrijver wel eens parten: hij laat zich wel eens te veel gaan, en dat is een zwakheid van zijn verdienste. Zoo krijgen wij uitdrukkingen als: vunze lof, en vunze lauweren (trouwens Couperus gebruikt, dit in de bepaalde uitdrukking: een vuns lid in de familie hebben); dat is andere thee van natuurlijkheid; smok (in platten zin); zat vol; is de boodschap; een schop voor d'r achterste, en enkele andere, die zonder verlies (integendeel) vervangen hadden kunnen worden. Wel is er soms in zoo'n plat woord een bepaalde kracht, doch 't klinkt toch wat onverzorgd en: een ander had het ook wel kunnen doen. Beter, hoewel óók minder academisch zijn uitdrukkingen als: leuterend streven, bazelen, bolwerken levenslot, maling aan, verkikkerd, een puntdicht in elkaar draaien; je ware romantiek. Dat is alles spreektaal, maar om 't levendige, teekenachtige gunnen wij schrijver de genomen vrijheid; omdat er mede samengaat een algeheele afwezigheid van dorheid, droogheid, dufheid, drie d's, welke dikwijls beknopte handboeken tot een weinig uitlokkende lectuur maken. Had hij zich minder laten gaan, hij zou ons niet vergast hebben op leuke wendingen, geestige tiraden, als b. v. de volgende over Feith's Julia: „Dat zelfs de meest sentimenteele en edelaardige jongelui „zich dergelijke intimiteiten niet kunnen veroorloven, „zonder dat de traditioneele moraal wel eens in gevaar „komt, blijkt al spoedig. „Wij omhelsden elkaar en onze „zielen genoten." *Jawel. Maar dat wordt te lang om te vertellen. En buitendien ... Kort en goed*, even voor „het suprême moment spreekt Julia het woord „on„sterfelijkheid" uit en dat redt de situatie" (bl. 493). Over „Spandaw's *Vogelnestje*: Kazjeweel die bliksemschicht, „die het ondier verplettert en een stokje steekt voor „zijn bemoeiingen om aan een simpel soepeetje te „komen. Zulke verhaaltjes stalen het hart van het volk. „Och, en wat voor kwaad steekt er eigenlijk in? 't Is „een onschuldige liefhebberij." (bl. 539). Over zeker „Lentelied: „Die nachtegaal, het officieele beestje „voor den burgerman, waarnaar hij expres 's avonds „als de avondboterham al op was ging luisteren in het „plantsoen, — want daar moest er een zitten, zeien „ze — die nachtegaal en dan daar de „adem" van „te hebben om de natuur en Gods lieve schepping mee „te loven, nee maar!" (bl. 582). Over Bilderdijk: „ „Komt er een ongeluk," " schijft hij aan da Costa, „ „men wijte het de menschelijke wijsheid, die enz." " „Ja die menschelijke wijsheid *had het gedaan bij Bil„derdijk*" (bl. 526).

Over de *Aran en Titus*: „Een verkrachte juffrouw „met uitgesneden tong, een vader die zijn eigen kind „in den vorm van een fricandeautje te verorberen krijgt, „of het ook wellustig zal hebben zitten rillen, het toen„malige Amsterdamsche *cinema-publiek*!" (bl. 284). Ik wijs verder nog op bl. 252, 285, 376, 508.

Op gelukkige wijze weet hij soms een indruk te wekken door zoo'n vrij woordje, als klassiekerigheid, smakelijke titel.

Of hij gelukkig is met *slafelijk* voor *slaafsch*; *Tacitijnsch* voor in den trant van Tacitus; of het beeld van de papieren bloemen onder een stolp in het verband juist is, en of een tijdschrift dat het bijltje neerlegt, goed gezegd is, zou ik gevraagd willen hebben. Zoo is ook een beeldrijkheid als op bl. 617 niet toe te juichen [1]).

Over de losheid van stijl en woordenkeus spreek ik wat uitvoerig, omdat dit een bepaalde karaktertrek is van het boek en samenhangt met het wezen van Prinsens werk. Hij zou, om met Oom Stastok te spreken „om den dood niet gewild hebben" dat zijn Handboek een saai boek werd, of hij den indruk zou maken een ouderwetsch mensch te zijn. Het past ook bij zijn voorliefde voor het passioneele, zijn waardeering voor het niet wegmoffelen van een gepaste zinnelijkheid, zijn sympathie voor „uitleven" en „uitzeggen".

Wat niet wegneemt, dat hij evengoed oog en hart heeft voor het waarlijk pastorale, voor mystieke overgave, oprechte godsdienstigheid, ernstige bezonkenheid en andere verschijnselen.

Het eerste zien wij bij zijn beschouwingen over het Dionysische naast het Apollinische, over Potgieter, zedelijkheid en zinnelijkheid, over *Lidewyde*, over Hoofts *Dartelavond*, Bilderdijks *Verlustiging*, over Bredero, over v. Deyssels vroegere perioden, over het hoogstellen van den hybris (waarom *hybris*, en waarom ook *vates*?), bij zijn beschouwing van de tachtigers, en wat na hen komt. Zijn liefde voor het passioneele doet hem ook gunstiger oordeelen over Mevr Bosboom-Toussaint, waarbij de passie in zijn edelste beteekenis

[1]) Nu ik toch even de debetzijde opsla, wil ik daaruit vermelden, dat het jammer is, dat titels van boeken of gedichten niet cursief gedrukt zijn, wat soms onduidelijkheid veroorzaakt, of bij het lezen storend werkt, als op bl. 222, 423, 488. Ook jammer is het, dat drukfouten zijn blijven staan als *bezocht* voor *gezocht* (126), *Renissancaist* voor *Renaissancist* (220), *eer* voor *een* (311), *eege* voor *leege* (383), *tot Scott's modellen* voor *van S. m.* (607).

geldt, en een onderdeel van het denkbeeld liefde is. Ik kan niet nalaten een enkel woord te citeeren uit zijn bespreking van den Leycester-cyclus. „Een diep en fijn „begrip van de draagster van alles in het leven, de liefde: „de teugellooze passiën, de Platonische liefde, oprechte „huwelijksmin en bovenal de goddelijke liefde, is de „breede basis van dit forsch en statig paleis van nobele „verbeeldingen." (bl. 609).

Voor het tweede zou ik vele passages kunnen aanwijzen, en daarbij van de gelukkigste. Enkele noem ik even: over het landelijke bij Post, over den Ouden Gids, over Kloos en v. Deyssel (verg. voor het „tam"worden van den laatste d'Oliveira, *Mannen van tachtig*), over mystiek en mysterie bij Vondel, over de poëzie van van Alphen, Helmers en Loots. Ik citeer alleen even een paar zinnen over Elizabeth M. Post. „Ik ken geen Hol- „landsch auteur, waarin al het typisch sentimenteele „zoo mooi harmonisch vereenigd is en die tevens toch „zoo zuiver Hollandsch blijft, geen Hollandsche senti- „menteele, wier werk we ook thans nog, als we ons in „den geest des tijds hebben ingeleefd, met een zoo rustig „welgevallen kunnen lezen, met dien stillen, tevreden „glimlach van verrassing over al dat oude en schijnbaar „vergane, dat toch zoo aardig blijft en waarin nog „altijd het warme menschenhart klopt" (blz. 497).

Over het hoofdbeginsel van alle letterkundige kunst laat hij zich aldus uit: „In alle waarachtige goede en „groote kunst zal echter boven alles heerschen de „drang naar schoonheid. Als zelfs de meest zuivere „gemeenschapskunst, zooals de rassocialist zich die „droomt, niet is ontvangen en geboren uit de onweer- „staanbare schoonheidspassie, gesteund door kennis en „arbeid, dan kan er aangenaam aandoend decoratief „werk, leerzame propagandistische lectuur ontstaan, „maar dat gaat voorbij; daaruit vloeit niet de koesterende „warmte van het stralend vuur, the joy for ever." (bl. 661 vlg.).

Zeer prijzenswaard is zijn streven naar een juiste indeeling; zijn z'n overzichten, veelal uitgaande van de W. Europ. stroomingen. Zeer gelukkig weet hij enkele aanhalingen te doen, en allerlei mede te deelen, als teekenend, wat bij het korte bestek niet verwacht zou worden, al verwaarloost hij dan ook wel eens iets, wat in een ander handboek wel, doch als van minder beteekenis, voorkomt. Goed is ook, dat hij de latere en laatste schrijvers behandeld heeft, al heeft dit zijn bezwaren (zie zijn eigen opmerkingen bl. 650 en 688); vooral waar hij niet een verslag geeft van de als tot de geschiedenis te rekenen letterkunde, maar zijn kijk op den loop van den stroom gevormd door de geheele W. Europ. literatuur, en door de onze, als onderdeel daarvan, en dus meer behandelt het verband tusschen de verschijnselen en hun in en uit elkaar vloeien, en de kunstwerken. en personen, die daarbij op den voorgrond treden.

Dat ieder zich niet zal vereenigen met al zijn beschouwingen en waardeeringen is door hem voorzien, en natuurlijk, waar hij zoo weinig tracht objectief en zuiver historisch alles op te vatten. Ik zou dan ook bladzijden kunnen vullen met geschilpunten, en ik zou menig levendig debat wenschen over allerlei, wat ik niet zoo zou onderschrijven. Zoo in de overzichten, in de opvattingen van blijspel, tragedie, roman, de appreciatie van auteurs; ook enkele bepaalde uitspraken. Laat ik nog enkele punten even aanstippen. Zóó de grenslijn tusschen Germaansch-Christ. en Romeinsch-heidensch; hoever is b. v. bij Vondel sprake van de leer der Stoa of de gelatenheid van 't Christendom? Zóó de tegenstelling tusschen mystiek der gedachten en die van 't gevoel (is de redeneering geheel zuiver, waar de 1e toch uit heet te gaan van 't gevoel?) Zóó in de zeer belangwekkende beschouwing op bl. 193 over kunst en volk. Zóó de uitspraak: „Wie in kunst in het algemeen meer „dan oppervlakkig vermaak en verstrooiing zoekt, „moet onbewust zelf kunstenaar zijn." (In vele opzichten waar, indien men door kunstenaar niet bedoelt eigenlijk scheppend kunstenaar, verg. hierbij v. Deyssel in Dl. IX over Titus Rembrandt). Mooi is, tusschen twee haakjes, wat schr. verder op die bladz. zegt over volkslied, rederijkerij, welsprekendheid (Brugman). Zóó de parallel Bijns-Marnix (Is er geen tegenspraak in hetgeen er over de *Byëncorf* gezegd wordt?) Zóó over de opvatting van Cats en Huygens. Cats wordt terecht vergeleken bij v. Effen; waar hij een passage van Cats aanhaalt, was een vermelding, dat dit werk van een 80-jarige is, niet overbodig geweest.

Iets meer moet gezegd over Bredero's *Spaanschen Brabander*, dien hij terecht zéér hoog stelt. Al het beweerde lijkt mij niet geheel juist (zie bl. 283). Neen, Bredero mag iets dergelijks gevoeld hebben (zoo ongeveer als Langendijk iets van den Don-Quichot-idee moet gevoeld hebben), doch bij den *Brabander* kan men niet denken aan een pijnlijken lach als eindindruk, integendeel aan de lust, aan de liefde, waarmeê Bredero dit alles schiep, aan het gevoel voor het comische, het teekenachtige, het levensvolle (waarbij dan ook weemoed is), dat er in dit alles stak; geen troosteloosheid, geen ontkenning als oplossing. Kon dit het werk tot zoo iets schoons maken? Een ander soort werk misschien, doch *dit* zeker niet. Hoe Pr. het kan zeggen, begrijp ik niet, vooral als men b.v. erbij vergelijkt, hetgeen hij opmerkt bij de Genestet (die er terecht zeer goed afkomt).

Verder brengt Pr. wel even, maar hij doet het toch, Jan Zoet in verband met Multatuli en zijn volgelingen. Dat contact loopt m. i. op kortsluiting uit! Neen, meer dringt zich de vergelijking op van Multatuli met Bilderdijk. O er is een hemelsbreed verschil, waarover zoo straks! Doch punten van vergelijking: beiden zijn veel vervuld van zichzelf, gevoelen bij alles zich zelf, brengen zich zelf vaak in betrekking met den lezer; beide bewegen zich op allerlei gebied van wetenschap, veelal met veel te veel gemak; beiden laten zich in, dikwijls rythmische, maar in allen gevalle stroomende golven uitvloeien, onweerstaanbaar. Ook in hun huwelijken is analogie. En het verschil? ik kom hiermede meteen op schrijvers appreciatie van Bilderdijk. Deze heeft op hem, als op mij en zeker velen, altijd een soort afstootenden indruk gemaakt, hoewel men moet erkennen, dat hij een reus is, en mooie, zelfs teere dingen geschreven heeft; ik geloof, dat dit komt omdat er iets onharmonisch in hem is, een gebrek aan tact, aan fijn gevoel. Multatuli daarentegen heeft bij veel wat af te keuren is toch steeds iets charmeerends, een gevoel voor harmonie, ook waar hij opzettelijk ruw is, of dissonanten geeft. Bij B. moet zeker veel toegeschreven worden aan zijn jeugd-leed en veel vergeven we hem na 't lezen van dat schoone gebed (niet het aangehaalde!),

waarin hij toont zoo zijn gebreken te kennen en te betreuren; ook zijn brieven doen hem gunstiger beoordeelen. NB. men zie de beschrijving van zijn persoon in Veegens' *Hist. Studien*, zóó geheel afwijkend van de gewone voorstelling. Multatuli! hem met Heine vergelijken zou ook aanlokkelijk zijn!

Kortheidshalve moet ik meerdere kwesties onbesproken laten en mij bepalen tot nog enkele opmerkingen. Bl. 321: Embden als vrijplaats voor dissenters; hiervoor zie men b. v. *Tegenw. Staat d. Ver. Nederl.*, en Hoofts *Historien* 146.

Bl. 324: Over de koelheid van Romein de Hooge in zijn platen bij den *Ystroom* kan ik het niet eens zijn; als diens meeste werk is het wel oppervlakkig; maar mij doet het meer denken aan aangebrand dan aan koel, iets wat uit zijn persoonlijkheid wel te verklaren is. Bl. 594: Koetsveld had gunstiger beoordeeld kunnen zijn, men leze b. v. over zijn verdiensten bij Busken Huet; van hem had nog wel vermeld mogen worden *Herinneringen v. e. tachtigjarige* en *Losse Bladen uit mijn Pastoraalboek*, die verre boven zijn novellen staan. Ik wil nog even wijzen op de overeenkomst tusschen zijn *Pastorie van Mastland* en *Mr. Maarten Vroeg* van A. Vosmaer. Bl. 596 en 642: Ook Cremer had op wat meer aanspraak, dan hem toegekend wordt. Verg. over Cremer, Multatuli in *Wijs mij de plaats*, en Bakhuyzen v. d. Br. in Levensber. v. Cremer, Letterk. 1880. Evenzoo v. Nievelt, wien vooral zijn gemoedelijke boutades tegen de nieuweren, in zijn rol van Jan de Oude, zeker bij die nieuweren geen goed gedaan hebben. Toch is er, al staat hij in veel opzichten op ouden grond, veel goeds, hij kan zoo natuurlijk, gevoelig fantazeeren, over velerlei. Bl. 604: Ook de uitspraak over van Lenneps romans lijkt mij niet rechtvaardig; ze zijn niet allen in één adem te noemen. Bovendien, is de kunst van leuk, onderhoudend te vertellen toch ook niet iets?

Doch ik moet eindigen; 't zou anders ook lijken, of ik te veel nadruk legde op datgene, waarin ik met den schr. van oordeel verschil. Daarom tot slot nog even op een paar m. i. bijzonder geslaagde passages gewezen: over de *Nederduitsche Helicon*, over Roemer Visscher, met de aanhaling van het teere versje, dat hij terecht met Heine's bekende *Du bist wie eine Blume* vergelijkt, over Wolff en Deken, over Hofdijk, dien hij zeer hoog stelt, over Da Costa en Bilderdijk, met de aardige verklaring: „Als ik Da Costa gelezen heb, ben ik een half uur anti-revolutionnair." Zoo ook de tirade over Vondels nederigheid tegenover geleerden (bl. 305), hij de „machtige, aristocratische kunstenaar". — „Hoe zouden wij ook dit verheven genie Vondel willen zien, vrij en oppermachtig heerschend, stellend zijn eigen grenzen, naar het schoonheidsbesef, de harmonie van zijn eigen geest."

Meermalen heeft hij opmerkingen, ontleend aan vergelijking met de schilder- of teekenkunst om zijn meening duidelijk te maken, waarvan als voorbeelden de volgende plaatsen: „Geen krabbel van Rembrandt, — een paar „veegen en streepen — of er trilt nog iets geestigs en „persoonlijks. Vondel daarentegen heeft heel wat onbe- „teekenende rijmen gemaakt." (bl. 315) „Is het niet, „of we een prachtige prent van Dürer of Lucas v. Leyden voor ons hebben, als we in (Geert Groote's) *Devoet „boexken* lezen van dat visioen, dat een kloosterbroeder „had van het stalleken Bethlehems."

Ten slotte vestig ik de aandacht op de bronnen, bij elk gedeelte opgegeven, die het zooveel te meer stempelen tot een gids bij de studie, en ook voor hen, die uit liefhebberij lezen willen over de ontwikkeling van onze letterkunde.

Hiermede geloof ik bereikt te hebben, wat ik mij voornam, nml. te bewijzen, dat Prinsen's boek de moeite van een kennismaking ten zeerste loont.

Den Haag. C. H. Ph. Meijer

J. Eysten, Het leven van Prins Willem II. (Nederlandsche Historische Bibliotheek uitgegeven onder leiding van Prof. Dr. H. Brugmans, X). Amsterdam, J. M. Meulenhoff. 1916.

Ik kan mij niet voorstellen dat eenig lezer van dit boek het aantrekkelijk zal vinden. Hij zal er veel uit kunnen leeren maar uit de lezing genot scheppen zal hij niet. De reden hiervan is gelegen in den vorm van deze levensbeschrijving waarin zamenhang ontbreekt. Zij is niet een geheel maar een zamenvoegsel van deelen. De schrijver heeft, na een blijkbaar naarstig onderzoek, eene menigte belangrijke feiten en oordeelvellingen van tijdgenooten in verband met het leven van Prins Willem II opgespoord en die toen aan een draad geregen, zich over het onderling verband verder niet veel bekommerend. Zoodoende wordt de aandacht van den lezer gedurig afgeleid van het eene punt naar het andere, zonder daartoe door een geleidelijken overgang te worden voorbereid.

Als sprekend voorbeeld wijs ik op bladz. 40 en volgende. Daar worden door elkander aangehaald een aantal getuigenissen van verschillende personen aangaande het loszinnig leven van Prins Willem II, zijne oefeningen in de kunst van paardrijden en in het teekenen, en zijne geestvermogens, hetgeen dan wordt besloten met een aanhaling uit Vondel's Geboorteklok, en wel van de regels die de blijdschap ten plattenlande bezingen nadat de geboorte van den Prins daar was bekend geworden. Vervolgens doet de schrijver eenige mededeelingen omtrent de opvolging in het stadhouderschap en het lidmaatschap van den Raad van State, den Prins door de Staten Generaal in 1633 en 1638 aangeboden, terwijl hij zijn hoofdstuk eindigt met een beschrijving der verhouding van den Prins tot het Vorstendom Oranje die niet veel meer behelst dan de geschiedenis van dit landje onder het beheer van Frederik Hendrik.

Indien de schrijver er toe zoude kunnen besluiten om voor een volgende uitgave van zijn boek dit geheel om te werken, ware dit inderdaad een nuttige arbeid. De rijke stof zoude dan op zoodanige wijze moeten worden verwerkt dat het „Leven" meer het karakter kreeg van een levensbeschrijving, van een aaneengeschakeld verhaal; elk paar volzinnen zoude dan niet, zoo als thans het geval is, een nieuwe alinea behoeven uit te maken, iets wat er niet weinig toe bijdraagt om den lezer te vermoeien.

Het vijfde hoofdstuk van het boek, uit een geschiedkundig oogpunt het belangrijkst omdat het den aanslag op Amsterdam behandelt, zoude vooral door deze herziening veel in waarde winnen. Het is nu verward en onduidelijk. Wie een heldere en juiste voorstelling wil geven van een belangrijke gebeurtenis moet in de eerste plaats op de tijdsorde acht slaan en deze stipt volgen bij het verhalen der verschillende feiten die zich hebben voorgedaan. Door dit te verzuimen maakt men het zijnen

lezer zeer bezwaarlijk om de toedracht der zaken in haar geheel te overzien en die goed te begrijpen. Aan deze tekortkoming maakt zich Mr. Eysten bij het beschrijven van den aanslag op Amsterdam door Willem II schuldig, waardoor zijn verhaal van deze hoofdgebeurtenis uit zijn boek die niet op zoodanige wijze teruggeeft als noodig is voor den lezer om zich die goed voor te stellen. Zoo vermeldt de schrijver op den laatsten regel van bladz. 162, na een verhaal van wat op Zondag 31 Juli voorviel, weder een voorval dat tot den vorigen dag behoort. Reeds in de voorafgaande regels waren trouwens de gebeurtenissen van beide dagen dooreengemengd, het gelasten toch van schietschijfoefeningen door den Prins aan de te 's Gravenhage gelegerde troepen had op Zaterdag, niet op Zondag plaats. Nog komt het mij voor dat op bladz. 165, waar over de aanwezigheid der Amsterdamsche leden van de Staten te 's Gravenhage wordt gehandeld, de schrijver zelf met de dagen in de war is. Het in dit boek behandelde onderwerp verdient ongetwijfeld een beter vorm dan die het in handen van Mr. Eysten te beurt viel. De stadhouder Willem II is een belangwekkende verschijning in onze geschiedenis, door wat hij is geweest en ook door wat hij had kunnen zijn. Ware hij niet in den bloei zijner jeugd door den dood geveld, dan zou de geschiedenis der Republiek waarschijnlijk een anderen loop hebben genomen en zoude zijn zoon dien hij — had hij den zevenenzeventigjarigen leeftijd bereikt — zoude hebben overleefd, niet de roemrijke plaats hebben bekleed die de geschiedenis hem heeft geschonken. Hoe aanlokkelijk spel voor de verbeelding intusschen dergelijke bespiegelingen mogen opleveren, voor den geschiedschrijver hebben zij geen waarde.

Zijn oordeel over Willem II zal zeker niet zacht zijn, maar hij zal niet verlegen behoeven te wezen bij het zoeken naar verzachtende omstandigheden. Jeugdige overmoed dreef den Stadhouder tot de belangrijkste daad die hij heeft verricht, zijn staatsgreep van 1650. Hij toonde zich daarbij een man van durf maar niet van beleid. De uitkomst leerde dat het hem niet moeielijk zoude zijn gevallen een volkomen overwinning te behalen indien hij met meer vastberadenheid ware te werk gegaan. Na de mislukking toch van zijn onbezonnen aanval op Amsterdam verkreeg hij nog het grootste deel van wat hij gehoopt had te bereiken.

Mr. Eysten is op het voetspoor van Fruin ook bereid om verzachtende omstandigheden aan te nemen. Hij meent dat Willem II in de oorlogzuchtige staatkunde die hem in botsing bracht met Amsterdam niet uitsluitend werd bestuurd door persoonlijke en dynastieke belangen (blz. 188). Ik neem dit aan doch in dezen zin, dat door den jongen Stadhouder de belangen van zijn persoon en zijn huis geacht werden één te zijn met die van de republiek. Zijne opvoeding, zijn huwelijk waardoor hij ongelukkigerwijs met de Stuarts en hunnen aanhang in zeer nauwe betrekking kwam, zijn vertrouwelijke omgang met zijne Fransche vrienden en ook de tegenstand die zijne legerplannen ondervonden, hebben er ongetwijfeld toe bijgedragen om deze opvatting bij hem te versterken. Van een jong eerzuchtig vorst, in de eigenaardige stelling geplaatst waarin Willem II verkeerde, ware echter nauwelijks iets anders te verwachten geweest.

Ik wil niet besluiten zonder Mr. Eysten 's aandacht te hebben gevestigd op twee hinderlijke drukfouten die te vinden zijn op blz. 12. Hij schrijft daar: Aubing du Maurier en Cerissier, wat wel zal moeten zijn Aubéry du Maurier en Cérisier.

Leusden. W. H. de Beaufort.

H. Oldenberg, Die Religion des Veda. 2. Auflage. Stuttgart und Berlin, Cotta'sche Buchh. 1917.

Wanneer van een boek een hernieuwde uitgave noodig blijkt, is dit op zichzelf reeds een bewijs, dat dit boek nuttig is gebleken en bruikbaar bevonden. Dat is zeker in hooge mate het geval geweest met Oldenberg's „die Religion des Veda", een werk, dat in zekeren zin een nieuwe baan geopend heeft, voerend tot een juister inzicht en beter begrip van menig onderdeel van dat komplex van teksten, dat onder den naam Veda wordt samengevat. Die door Oldenberg nieuw geopende baan was deze, dat hij zich beijverde den Veda niet slechts van zuiver Indologisch standpunt te bezien, maar ook gegevens der Ethnologie daarbij toe te passen; juist in de gelukkige combinatie dezer twee factoren ligt het succes van Oldenberg's boek, vooral wat betreft het tweede gedeelte ervan, Abschnitt 3 en 4, waarin de cultus behandeld wordt. De tweede uitgave verschilt in hoofdinhoud en omvang niet van de eerste. Wel heeft de S. veel ingevoegd en hier en daar aanmerkelijk veranderd, doch door het vervallen van andere passages, blijkbaar van minder gewicht, heeft het boek denzelfden omvang behouden. Natuurlijk dat in de 16 jaren, verloopen sinds de 1ste uitgave, heel wat op 't gebied van den Veda is gearbeid; van dat alles heeft de S., voor zoover ik zie, nota genomen.

Boven werd aangeduid, dat het 2de gedeelte van Oldenberg's werk, de behandeling van den cultus, het meest de algemeene sympathie heeft gevonden. Niet in dezelfde mate was dit het geval met des S. behandeling der eigenlijke mythologie, met name die gedeelten, waarin hij het wezen der Vedische goden tracht te verklaren. Een zijner meest vernuftige hypothesen, maar die in haar vollen omvang ook het minst ingang heeft gevonden, is wel zijne verklaring van het oorspronkelijk wezen en de herkomst van den god Varuṇa. Men weet, dat volgens den S. Varuṇa de Indische tegenhanger van den Avestischen Ahuramazda is en dat de Āditya's, waarvan Varuṇa de voornaamste is, beantwoorden aan de Ameša spenta's van den Avesta. De eindconclusie van Oldenberg is nu, dat die Āditya-Amešaspenta's oorspronkelijk geen goden waren van de Indo-iraniërs, doch dat ze in hun godsdienst-systeem zijn overgenomen of ingedrongen uit een Semitisch milieu, waar die groep de personificatie was van Zon (Mitra-Miþra), Maan (Varuṇa-Ahura) en de planeten (overige Āditya's en Ameša spenta's). Bewijsbaar is van deze hypothese slechts de groote overeenstemming tusschen Varuṇa en den Avestisch-perzischen Ahuramazda, alles wat verder gaat is al te zeer hypothetisch en tot op zekere hoogte zelfs onwaarschijnlijk en onaannemelijk.

Hoe dankbaar wij er ook voor zijn moeten, die Religion des Veda up to date bijgewerkt te bezitten, zoo ware, daar de geleerde wereld door de 1ste uitgave bekend was met Oldenberg's mythologische beschouwingen en verklaringen, — zoo ware, naar de meening van den recensent, in plaats van een in hoofdzaak onver-

anderde nieuwe uitgave, veel meer welkom geweest een algeheele omwerking van het boek: wanneer het mythologische gedeelte geheel vervallen ware en het boek uitsluitend gewijd ware aan de behandeling en verklaring van den *cultus* en de *liturgie*, dan zou de wetenschap den S. oneindig meer verplicht geweest zijn. Immers, hoe dankbaar men ook moge zijn voor 't geen reeds geboden is in de ethnologisch-philologische behandeling der cultus-gebruiken, over deze materie viel nog *heel* wat meer te zeggen. Terwijl de S. zich nu in hoofdzaak heeft beperkt tot teksten, die alreeds in vertaling bekend waren, had hij dan ook in zijne beschouwingen kunnen opnemen zoovele uiterst gewichtige andere riten, ik denk bijv. aan de ekāha's (zooals de viśvajit, de sadyaskrī's, de sava's en de abhicaranīya isti's). Ook verschillende ahīna's en sattra's zouden tot interessante opmerkingen aanleiding kunnen geven.

Na deze opmerkingen van algemeene strekking mogen nog enkele punten ter sprake komen. Schrijver dezer regelen is het geheel met Oldenberg eens, dat de liederen van de Ṛksaṃhitā grootendeels voor het Soma-offer bestemde litanieën zijn, doch van dit punt maakt de S. zich wel wat gemakkelijk af, daar er immers een menigte sūkta's zijn, die, volgens wat wij weten, niet in den cultus passen, die geen viniyoga hebben. v. Schroeder's hypothese ter verklaring dezer sūkta's had hier d. m. den lezer niet onthouden mogen worden. Dan had de lezer bij de behandeling van den Atharva-veda wel het recht iets te hooren over de verhouding van dezen Veda tot het kanonieke traividyam. Ware hier en daar den S. toch niet iets ontgaan van wat over den Vedischen ritus is geschreven sinds het verschijnen der 1ste editie, dan zou hij enkele punten hebben verbeterd en enkele vraagteekens door een beantwoording hebben kunnen vervangen. Zoo bevat bijv. de behandeling van den śūlagava (p. 79) een onjuistheid (vgl. G. G. A. 1897, p. 286). Wat de beteekenis van den sesam is (p. 353), heeft ons Pischel (G. G. A. 1897, p. 813) geleerd. Eene beantwoording, althans eene poging ter beantwoording der vraag, welke de beteekenis is van het sīmantonnayana (p. 463, n. 3), had de S. kunnen vinden in G. G. A. 1897, p. 283. Eene van Oldenberg afwijkende verklaring van het zich op de dij slaan (p. 490), die althans vermeld had kunnen worden, is te vinden in *Mus.* X, p. 37, 38. Bij de behandeling van Kutsa-Indra (p. 155, 156), had verwezen mogen worden naar: „Over en uit het Jaiminīya-brāhmaṇa." Dat bij Varuṇapraghāsa en Sākamedha in het zuidelijke vuur, waarmede Oldenberg blijkbaar den dakṣiṇāgni bedoelt, geofferd wordt (p. 323, 351), is onjuist. Niet geheel waar ook is het, wanneer beweerd wordt (p. 450): „der Soma kann nicht.... je nach Umständen dem einen oder dem anderen Gott dargebracht werden." Ik maak opmerkzaam op den agniṣṭut en dergelijke ekāha's. Tweemaal (p. 399, 407) vermeldt de S. het opvallende voorschrift, dat de tot een Soma-offer gewijde, de dīkṣita, *stamelend* zou moeten spreken. Deze verzekering berust op slechts ééne plaats (ŚBr. III. 2. 2. 27), waar de uitdrukking is: *parihvālam*. De vertaling, „stammelnd" (BR), „falteringly" (Eggeling) schijnt mij verre van zeker te zijn. Het woord, waarmee Āpastamba (śrs. X. 12.9) hetzelfde aanduidt, luidt: *pariṇayena* (sc. *mānusīṃ vācaṃ vadati*). Dat Āpastamba hiermee hetzelfde bedoelt als de auteur van het ŚBr., blijkt uit Bhāradvāja, die heeft: *parihvālaṃ mānuṣīṃ vācaṃ vadati*, en hij voegt er ter verduidelijking aan toe: *canasitaṃ vicakṣaṇaṃ vānuṣajaṃś*; *canasiteti brāhmaṇam āmantrayita vicakṣaṇeti rājanyavaisyāv iti vijñāyate*. Desgelijks Hiraṇyakeśin. De term beteekent misschien: „in verbloemde taal", en het is deze manier van spreken, die bedoeld wordt, als er sprake is van de taal, die de dīkṣita te spreken heeft: den dīksitavāda, vgl. l'Agniṣṭoma, § 19 (pag. 21 bovenaan). — De vertaling van een paar passages uit het Kauśika-sūtra (bijv. die van 75.13 op p. 490) is zwak, en de conjectuur op 32.5 (p. 495, n. 2) is m. i. onaannemelijk.

Doch al deze opmerkingen, die détails betreffen, kunnen niets afdoen op de groote waarde, die het boek van Oldenberg voor den Sanskritist en in 't algemeen voor den beoefenaar der godsdienstwetenschap heeft, voor wien het ook in zijne nieuwe bewerking een betrouwbare gids moge zijn.

Utrecht. W. Caland.

Gerhard von Mutius, Die drei Reiche. Ein Versuch philosophischer Besinnung. Berlin, Weidmann. 1916. (Pr. M. 4.).

Als een zacht gedragen stem komt dit boek uit groote verte, vreemd aan alle strijdgewoel. De drie rijken hier bedoeld hebben geen volksgrenzen: het rijk van de natuur buiten ons; het rijk van de handeling of van de wisselwerking tusschen mensch en natuur; het rijk van het vrije innerlijk leven, waar de mensch zich zelf en het wezen der dingen vindt. Slechts de voorrede, geschreven te Warschau, April 1916, en enkele zinspelingen in het werk herinneren aan den tegenwoordigen tijd. En hoewel de schrijver geen pacifist is, staat er in het geheele boek geen woord van duitsche zelfverheffing, geen enkel aanstootelijk woord voor een van de vele vijanden. Het woord kultuur heeft voor hem een meervoud. Het schijnt een protestantsch Oostenrijker te zijn, die het volgende schrijft (blz. 71 v.): „Kein Zweifel, dass das hohe Formgefühl, welches das französische Volk durchdringt, die Grazie und Feinheit, welche den Deutsch-Oesterreicher vor den anderen deutschen Stämmen auszeichnet, eine Nachwirkung der grossen reichen Höfe des 17. und 18. Jahrhunderts sind.... Die hohe politische Kultur Englands und damit die ganze Prägung des in seiner Art unerreichten englischen Menschentypus ruht auf dem ungewöhnlich stabilen und breiten Wohlstand des Landes."

Onbekende dingen, wetenschappelijke vondsten moet men in dit werk niet zoeken. Het is een proeve van algemeene wijsgeerige beschaving in de lijn van Goethe tot Bergson. Wie in stille uren tot het derde rijk wil stijgen en daarbij behoefte heeft aan de taalbegeleiding van een andere ziel, die neme dit boek. Dat de schrijver echter ook in het tweede rijk niet vreemd is, moge behalve uit het boven aangehaalde nog blijken uit het volgende (blz. 153): „Nur durch die Leistung werden wir uns selber deutlich, unserer selber gewiss.... „Gestalte dein Leben zum Kunstwerk" ist ein gefährlicher Rat. „Opfere dich deinen Zielen", das ist stärkender Zuspruch. In Wahrheit macht uns, mehr als alle gesuchte Harmonie, die Tat zur Persönlichkeit."

Amsterdam. T. J. de Boer.

H. Armini, Sepulcralia Latina. Göteborg, Eranos' förlag. 1916. (Göteborgsche diss.).

De schrijver van dit academisch proefschrift heeft aan de hand van het C. I. L. nagegaan, hoe de sterfgevallen in het oude Itelië over de leeftijden waren verdeeld. Zijn werk bestaat uit drie hoofdstukken. In het eerste heeft hij de gevallen vermeld, waarin de leeftijden bij overlijden rechtstreeks waren aangegeven; in het tweede zijn de gevallen beschouwd, waarin die leeftijden in dichterlijken vorm zijn omschreven, terwijl het derde de uitkomsten van het onderzoek bevat.

In het eerste hoofdstuk maakt de schrijver eenige algemeene opmerkingen, zooals de volgende:

1o. dat van de oudere personen de leeftijd goed bekend was;

2o. dat van bijkans de helft der overledenen de leeftijd niet is opgegeven;

3o. dat de leeftijden, die op 0 of 5 eindigen, veelvuldiger voorkomen dan te verwachten was (waarschijnlijk zijn dit globale opgaven, zooals er nog in den tegenwoordigen tijd bij volkstellingen voorkomen);

4o. dat de leeftijden der vrouwen, als zij zijn opgeteekend, met dezelfde of met grootere nauwkeurigheid dan die der mannen zijn genoteerd; enz.

In 31 tabellen (pp. 73—103) heeft de schrijver de door hem verkregen resultaten neergelegd. De tabellen zijn alle op volkomen dezelfde wijze ingericht, zoodat het voldoende zal zijn, den eersten staat te beschrijven. Deze heeft betrekking op de bewoners van Rome. De leeftijden zijn in de volgende groepen verdeeld: 0—2, 2—5, 5—10, 10—15 jr. enz.; in elke groep, behalve in de eerste twee, zijn vijf leeftijden samengenomen en als hoogste groep komt voor: 135—140 jaar! Dat in alle tabellen die groepen zoo hoog zijn opgevoerd, is geschied uitsluitend terwille van één persoon (voorkomende in de tabel van de 10e regio van Italië), die dan op dien buitengewoon hoogen leeftijd van 135 à 140 jr. zou zijn overleden. Overigens zijn er meermalen leeftijden boven de 100 jr., maar toch nooit boven de 115 jaar opgegeven.

Achter elken leeftijdsgroep is nu opgeteekend: het aantal mannen, het aantal vrouwen en de som dier twee getallen; terwijl ten slotte die getallen nog zijn uitgedrukt in percentages van het totaal der kolom waarin zij voorkomen.

Let men alleen op de hoofdrubrieken, dan komt men tot de volgende cijfers betreffende de personen, waarvan de leeftijd bij overlijden volgens den schrijver voldoende kan worden vastgesteld:

	Mannen.	Vrouwen.	Totaal
Inwoners van Rome	5662	3834	9496
Bewoners van het overige Italië .	3269	2075	5344
Totaal	8931	5909	14840

Hierbij komen dan nog 2135 bewoners der steden; terwijl ten slotte nog afzonderlijk de leeftijden worden opgegeven van 1166 Militairen en van 858 Christenen.

De schrijver heeft uit dien grooten voorraad cijfers geen conclusies willen trekken; hij heeft er dus van afgezien, uit de gevonden cijfers iets te halen wat op een sterftetafel gelijkt. Hij maakt er Beloch zelfs een verwijt van, dat deze in zijn werk „Die Bevölkerung der Griechisch-Römischen Welt" (1886), wèl sterftekansen voor de verschillende leeftijden heeft berekend.

Het schijnt, dat het den schrijver niet bekend is geweest, dat na Beloch nog anderen zich hebben bezig gehouden met de samenstelling eener statistiek van overledenen zooals die uit de inscripties kan worden afgeleid. Anders toch zou hij nog melding hebben gemaakt van de Marchi („Cifre di mortalità nelle iscrizioni romane", Reale Instituto Lombardo di scienze e lettere, rendiconti, serie II vol. XXXVI, 1903), die niet minder dan 32000 grafschriften heeft nagegaan, maar daarvan slechts een vierde deel bruikbaar heeft bevonden. Ook zou hij dan gewag hebben gemaakt van Macdonell, die gedeeltelijk hetzelfde materiaal als de Marchi heeft bewerkt, maar bovendien zijn aandacht aan de sterfte in eenige wingewesten van Rome heeft gewijd en zijn onderzoek („On the Expectation of Life in Ancient Rome, and in the Provinces of Hispania and Lusitania, and Africa") in het tijdschrift Biometrika (vol. IX, 1913) heeft gepubliceerd.

Trouwens op den schrijver schijnt in dezen hetzelfde noodlot te hebben gerust als op zijne voorgangers. Aan de Marchi toch waren de onderzoekingen van Beloch onbekend, hoe vreemd dit ook moge schijnen (de Marchi en Beloch beiden hoogleeraren aan eene Italiaansche universiteit, de eerste te Milaan, de tweede te Rome). En Macdonell zocht vergeefs in het British Museum naar de verhandeling van de Marchi (hij had er eerst van gehoord, nadat zijn onderzoek voltooid was en meende gelezen te hebben, dat zij in de Verhandelingen der Akademie van Padua voorkwam) en kende vermoedelijk ook niet het onderzoek van Beloch.

Had de schrijver van het proefschrift de artikelen van de Marchi en Macdonell gelezen, dan zou hij misschien er toe zijn overgegaan, voor enkele l eftijden den gemiddelden levensduur te berekenen; niet voor de laagste, evenmin voor de hoogste leeftijden, maar b.v. voor de leeftijdsgroepen van 30 tot 60 jr. Hij zou dan uitkomsten hebben gevonden, niet veel verschillende van die, welke uit de cijfers der andere onderzoekers kunnen worden afgeleid en die in het algemeen op een korteren levensduur wijzen dan voor die leeftijden in de oudste der bekende sterftetafels (de tafel van Halley uit het eind der 17e eeuw) wordt aangetroffen.

Met dat al mag er den schrijver geen verwijt van worden gemaakt, dat hij in dezen een streng wetenschappelijk standpunt heeft ingenomen en liever geen tabel heeft willen samenstellen uit zulke onvolledige en onnauwkeurige gegevens, die bovendien niet op een kort tijdsverloop betrekking hadden, maar zelfs over eeuwen verdeeld waren.

Rotterdam. R. H. van Dorsten (†).

SCHOOLBOEKEN.

Bij de fa Wolters te Groningen verscheen een tweede druk van het vroeger in dit tijdschrift (Deel 22, kol. 253) besproken *Kort overzicht der Nederlandsche Letteren* door E. Rijpma.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Met het „Supplément" over de jaren 1702—1747, **waarmede** de bij de uitgave van het vorige deel gedane belofte wordt ingelost, beëindigde prof. Krämer thans het groote werk van de voortzetting der *Archives de la Maison d'Orange-Nassau* naar

het oorspronkelijk door Groen van Prinsterer beraamde plan. De bewerker deed een zeer beperkte keuze uit de belangrijkste in de verzameling der door hem aangetroffen briefwisseling en drukte die af in een goede honderd bladzijden. Wij herhalen onzen gelukwensch aan bewerker en uitgever, die dank zij de toestemming van Hare Majesteit de Koningin hun belangrijken arbeid ten volle konden afwerken. P. J. B.

Dr. Elisabeth Neurdenburg ving 29 Jan. 1917 hare lessen als privaat-docente in de kunstgeschiedenis te Amsterdam aan met een rede over *Onderwijs in de kunstgeschiedenis een eisch voor algemeene ontwikkeling* (Amsterdam, Van Kampen).

De heer H. Hettema Jr. gaf den 8sten herzienen en vermeerderden druk — zelfs een oorlogskaart 1914/6 komt erin voor — van zijn *Groote Historische Schoolatlas*, ontegenzeggelijk de beste, dien wij bezitten en die in hare opeenvolgende drukken behoorlijk in overeenstemming wordt gebracht met de nieuwe literatuur. P. J. B.

Te Parijs heeft zich een genootschap gevormd met het doel voordrachten te houden over hetgeen Frankrijk en zijn bondgenoten in de tegenwoordige oorlog hebben gedaan. De redaktie van het *Museum* ontving de volgende brochures, alle voordrachten bevattend van genoemd genootschap uitgegaan: E. Herriot, *L'Effort Russe*; P. Labbé, *L'Effort Serbe*; P. Adam, *L'Effort Portugais*; L. Barthon, *L'Effort italien*; A. Gérard, *L'Effort Japonais*; H. Robert, *L'Effort de Paris*; L. Marin, *L'Effort Belge*. Deze werkjes zijn verschenen bij Bloud en Gay te Parijs in 1916 (de laatste twee in 1917).

Bij dezelfde firma Bloud en Gay is ook uitgegeven, en aan ons toegezonden: H. Frichet, *Journal d'un officier prussien* (1916). De Engelse schrijver H. de Vere Stacpoole heeft een aantekeningboekje waarin een pruisies officier zijn indrukken opschreef gedurende de eerste maanden van de oorlog, vertaald en deze vertaling is nu door de heer Frichet in het Frans overgebracht. De overpeinzingen van de officier gelden het oorlogvoeren in 't algemeen en beschrijven de psychiese toestand van de dagboekschrijver. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Acad. d. Inscr. & B.-L., 1916, Janv.-févr.: J.-B. Chabot, Les inscriptions puniques de la coll. Marchant. — E. Pottier, Fouilles archéol. sur l'emplacement de la nécropole d'Eleonte, en Thrace. — A. Thomas, Une inscription provençale récemment découverte à Figeac. — L. Bréhier, Les galeries des rois et les catalogues officiels des rois de France. — Capitan, Quelques observations sur les chiens et le vin à l'époque gallo-romaine. — A. Thomas, Jean Pitart, chirurgien et poète.

Mars-avril: J.-B. Chabot, Les inscriptions puniques de Dougga. — A. Thomas, La date de la mort de Jean de Meun. — A. Moret, Sur un terme rare des décrets de Koptos. — A. L. Delattre, Une grande basilique près de Sainte-Monique, à Carthage. — Seymour de Ricci, Une inscription grecque d'Egypte. — J. Loth, Remarques aux inscriptions latines sur pesons de fuseau trouvés en territoire gaulois. — P. Durrieu, Souvenirs de la mythologie antique dans un livre d'Heures.

Mai-juin: Pillet, Un naufrage d'antiquités assyr. dans le Tigre. — J.-B. Chabot, Sur deux inscriptions puniques et une inscription latine d'Algérie. — A. Merlin, Une nouvelle inscription découverte à Thuburbo Majus. — De Pachtere, Les camps de la 3e légion en Afrique au premier siècle. — Ph. Fabia, La mosaïque de l'Ivresse de Bacchus au Mus. de Lyon.

Juillet-août: H. Lemonnier, Lettre sur les stucs du Colisée. — Moret, Déclaration d'un domaine royal et transformation en ville neuve sous Pepi II. — Ph. Fabia, Note sur les mosaïques superposées de la Déserte (place Sathonay, à Lyon). — L. Chatelain, Note sur les fouilles de Volubilis.

Rhein. Mus., LXXI, 3: F. Rühl, Justus von Tiberias. — W. Kroll, Die Zeit des Cornelius Labeo. — B. A. Müller, Ein neuer griech. Roman. — H. v. Arnim, Platos Lysis. — H. Schöne, Zu Galens Schrift Περὶ τοῦ παρ' Ἱπποκράτει κώματος. — H. Hollstein, Ein Gedicht Hadrians. — Misz.

Hermes, LI, 4: P. Wendland (†), das Gewand der Eitelkeit. — Dez., Zu Anaximenes Rhetorik. — Br. Keil (†), zur Tempelchronik von Lindos. — A. Rosenberg, Amyntas, der Vater Philipps II. — K. Praechter, zum Platoniker Gaios. — W. Kolbe, die griech. Politik der ersten Ptolemaeer. — O. Kern, Orphiker auf Kreta. — R. Philippson, zur epikur. Götterlehre. — R. Reitzenstein, philol. Kleinigkeiten. — Misc.

LII, 1: E. v. Stern, Bemerk. zu Strabons Geographie der taurischen Chersonesos. — W. A. Baehrens, literarhist. Beiträge, IV. — H. F. Müller, Plotin. Studien, IV. V. — G. Wissowa, das Prooemium von Vergils Georgica. — H. Schöne, τὸ τοῦ Τραϊανοῦ γυμνάσιον bei Galenos. — P. Lehmann, z. Kenntnis u. Geschichte einiger Johannes Scottus zugeschriebener Werke. — M. Wellmann, Übersehenes. — P. Boesch, zu einigen Theorodokeninschriften. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Päd., XXXIX-XL, 1: P. Wendland (†), Philol. u. Geschichte. — F. Boll, Astronom. Beobachtungen im Altertum. — E. Roese, Volkslied u. volkstüml. Lied. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: M. Siebourg, Die Politik des Aristoteles im Dienste der staatsbürgerl. Belehrung.

Neophilologus, II, 3: S. Eringa, Luc de Heere et la seconde Renaissance française. — W. v. d. Wijk, L'emploi des consonnes doubles dans la première édition du Dictionnaire de Richelet. — E. J. J. Messing, Das Suffix *-schaft* (Eng. *-ship*, Nl. *-schap*) nach Ursprung und Entwicklung; *Wirtschaft*, *Wirt*, I. — G. v. Poppel, Realien zu Walter v. d. Vogelweide. — H. Poutsma, Hendiadys in English. — W. v. Doorn, Op verkenning, I. — Varia.

Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Gen., XXXVIII: H. J. Smit, De registers van den biertol te Amsterdam. — A. Meerkamp van Embden, Goudsche Vroedschapsresoluties betreffende dagvaarten der Staten van Holland en der Staten-Generaal, 1525 tot 1560. — P. Geyl, Stukken betrekking hebbende op den tocht naar Chatham en berustende op het Record Office te Londen.

Tijdschrift voor Geschiedenis en Aardrijkskunde, XXXII, 2: De Boer, Van Waagdragersveem tot modern grootbedrijf (Blauwhoedenveem). — Kappetein, Gedachten over wereldoorlog en wereldvrede. — Wiltink, Het pan-amerikanisme en de zuidamerikaansche A B C-staten. — Van der Heyden, Oude klokken en klokgieters. — Mededeelingen op geographisch gebied

Studiën, LXXXVII, April: J. Stein, Prof. Slotemaker over „Christendom en Wereldbeeld." — H. Bolsius, Wat insektenwerk ons kan leeren. — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel, IV. — P. Hoenen, Vijf-en-twintig jaar Thorium-oxydegasgloeilicht. — L. v. Rijckevorsel, Het eerste Kolon. Onderwijs-congres. Aug. 1916, II. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Hora Siccama, Register Journalen Const. Huygens Jr.: Lit. Zentralbl. 1917, nº. 9 (Japikse).

De Jonge, Bijdr. t. t. kennis v. d. N.-Nederl. costuumgeschiedenis: Moyen Age, 2e Sér. XIX, nº. 5 (G. Huet).

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. — No. 9. — Juni 1917.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

B. Keulen, Studia ad arbitrium in Menandri Epitrepontibus exhibitum. Haarlem, Erven Loosjes. 1916. (Leidsche diss.).

Het scheidsgerecht.. Wees gerust, lezer: er volgt geen ontboezeming van staatkundigen aard. Wij zijn bij Menander, op de planken van het tooneel, en spreken van dingen die meer dan twee duizend jaar achter ons liggen.

Gaarne geef ik gevolg aan de uitnoodiging der Redaktie van het *Museum*, deze primitiae litterariae van mijn voormaligen leerling door een korte bespreking bij het publiek in te leiden. Met verstandige zelfbeperking heeft de Heer Keulen zich een klein hoekje ter ontginning gekozen op het uitgebreide en ten deele weinig betrouwbare terrein, dat in de laatste jaren door verschillende vondsten van papyrus- en perkamentfragmenten voor de philologen toegankelijk is geworden. Een veilig en aantrekkelijk hoekje. Hier geen kwellende onzekerheid omtrent den tekst, geen aanleiding tot gissen in het wilde weg: alles is ongeveer gaaf overgeleverd en gemakkelijk leesbaar. Het Scheidsgerecht, dat eertijds zoo vermaarde blijspel van Menander, moge slechts stuksgewijze en voor niet meer dan een derde zijn bewaard gebleven: de episode die Dr. K., na vele andere geleerden, in behandeling heeft genomen, is in beter staat tot ons gekomen dan menig stuk van Aristophanes.

Ik geloof — of ligt het misschien aan de woordenkeus? — dat ik iets minder dan de Heer Keulen bereid zou zijn toe te geven dat die geestige en aantrekkelijke episode voor den verderen gang van het stuk niet veel te beduiden heeft. Zelf trouwens maakt hij de opmerking dat het publiek door de pleitredenen, waaraan de naam van het blijspel is ontleend, geleidelijk en ongezocht op de hoogte wordt gebracht van wat het weten moet om de handeling te kunnen begrijpen; alsook, dat juist door de uitspraak van den ouden knorrepot Smicrines de ontwikkeling en ontknooping van het stuk wordt mogelijk gemaakt: Smicrines, die ten slotte de grootvader blijkt te zijn van den vondeling om wien het gaat. Men zou waarlijk al zeer veeleischend moeten zijn om een nóg beter samenhangend stuk te verlangen; die „arbitrage" tusschen den schaapherder en den kolenbrander is aan den genialen inval van een eerstenrangs kunstenaar te danken. Maar waarom is het blijspel nu juist naar die inleidende episode benoemd? Wel, om dezelfde reden waarom het fijne en ernstig bedoelde drama van Aristophanes, dat de tragische kunst tot onderwerp en de onderwereld tot plaats der handeling heeft, den potsierlijken naam van de „Kikvorschen" draagt. Beide hebben een titel gekregen die moest „pakken", ontleend aan een bijzaak, maar geschikt om de nieuwsgierigheid van het groote publiek te prikkelen. Wie tooneel zegt, zegt reclame. Hoeveel flauwer zou „de vondeling" of: „de ring" of: „de verongelijkte vrouw" hebben geklonken!

De eigenaardigheden van dat scheidsgerecht zijn door Dr. K. zorgvuldig in het licht gesteld, nadat in een inleiding de arbitrage bij de Grieken in het algemeen is behandeld. Misschien ware het doelmatig geweest in die inleiding wat scherper onderscheid te maken tusschen officiëel aangestelde (Aristot. de Rep. Ath. 53 en elders) en ambtelooze scheidsrechters.

Na een uitvoerige toelichting van allerlei rhetorische kunsttermen, naar aanleiding van verschillende zinswendingen der beide pleiters, is de slotsom van den Heer K. deze, dat Quinctilianus de pleidooien, die in dit en andere blijspelen van Menander voorkomen, terecht als omnibus oratoriis numeris absoluta heeft geprezen. Meesterstukken van welsprekendheid, juist omdat alle vertoon van oratorie ontbreekt en de sprekers binnen den kring van hun stand en ontwikkeling blijven. Terecht wijst Dr. K. elders op de verwante gaven van Lysias. De ars artem celandi heeft Menander verstaan als slechts enkelen. Dat zijn verzen uit de mouw geschud lijken en ieder woord zich vanzelf schijnt voor te doen,

dát is juist hetgeen waarom Quinctilianus zijn blijspelen aan toekomstige pleitbezorgers aanwees als onovertroffen voorbeelden. Wie van dien fijnen menschenkenner heeft geleerd zich te hoeden voor leeg gepraat en bombast, heeft niet vruchteloos met hem kennis gemaakt.

Moge ook Dr. K. nog veel opwekking en aanleiding tot verdere studie bij hem vinden. Wij houden ons voor de vruchten daarvan aanbevolen.

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

M. Manilii Astronomica, ed. Iacobus van Wageningen. Lipsiae, Teubner. 1915. (Pr. M. 4.40, geb. M. 4.80).

De editie van Manilius, waarmee Th. Breiter in 1908 (vol. I Text, II Kommentar) is voor den dag gekomen, zijn levenswerk, dat hij kort voor zijn dood, na meer dan 50-jarige studie, publiceerde, heeft haast algemeene teleurstelling gewekt. Is de text reeds met een voor een zoo moeilijk auteur als Manilius ongeëvenredigde vrijmoedigheid behandeld en zijn Breiters collaties der hss. niet altijd betrouwbaar (voorbeeld: II. 421 aestiuusque *codd.*, *i. p. v.* -iuoque), de inrichting van de editie zelf spot met de elementairste begrippen der 20steeeuwsche uitgave-techniek. De apparatus geeft enkel lezingen van handschriften, de in den tekst opgenomen afwijkingen — en die vormen bij Manilius geen gering percentage — heeft de gebruiker eenvoudig af te leiden uit *die* gevallen, waar de in den app. vermelde handschriftelijke lezing met die van den geconstitueerden text niet overeenstemt. Voor andere mogelijkheden dan de gekozene lezing biedt dus bij hem de app. geen plaats. Nu moge een uitgever in den loop der jaren nog zoo zeer de vondsten der talrijke andere onderzoekers op zijn terrein tot de zijne hebben gemaakt, of misschien tot dat gilde van geleerden behooren, die res non personas spectant, dit geeft hem nog niet het recht om bij de lezingen, die codicibus invitis worden opgenomen, den gebruiker, voor wien het boek toch bestemd is, iedere inlichting omtrent oorsprong der herstelde lezing te onthouden. Wel is er deel II de „Kommentar", waarin den lezer de verlangde inlichting wordt beloofd. Maar nog afgezien van het aldus ontstane ongemak, laat de Komm. den gebruiker in minstens de helft van de gevallen volstrekt in den steek, niet zelden verder geeft Breiter de vondsten van anderen, zelfs eeuwenoude, onwillekeurig voor de zijne uit, of wat nog veel erger is, verdedigt een andere lezing, dan die in den text een plaats gevonden heeft (bv. I. 758, waar hij met L[2] *numina* in den text heeft, maar in den Komm. *nomina* met G te recht verdedigt). Ja zelfs mag soms aan de betrouwbaarheid zijner eigen conjecturen worden getwijfeld [1]).

Uit het vorige blijkt, dat wij vóór en na Breiter noodig hadden een betrouwbare, tevens handige texteditie, die bovendien door de opgave der voornaamste conjecturen en der literatuur een grondslag voor verdere studie behoort te zijn. En die heeft prof. van Wageningen ons in de editie, die hij bij Teubner heeft doen verschijnen en die ik het voorrecht heb hier aan te kondigen, geschonken.

Van Wageningen heeft zijn editie begeleid door een Nederlandsche prozavertaling (Leiden, Brill. 1914), die reeds omdat zij de eerste Manilius-vertaling in onze taal is, een aanwinst voor onze vaderlandsche literatuur mag genoemd worden. Vooral de sierlijke beschrijving der karakters van hen, die onder de verschillende teekenen van den zodiacus en hun paranatellonten geboren worden, zal den ontwikkelden lezer bekoren. Deze vertaling geeft ons bovendien inlichtingen omtrent Van W.'s opvatting van een aantal ingewikkelde plaatsen (b.v. het door hem behouden vers I. 37). Toch is zij niet steeds naar zijn eigen text bewerkt. Wel verre van Van W. hiervan een verwijt te maken, acht ik dit een verdienste. Een vertaling, bestemd voor het beschaafde publiek moet, ook op de twijfelachtige plaatsen, leesbaar zijn en stelt dus den vertaler andere eischen dan de recensio van den text den uitgever, die in dezelfde gevallen den lezer de keus kan laten tusschen overlevering en de in den appar. crit. meegedeelde conjecturen. Zoo aarzelt Van W. zijn eigen conj. I. 285 nec vero e solido stat robore *corpus in illo* (corporis eius *hss.*) in den text op te nemen, maar zijn vertaling luidt toch: „haar lichaam bestaat niet uit een vaste kern enz." Interessant is IV. 12:

solvite, mortales, animos curasque levate
totque supervacuis vitam deflere querelis,

een zin die niet te construeeren is, tenzij men met Bechert aanneemt dat de infinitivus „vim substantivi habet" = fletus. Van W. vertaalt naar de ook door Breiter aanvaarde, gezochte lezing van Scaliger *deplete*, die Van W. alleen in zijn app. naast nog een andere poging om een prohibitivus hier te creëeren vermeldt: „verlost uw leven van zooveel ijdele klachten!" De overlevering is m. i. onaantastbaar; Manilius past hier een clausule toe, die in de augusteische poezie zeker niet onbekend was, vgl. Prop. I. 16. 13 has inter gravibus cogor *deflere querelis* (waar *deflere* absoluut gebruikt is, waarom Luc. Müller er geen vrede mee had, praef. Prop. p. XXII, I. 6, 11 his ego non horam possum durare *querelis* (waar Rothstein m. i. niet juist durare eveneens absoluut opvat en niet met horam verbinden wil): dus *vitam deflere querelis* = flebilibus querelis vitam peragere, aan de voorafgaande imperatieven is dus zeugmatisch een desinite te ontleenen.

In zijn voorrede der vertaling heeft prof. van Wageningen opgemerkt, dat in ons land „weinig tot nog toe" aan Manilius is gedaan; en in dit verband haalt hij alleen de eveneens in Groningen geschreven commentatie van Woltjer aan (1881). Uit de opsomming der literatuur in zijn uitgave blijkt, dat ook nog wel andere Hollanders, zij het ook niet intens, met Manilius zich hebben bezig gehouden; in de geschriften van P. Burmannus, Heringa, de Rhoer, Schrader, zijn enkele bladzijden aan onzen dichter gewijd, maar vooral uit het feit, dat de Leidsche Bibl. alleen niet minder dan elf edities met randannotaties en randcollaties van Hollandsche geleerden bezit, mag worden afgeleid, dat Manilius ten onzent niet zoo verwaarloosd is geworden, als het schijnt. In dit verband

[1]) Hiermee bedoel ik het volgende. Hoe kan iemand, zooals Breiter doet, op de ben. besproken pl. II. 44 ille venenatos anguis, hic *nata per herbas* conicieeren en in den text opnemen...]*prata* per herbas met anastrophe der praepositie, wanneer even later v. 53 een vers eindigt met dezelfde woorden prata | per herbas, waar het gebruik der praep. gewoon is? M. i. heeft Breiter de conjectuur dan ook niet gemaakt, maar in zijn handexemplaar bij II. 44 bijgeschreven gevonden de gelijke clausula van het iets verder volgende vers, ter bevestiging van de woorden per herbas; in latere jaren heeft hij deze aanteekening dan voor een eigen conjectuur aangezien.

mag ook vermeld worden, dat Bilderdijk stukken uit Manilius vertaald heeft (in Mengelwerk 1794, in het gedicht Sterrenhemel p. 5—14 nl. I 255—379, 394—440, p. 19—22 nl. I 675—862, en een klein stukje in de Ziekte der Geleerden III 50—59, zie Mr. J. Pan, Aanwijzing der oude dichters vert. door Bilderdijk 1839, p. 22 en 87).

Wie de lijst der hss. in de nog altijd lezenswaardige commentatie van Woltjer vergelijkt met die bij Van Wageningen, bemerkt dadelijk de vooruitgang der Manilius-kritiek. Woltjer kende nog niet den in 1879 door Loewe ontdekten en in 1893 door Rob. Ellis gepubliceerden Matritensis; van Wageningen heeft dit moeilijk bereikbare handschrift aan het hoofd zijner handschriften geplaatst en naar photographieën opnieuw gecollationneerd, waardoor de verschillen in de collaties bij Breiter, Bechert, Garrod worden opgeheven en dikwijls ook verklaard. Breiters conjectuur I. 171 contra ictis, die van een verkeerde voorstelling van de lezing van M uitgaat, ware dus beter buiten den app. gehouden. Het begin van het hs. (I. 1—82) ontbreekt en terecht vult van W. — in overeenstemming met Breiter en in afwijking van Bechert — den app. voor de kennis van M voor dit gedeelte aan uit twee Urbinates, die er vóór de verminking uit werden afgeschreven, zij het ook dat slechts één lezing (I. 59) uit deze nevenhss. tegenover de beide andere hoofdhandschriften L(ipsiensis) en G(emblacensis) wordt geaccepteerd. Ik zou vragen, ook niet I. 76 *ignotusque* tegenover *immotusque*? In (pontus) immotus, dat van W. vertaalt: „(de zee) door geen riem bewogen" zie ik slechts een lezing ontstaan uit een graphische variant van ignotus, waarop 78 se quisque satis *novisse* putabant schijnt te doelen en dat 87 in anderen vorm wordt weergegeven: et vagus is *caecum* penetravit navita pontum. Ook de beide andere hoofdhss. L en G heeft van Wag. opnieuw gecollationneerd. Hun consensus met M wordt naar het voorbeeld van Breiter minder praktisch door een letter van hetzelfde type O (= omnes) weergegeven, verkieslijker ware geweest een grieksche letter b.v. *Ω*. Hierbij valt nog op te merken, dat Breiter onder O nog een vierde hs. begrijpt nl. C(usanus), dat een apographon van L is (praef. p. VIII), nadat het door een altera manus gecorrigeerd is (vreemd is II. 524 „deest in MC", volgens Bechert in C in marg.). G daarentegen, dat door Bechert in de eerste plaats aan zijn recensie is ten grondslag gelegd, is, naar van Wag. aantoont (praef. p. VI), eveneens een apographon van L, maar voordat L gecorrigeerd is; daar het toch ook weer zelfstandige lezingen heeft is de uiterlijke gelijkstelling en zijn samenvatting onder één siglum met M en L niet ongemotiveerd. Terecht wijst van Wag. er op dat de correcturen dezer hss. niets anders zijn dan lezersconjecturen en, welgelukte, in die gevallen, waar zij bij de constitutie van den text dienst hebben gedaan. Sommige dezer correcties zijn vreemd. I 265 wordt in M *v*ocantem in *n*ocantem gecorrigeerd; heeft de corrector bijgeval 271 a*u*gusto in a*n*gusto (zoo L G) willen veranderen? De deteriores heeft onze editor den alleen te pas gebracht, wanneer ze elementen bevatten, — ook al weer subjectieve —, die tot verbetering van den text bijdragen, of voor de verklaring op verdere ontwikkeling van de overlevering van belang zijn. Anders worden ze niet vermeld. Dit heeft het gewone maar moeilijk te ondervangen bezwaar, dat de lezing der deteriores geheel wordt uitgeschakeld in die gevallen, waarin de editor ze zonder belang acht. Ik voor mij, zou II 421 aestivosque dies *aequant* nox frigida brumae niet aarzelen met de det. *aequat* te lezen, wat nauwelijks een variant mag heeten; zoo ook trouwens Garrod, terwijl van Wag. met Breiter aequ*ans* opneemt. In de praef. vind ik niet vermeld, of van Wag. de lezingen van C, een Bruxellensis, naar eigen collaties geeft, wat toch wel het geval zal zijn. Soms geeft de app. de zelfde lezing als de text. Klaarblijkelijk stilzwijgende polemiek tegen andere edities, b.v. II. 387 possunt O, maar Breiter en Garrod geven hier possint als lezing van G. Vgl ook I. 285 stat robore. Van een pagina van L en van G zijn aan de ed. reproducties toegevoegd — de eerste photographieën van Manilius-hss. voor zoover ik weet, die gepubliceerd worden —, waarop nl. de plaats voorkomt, die, naar van Wag. aantoont (p. VI), beslissend is voor G's afhankelijkheid van L[1].

Van Manilius kan niet getuigd worden, wat Hipparchus zegt van Manilius' voorganger Aratus (I. 1. 4 ed. K. Manitius): ἁπλοῦς τε γὰρ καὶ σύντομός ἐστι ποιητής, ἔτι δὲ σαφὴς τοῖς καὶ μετρίως παρηκολουθηκόσι. Manilius worstelt met zijn taal en zijn onderwerp (III. 34), vandaar dat „der sogenannte Manilius" — zoo wordt nog in Teuffel[6] 1910. II p. 114 onze dichter aangeduid — naast den onbekenden auteur van de Aetna een van de lastigste en bovendien meest corrupt overgeleverde Latijnsche dichters is; de omvang der aan hem besteede conjecturaalkritiek is bijgevolg enorm. Men zou het als een omen kunnen opvatten, dat de Matritensis juist begint met twee regels (I. 83 sq.), die toepasselijk zijn op de ingenia der talrijke viri Maniliani:

et quodcumque sagax temptando repperit usus,
in commune bonum commentum laeta dederunt.

Bij zoo'n auteur mag de conjecturaalkritiek zich wel iets veroorloven, dat anders bezwaarlijk door den beugel kan. Een vers als I. 214 dat in de overlevering luidt: sic stellas (M, — is L G) glomerata manent mundumque figurant, wordt door Breiter, die bovendien de conj. van Scaliger mundoque voor een lezing der hss. aanziet, met Bentley uitgeworpen, door Bechert gelezen sic stellis glomerata mane*t* mundoque figur*a*, en door van Wag. aldus uitgegeven: sic tellus (met Jacob) gl. mane*t* (Scal.) mundi*q*ue (eigen conj.) figur*a* (Scal.): „zoo is de aarde bolvormig gelijk de heele wereld het is." Daarom verwondert het ons niet, dat wij slechts zelden een crux ontmoeten. Plaatsen, die bij den een sans phrase onder den hamer doorgaan, zijn bij den ander bij voorkeur een object der conjecturaalcritiek: II. 48, de boven in den noot besproken plaats, door Bechert geheel volgens de overlevering zonder meer afgedrukt, luidt nu bij van Wageningen:

ille venenatos anguis, hic *naviter* herbas
fata refert vitamque sua radice ferentis,

en het is merkwaardig dat onlangs Owen in de Classical Quarterly Oct. 1916 p. 223 bijna precies dezelfde conjectuur oppert; het bezwaar dat tegen van Wag.'s lezing nog kan worden ingebracht, dat Macers poezie volgens de bekende pl. uit Ovidius zoowel omvatte *quae nocet serpens* als *quae iuvat herba*, heft hij op door *ac naviter* voor te stellen (vgl. Housman: aconitaque). Zoo is het

ook te verklaren, dat van Wag. van een onbesuisd criticus als Breiter toch nog een stuk of wat lezingen — op het eind van boek I zelfs eenige achtervolgens — aanvaardt; de emendatio palmaria I. 213 *toto ore manet* voor *toto remanet* is echter niet van hem maar van Bentley. Van Wag. zelf heeft een aantal plaatsen behandeld in de Mnem. 1913 p. 194 vgg., 1914 p. 110 vgg. Vgl. thans ook zijn kort artikel Anziehungskraft Rh. Mus. 1916 p. 419—422.

Prof. van Wageningen heeft, zooals dat in iedere degelijke uitgave behoort, zijn auteur geplaatst in het milieu van zijn exempla (vgl. praef. p. XVI vg.) en zijn imitatores (praef. p. XVII vg.). Wellicht op wensch van Teubner tengevolge van de ongeëvenredigde verhouding tusschen de loci adhibiti (voornamelijk Lucr. en Verg.) en de niet talrijke auctores usurpantes, staan deze onder den text, maar gene systematisch in een geserreerd aanhangsel (p. 189—195). Nu springt het niet dadelijk in het oog, dat Bentley's bedoeling met IV. 182 et vivere *rapto* (*codd.* victor) en Scaligers met I. 96 finemque *modumque* (*codd.* manumque) was den text van de plaatsen, die Manilius voor den geest gezweefd hebben, eenvoudig hier te introduceeren (Verg. VII, 749, IX. 613: et vivere rapto; Lucr. II. 92 sine fine modoquest. Of Manilius' afhankelijkheid wordt op die manier tegenover een minder belangrijke navolging te veel in den schaduw gesteld: ad I. 881 corripit *exustis* letalis *flamma medullis* wordt als locus similis Lucan. V. 811 *flamma* tacitas *urente medullas* aangegeven, terwijl in het aanhangsel Manilius' voorbeeld — en wellicht ook van Lucanus, al heeft hij Manilius gekend —, wordt genoemd: Verg. G. 3. 271 continuoque avidis ubi subdita *flamma medullis* (en A. 4. 66 est mollis *fl. med.*). De massa parallelplaatsen uit oudere dichters, die prof. van Wag., gesteund door eenige leerlingen, bijeenbracht, is uitteraard niet afgesloten. Enkele exempla, die ik al lezende opmerkte, volgen hier. In I. 139 *et* mundi | strux*ere globum* | prohibent*que* requiri hoor ik den cadans van Aen. 1. 398, dat Ribbeck en anderen uitwerpen, *et* coetu | cinx*ere polum* | cantu*que* dedere (vgl. 4. 504 *accipiunt* | proprias vires | ultra*que* remitt*unt* ∽ Aen. 1. 123 *accipiunt* | inimicum imbrem | rimi*sque* fatisc*unt* en 1. 40 *et* natura *dedit* vires ∽ A. 1. 66 *et* mulcere *dedit* fluctus); naar het snit van Aen. 5. 583 inde a l i o s ineunt cursus a l i o *sque recursus* is zeer zeker Man. 1. 475 non varios obitus norunt v a r i o s*que recursus*, waardoor de onjuistheid van Bentley's conj. varios*ve* blijkt; 3, 3 vg. *vestros extendere fines* | conor is een reminiscens uit *virtutem extendere factis* (Aen. 6,806 [sic]. cf. 10,468 famam ext. f.), Breiters „nicht zu gewaltsame Umstellung" v. ext. *conor* | *fines* is dus onmogelijk; 5. 370 *alituum* (met G²) *genus* < in > studium censusque voca*bit* herinnert aan Aen. 8. 27 *alituum* pecudumque *genus* sopor altus habe*bat*, 5. 156 cupient et amare videri aan Ecl. 3. 65 cupit ante videri. Ook de clausula *quod* usquam est I. 98 is Vergiliaansch (Aen. 7. 311) — Onder hen, die op hun beurt hun ornatus poeticus o. a. uit Manilius betrokken hebben, behoort m. i. ook de auteur der Disticha Catonis; de plaatsen van beiden, die tot dit oordeel leiden, stel ik mij voor elders mee te deelen.

De meeste onderwerpen, die in de inleiding behandeld zijn, heb ik reeds vermeld; ook is daar nog sprake van Manilius' leven, herkomst, en de door hem gebruikte bronnen. Met oude vastgeroeste meeningen wordt opruiming gehouden (o. a. het cognomen Boenus; de zgn. vermelding van Manilius bij Gerbertus — die zelfs nog bij Teuffel[6] II p. 115, 2 staat — zoodat van de middeleeuwsche vermeldingen van Manilius, bij M. Manitius Rh. Mus. 47 Suppl. p. 86 niet veel overblijft). De editie maakt volkomen den indruk van „bij" te zijn. Eenige opmerkingen nog van bibliographischen aard. Niet duidelijk is mij, waarom van Wag. bij de opsomming der editiones achter de dateering de Bononiensis 1474 een vraagteeken plaatst. Deze vaak beschreven incunabel (Hain, Copinger n. 10707) is zelfs nauwkeurig gedateerd 20 Martii 1474. Gold het vraagteeken soms ditzelfde jaartal bij de werkelijk ongedateerd verschenen Regiomontana? De „ed. in quarto sine loco et anno" (bedoeld wordt Hain 10702) is door Proctor Index 1898 n. 5692 als een Veneziaansche druk van ± 1490 herkend. Bij de Aldina van 1499 ware wellicht te vermelden, dat zij deel uitmaakt van de meermalen herdrukte Astronomici veteres (ex. van latere drukken o. a. te Leiden), van daar dat men deze Man.-uitgave onder de incunabelenlijst van Manilius in de gewone bibliographische werken niet vindt. De tusschen haakjes geplaatste verzen, die uitsluitend in de ed. van Bonincontrius 1484 voorkomen (I. 38 vg., II. 631), waren ter voorkoming van misvattingen beter niet in den text maar in den apparaat geplaatst. De literatuur is vrij volledig p. XXI—XXIV, ik mis het korte artikel van Tannery in de Rev. de Phil. 1893 p. 213 vg. over de hydraulische sphaera (de ingewikkelde plaats IV. 266 vgg. waar even verder v. Wag. een vers omzet en tegelijk uitwerpt); bij een zoo talrijke literatuuropgave kan ik vooral met het oog op het hodogetisch karakter der uitgave vrede hebben met een alphabetische rangschikking (vgl. *Mus.* 1915, 68 vg.), maar dan meen ik voor dergelijke gevallen het postulaat te mogen stellen, dat alle namen, die in den apparatus voorkomen, zonder onderscheid in de literatuurlijst vermeld worden. Dat b.v. Immisch' conjecturen te vinden zijn alleen in de uitgave van Bechert, weet niet iedereen. Wie b.v. is Launoius (I, 360, II. 223)? Waar staan de Maniliana van Dorvillius? Op een pl., waarop van Wag. een eigen conj. opneemt V. 245, vermeldt hij ook een reeds door Breiter geacceptéerden conjectuur van Vollmer (nl. in diens recensie van Bechert, Berl. phil. Woch. 1900, k. 1293). Maar diens naam ontbreekt in de literatuuropgave. — Het slot der ed. vormen de indices (p. 170—196), 1o. nominum propriorum, 2o. rerum et verborum notabilium, 3o. metricus et prosodiacus, 4o. grammaticus en 5o. de boven reeds vermelde loci similes poetarum, qui ante Manilium fuerunt.

Dat Prof. van Wageningen met zijn Manilius-uitgave een flink en degelijk werk geleverd heeft, dat onze vaderlandsche philologie alle eer aandoet, behoef ik nauwelijks meer te constateeren. De text van Breiter is door hem geheel geantiqueerd; moge hij ons spoedig zijn commentaar schenken, waarmee hij zich thans bezighoudt.

Amsterdam. M. Boas.

B. J. O. Schrieke, Het Boek van Bonang. Utrecht, P. den Boer. 1916. (Leidsche diss.).

De dissertatie van den heer Schrieke behandelt hetzelfde onderwerp als die van wijlen J. G. H. Gunning:

een midden-Javaanschen tekst over den Mohammedaanschen godsdienst. Beider tekstuitgave heeft eene inleiding en noten. Wij zullen geen vergelijking maken tusschen beide alleen door de overeenkomstigheid der onderwerpen vergelijkbare proefschriften, evenmin nagaan in hoeverre het onderscheid tusschen beide als een exponent der vorderingen van de islamologie en indologie in de 35 jaren na Gunnings werkje te beschouwen is, doch stellen onmiddellijk voorop dat de ook in het jaar 1881 bereikbare, toen niet benutte bronnen, thans alle gebruikt, en de sedert verkregene gegevens alle verwerkt zijn, in opmerkelijke veelheid, en met methodische critiek. Het *belang* dezer uitgave ligt voor de hand: zij geldt een geschrift van een der „heiligen van Java", kan dus onze kennis van het opkomende mohammedanisme in Java verrijken, terwijl zij uit taalkundig oogpunt interessant is als editie van een specimen van laat Midden-Javaansch; hare *belangrijkheid* ligt in de documentatie en critiek, die dit onder de beste auspiciën bewerkte proefschrift tot een werk van blijvende waarde in de vakliteratuur maken; hare groote *beteekenis* zal zij verkrijgen als van haren tekst eens eene vertaling met toelichting zal gegeven worden. Niet dat in deze dissertatie de tekst zonder toelichting van den inhoud bekend gemaakt wordt! integendeel, eene analyse met noten vervangt eene vertaling. Trouwens de geheele vertaling zoude meer dan een proefschrift zijn, zij zoude een Boek worden; moge mettertijd dat boek worden geschreven! De voorrede biedt de uitkomsten van een ongetwijfeld zeer tijdroovend onderzoek naar de wijze waarop dit handschrift, dat aan den grooten Vulcanius toebehoord heeft, in Nederland is gekomen, tevens naar de herkomst van dit manuscript en de twee andere soortgelijke: een verloren gegaan en een door Gunning bewerkt, welk onderzoek tot de conclusie leidde: dat Oost-Java het land van oorsprong is, dat dit H. S. bij de eerste of de tweede „schipvaert" herwaarts kwam, en dat de tekst niet jonger kan zijn dan van 1598.

De Inleiding, die op zich zelve eene voortreflijke dissertatie had kunnen zijn, telt vijftien paragrafen. De eerste behandelt de opkomst van den islam in den Archipel, vooreerst in Perlak, voorts in Samoedra-Pasai. Aan Malaka als centrum der islam-propaganda over den Archipel is § 2 gewijd. Op grond van tal van getuigenissen wordt hier geschetst hoe Malaka opkwam en bloeide, en hoe de groote handelaren aldaar, met name de Goedjaraten, den islam hebben gepropageerd. Het waren „saraceen merchants" die den *islam* brachten, evenals hunne voorgangers in den handel, langs den weg des handels, het *hindoeïsme* hadden aangebracht. [1]) Tot de islamiseering van Java, zoo leert ons § 3, werkten vijf uitwendige factoren mede, en wel de van ouds bekende Voor-Indische handelaren, de Maleische kooplieden, de huwelijken met Javaansche vrouwen, de inwerking der reeds geïslamiseerde onderhoorigheden, en de invloed der in die buitenbezittingen gevestigde koloniën van Mohammedaansche Javanen. Welken weg volgde nu die islam-propaganda? Ongetwijfeld, zoo wordt in § 4 betoogd, den grooten handelsweg dier dagen, niet door Straat-Soenda, maar naar het Oosten des eilands, de straat van Madoera. Daarheen, met name naar Toeban en Gresik, voert ons § 5. Uit een overvloed van bewijsplaatsen, ook uit inedita, wordt duidelijk gemaakt dat beide steden het eerst van alle andere in Java geïslamiseerd waren. Welke data tot vaststelling van den tijd der islamiseering van Java ter beschikking staan, blijkt uit § 6, die ons o. m. er op wijst dat er in 1416 nog geen inlandsche Mohammedanen waren, dat evenwel in dat jaar de islam *kon* doordringen, daar de factoren er toe aanwezig waren, dat eene eeuw later nog heidensche vorsten waren op het eiland met machtige „Mooren" aan de kusten, en dat de Moslims van Oost-Java met geweld West-Java hebben onderworpen.

Tegen te late dateering van de islamiseering van Toeban en andere plaatsen waarschuwt de auteur in § 7, daarbij ons voorbereidende op de nadere preciseering van het tijdperk van den godsdienstovergang in Oost-Java, waarvoor hij in § 8 de gegevens behandelt. Evenals in de Molukken, werwaarts de islam-strooming uit Oost-Java kwam, moet in de belangrijke jaren 1440—1450 het mohammedanisme invloed verkregen hebben op de regeering in de Oostkust-landen, dus ook in Ampel-Soerabaja, waar de soenan, Pangeran Bonang's vader, reeds vóór 1478 overleden was.

Al is de uitwendige geschiedenis des islams op Oost Java eenigszins bekend geworden, van het inwendige, het geestelijk leven der pioniers, wisten wij nog uiterst weinig; eerst sedert enkele jaren (nl. uit Dr. Hoesein Djajadingrat's proefschrift *Critische Beschouwing van de Sedjarah Banten*, de noot op bl. 301), zoo lezen wij in § 9 „Pangeran Bonang in de Legende", weet men dat daarover iets opgeteekend is, en wel in een der drie oude handschriften van Java, niet dat van Gunning, evenmin natuurlijk het verlorene, maar dat hetwelk het corpus dezer dissertatie vormt: het geloofsboek van Pangeran, Bonang, den Heilige die in geene der lijsten van de acht of negen wali's ontbreekt. Zijne graven — als nationale Heilige had hij er meer dan één — zijne beteekenis als locale Heilige en als Javaansche volksheilige, d. i. als invoerder of sanctioneerende autoriteit van allerlei *ilmoe* en kunst, worden in deze § besproken.

Wie *volgens de historie* Pangeran Bonang was, blijkt ons uit § 10. Slechts aan de inheemsche overlevering over zijne familie zijn gegevens te ontleenen. Zijn optreden in Toeban moet in het laatste vierde deel der 15e eeuw vallen; de moslimsche pionier, zooals de legende hem teekent, kan hij niet geweest zijn, hoogstens was hij er de imam der reeds bestaande Mohammedaansche gemeente. Even weinig positiefs als over hem valt er mede te deelen over zijnen leermeester Al-Bârî, wiens van den naam der Perzische stad Bâr afgeleide benaming ons m. i. niet mag nopen om te veel te gelooven aan invloed van Perzië, althans niet aan directen invloed. Hierop zou de Arabisch-Perzische titel *machdoem* [1]) (en zelfs de Perzische titel *pir*) niet dan zeer van verre kunnen wijzen. Met de conclusie dat hij niet de apostel maar de invloedrijke voorganger was, is het boek van den Heilige in overeenstemming. Niet alleen daar wordt van zijne leer gewaagd, maar ook in de verslagen der zgn. wali-synode en in nieuwere mystieke geschriftjes als *primbon's*, de *Nitimani*, de *Serat Wirit*, alle: mos-

[1]) Hierbij teekenen wij aan dat het Goedjarati, althans het schrift, nog steeds in Java bij de tot verschillende volkeren van Voor-Indië behoorende kooplieden, in boekhouding en correspondentie in gebruik is.

[1]) bl. 57.

limsche vormen van mystiek-hindoeïstisch gedachtenleven op animistischen grondslag. Dit meldde ons § 11. De volgende wijst de met Pangeran Bonang's leer overeenstemmende dogmatische verschijnselen aan in de getuigenissen van den comtemporainen islam, nl. het andere oude handschrift (uitgave-Gunning), welke parallel in § 13 „Karakter van den islam der eerste eeuw" wordt voortgezet. Ook hier leeren wij de *primbon's* kennen als voortzetting der Hindoeïstische *toetoer's*, die zoo nauw met de mantra's samenhangen. Uit Hindoestan, als secundair land van oorsprong, afkomstig kon de pantheïstische geloofsvorm eerst door middel van het Tantrische, inheemsch geworden Civaïsme, vat op de gemoederen krijgen, en evenals het Hindoeïsme paste zich de islam aan bij het Javanisme, en werd er één mede. Ook de nu volgende § „Bonang's leer en de werken der eerste eeuw van den islam op Java" zet de vergelijking voort, en toont aan dat de tegenwoordig aan de Heiligen toegeschrevene leeringen reeds in hunne dagen bestonden. Dat de *primbon's* vele trekken van overeenkomst vertoonen met Bonang's leer viel uit het reeds behandelde wel op te maken; dit wordt in § 15 nog afzonderlijk aangewezen. Na deze Inleiding, een werk op zich zelf, volgt de eigenlijke tekst, met inleidende opmerkingen over taal en spelling, en een excurs over het archaïstische schrift. Van het handschrift wordt een facsimilé gegeven, waarbij eene mededeeling dat het de bl. 28 en 29 reproduceert niet onwelkom zoude geweest zijn. De transscriptie is zooveel zulks mogelijk en veroorloofd was critisch, de tekst is voor beter overzicht in pericopen (XVIII) verdeeld; van den inhoud geeft eene analyse een naar drie punten geordende opgave nl.: 1e. Allah, 2e. de Mensch en Allah, 3e. het Zien van Allah. De onmisbare aanteekeningen geven opheldering over vele duistere woorden, mèt de noodige tekstcritiek in den gewonen zin van dit woord. Deze kon echter niet uitgebreid zijn, daar geen tweede tekst ter beschikking stond, uitgezonderd een Bataviaasch, gehavend manuscript, waarvan enkele gedeelten ter vergelijking konden gebruikt worden. [In de hierover handelende noot op bl. 144 schijnt iets weggevallen te zijn].

In deze verdienste ijke dissertatie is ons van een merkwaardigen tijd een belangwekkend getuigenis bekend gemaakt, met een scherpzinnig onderzoek naar de „fata libelli", met eene bijzonder rijk gedocumenteerde Inleiding over den als Heilige vereerden schrijver van het Boek en zijne eeuw, en met een inhoudsoverzicht, dat, ons dankbaar stemmende voor het thans gebodene, ons des te meer doet verlangen naar iets nóg volledigers: de vertaling!

Den Haag. Ph. S. van Ronkel.

Axel Kock, Svensk Ljudhistoria. Tredje Delen Förra Hälften. Lund-Leipzig, Gleerup-Harrassowitz. 1916. (Pr. kr. 2,75 M. 3.25).

Van de twee eerste deelen van Kock's Zweedsche klankgeschiedenis heb ik in vroegere jaargangen van dit blad verslag gegeven. Over de eerste helft van het derde deel kan ik kort zijn, niet omdat dit stuk minder belangrijk zou zijn dan de vroegere deelen, maar omdat de inhoud in hoofdzaak overeenstemt met het in het Duitsch geschreven werk 'Umlaut und Brechung im Altschwedischen', dat ik in de December-aflevering van dezen jaargang aankondigde. Ook in het nieuw verschenen werk worden klankwijziging en breking behandeld. Sommige stukken zijn wat minder uitvoerig, daar meerdere excursen vervangen konden worden door verwijzingen naar plaatsen in de vroeger verschenen deelen. Voorts is nog meer de nadruk gelegd op het Zweedsch en neemt in overeenstemming met het plan voor het geheele werk het Westnoorsch een geringere plaats in dan in 'Umlaut und Brechung'. Over het algemeen zal men beide werken met gelijk resultaat kunnen raadplegen. Er ligt ook geene lange periode tusschen, waarin de meeningen van den schrijver zich sterk kunnen veranderd hebben. Over de volledige beheersching der stof en de helderheid der voorstelling is het niet noodig iets te zeggen; deze dingen beantwoorden aan hetgeen wij van Kock gewend zijn.

Amsterdam. R. C. Boer.

R. Chauviré, Jean Bodin, Auteur de la „République". Paris, Champion. 1914. (Pr. fr. 10).

De heer Chauviré heeft een verdienstelijk werk gedaan, door de aandacht te vestigen op de historische beteekenis van Jean Bodin, een humanist aan wien in de literatuur-geschiedenis zeer zeker een minder bescheiden plaats moet worden toegekend, dan tot nog toe het geval is geweest. Bodin was een dier universeele geesten, die in den Renaissance-tijd zoo veelvuldig voorkomen: belangstellende, met Rabelaisiaansche onverzadigbaarheid, in de meest uiteenloopende wetenschappen; een ware put van geleerdheid en die geleerdheid te pas en te onpas uitstallende in zijne werken; half nieuwlichter, met enthousiasme de moderne wetenschap begroetende, half vastgeworteld nog in de meest onnoozele vooroordeelen. Om zijn waarde als baanbreker te schatten, moet men zijne omvangrijke geschriften de zeef laten passeeren. Véél kan men dan met een gerust hart aan de vergetelheid prijsgeven; maar tusschen allerhand wanstaltige theorieën, vindt men toch telkens, in kiem, de ideeën waaraan 17de- en 18de-eeuwsche denkers hun roem te danken hebben. Een dergelijke kritische beschouwing heeft de heer Ch. zich tot taak gesteld en in bovengenoemd werk wordt in 't bijzonder de aandacht gewijd aan B.'s voornaamste geschrift: *la République.* In IV Boeken behandelt hij achtereenvolgens B.'s leven, zijn intellectueele vorming, de bronnen van *La République*, de politiek die er in vervat is en hij eindigt met eene beschouwing over de waarde van den denker en zijne geestelijke nalatenschap.

B. werd in 1529 of 1530 te Angers geboren. Hij studeerde eerst in zijn geboortestad, daarna te Toulouse in de rechten en bekwaamde zich onder de hand in bijna alle wetenschappen die in dien tijd beoefend werden. Na zich door intrigeeren, van zijn beroemden mededinger Cujas bevrijd te hebben, slaagde hij er in den leerstoel voor het Romeinsch recht aan de universiteit van Toulouse te bemachtigen. In 1561 nam hij zijn ontslag om naar Parijs te kunnen trekken, waar hij vervolgens verschillende waardigheden bekleedde. Hij schreef daar zijn *Meth. facilem historiarum cognitionem* (1566) en *Les dix Livres de la République* (1576). In 1576 woonde hij, als afgevaardigde van den Tiers Etat van Vermandois de vermaarde Statenvergadering van Blois bij. Hij speelde er een groote rol en deed

er zich als een voorstander der tolerantie kennen. Daarna trok hij zich terug te Laon. Hij schreef er zijn *Démonomanie des Sorciers* (1580), eene juridische handleiding bij heksenprocessen, zonderling product van dezen in veel opzichten zoo verlichten geest en waarin hij zich — in tegenstelling met vele zijner tijdgenooten — nog vastgeroest in 't meest absurde bijgeloof toont. Na den moord op de Guise, sloot hij zich, tot ieders verbazing, plotseling bij de Ligue aan — noodgedwongen zwenking in zijne politieke overtuigingen, die hem geenszins eert. Toen Hendrik IV Laon belegerde en innam, keerde B. haastig tot zijne vroegere gezindheid terug. In 1596, kort nadat zijn *Theatrum naturae* (een soort encyclopédie der natuurwetenschappen in dialoogvorm) het licht zag, stierf hij in zijn 67ste levensjaar.

Bijzonder belangrijk is het boek van den heer Ch., omdat hij ons B. in zijn tijd toont en ons nauwkeurig schetst wàt deze denker aan zijne omgeving gebracht en ontleend heeft; wij zien dus tegelijk met de beschrijving van het leven en werken van den humanist, een groot stuk 16de-eeuwsche kultuurgeschiedenis voor onze oogen ontrollen. Hetgeen in de eerste plaats treft, is de tweeslachtigheid van B.'s wetenschappelijke houding. Dezelfde man die, als voorlooper van een Claude Bernard, leert dat de kennis der natuur op proefnemingen en ervaring moet berusten, en dat lichtgeloovigheid de vijandin van alle wetenschap is, verkondigt op zijn beurt de meest kinderachtige theorieën: eb en vloed heeft God tot gemak van het menschdom ingesteld; de scheepvaart wordt er door geregeld, de aarde van vuil gereinigd, de vischvangst is er mee gebaat; de natuur heeft het mannelijk gelaat met een baard versierd, om het eerbiedwaardiger te maken en om het sexeverschil aan te toonen (124)! B. verdedigt het moderne standpunt, dat elke wetenschap haar eigen domein en methode heeft („men disputeert anders over deze of gene zaak als logicus en weer anders als physicus . . de physicus neemt aan dat atomen ondeelbare lichamen zijn, hetgeen een ondragelijke dwaling is in de oogen der mathematici die bewijzen dat het kleinst mogelijke lichaam in het oneindige deelbaar is" (122); maar in hetzelfde boek waar hij dit heeft neergeschreven, haspelt hij met middeleeuwsche onbewustheid, de meest verschillende takken van wetenschap door elkander. Nu eens betuigt hij, hoe onwaarschijnlijk het is, dat er verband zou bestaan tusschen den loop der planeten en het lot der menschen, dan weer toont hij de grootste waarde te hechten aan sterrenwichelarij. Met nadruk wijst hij er op dat, waar de wetenschap te kort schiet, wij eerlijk onze onkunde moeten erkennen, nochtans rust hij niet voor hij antwoord weet op alle problemen en wanneer het verstand niet toereikend is, laat hij den vrijen teugel aan de meest wilde fantaisie. Godsdienst en wetenschap hebben voor hem geen afgebakend terrein. Op theologisch gebied vinden wij dezelfde tweeslachtigheid terug: hij onderwerpt de dogma's aan een bijna Voltairiaansche kritiek en een oogenblik later verklaart hij den bijbel zonder voorbehoud te aanvaarden. Met bewonderenswaardige nauwgezetheid heeft de heer Ch. de bronnen nagespoord waarvan onze 16de-eeuwer zich voor zijn *République* bediend heeft: Plato, Aristoteles, Cicero, Thomas Aquinus, Morus, Machiavelli vooral, Calvijn, l'Hôpital e. a.; in een 80-tal pagina's schetst hij hun indirect aandeel in de samenstelling van B.'s lijvig geschrift.

Het was voorwaar geen makkelijke taak om een kritisch overzicht van dat onsamenhangende werk te geven en B.'s politieke denkbeelden systematisch te schiften. In de Republiek vindt men alle mogelijke problemen behandeld, die betrekking hebben op de staatsinrichting, de verhoudingen in het familieleven, de ouderlijke macht, de slavernij, het koningschap in zijne verschillende vormen, de oorzaken van den bloei en het verval van een staat, de defensievraagstukken, het tractaatrecht, de mogelijkheid om de wetten in overeenstemming te brengen met de geaardheid van een volk, enz. Volgens den heer Ch. komt aan B. de eer toe, de eerste in Frankrijk te zijn geweest die van een politiek geschrift iets anders en algemeeners wist te maken dan een loutere handleiding van de rechten en plichten der vorsten; evenals Aristoteles heeft hij zich beziggehouden met de bestudeering van de gehééle staatsinrichting. Een andere verdienste is de ruimheid van zijn blik; hij put zijne argumenten niet uitsluitend uit het verleden zijner natie en uit de grijze oudheid, zooals zijne voorgangers, maar hij maakt vergelijkende studies van de geschiedenis van alle tijdperken en alle landen. De klassieke schrijvers worden in vele opzichten door hem bewonderd, maar hij draagt ze niet de blinde vereering toe die de meeste humanisten kenmerkt. Zooals reeds Baudrillart, een zijner beste biografen, heeft opgemerkt, vindt men in zijn boek een mengelmoes van Romeinsch recht en bijbelsche beginselen; de idealen van een magistraat uit het oude Rome en van een overtuigd calvinist zijn er harmonisch vereenigd. Calvinistisch is zijn standpunt dat de eerste plicht van den vorst is, God te kennen en te doen kennen. In B.'s oogen is het geloof begin en einddoel van alle menschelijk streven. Modern zijn zijne ideeën over godsdienst-verdraagzaamheid; slavernij is hem een gruwel; onderdrukking kweekt eene klasse van gevaarlijke lieden, *désespérés*, die bij eventueele woelingen niets te verliezen en alles te winnen hebben, zelfs den dood (309). In het algemeen is hij voor een gematigde vrijheid. Hij is tegenstander van de idee der volkssouvereiniteit, die in zijn tijd, vooral onder de Hugenoten, zoo sterk veld won, maar toch oordeelt hij dat aan het absolute koningschap enkele grenzen gesteld moeten worden. Wat het familieleven betreft, kent hij aan den huisvader een streng gezag toe over vrouw en kind; zij zijn hun heer en meester onbepaalde gehoorzaamheid schuldig. Protestantsch is zijn opvatting dat echtscheiding gewettigd is, want het is onrechtvaardig en dwaas twee vijanden te dwingen samen te leven en zoodoende werkt men een moord in de hand! (308). De vrouw acht hij zeer minderwaardig: „C'est pourquoi le serpent la mord de préférence. Dieu l'a permis parce qu'elle est de moindre conséquence et moins excellente. . . . Il y a ordinairement plus de filles que de mâles, sans doute parce que nature produit des choses qui sont plus parfaites moins que d'autres". (307) Zijn staatkundige beginselen zijn over het algemeen behoudend; hij is een getrouw aanhanger van de machtige partij der Politieken. In principe (niet steeds in praktijk) wars van alle utopieën en uit de lucht gegrepen opvattingen, beschouwt hij de staatsinstellingen zooals ze nu eenmaal zijn, zonder zich a priori af te vragen of ze gerechtmatigd zijn; hij bestudeert grondig hun oorsprong en doel, daarna pas tracht hij ze te verbeteren. Verre van bij de minste aanleiding de wetten

te willen veranderen, acht hij het noodzakelijk ze zooveel mogelijk te eerbiedigen. Vóór alles is hij man van de praktijk, een organisator, afkeerig van zuiver speculatieve problemen. Geschiedenis is voor hem een uitgebreid veld van feiten, een onschatbaar arsenaal van ervaringen. Als een modern geleerde, hoewel met minder kritischen blik, staaft hij zijn beweringen met documenten: hij snuffelt in archieven, bestudeert registers, jaarboeken, verordeningen, belastingstelsels, steeds er op uit het oude zoo noodig te wijzigen, doch niet te verdringen. Tal van oorspronkelijke en vruchtbare denkbeelden heeft de heer Ch. uit het omvangrijk werk weten op te diepen, belangwekkend voor ieder die zich interesseert voor den ontwikkelingsgang der politieke en staathuishoudkundige wetenschappen in Frankrijk. Een der merkwaardigste gedeelten in *La République* is zeer zeker het Vde Boek, waar B. zijn theorie der klimaten verkondigt. Men vindt er, in een nog eenigszins kinderachtigen vorm, de stellingen waarop in latere eeuwen een Montesquieu en een Taine hun stempel zullen drukken. „Or tout ainsi", lezen wij daar „que nous voyons en toutes sortes d'animaux une variété bien grande, et en chacune espèce quelques différences notables pour la diversité des régions, aussi pouvons-nous dire qu'il y a presque autant de variété au naturel des hommes qu'il y a de pays, voire en mêmes climats, et se trouve que le peuple oriental est fort différent de l'occidental et en même latitude et distance de l'équateur, le peuple du septentrion est différent du méridional. Et qui plus est, en même climat, latitude et longitude et sous même degré, on aperçoit la différence du lieu montueux à la plaine" . . . Deze gedachte wordt door B. zorgvuldig uitgewerkt: hij kenschetst het verschil in uiterlijke en innerlijke geaardheid der volken van het Noorden, het Zuiden en de gematigde regionen en begeeft zich in vergelijkende studies, waar echter, bij gebrek aan feitenkennis, de fantaisie den hoofdrol speelt. Zoo schrijft hij, met veel ernst, dat de bewoners van het noorden overdag een zwak gezicht hebben, doch 's nachts helder zien, en dat, naar hij vernam, de Zweedsche gezant Pruinski koeienhaar en uilenoogen had! (120) Karakteristiek is zijne vergelijking tusschen het Fransche en Duitsche temperament en het is jammer dat de heer Ch. haar stilzwijgend voorbij is gegaan. „Chacun de ces trois peuples (Mériodional, Septentrional et Métoyen) au gouvernement de la République use de ce qu'il a le plus à commandement: le peuple de Septentrion par force, le peuple Moyen par justice, le Méridional par religion. Le magistrat, dit Tacite, ne commande rien en Allemagne qu'il n'ait l'épée au poing . . . Aussi voyons nous que les combats sont venus des peuples de septentrion, . . . Et encore à présent en Allemagne on fait grand état du droit des reîtres, qui n'est divin, ni humain, ni canonique, ains c'est le plus fort qui veut qu'on fasse ce qu'il commande. Les peuples Moyens, qui sont plus raisonnables et moins forts, ont recours à la raison, aux juges, aux procès. . . ce n'est pas d'aujourd'hui que la France est pleine de procès et quelques lois et ordonnances qu'on fasse pour les ôter, le naturel du peuple y retournera toujours. . ." Een grondige kennis van de mentaliteit der verschillende volken is dus noodig, wil men ze met rechtvaardigheid regeeren: wetten die voor Zuiderlingen doelmatig zijn, zouden, indien zij in het Noorden werden toegepast, tot de grootste wantoestanden kunnen leiden. De zeden en gewoonten der verschillende landen hebben hun natuurlijke reden van bestaan en diepe wortelen; zij zijn het resultaat van de geaardheid der volkeren. Dus moet men een of ander gebruik nooit laken om het feit alléén, dat het van het onze verschilt; het komt er op aan om te begrijpen en niet om te veroordeelen. Het is dwaasheid een volk nieuwe wetten met geweld op te dringen: groote veranderingen kunnen slechts geleidelijk geschieden en om een land goed te regeeren moet men de traditie eerbiedigen.

In eene uitgebreide historische en kritische studie als die van den heer Ch., hadden wij gaarne wat meer plaats ingeruimd gezien aan de bespreking van B.'s intellectueele nalatenschap. Van dit belangrijk onderwerp heeft de schrijver zich met enkele, zeer onvolledige aanwijzingen afgemaakt. Zoo doet hij het bijv. vóórkomen, alsof Charron zich alleen in een hoofdstuk over opvoeding door B. heeft laten inspireeren (505). In werkelijkheid is zijn schuld veel grooter, te weten: de heele klimaten-theorie, die Charron in zijn *Sagesse* heeft overgenomen en bijna alle stellingen over het gezinsleven, de slavernij, de verschillende regeeringsvormen en het absolute koningschap. Bovendien vindt men B.'s lijvig *Theatrum naturae* bijna geheel in Charron's geschriften verwerkt. Wanneer wij in de bibliographie, die de heer Chauviré achterin zijn boek geplaatst heeft, zien dat van *La République* in den loop der 17de eeuw slechts vier nieuwe uitgaven het licht zagen, schijnt het alsof zijne denkbeelden weinig verspreid werden, maar als wij bedenken dat Charron's Sagesse er in diezelfde tijdruimte minstens 39 beleefde en men in dat werk al B.'s belangrijkste theorieën overgenomen vindt, zal men er anders over oordeelen.

Een bezwaar tegen het geheele werk is de breedsprakigheid van den schrijver en de verwardheid van het door hem gevolgde plan. Het maakt den indruk, alsof de heer Ch. wat àl te veel te gast is gegaan bij de langdradige schrifturen der Renaissance-mannen en dit niet zonder invloed op zijn stijl gebleven is. Het boek zou zeker aantrekkelijker zijn, wanneer de indeelingen wat minder gekunsteld waren en de samensteller niet voortdurend zoo zwaarwichtig de door hem gevolgde methode uiteenzette en aanprees. Eenigszins overbodig lijkt het ons tevens, dat hij herhaaldelijk met B. in discussie treedt, om met zijn 20ste-eeuwsche verlichting den Renaissance-man te bestrijden, of hem goedkeurend op den schouder te kloppen. Zoo maakt het een vrij bespottelijken indruk dat de schrijver — na de klimaten-theorie uitvoerig behandeld te hebben — het noodzakelijk acht er, p. 357, in een noot op te wijzen, dat men niet àlles wat B. hieromtrent zegt, zonder voorbehoud moet aanvaarden, zooals o. a. diens bewering dat de conflicten, die het oude Rome verdeelden, zich duidelijk verklaren door het verschil in geaardheid tusschen de dal- en de hellingbewoners der op zeven heuvelen gebouwde wereldstad!

Leiden. C. Serrurier.

F. Schwenn, Die Menschenopfer bei den Griechen und Römern. (Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. herg. von R. Wünsch u. L. Deubner XV. Bd. 3 Hft). Giessen, Töpelmann. 1915. (Pr. M. 7).

Na het „Inhaltsverzeichnis" p. V vlg., het „Vorwort", p. VII, en de „Einleitung" p. 1—17, behandelt het

eerste gedeelte „Die Menschenopfer bei den Griechen", d. w. z. na een „Vorbemerkung" p. 18 vlg. in kap. I „Die in historischer Zeit vollzogenen Menschenopfer" p. 20—81, in kpt. II „Angebliche Menschenopfer" p. 81—103, in kpt. III „Die Geschichte des Brauches in Griechenland" p. 104—121 en in kpt. IV „Die Sagen" p. 121—139. Het tweede gedeelte behandelt „Die Menschenopfer bei den Römern", en wel, na een „Vorbemerkung" p. 140 vlg. in kpt. I „Menschenopfer im römischen Heere" p. 141—168, in kpt. II „Andere altrömische Menschenopfer" p. 168—181, in kpt. III „Stellvertretung im Menschenopfer" p. 181—185 en in kpt. IV „Opposition gegen das Menschenopfer" p. 185—196. Een „Register" p. 197—202 besluit het werk.

F. Schwenn betoogt, dat bij de Grieken het menschenoffer, waarvan de geschiedenis slechts enkele gevallen vermeldt, in voorhistorischen tijd van grootere beteekenis moet zijn geweest, p. 19, dat het bovenal gebruikelijk was, „zu einer besonders wirksamen Kommunion mit der Gottheit, zur Beseitigung von Tabus, zur Ehre für verstorbene Häuptlinge", p. 104, en niet als „ausländischer Import" is te beschouwen p. 112. Bij de Romeinen was het menschenoffer eveneens een inheemsch, echter nog in historischen tijd voorkomend gebruik, p. 164 vlg., en wel inzonderheid voor oorlogsdoeleinden, o. a. „zur Tabuierung der Feinde" p. 141 ff. ; de afschaffing ervan werd bespoedigd door den invloed der Grieksche religieusiteit en ook wel der Grieksche wijsbegeerte p. 185 vlg.

Over 't algemeen genomen zal men zich met de opvattingen van den auteur best kunnen vereenigen. Zoo heeft hij, om een en ander te releveeren, terecht de vraag, of zich in de Myceensche graven sporen van menschenoffers vinden, ontkennend beantwoord, p. 60 vlg. en veronderstelt hij, niet zonder reden, dat het bericht bij Plutarchus, Themist. 13 aangaande een menschenoffer. door de Grieken vóór den slag bij Salamis gebracht, meer dan een bloot verzinsel is, p. 75 vlg. Dat echter de Grieken en Romeinen om de vrijwillige afschaffing van het menschenoffer. zooals het ten hunnent gebruikelijk was, zulk een uitbundigen lof zouden verdienen, als de auteur hun p. 196 toezwaait, verklaren wij niet te kunnen inzien.

De voortreffelijke studie van F. Schwenn zou er nog bij gewonnen hebben, indien hij de aangehaalde passages ook in vertaling had gegeven.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

H. C. H. Moquette, De Vrouw. I, Huiselijk leven. (Ned. Kultuur-geschiedk. monographieën II). Amsterdam, Meulenhoff. 1915. (Pr. *f* 1.75, geb. *f* 2.25).

Dr. Moquette heeft in „De Vrouw" geen gemakkelijk onderwerp voor hare cultuurhistorische monographie te bewerken gehad. Immers het is niet voor iedereen weggelegd dit gegeven, waarover men boekdeelen zou kunnen volschrijven, in betrekkelijk klein bestek duidelijk te behandelen en, door het excerpeeren van *alle* beschikbare bronnen, al wat ter zake kan dienen op zóó juiste wijze te pas te brengen, dat den lezer een volkomen gaaf en getrouw beeld voor oogen wordt gesteld.

De omvang van de stof maakte het noodzakelijk haar in twee deeltjes van bovengenoemde reeks te verwerken. Niettemin is het onderwerp niet voltooid. In de voorrede heeft de schrijfster er ons op voorbereid, dat in deze studie de Nederlandsche vrouw slechts over een duizendjarig tijdvak (± 800—1800) zal worden geschilderd. Hare overweging: „dat na de tentoonstelling De Vrouw 1813—1913 van de 19de eeuw waarschijnlijk weinig nieuws meer kon meegedeeld worden, terwijl deze eeuw juist door de groote verandering in het leven der vrouw een in verhouding te groote plaats zou moeten innemen in dit werk", is echter van te persoonlijken aard, dan dat men het hiermede in alle opzichten eens behoeft te zijn.

Het „Huiselijk leven", dat het eerste deel van dit werk vormt, bevat vier hoofdstukken: Het kind, Onderwijs en ontwikkeling, Van vrijen en trouwen, Het huwelijksleven.

In het eerste hoofdstuk worden o. m. de gebruiken en plechtigheden besproken, die bij geboorte, doop en kinderbegrafenissen in zwang waren. Ook het kinderspel heeft hier een — weliswaar bescheiden — plaats gevonden. Dat er bij dit alles ongeveer evenveel van knapen als van meisjes wordt verteld, is waarschijnlijk geschied om de tegenstelling scherper te doen uitkomen. Van inzicht getuigt hier en elders een juiste schatting van oudere poëzie, welke steeds moet worden beschouwd in het licht van haar eigen tijd.

In het tweede hoofdstuk bespreekt de schrijfster het onderwijs in school en klooster, de coëducatie, het verblijf in kostscholen ter voltooiing van de opvoeding, den aanleg der vrouw voor verschillende takken van wetenschap en kunst en hare praestaties in dezen. Hier zouden, dunkt mij, de wonderkinderen, die in het vorige hoofdstuk ter sprake kwamen, beter op hun plaats zijn geweest. Doch hoe uitstekend zou hier een korte beschouwing over de langzamerhand in de 19de eeuw zoo gewijzigde begrippen omtrent de opvoeding van het meisje hebben gepast. Welk een aardige bladzijde had de schrijfster kunnen wijden aan de wisselwerking, die er geleidelijk tusschen oorspronkelijk uitsluitend mannelijke- en uitsluitend vrouwelijke beroepen is ontstaan! Het is inderdaad jammer, dat in dit boek *over* de vrouw de laatste phase, van hare geestelijke ontwikkeling vooral, ontbreekt.

Zonder in de fout te vervallen het eigen geslacht steeds te willen vrijpleiten, heeft de schrijfster het derde hoofdstuk, dat spreekt van liefde, vrijage en huwelijk, behandeld. Moge zij zich daarbij een enkele maal aan kleine onhandigheden hebben schuldig gemaakt, men bedenke hoe moeilijk het is hier veel, en toch niet *te* veel, te zeggen.

In het vierde hoofdstuk wordt de vrouw als echtgenoote, huishoudster en moeder geschilderd. Het wil mij voorkomen, dat de hier behandelde zorg voor keuken en huishouding (het geliefkoosde spelletje reeds van kleine meisjes) in het tweede hoofdstuk had thuis behoord: dergelijke echt vrouwelijke bezigheden toch mogen volstrekt niet uitsluitend tot de taak der *gehuwde* worden gerekend. — De wijze waarop in dit hoofdstuk de dienstboden-kwestie wordt besproken, doet ons zien dat er ook in dit opzicht niets nieuws onder de zon is, al wordt deze plaag niet opgesomd onder de factoren, die vroeger zoowel als thans den huiselijken vrede konden bedreigen.

Ten slotte een algemeene opmerking. Het „Huiselijk leven" wijst door zijne geheele bewerking erop, dat het

niet in de eerste plaats voor zuiver wetenschappelijken is bedoeld. Als zoodanig nu geeft het wel eens òf te weinig òf te veel. Waar er b.v. over een pillegift à ƒ 3.— ten tijde van Karel V wordt gesproken, ontbreekt de nadere aanduiding, of onder dit bedrag de huidigedan wel de toenmalige waarde moet worden verstaan. Aan den anderen kant ware het geval Onno Zwier van Haren, als voorbeeld van de zedeloosheid der tijden, beter verzwegen. Zooals het er staat zegt het den leek òf niets òf een traditioneele onjuistheid, en voor uitlegging leent het zich niet.

Op zich zelf echter heeft het boek van Dr. Moquette zijn verdienste, omdat het over een onderwerp, dat tot dusverre slechts in onderafdeelingen is behandeld, de *eerste samenhangende beschouwing* geeft, al doet men er wèl aan, de reeds bestaande studiën over ieder dezer onderafdeelingen en vooral ook de werken van Schotel („Maatschappelijk leven" en „Oud-Hollandsch huisgezin") *naast* de studie van Dr. Moquette te gebruiken.

Het boek is prettig gedrukt en de illustraties zijn keurig, alleen sluit het *opplakken* daarvan het gevaar in van kreuken, van de plaats geraken of zelfs verloren gaan.

Amsterdam. B. M. van der Stempel.

ONDERWIJS EN OPVOEDING.

Dr. chem. et med. H. J. Hamburger, Herziening van ons voorbereidend Hooger Onderwijs. Een middel om daarvoor den weg te effenen. Groningen, den Haag, Wolters. 1917. (Pr. ƒ 0.25).

Bij het doorlezen van deze 31 pag. beslaande brochure kan twijfel opkomen of het *Museum* wel de plaats is om haar aan te kondigen. Immers wel raakt zij de voorbereiding tot voortgezette hogere studie, en dus de geestelike spankracht en steunkracht van ons volk in haar meest vitale delen, maar de in deze brochure behandelde onderwerpen zijn toch van andere aard dan die, welke gewoonlik hier ter plaatse besproken worden.

Ook wanneer men sympathie gevoelt voor de door Prof. Hamburger verdedigde herziening van ons voorbereidend hoger onderwijs, ook wanneer men hoopt het aangewezen middel tot werkelikheid te zien worden, doen zich toch allerlei vragen voor, waarvan men uitvoeriger uiteenzetting zou wensen, allerlei gedachten, die men zou willen bestrijden of adstrueren, uitvoeriger dan plaats en ruimte in dit tijdschrift toelaten.

Nog zijn de gedachten over dit onderwerp in ons land niet klaar genoeg geworden, nog wekt de gelijkstelling van de Gymnasiale en de H. B. S. opleiding — want daarover gaat het — allerlei gevoeligheden op.

De binnentitel immers van deze brochure is : *Wettelijke gelijkstelling in Nederland en in de Kolonien van klassieke en niet-klassieke opleiding als voorbereiding tot de Universitaire studien.*

In de Inleiding wordt de Nationale Vereniging tot bereiking van dat doel bij het publiek ingeleid. Het tweede hoofdstuk zet uiteen waarom de Ver. werd opgericht en bepleit haar recht van bestaan. Ook naast en ter verdediging van het bekende voorstel Limburg c. s. is het noodig, dat er een Ver. bestaat, die verder gaat dan de strekking van dat voorstel (p. 13), te meer omdat het denkbeeld van gelijkstelling van beide vooropleidingen voor *alle fakulteiten* niet nieuw is (p. 14, 15).

Het belangrijkst is het derde Hoofdstuk : „Bezwaren tegen de vereeniging aangevoerd." De kern van deze bezwaren is de vraag of de Ver. *niet te idealisties is en te ver gaat, wanneer zij het jus promovendi en voor Gymnasium en voor H. B. S. voor alle fakulteiten vraagt.*

In de eerste plaats antwoordt Schr. hierop, dat van te groot idealisme en te ver gaan geen sprake kan zijn wanneer de kwestie niet iets is, dat op opportuniteitsgronden of gronden van redelijkheid verdedigd moet worden, maar wanneer men een groot beginsel tracht erkend te krijgen. En in de tweede plaats — en dit is m. i. het sympathiekste gedeelte van de brochure — bestrijdt Schr. de angstige zielen en hun ietwat benepen vragen met een weldoend optimisme, dat hem en velen met hem gerust de vragen onder de ogen doet zien hoe de aanstaande studenten de nodige kennis zullen erlangen, die de school hun niet geeft en de universiteit van hen eisen zal, en of de gymnasia niet ontvolkt zullen worden (p. 20—22).

Een belangrijke vraag, door de bedoelde Ver. voorlopig altans ter zijde gelaten, is de vraag of het *zes*jarige Gymnasium niet achterstaat bij de *vijf*jarige H. B. S. en of aangestuurd moet worden op een zesde H. B. S. klasse of een vijfjarig Gymnasium met vrije zesde klasse.

Maar terecht is dit naast de beginselkwestie een kwestie van later beleid.

In een slotwoord wijst Schr. er op, dat de urgentie van herziening steeds sterker wordt gevoeld en dat het Lyceum-ontwerp niet veel kans biedt om die herziening in algemeen gewenste vorm te brengen. Daarom bepleit Schr. het krachtig steunen van de Ver. om het beginsel te doen doordringen opdat het voorstel Limburg c. s. [1]) daarin steun vinden kan bij de openbare behandeling.

Al moesten beschouwingen over allerlei behandelde vragen ter zijde gelaten worden, het zij ondergetekende geoorloofd hier uit te spreken, dat men grote vragen langs grote lijnen moet zien en niet meten met benepen angst, en dat bij de ontwikkelingsgang, die Gymnasium en H. B. S. ten onzent hebben gehad, men met durf en optimisties vertrouwen moet besluiten, niet tot een verbinding van beide in een tweeslachtig Lyceum, maar tot algehele gelijkstelling van klassieke en niet-klassieke opleiding, niet omdat zij gelijk zijn, maar omdat zij — indien beide goed zijn — geestelik gelijkwaardig kunnen zijn.

Χρηστὰ δ' εἴη παντὸς εἵνεκα.

Den Haag. H. Cannegieter Tz.

SCHOOLBOEKEN.

J. E. van Buuren, Leerboek der Geschiedenis van het Nederlandsche Volk. Groningen. Wolters. 1915. (Pr. geb. ƒ 2.25).

Dez., Om te verwerken. Vragen en opgaven bij het Leerboek der Geschiedenis van het Nederlandsche Volk. Groningen, Wolters 1916. (Pr. ƒ 0.90).

Zoolang reeds liggen deze boeken op mijn schrijftafel, dat ik bijna schroom de jaartallen, die den tijd van verschijnen aanduiden, hierboven af te drukken. Dat ik de aankondiging veel te lang deed wachten, komt niet, omdat het boek geen aankondiging zou verdienen.

[1]) Deze aankondiging werd geruimen tijd vóór de behandeling van het voorstel Limburg c.s. geschreven.

Eerder is het omgekeerde het geval: terwijl men zoovaak in nieuw verschijnende leerboeken met zekerheid kan aangeven, welk boek, zij het ook niet bewust, den schrijver als voorbeeld heeft gediend: terwijl men soms den geheelen gedachtengang, soms zelfs de woordenkeus gevolgd ziet, is hier een boek geleverd, dat in vele opzichten oorspronkelijk wil zijn. Het gevolg hiervan is, dat we hier op zeer vele plaatsen tot tegenspraak worden geprikkeld, maar ook, dat het boek frisch is gebleven, wat voor een schoolboek een niet gering voordeel is.

Het boek wijkt op twee punten vooral af van de bestaande. In de eerste plaats wordt hier het denkbeeld van Mr. S. Muller, om de geschiedenis van het Sticht tot uitgangspunt van het geschiedverhaal te maken, in de uiterste consequentie is doorgevoerd. In de plaats van de Florissen en Dirken, die we al kwijt meenden te zijn, vinden wij hier nu een Balderik, een Koenraad, een Herman van Hoorn en een Godfried van Rhenen; een Jan van Diest, een Jan van Arkel, een Arnold van Hoorn en een Frederik van Blankenheim nemen de plaats in, die we gewoon zijn door de Henegouwers en de Beieren te zien vervullen.

Nieuw is de toepassing van de denkbeelden van Mr. Muller natuurlijk niet, maar waar schrijver dezes b. v. reeds in de elfde eeuw Utrecht loslaat en reeds dan meer het gewicht op Holland legt, wordt hier de overgang pas gelegd in den tijd der Bourgondiërs. Of dit, voor de school vooral, een verbetering zal zijn, zou de practijk moeten leeren: voor de leerlingen, die wij in de laagste klassen onzer Hoogere Burgerscholen de kennis onzer geschiedenis moeten bijbrengen, lijkt deze wijze van behandeling beslist te moeilijk.

Een tweede punt van verschil met andere boeken is het Calvinistisch karakter van het boek. Overal wordt het godsdienstige element sterk op den voorgrond geplaatst en dat de sympathie van den schrijver daarbij op de zijde van het Calvinisme en van de Oranjes is, verbergt hij nergens.

Het is natuurlijk een gemakkelijke taak om in een boek, dat overal de gebaande wegen verlaat en oorspronkelijk wil zijn, een aantal plaatsen en beweringen bijeen te brengen, die bestrijding uitlokken. Zoo kan het den schrijver toch geen ernst zijn met de bewering, dat bij uitvoering van de plannen van Usselincx „een groot deel van Amerika's blanke bevolking van Nederlandschen stam en taal zou zijn geweest" (bl. 129). Evenmin zou de schrijver kunnen bewijzen, dat de uitzending der vloot van De Oquendo bedoelde ons van de zeezijde te bestoken. Dat Prins Willem II aan het hoofd der bezending was geplaatst, lijkt mij niet correct: op het beleidvolle van zijn optreden valt ook nog al het een en ander af te dingen. Dat de Schutterijen in den Patriottentijd „meestal door Oranje-gezinde officieren worden aangevoerd" (bladz. 194), was nieuw voor mij. Zoo zouden er meer aanmerkingen te maken zijn, die evenwel een verkeerden indruk van het boek zouden geven, zoodat ik het hierbij wil laten.

Onder den tweeden titel verscheen een boekje, dat ook voor schoolgebruik bestemd schijnt en bestemd is om de leerlingen bij het verwerken der leerstof diensten te bewijzen. Het bevat eenige honderden vragen, geordend naar de hoofdstukken van het Leerboek. In hoever een dergelijke methode, voor zelfstudie niet ongeschikt, ook voor schoolgebruik bruikbaar zal blijken, zou eens de practijk moeten beslissen: mij persoonlijk zou een dergelijk leermiddel wel geschikt lijken om parate kennis aan te brengen, maar voor ontwikkelend onderwijs lijkt het mij niet aanbevelenswaard.

Amsterdam. M. G. de Boer.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XXXV, 2-3: J. A. N. Knuttel, Hadewijch—Bloemaerdinne. — J. J. A. A. Frantzen, Maerlant's Martijn (met naschr.). — H. Kern, *Waard.* — Dez., *Waard, waardig.* — G. S. Overdiep, Over den syntakt. en rhythmischen vorm der zinnen met aanloop in *Ferguut, Moriaen* en *Walewein.* — J. W. Muller, *Amoureusje* in Bredero's *Stommen Ridder.* — F. Reitsma, De oorsprong van Luykens „Jezus en de Ziel." — P. H. de Keyser, Een onbekend gedicht van Jac. van Zevecote. — M. E. Kronenberg, Nog eens mnl. *tentenel-tinterneel.* — Kleine Meded.

4: A. G. van Hamel, Een episode van den *Torec.* — E. T. Kuiper, Nieuwe fragmenten van de *Karel ende Elegast.* — D. C. Hesseling, Africana, I—II. — J. Prinsen J.L.z., Bronnen voor de kennis van leven en werken van Jan van Hout, V. — R. v. d. Meulen, Mnl. *tentenel-tinterneel.* — Kleine Meded.

N. Taalgids, X, 6: A. Kluyver, Een nieuw werk van Prof. Lecoutere. — S. M. Noach, Nieuwe bijdragen tot de kennis v. h. Joods in Nederland. — Z. Stokvis, Opmerkingen over de klemtoon in Nederl. plaats- en straatnamen. — A. S. Bijl, Opmerkingen over de klemtoon in Nederl. plaats- en straatnamen. — Kroniek en kritiek. — Uit de tijdschr.

XI, 1: C. G. N. de Vooys, Pontus de Heuiter. — J. Schrijnen, Klemtoonverschuiving in plaatsnamen. — J. Koopmans, Philibert van Borsselen's „Den Binckhorst". — E. G. Courrech Staal, Matth. Claudius in Nederl., I. — M. H. v. d. Ven, Een eigenaardig gebruik van het lidw. „de" in het Brab. — Kroniek en kritiek. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

2: J. v. d. Elst, De eenheid van handeling. Proeve v. grafiese analyse. — E. G. Courrech Staal, Matth. Claudius in Nederl., II (slot). — M. Schönfeld, Verspreken. — M. H. v. d. Ven, Nog iets over het Brab. *de.* — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

3: W. H. Staverman, De romans van twee hystericae. — J. A. vor der Hake, Kwasi-eenvoud in taal. — D. Haagman, Mignon. — J. Heeren, Pontus de Heuiter. — Kroniek en kritiek. — Bladvullingen. — Uit de tijdschr.

Anglia, Beibl. XXVIII, 3: E. Ekwall, Ae. *botl, bold, bodl* in engl. ortsnamen. — E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten.

Studiën, LXXXVII, Mei: A. J. M. Mulder, De Duikboot, I. — M. v. Steen, Mekka en de Pelgrimstocht, I. — J. P. v Kasteren, Nog een woord over het Marcusslot. — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel, V. — A. J. Wessels, Gustave Lanson. — Is. Vogels, De vrijzinnige geleerden moeten gaan getuigen voor het Vaticaansch Concilie — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM.

a. d. XVI kal. Maias in conventu Ordinis Literarii Academiae Regiae Disciplinarum Nederlandicae relatum est de XXIX carminibus quae Amstelodamum missa erant ut de praemio certarent. Horum aureo praemio dignum iudicatum est carmen inscriptum:
Sepulcrum Ioannis Pascoli cuius auctor apparuit
FRANCISCUS SOFIA ALESSIO RADICENENSIS.

Praeterea prelo dabuntur decem carmina praestantissima, si poetae ANTE KALENDAS IUNIAS veniam dederint scidulas aperiendi, idque hoc ordine: *Dies anno redeunte festus*; *ignorati luctus*; *vivax patriae memoria*; *nox natalicia*; *de arundine sacharigena*; *Caecilia*; *Harlemi Campus*; *reliquiae*; *Fanum Iovis*; *ultimi Virgilii dies.*

K. KUIPER,
Ord. lit. Acad. Reg. h. t. ab actis.

Amstelodami, a. d. XV Kal. Maias 1917.

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **No. 10.** **Juli 1917.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Homer, Odyssee, mit einer Uebersicht der handschriftlichen Lesarten und mit erklärenden Anmerkungen, herausgegeben von **N. Wecklein;** Erster Teil: Text; Erste Hälfte: Gesang 1—12. Bamberg, C. C. Buchner. 1916. (Pr. M. 8).

Van deze uitgave der Odyssee kan, zoolang de commentaar nog in 't geheel niet en de tekst met varia lectio slechts voor de helft verschenen is, niet veel gezegd worden. „Durchgehends berücksichtigt" heeft W. de eerste vijf bij v. Leeuwen en Mendes da Costa volgens de aanduiding van Ludwich opgegevene hss., benevens U door Ludwich en v. L. en M. d. C. aan de 14e eeuw toegekend, door W. vanaf α 271 aan de 13e (in α 1—270 ziet hij eene jongere hand). Van de overige hss. zijn aan de door L. en v. L. en M. d. C. als D. K. T. W. X. Z. aangeduide en aan den bekenden papyr. Oxyrh. „gute Lesarten entnommen". De beginselen waarnaar de tekst is vastgesteld heeft W. uiteengezet in de Sitzungsber. der Münch. Akad. d. Wissensch. 1908, 2 Abh. en 1915 7 Abh. Hij heeft zich hier en daar aan coniecturen gewaagd m. i. noch noodig noch, op zichzelf beschouwd, waarschijnlijk (b.v. K. 500 ἀνειρόμενοσ voor ἀμειβόμενοσ, μ 305 κοίλῳ voor γλαφυρῷ); voor het overige biedt zijne constitutie van den tekst hun die gewoon zijn aan die van v. L. en M. d. C. weinig of niets bijzonders. Op twee merkwaardige uitzonderingen na. Want ten eerste komt hij, als uit Brugmann geputte wijsheid, weer aandragen met de reeds voor eene eeuw door Spitzner gelanceerde ongerijmdheid [1]) „hiatum usu vetustissimo non interdictum fuisse" (W. zal zich dan ook wel heilig wachten de digamma te schrijven; te denken dat een dichter eerder ϝίδε ϝάστεα zou gezegd hebben dan ἴδε ἄστεα, zoo gek is hij niet); en ten tweede repeteert hij de in een onbewaakt oogenblik door Leo Meyer verzonnene en door velen nageprate pseudowet, dat de dichters door assimilatie gekomen zijn tot vormen als ὁρόω en ὁράαν. Zou W. wel eens gekeken hebben in van Leeuwens Enchiridium? Ik denk het wel, men is in Duitschland geleerd, zeer geleerd zelfs. Maar men kan er ook erg dom zijn.

Arnhem. Matthée Valeton.

Aeschyli tragoediae, edidit **U. de Wilamowitz-Moellendorff.** Editio minor. Berolini apud Weidmannos. 1915.

Het spreekt van zelf, dat op de groote Aechylus-uitgave van Wilamowitz eene editio minor moest volgen: de „bescheiden beurs" heeft hare onvervreemdbare rechten, en als er waarlijk menschen zijn die „hun" Aeschylus meenemen in hun reiskoffer, is zeker deze kleine met Weidmanns flinke letters gedrukte uitgave daartoe uitnemend geschikt.

Maar overigens, hoe goed ook deze editio minor is verzorgd, het verschil is niet gering: de „apparatus" met de opgave der auctores van de opgenomen emendaties is gebleven; maar de in haar wel overwogen beknoptheid zoo welsprekende verdediging van de memoria tradita is verdwenen, en zoo blijft voor iederen philoloog die niet in de eerste plaats behoeft te grijpen naar eene „editio modico aere parabilis", de groote uitgaaf de begeerlijkste.

Amsterdam. K. Kuiper.

J. Geffcken, Griechische Epigramme. (Kommentierte Griechische und Lateinische Texte, herausgegeben von J. Geffcken, 3). Heidelberg, Winter. 1916. (Pr. gecart. M. 3.60).

„Bis saltavit et placuit" las Jean Richepin op een Latijnschen grafsteen en van deze inscriptie „lapidaire et simple et glorieuse" uitgaande fantaseert hij een roerend schetsje in het genre, waarin enkele Franschen meester zijn (Contes de la Décadence Romaine). [Λοιμόι

[1]) F. Spitzner, de versu Graecorum heroico, Lipsae 1816 p. 147.

θανόσησ εἰμὶ [σε̃]μα Μυρ(ρ)ίνες lezen we in een verminkte Atheensche inscriptie uit de 6de eeuw v. Chr. en de simpele woorden, die uit het grijze verleden tot ons komen, ontroeien ook nu nog den modernen lezer. Die stille bekoring, die zoo vaak van het Grieksche epigram — hetzij in steen gevonden hetzij literair overgeleverd — uitgaat maakt het lezen van Geffcken's boekje tot een groot genot. De samensteller, die in zijn voorrede met recht Reitzenstein's Epigramm und Skolion en von Wilamowitz' Sappho und Simonides met eere vermeldt, heeft de epigrammen chronologisch gerangschikt van de 7de eeuw vóór tot de 5de eeuw na Chr. : het begin van het boekje is daardoor vaak weinig amusante lectuur en inscripties als [Μ]νεσιάδες κεραμεύς με καὶ Ἀνδοκίδες ἀνέθεκεν kunnen uit den aard der zaak ons heel weinig treffen. We zijn dus al heel dankbaar, zoo we op dien vermoeienden, steenachtigen weg — vermoeiend in het bijzonder door het springen van het eene dialect op het andere — zeldzame woorden als λειόλη (Rhodisch cf. Hesychius s.v. λεώλης· τελείως ἐξώλησ) tegenkomen of een Homerisch bloempje mogen plukken als in de Corinthische inscriptie uit de 6de eeuw τὺ δὲ δὸ[σ χα]ριέσ(σ)αν ἀμοιϝάν.

Maar dan begint zich langzamerhand het genre te ontwikkelen, totdat het in de 5de eeuw een zeldzame schoonheid bereikt : reeds in de 4de eeuw echter vervalt het epigram vaak tot „ausgedehntere Ruhmredigkeit", de goden raken op den achtergrond en zelfverheffing of overdreven lof van den doode komt te voorschijn, totdat ten slotte alles verloopt in afgezaagde rhetorische wendingen, dikwijls ook in een barbaarsch taaltje en nog barbaarscher metriek. Zoo zal men in de oudere inscripties niet licht lezen van „zegeteekenen, die opgericht staan in het hart der mannen", wat ons maar al te zeer doet denken aan sommige moderne poëten, die in hun vale zieltjes zuilenrijke tempels meenen gevonden te hebben.

Doch ook in die latere epigrammen vindt men veel aardigs : ik denk bijv. in het bijzonder aan de literaire als die van Leonidas op de drankzuchtige Maronis.

Op één van de bezwaren van een dergelijke bloemlezing heb ik reeds in het voorbijgaan gewezen : vermoeiend is — gevolg der chronologische volgorde — het voortdurend overgaan van het eene dialect in het oudere en eenigszins zonderling doet het ons ook aan, als we vlak nà een vrij goor epigram op een voor mannen en vrouwen gemeenschappelijk badhuis plotseling in christelijke epigrammen verzeilen. Doch dit bezwaar ligt meer aan den aard van een bloemlezing en kan men moeilijk op rekening van den samensteller zetten : een tweede bezwaar, dat ook de in dezelfde serie verschenen uitgave van Plutarchus' Tiberius en Gaius Gracchus van Ziegler en die van Hesiodus' Theogonie van Aly aankleeft, is dit, dat de bloemlezing veronderstelt, dat de gebruiker de beschikking heeft over een ruime bibliotheek : gelukkig de student, die op zijn seminarium de in ruime mate geciteerde vakliteratuur kan vinden.

Doch dit zijn kleinigheden : de hoofdzaak is, dat ieder, die het boekje doorwerkt, een aardig overzicht over de Grieksche epigrammen krijgt : het beste zou het echter zijn deze bloemlezing te gebruiken op een college, daar het verklarende woord van den meester op menige plaats voor den jongen student onontbeerlijk is. En zóó gebruikt kan Geffcken's arbeid ongetwijfeld uitstekende diensten bewijzen.

Groningen. P. Groeneboom.

Griechische Texte aus Ägypten, herausgegeben von **P. M. Meyer.** **1. Papyri des neutestamentlichen Seminars der Universität Berlin. 2. Ostraka der Sammlung Deissmann. Berlijn. Weidmann. 1916. (Pr. M. 18).**

Het Seminarium voor de studie van het Nieuwe Testament, dat, onder leiding van Prof. Deissmann, een verzameling dokumenten bijeenbrengt die de tijd en de omgeving der nieuwtestamentiese schrijvers beter kan leeren kennen, is in 1912 en 1914 in het bezit gekomen van een kollektie Faijoem-papyri die tans door P. M. Meyer is uitgegeven, te zamen met een aantal ostraka aan A. Deissmann toebehorende. De papyri bevatten in de eerste plaats stukken die betrekking hebben op 't ekonomies en finantieel beheer van Egypte in de eerste eeuwen van onze jaartelling ; een paar dokumenten zijn van een vroegere periode, een enkel behoort tot de Byzantijnse tijd. De uitgever, die een goede naam heeft als kenner van de staatshuishouding der gehelleniseerde Egyptenaren, heeft deze stukken verklaard door uitvoerige en ongetwijfeld hoogst belangrijke opmerkingen ; een oordeel over dit gedeelte van zijn werk voegt mij als leek niet. Daarnaast vinden wij ook verschillende brieven, en fragmenten van brieven, van algemener strekking. Biezondere aandacht verdient een brief (n. 20) van een soldaat aan „Σελβεῖνα (op 't adres Σελβεινᾶς genoemd), ἡ ἀδελφή" ; misschien was zij zijn vrouw. Deze epistula privata is interessant door stijl en taal, maar ook rijk aan moeilik verstaanbare plaatsen. Wilcken heeft hier, gelijk in vele andere gevallen, door 't opperen van zeer scherpzinnige vermoedens veel bijgedragen tot opheldering ; Deissmann heeft bij alle dokumenten aangetekend wat, door vergelijking, de geschriften van het Nieuwe Testament kan verduideliken, naar taal en naar inhoud. De kommentaar van deze drie geleerden, de vertâling die van elk stuk gegeven wordt en de uitvoerige, systematiese indices maken het boek tot een voortreffelik hulpmiddel bij de studie der papyrologie. Sommige opmerkingen schijnen misschien overbodig (b.v. de betekenis van ναῦλον, ἐκβιβάζω, καταλαμβάνω, alle blz. 92), omdat zij ook vroeger gemaakt zijn en aan lezers van papyri niet onbekend zullen wezen, maar een te veel is hier niet gauw te duchten zo lang onze lexica nog niet voldoende het vokabularium der papyri hebben opgenomen. Woorden als ἡπητής, „kleerlapper", λιμναστής, „inspekteur van de waterstaat", χωματικόν, „dijkgeld" enz. enz. zoekt men te vergeefs in uitvoerige woordenboeken ; ook termen die bij schrijvers een enkele maal voorkomen als εὑρησιλογία (εὑρεσιλογία in onze tekst van Plutarchus) voor „uitvlucht" en λαογραφία in de zin van „hoofdgeld" (LXX), ziet men graag verklaard.

De ostraka zijn bijna alle kwitanties van belastingbiljetten. Een rijke verscheidenheid van belastingen, zoals ook de Byzantijnen kenden en door hen de Turken, treft ons daarbij. Er wordt een hoofdgeld betaald voor de badstoven, een hoofdgeld door de Joden in Alexandrië, de veren worden verpacht, verschillende gilden hebben hun belasting op te brengen, b.v. de wevers (τέλος λινύφων, „Leinweber-Gewerbelizenzsteuer"), enz. enz.

Ondanks de moeilikheden die het uitgeven en het drukken van het boek ten gevolge van de oorlog ondervond (Vorwort, blz.V), is het werk voortreffelik uitgevoerd.

Leiden. D. C. Hesseling.

P. Lunderstedt, De C. Maecenatis Fragmentis. (Commentationes philologae Ienenses. Vol. IX Fasc. I). Lipsiae, Teubner. 1911. (Pr. M. 5).

Dit is een werk naar den ouden trant, het werk van philologen van vroegere generaties voor den geest roepend, zooals het geleerdheid van allerlei soort, slechts verbonden door den dunnen draad van den verklaarden tekst, in bonte opeenvolging aan den geest voorbij liet gaan. Het is waar, de vroegere philologen waren grooter meesters van den Latijnschen stijl: de puntige beknoptheid van Bentley, treffend door scherpe gedachte en fijne wending, vindt ge hier niet noch de sierlijke klaarheid van Hugo de Groot, waar de meesterschap over den vorm de verbijsterende geleerdheid verbergt, maar naast verschillende Duitsche werken van later tijd, waar men in het amechtig voorthobbelend Latijn met moeite de verwarde gangen van 's schrijvers gedachten volgt, verdient de duidelijkheid, waarmede Lunderstedt zich uitdrukt, onzen dank en vergeeft men hem hiervoor gaarne zijn breedsprakigheid en hier en daar een enkele onjuistheid.

De fragmenten van Maecenas met de kritische annotaties en met de plaats, waar ze voorkomen, in samenhang uitvoerig afgedrukt, beslaan nog geen 7 pagina's; het heele werk zelf is 119 pagina's groot. Dit doet onmiddellijk de vraag rijzen, of hier niet aan te weinig zaaks te veel moeite is besteed. Toch zou ik dit werk, al was het mij even lief geweest, ware het een vijftig pagina's korter, niet gaarne missen. Want zelfs door die schamele fragmenten, hier tot één geheel vereenigd, wordt tezamen met de in het 3e hoofdstuk [1]) bijeengebrachte oordeelvellingen der ouden over Maecenas wel een scherper omlijnd, karàkteristieker beeld opgeroepen van deze belangrijke figuur dan door de lektuur eener schets van hem in een literatuurgeschiedenis mogelijk is. Hoe flauw en in vele opzichten onjuist geteekend bijvoorbeeld lijkt mij nu het beeld van hem en zijn litaraire beteekenis in het tweede deel van Schanz' Geschichte der römischen Literatur.

De schr. haalt met instemming een woord van Sellar in de Enc. Brit. aan (v. XV s. v. Maecenas) „much of the wisdom of Maecenas probably lives in the Satires and Epistles of Horace" en spreekt ook zelf op verschillende plaatsen over de persoonlijke betrekkingen tusschen Maecenas en den dichter. Maar één punt — en dat is dunkt mij wel een leemte in een werk als dit, dat zoo breed is opgezet — roert hij heelemaal niet aan; ik meen, wat er van de door Maecenas voorgestane kunstopvattingen bij Horatius te vinden is. Maecenas wordt gelaakt door zijn antieke bestrijders om te kunstige — ik gebruik opzettelijk dit woord, want het is bij hem bedoelen en geen stumperachtigheid — woordschikkingen. Welnu vinden wij deze ook niet in de oden van Horatius? Zijn plaatsingen als de volgende , lupatis temperat ora frenis" „saepe disco saepe trans finem iaculo nobilis expedito" niet, wil men met dezelfde maat meten als waarmee Quintilianus Maecenas meet, evenzeer afkeurenswaardig? En wanneer Seneca in zijn afkeurende kritiek op Maecenas van den 114den brief zegt: „modo, id quod nuper increbruit, pro cultu habetur audax translatio et frequens" dan is dit, misschien niet zoo sterk als voor Maecenas, maar toch ook wel karakteristiek voor Horatius. Voorbeelden van translationes als „Nam seu mobilibus veris inhorruit Adventus foliis" zijn bij Horatius bijna in iedere ode te vinden. Ik kies met opzet een der gelukkigste uit, om te doen zien, dat we de kritiek van Seneca niet zonder eenig voorbehoud moeten aannemen.

Zeer veel aandacht heeft de schr. gewijd aan het bespreken van het metrisch proza van Maecenas, maar hij heeft daarbij, dunkt mij, de principieele fout begaan, dit te beoordeelen naar de regels der overgeleverde Latijnsche prosodie. Een fout, want in de Latijnsche prosodie speelt, zooals trouwens in de Grieksche eveneens, en waar niet, de traditie een zekere rol, op geen gebied is de invloed van het verleden sterker — maar in het metrisch proza, waar men zich door het oor liet leiden, moet de levende taal hebben geheerscht en moet er, vooral in eindsyllaben, verschil hebben bestaan met de geldende regels der prosodie. In het fragment „versoque vado remittant hostos" scandeert de schr. zonder aarzelen *ant* als lang, maar er is geen kleine waarschijnlijkheid, dat Maecenas het kort gehoord heeft.

Hierbij komt nog een ander bezwaar. Het volgt min of meer uit de natuur van den prozarhythmus zelf, maar bovendien blijkt het duidelijk uit den Orator van Cicero (c. 64) dat de rhythmusindeeling van den zin zich volkomen aansluit bij de beteekenisindeeling. Waar wij dus van de prozafragmenten van Maecenas heelemaal niet weten, welke plaats zij in het zincomplex innemen, is de beoordeeling van den rhythmus uitermate moeilijk en onzeker. Het verwondert mij dan ook niets, dat hij tegen Norden polemiseert. Ik zou, als ik op dit glibberig gebied stelling moest nemen, het weer anders doen dan hij het gedaan heeft.

De grondigheid en geleerdheid van schrijvers commentaar, ik zei het boven reeds terloops, dwingt achting af; hij heeft zijn lektuur niet tot een eng gebied bepaald om met een gemakkelijk verworven schijn van grondigheid, die in werkelijkheid dikwijls beperktheid wordt, zich een gezagje in miniatuur te kunnen verwerven. Zijn werk is daarom leerzaam en voor iemand, die de smaak voor dergelijke faits divers op wetenschappelijk gebied niet geheel mist, ook niet vervelend. Op het gebied van de kritiek is hij conservatief en verdedigt op gelukkige wijze de lezing der handschr. tegen emendatiezucht. De pogingen, die men gedaan heeft, om de woorden *coxus* en *cinnus* weg te emendeeren, die beide bij de glossographen worden genoemd en waarvan het laatste in een allerbekendst Italiaansch woord voortleeft, zijn leerzame voorbeelden van de ondoordachtheid, waarmee menig uitgever er op los emendeert.

Ik wil mijn kritiek eindigen met enkele kleine opmerkingen, waartoe verschillende plaatsen in dezen commentaar mij aanleiding geven. Naar aanleiding van de regel „(quaero) nec quos Thynica lima perpolivit anulos" zegt Isidorus „Thynius purus est"; dit „purus" verklaart onze commentaar als glad, zonder drijfwerk. Dit is natuurlijk mogelijk. De dingen, die Maecenas hier opnoemt, zijn allemaal kostbaar en in dezen zin zou „zuiver" in de beteekenis van „van zuiver goud" wel zoo goed passen, maar bij de vraag, wat kostbaar is, speelt de mode een voorname rol en het kan zijn, dat juist deze gladde ringen in den tijd, dat Maecenas dit gedicht schreef, zeer in trek waren. Zoo kan de schr. toch gelijk

[1]) De Maecenatis dicendi ratione quid veteres iudicaverint; quid nobis censendum sit.

hebben met zijn verklaring; maar ongelijk heeft hij, dat hij onder de plaatsen, waar „purus" in deze beteekenis voorkomt ook Gell. N. A. VII 5 citeert. Want daar heeft, zooals hij gezien zou hebben, als hij het hoofdstuk doorgelezen had, dit woord deze beteekenis niet.

Schr. concludeert uit het feit, dat de meeste edelsteenen, die in dit fragment (3) genoemd worden, ook voorkomen in dat gedeelte van een brief van Augustus, dat Macrobius (Sat. II, 4, 12) bewaard heeft, dat Augustus met zijn spot het oog zou hebben gehad op dit gedicht, waarvan wij hier een fragment hebben. Dit lijkt mij ongegrond. Van de edelsteenen bestaat natuurlijkerwijs, ik zou kunnen zeggen eên literaire selectie. De op beide plaatsen voorkomende edelsteenen nu behooren, uitgezonderd misschien de beryllus, tot dat uitgelezen getal.

In fr. 4 wil schr. „latus horreat flagello" verklaren door „latus tantopere flagelletur ut flagello quasi horreat"; ik meen dat „horreat" in zijn letterlijke beteekenis „opgezet en oneffen zijn" moet worden genomen.

In fr. 5 „hic nympha cingit omnis Acheloum" senem verklaart deze comm. „cingit" door „circumcludunt choreis", een verklaring, die wel juist kan zijn, hoewel het fragment te klein is om een zekere verklaring toe te laten. Hij beroept zich hierbij ook op Sen. Phoedr. vs. 1. S. 9. Ite umbrosas cingite silvas, summaque montis iuga, Cecropii. Maar hier is sprake van een drijfjacht, wat toch nog iets geheel anders is.

In fr. 11 „feminae cinno crispat et labris columbatur" wil Lunderstedt „feminae" als een gen. bij „cinno" trekken. Het lijkt mij natuurlijker het als dat. op te vatten.

In hetzelfde fragment verklaart hij „spe mortem exigunt" door „Spe et promissis efficiunt ut mortem ab iis exigunt." Ik zou liever er de bedoeling in zien, dat zij door zekere voorspiegelingen nagaan, of het misschien ook mogelijk is stof tegen hun slachtoffer te verzamelen, die zijn veroordeeling ter dood kon veroorzaken (spe ostendenda exigunt, num mors ei inferri possit).

In zijn samenvattende vertaling van deze prozafragmenten op p. 85 geeft schr. factio door „Die Parteianhänger" weer. Juister is dunkt mij „de kliek, de troep."

Een misleidende drukfout staat op p. 62 waar *nudae* geworden is tot *undae*.

Amsterdam. J. W. Bierma.

Max Walleser, Prajñā-Pāramitā, die Vollkommenheit der Erkenntnis nach Indischen, Tibetischen und Chinesischen Quellen. (Quellen der Religions-Geschichte herausgegeben im Auftrage der Religionsgeschichtlichen Kommission bei der Kön. Gesellsch. d. Wissensch. zu Göttingen 6. Band). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1914. (Pr. M. 6.60; geb. M 7.80).

Volgens de uitgever gelden voor de serie „rein wissenschaftliche Ziele" en „nur streng wissenschaftliche Gesichtspunkte"; maar tevens moeten praktiese beroepen er profijt van kunnen trekken en dan worden opgesomd: diplomaten, ambtenaren, ingenieurs, kooplieden, enz.

Het werk van Walleser bevat behalve de vertalingen — een gedeeltelike van de Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā en een volledige van de Vajracchedikā Prajñāpāramitā — een Vorwort, twee Abschnitte: „Zur Geschichte und Kritik" en „Bibliographie", een Vorbemerkung, en twee zeer beknopte indices.

Het Vorwort behelst o. m. de meedeling, dat het werk oorspronkelik voor een andere uitgave bedoeld was.

De Abschnitt zur Geschichte und Kritik bespreekt voornamelik de volgende punten: de Prajñāpāramitāteksten als uitdrukking van het nihilisme; hun verwarde kompositie-vorm; — de tijd van hun ontstaan; uit eenzelfde periode genoemde, [literair-mystieke] werken en dogmatiese verhandelingen, zoals die van Nāgārjuna; — het oorspronkelik Buddhisme positivisties; het jongere Mahāyāna volstrekt nihilisties; in het Buddhisme alles liefst uit een psychologies gezichtspunt beschouwd; dit ook blijkende uit het begrip *dharma*; — het oorspronkelik Buddhisme polemies tegenover het Brahmaanse *ātman*-begrip; onjuiste voorstelling, daarvan gegeven door Schrader en Oldenberg; het begrip „substantie" door het Buddhisme verworpen; evenwel de formule *sabbe dhammā anattā'ti*" steeds verenigd met de verklaring, dat alles *duṇkha* en *anitya* is; — naast dit triplet ook de groep „*çūnya, animitta, apraṇihita*" opmerkelik; — het oorspronkelik Buddhisme, nihilisties ten aanzien van de *ātman* en, in zijn geheel niet bedoeld als „stelsel"; het nihilisme als kern van het Buddhisme; zijn hogere en lagere waarheid.

De „Bibliographie" bevat lijsten van Chinese en Tibetaanse vertalingen van Prajñāpāramitā-teksten; van kommentaren op die teksten, voorhanden in Sanskrit, Chinees en Tibetaans. Verder komen er in deze Abschnitt twee egressies voor; een in het midden over de verdiensten van Csoma Körösi, I. J. Schmidt en E. Burnouf; een tweede aan 't eind, uitleggende, waarom de schrijver vertalingen van twee werken heeft opgenomen en welke moeilikheden aan de vertaling verbonden waren: men zou hiervoor eigenlik een nieuwe taal moeten uitvinden, meent Walleser.

Naar aanleiding der verdiensten van Burnouf somt Walleser de oorzaken op, waarom de Prajñāpāramitāteksten zo weinig belangstelling vonden in Europa: 1. enorme omvang; 2. eindeloze herhaling; 3. onbeholpenheid der uitdrukking, die „onvoldoende is ontwikkeld om de moeilike gedachte der absolute ledigheid logies helder te ontwikkelen"; 4. de grammatikale geïsoleerdheid der teksten; 5. gedetailleerde studie der Buddhistiese wijsgerige teksten, inzonderheid uit de jongere scholen, nodig als voorbereiding.

In het Vorwort komt de schrijver uitvoeriger terug op de begrippen *dharma*, *tathatā* en het triplet *çūnya*, *animitta* en *aprahihita*.

De werkkracht van Walleser boezemt mij grote bewondering in; toch houd ik de moeilikheid der vertaling voor niet zo groot, als hij het ons in de inleiding wil voorstellen. Vooreerst is de afstand tusschen klassiek en Buddhisties Sanskrit veel kleiner dan bijv. tusschen klassiek en Vedies; maar ten andere is er reeds zoveel uit Buddhisties Sanskrit vertaald, dat men zich in de afwijkingen gemakkelik kan scholen. Ook zijn de bestaande uitgaven van de Prajñāpāramitā-teksten zeer goed; de verbeteringen, in de teksttraditie aan te brengen met behulp van de gegevens uit de Tibetaanse en Chinese vertalingen of kommentaren, gering in aantal.

Niet alleen beoefenaars van praktiese beroepen, maar zelfs Sanskritisten zullen het betreuren, dat de schrijver zoveel bibliografie, (die in een tijdschrift beter op haar plaats ware geweest), en zo weinig toelichting bij de vertaling geeft.

Ook stelt Walleser in zijn inleiding de Prajñāpāramitā te veel als wijsbegeerte voor; naar Europese opvatting overheerst in wijsbegeerte de verstandelike overweging, is wijsbegeerte dus wetenschap. De Prajñāpāramitās daarentegen zijn geschriften van literair-mystiek karakter. Er is hier geen sprake van „onbeholpenheid in het uitdrukken van moeilike gedachten"; maar het gaat om gedachten, die opzettelik niet-logies zijn, en nochtans gevoeld als waarheden hoger dan zulke, die door redenering zijn te verkrijgen. De „vermoeiende herhaling" is een opzettelik-gewilde literaire vorm; het gaat hier om stellingen, die voor de gelovige Mahāyānist de hoogste waarheid uitdrukken en bij hem — anders dan bij de Europese lezer — diepe aandoeningen opwekken; de herhaling er van laat zich vergelijken met de kompositie-vormen onzer moderne, Europese muziek.

Behalve de herhaling als literaire vorm had ook de dialoogvorm, de karaktertekening en de wisseling der rollen de aandacht van de inleider behoren te vergen. Van nog groter belang ware het geweest de inhoud van de Prajñāpāramitā-teksten te beschouwen in verband met de Buddhistiese leer (*dharma*) in het algemeen; zo zijn geliefkoosde onderwerpen in onze teksten: de leer der *skandha's* (*rūpa* enz.), de rangorde en de attributen der menselike en opper-menselike heiligen, inzonderheid van de Arhats, Boddhisattva's en Buddha's; de mythologies-kosmologiese voorstellingen,gangbaar in het Buddhisme, leveren de opzet of versiering voor menige dialoog. Vooral treffend is de betekenis, die gehecht wordt aan de toepassing van de *ātman*-ontkenning op de hoogste Buddhistiese deugd: het altruïsme, en op de Boddhisattva-voorstelling; de ziel van de weldoener en van de verlossing-verkondigende Boddhisattva bestaat evenmin als de zielen der geholpen en onderwezen stervelingen; en toch blijft temidden van dat schijnbestaan de plicht tot hulp en onderwijs onomstotelik vaststaan.

Wanneer Walleser het Buddhisme alleen weet te karakteriseren als positivisme of nihilisme, dan blijkt het wel, dat de „gezichtshoek", waaronder hij alles bekeek, niet bizonder ruim is geweest.

De vertaling van de tekst is zeer betrouwbaar.; mijn aantekeningen over plaatsen, die ik anders zou willen interpreteren, kan ik hier terzijde laten, doch niet mag ik laten passeren, dat hij de term *upāsaka* door Laienbruder vertaalt, een fout die zich in Duitsland schijnt in te burgeren.

Dat men voor een bevredigende vertaling van een Prajñāpāramita-tekst een „nieuwe taal", d. w. z. een geheel stel van neologismen, zou moeten vaststellen, lijkt mij zonderling doch wel nodig, dat iedere term steeds op één wijze wordt vertaald en dat van die vertaling in een index uitvoerig rekenschap wordt gegeven (vgl. de vertaling, die Sylvain Lévi heeft gegeven van Asanga's Mahāyāna-Sūtrālamkāra).

Doorn. B. Faddegon.

Colloque de Jean Bodin. Des secrets cachez des choses sublimes (trad. franc. du **Colloquium Heptaplomeres**, par **R. Chauviré**). (Libr. de la Soc. du Recueil Sirey). Paris, Champion. 1914. (Pr. fr. 6).

Verstandig was het van Jean Bodin (1520—1596) om bovengenoemd werk in handschrift te laten, want, had hij het uitgegeven, dan zou de wijze waarop hij er de kerkelijke dogma's en gebruiken in hekelt hem, zooal niet aan den brandstapel, dan toch zeker aan strenge vervolging hebben blootgesteld. Aan de publiciteit er van heeft deze voorzichtigheid weinig geschaad, want onder de intellectueelen der 17de eeuw waren verschillende afschriften in omloop en juist de clandestiene verspreiding was eene uitstekende reclame. De 18de eeuw las het Coll. met nog méér graagte dan de 17de. Over de lotgevallen van het oorspronkelijke (in het Latijn geschreven) maunuscript, heerscht nog veel duisternis; naar alle waarschijnlijkheid is het verloren gegaan. De verschillende critici hebben zich dus met de afschriften moeten vergenoegen. Guhraurer publiceerde in 1841 een inhoudsoverzicht van het Coll. benevens eenige gedeelten van den Latijnschen tekst. In 1857 gaf Noack het geheele werk uit maar, zooals de heer Ch. heeft aangetoond, op zeer onnauwkeurige wijze. De oudste tekst in 't Fransch dateert, naar het schrift te oordeelen, uit den aanvang der 17de eeuw en berust in de *Bibl. nat.* te Parijs (f. fr. 1923, anc. f. fr. 7892). Waarschijnlijk is die vertaling niet van B. zelf. Het is deze tekst dien de heer Ch., in zijn zorgvuldig gecommenteerde uitgave, gevolgd heeft; noten verwijzen echter naar de afwijkingen tusschen dit handschrift en latere copieën. Eene kritische vergelijking en classificatie der bestaande manuscripten van het Coll. gaat in de Inleiding vooraf. Spelling en syntaxis van den oorspronkelijken copist zijn getrouw gevolgd. De heer Ch. heeft zich er toe bepaald alléén de naar zijne meening meest belangrijke fragmenten van het Coll. te publiceeren; het IVde Boek, dat de kern van het werk schijnt in te houden, vindt men bijna in zijn geheel weergegeven. Deze beperking is te betreuren; een volledige publicatie zou van meer wetenschappelijke waarde zijn.

Het *Colloquium* is een samenspraak tusschen zeven geleerden, te Venetië: Coroni, de gastheer, een katholiek, Curtius en Federich, respectievelijk Zwingliaan en Luthersch, Octave, een tot den islam bekeerd Christen, Salomon een jood, Toralba, belijder van het deisme en Senamy, een oprecht geloovige, maar die geen bepaalde richting aanhangt. B.'s godsdienstige overtuigingen komen niet zeer duidelijk uit dit geschrift te voorschijn. Men kan er alleen met zekerheid uit opmaken, dat hij een vijand was van het ongeloof, maar een even grooten afkeer had van het catholicisme, veel sympathie voor het Protestantisme (hij was eenigen tijd Hugenoot) maar méér nog voor den joodschen godsdienst gevoelde, in 't algemeen ieder oprecht geloof respecteerde en de meening voorstond, dat dwang en onverdraagzaamheid lijnrecht in strijd zijn met den goddelijken wil. Geen der vergaderde geleerden behaalt de overwinning in het debat: ieder behoudt zijn overtuiging maar eerbiedigt die der anderen. Tusschen onverteerbare 16de-eeuwsche geleerdheid en langdradige discussies, vinden wij in het Coll. menige treffende bladzijde, die ons een in vele opzichten ruimen en verlichten geest doet kennen en het boek geeft ons een kijk op de verschillende gods-

dienstige en wijsgeerige problemen, die door B. en zijne tijdgenooten overpeinsd werden. Zoowat tegelijk met deze uitgave en onafhankelijk daarvan, verscheen in het *Historische Zeitschrift* (onder redactie van Meinecke en Vigener) Dl. 113 (1914) en 114 Afl. 2 (1915) een belangrijke critische studie van het Coll. door M. F. von Bezold ; ook in Chauviré's boek over *La République* (zie het art. in het vorige nummer van het *Museum*) is een uitvoerig hoofdstuk aan B.'s godsdienstige overtuigingen, in verband met het Coll., gewijd.

Jammer dat deze jongste uitgave van het vermaarde handschrift zulk een weinig aantrekkelijk voorkomen heeft : het omslag is een ware typografische staalkaart ; de druk van den tekst en vooral van de commentaren is onaangenaam klein. Wij zijn dit in het algemeen van H. Champion zoo anders gewend !

Leiden. C. Serrurier.

A. Dove, Studien zur Vorgeschichte des deutschen Volksnamens. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akad. d. Wiss. Philos.-hist. klasse. Jahrg. 1916. 8. Abhandlung). Heidelberg, Winter. 1916. (Pr. M. 3.20).

Men mag Meinecke er dankbaar voor zijn, dat hij dit boek, waarmee Dove voor ruim dertig jaar begon zonder het te kunnen voltooien, uit diens nalatenschap heeft uitgegeven, want het is een genot deze zowel naar stijl als inhoud voortreffelike studieën te lezen.

Jacob Grimm bewees, dat *Duits*, *diutisk*, dat voor 't eerst in de dagen van Karel de Grote opduikt, van het znw. *diot* „volk" is afgeleid en dat de *lingua Theodisca* de „volkstaal" was, en hij bewonderde de vaderen, die de idee, dat volk en taal bijeen behoren, in zo schone symboliek hadden uitgedrukt. Dit laatste echter is onjuist : de historie leert, dat de naam voor de taal het oudst is en eerst later op het volk is overgegaan. Maar hoe kwam dan dat volk er toe aan de taal een samenvattende naam te geven, vóór het zich zelf Duitsers noemde, m.a.w. hoe kon Duits tot eigennaam worden ? Als vanzelf zocht men naar een tegenstelling, die de Duits sprekende stammen er toe bracht hun gemeenschappelike taal als de volkstaal κατ'ἐξοχήν te karakteriseren. Was het de algemene taal in tegenstelling tot de dialekten van Franken, Zwaben, Beijeren enz. of was het de taal der Duitsers tegenover die van de eveneens tot het Rijk behorende Romanen ? Of moest men er de taal van de minder beschaafden, van het vulgus in zien tegenover het Latijn van kerk en staat ? Of maakte soms de naam tegen al deze begrippen tegelijk front ? Tegenover deze veronderstellingen wil D. het probleem van andere zijde naderen door een breed opgezet geschiedkundig onderzoek naar de nationaliteitsverhoudingen, zoals ze zich vooral sedert de volksverhuizing ontwikkeld hadden ; een overzicht er van moge hier volgen.

De grote schaduwkant van de Romeinse wereldheerschappij was de verstikking van alle nationaal leven der aan het imperium onderworpen volken ; herleving was slechts mogelik door hen, die, buiten de orbis Romanus staande, hun eigen nationaal karakter behouden hadden, in de eerste plaats dus door de Germanen. Tot aanduiding van deze volken (Goten enz.) gebruikten de klassieken het woord ἔθνος of *gens* — waarvan de oorspronkelike betekenis „geslacht" reeds lang was verbleekt —, dat dus naar Dove's treffende definitie diende om „das einzelne Volk in seiner konkreten Erscheinung, in der einheitlichen Totalität seiner angestammten Eigenart, in seinem nach innen homogenen, überall mit sich selbst identischen, nach aussen hingegen scharf und sicher begrenzten Wesen generell kenntlich zu machen." Maar daar de aldus bedoelde volken juist de barbaren waren, werd ἔθνη-*gentes* (in pluralisvorm) vrijwel synoniem met βάρβαροι-*barbari*. En toen het Kristendom zich over het Romeinse rijk had uitgebreid, kreeg deze pluralis bovendien nog de techniese betekenis van „barbaren in de godsdienst," heidenen, terwijl de er van afgeleide adjectiva ἐθνικός-*gentilis* het begrip „heidens" uitdrukten. Bij voorkeur gebruikte men deze benamingen voor de heidenen buiten het rijk, terwijl die binnen het rijk Ἕλληνες-*pagani* genoemd werden ; de gevoelswaarde van deze laatste termen bleef zodoende een andere ; voor de ongelukkige ἐθνικός-*gentilis*, die niet beter wist, had men medelijden ; van de verdorvene Ἕλλην-*paganus*, die zich niet wilde bekeren, had men afschuw. Naar het voorbeeld van dit *paganus* vormde Wulfila — of, zoals ook D. m.i. op onvoldoende gronden meent, een jongere Goot — *haiþno* (f ; alleen Mc. 7 : 26), welk woord dan weer van de Goten zijn weg vond naar de andere Germanen. De Gotiese bijbelvertaling leert, dat Wulfila ἔθνος-*gens* weergeeft met *þiuda*, zoals ook op de kalender *Gut-þiuda* verschijnt ; de pluralis *þiudos* beantwoordt aan ἔθνη-*gentes* : *heidenen.* Maar opvallend genoeg wordt οἱ ἐθνικοί vertaald met *þai þiudo* en niet met een adjektief (n. Sg.) **þiudisks*, dat slechts ééns voorkomt in het bijwoord *þiudisko* = ἐθνικῶς (G. 2 : 14). Volgens D. kende het Goties het adjektief dus niet ; op de bewuste plaats was het een neologisme van Wulfila, nodig om de zin tot zijn recht te doen komen (Ἰουδαῖος : Ἰουδαϊκῶς = τὰ ἔθνη : ἐθνικῶς ; got. *Iudaius* : *iudaiwisko* = *þiudos* : *þiudisko*). Hier lijkt me D.'s redenering niet sterk ; waar het adjektief uit het West-Germ. bekend is en de vormingen op *-isks* in het Goties gewoon zijn, daar zal **þiudisks* ook bestaan hebben, maar in de betekenis, die bij *þiuda* en niet bij *þiudos* behoorde : vandaar dat Wulfila οἱ ἐθνικοί er niet door weergaf.

Toen de Goten een deel van het Romeinse rijk veroverden, werd het de grote vraag, of hun voortbestaan als *gens-þiuda* verzekerd was. Wat de Oost-Goten betreft, Theoderik streefde naar een samensmelting van zijn volk met de populus Romanus, en zo trad, ditkeer van de kant van de *þiudans*, nog eens het oude streven naar voren om de *gens* op te lossen in de eenvormigheid van het nomen Romanum. Zijn streven mislukte, maar de Oost-Goten zelf gingen er bij te gronde. Aanvankelik schenen de West-Goten niet anders te zullen handelen : men denke aan het politiek programma van Athavulfus, zoals Orosius het vermeldt : *ut gloriam sibi de restituendo in integrum augendoque Romano nomine Gothorum viribus quaereret haberetur que apud posteros Romanae restitutionis auctor.* Maar hun latere vorsten dachten er anders over en in Spanje voltrok zich die eigenaardige wijziging in de opvatting, waardoor zelfs de Romeinen, Romanen geworden, als een der onderwerpen *gentes* beschouwd werden. Datzelfde gebeurde ook bij de West-Germanen : de z.g.n. Frankiese volkerentafel — na 568 geschreven, niet in 520, zoals D. nog meent ; zie de nieuwere onderzoekingen van Friedrichs — noemt als nakomelingen van *Istio* vier *gentes* : *Romanos, Brittones, Francos, Alamannos.*

Het is bij de West-Germanen, die uiteraard het minst tegen de Romeinse uniformiserende invloeden positie behoefden te nemen, dat het eerst het begrip *gens* zich verrijkt tot de meer moderne zin van „volk". Het duidelikst is de ontwikkeling bij de Angelsaksen. De verschillende Germaanse stammen en stammetjes, die Britannië veroverd hadden, waren alle afzonderlike gentes, maar de strijd tegen de Britten deed hen zich langzamerhand als één gens voelen; boven de *gentes Anglorum* ontstond de grote *gens Anglorum*, de Angelsaksen, die in de toekomst tot de Engelse natie zouden worden. En zoals de gentile idee bij de veroveraars van Britannië hoe langer hoe ruimer en voller en rijker werd, zo ging het ook in het Frankiese rijk, waar in de Lorscher Annalen (a. 788) *Theodisca lingua* gebruikt wordt als naam voor de gemeenschappelike taal der Duitse stammen, die op de rijksdag van Ingelheim verschenen. Het onderzoek naar de gentile verhoudingen van het Merovingiese en Karolingiese rijk, waardoor moet uitgemaakt worden, of de Duitsers zich reeds vóór die tijd als een *diot* voelden en of dus *diutisk* in deze zin de taal van het volk, de *lingua gentilis* is, heeft D. niet meer kunnen verrichten. Of hij tot een bevredigend resultaat zou gekomen zijn, betwijfel ik echter, ook al met 't oog op de D. nog onbekende oudste plaats, waar *theodisce* in tegenstelling met 't Latijn gebruikt wordt met betrekking tot de Angelsaksiese taal: *singula capitula perlecta sunt et tam latine quam theodisce* (bericht over de Angelsaksiese synode van 't jaar 786). Deze plaats toch bevestigt de opvatting, dat het woord van geleerde oorsprong is en aan de tegenstelling met 't Latijn zijn ontstaan te danken heeft. Maar daarmee vermindert de waarde van D's boek niet, welks verdienste niet in de oplossing van het gestelde probleem, maar in de grondige ontleding van de nationaliteitsbegrippen ten tijde van de volksverhuizing ligt.

Hilversum. M. Schönfeld.

Z. W. Sneller, Walcheren in de vijftiende eeuw. (Utrechtsche bijdragen voor letterkunde en geschiedenis Dl. X). Utrecht, Oosthoek. 1917. (Utrechtsche diss.).

In één opzicht belooft de titel van deze Utrechtsche dissertatie meer dan zij geeft. Een volledige geschiedenis van Walcheren wordt ons daarin niet geboden. Zij bepaalt zich tot de economische geschiedenis en daarvan wordt nog slechts een deel, n. l. het handelsverkeer met het buitenland behandeld. En ook dit onderdeel is binnen enge grenzen gehouden. Van den invloed door den groei van het overscheepverkeer op den socialen opbouw der bevolking uitgeoefend, van de industrieën, die daardoor werden verdreven of te voorschijn geroepen, van de organisaties, die aan dit verkeer hun bestaan dankten vernemen wij zeer weinig en wat wij er over hooren slaat nagenoeg uitsluitend op Middelburg. En nu moge het van dissertaties meer nog dan van andere geschriften waar zijn, dat des schrijvers recht op toelating tot het gilde in de eerste plaats kan blijken uit de zelfbeperking, die hij zich bij de bewerking van zijn proefstuk oplegde, ik ben overtuigd, dat een iets ruimere opvatting van zijn taak dezen schrijver in staat zou hebben gesteld, zijn onderwerp tot een beter afgerond geheel te maken. Want hoe belangwekkend des schrijvers resultaten ook zijn, hoe deugdelijk hij ze ook met bewijzen staaft, zijn uiteenzetting van den groei en den aard van het transitoverkeer op Walcheren reeden, zou m. i. zeer gewonnen hebben door een schets van het tijdperk, dat daaraan moet zijn voorafgegaan, waarin Middelburg's eigen handel en industrie de bronnen der stedelijke welvaart waren. Dat die eigen handel en industrie in de 13e eeuw er zijn geweest, staat vast; reeds het privilege door Floris V in 1271 aan het middelburgsche koopmansgilde verleend levert het bewijs. Het wijst op wijnhandel, die dus door middelburgers werd gedreven en een textielnijverheid, welke (men zie wat Posthumus in zijn Geschiedenis der Leidsche lakenindustrie blz. 8 e. v. daarover zegt) niet onbelangrijk was en wier product ook buiten Zeeland afzet vond. Vermoedelijk zijn deze bedrijfstakken met de visscherij en de vrachtvaart voor vreemde rekening wel de bronnen voor Middelburg's opkomst als handelsstad. Zouden nu deze exportnijverheid en deze oude eigenhandel niet hebben medegewerkt om het vreemde scheepvaartverkeer, dat in de 15e eeuw opkwam, tot zich te trekken? Dit is een vraag, die onwillekeurig bij het lezen rijst, doch waarop wij geen antwoord ontvangen, en die ons juist daardoor geneigd doet zijn eenig voorbehoud te maken, om de overigens zoo overtuigende uiteenzettingen des schrijvers over de oorzaken van een bloei der middelburgsche haven in de 15e eeuw als de eenige aanvaarden.

Intusschen, dit voorbehoud eenmaal gemaakt, kan overigens Dr. Snellers boek bijna onverdeeld worden geprezen. Aanvankelijk had de schrijver zich voorgesteld na te gaan, waarom in de gewichtige jaren 1572—74 de houding van Veere en Vlissingen zoo geheel anders was dan die der Zeeuwsche hoofdstad. Spoedig bleek hem echter — zoo deelt hij mede — dat de wortels van dit verschijnsel tot in de 15e eeuw moesten worden opgedolven. Vandaar dat hij zich voorloopig tot een studie der verhoudingen in laatstgenoemd tijdvak bepaalde en vermoedelijk is dat ook wel de reden, die hem weerhield nog verder terug te grijpen. Om Walcheren's plaats in het wereldhandelsverkeer van dien tijd te doen begrijpen, begint hij met ons kort en duidelijk uiteen te zetten — een schetskaartje neemt alle moeilijkheden weg, die anders aan het volgen van een zelfs zoo helder geschreven betoog bijna onvermijdelijk verbonden zijn — hoe zich bij Walcheren drie der groote verkeersroutes van dien tijd kruisten t. w.: 1. de handelsweg van Brugge naar de monden der Elbe en Weser en de Oostzee, 2. die van den Rijn naar Vlaanderen, 3. die van Engeland naar Bergen op Zoom en Antwerpen. Op het knooppunt dezer wegen vormde de thans door inpolderingen verdwenen groote bocht, die de walchersche kust tusschen Vlissingen en Arnemuiden maakte, een veilige ankerplaats, waar de schippers hun waren konden overladen en desnoods ook overwinteren. Geen wonder dat de landsheer daarvan partij trok om daar een tol te vestigen. Ook Middelburg echter trachtte daaruit winst te slaan door zich een stapelrecht te verwerven voor alle goederen, die op de reede van Arnemuiden — toen reeds Middelburg's voorhaven en geheel in de macht der grootere hoofdstad — werden gelost of overgeladen. Ook dit wijst, dunkt mij, op het bestaan van een niet onbelangrijken eigen handel in de Zeeuwsche hoofdstad. Stapelrechten waren, als ik het wel heb, zelden

volkomen willekeurige belemmeringen van het handelsverkeer. In den regel gaven zij steun aan wat reeds zonder dwang placht te geschieden en niet zelden zijn het ongetwijfeld slechts maatregelen geweest, die door wettelijken dwang een reeds bestaand gebruik trachtten te handhaven, wanneer dit door het opkomen van nieuwe gebruiken scheen te worden bedreigd. Dat dit laatste te Middelburg het geval is geweest schijnt mij niet waarschijnlijk, het gemak, waarmede deze stad hare aanspraken op den stapel heeft laten varen, duidt er op, dat aan dit stapelrecht nog niet vele vastgewortelde belangen vast zaten. Doch dat het streven naar een stapelrecht in de eerste helft der 15e eeuw op het bestaan van een eigen handel wijst, is m. i. hoogstwaarschijnlijk. Evenwel de stad heeft, gelijk gezegd, spoedig ingezien, dat zij beter hare rekening zou vinden bij het vrijlaten van het transito verkeer en haar stapelrecht niet trachten te handhaven, toen zij begreep, dat het te sterk aantrekken van dezen band vermoedelijk slechts tengevolge zou hebben, dat de schippers, die op de Hont geen tol hadden te betalen, liever met ongebroken last naar het opkomende Antwerpen zouden opvaren. Zij had juist gezien en de Walchersche reede werd niet alleen een gaarne bezochte veilige ankerplaats, doch ontwikkelde zich tot een voorhaven voor Brugge, Antwerpen en Bergen op Zoom tegelijk. Dit had weer tengevolge, dat zich hier een belangrijk verkeer tusschen de buitenlandsche importeurs en exporteurs ontwikkelde. Evenals vroeger te Brugge raakten hier de beide verkeerskringen, waarin gedurende de middeleeuwen de zeehandel was verdeeld aan elkander, terwijl de aanvoer van Engelsche wol nog een derde factor daaraan toevoegde. In dezen tijd van transitoverkeer, dat in de eerste helft der 15e eeuw opkwam en in de laatste sterk toenam, trad de eigenhandel der middelburgers blijkbaar op den achtergrond en zochten de inheemsche kooplieden hun bestaan in het tot elkaar brengen van vreemde kooplieden, om zich daarop van de positie eens makelaars tot die van een commissionair op te werken. Evenals te Brugge waren het de waarden, bij wie de vreemdelingen hun intrek namen, die in de eerste plaats tot het bewijzen van deze diensten zich geroepen en gerechtigd achtten en evenals in de beroemde vlaamsche handelsstad was de stedelijke regeering zeer geneigd den in de middeleeuwen overal zoo fel bestreden handel van gasten met gasten, alleen toe te staan onder beding, dat een harer burgers daarbij zijn tusschenkomst verleende en daaraan zijn provisie verdiende. (In dit verband veroorloof ik mij den schrijver opmerkzaam te maken op Ehrenbergs opstel over Makler, Hosteliers und Börse in Brugge vom 13.bis zum 16. Jahrhundert in Band XXX van het Zeitschr. f. d. gesammte Handelsrecht en het uitnemende boek van den Deenschen geleerde Erik Arup: Studier i Engelsk og Tysk Handelshistorie (1911), waarin hij over de functiën van den „tusschenhand" in het Middeleeuwsche handelsverkeer, in het bijzonder ook over den commissiehandel der waarden belangrijke gegevens kan vinden, zoomede op Schmidt-Rimplers Geschichte des kommissionsgeschäft in Deutschland Bd. I (1914), waarin ook Nederlandsche toestanden behandeld worden).

De bovengenoemde handelsroutes, die elkaar bij Walcheren kruisten, wijzen tevens aan, welke takken van het internationale warenverkeer men op de reede van Walcheren vertegenwoordigd vond. De handel op het westen voerde de producten van Frankrijk, Spanje en Portugal: wijn zout, kurk, olie, zuidvruchten alsmede koloniale producten als suiker en specerijen aan. Uit de Oostzee voerden de Hanzen in hoofdzaak de „zware" goederen aan, tot welker vervoer groote schepen noodig waren; de „kostlicke" waren, die minder ruimte innamen, schijnen meestal rechtstreeks naar de Antwerpsche en Bergensche markten of wel naar Brugge, het oude steunpunt van den handel der Hanze, te zijn gebracht. Engeland en Schotland brachten wol, laken, later ook lood. Al deze waren werden door de binnen schippers uit Walcheren of uit de genoemde handelssteden overgenomen en verder naar hun bestemmingsplaast gebracht (ook wel en dan natuurlijk ook wel door andere schippers naar Holland of verder den Rijn op), altijd voorzoover zij niet in Middelburg reeds verkocht werden aan een koopman uit het andere handelsgebied, die ze als retourvracht mede nam. In het bijzonder wordt er daarbij nog eens door den schrijver op gewezen, dat de aanvoer van zout uit Bretagne en het Iberische schiereiland de oude inheemsche wijze van zoutwinning, het z. g. darincdelven, deed te niet gaan, doch daartegenover de oorzaak was van de opkomst der later zoo bloeiende zeeuwsche zoutziederijen, waar het aangevoerde ruwe zout verder werd gezuiverd. Dit zout diende weer voor de conserveering van visch, voornamelijk haring, die als retourvracht gaarne naar het westen werd medegenomen. De schrijver schijnt te meenen, dat dit voornamelijk haring was door Zeeuwsche visschers gevangen en brengt daarmede in verband de uitbreiding, die de Walcherche visscherij tegen het einde der 16de eeuw onderging. Het is inderdaad zeer wel mogelijk dat een deel van dit door Zeeuwen gevangen zeebanket aldus zijn weg naar zuidelijker streken vond. Doch zou niet ook de haring door de „osterlingen" aangevoerd van de bekende vischplaatsen in de Sont en aangrenzende wateren een groote rol hebben gespeeld?

Het is te waardeeren, dat de schrijver duidelijk heeft beseft, dat de wegen van handel en scheepvaart niet steeds dezelfde waren en b.v. met nadruk wijst op het aandeel, dat de Hollandsche scheepvaart toen reeds in het verkeer met de Oostzee had, terwijl de Hanzen een lang niet onbelangrijk deel van de vaart op het westen tot zich trokken.

Als men nu in aanmerking neemt, dat de schrijver de bovengeschetste belangrijke resultaten heeft moeten verwerven door langdurige en moeizame bewerking en combinatie van tal van onsamenhangende archiefstukken, dan beseft men, dat hij geen lichte taak heeft gehad. En onze waardeering voor zijn arbeid stijgt, als wij zien op hoe gelukkige, bedachtzame en tactvolle wijze hij zijn gegevens verwerkt. Zijn betoog is niet alleen overal door bewijzen gestaafd, doch het overtuigt ook. En — wat waarlijk niet het minst krachtige bewijs van des schrijvers talent is — het boek is opmerkelijk vrij van die moeizame en vermoeiende betoogtrant, welke anders de lectuur van werken, waarbij zoovele stukken moeten worden ontleed en uitgelegd, zoo vaak tot een kwelling maakt. De schrijver hanteert zijn gegevens met vaste hand. Met lichten doch zekeren toets wordt telkens op het belang van elk gegeven gewezen. Tezamen met den aangenaam bondigen en

toch lossen stijl maakt dit het lezen van dit werk tot een waar genoegen.

Een afzonderlijk woord dient ten slotte gewijd aan twee bronnen betreffende den omvang van het handelsverkeer, die door den schrijver in het bijzonder worden genoemd en waarvan er een door hem tot eenige hoogstbelangrijke cijfertabellen is verwerkt. Ik bedoel het „canceljoengeld" dat van 1406 tot in den zestiger jaren der 15e eeuw werd geheven van alle goederen die in Middelburg ter stapel kwamen, en het ankeragegeld dat van alle schepen ter reede van Arnemuiden, — later ook te Veere — werd geheven.

De opbrengst van eerstgenoemde retributie, die voor de helft aan den landsheer kwam, is uit de bewaarde rentmeestersrekeningen jaar voor jaar na te gaan en daaruit kan dan zonder moeite de waarde worden afgeleid der in elk jaar te Middelburg verstapelde goederen. Toch heeft de schrijver van het opstellen dezer statistiek afgezien. Er zijn naar zijne meening in dit materiaal te vele en te belangrijke bronnen van fouten aan te wijzen, dan dat zoodanige tabel een betrouwbaar beeld van den handelsomzet (tusschen vreemden ?) te Middelburg zou kunnen geven. Des schrijvers argumenten zijn inderdaad van belang en geenszins van gewicht ontbloot. Toch vraag ik mij af of hij hier niet al te hooge eischen aan dergelijke statistieken stelt ? Zou ook hier, gelijk in zoovele andere gevallen van dergelijken aard, de fout niet vrijwel constant zijn geweest, althans gedurende den tijd (ongeveer tot 1430), dat Middelburg op handhaving van zijn stapelrecht prijs stelde ? Dan zou een statistiek uit genoemde rekeningen afgeleid wel geen absolute, doch althans relatieve waarde hebben bezeten door ons het op- en neer-gaan van den warenhandel aanschouwelijk te maken. Dit ware van te meer belang omdat des schrijvers andere bron — de rekeningen van het ankeragegeld — eerst met 1431 beginnen. Uit deze laatste bron — op welker belang reeds vroeger was gewezen, doch die, voorzoover ik weet, nog nimmer was gebruikt — heeft de schrijver meer geput en deze resultaten zijn tot een zeer interessante statistiek van het scheepvaartverkeer van vreemde naties op de Walchersche reeden verwerkt, Ook deze getallen hebben echter geen absolute waarde, want de Zeeuwsche en Engelsche schepen waren van de betaling dezer retributie vrijgesteld. Op alles wat deze tabellen ons leeren kan hier natuurlijk niet worden ingegaan, slechts zij gewezen op twee punten, die bijzonder onze aandacht trekken. Het eerste is het belang der scheepvaart van Bretagne, die gedurende de 15e eeuw steeds toenam en een zeer groot aandeel in het verkeer met het westen blijkt te hebben gehad. Het andere is, dat de schippers der Hanze steeds liever naar Veere dan naar Arnemuiden den steven richtten, aangetrokken door den lageren retributie, die te Veere geheven werd. In de verwarring, die op den dood van Karel den Stoute volgde, wist Middelburg echter niet slechts een algemeene verlaging van het ankeragegeld te Arnemuiden door te zetten, doch ook een geheele vrijstelling voor de „Oosterlingen" te verwerven, zoodat na 1477 voor de scheepvaart der Hanze in deze tabellen geen gegevens te vinden zijn. Gelukkig — voor onze weetgierigheid — wist Karel V in de 16e eeuw deze privilegieën op zij te zetten en zal dus het vervolg op Dr. Snellers eerste pennevrucht, hetwelk ons wel niet uitdrukkelijk wordt beloofd, maar dat ons, naar ik hoop, toch niet zal worden onthouden, ook over het zoo bij uitstek belangrijke verschijnsel naar den omvang van den achteruitgang der Hanze-scheepvaart in de 16e eeuw kunnen inlichten. Niet alleen echter om deze statistiek te bezitten, verlang ik naar een studie van dezen schrijver over Walcheren in de 16e eeuw. Gelijk toch uit bovenstaand overzicht moge zijn gebleken, is het thans gebodene ons tevens een waarborg, dat ook een volgend werk van dezen geleerde in meer dan een opzicht een belangrijke verrijking van onze historische litteratuur zal zijn.

Utrecht. S. van Brakel.

S. Cuperus, Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek. Eerste deel. *De Predikant.* Leeuwarden, Meyer en Schaafsma. 1916.

Een academisch proefschrift, ook afzonderlijk in den handel gebracht, waarmede de schrijver den graad van Doctor in de Godgeleerdheid cum laude verwierf en die onderscheiding ook ten volle verdiende. Een werk, waarvoor een heirleger Provinciale en Classikale Acten van Friesland met loffelijken ijver, groot geduld en taaie volharding is doorworsteld. Een onderwerp, waarvan de stof te overvloedig bleek om in een enkel boekdeel te verwerken, zoodat hier alleen de Friesche predikantenwereld de revue passeert, en de beschrijving van het gemeentelijk-godsdienstige leven voor een later deel is bewaard.

In zijne Inleiding wijst Dr. Cuperus er op, dat „deze geschiedenis er geene is van groote mannen, maar grootendeels van middelmatigheid", maar „dat ook de kennis van zulk een gemiddeld geestes-niveau cultuurgeschiedenis" mag heeten. Want deze, meest dood-ordinaire dominees zijn het toch geweest, die leiding hebben gegeven aan het kerkelijk leven en alszoodanig ook op het volksleven invloed hebben geoefend. C'est la petite histoire, que nous y trouverons. Het zijn de licht- en schaduwzijden, de deugden en gebreken dezer Dienaren des Woords, en uiteraard der zaak het meest hunne fouten en zonden. Kerkelijke acteboeken toch behelzen nagenoeg alleen de namen diergenen, die om hunne tekortkomingen in handel en wandel door de kerkelijke tuchtroede werden getroffen. Van de brave, rechtschapen en eerbiedwaardige vertegenwoordigers uit die predikantenwereld wordt daarin meest gezwegen. Als er bijna geen zonden zijn, waaraan in die twee eeuwen Friesche predikanten zich niet schuldig hebben gemaakt, en er ruim 170 wegens hun in hooge mate slecht levensgedrag zijn gestraft, dan is dat zeker heel erg. Maar men vergete niet dat er in de ruim 200 Friesche gemeenten gedurende die 200 jaren stellig 1500 à 1600 de Friesche kerk hebben gediend, en dat alzoo verreweg de overgroote meerderheid als trouwe dienaars hun ambt hebben waargenomen, de gemeenten met liefde hebben verzorgd en „den linnen lijfrok zuiver hebben bewaard". Terecht heeft Dr. Cuperus er dan ook bij herhaling den nadruk op gelegd, dat men ter wille van de zwakke broeders de geheele Friesche predikanten-wereld niet met een zwarte kool mag teekenen, evenals hij met kieschen tact vermeden heeft zijn boek tot een chronique scandaleuse te verlagen.

Uit hetgeen ons in de beide eerste hoofdstukken wordt medegedeeld over de Provinciale Synoden en Classen

blijkt, dat deze kerkelijke besturen zooveel mogelijk zorgden dat alles eerlijk en met orde geschiedde, ook al namen soms lang niet eerwaardige mannen, als Tobias Haga, „een twistzoeker van het eerste water en het hoofd eener familieregeering", in deze hooge vergadering zitting, en al werd van de Bolswarder classis in 1629 gezegd, „dat daarin sedert 30 jaren de duyvel had geregeert", en zij 40 jaar later als het „klaphuis" werd betiteld.

Wat wij vernemen omtrent het praeparatoir en peremptoir examen, doet ons zien, dat de Classes het den candidaten dikwijls niet gemakkelijk maakten, maar hen duchtig aan den leerstelligen tand voelden, al was men in tijden van predikantennood bij de toelating toegefelijker, evenals in den eersten tijd dikwijls tot de ambtsbediening werden toegelaten, die geen academische opleiding hadden genoten, zooals later zonder uitzondering algemeen werd gevorderd.

Kwade praktijken gingen de Classen, zooal niet steeds met gunstig gevolg, te keer, zoo bij vacaturen ten aanzien van het annus gratiae ten nadeele der weduwen, en dat zelfs door de Ringbroeders, als in beroepingsaangelegenheden, waarbij het niet aan Simonie ontbrak en nog minder aan machtsmisbruik van de zijde der wereldlijke overheid of der landheeren.

Grooten nadruk legde de kerk begrijpelijkerwijze op de prediking des Woords. Dat was ook goed gereformeerd. Een berisping bleef niet uit, als de dienst in de eene of andere gemeente had stilgestaan, zelfs niet wanneer, zooals in 1662 te Harich was geschied, de kerk was ingestort. En ook de vervulling van den namiddagdienst voor de catechismusprediking mocht niet verzuimd worden. De Woudster-classis was zelfs in 1667 van oordeel, dat alsdan „het Friesche volk met het joodsche bij gebrek aan kennis zou verloren gaan". Toch bleef die middagpreek een kruis voor de predikanten en een steen des aanstoots voor de gemeenteleden. Opmerkelijk is de mededeeling, dat het lezen van de preek wel niet voor ongeoorloofd werd gehouden, maar dat het toch ongewenscht werd geacht, dat „men een schriftje voor zich nam om zijn memorie te hulp te komen". En niet minder opmerking verdient het, dat geen slaafsche gebondenheid aan formulieren werd gevraagd, maar aan elken predikant een goede mate van vrijheid werd gelaten. Twee opmerkingen voorzeker, ook in onze dagen nog voor menig predikant en menige gemeente alleszins behartigingswaardig.

Liet het ambtelijk leven van menigen predikant, ook wat het godsdienstonderwijs, het huisbezoek en het bijhouden der Acte-boeken, vrij wat te wenschen over, geen droeviger requisitoir dan hetwelk Dr. Cuperus ons inzonderheid omtrent het leven van vele predikanten te hooren geeft. De reeds ter loops vermelde 170 predikanten hebben het meer dan ergerlijk gemaakt. Evenwel, dronkenschap, ontucht, bedrog, oneerlijkheid, godslastering, vuile praat, vechtlust, ja wat al niet meer, hadden velen op hun kerfstok. Wij zullen er geen staaltjes van bijbrengen, maar met voldoening constateeren dat de kerkelijke overheid die ongerechtigheden nooit geheel ongestraft heeft gelaten, al paste zij de tucht in den regel vrij slap toe. Dr. Cuperus ziet daarin een bewijs van vromen zin en Christelijke liefde, die medelijden had met de zwakke broeders en hoop koesterde door lichte kastijding voor hen den weg tot loutering en verbetering te ban n. Men kan hem dit gereedelijk toestemmen en toch van oordeel zijn dat, als voor dezelfde zedelooze handeling de een voor zes weken wordt geschorst en de ander er met een berisping en boetpredikatie afkomt, zekere af te keuren cameraderie een woordje heeft medegesproken. Maar meer nog mag men vragen, of bij zijn zachte beoordeeling der slappe tucht, Dr. Cuperus niet heeft voorbijgezien, dat de gemeenten daarvan de dupe werden. Als Foppo Gellius heel wat buitensporigheden op zijn rekening heeft, Leo Sylvius vele schandelijke stukken heeft uitgehaald en Bernard Knoop in 25 jaar tienmaal berispt of geschorst is geworden, en alle drie er nochtans even goed hun tijd tot hun emeritaat om uitdienen, dan heeft, dunkt mij, de Christelijke liefde der Classes zich blijkbaar meer om de herders, dan om de schapen bekommerd.

Met de bezoldiging der predikanten en de zorg voor hunne weduwen en weezen stond het in de Friesche Kerk al niet beter geschapen dan elders. De geringe opbrengst der pastoriegoederen maakte het leven voor vele predikantsgezinnen dikwijls zuur en moeilijk genoeg. Daarover is in Synoden en Classen herhaaldelijk gedoleerd; maar van krachtige pogingen om kerkvoogdijen en gemeenteleden te bewegen op voldoende wijze in dien nood te voorzien, toen de Kerkelijke besturen daartoe nog heel wat meer macht en middelen bezaten dan tegenwoordig, bespeuren wij weinig. Als een schuchtere bedelares heeft de Friesche Kerk bij herhaling bij de Staten aangeklopt om de „deficieerende traktementen" te hulp te komen, maar slechts met het mager resultaat dat in 1682 het minimum traktement op ƒ 300.— en eerst in 1764 op ƒ 500.— werd gebracht. En dat geschiedde nog wel doordien de provincie de pastoriegoederen van niet minder dan 77 arme gemeenten tot zich nam, en achtereenvolgens in de jaren 1762, 1763 en 1764 onder den hamer bracht, welke, wegens de massa voor lage prijzen verkocht, overgingen in het bezit van vele burgerfamiliën, die daardoor thans tot de rijksten van Friesland behooren.

Even weinig hebben de Synoden en Classes van kerkvoogdijen en gemeenteleden gedaan weten te krijgen ter voorziening in den nood van predikantsweduwen en -weezen. Eerst in 1661 kwam er met behulp der Staten een weduwenbeurs tot stand, waaruit echter tot 1771 niet meer dan ƒ 93.— aan elke weduwe werd uitgekeerd. Eerst na 1787 steeg dit bedrag tot ruim ƒ 170.—. Maar ook hiermede werd „het tranend oog" der weduwen wel niet gedroogd. Als Synoden en Classen, toen zij nog zooveel machtiger waren dan nu, op een kerkelijken, hoofdelijken omslag hadden aangestuurd, zouden gebrek en armoede menige pastorie niet zijn binnen getreden.

De blik, dien Dr. Cuperus ons in de Friesche predikantenwereld deed slaan, is zeker weinig bevredigend. Toch danken wij hem voor zijn hoogst belangrijke studie en zien met verlangen naar zijne beschrijving van het kerkelijk-godsdienstig gemeenteleven in Friesland uit. Ook de lessen van het verleden bezitten praktische waarde voor het heden en de toekomst.

Diepenveen. J. C. van Slee.

SCHOOLBOEKEN

J. Ravensteyn, Oefeningen in de Vereenvoudigde Spelling voor Herhalings- en Inhalingsscholen volgens de beginselen en in opdracht van de „Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal". Groningen-Den Haag, Wolters. 1916. (Pr. ƒ 0.40).

Voor scholen, waar de docent vrij is in de keuze der te gebruiken spelling en de „Vereenvoudigde" tot het programma behoort, biedt bovenstaand boekje een aantal goede oefeningen. Ze zijn kort en niet kinderachtig, in overeenstemming met de scholen, waarvoor ze bestemd zijn. Ook valt te prijzen, dat de schrijver dikwijls afgeronde verhaaltjes geeft inplaats van losse zinnen en dat bijzondere oefeningen gewijd zijn aan de zoovaak — althans in het westen des lands — hinderlijk verwisselde woorden *kunnen* en *kennen*, *liggen* en *leggen*, *mij* en *mijn*.

Waarvoor dient echter de invoering van den term „*Tijdwoorden*" inplaats van „*Werkwoorden*"? Meent de schrijver, dat *werkwoord* minder gemakkelijk te begrijpen is dan b.v. de traditioneele termen *zelfstandig naamwoord* e. d., die hij in zijn boekje (terecht) gebruikt? Bovendien gaat bij den schrijver de natuur boven de „leer", waar hij b.v. op blz. 17 en 25 nu eens van *tijdwoorden*, dan weer van *werkwoorden* spreekt.

De verandering in de grammatische nomenclatuur, reeds zoo herhaaldelijk voorgesteld — zonder blijvend succes — ware m. i. in zulk een eenvoudig schoolboekje beter achterwege gebleven.

Leiden. B. M. Noach.

L. M. G. Kooperberg, Honderd Taaloefeningen bij de Nederlandsche Spraakkunst voor Gymnasiën, Hoogere Burgerscholen en Opleidingsscholen voor Onderwijzers en Onderwijzeressen. 2e druk. 's-Gravenhage, Joh. IJkema. 1916. (Pr. ƒ 0.70).

Wie met mij van meening is, dat opzettelijk spraakkunst onderwijs op Gymnasium en H. B. S. noodzakelijk is, maar tot een *minimum* beperkt moet blijven, die kan dit werkje voor *deze* scholen niet aanbevelen. Geen enkele der gebruikelijke indeelingen (soorten bijwoordelijke bep., bep. van gesteldheid, enz.) wordt den leerling bespaard: den beker met grammatischen alsem moet hij er tot den laatsten droppel toe uit drinken. —

Voor de opleidingsscholen voor onderwijzers (-essen) kan het geschikte stof leveren, omdat de a.s. onderwijzer in Nederland, dank zij het dwaze overwicht van de spraakkunst op het onderwijzersexamen, nu eenmaal een slimmerik moet zijn in het uitpulken van allerhand verborgen grammatische graatjes; in de zinnen uit dit boekje kan hij er zich naar hartelust in vermeien. —

Leiden. B. M. Noach.

Mej. A. Ahn en Mej. A. Moret, „leeraressen aan het Nederlandsch Lyceum te 's Gravenhage", hebben bij de firma Wolters uitgegeven: *Herhalingszinnen bij de hoofdzaken van de Fransche Spraakkunst* (Groningen-den Haag, 1917, pr. ƒ 0.70). Deze zinnen vormen dertig stukjes, ieder ruim 20 voorbeelden bevattend; aan het einde van 't boek zijn van elk stukje de woorden en uituitdrukkingen die moeilikheden kunnen opleveren in het Frans vertaald.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1916, Sept.-Oct.: Capitan, Le couteau de pierre à sacrifices humains de l'ancien Mexique dans deux livres du XVIIe s. — A. Moret, L'administration ous l'ancien Empire égyptien. — F. Cumont, Deux militaires de Septime Sévère. — F. Mouret, Note sur les fouilles d'Ensérune. — L. Leger, L'étymol. des mots „obus" et „obusier." — S. de Ricci, Une inscr. grecque d'Egypte. — A. Héron de Villefosse, Deux inscr. chrétiennes trouvées à Carthage. — Durrieu, Jean de Meun et l'Italie. — Capitan, Six nouveaux gisements préhist. dans l'Azazouad et dans la région du Haut Sénégal. — J. Formigé, Observations sur le théatre rom. d'Orange.

Nov.: Rapport sur les fouilles d'Ensérune. — L. Leger, La bataille de Kosovo et la chute de l'Empire serbe. — G. Maspéro, Notice s. l. vie et les travaux de M. M. Bréal.

N. Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Pädag., XXXIX—XL, 3: W. Kroll, Die religionsgesch. Bedeutung des Poseidonios. — V. Gardthausen, Die Scheidung d. Octavia u. d. Hochzeit d. Kleopatra. — P. Corssen, Das Osterfest. — R. Pestalozzi, Die Nibelungias. — Mitt

In het paedagog. ged.: F. Philippi, Weltgeschichte, Menschheitsgeschichte. — R. Wagner, Das Wissen vom Altertum im Gymn. — W. Marcus, Goethes Torquato Tasso.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XXXVI, 1: R. v. d. Meulen, *Robbedoes*. — J. de Vries, *Robin Hood* en *Mijn Here van Mallegem*. — G. Kalff, Nieuwe gegevens v. d. gesch. onzer letterkunde. — F. A. Stoett, *Fokken, Foppen*. — G. J. Boekenoogen, Namen uit ridderromans als voornamen in gebruik — Kleine meded.

Bijdragen Vaderl. Gesch., IV, 3-4: Mulder, De Kelten in ons land. — Holwerda, Oppidum Batavorum. — Coster, Nog eens Beka, Chronicon Tielense en Annales Tielenses. — Blok, Prins Willem's Apologie. — Sernée, Anna van Hannover en hare naaste verwanten. — Van Dam van Isselt, Valsch geld in de Levant. — Meyer, Nog iets over het rechtsgeding tegen Torrentius. — Japikse, Het archief van Ieperen. — Van den Berg, Documenten (vervolg). — Historische literatuur (Oct. 1916 — April 1917).

Archief aartsbisdom Utrecht, XLII,3: Van Veen, Handboekje van P. van Teeffelen. — De Jonge van Ellemeet, Instituten enz. van St. Marie in Drente. — Kleyntjens, Twee oorkonden betr. de St. Jansorde en de Balye van Utrecht. — Dez., Presentatio eccl. de Ingen in fratrem Henr. Ruysch. — Dez., Rentebrief van 1464. — Van Adrichem, Een nieuwe devotie door de veeziekte van 1744.

Hist. Zeitschrift, 117, 2: Otto, Die Hethiten. — Bär, Beschreibung Russlands durch Heinrich von Staden. — Miszelle (Weise, zur Archäologie des früheren Mittelalters).

English Historical Review, 1917, April: Miller, Salonika. — Firth, Benefit of clergy in the time of Edward IV. — Turner, The cabinet in the 18th century. — Notes and Documents.

Studiën, LXXXVII, Juni: Is. Vogels, P. v. Meurs en de Kath. Illustratie. — A. J. M. Mulder, De Duikboot, II. — J. v. Ginneken, Rostand's Cyrano de Bergerac: Een Plagiaat? — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel, VI. — Hand. v. d. H. Stoel. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Boeser, Aegypt. Samml. d. Mus. d. Alt. VI—VIII: D. Lit. Ztg. 1917, n°. 12 (Erman).
Günther, Synonyms: D.Lit.Ztg. 1917, n°. 22.
Knuttel, Bloemlezing III: N. Taalg. X, 6 (Koopmans).
Kummer, Gesch. d. Letterk. II: N. Taalg. X, 6 (Koopmans).
Leopold en Pik, Nederl. Lett. vóór 1600: N. Taalg. X, 6 (Koopmans).
Ligthart, Letterk. Stud.: N. Taalg. X, 6 (Koopmans).
Van Niekerk, De eerste Afrik. taalbeweging: N. Taalg. XI, 3 (Hesseling).
Mooy, Gesch. d. Ned. Letterk.: Studiën LXXXVII, Juni (W. M.).
Prinsen, Handboek Lett. Gesch.: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 19 (P. L. v. Eck Jr.).
Rengers Hora Siccama en Poort, Bloeiende Bongerd: Studiën LXXXVII, Juni (Jonckbloet).
Schrijnen, Nederl. Volksk. II: N. Taalg. XI, 3 (de Vooys).
Dez., Vergel. klass. taalwetensch.: N. Taalg. XI, 2 (de Vooys).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[ij]., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. — No. 11-12. — Aug.-Sept. 1917.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Platons Ausgewählte Dialoge, erklärt von **C. Schmelzer.** 5er Band, Symposion. 2e neubearbeitete Aufl. von **C. Harder.** Berlin, Weidmann. 1915. (Pr. M. 2.20).

In de korte voorrede van de oorspronkelijke uitgave (1882) zegt Schmelzer: „Die erste Lektüre der vorliegenden herrlichen Schrift Platos verlangt die ungeteilte Aufmerksamkeit des Lesers: je weniger die Aufmerksamkeit abgelenkt wird, um so intensiver ist die Freude am Gelesenen." Ongelukkig geeft hij echter in zijn doorloopenden commentaar, die voornamelijk op den samenhang der hoofdgedachten let en zich verder vrijwel bepaalt tot aesthetische en populair-wijsgeerige opmerkingen, voor het recht begrijpen van den tekst veel te weinig. Hierin moest bij den herdruk noodwendig verbetering komen. Maar deze is nu wat al te „grondig" geschied. Met de oorspronkelijke uitgave heeft Harder's nieuwe bewerking zoo goed als niets meer gemeen. Achtte Schmelzer het geraden om „de paden van filologische en filosofische geleerdheid te vermijden" en dus terstond met de deur in huis te vallen, de nieuwe bewerker begint met een lange inleiding. Deze bevat een hoofdstuk over de Symposia in 't algemeen, een uitvoerige analyse van het te verklaren werk, een beschouwing over den Eros gevolgd door een overzicht der Grieksche Filosofie en ten slotte een vergelijking van Platos werk met het gelijknamige van Xenophon. De verklarende aanteekeningen onder den tekst laten zich met de wijsgeerige problemen absoluut niet in en zijn hoewel er vele nuttige en noodwendige opmerkingen in voorkomen, vol overbodige geleerdheid, verwijzingen naar andere platonische plaatsen, aanhalingen uit alle mogelijke grieksche en latijnsche schrijvers, etc. Aan het eind komen dan nog een paar registers. Het eerste waarvan de wenschelijkheid moeilijk is te beseffen, vermeldt een groote menigte van de in Plato's Symposion voorkomende (ook hoogst gewone) woorden; het tweede de in de verklarende aanteekeningen besproken grammatikale en stilistische bijzonderheden.

Kortom, de nieuwe uitgave is meer speciaal voor filologen ingericht, heeft alle oorspronkelijke frischheid en beknoptheid verloren, brengt voor het wijsgeerig begrijpen weinig hulp, en is voor die lezers, die niet door bijzaken afgeleid willen worden en zoo veel mogelijk direct Plato's diepe gedachten op zich willen laten inwerken, alleen dan te gebruiken, als zij veel meer dan de helft overslaan.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

H. Dessau, Inscriptiones latinae selectae, Vol. III pars II. Berolini apud Weidmannos. 1916. (Pr. M. 18).

Ik vond reeds voor jaren gelegenheid, om in dit tijdschrift (*Mus.* IX blz. 95 vlg.) op de hooge voortreffelijkheid dezer verzameling Latijnsche opschriften te wijzen. In 1887 begon Dessau er mede en nam de taak van Henzen over, die na opzet van het werk spoedig was overleden; thans is het groote geheel voltooid en bezitten wij in vijf deelen met 9522 opschriften een uittreksel uit het reusachtige Corpus inscriptionum latinarum, dat aan alle billijke eischen voldoet. Aan de hulde, toen gebracht, wensch ik op heden niets toe te voegen; ik beperk mij tot de opmerking, dat het in de laatste jaren meer en meer gewoonte wordt, niet alleen in Duitschland maar ook elders, om bekende Latijnsche opschriften niet langer naar het C I L te citeeren, dat toch bijna niemand in huis heeft, maar naar de uitgave van Dessau. Dat zegt, dunkt mij, genoeg.

Over dit slotdeel der groote onderneming valt in eene aankondiging heel weinig te zeggen. Het bestaat namelijk voor het grootste gedeelte uit „Indices". Die hebben het gebracht tot den respectabelen omvang van 954 bladzijden. Maar wat daarvan anders te vermelden dan dat zij zeer oordeelkundig in rubrieken zijn onderverdeeld, en dat zij bij oppervlakkige toetsing blijken zeer nauwkeurig bewerkt te zijn? Bij hunne indeeling is te recht het voorbeeld van het C I L gevolgd. Dat zij zoo uitvoerig zijn, is natuurlijk louter voordeel. Het treedt steeds meer aan het licht (Scaliger trouwens wist het reeds), dat een gedetailleerd alphabetisch overzicht aan het slot van eene verzameling opschriften, waardoor men omtrent de in die verzameling voorkomende bijzonderheden op geschied-, aardrijks- en taalkundig gebied zoo volledig mogelijk wordt ingelicht, het grootste nut afwerpt. Waar vindt men bijv. in kort bestek eene dergelijke menigte merkwaardige vormen uit de Latijnsche lingua vulgaris, zooveel eigenaardige verschrijvingen bijeengebracht?

Aan de indices gaan „Addenda" vooraf. Dessau heeft het geheel met nog ruim zeshonderd opschriften verrijkt, die gevonden zijn sedert de eerste drie deelen van zijn werk verschenen, en die dus daarin niet konden worden opgenomen. Er loopen enkele zeer belangrijke onderdoor; maar ik wil die hier niet opsommen en liever met de mededeeling volstaan, dat niets is overgeslagen wat er beslist aanspraak op mocht maken, in deze verzameling eene plaats te vinden. Ook komen onder de addenda een paar opschriften voor, die wel reeds lang bekend, maar bij ongeluk vergeten waren. Een daarvan, no. 9178, miste ik tot dusverre noode, een opschrift in het museum te Leiden, reeds voor twee eeuwen te Roomburg iets zuidelijk van die stad gevonden. Het was in 1842 door Janssen uitgegeven in zijn Musei antiquarii lugduno-batavi inscriptiones graecae et latinae; de weinige algemeene bekendheid echter, waarmee dat uitmuntende boek het moet doen, is waarschijnlijk de oorzaak, dat het opschrift Dessau jarenlang heeft kunnen ontgaan.

Leiden. H. van Gelder.

P. Cornelii Taciti De Germania, erklärt von **A. Gudeman.** Berlin, Weidmann. 1916. (Pr. M. 3.).

Dat zoo betrekkelijk kort na de 7e uitgave van Eduard Schwyzers Germania (Halle Buchhandlung des Waisenhauses 1912) deze uitgebreide editie ons wordt aangeboden, is zeer zeker een bewijs, dat de belangstelling voor Tacitus' kleinere geschriften bij onze Oostelijke naburen niet verflauwt.

Het werk, dat in het geheel 272 pag. beslaat, heeft volgens den schrijver zijn ontstaan te danken aan het verzoek, tot hem gericht, de Germaniacommentaar van Zernial voor den 3en druk te bewerken. Voor den text vormde de uitgave van Halm-Andresen (1915) den grondslag; intusschen stelt de schrijver 63 veranderingen voor, welke hij aan het eind van het boek in een „kritischer Anhang" vrij uitvoerig bespreekt.

De inleiding behandelt in de eerste plaats het ontstaan en het doel der Germania. De schrijver betoogt, dat Tacitus het noodzakelijk achtte, evenals hij in de Agricola en de Historiae over de Britanniërs en de Joden uitweidde (Agr. 10—12 en Hist. 5, 1—13) ditzelfde toe te passen, toen hij over Germanië en haar bewoners schreef. Bij nader inzien echter bemerkte hij, dat de stof te omvangrijk was, om in de Historiae zelf te worden behandeld, hierom besloot hij een afzonderlijk boekje te vervaardigen, dat alleen over de gewoonten der bewoners van Germania zou handelen.

Noch een zedenspiegel, noch een politieke brochure, met welk doel dan ook uitgegeven, wil de schrijver in de Germania zien, naar het ons voorkomt, op zeer overtuigende gronden.

Het 2e hoofdstuk der inleiding behandelt de fontes. De schrijver ontveinst zich de moeilijkheden niet met juistheid de verschillende bronnen te bepalen, vooral door de vage aanduidingen die Tacitus zelf geeft als „quidam adfirmant", „eorum opinionibus accedo, qui arbitrantur" etc. Dat Tacitus in zijn afwezigheid (88—93) in of bij Germania stof voor zijn werk heeft kunnen opdoen, komt Gudeman niet waarschijnlijk voor. Ik ga in dezen niet geheel en al met zijn conclusie mede, waar hij zoo beslist mogelijk zegt: „Für die Herkunft der Taciteischen Nachrichten über Germanien müssen demnach Autopsie und persönliches Erkunden am Orte selbst oder in der Nähe als Quellen seiner Kentnisse ohne weiteres ausgeschaltet werden." Het is in elk geval mogelijk, dat Tacitus in de bewuste jaren zich in de provincie Belgica heeft opgehouden.

Wel gelooft Gudeman, dat de schrijver een groot deel van zijn kennis geput heeft uit hetgeen vrienden, die een of andere positie in Germania bekleedden, kooplieden, krijgsgevangenen enz. hem hebben medegedeeld.

Alsdan volgt een opsomming der schrijvers, waaruit Tacitus wellicht heeft geput. Van de verloren gegane schrijvers meent hij dat o. a. Pytheas van Massilia (Περὶ Ὠκεανοῦ), Eratosthenes, Timaeus, Posidonius, Sallustius (Hist.), Nepos, Varro, Livius (104e boek), Albinovanus Pedo, Aufidius Bassus' Historiae en Plinius de Oudere het meest in aanmerking kunnen komen.

Van de schrijvers, die wij nog bezitten, noemt hij als waarschijnlijke fontes de volgende: Caesar, Strabo, Diodorus, Pompeius Trogus (in de epitome van Iustinus), Pomponius Mela, Plinius' Naturalis Historia. Ook Plutarchus' Marius, Florus, Dio Cassius, Orosius kunnen ons z. i. helpen, daar hun berichten op bronnen berusten, die veel verder teruggaan dan bv. Posidonius en Livius; hierna worden de genoemde bronnen door den schrijver afzonderlijk behandeld.

Hoofdstuk 3 handelt over „die Zuverlässigkeit" der Germania, een zeer gevaarlijk onderwerp! Schrijver komt tot de conclusie, dat Tacitus wel degelijk zijn berichten gezift heeft, daar bij hem geen enkel onwaarschijnlijk of wonderbaarlijk verhaal voorkomt, zooals bij andere schrijvers, die over Germanie berichten hebben medegedeeld, zooals Strabo, Diodorus, Mela e. a. Hierop laat Gudeman echter volgen: „Auch Tacitus hat wiederholt geirrt, und jener Vorwurf besteht in einem gewissen Sinne zu Recht. Aber es handelt sich eben in all diesen Fällen niemals — und dies hat man bisher stets übersehen — um Tatsachen, deren Erkenntnis oder Beglaubigung damals der Forschung möglich gewesen wäre." Ook Tacitus heeft zich aan dezelfde fout schuldig gemaakt, die zeer vele schrijvers met hem gemeen hadden, n.l. volken, die veraf woonden, te idealiseeren en hun eigenschappen toe te dichten, welke hun geheel vreemd waren. Duidelijk springt in het oog, dat hier zeer moeilijk de

grens tusschen waarheid en verdichting te trekken valt.

Het laatste hoofdstuk der inleiding handelt over den stijl van de schrijver en zijn rhetoriek ; in een afzonderlijk caput wijst de schrijver op den invloed van de dichters, voornamelijk van Vergilius, op den stijl van Tacitus.

Thans wat den tekst zelf betreft.

In *cap.* 1, 6 *modico flexu* gelooft Gudeman, dat slechts van één bocht sprake is en vermoedt, dat die bij Arnhem bedoeld is ; ik ga liever met de verklaring van Schwyzer mede, die van opvatting is, dat h. l. niet een bepaalde bocht bedoeld is, maar men hier moet vertalen : met een zwak naar het W. gerichten loop. *cap.* 2, 17. *auditum*, deze conjectuur door E. Wolff voorgesteld i. p. v.: additum, hetwelk door alle codices is overgeleverd, heeft op het eerste gezicht zeer zeker eenige bekoring ; het ontgaat mij bij nadere overweging echter, waarom *recens et nuper auditum* meer met den beknopten stijl der Germania zou overeenkomen, dan *recens et nuper additum*, en dit is toch een van Gudemans argumenten ; ook de in verband hiermede geciteerde plaatsen (Ann. 4, 34, 2 en 13, 19, 12) kunnen m. i. niet voldoende overtuigend zijn, den overgeleverden tekst te veranderen. c. 3. 12. *aram... consecratam*, de schrijver wijkt hier af van de gewone interpretatie, welke verklaart, dat *aram consecrare* h. l. moet beteekenen = een gedenksteen oprichten, maar wil aram door altaar vertalen ; in dit geval lijkt het mij toch niet waarschijnlijk, dat wij niet vernemen ter eere van welke godheid het altaar is opgericht, in *caput* 4, 2 wordt de lezing : *nullis aliis aliarum nationum* gehandhaafd, met Lipsius zou ik het m. i. overtollige en onwelluidende *aliis* willen schrappen ; in hetzelfde caput (4) zou ik i. p. v. *quamquam* door Gudeman uit codex Vaticanus 1862 en codex Leidensis overgenomen, liever willen vervangen door *tamquam*, wat door eenige handschriften wordt overgeleverd en wel voornamelijk met het oog op Hist. 1, 8.: tamquam in tanta multitudine, welke plaats door den schrijver in zijn apparatus criticus over het hoofd is gezien.

cap. 5, 1. *specie* ; het komt mij voor, dat specie wel degelijk staat tegenover: in universum, ik verwijs hierbij naar Cic. de Invent. 1, 27 : quare cum genere idem sit, fit aliud, quod parte quadam, et specie, ut diximus, differat.

cap. 5, 3 : *satis ferax.* Gudeman vat satis h. l. niet op als abl. plur. van satum, zooals de thans overwegende interpretatie luidt, doch vertaalt : ausreichend fruchtbar ; satis in de eerste bet. naast ferax gebruikt, komt hem geheel verwerpelijk voor ; bij Verg. Georg. 2, 222 lezen wij echter : ferax oleo ; waar Gudeman in zijn voorrede zelf beweert, dat vooral de invloed van Vergilius op den stijl der Germania merkbaar is, zou ik liever satis als subst. beschouwd willen zien.

cap. 6, 17 *per cuneos*, verklaart Gudeman : in keilartiger Form ; hierbij zou ik willen verwijzen naar Hist. 4, 16 : propriis cuneis en h. l. liever vertalen : bij hoopen.

cap. 7, 14, *cibosque et hortamina*, voor hortamina wordt de oude verklaring, waarbij hortamina als alimenta wordt opgevat, weer opgenomen ; de tallooze voorbeelden, die men bij Tac. kan aanhalen voor de verbinding van abstracta met concreta, geven ons m. i. het recht deze verklaring niet te aanvaarden ; ik noem slechts Germ. 1 : mutuo metu aut montibus ; Hist. 21, 7 : fidem et arma ; 84, 1 : munera preces ; Ann. 2, 29, 5 : manus ac supplices voces tendens ; ik zou er dus de voorkeur aan geven hier te vertalen : zij brengen hun voedsel en sporen hen door vermaningen (tot moed) aan.

c. 13, 8. *principis dignationem.* „Würde, Rangstellung eines princeps" verklaart Gudeman, direct hierop volgt echter : „sie werden nicht de facto principes, sondern haben nur Titel und Rang eines solchen." Deze opvatting is echter lijnrecht in strijd met hetgeen Tacitus ons over den comitatus vertelt. Wij moeten dezen opvatten als een soort leerschool, hij heeft zelfs graden, men kan dus m. i. moeilijk aannemen, dat de adulescentuli reeds terstond de waardigheid van een princeps zullen verkrijgen. Door dignatio te vertalen door : onderscheiding en principis : van de zijde van een princeps, komt het mij voor, dat deze plaats beter wordt verklaard.

c. 17, 2. *cetera intecti* ; Gudeman wil hier cetera niet adverbiaal opvatten, maar verklaart : ceteras partes corporis ; verwijzende naar c. 29, 11 : cetera similes, zou ik liever willen vertalen : zonder verder een kleedingstuk aan te trekken.

23, 5. *si indulseris.... vincentur.* deze geheele passage wil Gudemann schrappen ; hiervoor worden verschillende argumenten aangevoerd. In de eerste plaats kan volgens G. indulgere niet beteekenen : te hulp komen ; in de tweede plaats komt noch ebrius, noch ebrietas verder bij Tacitus voor ; verder kan haud minus, met facile verbonden, niet als litotes worden opgevat en worden verklaard als : facilius, maar moet hier beteekenen : aeque facile : ik zou echter terstond willen vragen : is dit hier een bezwaar ?

Het komt Gudeman ten slotte voor, dat het hier geopperde plan zoo praktisch onuitvoerbaar is, dat Tac. dit onmogelijk kan hebben voorgesteld ; bovendien hadden de Germanen geen gebrek aan bier. Is het echter noodig bepaaldelijk aan dezen drank te denken ?

Tacitus vertelt zelf (Ann. 1, 50 en 51) dat Germanicus de dorpen der Marsi overvalt, terwijl zij na een feest zorgeloos en in dronkenschap liggen te rusten.

Het lijkt mij dus niet zoo geheel onmogelijk, dat Tacitus, in verband met de geciteerde plaats uit de Annales, dit plan heeft bedacht, zonder direct de mogelijke uitvoerbaarheid verder te hebben overwogen ; in elk geval schijnt het mij een al te radicaal middel, op zoo betrekkelijk losse gronden, een dergelijke ingrijpende verandering in den overgeleverden tekst aan te brengen.

C. 33. 1. *occurrebant*, wordt verklaard door : agebant, sedebant ; ik zou er de voorkeur aan geven met Schwyzer te verklaren : inveniebantur (in geographische bet.), zooals dit bij Plinius den Oudere voorkomt en aan te vullen : nobis.

ibid 3. *consensu.* met de verklaring i übelwollende Neutralität" kan ik mij niet vereenigen ; waarom niet de gewone vertaling : coalitie, bond, wordt gegeven, begrijp ik niet ; met het oog op het volgende : superbiae odio, praedae dulcedine, lijkt mij deze verklaring toch de meest aannemelijke.

c. 38, 9. *capilli retro sequuntur*, deze conjectuur is van Gudeman zelf, daar de overgeleverde tekst luidt : *capillum retro sequuntur ac saepe in ipso vertice religant*, dat hier een fout in den tekst schuilt, is m. i. aan geen twijfel onderhevig ; G. meent, dat Tac. nooit kan geschreven hebben : apud Suebos.... capillum sequuntur i.p.v.: Suebi.... sequuntur ; daarom wil hij capillum in capilli veranderen, en verklaart dan : folgen nach rückwarts.

Met het oog op een plaats bij Quint. Inst. 11,3, 160: vitiosa enim sunt illa.... capillos a fronte contra naturam retro agere, ut sit horror ille terribilis, zou ik de voorkeur geven aan de lezing: capillum retro agunt; capilli retro sequuntur lijkt mij niet de juiste uitdrukking en het ware gewenscht, dat Gudeman een parallelle plaats had aangewezen. Daar de Romeinen hun haar naar voren kamden, geloof ik wel degelijk, dat capillum object moet blijven en Tac. hier de tegenstrijdige gewoonten der Suebi en Romeinen in het licht wilde stellen; aldus is er verband te brengen tusschen de plaatsen van Tacitus en Quintilianus.

c. 44, 8: *velis ministrant,* sc. naves, voegt Gudeman er bij, waardoor dus velis als abl. instr. wordt opgevat (evenals door Ed. Wolff); verdient het hier niet de voorkeur velis als dat. op te vatten, zooals men over het algemeen doet bij de bekende plaats uit Verg. (Aen. 6,302): ipse ratem conto subigit velisque ministrat?

Afgezien van deze opmerkingen is de Germania-uitgave van Gudeman een knap stuk werk en voor allen, die belang stellen in de afkomst en gewoonten der Germanen ten zeerste aan te bevelen. De noten laten aan duidelijkheid niets te wenschen over, vooral bij de behandeling der afzonderlijke volken treffen wij waardevolle mededeelingen aan, waarbij de berichten der verschillende schrijvers dikwijls met elkander worden vergeleken.

Het aan het boek toegevoegde kaartje vind ik niet zeer duidelijk; met roode lijnen en letters zijn de namen der tegenw. aardrijkskundige grenzen aangegeven. Ware dit nagelaten dan had het kaartje aan duidelijkheid gewonnen.

Zutphen. J. W. van Rooijen.

G. Jacob, Türkisches Hilfsbuch, 2 Teile. 3e u. 2e stark vermehrte Auflage. 3. Teil: **F. Taeschner, Hilfsbuch für Vorlesungen über das Osmanisch-Türkische** (Wörterverzeichnis), 2o. stark verm. Aufl. Berlin, Mayer und Müller. 1916. (Pr. M. 11.60).

In 1902 gaf G. Jacob, thans Professor te Kiel, te Erlangen een Türkisches Lesebuch uit, dat toenmaals weinig de aandacht trok, want de studie van het Turksch werd in dien tijd aan de Duitsche Universiteiten tamelijk wel verwaarloosd. Na het uitbreken van den tegenwoordigen oorlog, toen Turkije de zijde van Duitschland koos, werd dit geheel anders. Plotseling ontstond groote navraag naar geschriften, die omtrent Turksche zaken inlichting konden geven en in het bijzonder naar handleidingen voor het onderricht in de Turksche taal. Als gevolg daarvan schoten deze als paddestoelen uit den bodem op, maar het behoeft niet gezegd te worden, dat daaronder veel minderwaardigs was, omdat niet allen, die naar de pen grepen, werkelijk bevoegd waren als leermeesters in het Turksch op te treden. Dat laatste kan natuurlijk niet gezegd worden van Jacob, die zich reeds vele jaren met de studie van het Turksch had bezig gehouden en wiens Türkische Bibliothek ik bij het verschijnen der verschillende deeltjes herhaaldelijk in dit Maandblad heb besproken.

Toch staat ook dit Hilfsbuch in het teeken van den oorlog. Niet alleen inzoover het verschijnen daarvan door den oorlog is teweeggebracht, maar ook om andere reden. Een blik in de nieuw toegevoegde leesstukken in het tweede gedeelte kan ons daarvan overtuigen. Wij vinden hier bij voorbeeld een lang verhaal van een Turkschen journalist omtrent zijn bezoek bij Bismarck (No. 38); den tekst der fetwa's, betreffende het verklaren van den heiligen oorlog (No. 39) en omtrent den onrechtmatigen Engelschen Sultan van Egypte (No. 40); een uittreksel uit het dagblad *Tanin* omtrent het eerste vijandelijk samentreffen van de Turksche en Russische vloten (No. 41). Met groote voldoening wijst de bewerker er op dat in den nieuwsten druk voor den Duitschen tekst de „deutsche Edelschrift" de Antiqua vervangen heeft enz. Men kan dus den bewerker niet toegeven, dat zooals hij beweert, bij de keuze van de leesstof vooral gelet is op de soefische (mystieke) literatuur en den kanselarijstijl, hoewel dit voor den inhoud van het eerste deel gelden mag. Dat daarbij niet op de behoeften van den aanvanger gerekend is geeft hij zelf toe, wanneer hij daaromtrent zegt, dat slechts bij de eerste 58 bladzijden hem deze voor den geest hebben gestaan.

Het is om deze en nog om andere straks te noemen reden uiterst moeilijk om over dit Hilfsbuch een juist oordeel te vellen, want uit welk oogpunt moet het eigenlijk beschouwd worden? Het meest voor de hand ligt natuurlijk met het oog op den titel, dat wij vragen, of het een methodisch aangelegd hulpmiddel is voor den beoefenaar van het Turksch. Maar als wij het boek naar dezen maatstaf beoordeelen, dan kan ons antwoord niet gunstig luiden en zouden wij aan de deugden niet behoorlijk recht doen wedervaren. Immers van methode is bij bij dit Hilfsbuch geen zweem. In de eerste 44 bladz. is de tekst gegeven in Latijnsche transcriptie, dan volgen stukken in Arabisch letterschrift, proeven van diwani- en rik'a-schrift, terwijl aan het einde van het 2de deel weer een stuk in Latijnsche transcriptie volgt. Even bont is de taal der verschillende stukken: nu eens krijgen wij stukken onder de oogen in de volkstaal, dan weder in sierlijken of kanselarij-stijl, zonder dat daarbij eene geregelde opklimming van het gemakkelijke tot het moeilijkere in acht genomen is. Een ernstige fout is verder, dat de stukken in Arabisch letterschrift geen onderscheid maken tusschen de Arabische, de Perzische en de Turksche K, die respectievelijk aan een k, g of n̄ beantwoorden en dat nergens de vokalisatie is aangeduid. De in zijnen tijd gevierde Duitsche Oriëntalist Fleischer noemde het terecht een eerste plicht van den uitgever van Perzische en Turksche teksten om deze letters behoorlijk te onderscheiden en in elk geval is dit volstrekt noodzakelijk voor iemand, die een leerboek schrijft. Dit klemt nog te meer in het geval, waarmede wij hier te doen hebben, omdat in de door Dr. Taeschner bewerkte woordenlijst de Latijnsche transcriptie gebezigd is. Hoe zal de student, ook al heeft hij de Vorbemerkungen van Taeschner nauwkeurig in zijn hoofd geprent, er in slagen de beteekenis der woorden in de stukken in Arabisch schrift te vinden, als hij niet weet of hij ze onder k of g, onder d of t moet opzoeken en ten eenen male onkundig is met welke klinkers het woord moet worden uitgesproken? Men versta mij niet verkeerd: ik maak er Dr. Taeschner geen verwijt van, dat hij zijn woordenlijst niet naar de Arabische schrijfwijze heeft geredigeerd, integendeel ik heb voor zijn werk niets dan lof, want hij kon niet anders handelen, maar het verwijt treft den bewerker van het Hilfsbuch zelf, die eene bonte verzameling gegeven heeft van allerlei stukken, die toevallig zijne aandacht getrokken hadden, en die nu, uitgenomen de proeven in Latijnsche transcriptie, eenvoudig zóó heeft laten

afdrukken, als hij ze in handschriften of uitgaven had gevonden.

Evenwel, gelijk ik boven schreef, ons oordeel zoude eenzijdig zijn, indien wij het Hilfsbuch alleen uit het oogpunt van praktische bruikbaarheid bij het onderricht beschouwen. Veeleer hebben wij daarin eene verzameling van min of meer interessante teksten te zien, die de beoefenaar van het Turksch, wanneer hij de eerste moeilijkheden te boven is, ten behoeve van voortgezette studie voor zelfoefening kan gebruiken, liefst onder leiding van een bevoegden leermeester. Als zoodanig heeft het boek, welks typographische uitvoering allen lof verdient, waarde en moet de zorg, waarmede de uitgever de teksten uitgegeven en door noten toegelicht heeft in het bijzonder geroemd worden. Bij het gebrek aan goede Turksche chrestomathieën zal men geneigd zijn het nog meer te waardeeren, niettegenstaande alle daaraan klevende gebreken. Wij mogen echter daarvan geen afscheid nemen, zonder nog in het bijzonder de smakeloosheid en het gebrek aan zelfbeheersching van Dr. Jacob aan de kaak te stellen, wanneer hij, geraakt over de aanmerkingen door een verdienstelijk Duitsch geleerde ten aanzien van de tweede uitgave gemaakt, zich niet ontziet zich over dien geleerde uit te laten, gelijk in het Voorwoord en in de noten op bladz. 9 en 14 geschiedt. Wie zelf erkennen moet bekende uitdrukkingen als *mahsub etmek* (vg. o. a. R. Youssouf, *Dict. turc-franç.* s. v. *mahsoub*), hoewel duidelijk in het facsimile geschreven (I, p, 86 en 88) niet te hebben herkend, mag wel een weinig bescheidener zijn.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

R. M. Ihrig, The semantic Development of Words for „walk, run" in the germanic Languages. (Linguistic Studies in Germanic, edited by Francis A. Wood No. 4). Chicago, University of Chicago Press. 1916. (Pr. $ 0.75).

Nadat ik vroeger (*Mus.* XXIII 239 v.v.) de twee eerste boeken van deze serie, die van Schwabe en Arnoldson, heb aangekondigd, is het tans m'n taak over no. 4 te spreken. De inrichting is volkomen dezelfde als die van zijn voorgangers en dus meen ik met weinig woorden te kunnen volstaan: immers mijn afwijzend oordeel heeft ook na bestudering van Ihrigs boek geen wijziging ondergaan. Het is dezelfde mechaniese werkmethode, krachtens welke uit de woordenboeken van allerlei Germaanse talen en dialekten van oudere en nieuwere tijd de woorden voor „walk, run" worden bijeengezocht, en het doel: de semantiese ontwikkeling na te gaan, wordt op dezelfde gebrekkige wijze nagestreefd, n. l. uitsluitend door indeling in groepen en ondergroepen. En het resultaat? Men hore de schrijver zelf in zijn Preface: „'Walk, run' may come from many different meanings. These primary meanings describe the attitude or manner of the walker. Thus they may describe how he carries his body, whether erect or stooping, stiff or swinging; how he moves his legs, whether striding or mincing, with leaps or in glides; whether his motions are graceful or ungainly, sturdy or feeble, prim or boisterous, etc."

Daar overigens de schrijver in zijn etymologieën doorlopend zijn bronnen op de voet volgt — hij heeft trouwens de beste gebruikt — schijnt het mij onnodig op nadere biezonderheden in te gaan.

Hilversum. M. Schönfeld.

T. de Vries, J. D., Holland's Influence on English Language and Literature. Chicago, C. Grentzebach. 1916.

In Smollett's *Humphry Clinker* betoogt de dokter in Bath dat „stink, or stench, meant no more than a strong impression on the olfactory nerves, and might be applied to substances of the most opposite qualities", en ten bewijze dier stelling haalt hij Vondels vertaling van Horatius' Oden aan (I 5) „stinkende van civet en muskeljaet." „Waar is de tijd gebleven", verzucht Potgieter, „dat men onze moedertaal dus in den vreemde meetelde, dat men haar, ook ten bewijze der zonderlinge stelling dat stinken niets anders beduidt dan een sterken indruk op de reukzenuwen, hetzij walgelijk, hetzij streelend, bijbragt?" Potgieters vreugde over Smollett's ongetwijfeld sarcastisch beroep op het Nederlandsch is wel heel naief; uit het verhaal van Peregrine Pickle's reis door Nederland had hij kunnen weten hoe ons land in Smollett's schatting „meetelde." Potgieters eigen eeuw had John Bowring's *Batavian Anthology* (1825) [1]) gebracht, die van een waardeering getuigde waarvan geen Engelschman der vorige eeuw had blijk gegeven. En ons geslacht heeft geen reden Potgieters verzuchting te herhalen, nu iedere nieuwe aflevering van de *Oxford English Dictionary* de bewijzen brengt hoe zeer de uitgevers Bradley en Craigie de beteekenis onzer taal voor de studie van het Engelsch beseffen, nu in Londen plannen in wording zijn voor de opneming van het Nederlandsch in het leerplan van University College, nu Columbia University zijn leerstoel voor het Nederlandsch heeft, en een nieuw bewijs voor de belangstelling in Amerika voor onze taal en literatuur ons wordt gebracht in dit boek van Dr. De Vries.

Het werk getuigt van des schrijvers warme liefde voor zijn geboorteland, van zijn „imperishable love for the country of his ancestors", een liefde die, in overijver, haar doel, helaas, voorbijschiet. Wie een Angelsaks wil vertellen wat zijn letterkunde aan de onze verschuldigd is beginne niet met grootspraak die in de geschiedenis geen rechtvaardiging vindt. Het doet zonderling aan te lezen dat tot in de 17de eeuw „the Netherlanders were far ahead in general civilisation" bij het volk dat een Chaucer telde onder de tijdgenooten van onzen Dirc Potter, dat Shakespeare, Marlowe en Spenser uitzonderingen waren „in a time when the general standard of English national life was very low indeed", en dat „even at the present time, notwithstanding all the world-power and wealth of England, it has as its best painter no better man than Alma Tadema, a Dutchman by birth and education!" Deze liefde die praalt en zich opblaast doet onaangenaam aan en moet bij Amerikaansche kenners van Engelsche letterkunde en schilderkunst twijfel wekken aan het oordeel van hun zegsman over de waarde der Nederlandsche literatuur. En dit is jammer, want Dr. de Vries doet daarmee zelf afbreuk aan het goede werk dat hij met zijn boek beoogt en waarvoor wij hem dankbaar mogen zijn.

Waar het aankomt op vertrouwen in eigen kunnen is de schrijver daarentegen te bescheiden. In zijn bespreking van den invloed onzer taal op het Engelsch durft hij tegenover het gezag van mannen als Skeat en Carpenter zijn betere kennis van het Nederlandsch niet laten gelden. Op gezag van den eerste verklaart hij dat

[1]) Die ik bij De Vries niet vermeld heb gevonden.

jacht een oude spelling is voor *jagt*, dat *kinchin* aan ons *kindekin* is ontleend, dat *hey* het ndl. origineel is van *hoy*, dat *glib* van *gelubben* komt! Op gezag van Carpenter wordt het Amerikaansche *kill* (a creek) met ndl. *kuil* geïdentificeerd, heet *Klaas* een verkleinwoord van *Nikolaas*, en wordt van ndl. *grillig* beweerd dat het dezelfde beteekenis heeft als Amerik. *grilly* (chill, raw). Hier had toch zijn kennis van het Nederlandsch hem kunnen helpen in het ontdekken en verbeteren van de fouten zijner zegslui. Carpenters verklaring van Amerik. *stone-rawpie* (a stony field) als een samenstelling van *stone* en ndl. *raapje* (turnip) is voor een kenner van het Nederlandsch evenmin aannemelijk. De beteekenis zal wel zijn „een plaats waar je steenen raapt." Ook de Hoog wordt als een onfeilbaar orakel geciteerd. Van dezen neemt hij de lange lijst over van „Engelsche woorden aan het Nederlandsch ontleend", zonder onderscheid te maken tusschen leenwoorden en Neerlandismen die eens bij ongeluk een Engelschman uit de pen zijn gevloeid. Caxtons dertigjarig verblijf in de Nederlanden had zijn Engelsch leelijk gehavend en hem gebrekkig Nederlandsch geleerd. Hoe slecht hij onze taal begreep staat te lezen bij Logeman in diens inleiding tot *De Hystorie van Reynaert Die Vos*, en Bradley heeft in zijn uitgave der *Dialogues in French and English* (EETS, Extra Series LXXIX, Introduction VI) merkwaardige staaltjes gegeven van Caxtons verneder-landscht Engelsch. Het gaat daarom niet aan Caxtonismen als *bedrive*, *bedwynge* e. d. tot den Engelschen woordenschat te rekenen. Dan hoort ook zijn „it *en* is not" tot de Nederlandsche leenwoorden in het Engelsch te worden geteld.

In het tweede gedeelte, dat over Hollands invloed op de Engelsche letterkunde handelt, is de schrijver beter op dreef. Toch had hij hier een ondankbaarder taak, want de belofte die de titel brengt kon hij bezwaarlijk ge-tand doen. Van *invloed* op de Engelsche literatuur is eigenlijk geen sprake. Het op zich zelf staande werk van een enkelen vertaler brengt dien nog niet teweeg. Onze letterkunde heeft door middel van den *Elckerlijc* in zijn Engelsche bewerking weinig kunnen bijdragen tot de ontwikkeling van het Engelsche drama, daar die ontwikkeling de onze toen reeds verre vooruit was. De term „Influence" is daarom met eenig voorbehoud te aanvaarden. Wat de schrijver wil geven is een verzameling van bewijsplaatsen voor de bekendheid van Engelsche schrijvers met ons land, onze taal en onze letterkunde, een werk dat alleen te verrichten is door wie is toegerust met een groote belezenheid in de literatuur van beide volken. De stof is niet altijd te vinden waar men ze het eerst verwachten zou. Het treft telkens weer bij de lezing van dit boek dat, hoe druk ook ons land in vroeger tijd door Engelschen bereisd is, de schrijvers en dichters onder hen aan literaire winst slechts weinig hebben meegebracht naar huis: Churchyard, Gascoigne, Sidney, in de 16de eeuw hun leven wagend in onzen strijd tegen Spanje, Matthew Prior als gunsteling van Willem III vertoevend in Den Haag, de achttiende-eeuwers Goldsmith, Fielding, Smollett, Boswell voor de studie naar Leiden gekomen, Southey in 1825 de gast van Bilderdijk, hebben uit ons land geen andere winst dan „reisindrukken" meegebracht, hetzij zuiver historische zooals Southey's dagboek en brieven, hetzij tot fictie verwerkte in den trant van het reisverhaal van den „philosophic vagabond" in den *Vicar of Wakefield*, van Priors humoristisch uitstapje „In a little Dutch chaise on a Saturday night" (*The Secretary*) — niet door De Vries vermeld — en van Peregrine Pickles avontuurlijken tocht bij Smollett. Vertalingen uit het Nederlandsch zijn makkelijker te vinden, en juist op dat gebied is de schrijver erg karig met zijn gegevens, vooral voor het tijdvak van de Republiek. In de *Term Catalogues*, door Arber uitgegeven, ligt de stof voor het grijpen. Aan de beteekenis van *Lucifer* en De Groots *Adamus Exul* in verband met *Paradise Lost* doet de schrijver alle recht. Ook het raadselachtig geval Van der Noot—Spenser wordt uitvoerig besproken, onder constante verwijzing naar het werk van August Vermeulen (sic). Door dergelijke slordigheden wordt het boek hinderlijk ontsierd. De schrijver van de *Const van Rhetoriken* heet op bl. 148 Thomas de Kasteleyne, maar op bl. 277 en in den Index is hem de voornaam gegeven die hem toekomt. Eigennamen moeten het herhaaldelijk ontgelden: Bois la Due, Mastricht, Gonda, Monen (voor Mone) Kansler (voor Kausler), Cozijn, Monly (voor Manly), Skeleton (voor Skelton), Grapheus (voor Gnapheus), Memo Simons e. d. De drukfouten, vooral in Nederlandsche woorden en namen, zijn zoo talrijk dat het den schijn heeft of de schrijver de correctie der proeven heeft overgelaten aan een volslagen onbevoegde. Het boek is overigens smaakvol uitgegeven en verlucht met een aantal portretten van beroemde schrijvers en geleerden. Moge het bijdragen tot waardeering van ons volk en zijn geschiedenis in het aangenomen vaderland van den schrijver.

Den Haag. A. J. Barnouw.

A. de Lamartine, Méditations poétiques, nouvelle édition publiée par **Gustave Lanson.** (Les Grands Écrivains de la France, deuxième série, XVIIIe et XIXe siècles), Paris, Hachette & Cie. 1915. 2 vol. in -8. (Pr. fr. 20).

't Scheen alsof de onderneming der *Grands Écrivains* zou zijn afgesloten met de voltooiing van Pascal, Bossuet en Saint-Simon. Maar een nieuwe serie van reeds klassiek geworden schrijvers wordt geopend, waarvan de twee eerste deelen, in uitvoering bijna gelijk aan die der eerste serie, thans voor ons liggen en die een volledigen, wetenschappelijk samengestelden *Lamartine* doen verwachten, waaraan Lanson en zijn leerlingen zich sedert lang wijden. Eén der voorbereidende werkzaamheden moet men b.v. zien in de studie van Jean des Cognets over L's handschriften in de Nationale Bibliotheek te Parijs (*Bibl. de la Fac. des Lettres*, XXI, Alcan, Paris, 1906).

Hugo heeft nu eenmaal, door zijn langer leven, door zijn representatief optreden als spreektrompet van Frankrijk, door zijn imponeerende virtuositeit, door zijn dramatisch werk, door zijn hartstochtelijk zichgeven Lamartine in den schaduw gesteld. En een prettig spelletje is 't na te gaan wie van hen de grootste is, en dan nog een Vigny of zelfs een Musset er naast te noemen, een prettig spelletje zooals men dat ook spelen kan met de namen van Ronsard, dien Hugo, en du Bellay, dien Lamartine. Toch is de belangstelling voor L. nooit verflauwd: zoo heeft b.v. van 1905 tot 1914 één enkele Parijsche firma twee en veertig duizend exemplaren der *Méditations* alléén verkocht (V. Giraud, *La Civilisation fr.* in *R. D. M.*, 15. 12. 1916, p. 857). En in de laatste vijftien of twintig jaren is de belangstelling in zijn werk

toegenomen bij de letterkundige geschiedschrijvers zoowel als bij de dichters: Zyromski's *L. poète lyrique* (1897); H. Potez' *L'élégie en France avant le romantisme*; J. des Cognets' *La vie intérieure de L.* (1913), zoo belangrijk door de aanteekeningen van zijn vriend en bestrijder Dargaud; Barthou's *L. Orateur* (1916), een vervolg op Henry Cochin's *L. et la Flandre* (1912) en een groote aanwinst na P. Quentin-Bauchart's *L. Homme politique* (1903); om nog te zwijgen van de publicaties rondom „'t geval" Elvire-Lamartine. En uit al dat werk komt hij vollediger en grooter tot ons: genialer, nu we zijn voorgangers kennen; ontroerender, door zijn zelfstrijd en zijn discussies met Dargaud; practischer in de politiek dan we wel vermoedden; menschelijker, als we den buitenman 't stemvee zien bewerken met beloften en „chopes"; beter gepreciseerd in zijn welsprekendheid en in de vorming zijner gedachten, na 't boek van L. Barthou of de studies van Marc Citoleux (*La poésie philos. au XIXe s. Lamartine*, 1906) of Chr. Maréchal (*Lamennais et L.*, 1907). En men komt dan bijna tot de conclusie van E. Faguet: „Vigny, Hugo, Sainte-Beuve, Chateaubriand.... En vérité, comme caractère, il n'y a que Lamartine" (*Rev. latine*, V, p. 528). En de evolutie van L. blijkt ten slotte even belangwekkend als die van Hugo. Wat hij in de toekomst zal zijn, in een in éénheid herboren Frankrijk, hij die zeide: „la poésie sera la raison chantée; elle sera philosophique, religieuse, politique, sociale, comme les époques que le genre humain va traverser", dat straalde ons gisteren misschien reeds tegen uit 't proza van Charles Louis-Philippe of Marguerite Audoux of Emile Guillaumin. — De belangstelling die hij bij de dichters ontmoet — bij Mme de Noailles b. v. in *Les Éblouissements*, — gaat evenwijdig aan die bij de geloovigen: poëtische en religieuse opleving, na het naturalisme en het determinisme van 1870, zijn intiem verbonden.

Gustave Lanson, die aan 't hoofd der nieuwe serie staat, heeft de *Méditations* tot ons willen brengen in haar zuiversten vorm, dien van den tekst van 1820, de vier-en-twintig oorspronkelijke gedichten met het voorbericht van Eugène Genoude, wien L. zijn *La Poésie Sacrée* opdroeg. Daardoor heeft het eerste deel een zekere eenheid behouden die niet verstoord wordt door de twee en de vier bijvoegsels van den tweeden en den negenden druk en door de elf nieuwe gedichten, de negen en twintig *commentaires*, de beide *Préfaces*: die van 1849 en de beschouwing over *Les Destinées de la Poésie* (*R. D. M.*, 15. 3. 1834), welke de uitgave van 1849 helpen vormen; dit geheele laatste deel is van een anderen geest doortrokken, dat de zuiverheid van impressie zou schaden. Het eerste deel geeft dus de rein lamartiniaansche stemming van 1820 weer. Hoe de *Méditations* zich in hem ontwikkelden, Lanson zet dit uiteen (p. IX—LXXXI); daarna vertelt hij hoe 't deeltje werd gepubliceerd (LXXXI—LXXXVIII) en ontvangen tusschen 1820 en 1830 (LXXXVIII—CXVI); dan geeft hij nog (CXXXII—CXLIII) een overzicht van de voornaamste meeningen erover. Een uitgebreide bibliographie: handschriften, uitgaven, illustraties, muzikale weergave, vertalingen, volgt daarop (CXLVII—CLXXX). Dit geheel vormt een commentaar van een zeldzame volledigheid, dat toch niet door zijn uitgebreidheid het werk van Lamartine verstikt: „C'est le métier des érudits de tirer de ces chefs-d'œuvre ce qu'ils contiennent d'histoire vraie et de les faire servir à nous rendre, en sa singularité, la physionomie authentique de l'homme qui les composa. Et cette recherche, par sa difficulté comme par ses résultats, légitime l'attitude du lecteur naïf qui, dans les *Méditations*, ne cherche que de la poésie, et qui ne demande qu'à son proque cœur la vérité d'Elvire". Uit Lanson's commentaar blijkt zoo volkomen, dat men in de *Méd. poét.* niet moet zoeken „l'histoire d'une âme", omdat zij ons slechts gedeeltelijk den L. van 1815 tot 1820 doen kennen, bij wien de „état de poésie" en de „état d'action" zoo eigenaardig naast elkaar voortbestaan, terwijl zij elkaar moesten uitsluiten; een L. die *Dieu* samenstelt terwijl hij aan Lamennais denkt en gelijktijdig Montaigne en Saint-Evremond leest, die *Philosophie* dicht en opdraagt aan een ouden deïstischen voltairiaan en daarnaast een gelegenheidsstuk als de *Ode sur la Naissance du Duc de Bordeaux* zonder enthousiasme aflevert. Heel belangrijk is in deze inleiding de lijst der lectuur van L. van 1807 tot 1819, die Zyromski (1897), Th. A. von Poplawsky in zijn Heidelbergsche diss. *L'influence d'Ossian sur l'œuvre de L.* (1905) en Maréchal, *Lamenais et L.* (1907) hadden begonnen, en die bewijst dat 't maar niet voldoende is om eenige groote namen: — de Bijbel, de Imitatio, Homerus, Petrarca, Ossian, Jean-Jacques, Chateaubriaud, Byron — te noemen. Zulk een opgave, die zooveel middelmatigs bevat, is in zoo hooge mate karakteristiek voor de geestesbezigheid van L.; ze toont ook hoe hij doordrongen was van de klassieken.

't Critisch apparaat is ontleend aan de varianten der uitgaven, de handschriften en de *Correspondance*, ja zelfs aan de los neergeschreven schetsen uit de teekenboeken die aan Emile Ollivier behoorden, en aan de in 't net geschreven copieën. En dat is, zegt Lanson (CXLIX), de beste experimenteele zielkunde.

De letterkundige noten brengen „des rapprochements", geen „sources." Lanson zet uiteen, hoe L.'s genie samengesteld is uit 't gevoelsleven dat in hem bruischte en de gedachten, de beelden, de rythmische en metrische verbindingen, de rijmen, de zinswendingen die de lectuur, soms van de meest middelmatige schrijvers, had achtergelaten. Geen najagen van bronnen dus, maar een omgeven door honderden regels proza of poëzie die L. heeft gelezen of kan gelezen hebben! En daardoor wordt de atmospheer van L's *Méditations* op de meest gelukkige wijze bepaald: 't spontane en het overlegde ziet men elkaar aanvullen en doordringen in een tijdstip waarop Ossian en Rousseau vóór alles de mode en de geesten beheerschen.

Een bijzondere vermelding verdient de zorg die Lanson besteedt aan het identificeeren der plaatsen waaraan de gedichten herinneren: de localiseering van *Le Vallon* of *L'Isolement* levert geen precies resultaat; er is daarbij een op elkaar plaatsing van indrukken, alsof een gevoelige plaat eenige malen belicht zou zijn zóó dat een superpositie van beelden zou zijn ontstaan.

De noten brengen ook nog de taalkritische opmerkingen der zuiveraars van 1820; ze zijn zeer teekenend: Mme de Genlis verwijt hem 't gebruik van *fenêtre*, *à l'étroit*, *herbe* in 't meervoud, *d'un seul bond*. En de engste criticus is wel Thomas-Lefebvre.

Aan een legende volgens welke L. een dichter „sans art", een „amateur" zou zijn, wordt door deze editie een einde gemaakt, zoo dit na Deschanel (1893) nog

noodig mocht zijn. Zij doet ook zien, dat het zuiver elegische beeld van L., dichter voor burgerlijk en christelijk opgevoede jonge dochteren die permissie hadden „de prendre dans les *Méd.* et les *Harmonies* la ration de poésie dont elles avaient besoin" eveneens een legende is. Bij ons is hij dit nog, meen ik. En hij wordt nog zelfs gekuischt. 'k Herinner mij dat een leerlinge die op een kostschool opgevoed was een ondenkbare verwondering aan den dag legde, toen ik haar *Le Lac* voorlas en zij als slotwoord hoorde: *Tout dise*: *Ils ont aimé*! Men had haar immers geleerd: *Tout dise*: *Ils ont pleuré*! En wat Lanson zoo overtuigend aantoont, dat is de samenvloeiing en vermenging der ideeën van allerlei aard, die L. tot overeenstemming weet te brengen (b.v. in *L'Homme*); het zich vasthechten aan het actueele (*L'Homme*); den samenhang tusschen *Le Soir*, *le Souvenir* en *L'Isolement*. Aldus brengt 't commentaar van elke *Méditation* weer nieuws. Zoo b.v. dat voor de localisatie en de samenstelling van *Le Vallon*; de laatste melancholische wandelaar die le Vallon de Ferouillat bezocht is 't met hem eens (G. Faure, *Paysages littéraires*, Paris, Charpentier, 1917, p. 113 ss). En de fijne opmerking dat hij den naam van *l'Ode au Malheur* verandert in *Désespoir*, omdat de laatste titel subjectiever is. Een andere over het zuiver deïstisch karakter van *La prière* of over den politieken ondergrond van een vers (48) van *Le Golfe de Baya*. En zoo zou men kunnen voortgaan met 't aanwijzen van waardevolle opmerkingen in 't commentaar.

„On n'élève pas de statue à un homme qui doit", zei eens een brave streekgenoot van L., toen men hem een bijdrage voor diens standbeeld vroeg (P. et V. Glachant, *Papiers d'autrefois*, p. 189 note). In armoede is hij gestorven. En de streekgenoot had gelijk. Maar zij die dank verschuldigd zijn aan Lamartine — en het vrome commentaar bewijst dit voor Lanson — zij richten hem in hun hart een monument op. En zij leggen vol dank de beide deelen ter zijde, vol dank aan Lanson, die hen weer nader bracht tot een bron van schoonheid.

Enkele opmerkingen tot slot. Er ontbreekt een lijst der gravures en schilderijen die door de *Méd.* werden geïnspireerd. — Bij de lijst der werken die vóór L. den titel „Méditations" droegen, voege men nog (p. LXXIII) Senancour's *Libres méditations d'un solitaire inconnu* (1819). — In de bibliographie (p. CXLI) ontbreekt A. France, *Les Poèmes du Souvenir*, Eug. Pelletan, Paris, 1910, die zulk een eigenaardige verklaring geeft van het „Je vivrai pour expier" uit Elvire's laatsten brief (vgl. Lanson, 73). — I, 200 verwijst Lanson naar een *Saül*-uitgave door J. des Cognets, die nog niet is verschenen. — I, 27, noot bij vers 20 leze men: il *dort* dans l'air glacé, enz.; de overeenstemming tusschen L. en Leconte de Lisle is daardoor frappanter. — Een enkele drukfout: p. 29. r. 7 van onder Larmartine; p. CLXVII, r. 5 Fischlacher; p. 245, r. 6 van onder leze men: plus ou *moins* consciencieusement.

Amsterdam. K. R. Gallas.

Kulturgeschichte des Krieges von K. Weule. F. Bethe. B. Schmeidler. A. Doren. B. Herre. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1916. (Pr. M. 1.25).

Deze belangwekkende bundel — no. 561 „Aus Natur „und Geisteswelt" — beschrijft de ontwikkelingsgeschiedenis van den oorlog sedert de „Urzeit" (bl. 1 tot 22), het „Altertum" (bl. 23 tot 42), „Mittelalter" (bl. 43 tot 66), het „Zeitalter des Absolutismus", van de 15de- tot de 18de eeuw (bl. 67 tot 92), en dat „der nationalen Kriege" tot heden (bl. 93 tot 115); met ten slotte een overrijke opgave der bronnen en literatuur betreffende genoemde onderwerpen.

Onder deze verhandelingen, gedurende den winter van 1915—16 op de hoogeschool te Leipzig voor een talrijk publiek gehouden, wil ons de eerste, betreffende het alleroudste, minst bekende tijdperk, hoofdzakelijk naar ethnologische gegevens bewerkt, als de meest belangrijke, voorkomen. Dr. Karl Weule [1]) leert ons niet alleen tal van bijzonderheden kennen uit de oorlogvoering der oudste, minst bekende volken — gevechtsvormen, hulpmiddelen, wapenen enz. — maar deelt bovendien veel wetenswaardigs mede omtrent weinig bekende personen van lateren, deels van onzen tijd in andere werelddeelen, stichters van groote rijken, als: Kamehameha I, den Napoleon van de Zuidzee en een vriend van den dichter-reiziger von Chamisso, Hongi of Schongi van Nieuw-Zeeland (bl. 17), den vorst en krijgsheld der Zoeloe's genaamd Tschaka (bl. 19) e. a, — een soort spiegelbeelden van hetgeen in de alleroudste tijden ook in Europa moet zijn voorgevallen. Dr. Weule wijst er op, dat niet alleen de primitieve volken onderling zich uit aangeboren moordlust aan gruwelijke wreedheden schuldig maakten (bl. 10 en vlg.), maar ook hoe, voor onzen tijd diep beschamend, vredelievende stammen, o. a. de Tasmaniërs, door schier geheele uitroeiing der buit- en wraakzucht van de zoogenaamde „pioniers der Europeesche beschaving", hun ten offer zijn gevallen (bl. 6).

Uit het oogpunt van objectiviteit staat o. i. de voordracht van professor dr. Bethe 't hoogst. Kenschetsend zegt de Saksische hofraad „Menschlich ist die Kriegführung bei hochentwickelten Kulturvölkern nur, solange „ihre Heere scharfe Zucht halten und das Kriegsziel „von politischer Klugkeit bestimmt und festgehalten „wird. Fehlt dies, oder mangelt es an jener oder versagen „gar beide, so begehen auch Bürgerheere hochzivilisierter Staaten wilde Grausamkeiten. Andererseits haben „Söldnerheere in fester Hand zielbewusster Politik „humane Kriege geführt. Die Diadochenkriege" — na „Alexander den groote — „waren nicht zo verheerend „wie der hasserfüllte Existenz-kampf von Athen und „Sparta, und Athen, in der Blüte seiner Kultur, hat „schlimmer gegen seine Feinde gewütet als jemals „das noch barbarische Rom in den langen Kriegen mit „seinem italischen Nachbarn. . . ."

Dr. Schmeidler houdt vol, dat men tot goed begrip der oorlogvoering in de Middeleeuwen moet uitgaan van de toenmalige Germaansche toestanden en verhoudingen (bl. 44). De Germanen erkenden oorspronkelijk vrij wel den algemeenen dienstplicht (bl. 46), welk beginsel echter allengs in onbruik raakte (bl. 49). Voorts wijst hij op de belangrijke door het Zwitsersche voetvolk vervulde rol, eerst ter verdediging van eigen haardsteden (blz. 54 en vlg.), later in huurdienst bij nagenoeg alle Europeesche legers: ook te onzent. Ten slotte beweert hij

[1]) De Schrijver gaf later zijne voordracht, nog belangrijk vermeerderd en geillustreerd, uit: „Der Krieg in den Tiefen der Menschheit. — Stuttgart, Franck'sche Verlagshandlung."

(bl. 66) „Das Mittelalter im ganzen ist eine Zeit ungleich-„mässiger, undurchgebildeter Kultur, voller Lücken „und Gegensätze. Daher hat auch der Krieg des Mittel-„alters im allgemeinen diesen Charakter; er entbehrt „des Systems und der Durchbildung, des Grosszügig-„keit" — op welke uitspraak wel iets valt af te dingen!

Dr. Doren noemt, en terecht, het „Zeitalter des Abso-„lutismus", d. i. der onbeperkte vorstelijke heerschappij (van ± 1500 tot ± 1800) „het tijdperk der huurlegers" (bl. 69 en vlg.). Naar mate de invloed van den adel taande, die van de middenstanden toenam, ontstond in den kern der legers „ein kriegerisches Proletariat" (bl. 75), als gevolg waarvan de oorlog zeker niet humaner gevoerd werd. Na den „Sacco di Roma" treffen ons de gruwelen der Fransche godsdienstoorlogen en van den dertigjarigen krijg in Duitschland, de menschonteerende verwoesting van de Pfalz op het einde van de 17de eeuw door de benden van Mélac e. d. g. Minder juist luidt zijn betoog in verband met den koninklijken vriend van Voltaire te Sans-Souci „. . . . . *erst* [1]) die Kriegführung Fried-„rich des Grossen zeigt wenigstens das Streben eines „aufgeklärten, freien und weiten Geistes, Plünderung „und Verwüstung als Selbstzweck zu bannen und sie „nur im Rahmen höherer, unumgänglicher Kriegszwecke „als notwendige Übel gelten zu lassen." 't Mocht in het buitenland meer algemeen bekend zijn, dat reeds anderhalve eeuw vroeger in het Staatsche leger, d. i. de krijgsmacht van de Republiek der Vereenigde Nederlanden, door prins Maurits een strenge krijgstucht werd gehandhaafd, zoodat niet alleen op het gebied van bewapening, taktiek en strategie, maar ook in disciplinaire opzichten ons leger uitblonk boven andere. Het Staatsche leger ten tijde van prins Maurits en prins Frederik Hendrik diende als krijgsschool voor geheel Europa, ook door den Grooten Keurvorst van Brandenburg bijgewoond. Hunne krijgskundige voorschriften vonden wij te Berlijn terug [2]).

Dr. Herre ontwikkelt in het laatste hoofdstuk „Zeit-„alter der nationalen Kriege" de verdere geschiedenis der invoering van den algemeenen dienstplicht tot heden. „Nicht in Frankreich, sondern in Preussen „fand die tiefsittliche Idee der allgemeinen Wehr-„pflicht ihre erste Verwirklichung" (bl. 96). . . . „Mehrere „Heeresvermehrungen bis herab auf die letzte vom „Juli 1913 sorgten für die Aufrechterhaltung des „fixierten Verhältnisses vom Bevölkerungs- zu Truppen-„zahl. In idealer Vollkommenheit trat das Deutsche „Heer als die Vereinigung der wohlausgebildeten wehr-„fähigen Mannschaft des Volkes in den Weltkrieg „(1914) ein" (blz. 101). Geen der vijf Leipziger wijzen kende blijkbaar de bepaling van artikel 8 der Unie van Utrecht (23 Januari 1579), volgens welke *toen reeds alle weerbare* Nederlanders tot den krijgsdienst konden worden verplicht. De opmerking van dr. Herre omtrent de achterlijkheid van Engeland op militair gebied geldt sinds den aldaar ingevoerden algemeenen dienstplicht niet meer; de krankzinnige oorlog onzer dagen begiftigde althans onze buren ter overzijde met een der verstandigste maatschappelijke hervormingen dezer eeuw — moge Nederland spoedig volgen. Al zij het cijfer der geoefenden te onzent sinds 1815 meer dan vertienvoudigd, moeten wij, als elke kleine mogendheid, bij oorlogsgevaar aanstonds het *maximum* weerbaren onder de wapenen kunnen brengen: de vertolking tegenover de geheele wereld van den vasten, ernstigen wil tot handhaving onzer onafhankelijkheid. Zoo lang twist, strijd en oorlog in de wereld onvermijdelijk blijken, behooren ook wij daartegen gewapend te blijven. Toch ontkennen wij de scheppende kracht van den oorlog, „von deren grausigem „Walten neue Lebenströme fliessen". Die bronnen vloeien in tijden van vrede nameloos ruimer dan in tijden van moord en verwoesting!

De Leipziger „Kulturgeschichte des Krieges" is rijk van inhoud en uitmuntend geschreven. De laatste voordrachten laten wel is waar aan objectiviteit te wenschen over. Verbittering jegens de „Entente"-mogendheden, vooral tegen Groot-Brittannië, mocht in een wetenschappelijk werk geen plaats vinden — maar viel onder de tegenwoordige tijdsomstandigheden te verwachten. Volgende uitgaven, welke wij het werk na den vrede van harte toewenschen, zullen gelegenheid bieden om bedoelde feilen te verhelpen.

's-Gravenhage. F. de Bas.

[1]) Wij cursiveeren.

[2]) „Het Staatsche Leger" 1568—1795, door F. J. G. Ten Raa en F. de Bas, II, III en IV Deel, uitgegeven aan de Koninklijke Militaire Akademie te Breda.

P. L. Muller, Geschiedenis van onzen tijd sedert 1848, voortgezet door **Th. Bussemaker.** Vijfde boek, tweede stuk. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon. z. j. (Pr. *f* 2.25).

Wederom ligt een deel van de hier reeds meermalen aangekondigde *Geschiedenis van onzen tijd* voor ons. Boven verwachting snel is dit stuk verschenen. Toen het vorige gedeelte in dit maandschrift (Nov. 1915) door mij werd besproken, gaf ik uitdrukking aan de vrees, dat de voortgang van dezen arbeid eenige moeilijkheid zou meebrengen, misschien de voltooiing van het geheele boek zou gevaar loopen. Gelukkig is die vrees niet bevestigd. Wat ik toen niet wist, blijkt thans het geval te zijn: Bussemaker had meer gereed liggen dan toen werd uitgegeven. En, wat ten slotte eveneens een verblijdend bericht is, de voorzetting en voltooiing van de *Geschiedenis van onzen tijd* is menschelijker wijze gesproken verzekerd. Wat wij in dit deel vinden, is voor het overgroote gedeelte nog Bussemakers eigen werk; het slot alleen is van de hand van den Heer J. S. Bartstra, doctorandus in de Nederlandsche Letteren, een van Bussemakers laatste leerlingen.

Wij hebben hier dus Bussemakers laatste arbeid voor ons. Het is een weemoedige gedachte, maar zij komt niet op tijdens de lectuur van dit deel; in dit zijn laatste werk is nog geen zweem te bespeuren van een verzwakking, die zou kunnen wijzen op een falende levenskracht. Integendeel, het einde komt hier even snel en abrupt als het in Bussemakers leven zelf is gekomen. Dit gedeelte behandelt de periode, die ligt tusschen ongeveer 1890 en 1900, den tijd van overgang, waarin de verhoudingen werden voorbereid en geschapen, die tot den tegenwoordigen wereldoorlog hebben geleid. Het is uit den aard der zaak niet gemakkelijk te schrijven over een periode, die nog zoo onmiddellijk achter ons ligt. Niet alleen is het zeer bezwaarlijk de groote lijnen reeds nu met vaste hand te trekken in de verwarring der afzonderlijke fei-

ten, maar die afzonderlijke feiten zelf staan nog allerminst vast. Vooral is dat het geval bij de zoo gewichtige diplomatieke onderhandelingen, waardoor de verhouding der groote mogendheden wordt bepaald. Meer dan eens moet Bussemaker dan ook erkennen, dat van deze onderhandelingen hem alleen enkele bijzonderheden bekend zijn geworden, dat hij dat tractaat slechts gedeeltelijk kent, dat hij van gindsche overeenkomst nauwelijks meer weet dan dat zij bestaat.

Toch zal het Bussemaker geen of weinig moeite hebben gekost de gewichtige tien laatste jaren der negentiende eeuw te beschrijven. Er waren in Nederland zeker weinig menschen, ook onder de engere vakgenooten, die de contemporaine geschiedenis zoo goed en degelijk kenden als hij; er verschenen weinig boeken over de geschiedenis van den allerjongsten tijd, die hij niet had gelezen. Zelfs van de kleine bijzonderheden was hij opmerkelijk goed op de hoogte. Duidelijk blijkt dat weer in dit deel, dat door Bussemaker blijkbaar uit de volheid van zijn kennis is geschreven. Ook uit de volheid van zijn gemoed? Ongetwijfeld wel in dezen zin, dat hij zich met zijn volle toewijding gaf ook aan deze taak, gelijk aan iedere andere, die hij zich had opgelegd. Ook wel in dezen zin, dat het hem geen moeite heeft gekost zich geheel aan dezen arbeid te geven. Maar misschien toch niet in dezen zin, dat hij zich alle opzichen vrij kon laten gaan. Ook dit deel getuigt weer van Bussemakers hooge onpartijdigheid; maar toch behoeft niemand te twijfelen, hoe zijn sympathieën tegenover bepaalde verschijnselen, feiten, richtingen en personen waren. Als hij den Boerenoorlog beschrijft, dan doet hij dit met groote objectiviteit, maar den lezer kan het niet verborgen blijven, hoe hij denkt over de politiek van Milner en Chamberlain. Er staat in het geheele boek geen kwaad woord over den Duitschen Keizer, maar wie goed leest, bemerkt spoedig, hoe Bussemaker over deze historische figuur denkt en of hij hem voor een groot man houdt of niet.

Het ligt voor de hand, dat de lezer van zulk een recente geschiedenis haast nog spoediger tot kritiek wordt verlokt dan wanneer het vroegere perioden geldt. Kritiek meer op den algemeen opzet dan op de afzonderlijke deelen. Ook ons zou een andere opzet liever zijn geweest; wij voelen meer voor een synchronistischen dan voor een geographischen samenhang. Maar het is volmaakt overbodig dat thans in den breede toe te lichten. Niet alleen zijn er ook voor Bussemakers opvatting stevige gronden aan te roeren, maar ook — waartoe dient kritiek op een posthuum werk? Daarom eindig ik liever met een laatsten groet aan den begaafden man, die blijkbaar tot zijn laatsten dag aan den arbeid is gebleven en — dien wij nog lang zullen missen.

Amsterdam. H. Brugmans.

J. A. Schröder, De Amoris et Psyches Fabella Apuleiana Nova Quadam Ratione Explicata. Amsterdam, Portielje. 1916. (Amsterdamsche diss.).

Het verwondert mij geenszins aan het eind dezer dissertatie de volgende thesis aan te treffen: „Necesse est lege permitti litterarum classicarum doctorandi arbitrio, qua lingua in dissertatione conscribenda uti sibi placeat.” Inderdaad wordt het Latijn schrijven, óok over klassieke onderwerpen, met den dag moeilijker, en wel omdat de filologie zich in nieuwe banen beweegt. Veelal moet dan de Nederlandsche term tusschen haakjes den lezer verdietschen, wàt men met de wijdloopige Latijnsche omschrijving eigenlijk bedoelt. Zoo zie ik ook den schrijver van dit proefschrift dapper in de weer, voor termen uit de vergelijkende mythologie en volkskunde eenigszins dragelijke klassiek-Latijnsche uitdrukkingen te vinden, en waarlijk, de wijze waarop hij zich van zijn minder benijdenswaardige taak kwijt is verre van onverdienstelijk. Op de eerste bl. ontmoet ik reeds *„novellae eroticae”*, dan bl. 4 *fabella popularis*, en verder: *loci communes* (motieven), *iuvenis fabellaris* (sprookjesheld), *loci fabellarum communes* (sprookjesmotieven), *novella fabellaris* (sprookjesnovelle) enz. En voor promovendi met een onderwerp uit de ekonomische geschiedenis of de vergelijkende taalkunde is de taak niet makkelijker! Over het Latijn als algemeene taal der wetenschap heeft reeds voor jaren de doodsklok geluid, zei Prof. Speyer in zijn voortreffelijke rektorale rede over den *Mos Maiorum*, en hij vervolgt: „Geen wettelijke dwang, ten opzichte van dissertaties, geen prikkel van roem en eermetaal, als die van het Hoeufftiaansche legaat voor het vervaardigen van Latijnsche gedichten, geen streven van vereenigingen ad hoc, die Latijnsche weekbladen uitgeven, geen congressen, zooals er in April j. l. (1903) een te Rome gehouden is, kunnen dit op den duur verhinderen. Niet omdat de studie der klassieke wereld er op achteruitgegaan is. Het tegendeel is waar. De eeuw die achter ons ligt, is getuige geweest van haar grooten bloei, van hare toeneming in wetenschappelijke deugdelijkheid, van hare uitbreiding in omvang en diepte op een wijze als waarvan men vroeger niet gedroomd had. Maar het objekt en het ideaal van de klassieke philologie zijn geheel veranderd.”

Maar ik dien hier iets te zeggen over een nieuwe verklaring van het Apuleisch sprookje van Amor en Psyche, en laat mij verleiden tot een beschouwing over het Latijn spreken. Verscheiden verklaringsmethoden zijn reeds beproefd, en zoo wijdt Dr. S. dan een eerste hoofdstuk aan het bespreken van de meening van Hartung, Jahn, Friedländer, Schaller, Zinzow en Dietze. In hoofdzaak wordt vastgehouden, en m. i. te recht, aan de opinie van Friedländer, naderhand van verschillende zijden aangevuld: dat wij nl. te doen hebben met een echt Grieksch sprookje, reeds ten tijde der Alexandrijnen bewerkt, door den Afrikaan Apuleius in een Romeinsch kleed gestoken en, met een geleerde allegorie verbonden, tot een soort van roman of novelle verwerkt (zie ook de uitgave van Beck, proleg. bl. 4). Wat hiervan het aandeel van Apuleius geweest is, valt echter moeilijk uit te maken, te meer, omdat het karakter van dezen auteur ons een weefsel van tegenstrijdigheden schijnt.

In het tweede hoofdstuk wordt in het bijzonder de zienswijze van Reitzenstein en Helm besproken en weerlegd. Reitzenstein ontkent, dat wij met een geleerde allegorie of met een sprookje te doen hebben: hij vindt de beslissing in Egyptische tooverpapyri en komt tot het resultaat: „Was Apuleius bietet, ist ein wirklicher hellenistischer Erosmythos, allerdings in märchenhafter Ausmalung.” Te verwonderen is het geenszins, dat Reitzenstein met zijn groote voorliefde voor de studie van het Hellenistische mysteriënwezen den sleutel tot het verhaal in het mystieke gnosticisme zocht — en vond. Maar zijn theorie kan den toets der kritiek niet doorstaan, zooals reeds door Vürtheim in het *Museum* 1912—13,

bl. 226 werd aangetoond, en nu weer op voortreffelijke wijze door S. wordt betoogd. De afzonderlijke argumenten van Reitzenstein onderwerpt schrijver aan een nauwgezet onderzoek, en in zijn bewijsvoering betrapt hij hem op weifeling en tegenspraak. Niet minder verdienstelijk is de weerlegging van Helm's beweren, dat we hier met een soort van kunstmythe zouden te doen hebben, ten tijde der Alexandrijnen uitgedacht. De geheele opzet van het verhaal komt zóo wel overeen, niet slechts met het Indische sprookje van Tulisa, maar ook met tal van ruim-verspreide Europeesche sprookjes, dat hier van een opzettelijk mythologisch geknutsel geen sprake kan zijn.

Het Apuleisch verhaal is geborduurd op het patroon van een éenvormig sprookje, dat algemeen-menschelijke motieven bevat, — ziedaar m. i., wat den oorsprong der episode betreft, het eenig bereikbare, maar toch ook ruim bevredigende resultaat. In groote trekken kan men dit proto sprookje, ten spijt van Helm, zelfs rekonstrueeren, en men verkrijgt dan ongeveer den vorm, dien Gustav Meyer het gaf. Eindelijk kan men het geleerde mythische en satyrische bijwerk van de hand van Apuleius óf van zijn onmiddellijke voorgangers onderscheiden, en ook dezen arbeid onderneemt Dr. S. met vrucht (bl. 57 v.v.) Maar al wat hij verder onderneemt, behoort eigenlijk *zuiver* tot het domein der algemeen vergelijkende sprookjeskunde. Natuurlijk bestaat het oorspronkelijke eenvormige sprookje met vaste samenstelling weer uit verschillende sprookjesmotieven, die vroeger een afzonderlijk bestaan kunnen hebben geleid, en hebben in den loop der tijden weer andere motieven zich bij het oorspronkelijke sprookje gevoegd. Zóo komt ook de Finnsche theorie van Antti Aarne voldoende tot haar recht, die men kan beschouwen als het korrektief der ethnologische verklaring (in hoofdzaak m. i. beslist juist): dat de overeenkomst der sprookjes berust op de gemeenschappelijke denkwijze des volks, onafhankelijk van plaats en van tijd, dat zij stoelt op een overeenkomstige openbaring der volksziel. Maar *voor de verklaring van Apuleius* kan ik het nut er niet van inzien, naar den oorsprong dezer motieven zelf te vorschen, van welk onderzoek de schrijver juist alle heil verwacht: „ergo quaerendum est quo modo nascantur hi loci et quid sibi velint” (bl. 8). Zoo is een der motieven, die zonder twijfel tot het proto-sprookje hebben behoord, dat *van de afgunstige vrouw*, nu eens de schoonmoeder, dan weer de moeder, de zuster, een tooverkol enz. Deze *vis inimica* speelt in het Apuleisch verhaal zonder twijfel een voorname rol: zij wordt vertegenwoordigd door Venus én de zusters. Maar de kapitale beteekenis van dit motief voor ons sprookje (bl. 8, 53, 59) is mij heusch niet helder. En ligt er nu feitelijk zoo veel aan gelegen, of het door den droom te verklaren is of anderszins?

Trouwens, en dit is mijn tweede bezwaar, in deze verklaring gaat de schrijver beslist te ver. Het is zeer zeker een groote verdienste van Laistner, den droom als sprookjes(en mythen)-vormenden faktor te hebben ingevoerd. Ook hebben v. d. Leyen e. a. in deze richting vruchtbaar gewerkt. Maar als Dr. S. de theorie van Laistner in hare algemeenheid aanvaardt en zegt: („*ostendit*) *omnes has narrationes e somniis profluxisse*” (bl. 48), dan kan die uitspraak m. i. niet door den beugel. Kan de *vis inimica* niet verklaard worden door een algemeen-menschelijk vermoeden van tegenwerking, dat wortelt in den tegenslag die zoo vaak de menschelijke verwachtingen verijdelt? Is de verklaring van het vervullen onzer wenschen door droomsymbolen veelal niet gezocht? En met name: wordt het verbod, van te vragen of te zien, dat zoo herhaaldelijk en onder zoovele vormen in de sprookjes terugkeert, en in het Amor- en Psychesprookje een voorname rol speelt, niet veel redelijker door primitieve taboebepalingen dan door een droomgezicht verklaard?

Ik kan dan ook de verklaring van den oorspronkelijken zin van het oorspronkelijke sprookje, die Dr. S. ons bl. 55 aan de hand doet, onmogelijk aanvaarden: „Puella innupta amorem appetit simulque ignotum horrescit. In somniis hoc desiderium expleri videtur; repente autem expergiscitur iterumque est sola; quo magis gravatur quam antea. — Aemula quaedam obstat quo minus vero amore fruatur. Postremo constanti amore laetatur.” Liever zie ik in onze sprookjes de wakende, steeds uit het volle, reëele leven puttende, volksfantasie werkzaam, dan de droomende: de wakende volksverbeelding met frissche naieveteit en scheppende kracht, maar door animistische, totemistische, naturalistische en ook wel historische voorstellingen gevoed.

Belangrijk vind ik echter het feit, dat S. getracht heeft langs psychologischen weg het filologisch probleem te benaderen. Ruimheid bij het kiezen en benuttigen der hulpmiddelen is vooral in de studie der klassieke Oudheid ten zeerste te waardeeren.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

H. Pernot, Etudes de Littérature grecque moderne. (Ouvrage orné de 12 illustrations). Paris, Didier. 1916. (Pr. fr. 3.50).

In den leergang aan de Sorbonne 1912—13 heeft Prof. Pernot een aantal Grieksche letterkundige voortbrengselen behandeld uit den tijd van de 11e tot de 17e eeuw; dit boekje behelst een daaruit gedane keuze. De opgenomen studies behandelen onderwerpen, die tot twee groepen behooren: 1o. de „période des origines”; Digenis Akritas, Prodromus, en de Ἑκατόλογα, 2o. de Kretensische periode: twee gedichten over de Onderwereld, Het Offer van Abraham, en De Schoone Herderin. Een analyse van den (Kretensischen) Erotokritosroman moest om typographische redenen achterwege blijven; deze was trouwens reeds gepubliceerd in de Revue des Etudes Grecques XXVIII (1915).

Ik laat hier een overzicht van de zeven hoofdstukken volgen.

I. Van het groote middeleeuwsche epos, den roman van Digenis-Akritas, bespreekt P. den inhoud boek voor boek, telkens met aanhaling van op de verschillende episodes betrekking hebbende volksliederen. Bij de beschouwing van de verhouding van dit epos tot de volksliederen volgt P. de opvatting van Politis: de volksliederen zijn anterieur aan het epos. P. verzwakt zijn opvatting echter door zich af te vragen, of liederen en epos wellicht een gemeenschappelijken oorsprong hebben. Uit den inhoud van het gedicht is op te maken, dat de historische ondergrond betrekking heeft op toestanden tusschen de 10e en 13e eeuw, den tijd, dat de grenzen van het rijk werden bewaakt door de ἀκρίται; reeds op het eind van de 11e eeuw bestond er een overlevering van liederen, die op personen van den lateren Digenis-

roman betrekking hadden. Op de vraag naar de plaats van ontstaan luidt het antwoord: Klein-Azië (Kappadocië of Pontus).

II, III. De Poèmes Prodromiques en La Chanson des Cent Mots zijn respektievelijk in 1909 en 1913 uitgegeven, beide door Hesseling en Pernot. Thans zijn de inleidingen dezer uitgaven beknopt weergegeven door P. Wij kunnen volstaan met voor de interessante konkluzies van de uitgevers te verwijzen naar de besprekingen in het *Museum* van Juni 1909 en Januari 1914.

IV. Aan de tweede groep, die van de Kretensische periode, doet P. een verhandeling voorafgaan over: Les Crétois hors de Crète. Kreta, het kruispunt van twee zeewegen, het eiland met zijn belangrijken handel en uitvoer, Kreta bleek te klein voor het groote aantal intellektueelen dat het opleverde; het gevolg was een expansie (mede door het opdringen der Turken en den val van Konstantinopel), die hen een voorname rol deed spelen in Italië. Daar vormden de Grieken groote kolonies, speciaal in Venetië en aan de Universiteit van Padua; onder hen namen de Kretensers een groote plaats in. P. toont ons uit brieven en andere bescheiden de personen van Marcus Musurus, die met den drukker Aldus Manutius samenwerkte, en vele kalligrafen, o. a. Zacharias Callergis, die zelf een drukkerij in Venetië oprichtte, Angelus Vergetus (Βεργίτσης) in Frankrijk, wiens schrift in Parijs als model voor het Grieksche lettertype diende, diens zoon Nikolaas, die bekend was in de wereld der Pleiade, en Demetrius Ducas, den oorspronkelijken medewerker van Musurus en Aldus, die te Alcala in Spanje een rol speelde (een rol, die echter zeer bescheiden was in verhouding tot de groote ondernemingen van Aldus en Callergis). P. geeft in dit zeer interessante hoofdstuk in een beknopt en helder overzicht een uiteenzetting van de beteekenis van de Kretensers in de Renaissance-beweging.

V. Het vijfde hoofdstuk bevat een bespreking van den Tocht van Johannes Pikatoros naar den Hades en den Apokopos van Bergadis. Sedert Homerus' IIe boek van de Odyssee zijn er vele en zeer verschillende Grieksche werken geschreven over het leven na den dood. Sinds de Christelijke tijden vindt men een vermenging van Christelijke en heidensche opvattingen (b.v. in de „Apocalypse de la Vierge"); en zoo is het nog steeds bij de Grieken gesteld: bv. de priester spreekt van de κόλασις, het volk echter van den Hades met Charos; Charos, de opvolger van Hades, is door God gezonden: ziehier de oplossing van de moderne Grieksche opvatting. De Hades wordt ons op twee verschillende manieren beschreven door Pikatoros en Bergadis. Deze beide Nieuw-Grieksche produkten hebben weinig litteraire waarde, maar zijn belangrijk ten opzichte van den folklore (zie ook Hesseling, C h a r o s, Leiden 1897). Er is reeds elders gewezen op blijkbare verwantschap tusschen den Apokopos en het werk van Dante. P. gaat op dit punt dieper in en vergelijkt speciaal den 5en zang van den Purgatorio, die volgens hem de eigenlijke gegevens van den Apokopos geeft, die via ons onbekende „intermédiaires" tot den Griekschen dichter moeten zijn gekomen. In het bijzonder wordt het verhaal van de twee jongelingen, de afgezanten der dooden, dat in het Grieksche verband onduidelijk is, verklaarbaar als men het beschouwt in het verband, waarin het oorspronkelijk, bij Dante, behoort.

VI. Thans is het mysteriespel Het Offer van Abraham aan de beurt. P. geeft den inhoud en bouwt de mise en scène op uit den inhoud en bepaalde verzen, ondanks het feit, dat er slechts een vijftal weinig beteekenende tooneelaanwijzingen voorkomen in het stuk. Het stuk wordt in twee aktes verdeeld; voor de eerste wordt het volgende tooneel aangenomen: twee in elkaar loopende vertrekken, beide zichtbaar voor het publiek; voor de tweede (den tocht van huis naar de offerplaats): een bergpad met rotsen, die telkens als de handeling dit vereischt de spelers aan het oog der toeschouwers kunnen onttrekken, en aan den anderen kant de berg, op welks top het offer moet plaats vinden. Na deze uiteenzetting vergelijkt P. dit Kretensisch mysteriespel uit de 16e eeuw met de Fransche tragedie over hetzelfde onderwerp van Theodorus Beza en komt tot de slotsom, dat de Grieksche en de Fransche dichter onafhankelijk van elkaar, ieder langs verschillenden weg, den invloed hebben ondergaan van een bepaalde dramatische traditie. Wat vooral bij een vergelijking van het Grieksche en het Fransche spel sterk in het oog springt, is het feit, dat het Grieksche, dat vóór alles een psychologisch werk is, veel en veel hooger staat.

VII. Het laatste hoofdstuk behandelt in korte trekken naast den inhoud het succes in Frankrijk en de populaire verbreiding van Ἡ Βοσκοποῦλα, bekend onder den naam van La Belle Bergère, een pastorale, die door Nikolaas Drymitinos (die niet de dichter ervan is), na keuze uit verschillende versies die in manuskript bestonden, gedrukt en uitgegeven is in 1627 (men vergelijke het artikel hierover van Pernot in de Mélanges-Picot).

Het boek is geïllustreerd; de 12 illustraties behooren alle tot het 4e hoofdstuk: portretten, handteekeningen en proeven van kalligrafie van de behandelde Kretensers.

We moeten Prof. Pernot dankbaar zijn voor zijn interessante studies. Zij vormen een behandeling van een aantal der belangrijkste Middeleeuwsche en Nieuw-Grieksche produkten en zijn in hun helder overzicht te beschouwen als een uitmuntende inleiding tot de kennis van beschaving en opvattingen van dien tijd.

Leiden. J. A. L a m b e r t—v a n d e r K o l f.

The Witness of Religious Experience. The Donnellan Lectures delivered before the University of Dublin, 1914, and in Westminster Abbey, Lent 1916— by the Right Rev. **W. Boyd Carpenter.** London, Williams and Norgate. 1916. (Pr. sh. 2,6 net.).

Dit boekje maakt deel uit van de serie „Crown Theological Library", waarin (in de Engelsche taal) een 40-tal werken van Engelsche, Duitsche, Zwitsersche en Fransche theologen zijn verschenen, — b.v. van Cheyne, Farnell (The Evolution of Religion), Addis, Kirsopp Lake (The Historical Evidence for the Resurrection of Jesus Christ): Harnack (Das Wesen des Christentums, e. a.), Herrmann (Der Verkehr des Christen mit Gott e. a.), Pfleiderer; Lobstein, Marti; Réville, Sabatier; enz.

Bovengenoemd boekje is een bijdrage tot de beschrijvende godsdienstpsychologie. In vijf lezingen zet de schrijver uiteen (I) dat de religieuze ervaring een „feit" is èn een „*kracht*" in het geestelijk leven der menschheid, p. 1—18. Daarna (II) wordt de aard van die kracht onderzocht: zij legt beslag op den gehéélen mensch, en

brengt hem tot 't besef van zijn eigen *persoonlijkheid*, p. 19—41. Dan (III) beperkt de schrijver zijn onderzoek tot de christelijk-religieuze ervaring, en bespreekt in 't kort *Paulus* en Augustinus, p. 42—65. De IVde Lecture handelt over de verhouding tusschen de religieuze ervaring van Paulus en die van *Jezus*, waarbij de nadruk valt op de rustige ontplooiing van Jezus' religieus leven, p. 66—90. Ten slotte (V, p. 91—111) wordt de Paulinische religiositeit beschreven als een zich ontworstelen aan de s avernij der zonde („zonde" opgevat als: egocentrisch leven, tegenover „God-centred life", p. 92). Zoowel bij Paulus als bij Jezus is het doel: „harmony with the Divine through self-surrender", p. 97; het verschil tusschen beider ervaring gaat terug op verschil van „personal character." De schrijver eindigt met eenige opmerkingen over Jezus als „the ideal for humanity" en over de beteekenis van diens leven als aanduiding van „the great spiritual law of life."

Het boekje is met warmte geschreven; het bevat vele schoone opmerkingen, vooral in 't begin en aan 't slot; het is helder, rustig, eenvoudig. Als persoonlijk geloofsgetuigenis heeft het zijn waarde; maar tot mijn leedwezen moet ik er aan toevoegen, dat er ernstige bedenkingen zijn. De schrijver schijnt slecht op de hoogte te wezen van de filosofische problemen, te midden waarvan hij zich voortdurend beweegt; en ook de speciaal theologische quaesties behandelt hij vaak te vluchtig. Ik zal hiervan enkele voorbeelden noemen.

De schrijver stelt, p. 7., de vraag of de religieuze ervaring waarheid dan wel dwaling is: „is it (*i. e.* the claim that a man may know God) a legitimate claim?" Hij wil die vraag dan *zuiver* inductief behandelen, en hij ziet niet eens, dat iedere inductie *per se* een deductief element bevat. Berust die aanspraak, zoo vraagt hij verder, op ficties of op feiten? Maar wat is een feit? En dan krijgen wij, p. 10, de scholastisch klinkende definitie: „fact expresses an actual harmony between statement and reality." Weg is alle kennisleer! Kant bestaat niet, diens Engelsche en Duitsche voorgangers evenmin! Wil de schrijver een „naief realisme" blijven huldigen, het zij zoo: maar hij onthoude zich dan van alle quasi-filosofische bespreking der problemen. — Religie maakt aanspraak op den mensch als geheel, en stelt zich niet tevreden met diens intellectueele, ethische of aesthetische functies. Weliswaar zijn er — zegt de schrijver — verschillende godsdiensten die zich tevreden stellen met een gedeelte van den mensch. „But, while this is true of different religions, Religion, which shows itself in human history...., if we follow her history, refusing to identify her with any one form of religion, Religion.... claims the whole man", p. 23. Hier wordt, met enkele woorden een, ook voor dezen schrijver, allerbelangrijkst onderwerp àfgemaakt, zonder dat hier éénig besef der diep ingrijpende vragen wordt getoond of gewekt; de schrijver opereert hier en elders in dit boek met een algemeen begrip van religie, dat hij onbewust aan een bepaalden vorm van het christendom ontleent en dat hij dan willekeurig — immers onkritisch — tot „Religion" proclameert. Hij maakt zich af van de moeilijkheid, die schuilt achter de verhouding: „any one form of religion [in history]" en „Religion", terwijl hij N. B. zelfs spreekt van „the *defects* (! is dat een historisch-psychologische beschouwing?!) of certain religions" tegenover „Religion", p. 25. Het is natuurlijk zijn volle recht, kloek front te maken tegen historistisch relativisme, den heraut van scepticisme; maar wie dat doet, moet zich bewust zijn, dat zoo iets niet mogelijk is op historische gronden, doch dat 't hier ten slotte gaat om de „metahistorische" vraag: „waardeoordeelen of zijnsoordeelen?" Hij moet weten welke norm hij aanlegt, en niet te werk gaan naar indrukken. — Eigenaardig is ook de grillige vermenging van krasnormatieve uitspraken (waaronder eenige schoone gedachten!) met allerlei pragmatische en psychologistische meeningen, die thans gangbaar zijn. James en Starbuck hebben veel goeds geschreven; maar de vragenlijst-methode is, overal waar het teedere en fijne dingen geldt, een grof, oppervlakkig en dus schromelijk misleidend hulpmiddel. P. 26 lezen wij: „Religion [in asking the whole man] is in harmony with correct psychology." Daar zal „Religion" wel erg blij over zijn! En wat is die „correct psychology?" We krijgen eenig vermoeden als we (p. 44, vgl. p. 109) lezen, dat Starbuck „has endeavoured to apply strictly scientific tests to the examination of Christian experience"; we denken even aan de vragenlijsten en.... glimlachen. Het quantitatieve zal het qualitatieve tòch nooit kunnen vervangen. Sapienti sat. — De ernstige en zoo actueele quaestie: „historical foundations are inadequate to establish eternal principles" (p. 106; vgl. boven, over p. 25) wordt rechtgezet door de overweging, dat het vallen van Newtons appel een slechts incidenteele gebeurtenis was, maar dat Newtons oog daarachter een eeuwige wet aanschouwde. Alsof daarmee de moeilijkheid was geraakt! — De definitie van Religion, als „man's last and greatest effort at self-expression" (p. 31), of als „the story of man's effort to realize himself" (p. 34), is op zijn minst: bevreemdend, vooral in 't begin der 20ste eeuw.

Ook in godsdienst*historisch* opzicht zijn er allerlei gewaagde en direct onjuiste beweringen. B.v.: de eerste beteekenis van „heilig" is niet: separated or dedicated to God's service (p. 24), zelfs niet in het Oude Testament. — Paulus' woorden „Christus in ulieden" beteekenen niet „the Christ ideal is to be found in every man" (p. 61 f.); zij hebben een veel concreter beteekenis, men denke aan het pneuma (realiter opgevat) van Christus. — De bewering dat „the belief in certain historic facts or theological propositions.... is foreign to the primitive Christian spiritual realization" (p. 107) is òf rondweg onwaar, òf zóó eenzijdig en dubbelzinnig, dat er niets mee valt aan te vangen.

Leiden. G. J. Thierry.

J. de Zwaan, Antieke cultuur om en achter het Nieuwe Testament. Haarlem, de Erven Bohn. 1916. (Pr. *f* 1.90, geb. *f* 2.50).

Onder bovenstaanden titel zijn vereenigd vier lezingen in 1915 te Amsterdam gehouden, en ik verwacht dat velen die de lezingen hoorden en ook die ze niet konden hooren, dankbaar zullen zijn ze thans in druk voor zich te hebben. Want gemakkelijk te volgen zijn ze, naar ik onderstel, niet geweest. Hoofdstuk I handelt over wat Prof. de Zwaan noemt het prestige der antieke cultuur: het rom. wereldrijk; de grieksche wereldtaal; het stoische cultuurideaal van wereldburgerschap; hoofdstuk II heeft tot onderwerp: redelijke godsdienst en antiek Christendom: ter eener zijde de religie van den Staat, ter anderer zijde de zedelijke zelfstandigheid van den enkeling (de socratische levensleer); waar-

tusschen het Christendom dan niet kiest, doch boven beide zich verheft. Daarbij komen dan ter sprake de elementen van het religieuze leven van den keizerstijd: het antieke wereldbeeld, de vervulling der hemelsferen met hemelwezens en daemonen; de wijsgeerige behandeling van het astrologisch fatalisme; de mysteriën en de houding van het Christendom tegenover dit alles. Het IIIde hoofdstuk teekent „baanbrekende figuren": Ptolomaeus (brief aan Flora); Bardesanes; Ignatius en Paulus. In het slothoofdstuk is dan de Christusgestalte centrum van besprekingen over wereldverlossing; over *kyrios*-voorstellingen; de logosleer; den Joodschen *menschenzoon* en over den Jezus der evangeliën.

Een inderdaad overstelpend rijke inhoud, ik vrees bijna te omvangrijk, omdat daardoor vaak slechts kon worden aangeduid wat voor een breederen kring, als deze publicatie wil bereiken, wel wat had mogen worden uitgewerkt. 't Is dus eigenlijk ondankbaarheid als ik toch nog ga spreken over iets wat ik mis, evenals het kinderachtigheid zou zijn te vertellen dat er inzichten zijn die ik niet deel. Toch zij mij deze eene opmerking vergund, die van meer algemeenen aard is, nl. dat bij de bespreking der hellenistische godsdienstvormen, zelfs bij de behandeling van astrologie en verwante verschijnselen, alleen de geciviliseerde, de literair-verwerkte vormen aan de orde komen. Immers het charakteristicum van de religieuze renaissance van den keizertijd bestaat in de wonderlijke vereeniging van ijl-wijsgeerige religie, en een atmosfeer van de meest grove, primitieve voorstellingen en praktijken, een vereeniging, die zelfs in denzelfden mensch mogelijk blijkt. Over deze combinatie heeft o. a. Glover in zijn mooie boek *The conflict of religions* p. 18 ff. zulke fraaie bladzijden geschreven en het komt mij voor dat 't inderdaad een leemte is, dat prof. De Zwaan op dit verschijnsel de aandacht niet heeft gevestigd.

Prof. de Zwaan schrijft een glinsterenden, niet een eenvoudigen stijl. Telkens komen van die kostbaar-eigene, karakteristieke teekeningetjes, maar het geheel mist doorzichtigheid; de stijl is vaak rhetorisch en daardoor onduidelijk, zelfs voor den der zake kundigen lezer. Ik stel dit voornamelijk op rekening van de origine van het boek: „van het levende woord tot de sprakeloosheid van een boek" is inderdaad een groote overgang. En zoo dit inderdaad het geval is, dan nemen wij deze bezwaren gaarne mee in den koop, en mogen wij dankbaar zijn dat de uitnoodiging om over het onderwerp te lezen mede aanleiding was tot eene publicatie, die ons anders zou zijn onthouden.

Leiden. D. Plooij.

Dr. R. Hoecker, Das Lehrgedicht des Karel van Mander. Haag, Martinus Nijhoff. 1916.

Dit lijvig boekdeel (478 blz.) is deel VIII van de „Quellenstudien zur Holländischen Kunstgeschichte, herausgegeben unter der Leitung von Dr. C. Hofstede de Groot" en heeft als volledigen titel: „das Lehrgedicht des K. v. M., Text, Uebersetzung und Kommentar, nebst Anhang über Manders Geschichtskonstruction und Kunsttheorie." Door dezen „Anhang" vervalt het feitelijk in twee gedeelten; het eerste betreft het bedoelde gedicht terwijl het tweede betrekking heeft op van Mander's Schilderboek enz. als geheel. Goed uit elkander gehouden zijn deze gedeelten evenwel niet. Immers eerst komt het gedicht met de vertaling, vervolgens de commentaren daarop, terwijl daarentegen de „Anmerkungen", onderverdeeld in „Anm. zum Lehrgedicht" en „Anm. z. Kommentar" geplaatst zijn achter den „Anhang" over van Manders methode van geschiedschrijving.

Het boek als geheel is een van die voorbeelden van noesten vlijt en groote literatuurkennis, waarvan onze oostelijke naburen zoo vaak doen blijken. Na een kort voorbericht volgt eerst de volledige „Grondt der Edel Vrij Schilder Const" met de Duitsche vertaling naast het Hollandsch van de tweede uitgave (1618). In het algemeen is de vertaling goed. Zij is meer juist dan letterlijk; nergens ontmoette ik een verkeerd begrepen plaats, al is ook hier en daar voor een Hollandsch woord niet geheel het juiste Duitsche gevonden en al moge ook op sommige plaatsen een constructie of een naamval niet goed zijn opgevat (b.v. blz. 198: „De lampen, die 'snachts verclaringh besorghen" wordt vertaald door: „Die Lampen, die der Nacht Beleuchtung besorgen", hetgeen zou moeten zijn „während der Nacht").

Voor den Hollandschen lezer is deze vertaling van weinig beteekenis, doch voor den Duitschen is zij veel waard en voorziet zij in een reeds lang bestaande behoefte.

Voor ons van groot nut zijn evenwel de verklarende noten in de commentaren die, hoewel wat breedsprakig, toch zeer de moeite van het lezen waard zijn. Dit is ook het geval met den reeds genoemden „Anhang", waarin o.m. duidelijk wordt uiteengezet hoezeer van Manders opvattingen van de Italiaansche kunsttheorie afhankelijk waren.

Van belang dunkt mij het register op de technische uitdrukkingen, dat de schrijver met groote zorg heeft samengesteld. Het is een zeer welkome bijdrage tot de nog slechts weinig gevorderde onderzoekingen aangaande de terminologie bij de kunstgeschiedschrijvers en kan ook wellicht den Nederlandschen lexicografen van nut zijn.

Jammer alleen, dat het zoo moeilijk is, de geciteerde plaatsen in den tekst terug te vinden. Het is een heele studie, om er eerst achter te komen, wat de schrijver met zijn afkortingen bedoelt.

Een misvatting is, dat de schrijver steeds spreekt over Mander in plaats van over van Mander. Dit is een Duitsche eigenaardigheid, die o.m. onlangs nog bleek uit den titel van een boek van niemand minder dan Dr. Max J. Friedländer: „von Eyck bis Brueghel", in plaats van „von van Eyck bis Brueghel".

Den Haag. W. Martin.

W. Bosanko, Collecting old Lustre Ware. London, William Heinemann. 1916. (Pr. 2,6).

Dit boekje maakt deel uit van „The Collectors' Pocket Series." In deze populaire uitgaaf zijn reeds vroeger beschrijvingen verschenen over: Old Glass, Old Miniatures, Old Pewter, Old Prints en Old Water-Colours.

De schrijver behandelt uitsluitend het Engelsche „lustre Ware" uit de eerste helft der 19e eeuw. Deze Engelsche voorwerpen zijn in tegenstelling met Perzische en Spaansch-Moorsche specimina op zoodanige wijze van lustre of metaalglans voorzien, dat zij het voorkomen hebben van geheel uit metaal vervaardigd

te zijn. Na eene beschrijving der technische methoden, waardoor de verschillende lustre effecten als van koper, zilver, goud enz. verkregen worden, gaat de schrijver over tot eene bespreking der voorwerpen, welke volgens de technieken zijn ingedeeld. Het karakter der producten uit de verschillende fabrieken, voorts de vormen en versieringen worden op aanschouwelijke wijze door tal van afbeeldingen weergegeven, welke van korte toelichtingen zijn voorzien. Voor liefhebbers en verzamelaars van dit Engelsche aardewerk kan dit boekje als eene gemakkelijke en bruikbare handleiding worden aanbevolen, te meer daar over dit onderwerp nog weinig literatuur bestaat.

's-Gravenhage. I. C. E. Peelen.

SCHOOLBOEKEN.

M. Tullii Ciceronis pro T. Annio Milone oratio met inleiding en aanteekeningen voorzien door Dr. **J. W. v. Rooijen** (Grieksche en Latijnsche Schrijvers met aanteekeningen XXX).

M. Tullii Ciceronis pro L. Murena oratio met inleiding en aanteekeningen voorzien door Dr. **J. W. v. Rooijen.** (Grieksche en Latijnsche Schrijvers met aanteekeningen XXXI). Leiden, Brill. 1916—'17. (Pr. per stukje *f* 0.65).

De serie Grieksche en Latijnsche Schrijvers met aanteekeningen is met twee nummers vermeerderd: dr. van Rooyen bewerkte voor die collectie Cicero's redevoering pro Milone (1916) en onlangs (1917) pro Murena. Allen die 't met mij betreuren, dat niet van de voornaamste en meest gelezen stukken der klassieke auteurs Hollandsche uitgaven bestaan, zoowel eenvoudig tekstuitgaven als gecommentarieerde edities, zullen 't streven van den schrijver om Cicero voor meerderen verstaanbaar te maken toejuichen. Wij dienden althans, wat de lectuur op 't gymnasium betreft, van 't buitenland onafhankelijk te zijn. Laten wij zien, in hoeverre de weg door den auteur van de twee bovenstaande kommentaren ingeslagen aarbevelenswaardig is.

Het werk van dr. v. Rooyen mag geen aanspraak maken op oorspronkelijkheid: 't is op tal van plaatsen niets meer dan een vertaling van Halm-Laubmann. Het maakt een zonderlingen indruk, dat de bewerker van de Hollandsche uitgave niet disertis verbis gezegd heeft naar welken meester — dien naam verdient Halm als groot kenner van Cicero — hij zich gericht heeft. De keuze van dien gids mag in 't algemeen een gelukkige genoemd worden en daardoor is zeer veel van hetgeen dr. v. Rooyen ons aanbiedt ook bruikbaar. Het is natuurlijk evenzeer aan 't origineel toe te schrijven, dat 't aantal noten in *pro Milone* en *pro Murena* dat in de oudere nummers van de Hollandsche serie, van Schlimmer bijv., verre overtreft. Ik acht dit geen voordeel. Gezonde paedagogiek eischt, dat men zich in 't geven van toelichting aan de leerlingen beperkt: hier is dikwijls te veel verklaard, soms is zelfs als aanteekening gegeven, wat de leerling in 't woordenboek van v. Wageningen zelf vinden kan, bijv. pro Mur. pag. 12, 31 *excurrere* = zich toonen; ibid. pag. 14, 5 *increpuit* = zich laten hooren; pro Milone pag. 2, 8 *adeste animis* = weest kalm, bewaart uw tegenwoordigheid van geest enz. Zoo moet een kommentaar niet ingericht zijn: alle denken en zelfstandig onderzoek wordt daardoor afgesneden. Aan den anderen kant mist men hier en daar de noodige opheldering. Gezwegen is over de dubbele ontkenningen in cap. 1 pro Mil.; in datzelfde stuk wordt pag. 16, 13 *id temporis* goed vertaald door *zoo laat*; daar behoort de uitlegging bij, welke Landgraf geeft in zijn komment. op pro Sex. Rosc. Amer. § 97. Onvoldoende acht ik pro Mur. pag. 53, 22 Di *faxint* = *fecerint*, men kan daarmee tegenwoordig niet volstaan: dus worde gesproken van aorist. optativ. Zoo zal menigeen zich verbazen, dat 't woord clausula nergens in de twee deeltjes te vinden is. Aanleiding daartoe had dr. v. Rooyen kunnen vinden bij pro Mil. pag. 23, 13 cogitaretur (voor: cogitatum esset).

Ik heb de zonderlinge wijze van citeeren naar bladzij en regel moeten volgen, omdat de schrijver wel de indeeling in hoofdstukken, niet die in paragrafen geeft. Hij is een enkele maal willekeurig afgeweken van de overgeleverde goede lezing, bijv. pro Mil. pag. 31, 14 waar hij *enim* opgenomen heeft in plaats van *ille*. Het spijt mij, dat ik van de correctie niet veel goeds zeggen kan: pag. VI pro Mil. leest men Lanuvium tegenw. *civita Lavigna* in plaats van *civilà Lavinia*; ibid. wat lager quod *gladiatorios* (lees *gladiatores*) adhibuisset; pro Mur. pag. 24 geeft driemaal de spelling *Bosphorum* enz. Wanneer ik pro Mur. pag. 27, 14 in de noot de woorden aantref, dat „voor de equites in het theater de 14 eerste zitplaatsen achter de orchestra werden gereserveerd", dan heeft dr. van Rooyen blijkbaar 't woord *Sitzreihen* bij Halm onjuist vertaald.

Prijzen moet ik 't echter, dat de schrijver bij de verschillende onderdeelen der oraties telkens den inhoud kort samenvat en niet schroomt de technische termen aan te wenden bij die gelegenheid. Had hij in de inleiding een schema gegeven van elke rede, dan zou onze dank nog grooter geweest zijn.

's-Gravenhage. C. Brakman Jz.

De fa. Wolters te Groningen zond ons den derden druk van Terwey's bloemlezing *Uit Hoofts Nederlandsche Historiën* (Bibl. v. Nederl. Letterk. III), bewerkt door J. Koopmans (pr. *f* 0.75); gelijk bekend vindt men hier het fragment waarin het beleg van Haarlem wordt behandeld, van een inleiding en een uitvoerigen commentaar voorzien.

Van dezelfde firma ontvingen wij den 11den druk van De Groot, Leopold en Rijkens, *Nederlandsche Letterkunde, schrijvers en schrijfsters na 1600,* bewerkt door L. Leopold en W. Pik (pr. *f* 4.90). De bekende bloemlezing die reeds zoovele jaren goede diensten bij het onderwijs heeft bewezen, is in deze nieuwe uitgaaf zeer vermeerderd en tot den laatsten tijd bijgewerkt: wij behoeven slechts te vermelden dat het laatste stuk een fragment uit Timmermans' Pallieter is. Het tweede deel is geheel aan de tweede helft der 19de en het begin der 20ste eeuw gewijd. Een voordeel van deze bloemlezing is o. a. dat er ook verzen van enkele Friesche dichters in opgenomen zijn.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van Japikse's *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland* ('s-Gravenhage, Nijhoff, 1917) verscheen de derde aflevering, loopend tot 1798.

Dr. W. Mulder, S. J. wijdde een herinneringsgeschrift aan *St. Dominicus en zijn werk* (Nijmegen, Malmberg, 1916) ter gelegenheid van de stichting vóór 7 eeuwen der Dominicaner Orde,

die ook voor de Nederlandsche kerkgeschiedenis groote beteekenis heeft gehad en thans onder een Nederlandschen generaal staat.

Dr. D. M. Sluys gaf een bijdrage tot de geschiedenis van de Amsterdamsche opperrabbinaten, getiteld *De ambtsdata van de oudste opperrabbijnen bij de Hoogduitsche Joodsche gemeente te Amsterdam* (1640—1706).

Door de zorgen van de „Cercle de la librairie" is te Parijs verschenen een lijst van de oorlogsboeken die van Augustus 1914 tot Augustus 1916 in Frankrijk zijn verschenen. Edmond Rostand heeft haar ingeleid met een gedicht en eenige reproducties van oorlogsplaten versieren de tekst. Bij elke titel is, in enkele regels, een kenschetsing van het werk gevoegd.

Bij de firma Bloud en Gay te Parijs zijn de volgende op de oorlog betrekking hebbende boeken verschenen en aan onze redaktie toegezonden: Cardinal Mercier, *Per crucem ad lucem*, lettres pastorales, discours, allocutions etc.; P. Delay, *Les Catholiques au service de la France* II, Les diocèses de l'intérieur; G. Goyau, *L'église de France durant la guerre* (Août 1914—Décembre 1916).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1916, Déc.: C. Huart, Les légendes épiques de la région de Ghazna (Afghanistan). — J. Loth, l'île de Saint-Samson dans le Roman de Tristan. Mark's Gate à Lantyan (Lancien). — R. Cagnet, Djemila, colonie militaire de Nerva. — Appendice.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Päd., XXXIX—XL, 4: A. Schulten, *Viriatus*. — L. Weniger, 'Wär' nicht das Auge sonnenhaft'. — J. Hashagen, Italien u. d. Vorgesch. des Krieges.

5: A. Körte, Was verdankt die klass. Philol. den literar. Papyrusfunden? — O. Blank, Die erste Satire des Horaz. — H. Fischer, Stilgeschichtl. Untersuchungen mit besond. Beziehung auf Uhland. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: L. Potpeschnigg, Planmässige Wesensforschung in der Dichtkunst. — Mitteil.

N. Taalgids, XI, 4: S. A. Krijn, Franse lektuur in Nederl. in het begin v. d. 18e eeuw. — A. Kluyver, Bilderdijk's afstamming van den Zwaanridder. — M. H. v. d. Ven en W. Govaart Nogmaals „de" vóór eigennamen. — J. M. Acket, „Het verheven deel" der letterkundige lektuur. — Kroniek en kritiek. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, II, 4: Jos. Schrijnen, Het woord *dal* en zijn maagschap. — N. v. Wijk, Naar aanleiding v. d. tweede Oudpruis. Katechismus. — A. Borgeld, De Romance van 1780 tot 1830. — K. Sneyders de Vogel, Verbes pronominaux. — H. C. Brouwer, La question du *si* dit „concessif". — C. de Boer, Une victime de Mad. de Montespan. — R. C. Boer, Got. *Nawis*. — Dez., Over *i*- en *u*-syncope in het Gotisch. — E. J. J. Messing, Das Suffix *-schaft* (Eng. *-ship*, Nl. *-schap* nach Ursprung u. Entwicklung; *Wirtschaft*, *Wirt*, II. — W. Viëtor, Dialektfreies Deutsch. — H. Poutsma, Hendiadys in English, II. — A. v. Herk, Chauceriana, I. — G. Dudok, Is Shakespeare Bacon? — Varia. — Boekbesprek. — Aankond. v. eigen werk. — Inhoud v. tijdschr.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XLII, 2: Th. Frings, Mittelfränk.-niederfränk. studien, II. — Dez., *Doom* im altu. neuflämischen. — K. Plenio, Metr. studie über Walthers palinodie. — Dez., Excurs zu s. 259 anm. 2: Ueber Walthers u. Reinmars herkunft. — Dez., Ueber deutsche strophik. — Dez., Kolometrie (zu Beitr. 41, 543). — O. Behaghel, *Diu* mit dem comparativ. — A. G. v. Hamel, Anl. *v* im as., mnd., mnl. — T. O. Achelis, Die fabeln des Rimicius in Steinhöwels Aesop. — O. Fiebiger, Die vermeintlichen Constantinopler Bajowareninschriften. — M. J. v. d. Meer, Gotica, II. — W. v. Unwerth, Der schreiber der Würzburger beichte. — K. Schiffmann, Z. Sangaller paternoster u. credo. — E. v. Steinmeyer, Z. hs. d. Hildebrandliedes. — K. Plenio, Nachtrag.

Anglia, XLI, 1: G. Goetze, Die Richard-Anna-szene in Shakespeares Richard III. — Ph. Aronstein, *Shall* u. *will* zum Ausdrucke der identität im Engl., I. — M. Förster, Die ae. glossenhs. Plantinus 32 (Antwerpen) u. Additional 32246 (London). — V. Langhans, Der Prolog zu Chaucers legende von Guten Frauen. — A. E. H. Swaen, Sir Tristrem 297 a. 869. — Dez., As. *scœnan* = ae. *sheen*.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXII, 3: De Boer, Blauwhoedenveem (slot). — Oudschans Dentz, Episode uit het leven van Cor. v. Aerssen v. Sommelsdijck. — Wiener, Inscriptie op een 17e eeuwsche kan. — Moerman, Een proefschrift (van mej. De Hol). — Peters, De sluis bij Andel.

4: De Kroon, Christiaan II. — Loosjes, Uit het hs. van Corn. Wolff (1806—1813). — Van Hinte, Een werk van Rohrbach (Weltpolit. Wanderbuch).

Hist. Zeitschr., CXVII, 1: Neumann, Römische Klientelstaaten. — Bauer, Der Staatsstreich des Octavianus (32). — Helmann, Frankreich und Aegypten von Leibnitz bis auf Napoleon. — Meinecke, Des Kronprinzen Friedrich Considérations sur l'état présent.

English Historical Review, 1917, July: Lattey, The Diadochi. — Orton, Italy and Provence 900—950. — Newton, The King's Chamber. — Seymour, The storming of the Rock of Cashel by lord Inchiquin (1641). — Notes and Documents.

Studiën, LXXXVIII, Juli: B. W. Speekman, Enrica von Handel—Mazzetti's Trilogie: Stephana Schwertner. — F. de Bruyn, Onderzeesche telegrafie. Oud en Nieuw. — L. P. P. Franke, R. Hugh Benson. De Hist. Romans, I. — P. Zeegers, De Psychologie der tragische emotie, II. — Is. Vogels, P. v. Meurs en de Kath. Illustratie, II. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Augustus: G. Gorris, De mogelijkheid van Eeuwigen Vrede? — L. P. P. Franke, R. Hugh Benson. De Histor. Romans, II. — H. Bolsius, Wat Insektenwerk ons kan leeren. — B. W. Speekman, Enrica v. Handel-Mazzetti's Trilogie: Stephana Schwertner. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Godée Molsbergen, Reizen in Zuid-Afrika: Engl. Hist. Rev. 1917, July (Lambert).

Meerkamp van Emden, Stadsrekeningen van Leiden: Engl. Hist. Rev. 1917, July (G. U.).

Smit, Oud-Christ. Monum. v. Spanje: Studiën LXXXVIII, Aug. (v. Steen).

Verdenius, Maerlant's Heimelijkh. d. Heimelijkh.: N. Taalg. XI, 4 (Koopmans).

De Vries, Holland's Influence on Engl. Language a. Liter.: Neophil. II, 4 (Heldt).

Certamen Poeticum Hoeufftianum.

Exitus certaminis fuit hic:

Aureo praemio ornatus est FRANCISCUS SOFIA ALESSIO (poeta carminis c. t. *Sepulcrum Ioannis Pascoli*). Praeterea eodem, quo hic enumerantur, ordine legati sumptibus in lucem edentur haecce carmina:

Dies anno redeunte festus (ALFREDI BARTOLI); *ignorati luctus* (CASOLI); *vivax patriae memoria*; *nox natalicia* (ALFREDI BARTOLI); *de arundine Sacharigena*; *Caecilia* (CARBOZZARI); *Harlemi Campus*; *reliquiae* (SOFIAE ALESSIONIS); *Funum Iovis* (MIGLIAZZAE); *ultimi Vergilii dies*.

Poetae carminum q. t. *vivax patriae memoria*; *de arundine sacharigena*; *Harlemi campus*; *ultimi Vergilii dies*, si illa sumptibus legati in lucem edi cupiunt, invitantur ut filo electrico nomina sua edant. Hunc nuntium sic inscribi oportebit: „aan het Bestuur der K. A. van Wetensch. Trippenhuis Amsterdam".

P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE.
Ord. litt. Ac. praeses.

ADVERTENTIEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de ***Redactie ter recensie*** *worden toegezonden.*

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, ***worden teruggezonden.***

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 06564 2905